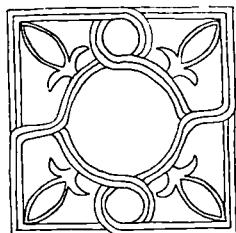

NICOLAE IORGA

ISTORIA VIETII BIZANTINE

ISTORIA VIEȚII BIZANTINE

Redactor :
MARCEL POPA

Coperta și supracoperta:
DONE STAN

Macheta :
OLIMPIU POPA

NICOLAE IORGA

ISTORIA VIETII BIZANTINE

IMPERIUL ȘI CIVILIZAȚIA

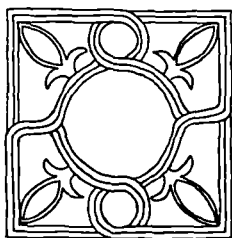
DUPĂ IZVOARE

Traducere: MARIA HOLBAN

EDITURA ENCICLOPEDICĂ ROMÂNĂ
BUCUREȘTI—1974

Cartea I

IMPERIUL ECUMENIC
(527—641)

NOTĂ ASUPRA VERSIUNII ROMÂNEȘTI A ISTORIEI VIEȚII BIZANTINE

Lucrarea lui N. Iorga, *Histoire de la Vie Byzantine, Empire et civilisation, d'après les sources*, apare în versiune românească după aproape patru decenii de la publicarea ei, în 1934. Apare cu aceeași mândră discreție, fără altă introducere decît cele două pagini inițiale de lămurire privind scopul și limitele explorării întreprinse: vastă confruntare și dialog cu izvoarele. Este o căutare, pas cu pas, și nu lipsită de întrebări, o luare de atitudine în fața unor manifestări colective sau individuale, o mărturisire de principii și de sentimente, o oglindire mișcată și o răsfrîngere prin prisma unei sensibilități de luptător și de artist.

Cititorul ce se apleacă asupra acestor pagini va urmări, odată cu viziunea ce i se propune, și vibrarea umană a undelor care i-o recompun, știind bine că orice operă este o cristalizare a unui moment determinat de coordonatele sale, și că o lectură fidelă este o transpunere în timp.

De aceea nu a putut fi vorba nici o clipă de o „aducere la zi” a studiului, în ce privește bibliografia de pildă. Orice asemenea încercare ar fi constituit un fel de falsificare a datelor inițiale ale cercetării expuse. I s-au adus textului doar cîteva mici îndreptări de amănunt, pe care le-ar fi făcut autorul dacă ar fi avut răgazul să mai ia în mînă studiul publicat în 1934. Pentru înlesnirea cititorilor au fost adăugate, cu prilejul traducerii, unele note lămuritoare care să le îngăduie să recunoască evenimentele și oamenii ce le răsar în cale, sau să nu piardă șirul atunci cînd evocarea unor împrejurări din momente diferite se împletește uneori mai enigmatic pentru cei nepreveniți. Traducerea a căutat să fie cît mai transparentă spre a păstra cuvîntului viu ritmul însuși al rostirii sale.

Notele de trimitere ale autorului, de o mare bogăție — care, din păcate, nu au putut beneficia de concursul unor specialiști care să le verifice încă o dată — au fost redat întocmai, însoțite de o traducere a citatelor din limba greacă. Am abreviat titlurile lucrărilor foarte frecvent citate (pentru lista acestora, vezi pag. 600).

Se cuvine să arătăm aici ce datorăm aportului neprețuit al unor colaboratori care nu și-au crușat eforturile să îmbogățească volumul de față cu o contribuție de o valoare deosebită.

În primul rînd, trebuie să mulțumim lui Octavian Iliescu pentru splendida serie de monede bizantine aduse să completeze ilustrarea inițială a ediției originale franceze, apoi lui Nicolae-Șerban Tanașoca, care a sporit ilustrarea cu miniaturi și reprezentări sugestive ale artei bizantine și a revăzut, în final, textele citate în limba greacă.

De asemenea, vrem să amintim și de rolul lui Radu Lăzărescu la întocmirea *indicelui*, operație extrem de grea, precum știe oricine folosește o atare lucrare. În sfîrșit, dar nu în ultimul rînd, menționăm aportul lui Gheorghe Șerban, care a transcris pentru tipar și tradus citatele în limba greacă din notele autorului.

Maria Holban

PREFAȚĂ LA „BYZANTINE EMPIRE”¹

// În ciuda proporțiilor sale restrânse, această nouă Istorie a Bizanțului a fost redactată chiar după izvoare. Lucrările de a doua mână au fost folosite într-o slabă măsură, și doar pentru a controla rezultatele la care s-a ajuns comparându-le cu cele obținute de predecesori.

Țelul urmărit nu a fost de a da încă o cronologie comentată a istoriei bizantine, considerată ca o succesiune de anecdote tragice desprinzându-se pe un fond imuabil. Am urmărit dezvoltarea vieții bizantine în toată întinderea și bogăția sa, și am vrut să o fixez mai degrabă în tablouri decât în expuneri seci după cum se obișnuiește.

Se va găsi poate că am dat prea multe informații cu privire la vecini și la supușii slavi și italieni ai Imperiului. Am crezut că trebuie să adopt punctul de vedere al bizantinilor înșiși și să dau fiecărui popor partea care îi revenea în interesul politicianilor și al filozofilor din Bizanț.

Am căutat să procedez într-un chip care să nu aducă vreun prejudiciu explicației, măcar și necompletă, a transformărilor care se produc.

Izvoarele orientale au fost utilizate într-o proporție mai redusă decât se obișnuiește. În majoritatea lor ele sînt tîrzii și lipsa de precizie nu este păcatul lor// cel mai mare. Este incontestabil că modul nostru de a vedea și de a simți se regăsește mult mai mult la bizantini decât la arabi. Pentru aceștia din urmă trebuie să recurgem întotdeauna la o interpretare largă, să ținem seama de o retorică ce e străină de noi, și să rectificăm nu numai explicația, dar și sentimentul din care porcedee. Căci ne lovim la tot pasul de o cultură de un alt nivel și de o mentalitate total diferită.

O istorie a literaturii bizantine este în pregătire. Ea va apare în limba franceză. Capitolele privind pe istorici și cronicari vor fi publicate în curînd ².

---

¹ Editat la Londra de Dent în seria „Temple Primers”. Editorul a avut bunătatea să consimtă că întreaga materie a acestui volum să fie cuprinsă în forma în care a fost redactată în limba franceză acum vreo treizeci de ani în Istoria de față a Vieții Bizantine. Pentru această îngăduință îi adresez călduroase mulțumiri.

² Au apărut în „Byz.”, II (1929), sub titlul „Medalioane de istorie literară bizantină”.

CUVÎNT ÎNAINTE LA LUCRAREA DE FAȚĂ

- 3 Noile lucrări de sinteză, ori de simplă înșirare de evenimente, sau de descriere de caracter pitoresc care s-au adunat de treizeci de ani încoace au altă orientare decît încercarea noastră. Orice expunere amănunțită a împrejurărilor din Bizanț pînă în secolul VIII, va trebui să fie verificată cu grijă după Istoria Imperiului roman tîrziu (*History of the later Roman Empire*) de o neegalabilă ascutime critică a lui J. B. Bury. Și notele sale la Istoria lui Gibbon merită să fie consultate cu atenție¹. Frumoasa prezentare a lui Ch. Diehl nu va putea niciodată fi înlocuită². Istoria Imperiului publicată de T. Vasiliev mai întîi în limba rusă (1917), apoi în cea engleză³, și în sfîrșit cu ușoare modificări în cea franceză⁴ dă o selecție abilă în domeniul faptelor pe lîngă o discutare a unor alte puncte de vedere decît cele ale autorului lucrării de față. Instituțiile au preocupat mai ales
- 4 pe N. H. Baynes în a sa Istorie a Imperiului bizantin⁵, // a cărei prezentare discretă se sprijină pe lucrări personale mult adîncite și aduce deci în toate domeniile concepții originale. O inițiere în subiect este înlesnită de capitolele bine încheiate ale lucrării lui C. W. C. Oman: *Byzantine Empire* (Londra, 1896; ed. 6-a, 1922), de Istoria bizantină a lui Frederick Harrison (*Byzantine History in the early Middle Ages*, Londra, 1900), de bogata compilație, bine ilustrată a lui Edward Foord (*Byzantine Empire*, Londra, 1911), de cartea lui F. W. Bussell intitulată *Roman Empire, Essays on the constitutional history from the accession of Domitian to the retirement of Nicephoros*

¹ *A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene*, Londra, 1889; *A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I*, Londra, 1912. Lucrarea a fost reluată sub o altă formă în *History of the later Roman Empire*, apărută la Londra, 1913, în două volume, dintre care primul conține generalități constituționale și istoria Occidentului în secolul V și începutul celui următor, pe cînd volumul II este consacrat lui Iustinian. Cf. N. H. Baynes, *A bibliography of the works of J. B. Bury*, Cambridge, 1929.

² *Byzance, Grandeur et Décadence*, Paris, 1919; cf. idem, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1919 (ed. revăzută 1934); *Figures byzantines* (apărute mai întîi în „La Grande Revue”, 1900).

³ *History of the Byzantine Empire*, Madison, 1928, 2 vol., cf. „RHSEE”, 1929, 373 ș.u.; 1930, 119 ș.u.

⁴ *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, 2 vol., cf. *rev. cit.* 1932, 427—431.

⁵ *The Byzantine Empire*, Londra-New York. Vezi observațiile sale în „The Guardian”, 15 febr. 1924.

III (1081), Londra, 1910, o adevărată istorie a Bizanțului și de mari proporții, fiind alcătuită din eseuri datorate diferiților erudiți și care fac parte din „Cambridge mediaeval history”. Nu trebuie omisă nici cartea originală și plină de rivnă a lui Albrecht Wirth, *Geschichte Asiens und Osteuropas*, I, Halle an der Saale, 1904. Istoricul Ed. Stein care se situează în fruntea bizantinistilor germani a început printr-un studiu de o rară bogăție și precizie asupra secolului V, care va fi de fapt Istoria sa a Bizanțului, indiferent de titlul pe care a binevoit să i-l dea.⁶

Printre savanții ruși care dau o contribuție atât de însemnată la elaborarea continuă a cunoașterii trecutului bizantin, ale cărui amănunte mai sînt încă destul de ceptoase, Iulian Kulakovski a început la Kiev, în 1910, o *Istoria Vizantie* în trei volume⁷, volumul II începînd cu anul 518. „*Cursul de Istorie a Bizanțului*” (vol. I) al lui S. Șestakov este din 1918. În sfîrșit șeful școlii ruse, Feodor Uspenski, care mai publicase în 1912 la Moscova un eseu despre civilizația bizantină, a dat o prezentare cuprinzătoare, plină de idei în cele două volume a căror // publicare s-a terminat în 1927⁸. Istoria sa a Imperiului de Trapezunt⁹ stă alături de lucrarea: *Trebizond* a lui William Miller¹⁰. Sp. P. Lampros a terminat în 1908 lucrarea sa, *Ἰστορία Διὸς Ἑλλάδος*, 1886—1900 (6 vol.). J. Guldenpenning a dat în două volume o *Geschichte des oströmischen Reiches unter Arcadius und Theodosius*, Halle, 1885.

Pentru provinciile devenite state, dacă lipsește o istorie a Siriei, a Mesopotamiei, a Egiptului — în afară de frumoasa contribuție¹¹ a lui Ch. Diehl la opera colectivă de sub conducerea lui Gabriel Hanotaux — avem în schimb o istorie generală a Armeniei¹² datorată părintelui Tournebize. Istoria lui Morgan apărută în 1919 la Paris are mai degrabă un caracter de popularizare.

Istoria numită „culturală” și care nu poate fi desprinsă în mod rațional de istoria propriu-zisă, cu care se îmbină de la sine în fiecare clipă și atât de strîns încît este de fapt inseparabilă de ea, a fost reprezentată ca linii generale — singurele despre care este vorba aici — după cunoscuta paralelă a lui Karl Neumann între „cultura” bizantină și cea a Renașterii¹³, prin cărți ca aceea lui Pierre Grenier¹⁴, ca frumoasa carte atât de vie a lui C. Hesselning¹⁵, ca acele „Beiträge” ale lui Milton Vance¹⁶, ca studiile lui Nic.

⁶ *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Viena, 1928.

⁷ Apărute în 1910, 1912, 1915. Vezi recenziile lui M. Bezobrazov, în „V. V.”, XVI, 382 ș.u., XVIII, partea II, 43 ș.u.

⁸ *Istoria Imperiului bizantin* (în limba rusă), Petersburg-Leningrad, 1914—1927, 2 vol. Vezi recenzia lui M. Bezobrazov, în „V.V.”, XX, 294 ș.u.

⁹ F. Uspenski, *Otcherki iz istorii trapezuntskoj imperii*, Leningrad, 1929.

¹⁰ W. Miller, *Trebizond*, Londra, 1926.

¹¹ Capitolul: *Egiptul creștin și bizantin* din *Histoire de la nation égyptienne*, vol. III, 399—557, Paris, 1933.

¹² *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris 1910.

¹³ *Byzantinische Kultur und Renaissancekultur*, Berlin-Stuttgart, 1903.

¹⁴ *L'Empire byzantin, son évolution sociale et politique*, t.I, *L'être social*; II, *L'être politique*, Paris, 1904.

¹⁵ *Byzantium*, Haarlem, 1902. Prezentare nouă în limba franceză: *Essai sur la civilisation byzantine*, Paris, 1907.

¹⁶ *Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte*, Iena, 1907.

Turchi care au fost condensate într-o sinteză din care nu lipsește noutatea ¹⁷, prin succinte pagini ale // lui K. Roth¹⁸, precum și prin broșura mai puțin accesibilă a profesorului Iaroslav Bidlo din Praga ¹⁹ și prin referatul cu totul recent și foarte personal al lui Jan Romain în limba olandeză ²⁰. Ph. Kukules reluând subiectul său în studii mai ample, a căutat să facă să reînvie Bizanțul în specificul moravurilor sale ²¹. Pentru instituții avem o carte întreagă a lui Bury ²² și o rapidă privire generală a lui Ch. Diehl ²³. Ele sînt înfățișate recent în cartea lui St. Runciman despre civilizația bizantină ²⁴.

Pentru condițiile economice, alături de un opuscul de popularizare de Lujo Brentano ²⁵, și un altul de Nic. Turchi ²⁶ avem lucrarea de critică inițiată de lui Pancenko ²⁷.

Nu trebuie să fie trecute cu vederea și încercările de a reda în puține pagini ce este esențial în acel haos de evenimente și de situații cuprinse sub numele de Bizanț. Astfel, după încercarea unui Rudolf von Scala ²⁸, și „Analectele” lui H. Gelzer ²⁹, au apărut: „Introducerea” lui Ch. Diehl ⁷ (*Introduction à l'histoire de // Byzance*, Paris, 1900), observațiile lui K. Krumbacher, în „Kultur der Gegenwart” editat de Paul Hinneberg, ¹³⁰, cele ale lui H. Jacoby, în „Deutschevangelische Blätter”, XXX (1905, pp. 170—197), ale lui E. Gerland și K. Dietrich, în „Catholic-encyclopedia” din New York (1908, pp. 96—113, 113—114), ale lui Aug. Heisenberg, în „Egyetemes Philologiai Közlöny”, LIII, ale lui Suvorov în „Vizantiiski Vremennik”, XII, pp. 199—233. Vezi și repertoriul lui Gottwald ³¹ și o schiță mai recentă a lui N. H. Baynes³².

Sir William Ramsay a putut fixa, într-o succintă vedere de ansamblu, liniile generale ale istoriei bisericii bizantine ³³, scurtă vreme după apariția

¹⁷ *Bizanzio nella storia, nella religione e nell'arte*, extras din „Rivista storico-critica delle scienze teologiche”, 1905, 649—661; *I caratteri della civiltà bizantina*, rev. cit., 1906, 432—457; *La civiltà bizantina*, Torino, 1915.

¹⁸ *Sozial-und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches*, Berlin, 1914, ed. 2-a, coll. Göschel, Leipzig, 1919.

¹⁹ *Kultura byzantska*, Praga, 1917.

²⁰ *Byzantium, Geschiedkundig overzicht van Staat en Beschaving in het Oostromeinsche Rijk*, Zutphen, 1928.

²¹ Ἐκ τοῦ βίου τῶν βυζαντινῶν, Atena, 1920 (conferințe ilustrate). Studiile sînt continuuate în revista Ἐπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

²² *The constitution of the later Roman Empire*, Cambridge, 1910 (reluat în partea I a „Istoriei” sale din 1923).

²³ *Les institutions byzantines*, în „Revue encyclopédique Larousse” din 21 iulie 1900; vezi și *La société byzantine*, *ibid.*, 1 sept. 1900.

²⁴ *Byzantine Civilisation*, Londra, [1933].

²⁵ *Die byzantinische Volkswirtschaft*, 1917.

²⁶ *L'economia agricola dell'Impero bizantino*, în „Riv. st. crit. . . .” citată mai sus în n. 17, 1906, 100—120.

²⁷ *Proprietatea rurală la Bizanț* (în limba rusă), Sofia, 1903.

²⁸ *Die wichtigsten Beziehungen des Orients zum Occidente im Mittelalter*, Viena, 1887.

²⁹ *Analecta Byzantina, Index lectionum ienensis*.

³⁰ *Staat und Gesellschaft des Byzantinischen Reiches*.

³¹ *Les faits principaux de l'histoire byzantine par ordre chronologique*, Constantinopol, 1911.

³² *Byzantine civilisation*, în „History”, X (1916), 289—299.

³³ *The orthodox Church in the Byzantine Empire*, în „Expositor”, 1908, oct., 289—305.

unei cărți de curajoasă inițiativă, rezumînd o știință atît de întinsă ca aceea a părintelui Pargoire ³⁴.

Raporturile cu papalitatea sînt analizate de W. Norden în lucrarea sa de o remarcabilă imparțialitate, *Das Papsttum und Byzanz* (Berlin, 1903), apoi de Franz-Xaver Seppelt ³⁵. Despre patriarhii de Constantinopol — ale căror regeste au început să fie publicate de părintele V. Grumel ³⁶ — avem, după prezentarea lui Manuel Gedeon Πατριάρχικοι Πίνακες (Constantinopol, 1890), de o informație mult depășită, lucrarea în limba rusă a lui I. D. Andreev ³⁷, cea în limba engleză a lui // Claude Delaval Cobham ³⁸ și o istorie a patriarhatului de Alexandria începută de Jean Maspero ³⁹.

Trebuie semnalată și înfățișarea de către Robert Byron ⁴⁰ pentru publicul englez a unui „desultory survey“, pentru a folosi singurul termen putînd caracteriza o lucrare de un capriciu atît de fermecător, unit adesea unei intuiții rare la douăzeci de ani, oferind titluri ca „imaginea istorică“, „anatomia“... etc. După marea lucrare a lui Ch. Diehl, acest subiect a fost reluat de W. Gordon Holmes ⁴¹.

Prin cele două lucrări ale lui St. Runciman: despre Roman Lekapenos și despre Imperiul bulgar ⁴² se poate răzbate mai bine în tot haosul evenimentelor din secolul X. În două rînduri s-a încercat în Anglia schițarea din nou a fizionomiei interesante a Anei Comnena ⁴³. O carte bună este consacrată restauratorului Imperiului, Mihail Paleologul ⁴⁴. Raporturile dintre acest Imperiu de al doilea și turci au fost lămurite de o serie de studii critice recente, ca acela al lui M. Silberschmidt ⁴⁵. Tot ce s-a făcut pentru

³⁴ *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1905. — Vezi și A. P. Stanley, *Lectures on the history of the eastern Church*, Londra, 1907; Fortescue, *The orthodox Eastern Church*, tot la Londra, 1907.

³⁵ *Das Papsttum und Byzanz*, în coll. Sdralec (Breslau), 1—105. Pentru raporturile cu Roma vezi și von Schubert, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, II, 1917, apoi 1921.

³⁶ *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, *Les actes des Patriarches*, fasc. I, *Les registres de 381 à 715*, 1932.

³⁷ *Konstantinopolskii Patriarchi*.

³⁸ *The patriarchs of Constantinople*, Cambridge, 1911. Pentru formarea teologiei bizantine, vezi recenta carte rusă a părintelui Florovsky: *Pères byzantins des siècles V-VIII*, Paris, 1933 (o serie de conferințe la Institutul ortodox din Paris).

³⁹ *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Paris, 1923.

⁴⁰ *The Byzantine achievement, an historical perspective*, Londra, 1923; vezi obs. din „RHSEE“, 1930, 162 ș. u.

⁴¹ *The age of Justinian and Theodora*, ed. 2-a, Londra, 1912, 2 vol.

⁴² *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929; *A history of the first Bulgarian Empire*, Londra, 1930; vezi obs. din „RHSEE“, 1930, 244, 245; 1931, 312—313; 1932, 96—99.

⁴³ Naomi Mitchison, *Anna Comnena*, Londra, 1928; Georgina Buckler, *Anna Comnena*, Londra, 1929.

⁴⁴ Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin*, Paris, 1926, vezi obs. din „RHSEE“, 1926, 255—257.

⁴⁵ *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen*, 1923.

istoria turcilor otomani, de la contribuția noastră, *Geschichte des osmanischen Reiches*, pînă la lucrarea atît de // serioasă a lui A. Gibbons⁴⁶ slujește și la istoria „regatului național” al Paleologilor.

Literatura și arta ocupă în prezentarea de față locul ce li se cuvine în măsura în care ele reprezintă nu o simplă tehnică, — iar în privința sensului, cine știe ce concepții teologice sau exerciții de stil, atît de interesante pentru filologi, — cînsușisufletul bizantin. Felul în care înfățișăm aceste capitole despre Bizanț nu poate, firește, avea nimic comun cu formidabilul catalog bio- și bibliografic, care constituie gloria nepieritoare a lui Karl Krumbacher⁴⁷, și nici cu studiile tehnicienilor care se silesc să explice, nu atît stilul pus în relație cu celelalte manifestări ale aceleiași societăți, cît partea formală a monumentelor pe care ni le-a transmis viața de o mie de ani a unei civilizații rămasă splendidă în mijlocul celor mai grozave vicisitudini.

Cred că trebuie să menționez chiar în această prefață, unele din lucrările care au deschis calea, au pus probleme și au sintetizat rezultatele obținute de mai multe școli naționale de cercetare. Relativ la literatură, a fost demult uitat esul unui Giovanni Girolamo Gradenigo: *Ragionamento storico-critico intorno alla letteratura greco-italiana* (Brescia, 1759). Mai este o lucrare mult mai tîrzie, a unui savant întotdeauna bine informat, Nicolai (*Litteratur der byzantinischen Periode*, 1878).

O a doua ediție a „Istoriei” lui Krumbacher ar fi în pregătire; așa cum se află, ea aduce imense servicii⁴⁸. Un rezumat italian a fost dat de G. Montelatici⁴⁹, care i-a mai alăturat și perioada dinainte de Iustinian, // începînd din anul 324. K. Dietrich, punînd laolaltă producția bizantină și aceea a neogrecilor, sau mai degrabă înglobînd literatura bizantină în dezvoltarea grecismului medieval și modern, a dat încă din 1902 cîteva capitole despre scrierile din acea epocă⁵⁰. Dar rar vor putea fi aflate la alții caracterizările pline de adîncime pe care le-a dat Monseniorul Pierre Batiffol în *La littérature grecque* (ed. 3-a, Paris, 1901). O lucrare în limba greacă, a lui Boutierides⁵¹, urmează vechea metodă, în vreme ce aceea a lui Aristos Kompanis⁵² are un caracter de popularizare. Doar pentru poezia bizantină, după încercarea

⁴⁶ Adams Gibbons, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916. Pentru alte încercări vezi bibliografia critică din fruntea cărții lui Vasiliev.

⁴⁷ *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (524—1453), ed. 2-a (cu colaborarea lui A. Ehrard și H. Gelzer), München, 1897.

⁴⁸ Vezi tot la el: *Populäre Aufsätze*, Leipzig, 1909. Bibliografia operelor sale se află în „B. Z.”, XIX, 700 ș.u.

⁴⁹ *Storia della letteratura bizantina* (324—1453), în colecția Hoepli, Milan, 1916. Vezi darea de seamă cam aspră a Monseniorului Mercati în revista „Roma e l'Oriente”, 1918, 87—90.

⁵⁰ *Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen: Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1902. După același sistem, Pecz, în „Istoria generală a literaturii”, publicată de G. Heinrich la Pesta. Vezi Vári, în „B. Z.”, XIII, 576—577.

⁵¹ *Ιστορία της νεο-ελληνικής λογοτεχνίας*. Vezi și Hubert Pernot, *Études de littérature grecque moderne*, Paris, 1931.

⁵² *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*. Pentru influența exercitată la Axum (Abisinia), vezi Ignazio Guidi, *Storia della letteratura etiopica*, Roma, 1932.

răposatului Constantin Litzica⁵³, a urmat acea a lui Gustav Soyter⁵⁴. Într-o fază următoare revelațiilor lui G. La Piana⁵⁵, doamna Venetia Cottas a putut să înjghebe o prezentare a teatrului religios la Bizanț⁵⁶.

O lucrare franceză, foarte bogată în amănunte a lui Rubens Duval⁵⁷, o lucrare germană a lui Anton Baumstark⁵⁸ și una rusească⁵⁹, dau informații despre literatura siriană care, în ciuda deosebirii de limbă, // trebuie considerată ca o parte inseparabilă a producției spirituale bizantine⁶⁰.

Pentru cele câteva lucrări latine din epoca lui Iustinian avem capitolele respective din marea operă a lui Martin Schantz⁶¹.

Pentru teologie, părintele V. Grumel fixează direcțiile în *Les aspects généraux de la théologie byzantine*⁶². Despre epistolografi se ocupă I. Sykouris în *Actele Congresului III de studii bizantine*, p. 295 ș.u. Pentru patrologie se va recurge întotdeauna cu cel mai mare folos la lucrarea clasică a lui Otto Bardenhewer apărută mai întâi la Freiburg în Breisgau (1894)⁶³.

Este păcat că istoria dreptului bizantin nu a fost reluată în mod integral după lucrarea lui J. A. B. Mortreuil⁶⁴ pe linia indicată de cercetările lui Ludwig Mitteis.

Pentru paleografi marea lucrare a lui V. Gardthausen (*Griechische Paläographie*) își găsește o completare în frumoasele fascicule ale lui F. Dölger⁶⁵. Pentru diplomatică poate fi folosit cuprinzătorul studiu al lui K. Brandi⁶⁶.

Pentru istoria artei, după paginile luminoase ale lui J. Labarte⁶⁷, care ar putea cu greu fi înlocuite, cartea fundamentală a lui C. Bayer⁶⁸

⁵³ *Poesia religioasă bizantină*, București, 1890.

⁵⁴ *Byzantinische Dichtung*, Heidelberg, 1930.

⁵⁵ *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina dall'origini al secolo IX*, Grottaferrata, 1912.

⁵⁶ *Le théâtre à Byzance*, Paris, 1931; vezi obs. din „RHSEE“, 1931, 227—230.

⁵⁷ *La littérature syriaque*, ed. 2-a, Paris, 1900.

⁵⁸ *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn, 1922; vezi de același: *Nichtevangelische syrische Perikopenordnungen des ersten Jahrhunderts*, Münster in Westphalia, 1921.

⁵⁹ Raït-Kokovtzev, *Scurtă istorie a literaturii siriene* (în limba rusă), Petersburg, 1902.

⁶⁰ Cf. N.R[yssel], *Der Anteil der Syrer an der Weltliteratur*, în „Das freie Wort“, II, 6, p. 170—178.

⁶¹ *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV, München, 1904.

⁶² În revista „É.O.“, 1931, 385 ș.u.

⁶³ Este și o ediție franceză datorată lui P. Godet și C. Verschaefel — *Les Pères de l'Église, leur vie et leurs oeuvres*, III, *Depuis le milieu du VI-e siècle jusqu'à la fin de l'âge paléochristique*, Paris, 1899.

⁶⁴ *Histoire du droit byzantin et du droit romain dans l'empire d'Orient depuis la mort de Justinien jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*, 2 vol., Paris, 1844.

⁶⁵ *Facsimilen byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931.

⁶⁶ *Der byzantinische Kaiserbrief aus St. Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien*, în „Archiv für Urkundenforschungen“, I, 5—86.

⁶⁷ Jules Labarte, *Histoire des arts décoratifs*, III, Paris, 1865.

⁶⁸ *L'art byzantin*, Paris [1883]; *Histoire de l'art byzantin, considéré principalement dans la miniature*, Paris, 1886—1891, 2 vol.

12 a avut o a doua ediție în 1904, // iar O. M. Dalton a adăugat o expunere generală, mai degrabă un foarte bogat catalog care va rămîne ⁶⁹. Încă din 1892 a dat F. W. Unger un studiu asupra izvoarelor acestei arte ⁷⁰. Despre originile acestei arte, s-a dezvoltat — în urma explorărilor îndrăznețe ale lui J. Strzygowski — o întreagă literatură polemică, ale cărei elemente principale vor fi citate în capitolul privind realizările lui Iustinian. O carte recentă a lui Tyler ⁷¹ vine din New York. Observații din punct de vedere tehnic, tratate poate cu prea mult dispreț au fost date de D. Maillart, un arhitect ⁷². Recent a publicat în limba polonă Voieslav Mole o „Istorie a artei vechi creștine și bizantine“ (Lwow, 1931) ⁷³. Dar înainte de toate se va recurge la ediția a doua, considerabil sporită a marelui „Manual“ al lui Ch. Diehl ⁷⁴, la studiile de caracter general pe care le-a adăugat ⁷⁵, la răbdătorul studiu cu totul nou al lui Gabriel Millet asupra ilustrării Evanghe-
 13 liilor ⁷⁶, // și la lucrările bogate în perspective noi ale lui L. Bréhier.
 14 Mai adăugăm în notă o bibliografie // selectivă sau recentă despre

⁶⁹ *East christian art*, Oxford, 1925; *Byzantine art and archaeology*, Oxford, 1911. Cf. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel vom 5. bis 12. Jahrhundert*, Berlin, 1854, și bibliografia dată de Krumbacher, *op. cit.*, 1818 ș.u.

⁷⁰ *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, ed. 2-a, 1892; J. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Viena, 1897.

⁷¹ *Byzantine art*, New York.

⁷² *L'art byzantin*, Paris, 1924. Cf. K. M. Konstantinides 'Ιστορία της βυζαντινῆς τέχνης, Atena, 1902.

⁷³ Cf. și Garrucci, *Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa*, 6 vol., Prato, 1873—1881.

⁷⁴ *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925—1926, ed. 2-a, 2 vol.

⁷⁵ În primul rând: *L'art chrétien et l'art byzantin*, Paris—Bruxelles, 1928. Vezi Texier și Pullan, *Architecture byzantine*, Londra, 1864; Al. von Millingen, *Byzantine Constantinople, The walls of the city and adjoining historical sites*; Wultzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hanovra, 1925; Edith A. Browne, *Great buildings . . . of Byzantine architecture*, Londra, 1912.

⁷⁶ *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, I, Paris. Cf. Idem, *Essai d'une méthode iconographique*, în „R.A.“, 1917, I, 282—288; *ibid.*, 1910 iulie—decembrie, 71 ș.u. Cf. Tikkanen, *Die Psalter-illustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, iar pentru liturghie studiul recent al lui I. D. Ștefănescu din „Anuarul Institutului bizantin“ de la Bruxelles, I. Pentru apostoli vezi studiul lui Friend și comunicarea noastră la Académie des Inscriptions din Paris, publicată în „Bul. Com. Mon. Ist. din România“, 1933. Cf. observațiile de o mare pătrundere făcute de Serapie Der Nersessian, în „The Art Bulletin“, 1927, vol. IX, nota 3 și în „Mélanges“ Iorga, Paris, 1933.

arta bizantină⁷⁷ și câteva lucrări relative la problema originilor sale⁷⁸. Părintele Jerphanion a semnalat arta bisericilor rupestre din Capadocia⁷⁹, azi muribunde. Despre continuarea artei bizantine lămuresc lucrările

⁷⁷ Vezi Th. Schmidt, în „V.V.”, XX, 247 ș.u. și James Frederick Hopkins, *The art of the Byzantine Empire*, în „Boston Herald” din 12 februarie 1897; L. Bréhier, *Les églises byzantines*, ed. 2-a; Kondakov, *Bisericile bizantine și monumentele din Constantinopol* (în limba rusă), Congresul de arheologie de la Odesa, III, 1887; Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1907; Ebersolt, *Monuments funéraires de Constantinople*, în „Bull. corr. hell.”, XLVI (1922); Pulgher, *Les anciennes églises de Constantinople*, Viena, 1880; Ebersolt, *Sanctuaires de Constantinople*, Paris, 1926; J. J. Sokolov, *Églises de Constantinople au XIX-e siècle*, Petersburg, 1904; Ebersolt și A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris, 1913 (încă în 1842 Constant a dat o carte acuma uitată: *Choix d'églises byzantines en Grèce*, 1842); de asemenea Texier, *L'architecture byzantine*, Paris, 1864; Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1884; Strzygowski, *Byzantinische Denkmäler*, 3 vol., 1901–1903; A. Riegl, *Stilfragen*, Berlin, 1893; H. Holtzinger, *Die altchristliche und byzantinische Baukunst*, ed. 2-a, Stuttgart, 1899; Ernst Diez și Joseph Quitt, *Ursprung und Sieg der altbyzantinischen Kunst*, Viena, 1903; Muñoz, *Le rappresentazioni allegoriche della vita nell'arte bizantina*, în revista „L'arte”, VII (1904), 130–145 (cf. *ibid.*, VIII, 161–170, precum și articolul despre originea acestei arte în ziarul „Il Fanfulla della domenica”, 12 martie 1905, cit și în „Nuovo bolletino di archeologia cristiana”, X, 220–232); L. Bréhier, *Études sur la sculpture byzantine*, în „Nouvelles archives des missions scientifiques”, seria nouă, III, Paris, 1911, 19–108; 1913, 1–68; idem, *L'Orient et l'Occident, L'iconographie chrétienne au moyen-âge*, în „R.A.”, ianuarie–iunie 1918, p. 1 ș.u.; O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin, 1919; E. Browne, *Early christian and byzantine architecture*, Londra, 1912; H. Glück, *Die christliche Kunst des Ostens*, Berlin, 1923 (cf. idem, „B. ngr. J.”, II, 178 ș.u.).

Cu privire la perioadele din arta bizantină – G. Millet, în „Byz.”, I, 581–586. Cf. și W. V. Bissing, *Die Bedeutung der orientalischen Kunstgeschichte für die allgemeine Kunstgeschichte*; O. Wulff, *Hellenistische Grundzüge und Orientalische Einflüsse in der osteuropäischen Kunst*; Hans Achelis, *Das älteste Krucifix*, în „B. ngr. J.”, 1926, 187 ș.u.; G. Tschubinaschwili, *Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Kunst*, I, Tiflis, 1921 (cf. idem, în „Bulletin du Muséum de Géorgie”, I, 1920–1922, 33–62).

⁷⁸ În afară de lucrările înnoitoare ale lui Strzygowski (*Orient oder Rom*, 1901, și de replica lui Ch. Diehl în *l'Histoire de l'art*, G. Millet, *L'Asie Mineure, nouveau domaine de l'histoire de l'art*, în „R.A.”, 1905; L. Bréhier, *Orient ou Byzance*, *ibid.*, II, 336–412; G. Millet, *Byzance et non l'Orient*, *ibid.*, 1908, I, 171–189; B. Haendcke, *Zur byzantinischen Frage*, în „Repertorium für Kunstwissenschaften”, XXXIV (1911), 93–114; Bertaux, *La part de Byzance dans l'art byzantin*, în „J.S.”, seria nouă, IX (1911), 164–175; 304–314; A. Baumstarck, *Vom Kampf um die Orienthypothese in der Geschichte der christlichen Kunst*, în „Historischpolitische Blätter für das katholische Deutschland”, 1913; L. Bréhier, *Une nouvelle théorie de l'histoire de l'art byzantin*, în „J.S.”, XII (1914), 26–37; Strzygowski, *Origin of christian church art*, Oxford, 1923; Theodor Schmidt, *Chine-Perse-Byzance*, în „Nouvel Orient”, 1923, 313–327 (cf. Benešević, în „B. ngr. J.”, VI, 590); Edmund Weigand, *Die Orient-oder Rom-Frage in der frühchristlichen Kunst*, în „Zeitschrift für die neutestamentische Wissenschaft”, XX, 1923; D. Lat-houd, *L'école de Constantinople dans l'architecture byzantine*, în „É. O.”, 1925, 286 ș.u.; Strzygowski, *Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung*, Augsburg, 1930 (cf. Brunov, în „B. ngr. J.”, 1932, 182–183). Vezi și H. E. Winlock și W. E. Crum, *The monastery of Epiphanius at Thebes*, New York, 1926, și lucrările lui U. Monneret de Villard (*Saggio di una bibliografia dell'arte cristiana in Egitto*), în „Bolletino del r. istituto italiano di Archeologia e storia dell'arte”, I, 1922; *La scultura ad Ahonàs, note sull'origine dell'arte copta*, Milan, 1923; idem, *Les couvents près de Sohâg Deyr el-Abiad et Deyr el-Ahmar*, 2 vol., Milan, 1925–1926; *Il monastero di San Simone presso Aswân*, I, Milan, 1927; același împreună cu Patricolo, *La chiesa di S. Barbara al Vecchio Cairo*, Florența, 1922. Cf. și revista „Oriente Moderno”, 1928, 273, nota 1.

⁷⁹ *Les églises rupestres de Cappadoce*. Cf. *La chronologie des peintures de Cappadoce*, în „É. O.”, 1931, p. 1 ș.u. și în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 242 ș. u.

- 15 lui G. Millet // pentru Grecia și Serbia⁸⁰, B. Filov pentru Bulgaria, iar pentru România ale autorului acestor rânduri în colaborare cu G. Balș⁸¹, care a dat în continuare o serie întreagă de cercetări tehnice temeinice despre arta în Moldova⁸², în fața căreia se ridică acum opera lui N. Ghika-Budești pentru Țara Românească⁸³.

Pentru icoane avem, după frumoasa carte a lui N. P. Kondakov despre „icoana rusă” pe aceea a lui Wulff și M. Alpatov⁸⁴. Pentru portretele bizantine există eseul lui Wladimir Gruneisen⁸⁵, studiul lui R. Delbrück⁸⁶, și pentru cele ale domnilor români, Albumul⁸⁷ nostru.

La cartea despre *miniatura bizantină* a lui J. Ebersolt⁸⁸, corespunde simetric pentru Armenia publicația de planșe a lui Frédéric Macler, aducând informații într-un domeniu care nu a fost secăt⁸⁹. Cartea lui H. Gerstinger⁹⁰ tratează același subiect privind Bizanțul.

- 16 // Dar mai rămân laturi neatrinse de cercetare. Iar în fiecare concepție de sinteză se află un element individual care doar arareori cade în desuetudine. Acesta este motivul pentru care mi-am reluat lucrarea apărută odinioară doar în versiunea engleză, și am refăcut-o în mare parte, adăugându-i cel puțin tot atâtea lucruri noi.

Considerînd însă, după felul meu actual de a concepe prezentarea istorică — așa cum apare în *Essai de Synthèse*⁹¹ — orice parte a istoriei ca o dezvoltare a istoriei omenirii unitare, diferitele domenii ale sale avînd a fi confundate în unitatea dominantă care corespunde regulilor vieții organice, oricare ar fi ea, am integrat arta și literatura în acest ansamblu care trebuia în mod necesar să le conțină. Faptele nu au decît o valoare semnificativă în loc de a exista prin sine și de a pretinde într-o expunere de caracter general la dreptul de a fi înscrise fiecare pentru sine. Cercetătorul nu este obligat să spună tot ce știe, să reverse tot conținutul notelor luate de el.

⁸⁰ Cf. și V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen-âge*, Belgrad, 1930.

⁸¹ *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1932.

⁸² *Bisericile lui Ștefan cel Mare*; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVII-lea*, București, 1926—1928. Cf. idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture Roumaine*, Vălenii de Munte, 1931.

⁸³ *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia*, în două părți, Vălenii de Munte. Cf. studiile utile, în ciuda unor exagerări, ale lui I. D. Ștefănescu, pentru care vezi recenziile din „RHSEE”, 1930—1933.

⁸⁴ *Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlicher Folge*, Hellerau-Dresda, 1925.

⁸⁵ *Portretul: Tradiții elenistice și influențe orientale*, Roma, 1911.

⁸⁶ *Portraits byzantinischer Kaiserinnen*, în „Mitteilungen der kaiserlichen deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung”, XXVIII (1913), 310—392.

⁸⁷ *Portretele domnilor români*, București, 1929.

⁸⁸ Paris-Bruxelles, 1926. Cf. idem, *Miniatures irlandaises à sujets iconographiques*, Paris, 1920. Cf. A. Grabar, *La décoration byzantine*, Paris-Bruxelles, 1928.

⁸⁹ Cf. lucrarea noastră: *Brève histoire de la Petite Arménie*, Paris, 1930.

⁹⁰ *Die griechische Buchmalerei*, Viena, 1926. — Pentru muzică vezi S. G. Hatherley, *A treatise on Byzantine music*, Londra, 1829; Gaisser, *Le système musical de l'Église grecque d'après la tradition*, Roma — Maradsous, 1901 (cf. Thibaut, în „Revue bénédictine”, mai 1899); C. Höeg, *La théorie de la musique byzantine*, în „R. ét. gr.”, XXXV (1922), 321—334; Părintele I. D. Petrescu, *Études de paléographie musicale byzantine, Les dimèles et le canon de l'office de Noël* (d'après des manuscrits grecs des XI-e, XII-e, XIII-e et XIV-e s.), Paris, 1932.

⁹¹ N. Iorga — lucrare în 4 volume, ed. Gamber, Paris, 1926—1928.

Cronologia îndrumează și amintește în loc să domine doar prin liniile sale rigide. În mersul înainte al istoriei evenimentele se înscriu acolo unde determină sau simbolizează mișcarea, și numai atunci trebuie urmărite pînă la originile lor pentru a le caracteriza. Nu gîndeam astfel cînd aveam jumătate din vîrsta mea de azi, dar am încercat în partea pe care am păstrat-o din vechea lucrare să aduc totul la această concepție, care este pentru mine definitivă.

17 Nu știu dacă se va recurge la această carte pentru informare // dar cred că nu ar fi cu totul de prisos de a o citi pentru a putea căpăta o mai bună înțelegere.

Se poate vedea că am folosit izvoarele arabe în măsura în care au fost traduse, că nu am omis de a semnala lucrările în limbi slave, și că am introdus peste tot trimiterea la izvoare sau la lucrările de a doua mînă, chiar dacă, împrăștiate prin toate bibliotecile Europei, ele mi-au fost în parte neaccesibile.

Munca mea a fost întrucîtva înlesnită prin achiziția pentru Institutul sud-est european de la București a bibliotecii regretatului A. Heisenberg a cărui dispariție neașteptată și prematură o deplîngem cu toții.

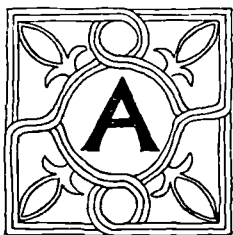
SENSUL BIZANȚULUI ȘI FORMAȚIA SA

(sec. IV-V)¹

I

OBSERVAȚII GENERALE

19

nticul Polybiu menționează încă din vremea sa mîndra cetate a Bizanțului, pe care popoarele Mării Negre o aprovizionau cu grîu, miere, ceară, ulei, blănuri scumpe, sărături, iar cetățile grecești de la mare, la rîndul lor, cu pește din belșug. Holde mari de grîu înconjurau vechiul oraș. Era ca un punct de întîlnire a unui triplu hotar (*trifinium*) între Tracia, de care abia depindea, Asia Mică și Pont. Stăpînul Constantinopolului deținea în chip firesc supravegherea insulelor

arhipelagului care leagă coasta Traciei de cea a Asiei, de cea a Hellespontului, și de îndepărtata insulă Creta, cheia drumului care duce spre continentul african. Era acolo o poziție centrală pentru posesiunile de est ale Imperiului, și din punct de vedere militar, economic și cultural, o capitală incomparabilă².

Dar pentru o istorie deplină, de atîtea ori seculară care a grupat, amestecat și contopit atîtea civilizații pînă atunci diferite, și chiar dușmane, „Bizanțul” este un nume care rezultă din nevoia de a deosebi lucruri care în vremea lor // puteau fi considerate ca identice; căci sub acest titlu de o folosire tirzie și mai mult sau mai puțin îndreptățită — întrucît Constantinopolul nu a inovat în nici o direcție și n-a condus decît în unele momente activitatea unor anumite domenii³ — există o realitate, o lungă și strălucită realitate care acoperă un mileniu întreg, și chiar îl depășește.

Istoria acestei realități — socotită a fi o simplă supraviețuire curînd decadentă, și care este dimpotrivă o dezvoltare vie, uneori de un înalt

¹ Și Ch. Diehl consideră în *Études byzantines*, Paris, 1905, 66, secolul V ca „prebizantin”. Krumbacher și Pargoire își încep lucrările lor cu epoca lui Iustinian.

² O scurtă istorie a vechiului Bizanț în Oman, *op. cit.*, p. 1 ș.u. Vezi pentru rolul său la începutul evului mediu, Fuchs, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen”, LIX (1923), 177—192. Cf. Gerland, *Byzanz und die Gründung der Stadt Konstantinopel*, în „B. ngr. J.”, 1933.

³ După E. Stein (*op. cit.*, 193 ș.u.) s-ar fi exagerat și rolul Constantinopolului. Totuși exemplul neînsemnătății sale sub împărații latini, care nu au avut nici legăturile tradiției, nici religia ortodoxă, nici dominația mării, nu dovedește nimic.

tragism, întotdeauna deosebit de interesantă — trebuie înfățișată în mișcarea elementelor ce compun sinteza sa, care este *una din formele cele mai bogate ale vieții de ansamblu a umanității*, și anume *Roma politică, elenismul cultural și ortodoxia religioasă*, dar este și continuarea persistentă a unui *orientalism al cărui asiaticism* au vrut unii să-l ducă pînă la îndepărtata Chină, și care nu ne e cunoscut în multe din aspectele sale decît prin faza lor ultimă⁴.

A trebuit deci să fie tradusă în termenii de grexitate și de „creștinătate” această lume a noii Rome rămasă romană ca tradiții, ca datorie și ca glorie. Această muncă de adaptare a fost depusă timp de trei sute de ani, cel puțin dacă admitem că abia Iustinian însuși este împărat „bizantin”. A fost numit „bizantin” tipul de civilizație care a rezultat. Numele exprimă bine realitatea lucrului însuși.

Am spus că Bizanț și bizantin este un nume pe care bizantinii nu l-au cunoscut niciodată. Ei își ziceau romani, și se mîndreau cu aceasta: limba greacă — dar nu numai aceasta, ci și limba siriană, cea coptă, cea armeană — era limba lor obișnuită, atît pentru viața uzuală, cît și în biserică, și începînd de la o // anumită dată, în actele publice, de stat. Numele vechiului oraș elenic de pe strîmtori nu putea să fie pentru ei decît o amintire din școală a unei vechi realități păgîne, bună de dat uitării întrucît nu se mai lega de nimic actual.

Dar a existat totuși o viață bizantină, a fost o artă bizantină, o literatură bizantină. Timp de lungi secole de apărare îndărătnică împotriva unei lumi barbare, mai puțin asimilate ca în Occident (dar totuși oarecum asimilată odată ce a trecut prin botezul ortodox), aflăm în aceste domenii forme speciale care nu pot fi confundate cu altele.

Nu descoperim, bineînțeles, o creație nouă, căci nu este vorba de nații noi care să-și fi păstrat caracterul lor înainte de contactul cu această romanitate creștină. Sinteza există totuși, și pentru ca ea să se poată fi format și să existe la o dată aproximativă care se definește de la sine, ar trebui să putem constata cele patru elemente care au participat la formarea sa.

21 Dar mai întîi o întrebare: Constantinopolul, înseamnă el oare începutul acestei lumi de un interes atît de înalt, sau a fost cumva creat și el pentru a exprima un amestec care se pregătea de mult, între aceste elemente pe care cucerirea romană — reînnoitoare a tradiției „monarhiei” tradiționale a Orientului, dar cu legi pe care nu le cunoscuseră nici perșii, nici formele „monarhice” precedente⁵ — și apoi cucerirea creștină, le adunaseră împreună, servind o tendință de contopire? În alte cuvinte, nu a existat un „Bizanț” cu contururi aproape gata desenate înainte de existența orașului care trebuia să-l dezvolte îndată, pentru motivul însuși că îi datora chiar întemeierea sa? Orașul lui Constantin, acel zid de apărare și punct de sprijin, acea tranșee spre Orient cu toate acele lucrări transportate aici spre slava împăratului care-și are în acest loc reședința, nu a fost cumva încă de la început capitala // expresivă a unei lumi care — provenind pe trei sferturi din mile-

⁴ Vezi și L. Hahn, *Rom, Hellenismus und Orient*, în „Bayerische Blätter”, cit. mai sus, XLIV (1908), 673—686.

⁵ Vezi articolul nostru în volumul omagial pentru Heisenberg în „B. Z.”.

niile Orientului pe care Bizanțul acum le domină — primise să fie condusă altfel decât prin tradițiile sacre exprimând voința de neștrămutat a zeilor?

Astfel deci de la început se poate pune întrebarea dacă — în ciuda faptului că această sinteză nu a fost realizată decât destul de târziu (și noi continuăm a admite ca dată secolul VI) — nu a fost cumva înaintea acestui „Bizanț” despre care este vorba, un altul; dacă așadar aceste patru elemente nu se întâlniseră oare și mai înainte și nu căutaseră să se unească, pentru a dărui lumii forma nouă pe care o numim bizantină.

Răspunsul la această întrebare nu poate fi decât afirmativ. Totuși nu vom putea admite cu istoricul E. Stein⁶ că domnia lui Diocletian a inaugurat o nouă epocă în viața Imperiului roman. Pentru acest împărat inovator Nicomedia nu a fost niciodată ceea ce Constantinopolul va fi pentru Constantin. El și-a sfârșit de altminteri zilele la Salona. Nimic nu ne dă vreo indicație că ar fi vrut să facă din orașul bitinian o capitală adevărată și statornică a Imperiului. Și apoi, acest dalmat a rămas întotdeauna foarte occidental. În sfârșit, și mai ales, persecutorul creștinismului nu era în măsură să adauge principalul element al sintezei bizantine: ortodoxia creștină.

Dar cu mult înainte de Iustinian, Roma pătrunsese în Orient, cu felul său de a concepe monarhia tradițională pe care ea nu voise să o cucească, dar care de la sine silise pe romani să întreprindă o operă care nu decurgea în mod necesar din rațiunea de a fi a cetății lor, devenită în Occident un stat vast și puternic. Cu mult înainte de acea domnie care a proclamat triumfal sinteza realizată, exista în acest imens domeniu cîrmuit acum de legi romane, o creștinătate care a dominat toată gîndirea pentru 23 o vreme, și care aproape că a confiscat-o, dînd la o parte // tot ce părea străin de esența sa. Încă din secolul al III-lea, cununa de lauri a împăraților aclamați în tabere era înlocuită de cercul de aur al regalităților imperiale ale acestei lumi a Orientului, în care ultimul basileus fusese un macedonean, imitator al regilor Persiei și ai Asiriei. Chiar înainte de crearea Constantinopolului, necesitățile apărării ca și prestigiul unei lumi arhaice splendide și seducțiunea celor mai mari bogății atrăseseră energia militară și ambiția politică romană în aceste regiuni unde avea să înflorească cu un avînt atît de puternic societatea bizantină.

Dar pentru a obține Bizanțul, mai trebuia ceva în plus: *separarea definitivă, separarea concretă, materială* — căci unitatea ideală a persistat — de regiunile occidentale.

Această parte a lumii romane putuse fi alipită Orientului și autoritatea sa mistică (*imperium*) fusese silită să se confunde cu *basileia* din Orient: dar ea totuși rămăsese distinctă prin principiul însuși al vechimii mai mari a vieții la Roma, ca și prin caracterul provinciilor care intraseră prin cucerire în statul republican, și apoi în Imperiu. Viața orașelor era influențată de viguroasa zonă rurală înconjurătoare, a cărei înrîurire se exercita prin obiceiurile sale patriarhale și asupra locuitorilor orașelor. Mai era în aceste regiuni o perpetuă transformare rezultînd dintr-o facultate infinită de ini-

⁶ *Geschichte des spätromischen Reiches*, I, p. 1 ș.u. El afirmă chiar că ar fi fost exagerată importanța militară a Constantinopolului.

24 tiativă și de adaptare. Formele odată fixate, nu mai erau decît un punct de plecare în căutarea altor forme mai corespunzătoare realităților pe care trebuiau să le acopere. Este un flux neîncetat de națiuni în mișcare, de clase în evoluție, de idei care se înalță și recad, de obiceiuri care sînt impuse și dispar. Aici este o țară a devenirii, în timp ce în Orient, de lungi veacuri încoace, sfortarea se cheltuiește pentru a menține tipurile arhaice, venerabile, sacre, pe care o națiune le trece altele, și care reprezintă sub numele variat al societăților ce se succed, și al statelor ce se înlocuiesc unele pe altele, o permanență indestructibilă. // Numai după ce vor fi limitați doar la Orient — Orientul elenic, Orientul elenizat — vor putea „romanii” din Constantinopol, pe cale de a deveni „Roméi”, să dobîndească și să păstreze o fizionomie proprie.

Se va vedea așadar că pînă în acel moment, latinul care a fost Constantin nu s-a arătat mai bizantin decît acel predecesor, care a introdus în Occident monarhia, acel Diocletian, ilir latinizat de pe coastele Dalmației, unde a ales să se stabilească pentru ultimele sale zile, în acel imens palat de la Salona, după ce gustase la Nicomedia și aiurea voluptățile tragice ale planturoasei Asii. Cînd greaua sa carieră de ostaș i-a îngăduit să-și așeze locul său de reședință pașnică într-o capitală, el a simțit nevoia să-și transporte în acest Orient — unde descoperise pe Bosfor cel mai bun post de observație împotriva goților, și nu al asiaticilor — pe romanii săi de limbă latină.

Nu vor fi niciodată cunoscute începuturile acestui oraș imperial improvizat, poruncit în felul întemeierilor grandioase pe care lumea le-a datorat lui Alexandru cel Mare, căci nu mai încapе îndoială că a fost mai ales exemplul creării Alexandriei, de către cuceritorul inimitabil, instalat definitiv în Orient, care a sedus pe fiul lui Constantius Chlor și al prietenei acestuia Elena. Constantinopolul a trebuit să fie la început un oraș foarte „oficial” și tot atît de latin cît rămăsese vechea Romă. Au fost acordate negreșit privilegii noilor veniți, și am putea chiar bănui un fel de colonizare asemenea celei a lui Mohamed II, cu un mileniu mai tîrziu, cînd pentru a repopula Constantinopolul însîngerat de măcel, a adus cu forța pe locuitorii de la vărsarea Nistrului și din cetățile Asiei. Ani de zile, și nu numai la curte și în dregătorii, s-a vorbit latinește.

25 Cît privește religia, templele au rămas, pînă și acela al ursitei norocoase a împăratului (*Fortuna Imperatoris*), pe care grecii au numit-o Tyche. Creștinismul — persecutat odinioară din cauza dușmăniei sale față de stat, tolerat mai apoi fără nici un privilegiu scris și cu o promisiune // de observare a disciplinei⁷, și în sfîrșit admis ca una din religiile acceptate, măcar că nu consimțea să se confunde — cum făcuseră atîtea altele venite din același Orient — printre cultele statului nu-și pusese încă pecetea pe toată această societate în care intelectualii au trebuit să rămîină credincioși celor-

⁷ Cf. Baynes, *Constantine the great and the christian church*, Memorii ale Academiei din Londra, 1929—1931; Piganiol, *L'empereur Constantin-le-Grand*, Paris, 1932; Martroye, *La répression de la magie et le culte des gentils au IV-e siècle*, extras din „Revue historique de droit, français et étranger”, seria 4, IX, 669—670; și dările de seamă ale lui H. Grégoire, în „Byz.”, VII, 645 ș.u.

alte religii atât de intim legate de istoria Romei, de toată poezia și de toată gândirea ei. „Prezident și păzitor“ al legii lui Isus, Constantin, care adoptase mai degrabă forța atestată concret a bisericii victorioase decât un crez religios⁸, a putut să se manifeste ca un supraveghetor în sinul sinoadelor, mai mult pentru a impune acolo pacea („*pax romana*“) de care însăși biserica avea nevoie contra ereziei. Dar el nu s-a înconjurat (așa cum vor face mai târziu împărații bizantini) de splendorile acestei religii care s-a dovedit în stare să înlocuiască totul: ceremoniile oficiale, arta și literatura. În sfârșit el nu a pus să fie botezat decât pe patul său de moarte. Este ade-vărat că el urma poate obiceiul acelor care se temeau să profaneze prin noi păcate purificarea botezului⁹. Nu se poate admite ca oamenii să se fi mărginit încă din acest moment la lecturile recomandate de biserică și ca învățămîntul să fi devenit de îndată creștin. Dar fără aceste tră-sături noi, nu putem avea definiția elementară a bizantinismului.

A trebuit deci așteptată, printre alte motive, și această separare de Occident despre care am pomenit. Dar pentru a înțelege cât era de greu să se ajungă pînă aici este nevoie poate de o cercetare a vicisitudinilor prin care a trecut noțiunea de *Imperium*.

II

ORIENT ȘI OCCIDENT¹

26

// În decursul secolelor, și pentru a răspunde unei necesități, orașul Roma crease încetul cu încetul Imperiul roman. Acest stat cîrmuit de dictatorul soldaților, investit cu un *Imperium* care trebuia să fie perpetuu de acum încolo, avînd în față primejdia neîncetată ce i-o pricinuiau barbarii, a fost nevoit să fie împărțit din punctul de vedere doar al apărării (întrucît legislația rămînea unică și exista o înțelegere pentru numirea consulilor²) în două *provincii*, care au purtat și în Occident și în Orient același titlu de Imperiu, fără ca unitatea ideală a autorității indivizibile (*Imperium*) să sufere vreo atingere³.

Materialitatea Imperiului a fost deci pur și simplu dublată. Legătura dintre cele două părți era constituită de *foedus*⁴, care avea la început un caracter provizoriu, după cum și instituția imperială avusese la început un caracter exclusiv provizoriu. Occidentul imperial — va fi mai bine să folosim acest termen decât cel de Imperiu al Occidentului, care nu este contemporan

⁸ Vezi conferința atât de plină de idei a lui Hugo Koch, *Konstantin der Grosse und das Christentum*, München, 1913.

⁹ Îndeosebi p. 41: „Gesiegt hat im Westen wie im Osten nicht Nazareth, nicht Gollgotha, sondern Rom, das Imperium romanum“.

¹ Cu privire la ἑσπέριον κράτος, ἑσπερία ἐπικράτης (Imperiul de apus, împărăția apuseană) de o parte și lumea bizantină, ἀὐτὸ ἐν Βυζαντίῳ βασιλεύων (care domnește în Bizanț), v. Procopie, *De bello italico*, ed. din Bonn, 10.

² Vezi Bury, *History*, I.

³ Vezi contribuția mea la Omagiul (Festgabe) închinat lui Karl Lamprecht (Berlin, 1909): *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten in ihren Wechselbeziehungen während des Mittelalters*.

⁴ Stein, *op. cit.*, 379, 429, 465, 575.

și este lipsit de sens — va ajunge prada germanilor, apoi apanajul ideal al papilor, și în sfârșit posesiunea împăraților romani de origine germanică, a căror serie e deschisă de Carol cel Mare și apoi reluată de Otto I.

27 În această jumătate occidentală a lumii civilizate antice, niciodată nici un alt oraș nu va avea nicicând un rol decisiv. Roma prădată, umilită, devastată, decăzută definitiv în ce privește rolul său laic, nu a trecut moștenirea sa nici unui alt oraș. Occidentul va păstra, este drept, în parte, legile romane și tradiția limbii latine în stat, în biserică și în viața spirituală. // Numeroase funcții și instituții, o mare parte a costumului, elementele artei, ceremonialul curților, obiceiurile școlilor, toate acestea vin din vechea Romă, fie direct, fie prin intermediul creștinismului.

Mai mult decât urmele unei treceri, monedele italiene ne îngăduie să urmărim gândul în desfășurare al noilor stăpâni germanici ai peninsulei. S-a pretins că Ricimer^a — care dăduse tronul lui Anthemius, venit de la Constantinopol „împreună cu Marcellin^b și alți însoțitori, bărbați aleși și cu o mare mulțime de soldați“^c (același Anthemius, pe care avea să-l ucidă ulterior^d) — a pus să fie reprezentat alături de el pe reversul unei monede avînd pe avers pe împăratul înarmat^e. De fapt cele două figuri identice ca atitudine și veșminte, nu pot fi decât cei doi împărați. Pe monedele mici de argint și de aramă Odoacru apare purtînd pe cap o simplă bonetă, cu inscripția „Flavius Odovac[ar]“ și se știe că de mult s-a uzat și s-a abuzat de acest calificativ^f de „Flavius“^g. În vreme ce vandalii din Africa, de pildă, Thrasamund, sau Childeric sau Gelimer^d, niște „rebeli“, își atribuiau cununa de lauri și dreptul de a bate monedă cu efigia lor, cu numele lor precedat de cuvintele — „dominus rex“ și cu formula „felix Carthago“, opusă sfidător
28 formulei obișnuite „felix Roma“^h, // moneda de aur a lui Teodoric, care nu se intitulează „dominus rex“ pe monede, ci numai pe țiglele stampilateⁱ ¹⁰ e, ne înfățișează un rege barbar avînd pe cap un fel de cască cu pană, iar cutare inscripție a acestui „rex“, nu încă „dominus“, se referă doar la victoria sa asupra francilor și așa-ziselor *gentes* (neamuri) în general¹¹. Tînărul Athalaric^f, nepotul său, este reprezentat ca războinic, cu lancea în mînă, purtînd titlul de „do-

^a „Cum Marcellino aliisque comitibus viris electis et cum ingenti multitudine exercitus copiosi“; Mommsen, *Chronica Antiqua*, II, 34, 234. Cf. *ibid.*, I, 305, 598.

^b Vezi amănuntele date de cronică lui Malalas, ed. din Bonn, 373—375. — Anthemius se însurase cu fiica împăratului Marcian, și fiica lor Alypia a fost dată în căsătorie lui Ricimer; *ibid.*, 368; Ioan din Antiohia, în Müller, F. H. Gr. IV, 617—618. Vezi și Ennodius, *Vita S. Epiphani*, în M.G.H. ss., VII, în C.S.E.L., VI, Viena, 1882, și în *Acta Sanct.*

^c Vezi Pfeilschifter, *Theoderich der Grosse und die katholische Kirche*, Münster, 1896, 25.

^d *Ibid.*, 29, 135. De pildă Flavius Aëtius (Stein, *op. cit.*, 428; cf. *ibid.*, 99). Un Φλάβιος Ἀρκάδιος; H. Grégoire, *Inscriptions*, I, 32, nr. 100^a.

^e Pfeilschifter, *loc. cit.*, 58, 90, 114.

¹⁰ *Ibid.*, 62.

¹¹ *Ibid.*, 84—85 (după „Rivista italiana di numismatica“, VIII, 1895). Totuși fusese vorba de încheierea unei căsătorii cu Iuliana, fiica împăratului Olybrius, și de asemenea cu prietesa Placidia reîntoarsă din captivitatea din Africa, și care l-a luat apoi pe Areobind (*ibid.*, 27). Pentru Iuliana vezi Malalas, 368. Sora Placidiei devenise soția regelui vandal Genserik: *ibid.*, 373—375.

minus“ și folosind formula „invicta Roma“¹². Bărbatul Amalasuntei¹³, Theodat, va fi după răscoala sa un „dominus“ și un „rex“ și capul său va fi împodobit cu o diademă de perle; cuvintele „victoria principum“ se referă la soția sa, moștenitoarea tronului¹⁴. De acum încolo toți apărătorii fideli ai Italiei ocupate se vor înfățișa cu acest diadem pînă la Teia, („Theia“)¹⁵ ultimul din seria, care totuși va asocia titlurilor sale [fără o reprezentare proprie] efigia împăratului Anastase, urmînd astfel obiceiul franc de a garanta titlul monedei¹⁴.

S-a încercat să se demonstreze că Teodoric, pe care cutare inscripție îl numește „dominus noster“, „semper augustus“ și „propagator Romani nominis“, ar fi tins să se separe de Imperiu, obținînd chiar de la împăratul Anastase insignele imperiului trimise de Odoacru lui Zenon. Se mai invocă și linguşirea slujbaşului său Cassiodor. Dar aceasta înseamnă să confunzi linguşirile slugarnice ale supuşilor cu o afirmație politică¹⁵.

// Dar oricum acestea nu sînt decît rămășițe întîmplătoare, epave rămase să plutească la suprafață, forme al căror spirit a zburat, frînturi aproape de nerecunoscut. Influxul germanic — a cărui importanță nu trebuie redusă prea mult, după ce la început a fost exagerată în mod tendențios — va ști să-și îndeplinească într-un fel foarte apreciabil rolul său transformator, revoluționar. Armonia, legăturile subtile și delicate, sistemul perfect de civilizație pe care îl crease Roma veche, vor fi distruse. Nu va fi continuitate generală între Imperiul lui Teodosie, și cel al Carolingienilor sau al Ottonienilor.

În sfîrșit, îndată după anul o mie vor începe să mijească civilizații naționale. Ele vor căuta să zdrobească lanțurile care le leagă de un Imperiu aservit singur doar naționalității germanice; limba vulgară a diferitelor popoare — și care se cristalizase în această epocă — va încălca neîncetat domeniul recunoscut limbii latine.

În direcția aceasta, așadar epoca cea nouă se va manifesta într-un mod mai rapid și mai caracteristic.

Viața Orientului roman se deosebește hotărît de aceea pe care am schițat-o acum. Infiltrarea barbară întîrzie, și atunci cînd se produce, ea nu ajunge niciodată la importanța dobîndită de mult în Occident. Germanii se scurg spre Occident pe marile drumuri ce le constituie căile imperiale construite pentru legiunile ocrotitoare. Slavii nu îndrăznesc să rîvnească la Bizanț: în provinciile pe care le vor ocupa, ei se vor resemna ușor la sistemul care va face din ei federați, clienți și mercenari ai împăratului. Pînă la sosirea bulgarilor, pînă la asimilarea lor cu locuitorii Traciei, cucerite, nu va exista un singur concurent barbar la purpura lui Diocletian sau

¹² Pfeilschifter, *loc. cit.*, 107.

¹³ *Ibid.*, 11.

¹⁴ *Ibid.*, 112, 114, 115, 116, 120. Cf. și Mommsen, *Ostgothische Studien*; Maurice Dumoulin, *Le gouvernement de Théodoric et la domination des Ostrogoths en Italie, d'après les oeuvres d'Ennodius*, în „R.H.“, 1902; și remarcabilul capitol consacrat lui Teodoric de către Bury, în *History*, 1923, I, 404 ș.u.

¹⁵ Cf. Bury, *loc. cit.*, 458, nota 1: Anonimul din Valois, în *Chronica Antiqua*; Manso, *Geschichte des ostgotischen Reiches in Italien*, Breslau, 1824, 392 ș.u.; Friedländer, *Münzen der Vandalen*, 62 ș.u.; cf. F. Ferd. Kraus, *Die Münzen Odovacars*, teză la München, 1919, 69, n. 28.

30 Iustinian. Trebuie să mai ținem seama că provinciile cele mai numeroase, mai întinse, mai populate și mai bogate se află în Asia și în Africa și că nici acelea din Asia // — cu toată vecinătatea perșilor — nici acelea din Africa, nu vor avea de suferit nici o invazie pînă la arabii din secolul VII.

Orientul care își păstrase caracterul său roman fără nici o întrerupere, și fără acele infiltrații care ar fi putut să-i falsifice sensul, va avea deci două secole de răgaz relativ, pe care împărații vor ști să-l întrebuințeze cu folos. Nu vor fi aici subjugări, haos, jafuri de ale barbarilor prin toată Capitala, ca acelea ale vizigoților și ale vandalilor în Roma veche. Viața romană se va dezvolta liber de-a lungul secolelor, indiferent de haina sa cea nouă. Barbarii nu vor uzurpa conducerea statului, ca Odoacru¹⁶ în Occident¹⁶, și nici nu-i vor prelua suplinirea ca Teodoric, amîndoi acești „regi” luînd locul cezarilor dați de o parte. Ei nu vor veni să reia tradiția pe seama lor după un interregn imperial de patru sute de ani împliniți. Conducători din rîndurile lor vor dobîndi cealaltă demnitate imperială (a Orientului) și vor întemeia chiar dinastii, dar numai după ce își vor fi părăsit poporul și obiceiurile lor, după ce „se vor fi făcut romani”, după ce vor fi dat dovada unei asimilări cît de cît satisfăcătoare. „Isaurian”, „trac”, „macedonean” nu mai înseamnă pentru ei decît o poreclă, asemenea acelor ale marilor-viziri turci care amintesc de provincia în care s-au născut, sau de meșteșugul pe care l-au practicat la începutul carierei lor. Roma cea nouă va stăruia aici, intangibilă.

Cărui fapt i se datorește acest lucru? Numai loviturii geniale a lui Constantin cel Mare transformînd Bizanțul prădat, apoi refăcut de Septimiu Sever, în „orașul lui Constantin”, *Constantinopolis*, „noua sa Romă”. Era o nouă Romă, cea a prezentului și a viitorului.

31 Creînd noua sa capitală — care asigură comunicarea pe mare, precum și posibilități de aprovizionare pentru un centru de populație atît de important și pentru un oraș întărit ce trebuia // să se aștepte la atacuri și la asedii — și care mai răspundea desigur unei deplasări a echilibrului ce se produsese de mult în favoarea Orientului¹⁷, Constantin a vrut să ridice un oraș roman sub auspicii mai bune decît fuseseră chiar acelea pentru vechea Romă¹⁸. Orașul a cărui piatră fundamentală a fost pusă la 8 noiembrie 324, și a cărui inaugurare solemnă a avut loc la 11 mai 330¹⁹, trebuia să fie o realizare latină. Au fost aduși din Occident toți oamenii chemați aici de slujba lor, și s-a folosit o constrîn-

¹⁶ Asupra acestui punct s au încercat recent noi explicații de către G. Ivanov, în „Zapiski” ai Universității din Saratov, VI, 3.

¹⁷ Vezi Baynes, *History*, 25.

¹⁸ „Romam autem intelligimus non solum veterem, sed etiam regiam nostram, quae Deo propitio cum melioribus auspiciis condita est”; *Corpus juris*, I, VIII.

¹⁹ Cf. Preger, *Scriptores rerum constantinopolitanarum*, Leipzig, 1907; Preger, în „Hermes”, XXXVI (1901), 336 ș.u.; XXXVII, 316—318; același, în „Programul Gimnaziului Maximilian” din München, 1895; Bréhier, *La fondation de Constantinople*, în „R. H.”, CXIX (1915); „É.O.”, 1924, 289 ș.u.; David Lathoud, *ibid.*, 1925, 180 ș.u. Cu privire la împrejurimi și la insulele vecine, „É. O.”, X, 15 ș.u.; XI, 19 ș.u.; XX, 178 ș. u. Cf. Gerland, în „B. ngr. J.”, 1933, 102—103.

gere oficială (ca aceea amintită mai sus a lui Mohamed II sau aceea a regelui Sardiniei în secolul XVIII, care și-a împodobit astfel cu edificii frumoase capitala sa din Turin), silindu-i pe arendașii asiatici ai statului să-și construiască aici case²⁰. Acest caracter latin s-au străduit să-l păstreze pe cât era cu putință de-a lungul secolului IV și chiar și V²¹.

32 Acest lucru trebuia să fie dorit de Constantin, el însuși fiind până în cele din urmă un latin, latin al Occidentului, de spirit foarte păgîn, oricare ar putea fi părerea despre pretinsul său „proces de conștiință” care de fapt aduce destul cu politica „păcii romane”, // și cu punerea în mișcare pentru ideea de stat, mai sfântă decât toți zeii vechi și moderni, a oricărui element de vitalitate care există. Flaviul Constantin, născut la Naissus, într-o regiune absolut latinizată, ca fiu al lui Constantius Chlor și al unei femei care nu îi fusese soție²² decât într-un sens derivat din dreptul roman²³, a trăit exclusiv printre soldați de rase deosebite, uniți între ei doar de romanitatea de caracter latin care răsună în aclamațiile imperiale și în comenzile militare. El pretindea că descinde din împăratul Claudiu²⁴. În familia sa se păstrase cultul soarelui, și zeița Tyche a continuat să fie adorată în clipa botezului său prudent *in extremis*; iar porțile templului ginteii sale (*gens Flavia*) nu au fost niciodată închise²⁴.

33 Primul împărat bizantin va fi deci, fără îndoială, Iustinian. El reprezintă reunirea elementelor care constituie esența însăși a Bizanțului. Acestor elemente, el le dă forma definitivă. În ce privește ortodoxia, el se desprinde de rămășițele monofizismului și obține pentru formula sa ortodoxă garanția Romei vechi. În ce privește arta, el transportă la Constantinopol cupola mesopotamiană și o instalează acolo prin splendida realizare a Sfintei Sofii: bazilică romană încununată cu tiara monarhiilor orientale. În ce privește ordinea legală, el recheamă dreptul roman, supunându-l unui ușor botez ortodox. În ce privește legitimitatea romană, el ajunge să fie restauratorul hotarelor occidentale ale Imperiului și se mîndrește cu aceasta într-unul din edictele sale, citat adesea pentru a se dovedi că el urmărea un ideal politic de restaurație. Și în sfîrșit, țaran balcanic // prin originile sale, în ciuda unei tinereți de constantinopolitan la modă, înșurat cu actrița la ordinea zilei, el îndreaptă spre coroana Orientului tot fluxul de noi și puternice vitalități naționale.

²⁰ Socrate, *Histoire ecclésiastique*, II, 41.

²¹ Vezi Stein, *op. cit.*, 195, nr. 6; Émery, *Constantinople sous Théodose le Jeune*, în „Byz.”, II, 109 ș.u.; V. N. Benešević, *Otcherki po istorii Vizanti pod redaktsiei*, etc. Petrograd, 1913, 3 fascicule; V. Schultze, *Konstantinopol*, Leipzig, 1913; *Constantinople painted by Warwick Goble, described by Alexander von Millingen*, Londra, 1906. Cf. Millingen, *Byzantine Constantinople*, Londra, 1899; Will. Holden Hutton, *Constantinople*, Londra, Dent.

²² Stein, *op. cit.*, 397; Șesan, *Die Religionspolitik der christlichen römischen Kaiser*, 313—380, 1911, 79, nota 4. El a dat numele de Augustaeum după această Augusta; Bury, *History* (1923), I, 75. Cf. Krašenninikov, *Prodromus sylloges vitarum laudationumque sanctorum Constantini Magni et Helenae, matris ejus, graece atque slavice mox edendarum*, Iuriev, 1915, Supliment la „V.V.”, I.

²³ Stein, *op. cit.*, 115.

²⁴ Șesan, *op. cit.*, 253, 281, 286, nota 4; Baynes, *op. cit.*, 17 ș.u.; Preger, *Konstantinos Helios*, în „Hermes”, XXXVI (1901), 457—469; Stein, *op. cit.*, 148—149. Cf. argumentarea tezei sincerității creștine a lui Constantin în cartea recentă a lui Jules Maurice, *Constantin-le-Grand*.

Înainte de Iustinian nu sînt decît două tipuri de împărați. Unul, care porcede din Constantin, este acela al „commiliton“-ului, al „co-veteranului“, apărător perpetuu al hotarelor Imperiului, în mijlocul soldaților săi, pe care îi întrece prin demnitatea cu care este învestit. Este un împărat care creează o capitală, dar nu are nici una, care își compune o curte, dar nu se folosește de ea, căci este întotdeauna în acțiune, luptînd contra barbarilor în tabere, contra ereziei în sinoade, în afară de grijile unei bune justiții, unei administrații cinstite²⁵ în provincii, și de datoria de a apăra moneda cea bună, *decargyr-ul*, împotriva falsificărilor, așa-zișii „*paracharactes*“²⁶ (parcă se și văd practicile Orientului), de a face să fie strînse dările la momentul prevăzut, de a împiedica uzurpările.

Apoi este tipul asiatic al lui Zenon și al lui Anastase, păstrătorii trecutului. Chiar și mai înainte de ei, un timp prețios a fost cheltuit pentru fixarea și definirea mai precisă a rangurilor civile. Ei înșiși se află în propriul lor mediu de vechi funcționari în această lume nouă care seamănă cu cea a seleucizilor^k din Antiohia.

Iustinian nu vrea să fie nici un soldat care nu poate să-și părăsească nici o clipă scutul, nici un birocrat care a primit o înaintare în grad. Din trecut i se ivește în față împăratul complet, integral: Augustus. El este și în acest domeniu restauratorul care reînvie „antichitatea pierdută și scăzută din ce fusese“²⁷.

NOTE

a. General roman de origine suevă (? — 472) și religie ariană; nu poate fi împărat, dar face și desface împărați: Majorian (Iulius Valerius Majorianus) (457—461), Severus (461—465). După un interregnum de un an trebuie să-l primească pe Anthemius, trimis de împăratul Leon în 467, dar în 472 îl învinge și îl ucide; tot el îl proclamă, în apr. 472, pe Olibrius (Anicius Olibrius), soțul Placidiei, fiica lui Valentinian III.

b. Comitele Marcellin, care va ocupa Dalmația pentru împăratul Leon, vezi mai jos partea a IV-a, cap. 2, n.a.

c. Probabil după amintirea gîntei Flavia a lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi.

d. Thrasamund, cumnat al ostrogotului Teodoric I, rege (496—523); Childeric fiul lui Huneric și nepotul de fiu al lui Genserich, iar prin mama sa Evdokia, nepotul împăratului Valentinian III și strănepot al lui Teodosie II; rege (523—530); Gelimer, ultimul rege vandal (530—533); a uzurpat domnia predecesorului său.

e. tuiles.

f. Athalaric, fiul Amalasuntei și nepotul lui Teodoric, rege al ostrogotilor (526—534).

g. Amalasunta, fiica lui Teodoric, regentă (526—534) a fiului ei Athalaric; este ucisă în nov. 535 de soțul ei, Theodat, pe care și-l asociase la domnie.

²⁵ Sub fiii lui Teodosie un prevaricator este expedit sub bună pază în provincia față de care trebuie să dea socoteală de faptele sale; *Cod. Theod.*, XXVII, III. Se interzice cioabanilor să aibă cai, și să hrănească la ei pe copiii altora, pentru a preveni tilhăriile (aceeași epocă; *ibid.*, XXX, XXXI).

²⁶ *Cod. Theod.*, IX, XXI, VIII. Se explică vulgului că greutatea monedei și nu proporțiile figurii reprezentate interesează, *ibid.*, XXII. Cf. *ibid.*, XXIII, II.

²⁷ Nov. lui Iustinian, coll. III, tit. III: „nobis reparantibus omnem vetustatem jam deperditam et diminutam“.

h. Theia, ultimul rege al ostrogoților (552—553).

i. Odoacru, general roman de origine germanică. L-a detronat la 28 aug. 476 pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Imperiului de Apus, devenind primul rege (476—493) barbar al Italiei.

j. Dreptul roman recunoștea și căsătoria de fapt, concubinatul, care în anumite condiții ajungea la drepturi egale cu cea contractată după formulele sacramentale.

k. Dinastie întemeiată în 312 î.e.n. de generalul macedonean al lui Alexandru cel Mare Seleukos, care s-a înstăpinit pe o parte din Persia și pe Asia Mică, la care a fost adăugată ulterior Siria.

În acest stat nou au fost întemeiate cele două mari orașe elenistice de proporții mărețe, rivalizând cu Alexandria: Seleucia pe Tigru și Antiohia, la mare, în dreptul Ciprului.

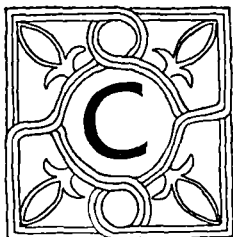

ANALIZA ELEMENTELOR DIN SINTEZA BIZANTINĂ

I

ELEMENTUL ROMAN

34

înd ceea ce numim noi „Bizanțul” s-a format, nu exista nici o intenție de desprindere de nici una din amintirile romane. Iustinian va pomeni nu numai de Romulus și de Numa, dar și de „regele troian” Enea „după care sîntem numiți Eneazi”¹. De la capătul șirului de împărați, Cezar însuși apare înaintea lui Iustinian ca un „prea iubit” antecesor care a „dat un început bun autorității supreme pe care o deținem asupra lumii întregi”². Cu cea mai mare venerație

se întoarce către Constantin *pientissimus princeps*, spre mama acestuia *honestissima*, al cărui nume dat Hellenopontului, este restaurat³.

Dimpotrivă i se întâmplă destul de rar să amintească de predecesorii săi cei mai apropiați, în afară de Marcian, care este pentru el un *imperator eximius*⁴ și de Leon I^a „de bună pomenire din rîndul acestor împărați de după Constantin de sfîntă amintire, care a sporit dominația (*principatum*) credinței creștine, și a așezat statornic demnitatea și disciplina sfintelor // biserici”⁵. În vreme ce nu se referă în „Institute” decît arareori la decretele lui Zenon, el îl admiră pe acest Leon, „omul sancțiunilor puternice și bărbătești”⁶. Dar, mai presus de oricare altul este lăudat unchiul său, țăranul trac Iustin, care a „întrecut în pietate și înțelepciune pe toți cei care au domnit pînă atunci”⁷.

Iustin și Iustinian reprezintă dealtminteri o reacție. Dacă Leon venise din țara „bessilor”. din aceeași Tracie⁸, în schimb Zenon^b fusese un barbar

¹ „Et nos quidem Aeneadae ab illo vocamur”. Novele, coll. V, tit. II, XLVII.

² Novele, coll. IV, tit. IX, XXX: „Charissimo nobis Caesare qui summo orbis terrarum arbitrio, quod nos obtinemus, bonum dedit principium”.

³ Novele, coll. IV, tit. VII, XXVIII.

⁴ Novele, coll. VIII, tit. VI, no. CV.

⁵ Novele, II, I, VII. Este vorba și de Anastase *piae memoriae*.

⁶ Novele, coll. IV, tit. I, XXII: „in Leonem piae memoriae pervenit, virum fortiter atque viriliter etiam de istis plerumque sancientem”.

⁷ „Qui pietate atque sapientia omnes quot unquam imperarunt superavit”, Novele, coll. IX, tit. XXII, nov. CXL.

⁸ „Bessica ortus progenia”; Iordanes, *Rom.*, 335.

din Orient, iar Anastase un fost funcționar dalmat. Cîrmuirea aparținea deci raselor învinse și birocraților. Puterea nu era deținută de reprezentanții vitalității încă tinere a celor mai bune populații.

Dar în provinciile europene, balcanice, rămase — în afară doar de litoral — foarte latine, foarte libere, foarte războinice, se păstra un veșnic izvor de viață vie⁹. Leon I el însuși fusese un „bess“ din aceste regiuni¹⁰ ce își dobîndiseră un început de individualitate politică. Într-adevăr sub Zenon, se ridică gepidul de sînge regal Mundus, ce fusese comandant odinioară la Sirmium și servise sub Teodoric, și care cere pe seama sa Dunărea, pe care o apără împotriva rămășițelor hunilor, pacificînd astfel Tracia¹¹. Sub Anastase^o Isaurienii, ajunși stăpîni ai Imperiului sînt distruși de o concentrare de forțe „scite, gotice și besse“ din aceeași provincie¹². Revolta lui Vitalian^d, fiul lui Patriciolus din Zaldapa de la Dunărea de Jos cu nume atît de romane, luminează bine acest lucru¹³. Acest împărat al revoltei // care a ocupat o mare parte din Tracia¹⁴ și a venit să asedieze Constantinopolul, nu se sprijinea numai pe un grup de barbari de pe frontieră¹⁵, ci și pe populațiile de la Marea Neagră, constituite din țărani, care i-au dat pe luptătorii cei mai tari și cei mai buni din oastea sa. Este păcat că nu se cunosc decît din cîteva rînduri grecești ale lui Ioan din Antiohia¹⁶ intențiile acestui soldat căruia nu i-a lipsit mult ca să obțină coroana Cezarilor.

El a fost învins, părăsit, rolul său s-a sfîrșit. Dar avîntul rasei nu a fost totuși oprit. Iustin, bătrînul soldat neștiutor de carte, tracul originar din Bederiana¹⁷, care a reușit fără revoltă să pună mîna pe Constantinopol, este o dovadă a acestui fapt. Începe acum domnia parveniților de la țară, și programul lor este **roman, latin** (în legătură strînsă cu trecutul pe care ei vor căuta să-l reînvie și hotărît opus uzurpărilor orientalilor și paraziților de la curte). Și aceasta^a măcar că din aceeași „Scitie“¹⁸ și nu din Scythopolis, și cu atît mai puțin din Provența, a venit în secolul IV Sf. Cassian^e († c. 435), autorul grec al „Instituției“¹⁹.

⁹ Vezi Jacques Zeiller, *I es origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

¹⁰ Malalas, 369.

¹¹ Καὶ ἐγένετο εἰρήνη ἐν Θράκη καὶ ἐκ τούτου φόβος κατεῖχε τὰ βάρβαρα ἔθνη (și s-a făcut pace în Tracia și din această cauză teama a pus stăpînire pe neamurile barbare); *ibid.*, 450—451.

¹² Μετὰ πλῆθους Σκυθῶν καὶ γοθικῆς καὶ βεσσιτικῆς χειρὸς (Împreună cu o mulțime de sciți și cu o mîna de goți și de besși); *ibid.*, 393—394.

¹³ Ioan din Antiohia, *loc. cit.*, VI, 32; ἀμφὶ τὰς ν' χιλιάδας πολεμικῶν τε καὶ ἀγροικῶν ἀνδρῶν (cam la 50 000 de bărbați dușmănoși și inculți). Un πλῆθος γεωργικόν (o mulțime de țărani) și în armata lui Marcian; *ibid.*, IV, 619. Cf. Malalas, 403 ș.u.

¹⁴ Πολλὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ρωμανίας (Multe orașe și sate ale României); *ibid.*, 412. Se vede aici noul sens al acestui termen, asemenea celui al Rumeliei sub otomani. Celălalt sens apare cînd cronicarul sirian spune că Anastase a ridicat construcții εἰς ἐκάστην πόλιν τῆς Ρωμανίας (pentru fiecare cetate a României).

¹⁵ Malalas (405) vorbește de „goți, huni și sciți“.

¹⁶ Mai este și pasajul din Zaharia din Mitilene, VII, 13, citat și de Bury, *History*, 1923, 448, nota 1.

¹⁷ Malalas, 410.

¹⁸ Un Ioan Scitul sub Zenon, vezi Ioan din Antiohia, *loc. cit.*, IV, 620.

¹⁹ Cf. D. A. Ménéger, în „É. O.“, 1921, 330 ș.u. și J. Thibaud, *ibid.*, 447—449.

În aparență deci, amintirile romane, și pînă și legende, rămîn foarte vii. Iustinian amintește chiar că Lycaon regele Arcadie, a venit în Italia și s-a stabilit în mijlocul Oenotrienilor, el fiind cu mult înainte de Enea și Romulus „creatorul (ca să zicem astfel) al Imperiului roman“ ²⁰.

37 // Dealtminteri, în ciuda numelor lor orientale, împărații recentți provin, afară de Zenon ²¹, din provinciile latine. Anastase s-a născut la Epidamn și Leon venea din Iliricum ²². Ei nu se vor putea deci elibera de pecetea lor dintii.

Înclinați a se mîndri doar cu tradiția latină, tot ce era grecesc nu putea îndeplini decît un rol auxiliar. Astfel împăratul declară evreilor că limba patriei, *patria lingua* este aceea care e vorbită în Italia, *italica* ²³. O frumoasă monedă îl reprezintă pe Anastase în chip de ostaș purtînd un splendid coif și avînd pieptul acoperit cu platoșa lui Traian.

Gîndind astfel, împăratul de stil roman are pe ce se sprijini. Conser-varea vechilor magistraturi, pe care Procopie le traduce pe grecește (ὑπατος) sau cărora le grecează aspectul (μαγιστρος) ²⁴ lasă iluzia că se păstrează un întreg trecut de mare preț ²⁵. Mai este încă și un Senat în mijlocul căruia își depun consuli funcțiunile ²⁶.

38 Sub Iustinian va fi practică, chiar oficial, un fel de arheologie^s și în denumirea magistratilor, reînviind cu tot felul de reminiscențe istorice sau cvsiiistorice pe aceea de pretor ²⁷, *praetor justinianeus* (în Pisidia și în Lycaonia, în Paflagonia, în Tracia). Îl vedem pe acest pretor, care este și comandant al miliției paradînd în car somptuos de argint precedat de fascii ²⁸. Comiți vor cîrmui Galatia primă, Frigia // pacatiană, Isauria ²⁹, iar un proconsul Capadocia ³⁰, provincie cuprinzînd mari domenii, uzurpate de „cei puternici“ (*potentes*).

Acest corp de funcționari nu constituia însă, ca în vechea Romă, o clasă de nobili. Printre cauzele care au făcut ca Imperiul bizantin să aibă caracterul pe care l-a avut în mod permanent, se uită una din cele mai importante: absența deplină a unei aristocrații, a unei adevărate aristocrații cu o reședință stabilă, cu o activitate susținută, recunoscută ca atare de către puterea supremă, o aristocrație care dă sfaturi, și la nevoie le impune. Cîțiva mari proprietari din Pelopones și din Asia nu vor fi în stare să o

²⁰ „Romano imperio daret veluti principium“; Novele, coll. IV, tit. III, XXIV.

²¹ Însă un fost secretar, ὑπογραφεύς, la Isaurieni se numește Candidus (Agathias, 472).

²² Menandru, 472, 473, 491.

²³ Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.

²⁴ Procopie, *Bell. Goth.*, ed. din Bonn, 39, 149.

²⁵ Vezi Paul Koch, *Die byzantinischen Beamtentitel von 300 bis 700*, teză de la Iena, 1903. Dar acel σιλέντιος κομβέντος, menționat de Malalas (438—439) se păstrează și mai departe.

²⁶ Cf. Lécivain, *Le Sénat romain depuis Dioclétien*, Paris, 1859; D. Ellissen, *Der Senat im oströmischen Reiche*, Göttingen, 1889. Pentru acel *silentium* al convocărilor, vezi Gelzer, *Kultur*, 212 ș.u. Definițiile date termenilor latini arată cît de puțin erau înțeleși. Pentru Malalas, Aetius este un πρώτος συγκλητικός (primul senator), 358.

²⁷ Novele, coll. IV, tit. IV, XXV.

²⁸ *Ibid.*, cap. IV.

²⁹ *Ibid.*, nov. XXVII.

³⁰ *Ibid.*, XXX.

înlocuiescă. Le va lipsi tradiția și — închiși în văile lor — deopotrivă și experiența, ca și notorietatea, popularitatea.

Căci marile familii senatoriale nu-l urmaseră pe Constantin, nesubscriind alături de el la decăderea din drepturi a vechii lor Rome iubite, de care erau legate prin toate tradițiile și toate amintirile lor. Dealtminteri, în Occident nobilimea se putea reface prin grupurile provinciale care au știut de la început să supună pe regii barbari, datorită și cîrjei pastorale a episcopilor ieșiți din mijlocul lor. Cînd după falimentul tentativei Constantinene de strămutare totală în Orient, Roma a fost din nou — dacă nu capitală unică, cel puțin sediul Imperiului — ele au determinat nu o dată schimbarea deținătorilor puterii. Din opoziție față de Constantinopolul atît de creștin, ele păstrau ceva din păgînismul condamnat. Astfel Anthemius a trebuit să le promită reinstaurarea în vechea sa cinste a orașului slăvit³¹. Iar într-un izvor se subliniază că Lybius Sever era un roman, un roman adevărat³¹. Odoacru le aparținea în bună parte, și el a acționat în numele lor cînd a trimis la Constantinopol insignele imperiale³²; // numai provincia, a cărei părere este înfățișată de cronica „comitelui“ Marcellin¹, a regretat dispariția unei forme pe care o făcea să derive de la Augustus însuși³³. Siglele care atestă autorizația Senatului apar pe monedele acestor delegați ai Romei orientale, a acestor creaturi ai șefilor germanici. Teodoric a avut de luptat contra unei opoziții de intelectuali și de iubitori romantici ai trecutului, avînd în fruntea lor oameni de valoarea lui Symmachus și a lui Boethius, și a fost nevoit pentru a-i impresiona să recurgă la concursul călăului. Ei vor fi aceia care se vor gîndi să facă din Belisarie un împărat, încă unul din împărații lor.

În lipsa unei clase de o solidaritate atît de mîndră și de dîrză, Bizanțul a trăit în voia norocului unor parveniți. Aceștia aduceau cu ei, fără îndoială un nou flux de omenire proaspătă, dar totodată și pasiuni puternice, o lăcomie fără saț și moravuri urîte. Cei cîțiva savanți de catedră nu puteau să introducă un spirit mai nobil. Împărații, înălțați prea adesea prin intrigi, capricii sau crime, împărțăseu acest fel de a fi. O vulgaritate brutală a năvălit încă de la început în Roma lui Constantin, și nimeni nu va putea — nici

³¹ Vezi pasajul din Damascius citat de Seek, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt.*, VI, Stuttgart, 1921, 487. Ca dealtminteri Majorian, amicul lui Genserik, Malalas, 375.

³² Cf. și Marcellinus Comes, în Mommsen, *Chron. Minora*, și Malchus, ed. din Bonn. Αὐγουστος ὁ Ὁρέστου υἱός, ἀκούσας Ζήνωνα πάλιν τὴν βασιλείαν ἀνακεκτῆσθαι τῆς ἑω... ἡνάγκασε τὴν βουλὴν ἀποστελεῖν πρεσβείαν Ζήνωνι, σημαίνουσαν ὡς ἰδίᾳς μὲν αὐτοῖς βασιλείας οὐ δέοι, κοινὸς δὲ ἀποχρήσει μόνος ὢν αὐτοκράτωρ ἐπ' ἀμφοτέρους πέρας: τὸν μὲντοι Ὀδοάχον ὑπ' αὐτῶν προβεβλήσθαι, ἱκανὸν ὄντα σώζειν τὰ παρ' αὐτοῖς πράγματα, πολιτικὴν ἔχων νοῦν καὶ σύνεσιν, ὁμοῦ καὶ μάχιμον, καὶ δεῖσθαι τοῦ Ζήνωνος πατρικίου τε αὐτῷ ἀποστελεῖν ἀξίαν καὶ τὴν τῶν Ἰταλῶν ταυτῷ ἀφεῖναι διοίκησιν (Augustus, fiul lui Oreste, auzind că Zenon a cîștigat iarăși conducerea Răsăritului, a însărcinat Senatul să-i trimită lui, Zenon o ambasadă care să-i aducă la cunoștință, că ei nu mai au nevoie de conducerea sa și că va fi suficient să fie numai el singur stăpînitor peste amîndouă părțile: că, într-adevăr, Odoacru, de către ei a fost pus în frunte și este suficient să le apere numai el interesele lor, deoarece are spirit și inteligență politică și în același timp este și un bun războinic; drept care, el (Augustus) se dezleagă de patricianul Zenon și i se acordă acestuia rangul meritat și i se lasă administrația itaților).

³³ *Loc. cit.*, „Hesperium romanae gentis imperium, quod septingentesimo nono urbis conditae anno primus Augustorum Octavianus Augustus tenere coepit, cum hoc Augustulo periiit... Gothorum dehinc regibus Romanam tenentibus“.

sub cei mai bine educați dintre Macedoneni, Comneni sau Paleologi — să o gonească de aici. În mediul acela de soldați de corp de gardă, de călugări și de pedanți nu exista vreo puțință de a se ridica la culmi mai înalte.

40 În privința monedelor, tradiția veche continuă pînă atît de tîrziu // încît pe o piesă (unică) a împăratului Alexandru din secolul IX formula greacă apare în litere latine ³⁴. Legenda de pe monede — probabil întreaga legendă a rămas deci latină. Tot astfel la Berytos (Beyrut) învățămîntul legilor se face pe latinește. Tot pe latinește sînt redactate tratatele, ca acela cu persii. ³⁵ Fiul lui Anthemius se numește Marcian ³⁶, acel al uzurpatorului Basiliscus este un oarecare Marcus ³⁷. Fratele împăratului Zenon se cheamă Longin ³⁸, soacra sa, intriganta Verina¹, poartă un nume latin, în vreme ce soția lui este ciudat împodobită cu numele mitologic de Ariadna. Cutare comandant militar sirian trimis împotriva lui Vitalian este un Marinus ³⁹. În familia imperială alături de Iustin și Iustinian mai este și un Germanus^k : dar numele femeilor, mai ales, rămîn latine.

Dar în vreme ce Roma reprezenta în primul rînd un trecut, o culme și o glorie, vechiul monument roman, care era martorul ei nemuritor, nu inspira nici la Constantinopol — oraș nou puțin cam parvenit — și nici aiurea, nici o venerație. Trecutul fusese supus unor critici tot atît de disolvante și desigur ajunse populare, ca acelea ale lui Augustin¹, dușman înverșunat al oricărei alte „cetăți“ decît cetatea lui Dumnezeu. Frumusețea acestor adevărate relicve de artă nu atrăgea decît pe cîțiva intelectuali, care totuși își însușeau uneori din materialele acestora pentru a-și face „ornamente pentru săli de ospete (*triclinia*) sau pentru porticuri“. Dacă nu era cu puțință ca edificiile, ai căror foști stăpîni fuseseră expulzați, să fie transformate în case care să le aparțină acuma lor, sau în case ale noului Dumnezeu, ele erau folosite pentru a face var din marmora veche, și aceasta în ciuda tuturor decretelor // imperiale începînd din vremea fiilor lui Constantin, care pedepseau acest fapt cu amenzi grele ⁴⁰.

41 Sub eforturile depuse pentru conservarea neamului și pentru menținerea bunelor tradiții politice, se produce totuși un proces lent de asimilare sub ocrotirea crucii creștine și care continuă chiar peste diferențele de religie. Chiar mai înainte, într-o vreme cînd căsătoria cu străinii era îngăduită, Constantin amenința să pună a fi ars de viu oricine va fi ajutat pe barbari ca să prade teritoriul Imperiului ⁴¹. Dar se putea crede totuși că acea asimilare va fi latină, că va contribui la crearea unei lumi romane în Orient; vom vedea însă că ea va fi, dimpotrivă, grecească.

³⁴ Mușmov, în „Byz.“, VI, 98—99.

³⁵ Menandru, 350.

³⁶ El se însoară cu ἐκφανεστύτη (prea nobila) Leontia, fiica împăratului Leon; Matias, 375.

³⁷ *Ibid.*, 378.

³⁸ *Ibid.*, 386.

³⁹ *Ibid.*, 405.

⁴⁰ *Cod. Theod.*, IX, XVII, II, III, IV, V. Despre violarea mormintelor, *Valentiniani Novellae*, I, V.

⁴¹ „Si quis barbaris scelerata factione facultatem deprædationis in Romanos dederit, vel si quis alio modo factum diviserit, vivus amburatur“, *Cod. Theod.*, VII, I, I.

În ciuda a tot ce putea să dea noul mediu al Capitalei impuse, armătura legală rămânea absolut romană, în spiritul vechi, și acesta era punctul esențial pentru niște oameni la care statul însemna în fond o structură juridică ⁴². Un Grigore, un Hermogene^m făcuseră culegeri de constituții imperiale. Teodosie II^a încercase să arunce lumină asupra vechilor decizii imperiale, să facă din edicte răzlețe o adevărată culegere de drept civil. O comisie de jurisconsulți fusese însărcinată să preschimbe în teorie „gîndul divin al spiritului nostru“ (*divinus sensus pectoris nostri*). Numele compilatorilor excepțind pe un Maximinus și un Sperantius ne îndreaptă spre Orient: Appolodorus, Teodor, Procopie, Epigenius ⁴³.

42

Încă și împărații din secolul IV se îngrijiseră // de marea chestiune a dreptului. Ei căutaseră, prin dispozițiile cuprinse apoi în Codicele Teodosian, să creeze o ordine legală scrisă. Împăratul Iulian cu concepțiile sale personale, în care intra fără îndoială și dreptul ca instrument puternic al păgînismului, a trebuit negreșit să fie unul din restauratorii trecutului. Dar judecătorii, ei înșiși, nesocotiseră prea adesea *rescriptele* ⁴⁴, și trebuie să ne întrebăm mai ales care erau printre orientali, în afară de locuitorii unor orașe romanizate, aceia care voiau să se adape la acest izvor al dreptului cu ape stătătoare.

Încă de la început toată această legislație a avut o singură acțiune asupra unei societăți în plină transformare: frînarea unor abuzuri împotriva cărora se îndreaptă aceste „novele“, împiedecarea (măcar parțială) a uzurpărilor de drept de care se făceau vinovați funcționarii ⁴⁵. Lumea voia ca judecătorul să fie serios și sever, străin de grija popularității, de plăcerile jocurilor, rostind în mod public în piața publică și nu în biserici (*diverticula religiosa*) — sentința pentru care să-și asume întreaga răspundere ⁴⁶. Se vede așadar cum biserica uzurpa drepturile tribunalului imperial. Dar, în fond, în zadar fusese confirmat tot ce aparținea trecutului roman, începînd cu aportul bătrînului Papinian ⁴⁷.

43

Iustinian, a cărui operă în acest domeniu nu poate fi separată de aceea a predecesorilor, a însărcinat o comisie de legiști să consemneze în scris tot vechiul drept roman, și de aici va rezulta „Corpul dreptului civil“ ⁴⁸, // redactat încă din 529, revăzut în 534, culegerea *Constituțiilor (Codul)* — căreia i s-a adăugat pentru epoca vechiului drept roman, o întreagă jurisprudență culeasă din textele unui Ulpian, unui Paul, aleasă, cernută și armonizată, constituind „Digestele“, sau pe grecește „Pandectele“, împreună

⁴² Cf. Ernest Lévy, în „Rev. hist. de dr. fr.“, 1928.

⁴³ Prefață la Novele. Cf. observațiile lui E. Stein, *op. cit.*, 432-433.

⁴⁴ „Multabuntur iudices qui rescripta contempserint aut distulerint“; titlul I.

⁴⁵ Titlul III.

⁴⁶ Titlul VI.

⁴⁷ Titlul IV. Se observă sub primul Teodosie strădania de a găsi ce este vechi și de a-l pune de acord cu epoca nouă. Se merge chiar pînă la acceptarea principiului majorității (*ibid.*) sau autoritatea comentatorilor. În caz de îndoială trebuie să se plece la opinia judecătorului, *moderatio iudicantis*.

⁴⁸ Paul Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, Paris, 1912, 2 vol.; *L'école de droit de Beyrouth*; Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian*, I, 1913; Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, 1891; Monnier, *Études de droit byzantin*, în „Nouv. rev. hist. de dr.“, XVI. Prezentare mai recentă în Bury, *History*, 1923, II, 395 ș.u.

cu un bogat comentariu obligatoriu al „Institutelor“ întocmit după anticul jurist roman Gaius pentru școala din Berytos (Beyrut) de către doi profesori: Teofil și Doroteu⁴⁹, care se apucaseră de această redactare împreună cu Tribonian, principalul colaborator al lui Iustinian, în așteptarea „Novelelor“ acestuia (Νεαυαι) — a fost în primul rând opera unor arheologi care exhumă trecutul⁴⁹. Se dezgropaseră texte uitate și cu totul căzute în desuetudine. Ne-am putea încredința de aceasta dacă am avea astăzi la îndemână pentru a le controla textele sentințelor din diferitele provincii. Imperiul dobândise — după momentul istoric în care fuseseră decretate aceste legi pentru o societate încă simplă și incomparabil mai restrânsă — vaste teritorii în care se păstrau vii în masele populației vechi obiceiuri, pînă la cele ale tracilor și ale arabilor, legislații multimilenare, ca cea a lui Hammurabi, prescripții religioase aparținînd unor credințe dispărute. Se poate oare admite ca pentru cîrmuirea judecătorească a unor contemporani să se fi alergat la toate aceste texte prăfuite și disperate, măcar și în prealabil formal „armonizate“? ⁵⁰

Dar ne putem întreba dacă Iustinian a voit și el din partea sa să încerce această operă de o greutate imensă: amalgamarea a milioane de oameni de un caracter atît de diferit în privința acestor practici de drept, legate de interese atît de esențiale și de o concepție moștenită a justiției.

44 // Preambulul său la „Institute“ poate lămuri această chestiune. Este acela al restauratorului politic, favorizat — o spune chiar el — de soartă. El însuși este *imperator Caesar*, un Flavius ca și Constantin, dar și ca bietul rege germanic Odoacru. El poartă titlul tuturor victoriilor, cum nu făcuse nici unul din împărații de Răsărit, predecesorii săi nemijlociți. El este *Alamanicus* — se poate oricine întreba de cînd și pentru ce? — *Gothicus*, *Francicus*, *Germanicus*, printr-o simplă reminiscență de cancelarie a unui trecut mai depărtat, *Anticus* — deși abia dacă a intrat în atingere cu anții slavi, — *Vandalicus* și totodată *Africanus*; el se înveșmîntă cu toate calificativele împăraților feriți: *pius*, *felix*, *inclytus*, *victor*, *triumphator*.

El vorbește de triumfuri cu greu obținute (*summae vigiliae, bellici sudores*) cu ajutorul Domnului, asupra „raselor barbare“ (*barbaricae gentes*) cărora le-a smuls „după o vreme atît de îndelungată“, niște provincii care fuseseră pierdute. El care vrea să fie „pius, religiosissimus“, și să îmbrace „armura legilor“, poate acum să dea precepte juridice „tuturor națiunilor“⁵¹. În acest scop el a pus ordine în „haosul“ care era secular, lucru de care se mîndrește nespus. Căci aceste legi în ciuda originii lor păgîne, au un caracter sacru, sînt „sacratissimae“; ele meritau deci să fie dezgropate — termen pe care îl și aflăm aici — căci împăratul pomeniște de *medium profundum* din care le-a scos. Alături de romanul Tribonian, el a apelat și la doi greci: Teofil și Doroteu, pe care îi uităm cam des, negîndindu-ne decît la cel dintîi.

Dar „Institutele“ au un scop didactic. Acest solemn și măreț preambul se îndreaptă — și niciodată un împărat roman din vechime nu ar fi făcut

⁴⁹ Ed. Krüger, Berlin, 1875—1877; pentru „Digeste“, ed. lui Mommsen, Berlin, 1868—1870.

⁵⁰ Teodosie trebuie să ia măsuri contra judecătorilor care se lăsau împiedecați de haosul vechilor legi; el i-ar fi osîndit la moarte; Malalas, 384.

⁵¹ „Omnes vero populi legibus tam a nobis promulgatis quam compositis regentur“.

45 așa ceva — către tineretul din Școlile de drept, către *Cupida legum iuventus*. Acesta trebuie să părăsească legende, „fabulele” răsuflăte despre originea legilor (deci toată acea poveste a Solonilor și Lycurgilor), și // să-și dea seama că dreptul porcede din autoritatea imperială: *ab imperiali splendore appetere*. Un manual ușor de folosit este pus la îndemîna studenților; ei nu vor trebui să aștepte patru ani, ca pînă atunci, pentru a avea fericirea de a citi „constituțiile imperiale”.

Li s-au dat chiar materialele în cele cincizeci de cărți de „repertorii” din „Pandecte”. Dar ei vor avea în față mai ales această sinteză a „Instituțelor” cuprinzînd sensul filozofic al unor lucrări atît de felurite; elesînt esența lor, „primele principii” adunate împreună într-un manual.

Lucrarea de școală — și îndrăznesc să afirm aceasta și despre celelalte părți ale acestei legislații — avînd menirea să lege împreună pietrele ce se clătinău de mult ale unui edificiu atît de vechi, și aceasta în ciuda unui practic-cism simplificator și unui dram de toleranță mai mult filozofică decît creștină (căci spiritul Bisericii izbucnește, aspru și răzbunător al răutăților făptuite în prescripțiile dreptului criminal). Dar și operă istorică, operă de educație, rechemînd spiritele la o epocă în care legea executată strict și împotriva tuturor era prima regulă a unei societăți uniforme și disciplinate.

Au fost, glăsuiește preambulul, drepturi deosebite, începînd din vremurile lui Solon și ale lui Dracon, care în acest text este pomenit la urmă. Acuma este un alt drept civil, este dreptul „romanilor” pentru o altă categorie de națiuni — în vreme ce dreptul natural descoperit de filozofii greci este unic — și sînt pomeniți cu acest prilej Homer și Virgiliu. Se vede bine din asemenea amănunte despre ce este vorba uneori: mai degrabă o spoială de fațadă.

46 A vorbi neîncetat de Roma — cea veche și cea adevărată, moartă pe veci, al cărei cadavru doar va putea fi dobîndit de la ostrogoți — făcea parte din pedagogia politică a împăratului. În felul acesta, care trebuia să impresioneze adînc, Iustinian manifesta idealul trezit în spiritul său de succesul războaielor sale în Apus. Instinctul roman al // acestui coborîtor de țărani latini, trăind însă după obiceiurile strămoșilor lor barbari, se manifesta în el și în momentul cînd această operă de renovare, de fapt imposibilă, se anunța cu atîta amploare într-un domeniu în care nu se consultă textele perimate.

Dar Iustinian și colaboratorii săi nu puteau face altfel. De vreme ce acest drept, presupus imuabil în liniile sale generale, era principalul ciment legînd împreună aceste provincii care au fost odinioară state, și în care dormea spiritul diverselor națiuni, trebuia creată cel puțin aparența că acest element prin care totul se mai menținea încă în picioare ⁵² a rămas neatins.

Iustinian va încerca să romanizeze pînă chiar și formele de drept ale Armeniei ⁵³.

Vedem cum această legislație de caracter general se izbea de tradițiile, de felul de a gîndi, de interesele populațiilor atît de diferite între ele. Iustinian se plînge de faptul că „cei care locuiesc în provinciile Mesopotamiei și

⁵² Vezi Monnier, în „Nouv. rev. de dr. fr. et étr.”, XIX; P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien, I, Influence de l'enseignement de Beyrouth*, în „Byz.”, III, 19 ș.u.

⁵³ Novele, coll. III, tit. VIII, XXI.

Osroeniei" își păstrează felul lor de a contracta căsătoriile ⁵⁴. El este silit să observe pe acești țărani expuși barbarilor ⁵⁵. Amenințările cu moartea și confiscarea bunurilor vor fi avut probabil foarte puțin efect. Declarația „*romanis legibus decentem ordinem conservabimus*” ⁵⁶ a trebuit prin forța lucrurilor să rămână adesea literă moartă ⁵⁷.

NOTE

a. Leon I, împărat al Răsăritului (457—474). Este vorba aici de lovitura prin care acesta a înlăturat atotputernicia milițiilor gotice de la Constantinopol, manevrate de „magistrul miliției”, alanol Aspar. Acesta impusese în 450 ca împărat pe Marcian, fostul său subaltern, dat ca soț Pulcheriei, sora lui Teodosie II. La moartea lui Marcian tot el ridicase pe Leon, impunându-i să-l numească pe fiul său Cezar. Acesta (Patricius) se însoară cu a doua fiică a lui Leon, Leontia (de care însă este despărțit când apune steaua lui Aspar). Contra tutelei lui Aspar împăratul apelează la isaurianul Tarasicodissa (viitorul împărat Zenon). Aspar și fiul său Ardabur sînt uciși.

b. Zenon, împărat al Răsăritului (474—475, 476—491). El fusese numit de Leon *magister militum* pentru Orient; a ținut piept, cu isaurienii săi, federaților germanici ai lui Aspar pînă la lichidarea din 471. Însurat cu Ariadna, fiica mai mare a lui Leon, a trebuit să lupte cu uzurpatorul Basiliscus, cumnatul acestuia, susținut de goți.

c. Anastase I, împărat al Răsăritului (491—518). S-a însurat cu împărăteasa văduvă Ariadna; a trebuit să rezolve problema isaurienilor deveniți prea puternici sub Zenon, lupta cu ei durînd aproape 6 ani. A construit „Zidul cel Lung” de la Marea Neagră la Marea Marmara, la 40 de km de Constantinopol.

d. Comandant al trupelor de la Dunăre (*comes foederatorum*), era nepotul de fiu al lui Aspar, celălalt bunic al său fiind împăratul Leon. Se înfățișa ca apărător al ortodoxiei contra tendințelor monofizite ale lui Anastase, împotriva căruia a luptat în 513—515. A pornit de două ori contra Capitalei, obținînd concesii importante de fiecare dată. La a treia încercare a fost biruit la Anchialos, dar a reușit să scape și a reapărut după moartea lui Anastase ca personaj de seamă și ca rival posibil al lui Iustinian.

e. Se referă la caracterul latin al acestei regiuni.

f. Cassianus Johannes (Johannes Massiliensis, Johannes Eremitul sau Ioan Cassian) (360—435), călugăr și teolog născut în Dobrogea. Întemeietor al mănăstirii Sf. Victor din Marsilia (415); a scris „De Institutis coenobiorum” și „De incarnatione Domini”. Sanctificat.

g. Alică de dezgropare din trecut a unor titluri și funcții anacronice, adevărate obiecte de muzeu.

h. Întrucît Roma fusese părăsită de ultimii împărați ai Apusului în folosul Ravennei.

i. Marcellinus Comes, secretar al lui Iustinian, apoi preot (din anul 528). Autor al unei Cronici ce se referă la istoria Imperiului de Răsărit între 479 și 534.

j. Văduva împăratului Leon I și soacra lui Zenon. A complotat împotriva acestuia, determinînd răscoala fratelui ei Basiliscus și a celui alt ginere, Marcian, fiul împăratului Anthemius și soful al doilea al Leontiei.

k. Socotit la început ca moștenitorul lui Iustinian.

l. Sf. Augustin, episcop de Hipona. A scris „De civitate Dei”.

m. Sînt cunoscuți doar din cîteva fragmente ale codicelor lor. Cel *Gregorian* aparține epocii lui Diocletian. Cel *Hermogenian* merge de la sfîrșitul secolului III pînă în anul 360.

n. Codicele său, publicat în Orient în 438 (intrat în vigoare de la 1 ian. 439), cuprinde constituții imperiale din vremea lui Constantin cel Mare pînă în zilele domniei sale (408—450).

o. Teofil era profesor la școala de drept din Constantinopol, iar Doroteu la cea din Berytos.

⁵⁴ Novele, coll. IX, tit. XXXVI, nov. CLIII.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Bury, *History*, 1923, I, 415, observă că judecătorii aveau destulă latitudine pentru a putea ține seama de realitățile invincibile.

II

ELEMENTUL GREC

47 // În fața elementelor introduse de originea chiar a împăraților, și care aparțin mîndriei trecutului, tradiției de drept, formulelor administrației, stă realitatea inevitabilă și mereu neajunsă din urmă a elenismului.

Avem la Bizanț *grecismul strigătelor străzii*¹, *cel al circului, cel al lumii rurale înconjurătoare*, cu o acțiune căreia trebuie să i se recunoască o parte atît de largă și elenismul curții și al dregătoriilor, în sfîrșit elenismul^a școalei. Va trebui ca Imperiul — dacă va voi să rămînă „roman” — să lupte cu ele clipă de clipă². Constantin care a vorbit pe latinește la conciliul de la Niceea, decretase oficial folosirea acestei limbi³. Dar abia în 397 a putut să se facă judecăți în limba greacă, și în 439 să se testeze în această limbă⁴, împăratul nebinevoind să dea decrete pe grecește decît sub Iustinian⁵.

Pentru a ne da seama cît de mult încă din secolul IV limba greacă vine ca un val să se aștearnă peste cea latină, trebuie să ne îndreptăm mintea spre inscripția de pe acel piedestal, ce se mai păstrează încă, al statuii împă-
rătesei instruite Evdokia, soția lui Teodosie II; deasupra // textului latin al
48 dedicării din partea prefectului Simplicius, apar patru versuri de factură arhaică scrise în limba care se și suprapusese celeilalte⁶.

Odinioară, în secolul IV, după o lungă luptă pentru credință, chiar și împotriva frumuseții gîndului și a formei — moștenire a unei antichități privită cu ochi răi pentru că rămăsese oarbă la adevărurile eterne — Biserica, în sfîrșit victorioasă, pactizase cu un inamic a cărui succesiune înțelegea să o culeagă. Sfîntul Vasile^b care se ivește acum este un bun retor din cea mai aleasă școală⁷ — dacă lăsăm de o parte predicarea virtuților creștine și disprețuirea destul de monotonă a seducțiunilor lumii. Sfîntul Grigore din Nazianz^c, contemporanul și prietenul său, la care cercetătorii au găsit atîtea urme ale modelelor sale păgîne, tratează subiecte de morală sau de gîndire filozofică în versuri cam greoaie, dar de o mare puritate și de o rară înălțare sufle-

¹ Agathias, 293.

² Vezi Ludwig Hahn, *Zum Sprachkampf im römischen Reich bis die Zeit Justinians*, in „Philologus”, vol. supl. X (1907), 677—718 (extras, Leipzig, 1908). Cf. Cumont, *Pourquoi le latin fut la seule langue liturgique de l'Occident*, în „Mélanges” Frederic, Bruxelles, 1904, 63—66; L. Hahn, *Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopel*, in Omagiu (Festgabe) pentru Martin von Schanz, Würzburg, 1912; Arthur Stein, *Zur Geschichte und Verwaltung Ägyptens*, 150, 170; Ch. Smiley, *Latinitas and ελληνισμός*, disertație din Maddison, 1908. Despre latina din legende de monedele, vezi Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, I—II, Paris, 1862; Maurice, *Numismatique constantinienne*, II, 536 ș.u.; Stein, *op. cit.*, 113, 114.

³ Hesselung, *Essai*, 13 (dialoguri greco-latine).

⁴ Stein, *op. cit.*, 443.

⁵ Zachariä von Lingenthal caută explicația în faptul că Ioan din Capadocia, prefect al pretoriului, nu știa latinește (Bury, *History*, I, 1923, 399, nota 4). Este greu de admis aceasta.

⁶ Gougny, *Anthologia palatina*, Paris, 1890, 57; J. Gottwald, în „É.O.”, X, 274—276. Pentru limba latină din școala de la Constantinopol vezi lucrarea lui Fuchs, în „Byz. Arch.”, nr. 4, 6.

⁷ În linii generale Puech, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, Paris, 1930, 3 vol. După lucrările mai vechi ale lui Fialon (*Étude littéraire sur St. Basile*, Paris, 1861), Varron (*St. Basile le Grand . . .*) și P. Allard (*Saint Basile . . .*), vezi J. Rivière, *St. Basile évêque de Césarée*, Paris, 1925 și Margaret Murphy, *St. Basil and monasticism*, Washington, 1930.

tească, pe care nu le-ar fi socotit nevrednice de ei poezii ce continuau vechile tradiții. Atenția arătată scrierilor sale vine mai ales — dacă facem abstracție de pietatea și admirația creștină — din tot ce poate fi descoperit ca bogăție fosilă la acest iscusit fabricant de retorică ritmată⁸, // care mai păstrează totuși puțină inspirație provincială de țaran capadocian. Sentințe de o concluzie absolut elenică sînt amestecate cu strigătele de ură împotriva materiei supuse păcatului⁹. Dar forma este de o asemenea natură încît să-i îngăduie poetului creștin întrebarea pusă de el împăratului Iulian reîntors la păgînism: dacă este alt elenism decît acela pe care aveau acum pretenția să-l restaureze¹⁰. Aceeași grijă a stilului distinge de altminteri pe Synesius originar din Lybia, studiind la Alexandria și la Cyrene, episcop de Ptolemais¹¹. Dar între ritmurile scurte, precipitate și fără suflu ale acestuia, și frumoasa poezie a lui Grigore, largă, armonioasă, cu repetiții savante, dar într-un avînt care le depășește, ca în acea minunată cuvîntare către sufletul său legat de bietul trup menit piericiunii — este o deosebire esențială, vădind clar că o nouă epocă a poeziei s-a născut. Dar ea va fi curînd oprită în loc de clerici și de gramatici. Sfîntul Ioan Hrisostom (Gură de Aur), care are aceeași cunoaștere a antichității, este încă de pe acum un bizantin. Însă pentru Sfîntul „Gură de Aur“ orice poezie, în afară de psalmi, nu este decît un instrument de corupție *πορνικὰ ὅσματα* (cîntece spurcate)¹².

50 În casa de alături sînt cultivate concomitent // și forma și gîndul, ca și cum Hristos n-ar fi rostit niciodată predica de pe muntele Ierusalimului. La școala de la Atena unde strălucește faima lui Proclus (412—485)¹³ nu se mai poartă lupta pe stradă, a cărei liniște este garantată acum de împărat, și nici la cea abia creată de Teodosie II în orașul imperial: oamenii se întîlnesc chiar ca buni vecini și pentru a gusta miera de pe Hymet chiar la fața locului, sau transportată cu grijă la Constantinopol, toți se așează la aceeași masă¹⁴.

⁸ Dunders, *Der heilige Kirchenlehrer Gregor von Nazianz, als Homilist*, Münsterwerth, 1909; Guignet, *Les procédés épistolaires de St. Grégoire de Nazianze*; *St. Grégoire de Nazianze et la rhétorique*, Paris, 1911; C. Ullmann, *Gregorius von Nazianz der Theologe*, Darmstadt, 1825; Conrotte, *Isocrate et St. Grégoire de Nazianze*, în „Musée Belge“, I, 236—240. Este o întreagă bibliografie polonă recentă: lucrările lui Jan Sajdak, *De Gregorio Nazianzeno, poetarum christianorum fonte*, Cracovia, 1917 (extras din „Archivum filologiczne“ al Academiei din Cracovia, 1917); legături cu Maxim Cincul, în „Eos“, XV, 21 ș.u.; *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, Cracovia, 1912 (vol. II în colaborare cu Tadeu Simko); T. Simko, *Studia Nazianzenica*, I, Cracovia, 1906; *De Cypriano martyre a S. Gregorio Nazianzeno laudato*, Cracovia, 1916; Przychocki, *De Gregorii Nazianzeni epistulis*, Cracovia, 1912; *De Gregorii Nazianzeni orationibus funebribus*, Strasburg, 1907; Dziech, *De Gregorii Nazianzeni diatribe quae dicitur Alumno lucubratione*, Poznan, 1925. Cf. René Pichon, *Lactance, étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris, 1901; Max Pohlenz, *Philosophische Nachklänge in altchristlichen Predigten*, în „Z. f. w. theol.“, XLVIII; Eugène Dubedout, *De d. Gregorii Nazianzeni carminibus*, teză, Paris, 1901. Cf. Maas, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie*, I, *Anonyme Hymnen des V-VI Jahrhunderts*, Bonn, 1910.

⁹ *Ψυχὴ βιώη, σάρξ δὲ μοι τεθνῆκτω* (sufletul să-mi fie viu și trupul să-mi moară).

¹⁰ Migne, *P. Gr.*, XXXV, c. 641.

¹¹ Salaville, în „É.O.“, 1931, 54 ș.u.

¹² Vezi și Simos Menandros, în „Mélanges“ Hatzidaki (Atena, 1921), 26.

¹³ Vezi Marinus, *Vita Procli*, ed. Fabricius, *Bibliotheca graeca*, IX, 368 ș.u.

¹⁴ Pentru rolul lui Eustatie de Sebasteia alături de Vasile, vezi Baynes, *op. cit.*, 86.

Școala de la Atena aparținea acelui grup de filozofi care a dat Imperiului pe soția lui Teodosie II, Atenais, devenită prin botez Evdokia^d, prințesă cu ambiții literare care a făcut să răsunе până în Antiohia — în piața publică — eleganța unei retorici inspirată de Homer, a cărui factură a imitat-o în poeziile sale¹⁵.

Școala de la Constantinopol a fost o citorie de stat, datorată aceluiași Teodosie, soțul Atenaidei-Evdokia, care va trebui recunoscută deci ca inițitoare a ei. Latina și greaca își împărțeau în mod egal catedrele, ai căror titulari erau plătiți din tezaurul statului și se integrău în lumea oficială cu o structură atât de perfect ierarhizată: au fost zece magiștri latini de gramatică, și tot atâția magiștri greci. Dar față de numai trei profesori de oratorie romană existau cinci sofisti aparținând lumii elenice¹⁶. // Această școală care le va întrece pe cele din celelalte capitale ale ortodoxiei, a numărat printre profesorii săi pe retorul Themistius care însoțește frazele sale de atita adevăr istoric, și al cărui loc în dezvoltarea finală a gândirii antice este remarcabil, pe sofistul Troilus, pe profesorii lui Socrate^e, istoricul bisericii, anume Helladios și Ammonios¹⁷.

Din acest mediu păgîn al Atenei, din acela creștin de la Gaza în Siria, s-a format prin școală, sau numai prin citirea de texte scrise, o serie întreagă de retori, din opera cărora, adesea zadarnică, nu lipsesc unele pagini cu adevărat frumoase; ca ale celui Synesius din Cyrene^f (c.370—413), discipolul Hypatiei — ea însăși predind filozofia la Alexandria — poet și el, și prin Dion Chrysostom^g — filozof neoplatonician¹⁸. De asemenea după sofistul păgîn Themistius, aristotelician care fusese sub Teodosie I autorul unei teorii de guvernare prin „tiranul^h tinăr și nobil“¹⁹, mai este Priscian, panegiristul împăratului Anastase, care a predat la Constantinopol până la închiderea de către Iustinian a școlii păgîne, după care va trebui să caute împreună cu Damascius autorul „Vieții // lui Isidor și Simplicius“, un azil în Persia idolatră²⁰. Și mai este un alt glorificator al lui Anastase, Procopie din Gazaⁱ,

¹⁵ *Eudociae Augustae carminum reliquiae*, ed. Arthur Ludwich, 1893; *Eudociae Augustae, Procli Lycii, Claudiani carminum graecorum reliquiae*; *accedunt Blemymachiae reliquiae*, ed. de același, Leipzig, 1897; același, în „*Rheinisches Museum für Philologie*“, seria nouă, 1882, 206—225; „*Berliner philologische Wochenschrift*“, XIII (1893), 770—772; Dräseke, în „*Wochenschrift für klassische Philologie*“, X (1893), 348, 377; „*B. Z.*“, IV, 391. Cf. G. Konstantinidis, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, ed. 2-a, Atena, 1894.

¹⁶ Fritz Schemmel, *De studiis liberalibus Romae et Constantinopoli, Programm* (cf. L. Hahn, *Über das Verhältnis von Staat und Schule in der römischen Kaiserzeit*, în „*Philologus*“, LXXVI (1920), 176—191; *Die Hochschule von Konstantinopel im IV Jahrhundert*, în „*Neue Jahrbücher*“, XII² (1908), 147 ș.u.; *vom V-IX Jahrh.*, în „*Programm*“-ul Gimnaziului Wilhelm din Berlin, 1912; *vom IX-XI Jahrh.*, în „*Philologische Wochenschrift*“, XLIII (1923), 1178—1181; *vom XII-XV Jahrh.*, *ibid.*, XLV (1925), 236—239; F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, în „*Byz. Arch.*“, 8, Leipzig, 1926; L. Bréhier, *Notes sur l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „*Byz.*“, IV, 14 ș.u., 771 ș.u.; Uspenski, în numerele din „*Izvestia*“, ale Institutului rus din Constantinopol, VI (1897), 1—29; Hrisostom Papadopoulos, *Ἱστορικὰ μελέται*, Ierusalim, 1906, 135 ș.u. Cf. Bury, *History*, 1923, I, 127—128.

¹⁷ Fritz Schemmel, *loc. cit.*; Franz Xaver Bauer, *Proklos von Konstantinopel*, München, 1919, 8.

¹⁸ Vezi Asmus, în „*B. Z.*“, IX, p. 85 ș.u. (bibliografie la p. 85, nota 1). Cf. Seeck, în „*Philologus*“, LI (1893), 442—483.

¹⁹ Vladenberg, în „*Byz.*“, I, 557—580; cf. idem, *Philosophie byzantine au IVe — Ve siècle*, *ibid.*, IV, 237 ș.u.

²⁰ *Prisciani grammatici laudes sapientissimi imperatoris Anastasii*, ed. Bonn.

el însuși un bun cărturar, fost mai întâi prin diferite slujbe, comentator activ al Scripturilor, unul din sprijinatorii școlii de gândire filozofică creștină întemeiată în acest teritoriu de margine al Egiptului, sirian și el ca Porfirius din Gaza, în fața egipteanului Synesius (de la Syena); el a fost adversarul lui Proclus²¹. Un loc mai modest este atribuit unui Eneas, sau unui Asterios, episcop de Amasia (n. înainte de 431) — de la care a rămas cutare pagină de istorie²² —, și unui Proclus din Cezareea, anatolieni (sec. IV—V)²³.

Se va afla printre literații secolului IV un traducător al lui Eutropiu, Paianius²⁴, și vor fi încercări de a-l traduce și pe Ovidiu²⁵.

O întreagă literatură gramaticală care porcede din aceste școli nu se explică numai prin admirația pentru antichitate. Era nevoie de a avea la îndemână toate aceste „*scholii*”, toate aceste comentarii, toate aceste formule, toate aceste lexiciuri pentru a putea scrie bine într-o limbă pe care urechile nu o auzeau în fiecare clipă.

- 53 Dar poetul epocii — după egipteanul Nonnos din // Panopolis — care își alege subiectele atât din lumea mitologică a Dionisiacelor și din mediul lui Homer, cât și din cel al Evangheliilor, acumulând cuvinte rare, epitete emfaticе — așa cum făcuse la latini un Lucan de pildă — și găsind adesea, în avântul unei rase energice și naive, expresia izbitoare dacă nu întotdeauna și justă²⁶, este Korykios (Coricius adică din Korykos), urmaș la Gaza, de unde e originar, al vestitului Procopie. El este cîntărețul comemorărilor, elogiilor ceremoniale ca cele ale *brumaliilor* care țineau aproape o lună. Antichitatea exploatată cu iscusință oferă toate elementele acestei forme goale și moarte. Acest gen al „declamațiilor” înfățișînd sentimentele unor personaje antice, reale sau închipuite, care figurează ca într-o dramă, avea mult succes într-un mediu mai artificial, și trebuie observat o dată mai mult că din Siria și din Egipt vin, păstrînd încă limba greacă drept mijloc de expresie, principalii reprezentanți al literaturii. Același lucru s-ar putea spune și despre arta cu privire la acest „oraș nou” care continua să fie Constantinopolul pentru manifestările superioare ale spiritului. Tot ce a scris Korykios este strîns legat de un păgînism pe care era departe de a-l mărturisi ca un crez²⁷.

²¹ *Procopii oratoris urbis Gazae Panegyricus in imperatorem Anastasium*, ed. Bonn, vezi „B. Z.”, VIII, 263 ș.u.; H. Grégoire și Kugener, *Vie de Porphyre de Gaza par Marc le diacre*, Paris, 1930. Cf. Seitz, *Die Schule von Gaza*, Heidelberg, 1892; Demostene Russo, *Τρεῖς Γαζαῖοι, συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῶν Γαζαίων*, Constantinopol, 1893 (teză) (după Wormsdorf, Boissonnade și K. B. Stark); Krumbacher, *Byz. Litt.*, 125—127.

²² În discursul său contra Calendelor (moartea lui Stilicon), Migne, *P. Gr.*, XL (vezi p. 224), în elogiul pe care îl face eunucului Eutropius, *ibid.* Cf. M. Bauer, *Asterios, Bischof von Amaseia* (teză), Würzburg, 1911.

²³ Vezi Janin, *La Bithynie sous l'Empire byzantin*, în „É. O.”, 1921, 168 ș.u., 301 ș.u.

²⁴ Ed. Verheyk. Cf. Béés, în „B. ngr. J.”, III, 15 ș.u.

²⁵ Ed. pentru *Στροματεῖς* (Stromatele—Covoarele), Graz, 1900 (în proză). Cf. și B. Knös, *Ein spätgriechisches Gedicht über die Arbeiten des Herakles*, în „B. Z.”, XVII, 397 ș.u.

²⁶ Vezi Béés, „B. ngr. J.”, III, 139 ș.u.; IV, 12. ș.u.; Joseph Golega, *Studien über die Evangelienendichtung des Nonnos von Panopolis*, Breslau, 1930.

²⁷ Ed. de Boissonnade, 1846, de Richard Foerster (*Choricii Gazae Opera*, Leipzig, 1929). A mai editat două „declarații” — gen la modă pe atunci — ale aceluiași (*Achilleus und Polyxenes, zwei Deklamationen des Choricus*, Leipzig, 1882), alte două asupra Brumaliilor și a jocurilor (*Duae Choricii in Brumalia Justiniani et de ludis orationes*, în „Index lectionum” din Breslau,

54

Elev al lui Proclus la școala din Atena, pe atunci „patronată” // de Teogene, apoi profesor la Constantinopol, favorit al unui favorit^k al împăratului Zenon, complice al revoltei care a înălțat pe scut pe pretendentul Leontius, „filosoful” Pamprepios a fost ucis și trupul lui aruncat în munți ²⁸ din ordinul chiar al protectorului său care credea că-l trădase. A fost descoperit un poem întreg al său de un stil emfatic, în care o idilă fardată este folosită pentru a proclama meritele fostului său Mecena atenian ²⁹.

Lumea era atunci atât de pătrunsă de antichitate, încât Atenaîs, fiică de filozof, ajunsă împărăteasa Evdokia, a putut să compună în decalcuri, după Homer nu numai elogiul Antiohiei, dar și povestirea minunilor Sf. Ciprian și alte subiecte religioase. Adăugirea neașteptatului „ἐνεπε”¹ după actele Sfântului, produce o impresie destul de ciudată, ca și cum s-ar fi împrumutat limbajul lui Virgiliu pentru a-l preamări pe Clovis. Dar acești hexametri imitați au oarecare ținută și chiar mișcare. Și în orice caz tema nu era din cele mai ușoare. Poeta imperială era capabilă să continue centonul lui Homer pe marginea lucrării fragmentare a lui Patricius ³⁰.

Aceeași este și maniera lui Proclus din Lydia, platonicianul care a predat la Atena în școala filozofică, precum și a elevului acestuia, Marinus din Neapolis care în imnurile sale a slăvit pe Afrodita, muzele, și o mare parte a zeilor Olimpului.

Și este o întreagă serie de poeți scriind în același stil de pioasă reînviere. Cam în aceeași epocă a fost situată cu probabilitate cronică versificată a *Blemymachiei* descoperită în papirusurile din Tebaida.

55

Nu trebuie să ne gândim la capricii individuale. Sprijinit pe școli care se menținuseră, a existat un curent care ducea spre grexitatea cea mai veche. Corespunzând unei stări de spirit sătulă de omelii și de istorii bisericești în greaca decadentă, oscilând între un creștinism în haină antică și amintirile fătîș păgîne de la Atena, el a fost oprit de latinismul inerent ca origine și ca tendință, care manifestînd destulă vitalitate încă din epoca lui Teodosie II, soțul Evdokiei, a triumfat sub Iustinian. Bineînțeles, greaca nu a fost înlocuită cu limba vechii Rome, dar forma, destul de apropiată de cea a limbajului vorbit, s-a conturat după opere romane, așa cum Procopie s-a inspirat din comentariile lui Cezar.

Filozofia acestor „scolarchi”^m prebizantini lîncezea pe fâgașul moștenirii neoplatoniciene, fie că făcea sau nu concesii noii religii: ea degenera adesea în retorică, într-un simplu joc cu ideile și cu termenii. Și la cei mai înzestrați, ca Synesius, apar, chiar în ce privește esențialul, variații, contra-

1891—1892—1893; a mai editat și discursul lui despre Miltiade, 1893). Vezi Curtius Kirsten, *Quaestiones choricianae*, Breslau, 1894. R. Förster și-a reluat din nou studiul în „Philologus”. LIV (1895), 93—123. Cf. Heerwerder, în „Mnemosyne”, seria nouă, 1895. Asemenea „Byz.”, V, 670—672 și o notiță de Bernardakis, în Νέα Ἡμέρα din Triest, 1895.

²⁸ Malalas, 389.

²⁹ Asmus, în „B. Z.”, XXII (1913), 320 ș.u.; A. Delatte și P. Stroobant, *L'Horuscope de Pamprepios*, în „Buletinul” Academiei belgiene, 1923, 58 ș.u.; Gerstinger, *Pamprepios von Panopolis*, Viena-Leipzig, 1928 și Horna, în *Dărilor de seamă* ale Academiei din Viena, 1929, 257—263 și mai ales H. Grégoire, în „Bulletin de l'Association Guillaume Bude” (*Au camp d'un Wallenstein byzantin : La vie et les vers de Pamprépios, aventurier païen*). Mai este și un poet Cirus, din aceeași Panopolis. Vezi Bury, *History*, 1923, I, 227—228.

³⁰ *Eudociae Augustae*, etc., ed. cit. mai sus. Vezi nota 15.

dicții și în cele din urmă confuzie, orice s-ar face pentru a pune de acord enunțările lor. Mai stăruie și un iz de erezie. Uneori întâlnim concepte înalte și nobile, ca cel al sufletelor (la același Synesius), care trebuie să rămână pure pentru a putea contempla divinitatea față în față, înlocuind astfel rugăciunea vulgului. Pe treapta de jos ei se mulțumesc cu o religie oarecare, ca aceea în care s-a botezat Synesius pentru a face ca ceilalți. Dar aceia nu simt că totul este Unul și că ieșind din cercurile materiei sufletul liber își cere împlinirea³¹.

Acest om din Cyrene avea viziuni cerești de o rară seninătate. El nu se pierde într-o mistică de neînțeles pe urmele aceluia care a vrut să fie considerat drept Dionisie Areopagitul³¹, el nu este un simplu avocat al creștinismului // interpretat filozofic ca Nemesius cel originar din Emesa, el nu are această preocupare de eternitate a substanței gânditoare care nu îl părăsește pe Eneas din Gaza. Numai că asemenea direcții nu sînt susceptibile de a putea fi continuate³².

Nu este în acest caracter dublu al scriitorilor și gânditorilor unei epoci încă nehotărîte nimic care să surprindă. Existau posibilități de înțelegere între cele două credințe, dintre care păgînismul nu era la drept vorbind o credință — și de aceea a fost atît de puțin capabil de a se apăra, căci Iulian nu a fost restauratorul credinței vechi, ci creatorul nenorocit al unei a treia religii — și ele existau cu atît mai mult cu cît în acest păgînism criticat și acoperit de blesteme se aflau atîtea prefigurări ale creștinismului chiar al celui mai bun³³.

Am văzut că Siria și Egiptul mai sînt încă, pentru literatura savantă, regiuni de limbă greacă (Ammianus Marcellinus sirian, și precum s-a spus, de un caracter „foarte semit“³⁴, constituie o excepție, // folosind în epoca succesorilor lui Constantin cel Mare limba latină). Antiohia încă plină de strălucire, are școli de limbă greacă, ca și Gaza în sudul provinciei³⁵. Această Sirie i-a dat Imperiului liturgia³⁶ sa³⁶. Arhitecți sirieni, de la

³¹ Vezi Hugo Koch, *Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen*, Mainz, 1900.

³² Valdenberg, *La philosophie byzantine aux IVe — Ve siècles*, în „Byz.“, IV, 237 ș.u.

³³ Vezi pentru lupta dintre cele două religii, mai degrabă ca stări sufletești decît ca credințe rivale, H. Kellner, *Hellenismus und Christentum*, Colonia (Köln), 1866; Gehrke, *Vorstufen christlicher Weltanschauung im Altertum*, Rudolstadt, 1887; P. Wendland, *Christentum und Hellenismus in ihren litterarischen Beziehungen*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und Pädagogie“, IX (1902); Pfeiderer, *Vorbereitung des Christentums in der griechischen Philosophie*, Tübingen, 1906; G. Heinrici, *Hellenismus und Christentum*, Berlin, 1909; A. Bauer, *Vom Griechentum zum Christentum*, Leipzig, 1910; J. Geffcken, *Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt*, ed. 3-a, Leipzig-Berlin, 1920; F. Otto Walter, *Der Geist der Antike und die Christliche Welt*, Bonn, 1923; Geffcken, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, Heidelberg, 1929. Cf. noua ediție a importantei lucrări a lui Otto Seeck, *Untergang des Heidentums*. (A fost dată uitării vechea carte a lui Chastel, *Histoire de la destruction du paganisme en Orient*, Paris, 1850.) Vezi și Basile Cattai, *L'hellénisme dans la première constitution de l'Eglise gréco-melkite*, Roma, 1920; chiar și A. Tougaard, *L'hellénisme dans les écrivains du moyen-âge*, Rouen, 1886.

³⁴ „Einer glühenden semitischen Phantasie“; Gelzer, *Byzantinische Kultur*, 101.

³⁵ E. E. Bouchier, *A short history of Antioch, 300 B.C. — A.D. 1268*, Londra, 1921, Albert Harrent, *Les écoles d'Antioche, essai sur le savoir au IVe siècle après J. Chr.*, Paris, 1898.

³⁶ Probst, *Liturgie des IVe Jahrhunderts*.

care s-au păstrat câteva creații anterioare secolului IV³⁷, se vor răspîndi aproape pretutindeni³⁸. Mai ales după secolul IV, Siria este aceea care impune picturii religioase figurile sale dur accentuate, de un stil cam barbar care va rămîne. În locul unui simbolism idilic ce continuă blîndul spirit copilăresc al frescelor „pompeiene“, ea va impune adoptarea expunerii sale aride, pur narrative, și chiar a formulelor sale, ca aceea a mielului, născut într-o țară de păstori³⁹. Sfîntul Efraim Sirianul, continuatorul unui Bardesane și al unui Armonios se va integra prin imnurile sale, dar mai ales prin predicile sale, printre scriitorii cei mai de seamă și cu cea mai largă răspîndire prin toate mănăstirile orientale aparținînd acestei literaturi menite să formeze sufletul creștin solitar⁴⁰. Prin călătoriile lor ca negustori pînă în extremul occident, prin coloniile lor la Roma, unde dau și papi din rîndurile lor, precum și în Franța, ei transmit acest elenism de care sînt pătrunși și de care se mîndresc⁴¹.

58

Încă foarte bogat⁴² și neatins de invazii, sprijinindu-se // la vest pe arabii himiariți⁴³, spre sud pe acești axumiți din Abisinia care erau creștini și-și dădeau legi asemenea celor din Bizanț⁴⁴, Egiptul — provincie neastîmpărată, care a ridicat la tron în 294 pe rebelul Achilleus⁴⁵, — nu-și putea recunoaște caracterul său național în orașul cosmopolit al Alexandriei, gata la toate scandalurile, la toate revoltele și la toate crimele între păgîni și creștini (ca uciderea Hypatiei⁴⁶ căzută în capcana oamenilor patriarhului, niște semicălugări crunți la înfățișare, gata să lovească cu sabia sau cu bîta în mînă fie și în mijlocul unui sinod ecumenic⁴⁷). Dar Alexandria rămînea așa cum o dorise gloriosul ei fondator, un oraș grecesc radiind pînă departe elenismul⁴⁸.

Nu lipsesc scriitorii de limbă greacă fluturată pe dinainte cu ostentație pretențioasă. În această patrie a lui Nonnos, chiar din orașul său natal, unde a trăit și poetul Cyrus, răsare acest ciudat Pamprepios, șarlatan îndrăzneț, capabil de toate intrigile și ros de toate ambițiile, care a terminat rău o viață agitată de atîtea aventuri⁴⁹. Toți scriitorii pe care Egiptul cu Alexandria în frunte — unde fiul omonim al poetului latin, Claudian, istoric și el al diferitelor cetăți asiatice, a scris *Gigantomachia* — îi dăruiește Imperiului, de

³⁷ Baumstark, *Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa*, în „Or. Chr.“, IV (1904), 164—183.

³⁸ Gelzer, *op. cit.*, 105.

³⁹ Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, 11.

⁴⁰ Émery, *Ephraim le Syrien et son oeuvre littéraire grecque*, Paris (1928), idem în „É.O.“, XIX, 29 ș.u.

⁴¹ Bréhier, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge, V^e—VIIIe siècle*, în „B.Z.“, XII, p. 1 ș.u.

⁴² Pentru canalul refăcut de Darius, prin care era în contact cu Extremul Orient asiatic, vezi Gelzer, *op. cit.*, 102—103.

⁴³ Bury, *History*, 1923, I, 413.

⁴⁴ Stein, *op. cit.*, 114. Pentru administrația bizantină, vezi lucrarea remarcabilă dată de Germaine Rouillard, *L'administration civile de l'Égypte byzantine*, ed. 2-a, Paris, 1928 și Stein în „Gnomon“, VI (1930), 401—420.

⁴⁵ Vezi Baynes, *Alexandria and Constantinople: a study in ecclesiastical diplomacy*, în „Journal of egyptian archaeology“, XII (1926), 145—156; *History*, 79—80. Mai recent Dichl, în G. Hanotaux, *Histoire de la nation égyptienne*, III, Paris (1933), 401 ș.u.

⁴⁶ Vezi mai sus, 42—43.

pildă Tryphiodor, Kolutos din Lykopolis, Mousaios, toți rămân la ce are mai semnificativ antichitatea elenă: Odiseia travestită și răpirea Elenei ⁴⁷.

59 Dar infiltrarea este prea puternică: nici o apărare nu este posibilă // contra înaintării sale lente, imperceptibile, și cu atât mai sigură de victorie. Ea este întărită de localismul îndărătnic, rezistind la orice deznădăcinare, precum și de elementul vulgar popular. Însăși limba bisericii, adică cea a *Scripturilor* și a cînturilor liturgice, este încă de pe acuma destul de apropiată de limbajul comun, spre deosebire de predică, dimpotrivă, foarte savantă. O formă încă și mai neted deosebită de stilul arhaizant se dezvoltă în orașele elenizate ca Alexandria ⁴⁸. Am semnalat participarea vechilor dialecte regionale la această limbă vulgară, această *koine* care după veacuri de rezistență, va sfîrși prin a avea o literatură proprie ⁴⁹.

A trebuit ca Iustinian să admită orașelor din Răsărit ca ele să indice — alături de data anilor săi de domnie și de mențiunea consulului în funcție — și data întemeierii lor ⁵⁰; în sfîrșit el admite acte scrise pe grecește ⁵¹.

60 Cum această limbă vulgară era limba vorbită la Constantinopol și în provinciile vecine, locuitorii Capitalei, cei ai orașelor și satelor vecine, cei din toată Tracia înconjurătoare, din toată Asia Mică, spre care își revarsă acea „pera“ de dincolo de ziduri suburbiile sale ultramarine — acești locuitori care nu avuseseră nimic comun cu vremurile din urmă ale Eladei și cu spiritul politic al elenilor, acest amestec de traci și de greci care se considerau romani, și afirmau acest lucru pe grecește: zicîndu-și rhomaioi (romei), au // ajuns chiar să numească „limbă romană“, „romaică“, greaca lor inferioară.

Limba greacă invadează astfel diferitele domenii ale lumii oficiale, în timp ce latina tradițională se corupe în mod ciudat. În armată va fi vorba de „*spathae*“, de săbii pe care obișnuiesc să le numească „*semi-spathia*“, de „*zabae*“, adică de platoșe, de „*conti*“, adică de lănci pe care isaurienii le numesc „*monocopia*“, de proiectile, — „*sitinni*“ —, de scuturi — „*aspides*“ —, de coifuri — „*cassides*“ ⁵².

Trebuie să observăm că și în domeniul fiscal începînd din secolul IV terminologia devine greacă, de pildă „*dichoneutes*“, „*protestasies*“ ⁵³. Unii sînt constrînși la „*agonothesia*“, la pregătirea jocurilor publice ⁵⁴. Se vorbește de „*archierosyna*“ ⁵⁵. Apar „*hypomnematographe*“ ⁵⁶. Sînt înfățișați

⁴⁷ Montelatici, *op. cit.*, 10—11.

⁴⁸ Susemihl, *Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit*, I, Leipzig, 1891, 2. Cf. Hermann Diels, *Die Entdeckung des Alkohols*, în „Memoriile“ Academiei de la Berlin, 1913, 12: „Das Technikengriechisch, das uns in den chemischen Papyri entgegentritt, hat in seiner äusserst Orthographie, Wortwahl und Stilisierung schon ganz das Aussehen des Byzantinischen“.

⁴⁹ Hesseling, *De Koiné en de oude dialecten van Griekenland*, în „Memoriile“ Academiei din Amsterdam, 1906, 133—169. Autorul admite existența activă a acestei „koiné“ din secolul IX încolo.

⁵⁰ Novele, coll. IV, tit. II, XLVII.

⁵¹ *Ibid.* Termeni greci folosiți în textele de legi: *apaedia*; *ibid.*, coll. V, tit. XXII, XLVII.

⁵² *Ibid.*, coll. VI, tit. XIV, LXXXV.

⁵³ *Cod. Theod.*, XI, XXI, I; XXIII, I.

⁵⁴ *Ibid.*, XII, I, CIX.

⁵⁵ *Ibid.*, CXII.

⁵⁶ *Ibid.*, CXCII.

„*apochae*“⁵⁷. Sînt instalați „*zygostatae*“, cu lămurirea că este un termen grecesc⁵⁸. Ei se ocupă de „*zygostasion*“, și alături e vorba de „*crithologie*“⁵⁹. În provincie sînt „*hirenarchi*“⁶⁰, și este reînviat vechiul nume de „satrapi“⁶¹. Alături de „*archiatri*“ sînt și „*exarchiatri*“⁶². În orașe așa-zișii „*catabolenses*“ își exercită meseria⁶³. Oamenii se îmbracă în „*colobi*“⁶⁴. Printre soldați sînt și „*clibanarii*“⁶⁵. Sînt porunci referitoare la „*archigerontes*“ și la „*dioecoetae*“⁶¹ **61** „*ergasiotarii*“⁶⁶. Se folosește locuțiunea „*entycha populi romani*“⁶⁷. Sînt // și case care se numesc „*parapetasia*“⁶⁸. Se foloseau în mod obișnuit, așa cum vedem în „Novelele“ lui Iustinian, termenii de „*xenodochum*“, „*ptochotrophum*“, „*nosocomum*“, „*orphanotrophum*“, „*brephotrophum*“, „*gerontocomum*“, „*asceterion*“. Toate noile așezări creștine poartă nume grecești: „*ptochiae*“, „*xenones*“, „*nosocomia*“⁶⁹. Erau numite „*ploimes*“ contribuțiile în natură prestate de Lazic, de Bosfor și de Chersones⁷⁰. Se arată și echivalența „*homodoules*“ = „*homokenses*“⁷¹.

Dealtminteri încă din secolul IV într-un decret al fiilor lui Constantin privitor la școli, învățămîntul grecesc, „*attica doctrina*“, trece înaintea celui „roman“, deși mai apoi profesorul („*grammaticus*“) latin îl precede pe cel grec⁷² și aceasta chiar pînă la Trier⁷³. Cînd este vorba de biblioteci, aflăm într-un decret patru caligrafi, „*scribendi periti*“, greci, și trei latini⁷⁴.

Elementul uman pătrunde în egală măsură cu cel al limbii. Invadarea în slujbe a grecilor este vizibilă, judecînd după numele întîlnite, ceea ce recunoaștem că nu este un criteriu foarte sigur. Sub frații Valentinian și Valens un Tautomede cîrmuiește ca duce țărmurile Dunării, *Dacia Ripensis*⁷⁵. Întîlnim un Epitincanus sub Teodosie II⁷⁶.

Sub influența acestora se ia obiceiul a se scrie *Thrachi* în loc de *Thraci*⁷⁷ și tot astfel *Machedonia*⁷⁸: un fenomen asemănător se va produce **62** și va dăinui secole întregi în sudul italian de sub bizantini. // Acum nu se mai mărginesc scriitorii la concesi față de limba care se aude cel

⁵⁷ *Ibid.*, VI, XXVIII.

⁵⁸ *Ibid.*, VII, II.

⁵⁹ *Ibid.*, XIV, XXVI, I.

⁶⁰ *Ibid.*, XIV.

⁶¹ *Ibid.*, XIII, I, VI.

⁶² *Ibid.*, III, II.

⁶³ *Ibid.*, XIV, III.

⁶⁴ *Ibid.*, X, I.

⁶⁵ *Ibid.*, XIV, XVII, IX.

⁶⁶ *Ibid.*, XIV, XXVIII, I.

⁶⁷ *Ibid.*, XV, I, XII.

⁶⁸ *Ibid.*, XXXIX.

⁶⁹ Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. III, nov. CXX.

⁷⁰ *Ibid.*, tit. XLVII, CLXIII.

⁷¹ *Ibid.*, tit. L, CLXVII.

⁷² *Cod. Theod.*, III, XI.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*, XIV, IX, II.

⁷⁵ *Ibid.*, XV, I, XIII.

⁷⁶ *Theodosii Novellae*, XXXVI.

⁷⁷ *Ibid.*, XXXI.

⁷⁸ *Cod. Theod.*, VII, VI, III. Se zice și *Musia*, *Hisauria*.

mai mult și în care singură se pot înțelege oameni aparținând la diferite rase. Ajunge să fie un motiv de mândrie literară faptul de a se fi delatinizat.

Antichitatea elenică va oferi și ea reînnoitorului prin arheologie⁷⁹ titluri, ca acela lacedemonian de „*harmoste*“. Iustinian va permite ca pretorul⁸⁰ să fie numit acum „*strateg*“. Un proconsul este un „*archeget*“⁸¹. El va avea în jurul lui niște „*Kataskevastes*“⁸². Dealtminteri și localitățile întemeiate de Honorius primesc un nume de caracter arhaic: Honorias⁸³. Vorbind de Italia meridională, i se va spune *Magna Hellas*, Grecia Mare⁸⁴.

Sînt folosiți cei elenizați de mult, sînt mobilizați vechi recruți pentru a urma cu elenizarea mai departe, fără încetare. O cercetare a numelor înfățișate în „Războiul cu Vandalii“ sau în „Războiul gotic“ al lui Procopie ne arată cum se greciza și în acest domeniu, și cum în privința limbii⁸⁵ toți erau urmăriți de dorința de uniformizare.

Numele de Conon, de Zenon se aștern peste numele vechi isauriene de Tarasicodissa, de Rusumblada⁸⁶. Aflăm numirile de Phocas, și de Basilides⁸⁷, printre grupuri de oameni care erau probabil de altă origine.

63 Antichitatea greacă era așa de bine cunoscută, cel puțin // ca nume, încît Procopie pomenește de Iason și lămurește sensul Amazoanelor⁸⁸. Alături de școala latină la Constantinopol înfloresc școlile grecești.⁸⁹ Se caută în „Institutele“ lui Iustinian (unde este citat Homer⁹⁰), etimologii grecești mai mult sau mai puțin ridice pentru termenii din dreptul roman, ca de pildă „*spurius*“ derivat din σποράδης dacă nu din ἀπάτωρ⁹¹. Iustinian întreabă pe constantinopolitani de ce în limba greacă („*vox graecorum*“) prefectul gărzii este numit „prefect al noapților“⁹². Alte încercări asemănătoare se află la începutul cărții a patra, cu echivalențe juridice în amîndouă limbile. În prefața la „Novele“, cartaginezii sînt numiți în felul grecesc „*carchedonieni*“. Iustinian declară că funcționarii vor putea folosi forma „romană“ sau cea greacă a edictelor sale imperiale conform cu natura locului⁹³.

Dar ceea ce vedește cît de mult considera împăratul că, în ciuda cuceririlor sale din Apus, toată lumea la el vorbește grecește, este acest pasaj din „Novele“⁹⁴: „Iar noi nu am redactat această lege în limba părinților

⁷⁹ Nov. lui Iustinian, coll. IV, tit. VII, XXVII.

⁸⁰ *Ibid.*, XXIX.

⁸¹ *Ibid.*, XXX.

⁸² *Ibid.* Este vorba o dată de inchizitori = *ereunades*; *ibid.*, coll. VI, tit. IX, LXXX.

⁸³ *Ibid.*, XXIX.

⁸⁴ *Ibid.*, coll. VI, tit., XI, LXXXII.

⁸⁵ Ἑλληνίζοντες, τὴν τιμὴν ταύτην, καλοῦσι Ρωμαῖοι (Traducînd în greacă, romanii numesc această demnitate...); *Bell. Goth.*, ed. din Bonn, II, 215.

⁸⁶ Vezi și Bury, *History*, 1923, I, 318.

⁸⁷ Procopie, *loc. cit.*, 49; *Bell. vand.*, 123. Cf. Agathias, 270. El vorbește și de „Elenogalați“; *ibid.*, 140; Menandru: Tarasicodissa Rusumbladeotul, 473. Cf. Trascalise-ul lui Teofan, 201 și „B.Z.“, VIII, 718.

⁸⁸ *Bell. Goth.*, ed. Bonn, III, 14, 16, 46; ed. Haury, VIII, 6, 14–15.

⁸⁹ Agathias, 36, 324.

⁹⁰ *De donationibus*.

⁹¹ Titlul — *de nuptiis*.

⁹² Nov. lui Iustinian, coll. III, tit. VII, nov. XII.

⁹³ *Ibid.*, coll. III, tit. VII, XVII: „*secundum locorum qualitatem*“.

⁹⁴ *Ibid.*, coll. II, tit. I, VII.

noștri, ci în cea vulgară și greacă, pentru ca ea să poată fi inteligibilă tuturor, această limbă putînd fi ușor înțeleasă”⁹⁵.

64 Bilingvismul poate fi observat mai pretutindeni în secolul VI: lîngă Milet o inscripție este redactată pe latinește și pe grecește⁹⁶. În actele conciliului din 536 protocolul // este pe grecește, dar răspunsurile sînt date pe latinește⁹⁷.

O clasă intelectuală greacă începuse să se formeze din epoca lui Teodosie cel Mare. Îl vedem pe acesta cîstind cu un titlu pe „gramaticii greci” Helladios și Syrianos; alături de aceștia gramaticul latin se numește Teofil; un juristconsult poartă numele de Leontie; nu sînt decît doi sofiști latini, Martin și Maxim⁹⁸. Orașul Tralles trimite o dată cu tehnicieni și gramatici și avocați⁹⁹.

Această grexitate, atît de viguroasă, radiază pînă departe în Apus. Asupra bisericii din Irlanda, Teodor din Tars exercitase o puternică influență, și au fost semnalate relații cu grecii care datează încă de la sfîrșitul secolului VI¹⁰⁰.

Dar mai înainte de toate în acest Răsărit, în mijlocul căruia Constantin — fără a-și da seama de ceea ce înseamnă aceasta — își mutase un Imperiu pe care îl dorea latin, marele factor de grecizare¹⁰¹ era Biserica de Răsărit.

Era astfel prin liturgia sa, pe care împărați de neam latin au trebuit curînd să o asculte la Sfînta Sofia chiar, și printr-o predicăție care, adresîndu-se unor oameni vorbind grecește, a trebuit să folosească această limbă, și mai ales printr-o mare literatură care după o concurență de două secole cu literatura latină a creștinilor din Occident, va sfîrși prin a o birui.

65 Ea pornește aproape în întregime de la acel alexandrin ros toată viața sa de curiozitatea de a afla ce se ascunde sub simplitatea inadmisibilă ca atare a creștinismului, care va trebui înnobit prin exegeză pentru ca religia lui Hristos să fie într-adevăr la nivelul intelectualilor, Origenes (185—254). Toată // lumea a fost cuprinsă de aceeași furie de a pătrunde simbolul.

Acest spirit al lui Origenes ajunge să-l capteze, la Roma chiar, pe acel roman elegant și înzestrat la vorbă, acel abate de societate aleasă, admirat și urmat de femei, care a fost Ieronim din Stridon († 420). Ca și inspiratorul său pe urmele căruia pășește în cursul șederii sale în Palestina, el caută să cerceteze valoarea filologică a textelor sacre, spre a descoperi și

⁹⁵ „Non paterna voce legem conscripsimus, sed hac communi et graeca, ut omnibus sit nota propter facilem interpretationem”. Găsim termenul δέοι (ar trebui) în mijlocul unei novele (*ibid.*, col. II, tit. VIII, XIII).

⁹⁶ Gelzer, în „B.Z.”, III, 21 ș.u. Cf. Diehl în „Bull. corr. hell.”, XVII (1893), 501—520.

⁹⁷ Gelzer, *loc. cit.*, 23. Procopie se crede obligat să noteze că sînt Πομπαιοί la Salona (*Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 48).

⁹⁸ *Cod. Theod.*, VI, XX, I.

⁹⁹ Agathias, 290.

¹⁰⁰ Gardthausen, în „B. ngr. J.”, VIII, 116 ș.u.

¹⁰¹ Regăsim această părere în „Eseul” lui Hesseling. „Realitatea grecească, pe care nu reușise nici o politică să o creeze, reunind triburile grecești, este gata constituită de biserică”. Cf. Brunet de Presle, *La Grèce depuis la conquête romaine*, Paris, 1860.

el după aceeași tradiție origeniană sensul lor alegoric, secretul lor mistic. Rufinus, contemporanul și camaradul său de studii pe acest pământ al autenticităților indubitabile, urmează și el pe aceeași cale. Acesta însă a rămas legat și mai departe de Origen (pe care l-a și tradus pe latinește) chiar după ce Ieronim a rupt orice legătură cu cel considerat acum drept ereziarh. Și traducătorul, continuator al lui Eusebiu, intră și pe această cale în aceeași tradiție. Prin el, așa cum s-a spus, a fost realizată unitatea greco-latină în concepțiile ideologice și în prezentarea istorică a ceea ce ajunsese biserica.

Singură marea personalitate a lui Augustin, adversarul îndârjit al celei mai îndărătnice dintre ereziile orientale, maniheismul dualist, deschide o cale pe care nu va mai avea urmași, atât este de individuală opera autorului vestitelor „Confesiuni”. Ideile lui Origen nu s-au putut prinde de omul al cărui spirit nu avea nimic „filologic” și „filosofic” și a cărui comprehensiune se oprea în pragul misterului. Dacă el are vreo legătură cu trecutul, atunci acela care a scris formidabilul rechizitoriu împotriva păgânismului copilăresc, corupt și mai ales ofilit, este continuatorul energiilor combative ale unui Tertulian, cel mai mare retor creștin al Apusului.

Chiar dacă nu va avea continuatori creștini, sînt însă similitudini evidente între el și între Boetius care în „Consolarea prin filozofie” se dedă la aceleași analize ale eului său moral și se alege cu aceeași melancolie voalată.

Istoriografia bisericii va fi reluată și continuată de Socrate, un cunosător al antichității ce nu se sfiește să o arate și de acel sirian care a fost ⁶⁶ Sozomene. // Însă cu acesta din urmă, contemporan al lui Teodosie II, căruia îi dedică lucrarea sa, se și ajunge în domeniul unei literaturi de nivel scăzut, scrisă pentru călugări și pentru publicul lor vulgar ¹⁰².

Dar cu toate condamnările bisericii, peste tot se păstrează adeziunea la Origen. Ea este vădită cu prisosință în compilațiile istorice ale unui Filip de Sida, un Hesychius, un Philostorgos ¹⁰³.

Acest mare curent literar care venea din Alexandria, de la școala de cateheză de acolo, și de la cel mai strălucit dintre reprezentanții ei, începuse însă din vremea lui Constantin, în care literatura păgînă nu mai era reprezentată decît de firave biografii imperiale privind un trecut mai recent de tulburări și de războaie. Cînd în Roma părăsită de împărași, pana scriitorilor se va fi oprit, Alexandria va răsuna de marele glas al unui Atanase adversarul concepțiilor teologice primitive ale lui Arius.

Fără a inova ceva, ci ținîndu-se de tradiția științifică a maestrului său Pamfilie, și cu ochii tot mereu spre împărat, lucrează un origenian, Eusebiu din Cezareea, care este și biograful lui Constantin ¹⁰⁴. Pentru doctrina de curînd acceptată de către stat, el a fost cel mai harnic dintre compilatori, apărînd ca teorie pe aceea care, după credința sa, reprezintă calea medie.

¹⁰² Pentru izvoarele sale, vezi G. Schoo, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenus*, Berlin, 1911; și „B.Z.”, VII, 265 ș.u. Cf. *ibid.*, XVIII, 194 ș.u.

¹⁰³ Ed. Bidez, *Philostorgus, Kirchengeschichte*, Leipzig, 1913, cf. „V.V.”, XXI, 57 ș.u.; Asmus, în „B.Z.”, IV, 30 ș.u.; cf. *ibid.*, VIII, 548–549.

¹⁰⁴ Pentru epoca sa, vezi și F. M. Flash, *Constantin der Grosse*, Würzburg, 1891; A. de Waal, *Konstantin der Grosse und seine Zeit, Gesammelte Studien*, ed. de Franz-Joseph Dölger, Freiburg i. Breisgau, 1913.

A vrut să susțină punctul de vedere al părinților de la Niceea și să pună noul crez sub protecția lui Constantin cel Mare, înfățișând istoria bisericii ca o desfășurare avînd drept țel final și consecință necesară hotărîrile celor 67 325 de părinți. Este o selecțiune de ceea ce trebuie // să se spună, de ceea ce trebuie în mod necesar să se creadă. Din antichitatea păgînă, el nu vrea să împrumute nimic, și stilul său familiar se resimte de citirea zi de zi a textelor sacre și de contactul cu cei mai puțin luminați dintre enoriașii săi: elocvența aspră a conciliilor răsună în tratatele sale dogmatice ca și în „Istoria Bisericii creștine” continuată de „Cronică”¹⁰⁵.

Istoria sa are un alt sens decît acela de a voi să perpetueze niște mărturii și să fixeze sensul și condițiile unei dezvoltări. A readuce totul la hotărîrea prezumată a lui Constantin și a lega de fapta sa toată tradiția sacră a iudaismului și efectele revoluției lui Hristos, era să lovească păgînismul în ceea ce avea mai glorios: istoria Romei care cucerește și domină, și să-i substituie manifestarea voinței divine, singura cîrmuitoare a acțiunilor umane prin națiunile care se succed în această îndeplinire...

Dar încă și la Socrate, laicul, avocatul — ca și la Origenes dealtminteri — se manifestă admirația pentru ideile și formele elenismului: doctrina creștină nu este pentru el decît ultimul termen spre care duce o foarte lungă și 68 anevoioasă pregătire ideologică. Totuși, odată ce // s-a ajuns la țel, trebuie părăsite discuțiile și căutată pacea în liniștea tainei.

Compilația unui Teodoret nu oferă vreo noutate¹⁰⁶. Dar mai tîrziu la sirianul Evagrius (n.c. 536), care este un retor, un „scolastic”, adică un avocat, aflăm o mare grijă pentru formă, a cărei valoare expresivă și al cărei ritm ne îndreaptă înapoi spre buna manieră clasică¹⁰⁷. Nu s-a păstrat decît un fragment din istoria anagnostului Teodosie, care se oprea în 518.

Acest om din Coelesiria^s, client și apărător al patriarhului de Antiohia, Grigore, a fost și un favorit al curții sub împăratul Tiberiu^t. Compilația sa, în care amestecă adesea și amintiri politice, ajunge pînă în 593 și constituie principalul izvor pentru certurile privitoare la dogme din cursul secolului VI.

S-a observat cu dreptate că acest avocat, ce era el în esență, avea grijă să-și citeze autoritățile, scrupulul de a-și înfățișa documentele, facultatea

¹⁰⁵ Astăzi se folosește alături de ediția lui E. Schwartz, cea a lui Ivan A. Heikel, Leipzig, 1902. Cf. printre ultimele studii referitoare la el, Heinrich Doergens, *Eusebius von Cäsarea als Darsteller der phönizischen Religion*, Paderborn, 1915. În general, relativ la istoricia bisericii, L. Jeep, *Quellenuntersuchungen zu den griechischen Kirchenhistorikern*, în „Jahrbücher für klassische Philologie”, XIV, Supplementband, 1884—1885 și F. C. Baur, *Die Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung*, 1852. O judecată asupra „Vieții lui Constantin”, lucrare tendențioasă, populară și naivă, exprimată de Victor Schulze, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, XIV. Despre Eusebiu din Nicomedia, Adolf Lichtenstein, *Eusebius von Nikomeden*, Halle a.S., 1903 (scriitor arian din secolul IV).

¹⁰⁶ Vezi I. Sakkelion, Τοῦ μακαριωτάτου Θεοδωρήτου, ἐπισκόπου Κύρου, ἐπιστολαὶ δυνὸν θεοῦσιν πενήτηκοντα, Atena, 1885. Cf. „B.Z.”, II, 585 ș.u. Vezi C. Günther, *Theodoret von Cyrus und die Kämpfe in der orientalischen Kirche*.

¹⁰⁷ După ediția lui Migne, *P.Gr.*, 86 și aceea a lui Bidez și Parmentier, Londra, 1898. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 245 ș.u.

de a înțelege alte puncte de vedere decât stricta ortodoxie, și de a recunoaște că pînă chiar și disidenții nu erau decât niște cinstiți căutători de adevăr, Hristos el însuși admitînd libertatea gîndirii pînă la judecata definitivă a Bisericii. Mai adăugăm că din cauza acestei pregătiri speciale el arată acest respect pentru autoritate, acest dispreț pentru tulburările străzii, care au fost de asemenea subliniate. Chiar în stilul său există — și lucrul a fost observat — un sens al cuvîntului, care vine din precizările inevitabile ale profesiei sale. S-ar putea spune același lucru despre anumite din apostrofele ¹⁰⁸ sale.

După Evagrius, care se sprijină printre alte izvoare scrise pe Ioan din Epifania, seria acestor istorici va fi continuată prin Teofan din Bizanț, a cărui lucrare se întinde din 566 pînă la // 581, cuprinzînd informații din cele mai variate asupra societății civile¹⁰⁹.

Dacă Eusebiu — ca și Rufinus dealtminteri — este înainte de toate un apărător al intereselor Bisericii, mergînd pînă la falsificarea istoriei în „Viața lui Constantin” ¹¹⁰, dacă el caută să fixeze tipul noii istoriografii creștine, dacă un disident ca arianul Philostorgos va folosi povestirea sa ca o armă de luptă ¹¹¹, în schimb Socrate, Sozomene (vulgar compilator al acestuia), Teodoret, Hesychius, Filip de Sida nu sînt de fapt decât niște istorici asemenea altora, vorbind de războaie, de tratate, de fapte diverse, pentru a se reîntoarce la Biserică, ale cărei erezii îi sperie, și se feresc de a vorbi de acestea, menționînd doar în treacăt cîțiva episcopi ¹¹².

Nu se poate rosti nici o judecată de ansamblu asupra operei unui continuator al lui Eusebiu, Gelase din Cyzic a cărui scriere despre istoria conciliului de la Niceea, ar fi servit de bază lucrării latine a lui Rufinus ¹¹³. Din operele lui Chrysipus // din Ierusalim, istoric al Bisericii după Ciril din Scythopolis, nu ne-a rămas decât Elogiul Sfîntului Teodor Ieron ¹¹⁴.

Apusul nu ajunge să creeze aceste legături de continuitate între perioadele bisericii, pentru care nu are destule elemente intelectuale. Abia în „breviarul” lui Orosius de la sfîrșitul secolului V, favorabil barbarilor, va fi

¹⁰⁸ Cernuzov, în „B.Z.”, XVII, 29, 34.

¹⁰⁹ În afară de ediția din Bonn, vezi aceea a lui Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, IV, 270 ș.u.; L. Dindorf, *Historici graeci minores*, I, 446 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 243.

¹¹⁰ Vezi H. Grégoire, în „Byz.”, VII, 653.

¹¹¹ Unele din aceste scrieri se află în Migne, *P. Gr.*, vol. 67, 83. Pentru Socrate vezi ed. R. Hussey (Oxford, 1853), pentru Sozomene același ed. (Oxford, 1860). Pentru Teodoret ed. Léon Parmentier, Leipzig, 1911.

¹¹² Cf. Holzhauser, *Commentatio de fontibus quibus Socrates, Sozomenus ac Theodoretus uti sunt*, Göttingen, 1825; A. Guldenpenning, *Die Kirchengeschichte des Theodoret von Kyrrhos*, Halle, 1889; G. Loeschke, *Der Syntagma des Gelasius Cyzicenus*, în „Rheinisches Museum”, seria nouă, CX (1905), 54 ș.u.; L. Jeep, *Quellenuntersuchungen zu den griechischen Kirchenhistorikern* în „Jahrbücher für klassische Philologie”, XIV (1884—1885), *Supplementband*, 53 ș.u.; F. Geppert, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Socrates Scholasticus*, în „Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche”, III 4, Leipzig, 1898.

¹¹³ Textul în Migne, *P. Gr.*, 85, precum și în ediția dată de Margret Heinemann după hîrțile lui Gerhard Loeschke (*Gelasius' Kirchengeschichte*, Leipzig, 1918). (Cf. Hase în „B. ngr. J.”, I, 90 ș.u. Cf. Ceriani, *Monumenta sacra et profana*, Milan, 1861, I, 130 ș.u. Vezi E. J. Kimmel, *De Rufino, Eusebii interprete, libri duo*, Gera, 1838; Glas, *Die Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia*, Leipzig, 1914.

¹¹⁴ A. Sigalas, *Des Chrysippos von Jerusalem Enkomion auf den hl. Theodoros Teron*, în „Byz. Arch.”, Leipzig, 1921.

dată prima operă de acest gen scrisă în latină în mediul occidental. Și încă, acest unic istoric este un oriental; el vine din Siria.

Viețile de sfinți, amestec de elogii, de predicăție, de roman pios, care vor forma un capitol atît de bogat al literaturii bizantine, încep hotărît înainte de Iustinian. Încă și marele Grigore de Nyssa scrisese viețile Sfintei Macrina, Sfîntului Efraim Sirianul, Sfîntului Grigore taumaturgul, pe lângă elogiul Sfîntului Vasile.

Așadar din păcate — întrucît perioada de naivitate care face atît de atrăgătoare povestirile latine ale Vieților de sfinți din Apus, lipsește aici cu desăvîrșire — vom putea accepta această judecată aspră asupra mai tuturor din aceste Vieți de sfinți: „pagini lipsite de căldură, reflecții pioase, fapte puerile, locuri comune“¹¹⁵.

Tot de la același Origene purced mării oratori ai Bisericii din această epocă, urmînd tradiția lui Grigore taumaturgul, episcop timp de treizeci de ani al Neocezareei spre sfîrșitul secolului III.

Secolul următor a dat bisericii de Răsărit, de limbă greacă, pe cel mai mare orator al ei în persoana unui sirian din părțile Antiohiei, Sfîntul Ioan Gură de Aur (Hrisostom) (347—407)¹¹⁶. Fiul lui Secundus și al Anthusei este un antiohian, cu tot ceea ce poate să dea acest mediu // ca elocvență și avînt. El și-a făcut studiile pe lângă Libanius și Andragathius, mergînd apoi la Atena unde biruie orice concurență ca orator și îndeosebi orator creștin. Călugărindu-se după sfaturile Sfîntului Vasile, el ajunge lector la biserica din Antiohia. Dar curînd va fi capul bisericii Bizanțului pe care o va ilustra prin talentul său, prin combativitatea și suferințele sale pînă la moartea sa în exil ca urmare a dușmăniei împărătesei¹¹⁷, „Herodiada“. Suflet blînd, temperament lăsîndu-se cuprins de emoție în fața naturii, cu „pometuri în care cîntă greierii“ ziua întreagă, a prietenilor care îi sînt dragi, a morților pe care îi simte în jurul lui bătînd din aripi, el a fost un dușman al vieții zgomotoase a lumii, chiar atunci cînd aclamațiile mulțimii l-au însoțit la scaunul patriarhal al Constantinopolului, și un censor al întregii politici imperiale plină de intrigi și pătată de vicii, fără teamă de exilul pe care l-a și suferit, cu un zîmbet de dispreț, pe țărmurile Pontului. El nu acceptă nimic din ceea ce îl înconjoară, ca șef al ortodoxiei bizantine: nici teatru, nici jocuri de circ, nici ceremonii ale unei curți căreia îi opune gestul său de sfidare, nici procesiunile celor puternici și mîndri ai veacului. El le preferă pe cei umili care pot da un răspuns „precis și înțelept“ problemelor capabile să dezbină pe savanți, și care mai ales își „conformează viața convingerilor lor“. Statului de vameși și de funcționari el înțelege să nu-i dea nimic de bună voie; el se pleacă doar cu silă în fața necesităților impuse de forță¹¹⁸.

¹¹⁵ S. Vailhé, în „É.O.“, III, 21.

¹¹⁶ Vezi biografia sa de părintele Jugie, în „É.O.“, 1922, 137—161 și în Bury, *History*, 1923, I, 138 ș.u.

¹¹⁷ Viața sa a fost scrisă de Leon VI, Migne, *P. Gr.*, c. 228 ș.u.

¹¹⁸ *Opera*, ed. H. Sarilius, Eton, 1612; *S. Johannis Chrysostomi opera selecta, emendavit Fr. Dübner*, Paris, 1861; cf. abatele J. Marchal, *St. Jean Chrysostôme*, Paris, 1898; Aimé Puech, *St. Jean Chrysostôme*, Paris, 1891, 1899, 1905; Chrysostôme Bauer, *Jean Chrysostôme et ses oeuvres dans l'histoire littéraire*, Louvain-Paris, 1907 (în limba germană, München, 1929, 2 vol.);

72 // Activitatea marelui predicator va fi continuată de cea a lui Proclo⁹ († 446 sau 447) al cărui rol în toate discuțiunile teologice din secolul V a fost atât de însemnat. Imitator al lui Hrisostom și apărător al memoriei acestuia, ale cărui rămășițe le-a adus la Constantinopol, acest elev al școlilor din Capitală s-a mărginit la o activitate literară de filcutor al dogmei și de preamărit al marilor sărbători ale Bisericii, cărora le-a închinat și versuri de o factură savantă, dar fără nimic din dîrzenia, din pasiunea, din admirabila pornire impetuoasă a modelului său, a acestui suflet atât de mare pentru săracii, umilii și nenorociții acestei lumi ¹¹⁹. Forma la el este îngrijită deși bătătoare la ochi. A fost comparat cu Grigore din Nazianz, fără a avea simțul acestuia pentru realitățile naturii ¹²⁰. S-a mai semnalat la el o folosire atât de frecventă a apostrofei, încît constituie aproape începutul dramei sacre în literatura bizantină ¹²¹.

Împotriva acestei înfloriri a literaturii creștine, păgînii nu avuseseră parte decît de o reînviere fantasmagorică prin opera lui Iulian. Imitator al lui Lucian, care continuase la greci această literatură a păgînismului moartă la Roma, a cărei limbă simplă și plină de vlagă era disprețuită de acest împărat, el s-a bătut contra unui adversar care știa bine să se ferească de loviturile acestui capricios, devenit din încăpăținare un om cu o credință.

73 Chiar dacă o literatură copiată servil după modele // antice va reapare în secolul VI, aceasta — deși rămînînd foarte păgînă într-un mediu creștin — nu va împrumuta nimic din ironia, din sarcasmul sau din pedantismul arhaizant al autorului imperial.

În vreme ce Roma apuseană, și mai ales cea răsăriteană nu se mai exprimă decît în felul creștin, tradiția vechii literaturi păgîne nu se mai păstrează decît doar la barbarii din Apus, adică sub patronajul acestora. Teodoric, creștin arian, tolerează ideile lui Boetius, pînă ce motive politice îl determină să-l jefască. Din ordinul său a răsărit o întreagă literatură de tradiție păgînă, fie spre a da goților un rang în istoria antichității mai depărtate, fie spre a oferi cancelariei imperiale prestigiul unei epoci ca a lui Traian, cînd acesta avea a-l sluji pe Pliniu cel Tânăr. Acest vicar gotic al împăratului ce stătea în Răsărit a fost cel ce a determinat pe Cassiodor și Iordanes ca să scrie.

A. Naegeles, *Johannes Chrysostomus und sein Verhältnis zum Hellenismus*, în „B.Z.", XIII, 73 ș.u.; Elsei, în „Theologische Quartalschrift", LXXVI, 550—576; Pargoire, în „É.O.", III, 151 ș.u.; Hülster, *Die pädagogischen Grundsätze des hl. Johannes Chrysostomus*, în revista „Theologie und Glauben", III (1911), 203—227; L. Ackermann, *Die Beredsamkeit des hl. Johannes Chrysostomus*, Würzburg, 1889; P. H. Degen, *Die Tropen der Vergleichung bei Johannes Chrysostomus*, Olten, 1921; Sawhill, *The use of athletic metaphors in the biblical homilies of S. John Chrysostom*, Princeton, 1928; Amneringen, *The stylistic influence of the second sophistic in the Panegyric Sermons of St. John Chrysostom*, Washington, 1921; Mary Albania Burnes, *St. John Chrysostom's homilies on the statues*, Washington, 1930; Χρυσόστομικά, *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del comitato per il XV centenario della sua morte*, Roma, I—III, 1903—1908.

¹¹⁹ Operele sale în Migne, P. Gr., 65. Cf. Franz Xavier Bauer, *Proclus von Konstantinopel, Ein Beitrag zur Kirchen- und Dogmengeschichte des 5ten Jahrhunderts*, München, 1919.

¹²⁰ Bauer, *op. cit.*, 137, după Norden, *Antike Kunstprosa*, 855.

¹²¹ Bauer, *op. cit.*, 138—139.

Istoria civilă a Romei răsăritene se va exprima pe grecește într-un stil copiat aidoma după cel al marilor modele depărtate¹²². Din păcate de la acești scriitori de tendință ecumenică romană, care se interesau de tot ce se petrece în vastul Imperiu, sau chiar și prin vecinătate, doar puțin s-a mai păstrat în compilația neroadă din secolul X care a sacrificat atâtea originale pentru a crea manuale de politică curentă. De aceea nu este ușor a reconstitui fizionomia acestor retori istorici care au trăit în secolele V și VI, înainte de Petru patriciul sau Magistrul (unul din diplomații lui Iustinian în Apus și în Răsărit)¹²³. (Ei sînt) Olimpiodor¹²⁴, Zosim ale cărui izvoare¹²⁵ par să fi fost identificate, Eunape († 404) continuatorul lui Dexipos¹²⁶, Malchos Menandru „Protectorul” // și Priskos. Originea lor este caracteristică putînd vădi o dată mai mult penuria intelectuală a Capitalei: Olimpiodor vine din Teba egipteană, Malchos din Philadelphia siriană, Eunape din Sardes; numai Priskos este originar din Panion, pe țărmul european al Pontului; Petru a fost poate tesalonician. La Alexandria s-a încercat, tot în această epocă, alcătuirea unei istorii universale de caracter profan¹²⁷. Alți istorici din aceeași epocă, de pildă, Candidus sau Ilicianul Capiton, care a fost în slujba lui Ștefan din Bizanț, au rămas pierduți pentru noi¹²⁸.

NOTE

a. Ca opus grecismului limbii vulgare.

b. Sfîntul Vasile cel Mare (c. 330—379), întemeietorul vieții monastice bizantine.

c. Sfîntul Grigore din Nazianz (c. 329—388), supranumit Teologul.

d. Evdokia-Atenais (c. 401—c.460), fiica filozofului atenian Leontius; soția (din 421) a împăratului Teodosie II; s-a retras oarecum exilată la Ierusalim (c. 441). Numele ei de Evdokia este altul decît acela de Eudoxia, purtat de mama lui Teodosie II (soția lui Arcadius), fiica francului Bauto, și de Eudoxia Licinia, fiica Atenaidei-Evdokia.

e. Este vorba de Socrate zis Scolasticul (c. 380—c.445) din Constantinopol, istoric al bisericii; autor al unei istorii ecleziastice ce o continuă pe cea a lui Eusebiu din Cezareea, pînă la 439.

f. Acesta a adresat după 399, împăratului Arcadius (Flavius Arcadius) o scrisoare *Despre puterea imperială*, în care denunță primejdia ce o constituie goții atotputernici în stat. Au rămas dela el imnuri și 156 de scrisori.

¹²² Karl Morgenstern, *Über das Studium der byzantinischen Geschichteschreiber*, în „*Memoriile prezentate Academiei din St. Petersburg*”, IV (1845).

¹²³ Pentru biografia sa, pe lingă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 237 ș.u., Haury, în „*B.Z.*”, XIV, 529—531; pentru ideile sale politice, Valdenberg, în „*Byz.*”, I, 55 ș.u.

¹²⁴ Vezi Praechter, în „*B.Z.*”, XV, 588—589.

¹²⁵ Graebner, în „*B.Z.*”, XIV, 87 ș.u.

¹²⁶ Monnier, în „*Nouv. rev. hist. de dr.*”, 1895, 1900. Asupra tuturor acestor scriitori, în general, vezi Mihail Krașenninikov, *Varia*, în „*J. Min. I. P.r.*”, mai 1913.

¹²⁷ Ed. de Dindorf, în colecția de la Bonn. Cf. Adolf Bauer, în „*Festschrift*”, pentru Otto Hirschfeld, Berlin, 1909, 330—335; Gelzer, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, Leipzig, 1898.

¹²⁸ Photius, *Bibl.*, 97 și Suidas s.v. *χαίριχω*; Stemplinger, în „*Philologus*”, 1904, 615—630; Benešević, în „*Byz.*”, I, 159, nota 4.

- g. Dion Chrysostom (c.40—după 112 e.n.), retor și filozof grec, apărător al stoicismului.
 h. În sensul de stăpînitor.
 i. Procopie din Gaza (c.465—c.528), sofist și retor creștin.
 j. Nu trebuie confundat cu neoplatonicianul Proclus amintit mai sus în dreptul trimiterilor 13 și 21.
 k. Isaurianul Illus, sfetnicul de încredere și apoi dușmanul lui Zenon, participă la răscoala și uzurparea lui Basiliscus (ianuarie 475 — august 476), dar trece apoi de partea împăratului și ajunge atotputernic. Contribuie la victoria acestuia asupra pretendentului Marcian, cumnatul împăratului, înșurat și el cu o fiică a fostului împărat Leon. Dușmănit de împărăteșele Verina, soacra, și Ariadna soția lui Zenon, el cere să fie numit comandant în Orient. Pornește din Antiohia o răscoală în favoarea fostului pretendent Marcian, apoi îi substituie pe patricianul Leontie. Înfrînt în 484, rezistă unui asediu de 4 ani într-o cetate din munții Isauriei. Este executat în 488. După unele versiuni, uciderea lui Pamprepios nu i s-ar datora lui, ci răsculaților înfuriati de prezicerile sale de victorie în care se încrezuseră.
 l. Formulă de invocare clasică.
 m. În text: *écolâtre*, termen medieval occidental pentru diriguitorii școlilor de pe lângă mănăstiri sau catedrale.
 n. După neoplatonicieni. În fraza următoare se face o distincție între această mistică alexandrină păgînă și cea creștină a pseudo-Areopagitului.
 o. În înțelesul general al cuvîntului, mult mai cuprinzător decît „liturgia” din limba noastră, care corespunde doar la „missa” catolică.
 p. Sau „homeriți”, din Yemen.
 r. Ucisă în 415. Patriarhul Alexandriei de atunci era vestitul Ciril (octombrie 412 — iunie 444).
 s. Aluzie la violențele săvîrșite la conciliul nerecunoscut de la Efes (449) din îndemnul patriarhului de Alexandria Dioscoros (444— octombrie 451), care a folosit, pentru a impune doctrina monofizită, cete de călugări sirieni, asemenea celor din Nubia ai predecesorului său.
 ș. Evagrius supranumit Scolasticul (c.536—c.600), învățat bizantin, istoric al bisericii (perioada 431—594) și avocat.
 t. Tiberiu II Constantin, împărat (578—582).
 75 ț. Împărăteasa Eudoxia (? — 404), fiica francului Bauto, soția (395) împăratului Arcadius.
 u. Altul decît cei doi Proclus menționați pînă acum.
 v. Iulian (Flavius Claudius Iulianus) (331—363), împărat roman (361—363); cunoscut și sub numele de Iulian Apostatul.

III

ORIENTUL

A fost semnalată pentru secolul V o „înnaintare victorioasă a orientalismului în toate domeniile vieții culturale”¹, și istoricul Gerstinger adaugă cu dreptate că abia sub Iustinian a putut Constantinopolul să-și realizeze sinteza².

Roma neputînd da decît foarte puțin, Orientul a invadat curînd toate domeniile acestei lumi noi, care se deschidea ambițiilor și poftelor sale. Acest val clocotitor nu intră în formele politice și juridice ale Romei decît mult după ce aceasta a primit elementele esențiale ale gîndirii elenice. Bizanțul va ajunge deci ultima formă a sintezei orientale, o nouă ediție a Siriei, a Egiptului Ptolemeilor, menținută de puternica armătură a romanilor și de sensul nemuritor al civilizației grecești. Mărginită mai
 75 ales la circuitul Mediteranei // ea va deveni totodată acest imperiu al mări-

¹ Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, 3.

² *Ibid.*

lor, această thalassocrație despre care am mai vorbit, și acest lucru îi va conserva o mare *spontaneitate* de inițiativă. Dar, sprijinindu-se pe niște forme libere ale vieții populare în Europa, ea va sorbi de aici elementele unei noi tinereți în momentul chiar în care părea că va trebui să moară de senilitate între zidurile sale.

Orientul dispare deci ascuns sub haina greacă. Orice elenizat este trecut printre greci. Se discută în textul „Institutelor” dacă un act este redactat „în latină sau în greacă, sau într-o altă limbă”, dar mai departe nu este vorba decât de greci care ar putea să scrie pe latinește³. Echivalența formelor latine este dată doar pe grecește⁴. La evrei chiar preoții sînt intitulați „*archipheretites*”⁵.

IV

BARBARI

Toată această operă măreață a lui Iustinian, de un caracter atît de arhaizant a fost realizată totuși prin ceea ce era mai contemporan și mai stingheritor printre lucrurile contemporane; prin elementul barbar care nu putea — și chiar sub anumite raporturi nu voia și nu putea întotdeauna să se lase elenizat prin cultură, romanizat prin idei politice, orientalizat prin port și obiceiuri. Această piatră neșlefuită a „ne-romanilor” a intrat și ea, și în proporții dominante, în acest edificiu, pe care părea în anumite momente că va trebui să-l domine cu tradițiile și cu instinctele sale¹.

// Acești barbari vor forma în totalitatea lor, pentru Iustinian, un singur grup politic, căruia îi este opusă *respublica* romană².

Înainte de toate ei vor da „Imperiului roman” o armată care nu este romană nici în elementele sale constitutive, nici chiar în structurarea lor. Această armată va fi deci prima care să realizeze o sinteză a cărei altă formă o vom constata în viața intelectuală (de la care porcede în fond totul în orice societate ar fi), în formularea crezului creștin, așa cum îl va elabora Bizanțul, precum și în noile feluri de a fi ale artei și literaturii.

Caracterul roman al armatei dispăruse de mult. Se produsese însă în Apus ca o redeșteptare a vechii conștiințe militare, la suirea pe tron a lui Majorian^a. El aduce la cunoștință Senatului, dar nu fără consimțămîntul „părintelui” său, patriciul barbar Ricimer — că armata (*fortissimus exercitus*) și-a adăugat voința sa celei a puterii civile. „Să susțineți acuma

³ „Latina aut graeca vel qualibet alia lingua stipulatio corripitur”; III.

⁴ *Ibid.*

⁵ Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.

^a Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, în „Hermes”, XXIX (1889), 195—279; Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung* (1920) (aici sînt rezumate și lucrări anterioare apărute în „B.Z.”, XXII și în „Klio”, XV). Pentru secolul VI exclusiv, F. Aussaresses, *L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Stratégikon de l'empereur Maurice*, Bordeaux-Paris, 1909 (cf. Vári, în „B.Z.”, XIX, 551—554). Pentru flotă, Neumann, *Die byzantinische Marine*, în „H.Z.”, XLV (1898), p. 1 ș.u.; Bury, în „Centenariu Amari”, II, 21—34.

² Novele, coll. IX, tit. XXXI, CXLVIII.

pe principele pe care l-ați făcut voi (*faveta nunc principi quem fecistis*)³. În această scrisoare către vechii săi colegi se afirmă un sentiment de încredere optimistă în opera care trebuia să înceapă și care a fost oprită în loc de asasinarea sa.

77 Dar armata lui Iustinian nu va avea nimic comun cu acea camaraderie a veteranilor lui Constantin care, salutându-l pe împărat după victorie cu frumoasa formulă dinainte: „Zeii să te păzească: noi declarăm cu jurământ că salvarea ta este și a noastră”⁴, îi cereau aceluia pe care îl considerau drept „coveteranul” lor, niște ușurări de sarcini. Suita imperială (*Comitatus*) ajunsese să fie singura preocupare a împăraților sedentari în vreme ce trupele de la frontieră (*limitanei, duciani, burgarii*) // crăpau de foame la marginea lumii barbare⁵. Pentru a-i reține la datorie se recurgea de multă vreme la pedeapsa mutilării⁶. În armate slujeau alamani și sarmați, încă din vremea fiilor lui Teodosie⁷. Și întâlnim chiar federați sarazini⁸. Aspectul general al trupelor este hotărât barbar: va fi nevoie să fie interzisă folosirea de *tzangae*, de *rogae*, de *braccae*, purtarea părului lung⁹. Un Tziga este magistrul al infanteriei¹⁰.

Soldatii permanenți ai Imperiului și de asemenea și federații, erau adesea abătuți de la misiunea lor, fiind folosiți de către „cei puternici” în slujba propriilor lor interese¹¹. Iar când era vorba să se iasă din trîndăvia garnizoanelor pentru a se face o expediție „în felul roman” trebuia ca o armată să fie improvizată folosind soldați particulari, clienți care sînt așa-ziii *buccellarii*.

78 Se simte această invazie de barbarie stîngace, haotică, și pestriță chiar în noua înfățișare a armatei. Această armată în stare să stea în campanie luni de zile, va fi oarecum „casa” lui Belisarie. Procopie va repeta acest lucru de mai multe ori în chipul cel mai clar¹². Mai tîrziu, în cursul războiului din Italia vor fi angajați soldați din Tracia¹³. Vom vedea iliri care, neprimindu-și solda, vor dezerta¹⁴. Se va întîmpla ca garnizoana din Roma să-și ucidă comandantul și totuși // împăratul să ierte această crimă¹⁵.

³ *Majorani Novellae*, II, IV. Bury semnalează și măsura luată de Majorian pentru a împiedica distrugerea caracterului istoric al Romei; *History*, 1923, I, 332, nota 3.

⁴ „Auguste Constantine, dii te nobis servant: vestra salus, nostra salus, vere dicimus, jurati dicimus”; *Cod. Theod.*, VII, XX, II.

⁵ *Theodosii Novellae*, XLIII; cf. *Cod. Theod.*, VII, XIV, I. Despre *limes mysiacus*, care „in latius diffusiusque porrigitur”, precum și distincția dintre „judiciariae” și „agrarienses”, *ibid.*, XVII, I.

⁶ „Spurca amputatio digitum”; *Cod. Theod.*, VII, XIII, X.

⁷ *Ibid.*, VII, XX, XII.

⁸ Un Σεφνάς, δεσποτικός πιστός φοιδεράτος (Sephnas, un aliat imperial credincios), la Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 52. De asemenea, împreună și cu alți „federați”, în suplimentul „Syllogos”-ului din Constantinopol, XVI (1881–1882), 17, 21. Cf. *Theodosii Novellae*, XXXI.

⁹ *Cod. Theod.*, XIV, X, II, III, IV.

¹⁰ Nov. lui Iustinian, coll. IV, tit. I, XXII.

¹¹ *Ibid.*, coll. VIII, tit. XVI, CXVI.

¹² *Bell. Goth.*, ed. Bonn, 213 ἐπτακισχιλίου γὰρ ἰππέας ἐκ τῆς οἰκίας παρέχετο (Căci a oferit 7 000 de călăreți din casa sa) 214; οἰκία μίᾳ τῇν Θεωδερῖχου δύνανται καταλύει (O singură casă face să înceteze puterea lui Teodoric).

¹³ Νέα ἑθελούσιοι (Tineri voluntari), *ibid.*, 264.

¹⁴ *Ibid.*, 271–272. Li se acordă iertarea, cf. și *ibid.*, 279.

¹⁵ *Ibid.*, 389.

Se va încerca formarea unei concentrări barbare contra lui Belisarie. De fapt în afară de câteva elemente grecești, armenești, siriene, lupta se dădea între barbari.

Teudes^a, regele vizigoților din Spania, fusese tributarul lui Teodoric. Teodatⁱ le oferea francilor Galia meridională și bani; ei au sfinșit prin a-i făgădui lui Vitiges ajutor pe sub mână¹⁹. Teodebert^b a trimis în aceste condiții un corp auxiliar de 10 000 de burgunzi care au asediat Milanul și Ancona²⁰. Și în același timp se bătea acoloⁱ o monedă de aur în concurență cu cea a Imperiului²¹. Totila^j cerînd în căsătorie pe fiica acestui rege a fost refuzat²².

⁷⁹ Longobarzii au fost și ei invitați să colaboreze ²³ în vreme // ce herulii îi cereau lui Iustinian un rege ²⁴. Nu a fost omis nici un apel^k la persanul Chosroes ²⁵.

Este deci lucru destul de firesc ca între latini, sau greci costumați în romani — și între barbari să existe mai degrabă raporturi de camaraderie militară. Acest lucru apare în istoria amănunțită a „războiului gotic“ povestit de Procopie.

Este absolut sigur că între cele două tabere nu a fost sentimentul care se numește ură națională. Regina Amalasunta avea o comportare exterioară absolut romană. Soția regelui Vitiges Matasunta¹ era gata să se mărite cu un ofițer roman²⁶. O rudă apropiată a împăratului, Germanus^m, s-a însurat apoi cu această regină gotă²⁷.

Există chiar o sinteză barbaro-romană în Occident care poate fi pusă față în față cu o alta în care intră în așa mare măsură elemente orientale, în jumătatea „bizantină” a Imperiului.

¹⁶ *Ibid.*, III, 35. Cf. *ibid.*, 130 ş.u.

¹⁷ *Ibid.*, 131; ed. Haury, IV, 18, 6.

¹⁸ Βασιλεὺς Ἰταλιωτῶν καὶ Γότθων, ed. Bonn, II, 196. Vom reveni mai tirziu 'la această ofertă.

¹⁹ *Ibid.*, I, 101–102, 105.

²⁰ *Ibid.*, II, 82, 163–164, 183.

²¹ *Ibid.*, 411.

²² *Ibid.*, 439—440. El își oferă alianța lui Iustinian; *ibid.*, 441. Cf. III, 184—185, 205,

²³ *Ibid.*, 142.

²⁴ *Ibid.*, 102–103.

²⁵ *Ibid.*, 146.

²⁸ *Ibid.*, I, 66–67.

²⁷ *Ibid.*, II, 453–454.

Goții vor imputa locuitorilor din Roma că aceștia le-au preferat pe „Greci care nu sînt în stare să-i apere”²⁸ pentru că sînt o nație de „cabotini” (τραγωδοί), „de mimi și de pirați”²⁹. „Greci, sau unii asemenea lor” ar fi spus cu dispreț Vitiges³⁰.

Dealtminteri, barbarul este în această epocă atît de romană un asociat în toate domeniile. El nu este camuflat din purism național, ci afișat cu ostentație. După ce s-a reîntors din Italia Belisarie s-a dus de la el de acasă în „agora” însoțit de un grup pestriț de vandali, goți și alani. Goții din
80 Italia îl ajutaseră pe Iustinian // contra vandalilor, și o parte din pradă era cerută de ei ca plată a acestui serviciu³¹. Mai este în Italia și un șef de trupă armean care nu știa nici latina, nici greaca — căci așa obișnuiau ei³². Acești barbari nu admit pedepsele romane, ele fiind contrare legilor lor³³. Herulii sînt nesiguri și dedați băuturii³⁴. Hunii au luptat în Africa, „masageții” în Italia³⁵, împreună tot cu huni și cu anți slavi de la Dunăre³⁶ precum și cu oameni din Armenia, din Pisidia și din Capadocia³⁷. Sînt unii slavi dunăreni care se tîrăsc și se ascund pe după pietre și în iarbă la atac³⁸. Regii abasgilor sînt mari furnizori de eunuci³⁹.

Uneori barbarii sînt auxiliari nesiguri. Ca isaurienii de pildă, care au predat lui Totila⁴⁰ Roma recucerită de Belisarie. Acest rol militar al barbarilor trezește în ei ambiții. Artaban, guvernatorul Africii, voia, înșurîndu-se cu Prejecta, nepoata lui Iustinian, să-i devină urmaș⁴¹.

NOTE

a. Împărat roman al Apusului (457–461). Reprezentant al lumii senatoriale, el este făcut împărat de Ricimer. A promulgat legi prin care urmărea reforma Imperiului; a fost obligat să abdice.

²⁸ Γραικοὺς τοὺς σφίσις οὐκ οἴους τε ἀμύνειν ὄντας; Procopie, *Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 139 (continuăm să cităm această ediție mai răspîndită, după care au fost luate notele noastre, recurînd la ed. lui Haury atunci cînd se ivesc deosebiri).

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Γραικοὶ ἢ Ἰσσοί; *ibid.*, 205. Procopie mai vorbește și de Γραικοὶ din Africa, *Bell. Vand.*, 527. El înfățișează pe Ρωμαῖοι ἐλληνίζοντες (romanii care vorbesc grecește); *ibid.*, 291.

³¹ *Ibid.*, 25–26.

³² *Ibid.*, II, 373; III, 530.

³³ *Ibid.*, 364–365.

³⁴ *Ibid.*, 427.

³⁵ *Ibid.*, 120. Masagetul Bulguciu alături de tracul Ulimut; *ibid.*, II, 86. Se citește la II, 12: „tracul Kutila”. Deci trac = got.

³⁶ *Ibid.*, I, 189.

³⁷ *Ibid.*, 200–201, 207. Vezi, ἀκόνητα ἰσαυρικά; p. 211; cf. II, 46 (flota lor). Ei se pricep la prelucrarea pietrei; *ibid.*, 177. Huni, *ibid.*, II, 5.

³⁸ *Ibid.*, 173; cf. *ibid.*, 343.

³⁹ *Ibid.*, III, 19.

⁴⁰ *Ibid.*, 332 (ed. Haury, VII, 20, 4).

⁴¹ *Bell. Vand.*, 394–395.

b. Suevul Ricimer din Imperiul de Apus corespunde întocmai alanului Aspar din cel de Răsărit. Amândoi erau arbitrii soartei împăraților, amândoi se împotriveau la o acțiune contra vandalilor, de neam germanic, ca armata de federați care asculta de ei.

c. Ofertă folosită de Belisarie pentru a captura pe șefii barbari.

d. Așadar, popoarele germanice ariene (goți, vandali etc.) se vor uni și cu francii, care au primit creștinismul roman.

e. Teudes, rege vizigot (531—549). A fost la început însărcinat cu guvernarea statului în numele regelui minor Amalaric, nepotul lui Teodoric.

f. Teodat, rege ostrogot (535—536); cere concursul francilor în lupta împotriva bizantinilor.

g. Vitiges, rege ostrogot (536—540); ales pentru vitejia sa ca succesor al lui Teodat; el continuă legăturile cu francii.

h. Teodebert I (Thibert I), rege franc al Austrasiei (534—548), nepotul de fiu al lui Clovis; el făgăduiește sprijinul său și ostrogoților și bizantinilor conduși de Belisarie. În 539, pentru a nu se declara fățiș, trimite o oaste formată din burgunzi, care își dau concursul la Milan. Apoi francii înșiși coboară în Peninsula Italică, atacând și jefuind cu imparțialitate și pe unii și pe alții.

i. În Austrasia lui Teodebert I. În locul numelui lui Iustinian apărea cel al regelui franc.

j. Totila (zis Baduila), rege ostrogot (541—552), care reia ofensiva contra bizantinilor, ocupând aproape toată Italia, chiar și Roma (546). Cererea unei prințese Merovingiene este din 547.

k. Doi emisari secreți au fost trimiși de Vitiges în 539 în Persia, unde și-au îndeplinit cu succes misiunea.

l. Matasunta, moștenitoarea Regatului ostrogot, fusese constrinsă de Vitiges la o căsătorie împotriva voinței sale. Ea se considera prizonieră, și oferta ei era condiționată de eliberarea din această captivitate.

m. Germanus era nepotul lui Iustinian și moștenitorul său prezumtiv. Căsătoria aceasta aducea un element prețios în preajma unei expediții militare iminente în Italia, pe care avea să o comande el. Dar moartea sa neașteptată, în 550, a zădărnicit acest plan.

n. Artaban nu s-a putut căsători cu nepoata lui Iustinian pe care o salvase din captivitate la Cartagina (vezi mai jos cap. *Ofensiva bizantină în Occident*), pentru că împărăteasa Teodora nu i-a dat voie să divorțeze de soția sa, spre a contracta această alianță strălucită. Adînc nemulțumit, el a complotat contra lui Iustinian.

V

BISERICA

81 Principala sinteză a fost aceea, care a dat Imperiului puternicul element de legătură — prea puțin pus la încercare de Constantin // cel cu suflul ambiguu, ajuns credincios din diplomatie — și care a fost biserica ortodoxă¹.

Pentru a se ajunge aici, trebuiau să existe trei lucruri: un pact definitiv al bisericii cu Statul, și totodată o ierarhie constituită și consolidată cum se cuvine prin formele chiar ale acestei formulări ale credinței asupra căreia nu se mai putea reveni, și nici asupra bisericii, întrucît dincolo de crezul unic nu poate fi decît erezia, pe care Dumnezeu o respinge, dar totodată și un act de rebeliune, o crimă politică a cărei pedepsire aparține împăratului. Și nu trebuie uitată nici crearea unei întregi armate de clerici în slujba acestei biserici care trebuie neîncetat apărată împotriva unei îndoite primejdii: din partea gândirii grecești, veșnic agitate, și din partea instinctului național al popoarelor, pe care elenismul propagat sub drapelele lui Alexandru cel Mare, abia dacă l-a adormit.

¹ Vezi și *De l'hellénisme au byzantinisme, essai de démarcation*, în „É.O.”, 1931, 28 ș.u.

Din Constantin cel Mare lumea a vrut să facă nu numai un adevărat și bun creștin care a întâlnit și el în calea sa străluminarea apostolului Pavel pe drumul Damascului, dar chiar un predicator al noii religii, într-un discurs plin de reminiscențe virgiliene, fără îndoială pe de-a întregul fabricat² din fragmente disparate. Dar, așa cum s-a spus foarte bine, el căutase în creștinism — acest nou element de legătură între cetățenii Imperiului și chiar dușmanii lor — mai ales o organizare puternică și strâns unită³.

82 // Nu era la început în biserica liberă decât cele cinci dieceze: ale Egiptului, Orientului, Asiei, Pontului și Traciei, având drept capitale Alexandria, Antiohia, Efesul, Cesareea și Heraclea⁴.

Abia după alunecarea spre arianism a fiilor Bisericii, și după lunga lor înstrăinare de ea, s-a revenit sub Teodosie la un acord durabil între cele două puteri. Învingătorul goților și pacificatorul Imperiului a admis chiar ca magistri și diriguitori ai conștiinței sale pe capii unui cler care era al său, dar nu și al sufletului său. Cu bună dreptate a fost calificată opera sa religioasă drept „crearea statului ortodox”. Biserica l-a răsplătit pentru aceasta, dacă nu așezându-l la dreapta lui Constantin ca un sfânt, cel puțin integrându-l în tradiția sa istorică în seria de suverani care au fost mari atît prin caracterul lor cît și prin opera lor militară și politică⁵.

După domnia celui de-al doilea Teodosie, un legislator cu griji de altă natură, sora acestuia, Pulcheria, fiica lui Arcadius, a fost adevăratul șef al acestei noi creații, care era în același timp a lui August și a lui Hristos. Bărbatul pe care și l-a luat, sub condiția ca el să-i respecte fecioria închinată lui Dumnezeu — asprul ofițer Marcian, un fel de Majorian mai norocos în acest Răsărit — a fost călăuzit de ea pe calea mîntuirii⁶. Ea a pus ca să fie încoronat⁷ el, neputînd ea însăși să devină împărăteasă pe seama ei, întrucît era înlăturată⁸ ca femeie de la taina bisericească a consacrării^a. Prin acest act al cărui caracter religios a fost pe nedrept tăgăduit, // Marcian devenea — așa cum îl intitulau părinții conciliului^b pe care îl prezida — un „preot și rege” totodată⁹. Dar chiar admițînd că el

83

² Seeck în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, XVIII (1897), 321—343; J. M. Pfäfersch, *Die Rede Konstantins des Grossen an die Versammlung der Heiligen*, în „B.Z.”, XVII, 592. Cf. Gasquet, *De l'autorité impériale en matière religieuse à Byzance*, Paris, 1879; Broglie, *L'Église et l'Empire romain au IVe siècle*; Gelzer, *Das Verhältniss von Staat und Kirche in Byzanz*, în *Ausgewählte kleine Schriften*, Leipzig, 1907; Șesan, *Kirche und Staat im römischen Reiche, I. Die Religionspolitik der christlichen römischen Kaiser von Konstantin dem Grossen bis Theodosius dem Grossen*, Cernăuți, 1911 (citată și mai înainte); E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche, fünf Vorträge*, Berlin-Leipzig, 1914; Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1914.

³ Hugo Koch, *Konstantin der Grosse und das Christentum*, München, 1913.

⁴ Vezi și Delmas, în „É.O.”, III, 302—303.

⁵ A. Athanasiades, *Die Begründung des orthodoxen Staates durch Kaiser Theodosius dem Grossen*, Leipzig, 1902. Cf. Gasquet, *op. cit.* Pentru imunitatea pe care o acordă, vezi lucrarea în limba rusă a lui P. A. Iakovenko, Iuriev, 1908.

⁶ Vezi Νεός Ἐλληνομνήμων, IV, 129 ș.u.

⁷ Cf. Brightman, *Byzantine imperial coronations*, în „Journal of theological studies”, II (1901), 392—393; Loparev, în *Sbornik Kobéko*, 1913.

⁸ Οὐ γὰρ θηλειῶν, ἀλλ' ἀρρένων ἡ τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας ἀρχή (Căci, conducerea Imperiului roman nu femeilor se cuvine ci bărbaților), Priscus, fragment 15.

⁹ Mansi, *Concilia*, VII, p. 177; citat mai întîi de Bury, *History*, 1923, 12, nota 3.

nu primea decât rangul de δεπουτάτος, care era al douăzeci și nouălea din ierarhie și ocupa locul al paisprezecelea al corului din stînga¹⁰, era aici recunoașterea formală a unei alianțe menite să dea rezultate nespuse de însemnate. Primul a fost prezidarea, în prezența soției și a călăuzitoarei sale în acest domeniu, a conciliului pe care îl convocase mai întîi la Niceea — în amintirea celui (din 325) care așezase crezul sub împăratul Constantin — apoi la Chalkedon în fața Capitalei sale.

În acest moment lungile conflicte între diferitele organizări ale ierarhiei își găsiseră tocmai soluția, mai mult prin forța lucrurilor decât prin voința oamenilor.

De fapt ceea ce dezbină societatea creștină în secolul IV, nu este, în ciuda aparențelor solemne, atît divergența de opinii privind dogma, cît rivalitatea raselor care se reîntorc la viață amintindu-și de imperiile pe care le susținuseră pe vremuri. Combătînd opinia vulgar-realistă a preotului Arius, și punînd să fie condamnată într-un conciliu^c în mijlocul căruia Constantin reprezintă voința de pace, și forța care poate să o impună — și care o va impune cu orice preț — Atanase, șeful bisericii din Alexandria, întrupează în ființa lui tot ce fusese odinioară Egiptul și tot ce mai însemna încă¹¹.

// În față, mîndră de reminiscențele Seleucizilor, se înalță Siria, acest „Orient” Roman, cu capitala Antiohia¹². În 381, sub marele Teodosie, conciliul^d contra arienilor, întrunit la Constantinopol, a fost prezidat de patriarhul acestui oraș, Meletie. După o jumătate de veac un sirian Nestorius, episcopul de Constantinopol — scaun supus odinioară Heracleei, dar căruia i se atribuisese încetul cu încetul un caracter patriarhal, și care își asumase încă de la al doilea conciliu ecumenic, pe care l-am amintit, un oarecare drept de întîietate¹³ — combătînd opiniile lui Apolodor din Laodiceea asupra identității între cele două ipostaze ale lui Hristos, a îmbrățișat vederile unui gînditor popular din Siria¹⁴, Teodor din Mopsuestia. Îndată patriarhul Ciril al Alexandriei începe o luptă în care aduce împreună cu înfocarea neamului său, și impulsul intereselor naționale ale acestuia. Aici se află originea conflictului de veacuri între „difiziți” și „monofiziți”, care își are rădăcinile în antagonismul neîmpăcat dintre egipteni și sirieni¹⁵.

¹⁰ Jugie, în „É.O.”, 1921, 113—115.

¹¹ Aceasta este și părerea lui Henri Munier, în *Précis de l'histoire de l'Égypte par divers historiens et archéologues*, II, Paris, 1932, 22. Cf. Tournèbize, *L'Église grecque orientale et l'union*, I, Paris, 1906, 4: „Nombre d'Égyptiens et de Syriens s'attachèrent d'autant plus volontiers au parti de leurs patriarches qu'ils éprouvaient contre les grecs, outre les préjugés si ordinaires entre races différentes, l'animosité et la haine qu'excitent si aisément chez les vaincus leurs dominateurs”. Cf. interesantele considerații ale lui Ch. Diehl, în Hanotaux, *Histoire de la nation égyptienne*, III, 414 ș.u.

¹² Vezi „É.O.”, II, 216 ș.u.; XV, 109 ș.u., 193 ș.u. (Vailhé).

¹³ Zeiller, în „Byz.”, III, 215 ș.u. Cf. N. Cotlarciuc, *Die Besetzungsweise des Patriarchatstuhles von Konstantinopel*, în „Archiv für katholisches Kirchenrecht”, LXXXIV (1903), 3—40, 226—254; Vailhé, *Origines de l'Église de Constantinople*, în „É.O.”, X, 287 ș.u.; *Le titre de Patriarche oecuménique avant St. Grégoire-le-Grand*, *ibid.*, XI, 65 ș.u.; *St. Grégoire-le-Grand et le titre de Patriarche oecuménique*, *ibid.*, 161 ș.u.; R. Janin, *La formation du Patriarcat oecuménique de Constantinople*, *ibid.*, XII, 135 ș.u., 213 ș.u.

¹⁴ Bury, *History*, 1923, I, 351.

¹⁵ Vezi după „Tîrgul lui Heraclide” (Πραγματεία Ἡρακλείδου) al lui Nestorius, Bethune-Baker, *Nestorius and his teaching*, Halle, 1905, și mai ales Loofts, *Nestoriana*, Cambridge, 1908.

Roma s-a unit cu Alexandria pentru a zdrobi autoritatea intrusului patriarhal de la Constantinopol; un conciliu roman¹⁶, în 430, a condamnat o doctrină care, de fapt, se sprijinea pe subtilități aproape imperceptibile, și care nu avea nicidecum sensul unei separații între cele două naturi ale lui Hristos, măcar că titlul // de „Theotokos“ (Născătoare a lui Dumnezeu) a fost tăgăduit fecioarei Maria. Cîteva luni după aceea, în lipsa patriarhului de Antiohia care întârziase, Ciril a reușit să provoace în sinodul de la Efes (431) destituirea aceluia¹⁷ care era dușmanul său, mai degrabă ca sirian mărturisind idei siriene, decît ca patriarh constantinopolitan.

Împăratul Teodosie II a încercat să rezolve conflictul scăpîndu-se de amîndoi rivalii, dar Ciril, cu sprijin la curte și-a redobîndit curînd situația, în timp ce Nestorius urmărit și exilat, avea să dispară ca persoană, dar nu ca doctrină, de pe scena istoriei¹⁸.

În ciuda unei formule acceptate de amîndouă părțile în 433, Dioscoros, succesorul lui Ciril și moștenitorul tuturor sentimentelor de ură ale promotorului vrajbei, a reluat armele împotriva antiohienilor și tot astfel împotriva noului patriarh de Constantinopol, Flavian¹⁹. Un nou conciliu întrunit la Efes (449), cu participarea delegaților papei¹⁷ Leon , a reluat împotriva lui Flavian — care a fost înlăturat și el și rănit de moarte — discuția crezului de la Niceea, cu toate protestările Scaunului roman, care condamnase și doctrina lui Eutyches, dușmanul lui Nestorius¹⁸.

Pulcheria a vrut să pună capăt unui război a cărui aparență teologică ascundea primejdiile ce amenințau însăși ordinea politică, motiv depășind scrupulul unor îndoileli personale care ar fi putut tulbura // un suflet atît de profund creștin. Aceasta a fost originea conciliului din Chalcedon (451), care l-a depus pe Dioscoros și a fixat crezul asupra „celor două naturi nedespărțite“. În adevăr dacă Egiptul alexandrin cîștigase o mare victorie asupra nestorienilor la conciliul din Efes, erau prea vădite dedesubturile acestor decizii, condamnate de îndată de Roma, și datorate conspirației dintre eunucul Chrysaphios și asociatul său Dioscoros, cei doi slujbași atotputernici sub prea slabul împărat Teodosie II. Constantinopolul se simțea înjosit de această intruziune egipteană, și Pulcheria, care la moartea fratelui său și-l asociase pe Marcian, pentru ca un braț înarmat să poată apăra Imperiul, voia să se revină la vechea formulă, și mai ales să se știe cine a dictat hotărîrea asupra căreia nu se mai putea reveni vreodată. De aceea a pus să fie convocați la Niceea acești mai bine de șase sute de episcopi, îndoitul celor din primul conciliu ecumenic care, întrunindu-se la Chalcedon, au luat hotărîrile dorite de ea, și pare-se chiar în prezența ei. Ea era departe

¹⁶ Referitor la conciliul din Efes, vezi „É.O.“, 1931, 271 ș.u. (Dévriesse), 293 ș.u., 314-334 ș.u. (Grumel). Referitor la rolul celor din Asia, vezi Dvornik, în „Byz.-sl.“, II, 461; la acela al călugărilor din Egipt, Munier, *loc. cit.*, 44—45 (bibliografia, *ibid.*, 98 ș.u.). Mai ales după J. Maspéro, *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*. Cf. Butcher, *The history of the Church of Egypt*, Londra, 1897, 2 vol.

¹⁷ Vezi B.K. Stephanides, *Ἐπετηρίς βυζαντινῶν σπουδῶν*, în I, 55 ș.u.

¹⁸ Vezi F. Haase, *Patriarch Dioscor I von Alexandrien nach monophysitischen Quellen*, Breslau, 1908. Cf. totuși aceste cuvinte ale papii către Eutyches: „Difficilius integritas sensuum in aliam linguam pari potest sermonis venustate servari“.

de a bănuî cît de mult jigneau și Siria și Egiptul, și ce furtună avea să stîrnească crezul chalkedonian¹⁹.

El avea să unească într-o aceeași mărturisire de credință monofizită aceste două provincii rivale pînă atunci și chiar dușmane. La Alexandria a trebuit ca noul patriarh să fie pus în scaun de către soldați, iar la Ierusalim au fost lupte îndelungate între aderenții și dușmanii patriarhului legal Iuvenal. Și aceasta cu atît mai mult cu cît Orientul antiohian era spoliat acum de trei din provinciile sale care au format baza teritorială a Patriarhatului de Ierusalim²⁰.

87 // Dar pentru moment lumea era încă oarbă la consecințe²¹. Cînd spre sfîrșitul secolului — într-o vreme cînd nu mai era la Constantinopol pentru chestiunile bisericii, măcar și conștiința creștină a Pulcheriei — împăratul Zenon, succesorul lui Leon, dușmanul arienilor²², și al păgînilor, a crezut că poate să realizeze o „unire” peste hotărîrile acestea, în virtutea *Henoticonului*²³, operă a patriarhului său Acatius îndreptată contra lui Nestorius și contra lui Eutyches, el nu a reușit decît să învenineze cearta²³.

Încă de pe acum Armenia, împărțită mai întîi între Imperiu și perși în 381²⁴ — ceea ce nu a împiedicat un veac mai apoi războiul lui Anastase împotriva acestor vecini²⁵ — formează o provincie națională separată, avînd o limbă a sa proprie, o eră cronologică deosebită, un alfabet diferit²⁶. Dar faptul că printre istoricii Armeniei se prenumără și Fausto din Buzanda arată ce întrepătrundere putea să fie între cele două literaturi.

Ciprul de asemenea obținuse recunoașterea autonomiei sale religioase. Mai tîrziu, sub Leon Isaurianul (717—741), chiar Isauria lui va fi smulsă unui Scaun care se va afla atunci sub dominația necredincioșilor. Nestorianismul îi răpise de mult Emesa și Mesopotamia, și cu toate că aderenții școlii emesiene, // care fusese închisă în 489 de către Zenon, au trecut în Persia, patriarhul nu și-a recîștigat niciodată drepturile sale asupra acestor regiuni.

88

În timpul secolelor III și IV mai dăinuise comunitatea morală cu regiunile negrecești: Siria, Egiptul, Armenia. Dar certurile religioase stîrnite de împărații din secolul V au dus la această schismă care în ciuda tuturor strădanilor lui Iustinian, va persista. Conștiința națională a acestor mari țări se trezise pentru totdeauna.

¹⁹ Vezi și Eduard Schwartz, *Die Kaiserin Pulcheria und der Synode von Chalkedon*, în „Festgabe für Adolf Jülicher”, Tübingen, 1927. Cf. Timoteu Themelis, *Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὁ κατήχητής*.

²⁰ Vailhé, *Formation du Patriarcat de Jérusalem*, în „É.O.”, XIII, 325 ș.u.; *L'érection du Patriarcat de Jérusalem*, 451, în „R.Or.chr.”, IV (1899), 44—57. Cf. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, Grenoble, 1869.

²¹ Vezi Ed. Schwartz, *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*, în „Abhandlungen” din München, 1925. Cf. lucrarea noastră, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, I, 384 ș.u.

²² Malalas, 369—371, 372. A interzis muzica duminică, 371.

²³ Mai recent Salaville, în „É.O.”, XIX, 389 ș.u.

²⁴ Güterbeck, în „Festgabe” pentru J. T. Schirmer, Königsberg, 1900.

²⁵ Erich Martin, *De bello persico ab Anastasio gesto*, teză, Leipzig, 1905.

²⁶ Arsak ter Mikellian, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen vom 4—13 Jahrhundert*, Iena, 1892; Gelzer, în „Berichte der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften”, 1895, 109—174; P. Pascal Ardurian, *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom vom 190 v. Chr. bis 428 n. Chr.*, 1911; Norman A. Baynes, *Rome and Armenia in the fourth century*, în „Engl. hist. rev.”, XXV (1910), octombrie.

Literatura lor națională, cel puțin în ceea ce privește Siria și Armenia, se înfiripă și se consolidează. De acum încolo ele nu mai aparțin decât prin simpla ocupare militară, acestui Constantinopol, capitală a unei limbi unice pentru un Imperiu care va trebui în curând să-și restrângă frontierele ²⁷.

Nu mai există — cel puțin între aceste provincii dezbinat de amintirea unor străvechi antagonisme — o circulație intermonahală. Mănăstirile își duceau viața lor deoparte, fiecare pentru sine. În zona Ierusalimului, în afară de mănăstirea Sf. Sava ²⁸, nu vor fi întemeiate decât două în același moment, la sfârșitul secolului V și începutul celui următor ²⁹, deci după ivirea antagonismului pe care l-am semnalat ³⁰.

89 // Discipolii Sfântului Maron, unul din asceții Siriei, corespondent al lui Hrisostom pe vremea când acesta trăia în exil, fuseseră și ei persecutați de monofiziți sub împăratul Anastase. Iustinian va consolida zidurile mănăstirilor din Siria Secunda. Călugării au răspuns la acest gest luptând cu bărbăție chiar cu arma în mână contra iacobiților¹. Numai decretul lui Heraclius îi va arunca în erezia monothelită^k care susținea pur și simplu punctul de vedere imperial. Curînd și-au înjghebat o cronică a lor, redactată la sfârșitul secolului VII ³¹.

Este epoca renașterii siriene cînd sînt traduse pe grecește legenda lui Abgar¹ și texte relative la martirii sirieni. A fost semnalată și influența unui roman arameo-sirian asupra legendei grecești a lui Esop. În schimb există un mare număr de traduceri din grecește în siriaca mesopotamiană devenită limbă literară. Un episcop, Rabbula din Edessa († 435) încurajază această mișcare. A mai fost și o puternică influență aristoteliciană asupra ereziei siriene. Alături de cutare operă a lui Nestorius se dă o versiune a Istoriei ecleziastice a lui Teodoret ³². Vor fi codificate legile bizantine pînă la Leon I ³³.

90 // Regiunea siriano-egipteană cultivă în vremea aceasta și acel hesichiasm^m care va dezlănțui aproape un mileniu după aceea o luptă atît de

²⁷ Fie-ne îngăduit să cităm aceste rînduri dintr-un studiu asupra Armeniei: Despărțirea completă de vecinii din est și din vest, deci izolarea religioasă și națională, individualizarea culturală a armenilor, s-a realizat în cursul sec. V și VI... Armenia nu putea să recunoască sinodul din Chalkedon și a sfîrșit prin a se supune în 482 Henoticonului. Și era tocmai vremea în care constantinopolitanii lăsau vestmintul roman pentru a pregăti Bizanțul ortodoxiei oportuniste de limbă greacă, al cărui stăpîn a fost Iustinian; Bull. sect. hist. Ac. Roum., I, 198.

²⁸ Vezi „É.O.”, II, 332 ș.u.; III, 18 ș.u., 168 ș.u.

²⁹ V. Delau, *Monastères palestiniens du Ve siècle*, în „Bulletin de littérature ecclésiastique”, 1899, 233—240, 269—281. Cf. Vailhé, în „É.O.”, III, 189.

³⁰ Vezi și J. M. Besse, *Les moines d'Orient antérieurs au concile de Chalcedoine*, 451, Paris-Poitiers, 1900. Cf. L. Petit, în „É.O.”, IV, 123—125. De asemenea Vailhé, *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine*, în „R. Or. lat.”, 1900.

³¹ Vailhé, în „É.O.”, IX, 257—268; Brook și Chabot, *Chronica minora, pars secunda* („C.S.C.O. ss”), Paris, 1904.

³² Felix Haase, în „B. ngr. J.”, III, 433—436. Cf. René Duval, *La littérature syriaque*, reeditare, în „Anciennes littératures chrétiennes” („Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique”), Paris, 1900, 7, 11, 15, 161. Referitor la traduceri și comentarea Bibliei, *ibid.*, 31 ș.u., 62 ș.u., 75 ș.u., 89 ș.u.

³³ Duval, *op. cit.*, 183 ș.u. Despre romanul sirian în secolul V, *ibid.*, 190 ș.u. Cf. Nöldeke, *Ueber den syrischen Roman von Kaiser Julian*, în „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft”, XXVIII¹ (1874), 660 ș.u., 663 ș.u. Romanul scris la Edessa conține „istoriile” lui Constantin cel Mare și ale fiilor săi scrise de „Eusebiu episcop al Romei” și de Iovian sau Iovinian. Este vădită tendința contra grecilor, declarați ascunși și ipocriți.

îndîrjită în lumea bizantină. Acestui curent îi aparține acel „al doilea profet“, Isaia, unul din „marii atleți ai religiei“ la sfîrșitul secolului V († 488), a cărui viață a fost scrisă de către Zaharia Scolasticul. A trăit la Gaza deși era egiptean de fel, ca Teodor din Antinoe. El aducea cu sine amintirea tainică a Tebaidei; Ioan Rufus din Maiuma îl pomenește cu venerație în „Pleroforiile“ sale ³⁴. La Maiuma a fost episcop monofizit un Petru care venea din depărtata Iberie (Ivria). Ei se simțeau chemați cu toții la împlinirea unei misiuni mărețe: să curețe biserica de acel gunoi pe care îngerul îl arătase cu degetul lui Isaia, și din care făcea parte și *Henoticonul* lui Zenon, în ciuda concesiunilor sale.

Dar patriarhul de Constantinopol, care folosise trecerea la erezie a unei părți cel puțin din clerul supus rivalilor săi ³⁵, ajungea la completarea frontierelor atît de largi ale jurisdicției sale, astfel că ele corespundeau acuma granițelor Imperiului însuși. El a cîștigat în dauna papii Tesalonicul și Iliricul, aparținînd mult mai mult Adriaticii decît Balcanilor, de care îl desparte lanțul Pindului ³⁶. Sirmiul fusese deslipit de Occident încă din anul 430 ³⁷.

⁹¹ Dacă patriarhii Alexandriei aveau la îndemîna acele bande de semiclerici pe care îi puteau folosi după voia lor împotriva adversarilor lor, // biserica în general dispunea de o armată întregă: aceea a călugărilor.

Urmînd regula Sfîntului Antonie sau cea a Sfîntului Pahomie în Egipt, locuitori ai deșertului sau cenobiți, mărturisitori ai regulii monahale sau stiliți ³⁸, ei erau răspîndiți cu miile de la patria lor dintîi, Tebaida, pînă la muntele Sinai, la mănăstirea Sfîntului Sava de lîngă Ierusalim, prin văile Asiei Mici, și fără îndoială și în insule. Numărul lor nu a fost prea mare în epoca primei lor înaintări pînă la Constantinopol ³⁹.

Orașul ce abia se înfiripase nu avea încă acele mănăstiri care își vor exercita mai apoi nu odată dominația lor asupra activității sale ⁴⁰. La sfîr-

³⁴ Isaia pare să fi fost autorul pieselor publicate de Migne, *P.Gr.*, XL. Cf. Vailhé, în „É.O.“, IX, 81—91.

³⁵ Pentru caracterul intronizării sale, Papadopoulos-Kerameus, *Consécration des Patriarches de Constantinople*, St. Pétersbourg, 1896.

³⁶ L. Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique*, în „B.Z.“, I; J. Friedrich, *Über die Sammlung der Kirche von Thessalonich und das päpstliche Vikariat von Illyricum*, în „Memoriile“ Academiei din München, 1891; Vailhé, *Annexion de l'Illyricum au Patriarcat oecuménique*, în „É.O.“, XIV, 29 ș.u. Cf. Harnack, *Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschied von der abendländischen*, în „Memoriile“ Academiei de la Berlin, 1913. Teodor Lectorul dă titlul de Patriarh și episcopului de Tesalonic; Migne, *P.Gr.*, LXXXVII², c. 217.

³⁷ Stein, *op. cit.*, 430; același în „Rheinisches Museum“, LXXIV, 354—359.

³⁸ Cu privire la o mănăstire din Bitynia, „Revue biblique“, 1899, 9—21.

³⁹ Dom J. Besse, *Les diverses sortes de moines en Orient avant le concile de Chalcédoine* (451). în „Revue de l'histoire des religions“, XL (1899), 159—202; același, *Les règles monastiques orientales antérieures au concile de Chalcédoine*, în „R. Or. chr.“, IV, 465—494; Pargoire, *Les débuts du monachisme à Constantinople*, în „R.q. hist.“, LXV (1899), 67—143; Paulin Ladeuze, *Études sur le cénobitisme pachômien pendant le IVe siècle et la première moitié du Ve*, Louvain 1898; Karl Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*, Leipzig, 1898; N. Suvorov, în „V. V.“, VI, 475 ș.u.; Schiwitz, *Das morgenländische Mönchtum*, I, 1904; H. Grégoire, *Sur la date du monastère de Sinai*, în „Bull. corr. hell.“, XXXI (1907), 327—334; Nau, în „Revue de l'Institut catholique de Paris“, 1902; 1—2; Koikyrides, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα ἐν Ἱεροσολύμας*, 1905.

⁴⁰ Vezi Eugène Marin, *Les moines de Constantinople*, 330—898, Paris, 1897; *De Studio, coenobio constantinopolitano*, Paris, 1897. Pentru primele mănăstiri de femei sub Teodosie II, *Patria*, Migne, *P.Gr.*, CLVII, c. 605.

șitul secolului IV un călugăr din Siria — acel Isac care a avut îndrăzneala de a opri calul împăratului Valens — și urmașul său de mai târziu, Dal-matus, fost ofițer al gărzii, au așezat primele temelii ale lăcașului care va purta numele⁴¹ acestuia din urmă⁴¹, în cartierul Stejarului, operă a lui Rufinus, prefectul pretoriului pînă în 395. „Rufinianii“, care sînt o creație
92 // egipteană, aparțin aproape aceleiași epoci, și nu va trebui așteptat mult apariția la Irenaion a acemeților⁴² „cei fără somn“⁴².

Împărații sînt atît de legați de Biserică, încît poate fi citat cazul lui „Valens aducînd la altar ofrande pregătite de mîinile sale“ și acela al lui „Teodosie, rămînînd în sanctuar după ce a înfățișat prinosul său Sfîntului Ambrosie“⁴³. Și Iustinian, acest roman ca voință — și aici este partea tragică a vieții sale — va fi atît de creștin ca gîndire, încît va atribui lui Dumnezeu singur izbînda armelor sale: „Dumnezeu este cel care prin mîna noastră a eliberat atîtea națiuni“⁴⁴.

Imperiul va fi deci o „republică ortodoxă“ sub Iustinian⁴⁵, cu exclu-derea din ea a elenizanților⁴⁶. Dealtminteri religia comandă încă de mult vieții întregi. Sub Valentinian și Valens creștinii nu pot lua de soție o „bar-bară“⁴⁷. „Inspirația cerească“ (*coeleste oraculum*) explică și scuză chiar derogări de la lege⁴⁸. Duminica, sărbătorile bisericii, Crăciunul, Boboteaza, Paștele, Quinquagesima sînt impuse tuturor, chiar și evreilor necredincioși, „smintîților“⁴⁹ păgîni cărora le sînt interzise ceremoniile și spectacolele⁴⁹.

93 // Se ajunge chiar sub Iustinian la formula precisă că de fapt Imperiul și Sacerdoțiul, adică „cele sacre“ și „cele comune și publice“ constituie un același întreg⁵⁰.

Împăratul este, firește, apărătorul perpetuu al ortodoxiei, care este pentru el sprijinul principal⁵¹. Cel care se rupe de ea este în afara legii. Buna mărturisire a credinței este un jurămint civic. În secolele V și VI represiunea se va îndrepta contra maniheenilor și arienilor, contra disci-polilor lui Nestorius, Donat, Priscilian, Novatus, Macedonius, contra ere-ticilor de o notorietate mai slabă: frigi sau peyzisti, sabatieni, *petitae*, cata-frigi, fotinieni, ascodrogi, hydroparastati, bosporiți, ofiți, tascodroschiți, euno-

⁴¹ Pargoire, în „É.O.“, II, 138—145.

⁴² Idem, în „B.Z.“, 1899, 429—478. Despre mănăstirea Sf. Passarion, F. Delmas, în „É.O.“, III, 162—163. Cf. *ibid.*, III, 255. Despre mănăstirea Spudeilor de la Constantinopol, Petrides, *ibid.*, IV, 225 ș.u.

⁴³ Petrides, în „É.O.“, III, 65.

⁴⁴ „Deo qui multis per nos gentibus libertatem elargitus est“; Novele, coll. IV, tit. VIII,

XIX.

⁴⁵ Coll. IV, tit. XXIV, XLV.

⁴⁶ Malalas, 449.

⁴⁷ Novele, coll. III, tit. XIV, I.

⁴⁸ *Cod. Theod.*, II, IX. Religia evreilor rămîne o „superstiție“; *ibid.* Dar se respectă simbăta, împreună cu sărbătorile lor; *ibid.*, VIII, III. Evreul nu poate totuși să-și ia un sclav creștin; *ibid.*, III, I, V. Căsătoriile mixte sînt oprite; III, VII, II. Vrajitoriile continuă, și se iau măsuri contra așa-zișilor *mathematici*; *ibid.*, IX, XVI, VIII. Ei trebuie să ardă în fața epis-copilor „codices erroris proprii“; *ibid.*, XII.

⁴⁹ *Ibid.*, XV, V, V.

⁵⁰ Nov. Iustinian, coll. II, tit. I, VII, 2, „cum nec multum differant ab alterutro sacer-dotium et imperium“.

⁵¹ *Novellae Theodosii*, XXIV.

mieni, pneumatomachi, encratiți, apotactiți, saceofori, apolirinieni „rebotezători” *caelicolae* ⁵², ba chiar „matematici” ⁵³. Eretic, după definiția din vremea lui Valentinian, este oricine se depărtează în orice chip de credința cea recunoscută ⁵⁴. Teodosie va merge atât de departe, încât va înlătura pe evrei de la orice demnități și va interzice ridicarea de noi sinagogi. Pentru el, faptul de a nu admite adevărul creștinismului, atestat prin frumusețea cerului și a pământului bogat în roade, este o monstruozitate ⁵⁵.

94 // Jurământul pe care îl prestează magistrații este rostit în numele lui Hristos și al Fecioarei, al celor patru evangheliști, al arhanghelilor Mihail și Gavril, al lui Iustinian, și al soției acestuia, Teodora, amândoi fiind deopotrivă: *sacratissimi nostri domini* ⁵⁶. Împăratul este acela care statornicește sărbătorile bisericii: Sfinții Atanase, Vasile, Grigore, Ioan Gură de Aur, Ciril, Epifan îi datoresc lui faptul de a fi comemorați ⁵⁷.

El este împăratul ortodoxiei, da, dar și acel al preoților. Reducând numărul clericilor din biserici ⁵⁸, Iustinian va urmări transformarea plebei zgomotoase și primejdioase a călugărilor într-un ordin disciplinat, din care nu fac parte decât elemente cu oarecari cunoștințe cărțurărești, dobândite în cursul a trei ani de studiu. Crearea unor noi locașuri de retragere din lume a fost supusă unor restricții importante. În locul unor locuințe separate, el a impus mănăstirea, mai ușoară de supravegheat.

Această religie este considerată ca definitiv formată, chiar dacă ar fi ca disidenții să fie îndepărtați de la viața publică și dacă ar trece peste graniță, în Persia, la barbari. Toți au colaborat ca să o facă așa cum este. Caracterul ei mixt se manifestă chiar în caracterul liturgiei. Edmund Bishop a subliniat cât este ea de sever romană, dar s-a semnalat îndată cât este de pătrunsă totodată de un mister care vine de la cultele Asiei. Participarea entuziastă a mulțimilor face parte și din transmisiunile orientale. S-au observat și influențele venite de la sinagoge în procesul de împrăștiere universală (*diaspora*). Au fost amintite și elemente provenind din Antiohia, și noi mai am atins acest subiect. Speculații mistico-teologice și filozofia alexandrină se întâlnesc minunat îmbinate cu pietatea misterele grecești și cu teosofia orientală. Liturgia bizantină a lui Hrisostom sau a lui Vasile este ca un microcosm al vieții spirituale religioase și filozofice a // 95 elenismului. Edificiul bisericii contribuia și el la iluzia unei drame sacre create din colaborarea atîtor tradiții diferite ⁵⁹.

⁵² *Cod. Theod.*, XVI, VIII, XIX. Măsură și contra maniheenilor, *Valentiniani Novellae*, I, II.

⁵³ *Cod. Theod.*, XVI, V, X, XI, XII, XIII, XIV, XL, LIX, LXII, VI, X, XXIV etc. Cf. *Novellae Theodosii*, III.

⁵⁴ „Qui vel levi argumento iudicio catholicae religionis et tramite detecti fuerint deviare”; *Cod. Theod.*, XVI, V, XXVIII. Cu privire la cei ce se reîntorc la păgânism; *ibid.*, VII. Se prefac că îmbrățișează creștinismul pentru a-și salva viața; *ibid.*, IX, XLIV, II. Evrei care lapidează pe adepții creștinismului; VIII, I. Dar neofiii nu vor molesta pe evrei; VIII, V. Se vorbește de „patriarhi” și „apostoli” ai evreilor; *ibid.*, XIV. Despre cei care la sărbătoarea amintind de Aman ard un simulacru al crucii; *ibid.*, XVIII. Evreii sînt opriți de a servi la oaste; *ibid.*, XXIV.

⁵⁵ *Novellae Theodosii*, III.

⁵⁶ Nov. Iustinian, col. II, tit. III, VIII.

⁵⁷ *Const.*, LXXXVIII.

⁵⁸ Cf. și Nov. Iustinian, III, VIII; IV, V, I.

⁵⁹ P. Hendrix, în „B.Z.”, XXX, 333 ș.u.

O întreagă religie nouă, nemaiaivind nimic din poezia lăuntrică a creștinismului original, din discreția sa blândă și umilă, era în mers. Creștinismul devenise imperial și solemn în toate manifestările sale. El se pătrunsesse de sensul autocratic al împăratului care îl adoptase și împută acum veșmîntul Asei. Ceremoniile funebre ajunseseră supărătoare prin „ostentația” lor stridentă. Fusesse nevoie ca nobilul Iulian să reamintească cu tot dinadinsul că durerea preferă discreția în riturile funebre (*dolor in exsequiis secretum amat*)⁶⁰. Morții erau înmormîntați în biserici „locul apostolilor și al martirilor”⁶¹, și exista încă în secolul IV comerțul cu mănăstirile, care a trebuit oprit⁶². Pentru o asemenea religie va trebui un templu corespunzător.

Chiar și rangurile din ierarhia creștină, de un sens atît de opus libertății de la începuturile creștinismului, sînt fixate de autocrat. După împăcareea orientalilor cu Scaunul roman, care a respins *Henoticonul*, Iustinian recunoaște în scrisoarea sa către *arhiepiscopul* și *patriarhul* „Vechii Rome” — acesta este titlul dat și colegului său de la Constantinopol⁶³ — „că Roma a fost izvorul legilor și al celei mai înalte demnități a pontificatului”⁶⁴. Ea este „patria legilor”, „izvorul sacerdoțiului”. Îl vedem pe Iustinian confirmînd sentința de erezie rostită de „pontificele Vechii Rome”⁶⁵ împotriva// propriului său arhiepiscop de Constantinopol, Antim⁶⁶. Printre patriarhi, acela al Romei ocupă acum primul loc⁶⁶. Se va vedea cît de fidel a fost noul regim indicațiilor venite de la Roma, ajungînd pînă la persecutarea tuturor felurilor de rebeli împotriva acesteia, care în curînd va reintra sub autoritatea politică directă numai doar a împăratului.

El se va considera nu numai ca avînd dreptul de a fixa pentru supușii săi creștini forma cea mai bună a credinței, dar și ca un legitim rînduitor al versiunii anume în care vor trebui evreei să-și citească propriile lor cărți: motivul invocat este elementul comun pe care îl au evreei cu creștinismul⁶⁷.

În ciuda tuturor suprapunerilor străine, rămîne totuși în suflet ceva din vechiul creștinism original, păstrat acolo unde nici un edict imperial nu poate să-l caute pentru a-l transforma și a-l distruge.

Archiatrii (medicii) sînt pentru cei mărunți (*tenuis*), cei fără bani, nu pentru ceilalți⁶⁸. „Pupili, văduvele, bolnavii, cei slăbănogi la trup” sînt ocrotiți cu osebire. Este judecată cu severitate protecția care asigură impunitatea celor răi.

Este acum în această societate bizantină un fel de blîndețe creștină, care se manifestă în orice împrejurare. În afară de tot ce se recunoaște

⁶⁰ *Cod. Theod.*, IX, XVII, V.

⁶¹ *Ibid.*, no. VI.

⁶² „Nemo martyrem distrahat, nemo mercetur”; *ibid.*, VII.

⁶³ Intitulat totuși în altă parte: „universalis patriarcha” (Nov. Iustinian, coll. III, tit. II, XV). Mai tirziu papa nu este decît *Vestra Beatitudo*, în vreme ce patriarhii sînt intitulați μακαριώτατοι, παναγιώτατοι (preafericiții, preasfinții); Gelzer, *Kultur*, 45.

⁶⁴ „Summi pontificatus apicem”; Nov. Iustinian, coll. II, tit. III, IX.

⁶⁵ *Ibid.*, coll. IV, tit. XXI, XLII. Aceeași sentință contra lui Sever din Antiohia, Petru din Apameea, Zoara (*ibid.*).

⁶⁶ *Ibid.*, coll. IX, tit. XIV, CXXXI. O convenție cu papa Vigiliu pentru provinciile ținînd de Iustiniana Prima, *ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*, coll. IX, tit. XXVIII, CXLV.

⁶⁸ *Ibid.*, XIII, III, VIII.

femeii și copiilor⁶⁹, și de scutirile în favoarea lor, mama (*mater familias*) spune Teodosie cel Mare, nu va trebui să fie ținută cu sila pentru datorii în fața tribunalului; cei săraci, cei mărunți, cei umili vor fi ocrotiți împotriva celor „puternici”, împotriva oamenilor de rang înalt (*honorati*)⁷⁰.

97 // Dar religia nu exercită încă o influență asupra raporturilor sociale, ea care consacră în mod permanent sclavia. Un stăpîn poate să-și ucidă sclavul în bătaie⁷¹, căci cele două categorii omenești nu se confundă încă în fața legii. Șerbul (*colonus*) este legat de stăpînul său, este lucrul lui; dacă se va gândi la fugă va fi aruncat în lanțuri⁷². El nu poate nici să vîndă fără o permisiune specială ceea ce îi aparține lui⁷³. Cei ce practică un meșteșug (*fabricenses*) sînt însemnați cu fierul roșu pe braț, ca recruții, pentru a putea fi recunoscuți⁷⁴.

Totuși se întîmplă ca împăratul să vorbească cu ostentație de blîndețea (*lenitas*) sa. El interzice punerea la cazne în cele patruzeci de zile dinaintea Paștilor⁷⁵; el acordă amnistia cu prilejul unor evenimente de familie⁷⁶, pentru această mare sărbătoare a creștinătății⁷⁶.

În noile măsuri edictate neîncetat găsim pretutindeni, alături de scuze repetate privind schimbările aduse pentru buna ordine a legislației, și o înclinare spre lungi explicații juridice și morale, și mai ales un sentiment de bunătațe, de milă față de nevoile omenești, permițînd numeroase inovații pe care trecutul mai respectuos al tradiției le interzisese (ca de pildă în chestiunea adopțiunilor). Împăratul Leon admite înmormîntarea în oraș („între ziduri”) pentru ca să-i lase pe prieteni „să îmbrățișeze mormîntul și să-l stropească cu lacrimi”. Printre morți, mai adăugă el, nu sînt oare și unii care au cîntecul de a fi considerați drept sfinți?

98 El spune că femeia a fost creată ca „auxiliară” a bărbatului căruia și datorește „bunăvoință și dragoste”⁷⁷. O nouă // sentimentalitate mijeste în asemenea enunțări. Definiția adulterului care vatămă în același timp cîntecul bărbatului, a copiilor, a celor două familii „și încă și a altora”⁷⁸, vădește și o dispoziție spre cercetarea problemelor morale. Dar acest lucru nu l-a împiedicat pe Leon să interzică, în ciuda licenței acordate de Iustinian, recăsătoria femeii atîta timp cît mai trăia soțul ei dintîi⁷⁹.

Soția rămîne totuși satelita soțului: *uxores coruscant radiis maritorum*⁸⁰. Poate fi considerată ca o amintire a propriei sale uniuni cu Teodora, decizia

⁶⁹ Bury, *History*, 1923, II, 402 ș.u.

⁷⁰ *Cod. Theod.*, I, VII, VIII. Cf. și I, X.

⁷¹ *Ibid.*, IX, XII, II.

⁷² *Ibid.*, V, IX, I.

⁷³ *Ibid.*, XI, I. Cf. Bury, *History*, 1923, I, 56—57.

⁷⁴ *Cod. Theod.*, IX, XXII, IV.

⁷⁵ *Ibid.*, IX, XXXVIII, I.

⁷⁶ *Ibid.*, XXXVIII, III, IV, VI: „Pateat insuetis horridus carcerliquando hominibus”, *ibid.*, VIII.

⁷⁷ *Const.*, XXXI.

⁷⁸ *Const.*, XXXII. I se va tăia deci nasul femeii vinovate.

⁷⁹ *Const.*, XXX.

⁸⁰ Nov. Iustinian, coll. VIII, tit. VI, CV.

lui Iustinian anulînd hotărîrile lui Constantin și Marcian care interzice celor investiți cu o înaltă demnitate căsătoriile calificate drept „abjecte”⁸¹.

Un omagiu către umanitate se reflectă în prescripția care împiedică pe un om de a se vinde pe sine: smintitul care ar fi în stare a o face va fi bătut cu nuiielele și de asemenea și cumpărătorul care își va pierde și banii⁸². Nu se admite că acela care și-a făcut pe un seamăn al său eunuc să sufere pedeapsa talionului⁸³.

Au fost păstrate totuși vechile impozite așezate acum — cu excepția doar a vechii „*follis*” a senatorilor — asupra pămîntului, sau a echivalentului său de avere⁸⁴, și se va mai vedea cum continuă vinătoarea după nenorociții de „*curiales*”. Perceptorul care va fi luat mai mult contribuabilului decît era legal, nu va mai fi pedepsit cu moartea⁸⁵. Este mai multă indulgență pentru acei care se apucă să vîndă în propriul lor folos proprietatea publică⁸⁶ și tot astfel pentru // trădătorii care fac să parvină la dușman „acele lucruri ce ar putea să-i mărească puterea”⁸⁷. Chiar recunoscînd cu prisosință cît este de imperioasă datoria de a-i ajuta pe naufragiați, Leon decretează totuși că cei care i-ar jefui nu vor mai fi osîndiți să-și piardă viața⁸⁸. Cum să-și piardă aceia sufletul, care este nemuritor, pentru niște lucruri pieritoare? Poți răpi un sclav fără a-ți primejdui capul⁸⁹; nu vor mai muri de mîna călăului transfugii care se vor fi căit⁹⁰. Dar vrăjitorii vor mai fi uciși, potrivit cu legea din vechime⁹¹. Dacă poate fi pedepsit după legea talionului acela care a scos un ochi, ea nu mai poate fi aplicată atunci cînd vinovatul l-a orbit de amîndoi ochii pe semenul lui⁹². Chiar atunci cînd este vorba de cei ce violează morminte, se consideră că poate mizeria i-a îndemnat la aceasta⁹³. În sfîrșit, în ciuda strictetii fiscului, nu vor mai fi executați magistrații care au fraudat statul⁹⁴.

NOTE

- a. Consacrarea împăraților este de fapt o hirotonire.
- b. Conciliul de la Chalkedon din 451.
- c. Este vorba de primul conciliu de la Niceea (325).
- d. Al doilea conciliu ecumenic (381) a dezbătut teza unui urmaș al lui Arius, Macedonius, despre crearea Duhului Sfînt. Totodată a fixat rangul patriarhului de Constantinopol, ca inferior doar pontifului roman și superior tuturor celorlalți patriarhi.

⁸¹ *Ibid.*, coll. VIII, tit. XVIII, CXVII.

⁸² *Const.*, LIX.

⁸³ *Const.*, LX.

⁸⁴ Cf. Hermann Bott, *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*, teză, Darmstadt, 1928, și Bury, *History*, 1923, I, 47, 48, note 2, 50.

⁸⁵ *Const.*, LXI.

⁸⁶ *Const.*, LXII.

⁸⁷ *Const.*, LXIII.

⁸⁸ *Const.*, LXIV.

⁸⁹ *Const.*, LXVI.

⁹⁰ *Const.*, LXV.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Const.*, XCII.

⁹³ *Const.*, XCVI.

⁹⁴ *Const.*, CV.

e. Nu este vorba de un conciliu ecumenic, ci de un sinod ținut la Roma pentru a rosti arbitrajul cerut de amândouă părțile papii Celestin.

f. Nestorius.

g. Acesta condamnase într-un sinod patriarhal noua doctrină monofizită a arhiman-dritului din Constantinopol Eutyches, excomunicându-l. Roma s-a pronunțat și ea în același sens. Împotriva acestei hotărâri a fost convocat (în 449) conciliul de la Efes, numit apoi „banditismul de la Efes” din cauza actelor de violență săvârșite de călugării lui Dioscoros.

h. Leon I cel Mare, papă (440—461).

i. Era o încercare de compromis. Edictul dogmatic de unire dat de împărat în 482 menținea hotărârea primelor trei concilii ecumenice, dar trecea sub tăcere hotărârile celui de al patrulea de la Chalkedon, ferindu-se să atace fondul divergenței dintre mono sau difiziți. *Henoticonul* a provocat o ruptură de trei decenii cu biserica romană.

j. Nume dat monofiziților.

k. Doctrina celor două firi — divină și umană — unindu-se într-o singură voință — prin care împăratul își propunea să împace pe monofiziți cu punctul de vedere ortodox, pentru a nu aliena întreg Orientul, care era monofizit.

l. De fapt numele unei dinastii de regi pînă în sec. III al e.n.

m. Mistici ai Bisericii orientale, preconizînd o metodă de a intra în comuniune directă cu divinitatea prin intermediul anumitor practici.

n. Mănăstirea Dalmatului.

o. În mănăstirea lor slujba religioasă era continuă, fiind îndeplinită de echipe care se schimbau între ele.

p. Papa Agapet I (535—536), trimis cu o misiune, în 536, din partea regelui ostrogot Teodat la Constantinopol, îl determină pe Iustinian să depună pe patriarhii monofiziți de Constantinopol și de Alexandria, care fuseseră instalați prin influența Teodorei.

r. Adică în Postul Mare.

VI

ARTA COMPOZITĂ

Încă de mult se ajunsese la o împăcare cu inutilitatea, socotită odioasă ca aproape profanatoare, a artei. Oamenii de acum au un sentiment religios și artistic totodată față de „lucrurile sacre” (res sacrae) care nu pot fi vîndute decît pentru răscumpărarea prizonierilor, și motivarea adusă în cazul acesta este spre marea cinste a legiuitorului: „întrucît niște suflete omenеști sînt salvate de la moarte și din lanțurile robiei prin vînzarea unor lucruri neînsuflеite”¹.

100 // Se va mai discuta multă vreme² despre partea care revine respectiv Orientului, Greciei și Occidentului roman în formarea artei bizantine³.

Acesta din urmă a transportat la Constantinopol unele din ornamentele vechii capitale și s-a folosit și mai departe de planul bazilicii care este hotărît o creație occidentală. Grecia nu se simțea acasă la ea în Bizanț care aparținea, chiar prin așezarea sa, mai degrabă Asiei Mici. Grecitatea elenistică primise acolo, la Tralles și la Milet — de unde au venit arhitecții Sfintei Sofii — inițieri adînci, derivînd din bogățiile artistice milenare ale Mesopo-

¹ „Animae hominum liberentur a mortibus et vinculis inanimatorum venditione vasorum”; coll. II, tit. I, nov. VII, VIII.

² Vezi și Millet, *Byzance et non l'Orient*.

³ Vezi prefața. La Sf. Sofia lucrează isaurieni, după spusa lui Malalas. Ei sînt folosiți și la Apate, lîngă Antiohia; Viața Sf. Simion, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3169.

tamiei. Este de la sine înțeles că în părțile orientate spre Italia, ca de pildă în părțile occidentale ale Peninsulei Balcanice, nu va pătrunde decât foarte puțin din acest Orient, iar regiunile grecești sau grecizate vor păstra întotdeauna aceste două elemente esențiale: preferința pentru clădirile mici, cărora orientalii le vor da prin mijlocirea bisericilor constantinopolitane cupola pe pandantive ⁴, și simțul pentru frumusețea unor forme pline și armonioase, care nu se va pleca modei alexandrine și antiohiene, înfățișând figuri supte și palide lunate de ochi mari visători, contururi dure, puternic subliniate și draperii cu falduri convenționale.

Cum în afară de această formă a bazilicilor transformate în biserică (pentru români numele însuși de *biserică* vine de la *basilica*, termenul de *ecclesie* neajungând să lase vreo urmă, ca și cel de *kyriaké* din care a derivat cuvântul german, *Kirche*), elementul roman, care fusese rațiunea esențială a întemeierii lui Iustinian, nu putea sluji drept bază noii arte a cărei necesitate se impunea, a trebuit să se recurgă chiar de la început la această Asie elenizată, a cărei arhitectură de altminteri cu plan central și cu mare bogăție de coloane și porticuri, nu era nouă la Roma. Și acolo lumea își întorsese

101 // privirile în pictură spre idilele copilărești și fade, spre simbolismul naiv, așa cum se formase el pentru popor, la Alexandria, devenită fără îndoială adevărata capitală a elenismului, dar și în alte locuri. De acolo vin îngerii, copiii, florile, păsările, fondurile ciudate de pastorală sau de arhitectură neprecisă, bunul păstor; abia mai târziu s-a mai adăugat o infimă parte de spirit roman pe care îl recunoaștem în acel Hristos militar cu înfățișare de comandant ⁵. Din această primă artă, Roma a păstrat frescele de la Sfânta Constantia, mic mausoleu imperial pentru o copilă a lui Constantin cel Mare. Dar la Constantinopol nu a mai rămas nimic. Ceva mai târziu, pretutindeni, pictura bisericilor de proporții mult mai vaste ⁶, a cerut cu totul altceva. Oamenii s-au simțit datori să cinstească pe sfinți și să tragă din chipurile lor, în curînd rînduite într-o ordine canonică invariabilă, un învățămînt religios.

S-a vorbit, în privința noilor elemente de arhitectură a Bizanțului, de o influență venită fie direct, fie prin Armenia din Persia, care își recîștigase independența și revenise la formele sale inițiale sub Sasanizii îndrăzneți și războinici. Dar nu avem nici un monument de arhitectură aparținînd celor trei secole în cursul cărora s-a format arta bizantină. Raporturile romanilor cu noul Imperiu persan fuseseră mai degrabă războinice. La Constantinopol oamenii s-ar fi simțit înjosiți dacă s-ar fi apelat la asemenea modele împrumutate unor păgîni. Dar de mult, elementele artei vechii Mesopotamiei, printre care și vasta cupolă à *trompes d'angle* au trebuit să pătrundă în aceste civilizații elenistice de la care au rămas atît de puține monumente. La Ierusalim, la Bethleem, la Nazaret, ale căror biserici au trebuit să exercite o influență profundă și // durabilă, se construiseră cu meșteri și artizani de acolo,

102 care aveau asemenea clădiri în fața ochilor. Folosirea cărămizii, care îndemna

⁴ Maillart, *op. cit.*, 3 ș.u., 30.

⁵ Ainalov, *Caractère hellénique des peintures murales byzantines*, Petersburg, 1900.

⁶ Pentru micile biserici din provincii, Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916.

la placaje cu marmoră, la ornamentele facile ale policromiei, nu pretinde de asemenea explicarea sa printr-o origine persană.

A separa^a în mod hotărât și absolut elenismul, întotdeauna deschis influențelor orientale, de un fel de reîntoarcere spre Orient, care ar fi pornit nu se știe când, de către cine și în ce scop, pare o adevărată imposibilitate oricărui istoric care mai vede altceva pe lângă evoluția tehnicii.

Se poate oare spune ce a reprezentat Constantinopolul ca artă înainte de Iustinian?⁷ Cel ce se îndoiește de valoarea inovațiilor în acest domeniu este foarte aproape de adevăr.

Trebuie întotdeauna avut în vedere că cele mai frumoase biserici ale Orientului sirian sau anatolian, înainte de secolul VI, aceea din Antiohia datorată lui Constantin, acelea din Ierusalim⁸ și din Bethleem în prima lor formă, azi dispărute⁹, nu ne sînt cunoscute decît din descrierile voit și firesc emfaticе, ale unor autori religioși, ale unor „encomiaști”. În această Palestină de altminteri, viața monahală are un alt caracter, și anume unul de pustnicie în deșert, ca în Egipt. Se vede acest lucru din descrierile „Vechii Lavre” de la Suka, unde au trăit Sfîntul Chariton, întemeietorul ei, și după el Sfîntul Ciriac și Sfîntul Ioan¹⁰. În Viața Sfîntului Eftimie cel Mare se poate vedea de asemenea felul încă primitiv în care se trăia în mănăstirile din Palestina

103 // în secolul V¹¹.

În secolul IV se înalță în Mesopotamia mănăstiri de un caracter special, ca cele din Qurtamin și Qenesre¹², dar se poate spune așa de puțin lucru despre aspectul lor în această epocă!

În sfîrșit marile bazilici din Hauran, care s-au păstrat din fericire, nu au nimica nou: este un elenism de mari proporții sec și manierat. Cîteva profiluri rotunjite nu reprezintă o revoluție. Nimic din ornamentație nu a mai rămas în scheletul de piatră. Și mai înainte de toate, nu se știe precis cînd au fost clădite Turmanin și Kalb-Luze, iar singurele trei cărora li se poate atribui o dată — și anume Um-iğ-gemal și Fassirtin care ar fi din secolul IV, și Măcabbak din cel următor — au putut fi supuse și ele unor transformări.

Pot fi exprimate îndoieli și asupra cronologiei bisericilor mesopotamiene ce mai sînt încă în ființă: Rusafa, Amida¹³, Kalat-Seman; „mănăstirea stilitului Simion” impune doar prin caracterul mixt al ansamblului, prin lărgimea arcadelor sale, și se caută zadarnic inscripția care ar situa-o la sfîrșitul secolului V.

Cît privește ornamentația acestor monumente, atît de bogată, dar menținîndu-se doar la suprafață — cu păsările sale, cu florile sale răspîndite

⁷ Bertaux, în „J.S.”, 1911.

⁸ Duckworth, *The Church of the Holy Sepulchre*.

⁹ P. Mickley, *Die Konstantins-Kirchen im Heiligen Lande*; Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche*, Leipzig, 1908; Strzygowski, în „Mélanges” De Wall, 370.

¹⁰ Vailhé și Pétridès, *Saint Jean le Paléolaurite, précédé d'une notice sur la Vieille Laure*, Paris, 1905.

¹¹ Raymond Génier, *Vie de Saint Euthyme-le-Grand (377–473). Les moines et l'Église en Palestine au Ve siècle*, Paris, 1909.

¹² F. Nau, în „Actes du XIVe Congrès international des orientalistes”, II, Paris, 1906.

¹³ Se oscilează adesea între secolele IV și VI, ba chiar VIII (Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 34–35). Cf. și *ibid.*, 53.

din belșug, cu crucile sale — ea vine fără îndoială din adâncul antichității orientale și nu reprezintă nicidecum una din originile imediate ale ornamentației bizantine. Alături de pilastrul sirian al lui San Marco din Veneția poate fi așezată cutare lespede de piatră luată dintr-un cimitir turcesc al Dobrogii și care derivă din lumea elenică neinfluențată de Asia ¹⁴. Dealtminteri, această ornamentație nu se găsește la Constantinopol în secolul VI.

104 În Egipt tot ce s-a realizat pînă în epoca lui Iustinian // ca, de pildă, biserica mănăstirii lui Arcadius, închinată Sfîntului Menas (Abu-Mina), nu vădește nici o originalitate, dealtminteri ca și celelalte mănăstiri contemporane. Totul vine sau de la Roma, sau — cînd e vorba de *trompes d'angle* — din lumea siro-mesopotamiană.

Constantin, împărat prea „creștin” în ce privește arta, a lăsat după el biserica Sfinților Apostoli, foarte diferită de aceea cunoscută sub acest nume ¹⁵, și biserica Sfintei Irina ¹⁶, precum și biserica Sfinților Serghie și Bachus ¹⁷. I se mai atribuiu o biserică a Sfîntului Gheorghe, una a Sfîntului Mihail, care va fi refăcută de Iustinian, ca și biserica de la Sigma, una a Sfîntului Agatonicus, una a Sfîntului Procopie, una a Sîntului Acatius ¹⁸. Mama sa ar fi întemeiat bisericile Sf. Teodor, Sf. Carp, Sf. Babilas ¹⁹. În timpul lui Constantin au fost înălțate bisericile Sf. Filimon și Sf. Eudoxiu ²⁰. Prințesa Iuliana a terminat apoi biserica Sf. Polyeuct ²¹. Sub Teodosie I avem biserica Sf. Grigore Xerokepon ²², sub Arcadius biserica Sf. Ioan ²³. Abia la sfîrșitul secolului V a fost clădită în cea mai pură tradiție a trecutului — asupra căreia nu și-a putut exercita nici o influență gustul de o manifestare mai bogată ce se întrevede în capitellii — marea mănăstire a Sfîntului Ioan din Studion, devenită sub // turci „moscheia Emirahorului” ²⁴.

105 La Tesalonic, biserica Sf. Gheorghe, socotită de un caracter tot atît de „asiatic” ca aceea a Sf. Dimitrie, precede și ea sec. VI ²⁵.

Teodosiu II a dispus ca o bună parte din Capitală să fie reconstruită de prefectul pretoriului Cyrus. Se putea spune, deci, că el a reînnoit înteme-

¹⁴ Vezi „Bul. Com. Mon. Ist.” din România, 1929, 184—187.

¹⁵ Cf. Heisenberg, *loc. cit.*; Bury, *History*, 1923, I, 77, 78 și nota 6; Egger, *Die Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin*, în „Jahreshefte des österreichischen Instituts”, XVI (1913). Cf. Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 725 ș.u. O Sf. Sofia mai veche a precedat-o pe a lui Iustinian; Bury, *op. cit.*, I, 75.

¹⁶ W. George, *The Church of St. Eirene at Constantinople*, Oxford, 1912 (publicat de „Research fund”). Cf. Bealiaev, în „V.V.”, II, 177 ș.u.

¹⁷ Bury, *op. cit.*, I, 75 și nota 3; Maillart, *op. cit.*, 28.

¹⁸ *Patria*, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 548, 552, 597, 602, 604, 609; precum și Sozomene, II, 3.

¹⁹ *Patria*, *loc. cit.*, c. 548, 577.

²⁰ *Ibid.*, c. 552.

²¹ *Ibid.*, c. 569. Cf. Delehaye, *Origines*, 238—240 (cu referință și la alte biserici din secolul IV).

²² *Patria*, *loc. cit.*, c. 577.

²³ *Ibid.*, c. 553.

²⁴ Vezi și infra. Cf. Bury, *loc. cit.*, 238. Despre bisericile din Homonoia, de pus în legătură cu *Henotikonul*, și despre cea a Sf. Toma, *ibid.*, 322. Despre mănăstirea Sf. Conon, *ibid.*, II, 40. Despre biserica Sf. Aquilina, *ibid.*, 43. Despre cea a Sf. Laurențiu, *ibid.*, 40. Despre Sf. Tecla, *ibid.*, I, 451. Biserica din Odegetria și cea a Sf. Ștefan au ars în 1526.

²⁵ Vezi Laurent, în „B.Z.”, IV (1895).

ierea lui Constantin ²⁶. Numele său a rămas legat de ridicarea unei biserici închinată Fecioarei, ulterior refăcută de Iustin II ²⁷. Sora sa, Pulcheria a pus să fie clădită biserica Blachernelor, cea a „stinelor“, a Chalkopraților a Hodegilor, a Sfintului Laurențiu ²⁸. Leon a dăruit orașului palatul Neos Embolos ²⁹. Căci cel al Manganilor, cel de la Hipodrom, și cel al Chestorului sînt datorate lui Constantin, iar Bucoleonul lui Teodosie II ³⁰. Bisericile ctitorite de el sînt cea a Sf. Lazar al eunucilor, a Sfintului Teodor *ad Carbonaria*, a Sf. Mamant ³¹. Lui Marcian i se datorește biserica Învierii ³². Urmașul său, Zenon — a cărui soacră, Verina^b, pune să se clădească biserica Fecioarei — nu construiește decît în Seleucia Isauriei sale, biserica Sfintei Tecla, în vreme ce soldații săi reînțorși din Persia închină una Sfinților Cosma și Damian ³³. În sfîrșit, Anastase și soția sa Ariadna ridică biserica celor Patruzeci de Mucenici, iar el singur dăruiește orașului său natal // biserica Sfintului Iulian ³⁴. Eufemia, soția lui Iustin I a fost înmormîntată împreună cu soțul ei în biserica ce îi purta numele ³⁵.

Cu mult înainte de Iustinian, bisericile cruciforme ale Asiei, cu cupola lor pe pandantive, cu placajul de marmore prețioase, cu mozaicurile și cu policromia lor, ca și cu naivitatea copilărească și fermecătoare a peisajelor cu turme de oi — al căror păstor, deși ținea o cruce înaltă în mînă și vrea să-l reprezinte pe Mîntuitor, rămîne totuși un Apolon — trecuseră în Italia la Ravenna unde, alături de ornamente de un caracter foarte roman aparținînd baptisterului ortodocșilor, mormîntul Gallei Placidia înfățișează botezul lui Hristos care pare copia unui basorelief elenic, în vreme ce figurile sfinților care îl înconjoară par să evoce o procesiune de pe un vas atenian din epoca clasică.

Cîteva biserici din Milan, cu cupolă și cu acoperișul drept, aparțin aceleiași arte, de la care împrumută pînă și discurile de ceramică împodobindu-le exteriorul (Sf. Laurențiu, dar și Sf. Nazarie).

Oricum, se mergea pe drumul care avea să ducă la Sfînta Sofia a lui Iustinian.

²⁶ Κωνσταντῖνος ἔκτισε, Κύρος ἀνετέλειεν; Malalas, 391—393.

²⁷ *Patria*, loc. cit., c. 560.

²⁸ Teodor Lectorul, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII ², c. 168.

²⁹ *Ibid.*, 372. Despre Συκαί și biserica Sf. Conon, *ibid.*, 389.

³⁰ *Patria*, loc. cit., CLVII, c. 549, 580.

³¹ *Ibid.*, c. 568, 612; *ibid.*, CXXII, c. 1277.

³² *Patria*, loc. cit., c. 565.

³³ Evagrius, III, 8; *Patria*, loc. cit., c. 572.

³⁴ *Ibid.*, c. 569. Anastase începe termele de la Δαγισθέων; Malalas, 435—436. Despre palatul lui Bryas; *ibid.*, c. 600. Se mai vede încă la Constantinopol înainte de Iustinian Sf. Mihail din Urbicius (*ibid.*, c. 548), biserica lui Ariobind (*ibid.*, CXXII, c. 1245), fundațiile lui Sphorakios, a Sf. Teodor (*Patria*, loc. cit., c. 557), spitalul lui Anthemius, împăratul de Occident (*ibid.*, c. 585), cisterna lui Aspar și Ardabur (*ibid.*, CXXII, c. 1264), casa aceluiasi (*ibid.*), cea a lui Gaïnas (*ibid.*, c. 1245). — Cf. Bury, *History*, 1923, I, 396 și *ibid.*, II, 43. Un Studius, un Stephanus apar printre binefăcătorii eclesiastici; Nov. Iustinian, coll. V, tit. XIV, LIX.

³⁵ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285.

107 Arta sculpturii clasice adormise de același somn ca acela al zeilor ³⁶. Cîtăva vreme, alături de // lesnicioasa sculptură „à méplats” pe care biserica putea să o îngăduie, în vreme ce o interzicea cu severitate pe cealaltă, imitația constituie obiceiul general: coloana lui Teodosie și cea a fiului său Arcadius, și altele încă, cu scene decupate după cele de la Roma, obeliscul celui dintîi la Constantinopol, și chiar cîte un arc de triumf întîrziat ca acela păstrat la Tesalonic; statui ca acelea ale lui Constantin, Iulia, Gallus, Valentinian, Gratian, Teodosie I, Arcadius și soția sa Eudoxia, continuate de cele ale lui Teodosie II, Evdokia, Marcian, Leon I, Zenon și Ariadna, Eufemia, soția lui Iustin I, o prințesă, Elena, Sofia, soția lui Iustin II și fiica sa ³⁷, cît și Iustinian, ajungînd pînă în epoca primilor săi succesori ³⁸. Nu trebuie să fie uitate nici porțile de biserici de un caracter foarte elenic.

108 Artiștii amestecă stilurile, supraîncarcă spațiul. Chiar dacă a dispărut coloana Evdokiei, o mai avem încă pe cea a lui Marcian ³⁹, precum și coloana „arsă” a lui Constantin, și sînt cunoscute // (măcar că numai după desene) cele două coloane ale lui Teodosie I și Arcadius, ridicate pentru a slăvi victorii, uneori reale, alteori imaginare. Aceste desene vădesc marea lor valoare istorică, dar stilul operei (pe care o interpretare personală nu-l poate niciodată reproduce ⁴⁰), nu poate fi judecat așa cum îl poți judeca pe cel al arcului de triumf sau al soclului banal al obeliscului din Hipodrom. Sub Iustinian era o sărăcie așa de mare de sculptori, încît a trebuit reutilizată statuia lui Arcadius pentru a o face pe a împăratului, după cum și pentru statuia lui Anastase au fost refolosite statuile aduse de Constantin ⁴¹.

Dar înainte de toate, această artă coboară la simpla decorare a bisericilor cu sacrofagii, basoreliefe, amvoane ⁴². Stilul este același ca cel al picturii și al mozaicului ⁴³ din acea vreme; în curînd tehnica va triumfa prin rafinamentele sale. Se va trece la bibelou, fie de marmoră, sau de metal, și mai

³⁶ Teodosie pusesese să fie aduse din Atena la Constantinopol statui de elefanți; *Patria*, loc. cit., c. 511. Alte opere de sculptură au fost aduse din Iconium, din Chios; *Enarratio chronicorum*, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 720. Din Nicomedia, *ibid.*, c. 717. Poate din Antiohia pentru arcul de triumf din Tesalonic (Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, I, 163). O statuie a lui Solomon, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 497 (*Patria*). Statuia lui Venus în fața lupanarului clădit de Constantin, *ibid.*, c. 517.

³⁷ Prosper Tiro, în *Chron. Minora*, ed. Mommsen, I, 449. Cf. *Patria*, loc. cit., c. 485, 489, 492, 497, 521. Au vrut unii istorici să vadă pe Teodosie I sau pe Heraclius în frumoasa statuie din Barletta și s-a cercetat ce poate fi sirian și egiptean în atitudine și în înfățișare. Este fără îndoială o minunată sculptură, profund impresionantă. Este ceva din Traian în trăsăturile energice ale feții; costumul este și el același. Dacă ne-am gîndi însă la Bizanț ar trebui căutat un împărat care să fi avut legături cu sudul Italiei și pentru aceasta ar trebui mers pînă dincolo de Carol cel Mare. Vezi Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, 158–159. Cf. Runciman, *Byzantine Civilisation*, 264: „almost a work dedicated to the religion of Empire”.

³⁸ Tiberiu, Mauriciu, Iustinian II și Focas. Și o statuie a lui Belisarie; *Patria*, loc. cit., c. 492–493, 530, 532. Despre artistul care a făcut din Hristos un Zeus, vezi Teodor Lectorul, Migne, *P. Gr.*, CLXXIII, c. 872.

³⁹ Bury, *History*, 1923, I, 75 și nota 1; 155 și nota 2.

⁴⁰ Vezi tabula XII, la Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, I, 163.

⁴¹ Malalas, 466, 482. Vezi Bréhier, *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine* (în „Missions scientifiques”, seria nouă, 3), Paris, 1911.

⁴² Sarcofagii bizantine la Roma, „B. Z.”, XXX, 582 ș.u.

⁴³ Cf. Berchem și Clouzot, *Mosaïques chrétiennes*.

ales de fildeş, prin intermediul dipticurilor de tendință arhaizantă, a pixidelor și a cofretelor, a relicvariilor, a fiolelor de agheazmă, a ferecăturilor de cărți, a talerelor și patenelor, a lingurițelor și a giuvaerelor ⁴⁴. În acest domeniu numai modelele vechi vor fi copiate fără încetare. Moda nouă a smalțului cloazonat ⁴⁵ se va integra în același gust pentru lucrurile mărunte, strălucitoare și migăloase.

109 Nimic nu a mai rămas din frescele de la Constantinopol decât dintr-o epocă foarte târzie ⁴⁶. Dar ceea ce s-a descoperit la Doura^c, aceste figuri de un adevăr izbitor, aceste fețe lungi oacheșe, aceste // veșminte copiate chiar din realitate, ne arată că mozaicul a avut un element corespunzător vrednic de el în această artă mai puțin laborioasă, dar care în comparație cu mozaicul a trebuit să pară săracă și care a fost apoi părăsită. La Sf. Dimitrie din Tesalonic fresca se mai păstra încă alături de mozaicurile splendide: în cutare biserică din Crimeea ea constituie singura ornamentație ⁴⁷.

S-a subliniat cu drept cuvânt pecetea Siriei asupra picturii bizantine. Ea este explicabilă dacă ne gândim că ea a transmis Imperiului și practicile sale liturgice. Chiar dacă orașele din Siria erau elenizate, și chiar grecizate, se păstra în fond vechiul spirit sirian care dormita în regiunile rurale. Fără a mai socoti ce a dat — mai mult chiar decât Constantinopolul însuși — artei occidentale ⁴⁸.

110 Nu se cunoaște înainte de secolul VI numele nici unui singur lucrător într-o artă cu totul nouă, miniatura; puținul care ne-a rămas din epoca lui Iustinian este tot atât de anonim. Cele două evangheliare datate aparțin artei siriene sau armene. Dar de cum apar ilustrațiile de manuscris ca acelea ale Iliadei din Milan, ale lui Virgiliu de la Vatican, ale bibliei otoniene, ale sulului lui Iosue, ale Calendarului roman din 354 și ale Genezei din Viena, ale evangheliarului din Rossano sau din Sinope, sau aceea mai „păgînă“, a textului lui Dioscoride din Viena, cu portretul doamnei Iuliana Anicia, fiica lui Olybrius, înfățișată între două însoțitoare, cumva două figuri alegorice, sau cea a lui Cosmas „navigatorul indic“, sau a lui // Nicandru din Paris, oricare le-ar fi originea foarte mult discutată ⁴⁹ — avem de a face cu subiecte antice tratate după modul tradițional. Mai întâlnim încă pastorală înflorită, sau marile figuri care vin de-a dreptul din lumea elenică. Orientul, care aduce altceva în manuscrisele siriene și armene ale epocii, apare prea puțin aici,

⁴⁴ În fildeşul Barberini (Diehl, *Hist. de l'art*), este imposibil să nu recunoaștem în registrul inferior un barbar scit.

⁴⁵ Cf. Talbot Rice, *Byzantine glazed pottery*, Oxford, 1930 (dare de seamă în „Byz.“, X, 707 ș.u.).

⁴⁶ Cf. Evagrius, III, 26.

⁴⁷ Kulakovski, în „Römische Quartalschrift“, 1894; Breasted, *Oriental forerunners of Byzantine painting; first century wall painting from the fortress of Dara*, Chicago, 1924; Bayet, *Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture chrétienne en Orient avant la querelle des iconoclastes*, Paris, 1879.

⁴⁸ Vezi Basile Cattau, *L'hellénisme dans la première constitution de l'Église gréco-melkite*, Roma, 1920 (citată mai înainte); G. de Jerphanion, *Le rôle de la Syrie et de l'Asie Mineure dans la formation de l'iconographie chrétienne* (în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph“, VIII⁵), Beyrut, 1922.

⁴⁹ Vezi Ebersolt, *op. cit.*, citat în prefață.

dacă exceptăm în manuscrisul lui Cosmas un simț al demnității hieratice și anumite manifestări ale unei fantezii scăpate din frâu care nu este eleno-romană, precum și unele porniri spre supranatural și spre monstruos. Totuși și de pe acum unele scene din manuscrisele de la Viena sînt de o duioasă interiorizare psihologică, vădind mijirea noii sentimentalități pe care am semnalat-o și în domeniul legislației. Cît de mișcătoare este de pildă scena, adevărata scenă a întîlnirii dintre Eliazar și Rebecca! Transpare chiar ca un fel de reminiscență a romanelor greco-siriene de la sfîrșitul antichității ⁵⁰. Artistul, un om al Orientului, are simțul oamenilor și al împrejurărilor de acolo.

111 Dar încă de acum, tipurile — în primul rînd acela al lui Hristos — vin din aceste regiuni în care trăsăturile chipului omenesc sînt mai accentuate și mai dure, cu părul lung, cu barba lată și deasă. Au o asemănare izbitoare cu reprezentările atît de variate oferite de țeșăturile venind mai ales din Egipt ⁵¹, și totodată ai crede că te afli în fața unor specimene ale admirabilei arte preistorice a Cretei, iubitoare de lupte și de vînători, de săriturile taurilor și de atacul leilor, fie chiar leiul lui Daniel din Biblie sau din // arta scito-elenică de pe țărmul Mării Negre, atît de mult călătorește stilul străbătînd printre popoare și țări ⁵².

Iustinian nu era în zadar moștenitorul seleucizilor și al egiptenilor, al diadohilor care guvernaseră, ca faraonii și regii Asiriei monarhia „celor patru părți ale lumii”. Țelul său principal de altminteri ca și acela al împăraților romani din epoca veche, care opuneau peste tot admirabilului edicul grecesc pădurea coloanelor lor uriașe, era ca ridicînd peste ruinele unui edificiu constantinian o bazilică fără asemănare închinată Sfintei Sofii, adică „dumnezeiești înțelepciuni”, să realizeze ceva măreț care să depășească, măcar în acest mediu european, tot ce se făcuse pînă atunci. Aceasta fusese fără îndoială prima sa intenție ⁵³.

Dar totodată el vrea să realizeze ceva roman. Tot caracterul domniei sale, atîrnînd chiar de originea sa: legile sale, proiectele sale politice, i-o impun. Bazilica este pentru el o cerință neapărată, am zice o datorie.

În afară de aceasta îl interesa un singur punct: să cîștige spațiu prin cupola superbă, și să arate prin bogăția mozaicurilor (prea îndelung ascunse cunoașterii de cea mai stupidă dintre superstiții) și prin raritatea și varietatea materialelor de o policromie cerută de gustul oriental la modă, cît era de somptuoasă și de generoasă această domnie „ecumenică”.

⁵⁰ Cf. Jules Labarte, *Histoire des arts industriels*, III, Paris, 1865, 17 ș.u. „Costumele, obiceiurile și stilul antichității se vădesc în toate miniaturile”, vezi pl. LXXVII, cf. *ibid.*, 21—22, cu privire la Dioscorid: „Costumele, arhitectura locurilor unde se petrec scenele, într-un cuvînt, totul din aceste picturi este împrumutat antichității”.

⁵¹ Vezi Eugène Chartrane, *Les tissus anciens de la cathédrale de Sens*, în „Revue de l'art chrétien”, 1911.

⁵² Labarte, *loc. cit.*, 22. „C'est au commencement du VIe siècle qu'il faut faire remonter la transformation de l'art chrétien et l'origine du style byzantin”.

⁵³ A ridicat un palat și la Iucundiana lîngă Constantinopol; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2351. Despre „palatele din Antiohia” din domnia sa, *ibid.*, c. 2361.

112 Predarea artelor fusese una din preocupările împăraților dinaintea lui Iustinian. Il vedem chiar pe el silindu-se să pregătească arhitecți, să ocrotească pictori și sculptori, meșteri ai mozaicului (*musivarii*), ai poleielii (*deauratores*), lucrători ai // fildeşului (*eburarii*)⁵⁴. Existau încă din vremea lui Valentinian „profesori de pictură“ (*picturae professores*)⁵⁵. Întilnim peste tot meșteșugari (*mechanici*) și constructori (*architecti*)⁵⁶. Un mare respect pentru artă, cu mențiunea lui Apelle și Parrhasios, se vedește în pasajul „Institutelor“ în care se declară că ar fi „ridicol“ să subordonezi opera de artă proprietății asupra materialelor folosite la realizarea ei⁵⁷.

Nu poate fi delimitată strict partea acestor „romani“⁵⁸ în marea cti-torie a lui Iustinian⁵⁹. Se poate spune doar că în momentul în care, după unele construcții anterioare despre care nu se știe nimic, împăratul s-a gândit să înalțe „biserica cea mare“, oprindu-se la forma bazilicii cu coloane și cu tribune, încoronate de această cupolă pe care a voit-o imensă, el a găsit în Siria și în Asia Mică meșteri în stare să pornească la această încercare⁶⁰. Opera pe care au realizat-o acest Anthemius, care venea din Tralles, și acest Isidor cu numele egipteano-grec, a fost, pe planul ce le fusese impus, o realizare corespunzând învățămîntului pe care îl primiseră și modelelor pe care le avuseseră înaintea ochilor. Tradiția artistică se instala astfel în Noua Romă prin policromia și amănuntele ornamentației. Căci dacă e adevărat că orice artă se pleacă mediului, ea rămîne totuși credincioasă modului de gîndire al celor care au realizat-o⁶¹.

113 // Aceiași arhitecți au născocit apoi planul a două nave care se întretaie în unghi drept cînd au construit biserica Sfinților Apostoli, de o desfășurare atît de amplă cu cele patru cupole ale sale, cea din centru dominîndu-le pe celelalte.

Posterioră ca dată, biserica Sfinților Sergiu și Bachus vădește progrese importante în tehnica cupolei. Tot prin forma cupolei suprapuse tipului bazilical se deosebește biserica închinată păcii civile, Sfînta Irina^d, după reprimarea răscoalei „Nika“: ansamblul perfect păstrat este nespus de impu-nător.

Au mai fost și sanctuare răspîndite prin toate cartierele, căci micile biserici au fost numeroase în epoca lui Iustinian: la Hebdomon, pe Anapla, la Blacherne, apoi pentru a slăvi o minune: Sfînta Maria de lîngă izvor, refă-cută apoi de împărăteasa Irina și de Vasile Macedoneanul. Un testament

⁵⁴ Georg Stuhlfauth, *Die altchristliche Elfenbeinplastik*, Freiburg in Breisgau—Leipzig. 1896.

⁵⁵ *Cod. Theod.*, XIII, IV, I, II, IV.

⁵⁶ Nov. Iustinian, col. II, tit. I, VII, III.

⁵⁷ *De rerum divisione*, II.

⁵⁸ Vezi ἑξαρχος Ρωμαίων (exarch al Romeilor), în Malalas, 465.

⁵⁹ Ebersolt, *S-le Sophie de Constantinople*, Paris, 1910; Preger, în „B. Z.“, X, 455—476 (legenda construirii sale). Curioase corelații sînt indicate de Maillart, *op. cit.*, 31—32.

⁶⁰ Pentru amănuntele tehnice ale acestei lungi pregătiri, vezi Diehl, *loc. cit.*, 39 ș.u. Vezi și Malalas, 489—490, 495.

⁶¹ Migne, *P. Gr.*, CXII, c. 1289 ș.u.; M. R. Lethaby și Harold Swainson, *The church of Sancta Sophia*, Constantinopol-Londra—New York, 1894.

reprodus în „Novele” menționează biserica Sfintei Tecla ⁶². Iustinian a clădit și biserica Sf. Trifon și a fost și noul întemeietor al bisericilor Sfântului Andrei, a Sfântului Agathonikos, a Sfântului Mokios, a Sfinților Arhangheli și a bisericilor de la Sigma ⁶³.

114 Dar oricare ar fi fost deosebirile dintre edificiile contemporane, odată înălțată Sfinta Sofia, tipul bizantin definitiv prinsese să existe, și putea să călătorească. Este adoptat de Asia Mică vecină, când se ivește nevoia de a împodobi orașul Ancyra sau de a oferi un sanctuar vrednic de minunile sale bunului Sfânt Nicolae. S-a afirmat că Sfinta Sofia din Tesalonic ⁶⁴ precede bazilica din Constantinopol, dar a fost // găsit monogramul lui Iustinian pe cărămizi; îndoilei asupra datei pot fi ridicate și cu privire la bisericile — de altminteri tot în stil de bazilică — a Sfântului Gheorghe ⁶⁵, bogat împodobită după cel mai autentic gust elenistic, și a Sfintei Paraschiva din același oraș. Nu este fără semnificație faptul că biserica principală din Serdica (Sofia) este închinată și ea tot Sfintei Sofia. La Efes constructorii bisericii Sfântului Ioan se inspiră după modele de la Constantinopol, a cărui influență artistică a și început să radieze ⁶⁶. Clădiri asemănătoare se vor ridica în toate vechile orașe ale coastei anatoliene și pînă foarte departe în interior, unde marile cupole semnalau de departe prezența unor centre de aglomerație umană.

Opera celor doi mari arhitecți, continuată de nepotul lui Isidor și de un oarecare Teodor, poate fi întîlnită pînă la Alep și la marginile deșertului mesopotamian. Teodor a lucrat și la Ierusalim la biserica nouă (*Néa*) ⁶⁷.

Iustinian într-una din „Novelele” sale vorbește de sărăcia bisericilor din Constantinopol, deși predecesorii săi își acumulaseră neîncetat acolo ctitoriile lor ⁶⁸. Biserica cea mare („*major ecclesia*”) avea din porunca imperială nu mai puțin de „șaiszeci de preoți, o sută de diaconi, bărbați și patruzeci de femei, nouăzeci de subdiaconi, o sută zece lectori și douăzeci și cinci de cîntăreți” care erau cu toții folosiți și la celelalte sanctuare ⁶⁹.

⁶² Novelle, coll. IX, tit. XLII, CLIX. Despre sfințirea bisericii Sf. Irina de către patriarhii de Constantinopol și de Alexandria, Malalas, 486.

⁶³ *Patria*, loc. cit., c. 553, 580, 589. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261, 1268—1269; *ibid.*, CXV (Viața Sf. Samson), c. 292. Pentru „Izvor”, *ibid.*, CXXII, c. 1276, *Patria*, c. 592; „É.O.”, III, 223 ș.u., 295 ș.u.—Lista completă a bisericilor constantinopolitane, în Delehay, *Origines*, 240.

⁶⁴ Vezi Diehl și le Tourneau, *Les mosaïques de S-te Sophie de Salonique*, în „Mélanges” Piot, XVI (1909); Smirnov în „V.V.”, V, 365 ș.u.; Readin, *ibid.*, VI, 70 ș.u.; Smirnov, *ibid.*, VII, 60 ș.u.

⁶⁵ Menționat de noi mai sus.

⁶⁶ G. Sotiriou, *Ἡ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ*, Atena, 1924. Cf. Wilh. Brockhoff, *Studien zur Geschichte der Stadt Ephesos*, teză, Iena, 1905.

⁶⁷ Benešević, în „Byz.”, I, 166, nota 1. Cf. Crywell, *ibid.*, IV, 301 ș.u.; J. N. Sepp și Bernh. Sepp, *Die Felsenkuppel: eine justinianische Sophienkirche und die übrigen Tempel Jerusalems*, München, 1882; Anton Baumstark, *Die modestianischen und die konstantinischen Bauten am Heiligen Grabe zu Jerusalem*, Paderborn, 1915, precum și lucrarea lui Heisenberg, *Die Apostelkirche*, citată mai sus.

⁶⁸ Vezi mai sus, 76 ș.u.

⁶⁹ (Nov. Iustinian), III, III, I. Despre lucrările din vremea lui Iustinian la palat, despre mozaicuri și orologiu, Malalas, 439. Despre palatul Hebdomon, vezi *Viața Sf. Daniel*, la Migne, *P. Gr.*, LXVI, c. 1025.

115

// Căci Iustinian înălțînd acest „templu al lui Solomon” creă un adevărat centru al conștiinței bizantine care va susține Imperiul în decursul multor secole.

Este în noua concepție a artei un caracter popular, aproape vulgar, ca în acea artă egipteană numită coptă, căreia Bizanțul îi datorește atîta, și care se opune purismului arheologic și sentimentalității dulcege a alexandrinilor. Să ne gîndim că Sfînta Sofia nu trebuia să fie doar o capelă imperială deschisă suveranului și curții sale, un locaș sfințit pentru marile ceremonii ale statului, ci principalul loc de întrunire pentru rugăciunile mulțimilor și chiar mai mult decît atît, ea trebuia să fie acel mare centru religios și artistic care va lua locul a tot ce păgînismul oriental deschisese afluenței maselor.

Teodoric nu putea rămîne indiferent prestigiului artei în Italia care îi fusese încredințată. Asimilarea lui cu spiritul bizantin era destul de completă pentru ca, după recucerire, Iustinian să poată continua opera de artă — nu numai atît de romană, dar încă de pe atunci și atît de orientală — începută de acest predecesor, barbar numai ca sînge. Este ceea ce s-a întîmplat la San Vitale, unde au lucrat meșteri sirieni⁷⁰, ca și la Sant Apolinare și la biserica Sf. Martin care au cu toatele un caracter mai degrabă reprezentativ, acela al autorității imperiale directe, în sfîrșit restabilite⁷¹. Scenele de istorie înfă-
 116 țurate de împărat // în a doua sa capitală de la Ravenna, ca și la Pavia, corespundeau întocmai celor reprezentînd isprăvile sale pe pereții de la Chalki. La Roma mozaicurile sale stîrneau admirație⁷².

La Neapole biserica Sf. Soter cu cupola *à trompes d'angles* ar fi din secolul V⁷³.

Cît despre Africa romană, și vandală, ea nu inovează nimic; în marile centre, ca la Cartagina, ea ridică edificii impunătoare, a căror mare similitudine cu cele din Siria și din Egipt a mai fost semnalată.

Nu s-a păstrat în complexul de clădiri unde locuiau împărații, foarte aproape de Hipodrom, vechiul palat al lui Constantin. El a trebuit să-l copieze fără îndoială pe acela atît de recent al lui Diocletian de la Salona „orașul palatului” (Spalato *ἡ τὸ Πάλατον*)⁷⁴. Va fi avut deci străzi largi, șiruri de coloane, porticuri și peristile, arcade. Încă de pe acum materialele multicolore ocupă o parte principală în ornamentația care conservă tradițiile sculpturii grecești. Mai este și cupola, și chiar repetată. Mozaicul nu lipsește. Palatele Magnaura — poate de la *Magna aula* — Hebdomon și al Blachernelor

⁷⁰ Bury, *History*, 1923, I, 261. Despre partea ce revine Antiohiei și Siriei în arta contemporană, Strzygowski, *Antiochenische Kunst*, în „Or. chr.”, II, 421—433; Bréhier, *Les trésors d'argenterie et l'école d'art d'Antioche*, în „Gazette des Beaux Arts”, 1920, I (Cf. Viața Sf. Androkios, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 1049); Diehl, *L'école artistique d'Antioche et les trésors d'argenterie syrienne*, în „Syria”, I (1921). Despre biserica Sf. Pelagia, Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 908 ș.u. Pentru alte clădiri din secolul V, Evagrius, I, 18; idem, III, 28.

⁷¹ Diehl, *Ravenna* (cf. Maillart, *op. cit.*, 39); Readin, în „V.V.”, VII, 36 ș.u.; Gelassi, *La prima apparizione dello stile bizantino ne'mosaici ravennati*, „Atti del X congresso internazionale di storia dell'arte”, Roma, 1912.

⁷² Procopie, *Bell. Goth.*, I, 175—176. Cf. Muntz, *Les artistes grecs dans l'Europe latine*, în „Revue de l'art chrétien”, mai, 1893.

⁷³ Ar fi obiecții de făcut asupra acestei datări, ca și asupra celei a basilicii Sf. Sever. Vezi Diehl, *Hist. de l'art*, I, 127—128.

⁷⁴ Aceeași părere la Bury, *History*, 1923, I, 78.

aveau rosturi speciale: Iustinian locuise înainte de suirea sa pe tron în cartierul „conacul” regelui persan Hormisdas⁷⁵. El a dispus să se execute lucrările de la *tricliniul* aurit, de la porticurile mîndrului Augusteum, de la băile zise ale lui Zeuxipos⁷⁶. Iustin II va mai adăuga biserica Hosiou și cea a Sfîntului Mihail (iar soția sa, pe cea a Fecioarei, pe cea de la Lobe și un spital)⁷⁷.

117 Apoi palatul Sofianilor continuat // de Mauriciu pentru soacra sa^e, Anastasia⁷⁸ și Megas Agogos⁷⁹.

Din adevăratul palat al lui Iustinian, refăcut după marea răsccoală, nu mai rămîne nimic care să ne poată lămuri asupra aspectului său. Dar după palatul corespunzător din Ravenna, reprezentat pe un mozaic, ca și după marile ruine constantinopolitane, aparținînd fără îndoială acestei epoci, putem să ne dăm seama de felul cum era dispus, dacă nu și de ornamentația sa. Dealtminteri aspectul său general este redat de o sculptură în fildeș de la Trier⁸⁰. Nu se cunoaște mai bine nici palatul de la Hiereia, care va fi refăcut de Iustin II⁸¹, nici tricliniul acela de aur, așa-zisul Lausiaceum⁸².

Așadar, de la palatul lui Iustinian a trebuit să se inspire fără îndoială Teodoric pentru acela de la Ravenna cu frontonul monumental, avînd în dreapta și în stînga, deasupra șirului de ferestre draperii bogate atîrnînd între coloane; se și observă o cupolă în fund în ultimul plan.

Încă sub Iustinian se accentuează o trăsătură care va defini Bizanțul. Chiar dacă proporțiile rămîn monumentale, ca în bazilicele elenismului, interesul se îndreaptă către amănunte, către curcubeul policromiei materialelor, către splendoarea sclipitoare a mozaicurilor de aur, către exactitatea biografică a portretelor — cele ale lui Iustinian și Teodora de la San Vitale sînt strigătoare de adevăr — către lucrătura migăloasă și complicată a capitulurilor și galeriilor pentru cor („jubés”). Nu trebuie să uităm că Orientul —

118 adică atît Mesopotamia sumeriană, cît și Egiptul⁸³ // este patria giuvaerului. De acolo vin dealtminteri și jocurile capricioase ale liniei și figurația semizoomorfă a grifonilor și păunilor. Piatra prețioasă, auxiliar strălucitor și lesnicios al decorației, apare încă în construcțiile de la Ravenna.

Dar sensul roman al monarhiei lui Iustinian a înlăturat din această nouă artă elemente și procedee care nu fuseseră disprețuite de Dioclețian și Constantin. Nu se va mai recurge la jefuirea monumentelor orientale pentru

⁷⁵ *Ibid.*, 79—80.

⁷⁶ Procopie, *De Aedificiis*, I, 10, 38 ș.u. din ed. Hauray; Teofan, 562. Cf. Bury, *op. cit.*, II, 54.

⁷⁷ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1277, 1280; *Patria, loc. cit.*, c. 513, 553, 593.

⁷⁸ *Ibid.*, c. 580. Refacerea sa de către Heraclius. — Sf. Pantelimon este biserica Teodorei; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261. Cf. *Patria, loc. cit.*, c. 581. Biserica lui Bassus pe care ea puse ca să-l ucidă, *ibid.*, c. 568.

⁷⁹ Χρνογογραφία σύντομος, ed. A. Bauer, 1909, 62; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1257, *Patria, loc. cit.*, c. 561, 568, 597.

⁸⁰ Diehl, *op. cit.*, I, 303. Despre spitalul Sf. Samson, vezi Simion Metaphraste, Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 289.

⁸¹ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280.

⁸² *Patria, loc. cit.*, c. 580.

⁸³ Vezi Strzygowski, *Koptische Kunst, Catalog general al antichităților egiptene din Muzeul din Cairo*, Viena, 1900.

a împodobi un palat imperial cu sfincșii și coloanele acestora, și nu se va mai socoti că se poate crea o capitală creștină poruncind ridicarea masivă a celor mai frumoase statui existente din arta antică.

Într-o epocă în care negustorul sirian este în tot locul în Occident — vânzând nu numai frumoasele stofe orientale în care se înveșmîntau în viață și la moarte regii și împărații, precum și produsele specifice ale Răsăritului îndepărtat, dar și obiecte de artă, din metal prețios — este firesc de admis că artistul asiatic, dacă nu și arhitectul, s-a bucurat peste tot de o bună primire. Se prea poate ca această categorie de decoratori să fi găsit de lucru în Italia unde — în afară de Roma, și chiar aici destul de rar — se construia atît de puțin. Dar în ce privește fișia bizantină a peninsulei, și capitala exarhatului de Ravenna, ei nu au fost admiși decît pentru decorație⁸⁴.

La San Vitale, la Sant Apolinare *in classe*, la Sant Apolinare cel nou, mozaicul este oriental, tot astfel este gustul pentru fondurile de aur, orientală este profuziunea marmorelor. Din Orient, din Baouitul sud-egiptean vin frumoasele „teorii” de sfinți și de sfinte din primul Sant Apolinare, de acolo vine și splendida reprezentare policromă a suveranilor. Bazilica de la Parenzo are același caracter. // Iustinian nu este absolut roman decît în lucrările sale de utilitate publică: apeductul, cisternele cu două etaje de coloane⁸⁵, podurile; acolo unde nu construiește un lucru nou, repară, ca de pildă termele lui Arcadius.

Dar ce este mixt în sinteza secolului VI se încorporează mai bine ca în toate domeniile diferite considerate separat, în aspectul însuși al acestei Capitale, în care totul se unește pentru a colabora la o sinteză nouă⁸⁶.

NOTE

a. Adică a separa elenismul de influențele orientale active în toată perioada elenistică și a presupune o întoarcere bruscă spre Orient în locul evoluției lente amintite în prima parte a frazei.

b. Verina, văduva împăratului Leon I era soacra lui Zenon, care se însurase cu fiica mai mare a acestuia, Ariadna. Fiica a doua, Leontia, rîvnea și ea la imperiu pretinzînd drepturi superioare ca fiind „născută în purpură” după suirea pe tron a tatălui ei.

c. La Doura-Europos, colonie greacă pe malul Eufratului au fost descoperite printre alte edificii cu fresce, un exemplar unic de sinagogă cu reprezentări de scene biblice (de pildă trecerea Mării Roșii și dezastrul oștilor egiptene sub ochii lui Moise). A fost descrisă de Rostowtzev care a și prezentat fotografiile la Congresul Internațional de Istorie de la Varșovia, scoțînd în relief trăsăturile caracteristice pentru arta bizantină.

d. Numele înseamnă *pace*, așa cum Sofia înseamnă *înțelepciune*.

e. Soția lui Tiberius.

f. Numit după bogatul Lausas care l-a clădit. Era un muzeu de artă, care conținea cele mai frumoase statui antice: Aphrodita din Cnid, Hera din Samos etc.

⁸⁴ Biserica Estra în Siria ar fi din epoca lui Iustinian (Maillart, *op. cit.*, 39—40).

⁸⁵ Filip Forchheimer și J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter in Konstantinopel*, Viena, 1893.

⁸⁶ De adăugat la bibliografiile anterioare, Kulakowski despre Bosfor („V. V.”, III, 1—17). Janin despre suburbia asiatică a Constantinopolului („É. O.”, 1922, 335 ș.u.; cf. *ibid.*, 1924, 315 ș.u., despre insulele Principilor).

VII

CAPITALA ȘI PROVINCIIILE

Mai mult ca la Roma, mai mult ca în oricare din centrele vechilor monarhii ale Orientului, Capitala¹ este cea care importă: ea va fi pentru Bizanț mai mult decât a fost Alexandria pentru acest nou Alexandru. „Diadohii”^a lui Constantin au avut misiunea de a concentra aci totul, de a o copleși cu soliditatea lor, de a o strivi chiar sub ornamente originale sau de împrumut.

Ar fi greu de reconstituit în imaginație aspectul Bizanțului dintii, acela care a fost creat din ordinul lui Constantin, această Romă transportată în capătul oriental al Europei. În vechea capitală existau cartiere nobile. Nici umbră de așa ceva, nici în Constantinopolul de azi, compus în mare parte — în ce privește locuințele particulare — din simple case de lemn — nici în descoperirile subterane datorate doar întâmplării. S-ar părea că improvizatia inițială a constituit și mai departe caracterul acestui oraș cu piețe mari și goale, pe care se grăbiseră să le împodobească cu prăzile aduse de la Roma. Era ceva asemănător // cu întemeierile rusești din Asia Centrală, unde totuși subsista alături trecutul musulman care dădea mai mult ori mai puțin un caracter propriu ansamblului.

Pentru a explica această inexistență aproape a locuinței particulare, trebuie ținut seama de un fapt, căruia i se va adăuga un altul spre a se ajunge la o explicație completă. În această epocă dominau concepțiile Orientului milenar, și aceasta în mod absolut. Dar în toată această lume din Orientul apropiat sau depărtat, un singur lucru interesează, reține privirile, merită toate ostenele: casa stăpînului, și ceea ce se grupează în jurul ei ca dependențe pentru serviciu. Constantinopolul a fost întotdeauna un fel de Kremlin. S-au mai adăugat la „domus sacra” elementele impuse de nevoile economice oarecum la întîmplare.

Mai târziu, în concepția ortodoxiei dominante, care nu era decât vechiul creștinism, aproape beduin, încununat cu tiara magilor, omul a devenit un lucru trecător și de nimic în fața maiestății eterne a lui Dumnezeu cel unic, a împăratului divin care și-a mistuit toți supușii. Ce fel de adăpost putea să pretindă fără un adevărat sacrilegiu ființa umană efemeră, față de ce era consacrat lui Dumnezeu și cortegiului său de sfinți, auxiliari în opera de cîrmuire a lumii? Ici și colo, cartierele s-au grupat deci în jurul bisericilor amintite mai înainte, care au fost alături de palatul imperial, nu numai gloria Bizanțului, dar însuși Bizanțul, ceea ce era consistent și durabil, impunător și glorios în îngrămădirile de locuințe răspîndite pe dealurile ce se ridicau deasupra apelor Bosforului.

Arheologia cu săpăturile ei va afla, cînd îi va veni ceasul, foarte puțin din ce s-a format la întîmplare din ordinul lui Constantin în acest oraș de reședință și de veghe, unde sfinții patroni vor ajunge să stea de pază asupra grupurilor de case de lemn făcute din materiale ușoare, așezări modeste ale unei șederi impuse, ca la Petersburg prin voința țarului absolut.

¹ Vezi Andréadès, *De la population de Constantinople*, în rev. „Métroon”, I.

121 Deosebindu-se mult de Roma, al cărei comerț nu a fost // un element primordial, vechiul cuib de ciobani și de țărani săraci fiind rău situat pentru a deveni un centru de schimburi, Constantinopolul a moștenit strălucitele posibilități economice ale Bizanțului, pe ruinele uitate ale căruia s-a înălțat. Curînd a putut fi percepută importanța acestui loc în care, cum spusese Polibiu, se întîlneau apele celor două mări și se deschidea calea de comerț spre țărmurile nordului. Trebuie să admitem că negustorii vechii Rome nu au alergat spre noua Capitală o dată cu duimul de ofițeri, de demnitari și de obișnuiați ai curții. Afacerile au fost deci de la început în mîinile unor elemente grecești și orientale venite din regiunile vecine și avînd o bună cunoștință a tuturor avantajelor situației. Ei au trebuit să se instaleze îndată acolo, plini de inițiativă, cum au fost întotdeauna în acest domeniu neamurile cărora le aparțineau, de la elen pînă la sirian și la armean. Alături de cei pe care i-am putea numi capitaliști, o serie de mici dulgheri balcano-asiatici și-au împlîntat la întîmplare polatrele lor, a căror uzanță pitorească nu datează negreșit de ieri, ci corespunde, precum se vede de la Atena și pînă la Silistra, celor mai vechi obiceiuri ale acestor meleaguri.

Constantin a dat el cel dintîi ² creației sale o artă de împrumut și de furat. A transportat acolo tot ce a putut din cele mai frumoase monumente grecești. Și aceasta în ciuda principiului frumos pe care el însuși îl proclamase. „Să nu se socoată că orașele pot fi despuiate de odoarele lor. Căci nu este îngăduit ca un oraș să-și piardă podoabele primite de la cei vechi, sau ca ele
122 să fie mutate între zidurile unui alt oraș” ³. Succesorii săi în secolul IV // vor condamna transportarea statuiilor, marmorelor, coloanelor luate din orașe ruinate ⁴. „Este mai bine, spun ei, să se dreagă ceea ce a fost măcinat de vechimea timpurilor” ⁵. Căci se specificase că nu trebuie „săpate temeliiile vechilor monumente, sau folosite la noi opere pietre din monumentele publice, sau smulse bucăți de marmoră desfigurînd clădirile jefuite” ⁶. Se vor îngriji să curețe piețele publice năpădite de case particulare ⁷. Este interzis de a poci prin construcții particulare aspectul marilor realizări ale trecutului ⁸.

Această acțiune de a aduna la Constantinopol tot ce era mai frumos în provincii, a fost de altminteri încuviințată de spiritul epocii. Procopie va declara în mod elogios că „romanii din antichitate s-au îngrijit să ducă la Roma pentru împodobirea ei tot ce poseda Grecia mai frumos” ⁹.

² Vezi mai sus p. 76.

³ „Nemo propriis ornamentis esse privandas existimet civitates. Fas siquidem non est acceptum a veteribus decus perdere civitatem, veluti ad urbis alterius moenia transferendum”; XIV, I, I. La Roma se vor interzice inovațiile; *ibid.* X, Cf. „Nemo . . . aliquid novum in urbe Roma inclyta moliat, sed excolendis veteribus intendat animum”; *ibid.*, XIX. „Nihil ex his quae instaurationi ornatibusque singulis deputavit antiquitas nullius colore occasionis auferri volumus”; *ibid.*, XLVIII.

⁴ *Ibid.*, XIV.

⁵ *Ibid.*, XV.

⁶ „Nemo . . . non efforis nobilium operum substructionibus, non redivivis de publico saxis, non marmorum frustis spoliatarum aedium deformatione convulsis”; *ibid.*, XIX.

⁷ *Ibid.*, XXII.

⁸ *Ibid.*, I, XXV. A reface trecutul mai degrabă decît a crea ceva nou; XV, I, XXVII. Venituri speciale sînt atribuite reparațiilor (*ibid.*, XXXII). Temple ruinate din care se scot materiale (*ibid.*, XXXVI).

⁹ Procopie, *Bell. Goth.*, III, 162.

Bineînțeles că Roma a trebuit să privească cu durere și invidie părăsirea sa și încărcarea cu favoruri a parvenitei din Bosfor. În cuprinsul său au și apucat să apară colibe în Cîmpul lui Marte ¹⁰. Ea s-a văzut deodată invadată de comerțul constantinopolitanilor, al grecilor, al acelor negustori ambulanți (*pantapoles*) care vindeau la preț ieftin tot felul de obiecte, spre marea pagubă a celor cu prăvălie, *tabernarii*, lucrînd conform cu obiceiurile vechi. Aceștia au cerut să fie prohibită această concurență. Dar curînd Valentinian, ¹²³ împăratul de Apus, s-a plecat la presiunile // „părintelui”^b său, împăratul de Răsărit, Teodosie. În vederea profitului pe care îl putea trage „poporul” din prezența acestor străini, vizita lor la Roma a fost admisă prin decret. În chip de compensație li s-a dat romanilor cu acest prilej unele scutiri militare ¹¹. Așadar Răsăritul va propăși, în vreme ce în Italia, în timpul domniei lui Valentinian, foametea îi va sili pe părinți să-și vîndă copiii lor chiar și barbarilor ¹².

Să venim acum la opera realizată de urmașii lui Constantin pentru a da o fizionomie proprie unui oraș îngrămădit la întîmplare.

O normă în modul de a rîndui casele a fost introdusă abia sub Zenon: vederea spre mare trebuia să rămînă neîmpiedecată, începînd de la o distanță dată ¹³. În cartierele mărginașe, numite după obiceiul grecesc *proastia*, se formaseră grădini în care creștea zarzavatul pentru alimentarea orașului imens ¹⁴.

Se ridicaseră destul de iute noi cartiere: cel al *Koparielor* (*Kopariae*), cel al Blachernelor^d, acela al golfului Sostheniei unde își avea proprietățile puternicul barbar Ardabur^e, suburbia Bitarionului sau a lui Filoteu, cartierul numit: „la Albaștri” (*in Venetis* ¹⁵). Se vedeau acolo pretorii, schele, „oficine”, băi, grădini, cisterne, și chiar un „hipodrom” particular ¹⁶.

Creșterea orașului a fost atît de considerabilă, încît chiar înainte de domnia lui Iustinian un număr de 1100 de dughene putea fi atribuit bisericii ¹²⁴ principale din Constantinopol ¹⁷. Dintre acestea, nouă sute optzeci // proveneau dintr-o danie a lui Constantin, restul fusese adăugat de către împăratul Anastase ¹⁸.

Constantinopolul a fost împrejmuit cu noi ziduri, și li s-a adăugat și un *transitus*, numit „al oamenilor lui Iustinian” (*Iustinianorum*, sau și *Sycorum*) ¹⁹.

Chiar dacă păgînismul a fost suprimat ca religie — căci oamenii nu se vor mai „mînji” aducînd jerfe^f („nemo se hostiis poluat”) ²⁰, iar păgînii sînt

¹⁰ *Cod. Theod.*, XIV, XIV, I.

¹¹ *Theod. Nov.*, XL. Alte privilegii pentru Roma, *Cod. Theod.*, XI, XVI, XXI.

¹² *Valentiniani Nov.*, I, XI.

¹³ *Nov. Iustinian*, coll. V, tit. XVIII, LXIV.

¹⁴ *Ibid.*, coll. V, tit. XVIII, LXIV.

¹⁵ *Ibid.*, coll. IX, tit. XLII, CLIX.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*, coll. IV, tit. XXII, XLIII.

¹⁸ *Ibid.*, coll. V, tit. XIV, LIX.

¹⁹ *Ibid.*, coll. V, tit. XIV, LIX. Pentru identificări, Bury, *History*, 1923, II.

²⁰ *Ibid.*, XVI, XIX.

înlăturați din armată și din slujbe — vor rămâne totuși templele; ele contribuie la „desfășurarea” jocurilor²¹.

Porți mărețe — dintre care una era numită poarta aurită — împedobeau intrarea în oraș. Pe la mijloc acesta era străbătut de strada zisă Mese. Fiecare din împărații de seamă: Constantin, Arcadiu, Teodosie, Marcian, îi dăruiseră un *forum*.

Într-una din „Novelele” sale Iustinian declară că toate sumele rezultând din impozite sînt rînduite pentru plata trupelor, repararea zidurilor, întreținerea băilor publice și a teatrelor, el însuși nedobîndind din ele decît satisfacerea conștiinței. Așadar, Curtea împăratului s-ar fi întreținut din cîștigurile realizate pe domeniile imperiale²².

Dar urmărit de remușcări pentru faptul de a fi sustras și el toate mijloacele în scopul de a-și înfrumuseța și îngriji Capitala, Iustinian și-a propus și o reformă a administrației; el nu s-a sfiit să mărturisească în mod public că înaintașii săi „își însușiseră veniturile judecătorilor”²³.

O oarecare descentralizare administrativă făcea totuși parte din țelurile acestei reforme. Astfel provinciile vor putea desemna printr-un *libellus* întocmit în numele episcopului și al // comunității înseși pe administratorul pe care îl preferă²⁴. Orașele au dreptul să-și delege trimiși de-ai lor (*legati*) pe lângă împărat, pentru ca aceștia să fie consultați asupra numirilor ce urmau a fi făcute²⁵. Dar Iustinian va interzice episcopilor să se înfățișeze înaintea sa fără autorizația sa prealabilă.

Pe viitor, sub Iustinian, autoritatea civilă și comandamentul trupelor vor fi reunite peste tot unde se afirmă oarecare nestabilitate sau se simte o amenințare: de pe acum se pășește spre regimul „themelor”, a căror origine a fost atît de îndelung discutată²⁶.

Dar se cunoaște, de fapt, foarte puțin lucru despre viața provinciilor. Procopie va vorbi doar în treacăt despre serbările din Antiohia, primul oraș al Orientului, despre frumoasele sale teatre, despre petrecerile sale de noapte la lumina torțelor²⁷, despre mîndria sa de care s-a izbit împăratul Iulian, despre duhul de satiră care îi caracterizează pe locuitori²⁸. Purta acum numele creștin de Theoupolis. Dar sub noul nume rămînea vechea fire. Este oare de crezut că orașul vestit pentru tendința sa spre plăceri²⁹, să se fi schimbat total din clipa în care a fost consacrat chiar lui Dumnezeu?

²¹ Cod. Theod., XVI, X, III, XV. Numai micile temple din sate vor fi distruse, dar *sine turba ac tumultu*; *ibid.*, XVI.

²² Nov. Iustinian, coll. IX, tit. XXXII, CXLIX.

²³ *Ibid.*, coll. II, tit. II, VIII.

²⁴ „Ut per communem libellum supplicem de iis ad nostram potentiam referatur quos idoneos esse ad provinciae suae gubernationem existiment”. Nov., coll. IX, tit. XXXII, CXLIV.

²⁵ Sub Iustin II; Novela 149.

²⁶ Cf. și Gelzer, *Kultur*, 73 ș.u.

²⁷ Iosua Stilitul, citat de Baynes, *History*, 85—86.

²⁸ *De bello persico*, 87, 186—189; ed. Haury, I, 17, 36; II, 8, 23; 9, 3 etc. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285.

²⁹ Ἡ καλὴ Ἀντιόχεια, ἀμύλλαι λόγων, ματαιὰ σχολή, τὰ τῆς σκηνῆς πάντα; Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 708. — Despre moaștele din Antiohia, Delchaye, *Origines*, 57 ș.u. Despre Emesia, *ibid.*, c. 93.

Dar Siria și Egiptul reprezentau în forme divergente, cu îndărătnicie, vitalitatea cea mai activă și cea mai primejdioasă.

126 În privința celei dintii, mai ales sîntem informați de către cronica lui Malalas. Tripoli se mîndrea cu Ikarionul său, cu Phakidionul // său — edificii refăcute de împăratul Marcian³⁰. Laodiceea a fost înfrumusețată cu un mare teatru, de către primul dintre împărații săi³¹.

Antiohia, în ciuda frecvențelor sa'e abateri de la fidelitate datorate temperamentului unei populații pestrice, s-a bucurat de grija cu totul deosebită a mai tuturor împăraților, și chiar înainte de aceștia a lui Cezar, care a înzestrat-o cu bazilica Caesareum, cu termele de pe acropolă, cu Circul și teatrul, reparînd și Panteonul, iar lui Augustus i-a datorat termele Agrippinei. O parte din zidurile incintei, două porticuri, o serie de lucrări de marmoră și de mozaic și de coloare somptuoase sînt de la Caligula. Acest exemplu l-au urmat Vespasian, apoi Domitian, care a ridicat termele Medeei și templul lui Esculap, Traian de la care a rămas poarta „de la Mijloc“, Adrian și Antoninii care au fost decsebit de generoși, și chiar și împărații mai modești din secolul al treilea³². Diocletian s-a mai ocupat și de Edessa și de Damasc, creînd fabrici de arme³³. În timpul crizei creștine antiohienii și-au manifestat pe față și chiar cu lipsă de respect simpatiile lor păgîne³⁴. După Valens, Teodosie a reluat obiceiul dăruirilor, îmbrăcînd în aur poarta de la Dafne și adăugînd șirului statuilor imperiale, pe a sa proprie și pe a lui Valentinian³⁵. Nu s-au depărtat de la această datorie devenită tradițională³⁶ nici Anastase și Iustinian. Acesta din urmă a pus să se clădească biserica Fecioarei, aceea a Sfinților Cosma și Damian, apoi terme și cisterne, iar Teodora le-a adăugat sanctuarele Sfinților Mihail și Anatolie. La Antiohia, ca
127 și la Seleucia s-au dat scutiri de impozite pe trei ani. Drept mulțumire // locuitorii acestei noi Theoupolis, care mai obișnuiau să-și omoare episcopii³⁷, au atîrnat în biserica Sf. Cassian toga lui Iustinian împodobită cu pietre scumpe³⁸.

Alexandria se bucura de aceleași binefaceri și le răsplătea în același fel. Ea se amesteca, întocmai ca pe vremea lui Septimiu Sever, în certurile pentru tron, desemnîndu-și candidatul preferat³⁹. Un augustal era ucis pentru că era lipsă de ulei⁴⁰. Este drept că Iustinian nu și-a întors prea mult privirile în această direcție, măcar că Teodosie II înălțase acolo biserica cea mare⁴¹.

³⁰ Malalas, 367.

³¹ *Ibid.*, 222—223.

³² *Ibid.*, 216—217, 222—223, 232—233, 243—244, 246, 262—263, 275—276, 278—279, 283, 287—289, 290—291, 294—295.

³³ *Ibid.*, 307—308.

³⁴ *Ibid.*, 313—314, 318—319, 326 ș.u., 332.

³⁵ *Ibid.*, 338—339, 360.

³⁶ *Ibid.*, 398, 422, 423—424, 443—444, 452. Despre raporturile lui Leon cu orașul, *ibid.*, 369. Despre acelea ale lui Iustin, care l-a lipsit de jocuri, *ibid.*, 417.

³⁷ *Ibid.*, 381. Despre ura antiohienilor contra laodicienilor, *Acta Sanct.*, ianuarie, III, c. 209 ș.u.

³⁸ Malalas, 450.

³⁹ Οὐδαμί τοῦ κυροῦ Νίγερος ἡ πόλις σὺ ἦσθα ὁ Κύρις αὐτοῦ; *ibid.*, 293.

⁴⁰ Διὰ λείψιν ἐλαίου; *ibid.*, 401.

⁴¹ *Ibid.*, 359.

Iustinian își amintește, fără îndoială, de originile sale balcanice când vorbește de traci în termenii aceștia: „De cum numește cineva regiunea tracilor, îndată îi este sufletul cuprins de o energie bărbătească și de gândul armatelor, războaielor și al luptei”⁴². Pentru a o apăra împotriva slavilor și a avarilor a fost pus un pretor cu o sută de ofițeri (*chortares*) și un adjutant, un *ad responsum*; i se vor încredința trupe numeroase. În locul celor doi vicari la Zidurile Lungi^h, va fi această unică și mare autoritate.

Frontiera Dunării, unde „burgurile” sînt întreținute cu toată grija, are acum o garnizoană stabilă destul de importantă pe care o comandă în Moesia și în Scitia acela căruia i se zice „prefectul lui Iustinian”⁴³.

128

// Viața era foarte activă și în jurul Mării Negre⁴⁴. O „Novelă” a lui Iustinian înșiră următoarele orașe din Europa și Asia: Amasia, Iborra (c.f. Hebrus), Euchaïtes, care are un episcop, Zela, Andrapa cu vechi nume trac^c (cf. Zal-dapa), Aegaeum, Sinope, Amisus, întemeiat în vechime, apoi creația lui Leon, Leontopolis (vechea Bazanis)⁴⁵, Cezareea Nouă, Comana, Trapezuntul și Cerasuntul, Polemonium cel cu amintiri elenice, Pityonte, Sebastopolis, aceste două din urmă mai degrabă niște castele ridicate în fața lazilor în sfîrșit aduși la supunere. Mai departe Petreon pe stîncă sa, care își păstrase vechiul nume grecesc, dar a fost refăcut de Iustinian care i-a dat numele său, Achaeopolis a cărei cîrmuire îi vedește vechimea, Rodopolis din aceeași epocă, și în teritoriul recuperat de la perși noile creații militare cu nume barbare de Scandis, Sarapanis, Murisius, Lusiris, pînă la tzani, la suanieni, la scymni și apsili, altminteri neștiuți, și la abasgi, cunoscuți sub turci drept abazi⁴⁶.

Chiar și în Asia Mică, între hotarele Paflagoniei de odinioară, se păstrează ce este vechi, și se mai adaugă elemente noi: Ionopolis, Dabdydros, Amastris, Gangra, Heraclea, Tio, Cratia provin din trecutul elenic, iar Prusias amintește de vechiul rege asiatic, în vreme ce Germanicopolis, Pompeiopolis, Hadrianopolis și Claudiopolis vin de la romani⁴⁷. În Capadocia al cărui trecut este preamărit de Iustinian, împăratul Anastase ridicase întări-turi⁴⁸. Era o regiune de orașe fără astîmpăr: astfel orașul Kotyaeion își ucisese patru din episcopii săi⁴⁹. La Nicomedia Teodosie II a refăcut biserica Sf. Antim, precum și alte // edificii⁵⁰. Isauria — ai cărei locuitori obișnuiau să jefuiască coastele Ciliciei⁵¹, ca și Licaonia vecină, și ca și Pisidia — era considerată sub Iustinian (în ciuda persecuției îndreptată neînduplecat de împăratul Anastase împotriva acestor foști auxiliari ai conaționalului lor

129

⁴² Nov., coll. IV, tit. IV, XXV: „Siquis Thracum regionem nominet, statim una cum dicto virilitas quaedam animum et militarium copiarum, bellorum ac pugnae, cogitatio subeat”.

⁴³ „Gloriosissimus Iustiniani praefectus eorum qui in Mysia et Scythia sunt militares numeri”; *ibid.*, coll. IX, tit. XXXI, CXLVIII. „Praefectura militarium in Scythia et Mysia ordinum”, *ibid.*, tit. XLVI, CLXIII.

⁴⁴ Despre Trapezunt sub Iustinian, Al. Al. Vasiliev, în „B.Z.”, XXX, 381 ș.u.

⁴⁵ Mai tirziu a fost trecut împreună cu Theodosiopolis, Satala, Nicopolis, Colonea, Zela, Comana, Sebastopolis, Briza în provincia Armenia; Nov., coll. IV, tit. X, XXXI.

⁴⁶ *Ibid.*, coll. IV, tit. VII, XXVIII.

⁴⁷ *Ibid.*, coll. IV, tit. VIII, XXIX.

⁴⁸ Malalas, 406.

⁴⁹ *Ibid.*, 362. Schimbări sub Teodosie II, *ibid.*, 364—365.

⁵⁰ *Ibid.*, 363.

⁵¹ *Ibid.*

Zenon) ca un adevărat rezervor de forțe noi, fiind bogată în cai, ca vechea Tesalie, și bogată în bărbați îndrăzneți cu numeroase așezări rurale (*pagi*)⁵². În secolul VI Imperiul se îndreaptă vădit în direcția acestor țări neatinse de invazii, încă proaspete și gata să suporte greaua sarcină a universalității politice. Autoritatea proconsulilor și a comiților răsăriteni ai Galatiei și Frigiei este preamărită de împăratul iubitor de fraze pompoase și de reminiscențe arheologice⁵³.

În sfârșit, a fost formată o a treia Armenie din reunirea teritoriilor „cu multiplele, nume barbare” Trophenia, Augethenia, Ophenia, Asteaneea, Balabithena⁵⁴.

În Pont și în Arabia, unde nu mai era decât un singur șef militar, Iustinian instalează un *moderator*⁵⁵. Cuceririle realizate asupra barbarilor, care vor fi supuși impozitelor, vor duce la cereri de ușurare pentru contribuabilii romani⁵⁶. Dar se întâmplă uneori ca populațiile de la frontieră să nu poată fi apărute contra barbarilor: îi vedem pe afri fugind dinaintea vandalilor. Împotriva incursiunilor maritime ale acestora imperiul s-a lăsat multă vreme pe nădejdea provincialilor înșiși. El nu putea împiedica această *vandalica vastatio*⁵⁷. Locuitori din Iliria își caută alt refugiu din fața incursiunilor barbare⁵⁸. Iustinian // amintește cu spaimă de vremurile lui Attila (*attilana tempora*) cu devastările lor⁵⁹.

În scopul acesta de apărare, încă din secolul IV, Imperiul trebuie să recurgă la responsabilitatea colectivă, impunând membrilor celor mai importanți dintr-o localitate să fie chezași pentru contribuțiile celorlalți. A rezultat de aici o categorie onorabilă și nenorocită, aceea a curialilor, a decurionilor, care făceau tot ce le stătea în putință ca să scape de această sarcină, ascunzându-se printre rîndurile soldaților sau ale clericilor⁶⁰ și chiar printre eremiți în mijlocul corporațiilor de meșteșugari⁶¹. Evreii pretindeau că sînt scutiți de aceste obligații grele⁶², și și-au substituit niște copii nevîrstnici. S-a dezlănțuit împotriva acestor dezertori din deznădejde, acești *fugientes obsequia curiarum* o adevărată vinătoare de oameni, decretul de urmărire succedîndu-se neîntrerupt⁶³. Cartagina „cea strălucită” a ajuns sub fiii lui Constantin să nu mai aibă un adevărat senat⁶⁴. În nici un caz, nimeni nu putea părăsi această jalnică misiune fără a fi adus socotelile la zi și fără a-și fi găsit un

⁵² Nov., coll. IV, tit. IV, XXV.

⁵³ *Ibid.*, cap. V, 2. Cf. Nov. XXVII.

⁵⁴ *Ibid.*, coll. IV, tit. X, XXXI.

⁵⁵ *Ibid.*, coll. VIII, tit. III, CII.

⁵⁶ *Ibid.*, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.

⁵⁷ *Theod. Nov.*, XXXI, XXXVII, XLVII (*Afri infortunio hostilis cladis expulsi*). Cf. și *Valentiniani Nov.*, XV, III.

⁵⁸ „Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaevisit externas” (cu care prilej ei sînt făcuți șerbi); *Cod. Theod.*, X, X, XXV.

⁵⁹ Nov. Iustinian, coll. II, tit. VI, XI.

⁶⁰ *Cod. Theod.*, XII, I, XIII, XXII, XL, XLIII, CIV, CLXIII.

⁶¹ *Ibid.*, LXII.

⁶² *Ibid.*, XCIX. Cf. și CLVIII, CLXV. Orice adepți ai superstițiilor sînt constrinși la aceasta; *ibid.*, CLVII.

⁶³ *Ibid.*, XIX, XXIV.

⁶⁴ *Ibid.*, XXVII.

om în loc⁶⁵. Căci ea constituia o ineluctabilă datorie patriotică *necessarium patriae ministerium*⁶⁶. În Gallia se cereau cincisprezece ani de „serviciu patriotic”⁶⁷.

A fost creată astfel o întreagă categorie condamnată la onoruri nimicioare, și împăratul Teodosie împreună cu colegii săi putea să decreteze că „decurionul nu are dreptul să schimbe prin voința sau ambiția sa condiția în care // s-a născut”⁶⁸. Soțul fiicei unui curial, chiar dacă își pierde soția, nu scapă de obligațiile sale⁶⁹.

Dar acțiunea de dezertare continua. Iustinian se plînge și el că oamenii se feresc de căsătorie pentru a nu lăsa copiilor o soartă atît de tristă⁷⁰. Oamenii caută să-și treacă averea lor oricui. Împăratul va hotărî că în lipsa unor descendenți direcți trei sferturi din avere vor reveni fiscoi⁷¹. Bastarzii sînt admiși la moștenire cu condiția să-i preia și obligațiile⁷². O întreagă rețea de prescripții tinde să asigure fiscoi această garanție prețioasă. Evreii și ereticii nu sînt scutiți de această servitute, fără a se bucura măcar de onorurile legate de ea⁷³. Împotriva fiscalității excesive, și a abuzurilor ce nu pot fi frîmate de autoritatea imperială, colonii își caută un sprijin la așa-zii *honoratiores*. Se observă acest lucru în Egipt îndată după Constantin⁷⁴. Sate (*vici*) întregi recurg la acest mijloc⁷⁵. Încă de pe acum puteau fi văzuți în Italia și la Roma părinți care își vindeau fiii, și fiscoi se oferea ca să-i sprijine⁷⁶. În Campania se întindeau pustiuri imense⁷⁷. Li se interzicea ciobanilor să aibă arme, pentru a împiedica tîlhăriile frecvente⁷⁸. Și în acest timp se înmulțesc aceste *patrocinia*.

Se veghează cu osebită grijă la întreținerea drumurilor. // „Nimeni nu este scutit de obligația păstrării lor <în stare bună>”⁷⁹. Sînt amintiți cu recunoștință „marii principii” cărora le sînt ele datorate⁸⁰. Servicii de poștă, *cursus publicorum equorum*, leagă între ele diferitele provincii⁸¹.

Dar națiunile rămîn și mai departe foarte deosebite prin numele membrilor lor, și prin limba lor. Vedem pe un moes (*ex. Mysis oriundus*) Zozarius care se plînge de urmărirea sa ilegală⁸².

⁶⁵ *Ibid.*, XCI.

⁶⁶ *Ibid.*, XCIV.

⁶⁷ *Ibid.*, CLXXI. Treizeci de ani, la Alexandria; *ibid.*, CCIX.

⁶⁸ „Decurio fortunam quam nascendo meruit suffragiis atque ambitione non mutet”; *ibid.*, CXVIII sau CLXXVIII: „omnes qui curiali genere, origine vel stirpe gignuntur curiarum nexibus obligentur”. Bătrînul nu poate totuși obține a fi înlocuit prin fiul său; *ibid.*, cf. și *ibid.*, CXXXII.

⁶⁹ *Ibid.*, CXXIV.

⁷⁰ Nov., coll. IV, tit. XVII, XXXVIII.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*, coll. IV, tit. XXIV, XLV.

⁷⁴ *Cod. Theod.*, VI, XXIV, I. Cf. și II.

⁷⁵ *Ibid.*, III.

⁷⁶ *Ibid.*, XXVII.

⁷⁷ *Ibid.*, XXVIII, II. Cf. *ibid.*, VIII. Avusese loc o invazie, *ibid.*, XII.

⁷⁸ *Ibid.*, IX, XXX, XXXI.

⁷⁹ *Ibid.*, XV, III, III. „A viarum munitione nullus habeatur immunis”. Sub Arcadius și Honorius se vorbește de „immensa vastitas viarum”; *ibid.*, IV.

⁸⁰ *Ibid.*, VI.

⁸¹ Nov. Iustinian, coll. IV, tit. IX, XXX.

⁸² *Ibid.*, coll. IX, tit. XVIII, CXXXV.

NOTE

a. Prin analogie cu „diadohii” lui Alexandru, sub care s-au ridicat mărețele orașe elenistice.

b. În realitate Valentinian III (425—455) și Teodosie II (408—450) erau veri primari, dar Valentinian III era mai tânăr și ca ani și ca domnie și îi era și ginere, fiind însurat cu Eudoxia Licinia fiica lui Teodosie II și a Atenaidei-Evdokia. În sfârșit, el a fost instalat în domnie cu ajutorul lui Teodosie.

c. Spre deschiderea Cornului de Aur, ceva mai sus de vechiul serai de mai târziu. În 1170, acest cartier a fost cedat genovezilor.

d. Spre extremitatea de sus a Cornului de Aur. La început era doar mănăstirea Blachernelor, în afara zidurilor lui Teodosie; ulterior a fost cuprinsă toată partea aceea în noua incintă a lui Heraclius. Comnenii și-au clădit aici palatul Blachernelor, dând o mare strălucire acelei porțiuni a orașului.

e. Era fiul lui Aspar; a pierit odată cu el.

f. În vara anului 362, în timpul șederii împăratului, antiohienii și-au manifestat sentimentele creștine, neluând parte la jertfele păgâne de la Daphne din *Misopogon*.

g. Mărturia lui Malalas (p. 307—308) se referă desigur la alt moment decît cel descris de Iulian.

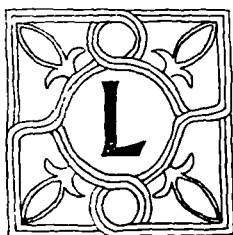
h. Ridicate de împăratul Anastase de la Selymbria (Silivria) la Marea de Marmara pînă la Marea Neagră, la 40 km la vest de Constantinopol.

SINTEZA BIZANTINĂ

I

CURTEA ȘI ORAȘUL

133

a începutul secolului VI, în care se pregătește opera de creație a lui Iustinian, poate fi schițat tabloul Constantinopolului, al Curții acestei lumi întregi care se veselește și se agită în „orașul imperial”, în cartierele negustorești și prin suburbii, unde adună împreună tot ce este mai disparat în omenirea civilizată și barbară.

De la prima privire domină caracterul asiatic: capadocieni, lycaonieni și alții se întâlnesc cu armeni veniți din provincia bizantină sau din acea parte a patriei lor care era supusă perșilor. Ei formează aici o colonie numeroasă. Aici a putut fi văzut Tzathios sau Ztathios, fiul regelui lazilor venit să se boteze și să se însoare cu o doamnă, Valeriana. Acest prinț, proclamat apoi rege, purta pe pieptul său portretul lui Iustin¹, așa cum domnii români din secolul XIX îl purtau pe al sultanului Mahmud. Un rege al suanilor caucazieni a fost trimis mai târziu în Capitală de către Roman, magistrul miliției, fiul lui Anagnoste². Marele șef arab Alamundur se va arăta și el aici cu daruri³. Mai este fără
134 îndoială și un // mare număr de evrei, care intră în această epocă, dealtminteri într-o proporție apreciabilă, în populația marilor orașe, pînă și la Roma și la Neapole pe care evreii le vor ajuta să se apere împotriva împăratului⁴.

În afară de orașul propriu-zis, stăpînindu-l și dominîndu-l, se ridică orașul imperial care era despărțit de el și care crescuse în mod monstruos, urmînd în aceasta exemplul celorlalte mari orașe din Răsărit.

Maiestatea împăratului — care potrivit cu obiceiul acestei lumi orientale se manifesta vizibil doar în cursul marilor sărbători și ceremonii ale statului, bisericii și armatei, în mijlocul lăncilor și al scuturilor, al arcurilor,

¹ *Chron. Paschale*, anul 522; Malalas, 413—444. Cf. Viața lui Daniel Stilitul, în Migne, P. Gr., CXXII, c. 1257.

² Ioan de Biclar, ed. Mommsen, *Chron. Minora*, 214.

³ „Cum stemmate suo”, *ibid.*, 214. Cf. Victor Tennonensis, *ibid.*, 195.

⁴ Procopie, *Bell. Goth.*, 59, 63, 65 (evreii din Roma). Cf. Christo M. Macri, *Des Byzantins et des étrangers à Constantinople au moyen-âge*, Paris, 1928.

al steagurilor decorate cu acvile și cu semnul crucii, al prapurelor cu chipurile sfinților — stătea în mod obișnuit ascunsă în palatul împărătesc bogat în marmore, în aur și în fildeș, ca un sfânt în racla sa ⁵.

Este pecetea însăși a acestei societăți bizantine trăind pe un antagonism continuu. A fost adesea înfățișată strălucirea, maiestatea împăratului ⁶. Acesta „basileu” și „despot” (*imperator* și *dominus*), este numit în inscripțiile sale Alamanicul, Goticul, // Germanicul, Vandalicul, precum și Anticul datorită victoriilor sale asupra slavilor (anți), Africanul, și chiar „învingătorul francilor” ⁷ (ca aliat al ostrogoților ⁸). Tot astfel și cu succesorul său, Iustin II. Provinciile cărora nu le pasă de ce se uneltește și se strigă la Constantinopol l-au numit „marele (lor) binefăcător” ⁹.

Un protocol fixat cu strictețe reglementează tot ce privește raporturile cu el ¹⁰. O lume întreagă de demnitari îl înconjoară și funcționarii, pînă la ultimul „pagarch” sînt nenumărați ¹¹. Este un adevărat zeu îngenucheat înaintea Zeului biruștelor, căruia îi sacrifică tezaurele sale. Dar îndată ce se amestecă // cu poporul, el se confundă cu masa. El avea pe lîngă sine pe împărăteasă, soția sa, amestecată în toate treburile pe care ar fi pu-

⁵ Despre tipicul audiențelor, Gelzer, *Kultur*, 48 ș.u. — Bătrînul Iustin „analfabet”, dar „foarte ortodox” (Suidas; el este numit ὁ μέγας; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285), care a murit la 70 de ani de o rană la picior, a trebuit să păstreze totuși deprinderile sale de vechi soldat. Vezi *Chron. Paschale*, anul 527. Și felul de viață al lui Anastase, mort la 88 de ani, a trebuit să fie totuși mai degrabă simplu; Teodor Lectorul, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 204.

⁶ În afară de splendida lucrare a lui Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine*, Paris, vezi Isambert, *Justinien*; Diehl, *Justinien*, în „Revue du Palais”, XII (1900), 115—139; Holmes, *The age of Justinian and Theodora*, I, Londra, 1905 (citată mai înainte), Ed. Grupe, *Kaiser Justinian aus seinem Leben und aus seiner Zeit*, Leipzig, 1924 (pentru pretenziile sale origini slave, Bryce, *Life of Justinian by Theophilus*, și darea de seamă a lui A. Pavlov, în „V.V.”, I, 469 ș.u.; Vasilev, *ibid.*, 469—472).

⁷ Bréhier, *L'origine des titres impériaux à Byzance*, în „B.Z.”, XV, 161 ș.u.; Grégoire, *Inscriptions*, I, p. 31, no. 100³, 67, no. 219; 69, no. 220. — Despre Teodora vezi Debidour, *Théodora*, Paris, 1885; Ch. Diehl, *Théodora*, Paris, 1904; J. Mac Cabe, *The empresses of Constantinople*, Londra, 1913, Platon Rhodokanakis, Ἡ βασίλισσα καὶ αἱ βυζαντινὰ ἀρχοντίσσαι, Atena, 1920. O inscripție în Grégoire, *op. cit.*, 31, no. 100³, îi dă numele de ἡγαθέη (Sfînta). Este oarecum coregentă a sofului ei, după exemplul Pulcheriei, care însă este reprezentată pe monede alături de fratele ei (Bury, *History*, 1923, I, 237, nota 2), iar exemplul ei va fi imitat de Sofia, soția lui Iustin II; Dölger, *Regesten*, 5, no. 574. Împăratul poruncește să i se presteze și ei jurămîntul de credință; Nov., 8. Dar cf. Bury, *History*, 1923, II, 30—31. Chipul redat de Wulff, *op. cit.*, I, 157, ar putea fi al ei, dacă nu ar fi acea pieptănătură, care pare că aparține unei alte perioade.

⁸ Grégoire, *op. cit.*, I, 35, no. 107.

⁹ *Corpus inscriptionum graecarum* (pe scurt C.I.G.), 8633, 8636, 8636-a, 8637, 8639—8640, 8642, 8643, 8651, 9276. De asemenea și Evaghelidis, *loc. cit.*

¹⁰ L. Bréhier, *Le protocole impérial depuis la fondation de l'Empire romain jusqu'à la prise de Constantinople par les turcs*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscription”, 1905, 177—182; Heisenberg—Wenger, *Papyrus*, 42.

¹¹ P. Koch, *Die Byzantinischen Beamtentitel von 400—700*, teză, Iena, 1903; Ernst Stein, *Untersuchungen zum Staatsrecht des Bas Empire*, în „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Römische Abteilung”, XLI, 195—251. Pentru *logothet*, vezi Semenov, în „B.Z.”, XIX, 440 ș.u. Pentru ἀνθύπατοι, Stein, în „B. ngr. J.”, I, 372—373. Pentru κουβικουλάρια, „É.O.”, XI, 305. Despre „pagarchi”, Stein, *op. cit.*, 422. Ei dispuneau de păzitorii drumurilor: βιοκωλύται, ληστοδιώκται, „Byz.”, IV, 69.

tut să le conducă, și ea dealtminteri, așa cum făcuse Pulcheria însăși¹²; exercitînd o mare autoritate publică și bucurîndu-se de o vastă influență tainică, avîndu-și o politică a sa de proiecte proprii, ea era încununată de aceeași aureolă a sfinților ca și soțul ei socotit sacru. Cea care fusese o biată țărăncă^a azvîrlită de vicisitudinile vieții la Constantinopol¹³, apoi o actriță — și a cărei soră, Comitona, s-a măritat cu un simplu ofițer, propriul ei fiu nefiind încă ajuns la treptele cele mai înalte ale societății — trimitea scrisori personale către sora regelui perșilor, și pornea în călătorie spre a duce daruri bisericilor, însoțită de patru mii de patricii și cubiculari¹⁴. Această influență se extindea uneori pînă și asupra femeilor care o înconjurau, ca acea Antonina, soția lui Belisarie pe care papa, numit prin influența ei, o intitula: „slăvita doamnă și fiică a mea, patricia Antonina”¹⁵. Numai arareori // 137 rudele perechii imperiale erau admise să se bucure și ele de cinstea unei locuințe în prea sfîntul palat.

În jurul acestor stăpîni prin mila lui Dumnezeu, pe care ei îl reprezentă, se agită neîncetat, ca la seleucizii din Siria, o lume întregă de înalți funcționari, de soldați, de favoriți, de intriganți. Se văd aici în fiecare zi comiții titulari, cei care mai sînt numiți și acum chestori, membrii acestui senat care nu mai au decît atribuții judiciare, și cîteva alte rămășițe puțin cam ridicole ale trecutului republican care mai supraviețuiește aici, dar mult mai puțin ca la Roma, din pămîntul căreia a răsărit odinioară.

Dacă acești demnitari au vreo influență, ei și-o datoresc lor înșiși; faptului că sînt bogați, că au sute, ba chiar mii de tovarăși luptători după moda germanilor, de credincioși care în loc de a se numi oamenii lor (*ses leudes*)¹⁶, cum se obișnuiește în tabere și la curțile regilor și ducilor barbari, iau numele elenice de dorifori, „purtători de lance”¹⁷ și de *hyperaspistes*, purtători de scuturi, scutieri.

¹² La căsătoria ei cu Marcian, sub condiția respectării de către acesta a legămîntului ei de virginitate, ea avea 55 de ani după spusa lui Malalas.

¹³ Din Paflagonia. 'Εν τῷ 'Εμβόλω ἔκειται ὡς πτωχὴ καὶ ἐνηθεν ἔρια καὶ ἐπόλει αὐτὰ καὶ οὕτως ἔζη; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261. Împărăteasa Ariadna fusese și ea σφόδρῶν ἔσχατον καὶ αἰσχρὰ τὸ πρότερον, *Enarratio chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 720.

¹⁴ Malalas, 429, 430, 440, 441. Despre moartea sa în 547, *ibid.* Ea răscumpără fete vindute ca sclave, *ibid.*, 441. Vezi și despre Teodora, Duchesne, în „*Mélanges d'archéologie et d'histoire*”, 1915. Dealtminteri soția lui Leon I, poreclit măcelarul, μακέλης, fusese împletitoare de frîngii: ἔπλεκε χορδὰς; *Patria*, *loc. cit.*, c. 585. Vezi și mărturia lui Suidas despre Leon. Se povestește în Occident că s-ar fi recurs la o substituție pentru a salva pe fiul său, pe care voia să-l ucidă, și care a trăit pînă sub Iustinian; Victor Tennonensis, ed. Mommsen, II, 188. Soția lui Iustin, de condiție tot atît de umilă ca și el, se numea Lupicina (sora lui Iustinian, nepoata ei, Vigilantia; Migne, *Patria*, *loc. cit.*, c. 516, 588—589). Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 204.

¹⁵ „Gloriosa domina et filia mea, patricia Antonina christianissima”; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 200—201. Referitor la politica religioasă a Teodorei, *ibid.*, 197. Scriitorul om al bisericii, exilat în Baleare din cauza opoziției sale (*ibid.*, 204), este fericit să poată însemna că prigonitoarea sa a murit de un cancer generalizat (*canceris plaga toto corpore perfusa*; *ibid.*, 202).

¹⁶ Vezi L. Schmidt, *Die „comites Gotorum”*, în „*Mitteilungen des österreichischen Instituts*”, XL, 127—134. Iustinian îi iartă pe supușii săi de γοθηκὸν ξυλλάτιον, Malalas, 437.

¹⁷ Doriforii sînt șefii celorlalți; Procopie, *De bello persico*, 234.

Ei nu se impun deci ca magistrați, ci ca „arhonți“, ca gentilomi și „baroni“ de modă nouă. Printre ei mai este încă și un foarte mare număr de vechi romani, de rasă italică sau balcanică.

138 Soldații și ofițerii așa-ziselor „scholae“, suita orientală a împăratului, trupele care păzesc orașul, șefii armatei, magistrii, comandanții Orientului, ai Constantinopolului, ai gărzii se grupează într-o altă categorie. Sînt goți, gepizi¹⁸, longobarzi, veniți de la Dunărea panoniană și sîrbă, masageți, adică huni, // cutriguri sau utriguri¹⁹, mai arareori avari și bulgari, slavi¹⁹; dimpotrivă, foarte adesea armeni învățați cu manierele Bizanțului, colchieni sau Iazi din munții Asiei Mici²⁰ și încă alții dintre asiaticii amintiți mai înainte. Nu trebuie să fie uitați nici străinii care nu au funcții sau comandă militară în Imperiu: soli ai principilor indieni care intră în Circ purtați pe elefanți, pentru a vizita „poporul roman“²¹, sau „hermichioni, ultimul popor barbar din preajma Oceanului“²², și pînă la emisarul lui „Askel, regele turcilor din Altai“, cu care va avea raporturi strînse mergînd chiar pînă la propuneri de alianță, succesorul lui Iustinian, Iustin II²³.

139 Vedem ambasadori supuși unei supravegheri de aproape, ca niște prizonieri, care așteaptă luni de zile rezultatul propunerilor lor, și oameni din stepele Asiei care nu știu nici să citească nici să scrie și își expun oral mesajele învățate pe din afară, satrapi fastuoși ai Persiei purtînd diademe de aur și podoabe de mărgăritare și de pietre scumpe: ei sînt cei mai bine tratați, pentru că „regele“ lor este puternic. Iustinian întreține la Curtea sa pe un persan // care pretindea că este Kobad, Kavad, moștenitorul tronului din țara sa²⁴. Cîteva zile după aceea vine rîndul mîndrilor soli ai vreunui rege got, gepid sau longobard, sau acela al slavilor prost îmbrăcați, cu vorbirea domoală și privirea nesigură, acela al francilor, al galilor, care înțeleg să nu cedeze înțietatea nimănui²⁵, sau cei ai anglo-saxonului care, sub egida regelui franc, vin din regiunile pe care învățații din Bizanț le situează lîngă fabuloasa Thule²⁶. Trebuie ținut seama și de acei prinți barbari atrași la curtea împăratului prin făgăduieli și recompense, prin pensiuni și demnități de

¹⁸ Pentru Arethas, în comentariile sale asupra Apocalipsului, goții din Asia, goții greci, taifalii, formează împreună grupul „hunic“; Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 756.

¹⁹ Pentru sagodați, dragobiți, belezeriți, baiuniți, berziți, vezi Viața Sf. Dumitru, *ibid.*, CXVI, c. 1326. Vezi Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911, 81 ș.u.

²⁰ Vezi Agathias, p. 172 (daruri făcute regelui lor).

²¹ Fragmente tuscule, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 819.

²² Vezi Zeuss, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*.

²³ Vezi Edward Harper Parkes, *The origin of the Turks*, în „Engl. hist. rev.“, XI (1896), 431–445; Bury, *The Turks in the 6th century*, *ibid.*, XII, 413–426; *The embassy of John the Grammarian*, *ibid.*, XXIV, 296–299; Baynes, *The successors of Justinian*, în C.M.H., II, 263–301; G. Kurt Groh, *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II*, Leipzig, 1889; Vailhé, *Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle*, în „É.O.“, XII, 206–214 (ambasada din 568; după Drouin, în „Muséon“, XIV). Vezi și I. Marquart, *Die chronologie der alt-türkischen Inschriften*, Leipzig, 1898 și bineînțeles mențiunile izvoarelor în Dölger, *Regesten*, 6.

²⁴ Procopie, ed. Haury, I, 23, 24.

²⁵ Cf. opinia recentă a lui Levillain în „Mélanges“ Iorga, 555: „En établissant le siège de son gouvernement à Paris, Clovis a fait de cette ville une Constantinople occidentale“.

²⁶ Procopie, VI, 15, 16 etc.

„patrici“²⁷, de comiți (*comites*), de consuli, care erau pentru diplomația romană a Orientului asemenea „marilor cordoane“ în acțiunea de cîștigare și acaparare a inamicului²⁸.

Teodoric ostrogotul avusese parte de această soartă, și Teodat, succesorul^e său, un platonician domol, ar fi dorit și el să o aibă²⁹. Amalasunta, fiica lui Teodoric, crezuse și ea că va duce în mijlocul splendorilor Constantinopolului o viață de regină deziluzionată, asemenea celei a reginei Cristina a Suediei la Roma, dacă nu și a reginei Madagascarului în Franța³⁰. În sfîrșit din toate provinciile invadate de dușmani, în care se aflau membri ai elementului roman care nu se puteau împăca cu acest fapt, soseau daruri sau transfugi, care veneau să imploră îndurarea împăratului, sau să-i supună
140 planuri de cuceriri, proiecte de revendicări // sau de răzbunări; sau veneau episcopi, membri ai clerului, ca trimișii papii³¹ Ioan³¹, sau chiar papa Vigiliu³² însuși³², precum și nobili romani și retori compromiși.

Împăratul se pleca în fața acestei Biserici pe care o controla și pe care a sfîrșit prin a o încorpora, deși Marcian ar fi vrut să urmeze pe jos pe patriarhul său purtat în lectică³³.

Un pasaj din Procopie ni-l înfățișează pe bătrînul Iustinian³⁴ închinându-se într-o încăpere a imensului său palat, spre a se ocupa pînă tîrziu noaptea să elucideze, în sensul său, împreună cu un cenaclu de episcopi și ei foarte bătrîni, „dogmele creștine“³⁵. Cap al Bisericii³⁶, președinte de drept al conciliilor pe care avea să le convoace³⁷, *păzitor al păcii*, persecutor
141 al arienilor³⁸ și al păgînilor, ale căror școli le-a închis la Atena³⁹ //

²⁷ Pentru restaurarea acestui titlu de către Constantin cel Mare, vezi Stein, *op. cit.*, 181; Bury, *History*, I, 1923, 19—21.

²⁸ „Kein Volk das in den Kulturkreis von Byzanz eingetreten ist, hat sich dem Zauber seines Einflusses entziehen können“; Gelzer, *Kultur*, 13.

²⁹ El bate monedă de aur ca și bizantinii și se intitulează în legendă *rex Tautilas*, după chipul grecesc.

³⁰ Procopie, *De bello italico*, 22. Ea nu are decît simpla conducere, așa-zisul *κράτος*; *ibid.* Cf. și *ibid.*, p. 22; în ed. Haury, III, 14, 6; V, 3, 12, 19, 21, 23.

³¹ M. Rosi, *L'ambascieria di Papa Giovanni I a Constantinopoli secondo alcuni principali scrittori*, în „Archivio della Società romana di storia patria“, XXI (1898), 567—584 (a avut loc în 526).

³² Vezi și fragmentele tusculeane, Migne, *P. Gr.*, LXXIV, c. 1822; *Liber Pontificalis*; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 204. Pentru raporturile sale cu predecesorul acestuia, Silveriu, vezi G. Hildebrand, *Die Absetzung des Papstes Silverius (537)*, în „Historisches Jahrbuch“, XLII (1922), 213—249. Pentru împăcarea cu Vigiliu, Malalas, 485. Cf. Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 201; Marcellinus Comes, *ibid.*, 108.

³³ Teodor Lectorul, Istoria ecleziastică, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², 869. Cf. Gelzer, *Die Verhältnisse von Staat und Kirche in Byzanz*, în „H.Z.“, L, 193 ș.u. Iustinian cere moaște de la Roma, Delehay, *Origines*, 52. Asupra conflictului lui Anastase cu patriarhul Macedonius, Migne, *loc. cit.*, 197.

³⁴ A murit de un ulcer la bășică; Viața Sf. Simion, de Metaphraste, Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 284.

³⁵ Procopie, *Bell. Goth.*, II, 400.

³⁶ Gelzer, *op. cit.*, 193—252.

³⁷ Despre conciliul ținut cu participarea papii Agapet pentru reglementarea situației scaunului constantinopolitan, pentru care se certau Anthemius și Menas, vezi Malalas, 479, 486; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.

³⁸ Zeiller, *La condition légale des Ariens à Constantinople*.

³⁹ Malalas, 451.

și le-a ars cărțile ⁴⁰, ordonator al serbărilor, rigorist în privința moralei ⁴¹, împăratul bizantin, creator al acestei noi arhiepiscopii de la *Justiniana Prima* (552) ⁴², care întârea influența sa morală asupra Occidentului balcanic ⁴³, nu era încă în acest secol VI absorbit în întregime de certurile religioase, de care Bizanțul nu a dus lipsă niciodată — în clipa aceea la ordinea zilei fiind ⁴⁴ discuția asupra *celor trei capitole*^h și a origenismuluiⁱ — dar el era informat zilnic despre afacerile ecleziastice și se gîdea chiar să combată personal pe „acefali”^j și pe monofiziți ⁴⁵. Așadar, oamenii bisericii erau numeroși în jurul său.

142 Dar el nu era un prieten al călugărilor, al căror rol abia începe. Nu trebuie uitate măsurile severe // care au fost luate împotriva celor din Scitia, atît de îndărătnici în opiniile lor și care s-au dus să sîpună papii disputa lor religioasă ⁴⁶.

Cele două lumi, Curtea și Orașul, se întîlneau la armată, fără îndoială, dar și la Constantinopol chiar în biserici și la reprezentațiile Circului.

Cultul pastoral din primele timpuri de o admirabilă simplitate, pătruns de un mare dispreț pentru forme, devenind o religie slobodă, o religie favorizată, o religie de stat, îmbrăcase în Orient haina bizantină. O muzică savantă răsuna sub bolțile bisericii aurite, clădită după regulile unei arte noi. Coloane nenumărate, etajate, cu capituluri de o ornamentație complicată, șiruri lungi de ferestre mari rotunde, firide, abside, tribune, un sistem complicat de bolți, de cupole grele, adunate împreună, o simfonie meșteșugită de marmore policrome pe pereți și pe tribuna amvonului, icoane zugrăvite pe lemn, mozaicuri strălucind sus în depărtare, mulțime de lumînări, de candelă de aur și de argint, de cădelnițe care acționate de oficanți răspîdesc din belșug miresme îmbătătoare. Preotul este înveșmîntat în brocard de aur, episcopul poartă pe cap o mitră care este o adevărată coroană, uneori de o neprețuită bogăție.

⁴⁰ *Ibid.*, 491.

⁴¹ *Ibid.*, 483. Dar se și rosteau în mod liber profeții populare de către femei, neoprite de nimeni, *ibid.*, 481. Pentru faptul de a fi contravenit la opreliștea jocurilor de noroc, se tăiau mîinile vinovaților. Ei erau expuși privirilor, plimbați pe cămile, *ibid.*, 451.

⁴² B. Granič, în „Glasnik srpskog naučno društva”, I, 1925, 21—44.

⁴³ Idem, în „Byz.”, II, 123 ș.u.

⁴⁴ Hutton, *Church of the sixth century*, 1897. Cf. Diekamp, *Die origenistischen Streitigkeiten im VII^{ten} Jahrhundert und das allgemeine Concil*, Münster, 1899. Despre euchiții din Tracia și satanismul lor, Wellnhofer, *loc. cit.*, XXX, 477 ș.u. Ar putea exista o legătură între ei și dualismul bogomililor.

⁴⁵ August Knecht, *Die Religionspolitik Kaiser Justinians*, Würzburg, 1896, 2 vol.; Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian*, I, Berlin, 1913; G. Glazolle, *Un empereur théologien, Justinien, son rôle dans les controverses, sa doctrine christologique*, teză, Lyon, 1905. Cf. Gelzer, *Kultur*, 80—90; Bury, *History*, II, 360 ș.u. Operele de caracter religios, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, LXXXVII², c. 943 ș.u. Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 198. Referitor la schimbările aduse celebrării Paștilor. A. Mentz, în „B.Z.”, XVII, 471 ș.u. Pentru tendințele sale în acest domeniu și conflictul său cu papalitatea, J. B. Bury, *Justinian's Heresy* (conversiunea sa la aphantodoxie), în „The Guardian”, 4 martie 1896. Vezi și paginile lui Sir W. M. Ramsay, *The orthodox church in the Byzantine Empire*, în „The Expositor”, octombrie 1908, 289—305, și mai sus, 80 ș.u.

⁴⁶ Mansi, *Concilia*, VIII, 479 ș.u.

Toată slujba lui Dumnezeu mîntuitorul celor umili, Dumnezeuul rugăciunii sincere și adînci, a fost redusă la formele unui ceremonial, gesturi, îngenuncheri, mătănnii, la fraze și versete de ritual. Nimic nu lipsește aici din ceea ce arta din secolele V și VI putea să ofere mulțimii. Teatrul profan putea să-și închidă porțile.

143 Căci aici literatura poetică își unea cadențele sale iscusite, strălucirea notelor sale rare cu o muzică ce ajunsese în sfîrșit să se formeze. Este acum marea epocă a „meloizilor“ // a căror poezie admirabil ritmată depinde de fapt de combinațiile muzicale în care, mai ales, excelau acești artiști, și după care trebuie să fie judecate operele lor, și nu după calitățile literare. Dacă am aprecia în alt chip meritul acestei bogate producții imnografice reprezentate încă din secolul V de un Antim, un Timocleu⁴⁷, nu am putea recunoaște adevărata valoare a celui mai mare dintre poeții liturgici (trecut și el în rîndul sfinților, slăviți de el ani de-a rîndul cu toată căldura sufletului), acest Romanos^k, care este probabil un contemporan al lui Iustinian, întrucît această epocă mai păstrează încă tot avîntul acestui gen, care a fost apoi lăsat în oarecare părăsire. Aceste artificii de tehnică nu au farmec pentru urechile obișnuite cu o altă muzică. Nu poți face din Romanos un Pindar creștin, decît din considerația dificultăților învinse⁴⁸.

144 A fost subliniată vioiciunea dialogurilor intercalate⁴⁹ care îl amintesc pe acela cu totul încîntător dintre Adam și Eva^l la începutul // poeziei franceze. Dar la fiecare pas te izbești de dificultățile unui vocabular care este în mare parte — oricît s-ar vorbi de „simplitatea“ lui — o reînviere arheologică mai puțin potrivită pentru înveșmîntarea anumitor efecte ale inspirației. Ar trebui, pentru a le putea simți frumusețea, ca în cadrul de aur și de lumină al unei biserici bizantine din acest veac al șaselea, să ascultăm cum se desfășoară șirul invocațiilor topite în muzica măreață a cîntăreților bizantini, și nu să privim la o pagină cu rîndurile numerotate cu grijă ale unui text stabilit definitiv de toată acribia filologică.

Pentru a urmări pînă la capăt acest subiect al imnurilor religioase, trebuie observat că splendida bucată de literatură liturgică: „*Imnul acatist*“^m către Fecioara care apără orașul său Constantinopol împotriva barbarilor și pe care miniaturiștii l-au înfrumusețat cu imaginația lor, a fost atribuit

⁴⁷ Τὸν τροπαρίων ποιηταί, Teodor Lectorul, Istoria ecleziastică, în Migne, *P. Gr.*, LXXVII², c. 173. Cu privire la formă, Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, 3 vol., 1853—5; Pitra, *Analecta Sacra spicilegio solesmiensi parata*, 1876; Henry Stevenson, *L'hymnographie de l'Église grecque*, în „*R.q. hist.*“, XI (1876), 482—543; Wilhelm Mayer, *Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen rythmischen Dichtkunst*, în „*Abhandlungen*“ ale Academiei bavareze, I, XVII (1885); idem, Pitra, *Mone und die byzantinische Strophik*, *ibid.*, 1886, I, 49 ș.u.

⁴⁸ Această părere a lui C. de Boor și M. Maas, și a lui M. Baynes, care îl situează pe Romanos în secolul VI, în loc să-l mute la începutul secolului VIII, ar fi și mai acceptabilă dacă într-un loc nu s-ar afla mențiunea „asirienilor“ după „ismaeliți“, precum și a faptului că aceștia au aservit Imperiul (Ἀσσύριοι καὶ πρὸ αὐτῶν Ἰσραηλιταὶ ἡχμαλωτήσαν ἡμᾶς). A fost așezat în secolul X și imnograful Anastase Chestorul (κουαίστωρ), ceea ce ar părea cam greu de admis din cauza acestui titlu. Papadopoulos-Kerameus, în „*V.V.*“, 43—59. Cf. și „*É.O.*“, V, 230 ș.u.

⁴⁹ Vezi Hesselring, *Essai*, 85 ș.u. Este dealtminteri singura caracterizare literară mai întinsă.

pe rînd tuturor momentelor în care Capitala a fost amenințată de o mare primejdie, dar fără a depăși sfîrșitul secolului IX, momentul primejdiei din partea rușilor. Au fost chiar unii care s-au încumetat să vrea să-i arate autorul. Este mai prudent să ne amintim că producția innografică, cea a lui Romanos ca și a altor cîțiva, nu depășește o anumită epocă, și că această epocă aparține secolului lui Iustinian înaintea oricărui altuia⁵⁰. Primejdia venită din partea avarilor în secolul VII nu a fost întru nimic mai slabă ca cea provocată de ruși în secolul IX⁵¹.

⁵⁰ Ed. Christ, *Anthologia* și Pitra, *Analecta*. Cf. 'Ακολουθία τοῦ ἀκαθίστου ὕμνου, Roma 1903; [de Meester], *Officio del'inno acatisto*, Roma, 1903; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, X (1903), 357–401; *ibid.*, XVI, 357 ș.u. Idem 'Ο 'Ακάθιστος ὕμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φῶτιος, Atena, 1903, și observațiile lui Krumbacher, în „B.Z.”, XIII, 252–254; de asemenea Maas, *ibid.*, XIV, 643 ș.u.; Krypiakiewicz (care îl atribuie lui Romanos, bibliografie), *ibid.*, XVIII, 357 ș.u. Un Anton Tripsychos este autorul unui discurs pentru sărbătoarea Acatis-tului. — Pentru miniaturi, Tafrali, extras din „Bul. Com. Mon. Ist.”, V (1882).

⁵¹ Referitor la innografi și la Romanos; Pitra, *Hymnographie de l'Église grecque*, Roma, 1867; W. Christ și M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Leipzig, 1871; J. M. Jacobi, *Geschichte der griechischen Kirchenlieder*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, V (1882); É. Bouvy, *Poètes et mélodes*, Nîmes, 1886; Pitra, *Romanos, veterum melodorum princeps*, în „Omaggio giubilare della Biblioteca vaticana”, Roma, 1888; Karl Deutschmann, *De poësis Graecorum rhythmicæ usu et origine*, „Programm”, Coblenz, 1889; Paranikas, în 'Εκκλ. 'Αλήθεια, XII (1892), 141–143, 287–288; Alex. Lauriotis, *ibid.*, 255–256, 262–264, 385–386, 404; Krumbacher, *Studien zu Romanos*, în „Sitzungsberichte” din München, 1898; *Umarbeitungen bei Romanos*, 1889; Bousquet, *Le culte de S. Romain le mélode*, în „É.O.”, III (1900); Krumbacher, *Romanos und Kyriakos*, în „Sitzungsberichte”, citate mai sus, 1905, 693–766; Philipp Mayer, *Romanos*, în „Realencykl. für protestantische Theologie und Kirche”, ed. 3-a, 1905, XVII, 123–132 (cf. Maas, în „B.Z.”, XV, 337–340); Papadopoulos-Kerameus, în Νέα Ἡμέρα 1905, no. 1604; Krumbacher, *Miszellen zu Romanos*, în „Sitzungsberichte” citate, 1907 (cf. „B.Z.”, XVII, 596 ș.u.); Thomas M. Welhofen, *Untersuchungen zum Lied des Romanos auf die Wiederkunft des Herrn*, în „Sitzungsberichte” din Viena, 154⁵; P. Maas, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie, I, Anonyme Hymnen des V bis VI Jahr.*, Bonn, 1910; Eustratiadis, Ρῶμανος ὁ μελωδὸς καὶ 'Ακάθιστος ὕμνος, Salonic, 1917; Maas (cronologia lui Romanos), în „B.Z.”, XV, p. 1 ș.u.; *ibid.*, XVI, 565 ș.u. Un imn pe papirus, *ibid.*, XVII, 307 ș.u.; Baynes (despre Romanos și Efraim Sirianul), *History*, 173; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.”, II, 599 ș.u.; E. Kirch, *ibid.*, IX, 453 ș.u. (despre metrul lui Romanos); S. Petrides, *Office inédit de S. Romain le mélode*, *ibid.*, XI, 358 ș.u.; *ibid.*, XII, 153 ș.u. (despre Van den Ven, *Romanos*); Petrides, *ibid.*, XIII, 421 ș.u. (despre diverse tropare); Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, XIV, 234 ș.u. (despre Romanos și Sf. Ioan Damas-cenul); *ibid.*, XVIII, 309 ș.u. (imnuri); Maas, *ibid.*, XIX, 285 ș.u.; Paranikas, în „V.V.”, V, 681–696; A. Vasiliev (pentru epoca lui Anastase), *ibid.*, VIII (1901), 435–478; „É.O.”, III, 339 ș.u.; Petrides (despre Romanos din începutul secolului VII și Cyriac, Teofan Sicilianul), *ibid.*, IV, 282 ș.u.; Vailhé, *ibid.*, V, 207–212; Petrides (pentru secolul VI), *ibid.*, IX, 225–226; A. Vasiliev, în „V.V.”, VI, 468 ș.u.; J. Thibaut, *Études d'hymnographie byzantine*, în „Bessarion”, IV (1889), 96–105; Papadopoulos-Kerameus, în 'Αναλέκτα τῆς ἱεροσω-λυμιτικῆς σταχυολογίας; Boulismas, Περὶ ἐκκλησιαστικῶν μελωδῶν în 'Εκκλ. 'Αλήθεια, XII, 358–361; Papadopoulos-Kerameus, în Νέα Ἡμέρα, XXII, 24 iulie 1902.

Referitor la alți melozi [Sofroni, Gassisi], *Un „kontakion” inédito*, în „Roma e l'Oriente”, I (1910–1911), 165–187; Papadopoulos-Kerameus (despre Anastase din Sinai; sec. VI–VII), în Νέα Ἡμέρα, 9/22 martie 1902; É. Bouvy, în „É.O.”, I, 262 ș.u.; „B.Z.”, XIV, 519 ș.u. (despre Cosma Sirianul). Este menționat și melodul Sergiu.

Un catalog complet al innografilor se datorește muncii admirabile a părintelui Éme-reau, ceea ce îngăduie întocmirea unei culegeri care va aduce cele mai mari servicii: „É.O.”, 1921, 147 ș.u.; 1922, 195 ș.u.; 258 ș.u.; 275 ș.u.; 1924, 401 ș.u.; 1925, 163 ș.u.; 1926, 177 ș.u. Despre muzica bizantină vezi și S. G. Hatherley, *A treatise on byzantine music*, Londra, 1892; Gaisser, *Le système musical de l'Église grecque*, Roma-Maredsous, 1901 (cf. P. Thibaut, în

- 145 // Dar Circul continuă să trăiască înțepind tainic setea de sânge, ideea de voluptate sălbatecă, instinctele crude ale unei populații căreia creștinismul nu i-a refăcut un alt suflet. Regii goți ai Italiei, pînă la ultimul, s-au plecat, în ciuda scrupulelor Bisericii, la această plăcere josnică a supușilor lor. Tot astfel au făcut bineînțeles și împărații bizantini care moșteniseră de la Cezarii din Roma obligația de a oferi jocuri de circ (*circenses*).
 146 Trebuie spus totuși că // foarte curînd cursele de cai au ajuns să fie principalul divertisment al cercului⁵².

- Nu mai există viață politică de nici un fel. „Nu poți să cunoști intențiile împăratului dacă nu le dezvăluie el însuși“ oftează Procopie, acest retor care citise // istoria și se hrănise cu filozofia cea bună. Cum nu se mai scriau decît panegirice, imnuri, cronici oficiale, și cum pamfletele răzunătoare nu puteau avea decît o circulație foarte restrînsă, cum totuși locuiesc cinci sute de mii de suflete într-un oraș în care își are reședința un împărat, unde nu mai conținut călătorii, unde sosesc știri din toată lumea, din acea Thule îndepărtată pînă la izvoarele Nilului, este lucru firesc ca să fie discuții, disensiuni și partide. Dacă Constantinopolul ar fi avut o populație omogenă, dacă locuitorii săi ar fi vorbit cel puțin cu toții aceeași limbă, în loc să mai fi dăinuit în această epocă locuitori care să se exprime în trei sau patru limbi (pe grecește, pe latinește, în limbi barbare — europene — și în limbi asiatice), aceste partide ar fi putut fi literare sau „filozofice“ pentru cei capabili de a se interesa de problemele spiritului. Dar astfel cum se înfățișa acest oraș mondial, această Cosmopolis a Bosforului în vremea lui Anastase și a lui Iustinian, nu puteau exista partide decît pentru persoane sau pentru jocurile Circului.

Dacă, așa cum s-a spus, pot fi găsite clientele pentru „Arhonți“, dacă existau de asemenea pentru clericii care ambiționau să ajungă patriarhi și episcopi, dacă existau pentru rudele împăratului sau pentru generalii victorioși, pentru seducătorii frumoși de la Curte sau pentru cei umblînd cu șiretlicuri prin birouri și anticamere, care voiau să ajungă la putere, ba chiar la puterea supremă, se mai găsesc clientele și pentru celebritățile Circului, dansatori, dansatoare, mimi, luptători, ucigași de ființe omenești.

Aceste partide se îmbinau și se împleteau neconținut. Dacă o bandă luptînd pentru un prelat sub pretextul unei dogme rău înțelese, și de altminteri de neînțeles, ajungea din imbold propriu să-l amenințe pe împărat,

„Revue bénédictine“, mai 1899); „V.V.“, VI, 251—252; VII, 537, 545; XIV, 540 ș.u.; XV, p. 49 ș.u. (Papadopoulos-Kerameus); „Ē.O.“, I, 353 ș.u. (Thibaut); III, 211 ș.u.; IV, 339 ș.u.; V, 343 ș.u.; VI, 145 ș.u.; „R. Or. chr.“, VI (1901), 593—609 (Thibaut); „B. ngr. J.“, I, 128—130; „Byz.“, V, 556 ș.u. — În așteptarea lucrării lui Maas, a apărut culegerea însoțită de traducerea italiană a lui Giuseppe Cammelli, *Romano il Melode*, Inni, Florența, 1930.

⁵² Wilken, *Ueber die Partheyen der Rennbahn*, în „Memoriile...“ din Berlin, 1827, 217 ș.u. și în *Taschenbuch* al lui Raumer, 1830. Vezi și Aug. Marrast, *La vie byzantine au VIe siècle*, Paris, 1881; Rambaud, *De byzantino hippodromo et circensibus factionibus*, Paris, 1870; idem, *Le sport et l'hippodrome à Constantinople*, în „Revue des deux mondes“, 15 august 1871, și în *Esquisses byzantines*, 3 ș.u.; Bury, *Covered hippodrome*, în *History*, 1923, I, 91 ș.u. Millet, în „Mélanges“ Kondakov; Gardthausen, *Hippodrom und Rennen in Konstantinopel*, în „B. ngr. J.“, III, 324 ș.u. Cf. Procopie, *Bell. Goth.*, 47, 325.

să provoace o revoluție politică și o schimbare de regim, același rezultat putea fi obținut și de cei tocmiți să aplaude pe un actor sau pe un gladiator.

148 În fond se făceau și se desfăceau fără încetare alianțe și grupări în jurul acestor puncte fixe care erau ambiția // unui personaj și grupul său de clienți. Lucrul era natural într-o societate orientală cu pasiuni violente, fără nici o instrucțiune, întrucât școlile retorilor și gramaticilor nu erau decât pentru cei privilegiați, într-o lume fără nici o cunoaștere reală a treburilor statului, lăsate pe seama împăratului, fără nici o conștiință a legilor, de care se ocupau specialiștii ⁵³, fără a se fi creat încă vreo legătură de neam, de civilizație, de trecut comun, și cu o religie în curînd închistată în formele zadarnice ale unui materialism mărturisit.

Cu mult înainte de Renaștere găsim deci la Bizanț ca principiu dominant ceea ce oamenii Renașterii numeau *la virtù*. Există o antiteză, proclamată și de Procopie, între viața bazată pe principii, pe liniște φιλοσοφείν și pe așa-zisul γενναίος εἶναι, care nu avea nimic comun cu adevărata bună-tate și noblețe, ci însemna doar „a avea aptitudini” pentru a trăi și a învinge în împrejurările indiscutabile pe care le impune spiritul epocii cu nevoile sale.

Să începem de jos, cu jocurile Circului ⁵⁴. Ele înflorea la Antiohia, marele oraș efeminat și plin de duh, la Apamea, la Edessa și aiurea, cu mult înainte de crearea Constantinopolului, care n-a avut decât să urmeze acest exemplu de serbări și de certuri în jurul teatrului. Malalas, antiohianul, care se interesează de tot ce se petrece în orașul său, crede că Romulus însuși, creator și al *brumali-ilor*, ar fi fixat niște „deme” sau „democrații”, care corespund — ceea ce nu s-a observat încă — unor denumiri orientale, desigur foarte vechi, ale celor patru puncte cardinale, deci și cartierelor unui oraș ⁵⁵. Sub Caligula s-ar fi auzit în Orient rostite pe grecește strigătele lor de luptă ⁵⁶. Împăratul Claudiu ar // fi fost înscris la Verzi, πράσινοι ⁵⁷, Neron la cei Albaștri ⁵⁸. Vizitii carelor de întrecere Phurtunos și Gargaris rivalizează între ei întru sporirea gloriei lui Traian ⁵⁹. Severul filozof Marcu Aureliu nu și-a uitat nici el datoria sa față de acești factori avînd și un rol în apărarea orașelor, o parte din zidurile acestora fiindu-le încredințate lor spre pază, ca în cetățile germane din evul mediu ⁶⁰. Aceeași înclinare sau aceeași obligație se întîlnește și în paginile cutărui scriitor popular tratînd despre Caracalla ⁶¹.

⁵³ Vezi Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig, 1891; L. S. Villanueva, *Diritto bizantino*, Milan, 1906.

⁵⁴ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1293.

⁵⁵ Malalas, 175—176, 197.

⁵⁶ *Ibid.*, 243—244, καιρὸς ἀνάγει καὶ κατάγει πράσινοι μάσχοι.

⁵⁷ *Ibid.*, 246.

⁵⁸ *Ibid.*, 257.

⁵⁹ *Ibid.*, 271—272. Ἄγε, ἄγε, Γάργαρι, Φουρτοῦνε.

⁶⁰ *Ibid.*, 282.

⁶¹ *Ibid.*, 295, 298; cf. și *ibid.*, 248—249. Vezi și E. Breccia, *Tribù e Demi in Alessandria*, în „Bulletin de la Société archéologique d’Alexandrie”, X (1908), 169—186; Wilken, *Kaiser Nero und die alexandrinischen Phylen*, în „Archiv für Papyrusforschung”, V (1909), 2—184.

Hipodromul Capitalei era un imens edificiu, bogat împodobit cu statui, unde roiau în zilele de curse toți locuitorii, la a căror desfătare părea că prezida însuși împăratul⁶², pe jețul său de marmoră, avînd pe cap coroana, în afară de cazul vreunui doliu pentru vreo nenorocire publică⁶².

Roma își avusese și ea jocurile de circ, dar nu și aceste partide care le corespund. Împăratul Majorian^o le interzisese chiar, punînd pe aceeași treaptă pe „vizitii” și pe „sedițioși”⁶³. Constantinopolul a urmat exemplul marilor orașe din Răsărit⁶⁴.

Sub Teodosie II, care introdusese schimbări în Circ, au avut loc demonstrații cu strigăte de „Fiecăruia ce i se cuvine”⁶⁵ scoase de nemulțumiți. După un nou tumult datorat Verzilor^p, Teodosie II a oprit pe partizanii lor de la orice // funcții publice timp de trei ani⁶⁶. Zenon, căruia îi plăcea să se arate la Circ era pentru Verzi⁶⁷, și fratele său Longin îl secunda acolo cu plăcere⁶⁸. Anastase — sub care a avut loc la Antiohia o mare revoltă a acelorasi Verzi, care au îndrăznit să spînzure pe unul din ofițerii trimiși pentru a-i pedepsi — a căutat să împace acest partid cu acel rival al Albaștrilor, declarîndu-se pentru culoarea roșie. Cei dintii au sîrșit prin a se lega de împăratul însuși care ordonase arestarea unor revoltați: o piatră l-a lovit pe Anastase, și edificiile publice au fost incendiate, manifestare tradițională a răzbunării populare în Răsărit⁶⁹. I se striga: „Nu-ți îndrepta sulita împotriva Treimii”⁷⁰. Cînd același suveran a introdus o modificare a „trisagionului”^r din rugăciuni, prefectul a fost gonit de revoltați care incendiau casele acelora pe care îi făceau răspunzători de nemulțumirea lor, și ucideau pe cei înțilniți în cale, strigînd: „Noi vrem un alt împărat” și l-au și proclamat pe Areobind^s, fiul lui Dagalaif, un barbar ajuns soțul prințesei Iuliana⁷¹; a mai trecut timp înainte ca Anastase să fie invitat de supușii săi, în sîrșit potoliți, să-și preia din nou diadema⁷².

Chiar dacă frecventarea Circului cu luptele de animale este socotită pentru soț un motiv valabil de a cere divorțul⁷³, // totuși se recurgea pentru captarea poporului, lacom de asemenea spectacole, la aceste scene zgomotoase în care sîngele omenesc curgea adesea. Consulii, care nu mai distribuiau monede de aur, ci doar de argint, miliarezi, *caveae*, *quadragulae* (pentru a nu provoca încăierări și conflicte și apoi chefuri prin

⁶² O lună întreagă Iustinian nu și-a mai purtat coroana după marele cutremur de pămînt, *ibid.*, 489.

⁶³ Novela 12.

⁶⁴ Teodoric le va înfățișa vederii pe dipticurile consulare, Pfeilschifter, *Theodorich der Grosse*, Maiența, 1910, 6 ș.u.

⁶⁵ Τὰ ἴδια τοῖς ἰδίοις; Malalas, 351—352.

⁶⁶ *Ibid.*, 368.

⁶⁷ *Ibid.*, 379—380, 381—382. Cf. *Chron. Paschale*: Ἀρεόβινδον βασιλέα τῆς Ρωμανίας.

⁶⁸ *Ibid.*, 386. Vezi și pentru cuvintele latine păstrate, ca ποῦλιπτα, *ibid.*, 387.

⁶⁹ *Ibid.*, 389, 392—393, 395—398.

⁷⁰ „In Trinitatem lanceolam non mittes”; Anonimul din Valois, Mommsen, *Chron. Minora*, I, 326. Cf. *ibid.*, 338.

⁷¹ Malalas, 398. Favoritul său Chyrapius, zis Ztommas, era pentru Verzi; *ibid.*, 363.

⁷² Ἀλλον βασιλέα τῆ Ρωμανίᾳ (Alt împărat Romaniei); *ibid.*, 407. Cf. Evagrius, III, 44. Vezi și Ioan din Antiohia, în Müller, F.H.Gr., V, 33—34; Bury-Gibbon, V, 531 ș.u.; Teodor Lectorul, în Migne, P. Gr., LXXXVII², 197 (care înseamnă strigătele).

⁷³ Coll. V, tit. L, XXII.

cîrciumi) vor avea sub Iustinian obligația de a da șapte „procesiuni“. Va fi deci spectacolul de circ, lupta animalelor așa-zisa *thymela* muzicală, și *adorna*, un fel de talmeș-balmeș cu puțină comedie și cu coruri tragice și melodice⁷⁴. Cursele de cai, *mappa* sau *hippomachia*, vînătoarea sau *theatrokynegion*, *pankration*-ul în care erau prezentate în același timp și fiarele și gladiatorii „umpleau poporul de desfătare“.

Sub Iustin facțiunea Albaștrilor ajunsese să joace rolul politic cel mai important⁷⁵. Bătrînul soldat a fost aspru cu autorii tulburărilor pe care i-a osîndit la moarte⁷⁶. Cei „puternici“, ca de obicei, arătau interes pentru aceste mișcări. Procopie vorbind de moartea tînărului Germanos⁷⁷, ruda lui Iustinian, înseamnă că „nu s-a amestecat niciodată în funcțiunile Circului la Bizanț, deși mulți, chiar dintre cei puternici au căzut în această greșală“⁷⁷.

Cursele de care au eliminat treptat celelalte divertismente. Se încheiau pariuri pentru vizitii și caii cunoscuți pe nume, așa cum se pariază astăzi pentru caii de curse și jockeyi⁷⁸. Formule magice pentru asigurarea victoriei erau înscrise pe tablete de plumb; circulau epigrame⁷⁹; // strigătele de îmboldire, de încurajare, de triumf străpungeau văzduhul: *Vincas* („fii învingător“) ⁸⁰, „Dumnezeu cu noi“, „du-o la îndeplinire“ ⁸¹ (ὁρᾷ καὶ τοῦτο), Εἰς Θεὸς „în numele lui Dumnezeu“ ⁸², Δίκαια ἡ κρίσις ⁸³. Mari interese erau angajate în aceste întreceri și asistenții fremătau de nerăbdare și de sete de cîștig. Tineri deșuchiați se instalau cu de la sine putere în primele rînduri de spectatori, aducînd parcă prin unele trăsături cu lumea interlopă pariziană de „souteneurs“ și de certăreși cuțitari. Grupul tinerilor de bani gata din Capitală, în haine de o eleganță strigătoare, se amesteca bucuros cu această plebe fără frîu. Împreună cu ceilalți ei adora pe marii „sportivi“, pe vizitii eroici, pe acei *aurigae* tot atît de iubiți și prețuiți ca învingătorii luptelor cu taurii din Spania. Sînt citați: Constantin „care a biruit pe Azotios, Byzas și Antes“⁸⁴, Porfir, care i-a înfrînt de asemenea⁸⁵. Li se ridicau statui⁸⁶.

„Fiecare oraș“, declară Procopie indignat de această patimă sălbatică pentru hazard „își are în clasele sale populare partidele Verzilor și Albaștrilor“. El lămurește că aceste partide sînt foarte vechi. Fiecare considera că este o datorie de onoare a se recunoaște ca aparținînd Albaștrilor sau Verzilor,

⁷⁴ Nov. Iustinian, coll. VIII, tit. VI, CV.

⁷⁵ Teofan, 256–257.

⁷⁶ Malalas, 416–417.

⁷⁷ *Bell. Goth.*, II, 460.

⁷⁸ Pentru vremea Comnenilor, vezi Lampros în Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ș.u.; S. Papadimitriou, în *Serta Borystheniana* (pentru Kulakovski), 89 ș.u. Sînt reprezentate scene de circ și în biserica Sfîntei Sofia la Kiev; Rambaud, *Esquisses byzantines*, 29, nota 1.

⁷⁹ Acea despre vestitul vizitiu Porfirius, în *Anthologia graeca*, p. 73.

⁸⁰ „Syllogos“ din Constantinopol, XVI, Supl. 36; George, *S. Eirene* (vezi mai jos).

⁸¹ În armate ὁ Θεὸς este unul din cuvintele de comandă; Tactica lui Leon VI, ed. Migne, *P. Gr.*, c. 756.

⁸² Erik Peterson, în „Theologische Literaturzeitung“, 1927, 494, no. 111.

⁸³ *Enarratio Chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 658. Cf. *Patria*, loc. cit., c. 557.

⁸⁴ *Enarratio Chronicorum*, loc. cit., c. 681.

⁸⁵ *Patria*, loc. cit., c. 500.

⁸⁶ *Ibid.*, c. 536.

la teatru ca și aiurea. Oamenii se luau la ceartă în timpul curselor, și se încăierau în cârciumi și pe străzi. A mai rămas câte ceva din aceste obiceiuri în anumite orașe ale Italiei care au trăit multă vreme sub dominația bizantină. La Veneția, ca și în cutare oraș din Sicilia, cei din familia Nicolotti rivalizau la „regate” cu cei din familia Castellani și își stlceau apoi oasele, 153 pînă în secolul XVI. // Astăzi la Siena, odată pe an, la cursele de cai pentru cîștigarea „steagului” (*pallio*), oamenii întîmpină orice risc și se simt cuprinși de ură adevărată împotriva rudei care se află în altă „*contrada*” și care a pariat pe un alt cal⁸⁷.

Aceste deme⁸⁸ cu „demoticii”⁸⁹ lor, aveau dealtminteri o organizație foarte complicată, care lasă să se întrevadă marele lor rol politic și chiar oficial, căci „domesticul” „*scholae*”-i și acel al „excubiti”-lor erau în fruntea lor, alături de „demarc”⁹⁰. Ele își au bisericile lor, porțile⁹¹ lor, fundațiile lor, folosind pentru zidurile⁹² lui Teodosie II⁹² opt mii de oameni, și aclamînd pe împărat la inaugurare⁹³. Ele se întrec să înarmeze flota imperială⁹⁴. Mai erau și întruniri administrative⁹⁵ între Albaștri și Albi, Verzi și Roșii. Sub „democrații” militare se aflau „demarcii” civili. Monumentul ridicat vizi- tiului Porfir în biserica Sf. Irina, cu basoreliefurile sale grosolane și cu vuietul strigătelor populare⁹⁶, vădește și el cît era de însemnat rolul acestor asociații.

154 Aceste facțiuni din Circ, au ajuns astfel treptat să fie mari partide popu- lare, cu același fel de legături și de influențe // ca ale grupărilor politice din țările cu un constituționalism impur. Ele alcătuiau adevărate *maffii*, un fel de *tamany-halls* cu pretenția de a reglementa totul după interesele lor și a tulbura totul după capriciile lor. Cînd evreii și samaritenii s-au încăierat cu înverșunare la Cezareea⁹⁷, s-a spus despre ei că s-au purtat ca Verzii și Albaștrii. Noi recunoaștem în aceste „demagogii” nu po- poporul, în sensul complet și bun al cuvîntului, ci pe cei care își asumau dreptul de a vorbi în numele său, în aceste interpelări repetate, în aceste cereri imperioase, în aceste glume familiare pe care Constantin Porfirogenetul le-a introdus mai apoi în cartea sa *Despre ceremonii*⁹⁸. Le aflăm și la urcarea pe tron a lui Leon I și la cea a lui Iustin, care datora

⁸⁷ O bună descriere în F. de Navenne, *Entre le Tibre et l'Arno*, Paris, 1903, 119 ș.u.

⁸⁸ Cf. *Chron. Paschale*. Au fost comparați cu arcașii olandezi; Hesseling, *Essai*, 94.

⁸⁹ *Chron. Paschale*, 623.

⁹⁰ Vezi Uspenski, în „V.V.”, I, p. 1 ș.u. (mai ales după „Cartea Ceremoniilor”).

⁹¹ *Patria, loc. cit.*, c. 564; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.

⁹² *Ὅπως ἐκτίσεν εἰς ἐξήκοντα ἡμέρας, ἐχόντων τῶν δύο μερῶν τοῦ δήμου ἀπὸ χιλιά- δων ὀκτώ*; *Patria, loc. cit.*, c. 512; cf. c. 590.

⁹³ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273.

⁹⁴ Teofan, ed. Bonn, 377 (sub Iustinian II).

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Vezi „Byzantine research fund”, *St. Eirene*, 80 ș.u. cu planșe; Ebersolt, în „Byz.”, VI, 559 ș.u. — Erau sub Iustinian și vizitii evrei¹ și samariteni; Malalas, 446.

⁹⁷ Malalas, 487—488.

⁹⁸ Ele sînt înfățișate într-un stil ritmic chiar de Maas, în „B.Z.”, XXI, 49—50, și traduse de Bury, *History*, II, 71 ș.u.; o altă „demagorie” este cea redată de Teofan: este o adevărată ședință de club iacobin, dar cu posibilitatea pentru „mandatar”, vorbind în numele împăratului, să trateze drept „evrei, maniheeni și samariteni” pe cei din opoziție, a căror cerere este respinsă.

și el poporului coroana sa smulsă unui oarecare Ioan, ajuns apoi episcop de Heraclea, și unui Amantius pe care a trebuit să-l înlăture⁹⁹. Erau fără îndoială aceleași bande care organizau marile serbări populare ca acele „Rosaliae” și „Brytae” de origine țărănească latină¹⁰⁰, sau acele „Maiumas” care veneau din Siria¹⁰¹.

Sub Iustinian — care își avea facțiunea sa, prin care s-a putut scăpa^w de Vitalian¹⁰², și care ne este înfățișat ca forțând mâna lui Iustin, dacă nu chiar
155 pentru // a deveni un „nobilisim”, cel puțin pentru a fi înălțat la rangul de Cezar¹⁰³ — aceste certuri de partide, de meșon continuau la Constantinopol. Împăratul, care fusese și magistrul miliției sub unchiul său Iustin I, și împărăteasa Teodora, fosta actriță, care cunoștea pînă în străfunduri tainele Hipodromului, aveau deci și ei simpatiile și antipatiile lor. Lucrul se știa bine, și s-a ajuns la învinuire din partea Verzilor¹⁰⁴, bineînțele, căci Albaștrii¹⁰⁵ îl numărau pe împărat printre ai lor. Împăratul soldaților și al demei¹⁰⁶ fusese camaradul lor, și ei nu se siliseră să se poarte ceremonios cu el¹⁰⁶. Noul împărat al plebei, Cezarul familiar, rămînea toată viața, în ciuda izolării și a caracterului său „sacru”, oarecum amestecat cu poporul.

Pe această plebe, el a lingușit-o la început, mai mult ca oricare alt împărat. Fiind consul, el întrecuse în dărnicie pe toți predecesorii săi, cheltuind pînă la 280 000 de *solidi* pentru spectacolele sale rămase celebre — mai presus de toate celelalte, și adusese înaintea unui public¹⁰⁷ care în virtutea civismului său se complăcea și la priverile mutilărilor și execuțiilor celor osîndiți, douăzeci de lei, treizeci de pantere și un mare număr de cai cu valtrapuri bogate¹⁰⁸. Totodată a reparat vechiul portic și a mai adăugat un „vestibul imperial”¹⁰⁹.

De cum nu le-a mai plăcut politica stăpînului, l-au acoperit de insulte ne-
156 pedepsite, // în cursul încăierărilor, capul său sacru era împodobit de ei cu urechi de măgar¹¹⁰, pentru a manifesta nemulțumirea lor față de el.

⁹⁹ Bury, *History*, I, după *De caeremoniis*, I, 91, 93. Cf. Vári, în „B.Z.”, XVII, 75 ș.u. Cf. Serruys, *À propos d'un triomphe de Justinien*, în „R. ét. gr.”, XX (1907), 240—244.

¹⁰⁰ Diehl, în „R. ét. gr.”, XVI (1903), 28—41; Karolidès, în *Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen*, Strasburg, 1913.

¹⁰¹ Bury, *History*, I, 437—438. Cf. Malalas, 284—285.

¹⁰² Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 197.

¹⁰³ „Iustinus Augustus Iustinianum nepotem suum, ad senatorum supplicationem, invitus Caesarem facit”; *ibid.*, 197.

¹⁰⁴ *Un agitator factionis prasinæ*, în notele lui Ducange la *Chron. Paschale*, ed. Migne, c. 532.

¹⁰⁵ Ο στρατὸς τῶν φυλλαττόντων τὸ παλάτιον κελεύσει Θεοῦ ἐξκουβιτόρων ἅμα τῷ δῆμῳ; Malalas, 410. Cubicularul Amantius vrusea să-l impună pe comitele Teocrit; *ibid.*, 410.

¹⁰⁶ Vezi mai jos.

¹⁰⁷ „Gratum bonis civibus spectaculum”; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

¹⁰⁸ „Iustinianus consul omnium orientalium consulum profecto munificentior”; *ibid.*, 101. Cf. și 101—102. Un alt Iustinian, general al unuia din succesorii împăratului cu acest nume, a trimis împreună cu prinșii perși spre a fi vinduți „nummo publico”, douăzeci și patru de „elefanți”; Ioan de Biclar, *loc. cit.*, 214.

¹⁰⁹ „Regium vestibulum . . . ad aspicienda probandaque in circo certamina”; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

¹¹⁰ Επιστορεῖς, γαῖδαρες; *Chron. Paschale*, 532.

Fecioara, Hristos, împăratul, măgarul, prefectul pretoriului, chestorul, funcționarii hrăpăreți erau confundați cu toții împreună, în urletele acestor oameni pățimași și fără rușine, a acestor mulțimi certărețe aidoma acelor de la Atena din vremea lui Aristofan. Odinioară, pe motivul unui cutremur de pământ, se ceruse anularea deciziilor conciliului din Chalkedon¹¹¹. Ideile noastre de astăzi ne vor împiedeca întotdeauna de a înțelege acest fenomen. Cum demele au și încheiat¹¹² un armistițiu¹¹³ situația s-a îngreuiat pentru suveran.

Într-una din aceste împrejurări, Iustinian, vrînd să fie energic, ca la Antiohia, unde interzisese jocurile de circ¹¹³, a fost neîndemînic. I-a lăsat prefectului Ioan de Capadocia autoritatea deplină ca să restabilească ordinea¹¹⁴. Cîțiva indivizi au fost capturați în timpul învîlmășelii și osîndiți la moarte: unii și-au căutat salvarea în biserici. Prefectul, apoi și împăratul care a refuzat grațierea¹¹⁵, și-au ridicat pe toți contra lor. Bande distrugătoare au dat foc Pretoriului, Circului, Palatului, porticurilor lui Constantin și celor mai frumoase case din oraș. Unul din cei trei nepoți ai lui Anastase, dintre care acesta vruse să-și aleagă succesorul¹¹⁶, Hypatius¹¹⁷, trimis să comande odinioară contra lui Vitalian care // îl închisese într-o cușcă¹¹⁸ de fier¹¹⁹, a fost proclamat împărat, în ciuda rezistenței sale aparente. El a fost dus la Hipodrom, cu insignele imperiale și cu lanțul de aur, avînd alături de el pe fratele său Pompei, purtînd un pieptar de fier sub haină și însoțit de o curte întreagă de „nobili” și de plebei tocmiți cu bani¹¹⁹, așa cum s-ar face în zilele noastre instalarea unui guvern provizoriu înfățișat parlamentului sau primăriei capitalei. Se striga, ca la teatru Nika! Nika! (fii învingător, fii învingător), strigăt sălbatic cu care erau îmboldiți gladiatorii și conducătorii carelor în întrecere. Acești tineri din popor erau foarte viteji, cum s-a văzut la Antiohia cînd au îndrăznit să dea lupta cu perșii, avînd uneori în mînă doar pietre drept armă, cînd au proclamat în fața dușmanului celui mai temut, victoria împăratului Βασίλεὺς καλλίνικος¹²⁰.

Iustinian care încercase în zadar să recîștige dragostea norodului, înfățișîndu-i-se cu evanghelia în mînă, se gîndea să plece, și Hypatius se și dusesese să ia în stăpînire palatul pe care l-a găsit gol¹²¹. Dar Teodora cunoscînd mai bine sufletul „demos”-ului, a știut să-l facă pe împărat să-și schimbe hotărîrea. Ea avea la îndemînă nu numai pe Commentiolus și pe

¹¹¹ *Ibid.*, c. 889.

¹¹² Πρὸς ὀλίγων καιρὸν ἐγένοντο φιλίαι οἱ δῆμοι; Malalas, 422.

¹¹³ *Ibid.*, 449.

¹¹⁴ Diehl, *Justinien*, 462 ș.u.; Bury, *History*, II, 36—39. Informații în Notele tusculane, Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1820.

¹¹⁵ Se strigă: Φιλανθρώπων Πρασίνων καὶ Βενέτων πολλὰ τὰ ἔτη; Malalas, 473 ș.u.

¹¹⁶ Ceilalți doi poartă nume vechi romane: Probus (fusesse și el odinioară proclamat, Πρόβον βασιλέα τῆς Ρωμαϊας; *Chr. Paschale*, 532) și Pompei. Nepoții lui Iustinian se numesc unul Iustin, celălalt Boraidēs; Bury, *loc. cit.*, 47.

¹¹⁷ Vezi interesanta povestire a Anonimului din Valois, Mommsen, *Chron. Minora*, I, 326.

¹¹⁸ Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 195.

¹¹⁹ Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

¹²⁰ Procopie, II, 8, 8, 20 ș.u.; 9, 14, 17.

¹²¹ *Chron. Paschale*, 884.

un *Mundus* venit de la frontiera de nord, dar și pe un fost tovarăș de arme al bărbatului ei, Belisarie, reîntors din Persia pentru a porni contra vandalilor cu „doriforii” și „hypaspistii” (lăncierii și purtătorii de scuturi) pe care îi ținea sub ordinele sale. Un comandant barbar sosise aducând cu el heruli. Când mulțimea nesfârșită a văzut săbiile executându-și singeroasa lor misiune în Circ, unde venise Hypatius, plecând din palatul pustiu pentru a pune să fie aclamat și l-a auzit pe împărat strigând „Plecați de aici, vai vouă”¹²², ea a început să verse lacrimi de căință¹²³, apoi s-a risipit, lăsând în urma sa cadavre așternute pe străzile marelui oraș înnegrit și pîngărit. Împăratul de o singură zi, care // îndrăznise să invoce în favoarea sa meritul de a-i fi adus chiar el pe rebeli la locul măcelului¹²⁴, a primit cununa de martir împreună cu unul din frații săi, măcar că altădată Iustinian iertase generos pe o altă rudă a lui Anastase, Probus¹²⁵. Gîtit în timpul nopții, cadavrul său fu aruncat în „rheuma”, în Canal¹²⁶. Cu toate acestea nu s-a luat nici o măsură contra partidelor, și cîteva zile mai tîrziu Albaștrii și Verzii îl aclamau pe „augustul” Iustinian, care venea să-și reia locul¹²⁷, și nimeni nu se mai gîdea la atrocitățile atît de recent comise. Constantinopolul își relua existența sa obișnuită de candidă destrăbălare (16—17 ianuarie 532)¹²⁸.

Cîteva ani mai tîrziu cele două partide au ajuns să se încaiere cu prilejul anului nou: de astă dată represiunea a fost fără milă și ațîțătorii la tulburări au fost uciși sau aruncați în mare (539). În două rînduri (541 și 542) au mai fost capete sparte și case incendiate, fără ca aceste fapte să atragă după ele alte consecințe. După doi ani, din nou mare scandal la Circ și diferite incendii în împrejurimi; împăratul care era de față, nu a găsit nici un mijloc de îndreptare, avînd grijă însă ulterior să pedepsească întîi pe Verzi, apoi chiar pe Albaștri. În 555 se rostesc insulte împotriva noului prefect, cele două partide se luptă între ele și se răpun reciproc; moștenitorul tronului^A intervine, cei vinovați sînt pedepsiți cu tăierea degetelor. În 559 din nou a fost un început de incendiu. Uneori lumea se plîngea că moneda ar fi falsificată, uneori // se cerea doar pîine¹²⁹. Dar Iustinian a ținut la Albaștri pînă la capăt; și cînd s-a produs tumultul din 561, succesorul său a făcut cunoscut celor din acest partid că „împăratul lor a murit”, iar Verzilor că Iustinian — adică cel care știuse să-i pedepsească — „era viu pentru ei”.

✱ Trebuie subliniat că aceasta a fost ultima revoltă în numele partidelor din Circ¹³⁰. Dar vechiul loc își mai păstra încă importanța sa, măcar că

¹²² Ἀπέλαθε, ἕκαστος φυλάξει (Fugiți, fiecare să se păzească); *ibid.*, 881.

¹²³ *Ibid.*, c. 886.

¹²⁴ *Chron. Paschale*.

¹²⁵ Malalas, 438—439. A fost intitulat βασιλεὺς τῆς Λούπρας, *Chron. Paschale*.

¹²⁶ Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 103; Marius d'Avenches, *ibid.*, 295; Victor Tennonensis, *ibid.*, 198.

¹²⁷ Îl destituise pe Ioan de Capadocia; Malalas, 480—481.

¹²⁸ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1253, 1288; Viața Sf. Samson, *ibid.*, CXV, c. 292. Vezi și A. Mordtmann, *Justinian und der Nika-Aufstand*, Constantinopol, 1898; Bury, *The Nika riot*, în „J. hell. st.”, XVII (1897), 92—119; *History*, 1923, II.

¹²⁹ Malalas, 483—484, 486, 488, 491.

¹³⁰ Totuși Victor Tennonensis mai menționează una, care ar fi din c. 566; p. 205.

nu mai erau acolo nici temple, nici tribune politice. Societatea cea bună, mărimile de orice categorie se întâlneau aici în fiecare zi sub porticurile Augusteionului¹³¹. Aceasta se numea ἀγοράζειν¹³². Fiecare își exhiba bogăția, ifosul, numărul credincioșilor săi. Belisarie, după ultima sa reîntoarcere din Italia, își făcea apariția aici ca cel mai puternic șef al unei armate personale; el era întotdeauna cel mai înconjurat de respect dintre toți ofițerii și magistrații.

Adesea puteau fi văzuți, sub porticurile unde negustorii de cărți își expuneau spre vânzare manuscrisele în fața reședinței imperiale, oameni din popor fără nici o instrucțiune, purtând discuții asupra problemelor celor mai neînțelese ale teologiei cu călugării greci sau sirieni, locuind în noile mănăstiri din Constantinopol, sau cu predicatori ambulanți, adevărați „derviși” creștini. Era mai ales vorba despre „firile” lui Isus Hristos, și fiecare se declara sus și tare monofizit dacă susținea că Mîntuitorul avea o singură fire, sau difizit dacă socotea contrariul, sau aderent al doctrinei conciliului din Chalkedon, apoi al *Henoticonului*, și încă și mai târziu, adversar al celor Trei Capitoale dacă adera la compromisul oficial.

160

Discuțiile ajungeau adesea la un diapazon violent, // căci printre magistrii de sub cerul liber erau uneori și sfinți vagabonzi dintre aceia obsedați de viziuni și capabili a săvîrși minuni, care veneau pentru a striga adevărul în fața împăratului însuși fie chiar cu prețul muceniciei. Falși savanți perorau fluturînd manuscrise și epistole de origine îndepărtată.

Tonul se menținea același fără deosebire ca cel de la jocurile de noroc și spectatorii erau absolut aceiași ca cei ce admirau cu plăcere talentele cînelui savant orb, în stare de a deosebi pe oamenii buni de cei răi și care datorită acestui fapt și-a și aflat un loc în cronici¹³³. Puțin lipsea să nu se ajungă la bătaie: o răzmeriță putea să izbucnească astfel.

Uzurpatorul Basiliscus^B, care a domnit nouăsprezece luni (475—476) ar fi vrut să-l alunge pe patriarh, dar nu a îndrăznit a o face de teama călugărilor¹³⁴. Precum am mai spus, încă din secolul IV au putut fi văzute la Ierusalim și Alexandria bande de oameni din popor luptîndu-se pentru un arhiepiscop sau un patriarh, și împotriva unui altuia pe care îl socoteau eretic și pe care nu șovăiau să-l arunce în apă sau să-l dea pradă focului, împlinind astfel o justiție sumară ca aceea a linșării din America contemporană. Ulterior li se tăia limba vinovaților, și episcopul nepoftit era judecat de un conciliu. La Antiohia împăratul a fost silit să reintegreze pe fostul arhiepiscop Petru^C, după ce prelatul trimis de el în locul acestuia a trebuit să fugă. Aceasta nu a fost singura împrejurare în care a fost atacată reședința capului bisericesc de aici¹³⁵. Vedem stiliți evlavioși, călcînd pe urmele Sfințului Simeon, care coboară de pe stîlpul lor pentru a se adresa poporului¹³⁶, prelați luptători care merg călare pe măgari pentru a-și da aparențele sme-

¹³¹ Despre Augusteion, Bury, *History*, 1923, I, tabla; Oman, *op. cit.*, 21.

¹³² Procopie, *Bell. Goth.*, III, 258.

¹³³ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1313.

¹³⁴ Bury, *History*, I, 393.

¹³⁵ Malalas, 381, 468.

¹³⁶ Cf. Viața Sf. Daniel, publicată de P. Delehaye, *Les saints stylites*, Paris—Bruxelles, 1923. Cf. „Revista Istorică”, 1933, octombrie—decembrie.

161 reniei și a stîrni cu atît mai violent pasiunile: alții care protestează împotriva hotărîrilor imperiale privind religia, și își cernesc bisericile în semn de doliu pentru ortodoxie; patriarhul^D predică // împotriva împăratului din înălțimea amvonului, care se preface deci în tribună (463). Un patriarh bizantin, în propria sa biserică, sub împăratul Zenon, a răsturnat scaunul unui drogător al împăratului și l-a amenințat că-i va rade capul și îl va arunca apoi poporului fanatic.

Poporul din Capitală se agită pînă și pe motivul icoanelor în stil eretic, manihean, pe care Anastase ar fi poruncit unui fals preot să i le ducă în palat. Nu odată Biserica patriarhală a fost profanată de partide religioase care căutau să se excludă reciproc. Macedonius^E, patriarhul, i-a asmuțit împotriva împăratului pe călugări, precum și o mulțime în care se aflau femei și copii strigînd împotriva „maniheanului încoronat”; soldații din gardă, ei înșiși, salută pe capul bisericii, și împăratul se gîndește chiar să se ducă să trăiască în Asia, așa cum după aceea va fi ispitit să facă Iustinian cu prilejul răscoalei¹³⁷ Albaștrilor și Verzilor. A trebuit ca în timpul nopții să fie sechestrat prelatul. Anastase a pus să fie devastate bisericile și bătuți călugării de către cete de țărani.

Se întîlnesc două procesiuni cîntînd, una, imnul ortodox și cealaltă imnul celălalt, și se încaieră. Se aprind incendii în învălmășala nelegiuită în care oamenii se ucid unii pe alții în numele lui Hristos. Pe ici, pe colo auzi cum este proclamat numele unui nou împărat. Vom vedea mai apoi care a fost vigoarea ofensivei religioase din secolul VI.

162 Iustin și Iustinian au meritul de a fi pus capăt acestor tulburări neîncetate provocate de discuțiile asupra dogmei. Ele nu se vor repeta decît cu prilejul dezbaterilor referitoare la icoane, din secolul VIII. Trebuie spus totuși că și călugării de la Sf. Conon au luat parte la revolta din Ćirc („Nika”) și că ei au fost cei care i-au smuls pe cei osîndiți la moarte pentru a-i adăposti într-o biserică cu drept de azil. Puterea clerului se mai vedea încă în marile procesiuni ale tîrnosirilor de biserici (ἐγκαίνια) // cînd patriarhul, împreună uneori cu un coleg, ocupa carul triumfal al împăratului, care urma pe jos împreună cu poporul cîntînd imnul inaugural: „Deschide porțile, împărate”. Apare totuși la intelectuali un oarecare dispreț pentru acești tîlcuitori naivi și violenți ai dogmelor. „Eu cred”, scrie Procopie „că este un fel de rătăcire nebunească să vrei să explici firea lui Dumnezeu, arătînd cum trebuie să fie, cînd omul nu are nici măcar facultatea de a cunoaște lucrurile omenești, și cu atît mai puțin ceea ce privește esența lui Dumnezeu. Este mai bine deci ca eu să tac, decît să-mi arăt neștiința în aceste materiienerate. Căci în fond cunoscîndu-l pe Dumnezeu eu nu aş putea zice decît aceasta: că el este cu desăvîrșire bun, și că totul atîrnă de voința sa. Dar oricine este liber să vorbească despre el, fie el preot sau om neștiutor”¹³⁸.

Alteori lipsa de alimente¹³⁹ era imboldul care punea masele în mișcare. Împăratul era dator să distribuie în Capitala sa, ca și în alte anume metro-

¹³⁷ Vezi mai sus p. 109 ș.u.

¹³⁸ *Bell. Goth.*, 21–22. Cf. *ibid.*, 26. Împăratul Anastase, el însuși, se adresa comitelui Maurianus pentru a afla viitorul; Malalas, 390.

¹³⁹ Bury bănuia că aceasta ar fi fost și cauza răscoalei „Nika”; *History*, II, 44, nota 1.

pole din Răsărit, grâu, vin, slănină, orz. Niște vase a căror încărcătură și durată a transportului erau atent socotite, aduceau alimentele fără de care nu putea fi ordine la Constantinopol, căci plebea când era stingherită în obiceiurile sale de a trăi bine, dărima palatul prefectului răspunzător cu alimentația și-i striga în față împăratului chiar în prezența ambasadorilor străini: „Stăpîne, dă-ne belșugul nostru!” „Domine, da nobis abundanciam”; sau pe grecește, δέσποτα, εὐθηνίαν τῇ πόλει¹⁴⁰.

163

// Când zvonul neadevărat al morții lui Iustinian s-a răspândit la Constantinopol, în 553, brutăriile au fost devastate în trei ore, și negustorii și-au ținut prăvăliile închise pînă ce o iluminare generală poruncită de prefect a vestit poporul că împăratul trăiește.

NOTE

- a. Teodora, soția lui Iustinian I.
- b. În text „compagnons” . . . „fidèles” . . . „leudes”.
- c. Termen folosit la început pentru corpul pajilor („scholarii”), apoi pentru corpurile alcătuite armata palatină, deosebită de cea a themelor. Comandantul lor se chema „domesticos”.
- d. Aflați respectiv la est de cursul inferior al Niprului și al Donului.
- e. Teodat nu a avut nici una din calitățile regilor ostrogoți care i-au urmat: Vitiges, Totila, Teia.
- f. Dealtminteri papa Ioan I (523—526) a venit el însuși la Constantinopol (la sfîrșitul anului 525) ca sol al lui Teodoric către Iustinian I ca să ceară abrogarea măsurilor luate contra arienilor.
- g. În timpul lui Iustinian au venit papii Agapet I (535—536) și Vigiliu (c. 537—555), care a fost reținut șapte ani.
- h. Este vorba de trei lucrări de inspirație nestoriană care nu fuseseră condamnate de conciliul de la Chalkedon (451) și pe care Iustinian le condamnă printr-un edict al său (543), dar intră în conflict cu pontificele roman. Conciliul de la Constantinopol (553) a confirmat edictul, dar acesta nu a fost acceptat de papi pînă la sfîrșitul secolului.
- i. Interpretarea simbolică și alegorică a Scripturilor.
- j. Nume dat monofiziților extremiști care nu recunoșteau pe patriarhul de Alexandria pentru că acesta primise *Henoticonul*.
- k. Originar din Emesa, vine la Constantinopol sub Anastase și trăiește sub Iustin I și Iustinian. Este asociat de legendă cu biserica Blachernelor.
- l. Așa-numitul *Jeu d'Adam*.
- m. *Imnul acatist* se cîntă în a cincea săptămînă a Postului Mare ca mulțumire Fecioarei pentru că a mîntuit Constantinopolul de asalturile barbarilor. Conține porțiuni întregi împrumutate din Rhomanos. Ar corespunde la asediul avarilor din 626 și al arabilor din 678. Este atribuit de Ch. Diehl patriarhului Sergiu, apărătorul orașului.
- n. Hipodromul era locul în care împăratul era confruntat cu sentimentele populației Capitalei. Din acest punct de vedere avea un rol și chiar un rost politic care nu era mai prejos de acela al Sfintei Sofii.
- o. Împărat al Apusului (457—461).
- p. După unii istorici Verzii ar fi fost partizanii monofiziților, iar Albaștrii ai ortodocșilor.
- r. Împăratul Anastase admisesese în 512 să se adauge la trisagion (Sfînt, Sfînt, Sfînt Domnul Savaoth) cuvintele: *care s-a răstignit pe cruce pentru noi*. Ortodocșii au socotit că

[¹⁴⁰ Vezi mai sus, p. 109 ș.u. În legătură cu problemele de aprovizionare și de îndesulare a populației, vezi, alături de cartea atît de veche, dar nefolosită încă, a lui Hüllmann, *Geschichte des byzantinischen Handels*, Frankfurt, 1808, și de lucrările lui L. Brentano, *Die byzantinische Volkswirtschaft*, în „Jahrbuch”-ul lui Schmoller, 1917; Engelhardt, *Das Verpflegungswesen von Rom und Konstantinopel*, și G. Brătianu, în „Byz.”, V, 83 ș.u.; VI, 641 ș.u.

este o înjosire a Treimii și o confundare eretică a celor două firi ale lui Hristos. Acesta este sensul strigătului din Hipodrom. Dealtminteri patriarhii depuși de Anastase, mai întâi Eufemios (490–496), apoi Macedonius II (496–511) îl denunțau pe plebei ca eretic și maniheean, și întrețineau o vie agitație contra lui.

s. Acest Areobind care apare în 512 ca soț al prințesei Iuliana este altul decât soțul Proiectei, cel ucis în Africa, în 536.

ș. Iuliana era nepoata de fiică a lui Valentinian III și strănepoata lui Teodosie. Așa se explică poate și preferința arătată lui Areobind din partea celor care doreau o schimbare de împărat (pentru filiația ei vezi mai jos p. 157 n. c. și mai sus p. 24 n. 11).

t. Nepotul lui Iustinian (mort în 550) este dat ca exemplu pozitiv de către Procopie.

ț. Porțile orașului, a căror apărare era dată pe seama lor. Împăratul Mauriciu le încredințase la urmă, de nevoie, chiar paza orașului, ceea ce a fost o greșeală scump plătită.

u. Ridicate în 413 de către prefectul pretoriului Anthemius, completate în 439 și 447, aveau o lungime de circa 6 km, cu șase porți mari, cea mai vestită fiind Poarta Aurită. Un șanț de 15–20 m lărgime le apăra. Zidurile erau întinse. Cel interior era înalt de 11 m, având 96 de turnuri de 20 m înălțime. Au rezistat atacurilor hunilor, perșilor, avarilor, arabilor, bulgarilor. Față de întinderea inițială a orașului cuprins în incinta lui Constantin sporirea teritorială a fost considerabilă. În secolul VII i s-a mai adăugat și porțiunea cuprinzând biserica Blachernelor, asociată de legendă apariției minunate a Fecioarei, ocrotitoare a orașului contra asediatorilor avari din 626.

v. Deși existau patru deme, ele erau grupate pe perechi, reducându-se deci tot la două grupe: Verzii și Albaștri.

w. Vitalian, care reapăruse nesupărat după moartea lui Anastase ar fi putut fi un rival pentru Iustinian. După versiunea lui Procopie, el a fost asasinat în palatul împăratului Iustin de o *factiune a patriciului Iustinian*. După alții ar fi murit într-o încăierare dintre Verzi și Albaștri, începută în Hipodrom și continuată pe stradă.

x. Iustinian favorizase pe Albaștri și fusese susținut de ei. Dar cînd a vrut să aducă îngrădiri anarhiei demelor fără a-i excepta pe Albaștri, aceștia s-au unit cu Verzii contra împăratului dînd naștere răscoalei „Nika”. Aceasta a fost precedată de declarațiile lor de împăcare.

y. Anunțat solemn de deme în Hipodrom, odată cu sfidarea adresată împăratului la pornirea răscoalei „Nika”. O împăcare similară a precedat probabil și răsturnarea lui Mauriciu din 602.

z. În 513 cînd Vitalian pornise din nou cu trupele din Tracia asupra Capitalei. Învins la a treia încercare (la Anchialos), Vitalian s-a retras în Tracia, reapărînd în Capitală după moartea lui Anastase. Vezi mai sus nota w.

A. La această dată nu mai poate fi vorba decât de viitorul Iustin II, nepotul lui Iustinian, însoțit cu o nepoată a Teodorei.

B. A uzurpat tronul din 9 ianuarie 475 pînă la sfîrșitul lui august 476. Ca frate al împărătesei Verina, soția lui Leon I, s-a bucurat sub acest împărat de o situație nemeritată. Din cauza incapacității sale a dat greș marea expediție din 468 de sub comanda sa contra vandalilor. Curînd după moartea lui Leon (474), el uzurpă coroana cu sprijinul goților federați din Imperiu și al monofiziților. Pentru aceștia din urmă el dă o *Enciclică* în care denunță hotărârile conciliului din Chalkedon, care condamnase teza monofizită. *Enciclica* trebuia să fie acceptată și iscălită în mod obligatoriu de către toți episcopii din Imperiu. Constatînd insuccesul acestei inițiative, el încearcă o retractare, dar fără folos.

C. Patriarhul Petru al Antiohiei (470, 485, 489).

D. Ghenadie I, patriarh de Constantinopol (458–471).

E. Patriarhul de Constantinopol (496–511) a fost depus de împărat ca nestorian și dușman al statului și înlocuit cu monofizitul Timoteu (511–518).

II

GÎNDIREA BIZANTINĂ SUB IUSTINIAN

Caracterul dublu al acestei societăți bizantine pe care nu o mai uneau decât ceremoniile bisericii, solemnitățile fastuoase ale statului și scandalurile, revoltele străzii, se vedește și în literatura epocii.

Pentru literații de la curte, de care trebuie să deosebim lumea mai simplă a mănăstirilor și membrii clerului inferior, există scriitori bine pre-

gătiți de școala arhaizantă a retorilor, a filozofilor. Epoca lui Iustinian reprezintă o întreagă înflorire a acestei producții literare, care în bună parte ne-a fost păstrată.

Cei mai prețuiți sînt istoricii și unii „științifici” ai epocii, iscusiți în silogisme și în deducții, înarmați cu o erudiție bine învățată.

Multă vreme istoria societății, a statului, a făcut parte din acea a bisericii. Retorii, avocații din Asia, aleg mai degrabă această direcție. După scriitorii contemporani din perioada constantiniană, trebuie să cercetăm pe Evagrius și pe Zaharia din Mitylene pentru a descoperi atîtea amănunte interesante pentru care lipsește o cronică profană, o narațiune istorică făcută de laici. Abia după Heraclius povestitorii evenimentelor ecleziastice își vor ceda locul cu privire la redarea trecutului, aceloră care văd și ce mai este în afară de certurile religioase și care cred chiar că au datoria de a trece dincolo de ele. Trebuie totuși ținut seama că acești scriitori aparțin lumii europene pentru care tot ce vine ca politică de la Roma este mai presus // de ceea ce vine din misticismul exclusiv al vechilor religii asiatice prelun-
gindu-se pînă în Bizanț.

Procopie din Cezareea trece la rangul întii pentru opera sa asupra campaniilor lui Belisarie purtate în numele împăratului, pentru cataloagele sale de întemeieri de biserici și de lucrări de apărare întocmite la porunca împăratului însuși.

El este un reprezentant, ușor de recunoscut, al tradiției păgîne, din care se inspiră toți epigonii aceștia și din care își trag mîndria de a nu fi adevărați contemporani ai vremii lor.

Căci dacă în epoca lui Iustinian arta este creștină, literatura rămîne păgînă: literatură a trecutului, disprețuind limba poporului și luîndu-și modelele din antichitatea elenică în ce privește stilul, iar în ce privește spiritul și tendințele, din tradiția politică romană. Procopie oscilează între concizia militară a lui Cezar și aplecarea pentru anecdotele lui Suetoniu. Să nu uităm că pentru Iustinian însuși Marcu Aureliu este „prea filosoful Marcu” (*philosophissimus*)¹, și că școlile de învățătură (*ludi litterarii*) mențineau peste tot tradiția trecutului².

¹ Nov., coll. IV, tit. I, XXII.

² *Ibid.*, coll. IX, tit. V, CXX, pe lângă bibliografia atît de bogată la Krumbacher, *Byz. Litt.*, 234–237. Cf. E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Leipzig, 1907; J. E. Sandys, *A history of classical scholarship from the sixth century B. Chr. to the end of the middle ages*, Cambridge, 1903. Edițiile lui Procopie, ed. Bonn, ed. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, 3 vol., Leipzig, 1905–1913; Domenico Comparetti, *La guerra gotica di Procopio*, 2 vol., Roma, 1895; cf. *Libro nono delle istorie di Procopio di Cesarea, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti, ed. postuma, licenziata de Domenico Bussi*, Roma, 1928; G. Vitelli în „Studi italiani di filologia classica”, VIII (1900); L. Ginetti, *L'Italia gotica in Procopio di Cesarea*, Sienna, 1904; *Procopii de bello persico*, ed. H. B. Dewing, New York–Londra, 1910 (în Classical Library a lui Loeb). Despre Procopie, E. Mallet în „Engl. hist. rev.”, 1887; Kirchner, *Bemerkungen zu Prokops Darstellung der Perserkriege des Anastasios, Justin und Justinian*, „Programm”, Wismar, 1887; Haury, *Procopiana*, I, Augsburg, 1892; idem, *Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Prokop von Cäsarea*, München, 1896; Marc Brückner, *Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Prokop von Cäsarea*, „Programm”, Ansbach, 1896; H. Braun-Die *Nachahmung Herodots durch Prokopios*, Nürnberg, 1894; Haury, în „Memoriile” Ac. din München, 1895, 125–176; Bury, în „B.Z.”, XV, 45–46; Haury, *ibid.*, 295–298; Kraševnikov, în „Omagiul Pomialowski”, Petersburg, 1897; idem, în „V.V.”, I, pp. 416–425;

165 // Pentru împăratul mîndru de victoriile sale, pentru noul Cezar, era nevoie de o pomenire a războaielor sale, și potrivit cu moda dominantă, acest istoric ar fi trebuit să fie, dacă nu chiar un împărat — căci suveranul nu putea să-și preamărească el însuși, ca predecesorul său roman, propriile sale isprăvi, care erau dealtminteri ale lui Belisarie și ale trupeii personale a acestuia — cel puțin un soldat, pentru rolul de glorificator oficial. Dar el, patronul avocaților, s-a adresat unui retor, Procopie.

Acesta era un sirian, născut la Cezareea, oraș asemenea Antiohiei pentru neastîmpărul gata de revoltă al locuitorilor săi, printre care erau mulți evrei, mulți samariteni care credeau în iminenta apariție a lui Mesia, ca acel Iulian din Neapolis în Palestina, care a pus să fie încoronat ca „împărat” al lor și a fost ucis, sau înaintea acestuia, ca acel „țilhar” numit Ioustasa care a pus să fie arsă chiar la Cezareea o biserică închinată sfințului omonim al istoricului Procopie³. Crescut într-o școală grecească, el poate cita pe Homer și Eschil, Herodot și Arrian, chiar pe Platon. Limba latină nu putea fi necunoscută unui retor, unui avocat, și el citează din ea cîteva cuvinte. Mediul din care se trage îi dă o oarecare neprecizie în materie de religie: el crede într-un „Dumnezeu al creștinilor”, dar nu înțelege
166 // să se amestece în discuțiile asupra dogmei. Profețiile și oracolele nu îl lasă indiferent.

Secretar al lui Belisarie el se simte mai legat de acesta, și nu de împăratul însuși, pe care îl critică nu odată, mergînd pînă chiar a scrie că stăpînul său ia măsuri ridicole. Familia lui Anastase îi este vădit mai simpatică. El este prezent, alături de patronul său la toate expedițiile acestuia, dar își păstrează toată libertatea spiritului său cînd înfățișează isprăvile armatelor care îi aparțin marelui general. El îl atacă pe Tribonian care a făcut legile ce-i fuseseră cerute.

Dar sirianul rămîne legat de patria sa, și interesul său se îndreaptă de preferință spre Răsărit. El știe și limba persană și judecă politica împăratului față de regele vecin ca temătoare, și uneori chiar rușinoasă. Din adevărata gîndire elenică, el nu păstrează decît acest sentiment înalt al valorii atotbiruitoare a „virtuții sufletelor”⁴.

Acela^a care a înfățișat pe rînd războaiele din Persia, Africa și Italia, migălind la fiecare amănunt, și reliefindu-l cu artă, glorificatorul din poruncă al edificiilor înălțate de Iustinian, al operei de fortificații la frontierele Imperiului, pe care — ca și Traian — el voia să le facă inatacabile, ar fi compus

V, 431—482; idem, în „J. Min. I. P. r.”, 1898; F. Blücheler, *Procopiana*, în „Rheinisches Museum”, LXIII (1908), 152—155; Tuzevici (referindu-se la „Corpus Procopianum”, nu admite autenticitatea scrierii *De Aedificiis*), Petersburg, 1910; „V.V.”, V, 439 ș.u.; cf. notele bibliografice ale lui Bury în ediția lui Gibbon, V, 517—518. Bibliografia rusă în Bellomo, *Agapeto*, 84, nota 1.

³ Malalas, 382—383, 446—447. Samariteni tot atît de agitați și de dușmani ai creștinilor sub Iustinian, la Scythopolis; *ibid.*, 445—446. Cf. Viața Sf. Iacob călugărul, Migne, P. Gr., CXIV, c. 1213; Viața Sf. Marcel, *ibid.*, CXVI, c. 724. Cf. *ibid.*, CXL, c. 1070.

⁴ Οὐ γὰρ ἀνθρώπων πλῆθει, οὐδὲ σωματῶν μέτρῳ, ἀλλὰ ψυχῶν ἀρετῇ φιλεῖ ὁ πόλεμος διακρίνεσθαι (Căci războiul preferă ca oamenii să se distingă, nu prin mulțimea lor, nici prin măsura trupurilor, ci prin virtutea sufletelor).

167 mai tîrziu, după retragerea sa din slujbă și nemaifiind supus supravegherii lui Belisarie, o scriere imundă⁵, în care este // înfățișată nu numai împărăteasa Teodora ca ducînd, și pe tronul pe care îl cinstiseră o Evdokie sau o Pulcherie, aceeași viață rușinoasă ca în tinerețea ei de curtezană, dar împăratul însuși apare ca un rău administrator, un incapabil la războaie, și mai ales ca o ființă ciudată și fără personalitate, practicînd magia și folosind iluzii combinate cu iscusință pentru a-i înșela pe toți în opera sa de corupție prestigioasă. Stilul este într-adevăr cel al lui Procopie, dar el nu poate fi acceptat ca apărător al unei ortodoxii care a jignit sentimentele acestor populații asiatice, inseparabile de monofizismul lor. Autorul „Istoriei Secrete” atît de discutate poate fi vreun literat chiar din această Cezaree, în care mocneau atîtea uri religioase de diferite feluri, dar nu acest om de spirit păgîn, avînd o concepție prea înaltă pentru a coborî la nivelul acestei opere de josnică defăimare. A i-o atribui, ar însemna nu numai a-i scădea valoarea morală, dar chiar a-i contesta și inteligența. Nu este mai puțin adevărat că Belisarie, pe care l-a servit Procopie cu atîta fidelitate, fusese implicat de către lingușitorii lui Iustinian într-un proces de complot contra împăratului, din care a ieșit stigmatizat și disgrățiat⁶.

168 // Procopie se integra într-un șir întreg de imitatori ai antichității, despre care a mai fost vorba. Printre acești istorici din secolul V care îl preced în timp, Eunapius din Sardes — menționat și mai înainte ca istoric al bisericii, și care este și în direcția cealaltă autorul unei vieți a „sofiștilor”, adică a filozofilor contemporani din care făcea și el parte — a fost categorisit ca prost scriitor. Judecată cu totul nedreaptă. Așa cum am mai arătat, acest om care fusese la Atena, are un mare talent de a grupa faptele, a descrie scenele istorice, a da înfățișarea concretă a personajelor sale: ca marele său model, Polibiu, el caută întotdeauna motivul acțiunilor, și povestirea sa, în care se amestecă reminiscențe de poezie, și de filozofie, de la Homer

⁵ Ediții Bonn; ed. Krašeninnikov (*Procopii Caesariensis anecdota quae dicuntur*, Iuriev-Dorpat, 1899); cf. Șestakov, în „V.V.”, VI, 696 ș.u. și în „J. Min. I. P. r.”, 1899. Studii: Pančenko, în „V.V.”, II, 24—57, 340—371; III, 96 ș.u.; 402 ș.u.; Levesque de la Ravalière, *Réflexions contre l'idée que Procope est l'auteur de l'histoire secrète de Justinien*, în „Histoire de l'Académie des Inscriptions”; XXI (1754), 73—75; Eckard, *De Anecdosis Procopii Caesariensis*, Königsberg, 1860; Teuffel, în „Schmidts Zeitschrift für die Geschichtswissenschaft”, VIII, sau în *Studien und Charakteristiken*, 1871, reed., 1889; Diehl, *Justinien*, pp. XVI, XVIII ș.u. (contra autenticității); Ranke, *Weltgeschichte*, IV² (1883), era de aceeași părere, împotriva aceleia a lui Felix Dahn, *Procopius von Cäsarea*, Berlin, 1865, la care aderă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 234; Bellomo, *op. cit.*, 85 ș.u., 93 (pentru autenticitate); Baynes, în „Engl. hist. rev.”, 1930, 126 (opera lui Procopie, bătrîn pensionar, ar fi influențată de conflictele religioase); *History*, 36 („written in an hour of embitterment and despondency”); „B.Z.”, IV, 618—619, după A. Dimitriu (două părți, scrise sub influențe diferite); Pančenko, *ibid.*, II, 24 ș.u., 340 ș.u., 416 ș.u.; III, 96—117, 300 ș.u., 461 ș.u.; V, 402 ș.u.; P. Bonfante, *Il movente della storia arcana di Procopio*, în „Rendiconti della R. Accademia Nazionale dei Lincei, classe di scienze morali, storiche e filologiche, seria sesta” VIII (martie—iunie 1932), 381—385.

⁶ Malalas, 493—495; moștenire reținută de Iustinian, *ibid.*, 440. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1288. Evagrius caracterizează și el cu severitate avariția „bestială” a împăratului; IV, 30. Îl numește și eretic, IV, 39. Se bucură de moartea lui, *ibid.*, 41. Dar, această moarte a fost regretată în Italia: „luctus ingens ubique fuit et moeror nimis de tali orthodoxo viro”; Agnellus, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 335.

și pînă la Aristotel, este deosebit de vie. Așadar chiar dacă esența scrierii a fost păstrată de Zosima, nu poți decît să regreti pierderea, în afară doar a unor fragmente — a unui original atît de savuros⁷.

Trebuie fără îndoială socotit printre scriitorii epocii lui Iustinian și pe Marcellinus, comitele, care și-a dus pînă dincolo de începutul acestui secol VI concisa sa expunere latină. Vom recunoaște, comparîndu-l cu Procopie, care are simțul politic și tradițional al războaielor pe care le povestește, că cel mai roman dintre ei doi este fără îndoială grecul din Asia Mică.

O descriere a orașului Constantinopol, menționează printre istoricii epocii lui Iustinian pe un Plutarh, prim secretar „*a protosecretis*” și *πρωτογράφος*⁸. Nu s-a păstrat nimic de la el, și nici de la poetul epic, care este aproape un istoric, Kolutos Lycopolitul din Teba care, potrivit cu Suidas, a scris sub împăratul Anastase „Chalydonika” în șase cărți, precum și „Persika” și niște „Elogii”⁹.

169 //Agathias¹⁰, un alt originar al Asiei Mici este vrednic a fi așezat alături de Procopie, măcar că lucrarea sa — care îl arată ca un observator cu vederi largi, ținînd seama de tot ce se petrece pînă la depărtatul orizont occidental al francilor — nu ni s-a păstrat decît într-un fragment, dealtminteri foarte întins.

Ca și Procopie el este un om al Asiei Mici, născut la Myrina în Anatolia¹¹. A crescut la Alexandria și a devenit avocat, studiind la școala din Berytos (Beyrut), și mergînd apoi să profeseze la Constantinopol, departe de politică și de războaie. Asemenea contemporanului său, se complace în amintirea lecturilor sale care cuprind și pe Aristotel și pe Platon, și care merg în domeniul istoriei de la Xenofon pînă la Nonnos; a avut chiar în mîinile sale unele lucrări pierdute ca pe acelea ale lui Asinius Quadratus, istoricul războaielor din Germania, și ale scriitorilor despre lucrurile asiriene: Athenokles și Simakos. A pus să i se traducă de către interpretul Sergiu cronicile regale ale Persiei, pe care a vizitat-o mergînd pînă la ruinele Ninivei și ale Babilonului¹². Procopie tratase subiecte de geografie, Agathias este mîndru că e poet. El nu este, în fond, mai favorabil lui Iustinian decît fusese retorul din Cezareea. El își propune mai degrabă să preamărească domnia noului împărat Iustin II.

Dar orizontul acestui om, care se crede superior tuturor celorlalți și care declară că pornește la o operă mai vastă, cuprinde întreaga această lume ro-

⁷ Fragmentul, în de Boor, *Excepta de legationibus*, II, Berlin, 1903, 591 ș.u.

⁸ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1289.

⁹ Un Kritos, autor al unor „Getika”, un Kriton din Naxos care a scris o „Oktaeteris”, par să fi aparținut aceleiași epoci (Suidas).

¹⁰ Vezi ed. Bonn și Dindorf, Studii (după bibliografia din Krumbacher, *Byz. Litt.*, 242—243); G. Spyropoulos, *Katà tî mupetrat 'Aγathias 'Hrōdōton kai Προκόπιον*, teză, Atena, 1892; Heinrich Bessel, *Agathias*, „Programm”, Kempten, 1894; M. Apostolopoulou, *Μέμνηται Προκόπιον μupetrat 'Aγathias*, Atena, 1894.

¹¹ Ed. Bonn, 89, 96—97.

¹² *Ibid.*, 27, 115—116, 118, 124, 257, 258 ș.u., 264, 273, 284—285. Referitor la filozofii pe care i-a cunoscut: cilicieni, frigieni, lidieni, sirieni, fenicieni, pînă la Isidor din Gaza, oameni de ai lui de acasă (καθ' ἑμᾶς; vezi p. 122), 131. Andrei, arhiepiscop de Cezareea, comentator al Apocalipsului, citează și cuvinte persane, alături de cuvinte latine; Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 339 (cuvîntul persan lipsește în textul grecesc). Observații despre latină, *ibid.*, 391.

170 mană căreia // îi aparține cu mîndrie; și în timp ce Procopie se oprește la hotarele Italiei recucerite, acestălalt retor Agathias se ocupă, așa cum am mai spus, în paginile sale de un interes unic, de istoria francilor depărtați, pentru care el este singurul istoric în Bizanț.

Retorul Menandros „protectorul”^b, fiul unui erudit, fratele unui jurisconsult, inițiat în toată viața frivolă a Constantinopolului, el însuși admirînd pe conducătorii carelor de curse, și plăcîndu-i pantomimele¹³, a ajuns scriitor abia la sfîrșitul secolului, la o vîrstă matură. Din opera sa s-au păstrat doar bucăți răzlețe. De la Nonnosos, care a scris sub Iustinian, și de la Ioan din Epifania atît de cunosător al treburilor Persiei nu mai există decît triste rămășițe; și încă mai puțin lucru de la Teofan, singurul istoric bizantin din Constantinopol¹⁴, împreună cu Ștefan din Bizanț care, sub Iustin sau sub Iustinian, a redactat „Etnicele” (Ἐθνικά) sale din care ni s-a păstrat un singur rezumat¹⁵.

Alături de aceștia se dezvoltă o întreagă activitate în cîmpul istoriei ecleziastice, folosind uneori aceleași forme, și vădînd un spirit care nu se mai opune întotdeauna celui al societății laice, ea însăși atît de profund transformată.

Zaharia Retorul este în același timp, biograful lui Sever^c ereticul și autorul unei istorii a bisericii, întocmită pentru un eunuc, și care nu ni s-a păstrat decît într-o traducere siriană terminată în 544¹⁶. Noi nu o avem decît 171 // într-o versiune siriană aproape contemporană. Este un izvor excelent; autorul declară că a cunoscut personal pe unii din cei despre care scrie. S-a încercat o identificare a sa cu Zaharia, episcopul de Mitylene, care trăia în 536 și căruia i se datorește dialogul „Ammonios” asupra Creației¹⁷.

Ioan din Efes — „pelerinul”, călugărul care se fălește a fi creat biserici cu sutele în satele înapoiate, și pe care l-a însărcinat Iustinian în 542 cu o misiune contra păgînilor încă foarte numeroși în Asia Mică — se arată fără îndoială un mare scriitor al Bizanțului, în operele sale: „Viațele Sfinților” și „Istoria ecleziastică”, atinsă de monofizism, care merge de la Cezar pînă în 585. Credincios pînă la capăt convingerilor sale religioase — și de aceea, deși favorizat de Iustinian și de Teodora, acest fapt nu îl împiedică de a spune că ea venea din lupanar — el face elogiul lui Anastase, la nepotul căruia a locuit

¹³ Suidas.

¹⁴ Biografie și bibliografie, în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 243.

¹⁵ Ed. Stemplinger, *Studien zu den Ἐθνικά des Stephanos von Byzanz*, „Programm” din München, 1902. Cf. Heisenberg, în „B.Z.”, XII, 354; Geffcken, *De Stephano Byzantio*, Göttingen, 1889; Paul Sokolowski, *Fragmente des Stephanos von Byzantion*, în „Mélanges” Wachsmuth, Leipzig, 1897, 107—113.

¹⁶ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung, herausgegeben von K. Ahrens und Krüger, Leipzig, 1899. Cf. *The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, translated into English by F. G. Hamilton and E. W. Brooks*, Londra, 1899 (un anonim sirian o continuă pînă în c. 561); Kugener, în „B.Z.”, IX, 464 ș.u.; idem, *La compilation historique de Pseudo-Zacharie le rhéteur*, în „R. Or. chr.”, V (1900), 201—214 și 461—480; idem, *Vie de Sévère*, Paris, 1903; Delmas, în „É.O.”, III, 36—40; G. Krüger, în „B.Z.”, X, 283—287; XIX, 283 ș.u.; Nau, *Note sur l'époque à laquelle écrivait Zacharie de Mitylène*, în „Journal Asiatique”, seria 9, IX, mai—iunie 1897, 527—531; L. Petit, *ibid.*, 527—530.

¹⁷ Publicat de Boissonade, în *Anecdota graeca*.

citva timp la Constantinopol ¹⁸. Credul față de minuni, acest sirian vedește în toate operele sale o mentalitate naivă, foarte diferită de aceea a grecilor iubitori de expuneri abstracte și de dezbateri de principii. La el nu aflăm nici o pomenire a antichității, care îi este străină, nici o aluzie la prezent, atunci când nu expune tocmai acest prezent, nici o notă personală, și abia

- 172 // vreun amănunt biografic, dar îndeosebi când este vorba de înțelepciunea pe care o culege de pe buzele sfinților. Psihologia siriană se opune pentru prima dată spiritului elenic. Dar de fiecare dată când sînt prigonii partizanii doctrinei sale, se ridică glasul său de protestare. Cunoașterea mediului geografic și popular pînă în țara marzpanului^d armenesc îi îngăduie să introducă în scrierile sale și altă viață decît cea obișnuită din legende pioase. Unele din viețile sale de sfinți, ca Viața Mariei din Ierusalim, sau a surorii ei, care după o viață de renunțări și de milostenii îi cere lui Hristos să o slobozească pentru că „destul i-a fost” nu sînt lipsite de o senină frumusețe.

Dealtminteri o viață de sfînt, ca aceea a Sfintei Tecla scrisă de Vasile din Seleucia ¹⁹, este un adevărat roman, foarte întins, bogat în povestiri și reflecții. Nu lipsesc nici explicații filologice și geografice. Autorul se complace în a aminti că Seleucia este patria sa și el prezintă Antiohia ca „prea frumosul și marele” [oraș]. O descriere a unei serbări este luată de-a dreptul din mediul contemporan ²⁰.

Același stil de roman caracterizează istoria minunilor Sfinților Cyrus și Ioan, scrisă de patriarhul Sofronie^e din Ierusalim ²¹. Viața lui Policarp din Smirna, foarte literară și cuprinzînd și o bucată intercalată, ar putea fi chiar din secolul V ²².

- Aceea a patriarhului Eutychiu^f de către preotul Eustratie care l-a însoțit în exil și i-a slujit pînă în ultimele clipe, este unul din frumoasele monumente ale hagiografiei de la sfîrșitul secolului VI, atît prin informațiile precise pe care le dă chiar pentru evenimentele politice, prin notele asupra vieții
- 173 provinciale la Amasia, asupra regiunilor // vecine invadate de perși, cît și prin înalta lealitate și sentimentalitatea nealterată care o însuflețesc ²³. Față de Iustinian, devenit la sfîrșitul vieții sale eretic și prigonitor al patriarhului, ridicat de soldați în palatul lui Hormisdas și dus la mănăstirea din Chorakoudis apoi la cea zisă „Hosios” din Chalkedon și după aceea la Amasia, biograful are o atitudine hotărîtă, dar respectuoasă pentru demnitatea imperială.

¹⁸ H. Gelzer, *Pergamon*; Brooks, *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints*, I, Paris, 1923; J. P. N. Laud, *Johannes, Bischof von Ephesos, der erste syrische Kirchenhistoriker*, Leyda, 1856; editarea textului istoriei de către Thallery (Uppsala) și Cursten (traducere engleză de R. Payne Smith, Oxford, 1860; *The ecclesiastical history of John bishop of Ephesus*; versiune germană, J. M. Schönfelder, München, 1862), *Die kirchengeschichte des Johannes von Ephesus*; cf. Laud, *Anecdota Syriaca*, II, Leyda, 1868; trad. latină de Douwen și Laud, Amsterdam, 1889; Duchesne, *Jean d'Asie*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions”, 1882. În limba rusă, lucrarea lui Diakonov (Petersburg, 1908).

¹⁹ Migne, *P. Gr.*, LXXXV.

²⁰ *Ibid.*, 599 ș.u.

²¹ *Ibid.*, LXXXVII³, c. 3423 ș.u.

²² Vezi Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, 1931. Cf. E. Mucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*; Sanctis, *Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, 1927.

²³ Migne, *P. Gr.*, LXXXVI.

Evagrius ²⁴ a avut și el la îndemînă pentru domnia lui Zenon o istorie (mergînd pînă la 500) a lui Eustathie din Siria, care a constituit și unul din izvoarele lui Malalas ²⁵, fără a-i mai socoti pe Zosima, Priscus și Procopie.

Dar publicul din provincii, acela din mănăstiri, voia să aibă altceva: mai întîi, pentru istoria propriu-zisă, o povestire ușoară, variată și captivantă, o culegere de anecdote, de amănunte intime, o prezentare de spectacole și de evenimente miraculoase, într-un cuvînt un *jurnal* întinzîndu-se din depărtata antichitate pînă în vremea contemporană. L-a dobîndit în compilația lui Ioan Malalas, înfrumusețată de tot ce putea stîrni curiozitatea cititorului semicult, într-o lucrare scrisă în stil popular, nestingherit de faptul că apărea într-o epocă de elucubrații ambițioase și pedante. Termenul de „Malalas” transpus din siriană în greacă înseamnă „avocatul”; deci „avocatul” din Antiohia, pentru care dealtminteri el scrie în primul rînd.

S-a încercat o identificare între „avocatul” și patriarhul contemporan Ioan III Scolasticul, amîndoi fiind originari din Antiohia, iar patriarhul fusese mai înainte „avocat”. Este o concordanță izbitoare între punctul final pus cronicii atît de cunoscute în Răsărit, în anul 574 și moartea în 575 a patriarhului bolnav de doi ani de zile. Atitudinea lor față de curtea imperială a fost, fără îndoială, aceeași. Cum amintirea patriarhului, socotit eretic, a fost condamnată, se // poate ca să se fi reținut numai vechiul său calificativ sirian. Oricare ar fi adevărata personalitate a acestui scriitor din secolul VI, i se datorește recunoștință pentru a fi dat pînă la domnia lui Iustin II însemnări amănunțite asupra vieții constantinopolitane, oferind chiar și o caracterizare a aspectului împăraților: Iustinian cel robust, și Iustin II cel podagros ²⁶.

Alături de cheștiunea identității lui Malalas cu patriarhul, s-a mai ridicat întrebarea dacă Malalas și Ioan de Antiohia — scriitor mai cult și de un orizont mai liber, dar trăind în aceeași epocă — nu ar fi unul și același. Dar ceea ce s-a păstrat cu privire la al doilea este așa de puțin, și uneori de un caracter atît de confuz, încît rezolvarea problemei devine extrem de anevoioasă, și nu se poate opri cineva la o părere definitivă. Dacă totuși ar fi de riscat o nouă ipoteză, am avea în persoana lui Ioan de Antiohia cazul unui scriitor anonim care, folosind opera lui Malalas pentru a o „corecta”, ar fi găsit preferabil să rețină un nume popular ²⁷. // S-a semnalat totuși

²⁴ Pentru viața sa, vezi și Prosper Tiro, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 490.

²⁵ Erich Merten, *De bello persico ab Anastasio gesto, dissertatio historica*, Leipzig, 1905, 155—156.

²⁶ Haury, în „B.Z.”, IX, 337—356.

²⁷ Izvoare în bună parte necuprinse în bibliografia destul de veche a lui Krumbacher, *Byz. Litt.*, 325 ș.u.; pentru amîndoi vezi: A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, Leipzig, 1894, V, 414 ș.u.; Cumont, *Malalas et Corippe*, în „Revue de l'Instruction Publique en Belgique”, XXXVII (1894), 77—79; Anton Rüger, *Studien zu Malalas*, Bad Kissingen, 1895 (gramatică); P. Hermann Bourier, *Ueber die Quellen der ersten 14. Bücher des Joh. Malalas*, I, „Programm”, Augsburg, 1899; Patzig, *Unbekannte und unbekannt gebliebene Malalas-Fragmente*, „B.Z.”, II, 591 ș.u.; *ibid.*, III, 65 ș.u., IV, 165, 366—367; V, 422 ș.u. (Patzig: Malalas a fost oare monofizit?); VIII, 312 ș.u., 499 ș.u. (Istrine); IX, 60 ș.u., 337 ș.u.; X, 40 ș.u., 255 ș.u., 385 ș.u. (Patzig: Malalas și Tzetzes); 598 ș.u.; XI, 335 ș.u., 388 ș.u.; „Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte”, IX, 428 ș.u.; „V.V.”, I, 503 ș.u. (Sestakov); II, 372 ș.u. (idem); V, 697—699 (idem); X, 190 ș.u. (A. Vasiliev); XXI, 26 ș.u.; „Byz.”, IV, 281 ș.u.

la el confuzia cronologiei, lipsa de judecată în alegerea elementelor din cronică sa, absența frecventă a ceea ce trebuia să-l intereseze în calitate de antiohian, slugăria față de putere, de care dă dovadă față de „prea divinul” Anastase, care va trebui neapărat să învingă, pentru că Hristos însuși este alături de el și determină destinul său imperial²⁸.

Dar criticii nu au avut cu totul dreptate când au încercat să-l arate pe Ioan Malalas ca un scriitor ridicol, atât prin vulgaritatea stilului său, cât prin neștiința sa și lipsa unui plan. Este adevărat că poate fi surprins dându-l pe Annibal drept „rege” și Bretania drept oraș²⁹, calificându-l pe Attila drept „gepid”³⁰ atunci când acesta cere împăraților să-i pregătească palatul său în Occidentul lor. Dar aceste lucruri din depărtatul Vest roman nu interesează prea mult pe acest bărbat pentru care „Romania”³¹ este în primul rând un lucru al Răsăritului. El își va păstra toată atenția pentru Antiohia sa, înfățișându-i cronică, în parte, după propriile sale amintiri, și mai puțin pentru acea „Antiohie pe jumătate barbară”, după expresia regelui Seleucos, adică Edessa, ajunsă un moment „orașul lui Iustin”³², pentru Palmira refăcută de Iustinian³³ și pînă și pentru acea Abisinie a axumiților — luptînd cu himariții, dușmani totodată și ai „Romanilor” — către care Iustinian trimite un misionar creștin care fusese cerut de ei. Și iată-l pe autor povestind după un raport oficial fără îndoială, călătoria ambadorului // trimis către regele Angan care se arată pe carul său înalt de luptă cu patru roți mari, tras de patru elefanți, el însuși fiind pe jumătate gol în afară de o tunică de în brodată cu aur și acoperită de mărgăritare pe care se reliefează lanțuri de aur. Suveranul cvasinegru poartă cele două lănci și scutul, insignele regalității sale³⁴. Nu poate fi indiferent la valoarea științei acela care citează pe Pliniu, Cicero, Salustiu, Lucian, Eutropiu, Florus, precum și necunoscuți, ca Domnion sub Traian, Magnus din Carres sub Iulian, Clement și Tatiu, Tranquillus, Licinius pentru o epocă anterioară — în ceea ce îi privește pe romani³⁵ — iar pentru greci pe fabulosul Dictys din Creta, precum și alte izvoare, poate și de artă din epoca legendară, care îi permit să descrie minuțios aspectul tuturor personajelor lui Homer, și să identifice pe bulgari cu *mirmidonii*³⁶. Pentru amintirile istorice, îl citează pe Pausanias, iar pentru bizantini și predecesorii imediați pe Filostrat: după Sisif din Kos, Didim, Charax, Ninus, Timoteu și Arhiloc, mai sînt Sextus Iulius Africanus,

Cf. Baynes, *History*, 35 și Abramovici, în „Mélanges” Sobolewski, 1928, 19–21. Pentru „Ioan de Antiohia”, Patzig, *Johannes Antiochenus und Johannes Malalas*, „Programm”, Leipzig, 1892; de Boor, în „Hermes”, XXXIV (1899), 298, 299 ș.u.; Patzig, în „B.Z.”, IV, 23 ș.u. (referitor la „Troika”); XIII, 13 ș.u. (izvoare române); Sotiriadis, în *Jahrbuch für klassische Philologie*, XVI, Supliment; Νέος Ἑλληνομνήμων I, 7 ș.u., 13 ș.u.

²⁸ Cernusov, în „Byz.”, III, 65–72. Cf. „B.Z.”, VII¹, 111–128 (Patzig). Și Bury-Gibbon, V, 520–521.

²⁹ Ed. Bonn, 209, 246.

³⁰ P. 358.

³¹ Πᾶσα πόλις τῆς Ῥωμανίας (Fiecare oraș al Romaniei); p. 400.

³² P. 419.

³³ P. 426.

³⁴ Pp. 429, 433 ș.u., 456 ș.u.

³⁵ Pp. 178, 181, 209, 211–212, 214–215, 273, 329. Τὰ Ῥωμαϊκά, p. 462.

³⁶ Οἱ λεγόμενοι Μυρμιδόνες τότε, νυνὶ δὲ λεγόμενοι Βούλγαροι; p. 97. El caută în acea *caesura* care i-a înlesnit nașterea, originea numelui de Cesar; p. 214. Cf. 34, 103 ș.u., 107.

un Teofil, un Palaiphatos, un Porfir, un Filochor, „filosoful“ Eudimon³⁷. Malalas îl va declara trac pe Priscus, va cita pe un Nestorianus pentru domnia lui Zenon și pe un Eustathie pentru războiul împăratului Anastase contra perșilor³⁸. Nu este dovedit că la el ar fi fost doar laudă deșartă. Acela care menționează școala lui Probus la Antiohia³⁹ a călătorit; el poate deci să vorbească despre hlamida roșie a Isaurienilor, a căror istorie o cunoaște bine⁴⁰. El pomenește de prezența sa la Tesalonic unde a aflat de existența „cronografului // lui Brosichios“⁴¹. Rezultă că ar fi văzut și Roma unde semnalează forul boilor, *forum boarium* și în împrejurimile acestui oraș pare să fi întâlnit turme păzite de femei⁴². Pe ici, pe colo, folosește cuvinte împrumutate din latină⁴³. El adoptă o atitudine oficială față de împărați, binefăcători succesivi ai orașului său natal⁴⁴. Foarte evlavios, și cu o înclinare către monofizism, atît de răspîndit în Siria, el consideră „citharoediile“ și la fel și „tragediile“ deopotrivă ca niște născociri diavolești⁴⁵. Dacă stăruie asupra incidentelor curioase — ca acelea al cîinelui ghicitor care are în el „spiritul lui Python“, sau al femeii uriașe care străbate provincia⁴⁶, și dacă inventă sau reproduce măcar legende ca aceea a lui Neron care dorește să-l vadă pe Hristos sau a lui Pontiu Pilat care îl întreabă pe apostolul Petru dacă nu este el acel Hristos care este căutat, apoi ca aceea a căsătoriei Evdokiei, ori aceea a lui Paulin, ofițerul bizantin, favoritul împăratului pedepsit pentru că a inspirat stăpînului său bănuiele asupra legăturilor sale cu împărăteasa⁴⁷ Evdokia — se știe doar că în Siria, în literatura în limba națională, lumea era mult mai inventivă pentru tot ce se lega de trecut.

În textul lui Malalas avem în primul rînd o redare pe grecește a sufletului vulgului sirian. Este motivul pentru care acest scriitor popular se interesează de multe lucruri care nu au nimic a face cu Bizanțul și cu această viață a Capitalei pe care nu o prețuiește prea mult, nici ca episcop, nici ca străin. Dar, alături de faptele istorice prezentate fără vreo ordine, el adaugă toate birfelile provinciei, toate faptele diverse de jurnal și minunile calendarelor ieftine. // S-a ajuns în sfîrșit, după multiple și răbdătoare cercetări ale manuscriselor, la ideea unui ciclu de cronici⁴⁸, așa-zisul *Epitomé*, venit de la Malalas prin intermediul lui Ioan de Antiohia, a cărui cronică foarte bogată în amănunte menționată mai înainte, dar numai ca izvor al istoriei, nu s-a păstrat — cum am arătat — decît în parte⁴⁹, și de

³⁷ Pp. 34, 297.

³⁸ Pp. 369, 376, 399.

³⁹ P. 302.

⁴⁰ P. 34.

⁴¹ P. 187.

⁴² Pp. 171, 179.

⁴³ P. 402: *πραϊδεύειν*, pentru a jefui.

⁴⁴ Marcian este *θειώτατος* (prea sfîntul) și Teodora este considerată și ea sub un unghi divin (vezi p. 367).

⁴⁵ P. 4. Dar Diocletian, care abdică, este înfățișat ca și cum s-ar consacra lui *ἀθνατοῦ* Zeús (Zeus nemuritorul); 310—311.

⁴⁶ P. 412.

⁴⁷ Pp. 353—355, 356—358.

⁴⁸ Karl Müller, *F. H. Gr.*, IV.

⁴⁹ D. Serruys, în „B.Z.“, XVI, 1—51.

care se leagă cronicile bizantine ulterioare pînă în 948 (Leon gramaticul, Simion logothetul).

Același public se adresa cu pasiune *Vieților Sfinților* a căror compoziție este mult mai complexă, și infinit mai puțin sinceră și naivă decît se crede. Căci fusese creat foarte curînd un tip după care se orientau apoi hagiografii ⁵⁰.

Măcar că la începutul secolului VI, Zaharia din Mitylene a scris viața Sfintului Petru din Iviria și cea a schimnicului Isaia ⁵¹, totuși reprezentantul cel mai important al genului este Ciril din Scythopolis (514—557) de prin părțile Palestinei, fără îndoială, autor al *vieților Sfinților* Sava, Teodosie, Abramios, Euthymie, Cyriacus, Theognios și Ioan Hesychastul ⁵². Cea mai veche este desigur cea a Sfintului Sava. Față de împărat, Ciril mărturisește
 179 tot respectul datorat stăpînului; // acest călugăr format în mănăstirea palestiniană a Sfintului Sava se referă în repetate rînduri la activitatea suveranului. Este posibil că acest izvor să fi fost folosit de pseudo Procopie în „Istoria Secretă”. S-au constatat similitudini impresionante ⁵³ între această „istorie” și opera lui Ciril. Acesta judecă pe Iustinian și Teodora după atitudinea lor față de ortodoxia imuabilă; pentru acest motiv Dumnezeu va opri pe împărăteasă, înclinată spre divergențe de dogme, să aibă copilul pe care și l-a dorit atîta ⁵⁴.

Aceste *vieți* ale sfinților redactate de mult din nevoia de a contribui la slujba bisericească închinată sfîntului, erau compuse după modele desigur orientale și într-un stil folcloric. În literatura clasică nu găseai nimic asemănător, nici un motiv artistic de imitat sau dezvoltat în arhitectură și în stil. Uneori nu era mai nimic de povestit, și pentru a găsi ceva, pornind de la minuni relatate aparte, s-a ajuns mai apoi la un amestec nu numai al epocilor, dar și al persoanelor înseși. Biografia unui sfînt ca Nicolae, care era popular poate încă de pe atunci, oferă foarte puține elemente de narațiune: copilărie miraculoasă, călătorie la Ierusalim, înfățișare înaintea lui Constantin, minune a marinarilor amenințați de furtună, intervenție pentru salvarea celor trei „stratilați”, caritate față de cele trei fete lipsite de zestre și care după părerea chiar a tatălui trebuiau să-și îmbunătățească în alt chip averea. Un lirism nedeslușit în stil, o enumerare lăsată întotdeauna deschisă pentru noi revelații, minuni săvîrșite după moarte, completează un text pe care îl

⁵⁰ Cotelierius, *Ecclesiae graecae monumenta*, Paris, c. 1677 ș.u.; Krumbacher, în „Memoiriile” Ac. din München, 1892; Usener, *Der heilige Theodosios*, Leipzig, 1890; Grégoire, în „Revue de l’Instruction publique en Belgique”, XLIX (1907), 281—296 (Sf. Abraamios); idem, în „B.Z.”, XIII, 114 ș.u. Cf. Fr. Diekamp, *Hippolytos von Theben*, Münster i. W., 1898; Baynes, *History*, 34 (Viața Sf. Teodor Syceotul).

⁵¹ Spanuth, *Zacharias Rhelot, Das Leben des Severus von Antiochien*; L. Petit, în „B.Z.”, IX, 527—530.

⁵² Ed. Migne, *P. Gr.*, LXXXVI. Vezi frumoasa lucrare de o gîndire atît de liberă și imparțială a părintelui Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, în „R. q. hist.”, XXXVII (1903), 56—122 (există și sub formă de extras). Cf. Grégoire, *La Vie de Porphyre, évêque de Gaza, est-elle authentique?*, în „Revue de l’Université de Bruxelles”, XXXV (1929—1930).

⁵³ Viața a fost publicată de Cotelierius, *Ecclesiae graecae monumenta*, III, 220 ș.u. Cf. Bellomo, *Agapelo*, 93—95.

⁵⁴ Referitor la un Teodor de Scythopolis, contemporan, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 231 ș.u.

ascuți în biserică în ziua de sărbătorire a sfântului, dar care poate fi citit și acasă. Romanul creștinismului și-a făcut astfel apariția ⁵⁵.

180 // Acest gen literar va fi continuat timp de secole și împărați ca Leon cel Înțelept^h își vor da și ei contribuția lor.

Alte lucrări propun reguli de viață pentru acei sihaștri care au acaparat toată viața morală a vastului Imperiu. Ne vom referi mai târziu la acel sinait Ioan, zis „Klimax” (scară), care a scris, înainte de anul 600, o lucrare de folosire clasică în mănăstirile ortodoxe de toate limbile, despre acea „scară” ale cărei trepte trebuie suite pentru a se ajunge la desăvârșire, în măsura în care aceasta este hărăzită slăbiciunii omenești. Rar se va găsi cineva care, mergând pe urmele marilor predecesori prin care a fost elaborată teologia creștină, să se apropie de tainele credinței cum a făcut Maxim Confesorul, care în exilul său din Caucaz a fost victima resentimentelorⁱ împăratului Constant ⁵⁶.

Se încercau cu oarecare timiditate teorii asupra cîrmuirii. Părerea că lucrarea diaconului Agapet Σχέδη βασιλική avea rostul de a îndrepta puțin felul de viață din ultima vreme chiar a împăratului Iustinian, nu mi se pare că ar putea rezista la o analiză psihologică. Se crede oare în adevăr că „prea divinul și prea piosul împărat” ⁵⁷ ar fi resimțit nevoia să fie adus pe calea cea bună de un biet cleric? Și dacă unul ca acela ar fi avut această îndrăzneală, acest gest ar fi putut fi oare tolerat? Totuși s-a mers pînă a căuta biografia pretinsului sfătuitoar moral al basileului. Unele manuscrise dintr-o epocă foarte tîrzie arată clar că un retor și moralist din veacurile următoare a avut ideea de a exploata numele glorios al cuceritorului și legislatorului ⁵⁸. Asemănările cu Procopie // și cu Ciril din Scythopolis se explică ușor prin folosirea tocmai a acestor predecesori.

181

Aceste recomandări ar putea fi puse în legătură cu „didascaliile” Sfințului Dorotheu, care sînt totuși în adevăr din secolul VI ⁵⁹, precum și cu o primă încercare de politică bizantină din aceeași epocă ⁶⁰.

Se poate spune în vremea aceasta că poezia religioasă a murit. Doar Andrei Damascenul, ajuns capul bisericii din Creta a mai adăugat imnuri la cele ale oficiului divin al bisericii de Răsărit.

⁵⁵ Gustav Apich, *Hagios Nikolaos, der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, 2 vol., Leipzig, 1913, 1917.

⁵⁶ Alți scriitori din mănăstirile palestinene, Dorotheu, Antioh de Medoraga, la Migne, P. Gr., LXXXVIII.

⁵⁷ Este titlul dat în opuscul; Migne, P. Gr., LXXXVI.

⁵⁸ Vezi și Gottlob Bauer, *Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus amatores*, Marburg, 1889; Praechter, în „B.Z.”, II, 444 ș.u. (Agapet și „Varlaam și Ioasaf”); Antonio Bellomo, *Agapelo diacono e la sua Scheda Regia*, Bari, 1906; Praechter, în „B.Z.”, XVII, 152–160; Vailhé, în „É.O.”, X (1907), 173 ș.u.; Valdenberg, în „B.Z.”, XXX, 95 ș.u. și în „V.V.”, XXIV, 27 ș.u. Vezi și opinia tot atît de afirmativă a lui Krumbacher, *Byz. Litt.*, 456–457.

⁵⁹ Λιδασκαλίου ψυχοφελείς, vezi „É.O.”, IV, 359 ș.u.

⁶⁰ Περί πολιτικῆς ἐπιστήμης în Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, II. O lucrare a lui Valdenberg în această chestiune, în „B. ngr. J.”, VIII, 402. De asemenea Περί βασιλείας, publicat de G. Vitelli, în „Studi italiani di filologia classica”, I (1893), 380–383. Pentru *scriptores minores* din domeniul teologiei, Pargoire, *l'Eglise byzantine*, passim.

Ca poezie oficială ea nu era decât o operă de răbdare și de știință totodată.

182 Autorii se mărgineau să folosească toate ritmurile vechi pentru ceremoniile oficiale, pentru descrierile obiectelor de artă sau pentru accidentele survenind în același mediu, ca de pildă năruirea creației arhitecturale a lui Iustinian, elementul contemporan fiind reprezentat de toată gama exclamațiilor de durere, de la *βαβαί* până la *παπαί*⁶¹. Agathias citează⁶² cu privire la biserica Sf. Sofia operele lui Paul Silentiarul, ofițerul care controla așa-zisul *silentium conventus*. Pentru a asculta de porunca stăpînului, el trebuie să-și caute mijloace poetice neștiute pînă atunci, constînd mai ales din inițierea // prin școală în repertoriul arheologic. El se mulțumește să-și expună amănunțit subiectul fără să mai amestece altceva decât o aluzie neprecisă la o conspirație pe care Iustinian o zdrobise tocmai atunci.

După domnia lui Iustinian, George din Pisidia, autorul unui „Hexameron” îndreptat împotriva ereziarhului Sever, îi va întrece pe ceilalți printr-o operă care își are importanța sa istorică. Și mai ales va trebui să ne oprim asupra poemului de o așa frumoasă ținută al grecului Corippus, care slăvește virtuțile și binefacerile lui Iustin II. Este o reînviere neașteptată și strălucită a poemului latin⁶³. Se găsesc aici calități care aparțin adevăratei poezii: descrierea palatului din Constantinopol, a aspectului naturii înconjurătoare, a vecinilor și dușmanilor Imperiului, a lui Iustinian alb tot, zăcînd mort în veșmînt de purpură, istoria isprăvilor sale fiind brodată pe rochia noii împărătese, Sofia. Îl vedem pe Iustin înfățișîndu-se în cercul celor patru culori „asemenea celor patru cai ai soarelui” unde este primit cu strigătul mulțimii „*tu vincas, Iustine*”, iar el răspunde cu urări de sănătate: „*bene vivite cives*”. În clipa cînd i se pune coroana pe frunte răsună strigătele *feliciter accipe*. El vizitează apoi Senatul și se întoarce la Hipodrom pentru a primi petiții, a da hotărîri cu privire la eliberarea prizonierilor și la plata datoriilor poporului față de Tezaur. Apoi urmează înmormîntarea fastuoasă a împăratului mort, cu fecioare care cîntă și cu bocitoare, descrierea întocmai a primirii în sală a înalților demnitari înfățișați pe rînd: *schola palatii, decani, cursores, in rebus agentes*, „tribunii palatului” așa-zisul *numerus* al „protectorilor”, grupul solilor lăudăroși ai kaganului avarilor și în sfîrșit — căci povestirea este întreruptă — ședința solemnă a Senatului.

183 Avem pentru aceeași epocă geografia oficială, așa cum ne-a dat-o înainte de 535 Hierocles în „Synekdem”-ul⁶⁴ // său, înainte de George din Cipru (între 591 și 600)⁶⁵ despre care va fi vorba mai tîrziu. Și chiar și o poezie

⁶¹ Kasimir Kumaniecki, *Eine unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558*, în „B.Z.”, XXX, 35 ș.u.; A. Veniero, *Paolo Silenziario*, Catania, 1916. Cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 726.

⁶² Pp. 296–297.

⁶³ Fl. Cresconius Corippus, *poeta africanus, De laudibus Justini Augusti minoris*, Roma, 1777.

⁶⁴ Ed. Bonn (împreună cu Porfirogenetul, III); Migne, CXIII, sau ed. lui G. Parthey, Berlin, 1866; August Burckhardt, *Hieraclis Synekdemus*, Leipzig, 1893. Cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 417–418.

⁶⁵ Ed. Gelzer. Cf. Bury, extras din „Engl. hist. rev.”.

geografică compusă de Ioan din Gaza asupra hărții lumii⁶⁶. El descoperă cele patru puncte cardinale în cele patru brațe ale crucii, și amestecă și îngerii în descrierea aspectului pământului. La acest autor de epigrame în stare să dea versuri fără greș apare, atunci cînd vrea să descrie forțele naturii muncindu-se să creeze cosmosul, ceva din entuziasmul filozofic al lui Lucretiu.

Dar alături de aceștia este un negustor, Cosmas¹, care vrea — folosind o argumentare cam obositoare astăzi, dar care era în stare să-i încinte pe contemporanii săi — să arate că pământul este totuși pătrat^k. El povestește în „Cosmografia” sa, ce a văzut el sau ce i-au spus tovarășii săi ca Sopatros, aflați în regiunile atît de depărtate, dar în mod normal deschise comerțului bizantin, cum sînt India, cu regiunea Sind și Male-Malabar cu cei două mii de elefanți ai săi forțați de locuitori să se lupte între ei⁶⁷, insula Taproban¹ sau Siedeliba, unde se întîlnesc reprezentanții întregului comerț al Orientului, și unde Imperiul ar fi cîștigat — dar într-o epocă mai depărtată — victoria asupra Persiei, înfățișînd doar frumosul său besant de aur față în față cu miliariesionul de argint al basileului persan, apoi coasta Africii orientale cu Egiptul și cu vechiul canal al lui Ramses refăcut de arabi, Muntele Sinai cu inscripțiile ebraice pe stînci, girafele și rinocerii, păsările rare cu nume ciudate. El însuși a fost trimis în timpul împăratului Iustin la // Adulis^m unde a cules o inscripție⁶⁸ și a făcut el însuși comerț⁶⁹ la Axumⁿ.

184

Dealtminteri Cosmas nu scrie spre a-și povesti călătoriile: mențiunea acestora, ca și folosirea de izvoare scrise — de pildă Ephor — slujise doar la sprijinirea considerațiilor sale cosmografice influențate de Sfintele Scripturi. Dar prin aceste excursii ajungem noi să cunoaștem pentru epoca lui Iustin starea regatului axumiților sub regele Elesbaan⁷⁰. Aceasta nu-l împiedică însă să fie un observator atent al fenomenelor naturii: astfel el măsoară umbra omului la Axum ca și la Alexandria⁷¹, și consultă specialiști în materie de eclipse⁷². Însemnările de zoologie pe care le dă, vădesc și ele simțul său științific. El se mîndrește de a fi mîncat carne de „porc-cerb”, de focă, de delfin și de broască țestoasă⁷³.

Acest „Indian” nu este lipsit de un simț național grecesc. El se complace în semnalarea faptului că în cutare insulă supusă odinioară de soldații lui Alexandru, mai sînt încă locuitori care vorbesc grecește⁷⁴.

Alexandrinul Philopones^o a putut să-și bată joc de teoriile asupra creației emise de Cosmas. Acesta a dat totuși o dată cu un izvor de prim ordin

⁶⁶ *Johannes von Gaza und Paulus Silentarius, Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit, erklärt von Paul Friedländer*, Leipzig, 1912; Gerhard Kramer, *De Fabula mundi a Joanne Gazaeo descripta*, Halle, 1920.

⁶⁷ Despre „lemnul indian”, vezi Viața Sf. Simion, Migne, *P. Gr.*, c. 3188.

⁶⁸ Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 101.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*, c. 101.

⁷¹ *Ibid.*, c. 321.

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*, c. 441 ș.u. În spiritul acesta purcede la descrierea insulei Taproban (c. 445 ș.u.). Dar cu privire la elefanți, citează și mărturia străine; *ibid.*, c. 449. Îl cunoaște și pe Berosius; *ibid.*, c. 451.

⁷⁴ *Ibid.*, c. 169. Cunoaște și drumurile Palestinei, *ibid.*, c. 197 ș.u.

pentru geografi și istorici, una din cele mai bune cărți de lectură pentru spiritul aventuros al maselor ⁷⁵.

- 185 // Ioan Philopones, adică „studiosul” ⁷⁶, „zelotul” ⁷⁶, originar din Alexandria ⁷⁷, nu se ocupă de detaliile răspindite în expunerea lui Cosmas, prefigurare bizantină a lui Marco Polo. Opera acestuia nu îl interesează decât prin teoriile sale greșite privind forma pământului. El însuși se preocupă de cele mai înalte probleme ale cosmosului. El a scris despre „formația” și despre „veșnicia” lumii, fără a mai pomeni o mică scriere a sa despre sărbătoarea Paștilor ⁷⁸. Tânărul Iustinian a primit omagiul uneia din aceste lucrări, iar patriarhul Sergiu pe a celeilalte. Sfintele Scripturi și interpretările teologilor se amestecă cu amintirile antichității în lucrările greoaie și destul de confuze ale acestui fervent platonician ⁷⁹.

- 186 Tot un contemporan al lui Iustinian a fost și acel Ioan Laurențiu Lidyos (Lydos) care a înfățișat într-un tratat latin adesea // copiat „minunile” ale căror urme le descoperise ⁸⁰ și a mai redactat și o altă compilație asupra lunilor ⁸¹. S-a interesat și de organizarea magistraturilor ⁸².

Cele trei lucrări ale lui Lydos par să fi fost destinate învățământului. Căci el redă doar — în legătură cu lunile, cu elementele superstiției curente și cu ordinea magistraturilor — datele binecunoscute ale științei comune. Dar la capătul definirii demnităților din Imperiu (cartea a fost scrisă după anul 554) el prezintă o serie de povestiri și de considerații care culminează cu glorificarea lui Iustinian, restitutor al vechilor frontiere și rîvnind să le extindă și mai departe. El vorbește deci despre cele două luni care au fost

⁷⁵ Ed. Montfaucon, *Collectio nova patrum*, II; Migne, *P. Gr.*, LXXXVIII; Winstedt, Cambridge, 1909. Cf. Gelzer, în „Jahrbuch für protestantische Theologie”, 1883, 105 ș.u.; E. Warminster, *The commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928; Sideropoulos, *Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae*; Strzygowski, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch*, Leipzig, 1899; S. O. Winstedt, *The Christian topography of Cosmas Indikopleustes*, Cambridge, 1909; J. W. Mac Grindle, *Cosmas Indikopleustes*, Londra, 1897; W. Schonack, *Aus Kosmas Indikopleustes in einer griechischen Handschrift*, în „Z. f. w. Theol.”, LIV (1912), 97—100; Readin, în „V.V.”, XI, 541 ș.u.; XII, 112 ș.u. Cf. K. D. Hüllmann, *Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge*, Frankfurt a. Oder, 1808, și Albert Herrmann, în rev. „Weltverkehr und Weltwirtschaft”, martie 1912. Despre himiariți, vezi și Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 567 ș.u.

⁷⁶ Vezi în această chestiune „É.O.”, VI, 87; VII, 341 ș.u.

⁷⁷ Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 61.

⁷⁸ *Joannis Philoponi de aedificio mundi libri VI, recensuit Gualterus Reichardt*, Leipzig, 1898; *De aeternitate mundi contra Proclum, recensuit Hugo Rabe*, Leipzig, 1899; *De Paschate, recensuit Carolus Waller*, Leipzig, 1899. Cf. Gudeman în „Realencykl. des klassischen Altertums”, ed. Kroll și Kurt Wille; Vailhé, în „É.O.”, III, 252—253; XVI, 277 ș.u.; „B. ngr. J.”, 1932, 104 ș.u. Vezi, în general, Ludwig Stein, *Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner*, în „Archiv für Geschichte der Philosophie”, IX (1895), 225—226.

⁷⁹ Relativ la Platon la Bizanț, vezi Darkó, în „B.Z.”, XXX, 13 ș.u. Despre *κυρία φιλοσοφία* (Filozofia suverană) sub Iustinian, vezi Grégoire, *Inscriptions*, I, 90, no. 255.

⁸⁰ *Johannis Laurentii Lydi liber de ostentis et Calendario graeco*, ed. Wachsmuth, Leipzig, 1897.

⁸¹ *Johannis Laurentii Lydi liber de mensibus*, ed. R. Wünsch, Leipzig, 1898.

⁸² *Johannis Laurentii Lydi de magistratibus populi romani libri tres*, edd. Ricardus Wulsch, Leipzig, 1903. Cf. Richard Schöne, în „Festschrift”, Hirschfeld, 327—329; „B.Z.”, V, 410 ș.u.; VIII, 493 ș.u.; X, 453—454 (Papadopoulos-Kerameus); Cumont, *Lydy et Anastase le Sinaïte*, *ibid.*, XIII, 30 ș.u.; „V.V.”, 174 ș.u.

suficiente pentru supunerea vandalilor, despre campaniile contra „geților”, care sînt în realitate ostrogoții, despre înfrîngerea „tiranului Bittiges” [Viti- ges] cînd împăratul a păstrat pentru Roma „ceea ce era al Romei”, τῇ δὲ Ῥώμῃ τῆς Ῥώμης ἀπέσωσεν.

Era pe punctul de a-i ataca pe sicambri, care se numesc și franci, cînd frontiera spre Persia a solicitat eforturile imperialilor. Dar autorul, spiri- rit critic, va stăruie îndelung asupra viciilor gestiunii financiare a lui Ioan din Capadocia. Este un întreg pamflet la capătul unei lucrări de compilație, și rămîne întrebarea dacă nu este vorba de interpolarea acestui text. Dealt- minteri Iustinian ar fi cerut acestui fost ofițer, după retragerea lui din armată, să descrie istoria războiului cu persii⁸³.

187

// Un anonim a scris cam tot atunci o „Epistolă despre cer și iad”⁸⁴. „Dialogul Hermippos”⁸⁵, o lucrare de tendință creștină despre astrologie, care ar putea ajunge a fi tolerată în felul acesta, aparține aceleiași categorii de scrieri⁸⁵.

Ca și în vechea Romă exista pe de lături și o literatură practică. „Sco- lasticul” Cassianus Bassus, purtătorul unui nume atît de roman, își amin- tea de Caton cel Vechi și de Virgiliu cînd își compunea în secolul VI „Geor- gicele”⁸⁶, urmînd mai ales pe Anatolius din Berytos și pe Didymos. Lucrarea a fost atît de apreciată încît a fost tradusă în limba siriană.

În acțiunea teologilor — și cine nu era puțin teolog la Bizanț? — se urmărea cu atenție o întreagă activitate de discuții înfocate despre dogmă pînă ce a putut să pară că s-a ajuns la o precizare a ei, și chiar și — ca să nu spunem: mai ales — după aceea⁸⁷. Cei mai mari scriitori ortodocși ai epocii au fost Sf. Maxim Confesorul (580—662)⁸⁸, cîndva proto-secretar imperial, apoi abate de Chrysopolis, viitor adversar al „Ecthesiei” lui Heraclius, tot- odată și innograf, care avea să sfîrșească exilat în țara lazilor, precum și Leon- tie din Bizanț⁸⁹.

188

// Anastase din Sinai în „Manualul” său îndreptat împotriva acefalilor (secolul VI) înfățișează experiențele sale din Siria și Egipt⁹⁰. Violența sa

⁸³ Erich Martin, *op. cit.*, 153—154.

⁸⁴ L. Rademacher, *Anonymi byzantini de caelo et infernis epistula*.

⁸⁵ Ed. Bloch, Copenhaga, 1830; Kroll și Viereck, *Anonymi christiani Hermippos, de astrologia dialogus*, Leipzig, 1895. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.”, XLIII (1900), 613—625 și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 627.

⁸⁶ Ediție recentă, H. Beckh, Leipzig, 1895. O versiune armeană, C. Brockelmann, în „B.Z.”, V, 385 ș.u.

⁸⁷ Aurelio Palmieri, *I caratteri generali della teologia bizantina*, în „Studi religiosi” din Florența, 1902², 115—136; IV, 333—352.

⁸⁸ Migne, *P. Gr.*, XCI; H. Straubinger, *Die Christologie des Hl. Maximus Confessor*, Bonn, 1906; S. L. Epifanovici, *Sf. Maxim Confesorul și teologia bizantină* (în l. rusă), Kiev, 1915; „Ė.O.”, XIII, 149 ș.u.; „Revue d'ascétique et de mystique”, aprilie—iulie 1930; Raf- faele Cantarello, *S. Massimo Confessore, la mistagogia et altri scritti*, Roma, 1931.

⁸⁹ Wilhelm Rügamer, *Leontius von Byzanz, aus dem Zeitalter Justinians*, Würzburg, 1834; A. Casamassa, *Tre libri di Leonzio Bizantino contra i Nestoriani e i Monofisiti*, în „Bessarione”, 1921; Fr. Loofs, *Leontius von Byzanz und die gleichnamigen Schriftsteller der griechischen Kirche*, Leipzig, 1887; J.-P. Junglas, *Leontius von Byzanz, Studien zu seinen Schriften*, Pader- born, 1908. Părintele Salaville citează asiatici contemporani, ca Efraim din Antiohia, Hera- clian din Chalkedon, Virgil din Thapsa, Pamfilie din Ierusalim și un Ioan Gramaticul, fără indicarea originii; „Ė.O.”, XII, 380.

⁹⁰ Migne, *P. Gr.*, LXXXIX.

împotriva lui Sever, atacat și de Leontie din Bizanț în „Capitolele” sale⁹¹, are accente de convingere personală; el îl atacă așa cum atacă un avocat pe apărătorul părții adverse. Multă vreme nu vom mai afla o pledoarie atît de însuflețită. Acest patriarh al Antiohiei [Sever] are toată energia conaționalilor săi, gata la certuri și iuți la măceluri. Sînt amintite luptele purtate de el în adunările ecleziastice în care i se mai întîmplă să „atingă” barba adversarilor. Andrei, arhiepiscop de Cezareea, își are loc alături de acest polemist ca autor de comentarii asupra Apocalipsului⁹².

Mai puțin savant sirianul Isac va cîștiga pentru recomandările morale cuprinse în tratatul său despre disprețul cuvenit lumii, un public de călugări care se va reînnoi neîncetat⁹³. A mai fost pomenit acel Ioan (n. prin 525), autorul atît de popular al unei „scări” („klîmax”) a perfecțiunii, al cărei titlu a rămas legat de numele său⁹⁴. Ea este plină de altminteri de amintiri și de povestiri care o fac să fie citită cu plăcere.

189 Dar masa obișnuită a știutorilor de carte prefera acestor studii anevoioase naivitatea idilei deșertului cu sfinții săi cenobiți, avînd ca să-i servească lei devotați și supuși, aproape evlavioși, așa cum o aflăm redată în scris de către sufletul simplu al celui simplu sirian călătorind prin Egipt, dacă nu și la Roma, Ioan // Moschos în compoziția sa „Pratum spirituale”, sau „Leimon” de la începutul secolului VII⁹⁵.

Literatura celor umili, pe care nu o disprețuiau întotdeauna cei cu studii, citind-o alături de opere elaborate cu răbdare, nu se mărginea doar la lucrări cu iz de mănăstire sau de peșteră eremitică.

În raport direct cu antichitatea, care pentru ei nu murise, fusese redactată — dar în alt sens decît pentru cărturarii arhaizanți — o istorie fantastică a războiului Troiei de către scriitorii populari cunoscuți sub numele de Dares și Dictys din Creta. Așa s-a născut în acest Orient bizantin o povestire a luptelor și suferințelor bunului Priam și ale viteazului său fiu, care a trecut apoi în Occident unde a fermecat generații întregi⁹⁶. Alături de această povestire, falsul Calistene pune în legătură amintirea lui Alexandru cu toate fabulele

⁹¹ *Ibid.*, LXXXVI, LXXXVII², c. 1193 ș.u.

⁹² *Ibid.*, CVI, c. 216 ș.u.

⁹³ *Ibid.*, LXXXVII², c. 811 ș.u.

⁹⁴ *Ibid.*, LXXXVIII. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 143 ș.u.

⁹⁵ Hesselning, *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, Utrecht, 1916; Iorga, *Cărți reprezentative*, I; Vailhé, în „É.O.”, V, 107—116.

⁹⁶ Wilhelm Greif, *Neue Untersuchungen zur Dictys- und Daresfrage, I. Dictys Cretensis bei den Byzantinern*, Berlin, 1900 (cf. idem, *Die mittelalterlichen Bearbeitungen der Trojasage*, Marburg, 1886); J. Fürst, în „Philologus”, LXI (1902); Nathan Edw. Griffin, *Dares and Dictys*, Baltimore, 1907; Otmar Schissel von Fleschenberg, *Dares-Studien*, Halle a.S., 1908; M. Ihm, *Der griechische und lateinische Dictys*, în „Hermes”, XLIV (1909), 1—22; Patzig, în „B.Z.”, I, 131 ș.u.; idem, *ibid.*, XII, 231 ș.u.; idem, *ibid.*, XVII, 382 ș.u., 489—493; idem, *ibid.*, XX, 229—230, idem, XXX, p. 1. ș.u.; Schissel v. Fleschenberg, în „Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien”, VIII—IX (1910); Noack, în „Philologus”, Supplement, VI² (1892); J. Fürst, *ibid.*, LX (1900), 228—260, 330—359.

190 transmise îndelung Orientului din această Asie cucerită de el din cîteva lovituri ale spadei sale eroice⁹⁷. Descrieri // fantastice cu tendințe moralizatoare și istorii populare despre animale, pești, păsări, vegetale, care ajung mai târziu să inspire drame asemenea celor ale oamenilor, veneau din Orient, mai ales din Alexandria, poate și din Antiohia, din primele secole ale erei creștine: „Fiziologul”⁹⁸, „Opsarologul”⁹⁹, „Poulologul”¹⁰⁰, „Orneosofionul”, „Poricologul”¹⁰¹. Și mai era și istoria egipteană a lui Esop¹⁰² și de asemenea și culegerile de proverbe în care se păstrează rămășițele unei literaturi poetice și morale dispărute¹⁰³.

191 // Savañi ca Suidas, comentatori ca Eustathie, spirite superioare ca Photios nu au socotit mai prejos de ei să reia și să reîntinerească vechi culegeri ca acelea ale lui Phrynichos, Aetius Dionysius și Pausanias, în așteptarea lui Eudemos și Apostolis din secolul XV¹⁰⁴.

Nu erau uitate nici basmele copiilor. Povestirea despre șoarece de o zîmbitoare imaginație aparține acestei literaturi¹⁰⁵.

⁹⁷ Ad. Ansfeld, *Zu Pseudokallisthenes und Julius Valerius*, în „Rheinisches Museum”, LII (1897); Gley, în „Philologus”, LVI (1897), 244 ș.u.; H. Christensen, *Zu Pseudokallisthenes*, în „Rheinisches Museum”, LIV (1899), 135—143; Istrin, în „V.V.”, VI, 97—130. Cf. pentru Alexandria armeană și rusă, „B.Z.”, VII, 461. Pentru Alexandria egipteană, von Lemm, *Der Alexanderrömer bei den Kopten*, Petersburg, 1903.

⁹⁸ Lemchert, *Geschichte des Physiologus*, 1889; Goldstaub, în „Mélanges” Tobler, Halle, 1895; Zuretti, în „Studi italiani di filologia classica”, 1847, 113—218; E. Peters, *Der griechische Physiologus und seine orientalische Übersetzungen*, Berlin, 1898; Mann, în revista „Anglia, Beiblatt”, 1899, 274—287; Max Goldstaub, în „Philologus”, Supliment, VIII (1901), 393—404; idem, în „B.Z.”, VIII, 510 ș.u.; *ibid.*, 170 ș.u.; „Archiv für slavische Philologie”, XVII; Delatte, *Anecdota atheniensia*, 358 ș.u. — Fiziologul în proză, Puntoni, în „Studi italiani di filologia classica”, III (1894), 169—191. Pentru ms. ilustrat de la Ambrosiana, „B. ngr. J.”, II, 428 ș.u.

⁹⁹ Krumbacher, *Das mittelhochdeutsche Fischbuch*, în „Memorii” Academiei din München, 1903, 345—380; „B.Z.”, XIV, 314—315; „V.V.”, X, 603 ș.u.; observațiile lui Gaster cu privire la forma slavă, în „B.Z.”, XIII, 230—231.

¹⁰⁰ Béés, în rev. „O Nouvâç”, 1906, 209—216. Pentru acest opuscul și cel următor, vezi și Hesseling în „Byz.”, I, 305 ș.u. De asemenea „Sylogos” din Constantinopol, XVI (secția arheologică), 65—68.

¹⁰¹ P. Marc, în „B.Z.”, XV, 139—140. Cf. pentru Ornitholog, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 817 ș.u., 849.

¹⁰² P. Marc, în „B.Z.”, XIX, 383 ș.u.; Eichstedt, în „V.V.”, VIII, 115 ș.u.

¹⁰³ Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, V, 54—63; Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter*; Hesseling, în *De Gids*, octombrie 1902; trad. la Atena, 1903 (Ἑλληνικαὶ καὶ ὁλ-λανδικαὶ παροιμιοὶ). Idem, *Reineert de Vos en Griekenland*, în „Tweemandelijksch Tijdschrift”, septembrie 1899. Idem, în „Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte”, III (1903), 372—377; Kyriakides, Ἑλληνικὰ λαογραφία, Atena, 1923.

¹⁰⁴ Karl Rupprecht Apostolis, *Eudem und Suidas*, extras din „Philologus”, Supl. XVI, Leipzig, 1922.

¹⁰⁵ Konstantin Horna, *Analekten der Byzantinischen Literatur*, Roma, 1905, 14—16.

NOTE

a. Aici începe o paranteză pînă după nota 6, cînd este reluat firul întrerupt de discutarea paternității „Istoriei secrete”.

b. Protector = ofițer din garda imperială. Menandros continuă pînă în 582 istoria războaielor opriță de Procopie la 552 și continuată de Agathias pînă în 558.

c. Sever din Sozopolis, patriarh monofizit de Antiohia (512—518). Numit de Anastase, pe care l-a îndemnat să adopte o formulă nouă a *trisagionului*, a fost depus de Iustin și a trebuit să fugă în Alexandria. Chemat mai apoi de Iustinian, care voia să pregătească o conferință de împăciuire cu monofiziții, a rămas un an întreg în Capitală. Dar venirea papii Agapet I a determinat o schimbare diametrală a politicii religioase a împăratului. A fugit din nou în Egipt, unde a murit la 8 februarie 538.

d. Termen desemnând pe satrapii persani din Armenia aflată sub stăpânirea persană.
e. Cunoscut prin opoziția sa perseverentă la formula monotelismului promulgată prin edict de către Heraclius (634). Pentru identificarea sa cu autorul vieții acestor sfinți vezi și mai jos cap. *Ofensiva Ortodoxă*, nota 33.

f. Eutychie, patriarh de Constantinopol (552—565 și 577—582). Exilat în 565 de către Iustinian, pentru că a refuzat să accepte o doctrină egipteană (aphtartodocetismul) pe care acesta voia să o impună, a fost readus în scaun la 3 octombrie 577.

g. Atenais-Evdokia a fost, în adevăr, îndepărtată de la Curte, probabil din cauza antagonismului cumnatei sale Augusta Pulcheria, fosta tutoare a lui Teodosie, care nu o găsea destul de docilă. S-a retras la Ierusalim în 442, unde a mai trăit 18 ani. În prima parte a vieții l-a sprijinit pe Nestorius împotriva lui Ciril al Alexandriei, în a doua pe Dioscoros și pe monofiziții săi împotriva hotărârilor de la Chalkedon.

h. Leon IV Filozoful, împărat (886—912).

i. Pentru vina de a fi făcut propagandă contra edictului din 648, așa-zisul *Typos* al lui Constant II (641—668), care oprea orice discuție cu privire la mono sau difizism și renunța totodată la formula monotelismului lui Heraclius. Învinuit de trădare, Maxim Confesorul a fost torturat și mutilat; a murit în exil în 662.

j. Cunoscut sub numele de Indicopleustes. Născut în Egipt, probabil la Alexandria, s-a îndeletnicit cu comerțul, călătorind în Marea Neagră, apoi la Muntele Sinai, în Abisinia, ajungând poate și în Ceylon, important centru comercial între China, Africa Orientală, Persia și Bizanț. Creștin nestorian, el se călugărește. Scrisoarea sa a fost compusă înainte de 550. Miniaturile scrierii sale, cunoscute din reproduceri, sînt de un mare interes artistic. Lucrarea a fost publicată sub titlul „*Topographia Christiana*”.

k. Sau mai degrabă dreptunghiular, avînd forma tabernacolului lui Moise.

l. Ceylon.

m. Port în Ethiopia.

n. Axum, oraș în Ethiopia.

o. Filozof de la sfîrșitul secolului VI, comentator al lui Aristotel. Scrisoarea despre *Eternitatea lumii* e îndreptată contra lui Proclus. În comentariul Genezei („*De opificio Mundi*”) îl folosește pe Aristotel.

p. Din secolele V—VI, reproduce scrieri egiptene din vremea Ptolemeilor.

III

LUMEA BIZANTINĂ: VIAȚA PROVINCILOR

Provinciile au drept menire, ca și mai înainte, să procure hrană Capitalei și să întrețină fastul dominant al curții imperiale.

Vechiul sistem roman de extorsiune este practicat de bizantini în chipul cel mai nemilos. Milioanele de locuitori care constituie populația Imperiului, deși sînt cetățeni romani, sau au toate drepturile de a deveni cetățeni, nu sînt ca provinciali decît „tributarii” Constantinopolului, apărătorii și martirii săi.

Impozitul pe care îl plătesc ei este tot cel vechi¹, întrucît Iustinian nu a introdus altă inovație decît „aerikon”-ul². Aceste sarcini sînt în general

¹ Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde*, în „*Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*”, XX. Cf. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, în „*Byz. Arch.*”, 1927; Bury, *Imperial administrative system*.

² Piganiol, *L'impôt de capitation sous le Bas Empire*, Chambéry, 1916. Pentru „aerikon”, „B.Z.”, XXX, 450 ș.u.

grele, dar contribuabili au în schimb avantajul care rezultă în mod firesc din finanțe ținute în ordine și din moneda cea mai bună din lume, după aceea a vechii Attice ³.

192 // În genere, și în ciuda abuzurilor semnalate de „Istoria Secretă” ⁴ nu a existat o stare de nemulțumire generală împotriva unui regim totuși preferabil încă oricărei alte cîrmuiri.

Dar ceea ce se petrece la Constantinopol are foarte puțin răsunet în provincii. Se va păstra mai departe, ca în Egipt ⁵, o adîncă venerație pentru împărații depărtați: Iustin II, un Flavius, Tiberius, un „nou Constantin”; ei sînt așa cum am mai spus niște „mari binefăcători” „prea filantropi” „trismegiști”. Alături de Tiberius nu va fi uitată nici soția lui, Aelia Anastasia. Vechea libertate municipală se mai conservă, și mai persistă ceva popular chiar în armată unde, în mediul trupelor „iustiniane” sau a altor formații, există o „comunitate”, un colegiu de soldați, cu primați *πρωτεύοντες* în castele ⁶. Dar mișcări de revoltă, dintre care una este legată de numele uzurpatorului Achilles, vădesc totodată o agitație îngrijorătoare a spiritelor și persistența unui păgînism agresiv, a unui antisemitism turbulent la gimnaziari, precum și lupte între călugări, // ca acea dintre aderenții patriarhului Teodosie și cei ai rivalului său Gaianos, exilat în Sardinia ⁷. Am mai spus că isaurienii formau o comunitate barbară bucurîndu-se de privilegii osebite, Imperiul plătindu-le o sumă importantă pe fiecare an pentru a-i avea în slujba sa. Sub Zenon statul părea că aparține acestui mic grup de oameni îndrăzneți; de aceea măcelărirea lor după revolta lui Basiliscus a fost considerată ca aducînd o ușurare ⁸. Au fost ulterior folosiți ca zidari pînă în împrejurimile Antiohiei ⁹.

Sicilia a avut un regim mai bun sub pretorul pus de Iustinian ¹⁰. În Africa recucerită, provincialii au avut dreptul să reclame în decursul a cinci ani pămînturile lor uzurpate de barbari și Biserica catolică și-a recîștigat bunurile sale cîștigate de arieni ¹¹. Dar mai ales Iliricul, care se putea mîndri

³ Andreades, *Le montant du budget de l'Empire byzantin*, Paris, 1922; idem, *Les finances byzantines*, în „Revue des Sciences”, II, 1911; *De la monnaie et de la puissance des métaux précieux dans l'Empire byzantin*, extras din „Byz.”. Vezi marea sa lucrare despre finanțele bizantine; Stein, în „B.Z.”, XXX, 376 ș.u. (Iustin II a ușurat această povară); Gelzer, *Kultur*, 78—79; Svoronos, în „Mélanges” Hatzidakis.

⁴ Bury le cuprinde în *History*, 1923, II, 348 ș.u.

⁵ În afară de frumoasa carte dată de Germaine Rouillard, vezi Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, Leipzig, 1909; *Altes und Neues aus der byzantinisch-ägyptischen Verwaltungsmisere, vornehmlich im Zeitalter Iustiniens*, în „Archiv für Papyrusforschung”, V, 1911, 346—377; H. J. Bell, *The byzantine servile state in Egypt*, în „Journal of Egyptian archaeology”, IV, 1917, 86; Wilcken, *Zur Geschichte des Usurpators Achilles*, în „Comptes-rendus de l'Académie de Berlin”, XXVI, 270—276; Baynes, *Alexandria and Constantinople*, în „Journal of Egyptian archaeology”, XII, 1926, 145—156.

⁶ *Ὁ κοινὸς τῶν πρωτεύοντων τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν τοῦ φρουρίου Ἐλεφαντίνης*; Heisenberg-Wenger, *Byzantinische Papyri*, 42 etc. Termenul de *priores* este păstrat și în acest Egipt elenizat (*ibid.*, 43), împreună cu cel de *ordinarii* și cu *bene valeas*, *ibid.*, vezi și 47, 52, 134.

⁷ Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1069; CXXVI, c. 169; Munier, *loc. cit.*, 57 ș.u.; Delehay, *Pas-sions des martyrs*, 161 ș.u.

⁸ Evagrius, ed. Migne.

⁹ Nikefor, *Viața Sf. Simion cel Tinăr*, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3177. Un isaurian. Conon, *ibid.*, c. 3193.

¹⁰ Nov., coll. VIII, tit. IV, III. Cf. Maxim Confesorul, în Migne, *P. Gr.*, XCI, c. 112 ș.u.

¹¹ *Ibid.*, coll. IV, tit. XVII, XXX, VIII.

că a dat Imperiului conducători ca Marcian ¹², Anastase, Iustin și Iustinian, nu a fost uitat la acordarea binefacerilor.

Trebuie însă făcută o deosebire între orașeni și săteni. Primii au o situație cu mult superioară. Ei pot, în adevăr, să-și manifeste nemulțumirea printr-o revoltă, fără ca ordinea să poată fi restabilită de foarte slabele garnizoane care mai sînt ținute chiar și în centrele cele mai mari și chiar în Antiohia, primul oraș al Orientului pe care perșii l-au înghițit dintr-o dată, și chiar și la Adrianopol și la Tesalonica, care au fost în primejdie de mai multe ori în cursul aceleiași domnii de a deveni hunice sau slave.

- 194 // Am văzut că Antiohia „cea mare și frumoasă” ¹³, radiind veselia, istețimea glumeață și o cultură rafinată, capabilă și de eroism în orele de primejdie, era o adevărată republică ¹⁴. Tendințele ei spre tulburări erau îndeobște cunoscute ¹⁵. S-a mers pînă la uciderea episcopului de către copii, folosind instrumentele lor de scris ¹⁶. În schimb la Edessa, pe jumătate persană ca obiceiuri și ca învățămînt, se vădește mai puțină vioiciune siro-elenică ¹⁷. Alexandria își arde în secolul V pe magistrații săi în templul lui Serapis unde se refugiaseră, și pierzînd în urma acestei crime proviziile sale gratuite, băile sale publice și teatrele sale, îi cere împăratului *mārinimos* să i le restituie ¹⁸. Uciderea patriarhului Proterius ¹⁹ de către aderenții lui Timotei Aelurus arată de ce acte de barbarie era capabilă această plebe dezlănțuită și cinică ¹⁹. Corpul nenorocitului prelat a fost tîrît pe străzi și aruncat animalelor.

- Ierusalimul care era încă de mai înainte un centru de pelerinaj și unde mai venea lumea și pentru apele sale termale, cîștigase mult datorită pietății active a împărătesii Evdokia ²⁰, care a sprijinit cu banii săi eforturile patriarhului de a da orașului sfînt fundații religioase, printre care se numără biserica Sf. Ștefan, un spital // și un palat ²⁰. O altă Evdokia ²¹, soția fiului lui Genserich ²¹ a venit să moară aici. Printre binefăcătoarele Ierusalimului, se mai numără o a treia femeie călăuzită de exemplul tovarășei spirituale a Sfințului Ieronim, care purta numele trac de Bessa.

¹² Teodor Lectorul, *Istoria ecleziastică*, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII ², c. 165.

¹³ Ἡ καλὴ καὶ μεγίστη, Vasile din Seleucia, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 520.

¹⁴ Procopie, *Bell. Pers.*, 87, 186—187; pentru ed. Haury, vezi locurile indicate în tabla III, 196.

¹⁵ Ἀντιοχεῖς παραχαῖς καὶ στάσσειν χαίροντες; Teodor Lectorul, în *Istoria ecleziastică*, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII ², c. 175. Κλήρος ἀνοπότακτος καὶ λαὸς ἀπειθής καὶ ἐκκλησία ἐρρῶπομένη. Sub Tiberiu se ard acolo ereticii, antiohienii vor să-și ucidă episcopul, ei strigă contra împăratului; Evagrius, V, 18. Sub Mauriciu are loc o răzvrătire contra episcopului Grigore; *ibid.*, VI, 7. Cf. Evagrius, IV, 4 ș.u.

¹⁶ *Ibid.*, III, 10 (după Malalas).

¹⁷ *Ibid.*, c. 185, 209.

¹⁸ *Ibid.*, II, 15. Despre situația de la Niceea, Nicomedia, Brussa, vezi Johannes Sölch, în „B. ngr. J.”, I, 263 ș.u.

¹⁹ Evagrius, II, 8 (este un popor μάλιστα ἀφανής καὶ σύγκλυδος); Teodor Lectorul, *Ist. ecleziastică*, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI ², c. 169, 265 ș.u.; Zaharia din Mitylene, *ibid.*, LXXXV, c. 1151. Iustinian a pus să se repare apeductul; Malalas, 445.

²⁰ Evagrius, I, 21.

²¹ Vezi și Viața lui Daniel Stilitul, Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 996; cf. ed. Delehaye, *Les saints stylites*, 33, 97, 121.

Cu toate acestea și aici s-au produs tulburări provocate mai întâi de cearta dintre patriarhii Teodosie și Iuvenal²². Călugării erau tot atât de puțin disciplinați ca la Alexandria; samaritenii dădeau țircoale pe întinsul câmpiilor. În curînd, schisma bizantină a făcut din Sf. Sava un adversar al împăratului Anastase și rebeliunea lui Sever contra dogmei oficiale l-a pus pe acesta în fața căpeteniei temute a acefalilor. Iustinian a făcut și el daruri la Ierusalim, de curînd amenințat de samariteni conduși de „împăratul” lor, Iulian²³. Tot atunci se mai situează acțiunea origeniștilor combătuți de Ciril din Scythopolis, și influența „călugărilor traci de pe malurile Iordanului, oameni aspri și credincioși”²⁴.

De-a lungul frontierei persane se află centre importante în ciuda amenințărilor continue de primejdii: un comerț intens le întreține viața²⁵. Dar este adevărat că ofensiva lui Chosroes gonește dinaintea sa pe locuitorii din Nicopolis, Neocezareea, Komana și Zala²⁶.

Adesea în aceste orașe funcționarul care îl reprezintă // pe stăpîn nu mai îndrăznește aproape să mai facă ceva. În momentele grele episcopul sau un preot, ori vreun sfînt ascet este întotdeauna acela care poartă cuvîntul, care vine să implore îndurarea străinului și chiar pe aceea a soldaților revoltați. Cum este lucru notoriu că Imperiul nu-și mai poate apăra supușii lăsați doar ocrotirii zidurilor orașelor, sau vreunei trupe militare în trecere, guvernul ar fi foarte puțin îndreptățit să vrea să comande.

Școli „de gramatică” unde aleargă și copiii barbarilor vecini, jocuri de Circ, comedii cu mimi, îmbulzeală în jurul unor pamflete afișate, certuri ale tinerilor din *demos*, procesiuni și predici bisericești, sosirea caravelor, munca istovitoare a bieților meseriași, intrigi politice mărunte, comentarii asupra faptelor diverse și a minunilor, iată scenele zilnice ale vieții dintr-un oraș de provincie.

Dacă în orașe asociațiile de artizani mai reprezintă încă o forță respectabilă și respectată²⁷, în schimb la țară nu sînt decît cultivatori (*γεωργοί*), la cheremul celor puternici (*δυναταί*)²⁸. În fața acestora se pleacă întotdeauna autoritatea publică. Ei posedă multe moșii, dar pe deasupra — în anumite condiții mai posedă într-un mod mai mult ori mai puțin legal — și mulți locuitori ai acestor pămînturi. Ei au totuși obligația de a plăti Imperiu-

²² Vezi și Viața Sf. Sava scrisă de Ciril din Scythopolis; *Acta Sanct.*, 5 decembrie.

²³ Amănuntele sînt înfățișate în frumoasa carte a lui Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, 326—636, Grenoble, 1869.

²⁴ Despre vinul prefăcut în pulbere la Amida, vezi Zaharia din Mitylene (la Migne) LXXXV, c. 1159. Ocuparea orașului de către perși, *ibid.*, c. 1155 ș.u. Idem, despre întemeierea orașului Dara (Anastasiopolis), *ibid.*, c. 1162; Malalas, pp. 399, 453. Martyropolis, refăcut de Iustinian, devine Iustinianopolis; *ibid.*, 427. La p. 468 ș.u. orașul Anasartha este Theodosias, iar Susa este și ea tot Iustinianopolis; *ibid.*, 444.

²⁵ Viața patriarhului Eutychiu, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2344.

²⁶ Albert Stöckle, *Spätromische und byzantinische Zünfte*, în „Beiheft” (supl.) la „Klio”, 9, Leipzig, 1911; Bezobrazov, în „V.V.”, XVIII², 30 ș.u.

²⁷ Testard, *Des rapports des puissants et des petits propriétaires dans l'Empire byzantin.*

lui impozitul personal al țăranilor „lor“²⁸. Unii se fac temuți²⁹, întreținând o mică armată de sclavi, de isaurieni și de *buccellarii*. Rolul micului proprietar roman, principala forță a statului, a dispărut de mult. Astfel sub Iustinian Imperiul căuta muncitori pentru niște pământuri părăsite de o populație
 197 supusă prea des invaziilor barbare: aceasta este originea // așa-zisei ἐπι-
 βολή, atribuirea forțată a acestor pământuri neproductive vecinilor lor,
 făcuți răspunzători de plata impozitului.

Dar se ajunge a se defini pământul ca inatacabil și se oferă un adăpost aici dezertorilor de pe pământul celălalt. Va trebui să se găsească aici un ogor pentru ei, și astfel va fi despărțit impozitul pe om de acela așezat pe cîmp³⁰.

Mai este și alt aspect al vieții provinciale, dar el nu se întâlnește pretutindeni. Există barbari așezați în unele provincii. Adică mai precis numai în Europa unde goții au locuit multă vreme unele districte din Tracia, unde slavii, acceptați în Dacia vor fi în curînd, după invazii repetate³¹, tolerați în Dalmația ca noi stăpîni ai Iliricului, unde se află cam peste tot germani și huni, unde în sfîrșit Dunărea panoniană³² aparține avarilor³³, gepizilor³⁴
 198 și longobarzilor³⁵. Unele // din aceste provincii sînt lăsate cu totul așa-zișilor *foederati* care, în schimbul contingentului lor militar, culeg impozitul datorat de locuitor; în cazul acesta nu mai supraviețuiește decît autoritatea ideală a Imperiului.

În alte locuri, însă, nu găsești decît insule barbare. Marii proprietari au trebuit să cedeze o parte din bunurile lor imense. Datorită acestui fapt s-a format o nouă clasă de mici agricultori stăpîni pe persoana lor și pe cîmpul lor. Dar cum ea este sau va deveni foarte curînd creștină, cum nu se sustrage de la relațiile sociale cu vechii locuitori, noua societate care se va forma prin încrucișări va avea o situație mult superioară aceleia a oamenilor săraci, fără avere, fără drepturi și fără apărare pe care îi găsiseră invadatorii barbari.

Totuși sub raportul militar regiunile rurale sînt cu totul lăsate pradă unor dușmani care au sprinteneala arabilor, aspectul grozav al raselor hunice,

²⁸ Referitor la φόροι, biruri, Proccēie, *Bell. Goth.*, II, 282.

²⁹ Baynes, *History*, 107.

³⁰ Piganiol, *loc. cit.*; N. A. Constantinescu, *Réforme sociale ou réforme fiscale*, în „Bulletin de l'Ac. Roumaine”, secția ist., XI, 1924; Ostrogorski, în „Vierteljahrsschrift für soziale und Wirtschaftsgeschichte”, XX (1927), 49 ș.u.; în „Byz.”, VI, 229 ș.u.; Vernadski, *Sur les origines de la loi agraire*, în „Byz.”, III, 169 ș.u.

³¹ În anii 493, 513, 549, 559, 580, 623, 626. Vezi cronologia la Vailhé, în „É.O.”, XIV, 81–82. Cf. Stanoievitch, *Les Slaves du Sud pendant les siècles VI–VIII*, în revista „Glas” din Belgrad, LXXX (1902), 124–154; Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars, pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în „Byz.”, IV, 137 ș.u. (multe reconstituiri istorice contestabile). Cf. punctul nostru de vedere din „RHSEE”, 1933, 1–2. Vezi Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, în „Memoriile” Academiei din Viena, XX (1856), 353–429.

³² Cf. A. Remeny, *Zur Geschichte der Donauflotte*, 1888.

³³ Victor Tennonensis menționează o solie la Constantinopol, cea dintîi la 563; *loc. cit.*, 205. Cf. Ioan de Biclar, 214 (c. 576), 215 (c. 577), 216 (c. 581) și așa mai departe.

³⁴ Încă și Aëtius luptase contra unei răscoale a Noricului, a „Nori”-lor. O întîlnire cu gepizii, în 539, Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 106. La p. 103 sînt menționați „geți” și „bulgari” (avari). *Ibid.*, 108; niște „bulgari” trec la Totila. Tzitta a luptat în 535 pe riul Yantra contra „bulgarilor”; *ibid.*, 104.

³⁵ Vezi contribuția noastră, *Le Danube d'Empire*, la „Mélanges” Schlumberger.

numărul copleșitor al slavilor. Se întâmplă totuși ca în timpul războaielor cu perșii niște țărani, niște ciobani de oi, să se împotrivesc războinicilor străini care vor să-i jefuiască și ca ei să ajungă a îndeplini isprăvi vitejești într-o epocă în care Constantinopolul folosește pe cei mai mișei dintre soldații săi, care de cum se ivește primejdia, o iau la fugă în cete întregi, acoperind pământul de armele pe care le aruncă. Mulți dintre micii proprietari ruinați, mai ales dintre cei tineri, își părăsesc satul și vin pe jos cu desaga în spinare pînă la Constantinopol, unde se înrolează pentru a porni în campanii războinice sau a intra în garda palatului. Ei pot să se ridice pînă la cele mai înalte demnități; unul din acești foști plugari, un trac din Bederiana ³⁶ nu a ajuns el oare să fie împăratul Iustin?

199 Provinciile asupra cărora și-a păstrat Imperiul dominația sa reală sînt — în Europa: Tracia, părăsită de goți care n-au avut aici urmași barbari, Peloponesul și anumite părți din coasta dalmată și albaneză de astăzi. // Frontiera este indicată de aceste campamente de slavi, avari și gepido-longobarzi ³⁷. În Asia „Romanii” nu mai au în regiunile caucaziene decît prinți pe care îi ocrotesc, și castele pe care le păzesc în Lazic (Lazistan), Iberia și Armenia ³⁸. Situația este aceeași în regiunile Mesopotamiei întotdeauna dorită cu patimă și adesea jefuită de perși și de arabii din slujba lor. Teritoriile arabe din Palmyra și din Hira aparțin mai mult cu numele împăratului după mărturisirea lui Procopie.

Mai rămîn deci Asia Mică ³⁹ și Siria ⁴⁰. Aceasta din urmă nu va fi invadată decît sub Iustinian de către dușmanul său, persanul Chosroes, cealaltă se va mai bucura încă mulți ani de o pace relativă. Nu trebuie uitată nici dominația insulelor care nu suferă încă nici o tulburare. Egiptul, cu marele său oraș, Alexandria, era una din posesiunile cele mai de preț pentru „Romani”.

Așa era Imperiul roman la începutul domniei lui Iustinian. Frontierele sale corespundeau destul de bine celor ale Turciei dinainte de 1877.

200 Odată consolidat în toate punctele sale, Imperiul refăcut în spirit roman ⁴¹ de Iustinian, putea să pășească spre cele două // țeluri pe care i le impunea istoria, chiar dacă Iustinian nu le avusese pe amîndouă în vedere: reedificarea frontierelor (reînnoind opera pe care Traian fusese pe punctul a o îndeplini), și unitatea morală în pacea spiritelor ⁴².

³⁶ Despre trecutul său, Zaharia din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1159. Portretul său, *ibid.*, c. 1166.

³⁷ Pentru prima apariție a sclavinilor la Dunărea de Jos, în 525, în afară de mărturia lui Iordanes, mai avem mențiunile din Pseudo-Cesarius Naziazenus, semnalate de Zupanić, în „Actele” Congresului III de Studii bizantine, 351. Pentru botezul la Constantinopol sub Iustinian, al unui rege gepid împreună cu doisprezece supuși ai săi, Malalas, p. 427. Este aproape de prisos de a mai sublinia partea de exagerare din teoriile lui Diclescu din lucrarea *Die Gepiden*... Vezi darea noastră de seamă din „RHSEE”, 1925, 55 ș.u.

³⁸ Pentru politica urmată în această țară, Bury, *History*, 1923, II, 344—345.

³⁹ Despre Isauria, Evagrius, III, 35. Înainte de revolta lui Longin, Imperiul plătea isaurienilor 5000 de libre pe an... Teodor Lectorul, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 188. Trădarea unor isaurieni în Italia, unde au trecut de partea goților (*dolo Isaurorum*), Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 108.

⁴⁰ Pentru Egiptul tulburat de certurile stîrnite de Aelurus și Gaianos, vezi mai sus p. 133—134. Vezi și Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 199.

⁴¹ Vezi și Baynes, *History*, 45.

⁴² Vezi P. Jörfes, *Die Reichspolitik Kaiser Iustinians*, Giessen, 1893.

NOTE

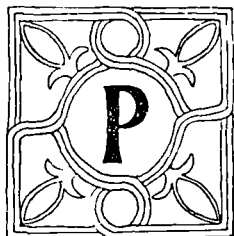
- a. Epitet însoțind de obicei numele lui Hermes „de trei ori mare”, sau a zeului egiptcan Thot. Aparține prin excelență lumii alexandrine.
- b. Patriarh monofizit (copt) al Alexandriei (535—566). În rivalitate cu Gaianos, numit în același scaun.
- c. De fapt după răscoala lui Illus, și în mod mai radical în timpul domniei lui Anastase.
- d. Proterius, patriarh de Alexandria (451—457), a fost ucis în baptister la 28 martie. Rivalul său Timotei II Aelurus, care era monofizit, îi succede (457—460 și 475—477).
- e. Atenais-Evdokia.
- f. Evdokia, soția lui Huneric, deci nora lui Genseric și nepoată de fiică a Atenaidei-Evdokia.
- g. Iuvenal, episcopul de Ierusalim (din 422) obține la conciliul din Chalkedon ridicarea episcopiei sale la rang patriarhal, cu sporirea ei cu încă două metropole. Cît mai era plecat la conciliu, monofizitul Teodosie îi uzurpă locul (pînă la începutul lui 457), și-l pune pe fugă la întoarcere, fiind sprijinit de împărăteasa Atenais-Evdokia, care trăia la Ierusalim. Iuvenal rămîne titular pînă în 458.

OFENSIVA BIZANTINĂ

I

ÎN ORIENT

201

202

olitică împăraților bizantini din secolul IV fusese foarte timidă. Ei au asistat pur și simplu la jafurile barbarilor de peste Dunăre pe care căutau să-i capteze prin pensiuni și să-i distrugă pe unii prin alții, joc care putea uneori să devină destul de periculos¹.

Serbia de astăzi a fost prada hunilor² care au transformat-o // într-un pustiu, ucigînd și luînd cu ei pe locuitori³. Acești groaznici jefuitori au dispărut în curînd, dar datorită altor factori istorici decît armatele impe-

riale. Însă Imperiul era prea slab pentru a se putea substitui acelor barbari care se lăsau păgubași și plecau mai departe.

Zenon⁴ s-a găsit la un moment dat absolut neputincios față de ostrogoți (pe care i-au înlocuit frații lor goții din vest — vizigoții — ca stăpîni ai Peninsulei Balcanilor). Teodoric, regele ostrogoților, care luptase mai mulți ani cu rivalul său omonim zis Triarius⁴, s-ar fi pregătit, după cît se

¹ A fost politica și a lui Anastase. Luptă „în Scitia și în Moesia” cu doi șefi huni, Malalas, 437—438. Vezi și 490. Într-o campanie contra perșilor sînt trimiși Ἰλλυριοί „sciți”, isaurieni, „traci”; *ibid.*, 442. Evagrius menționează pe Dunăre „huni, foști masageți”; III, 2. Pentru Malalas „hunii” sînt avari: ἔθνος Οὐννων παράξενον τῶν λεγομένων Αὐάρων (poporul hunilor înrudiți cu așa numiții avari); *ibid.*, 489. Vezi Rose, *Kaiser Anastasius*, I, 1882.

² Au vrut unii istorici să facă din ei bulgari, menționați de fapt de Ennodius (Bury, *History*, 1923, I, 460, nota 3), dar ar fi o greșeală a-i confunda cu toate frînturile imperiului distrus al hunilor și de a face din ei „prebulgari”, inițiatori ai unei politici și acțiuni „naționale” care ar fi fost doar continuată de bulgarii din secolul VII. Totuși Ioan din Antiohia spune că Zenon chemase împotriva celor doi Teodoric, τοὺς καλουμένους Βουλγάρους (pe cei care sînt numiți bulgari), dar folosește îndată după aceea termenul de „huni” (Müller, F.H. Gr., V, 619). Este vorba apoi de Ioan „Scitul”; *ibid.*, 620, vezi și 621: Ἐκεῖθεν Ἰστροῦ Οὐννοι (Hunii, de pe partea cealaltă a Istrului). Cf. Marcellinus Comes, anul 514. Teofan vorbește și el de πλῆθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων (mulțimea hunilor și a bulgarilor). Vezi mai sus capitolul precedent, nota 33.

³ Malalas, 490 (au mers pînă în suburbiile Constantinopolului). Cf. Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 1353. Sînt „sciți” în armata contra rebelului Illus, *ibid.*, CXII, c. 1256.

⁴ Pentru moartea acestui Teodoric al doilea, Evagrius, III, 25.

spunea, ca să asedieze Constantinopolul, al cărui apeduct ⁵ l-a și tăiat, când împăratul a reușit să-l convingă să atace Italia guvernată de Odoacru și să se așeze acolo cu barbarii săi în calitate de vicar al Imperiului ⁶. Se spune că temându-se de soarta unui alt rebel^b, el a primit oferta ⁷.

Dar chiar și după această nouă mutație a dușmanilor, Imperiul rămânea serios amenințat. Capitala era atât de grozav expusă unor expediții ambițioase ale primului șef de bandă care s-ar fi ivit, încît Anastase, succesorul lui Zenon, un om foarte socotit, după declarațiile lui Procopie, a pus să fie baricadat Chersonesul [Traciei] (adică tulpina peninsulară care poartă în vîrf Constantinopolul ca o floare mare deschisă) printr-un „zid lung” asemenea aceluia al fiilor Imperiului din Extremul Orient, chinezii.

203 În acest răstimp, Orientul asiatic părea mult mai fericit. La drept vorbind nu era nici un dușman adevărat în partea aceea, deși marele basileus al Persiei // amintindu-și de toate cuceririle din trecut nu binevoia să recunoască decît calitatea unui „Cezar” împăratului bizantin. Acest adorator al soarelui care disprețuia practicile ebraice din creștinism, și citea pe Aristotel ⁸ și Platon, era fără îndoială un principe puternic. El avea mari bogății acumulate, tradiții războinice admirabile, soldați care se mulțumeau cu puțin, comandanți de armate foarte șireți ⁹. O mare energie simplă se oglindește în obiceiurile războinice ale acestui popor de ciobani, condus de cavaleri întreprinzători; cînd pleacă la război soldații își aruncă sulitele lor, pe care și le înseamnă cu semne proprii în niște vase în fața regelui-împărat; la întoarcere ei trec din nou în fața lui pentru a și le relua, ceea ce îi îngăduie să răsplătească sau să pedepsească pe cei vii și să-și dea seama de lipsa acelor care nu s-au mai întors. Acela care și-a atras mînia stăpînului, merge să se așeze lîngă o fîntînă de bronz din palat și așteaptă acolo cu resemnare moartea sau iertarea. Regele însuși propune rezolvarea unui conflict întreg printr-un duel ¹⁰.

204 Amintindu-și de isprăvile dinastiei parte, perșii, oameni de munte, prieteni ai țăranilor ale căror proprietăți ¹¹ modeste ei nu le jefuiesc, manifestă cel mai mare dispreț pentru „romani”, pe care îi văd mai ales sub aspectul unor populații fricoase din regiunile de cîmp și de pe litoral. Ei își au întotdeauna partizanii lor în mijlocul popoarelor mici care separă, deși nu complet, cele două Imperii ¹². Dacă acolo // generalii și principii Persiei sînt

⁵ Amănunte în Bury, *History*, 1923, I, 421 ș.u. Ajunsese pînă la Selymbria; Malalas, 383—384.

⁶ O. Körbs, *Untersuchungen zur ostgotischen Geschichte*, teză, Iena, 1913. Mai recent L. Levillain, în „Mélanges”, Iorga, 537 ș.u.

⁷ Malalas, 383—384.

⁸ Agathias, în Suidas, s.v. Χοσρόης.

⁹ Vezi lucrarea noastră *Essai de synthèse*, II, cap. 1.

¹⁰ Malalas, 364.

¹¹ Zah. din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1161.

¹² Nöldecke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887; *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, 1889; Brinkmann, *Der römische limes im Orient*, în „Bonner Jahrbücher”, 1896; Christensen, *L'empire des Sassanides*, 1901 („Memoriile Academiei din Copenhaga”); Karl Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, Berlin, 1909; Paul Sauerbrei, *König Jezdegerd der Sünder, der Vormund des byzantinischen Kaisers Theodosius des Kleinen*, în „Festschrift” pentru Albert von Bamberg, Gotha, 1905, 90—108 (cf. Haury, în „B.Z.”, XVI, 291—294); Victor Chapot, *La frontière de*

Iacomii în timpul războiului, strategii și logothetii Bizanțului se arată hrăpăreți în timp de pace. Ei își arogă drepturi de monopol ca în țara lazilor; alungă pe negustori, sărăcesc țara. Ei tratează pe șefii indigeni fără prea multe menajamente. Cum ceilalți sînt foarte aproape, nemulțumiții nu omit să li se adreseze lor. De cîte ori înainte sau după Iustinian au avut loc asedii și raiduri peste văile caucaziene pentru posesiunea orașului Petra de pe țărmul Pontului Euxin, pentru paza contra hunilor a Porților Caspice pe care Iustin era acuzat că le-ar fi smuls de sub stăpînire persană¹³, și sub nenumărate alte pretexte, mai mult sau mai puțin neserioase! Romanii folosesc împotriva acestor invadatori ai țărilor despărțitoare pe abasgi¹⁴, pe lazi¹⁵, pe iberi¹⁶, // și chiar pe armenii¹⁷ înșiși, asociindu-le garnizoanele castelelor, sau cîteva sute de soldați ai armatei regulate, *katalogoi* sau *numeri* pînă la Muntele Liban. Se mai obișnuiește, pînă și sub Iustinian, a se arunca mai mulți pumni de aur acestor huni albi sau ephtaliți, coborîtori din vechii sciți, care în stepele siberiene nu așteaptă decît atîta pentru a se pune în mișcare, a bate pe persi și a-i constrînge să adore pe kaganul lor, sau a se întoarce contra „romanilor”¹⁸, așa cum au făcut sub regele lor Zilgibis (Zingbir). Regele Perouz a murit astfel cu toți fiii săi, afară de unul, în capcanele hunilor, dușmanii săi înverșunați. Persii au plătit și ei tribut doi ani acestor barbari¹⁹.

La rîndul lor războinicii Iranului îi cer și ei Cezarului aurul său (cîteva mii de libre pe an, bine cîntărite), pe care promet să nu îl folosească la baterea unor monede de aur, acesta rămînînd un privilegiu imperial. Pentru a scăpa de această povară, un împărat al Bizanțului²⁰ ar fi primit din partea vecinului din Persia a fi tutorele propriului moștenitor²⁰ al acestuia, dar

l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, în „Bibl. de l'École fr. de Rome et d'Athènes”, 1907; Kornemann, *Neurom und Neupersien*, în „Einleitung in der Altertumswissenschaft”, III² (1912), 298—306; Wilhelm Eusslin, *Die Welgeschichtliche Bedeutung der Kämpfe zwischen Rom und Persien*, în „Jahrbücher für Wissenschaft”, 1925, 399 ș.u.; C. M. Patrono, *Bizantini e Persiani alla fine del VI secolo*, în „Giornale della società asiatica italiana”, XX (1907), 159—277; Gelzer, *Kultur*, 70—71; Erich Merten, *Zum Persienkriege der byzantinischen Kaiser Justinos II und Tiberios II (571—579 n. Chr.)*, Weimar, 1911; Drouin, în „Muséon”, XIV, 143 ș.u., 234 ș.u.; Stein, *Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate*, în „B. ngr. J.”, I, 1920, 50 ș.u.; idem, *Geschichte*, 213, nota 1 (pentru catafracții persi); Destounis, *Despre „De bello persico” a lui Procopie* (în limba rusă), 2 vol.; Labourt, *Le christianisme dans l'Empire perse*, 1904; L. Bardou, în „É.O.”, IV, 18 ș.u.

¹³ *Chron. Paschale*, anul 522, cf. Malalas, 414—415; 431—432. Jafuri hunice sub Iustinian, Zaharia din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 1175. Cf. Malalas, 472—473. Despre ephtaliți, vezi și Viața Sf. Gurios, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 145. Despre ο ἀμφίθυρος οὐννικός (poartă hunică), Evagrius, VI, 21.

¹⁴ Procopie, *Bell. Goth.*, 19.

¹⁵ Apărarea contra perșilor, Malalas, 427. Botezul regelui lor, *ibid.*, 413—414.

¹⁶ Procopie, *op. cit.*, 51, 113—114.

¹⁷ Evagrius, V, 7 ș.u. Despre numirea de către Iustinian a unui simplu ἄρχων sau comes, Malalas, 129.

¹⁸ *Chron. Paschale*, anul 512; Malalas, 414—415. A fost ucis de regele perșilor Kobád, în urma plingerilor lui Iustin. Despre regina Boa, văduva regelui Vlach, care trece de partea „romanilor”, *ibid.*, 431—433.

¹⁹ Procopie, *Bell. Goth.*, 18—19, 22, 24.

²⁰ Procopie, *Bell. Pers.*; v. și mai jos nota 22.

cum regele Kobâd^d a solicitat de la „Cezar”²¹ această cinste fără însă a o obține²². A trebuit ca împăratul să se resemneze totuși să plătească cele 6 000 de libre de aur pe an²³.

206 Și cu toate acestea, ofertele unui șef arab în rivalitate cu un altul ocrotit de romani²⁴ — ca Arthas^e și acel Alamundar^f care a sfârșit prin a fi ucis ca aliat al romanilor²⁵ // — acelea ale samaritenilor gata de revoltă²⁶, plîngerile caucazienilor, sau pur și simplu pasiunea prăzii sau a gloriei, au aruncat cavaleria persană pe teritoriul imperial²⁷. Chosroes^g, care trebuia să fie un fel de „frate” pentru Iustinian în virtutea ofertei de adopțiune făcută de tatăl său, și-a oferit mai ales plăcerea de a umili pe soldații romani, de a jefui, a arde și a distruge orașele pînă la țărmlul mării, la Seleucia, unde în semn de victorie și-a afundat în mare degetele sale roșii de sîngele vîrsat²⁸. El se plîngea de invadarea țării lazilor, de ridicarea noului oraș mesopotamian de la Dara²⁹, de niște ofense reale sau închipuite, mai ales închipuite. În vreme ce continua să prade, după bunul său plac, el primea cu fraze banale sau ironice pe mandatarii împăratului și iscălea tratate pe care le ignora îndată, ca și cum nici nu ar fi auzit despre ele. Magii lui îl însoțeau peste tot ca niște strigoi ai unui trecut de ură nepotolită³⁰.

207 Antiohia, ai cărei locuitori fugiseră pînă la țărmlul mării, a fost cucerită [540] cu toată rezistența opusă de tinerii săi artizani. Orașul a fost complet distrus³¹. Chosroes s-a complăcut chiar în strămutarea locuitorilor reduși la starea de sclavie — // după ce odinioară fuseseră cei mai bogați și mai voioși din aceste părți ale Răsăritului — la Chosroantiochia, un oraș pe care l-a improvizat³². Apamea a avut aceeași soartă³³. Apărătorii Edessei, și ei oameni din popor și păstori din împrejurimi, au avut mai mult noroc și au scăpat fără a trebui să plătească o îndoită și grea răscumpărare³⁴.

²¹ *Ibid.*, 244.

²² *Ibid.*, 51. Chosroes cere medici din Bizanț; Evagrius, V, 12.

²³ *Ibid.*, *Bell. Pers.*, 111—113.

²⁴ *Ibid.*, 155.

²⁵ Malalas, 434—435; Teodor Lectorul (Migne), *loc. cit.*, LXXXVII², c. 204. După Nöldecke, *Geschichte der Perser und Araber*, este un al-Mondir. Vezi Viața Sf. Simion, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3164. Despre Naamanas (regele din Hira), care a sfârșit prin a se converti, Evagrius, VI, 22. Cf. Malalas, 441—445, 460—461, 463—467. Lupta cu „scenții” sub Anastase, Evagrius, III, 36; V, 20. Despre conflictele dintre arabi și etiopieni vezi infra (și Bury-Gibbon, V, 541—543). Cf. A. Kammerer, *Essai sur l'histoire antique de l'Abyssinie*, Paris, 1926.

²⁶ Malalas, 455.

²⁷ Înșușirea minelor de aur ale perșilor de către Iustinian a pricinuit războiul; *ibid.*, 455.

²⁸ Procopie, *Bell. Pers.*, 214.

²⁹ O revoltă la Dara, *ibid.*, 137—138.

³⁰ Magi și maniheeni, Malalas, 472. — Despre βάνδος βασιλικός (drapel împărătesc) persan, *ibid.*, 461.

³¹ *Ibid.*, 479—480.

³² Procopie, *Bell. Pers.*, 186 ș.u., 214. Povestirea amănunțită în Bury, *History*, 1923, II, 96 ș.u. Despre campania din 528, *Chron. Paschale*.

³³ Malalas, 479—480.

³⁴ Amănunte la Bury, *loc. cit.*, 109—143. Cf. *De imagine edessena*, la Migne, *P. Gr.*, CXIII, c. 437 ș.u. Despre pacea obținută prin mijlocirea lui Rufinus, Zaharia din Mitylene, *loc. cit.*, LXXXV, c. 1175—1176.

O singură dată a reușit Belisarie, chemat în două rînduri împotriva regelui persan, ca să-l biruie ³⁵. Trupele folosite în aceste regiuni formate chiar și din arabi, isaurieni, huni, avînd șefi barbari ca Mundus ³⁶, erau foarte slabe și de o calitate foarte relativă. Niciodată nu întîlnești cete încercate de luptători devotați înconjurînd pe un general popular, niciodată nu vezi o debarcare importantă de soldați echipați cu tot ce trebuie pentru purtarea unei campanii decisive. Cînd din întîmplare ai printre apărători heruli aproape goi, echipați doar cu cingătoare și cu scut, sau goți de-ai regelui Vitiges ³⁷, energia asalturilor persane se frînge ușor. Dar cu o plebe rău înarmată ³⁸, cu comandanți nuli, constituind de obicei toată apărarea, nu este nimica de făcut. O anumită retragere poate fi citată ca dovadă a demoralizării unei armate odinioară glorioasă (540—555) ³⁹. // Dar, din fericire pentru Imperiu, regele de peste Tigrul nu se gîndește la cuceriri ⁴⁰. El este suveranul patriarhal alor săi, și numai atîta ⁴¹. El duce ruina peste tot pentru că nu are nici dispoziția, nici puterea de a guverna. Cu toate zvonurile despre crearea unei flote barbare a Mării Negre destinate a cuceri Bizanțul, Capitala nu are nimic de temut din partea aceea. Dacă regele perșilor ar putea veni pînă la Constantinopol, el s-ar mărgini să ceară predarea întregului stoc de aur transformat în monedă, precum și toate comorile, pentru a se reîntoarce după aceea la el acasă. Nimeni nu s-a gîndit măcar să sprijine pe un uzurpator, foarte curînd zdrobit la Dara, anume Ioan zis Kottistes ⁴². Acesta este motivul pentru care, după cele două războaie (524—532 și 540—545), armistițiul din 562 ⁴³ a pus capăt sub condițiile obișnuite ⁴⁴ acestor raiduri. Între cele două Imperii nu putea fi încheiată o pace definitivă, după cum nici mai tîrziu între Sfîntul Imperiu, avîndu-l în frunte pe Carol Quintul, și Imperiul otoman. Arabii au rămas mai degrabă în clientela bizantinilor ⁴⁵. Încă din vremea regelui „Mondhir“, unul și același cu Alamundar, ei aveau legături strînse

³⁵ Malalas, 441.

³⁶ Dar și Germanos și fiul său Iustin, viitorul împărat, *ibid.*, 479—480.

³⁷ Bury, *loc. cit.*, 232; vezi și 156.

³⁸ Încă și Marcian atacase Ancyra σὺν πολλῷ πλήθει γεωργικῷ (cu o mare mulțime de țărani); Ioan din Antiohia, în Müller, F. H. Gr., V, 619.

³⁹ Bury, *loc. cit.*, 246; Agathias, II, IV; Migne, P. Gr., LXXXVI, c. 3236 ș.u. Despre concursul evreilor, care mai tîrziu au colaborat, atacînd Tyrul, *ibid.*, CXI, c. 1082—1085. Vezi studiul citat de Stein, în „B. ngr. J.“, I; Bury, *History*, 1923, II, p. 1 ș.u., 79 ș.u. și N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, *loc. cit.*, vezi și Menandros, 346 ș.u.

⁴⁰ Pentru cronologia lui Marcellinus Comes, 106 (atacarea Antiohiei, anul 540), 107 (pacea din 546); Victor Tennonensis, *ibid.*, 204 (atacul hunilor în Armenia, în 559). Pentru Marcellin, ei sînt „parți“, „mezi“; 103, 107.

⁴¹ O cerere de bani adresată de Kobād „fratelui“ său, Iustinian, Malalas, 449—450.

⁴² „In Oriente quoque Ioannes Cottistis, arripiens tyrannidem, antequam adversi aliquid temptaret, Daras extinctus est“; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.

⁴³ Analiza critică a tratatului (după Güterbock), în Bury, *loc. cit.*, 120 ș.u.

⁴⁴ Menandros, 346 ș.u.

⁴⁵ Vezi Viața Sf. Euthymie, Migne, P. Gr., CXIV, c. 717, 719; CXV, c. 1249 ș.u.

cu Ethiopia care își trimitea și emisarii religioși în peninsula, cu riscul de a întâmpina dușmănia fanatică a regelui evreu al himariților. // În acest regat al lui Axum, care a continuat până în zilele noastre, regii își bat monedele lor cu legende grecești, imitând tiparele bizantinilor ⁴⁶.

NOTE

a. În 474, Zenon a fost sprijinit de Teodoric „cel tânăr” (viitorul rege ostrogot al Italiei), iar Basiliscus de Teodoric, fiul lui Triarius, zis și cel Sașiu (Strabo). Ulterior cei doi șefi s-au unit contra lui Zenon, apoi s-au manifestat separat, cu alternative de împăcare și de răscoală. În 484 Teodoric „cel tânăr” este făcut consul. În 487 se răscoală din nou. În 488 este investit solemn cu guvernarea Italiei și pleacă să o cucerească.

b. Aluzie probabil la soarta lui Aspar sub socrul lui Zenon, Leon I.

c. Iustin I (518—527). El ar fi fost în adevăr gata a primi oferta regelui Kobād (Kavadh), dar cum acesta cerea ca fiul său să fie *adoptat* de împărat, sfetnicul acestuia Proclus i-a arătat primejdia unei asemenea măsuri, la care a și renunțat.

d. Rege al perșilor (488—531), fost adversar al împăratului Atanasie I în războiul din 502—505. El voia să asigure succesiunea fiului său mai tânăr, Chosroes, cu excluderea primilor născuți, și de aceea avea nevoie de ocrotirea bizantină.

e. Al Harith, rege al arabilor Ghassanizi din marginea Siriei, numit de Iustinian în 529 phylarh și patriciu, cu autoritate asupra tuturor triburilor din Siria, și beneficiind de subsidii importante.

f. Alamundar, emir arab de Hira, în 529 face o incursiune până sub zidurile Antiohiei. Ulterior, intră în clientela bizantinilor.

g. Chosroes I Anurșivan, fiul lui Kobād, rege al perșilor (531—579).

II

ÎN OCCIDENT

Dalmația în care Marcellinus avea să încerce a provoca o răscoală ¹ era sub ascultarea regilor goți ai Italiei, care stăpâneau și toată Sicilia. Sardinia aparținea dimpotrivă acelor vandali temuți, care chemați de nemulțumirea sedicioasă a comandantului roman Bonifaciu ², creaseră un regat barbar al Africii.

Relațiile Imperiului de Răsărit, *unicul* imperiu începînd din 476, nu au fost aceleași cu regii de la Roma și cu cei de la Cartagina ³. Ele au rămas întotdeauna mai încordate și mai nesigure cu aceștia din urmă, vandalii fiind mai puțin accesibili la adoptarea ideilor și obiceiurilor romane.

Genseric sau Gaiseric fusese cuceritorul Africii septentrionale, dar nu fără a fi primit ulterior confirmarea din partea împăratului Valentinian ⁴. Nimeni nu se gîdea să-l dea afară pe regele impetuos al vandalilor și al ala-

⁴⁶ Cf. Duval, *op. cit.*, 121 ș.u. (unde se află și bibliografia izvoarelor pentru conflictul cu evreii); Zaharia din Mitylene, *loc. cit.*, c. 1166 ș.u.; Arturo Anzani, *Numismatica axumita*, în „Rivista italiana di numismatica”, XXXIX, citat în rev. „Oriente Moderno”, 1928, 137 ș.u. Una din aceste monezi este reproducă în *Weltgeschichte* a lui Widmann, Fischer și Felter, II, 61.

¹ Procopie, *Bell. Vand.*, 336.

² Bury, *loc. cit.*, I, 245 ș.u.

³ Vezi Martroye, *Genséric*, Paris, 1907; idem, *L'Occident à l'époque byzantine, Goths et Vandales*, Paris, 1904. Cf. Ludwig Schmidt, în *Geschichte der Vandalen*, Leipzig, 1901; idem, în „B.Z.”, XII, 601—603; XV, 620—621; Haury, *ibid.*, XIV, 527—528.

⁴ Procopie, *Bell. Vand.*, 326 ș.u. Alte izvoare ale trecutului, la Bury, *loc. cit.*, 249, nota 2.

210 nilor ⁵, ai cărui urmași au bătut monede pe care erau reprezentați purtând insigne imperiale cu legende și simboluri // latine și fără nici o mențiune de vasalitate față de Roma veche sau Roma nouă ⁶.

Dimpotrivă, vandalul a fost chemat la Roma de văduva^e unui împărat pentru a o răzbuna contra soțului ei de-al doilea, uzurpatorul tronului. Fiul lui Genserik, reținut mai întâi la Roma ca ostatec, a fost curînd eliberat. Intervenția împăratului de Răsărit, Marcian, va fi respinsă cu dispreț. Numai Teodoric, ajuns stăpînul Italiei⁴, a reușit să domolească pe barbari. Cel puțin aceasta este părerea ministrului său Cassiodor. După versiunea acestuia ei i s-ar fi înfățișat ca umili solicitanți făgăduind să nu mai atace Sicilia ⁷.

Hotărît lucru, o societate nouă se pregătea pe această coastă africană, și Constantinopolul, a cărui aprovizionare mai ales era amenințată, nu putea tolera aceasta. Provincialii obținuseră înainte de aceasta, prin intermediul lui Zenon, dreptul de a avea episcopul lor ortodox^e. Ei ofereau noului stăpîn care lua atitudini imperiale — căci o nouă Cartagină părea să se afle în pregătire contra Romei noi — poeți ca Florentinus, Felix, Luxorius⁸, și a fost supărare la curtea „stăpînilor modești“, cînd Dracontius, un scriitor de merit, care compusese „De laudibus dei“, „Oreste“, „Romulea“, i-a refuzat acest omagiu⁹. Ridicarea de noi edificii, ca acela al Termelor, trădau la stăpînii țării alt fel de ambiție decît aceea de simpli exploataatori grosolani ai unei țări pe care o cuceriseră ¹⁰.

211 Însă acești germani, ajunși prin capriciul hazardului succesori ai vechilor cartaginezi erau foarte stingheritori chiar și pentru Imperiul de Răsărit. Stăpînind fărîmul mării pe o întindere atît de mare și neîînd dispuși a face pe marinarii ei, au devenit în chip firesc pirați. // Au fost jefuite coastele Dalmației, în paguba mai degrabă a goților, dar și insulele din Marea Ionică, Zante de pildă, și malurile Peloponesului, care erau provincii ale „grecilor“.

Leon I, dorind să consolideze tronul ocrotitului său, împăratul de Apus Anthemius, a trebuit să acționeze, și flota bizantină ¹¹, care mai pierduse cîtva din cunoștințele și virtuțile sale de odinioară, i-a redat împăratului insula Sardinia și orașul Tripoli ¹².

O mare expediție a fost chiar pregătită^f pe seama aceluia Basiliscus ¹³ ascultat și în Asia în chestiunile religioase, și care avea să fie socotit curînd un „tiran“ și un uzurpator. Aceste vase au fost distruse: o nouă expediție nu a dat rezultate durabile ¹⁴. Ulterior, ani întregi de inacțiune au dezorganizat complet forțele navale ale romanilor de Răsărit. Zenon, și mai ales foarte

⁵ Acest titlu apare în C.I.L., VIII, 17, 412.

⁶ Wroth, *Coins of the Vandals*.

⁷ Cassiodor, *Chron.*, în Mommsen, *Chron. Minora*, II, 159.

⁸ Bury, *op. cit.*, II, 125, nota 3 (după *Antologia Latina*).

⁹ *Ibid.*, cf. Schmidt, *Gesch. der Vandalen*; Diehl, *L'Afrique byzantine*.

¹⁰ Inscriptie, în C.I.L., VIII, 253, 632, citată mai întâi de Bury, *op. cit.*, 132, nota 4.

¹¹ Vezi Neumann, *Die byzantinische Marine*, în „H.Z.“, XLV (1898). Refăcută de Constantin după ce fusese un timp aproape inexistentă (Bury, *op. cit.*, I, 43—45).

¹² Procopie, *Bell. Vand.*, 337.

¹³ *Chron. Paschale*. Cf. Bury, *op. cit.*, I, 337 ș.u.

¹⁴ *Ibid.*, 339—340, 344—345; Malalas, 372—373. Vezi și Martroye, *Genséric*.

prudentul Anastase, cel mai bun vecin pentru toți barbarii, au văzut cum se succed la Cartagina mai mulți regi coborîtori din Genserich. Unul din acești principii, Huneric, fost ostatic la romani, se însurase cu Evdokia, fiica lui Valentinian III, care a considerat această căsătorie ca cea mai dureroasă ofensă¹⁵.

212 Anastase fusese prieten cu regele vandal Trasamund, cumnatul lui Teodoric ostrogotul. Iustinian a întreținut și el relații de prietenie cu Childeric, succesorul lui Trasamund¹⁶, care folosea pe monedele sale efigia lui Iustin I¹⁷ și a cărei mamă fusese fiica împăratului Valentinian¹⁸ — // fiind deci pe jumătate roman — deși tatăl său Huneric fusese persecutorul ortodocșilor¹⁹, dar el a fost răsturnat și ucis de către Gelimer (Geilamir)^h care a refuzat să cedeze romanilor pe regele prizonier și familia acestuia²⁰.

Și cum în timpul acesta soseau neîncetat la Bizanț plîngeri și trimiși din partea ortodocșilor persecutați de regele arian, și cum un uzurpator got ivit în Sardinia și un „tiran” vandal din Tripoli cereau ajutor și făceau oferte de cesiune²¹, și cum revolta mocnea cam pretutindeni în regatul african, a fost decretată o mare expediție imperială. Acel grec din Iliria, Belisarie, fost „dorifor” imperial, care se distinsese în lupta contra persilor²², trebuia ca în fruntea unei armate să ducă în Africa somația de a se ralia cauzei regelui scos din domnie, părăsindu-l pe Gelimer.

213 Flota era detestabilă. Cît privește spiritul echipajelor, marinarii de pe galere (dromon) se temeau neîncetat de a ajunge în fundul mării. Iar soldații²³ valorau cît valora în general în epoca aceasta, în ciuda marilor tradiții militare și a unei tactici savante, orice armată care se mai numea încă romană²⁴. În vreme ce în anumite provincii ca Egiptul vedeai cum ducii și tribunii frontierelor²⁵, de sub autoritatea prefectului noilor „Iustiniani”²⁶, sau chiar sistemul//„comunităților” de garnizoană, foloseau indigeni cărora li se dădeau pămînturi, așa cum s-a făcut în Rusia pentru cazaci și în Austria secolului XVIII²⁷ pentru cei de pază la frontiere. Armata oficială²⁸ a gărzii, a *comitatensilor*

¹⁵ Bury, *op. cit.*, I, 249, 256.

¹⁶ Procopie, *Bell. Vand.*, 350.

¹⁷ Și în *Weltgeschichte* de Widmann, Fischer și Felter, II, 153.

¹⁸ Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 197. Despre moartea lui Childeric, *ibid.*, 198.

¹⁹ *Ibid.*, 189—190.

²⁰ Procopie, *Bell. Vand.*, 352—353. Iustinian i-a cerut și vizigotului Alaric să nu-l recunoască pe uzurpator; Malalas, 455—460.

²¹ Procopie, *Bell. Vand.*, 356—358.

²² Procopie, *Bell. Pers.*, 59.

²³ Cf. și Pflugk-Harttung, în „H.Z.”, LXI (1889); idem, *Belisars Vandalenkriege*, în „Syllogos” din Constantinopol, volum jubiliar, 258 ș.u. Un portret al lui Belisarie dă Vasiliev, în „B.Z.”, XXX, 386.

²⁴ A. Müller, *Das Heer Justinians*, în „Philologus”, LXXI (1912), 101—138.

²⁵ Heisenberg — Wenger, *op. cit.*, 42, 76. Pentru *probatio*, ἐπίκρισις a recruților, *ibid.*, 40 ș.u.

²⁶ Stein, în „B.Z.”, XXV, 387 ș.u.

²⁷ J. Maspéro, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*, „Bibl. de l'École des Hautes Études”, no. 201, Paris, 1912; îndeosebi p. 50, nota 1, pp. 56, 58.

²⁸ Conrad Benjamin, *De Justiniani imperatoris aetate questiones militares*, Berlin, 1892; Uspenski, în „Izvestia” ale Institutului rus din Constantinopol, 1900; Bang, *Die Germanen im römischen Dienst*, 1906; Zacharias von Lingenthal, în „B.Z.”, III, 437 ș.u.; Kulakovski, în „V.V.”, IX, p. 1 ș.u. (despre *drungares* din *throng*-ul germanic, cf. Bury, *loc. cit.*, 38, nota 4).

și *limitaneilor*²⁹ și chiar a *foederatilor* — care nu mai erau barbari, avînd sub șefii lor proprii³⁰ un pact cu Imperiul — nu pornea în aventura unor lupte depărtate. În acest scop se „strîngea o armată“ de caracter special (στρατὸν ἀγείρειν)³¹ în care intrau *buccellarii* clientelei particulare³² și barbari tocmiți la bursa militară, care erau trimiși contra unor barbari ce reușiseră să-și formeze un stat și reprezentau o primejdie mult mai însemnată. Dar s-a socotit că în armata lui Belisarie în 533, din douăzeci și doi de șefi militari, optsprezece erau cetățeni, mai ales traci, trei erau huni și unul singur era german³³.

214 Erau printre ei huni foarte rău dispuși pentru acest război depărtat, heruli goi, cruzi și perfizi, perși șireți, armeni vorbindu-și limba lor³⁴, un număr bun de traci, greci toți în solda împăratului, dar mai ales un mare număr de „fidei“ (clienți) ai diferiților generali, care erau soldați „răi“. Era una din aceste armate formate sub Iustinian în momentul chiar al acțiunii, și care erau // plătite de comandant căruia îi prestau jurămîntul în același timp cu jurămîntul lor către împărat³⁵. Barbarii nu admiteau pedepsele disciplinei romane ca fiind contrare legilor lor³⁶.

Regatul vandal s-a prăbușit³⁷ împotriva oricărei așteptări și în ciuda vitejiei „asdingilor“³⁸ săi, în ciuda celor optzeci de „chiliarhii“ ale sale, în ciuda bogățiilor sale imense culese la Roma — de unde luaseră pînă și porțile templului lui Solomon — și cam pretutindeni, în ciuda trufiei regilor săi; el s-a prăbușit într-o singură clipă. Cartagina a fost cucerită după o luptă cu regele însuși. O a doua luptă la Tricamarum a fost hotărîtoare (533).

Regele a fost descoperit în munți unde se refugiase cu ai săi și cu comorile sale. Belisarie a venit în persoană la Constantinopol spre a-l arunca, umilit în purpura sa, la picioarele împăratului „kallinic“ care savura un triumf de care se dezobișnuise Bizanțul. Cartagina a devenit „Iustiniana Carthago“³⁹.

Se terminase acum cu vandalii. Acest mic popor germanic nu își pierduse numai o parte din însușirile sale în mijlocul desfătărilor africane, în frumoasele palate înconjurată de grădini și minunate pometuri, în ospetele de stil roman pe care le preferaseră de la început rației lor frugale de barbari⁴⁰. Rasa nordică se stingea încet pe această margine a marilor pustiuri dogoritoare. Două înfrîngerii au desăvîrșit năruirea regatului lor, și vandalii s-au îngropat sub ruinele sale.

²⁹ Stein, *Geschichte*, 87—88; Bury, *loc. cit.*, 34 ș.u.

³⁰ *Ibid.*, 43, 84.

³¹ Procopie, *Bell. Goth.*, 78; Babut, *La garde impériale*.

³² Stein, *op. cit.*, 365.

³³ *Ibid.*, 364.

³⁴ Procopie, *Bell. Pers.*, 427, 530.

³⁵ *Ibid.*, 491; *Bell. Vand.*, 11; *Bell. Goth.*, I, 78. Belisarie care se însurase cu Antonina în Italia, este însoțit de ea în Persia, unde apare ca un fel de coproprietară a armatei sale; *Bell. Pers.*, 388.

³⁶ *Ibid.*, 364—365.

³⁷ Vezi și N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, 23 ș.u.

³⁸ Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 198.

³⁹ Nov. Iustinian, coll. IX, tit. XIV, CXXXI.

⁴⁰ Procopie, *Bell. Vand.*, 382—383, 434—435.

215 Mai rămîneau maurii, așa-zișii „Maurusi” ai Bizanțului care erau atunci, în 533, pentru „Romani” ceea ce au fost kabili // pentru francezi, cînd aceștia au supus Algeria după treisprezece secole. Oameni săraci, trăind în colibe, înfășurați ziua și noaptea în burnusul lor, neavînd alte arme decît două sulite de aruncat și lancea, adevărate vîrtejuri de călăreți tot atît de mobili ca nisipurile sahariene, aproape fără religie, cerînd de la niște femei-oracol să le prezică viitorul, aproape fără regi și la cheremul unor șefi lipsiți de atribuții bine definite.

Vandalii ajunseseră să se înțeleagă cu ei, asigurînd astfel nouăzeci și cinci de ani de liniște „Libienilor” care erau cetățenii romani de altădată. Generalii Cezarului bizantin au fost mult mai puțin abili. A rămas întotdeauna un colț de revoltă și de jaf în provincia recucerită, și în încăierările sălbatice de fiecare zi destui șefi romani și-au pierdut viața în mod obscur, ca acel Solomon⁴¹, succesorul lui Belisarie. Belisarie însuși, chemat în Sicilia, nu a reușit să supună pe toți rebelii⁴¹.

Printre aceștia trebuie să fie socotiți și soldații răsculați, mult mai primejdioși ca maurii. Această armată nu avea decît un scop, și aici ca la frontiera răsăriteană: jaful. Jefuirea a orice și sub orice pretext. Localnicii au ajuns cîrînd să ofteze după vremurile bune de ordine și de dreptate a „regilor” germani. Doritorii se emancipau și își călcau jurămîntul. Ei străbăteau orașele complet înarmați, împotriva obiceiului care nu le permitea decît portul sabiei: ei umpleau sările unde se îmbătau stăpînii lor, înconjurați de femei vandale și berbere capturate după norocul luptelor. Ei înșiși semănau cu niște șefi mauri perfizi și cruzi. Doi tirani numiți Stotzas⁴², apoi Maximin au fost proclamați pe rînd. Un al treilea a fost Guntharith⁴³ // care, după ce l-a ucis pe Areobind, soțul nepoatei lui Iustinian, a pierit la sfîrșitul unui banchet prelungit tîrziu noaptea, tăiat de rivalii săi sub comanda armeanului Artaban, care a proclamat „victoria împăratului” asupra crunțelor rămășițe ale ospățului⁴³.

Cînd strategul Troglita⁴⁴, eroul poemului latin al lui Corippus, a impus un simulacru de pace romană Africii⁴⁴, aceasta aproape că nu mai era decît mormîntul a trei rase. Treptat gherila de zece ani înghițise totul, și epoca vandalilor rămînea printr-o ironie a soartei ca o strălucită amintire din trecut⁴⁵. Ordinea romană fusese restabilită fără a da însă țării ca civilizație nouă măcar ce se arătaseră vandalii romanizați în stare de a face⁴⁶.

⁴¹ *Ibid.*, 406 ș.u., 443—445.

⁴² Privitor la ei vezi Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 10, 107 („Stotias junior”); Victor Tennonensis, *ibid.*, 200 („regnum in heremi partibus cum tyrannide assumit”), 201. El ucisese pe comandantul bizantin Salomon, pe care l-a înlocuit Sergius (*ibid.*, și Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104, 106—107).

⁴³ Procopie, *Bell. Vand.*, 475, 481, 483 ș.u.; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 201; Marcellinus Comes, *ibid.*, 108.

⁴⁴ Evenimentele ulterioare sînt povestite de Malalas.

⁴⁵ Procopie vorbește de o țară aproape pustie; *Bell. Goth.*, III, 131. Conflictul cu maurii au durat pînă sub împăratul Mauriciu (Teofilact Symokata, 120, 280—281). Cf. Malalas, 495—496.

⁴⁶ Vezi Diehl, *Études sur la domination byzantine en Afrique*, în „B.Z.”, IV, 67 ș.u.; Audolent, *Carthage romaine*, 146 a. Chr. — 698 après J.-Chr., Paris, 1901; Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, Paris, 1901—1902.

Îndată după înfrîngerea lui Gelimer, bizantinii ocupaseră Sardinia și chiar Corsica. Insulele Baleare au avut aceeași soartă. Deși regele vizigot din Spania, Theudis, ai cărui predecesori nu avuseseră niciodată relații cu Constantinopolul se abținea cu hotărîre de a asculta rugămințile vandalilor, cei de un neam cu el, și de a ataca Africa imperială⁴⁷, cearta dintre doi din succesorii săi, Athanagild și Agila, a chemat pe soldații lui Iustinian pe coastele spaniole.

217 Dealtminteri, acest lucru devenise absolut necesar din momentul în care dominația bizantină se întinsese pînă la Coloanele lui Hercule, Gibraltarul de azi, unde Africa și Spania formează // o singură țară. De astă dată însă nu au fost cucerite de către patriciul Liberius⁴⁸ decît cîteva porturi. Regatul vizigoților, incomparabil superior — în ciuda certurilor religioase — aceleuia al lui Gelimer, nu a fost zdruncinat din cauza aceasta, așa cum Spania de astăzi nu se clatină de prezența englezilor pe stîncă Gibraltarului⁴⁹.

Această coastă păstrează pînă azi în părțile Taragonei, unde a fost descoperit prin săpături un întreg ev mediu bizantin, și chiar în interiorul Cataloniei — unde inscripțiile grecești mai pot fi citite în unele biserici avînd de la originea lor un tip oriental — urmele acestei dominații care a durat doar de la 554 pînă în 624⁵⁰. Zadarnic a fost trimis patriciul Commentiolus de către împăratul Mauriciu pentru a salva această posesiune atît de utilă flotelor bizantine în Occident. Soldatul roman („miles romanus“) a părăsit după trei sferturi de secol aceste locuri ocupate de el pînă la Algarve⁵¹, în acest Occident unde readusesese ordinea și civilizația⁵¹.

Se poate vedea din cele spuse pînă aici că Iustinian—care nu și-a comandat niciodată armatele, și care a rămas toată viața sa un bizantin al Bizanțului, îndrăgostit de Capitala sa, de virtuțile ca și de viciile ei—nu concepușe un plan de cuceriri. Provinciile pe care le-a dobîndit în Occident i s-au oferit de la sine, una după alta. Acum venise rîndul ostrogoților.

218 Am văzut că instalîndu-se la Roma, Odoacru⁵², — pe care Procopie // îl consideră totuși ca un „tiran“ care a schimbat în „tiranie“ guvernarea legală, πολιτεία⁵³, — evitînd purpura⁵⁴, recunoscuse drepturile împăratului de Constantinopol. El a simulat că din voința Senatului — atît de util în

⁴⁷ Procopie, *Bell. Vand.*, 405.

⁴⁸ Pentru el vezi Luigi Cantarelli, *Il patrizio Libero e l'imperatore Giustiniano*, în „Ausonia“, VI (1911). Cf. Bury, *op. cit.*, II, 164, nota 1.

⁴⁹ Regele vizigot Theudis plătea tribut lui Teodoric; Procopie, *Bell. Goth.*, I, 101—102.

⁵⁰ Despre „grecii“ bătuți de regii Vitiges și Euric, Mommsen, *Chron. Minora*, II, p. 354.

⁵¹ Görres, *Die byzantinische Abstammung der spanischen Westgotenkönige Erwich und Witiza, sowie die Beziehungen Kaiser Mauritius zur germanischen Welt*, în „B.Z.“, XIX, 430 ș.u.; cf. *ibid.*, XVI, 515 ș.u. (după izvoare occidentale), 534, 537—538.

⁵² Dintre cei doi frați ai acestui fiu al lui Idikon, unul se numea Onoulf, însă celălalt Harmatios; Ioan de Antiohia, în Müller, *F. H. Gr.*, IV, 617—618. Soția sa se numește Sunigilda, fiul său, Cezarul, poartă numele de Oklan; *ibid.*, V, 28. El își refuzase concursul împăratului în timpul revoltei lui Illus; *ibid.*, 620. Era un om de vreo 60 de ani.

⁵³ Procopie, *Bell. Goth.*, 14. Opoziție între τύραννος și βασιλεία, *ibid.*, 71.

⁵⁴ „Nomenque regis Odovacer adsumpsit, cum tamen nec purpura, nec regalibus uteretur insignibus“; Cassiodor, *Chron.*, 159.

219 asemenea împrejurări — ar fi depozat de putere pe Romulus Augustulus⁵⁵, ultimul împărat roman, de altminteri nelegitim⁵⁶, iar ambasada de senatori⁵⁷ pe care a trimis-o lui Zenon, s-a prefăcut că duce acestui împărat, singurul împărat acum⁵⁸, *abdicarea* lui Augustulus. Nemaicrezându-se în nevoia unui imperiu dublu, se cerea pentru Odoacru (Odoacar), care adăugase la numele său germanic gentiliciul arhaic de Flavius, calitatea de patriciu, care i-a fost acordată. Regele-patriciu nu a purtat coroană niciodată, nu și-a luat dreptul de a bate monedă de aur, și s-a mulțumit cu calificarea de „rex” față de ai săi⁵⁹. // Mult mai liber în mișcările sale, Teodoric, care avea asupra predecesorului său pe care l-a învins și dat morții, avantajul de a fi fost delegat de Imperiu ca „vicar” sau exarh al său⁶⁰, a păstrat totuși din această dependență față de Orientul roman⁶¹, atîta cît trebuie pentru a nu contraria ideile și sentimentele epocii sale⁶². Proclamat rege de ai săi, fără a fi cerut asentimentul prealabil al împăratului⁶³, el a înțeles să guverneze în mod separat pe romani și pe goți⁶⁴, și el spunea glumind că „romanul sărac imită pe got și gotul practic imită pe roman”⁶⁵.

Arătîndu-se bun vecin al împăratului Anastase, stăpînul său, care a sfîrșit prin a-i înăpoia însemnele imperiale trimise de Odoacru la Constantinopol⁶⁶, el a păstrat mai departe efigia imperială pe monedele de aur⁶⁷. A

⁵⁵ Pentru Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 188, el este un „Herculanus, Orestis filius”.

⁵⁶ Bury, *History*, 1923, I, 405. Numai după moartea în 490 a lui Nepos, împăratul legitim pentru Bizanț, a stăpînit Odoacru și Sicilia și Dalmația; *ibid.*, 411. Nepos a încercat să se fixeze în Dalmația: „cum în Dalmatia imperii sui sceptrum firmare conaretur”; Mommsen, *Chron. Minora*, I, 311.

⁵⁷ Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 108, menționează în chip deosebit și „senatrices”.

⁵⁸ Malchus, 236. Însă Zenon își dăduse aparența că ar vrea să-l susțină pe împăratul de Apus, Nepos, refugiat în Dalmația.

⁵⁹ Privitor la luptele contra lui Brachila, Adaric, Ovida (Odiva) și a regelui rugilor Favo sau Foeba, pe care a fost să-l caute „pe Dunăre”, vezi Mommsen, *Chron. Minora*, I, 311—313; Cassiodor, *Chron.*, *ibid.*, II, 159. — După Isidor de Sevilla, lupta de pe Dunăre ar fi fost pornită contra lui Onoulf, fratele lui Odoacru: „devicto fratre eius Onoulfo et trans confinia Danuvii effugato”; 283. — Fiul lui Odoacru, Thalanus, *ibid.*, 320. — Despre toate aceste evenimente vezi și Viața episcopului Paviei, Sf. Epifanie, în *Acta Sancti*, februarie. Cf. Fertig, *Ennodius und seine Zeit*, 1855—1860; F. Magani, *Ennodio*, Pavia, 1886.

⁶⁰ Amănunte despre plecarea regelui care se temea de anumite intrigi, vezi Malalas, 383—384. Cf. Anastasievici, în „Prilozi”, I (1921), 216—223. El dispune de „dromon”-i; Mommsen, *loc. cit.*, 318.

⁶¹ Vezi N. Iorga, *Orient et Occident au Moyen-Âge*, idem, *Les commencements de Venise*, 1931. Cassiodor (*loc. cit.*), nu îi dă alt titlu decît „felicissimus atque fortissimus”.

⁶² După Anonimul din Valois, ed. Mommsen, *Chron. Minora*, I, 316, sau Cessi, în „Noul Muratori”, 1913 „ut... pro merito laborum suorum loco eius, dum adveniret, tantum praeregaret”; el trebuia să guverneze numai *pînă la reînțoarcerea împăratului*.

⁶³ „Gothi sibi confirmaverunt Theodoricum regem, non exspectantes jussionem novi principis”; *Anon. Val.*, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 322.

⁶⁴ „Gubernavit duas gentes in uno: Romanos et Gothos”; *ibid.*

⁶⁵ „Romanus miser imitatur Gothum et utilis Gothus imitatur Romanum”; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 322.

⁶⁶ Cf. misiunea către Zenon: „mittens legationem Theodoricus Festum, caput senati, ad Zenonem imperatorem et ab eodem sperans vestem se induere regiam”; Mommsen, *loc. cit.*, I, 316, și *infra*, misiunea către Anastase: „ornamenta imperii”, 322.

⁶⁷ Bury, *loc. cit.*, 454, nota 2.

220 declarat romanilor că înțelege să domnească așa ca împărații, dintre care el voia „să imite pe Traian și Valentinian“, și acest „popor“ pe care înțelegea să-l respecte, l-a rugat să înscrie această promisiune pe // tăblițe de aramă⁶⁸. Domnind în felul romanilor⁶⁹, el nu a îndrăznit să dea decît simple edicte, și nu legi noi, pentru romanii din regatul său, care erau judecați numai după vechea legislație a Cezarilor⁷⁰. El nu pretindea că ar avea dreptul imperial de a fixa doctrina creștină și, deși a rămas arian împreună cu poporul său, nu a persecutat decît într-un singur moment^m și împotriva dorinței sale pe „ortodocșii“ a căror credință era la fel cu a împăratului⁷¹. El a permis chiar goșilor săi să treacă la ortodoxie⁷². Papiiⁿ au putut deci să meargă nestingheriți la Constantinopol, spre a fi primiți „ca Sf. Petru însuși“⁷³, și a se înțelege asupra dogmelor cu împăratul, cu acest protector al credinței, în vederea convocării conciliilor cu asentimentul său. Una din surorile regelui a trăit la curtea lui Zenon⁷⁴. Nicăieri, nici în părțile Sirmiu-
221 lui — (unde „bulgarii“ bătuți de el în 504⁷⁵, trebuie că au fost avari) — nici în Dalmația unde dominaseră uzurpatorii, nici în Sicilia // pe care goșii o dețineau în întregime, afară — de cîtva timp — de orașul Lilybaeum^o, cedat vandalilor⁷⁶, ca zestre a unei prințese gote^p — în nici un punct deci al frontierelor nu s-a ivit vreun conflict între noua Romă imperială și regatul care înlocuise vechea Romă și reținea în clientela sa prin căsătorii și prin tratate pe toți vecinii barbari⁷⁷, existînd chiar gîndul unui fel de unitate germanică. Marele succes neașteptat al războiului contra vandalilor a înflăcărat totuși aviditatea bizantină.

La început goșii ajutaseră cu cai și alimente⁷⁸ pe romanii porniți să distrugă regatul lui Gelimer, care închisese pe soția gotă a predecesorului său și măcelărise suita acestei prințese. Belisarie a putut deci să se aprovizioneze în Sicilia. Dar această bună înțelegere nu a fost durabilă.

⁶⁸ „Verba enim promissionis eius quae populo fecerat adlocutus, rogante populo, in tabula aenea iussit scribi et in publico poni“; *Anon. Val., loc. cit.*, 324. Cf. pentru imitarea împăraților, *ibid.*, 322.

⁶⁹ „Regnavit Romanorum more“; Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 321.

⁷⁰ Procopie, *Bell. Goth.*, passim.

⁷¹ „Ita ut nullus Romanus arma usque ad cultellum uteretur“; *Anon. Val., loc. cit.*, 326.

⁷² Procopie, *Bell. Goth.*, II, 42.

⁷³ Este vorba de papa Ioan, însărcinat și de Teodoric cu o misiune în scopul de a-i recîștiga pe arienii săi convertiți: „Justinus imperator venienti ita occurit acsi Beato Petro“; *Anon. Val., loc. cit.*, 328. În Occident se înseamnă data morții împărătesei (27 iulie), Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 334. — Teodoric a reușit să învețe abia patru litere în zece ani; *Anon. Val., loc. cit.*, 326.

⁷⁴ Bury, *loc. cit.*, 421—422. Mama sa își schimbase numele barbar din Ereneiva, în Eusebia, *ibid.*, 411, nota 5.

⁷⁵ „Victis Vulgaribus“ zice Cassiodor, *Chron.*, 160. Cf. victoria lui Belisarie asupra unor „bulgari“ dinspre Dunăre, care biruiseră și prinseseră pe patriciul Sergius: „debellati pariterque fugati, Danuvium transierunt“; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 205.

⁷⁶ Procopie, ed. Haury, III, 8, 13.

⁷⁷ Două fiice ale lui Teodoric au luat: una pe regele vizigoților, cealaltă pe cel al burgunzilor, sora sa, Amalafida a fost soția regelui vandal Trasamund, cealaltă Amalabriga, soția regelui turingilor: „Et sic sibi per circuitum placavit omnes gentes“; *Anon. Val.*, 322, 324. Raporturile sale cu cei din Gallia, Cassiodor, *Chron.*, 160 (anul 508).

⁷⁸ Procopie, *Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 25.

Posesiunea oraşului Lilybaeum a fost pretinsă de romani şi refuzată de cei care guvernau Italia. Era un *casus belli*. Un al doilea s-a ivit atunci când noul rege al ostrogoţilor Teodat (Teodahad, sau transpus în forma romană Deodatus), principe din singele lui Teodoric, a înălţurat pe fiica acestui rege, Amalasunta, mama micului rege Alaric care tocmai murise⁷⁹, şi a poruncit chiar să fie înecată în lacul din Bolsena⁸⁰ această ocrotită a lui Iustinian care manifestase intenţia^s de a se retrage la Constantinopol⁸¹.

222 Fără Belisarie, Iustinian nu ar fi întreprins niciodată o campanie // în Italia. Dar acest general era dispus să continue şi mai departe să joace rolul de *conquistador* pe care îl începuse în Africa. El avea pentru aceasta banii vandalilor şi rîndurile fidelilor săi constituind armata sa particulară⁸²: heruli, huni sau „masageţi“, călăreţi care prădau pînă şi bisericile, anşi sau „traci“, „bessi“, slavi de la Dunăre pricepuţi în ambuscade, asiatici din Pisidia şi din Capadocia, armeni obişnuţi cu asalturile şi era echipat şi cu vase din Isauria maritimă⁸³.

El a fost deci cel ce l-a atacat pe regele Teodat şi care a continuat să ducă, cu o hotărîre şi o vitejie admirabilă, un război care s-a dovedit curînd extrem de greu, şi nu a fost vina sa dacă lovitura hotărîtoare a fost dată de un altul. Dar numai atunci, în actul ultim, a ajuns acest război din Italia să fie într-adevăr războiul împăratului, care va trebui să trimeată, pentru a-l salva pe Belisarie asediat în Roma⁸, trupe imperiale sub comanda lui Martin şi Valerian, şi apoi sub a lui Batzo, Conon şi Rema⁸⁴. Pînă atunci Belisarie fusese faţă de Iustinian în situaţia lui Fernando Cortez, cu vreo mie de ani mai tîrziu în Mexicul ocupat, faţă de regii catolici Ferdinand şi Isabela.

223 În cîteva săptămîni (535) Sicilia cu Siracuza şi Panormos (Palermo) a fost cucerită, şi ginerele chiar al lui Teodat, Ebremond a venit să facă act de supunere⁸⁵. Dalmaţia gotică⁸⁶ nu a rezistat nici ea decît foarte puţin. În adevăr nu existau campamente barbare în aceste două provincii. Neapole a fost atacat după aceea. Numărul germanilor stabiliţi în împrejurimile acestui oraş nu era prea ridicat⁸⁷. A fost ocupat de soldaţi care coborîseră în apeduct. În acelaşi // timp francii, convinşi de aurul bizantin, invadau toată Galia Cispadană şi ajungeau pînă la bălţile viitoare Venetiei⁸⁸.

A început să se afirme în tabăra „romană“, unde se afla Procopie, desemnat ca istoric al campaniei, că Teodat nu a făcut altceva decît să recunoască prezenţa francilor în această provincie plină de romani⁸ care îşi păs-

⁷⁹ *Ibid.*, ed. Haury, IV, 5, 11 ş.u., 19; V, 3, 11 ş.u.

⁸⁰ Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104 (îndurerarea lui Iustinian).

⁸¹ Vezi şi Hodgkin, *Italy and her invaders*; Heinrich Leuthold, *Untersuchungen zur ost-gothischen Geschichte der Jahre 535—537*, teză, Iena, 1908.

⁸² Ἐπτάκις χιλιάδας γὰρ ἰππέας ἐκ τῆς οἰκείας παρείχετο; Procopie, *Bell. Goth.*, II, ed. Bonn, 213. Cf. οἰκία μία τὴν δύναμιν Θεωδερίχου καταλύει; 214.

⁸³ *Ibid.*, I, 78, 129, 189, 194—195, 200—201, 207—211; II, 46, 86—88, 108, 173, 178, 343, 373.

⁸⁴ Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.

⁸⁵ *Ibid.*, 104.

⁸⁶ Se întindea pînă la Salona; Procopie, *Bell. Goth.*, I, 35, 122.

⁸⁷ Privitor la evreii din Neapole, *ibid.*, I, 59, 63, 70—77. La Roma, *ibid.*, 65.

⁸⁸ Procopie, *loc. cit.*, 87. Totuşi Theodat le oferise Provenţa; *ibid.*, 65.

traseră toate obiceiurile lor străvechi. Privirile începeau deci să se întoarcă și într-acolo ⁸⁹.

Vitiges, noul rege ales după asasinarea slabului „filosof” Teodat — care se oferise să cedeze Sicilia, să renunțe la dreptul de viață și de moarte, la acela al înaintărilor, promițând să dea o coroană de aur și contingente dacă ar fi acceptat ca asociat secundar al împăratului ⁹⁰ — a luat cu forța în căsătorie pe Matasunta¹, nepoata lui Teodoric ⁹¹ și a încercat să strângă în jurul său la Ravenna ⁹² pe luptătorii poporului său. Belisarie era la Roma, care avea în curînd să fie asediată de Vitiges. Acolo a fost întîmpinat cu simpatie de cler (pînă la alegerea papei Silveriu³ de către regele got), precum și de unii notabili (*honoratiores*) care nu uitaseră cu totul trecutul. Doar mai tîrziu a cîștigat de partea sa pe artizani și plebea care au ajuns să aprecieze isprăvile neașteptate ale acestui *Vilisarius*, caracterizat mai înainte drept „un grec, din rasa retorilor, a călugărilor și a soldaților care o iau la fugă”. Vitiges a găsit cu cale să pună a fi uciși la Ravenna senatorii romani pe care îi reținuse pe lîngă el: războiul lua astfel aspectul unei lupte între două popoare.

Procopie, istoricul acestor lupte tumultuoase și tot atît de puțîn hotărîtoare ca cele cu maurii din Africa, pretinde că goții au oferit în mai multe rînduri să cedeze împăratului Sicilia, Calabria, Neapole și să plătească un // 224 tribut, dar că Belisarie voia neapărat să realizeze în Italia ceea ce îi reușise atît de bine în Africa. Rămîne întrebarea dacă aceste oferte erau sincere. Goții nu erau tot una cu vandalii, și vandalii ei înșiși au rezistat pînă la sfîrșitul neamului lor.

Au urmat de-a lungul anilor asedii înverșunate la Roma, la Milan, unde „grecii” fuseseră chemați de către arhiepiscop, la Rimini, la Orvieto, la Urbino și peste tot unde mai existau încă fortificațiile „vechilor romani” ⁹³.

Împăratul a trimis în al treilea an al războiului (538) ⁹⁴ pe eunucul Narses, un secretar (*a secretis*), funcționar de la curte, și unul din favoriții săi ⁹⁵; dar acesta a găsit că e mai prejos de el să se înțeleagă cu Belisarie care asumase mult mai mult caracterul unui aventurier decît al unui general bizantin. Goții înșiși au înțeles aceasta atît de bine, încît i-au oferit lui tronul lui Vitiges, adică situația strălucită de împărat de fapt al adevăratei Rome ⁹⁶. El s-a prefăcut că primește pentru a pune capăt regalității barbare. De fapt, Vitiges a fost prins la Ravenna (540). Dar cînd bănuielile curții și nevoile războiului cu perșii au rechemat la Constantinopol pe Belisarie ⁹⁷ goții și-au luat pe rînd ca regi pe Ildibad sau Hildebad, pe Eraric, de neam

⁸⁹ *Ibid.*, 94.

⁹⁰ *Ibid.*, I, 40—41.

⁹¹ „Plus quam amore”; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104—105.

⁹² Pentru această căsătorie, vezi Bury, *loc. cit.*, 679, nota 1.

⁹³ Amănuntele au fost perfect precizate mai recent de Bury, *loc. cit.*, 180 ș.u.

⁹⁴ După Belisarie ar fi urmat la comandament *minister militiae* Abadus; Mommsen, *loc. cit.*, I, 337.

⁹⁵ Despre casa sa de la Constantinopol, vezi Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261.

⁹⁶ Βασιλέα τῆς ἑσπερίας Βελισάριον ἀναιπεῖν ἐγνωσαν; 30. βασιλεὺς Ἰταλιωτῶν καὶ Γότθων; *Bell. Goth.*, II, 196. Același titlu pentru Vitiges, I, 112. Cf. Fr. Ferdinand Kraus, *Die Münzen Odovacers*, 153.

⁹⁷ „In offensam periculumque incurrens grave et invidiae subjacens”; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 107.

225 rugic⁹⁸, și în sfârșit pe splendidul soldat care a fost Totila (pe monedele sale este numit Baduila). Contra acestei alegeri Imperiul nu a obiectat decât doar că asupra acestui punct // nu a fost consultat împăratul⁹⁹. Mulțumită energiei prudente a acestui nou rege, un adevărat organizator de gherile¹⁰⁰, Roma avea să fie asediată și Neapole să cadă. O flotă bizantină va fi distrusă. În zădar, Belisarie a alergat ca să-și apere opera sa și să se arunce în Roma. În scurtă vreme el a fost respins pînă în Sicilia, de unde a plecat la Constantinopol, silit să dea seama despre o înfrîngere totală. Totila care a poruncit să fie ucisă la Fermo și la Ascolo, ca și la Milan, chiar populația civilă romană¹⁰¹, a bătut monede cu falnica legendă: „Victorie învingătorului lui Augustus“.

O rudă a împăratului, Germanus^v, desemnat a merge să salveze Sicilia, a murit înainte de a putea pleca, și insula a fost devastată de pirații ostrogoți. Și cum împărăteasa Teodora murise și Belisarie era deci lipsit de sprijinul său cel mai puternic, el a fost reținut la Curte ca șef al gărzii, ceea ce echivala pentru el cu o strălucită disgratie¹⁰². În acest răstimp Narses a primit trupe îndestulătoare. Pentru prima oară romanii aveau o armată adevărată în Italia. Ea s-a încumetat în sfârșit să-i ofere lui Totila o luptă în câmp deschis. El s-a ivit în fața trupelor sale înveșmîntat în purpură și purtînd coroana, ca o victimă gătită pentru sacrificiu. A pierdut lupta de la Busta Gallorum sau de la Taginae¹⁰³ și a pierit în învălmășeala de după înfrîngere¹⁰⁴. Succesorul său, Teia nu a fost mai norocos. Moartea acestui ultim șef a însemnat sfîrșitul dominației ostrogote în Italia.

226 // Narses a știut să apere această cucerire (care nu era decât în parte datorată meritului său) contra unor tentative de uzurpare, ca aceea a herului Sindevala în 566¹⁰⁵, după cum făcuse și Belisarie^w cu patriciul Constantin¹⁰⁶. La fel a procedat și contra veleităților francilor care ar fi luat bucuros locul soldaților lui Teodoric pe acest admirabil pămînt al Italiei. A lăsat totuși calea liberă spre căldură și desfătărilor sudului acelor cîteva mii de alamani și de franci sălbatici, aproape goi, fără coifuri, neavînd drept arme decât sabia și un fel de sulită mică de aruncat terminată cu crampoane, care pus-tiau peninsula sub comanda lui Leutaris și Butilin. Primul dintre acești doi șefi de expediție nerecunoscută de regii franci, a murit de boală cu majoritatea oamenilor săi, iar Butilin sau Bucilin care mergea pe urmele sale, întorcîndu-se și el spre Alpi, a fost cu desăvîrșire înfrînt de generalul roman (554).

Din toată această puzderie de luptători temerari nu a mai rămas aproape

⁹⁸ *Ibid.*, 106. Cf. Marius d'Avanches, *ibid.*, 236.

⁹⁹ „Contra voluntatem domini Iustiniani Augusti“; cf. *ibid.*, III, 276. Ofertele lui Totila constau din Sicilia și Dalmația, un tribut și un contingent; *ibid.*, 184 ș.u.

¹⁰⁰ „Huc illucque discurrens“; *ibid.*, 107.

¹⁰¹ *Ibid.* Roma a fost jefuită; *ibid.*, 108. Cîțva timp ea a rămas pustie (*ibid.*): „Post quam devastationem quadraginta aut amplius dies Roma ita fuit desolata ut nemo ibi hominum, nisi bestiae, morarentur“. Chiar printre ofițerii lui Belisarie, un Mundila; *ibid.*, 106. În schimb, soldații lui Belisarie au devastat Verona; *ibid.*, 106—107.

¹⁰² *Ibid.*, III, 160.

¹⁰³ Pentru localizare, vezi Bury, *loc. cit.*

¹⁰⁴ Veșmintele sale însingurate au fost trimise la Constantinopol; Malalas, 486.

¹⁰⁵ „Tyrannidem adumpsit“; Marius d'Avanches, *loc. cit.*, 238.

¹⁰⁶ „Contrarium sibi de medio aufert Constantinum patricium“; *ibid.*, 105.

nimic¹⁰⁷. Aceia dintre goți care își așteptau libertatea de la succesul acestor prieteni de peste munți au fost siliți să depună armele înaintea învingătorului. Pe de altă parte 10 000 de burgunzi fuseseră trimiși în taină de către regele franc Teodebert¹⁰⁸. Lumea germanică își irosise eforturile contra acestor „greci” pe care îi disprețuise cu așa de puțină dreptate mai înainte¹⁰⁹.

227 Dar se poate deosebi de pe acum antagonismul mereu reînnoit față de acești străini, atât de diferiți de aceia pe care // localnicii îi numeau cu părere de rău „vechii romani”¹¹⁰. Erau de acord să obțină de la ei „vechile legi romane”¹¹¹, dar prezența lor îi stingherea, îi umplea de confuzie, îi indigna chiar. Ei erau aproape de părerea goților că aceia erau doar niște greci¹¹². Lumea se obișnuise cu goții, care la rîndul lor făcuseră tot ce le stătea în putință pentru a nu jigni populația, cu mult superioară sub toate raporturile, pe care ei o apărau de șazececi de ani. „Cartea Papilor” îl înfățișează pe Totila trăind la Roma „ca un părinte în mijlocul fiilor săi”. Este adevărat că Belisarie îl făcuse prizonier pe papa Silveriu și îl expediase în Orient, înlocuindu-l cu Vigiliu, dar am văzut că la rîndul său Vitiges pusese să-i omoare pe senatorii romani la Ravenna¹¹³. O singură dată se spune acolo că victoria „romană” reprezintă „reîntoarcerea la starea fericită din vechime”¹¹⁴. Un alt izvor italian observă că din această clipă începe „decadența senatului și sfîrșitul libertății”¹¹⁵. O sinteză italiană era în pregătire, amestecînd pe goți și pe romani într-o aceeași societate nouă, tinzînd spre acea autonomie care ar fi fost garantată de o regalitate de tip nou a unui Belisarie. Dar lupta de la Busta Gallorum a împiedecat acest lucru.

228 Italienii au avut în schimb acele legi pe care le doriseră și o administrație directă a împăratului. Biserici de stil răsăritean s-au înălțat în orașele care nu au redobîndit niciodată ceea ce pierduseră în cursul lungilor și grelelor asedii de la Ravenna, Roma, Neapole, și chiar Milan. „Exarhul” imperial, în care rol apare Narses, a ținut locul împăratului, // avînd delegația lui, bucurîndu-se de un anumit drept de autonomie, ca Teodoric și primii doi succesori ai acestuia.

Această restaurație nu putea însă să se aștepte la un viitor mai lung. O dată ambițiile „romane” satisfăcute, ceea ce interesa era doar: posesiunea Romei (unde dealtminteri papa prezida un regim de „judecători” funcționari, sprijinit pe familiile senatoriale și pe un popor de un mare neastîmpăr), proprietatea portului Ravenna și aceea a Siciliei, cu dominarea mării pentru acest comerț al Occidentului purtat foarte multă vreme exclusiv de bizan-

¹⁰⁷ Agathias, I—II. Pentru izvoarele occidentale, Bury, *loc. cit.*, 275, nota 4.

¹⁰⁸ *Ibid.* Regele franc a refuzat să-și dea fiica lui Totila; *ibid.*, 439—441. Cronicarul italian Geoffroy de Viterbo îl arată pe Iustinian ca determinînd conversiunea unui rege al herulilor, „Cratius”, al unui rege hun, „Garda” și al unei prințese din același neam (Muratori, VII).

¹⁰⁹ Procopie, *Bell. Goth.*, II, 163, vezi și 162—163, 183; III, 184—195, 205, 246.

¹¹⁰ *Ibid.*, I, 161—201.

¹¹¹ *Ibid.*, 57.

¹¹² *Ibid.*, 139. Vitiges vorbește de Γραικοί ἢ Ἰστροί; *ibid.*, 205.

¹¹³ *Ibid.*, I, 187; II, 298, 301 ș.u.

¹¹⁴ „Totius Italiae populos, expulsis Gothis, ad pristinum reducit gaudium”; Mommsen, *Chron. Minora*, I, 337.

¹¹⁵ „Deinde paulatim romanus defecit senatus et post Romanorum libertas cum triumpho sublata est”; Agnellus, *ibid.*, 336. Pomenește și despre „denudatio omnium Romanorum Italiae”; *ibid.*

tinii¹¹⁶. Venetia care nu era încă decât un cuib de pescari, nu avea aceeași valoare, în ciuda exagerărilor lui Cassiodor. În ce privea restul, aveau să fie căutați alți barbari cu care s-ar putea relua în taină pactul încheiat odinioară cu Teodoric, fără a-i bănuși însă nici măcar acum primejdia, rămasă aceeași.

229 Într-un moment al domniei sale, Iustinian aruncând o privire asupra operei înfăptuite, pomenește de „perșii deocamdată pacificați”¹¹⁷, de „supunerea” vandalilor și a maurilor, de restituirea libertății cartaginezilor, de prima // cucerire a tzanilor caucazieni, asupra căreia stăruie cu o emfază supărătoare. El declară că legiferează pentru provinciile care au fost păstrate neîntrerupt și pentru acelea „care acuma prin voința lui Dumnezeu au fost adăugate de noi autorității romanilor”¹¹⁸. El este mândru de a fi restabilit linia Dunării, redobândind localitățile Viminacium, Recidua și Litterata pe malul fluviului¹¹⁹. El instalează un episcop la Aquis, oraș desprins de dioceza sa în care a pătruns erezia cea persecutată¹²⁰. Într-una din „Novelele” sale, alături de alanii și maurii supuși, este vorba și de Sicilia recucerită¹²¹. Flotele sale erau singurele care străbăteau Marea Mediterană de la Coloanele lui Hercule până la Cipru, și Marea Neagră până la rămășițele goților tetraxiți în Crimeea¹²² de sub comanda ducelui Chersonului. Așadar, marele vis ecumenic este aproape complet realizat. „Noi avem”, spune el „o speranță că Dumnezeu ne va îngădui să adăugăm din nou stăpînirii noastre și națiunile celălalte, pe care le-au pierdut prin nepăsarea lor romanii, odinioară stăpîniți până la țarmurile celor două oceane”¹²³.

Mai existau încă, în ciuda liniei de fortificații dunărene și a flotei veghind asupra fluviului¹²⁴, hoarde nesupuse de huni care se vor numi curînd

¹¹⁶ Vezi Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarcate de Ravenne* (568—751), Paris, 1888; Calisse, *Il governo dei Bizantini in Italia*, în „Rivista storica italiana”, II (1885), 265—335; L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien*, 540—750, Leipzig, 1889; Hugo Chon, *Die Stellung der byzantinischen Statthalter im Ober- und Mittelitalien*, 546—751, Berlin, 1889; E. Stein, *Beiträge zur Geschichte Ravennas in spätromischen -und byzantinischen Zeit*, în „Klio”, XVI (1919); Patrono, în „Atti e memorie della regia deputazione di storia patria per le Romagna”, seria 3-a, XXVII (1910); Ch. Evrard și Al. Gayet, *L'art byzantin d'après les monuments de l'Italie, de l'Istrie et de la Dalmatie*, 2 vol.; E. Münz, *Les artistes byzantins dans l'Europe latine*, „Revue de l'art chrétien”, XXXV (1893); Frothingham, *Byzantine artists in Italy from the sixth to the fifteenth century*, în „American Journal of Archeology”, IX (1890), 32—52; Felix Lampe, *Qui fuerunt Gregorii Magni Papae temporibus in Imperii byzantini parte occidentali exarchi et qualia eorum jura atque officia*, Berlin, 1892. O scrisoare plăsmuită a lui Narses, în „B.Z.”, XI, 578. Despre ἐπαρχος Ρώμης (eparhul Romei), „Bull. corr. hell.”, XXXI (1907), 321—327.

¹¹⁷ „Quateus Persae quidem conquiescant”; Prefață la Novele.

¹¹⁸ *Ibid.*, I, I: „nunc a Deo per nos sunt adjectae principatui Romanorum”. În Nov., coll. II, tit. II, VIII, el menționează recucerirea Libiei și „supunerea” vandalilor.

¹¹⁹ Unde se descoperă neîncetat monedele sale mari de aramă; Nov., coll. II, tit. VI, XI.

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ *Ibid.*, coll. IV, tit. IX, XXX.

¹²² Cf. „B.Z.”, V, 246; Kulakovski, în „V.V.”, III, p. 1 ș.u. O inscripție a lui Iustinian în Peninsula Taman; idem, *ibid.*, II, 189 ș.u.

¹²³ *Ibid.*, „et bonam spem habemus quod Deus nobis annuat ut et caeteras gentes quas socordia sua Romani amiserant, cum ad utriusque Oceani terminos tenerent, iterum ditioni nostrae adjungamus”.

¹²⁴ „Small flotillas which patrolled the Lower Danube under the direction of the military commanders on that frontier”; Bury, *op. cit.*, I, 44.

230 avari. Ele // trăiau cu ele în raidurile lor, care au trebuit nu o dată să fie tolerate, grupuri de slavi ce nu se mai întorceau la ei, la nord de Dunăre.

Dar acesta era vechiul flagel obișnuit al provinciilor trace ale Imperiului: Teodosie, și el, îl tolerase. În tot cazul, afară de concedarea Sirmului, care a trebuit să li se acorde — dar fără locuitori — nimic nu a fost schimbat la frontiere: în părțile acestea nu a apărut statul barbar care să funcționeze ca în Africa și în Italia, și pe care tocmai reușiseră să-l desființeze ¹²⁵.

Astfel prin aceste lungi eforturi ale armatelor, fie personale, fie imperiale, a fost întemeiat un nou Imperiu care se întindea din Mesopotamia până la Gibraltar, și de la Dunăre până în Libia. Mediterana redevenise romană, thalassocrația constantiniană se refăcea ¹²⁶, și aproape toți cei care vorbeau latina sau greaca rămâneau de acum încolo eliberați de aservirea lor față de barbari, pe care nu o găsiseră, este drept, prea împovăraătoare.

NOTE

a. Dalmația se proclamase independentă de Imperiu după uciderea lui Aëtius de către Valentinian III (454). În 461 este guvernată în numele împăratului Leon I de către comitele Marcellinus, ce se retrage aici în urma sabotării de către Ricimer a expediției din Sicilia contra vandalilor, în care comitele comanda o armată de auxiliari huni, probabil din însărcinarea împăratului Majorian, ucis de Ricimer. În 467 el apare printre cei ce îl însoțesc pe Anthemius, trimis din Constantinopol spre a fi împărat al Apusului. El participă la expediția contra lui Genserich, compromisă de Basiliscus. Este asasinat în Sicilia.

b. Comandant roman al Africii. Împărțea cu Aëtius puterea efectivă în timpul minoratului lui Valentinian III și al tutelei mamei acestuia, Galla Placidia. Ponegrit de Aëtius și simțindu-se pierdut, cheamă pe Genserich în ajutor (431). Moare luptând în Italia contra lui Aëtius (432). Genserich cucerește toată Africa romană. Ocupă Cartagina în 439.

c. Genserich e chemat în 455 la Roma de Eudoxia Licinia, fiica lui Teodosie II și văduva lui Valentinian III, ucis de senatorul roman Maxim, care uzurpă Imperiul și o silește să se căsătorească cu el. Este dusă de vandali la Cartagina cu fiicele ei Evdokia și Placidia, de unde se reîntorc la încheierea păcii. Evdokia se va căsători cu fiul lui Genserich, fost ostatic la Roma, Huneric, și va fi mama regelui vandal Childeric (523—530). Sora ei Placidia se va căsători cu Olybrius, ultimul candidat imperial proclamat de Ricimer. Fiica ei, Iuliana Anicia va fi soția lui Areobind, pe care răsculații din Bizanț voiau să-l proclame în locul lui Anastase.

d. În 493.

e. Întrucât vandalii, ca toți barbarii germanici din Occident, trecuți la creștinism, erau arieni. Excepție au făcut francii, care se creștiniseră mai târziu.

f. În 467.

g. Aceeași care se va duce să moară la Ierusalim.

h. Gelimer, rege (530—533). Arian și antiroman, ridică populația contra lui Childeric, declarat omul romanilor, care este capturat și apoi ucis.

i. Numit guvernator al Africii recucerite, e silit să ducă lupte neîncetate cu berberii. Cade în 544 la Sufetula (Sbeitla) în cursul unei răscoale a acestora.

j. Guntarich „ducele” Numidiei reușește, prin trădare, să ocupe palatul din Cartagina (536). El ucide pe comandantul armatei „romane” trimis de Iustinian și capturează pe soția acestuia, Proiecta, nepoata lui Iustinian, vrând să o ia de soție. Dar și el este ucis la un ospăț

¹²⁵ Gelzer, *Kultur*, p. 63 ș.u.; Dölger, *Regesten*, 8 (anii 581—582).

¹²⁶ Vezi N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Paris, 1928. Cu privire la flotă, vezi contribuția lui Bury, în „Mélanges” Amari, II, 21 ș.u.

de armeanul bizantin Artaban, ce l-a atras în cursă și care va ajunge comandantul romanilor din Africa.

k. Ioan Troglita, fost locotenent al lui Belisarie. Ajunge *magister militum*. A reprimat răscoala din 548 (va mai fi o alta în 563). Poemul lui Corippus spre lauda lui se intitulează „Io-hannide” [= despre Ioan (Troglita)].

l. În Portugalia.

m. Ca represalii pentru închiderea bisericilor ariene ale goților din armata bizantină sub Iustin I în 524.

n. Ei au avut și misiuni din partea regilor ostrogoți. Ioan I din a lui Teodoric către Iustin I (în 525), privind închiderea bisericilor ariene, și Agapet I din a lui Teodat (în 536) către Iustinian, căruia îi ducea ofertele de pace ale acestuia.

o. Azi Marsala. Fusese zestrea Amalafridei, sora lui Teodoric, măritată cu vandalul Trasamund.

p. Cele două fiice ale sale din prima căsătorie erau măritate: una cu regele vizigoților, Alaric, cealaltă cu regele burgunzilor, Sigismund. Soția sa era sora lui Clovis, regele francilor. Propria lui soră era soția regelui vandal Trasamund, iar nepoata sa Amalaberga, era soția regelui turingilor Hermannfrid.

r. Teodat, rege al ostrogoților (535—536).

s. După „Istoria secretă”, atribuită lui Procopie, uciderea Amalasuntei ar fi fost sugerată lui Teodat chiar de împărăteasa Teodora, care nu vedea cu plăcere venirea ei la Constantinopol.

ș. În 537—538 martie. Asediul Romei de către Vitiges a durat un an. A fost ridicat mai ales din cauza lipsei de alimente pentru asediatori.

t. Este vorba de cesiunea *Provinciei* (Provența) consimțită de Teodat francilor, soluție preconizată și de Vitiges. Francii trataseră cu amândouă părțile, și cetele trimise de ei au lovit deopotrivă în goți și în „romani”.

ț. Fiind singurul copil în viață al Amalasuntei, putea fi socotită ca regină legitimă a ostrogoților. A fost măritată ulterior cu Germanus, nepotul și moștenitorul lui Iustinian, care însă l-a precedat pe acesta în mormânt (550).

u. Papă în 536 — c. 537. Acuzat pe nedrept de înțelegere cu goții asediatori, a fost ridicat de Belisarie, deportat și lăsat să moară de foame. Înlocuirea sa cu Vigiliu, fost apocrisiar al scaunului roman la Constantinopol, ar fi fost opera Teodorei.

v. Soțul Matasuntei, pomenit mai sus.

w. Doar arbitrarul acestei măsuri este identic, motivarea fiind deosebită. Patriciul Constantin, care își câștigase merite reale în campanie, se făcuse vinovat doar de nesupunere și de lovire a superiorului și nu de uzurpare.

III

ÎNȚELESUL IMPERIULUI SUB IUSTINIAN

Iustinian a modificat pe alocuri vechea organizare militară și civilă a Imperiului și și-a înzestrat toate frontierele sale cu numeroase castele construite în felul roman, dar cu materiale de calitate inferioară și într-un ritm foarte grabnic.

Aceste castele aveau un anumit rost contra perșilor care se complăceau în asedii și purtau un război prudent cruțându-și forțele; dar, fiind lipsite de garnizoane bune și rău întreținute, ele erau mult mai puțin utile pe Dunăre. Castelele din Africa, cu menirea a impune respect vârtejurilor berbere, au fost poate cele cu cea mai mare eficacitate.

231 // Chiar dacă o mare parte din opera, care tocmai se împlinise sub numele lui Iustinian, s-a năruit — căci nu cu câteva mii de soldați sub autoritatea unui eunuc putea fi menținută Italia contra roiurilor în perpetuă mișcare a germanilor — un lucru a rămas totuși, acela pentru care reîncepuseră de altminteri acele expediții: adică această dominare a mării, necesară pentru

întreținerea unui oraș care tot mai mult va concentra în sine ce era mai esențial și mai durabil în Imperiu.

Aceasta este calea pe care pătrunde influența bizantină foarte departe în Occident, aproape pînă la acele regiuni de la Thule, menționate de Procopie fără a le putea defini. Astfel se explică elementele de grexitate semnalate mai înainte, care se amestecă în viața anglo-saxonilor, din faptul că Scaunul de Canterbury a fost ocupat între 668 și 690 de un grec, Teodor ¹.

Iustinian nu s-a mărginit la ceea ce moștenise ca instituții și obiceiuri: el a avut curajul să întreprindă o reformă generală a statelor sale. Foarte activ și foarte inteligent, dormind foarte puțin ², cîtuși de puțin dedat deli-ciilor mesei, el poseda calitățile cerute pentru întreprinderea unei asemenea opere.

Începînd cu armata, el a lipsit de vechile lor privilegii pe soldații decorativi și inutili: așa-zișii *scholari*, *domestici*, *protectori*, *candidati* și *silen-tiari*. A dispersat mai tîrziu serviciile *limitaneilor*, acei soldați-tărani care păzeau frontierele ³. Adevărații combatanți înscriși pe liste au obținut o soldă în raport cu vechimea lor.

232 Au fost făcute schimbări în administrație, dar nu au fost neglijate nici moravurile. Au fost afișate edicte împotriva celor care s-ar face vinovați de // acele vicii infame care erau tolerate în Imperiu de prea multă vreme. Împă-răteasa a pus să fie închise în noua mănăstire a Pocăinții un mare număr de femei de moravuri ușoare.

S-a afirmat că aceste reforme nu au avut întotdeauna un efect real, că acei funcționari ce se puteau găsi, nu erau peste tot capabili a se conforma unor exigențe morale. Dar măsurile care au provocat îndeosebi o mare nemul-țumire au fost doar acelea luate pentru controlarea surselor de venituri ale statului, pentru asigurarea cvartirurilor și subsistenței soldaților, pentru *annona*, pentru suprimarea a tot ce nu mai era indispensabil bunului mers al treburilor, cît și pedepsele severe lovind în tinerii depravați, în sfîrșit regimul monopolurilor cu scopul salvării finanțelor. În numele acestor mari și bogați nemulțumiți a fost redactat de către cineva, folosind numele lui Procopie, acea culegere de calomnii din cele mai odioase, ceea ce dovedește că noțiunea de interes general dispăruse aproape din acest Orient roman ⁴.

Acest Imperiu avea nevoie de un principiu, un spirit, o tradiție, fără de care el nu putea trăi, căci populațiile nu aveau adesea nici un interes să-l mențină.

Exista în adevăr cultul împăratului; dar am văzut că divinul Cezar trebuia să se plece în fața voințelor plebei constantinopolitane care îl acoperea de insulte ⁵: nu se uita faptul că el era adesea, la originea autorității sale, un uzurpator, care își folosise situația de comandant al gărzilor pentru a pune să fie proclamat împărat, ca acel bătrîn soldat merituos Iustin, fără nici

¹ V. și Hrisostom Papadopoulos, 'Ιστορικαί μελέται, Ierusalim, 1906.

² Procopie, *Bell. Goth.*, 428—434.

³ Procopie, *Bell. Pers.*, 135.

⁴ Vezi mai sus pp. 116—117.

⁵ Sub Zenon, ea l-a susținut în lupte de stradă pe Marcian, fiul lui Anthemius și ginerele lui Leon; Evagrius, III, 26.

233 o instrucțiune, nefiind în stare nici să-și scrie numele ⁶. În alte cazuri el își po-
trivise relațiile de familie // în așa fel ca să fie la moartea împăratului ruda sa
cea mai apropiată: căsătoria fiicelor și nepoatelor Augustilor ajunsese o mare
chestiune politică. El se înțelese cu patriarhul, al cărui rol a devenit extrem
de important, deoarece dădea cu mâinile sale consacrarea^a noului stăpîn (patriar-
hul Eutychius prezisese domnia lui Iustin II) ⁷. El cîștigase sprijinul acelora
care aveau cel mai mare număr de clienți („fidei”), cea mai mare suită înarmată ;
el se amestecase chiar în jocurile Circului pentru a obține sprijinul Verzilor, al
Albaștrilor, și oamenii aceștia aveau drepturi asupra lui prin serviciile lor
și promisiunile lui. Originea populară, adesea nerecomandabilă a împără-
tesei, fără a fi o țară într-o societate egalitară și arivistă, înjosea oarecum
autoritatea imperială prin toate legăturile nedemne și purtările de nedes-
cris menținute uneori de soția împăratului.

Regimul femeilor și al favoriților era acum o necesitate. După influența
unei Evdokii ⁸, a unei Pulcherii, apoi a Teodorei și a Antoninei^b, va mai
fi regenta împărătesei Sofia în numele unui soț bolnav^c și pe care ea îl înfă-
țișa astfel în corespondența ei cu basileul persan ⁹. Un împărat nu putea să
domnească și să trăiască în pace decît printr-un joc foarte subtil de intrigi,
printr-un echilibru foarte delicat de forțe multiple și schimbătoare, în cea
mai mare parte de un caracter personal și ilegal. Revolta, ca aceea a lui Basi-
liscus în 476 contra lui Zenon ¹⁰ și conspirația, mocneau întotdeauna în această
234 vastă lume echivocă a Bizanțului, compusă // din parveniți fără scrupule și fără
distanție, dintr-o adunătură de barbari și din drojdia plebei care considerau
minciuna, adulterul, violul, otrava și asasinatul brutal ca acte naturale
ale dramei politice în care pretindeau, în virtutea forței lor, să joace
primul rol. La sfîrșitul secolului V, succesul trecător al unui Illus demon-
strase cît era de ușor să stîrnești la răscoală și să reții în supunere niște pro-
vincii destul de adesea nemulțumite ¹¹.

Acești împărați, inclusiv chiar și Iustinian, nu erau vrednici de devo-
tamente, care de altminteri nu i-au înconjurat niciodată. Exista cel puțin
un sentiment de rasă? S-a vorbit adesea despre acel elenism care ar fi dat
noului Imperiu forța de care avea nevoie pentru a se menține o mie de ani
împotriva tuturor primejdiilor. Am văzut și vom mai vedea care este reali-
tatea. Deocamdată este destul să spunem că nu mai aflăm rasă dominantă,
sau rasă distinctă în ceea ce privește conștiința de sine. Toți demnitarii se
prevalau de tradiția Imperiului roman. Armata era romană, ca și tot ce pri-

⁶ Pentru proclamarea lui Iustin, pe lângă cele spuse mai sus; Evagrius, IV, 1—2.

⁷ Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2349. Cf. Brightman, *Byzantine coronation ceremonies*, în „Journal of theological studies”, II, 383—385.

⁸ Referitor la pretensele relații cu frumosul Paulinus și la răzbunarea împăratului, vezi și Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273.

⁹ Dölger, *Regesten*, 8. Cf. Evagrius, V, 12; Viața Sf. Simion, de Nikefor, la Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2380 (τὸν ἰατρὸν οἱ πρόβοι, fruntea medicilor), c. 3160. Despre medicul evreu șarlatan, Timoteu, Migne, *loc. cit.*, c. 3160.

¹⁰ Vezi și Viața lui Daniel Stilitul, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 1029 și Delehay, *Les Saints stylites*, 64 ș.u. Revolta soldaților germani cu Osthrys, Malalas, 371—372.

¹¹ Cf. *Patria*, *loc. cit.*, c. 560; Migne, CXXII, c. 1257.

vea Statul¹². Împăratul semna pe latinește. El dădea majorității legilor latine (și adăuga și celor scrise pe grecește), data latină a consulatului. Mone-dele poartă, cele mai multe dintre ele, legende latine. Înalții funcționari sigilează cu bule purtând pe o parte inscripția latină, pe cealaltă inscripția grecească. Dar pamfiliatul Tribonian, compilatorul chiar al codului latin, folosește o bulă grecească, și se pare că și consulii întrebuițau pe pecețile lor această limbă dominantă în Bizanț¹³, menținând limba latină pe tripticurile lor sculptate. Inscripțiile // urbane din Bizanț sînt pe grecește. Tratatetele, așa-zisele *litterae sacrae* își păstrează vechea formă latină, deși greaca a fost folosită în forma obișnuită a acestor acte încă din 562. În colegiile imperiale ale Bizanțului predarea se face pe latinește, și limba latină a trebuit să fie perfect cunoscută de toți cei care urmau cursurile marilor școli de drept de la Constantinopol și din orașul „prea roman” Berytos (pînă în 551, școala fiind așezată după aceea la Sidon)¹⁴. Marcellinus Comes scrie pe latinește, o latinească foarte proastă este adevărat, și el este mîndru de a putea spune că papa Ioan I venit la Constantinopol a celebrat slujba de Paști din anul 525 „cu glas tare pe latinește”¹⁵.

Am văzut că Iustinian a păstrat caracterul latin al mării sale compilații: „Corpus juris”, așa cum făcuse de altminteri predecesorul său Teodosie cel Tânăr. Comenzile militare se fac pe latinește, și în această limbă a trecutului aclamă armata pe împărat, căruia plebea din Constantinopol îi strigă totuși într-o grecească de stradă urarea sa întru mulți ani πολλὰ ἔτη.

Dar rapoartele pe care le primește șeful statului sînt redactate în limba pe care autorii acestora o cunosc și o scriu mai bine.

Numele care s-au păstrat sînt încă foarte amestecate: nume grecești în provinciile latine (Anthemius, Olybrius, Glycerius, împărați ai Apusului), nume latine în provinciile grecești (Iustin, Iustinian, împărați de Răsărit, Vigilantia, sora lui Iustinian, Germanus, ruda lor, doi nepoți ai lui Anastase: Probus și Pompei; // fiul lui Basiliscus: Marcus; Vitalian)¹⁶. Trei țărani au venit din Illiria pentru a fi soldați la Bizanț: unul se numea Iustin, și a ajuns împărat, ceilalți doi purtau nume de un caracter grecesc foarte pronunțat: ca Zymarc și Ditybiste (și chiar pentru acesta din urmă ar putea fi amintit numele vechiului rege dacic Boirebista). Sînt la Constantinopol *grammatici* latini și γραμματικοί greci¹⁷, dar un edict al împăratului Valentinian acorda prioritate gre-

¹² În secolul V un Aspar, un Ardabur erau niște romani la fel cu ceilalți; un frate al lui Aspar a luat pe fiica împăratului. Lumea se indigna doar de faptul că erau arieni; Malalas, c. 371—372. Viața Sf. Marcel Arhimandritul, Migne, P. Gr., CXVI, c. 738 ș.u.

¹³ Se spunea ἡ αὐτόθεν γλώσσα (limba de acolo) în secolul X. Viața Sf. Andrei, Migne, CXI, c. 635.

¹⁴ Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth (Études historiques sur le droit de Justinien II)*, Paris, 1925 (bibliografia la pp. 6—9). Clasele de studenți sînt numite pe grecește; majoritatea numelor sînt grecești (dar mai apar și un Peregrinus, un Celsinus, un Rufus, un Severinus, un Lucius, un profesor Patricus, un Domninus, un Domnio, un Sabinus). Despre limbile de predare, 211 ș.u.

¹⁵ „Plana voce, romanis precibus”; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

¹⁶ Pentru acesta, vezi și Evagrius, III, 43; IV, 3; Migne, P. Gr., CXXII, c. 1285.

¹⁷ Niște „didascali” πύσσης γραφής (de orice scriere) la Tetradișion; *Patria, loc. cit.*, c. 557. σκριβονες, la Migne, P. Gr., LXXXVI, c. 2353. Un νομικός (jurist), în Viața lui Daniel Stilitul, *loc. cit.*, c. 993.

cilor, și Teodosie însuși sporea numărul catedrelor lor în școala de stat întemeiată de el.

Cît despre locuitorii Bizanțului, ei nu au conștiința de a fi nici greci nici romani, ci doar „bizantini“. De fapt ei nu pot avea nici un caracter de rasă. Elenii sînt epiroți, locuitori ai Greciei antice, oameni din insule. Dar am constatat că, urmînd vechiul obicei de exprimare, romanii din Roma, barbarii din Italia și din Africa, dau trupelor lui Iustinian porecla de greci Γραικοί, *Graeci*: „Greci sau asemenea lor“. Există romani „elenizați“ și romani în sensul strict al cuvîntului. Ofițerii și demnitarii vorbesc curent greacă, latina și o limbă orientală. Dar limba armeană nu a fost niciodată socotită o „limbă romană“ ca celelalte două; ci a rămas întotdeauna un dialect barbar. Pentru a ne putea reprezenta aceste condiții de viață, va trebui să ne gîndim la Austria de după 1866 care se declara germană (austriacă) și ungară, dar care era totdeauna și slavă și română, fără a voi să o recunoască.

237 Este totuși incontestabil că limba greacă se impune tot mai mult în literatură și în stat. Ar fi oare de crezut că Imperiul de Răsărit s-a elenizat aproape în întregime? Nicidecum. Așa cum am mai // subliniat mai înainte, este tot atît de adevărat că această limbă greacă reprezenta o formă superioară a gîndirii și că se recunoștea îndeobște în ea limbajul clasic al marilor poeți, scriitori și filozofi care mai erau citați încă în școli¹⁸, dar mai degrabă pentru a se învăța gramatica folosind texte prescurtate. Buna tradiție a stilului se va pierde treptat, și retorii cei mai distinși, Procopie, Agathias, Paul Patriciul — în ciuda eforturilor lor de a decalca întocmai niște modele — scriu o limbă care trebuie mai degrabă descifrată decît citită, și care dăunează extrem de mult talentului descriptiv și darului de a găsi cuvintele potrivite pe care le avea fără îndoială primul, eleganței native a celui de-al doilea, care se încumetă chiar o dată să vorbească de aticism, în vreme ce Corippus se mîndrește de a slăvi într-o latină excelentă isprăvile glorioase ale generalului Ioan [Trogilita] și înepeturile lui Iustin II. Așadar într-o epocă în care aproape că nu mai este poezie greacă, cea a latinilor mai oferă aceste roade tîrzii.

Edictele grecești ale lui Iustinian sînt modelate din aceeași pastă grea. El declară o dată că această limbă este pentru el cea „vulgară“. Poporul din Bizanț care vorbește grecește, este mîndru de a putea strecura în strîgările sale către împărat, acel: „*tu vincas*“ roman pe care îl reproduc cronicarii greci.

Numai că, în această epocă limba oficială și limba literară trebuiau natural să ajungă a fi exclusiv limba Bisericii. Căci de la început această biserică din Constantinopol — întemeiată în regiunile siriene și egiptene (în care elenismul fusese transplantat și trainic așezat de către dinastia macedoneni din vremuri acum destul de vechi), și în regiunile pur grecești ale Asiei Mici, și care a fost apoi transplantată în Peloponesul grec — a adoptat un caracter grecesc pe care nu l-a mai părăsit niciodată. Tot ce se desprindea de Imperiul de Apus pentru a trece sub cîrmuirea bizantinilor, intra totodată și în depen-

¹⁸ Pentru școlile de latină la Constantinopol, vezi Agathias, 324.

238 dența patriarhului de Constantinopol și greciza biserica lui. Este ceea ce s-a întâmplat // cu Dalmația și Africa. În Siria liturgia siriană nu s-a putut menține. Armenii nu au ajuns decât foarte anevoie să aibă o biserică națională.

Opera preoților și a călugărilor s-a unit deci cu aceea a gramaticilor păgânismului — care împărtășiseră cunoștința limbii grecești chiar și nobililor din sălbaticile districte caucaziene — ducând la preponderența acestei limbi. Nu trebuie subestimată nici influența acestei Capitale care, ca toate orașele de pe litoral, avea o imensă populație grecească.

Dar Imperiul nu se va inspira niciodată decât din trecutul *roman*. Ce a fost Grecia din punct de vedere politic nu îl interesează. Niciodată nu este vorba despre luptele pentru libertate purtate contra Asiei persane, despre glorioșii eroi ai cetăților vechii Elade. Tot acest trecut este mort și nimeni nu s-ar apuca să-l reînvie. Orice legătură cu tradiția este ruptă în partea aceasta. Nu va fi părăsit așadar acest nume de roman, care a ajuns apoi numele romeului de limbă romaică, trăind într-o „Romanie” politică diferită de „Romaniile” populare și a devenit mai târziu acel *Rum* al turcilor, care mai desemnează și astăzi Rumelia. Limba greacă a rămas biruitoare în domeniile mai înalte ale civilizației, în vreme ce Imperiul rămânea ceea ce fusese întotdeauna, un aglomerat de popoare cîrmuite după legile romane și după un ideal politic care se formase la Roma ¹⁹.

239 Dar a constata acest lucru, înseamnă a constata încă o dată absența unei legături spirituale între aceste provincii atât de deosebite din punct de vedere geografic, etnografic și istoric, care a absorbit sentimentul civilizației comune. Această legătură trebuia totuși să existe. Era mai întii mîndria de a aparține acestei civilizații vechi atât de venerabile și atât de binefăcătoare, dar era mai ales creștinismul ortodox care se desprindea încetul cu încetul de Occidentul creștin. Tot mai // mult Imperiul roman va deveni deci lumea creștină, *singura și adevărata* lume creștină — „ortodoxă”, da desigur, dar și „catolică”. Respingînd Occidentul ca fiind arian sub goți, și ca idolatru în timpul certurilor pentru icoane, ca stricător al dogmei sub anumiți papi, aruncînd anatema mai târziu asupra musulmanilor, fără a căuta a-i converti, el va dobîndi conștiința că deține unicul adevăr creștin și că prin urmare este noul „popor ales” al Domnului.

Această credință care trebuia mai târziu să facă minuni, era foarte puternică încă și în secolul VI: icoanele, fragmentele crucii adevărate, osemintele sfinților și ale martirilor captaseră adorația milenară care înconjura pe vechii idoli ai Asiei. Dar în afară de cîteva grupuri de păgîni la țară, și a filozofilor de la școala din Atena (curînd desființată), clasele cele mai luminate — mulțumită învățămîntului și a citirii asidue a autorilor antici, fie chiar în extrase, de la Homer pînă la Platon, și mulțumită operelor de artă care erau tolerate în piața publică și la Hipodrom — mai păstrau încă ceva din scepticismul păgîn și din superstițiile antice. Pentru Procopie, primul scriitor al vremii sale, există un Dumnezeu al creștinilor, pe care îl recunoaște în aparență și a cărui operă de mîntuire el o expune, și totodată

¹⁹ Vezi și articolul nostru în „B. Z.”, numărul jubiliar pentru Heisenberg.

există un alt Dumnezeu necunoscut, neputînd fi definit și atotputernic, de la care vin marile hotărîri din viața indivizilor și a popoarelor. El crede în preziceri, în minuni pe care se silește să le pomenească la fiecare pagină a Istoriei sale destinată a transmite adevărul; și dacă lasă fiecăruia dreptul de a crede sau de a nega, este numai un gest de erudit desăvîrșit, de gînditor elegant. Credința sa în miracole este poate mai mare decît cea în Hristos. Trebuie menționate și măsurile pe care a fost nevoit să le ia Iustinian împotriva acelor credincioși destul de numeroși ai legii vechi, care erau numiți „eleni” pentru că mai aduceau încă jertfe zeilor elenici. Bătrînii astrologi au fost expuși în batjocură prin orașe purtați pe cămile.

240

// Iustinian a apărut cu energie drepturile Bisericii ortodoxe și a poruncit să fie urmărite în toate provinciile sectele eretice greu de stîrpit ale donatiștilor, eutychienilor, maniheenilor^d care nu voiau să recunoască dogma creștină, așa cum fusese stabilită la Niceea, la Efes și la Chalkedon. Au rezultat chiar conflicte între soldați și țărani care mărturiseau acele doctrine. Mulți s-au prefăcut că cedează; alții au trecut de partea barbarilor ori s-au retras în alte regiuni ale Imperiului. Bogatele comori ale bisericii ariene au fost confiscate. Dar în timpul acestei domnii prea cucernice, de-a lungul căreia au fost ridicate la Constantinopol și aiurea numeroase biserici, mari și frumoase, strălucind de mozaicuri, în stilul nou al Sfintei Sofii, plebea din Capitală nu a avut ocazia de a se amesteca prea mult și într-un fel activ și susținut la aceste certuri religioase, cărora a fost întotdeauna ispitită să le dea un caracter violent și tumultuos. Și acest împărat, mult mai pătruns de rațiunea de stat decît de legitimitatea fanatismului, a încercat în mai multe rînduri să ajungă și la un compromis sprijinit pe violență și corupție. El a sfîrșit prin a tolera monofizismul — numit de acum înainte iacobitismul — din Siria și Egipt, care era în țările acelea un fel de religie națională. Teodora ea însăși era o aderentă a monofiziților. Prin stăruințele ei călugării din Siria au obținut două mănăstiri la Constantinopol.

Evreii au avut și ei de întîmpinat partea lor de persecuții²⁰. Un evreu convertit, Iacob, va încerca sub Heraclius să apere punctul de vedere al noii sale credințe²¹. Samaritenii nu au fost cruțați²².

Înainte de a trece la epigonii lui Iustinian, este nevoie a se studia a doua sa ofensivă: aceea a ortodoxiei creștine.

NOTE

a. La început actul de recunoaștere a noului împărat consta în ridicarea sa pe scut. Cu timpul a apărut încoronarea de către patriarh. Primul împărat astfel consacrat a fost Leon I, după stingerea dinastiei Teodosiene. Biserica îi dădea o legitimitate care nu mai exista de la sine ca pînă atunci. Caracterul religios cîștiga tot mai mult teren. Iustin I, după încoronarea sa la înscăunare, mai este încoronat și de papa Ioan I în 525.

b. Soția lui Belisarie.

c. Avea crize de nebunie.

²⁰ Pargoire, *op. cit.*, 14—16, precum și mai sus

²¹ Bonwetsch, în „Nachrichten” din Göttingen, 1899, 411—440.

²² Bury, *loc. cit.*, II, 85, nota 1; Dölger, *Regesten*. Acei din Kastră lingă Porphyryon, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3216.

d. Donatiștii sînt o sectă din secolul IV, eutychienii apar în secolul V. Sînt apoi numiți monofiziți sau iacobiți. Maniheerii se vor manifesta puternic în timpul dinastiei Comnenilor. Totuși, acușări de maniheism există și mai înainte, de pildă în propaganda dusă împotriva împăratului Anastase.

IV

OFENSIVA ORTODOXĂ

241 // Trebuia mai întii lichidat păgînismul¹. Vechea religie nu mai avea temple: ultimele, păstrate numai pentru neamurile din afara frontierelor fuseseră închise în Egipt². Dar se poate afirma că în felul în care era înțeleasă, ea nu mai avea nevoie de temple, întreaga sa viață refugiindu-se în domeniul înalt al gîndirii. S-a putut afirma că majoritatea reprezentanților științei au fost păgîni³, dar ei nu au fost păgîni decît ridicîndu-se peste orice credință în zei, orice preocupare pentru cult, și doar în acest singur sens foarte nobil și foarte înalt. Chiar și școala, care strîngea odinioară în jurul său pe aderenții ideilor platoniciene, fusese închisă la Atena⁴. Spiritul a supraviețuit totuși formelor. În diferite domenii mergînd de la viața populară pînă la compilația științifică și filozofică, și la realizările artei, creștinismul victorios a fost profund pătruns de el.

Dar Iustinian, urmînd tradiția imperială, nu se îngrijea decît de aparențe, și ele erau acum fără îndoială creștine⁵.

Pentru a se da una și aceeași formulă religiei exclusive bizantinii se grăbiseră încă sub Iustin de a căuta o împăcare cu Roma. Ei s-au plecat înaintea opiniei acesteia privind dogma, pe care ea avea pretenția de a o fi păstrat întotdeauna neatinsă, dar cît privește capii bisericii romane, aceștia erau considerați, chiar sub Teodoric, ca niște simpli supuși ai Imperiului, răspunzători de orice acțiune contrară datoriei lor de supunere față de stăpîn, 242 și uneori chiar ca cel mai util instrument // pentru relațiile cu regalitatea de delegație imperială a Italiei. Papa Hormisdas^a a refuzat să se pronunțe asupra opiniilor călugărilor din Scitia, probabil Tomis, foști aderenți⁶ ai lui Vitalian^b, dar Iustinian a rezolvat discuția prin decret (533). Ioan I a făcut drumul la Constantinopol, unde a fost primit de Iustin cu cele mai mari semne de respect: a slujit liturghia la Sf. Sofia în fața capului Bisericii de la Constantinopol⁷, pe care avea aerul să-l considere ca fiindu-i inferior'. Succesorii săi: Agapet^c și

¹ Cf. Pargoire, *L'Église byzantine*, 12—14.

² Bury, *History*, 1923, I, 371.

³ Fuchs, *op. cit.*, 4 ș.u.

⁴ Vezi și Bury, *op. cit.*, I, 375 ș.u.

⁵ Cf. Gelzer, *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen* (Berlin, 1903); idem, „B. Z.”, XI, 530—531; Usener, în „Rheinisches Museum”, L, 144—148.

⁶ Textele aflate în Migne, *P. Gr.*, LXV, 442 ș.u. și LXXXVI, 73 ș.u., și în *Collectio Aveliana*, 1895—1898, ed. Günther, sînt discutate de Bury, *loc. cit.*, 376, nota 3.

⁷ *Liber pontificalis*, ed. Duchesne și *Histoire de l'Église* de același.

Silverius⁸ au fost de partea împăratului în timpul războaielor din Italia. Cel dintîi a avut destulă autoritate asupra lui Iustinian, pe care l-a vizitat în 536, în momentul cînd a izbucnit conflictul cu monofiziții pentru a obține de la el ca să-l părăsească pe patriarhul constantinopolitan Antim, susținut de Teodora, și care era bănuît de legături cu monofiziții spre a-l înlocui prin Menas⁹, dar sosind la Constantinopol și întîlnind un așa strașnic domnitor al unei biserici pe care se obișnuise a o considera ca liberă, el a exclamat: „Credeam că vin la împăratul Iustinian, dar îl găsesc pe Diocletian“⁹.

243 Silverius care fusese numit sub presiunea ostrogoților pe care îi combătea Belisarie, a fost arestat de acesta, tratat în chipul cel mai dezonorant, exilat la Patara din Licia, rechemat în Italia de acela care fusese trimis din Constantinopol în locul lui, Vigiliu¹⁰, apoi exilat într-o insulă italiană unde a fost lăsat să moară de foame¹⁰. Cum Iustinian crezuse că poate din nou să decidă asupra dogmei, anatemizînd în 543 „cele trei capitale“ (ale lui Teodor de Mopsuestia, Teodoret din Cyr și Ibas din Edessa) considerate ca eretice, Vigiliu, // neținînd seama de obligațiile sale față de împărat, nu a vrut să se ralieze la această părere și Occidentul s-a grupat în jurul Scaunului roman. Dar el s-a răzgîndit, pronunțîndu-se mai degrabă în sensul suveranului său, chiar cu riscul a-și pierde autoritatea față de cei care îl urmaseră pînă aici¹¹.

Iustinian și-a reexprimat voința în 551, papa fiind musafirul său la Constantinopol, ca Agapet în 536, cînd a depus pe patriarhii de Antiohia și de Ierusalim. Dar Vigiliu din nou și-a schimbat atitudinea. El a refuzat să se asocieze acelor care susțineau politica imperială și a preferat să se expună a fi smuls cu forța din biserica Sfinților Petru și Pavel, al cărei altar a fost răsturnat în această învălmășeală. El a fugit la Chalkedon și a cerut sprijinul creștinătății¹². A trebuit ca adversarii săi să se umilească în fața lui.

Cînd în 553 s-a adunat un conciliu la Constantinopol din inițiativa imperială, papa cel persecutat a refuzat să participe la el din cauza condițiilor în care fusese făcută convocarea, și acest al cincilea conciliu, mai mult ori mai puțin ecumenic, a rupt deci legăturile cu el. Pentru a se reîntoarce la Roma, care era acum imperială¹³, Vigiliu a trebuit să cedeze, dar a murit la reîntoarcere, la Siracusa. Pentru a obține confirmarea împăratului un alt opozant al politicii imperiale, Pelagiu¹ a început prin a renunța la opiniile sale. Iustinian biruise, fără a cîștiga totuși de partea sa Milanul și Aquileea¹³.

Procedînd în felul acesta împăratul dobîndise pentru el dreptul de a dispune de Scaunul de la Roma chiar înainte de cucerirea totală a Italiei. Va fi de acum înainte o „ecumenicitate creștină“ sub ordinele intangibile

⁸ Actele, în Mansi, VIII.

⁹ *Liber pontificalis*, I, 288 (de comparat cu Zaharia din Mitylene, în Nau, *Patrologia Orientalis*, IV).

¹⁰ *Ibid.* (Cf. Liberatus, *Breviarium*, P. Lat., LXVIII).

¹¹ Izvoarele, în Pargoire, *op. cit.*, 45.

¹² Duchesne, *Vigile et Pélage*, în „R. q. hist.“, 1884, 369 ș.u.

¹³ Mansi, IX și P. Lat., LXIX; Duchesne, *loc. cit.*; vezi și N. Iorga, *Papi și Împărați*; cf. Bury, *loc. cit.*, 383–391; Pargoire, *op. cit.*, 40–41.

244 ale împăratului. Dar când recurgea la asemenea acte de brutalitate militară, el era // împins, mai presus de toate — în ciuda sentimentelor vădit eretice ale soției sale — de conștiința datoriei pe care o avea de a neutraliza¹ monofizismul sub care simțea cum mocnesc vechile amintiri și noile aspirații ale provinciilor din Asia, cărora regimul roman începea să nu le mai fie pe plac¹⁴.

El urma în această privință direcția imprimată mai înainte de bunul simț sănătos al predecesorului său, care vruse să el să redea Imperiului unitatea sa morală, care nu era cu puțină decât în forma religioasă. Se tolerase pînă atunci, ba uneori se și aprobase, atitudinea divergentă a siriienilor și egiptenilor care își refăcuseră oarecum, în cadrul monofizismului, independența lor națională¹⁵. El va impune deci egiptenilor respectul față de credința imperială „melchită”¹⁶ de care ei își bătuseră joc pînă atunci, și va pune să fie întemnițat oricine dintre sirieni se va afirma în mod public ca aderent al schismei. Dar cum chiar în preajma sa, sub ocrotirea împărătesei, cei interesați unelteau pentru a menține disidența, se va ivi curînd pe frontierele Mesopotamiei iacobitismul unui Iacob Baradai¹ „purtătorul de zdrențe”, continuatorul marelui Sever, și disidenții vor avea în Sergiu din Tella pe primul lor patriarh, care și-a cîștigat aderenți pînă și în Persia și i-a organizat.

245 De multă vreme, Bizanțul se hrănea din substanța Asiei. Capadocia dăduse odinioară pe cei trei corifei ai creștinismului oriental, Vasile și cei doi Grigore. Apoi Asia Mică neîncetîndu-și tributul, Siria a fost aceea din care au venit prin școala din Gaza podoabele literare ale acestei mari domnii. S-a pretins chiar că prin Sf. Efraim Sirianul aceeași rasă a dat modelele folosite de imnografia // bizantină¹⁸. Un Vasile din Seleucia, un Antipater din Bostra stau în fruntea mișcării filozofice anterioare secolului VI. S-a văzut cît de largă a fost contribuția Siriei — cu Antiohia și Edessa — la crearea artei ajunse pînă la Ravenna și încă și mai departe în Occident¹⁷.

Căci din punct de vedere al civilizației religioase, domnia lui Iustinian — cu imitarea sa latină, cu războaiele sale din Africa și Italia, cu fortificațiile dunărene, domnie latină în atîtea domenii — a fost înainte de toate un produs al Asiei. Acolo se dezvoltă gîndirea religioasă în vreme ce se

¹⁴ Vezi S. Vailhé, în „É. O.”, II, 223—227. Pentru raporturile religioase cu Persia, vezi Pargoire, *op. cit.*, 16 ș.u. Pentru opera lui Sever, *ibid.*, 124 ș.u. și p. 33.

¹⁵ Vezi Duby, în „É. O.”, VIII, 255: „Les races superficiellement hellénisées adoptèrent le monophysisme comme servant à propos leur rêve de séparation d'avec Byzance orthodoxe”.

¹⁶ Vezi Émercau, *Saint Ephrem le Syrien*, Paris, 1918; Hubert Grimme, *Der Strophenaufbau in den Gedichten Ephrem des Syrers, mit einem Anhang über den Zusammenhang zwischen syrischer und byzantinischer Hymnenform*, în *Collectanea friburgensia*, II, 1893; cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 705. Vezi și Pitra, *Analecta sacra spicilegio solesmiensi parata*, 1876; „R.q. hist.”, XI, 1876, 452 ș.u.; Henry Stevenson, *L'hymnographie de l'Eglise grecque*; Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, 3 vol., 1853—1855; Wilh. Meyer, *Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen rhythmischen Dichtung*, în „Memoriile” Academiei de la München, I, XVII; același I, 1896, 49 ș.u. Duval, *op. cit.*, 18 ș.u.

¹⁷ S. Beyer, *Der syrische Kirchenbau*, Berlin, 1925; Baumstark, *Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa*, în „Or. chr.”, IV (1904), 164—183; Johann Quitt, în Strzygowski, *Byzantinische Denkmäler*, III (1903); Bréhier, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge, VI-VIIe siècle*, în „B.Z.”, XII, 1 ș.u.

menține tradiția filozofică; Asia dă curente și formează personalitățile. Cît este de săracă viața morală a Occidentului în fața activității care mișună în Siria mai ales și în Egipt! Constantinopolul însuși nu se pricepe decît să caute dintr-un calcul rece formule de împăcare sau cel puțin de liniștire, care nu mai au priză. Cu cît va fi mai constrînsă această Asie, care este plină de vitalitate, cu atît se va desprinde mai mult de un organism care nu corespunde unui fel de a fi, a cărui îndărătnică persistență nu fusese observată. Cazul lui Alexandru cel Mare care s-a lăsat captat de spiritul asiatic nu se mai putea repeta: se opunea întreaga mentalitate romană.

240 Atunci s-a pășit spre separație, și arabii, // dacă nu perșii cei noi, vor fi curînd acolo spre a o înlesni. Era prea puternică această mare țară a Siriei, ca reminiscențe și ca spirit, pentru ca să poată fi îngenunchiată în același fel ca papalitatea romană, o clipă subjugată.

Totul venea în primă linie de la acel Sever, patriarhul Antiohiei, care a murit în desert de pe urma persecuțiilor poruncite de Iustinian¹⁸. Memoria acestui apărător și martir al neamului său a fost păstrată cu sfințenie în această lume siriană. Viața sa a fost scrisă nu numai de către episcopul de Gabala, Ioan și de Zaharia Scolasticul¹⁹, dar și de sirianul Ioan de Beith-Aphthonia în limba sa siriană²⁰.

Curînd va apare seria marilor cronicari sirieni²¹. Un elev din Siria a scris în limba națională biografia sa²². Cyriac, episcopul de Avid, panegirist al fondatorului iacobiților, va continua în secolul VII această tradiție literară²³. În 521 murea Iacob de Sarug, alt reprezentant al doctrinei monofizite²⁴.

Secolul VI ne mai dă încă panegiricul episcopului Ahudemeh, monofizit care, trăind în Persia, botezase pe un prinț persan și cîștigase pentru creștinism un trib mesopotamian. El este autorul unui tratat despre om.

247 Secolul VII va oferi „Viața lui Maruta“, mitropolit de Takrit, supus // al patriarhului de Antiohia²⁵, precum și „Expunerea credinței“ a unui autor anonim²⁶.

Interesul pentru frații creștini care au trecut în Persia a continuat și mai departe. Avem o versiune greacă a martiriului celor care au fost persecutați de regele Sapor II²⁷. Concomitent cu opoziția lui Sever, cu așa

¹⁸ Pentru deosebirile de dată privind moartea sa, Bury, *loc. cit.*, II, 337, nota 7.

¹⁹ Vezi bibliografia, în Collinet, *op. cit.*, 46, nota 3 (textul în Laud, *Anecdota syriaca*, III, Leyda, 1870; cf. Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1150 ș.u.).

²⁰ M. A. Kugener, *Vie de Sévère par Jean de Beith-Aphthonia*, Paris, 1905 (în „Patrologia Orientalis“ de Graffin și Nau; *ibid.*, II³, 1904, 200 ș.u.). Cf. Pargoire, *op. cit.*, 124–128.

²¹ Vezi Brooks, *Sources of Theophanes and the Syrian Chroniclers*, în „B. Z.“, XV, 57 ș.u.

²² Nau, *Vie de Jean Bar Aphthonia*, Paris, 1902.

²³ M. A. Kugener, *Comment le corps de Jacques Baradé fut enlevé du couvent de Casius par les moines de Phésilth*. Și un Ioan de Dara, în secolul IX.

²⁴ „R. Or. chr.“, IV, 201–202.

²⁵ F. Nau, *Histoires d'Ahoudemmeh et de Marouta... suivies du traité d'Ahoudemmeh* (în „Patrologia Orientalis“, Paris, 1906).

²⁶ Vailhé, în „É. O.“, IX, 267–268. Cf. Krüger, *Monophysites*; Wigram, *The separation of the monophysites*, Londra, 1923.

²⁷ H. Delehay, *Les versions grecques des actes des martyrs persans sous Sapor II* (în „Patrologia Orientalis“), Paris, 1905.

zisul „monofizism severian“²⁸ se ajunsese la polul opus la o recrudescență a nestorianismului²⁹, un nestorianism depășind de fapt, cum s-a și spus, gândul lui Nestorius. Acest nestorianism cu biserica sa organizată, cu episcopii săi recunoscuți în Persia, devenea o altă religie peste frontierele de stat. Încă sub Iustin o oarecare Paul a încercat să pună a fi recunoscut ca patriarh al ei²⁹. Dinspre partea Imperiului, tot ce aducea a nestorianism era supus de mult unor sancțiuni severe. Doctrina era favorizată de această literatură în limba siriană, încă și mai „națională“ ca cea a scriitorilor legați de doctrina imperială. Se va mai adăuga limbii siriene și o altă limbă de disidență după cucerirea musulmană: pînă în secolul IX clerici arabi ca Abukara, episcop de Harrau, scriau fără deosebire pe grecește și arăbește³⁰.

Tot un cleric, un „gramatic“ asiatic din Cezareea, a fost acel Ioan, care înainte de 512 l-a atacat pe Sever și a provocat redactarea lucrării acestuia „Filalet“ (= „Izvorul adevărului“). Apărătorii sirieni ai doctrinei stăpînului lor vorbesc în termeni plini // de patimă de „acest cel mai viclean dintre ereziarhii de față și din trecut“³¹.

Siria a mai dat încă „Didascaliile folositoare sufletului“ ale unui Sfînt Doroteu originar din Gaza³². Din Damasc vine, în a doua jumătate a secolului VI, Sofronie sofistul care a scris „Viețile Sfinților“ și care a făcut și versuri. S-a încercat o identificare a lui cu patriarhul Sofronie, adversarul monoteiștilor³³. În mănăstirea Sfîntului Sava³⁴, lîngă Ierusalim, pe muntele Sinai³⁵, unde se păstrează amintirea lui Iustinian, reprezentanți ai acestui cler al împăratului au muncit pentru ortodoxie în război cu monofiziții.

În ce privește istoria referitoare la evenimentele din Persia, mai ales a războiului de patru ani întreprins de împăratul Anastase, există povestirea mai veche a călugărului sirian Iosue, zis Stilitul³⁶, originar din Edessa și stabilit la Zugnin. O întreagă istorie universală mergînd pînă la împăratul Mauriciu va fi dată de Ioan din Efes³⁷. Aceasta este dealtminteri și epoca sfinților sirieni, și Ciril din Scythopolis pare să fi redactat și Viața Sfîntului Avraam din Cratia, născut la Emesa († 532), care a fost tradusă în limba arabă³⁸.

²⁸ J. Lebon, *Le monophysisme sévérien*, Louvain. Cf. *Le monophysisme*, „Mélanges“ Diehl, I, 107 ș.u.

²⁹ Dölger, *Regesten*, nota 9 (după Mihail Sirianul).

³⁰ Constantin Bachas, *Oeuvres d'Aboukara, évêque de Harraw, le plus ancien écrivain arabe*, Beyrut, 1904.

³¹ Același, *ibid.*, VI, 107 ș.u.

³² Migne, *P. Gr.*, LXXXVIII, c. 1612—1844. Cf. Vailhé, în „É.O.“, IV, 359—363.

³³ Vailhé, *Sophrone le sophiste et Sophrone le patriarche*, extras din „R. Or. chr.“, VI și VIII.

³⁴ Vezi „B. Z.“, III, 167—168; Ehrhard, *Das griechische Kloster Mar Saba*, în „Römische Quartalschrift“, VII (1893).

³⁵ H. Grégoire, în „B. Z.“, XVIII, 500—501. Cf. Duchesne, *Les missions chrétiennes au Sud de l'Empire romain*.

³⁶ Editat de abatele Martin. Cf. Gelzer, în „B.Z.“, I, 34 ș.u. Vezi Erich Marten, *op. cit.*, 141—147.

³⁷ Cf. „B. Z.“, XIII, 586.

³⁸ Editat de G. Graf, în „Al Machrig“ din Beyrut, VIII, 1903. Cf. „É. O.“, VIII, 290 ș.u. Despre sfinții sirieni, Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin, 1852. Cu privire la o Viață a Sfîntului Sava, „B. Z.“, XV, 384—385.

249 Secolele VII și VIII vor da scriitori // greci chiar după ce cucerirea arabă va fi alungat din patria lor asiatică un mare număr de clerici. Sf. Andrei din Creta († 740), care este de fapt un sirian din Damasc — asemenea Sfântului Ioan Hrisostom — autor de omelii și discursuri, se situează printre cei mai buni scriitori bizantini ai epocii sale³⁹. Nu se cunoaște originea cvasi contemporanului său George, călugăr și preot⁴⁰.

Dar încă și în acest grup „fidel”, căruia până la un punct poate să-i fie alăturat și Sever însuși, disidența siriană începe cu folosirea limbii naționale⁴¹. Marea lucrare a lui Sever, „Filalet” (= „Izvorul adevărului”), scrisă între 508 și 511 pentru a apăra opiniile divergente, a fost tradusă în limba siriană⁴².

Din tabăra adversarilor teologiei imperiale s-a păstrat câte ceva din operele episcopului Iulian din Halicarnas, care a fost depus și el în 518 și s-a retras la Alexandria ca răzvrătit fățiș. El este autorul unui opuscul asupra liberului arbitru⁴³. Doctrina sa despre incoruptibilitatea trupului sfânt al lui Isus, *aphtartodocetismul*, l-a ridicat ca adversar al lui Sever și i-a atras totodată și fulgerele adversarului acestuia, Leontie⁴⁴.

250 Tot din această Sirie a mai venit în secolul VI // dintre scriitorii în limbă indigenă acela care a fost numit Babai cel Mare⁴⁵. Barsanuf (prin 535), autor împreună cu elevul său Ioan al unei lucrări privind ideile lui Origene, Evagrius și Didym, precum și al unui număr de scrisori, era originar dintr-o mănăstire de lângă Gaza⁴⁶. Mai trebuie adăugat la lungul șir al acestor scriitori din Siria, și un alt contemporan, Dadiso⁴⁷.

Și vom avea cu Ioan din Asia, cu Iacob din Edessa, și cronica anonimă a acestui oraș (până în 540) cu Ilie de Nisibis și Dionisie^a de Tell-Mahre, patriarh de Antiohia († 845), autor al unei istorii din 582 până la

³⁹ Vezi și Vailhé, în „É. O.”, V, 378—387.

⁴⁰ F. Diekamp, în „B.Z.”, IX, 14—51. Același îl înfățișează pe comentatorul Oikoumenios ca trăind prin anul 600; „Memoriile” Academiei din Berlin, XLIII (1901), 1046—1056.

⁴¹ Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Litteratur mit Ausschluss der christlich — palästinensischen Texte*, Bonn, 1922; V. Ryssel, *Der Einfluss der syrischen Litteratur auf das Abendland*, în „Theologische Zeitschrift aus der Schweiz”, XIII.

⁴² René Draguet, în „B. Z.”, XXX, 274 ș.u. Cf. idem, *Iulien d'Halicarnasse*, Louvain, 1924. Și Brooks, *A collection of letters of Severus of Antioch*, publicate de A. Kugener și Eug. Trifant, în „Patrologia Orientalis”, XV, 5.

⁴³ H. Usener, *Aus Julien von Halikarnass*, în „Rheinisches Museum”, LV (1900), 321—340; René Draguet, *Iulien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps de Jésus-Christ*, Louvain, 1926; idem, *Julien d'Halicarnasse et Sévère d'Antioche*, în „É. O.”, 1925, 257 ș.u.

⁴⁴ *Contra Nestorium et Eutychium*, Migne, P. Gr., LXXXVI.

⁴⁵ Vezi Grumel, în „É. O.” (1922), 9 ș.u., 162 ș.u., 257 ș.u.; (1923), 153 ș.u., 257 ș.u.; (1924), 395 ș.u.

⁴⁶ Βίβλος ψυχωφελιστάτη, etc., Veneția, 1816. Cf. Brooks, *The Sixth book of Severus*; Vailhé, *Les „Homiliae cathedrales” de Sévère d'Antioche*, în „É. O.”, VII, 268 ș.u. și VIII, 14 ș.u. Despre Ioan, *ibid.*, 154 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 55 ș.u.

⁴⁷ Addai Scher, în „Journal Asiatique”, VII, 103—148.

842⁴⁸, și pînă la Mihail Sirianul, o întreagă dezvoltare a hagiografiei în limba siriană în aceste regiuni⁴⁹.

251 În așteptarea marelui cronicar din secolul VII, Ioan de Nikiu, Egiptul nu are literatură nici melkită, nici disidentă, în afară de scrierile „scetiotului” Daniel care au fost traduse în etiopiană și în arabă⁵⁰. În această țară care hrănește Constantinopolul⁵¹ călugării rămîn credincioși doctrinei „imperiale” // melkite (de la melek = împărat)⁵². Dar dacă în această lume de supunere a claselor inferioare⁵³ nu puteau exista revolte, în schimb coptul se unește cu chakedonianul pentru a-și manifesta opoziția⁵⁴. Alexandria, în sfîrșit împăcată cu Antiohia în rezistența lor față de „melek” și de măsurile lui de reglementare religioasă, ridică chiar în timpul domniei lui Iustinian steagul de răzvrătire al schismei⁵⁵.

Avînd o religie oarecum aparte, Armenia rămîne organizată într-un mod strict și exclusiv național⁵⁶, oricare ar fi autoritatea supremă care se perindă asupra fărîmelor a ce fusese odinioară „Imperiul” succesor al perșilor. Nu mai lipsea decît monotelismul lui Heraclius... pentru a se pronunța separația ireversibilă. Armenii vedeau în sirieni, pe punctul de a se elibera și ei, niște camarazi, și în unele domenii: niște inițiatori.

NOTE

a. Papă în 514—523.

b. Comandantul din Tracia, răscolat contra lui Anastase în 512—515 în numele ortodoxiei.

c. Papa Ioan I a avut o primire triumfală (525), care a trezit bănuielele lui Teodoric și a determinat și internîțarea sa la întoarcerea la Roma (fără a fi obținut de la Iustin revocarea măsurilor contra bisericilor ariene).

⁴⁸ Nau, *Analyse des parties inédites de la chronique attribuée à Denys de Tellmahré*, Paris, 1898 (din suplimentul la „l'Orient chrétien”, 1897); Hallier, în *Texte — Untersuchungen* de Gebhardt și Harnack, IX¹; Duval, *op. cit.*, 186 ș.u. Această povestire a intrat în aceea a lui Mihail Sirianul.

⁴⁹ Vailhé, în „É. O.”, VIII, 374—375.

⁵⁰ Léon Clugnet, *Vie et écrits de l'abbé Daniel le Scétiote (sec. VI)*, Paris, 1901 (în „Bibliothèque hagiographique orientale”).

⁵¹ Bury, *op. cit.*, I, 213; cf. Gelzer, *Studien zur Verwaltung Ägyptens*, Leipzig, 1909; idem, *Kultur*, 103—104; A. E. R. Boak, *Byzantine imperialism in Egypt*, în „American Historical Review”, XXXIV (1928), 1—8, alături de lucrările lui Maspéro și ale Domnișoarei Rouillard.

⁵² P. von Cauvenbergh, *Étude sur les moines d'Égypte depuis le concile de Chalcedoine (451) jusqu'à l'invasion arabe (640)*, Paris, 1914. Despre stiliți, vezi „É. O.”, XIII, 146 ș.u.

⁵³ H. Idris Bell, *The byzantine servile state in Egypt*, în revista „Archeology”, IV (1917), 86—106.

⁵⁴ Maspéro, *op. cit.*, 83—84.

⁵⁵ Vezi E. W. Brooks, în „B. Z.”, XXX, 468 ș.u. Cf. Diehl, *L'Égypte byzantine*, în Hano-taux, *op. cit.*, III.

⁵⁶ În afară de lucrarea în limba rusă a lui Adontz, Petersburg, 1908, G. Owsepian, *Die Entstehungs-Geschichte des Monotelismus*, Leipzig, 1897; Ter Minassiantz, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu der syrischen Kirche bis zum Ende des 13. Jahrhunderts*; S. Weber, *Die Katholische Kirche in Armenien*, Freiburg, 1903; Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919; Heinrich Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens und der erste Krieg der Araber*, Leipzig; Laurent, în „Revue des études arméniennes”, I (1920), 35—54; Thopdschian, *Armenien vor und während der Araberzeit*, în „Zeitschrift für armenische Philologie”, II (1903), 50—71.

d. În primele concilii ecumenice a fost precizat raportul dintre Scaunul patriarhal de Constantinopol și cel roman, și anume în două etape: a) patriarhul de Constantinopol nu este inferior decât doar papii, urmînd îndată după el, b) patriarhul este egal cu papa. Această egalitate nu a fost niciodată acceptată de Scaunul roman.

e. Agapet I, papă (535—536).

f. Silverius, papă (536—c. 537).

g. Vigiliu, papă (c. 537—555). Adeziunea sa forțată la teza lui Iustinian „Judicatum” (548) a fost retrasă de el ulterior. A trebuit să accepte și hotărîrea conciliului ecumenic de la Constantinopol (553), înainte de a putea pleca înapoi spre Roma, unde nu a mai ajuns, murind pe drum, la Siracuză. El rămăsese *șapte ani* în Imperiul de Răsărit.

h. După lichidarea regalității ostrogote din Italia.

i. Pelagiu I, papă (556—561).

j. Condamnarea „celor trei capitole” fusese la origine dictată de dorința aflării unui compromis care să-i scoată pe monofiziți din izolarea lor protestatară. Toată politica religioasă următoare a împăraților Heraclius și Constant II nu face decât să reia firul încercărilor începute încă din vremea *Henoticonului* lui Zenon.

k. Termen folosit în Egipt pentru ortodocșii opuși monofiziților, numiți iacobiți, după numele lui Iacob Baradai.

l. Apostolul monofiziților, sfințit în taină ca episcop monofizit de Edessa (c. 541) în toiul persecuției. A cutreierat tot Orientul pentru propaganda sa clandestină.

m. Care îi este diametral opus.

n. Dionisie I de Tell-Mahre, patriarh iacobit de Antiohia (818—845).

V

EPIGONII LUI IUSTINIAN: RĂZBOAIELE DIN PERSIA, OFENSIVA PE DUNĂRE

252 Perioada din istoria Bizanțului ce urmează după Iustinian se îndreaptă în mod fatal spre cele două țeluri principale ale sale: înrădăcinare // în Constantinopol, și fidelitate față de crezul ortodox. Dar timp de aproape un secol, pînă la Heraclius s-a încercat pînă și imposibilul pentru apărarea moștenirii glorioase: ecumenicitatea ortodoxă de caracter roman și de tendință latină.

O primă fază cuprinde luptele cu barbarii, pînă în clipa cînd aceștia — barbari ai Occidentului, barbari de la Dunăre și barbari ai Răsăritului — împrumută de la Constantinopol principiile sale; dacă nu au adoptat chiar toți și creștinismul, cel puțin i-au împrumutat civilizația și ideea de Imperiu. Ei vor să așeze noul imperiu roman al germanilor, al slavilor, al arabilor. Contra atacurilor lor repetate Imperiul va opune zidurile Capitalei sale, și acel scut neclintit al ortodoxiei bizantine, în sfîrșit dobîndit cu prețul atîtor eforturi și cu riscul unor primejdii atît de mari.

Dar nu va fi nevoie de încercări prea lungi pentru a vădi caracterul absolut efemer al creației lui Iustinian... Căci Imperiul lumii (*orbis terrarum*) nu avea nici o soliditate, și de fapt el era, ca și mai înainte, la discreția barbarilor.

Ani de zile s-au mai purtat lupte contra perșilor și a popoarelor din Caucaz, aliații lor. Castelele de pe Dunăre erau aproape inutile și slujeau mai degrabă ca locuri de refugiu pentru locuitorii de la țară urmăriți de bandele de slavi și de acei huni cutriguri și utriguri care se vor reuni în curînd în noul imperiu hunic: acela al kaganului avarilor, stăpîn al Pano-

253 niei și succesor al lui Attila ¹. De la marele fluviu-frontieră (Dunărea) pînă la Constantinopol // nu existau trupe capabile de a opune rezistență, și garnizoana orașului imperial nu trecea de cîteva sute de „scholari”, soldați de paradă și de favoare și care erau inexistenți ca luptători.

Acest lucru fusese foarte bine observat, și într-un chip foarte dureros cînd cu invazia noilor huni^a în 558. În timp ce unul din detașamentele lor se îndrepta spre defileul de la Termopile pe care nu a reușit să-l ocupe, alții urmau drumul mare spre Constantinopol. Marele oraș a fost terorizat o clipă de teama unei devastări ca cea din Antiohia. Odoarele bisericilor au fost mutate din loc ².

Nici de astă dată împăratul nu s-a mișcat. Din fericire se putea dispune de flotă, de țărani din împrejurimi care erau traci viteji, și de talentele militare ale bătrînului Belisarie. Pentru a se forma o cavalerie au fost luați caii particularilor, cei ai bisericilor, și chiar neprețuiții cai de curse ai Cîrcului.

Naivitatea eroică a barbarilor a contribuit la salvarea Capitalei. Ei s-au lăsat impresurați de cei cîteva hopliți ai generalisimului. Alții și-au închipuit că puteau cuceri Constantinopolul, în ciuda galerelor imperiale, folosind niște luntre teșite de lemn și de trestie, ca cele ce se mai folosesc încă pe râurile din Moldova. Ei au pierit înecați. Dar trupe de barbari dădeau tîrcoale în jurul orașului chiar atunci cînd a ieșit împăratul pentru a supraveghea în persoană reparațiile *Zidului cel Lung* al lui Anastase. El s-a prefăcut că pregătește o flotă a Dunării.

254 // Iustinian a plătit în monedă de aur răscumpărarea celor robiți de barbari, și a folosit același mijloc spre a întări pe utriguri contra cutrigurilor. Doar prin asemenea manevre mai putea fi salvată „maiestatea Imperiului” ³. „Ea vine de la Dumnezeu” declară poetul Corippus, descriind pompa suverană a acestei Curți bizantine sub Iustin II „ea nu are nevoie de armele pămîntești”. *Res romana Dei est, terrenis non eget armis*.

Turcii se plîngeau că romanii au zece limbi, și un singur talent, de a înșela. Aveau o diplomație iscusită, artificiile subtile ale cuvîntului și ale stilului, prestigiul nespus al acestei incomparabile Rome noi, al acestor palate de marmură, al acestor săli de audiență unde perdeaua de mătase este trasă pe neașteptate pentru a lăsa să fie văzut basileul, *imperatorul*, tronînd pe un jeț de aur sub un baldachin de aur, avînd pe cap coroana de aur scînteind de diamante, safire, rubine și smaralde în vreme ce „scholari” neclintiți, acoperiți și ei de armuri aurite stau de strajă în jurul divi-

¹ Vezi Howorth, *The Avars*, în „Journal of the asiatic society”, seria 3, I, 1889; Drouin, *Notice sur les Huns et Hioung-nou*, 1894; E. A. Parker, *A thousand years of the Tartars*, 1895, Steinbach, *Analecta avarica*, Cracovia, 1900; cf. Parker, în „B. Z.”, XX, 128—130. Marcellin, p. 422 vorbește de o năvală a „hunilor” în 422.—Despre pacea din 574 cu avarii, Dölger, no. 34.

² Agathias, 299 ș.u. Despre hunii la Kasandria și Potideea, vezi Procopie, *Bell. Vand.*, 167—168. Cf. Agathias, 255. Ca precizări, vezi Baynes, *The date of Avar surprise*, în „B. Z.”, XXI, 110 ș.u. Cf. Dölger, no. 90, după Menandros. Cf. A. Mordtmann, „Ἀβάρες καὶ οἱ Πέρσαι πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως” în „Sylogos” din Constantinopol, volum suplimentar, XIX—XXII (1891), 54—60. De asemenea Carl Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Süd-Ost Europa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklios*, I, *Theil, bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanuvien*, în „Sitzungsberichte” din Viena, 208 ².

³ Procopie, ed. Hauriy, III, 289.

nității vii. Avarul, slavul ⁴, dușmanii din acea clipă, cad cu fața la pământ înaintea acestei revelații supraomenești și peste lespezile de marmură se aștern pletele lor sălbătice. Alături stau comorile adunate de-a lungul veacurilor și o mână generoasă este gata să încarce cu daruri minunate pe aceia dintre barbari care „iubesc pacea”. Acești kagani avari, foarte departe ca putere de măreția imperială a unui Attila, acești șefi slavi ai micilor grupuri pe care le mână înaintea lor ⁵, // sînt lipsiți de ambiție. Pe ei nu i-a aruncat împotriva zidurilor, totuși slab apărate, ale Bizanțului, nici o idee dominantă, nici un mare entuziasm religios, nici un sentiment de dușmănie veche și neîmpăcată. Ei nu sînt niște concurenți de-ai împăratului, niște uzurpatori de Imperiu, ci niște barbari greoi, stăpîniți de pofte vulgare și pe care poți să-i cîștigi foarte ușor, mituindu-i. Popoarele lor au de mult dincolo de Dunăre pămîntul de care au nevoie pentru vînătoare și pentru semănături ⁶.

Nici nu este un război în sensul adevărat al cuvîntului, ci sînt doar incursiuni al căror scop real este să reînnoiască provizia de sclavi și să provoace generozitatea împăratului. Supușii pătimească, suveranul se execută și plătește; dar el nu rămîne mai puțin singura autoritate legitimă, singura putere divină care există pe pămînt. Lumea nu poate exista fără el. Aceasta este convingerea și a contribuabililor, striviți totuși sub povara impozitelor și a acestor barbari care trec totul prin foc și sabie și își taie curele de pe spinarea incapabililor șefi militari ai Imperiului ⁷. Roma nu există numai pentru că vrea să dureze, ci pentru că ea *trebuie* să fie. Fără ea totul ar cădea iarăși în haosul războiului veșnic, pînă la ultimul luptător sălbatic.

Barbarii care nu se reîntorc la ei dau tîrcoale pe întinsul cîmpiilor. Împăratul nu are nici un mijloc de a-i alunga; // ofițerii săi le dau mai degrabă un fel de autorizație de ședere. Pînă la jumătatea secolului VII este prematur să se vorbească de întemeierea vreunui stat pe teritoriul imperial. După cum rezultă dintr-o inscripție, „Avaria” era socotită ca întinzîndu-se doar în părțile Sirmului care le fusese concedat, restul formînd așa-zisele „Romanii” ⁸, după numirea lor populară. Orașele rezistă în Dalmația, unde formează — ca Ragusa și toate așezările surori

⁴ Pentru așezările lor, de adăugat Bury, *The early history of the slavonic settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia, Constantine Porphyrogenetos, de administrando imperio, chapters, 29—36*, Londra, 1920; cf. „V. V.”, V, 404 ș.u., 626 ș.u.

⁵ Vezi și Vailhé, în „É. O.”, XIV, 83: „C'est le khagan des Avars qui dirige l'ensemble des tribus slaves et turques et c'est lui qui préside à la fédération”. În adevăr, lui i se cere în 578 să dea poruncă slavilor să părăsească teritoriul Imperiului; Menandros, 48. Cf. Math. Rypl, *Die Beziehungen der Slaven und Avaren zum oströmischen Reiche unter der Regierung des Kaisers Heraklios*, „Programm”, Budweis, 1858. Pentru slavi, Ehrhard, *Die Stellung der Slaven in der Geschichte des Christentums*, Strasbourg, 1918; Poprujenko, *Slavi și Bizantini* (în limba rusă), în „V. V.”, XXII, 253 ș.u.; M. Županić, în „Byz.”, IV, 277 ș.u. (ipoteze îndrăznețe). Despre etimologia absurdă Τσακωνία-Σκλαβωνία, Amantos, în „Mélanges” Hatzidakis, 130 ș.u. Despre slavii ajunși pînă în Asia Mică, Pančenko, în „Izvestia” de la Constantinopol, VII, VIII (1902), 1—2.

⁶ Cf. Bury, *The Roman Empire in 1600 A.D.*, „Engl. hist. rev.”, IX.

⁷ Este cazul slavilor, Procopie, *Bell. Goth.*, II, 449—450. Ei obișnuiesc de asemenea să tragă în țeață pe prizonieri, să-i ardă; *ibid.*

⁸ Brunšmid, *Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium*, în „Eranos vindobonensis”, 1893, 331—333.

de-a lungul litoralului, de la Cattaro la sud, pînă dincolo de Jadra (Zara) la nord — „Romanii“ urbane care se înțeleg cu șefii vecini, oferindu-le la o dată fixă anuală un *magarisium* sau *mogarisich* și daruri, și primind cu cinste vizitele acestora, supravegheate de foarte aproape. O limbă romanică, moartă abia de curînd, s-a menținut aici veac de veac⁹, în vreme ce prin munți ciobanii și călăuzele caravanelor vorbesc o altă limbă romanică: viitoarea limbă românească. Tot astfel în Grecia, populația veche se restrînge în incinta zidurilor sale, înconjurată de „Slavonii“ țărănești.

Evagrius — istoricul domniei lui Iustin II, ajuns împărat la o vîrstă destul de matură, criticîndu-l pe acesta ca avid și incapabil, îi atribuie lui sistemul politic de prestigiu și de daruri de bani, de lanțuri de aur, de veșminte de mătase și de titluri. El nu a avut decît treisprezece ani pentru a și-l pune în aplicare.

257 Succesul acestei politici era mult mai anevoios față de perși. Chosroes^b mai trăia încă și țelul său era să recupereze provinciile caucaziene, ca și „Persarmenia“ și să-și asigure dobîndirea pensiunii bizantine, adică să sporească astfel veniturile rîvnite de zgîrcenia sa. Iustin II, slăbit de boală, a trebuit să se resemneze: dar el nu a putut nici măcar să obțină în schimb orașul Nisibis¹⁰. // Dacă Antiohia a putut rezista, în schimb Apamea a fost arsă și Dara a căzut¹¹. Imperiul solicitase în zadar¹² pînă și pe axumiți^c și primise să se alieze cu turcii sogdaiți, locuind în regiunea Sîr-Daria și Amu-Daria, munteni din Altai a căror cruntă energie supusese tocmai atunci orașele hunilor eftaliți moleșiți de civilizație¹³. Atras tot atît de taina Orientului depărtat, cît de foloasele de a extinde negoțul într-acolo, el a trimis — potrivit cu o mărturie italiană tîrzie — o ambasadă unui rege al „inzilor“ (*rex Indorum*) numit Areta (nume siro-arab, Haret), care este înfățișat tronind aproape gol, dar încărcat de aur și de mărgăritare, cu cinci brățări pe brațe și un lanț somptuos la gît, avînd pe cap un turban de mare preț. Carul în care se suie este tras de patru elefanți¹⁴.

Iustin II, fiul lui Dulcidius și al Vigilantie¹⁵, și Tiberiu, fostul său general contra perșilor, acum Cezar și vicar al său, socoteau cu dreptate că pentru moment principalele interese ale Imperiului de Răsărit se aflau la frontiera răsăriteană. Relațiile cu ceilalți vecini, au fost în adevăr lăsate deoparte. Avarii au putut să se așeze în sudul Panoniei și să se întindă pînă la cele două orașe romane: Sirimium¹⁶ (cedat ulterior) și Singidunum,

⁹ Vezi Ernest Mayer, *Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen*, în „Zeitschrift der Savigny-Stiftung“, partea germanică, XXIV (1903), 211—308. Cf. Stanojević, *Byzantiner und Araber, I, Die Balkanhalbinsel bis zum 7. Jahrhundert*, Neusatz, 1903. Despre caracterul latin al regiunilor de pe malul Mării Negre, Bury, *Later Roman Empire*, I, 15. Cf. *ibid.*, 67 ș.u.

¹⁰ Procopie, *Bell. Goth.*, III, 45—57; Mihail Sirianul; Dölger, *Regesten*, no. 29—30.

¹¹ Evagrius, V, 1, 9.

¹² Dölger, *op. cit.*, no. 25.

¹³ Vezi Agathias, 311, 381 ș.u.; Menandros, fragm. 19; alte izvoare, în Dölger, *Regesten*, no. 13, 36, 37—39, 41—45. S-a mers chiar pînă a voi să vîndă Dara; Menandros, fragm. 47. Tiberius a revenit asupra acestei oferte; *ibid.*, 55.

¹⁴ Muratori, VII.

¹⁵ Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 206.

¹⁶ Menandros, fragm. 65, 66.

258

care le închideau calea spre Tracia și Illiricum, și pe care le atacau deci fără încetare. Ei erau lăsați liberi să-și ducă mai departe felul lor de viață dinainte, în stepe, și să stoarcă tributuri de la // neamurile slave de la Dunăre care trebuiseră să recunoască în kagan un stăpîn de felul lui Attila. Ei au putut să se înțeleagă cu longobarzii și să distrugă definitiv puterea gepizilor ¹⁷ pe care îi apăsaseră la început împotriva rivalilor lor permanenți ¹⁸.

Prezența avarilor, care au ajuns curînd pînă la Anchialos ¹⁹, era însă pentru longobarzi un obstacol continuu. Ei nu mai puteau să pompeze din Imperiu acele răscumpărări pe care noii veniți și le păstrau exclusiv pe seama lor. Ei au urmat deci exemplul mai depărtat în timp al lui Teodoric, și pe acela mai recent al lui Leutharis și Bucelin, șefii franco-alamani care coborîseră în Italia înspere părțile Alpilor occidentali. Aceștia din urmă putuseră să devasteze țara nepedepsiți, în ciuda prezenței lui Narses cu o mare armată, de două ori victorioasă.

259

Invazia longobardă pe poarta orientală a Alpilor a întîmpinat mult mai puțină rezistență. De curînd sosiseră noi războinici franci și nu putuseră nicidecum fi îndepărtați. Ne putem chiar îndoi dacă în afară de garnizoanele din Milan și Pavia, romanii de sub comanda „delegatului imperial“, exarhul, luaseră măsurile necesare pentru guvernarea efectivă a nordului peninsulei pe care consimțiseră odinioară să-l lase goșilor. Oricum Alboin, șeful longobarzilor — despre care s-a putut crede că ar fi fost „poftit“ de Narses, care se răzbuna astfel de a fi fost rechemat ²⁰ — a intrat în Italia cu tot poporul său, așa-zisa „fara“ ²¹, arzîndu-și vechii săi penați, și a rămas acolo ca rege. Provincia venetă, //Roma, Neapole, Sicilia au rămas bizantine, ca niște fragmente răzlețe, deși foarte importante, din provincia întemeiată cu prețul atîtor ostenele. Restul a redevenit barbar, și a avut din nou o aristocrație de războinici greoi, o regalitate reprezentată de eretici arieni, o clasă de mici proprietari germani.

Toate doleanțele înfățișate la Constantinopol au rămas zadarnice. Răspunsul dat italienilor era un îndemn de a-și folosi banii oferindu-i longobarzilor și chiar francilor (cu care Imperiul s-a înțeles în acest scop după anul 580) ²² în scopul eliberării țării. El era conform cu „sistemul“ amintit. Împăratul a trimis sume de bani și soli, dar fără a stăruia prea mult în acțiunea de evicțiune a invadatorilor. Ne putem întreba de altminteri — înlăturînd hotărît legenda Italiei trădate de Narses cel dizgrațiat — dacă între Imperiu și succesorii goșilor nu a existat cumva un pact tainic^d pe care demnitatea

¹⁷ Menandros, 303 ș.u. Cf. Procopie, *Bell. Goth.*, III, 195 ș.u.; Teofilact S mokata, 103, 261 ș.u. Mauriciu se intitulează *Gepidicus*.

¹⁸ Teofilact Symokata, VI, 10.

¹⁹ *Ibid.*, I, 4; Teofan. În 591 bizantinii se gîdeau să-i constrîngă din nou la pace, trimițînd flota Dunării să ridice familiile lor rămase fără apărare; Teofilact Symokata, VI, 5; Teofan, 270.

²⁰ După un izvor italian contemporan, Mommsen, *Chron. Minora*, 337.

²¹ „Omni populo suo in fara“; Marcellinus Comes, 238.

²² Dölger, *Regesten*, no. 76, pp. 78—79. Pentru relații anterioare cu regele Sigibert al Austrasiei, Grégoire de Tours, IV, 40. Pentru epoca ulterioară, sub Mauriciu, Troya, *Codice* I, 43; Dölger, *loc. cit.*, no. 83—85. Așa se explică pasajele din Grégoire de Tours despre Iustin; vezi A. Carrière, în „Annuaire de l'École des Hautes Études“, 1898, 52—53.

imperială nu îngăduia să-l mărturisească²³, deși este drept că longobarzii nu au făcut niciodată un act de supunere față de Imperiu. Intrarea oștii longobarde, măcar că la început ea l-a învins și ucis pe ginerele lui Iustin, Baduarius²⁴, s-a făcut în împrejurări neprielnice. Când au intrat în Provența, unde patriciul Mummolus domnea ca un principe independent²⁵, ei au fost bătuți, și luptătorii lor au putut fi aflați în târgurile de sclavi²⁶. Iar atunci când Alboin a fost răpus de soția sa gepidă, ea însăși fiica unui rege care pierise sub loviturile acestuia, regina refugiată // la Ravenna cu tezaurul și cu iubitul și complicele ei, a găsit că e lucru foarte firesc să fie trimisă la Constantinopol²⁷, de care toată această lume barbară continua să se simtă dependentă. După formula de exprimare a lui Marcellinus comitele, acesta nu era decât actul foarte firesc de a se „preda statului”²⁸, singurul stat legitim, acela de care depindeau longobarzii. Când Autaric a fost proclamat rege²⁹, Ioan din Biclar a adăugat că a fost ales „din mijlocul națiunii sale” ca și cum ar fi putut fi ales un șef din altă parte decât din mediul său³⁰. Abia sub Mauriciu a fost vorba de alungarea lor, chemînd împotriva lor pe francii mult mai primejdioși³¹.

În sprijinul acestei ipoteze, care se impune de la sine pentru a explica lipsa completă de eforturi personale în vederea unei recuperări romane „ortodoxe”, care ar fi avut sorți de izbîndă contra acestor barbari arieni lipsiți de calitățile goților — căci apelul către franci nu a fost îndreptat decât douăzeci de ani mai târziu — poate fi invocată și atitudinea pe care o are istoricul oficial al nației, diaconul Paul Warnefried, față de Imperiul de durată veșnică și de legitimitate neatacabilă. Este drept că el scrie tocmai în secolul VIII, cînd arianismul dispăruse. El nu mai încetează cu laudele la adresa lui Iustinian, „principe catolic și prieten al dreptății” care „a guvernat Imperiul roman cu bine și a fost biruitor în războaiele sale”, el menționează Sfînta Sofia, biserică neegalabilă în lumea întreagă, și se minunează în fața noii redactări a „legilor romanilor”. Narses este un „vir piissimus”, aproape un cleric: își petrece vremea în veghi și rugăciuni, se îngrijește de săraci și repară bisericile; succesul său ca șef al armatelor din Italia este răsplata cerului dată bunului creștin. Dacă Iustin II este criticat cu asprime și în acest izvor, ca fiind arogant, // avid de bani, pe care îi caută în confiscări în dauna senatorilor vrednici de respect, arătînd că pînă în cele din urmă el va sfîrși nebun³¹, se simte clar aici supărarea împotriva împăratului care a pregetat să recunoască pe noii oaspeți ai

²³ Vezi lucrarea noastră *Orient et Occident au Moyen-Âge*.

²⁴ Jean de Biclar, *loc. cit.*, 214.

²⁵ S-a retras în 581 în marca regelui Childebert (*in marca Childeberti regis*); Marcellinus Comes, 239.

²⁶ *Ibid.*, 238.

²⁷ Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 336.

²⁸ „Reipublicae se tradidit”; *ibid.* (anul 572).

²⁹ „Ex suo genere”. A măcelărit pe „milites romanos”; *loc. cit.*, 216.

³⁰ Jean de Biclar, 217.

³¹ Pentru raporturile sale cu Narses, vezi și Corippus, 143.

moștenirii sale italiene³². Dar când e vorba de succesorul lui Iustin, Tiberiu, reîncepe șirul laudelor. Ce principe drept, viteaz, milostiv, ce om cucernic! Binefacerile lui se vor extinde asupra Italiei pe care o va hrăni cu grâul din Egipt. Căci acesta este împăratul care acceptă situația pe care nu o mai putea schimba.

Aici, ca în Mesopotamia și în Caucaz, Imperiul trebuise să cedeze cu rușine necredincioșilor și barbarilor suflete de creștini, de ortodocși, de foști romani. El se arăta fățiș incapabil de a-și continua îndeplinirea mării sale misiuni istorice.

Guvernarea frumosului Tiberiu³³, care ca succesor al lui Iustin II³⁴, și-a spus Constantin // Flavius³⁵, o repetă pe cea a lui Iustin pe care o condusesese el însuși timp de mulți ani³⁶. Deci conflicte în Caucaz, și chiar o mare luptă în Armenia contra lui Chosroes însuși, care a fost complet înfrânt (573), ceea ce a dus la recuperarea provinciilor pierdute³⁷; certuri cu avarii pentru tribut și pentru posesiunea a două cetăți de hotar³⁸; indiferență față de Italia. Tiberiu moare curînd³⁹, lăsînd regrete pînă și în Egipt⁴⁰,

³² Vezi și cercetarea noastră despre Paul Diaconul, în *Cărți reprezentative în viața omenirii*, ed. 2-a, București, 1924, 165—178. Chiar după 568 mai sînt longobarzi în slujba Imperiului; Teofilact Symokata, 103. Cf. Bury, *Italy under the Lombards*, în „Scottish Review”, VIII (1896), 33—54; Carl Blasel, *Der Übertritt der Langobarden zum Christentum bis zur Okkupation Italiens*, în „Archiv für katholisches Kirchenrecht”, LXXXIII (1903), 577 ș.u.; M. Zeiller, *Étude sur l'arianisme en Italie à l'époque ostrogothe et l'époque lombarde*, în „Mélanges d'Archéologie et d'histoire de l'École française de Rome”, 1904—1905; Blasel, *Die Wanderungen der Langobarden*, 1909; L. Schmidt, *Datum und Wege der langobardischen Einwanderung in Italien*, în „Historische Vierteljahrschrift”, XXIV (1926), 59—64; J. Friedrich, *Die Ecclesia augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom J. 598*, în „Memoriile” Academiei Bavariei, 1906, 327—350.

³³ Vezi Ioan de Nikiu, trad. lui Zotenberg, în *Notes et extraits des mss. de la Bibliothèque Nationale*, XXVI¹, 1883, 521: „tînăr foarte frumos, iubind binele, generos, cu suflet hotărît”.

³⁴ Cf. *Chron. Paschale*, anul 574.—Monedele sale, pe care le cunoștea și cronicarul occidental din Italia medievală Romuald de Salerno (Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, VII, 117) poartă legenda „Tiberii Constantini perpetui augusti” și „Gloria Romanorum”. El trimetea o sumă de bani de aceștia regelui franc Childebert; *ibid.*

³⁵ Heisenberg-Wenger, *Byzantinische Papyri*, Berlin, 1914, 21, 42; cf. Kurt Groh, *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II*, Leipzig, 1889 (citat și mai înainte); Guido Hentzsch, *De scriptoribus rerum imperatoris Tiberii Constantini*, teză din Iena (cf. cu Mihail Sirianul și Bar Hebraeus).

³⁶ Campaniile sale în părțile Sirmiului, cedat de gepizi și ocupat de avari, Evagrius, VI, II; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2349 ș.u.

³⁷ Dölger, *Regesten*, no. 22, 23, 25, 29—31. Chosroes amenințase Cezareea Capadociei; Evagrius, V, 13.

³⁸ Un castel ridicat contra „bulgarilor” kaganului, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1276. Printre soldații săi sînt masageți, alți sciți, panonieni, iliri, isaurieni și chiar „oameni de la Rin”; Evagrius, V, 14.

³⁹ El înalță, împreună cu soția sa Anastasia, biserica celor Patruzeci de Mucenici, și începe palatul Bryas; *Patria*, loc. cit., c. 568; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280. Semnalat de noi și mai înainte.

⁴⁰ Vezi Bury, *The naval policy of Roman Empire in relation to the Western princes, from the 7-th to the 9-th century*, în „Mélanges”, Amari, II, Palermo, 1910; idem, *Italy under the Lombards*, în „Scottish Review”, ianuarie 1896; Westberg, *Zur Wanderung der Langobarden*, în „Memoriile” Academiei din Petersburg, VI, 5, 1904; cf. Ferd. Hirsch, *Das Herzogtum Benevent*, Leipzig, 1871. Despre raporturile cu biserica romană pe care Imperiul continuă să o tuteze,

și potrivit obiceiului, favoritul său Mauriciu, ajuns general al Imperiului și rudă cu împăratul, îi succede intitulându-se: Flavius Tiberius.

263

Era de origine din Asia, trăgându-se prin părinții săi din Arabysus, // în Armenia Mică ⁴¹, un iubitor de versuri și de filozofie, un mare cititor și un principe de un caracter foarte blând, lipsit de talente militare, așa cum dovedise într-o campanie din Persia în care a fost învins, înainte de a birui și de a-și celebra triumful războinic și căsătoria cu una din fiicele împăratului la Constantinopol ⁴². Era iubit în această Capitală, și cu prilejul numirii sale a doua oară la consulat a fost purtat pe brațe de mulțime ⁴³. I se datorește un spital și mănăstirea de la Myriokeratos. Sora sa a întemeiat-o pe cea de la Xylokerkos ⁴⁴.

Însă Mauriciu a vrut să introducă în regimul politic inaugurat de Iustin schimbări⁵ care nu au reușit și i-au adus pieirea. Aceste încercări și tragedia prin care s-au terminat constituie interesul acestei domnii de aproape douăzeci de ani.

264

Față de perși, care continuau vechiul război de frontieră, împăratul, care luptase contra lor ⁴⁵, nu a adus nici o inovare, dar o serie de accidente favorabile dădeau generalilor săi din Orient, printre care Priscus și Germanus, succese neobișnuite. Hormisdas (Hormizd) IV, fiul marelui Chosroes (Anușirvan) († 579), nu posedea energia neîmblinzită, marele talent de a supune oamenii și de a folosi toate împrejurările pe care îl avusesse eroicul său tată. El a lăsat altora grija de a combate pe dușmanul ereditar pe care îl disprețuia. Nu au fost decât expediții conduse de // generalisimul regal ⁴⁶ „cardarigan“-ul. S-a întâmplat ca acest rol de apărător al Imperiului să-i revină unui descendent al uneia din cele șapte familii care dădeau pe marii vasali ai regelui. Acest Bahram sau Varam, om brutal și nescrupulos, avea numeroși partizani printre perșii înșiși, sau printre evreii veniți de mai multă vreme din Palestina și care se arătau tot atît de fără astîmpăr pe acest nou teren ca și în vechea lor patrie ⁴⁷. O revoluție de palat, pregătită negreșit de ambiția sa, a provocat căderea lui Hormisdas ⁴⁸. Unul din fiii⁹ principelui înlăturat a fost instalat, „sub absda de aur“. El a lăsat să fie orbit tatăl său și ucis unul din frații săi împreună cu mama lui. În cele din urmă au pus să-l bată pe Hormisdas pînă la moarte, ca să scape de plîngerile și imputările sale.

Carlo M. Patrono, *Studi bizantini, Dei conflitti trà l'imperatore Maurizio Tiberio ed il Papa Gregorio Magno*, în „Rivista di storia antica“, seria nouă, XIII (1909), 47—83. O încercare de înțelegere cu Scaunul din Aquileea, pentru care s-a intervenit și pe lângă papa Grigore, Jaffé, *Regesta*, no. 1084.

⁴¹ Evagrius, V, 19; Viața sfîntului Euthymie, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2355. Un frate Petru, *Patria*, loc. cit., c. 569. Copiii săi Teodosie, Tiberiu, Petru, Pavel, Iustin, Iustinian, Anastasia, Teoctist, Cleopatra; Evagrius, VI, 24; *Chron. Paschale*, anul 602. Soția sa, Constantina, cere de la Roma moaște; Delehay, *Origines*, 51—52.

⁴² Despre căsătorie, Evagrius, VI, 1 (cf. *ibid.*, V, 19); Teofilact Symokata, 53.

⁴³ *Ibid.*, 59.

⁴⁴ *Patria*, loc. cit., c. 579; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269, 1272.

⁴⁵ Și Ioan de Biclar, loc. cit., 215—216.

⁴⁶ Teofilact Symokata, 80; Teofan, ed. Bonn, 259 ș.u.

⁴⁷ *Ibid.*, 218. În 592—593 împăratul îi alungă din Antiohia; Dölger, no. 109.

⁴⁸ Sebeos, *Histoire d'Heracleus*, trad. Fr. Macler, Paris, 1904, 13 ș.u. Mama lui Hormisdas era „fiica marelui kagan, rege al thetalilor“. Cf. Tabari, trad. Nöldeke, în *Geschichte der Perser und Araber*. Pentru pacea din 586 cu perșii, Teofilact Symokata, II, 1.

Dar Bahram „prieten al zeilor, strălucit biruitor, dușman al tiranilor, satrap al celor mari, stăpîn al puterii perșilor, înțelept, nobil, temător al zeilor, bun administrator, prudent, pur, iubitor al oamenilor“ a refuzat să-l recunoască pe tînărul asasin, pe care îl numea doar „băiatul lui Hormisdas“⁴⁹. Chosroes II, viitorul „Parvez“ („biruitor“), a fost deci silit să se refugieze pe teritoriul roman pe care bunicul său îl devastase atît de des⁵⁰. A găsit aici o bună primire din porunca împăratului — care l-a făcut „fiul său“, dar nu a dat pe fiica sa unui pretendent care nu era creștin — precum și mijloacele militare de care avea nevoie pentru a-și pregăti restaurarea. În vreme ce aduna în jurul meselor sale împodobite cu flori, comeseni din
 265 rasa sa alături de alții străini, romanii i-au dat pe rînd stăpînirea Babilonului // și Ctesifonului (591), unde nu ar fi putut niciodată intra fără concursul legiti-
 miștilor persani care îl preferau pe Chosroes, în ciuda incapacității și crimelor sale, talentelor uzurpatorului⁵¹. Regele Magilor, descendentul cuceritorilor Siriei, și-a luat o gardă de romani, l-a numit pe împărat părintele său, a restituit odoarele bisericilor jefuite, a adus prinos sfinților și s-a însurat cu o creștină, Sira⁵².

Acest succes imens, însoțit și de dăruirea orașelor Martyropolis și Dara⁵³, obiectul unor certuri atît de îndelungate, i-a inspirat lui Mauriciu proiectul îndrăzneț de a recîștiga de la avarii din Panonia și de la slavii de dincoace de Carpați posesiunea malurilor Dunării și de a împiedeca pe viitor, printr-o luptă stăruitoare an de an, incursiunile acestor barbari care, stăpînind țarmul drept al fluviului pînă la Drizipera precum și Sciția mică, ajunseseră din nou, la începutul domniei sale pînă la *Zidurile Lungi*⁵⁴.

Acest război ce nu se mai sfîrșește seamănă destul de bine cu acela pe care l-au purtat în secolul IV descendenții lui Constantin cel Mare împotriva sarmaților și goților, care ocupau în acea vreme pozițiile de mai tîrziu ale
 266 avarilor și slavilor⁵⁵. Marcianopolis, // Tomi, ridicat din nou din ruinele sale, și devenit încă o dată un oraș însemnat⁵⁶, au fost cartierele generale ale armatei. S-au făcut debarcări pe diferite puncte ale țarmului stîng: începînd

⁴⁹ *Ibid.*, 172—173.

⁵⁰ *Ibid.*, 179.

⁵¹ *Ibid.*, 209—210, 215—217.

⁵² *Ibid.*, 223, 231.

⁵³ *Ibid.*, 209; Evagrius, VI, 21. Vezi și pentru începuturi Agathias, 272, 273, 311, 387 ș.u., 398, 400, 413, 418, 484—485; Teofan, 259—260, 408—410, 506. Despre cultul Sfințului Sergiu, căruia regele — care se manifesta ca un elen — îi cere un fiu de la soția sa creștină, *ibid.*, 205, 207, 229, 231—232. Cf. Dölger, no. 91, 96, 98—101, 107, 108, 129 și studiul amănunțit al lui Stein.

⁵⁴ Procopie, *Bell. Goth.*, III, 193; *Bell. Vand.*, 162—168; Evagrius, VI, 3, 10, 15; Viața Sf. Dimitrie, în Migne, P. Gr., CXVI, c. 1285 ș.u.; *ibid.*, CXI, c. 1080—1081. Vezi pentru lupte dincolo de Dunăre, Agathias, 255. Sub Mauriciu se construiește un zid nou la Christopolis; Teofilact Symokata, 46.

⁵⁵ *Ibid.*, 88—89. Vezi și de noi *Istoria poporului românesc*, I, și studiul *La „Romania“ danubienne et les barbares au VIe siècle*, în „Revue belge de philologie et d'histoire“, III (1924), 35—50. Cf. *Époque et caractère de l'établissement des Slaves dans la Péninsule des Balcons*, în „RHSEE“, VII, 1—17. De asemenea *Le Danube d'Empire*, în „Mélanges“ Schlumberger, I, 13—22.

⁵⁶ Teofilact Symokata, 293—319. Vechile nume trace erau păstrate, *ibid.*, 296—297.

din stepa Bărăganului de azi ⁵⁷, în care armata a fost decimată de sete și de dardele țărănilor slavi, pînă în satele gepide de războinici de la vărsarea Tisei ⁵⁸. Un număr de șefi slavi: Ardagast, Piragast, Musokios, voievozi ai acestor neamuri au fost învinși, capturați, uciși ⁵⁹. Avarii ei înșiși care au alergat la Constantiola, lîngă Singidunum, la Vidin-Bononia ⁶⁰ și pînă spre ținuturile deltei dunărene au suferit pierderi simțitoare.

Dar nu era chip de a-i distruge cu slabele mijloace de care dispunea un împărat roman din vremea aceea. Noi bande apăreau a doua zi după victorie. Cutare ofițer bizantin a fost silit să-și pună trupele la adăpost în defileurile Balcanilor. După o ieșire a lui Mauriciu însuși (care cunoștea bine pe acești dușmani descriși de un contemporan în „Strategikonul” atribuit chiar stăpînului) ⁶¹, și după oprirea acestui spectacol pompos la Anchialos, barbarii au venit la rîndul lor să viziteze acest oraș, au înaintat apoi pînă la Perint și au avut îndrăzneala să asedieze la Tzurulon (= Çorlu), în imediată apropiere a Capitalei, pe generalul Priscus. A trebuit de nevoie să fie satisfăcute pretențiile avarilor care cereau o sporire de 20 000 de piese de aur la tributul care li se plătea ⁶². Dar împăratul și-a dat seama curînd // 267 că mijloacele aflate la îndemîna sa nu-i îngăduiau să cumpere la un preț atît de ridicat pacea Traciei, și acest război domol și slab a reînceput ⁶³.

El absorbea toată atenția lui Mauriciu. Restul moștenirii lui Iustin își ducea viața pe care i-o lăsau barbarii. În Africa se simțeau foarte puțin legăturile cu această Romă depărtată a Orientului în care popoare străine vorbeau limbi necunoscute. Șefi mauri provocau revolte. Ofițerii imperiali îi atrăgeau în capcane și restabileau pacea, cel puțin de-a lungul litoralului ⁶⁴. În Spania nu mai rămînea nimic din puterea romană atît de rău așezată încă de la început. Cu francii se întrețineau relații atît de strînse încît Mauriciu a putut să adauge „fiilor” săi pe regele Childebert ⁶⁵. În sfîrșit în Italia, întrucît se mai aflau soldați ai Imperiului la Roma, la Neapole, în Sicilia, în marile insule ale mării occidentale, longobarzii puteau la rigoare fi considerați ca niște invadatori meniți dispariției sau acceptării situației de federați recunoscuți de împărat. În ochii contemporanilor nu era fără îndoială o mare deosebire între această Italie copleșită de flagelul longobard și Tracia atît de des cotropită de triburile slave și de hordele avare. Stăpînirea orașelor părea ambilor potrivnici lucrul cel mai important. Mauriciu avea atît de intens iluzia că posedă *imperium orbis* în toată întinderea sa, încît în testamentul său el atribuia Orientul unuia din fiii săi, botezat de

⁵⁷ *Ibid.*, 279, cf. 288.

⁵⁸ *Ibid.*, 318.

⁵⁹ Vezi și articolul nostru din „Rev. belge . . .”, *loc. cit.*, menționat mai sus în nota 55.

⁶⁰ Teofilact Symokata, 245, 248.

⁶¹ „B.Z.”, XI, 644—645; Vări, *ibid.*, XII, 439—441; Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 60—61.

⁶² Teofan, 389—390; Teofilact Symokata, 40—41, 45.

⁶³ Teofan, 413—414, 416; Teofilact Symokata, 102, 103, 236—245, 248—249, 250—251 (trecearea pe la Durostoron), 253 (Ardagast), 257—258 (Musakios).

⁶⁴ *Ibid.*, 120, 280—281.

⁶⁵ Vezi Reverdy, în „R.H.”, LXIV, 61 ș.u.

el Teodosie, pentru a-l aminti pe marele împărat, iar Occidentul celui purtînd numele foarte roman de Tiberiu, ca împărătescul său bunic⁶⁶.

268 // Locuitorii din Constantinopol, stăpîni oarecum asupra persoanei împăratului, nu erau prea nemulțumiți de Mauriciu (care le dăruise și Porticul Carian)⁶⁷ pînă în clipa cînd bătrînețea l-a făcut zgîrcit și rău distribuitor al *annonei*⁶⁸ și al monedelor de argint cu prilejul triumfurilor și al spectacolelor din Circ. De mult cei din Capitală puteau cumpăra pe stradă cuplete contra împăratului care nu știa să învingă, mai apoi contra dușmanului minunilor Sfintei Eufemia, și contra adeptului ereticului Marcian, însoțind procesiunile de cîntece insultătoare și obscene. Ei nu credeau în el. De aceea știrea unui raid avar le-a inspirat gîndul să se refugieze în Asia. El era poate un ocrotitor al Albaștrilor ca și Iustinian și Verzii îl urau. În timpul unei foamete s-a aruncat cu pietre asupra lui în biserică în ziua chiar de Crăciun și moștenitorul Imperiului de Orient a trebuit să fie scos în taină de acolo, în timp ce plebea plimba în bătaie de joc călare pe un măgar pe un călugăr care semăna la chip cu împăratul⁶⁹. Mauriciu era înfățișat și ca un rău creștin⁷⁰.

269 Dar lovitura trebuia să vină de la armată. Ea suferise transformări adînci prin măsurile lui Iustinian și prin mersul fatal al lucrurilor după moartea lui, ca și prin dispariția căpitanilor de „mari companii”^k de felul lui Belisarie, în urma pierderilor încercate în lungile războaie din Occident. Rolul barbarilor încetase aproape; Asimut, Gondoies, // Drocto, Tatimer, Ilifreda⁷¹, clienții generalilor, așa zișii *hypaspiți*, nu mai înseamnă ceva decît doar la Constantinopol. Nu se mai văd grupuri compuse mai ales din acest element statornic și devotat. Armata este acuma proprietatea împăratului; soldații aparțin în fiecare provincie naționalității dominante. Acei care luptă la Dunăre vorbesc latinește și riscă să-și tălmăcească greșit termenii latini de comandament care au un sens propriu pentru ei⁷². Uneori milițiile provinciale sînt comandate de stăpîni puternici sau chiar de episcopi, ca acel Domitian din Melitena⁷³, ruda lui Mauriciu. Această armată își cunoaște destul de bine meseria; ea este capabilă de vitejie; ea admite pedepse îngrozitoare; ca tragerea în țepă⁷⁴, împrumutată de la

⁶⁶ Teofilact Symokata, VIII, 11.

⁶⁷ Teofan, 402.

⁶⁸ Teofilact Symokata, 112.

⁶⁹ Ch. Diehl, *Le Sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles*, în „Byz.”, I, 201 ș.u. Toți împărații care au urmat după Iustinian au dăruit acestei populații fără astîmpăr, și în general tuturor supușilor, ușurări de impozite; Dölger, anii 500, 575. Cf. Stein, *Des Tiberius Constantinus Novelle* Περὶ ἐπιβολῆς und der edictus Chilperici regis, în „Klio”, XVI, 72–74. Cf. Ostrogorsky, *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*, în „Byz.”, VI, 229 ș.u. (relativ la „kapnikon” și „epibole”).

⁷⁰ Cronica lui Ioan de Nikiu, trad. Zotenberg, *loc. cit.*, XXIV¹ (1883), 538.

⁷¹ Teofilact Symokata, 103–104, 114, 323.

⁷² Astfel cu privire la acel τὸρνα sau ῥετόρνα φράτρε, (întoarce-te frate) menționat de Teofan și Teofilact, și discutat de filologii români, precum și de Jireček, care vede aici o simplă comandă militară. Priscus se adresează pe Dunăre soldaților: τῇ πατρίᾳ φωνῇ τοῖς Ρωμαίοις (în limba părintească Romeilor) (Teofilact Symokata, 254). Dar Ρωμαῖοι are un sens hotărît național. Avem pe Ρωμαῖοι din Salona, în Procopie, *Bell. Goth.*, I, 48.

⁷³ Teofilact Symokata, 191.

⁷⁴ *Ibid.*, 108–109. Pentru accesele de panică, *ibid.*, 83, 98 ș.u. De asemenea și 255.

slavi. Dar ea înțelege să facă slujbă numai de la Sf. Gheorghe pînă la Sf. Dumitru, să aibă cvartiruri bune de iarnă prin orașe, să se împartă între luptători toate prăzile luate de la dușman, să-și primească cu regularitate la slobozirea (*dimissio*) de toamnă leafa (*stipendia*) în monedă bună de aur și nu în arme sau veșminte⁷⁵. Ea dorește pensii pentru veterani și chiar privilegiul de a lăsa ca moștenire copiilor situația de soldat⁷⁶. Ea vrea în sfîrșit să aibă șefi toleranți, dispuși să o favorizeze și să o lingusească în tot chipul: dacă Priscus omite să-și salute soldații, el își primejduiește viața⁷⁷.

270

// În caz contrar ea ridică fără căință și fără teamă steagul răscoalei, ca în vremea legiunilor anarhice desființate prin înrolarea barbarilor. Soldații fluieră strigînd: „Jos cu împăratul” βασιλεὺς παλιγκάπηλος, jos cu edictele împăratului care vrea să facă economii în dauna lor și îi trimite să se hrănească la barbari, sau îi poartă să petreacă iarna în fața dușmanului⁷⁸, în timp ce ofițerii lor se lăfăie la Bizanț⁷⁹. Steagurile imperiale sînt aruncate la pămînt, statuile stăpînului sfărîmate⁸⁰. Răsculații merg atît de departe încît ciuruiesc cu pietre chiar acele icoane de la care se așteaptă acum victoria contra păgînilor⁸¹. Cum fuseseră reduse cu o treime așa-zisele *rogai*, generalul Priscus aflat în Asia, a fost împresurat de propriile sale trupe la Edessa și a trebuit să fugă. Succesorul său, Filipikos nu a reușit decît foarte anevoie să obțină recunoașterea sa⁸².

271

O altă seditiune a izbucnit pe Dunăre, dar a fost potolită⁸³. Totuși această armată s-a mai revoltat și a doua oară din cauza ordinului de a petrece iarna în mijlocul slavilor, pe acele maluri înghețate, fără provizii și fără nici o perspectivă de pradă. Centurionul Focas, care fusese palmuit mai înainte pentru insubordonare cînd adusese somația soldaților neplătiți din Italia⁸⁴, un grec viclean și crud, a fost proclamat locțiitor al Imperiului, („exarh” și el ca viceregele Italiei), și ridicat pe scutul folosit la înfățișarea noului împărat⁸⁵... Cînd va veni să-și ia reședința la Constantinopol, // el va fi un tiran privit cu oroare în această Capitală. Dar cu toate crimele acumulate de el, Roma¹ și Italia vor avea bune sentimente pentru acest „Focate”, socotit candidat al Occidentului⁸⁶. Răsculații s-au îndreptat cu îndrăzneală chiar contra Capitalei, așa cum făcuse pentru ultima oară Vitalian⁸⁷, în secolul V. Mauriciu nu se putea bizui decît pe „demele” lui și pe șefii lor care pot foarte bine fi comparați cu acei șefi de cartiere, de *sestieri* din Veneția, adică de parohii grupate după bisericile care erau desigur

⁷⁵ *Ibid.*, 86, 119.

⁷⁶ Teofan, 423.

⁷⁷ *Ibid.*, 113.

⁷⁸ *Ibid.*, 116.

⁷⁹ *Ibid.*, 104.

⁸⁰ *Ibid.*, 64, 116.

⁸¹ *Ibid.*, 70—71, 114.

⁸² *Ibid.*, 117. Cf. Evagrius, VI, 5, 6, 9, 10.

⁸³ Teofan, 432.

⁸⁴ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1205. Numele de Leontia al soției sale este dat de cronicarul italian de mult mai tîrziu, Goffredo de Viterbo (Muratori, VII).

⁸⁵ Vezi și Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 535 ș.u.

⁸⁶ Vezi Mommsen, *Chron. Minora*, 338.

⁸⁷ I se mai păstra amintirea. Vezi Teofan, 247 ș.u.

de origine bizantină în acest oraș. El nu era destul de „Verde” sau de „Albastru” pentru ca aceste deme să se intereseze de soarta sa. Nu a fost aclamat decât doar de-ai săi când crainicul a anunțat în Circ că se produsese o răscoală militară, de care nu trebuiau să se teamă cetățenii credincioși. Dar curînd după aceea s-a apucat să-l urmărească pînă în azilul sfînt al bisericii pe patriciul Germanus, a cărui fiică era căsătorită cu tînărul Teodosie⁸⁸ pe care armata și-l dorea ca stăpîn⁸⁸. Atunci și Verzii l-au părăsit, în vreme ce Albaștrii se duceau să-l vadă pe Focas în cortul său unde l-au salutat ca împărat⁸⁹. Un alt crainic a venit la Sf. Sofia și a chemat de sus din amvon Senatul și pe patriarh în fața noului August care a fost încoronat în biserica Sf. Ioan Botezătorul⁹⁰.

Mauriciu fugise, dar a fost prins de Focas, care și-a făcut intrarea în Constantinopol pe o cvadrigă înhămată cu cai albi. Curînd după aceea trupurile decapitate ale fostului împărat și ale familiei sale⁹¹ pluteau pe apele Bosforului sub ochii unei mari mulțimi indifferente⁹². Se săvîrșise o faptă // cum nu se mai văzuse niciodată la Constantinopol (602)⁹².

Domnia acestui soldățoi bărbos, crud și bețiv, care a pus să fie reprezentat pe monede purtînd aureolă⁹³, a fost unică în felul său. Avarii care au înaintat pînă la Spalato, ruinînd Salona și tot astfel și slavii — au fost lăsați liberi să devasteze Tracia, și chiar să se și așeze acolo; campamentele slave de dincolo de Dunăre datează desigur din această epocă⁹⁴. După Italia — unde papa Grigore I a salutat pe acest nou patron, al cărui trecut și ale cărui deprinderi el nu le cunoștea, dar de la care a primit în chipul acesta recunoașterea întîietății sale⁹⁵ — Peninsula Balcanică era și ea părăsită de Imperiu unde domnea acest împărat ticălos, pe care însă provincia, dominată de Albaștri îl aclama⁹⁶. În Asia Chosroes s-a declarat răzbnătorul „tatălui”
273 său Mauriciu: „exarh” și el al puterii imperiale, simpatizat // de mulți creștini datorită darurilor sale către sfinți, el a putut să ajungă ușor pînă la

⁸⁸ Teofilact Symokata, 329.

⁸⁹ Despre politica lor, Teofan, 453.

⁹⁰ Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 538; Teofilact Symokata, 327 ș.u., 333—334.

⁹¹ Despre fiul său Teodosie asociat la tron, Ioan de Biclar, *loc. cit.*, 218.

⁹² *Chron. Paschale* și Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280; Adamek, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Mauricius*, „Programm”, Graz, 1890—1891; Kraitschek, *Der Sturz des Kaisers Maurikios*, în „Bericht über das VI. Vereinsjahr des akademischen Vereins deutscher Historiker in Wien”, Viena, 1896, 81—137; Spintler, *De Phoca, Imperatore Romanorum*, teză, Iena, 1905; *Verdi e azzurri ai tempi di Foca*, în „Studi italiani di filologia classica”, XIX (1912), 304—315; P. Vailhé, în „É.O.”, XIII (1910), 201—208 („cu Focas se inaugurează o nouă perioadă, cea a uzurpării și a asasinatului”; după un interval oarecare, împărăteasa, fiică de împărat și fiicele sale au avut aceeași soartă). H. Grégoire, *Inscriptions*, I, 41—42 (crede că poate recunoaște și un motiv religios). Sora lui Mauriciu a îngropat tristețe rămasă în mănăstirea Sf. Mamant, întemeiată de ea; Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 604—605. *Ibid.*, c. 689.

⁹³ Foord, *op. cit.*, 193.

⁹⁴ Pentru calea urmată de invadatori: Porțile de Fier ale Dunării, vadul de la Isaccea, în Dobrogea, vezi „RHSEE”, VIII, 1—17.

⁹⁵ *Epistolae*, XIII, 31, în Migne, *P. Lat.*, LXXVII, col., 1281—1282. Vezi și notița din *Liber Pontificalis*. Cf. Franz Görres, *Papst Gregor der Grosse und Kaiser Phokas*, în „Z. f. w. Theol.”, XLIV (1901), 592—602.

⁹⁶ La Efes: Φακῶ τῷ θεοστέφει καὶ Βενέτοις, Κύριε βοήθησον Grégoire, *loc. cit.*, 40, no. 113, 113 b.; *ibid.*, 40, 41, no. 114 bis, ter., quater.

Marea bizantină. Curînd după aceea s-a văzut această groaznică minune: perşii la Chalkedon, în faţa Constantinopolului ale cărui împrejurimi erau bîntuite de bande avare (608) ⁹⁷.

În timpul acesta Focas, care voia acuma să boteze cu sila pe toţi evreii ⁹⁸, se scâlda în sînge. A pus astfel să fie ucisă văduva lui Mauriciu cu fiicele sale, ca şi Germanus care aţîţase o seditiune în folosul său şi adusese noaptea la Constantinopol pe această împărăteasă Constantina, reprezentanta neamului lui Tiberiu şi al lui Iustinian. Generalii din domnia precedentă, Filipikos, Commentiolus care a fost aruncat cîinilor, au pierit de mîna călăului. Supliicii înfiorătoare care nu mai fuseseră niciodată aplicate unor înalţi demnitari, au fost ordonate contra celor suspectaţi. Se tăiau limba, picioarele, mîinile; erau lăsaţi să ardă oamenii pe nişte bărci părăsite în voia mării; se scoteau ochii, se zdreleau trupurile sub loviturile vinelor de bou ⁹⁹. Un general, Narses, a fost ars de viu ¹⁰⁰. Soldaţii se legau chiar şi de capii clerului: patriarhii de Antiohia şi de Alexandria au fost ucişi, acel de Ierusalim gonit ¹⁰¹.

Demele se săturaseră. Verzii fuseseră de la început nemulţumiţi de regim, Albaştrii înşişi, care nu vruseră să o recunoască pe Constantina, au început să se agite: ei mai cereau îndurare de la „împăratul iubitor de oameni”. Dar şi şefii lor au fost prăvăliţi la pămînt şi ameninţaţi cu pierderea capului. Acuma, cînd se producea o nouă lovitură, putea fi auzit poporul 274 întreg urlînd în Circ: „Iar ai băut şi ţi-ai pierdut mintea!” ¹⁰² // În curînd nu mai era nimeni care să mai apere pe acest sălbatec. Soldaţii săi şi complicii săi pieriseră de armele perşilor, sau se împrăştiaseră. Verzii începeau să incendieze, şi Focas interzisese primirea lor în funcţii. Chiar şi ginerele său, generalul Priscus ¹⁰³, a chemat ajutoare din Africa în plină răscoală. De la marea lui Mauriciu nu mai veniseră vasele să aducă *annona* obişnuită în marele oraş înfometat. Se considera cu îngrijorare proiectul lui Focas de a întemeia o dinastie, desemnînd ca succesor al său pe nepotul său cu numele latin de Domentiolus ¹⁰⁴.

În octombrie 610 au apărut salvatorii: flota din Cartagina aducînd soldaţi africani şi egipteni sub invocarea icoanelor şi a moaştelor care înlocuiau în vîrfurile catargelor steagul imperial. Comandantul ei era tînărul Heraclius, fiul exarhului Africii ¹⁰⁵.

Aproape că nu a fost luptă. La auzul strigătelor cu care a fost aclamat tînărul ofiţer, „partizanii facţiunii verzi, şi cei din Constantinopol care se

⁹⁷ Despre botezul evreilor; Migne, *P. Gr.*, XCVII, c. 1009.

⁹⁸ Teofan, 464—465. Vezi şi mai sus.

⁹⁹ *Chron. Paschale*, 699; Teofan, 454 ş.u.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 452—461; *Chron. Paschale*, 696.

¹⁰¹ *Chron. Paschale*, 699.

¹⁰² Teofan, 458. Revolta din 603, *Chron. Paschale*. Complotul unui Alexandru, ginerele lui Mauriciu; Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 539; un atac arab, *Patria, loc. cit.*, c. 552. Despre conspiraţia lui Theodosie ars de viu de către deme, *ibid.*, 459, 461.

¹⁰³ A întemeiat mănăstirea Chora; *Patria, loc. cit.* Pentru biserica lui Foca, *ibid.*, c. 496. Pretoriul său, *ibid.*, 552. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1272.

¹⁰⁴ Bury, *History*, 1923, I, 8, nota 4.

¹⁰⁵ Potrivit cu Ioan de Nikiu, Focas ofensase crunt această familie, aducînd din Capadocia pentru plăcerile sale, împreună cu mama lui Heraclius, pe soţia sa şi fiica sa, Fabia, (p. 541). Un frate al lui Heraclius, Teodor; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 334 ş.u.

aflau pe mare, și-au adunat împreună vasele și au fugărit pe partizanii fac-
 275 țiunii albastre, care, foarte îngrijorați de povara răspunderilor lor, s-au refu-
 giat în biserica Sf. Sofia " ¹⁰⁶. Uzurpatorul a fost prins de șefii demelor ¹⁰⁷ și
 dus pe corabia lui Heraclius care primise din mâinile arhiepiscopului de Cizic
 coroana imperială ¹⁰⁸ pe care se prefăcuse că vrea să o ofere altuia. Focas a fost //
 lăsat soartei sale care a fost tot atât de crudă cât fusese și viața lui. Bucăți
 din cadavrul său au fost tîrîte pe străzi și plimbate în vârful sulitelor, apoi
 arse în fața mulțimii. Alții au suferit aceeași pedeapsă ¹⁰⁹. Și tînărul împărat,
 care era și un tînăr mire, a prezidat o reprezentație a Circului în cursul căreia
 a fost ars chipul reprezentîndu-l pe Focas o dată cu capul strategului său,
 sirianul Leon.

NOTE

a. Avari sau huni cutriguri, reușesc să treacă de zidul lui Anastase și să se apropie
 de Capitală. Incursiunile avarilor sînt însoțite de mase de slavi. În 540 ei trec în Grecia,
 forțînd punctul întărit de la Termopile.

b. Chosroes I Anuşirvan (531—579).

c. = Etiopieni.

d. A unei înțelegeri dintre împărat și longobarzi, asemenea celei cu Teodoric la sfîr-
 șitul secolului V.

e. În 584, după zece ani de existență a unei puzderii de mici formații fără coeziune,
 primejdia francilor îi determină la alegerea unui rege.

f. Aluzie la campania contra perșilor din 578 și anii următori. În 580 Mauriciu a trecut
 Eufratul pentru a ajunge la Ctesifon, dar o diversiune a perșilor în Mesopotamia și piedicile
 aduse de emirul Ghassanid Mundar l-a silit să se retragă. Dar în anul următor el cîștigă o
 mare victorie asupra perșilor. Pentru meritele sale el este ales ca succesor de către împăratul
 Tiberiu Constantin, al cărui colaborator fusese. Căsătoria sa cu Constantina, fiica acestuia,
 are loc înainte de moartea împăratului.

g. Nu este vorba de nereușita unor schimbări în aparatul de stat — căci crearea exar-
 hatelor de Ravenna și de Cartagina de pildă a fost o măsură foarte bine venită — ci de
 schimbarea inevitabilă a directivelor generale de conducere. După regimul de dărnicie risi-
 pitoare al lui Tiberiu, cel diametral opus de economii și de restricții aplicat acum și armatei,
 a creat o stare de dezafețiune și de nemulțumire. Lipsa de bani și lipsa de ostași în fața
 primejdiei de pe frontul Dunării au impus măsurile care au declanșat răscoala: ordinul către
 armată să ierneze pe loc, și folosirea demelor pentru paza Capitalei pentru a nu distrage din
 efectivele militare elemente necesare acestui scop.

h. Chosroes II, rege (590—628).

i. Din anul 597.

j. S-au purtat discuții aprinse asupra poziției lui Mauriciu față de deme. H. Grégoire
 a susținut că el ar fi favorizat pe Verzi. Dölger a combătut această teză. După alți istorici
 el ar fi favorizat pe Albaștri, rămînînd conciliant față de Verzi. L. Bréhier crede că și Verzii
 și Albaștrii s-ar fi unit contra lui Mauriciu în 602 (ca în 532 contra lui Iustinian). Mărturiile
 sînt contradictorii. Indiciul cel mai semnificativ pare a fi persecuția Verzilor de către uzurpa-
 torul Focas și colaborarea Albaștrilor cu regimul său. Dar și aici există incertitudine asupra
 datei cînd s-a produs această situație.

¹⁰⁶ Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 552.

¹⁰⁷ Și Albaștrii s-au raliat lui Heraclius: Grégoire, *Inscriptions*, I, 114. Dar steagul lor
 a fost ars; *Chron. Paschale*.

¹⁰⁸ Teofan, 467; *Chron. Paschale*.

¹⁰⁹ *Chron. Paschale*, Ioan din Antiohia, fragm. 218; *Patria, loc. cit.*, c. 509.

k. Prin analogie cu „Marile companii” de mercenari din Franța din timpul Războiului de 100 de ani.

l. Raporturile Scaunului papal cu Mauriciu ajunseseră foarte încordate. Pe la 598 s-a produs chiar aproape o ruptură. Papa Grigore I protestase pe lângă împărat de faptul că patriarhul de Constantinopol își asumase calitatea de patriarh *ecumenic*, ce aparținea doar papii, fără a primi un răspuns satisfăcător. Focas a recunoscut întâi-tatea Scaunului papal, și a fost deci lăudat și slăvit în consecință.

m. Era fiul lui Mauriciu.

n. Mauriciu fugise lângă Nicomedia. După o altă versiune acolo ar fi fost măcelărit împreună cu fiii săi aflați cu el, și capetele lor au fost expuse la Constantinopol. Fiul mai mare, Teodosie, trimis de el ca să ceară ajutor lui Chosroes, a fost ucis la reîntoarcere.

VI

ULTIMUL ACT AL OFENSIVEI BIZANTINE: EROUL HERACLIUS

Începea o domnie care doar prin căsătoria^a abia încheiată se lega, în ciuda numelui grecesc al Augustului, de tradiție stăruitor latină a succesorilor lui Iustinian. Ceva orientat^b, ca de altminteri la Focas însuși, se afirma în acest „egiptean” crescut la Alexandria, care a părăsit hotărât politica dunăreană, a lui Mauriciu^c, spre a căuta contra perșilor victoria, și la Ierusalim consacrarea unei ortodoxii pe care a crezut că o poate îndrepta spre un liman sigur.

276 Heraclius¹ a găsit Imperiul ruinat: tot ce îi dăduse putere pînă atuncia dispăruse. Nobilimea înconjurată de clienți nu mai era un factor al vieții bizantine; barbarii germani nu mai contribuiau la apărarea frontierelor; armata cea nouă a lui Iustinian dăduse cel mai jalnic faliment. Cu toate actele de politețe exagerată față de puternicul vecin din est², Tracia aparținea avarilor și slavilor. Asia era invadată de soldații lui Chosroes care îndrăznea, în sfîrșit, să-și împlinească pe de-a întregul rolul său regal. El se lega acum de orașe // după ce devastase terenurile rurale. Apamea, Edessa, apoi într-o altă campanie Cezareea Capadociei, Angora, Damascul, Chalkedonul, Ierusalimul unde a fost capturat patriarhul Zaharia^d (614)³ au fost curînd ale sale⁴. Sarazini prădălnici rățăceau prin vastele singurătăți triste ale Siriei. În sfîrșit Egiptul însuși, pînă la străfundurile etiopiene, a fost cucerat de sprin-

¹ Cf. L. Drapeyron, *L'empereur Héraclius et l'Empire byzantin au VIIe siècle*, Paris, 1869; Laskin, *Heraclius* (în l. rusă), Harkov, 1889; Evangelides, *Ἡράκλειος*, Odessa, 1903; Pernice, *L'imperatore Eraclio*, Florența, 1905.

² *Chron. Paschale*. Cf. Dölger, *Regesten*, no. 167.

³ Fr. J. Rhétoré, *La prise de Jérusalem par les Perses*, în „Revue biblique”, VI (1897), 458—463; Couret, *Prise de Jérusalem par les Perses en 614*, în „R. Or. chr.”, II (1897); Vailhé, *La prise de Jérusalem par les Perses en 614* [19 mai], în „R. Or. chr.”, VI (1901), 643—649; *Les Juifs et la prise de Jérusalem en 614* (după Sebeos, p. 77. Chosroes a expulsat pe evrei, „fii ai lui Cain”), în „É.O.”, XII, 15—17; cf. *ibid.*, VI, 92; Peeters, *La prise de Jérusalem par les Perses*, în „Mélanges de l'Université de Beyrouth”, 1923.

⁴ Teofan, 463—465; de asemenea *Chron. Paschale*, 716 ș.u.

tenele batalioane ale regelui păgîn care pretindea că susține drepturile unui Teodosie, care se dădea drept fiul lui Mauriciu ⁵ (613—614) ⁶.

Pentru a îmbuna pe avari care erau fără îndoială înțeleși într-un fel cu Chosroes, Heraclius s-a dus el însuși să se întâlnească cu kaganul lor, care a venit și el pînă la *Zidurile Lungi*. Nici un împărat nu se supusese mai înainte unei asemenea umilințe. Și marele șef barbar a făcut ca ea să fie cu atît mai simțită cu cît s-a năpustit îndată după audiență asupra taberei imperiale⁶ și a pus pe fugă pe bietul „stăpîn al lumii”. Mulțimea care se adunase acolo ca pentru o sărbătoare pașnică, a văzut cu spaimă cum barbarii se aruncă asupra înaltului briu de ziduri la un semnal dat de căpetenia // lor pocnind din bici. Unele biserici din cartierele exterioare⁷ (cea a Sfinților Cosma și Damian, a Blachernelor și a Sf. Atanase) au fost profanate și jefuite în cîteva clipe. Ca răspuns la aceste procedee Heraclius a trimis îndată o nouă solie imploratoare. Puțin mai înainte el încercase de daruri pe generalul persan venit pe mare pînă la Bosfor și trimisese lui Chosroes ca să și-l apropie, o scrisoare a Senatului care explica și scuza cu multă smerenie venirea sa pe tron prin voința senatorilor (619) ⁷.

Trebuia făcută încercarea de a salva cel puțin ceva din acest Imperiu șubred, gata să se năruie din toate părțile. Heraclius a hotărît o mare expediție contra persilor. În acest scop, ținînd seama de starea în care se aflau finanțele bizantine, a constituit un fond din noua monedă de argint ⁸, din bogățiile îndelung acumulate ale bisericilor, și a pornit în persoană din provincie în provincie să strîngă soldați din cei înscrși pe listele de *stipendii* precum și voluntari ⁹. I-a supus la exerciții îndelungate înainte de a lua comanda în 623 a acestei armate absolut noi ¹⁰, de la care așteapta salvarea statelor sale. A fost bine primit în Capadocia, cea atît de puțin prețuită de predecesorii săi, și în fruntea trupelor sale credincioase s-a încumetat să ocupe Georgia și Albania⁸, ajungînd pînă în Armenia la Tigranocerte ¹¹.

După o iarnă petrecută la Constantinopol, unde cîrmuirea // fusese exercitată de către fiul său mai mare, proclamat Cezar, și de către patriarhul Sergius, Heraclius s-a reîntors în Persia și l-a urmărit pe Chosroes însuși în munții Mediei. A petrecut iarna următoare în Albania ¹², invocînd

⁵ Sebeos, 55, 61.

⁶ *Ibid.*, 64 ș.u., analizat de Pernice, în *op. cit.*, 19—21 și 62—65. Acesta admite că ar fi fost o ofensivă bizantină la care ar fi participat cei mai buni generali ai vremii, Filipikos și Niketas (p. 67 ș.u.). Ea ar fi fost comandată chiar de către împărat și s-ar fi cîrît la Antiohia. Trebuie admisă mai degrabă o confuzie cronologică. Au fost văzuți persii la Chalcedon, în fața Constantinopolului (Sebeos, 77). Scrisoare de desfidere a lui Chosroes, *ibid.*, 79 ș.u.

⁷ *Chron. Paschale*, anul 645; cf. Dölger, *Regesten*, no. 617. Cf. Pernice, *loc. cit.*, 95—97; Gerland, în „B.Z.”, III, 330—337; Norman N. Baynes, *ibid.*, XXI, 110—128; în „Engl. hist. rev.”, 1904, 694—702; 1910, 506. Amănunte și în N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, 66 ș.u.

⁸ *Chron. Paschale*, anul 626; Anonimul, în Mai, *Bibliotheca*, VI², c. 426 ș.u. A pus capăt distribuiriilor de pîine locuitorilor Capitalei; Dölger, *Regesten*, no. 172—174.

⁹ Teofan, 466—468; *Chron. Paschale*, 717.

¹⁰ A cerut concursul kazarilor, al arabilor și a folosit și pe samariteni; Eutychius, *loc. cit.*, c. 1087.

¹¹ Sebeos, 80—81.

¹² Referitor la „praedii”-ile lazilor, „prietenii ai lui Hristos”, vezi Viața Sf. Maximus, în Migne, *P. Gr.*, XC, 138, 173 și urm.; 195—199. Pentru Alania, vezi „V.V.”, V (1898), 1—18.

pretextul că ar fi găsit o prezicere în acest sens în Evanghelie. Acolo a strâns laolaltă contingentele din Caucaz. Noua campanie din 624 a fost terminată cu multă iscusință. În iarna anului 625, teritoriul perșilor a fost din nou invadat, și în sfârșit, în primăvară, trupele bizantine au coborât străbătând munții înalți acoperiți încă de zăpadă pînă în Mesopotamia. Buletine de victorie, date din Amida¹³, au ajuns la Constantinopol care nu mai avusese din vremea lui Teodosie cel Mare un asemenea împărat biruitor prin propriile sale fapte.

S-a reîntors¹³ la Adana¹. Răspunsul lui Chosroes, care nu-și precupețea eforturile cele mai mari, a fost o alianță cu avarii și slavii, și planul de a ataca Constantinopolul. Heraclius s-a dus în țara lazilor, să ceară concursul turco-cazarilor ale căror cete au trecut prin vestitele Porți Caspice și au intrat în Persia. Romanii și acești barbari depărtați se întâlneau acum pentru prima oară și miile de călăreți sălbatici s-au închinat pînă la pămînt în fața idolului bizantin. Pentru a-i capta, împăratul a pus o coroană de aur pe capul principelui cazar și i-a promis mîna fiicei sale Eudoxia, arătîndu-i și un portret al acesteia¹⁴.

În timpul acesta o armată persană se tăbărise în Chalkedon, unde a petrecut chiar iarna. Avarii erau respinși din fața Constantinopolului de către soldații tînărului Cezar, de către *palikarii*¹⁵ din suită, de către *cavallarii*, de // către marinarii, de către armenii din cartierul Blachernelor, de către meșteșugari și de către norodul din Capitală.

Acest asediu (iunie-august 626) a fost fără îndoială unul din cele mai primejdioase pe care a trebuit să le întîmpine acest oraș: kaganul pretindea cu aroganță ca acest oraș să fie predat cu toate bogățiile sale. El venise însoțit de multe forțe, și o flotă foarte numeroasă de luntre slave îl secunda în operații. Dar perșii nu au făcut nici un gest ca să-i ajute, și lipsa de provizii a constrîns în curînd pe barbari să-și facă întoarsă calea. Acest fapt constituia fără îndoială un succes tot atît de mare ca ofensiva reușită a împăratului, ale cărui victorii dăduseră bizantinilor o îndrăzneală pe care nu ar fi avut-o altminteri¹⁶.

În iarna următoare neobositul luptător imperial era în fața Ninivei (627)¹⁷. Pentru cei care primeau în Europa știri despre el, totul părea o măreață povestire fabuloasă. Realizările din vremea lui Iustinian și Belisarie erau cu mult depășite, cel puțin în aceste regiuni care nu văzuseră niciodată o asemenea serie de triumfuri romane. Heraclius doborînd pe luptătorii perși de pe calul său Phalbos sau Dorkon, rămînea o figură eroică de legendă, care lipsise pînă acum Imperiului de Răsărit după Constantin cel Mare. Palatele de odihnă ale regelui persan ardeau sub ochii lui în nopțile de decembrie.

¹³ Teofan. Pentru această parte a cruciadei constituie singurul izvor.

¹⁴ Pernice, *op. cit.*, 149—155.

¹⁵ Mordtmann, în „Syllogos” (Constantinopol, 1892).

¹⁶ Vezi Baynes, *The first Campaign of Heraclius against Persia*, în „Engl. hist. rev.”, 1904, pp. 694—702. A trebuit să li se făgăduiască perșilor, pentru a-i abate de la gîndul lor de a cucerii Constantinopolul, o mie de talanți de aur, femei, cai, veșminte; vezi Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1686. Pentru asediu, cît și pentru apărarea comandantului Bonus, *ibid.*, CVI, c. 1336 ș.u. Pentru avari, vezi și Teofilact, *ibid.*, CXXVI, c. 189.

¹⁷ Cf. Sebeos, 84.

O pradă bogată de arome, de argint, de mătase, de covoare, de animale îmblânzite îi aștepta pe romani în palatul de la Dastagert, unde de mulți ani își statornicise Chosroes reședința.

280 // Marea sărbătoare a Epifaniei (Boboteaza) a fost celebrată în mijlocul ruinelor fumegînde care adăpostiseră pînă în zilele din urmă o viață atît de strălucită și în grădinele devastate, cărora vara le dădea întotdeauna atîta farmec.

Chiar și Ctesifonul fusese părăsit, ca și cealaltă capitală Seleucia. Era ca un capitol din viața lui Alexandru cel Mare, o nouă revanșă a Europei contra Asiei¹⁸.

Pentru a încununa acest ciclu de isprăvi neașteptate și fără asemănare, armata perșilor s-a revoltat și și-a depus regele. La celălalt capăt al imensului cîmp de luptă, Siroe, fiul dintr-o primă căsătorie a lui Chosroes, văzînd că acesta i-l preferă pe fratele său, născut din creștina Sira¹⁹, s-a înțeles cu Heraclius și a aruncat în închisoare pe tatăl său (25 februarie 628), care a murit de foame în comornicul tezaurelor regești, lăsat ca țintă, în batjocură, a săgeților îndreptate contra lui și a ocărilor asemenea aceloră cu care îl copleșise și el odinioară pe Hormisdas.

În ziua de Rusalii, credincioșii adunați în biserica Sf. Sofia la Constantinopol au văzut cum se suie în amvon un ofițer al coroanei purtînd epistola imperială care cuprindea vestea salutată cu nespusă bucurie de asistenți:

„Trufașul Chosroes, dușmanul lui Dumnezeu s-a prăbușit de pe tron“²⁰.

281 Siroe a încheiat îndată pacea, înapoind sfînta cruce capturată la Ierusalim, ca și pe patriarhul Zaharia²¹ și și-a retras garnizoanele // persane din Siria. Heraclius a apucat așadar drumul prin Armenia și s-a întors la Constantinopol unde a fost primit ca un arhanghel liberator. Se comenta cu încredere faptul că se reîntorsese în anul al șaptelea de la plecarea sa. Acest an trebuia să fie asemenea zilei a șaptea de odihnă. Și în Occident se crea o legendă a lui Heraclius cel puternic, iscusit în astrologie, în stare să răpună în Circ un leu²². Poezia epică franceză, va dezvolta în domeniile infinite ale imaginației acest tip al bunului cavaler „Eracles“.

Și se părea că se reușise, căci regii Persiei cădeau neîntîrziat, asasinați unii după alții²³. Heraclius a purces solemn la Ierusalim spre a restabili în scaun pe patriarhul Zaharia și a readuce acolo lemnul sfintei cruci. S-a înapoiat în Capitală cu o pompă nemaivăzută, pe o cvadrigă ai cărei cai albi fuseseră înlocuiți prin elefanți.

¹⁸ Vezi și Kretschmann, *Die Kämpfe zwischen Heraclius I und Chosroes II*, „Programm“ al școlii din Güstrow, 1875. Cf. Nöldeke, *Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leyda, 1879.

¹⁹ Vezi Sachau, *Von den rechtlichen Verhältnissen der Christen im Sassanidenreich*, în „Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen“, Berlin, 1907.

²⁰ *Chron. Paschale*, 727–734. Cf. *Chron. d'Alexandrie*, Migne, P. Gr., LXXXVI, c. 3223–3227.

²¹ Izvoarele privind tratatul din 628 sînt strînse în Dölger, *Regesten*, no. 194 (în primul rînd Teofan). V. *ibid.*, 22–23. Cf. Baynes, *The restoration of the cross at Jerusalem*, în „Engl. hist. rev.“, XXVII (1912), 287–299; Brooks, *ibid.*, 1916, 149 (același subiect); Vailhé, în „É.O.“, IX, 60.

²² Romuald de Salerno, Muratori, VII.

²³ Instalarea, împotriva lui Siroe, a lui Ardașir, tutelat de generalismul perșilor Șarbaraz; Sebeos, 88 ș.u. Pentru campanie, același precum și Teofan, 99 ș.u.

El nu dăduse nici o importanță evenimentelor petrecute în ceea ce se mai numea încă „provinciile occidentale“ ale Imperiului. A fost chiar destul de nerecunoscător față de acea provincie a Africii — locul de obârșie al puterii sale. Tracia fusese lăsată pe mâna barbarilor de la Dunăre.

Căci el nu credea, ca Mauriciu, în posibilitatea existenței unui Imperiu roman cîrmuit din Constantinopol. Inconjurat de sirieni, ca patriarhul său, Sergius, el era convins că noul imperiu nu se putea sprijini decât pe aceste provincii ale Asiei pe care el i le restituise pînă la Eufurat și la deșertul Arabiei.

A vădit aceste idei și în politica religioasă pe care a inaugurat-o după reîntoarcerea sa de la Ierusalim. Sfătuit de Atanase Kamelarios, pe care 282 l-a făcut patriarh de Antiohia, de Sergius, care // își amintea că părinții săi fuseseră iacobiți, de un Cyrus, episcop de Phasis, pe care l-a făcut patriarh al Alexandriei ²⁴, el a revocat deciziile conciliului din Chalkedon și a crezut că realizează unitatea religioasă a Imperiului prin decretul său de Unire *ekthesis*, care recunoștea în Hristos o singură energie și o singură „voință“ ²⁵. Era de ajuns pentru monofiziți. Însă „chalkedonienii“ de la Roma — în ciuda spiritului de împăciuire al papii Honorius — și cei din Africa, și chiar noul patriarh al Ierusalimului, Sofronie, nu au vrut nicidecum să recunoască această doctrină ²⁶. Dar Heraclius nu proceda pe negîndite ²⁷. El știa bine că nestorienii din Mesopotamia primiseră cu bucurie dominația perșilor. Își amintea de tumulturile care duseseră la asasinarea patriarhilor din Alexandria și din Antiohia, și de fuga celui din Ierusalim. Era informat de sentimentele evreilor, care se manifestaseră chiar și foarte recent cînd fuseseră atacați ortodocșii în folosul perșilor păgîni ²⁸. El spera să pună capăt acestor dezbinări religioase prin această Unire, așa cum pusese capăt prin pacea din 628, încheiată cu cel care ocupa locul celor doi Chosroes 283 dinainte, calamităților războiului din afară. Dealtminteri // din punctul de vedere al dogmei el se bîzua exclusiv pe răspunderea patriarhului Sergius ²⁹.

NOTE

a. Cu Fabia-Evdokia.

b. Pe baza unor știri mai tirzii i se atribuie o origine armeană. El venea de fapt din Africa bizantină (Cartagina), unde tatăl său împlinea sarcina de exarh.

c. Din a doua fază a domniei lui Mauriciu, după succesul total asupra perșilor.

d. Patriarh de Ierusalim (609—631).

²⁴ Teofan, 506—510. După Teofan și Mihail Sirianul, Dölger, *Regesten*, no. 203—205.

²⁵ Mansi, X, 1004—1005, 1032.

²⁶ Gelzer, *Kultur*, 91—92; idem, în „Memoriile“ Academiei bavareze, XXI, 531—549. Pentru urmările acestei introduceri oficiale a monotelismului, vezi Salaville, în „É.O.“, XX, 49 ș.u.; Vailhé, în „R. Or. chr.“ (1902), 31—59; Grumel, în „É.O.“ (1928), 250 ș.u.; *ibid.*, (1929), 272 ș.u.; Jugie, *ibid.* (1928), p. 1 ș.u.; *ibid.*, XXIX, 19 ș.u. Vezi cartea sa recentă: *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium*, 4 vol.

²⁷ Despre popularitatea sa ca îndrumător religios, vezi în „Syllogos“ (din Constantinopol), VI, Supl., p. 24: 'Ο Θεός τῶν ἁγίων βοήθειν Ἡρακλείῳ τῷ δεσπότῃ.

²⁸ Vezi și Dölger, *Regesten*, pp. 23—24.

²⁹ Mansi, XI, 9; toate izvoarele în Dölger, *Regesten*, no. 215.

e. Nu a fost, desigur, o simplă demonstrație, ci o încercare de a-l răpune mișelește pe împărat.

f. Ulterior Heraclius avea să cuprindă și acea porțiune în incinta orașului, înconjurând-o cu zidurile care îi poartă numele.

g. Între Caucaz și Marea Caspică.

h. În Mesopotamia superioară.

i. În Cilicia.

VII

PRĂBUȘIREA IMPERIULUI ECUMENIC

Nu se va ști niciodată prea bine cum de a naufragiat acest ideal al celui mai mare din împărații bizantini din secolul VII. Sarazinii mîncători de lăcuste, jefuitorii deșertului și păzitorii salariati ai frontierei de sud, erau foarte bine cunoscuți, dar prea puțin prețuiți la Constantinopol. Măcar că se trimiteau uneori pînă la ei emisari¹, ei erau disprețuiți din cauza neștiinței lor absolute de tot ce era legat de civilizație. Erău adesea luați în glumă acești eroici bandiți, ce nu puteau să escaladeze nici măcar zidurile de pămînt galben care nu opreau nicidecum incursiunile maurilor².

Dintre toate grijile de la începutul domniei lui Heraclius, desigur că cea mai mărunță a fost aceea legată de ivirea printre sarazinii, odinioară supuși unui Alamundar și unui Naama, unui nou șef (ἄρχηγός) și „fals profet”³ în persoana unui oarecare Mohamed, păzitor de cămile, care învățase de la evreii din orașe și de la asprii călugări ai mănăstirilor din marginea extremă a Siriei, puțin monoteism iudaic, puțin monofizism sirian și puțină morală creștină. Episcopul armean contemporan Sebeos, scrie „Unul din fiii lui Ismail, cu numele de Mohamed, un negustor, li s-a înfățișat lor ca predicator din porunca lui Dumnezeu, cum pretindea el, și ca fiind calea adevărului, și i-a învățat să cunoască pe Dumnezeul lui Avraam, căci avea multă învățătură și era foarte priceput în istoria lui Moise”⁴.

284 Însă acest Mohamed bin Abdallah, păstorul // de cămile epileptic, bărbatul bătrînei Cadija, discipolul călugărului nestorian Sergius, găsise în acest simulacru naiv de religie cu ademenirea puerilă a unui paradis de îmbuibare și de femei fermecătoare, mijlocul de a transforma stolurile ușoare de arabi într-un popor.

Romanii s-au putut curînd convinge de aceasta în urma unei triste experiențe. Niște încăierări la frontieră⁵ din cauza soldei datorate sarazinilor

¹ Sub Leon I; Malchus, 232—233.

² Procopie, *De Aedificiis*, 235.

³ Teofan, 511.

⁴ P. 93 ș.u.; vezi scrierea anonimă contra lui Mohamed, Migne, *P. Gr.*, CIV, c. 1448 ș.u.; Bartolomeu din Edessa, *ibid.*, c. 1384 ș.u., 1428; Couret, *op. cit.*, 220 ș.u.; 259 ș.u., René Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, 1907; Sir T. W. Arnold, *The preaching of Islam*, ed. 2-a, Londra, 1913; Leone Caetani di Teano, *Bisanzio e la Chiesa orientale alla vigilia della invasione araba*, în „Studi religiosi”, VII (1907), 73—115; Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (în l. rusă, o ediție franceză în două volume este anunțată; cf. „V.V.”, X, 507 ș.u.); X. A. Nomikos Εισαγωγή σ' τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀράβων, Alexandria. De asemenea Nys, *Le droit des gens dans les rapports des Arabes et des Byzantins*, în „Revue de droit et législation comparée”, XXVI (1894).

⁵ Viața Sf. Antiohus monahul, Migne, *P. Gr.*, LXXXIX, c. 423 ș.u., menționează un atac al sarazinilor contra unei mănăstiri în vremea lui Heraclius.

și a relexelor intenții care li se atribuiau, au declanșat un război provocat mai ales de sentimentele ce le nutreau sirienii, cei adesea jefuiți de perși, și tot astfel și de „romani“, față de împăratul care poruncea agenților nemiloși ai fiseului, față de ael „maronita“⁶ din depărtatul Bizanț, care impunea iacobitismului lor tradițional și oarecum național, legăturile spirituale ale *Heno-ticonului*. Acest război avea să aibă consecințe incalculabile. Abu-Bekr, succesorul lui Mohamed, era reprezentantul unei religii care prin strictul său monoteism, prin rigorismul său privind unitatea absolută a divinității, se potrivea evreilor fără astimpăr, dispuși să vadă în calif pe un nou Mesia⁶, și chiar și monofiziților sirieni, foarte mulțumiți de a dobândi ceva mai mult decît uniunea acordată de Heraclius, adică libertatea deplină a cultului lor⁷.

285 Fiecare: evreul⁸, iacobitul, nestorianul difizit în chipul cel mai clar, // putea trăi de acum încolo după voia sa dacă accepta să plătească drept răs-cumpărare un tribut noilor stăpîni.

Aceștia la început aveau nevoie de foarte puțin. Omar, succesorul lui Abu-Bekr, purta zdrențe, mergea călare pe un catir și se hrănea cu curmale. „Imperiul“ în devenire al arabilor nu avea funcționari, nici dregători. Clasele sociale nu existau la sarazini, și ei nu erau dispuși să le recunoască la supușii lor. Marii proprietari, pacostea bieților coloni, fugeau dinaintea lor și nu consimeau să trăiască sub jugul lor nelegiuit și infamant. Iar pămînturile erau împărțite acum. Cît privește pe noii stăpîni, aceștia nu erau ca germanii, vechi muncitori ai pămîntului înăugurîndu-și supremația prin confiscarea unei treimi din ogoare. Ei rămîneau și mai departe războinici sau se așezau în orașe ca artizani pașnici sau ca negustori întreprinzători care au creat o nouă prosperitate orașelor sărăcite ale Siriei. Nu au fost atît de mulți arabi cît „arabizanți“ datorită Islamului.

Noii cuceritori au introdus un sistem fiscal incomparabil mai simplu și mai echitabil ca cel al romanilor⁹. De la început au întocmit un cadastru exact și amănunțit al „oamenilor, vitelor, pămînturilor și arborilor“, un „catastif“ desăvîrșit. Au pretins de la supusul creștin *haraciul* proporțional cu averea sa, și nimic mai mult. Această contribuție ea însăși era strînsă, nu de niște agenți lacomi, ci de către șefii grupurilor tradiționale ale populației.

286 Judecățile erau și ele mai puțin complicate, mai rapide și mai adaptate modului // mai primitiv de viață al locuitorilor din Siria. Alături de tribunalele cadi-ilor lor care își rosteau sentințele după Coran, cartea revelată a lui Mohamed, ei au tolerat și tribunale ecleziastice creștine pentru toate confesiunile¹⁰.

Toate acestea ar putea explica îndeajuns această expansiune arabă, înaintînd vertiginos ca flacăra care consumă paieie uscate, acest mare curent

⁶ Teofan, 511.

⁷ Teofan denunță *kakovskyia* lor; 506.

⁸ Vezi ce spune în această privință Bar-Hebraeus citat de Pargoire, *op. cit.*: „Le Dieu des vengeances envoya les Arabes pour nous délivrer des Romains. Nos églises ne nous furent pas rendues, car chacun conserva ce qu'il possédait, mais nous fîmes du moins arrachés à la cruauté des Grecs et à leur haine contre nous“.

⁹ Cf. Ostrogorsky, în „B.Z.“, XXX, 398.

¹⁰ Vezi E. von Dobschütz, *Die konfessionellen Verhältnisse in Edessa unter der Araberherrschaft*, în „Z. f.w. Theol.“, XLI (1898), 364 ș.u., 456—459; M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, Marburg i. H., 1903; Muylder, *La domination arabe en Arménie*, Paris, 1927.

de cuceriri^b, care a început în 634 cu cea a oraşului Gaza şi cu lupta de lângă râul Hieromax (Yarmuk) (20 august 636)¹¹, şi a continuat cu luarea Damascului, a Antiohiei, a Edessei, a oraşului Dara, precum şi a Ierusalimului (637)¹² şi cu distrugerea neaşteptată a împărăţiei perşilor¹³ (luptele de la Kadesia, 637 şi de la Nehavend, 641)¹⁴.

Dar mai era şi un alt motiv care explică şi descurajarea subită a lui Heraclius, asistînd cu o aparentă indiferenţă la prăbuşirea operei sale, într-o atitudine care se manifestă faţă de supuşii invadaţi de duşmani ca o simplă aşteptare pe loc¹⁵. *Armata sa a avut acelaşi sfîrşit ruşinos ca armata lui Mauriciu.*

287 Pentru a-şi da cineva seama cît de lipsit de mijloace era Imperiul sub domnia glorioasă a lui Heraclius, nu are decît să citească în așa-zisa cronică „Pascală“^c la anul 626 istoria împresurării // Constantinopolului de către kaganul avarilor în lipsa împăratului. El trece de *Zidurile Lungi*, jefuind cum am mai spus biserica Sfinţilor Cosma şi Damian, cea de la Blacherne şi o alta încă; el cere ca să i se predea Capitala. „Ieşiţi din oraş“ striga el locuitorilor care îl credeau venit pentru a proclama pacea, „lăsaţi-mi avutul vostru şi salvaţi-vă pe voi şi familiile voastre“. Patriarhul^d părea dispus să preia această misiune dureroasă, cînd i se obiectează că mai sînt încă mai bine de o mie de călăreţi înăuntrul zidurilor. Avarul dispunea de cavaleria slavilor înzăuaţi în fier şi se pricepea la construirea de maşini de asediu, desigur datorită concursului vasalilor săi. Cînd au venit să-l ajute şi perşii, el şi-a repetat somaţia sa trufaşă: „Voi nu aveţi alt mijloc de a scăpa, decît dacă aţi fi peşti ca să plecaţi pe mare, sau păsări ca să zburăţi la cer“. În sfîrşit barbarul a plecat sub pretextul că merge să-şi reînnoiască proviziile.

Dealtminteri încă din vremea lui Iustinian, Siria putea fi considerată ca moralmente pierdută pentru Imperiu. E destul să citească cineva capitolele din mărturia contemporană pe care o consacră Evagrius bătrîneţii lui Iustinian şi succesorilor gloriosului împărat, pentru a vedea cît de darnic în critici este acest sirian faţă de primul, descris ca lacom, apoi faţă de Iustin declarat tot atît de leneş pe cît de mişel, neîngrijindu-se de apărarea cetăţilor din Siria, pe jumătate demantelate şi lăsate fără garnizoane, şi mai înlocuindu-i pe cei mai buni comandanţi, ca acel Marcian din Dara. Tiberiu^e, viitorul împărat — ca şi Mauriciu urmaşul său¹⁶ — nu sînt cuprinşi în această bogată distribuie de critici, dar primul este arătat ca abia scăpînd de ruşinea de a fi prins de avari.

Îi vedem pe episcopi părăsindu-şi scaunul, ca acel de Antiohia pentru a nu cădea în captivitate ca alţi colegi ai săi. Iar populaţia — şi în primul

¹¹ Pentru dată, „B.Z.“, XV, 336.

¹² Referitor la versurile patriarhului Sofronie asupra acestui eveniment, „V.V.“, V, 768.

¹³ În materie de cronici siriene, aceea a lui Mihail, trad. de Chabot, şi menţiunile din ediţiile de izvoare orientale publicate pentru C.S.C.O. ss. (îndeosebi seria III, t. IV). Vezi în primul rînd de Goye, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, ed. 2-a, Leyda, 1900.

¹⁴ Vezi şi Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887.

¹⁵ Dölger, *Regesten*, no. 209—210.

¹⁶ Este singurul dintre împăraţi (după judecata autorului), care a ştiut să se domine pe sine; VI, 1.

288 rînd cea din Antiohia — adaugă la celelalte primejdii revolta sa chiar în fața inamicului ¹⁷. // Totodată mai trebuie subliniat și faptul că după Iustinian nu s-a mai adăugat nici o nouă construcție celor existente în aceste orașe din Siria, în vreme ce toți împărații de pînă atunci din Vechea și Noua Romă ținuseră să-și veșnicească pomenirea prin fundații însemnate ¹⁸.

Am amintit că singura mare luptă a fost cea de la Yarmuk ¹⁹. Două armate romane își uniseră forțele pentru a răzbuna înfrîngerea lui Teodor, fratele împăratului. Una avea drept șef pe Baanes (nume persan sau poate avar: Baian), cealaltă era comandată de sacellarul Imperiului. Prima, înainte de orice luptă a proclamat decăderea din domnie a împăratului care, bolnav și bătrîn, părăsise de curînd orașul Edessa, unde venise pentru a urmări evenimentele neașteptate din Siria. Baanes a fost proclamat împărat în locul lui. Atunci sacellarul și-a retras trupele. Victoria arabilor a pus capăt totodată și pretențiilor uzurpatorului și dominației romane în Siria.

289 Cum Heraclius nu reușise să-l cîștige pe patriarhul iacovit^f la noul crez monotelit grefat pe doctrina chalkedoniană, clerul local a sprijinit cu hotărîre pe oamenii din deșert care îi păreau a fi instrumentul pedepsei divine. „Dumnezeul răzbunărilor“ scrie în secolul IX patriarhul iacovit al Antiohiei Dionisie din Tell-Mahre — „care este singur atotputernic, care mută împărțirea oamenilor cum vrea, și îi înalță pe cei mai umili, văzînd răutatea romanilor care peste tot unde au stăpînit jefuiau crunt bisericile noastre și mănăstirile noastre și ne osîndeau fără milă — a adus în locurile de Miazăzi pe fiii lui Ismail // spre a ne elibera prin ei din mîinile romanilor“ ²⁰. Scaunul patriarhului melkit va rămîne liber pînă în 742, în ciuda numirilor de prelați decretate de Bizanț ²¹.

Cu nestorienii, arabii au putut să se înțeleagă. Și datorită lor mai ales au putut să-și însușească moștenirea antichității grecești și a Bizanțului ²².

Noul sistem militar încercat de Heraclius — acel al themelor constituite sub o autoritate unică: civilă și militară — continua dealtminteri pe o scară mai largă dispozițiile ordonate încă de mai înainte de către predecesorii săi cu privire la anumite puncte ale frontierei. Menținut în lipsa altuia mai bun, el nu a putut salva Imperiul în forma sa cea veche și completă. De fapt nu biruiseră arabii cu trupele lor de călăreți, ci provinciile — jignite

¹⁷ *Ibid.*, cărțile IV și V. Îndeosebi V, 9—11.

¹⁸ Sub Tiberiu, frumosul cartier mărginaș al Antiohiei, Dafni, este distrus de un cutremur (*ibid.*, V, 17).

¹⁹ Potrivit cu scrierea preotului Anastase din Sinai despre patriarhul iacovit al Antiohiei, Atanase, πρῶτη καὶ φοβερά ἀνίατος τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ πῶσις (prima și groaznică cădere fără remediu a armatei romeice) ar fi început mai întîi la Gabitha, apoi la Dathomon; Migne, *P. Gr.*, LXXIX, c. 1156. Cf. și Nöldeke, *Études historiques sur la Perse ancienne*, trad. Oswald Wirth, 1896.

²⁰ În Mihail Sirianul, Paris, 1904, II, 405 ș.u.

²¹ Vailhé, în „É.O.“, IX, 263—264. Papa a încercat să impună pe un chalkedonian (*ibid.*).

²² H. Labourt, *De Timotheo I, Nestorianorum patriarcha (728—823), et christianorum orientalium conditione sub chaliphis abbasidis*, Paris, 1904.

în instinctul lor național încărcat de amintiri prin luarea de măsuri religioase imprudente — s-au predat pur și simplu acestor bande, probabil mirate de un succes atât de rapid și de definitiv ²³.

290 // De acum înainte împăratul nu mai putea face nimic. El nu mai era la o vîrstă la care se pornește la crearea unei noi armate, cum făcuse la începutul domniei. Nerenunțînd în nenorocire la vechea conștiință a demnității imperiale el a interzis guvernatorilor să plătească un tribut pentru a obține plecarea sarazinilor. Acest refuz a avut drept urmare invadarea Egiptului (639—640). Populația ucidea pe soldații Imperiului ²⁴ și patriarhul Cîril Mukakis însuși, era în fond împotriva reformatorului religios de la Constantinopol, propunîndu-i să încheie pacea cu Omar, oferindu-i un tribut sporit și — după cum se zice — și mîna Augustei Evdokia sau a uneia din fiicele împăratului pentru califul care ar fi astfel adus la creștinism! (641) ²⁵. Numai Alexandria a rezistat. Restul provinciei dovedind aceeași dispoziție de spirit atestată de izvoarele locale contemporane, s-a supus unui invadator care oferea garanții din punctul de vedere militar și cerea în schimb atât de puțin! De astă dată nu mai exista nici un mijloc de a-l îndepărta ²⁶.

De multă vreme această mare și frumoasă provincie nu aștepta de altminteri decît momentul prielnic pentru a scutura jugul ereticilor din Constantinopol. Ea îl urîse pe acel „înfocat chalkedonian” care fusese împăratul Mauriciu. Sub Focas l-a văzut venind pe conspiratorul Alexandru menit morții de către tiran. Nu trece mult și o adunare a clerului la Alexandria este împrăștiată de soldați care măcelăresc pe oamenii „demeilor”; generalul 291 imperial Bonose a alergat îndată // spre a reprimă ca o „hienă feroasă” revolta izbucnită în Egipt. În timpul războaielor lui Heraclius, situația nu a fost mai bună: „s-a ridicat din mîinile intendenților produsul rezultat din impozitul fiscalului”, bunurile cutărui partizan al împăratului au fost confiscate. Bonose a putut să restabilească ordinea, dar Alexandria a rezistat, folosind: „barbari, cetățeni din facțiunea Verzilor, marinari și arcași”; demele s-au revoltat unindu-și eforturile sub conducerea lui Nicetas, vărul lui Heraclius, care a cîștigat de partea sa pe locuitori, dîndu-le scutire de dări pe trei ani. Cînd Bonose a fost ucis odată cu Focas, a fost o explozie de bucurie în

²³ Despre theme (prima indicație în Teofan, p. 612), cartea lui Constantin Porfirogenetul (redată împreună cu *De administrando imperio*, în ed. Leskin, Moscova, 1899); Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig, 1899; același, *Pergamon*, 41 ș.u.; cf. Diehl, *L'origine du régime des thèmes*, în „Mélanges” Monod și în „B.Z.”, IX, 677—679; Brooks, în „Engl. hist. rev.” (1916), 149—150; Papadimitriou, în „B.Z.”, IX, 515 ș.u.; Kulakovski, *ibid.*, XIII, 641—642; Stein, *ibid.*, XXX, 397; Vasiliev, în „V.V.”, X, 194 ș.u.; Kulakovski, *ibid.*, XI, 40 ș.u.; Brooks, *Arabic lists of the Byzantine themes*, în „J. hell. st.”, XXI (1901); Wilh. Kubiček, *Zum ἐπαρχικὸν βιβλίον*, în „Numismatische Zeitschrift”, IV (1911), 185—201. Heraclius distribuise pămînturi „foederati”-lor; Stein, în „B. ngr. J.”, I, 83.

²⁴ Ioan de Nikiu, 560—563.

²⁵ Cronica lui Nikefor, ed. Migne, 917.

²⁶ *Eutychii, Alexandrini Patriarchae, Annales*; ed. Cheiko, Beirut-Paris, 1912 (și în Migne, P. Lat., CXI); J. Maspéro, *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*; Alf. J. Butler, *The arab conquest of Egypt and the last thirty years of Roman Dominion*, Oxford, 1902; Amelineau, *Conquête de l'Égypte par les Arabes*, în „R.H.”, CXIX (1915); Brooks, *On the chronology of the conquest of Egypt by the Saracens*, în „B.Z.”, IV, 435 ș.u.; Stanley Lane-Poole, *A history of Egypt in the Middle Ages*, Londra, 1901; Wilh. Schubert, *Ägypten von Alexander dem Grossen bis auf Muhammed*, Berlin, 1922; Diehl, în Hanotaux, *Hist. de la nation égyptienne*, III, 544 ș.u.

provincia pe care o tiranizase²⁷. Dar o invazie a perșilor a prilejuit ocuparea țării timp de zece ani, între 619 și 629²⁸, și a demonstrat egiptenilor cât de puțin puteau ei să se bizuie pe puterea împăratului întru apărarea lor²⁹. Dacă o povestire atât de amănunțită ca cea a lui Ioan de Nikiu nu pomeneste de loc despre aceasta, este pentru că ea suferă de o lacună între anii 610 și 639 aproximativ³⁰.

Iar despre înstăpînirea arabilor aici, acest cronicar băștinaș, interpretînd întocmai sentimentele națiunii sale se exprimă astfel: „Văzînd slăbiciunea romanilor și ostilitatea locuitorilor față de împăratul Heraclius, din cauza persecuției practicate în tot Egiptul contra religiei ortodoxe^h la instigația lui Cirus, patriarh chalcondonian ... toți locuitorii din provincia Fayum s-au supus musulmanilor și le-au plătit tribut, și ei ucideau pe toți soldații romani pe care îi întâlneau”. Este drept că Alexandria va fi redobîndită o clipă //
292 de către bizantini în 646, și că va mai fi nevoie — mult după moartea lui Heraclius, a cărui politică religioasă era considerată drept cauzaⁱ care ar fi provocat aceste rele — de un întreg război purtat îndelung, pentru ca toată provincia să-i aparțină califului³¹. La început se credea și aici, ca și în Siria că era vorba de un singur lucru: o răscumpărare personală prin tribut³².

În secolul X patriarhul Alexandriei, Eutychius înfățișează astfel^f cucerirea arabă: Heraclius a tratat cu asprime pe Mansur, fiul lui Serdjum, care era comandant la Damasc, pentru că acesta plătise dări lui Chosroes. La Ierusalim el este silit să persecute pe evrei, care se manifestaseră de partea perșilor invadatori. Călugărul Modest este instalat ca patriarh de Ierusalim, dar el moare după șase ani și scaunul său rămîne vacant. În acest timp Persia are regi — dintre care unul vine din părțile turcești — și aceștia domnesc abia cîteva luni, sau chiar cîteva zile. Cutare dintre aceste fantome regale este ucis de o femeie. Mai sînt și unii care nu sînt trecuți în listele oficiale. O femeie, fiica lui Chosroes, ocupă tronul timp de șase ani, apoi o alta care moare otrăvită după ce a fost regină mai puțin de doi ani. Yazdigird^k, care va fi ultimul reprezentant al dinastiei, este încoronat la cincisprezece ani. Regatul se dezagregă încetul cu încetul și se desface în bucăți.

După ce s-a înțeles Abu-Bekr cu această Persie în agonie care îi plătește tribut, el poruncește invadarea Siriei. Dar „ordonă să nu fie uciși bătrînii, nici copiii mici, nici femeile, să nu fie tăiați pomii roditori, să nu fie arși sau doborîți palmierii, să nu fie jertfite oile, caprele și boii”. Arabii sînt întrebați din partea comandantului din Gaza de ce au venit înarmați. //
293 „Stăpînul nostru ne-a poruncit să ne luptăm cu voi dacă nu primiți religia noastră sau dacă nu acceptați să ne plătiți tributul anual asupra căruia ne-am

²⁷ Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 539—553; Sebeos, 55—56. Povestirea cronicarului egiptean este analizată pe larg de către Pernice, *op. cit.*, 27—37. Cf. Diehl, *loc. cit.*, 534—538.

²⁸ Diehl, *loc. cit.*, 538—540.

²⁹ Pernice, *op. cit.*, 78 ș.u.; Butler, *op. cit.*, 71 ș.u.; Munier, *loc. cit.*, 66—68 (după izvoare arabe).

³⁰ Vezi și Viața Sf. Ioan Înălțătorul, Migne, *P. Gr.*, XCIII. Cf. *ibid.*, CXJ, c. 1084.

³¹ Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 553—563. Cf. Lumbroso, *Documenti nuovi sull'Egitto greco alla vigilia della conquista araba*, în „Memoriile Academiei dei Lincei”, seria 5, XII (1903), 311—316. Vezi narațiunea amănunțită, în Diehl, *op. cit.*, *loc. cit.*

³² „Censuarium jugum”; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 338.

înțeles. Altminteri nu este alt mijloc decât chemarea la arme". Locuitorii ar fi vrut să ucidă pe emisar. Lupta s-a sfârșit prin înfrângerea romanilor. Ca urmare la aceasta, Siria a fost pierdută ³³.

Damascul a fost ocupat după un asediu de mai multe luni prin trădarea lui Mansur, care a îndepărtat pe arabii federați ai Imperiului și a tratat condițiile capitulării. Abu-Obeidah-ibn-al-Iarachi intră în oraș cu sabia dezgolită în mână prin „poarta lui Toma” unde s-a produs un măcel, în ciuda convenției încheiate. Din Antiohia împăratul se retrage la Constantinopol ³⁴. Peste tot, orașele primesc condițiile acordate la Damasc. Ierusalimul urmează acest exemplu ³⁵. Ascalon, Cezareea, au avut aceeași soartă.

Și în Egipt, unde „iacobitul” care o guvernează, este și el un trădător (istoria se repetă). În raportul cuceritorului Alexandriei sînt înșirate „4 000 de palate, 4 000 de băi, 400 de circuri imperiale, 12 000 de vînzători de buruieni”. În restul provinciei nu se cere mai mult de două monede de aur de la fiecare ³⁶.

Lupta contra religiei cotropitoare a noului profet, a trebuit să dea naștere desigur unei întregi literaturi, din care o parte doar s-a păstrat și care datează dintr-o epocă mai recentă decât fulgerarea acelei revelații pentru oamenii simpli. Așa de pildă a rămas scrierea lui Bartolomeu din Edessa, acest supus depărtat al Imperiului, care schițează o vastă biografie a corupătorului arab inspirat de cărțile caldeene. Noi amănunte de genealogie sînt culese la fața locului; și este ca o adiere de parfum biblic în întâlnirea dintre vizionar și viitoarea sa soție Cadija pe care o găsește la fîntîna unde se dusesese ca să-și adape // cămilele. Adversarul „religiei beduine” are și el spiritul pe jumătate beduin ³⁷. Acest om a văzut pe dervișii care se roteau în strigătele de „îngerul, îngerul” scoase de asistenți pînă ce ieșeau spume din gurile urlînd frenetic. În acest timp la Bizanț, un Nicetas, „filosof” de felul celor din Capitală, nu este în stare decât să analizeze Coranul, capitol cu capitol ³⁸, citînd în treacăt și pe Homer, iar un altul nu se ocupă decât exclusiv de pretinsa dogmă în care deosebește ce vine anume de la evrei, de la arieni, de la nestorienii ³⁹.

Imperiul nu mai cuprindea decât Asia Mică, peninsula Traciei și insulele. Provincia Cartagina avea să fie curînd pierdută; Dalmația, nordul Traciei se și prefăcuseră în pămînt slav. Se poate deci spune că în această epocă s-a născut imperiul grecesc: căci amintirile romane se depărtau tot mai mult. Numele singur mai rămînea ca o ironie. Heraclius murea de hidropizie la Constantinopol în ianuarie 641 ⁴⁰, lăsînd doi copii dintre care nici

³³ Migne, *P. Gr.*, III, c. 1091 ș.u.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*, c. 1100—1101.

³⁶ *Ibid.*, c. 1097—1098, 1105—1107.

³⁷ Migne, *P. Gr.*, CIV, c. 1384 ș.u. Cf. *ibid.*, c. 1420 ș.u.

³⁸ *Ibid.*, CV, c. 670 ș.u.

³⁹ *Ibid.*, CIV, c. 448 ș.u.

⁴⁰ Teofilact Symokata, 86—87. Cf. Gelzer, în „*Rheinisches Museum*”, XLVII (1893): Sideridis, în „*Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος*” (1904), 98 ș.u.; Gerland, în „*B.Z.*”, XIV, 301 ș.u.; Bolotov, în „*V.V.*”, XIV (1907), 68 ș.u. (izvoare orientale); Baynes, *History*, 49 („distinctively Byzantine history has begun”). Despre pretinsa sa statuie de la Barletta, Wulff, *op. cit.*, I, tab. XI, 158—159; Johnson, *The colossus of Barletta*, în „*American Journal of Archeology*”, XXIX (1925), 20 ș.u.

unul nu avea chemarea să-i fie un adevărat succesor, astfel că vremurile lui Focas s-au reîntors și Bizanțul a oferit din nou lumii spectacolul crimelor celor mai hidoase, săvârșite pentru a uzurpa sau a păstra purpura imperială umilită de înfrîngerii.

295 Acest Imperiu — ciuntit de două din cele mai frumoase provincii ale sale, dintre care una, Siria, îi dăduse marinari care își vor presta // curînd ca buni musulmani slujba lor pe flota califului, și vor avea puțină să-și satisfacă resentimentele contra tiraniei constantinopolitane, iar cealaltă, Egiptul, procurase proviziile, și mai ales cerealele de care ducea lipsă Capitala — trebuia să-și caute acuma altă orientare decît cea a „thalassocrației” constantiniene, care nu mai era cu puțință de acum înainte, cu Mediterana la discreția unor pirați mai mult ori mai puțin arabi ⁴¹.

A se îndrepta spre Occident — unde coasta africană avea să cadă și ea cu timpul în lotul arab, și unde coasta iberică scăpase tocmai de sub dominația Imperiului, dar unde îi mai aparținea fișia Italiei cu posesiunea încă asigurată a Siciliei — părea acum o necesitate absolută. Aceste provincii, cîțva timp trecute cu vederea, uitate, sacrificate barbarilor, lăsate pe seama rebelilor, deveneau prețioase după catastrofa fără puțință de îndreptare din Orient.

Numai că — pe de o parte această latinitate, atîta timp disprețuită, era mai puțin în stare decît cea din epoca lui Iustinian, să recunoască pe acești străini, care nu vorbeau limba sa (și papa Grigore I a și dat riposta cunoscută, afirmînd cu oarecare mîndrie că el nu știe grecește) — iar pe de altă parte monarhia basileilor, care își lua acuma oficial acest titlu al dominatorilor orientali, era prea legată de Constantinopol unde domnea acum intriga și conspirația, sau mocnea revolta, ca la curtea vechilor seleucizi luați acum drept model.

NOTE

a. Termen de dispreț la adresa împăratului.

b. Asupra cronologiei sale mai amănunțite istoricii nu sînt cu toții de acord. Unele orașe au fost cerite, pierdute și recucerite mai tîrziu, ca Antiohia de pildă.

c. Este redactată mult posterior evenimentelor și de aceea e lipsită de o precizie absolută, prezentînd și lacune și inexactități. De exemplu menționarea venirii perșilor în ajutorul avarilor contra Constantinopolului omite amănuntul esențial că perșii staționați la Chalkedon, în fața Capitalei, nu și-au dat concursul așteptat de avari. De asemenea i se atribuie cu totul gratuit patriarhului intenția de capitulare, poate din ură religioasă față de el pentru atitudinea sa cu privire la monofiziți.

d. Patriarhul Sergius (610—638), căruia îi încredinșase împăratul regența alături de viitorul Constantin III, și care a fost sufletul rezistenței, este unul și același cu inspiratorul decretului „Ecthesis” de mai tîrziu.

e. Împăratul Tiberiu Constantin a fost unul dintre militarii cei mai buni, ales pentru meritele sale ca să fie colaboratorul și urmașul lui Iustin II. La fel a procedat și el cînd l-a ales drept succesor pe Mauriciu.

⁴¹ Vezi și Gay, *Notes sur la crise du monde chrétien après les conquêtes arabes. Les deux patriarchats de Rome et de Byzance*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, XLV (1928), 1—7.

f. Monofiziții nu se mulțumeau cu soluția de compromis impusă de împărat, ci voiau o retractare totală a hotărîrilor conciliului din Chalkedon.

g. Al lui Focas, predecesorul lui Heraclius.

h. Se vede din context cum trebuie interpretat calificativul de *ortodox* opus celui de *chalkedonian*. Aici „dreapta credință” este identificată cu monofizismul.

i. Monotelismul ar fi putut împăca poate conflictul doctrinal dacă ar fi venit la timp, înainte de invazia arabă și dacă nu ar fi fost sabotat de extremiștii celor două crezuri.

j. Urmează un rezumat al textului cu unele citate în ghilimele.

k. Yazdigird III (632—651).

l. Grigore I cel Mare, papă (590—604). Stătuse totuși mai mulți ani de zile (579—585) ca apocrisiar al Scaunului pontifical la Constantinopol.

VIII

SUFLETUL BIZANTIN DUPĂ IUSTINIAN

O întreagă civilizație lua sfârșit cu Imperiul lui Iustinian, de care se desprinseseră de la sine în chipul acesta încetul cu încetul // provinciile cele mai întinse și mai bogate, nemairămînînd din cele extraeuropene decît singură Anatolia. Cu Heraclius se termină deci o literatură, pe care urmașii nu vor mai putea să încerce să o imite decît mai tîrziu.

Ea își avusese poezii săi, ca acel urmaș al lui Paul Silentiariul (cel care descriese sub Iustinian splendorile Sfintei Sofii redeschisă după cinci ani credincioșilor)¹. Acest urmaș, George de Pisidia, a preamărit toate evenimintele din domnia împăratului său și a avut, alături de o tehnică perfectă a versului, destulă filozofie pentru a deplînge soarta generală a omenirii și a se îndrepta pentru judecarea ei spre propria sa conștiință². Fost soldat, el cunoaște direct mizeriile domniei lui Focas „cel cu chip de gorgonă”; spaimele trezite de atacul avarilor contra Constantinopolului, precum și triumfurile proprii asupra perșilor. Iambii săi vioi și săltăreți evocă nu o dată imagini vii și armonia versului se adaugă la claritatea expunerii.

Alături de aceștia, sînt membri ai clerului ca Sergius (patriarh) de Constantinopol și Sofronie de Ierusalim³ (autor de omelii și de versuri anacreontice⁴), care lucrează în domeniul cel mai bogat al literaturii bizantine. Dacă un Maxim Mărturisitorul a extins prin 650 o măreață activitate asupra // tuturor domeniilor teologiei⁵, ceva mai tîrziu un mare orator al bisericii,

¹ Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2111 ș.u. Menționează și o conspirație care a dat greș contra împăratului. Vezi N. Iorga, *Médaillons*, în „Byz.” (1926), 250.

² Opere complete în Migne, *P. Gr.*, XCII. Vezi și Krumbacher, *op. cit.*, 709—712 (analiză și bibliografie); Sternbach, în „Wiener Studien”, XIII (1891), 1—62; *Georgii Pisidae carmina inedita*, ed. Leo Sternbach, *ibid.*, XIV (1892); Hilberg, în „Festschrift” Vahlen, Berlin, 1900, 149—172; Sternbach, *De Georgio Pisida, Nonni sectatore, Analecta greco-latina*, Cracovia, 1893; idem, *De Georgii Pisidae apud Theophanem aliosque historicos reliquiae*, Cracovia, 1899; *Studia philologica in Georgium Pisidam*, Cracovia, 1900; *Observationes in Georgii Pisidae carmina historica*, *ibid.*, 1900; Emilio Teza, *Dell'Essaemero di Giorgio Pisida secondo la antica versione armena*, în „Rendiconti dell'Accademia dei Lincei”, V, II¹ (1893); N. Iorga, *Médaillons*, loc. cit., 250—252.

³ Migne, *P. Gr.*, LXXXVII²; Krumbacher, *op. cit.*, 672.

⁴ *Ibid.*, LXXXVII³, c. 3733 ș.u.

⁵ Migne, *P. Gr.*, XC și XCI. Cf. Krumbacher, *op. cit.*, 61 ș.u.; Disdier, în „É.O.”, 1931, 160 ș.u.

Andrei — născut la Damasc și fost călugăr la Ierusalim, ajungând apoi arhiepiscop de Creta și vicar al Sfintului Mormînt — avea să propună modele strălucite oratoriei sacre, nu fără a fi apelat la izvorul poeziei religioase ⁶.

Un geograf se adaugă celor din epoca lui Iustinian: anume George din Cipru care a trăit în timpul domniei lui Focas ⁷. Alături de el stă un istoric de mare merit, Teofilact Symokata, originar din Asia, cunosător al limbilor: siriană, persană, turcă. A fost — poate după studii la Atena — atașat pe lângă ruda sa, prefectul Petru, stabilit în această țară a Egiptului curînd pierdută, unde mai stăruia alături de cunoașterea perfectă a operelor clasice, eleganța verbală, curiozitatea pentru formele arhaice, mîndria de a fi învins cele mai mari dificultăți ale stilului, care făceau parte și din moștenirea celui Nonnos pe care tocmai îl imitase ⁸ George de Pisidia. Are deci și el o înclinație către superstiție, un fel de respect pentru semnele prevestitoare, crede în existența monștrilor. Se ocupa și de fizică și era neîntrecut în redactarea scrisorilor ⁹. El utilizează în opera sa informații autentice, cum ar fi procesele verbale ale Circului ¹⁰, alături de povestiri ale celui „preot babilonian care avea // o mare cunoaștere a conținutului pergamentelor regale” ¹¹ și a celor ce se pot extrage din memoria bătrînilor ¹².

Față în față cu acestea, cronica populară, probabil grecească, datorată lui Ioan de Nikiu — după care noi nu avem însă decît o versiune copiată a unui rezumat arab — vădește trecerea bruscă de la o concepție la alta și ruptura totală cu trecutul. În povestirea acestui episcop, este înainte de toate povestirea îndelungatei lupte religioase între monofiziți și melkiți. Fiecare dintre împărați va fi judecat după atitudinea sa față de tradițiile Bisericii Egiptului. Mai descoperim pe deasupra în această expunere anecdotică, însuflită de o pasiune puternică, un element amintind de arta desemnată sub numele de artă copată ¹³.

Un Leontius, episcop de Neapolis ¹⁴ în Cipru, un Ioan arhiepiscop de

⁶ Migne, *P. Gr.*, XCVII. Cf. Krumbacher, *op. cit.*, 165—167. În omelia sa pentru Sf. Patape el face elogiul Egiptului.

⁷ Ed. Gelzer: *Georgii Cyprii Descriptio orbis romani*, 1890. Împreună cu Krumbacher, *op. cit.*, 418, vezi și „B.Z.”, IV, 387.

⁸ Ed. nouă de Boor, Leipzig, 1887. Cf. Baynes, *The literary construction of the history of Symocatta*, în „Xenia, hommage international à l'Université nationale de Grèce”, 1912, 32—41. De asemenea Papadopoulos-Kerameus, în „J. Min. I.P.r.” decembrie 1910; „B.Z.”, XX, 549—550.

⁹ N. Iorga, *Médaillons*, 245—248.

¹⁰ P. 335.

¹¹ P. 153. O scrisoare a lui Bahram, 173; răspunsul, 175 ș.u. O scrisoare a lui Chosroes, 180 ș.u.

¹² Ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς πρεσβυτέρων; p. 103.

¹³ Am folosit traducerea lui Zotenberg. Textul însuși a fost dat de Charles, *The chronicle of John, bishop of Nikiu*, Londra, 1916 (se află și în „Bibliotheca geographorum arabicorum”, ed. de Goeje, Leyda, 1870—1894).

¹⁴ Krumbacher, *op. cit.*, 614, 616 (bibliografie). Primul din ei a fost editat de Brian, Paris, 1855.

Tesalonic¹⁵, reprezintă într-un domeniu mai modest, hagiografia, căreia îi aparține și cutare viață anonimă, ca cea a Sfintului Arthemius¹⁶. Studiile de medicină sînt reprezentate de Paul din Egina și de protospatarul lui Heraclius, Teofil¹⁷.

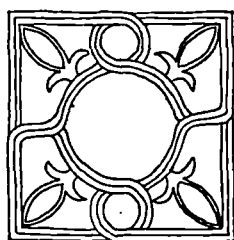
Căci în definitiv este o perioadă savantă, care iubește și redă trecutul, nepăstrînd decît puțin din entuziasmul mănăstirilor de odinioară atît de fecunde în opere literare.

---

¹⁵ Vezi *Leontios' von Neapolis Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, ed. Gelzer, Freiburg i.B.—Leipzig, 1893; vezi Migne, *P. Gr.*, CXXIII, 1566, 1609 ș.u. (Viața Sfinților Spiridon și Simion).

¹⁶ Jugie, în „*É.O.*”, 1923, 385 ș.u.

¹⁷ Krumbacher, *op. cit.*, 190—192; Jugie, *La vie et les œuvres de Jean de Thessalonique*, în „*É.O.*” (1922), 293 ș.u.

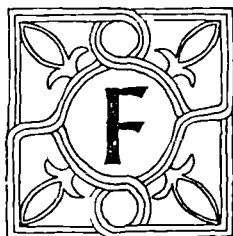
Cartea a II-a
IMPERIUL DE MIJLOC
AL CIVILIZAȚIEI ELENICE
(641 — 1081)

DEFENSIVA BIZANTINĂ DUPĂ HERACLIUS

I

DECADENȚA MORAVURILOR; ANARHIA

II 1

amilia lui Heraclius vădește o neîndoioasă decadență¹. Moartea la 25 mai 641 a lui Heraclius Constantin III, primul succesor al împăratului Heraclius și fiu al Evdokiei-Fabia², a fost atribuită otrăvirii sale de către mama sa vitregă, Martina, care era și vara sa primară³, și care a fost desemnată ca regentă. Complicele ei ar fi fost, după acuzaările chakedonienilor (toamna anului 641), patriarhul⁴ Pyrrhus⁴. Heraclionas, fiul Martinei⁵, susținut de patriarh a luat

2 puterea⁶, dar a fost depus și a avut nasul tăiat // de către partizanii nepotului său Constans^b, răzbunători ai tatălui acestuia Heraclius Constantin. Este prima dată când întâlnim această hidoasă slujire în familia imperială. Cu acest prilej i s-a tăiat și limba Martinei⁷. Armata, cu un Valentin^c, un Domentianus, s-a amestecat din nou în conspirație și în crimă⁸.

Constans — al cărui nume indică tendința de a restabili legătura, peste domnia lui Iustinian, cu memoria întemeietorului Constantinopolului, considerat mai ales ca bun creștin, și sfânt al ortodoxiei⁹ — a avut o domnie aproape tot atât de lungă ca cea a lui Heraclius. A pus să fie ucis fratele său, Teodosie. Constantin^d, fiul și urmașul lui Constans, a fost silit la început

¹ L. Bréhier, *La transformation de l'Empire byzantin sous les Héraclides*, în „J.S.”, 1917; Brooks, *The successors of Heraclius to 717*, în C.M.H., II, 391—417; *The brothers of the emperor Constantine IV*, în „Engl. hist. rev.”, XXX (1915), 49—51; Kästner, *De imperio Constantini III (641—688)*, teză de la Iena, Leipzig, 1907; Brooks, *Who was Constantine Pogonatus*, în „B.Z.”, XVII, 460 ș.u.

² *Chron. Paschale*, anul 612. Pentru moartea sa, vezi Pernice, *op. cit.*, 53. Dar la Ioan de Nikiu este vorba de o moarte naturală, în urma unei hemoragii (p. 565).

³ Pernice, *L'imperatore Eraclio* (Florența, 1905), 54—55.

⁴ El luase de soție pe Gregoria, fiica lui Niketas; Zonaras, ed. Migne, c. 1288.

⁵ Avusese doi frați, Fabius (Martin) și David.

⁶ *Chron. Paschale*, anul 613.

⁷ Teofan, 523, 531 și Zonaras. Ceilalți doi fii au fost exilați la Rodos; Ioan de Nikiu, 580—581. Patriarhul Pyrrhus a fost depus fără vreo sentință sinodală și dus la Tripoli, *ibid.*

⁸ Nikefor, patriarhul, 28; Ioan de Nikiu, 579.

⁹ A avut drept fii pe un alt Constans, pe un Heraclius și un Tiberius; Zonaras, c. 1292.

să-și asocieze la domnie pe cei doi frați mai mici ai săi, apoi a pus să fie sluțiți și ei prin „rhinotmeză“, adică tăierea despărțiturii dintre cele două nări.

În sfârșit, după aceste respingătoare trădări și crime nemaiauzite, fiul lui Constantin, Iustinian II (care a domnit întâi între anii 685—695, apoi între 705—711) se dovedește un adevărat monstru. Sfătuit de un eunuc persan și de un călugăr care își părăsise rasa, el îl lasă pe primul să bată cu nuiielele chiar pe propria sa mamă, împărăteasa Anastasia, și asistă liniștit la caznele contribuabililor înecați de fum ca să declare unde și-au ascuns averea; și ar fi avut chiar cheful unei nopți sîngeroase, de vast măcel al constantinopolitanilor, începînd cu patriarhul. Dar la rîndul său a fost mutilat prin tăierea nasului și a limbii. Apoi, după uzurparea lui Leontie⁹ și Tiberiu Apsimar, cînd s-a reîntors totuși din exilul său de la Cherson — tîrînd după sine

3 familia sa, și pînă la fratele soției¹⁰ sale kazare¹¹, Busiris // Gliabar — a fost încă și mai crud. Femei însărcinate au fost ucise, pentru a distruge copiii pe care îi purtau. A dat poruncă în mai multe rînduri să fie dărîmat pînă în temelii acest oraș înfloritor al Chersonului, care se mai bucura încă de autonomia sa, pentru că nu voise să susțină planurile sale de redobîndire a coroanei. Condamnați politici au fost cusuți în saci și aruncați în mare, oaspeți au fost măcelăriți la sfîrșitul ospățului. Iustinian „cîrnul“, cel cu nasul tăiat, a apărut la Circ, călcînd în picioare pe uzurpatorul „Basilisc“¹² care îi luase locul, în timp ce mulțimea aplauda pe „alesul lui Dumnezeu, care a călcat pe Șarpe și pe Vasilisc și a zdrobit pe Leu și pe Balaur“. De mai multe ori locul execuțiilor, așa zisul Bous¹³, s-a luminat de ruguri aprinse pe care erau aruncate rămășițele însîngerate ale învinșilor. Patriarhul Calinic¹⁴ a fost orbit. Papa Martin, apărătorul conciliului din Chalkedon, fusese dus să moară pe țărmurile pustii ale Chersonesului cu vreo patruzeci de ani mai înainte (653—655)¹⁵. Tiranul va fi ucis el însuși de către uzurpatorul Filippikos (711).

Decadența se vedește și în spiritul populației bizantine. Vechile partide din Circ mai există încă. Iustinian a pus să se clădească o casă anume, un fel de „club“

4 // pentru Albaștri. Mai tîrziu, uzurpatorul Filippikos (711—713) se va bucura

¹⁰ Teodora era ἀδελφῆ Βουσήρου Γλαβάρου = sora lui Busiris Gliabar; *Enarratio Chroniconum*, în Migne, P. Gr., CLVII, c. 677, 680. — Referitor la aceste regiuni vezi și *Les origines de l'Église de Gotie*, în „Analecta Bollandiana“, XXXIII, 5—30.

¹¹ Pentru raporturile sale cu acești stăpîni ai stepei rusești, chemați de Bizanț contra perșilor, Gelzer, *Kultur*, 53 ș.u.; H. von Kutschera, *Die Chazaren*, ed. 2-a, Viena, 1910; V. Mošin, *Les Khazares et les Byzantins d'après l'anonyme de Cambridge*, în „Byz.“, VII, 309 ș.u. Pentru Cherson, Hermann Schneiderwirth, *Zur Geschichte von Cherson*, Berlin, 1897.

¹² Pentru acel loc, Bury, *History*, 1923, I, 76.

¹³ A. Crivellini, *La Chiesa di Roma a l'Impero nella questione monotelitica*, în „Studi storici“, IX (1900); Gelzer, *Kultur*, 93—94, 99; Caspar, *Die Lateransynode von 639*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, LI (1932), 75 ș.u.; Brooks, în „Engl. hist. rev.“, ian. 1916, p. 147; H. Grisar, *Una vittima del despotismo bizantino, Papa S. Martino I*, în „Civiltà Cattolica“ (1907), 272—285, 656—666; F. Görres, *Justinian II und das römische Papsttum*, în „B.Z.“, XVII, 432 ș.u. Cf. Dölger, *Regesten*, p. 26 ș.u. Pentru o donație a lui Iustinian II, Petru N. Papageorgiou, *Un édit de l'empereur Justinian II en faveur de la basilique de S. Demetrius a Salonique*, Leipzig, 1900.

de mult de victoria Verzilor. Rolul revoluționar și militar al acestor asociații este totuși foarte redus. Autorii tulburărilor fac parte acum din plebea cea mai de jos și îi vedem asociindu-se cu evreii pentru a profana împreună altarul Sfintei Sofii. Orașul a putut rezista, este adevărat, șapte ani întregi împotriva arabilor ¹⁴. Dar el arată o indiferență absolută față de împărați, aclamînd pe învingător și tirînd la Bous cadavrul celui învins. Leontie, primul uzurpator (695—698) ¹⁵, este impus de indivizi cărora le-a deschis porțile temnițelor și mai ales de soldații pe care i-a eliberat din închisoare, și mulțimea se duce supusă cînd poruncește: „Toți creștinii la Sf. Sofia!” și acolo răsună strigătul sălbatic care se propagă din strună în strună: „Să fie dezgrop te oasele lui Iustinian!” ¹⁶. De acum înainte armata ia parte la aceste adunări populare ¹⁶.

Certurile teologice nu mai interesează masele. Constans poruncește mutilarea lui Maximⁱ, sfîntul chalcononienilor ¹⁷; un conciliu compus din 299 de episcopi restabilește trecutul în drepturile sale. O altă adunare patronată de Filippikos (711—713) va reveni la monotelism. Dar toate acestea nu mai emoționează decît pe călugării din mănăstiri, care acoperă de blesteme sau de binecuvîntări pe împărați, după felul cum aceștia înțeleg ortodoxia.

5 Este interesant totuși de constatat un oarecare rol al Senatului care, cum știm, scrisese odinioară regelui // Persiei pentru a-i explica urcarea pe tron a lui Heraclius. Senatul este acela care a hotărît îndepărtarea lui Heraclionas și a maicii sale; spre Senat vor fi îndreptați mai tîrziu acei soldați din Orient care îi cer lui Constantin să încoroneze și pe cei doi frați ¹⁸ ai săi, pentru ca autoritatea care conduce Imperiul să semene cu Sf. Treime.

Armata compusă din călăreți din „theme” — asemenea spahiilor turci de mai tîrziu, care datorează serviciul militar în schimbul uzufructului ce li se conde pe posesiunile imperiale — și din infanteria așa-ziselor *catalogoi*, nu este în stare să apere provinciile invadate. Ba dimpotrivă, o parte din trupe, așa cum s-a arătat, se mai și revoltă sub comanda lui Valentin contra uzurpării împărătesei Martina și a fiului ei. În mai multe rînduri comandanții din Armenia l-au declarat pe împărat decăzut din domnie și au intrat în tratative cu arabii. Unul din șefii acestei provincii, Sapor, devenit romanul Sabarius, a venit pînă la Adrianopol, rîvnind la stăpînirea Constantinopolului și la titlul de împărat ¹⁹.

¹⁴ Sebeos, 110, 140 ș.u.; Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641—750) from Arabic sources*, in „J. hell. st.”, VIII ² (1898), 182—208; Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople*, in „Journal asiatique”, 208 (1926), 61—121; Loparev, in „V. V.”, XII, 166 ș.u. („didascalia” lui Doroteu, mitropolit de Mitylene, despre atacul „agarenilor” contra Constantinopolului). Despre folosirea „focului grecesc” pentru apărarea orașului, C. Zenghelis, in „Byz.”, VII, 265 ș.u.

¹⁵ Despre pecetea sa, Mordtmann, in „B.Z.”, XV, 614.

¹⁶ Încă din 669 prin delegații săi; Gelzer, *Kultur*, 46—48.

¹⁷ *Ibid.*, 93—94.

¹⁸ Brooks, *art. cit.*, in „B.Z.”.

¹⁹ Teofilact Symokata, 536.

Armata din Africa s-a răsculat de mai multe ori, ceea ce a dus la înfometarea populației din Constantinopol²⁰. Soldații din Orient au venit și ei la Chrysopolis^k cu pretenția de a-i impune împăratului pe frații săi drept colegi. Trupele din Sicilia, după asasinarea lui Constans (668) în termele de la Daphni din Siracuză, l-au proclamat împărat pe armeanul Mizirios (Mzhez) „pentru că le era simpatic”²¹. Ele au sfârșit prin a-l ucide și a-i trimite capul la Constantinopol. Trupele învinse în Africa, s-au oprit în drumul de întoarcere la Creta și au proclamat acolo un împărat pe placul lor.

- 6 Flota trimisă contra lui Filippikos s-a unit cu acest răsculat. // În altă împrejurare marinarii răzvrățiți contra lui Anastase-Artemius (713—715), au luat pe un simplu agent al fiscului și au făcut din el, împotriva voinței sale, pe jalnicul împărat Teodosie. În asemenea momente a fost nevoie ca să fie folosite contra dușmanului cete doar de oameni de la țară sau de barbari deșărați: slavi și bulgari așezați în Asia²². Mardaiții^l de la muntele Liban²³ și ceilalți creștini care li s-au alăturat, au adus servicii cu mult superioare acelorale ale armatelor regulate. Și atunci când bizantinii s-au potrivit cererii sarazinilor de a scoate din birlogurile lor aceste bande temute, a fost pentru Imperiu o pierdere ireparabilă²⁴.

NOTE

a. Patriarh (638—641, 654). Era partizanul monotelismului și de aceea opus chalkedonienilor. Înlocuirea sa prin Paul (641—653) coincide cu înlăturarea lui Heracleonas.

b. Împărat (641—668). La proclamarea sa avea 11 ani.

c. Comandantul armean din Asia Mică, Valentin Arsacidul, impune încoronarea fiului lui Constantin III.

d. Constantin IV, împărat (668—685).

e. Era strategul themei Helladei; condusese victorios campania din Armenia. A fost adus de partidul Albaștrilor în 695. În 698 a fost răsturnat de Tiberiu Aspsimar (698—705), susținut de Verzi.

f. Poate o poreclă datorită unei reminiscențe a uzurpării lui Basiliscus (475—476), răsculat cu două veacuri mai înainte contra împăratului Zenon. Dar mai degrabă o aplicare a cuvintelor din versetul Bibliei în care „leul” (Leonem) îl desemnează pe Leontie și deci vasiliscul (Basiliscus) pe Tiberiu.

g. Pentru că îl încoronase pe Leontie.

h. Textul lui Teofan e desigur greșit. Nu poate fi vorba de dezgroparea oaselor lui Iustinian I, ci de scoaterea din domnie a lui Iustinian II. Este poate vorba de o formă metaforică.

i. Maxim confesorul, reprezentantul ortodocșilor (chalkedonienilor), ducea în Africa latină lupta contra monotelismului impus de Heraclius. Nu a acceptat soluția de compromis promulgată de Constans în 648, așa-zisul „Typos”. A fost judecat și condamnat în 653, scurtă vreme după procesul papii Martin.

²⁰ Cronica lui Nikefor, ed. Migne, 891. 'Εφ' οἷς μὲν λιμός τηνικαῦτα τῇ πολιτείᾳ ἐπεφύη βαρύτερος· οὐ γὰρ ἡ Αἴγυπτος αὐτοῖς τὸ λοιπὸν ἐπέστιζεν, ἐξ οὗ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν βασιλικῶν ἐπελελοίπεν σιτηρεσιῶν (În asemenea condiții, foamea deveni lucrul cel mai greu de suportat pentru viața cetății, fiindcă nici Egiptul nu-i mai aprovizionează și era foarte multă vreme de când îi lipsise de soldele regale.)

²¹ Zonaras, c. 1292. Brooks, *art. cit.*, 455 ș.u.

²² Colonizați în Armenia și în Lazic; Vailhé, în „É.O.”, XIV, 847.

²³ Teofan, 524—543, 552.

²⁴ Referitor la mardaiți, vezi și Νέος Ἑλληνομνήμων, IX, 171 ș.u.

j. Sub Constantin IV, conciliul VI ecumenic de la Constantinopol (680—681).

k. Pe Bosfor; este Scutari din fața Constantinopolului.

l. Au fost transplantați în regiuni de coastă (ca Attalia în Asia Mică), ca și în Pelopones sau în insule, ca Cefalonia. Această măsură a fost luată cu prilejul încheierii păcii cu noul calif Abd al-Malik. Ea este socotită de unii (Vasiliev, „Istoria Imperiului bizantin”) ca o concesiune făcută arabilor, de alții (Ostrogorski, „Istoria Statului bizantin”) ca intrând în planul general de colonizări al lui Iustinian II.

II

APĂRAREA IMPERIULUI ÎN ORIENT

Dacă acest Imperiu se mai menținea încă, el datora aceasta unui concurs de împrejurări favorabile.

Este adevărat că Egiptul rămânea arab și Ioan de Nikiu pretinde că fiul lui Heraclius, Constantin III, ar fi admis ca supușii săi — cărora le fusese impus ca patriarh Cyrus^a — să plătească tribut ocupanților arabi¹. Egiptul aparținea de fapt unei „democrații de partide”. Menas, șeful Verzilor și Cosmas, fiul lui Samuel sau un Domentianus, erau stăpînii² acestora și ei purtau între ei aceeași luptă de partizani, pe care o vor purta mai târziu beii mame-lucilor³.

După ce a ocupat orașul Cairo, ajuns capitala provinciei Misr^b, cuceritorul arab Amr a luat Alexandria. Heracleonas l-ar fi trimis pe Cyrus în această capitală „împuțernicindu-l // să încheie pacea cu musulmanii, să nu le opună rezistență și să constituie o administrație potrivită”⁴. Era procedeul folosit de mult de Imperiul roman pentru provinciile pe care nu se simțea în stare să le apere: fără a ceda nimic dușmanilor și rezervîndu-și orarevanșei, el lăsa atît conducerea cît și răspunderea principalului șef religios, pe care invadatorii aveau obiceiul să-l respecte. Așadar, „locuitorii, guvernatorii și Domentianus, care se bucura de favoarea împărătesei Martina, s-au întrunit și au deliberat cu patriarhul Cyrus cum să încheie pacea”⁵. Dar cum a intervenit o nouă schimbare dinastică la Constantinopol^c și soldații erau în plină revoltă, Cyrus a trebuit să se ducă să spună șefului arabilor că „Dumnezeu i-a dat țara”. S-a încheiat un armistițiu de unsprezece luni și garnizoana din Alexandria a obținut dreptul să se imbarce pentru a nu se mai întoarce niciodată (642)⁶. Populația, la început indignată, a sfîrșit prin a accepta noua stare de lucruri.

Dealtminteri administratori indigeni, ca acest Domentianus și un Filoxene, au fost menținuți de calif în Egiptul de jos și în Fayum, ceea ce echivala cu recunoașterea unei oarecare autonomii locale. Un prefect imperial a fost păstrat în continuare cîtva timp la Alexandria⁷. Fostul patriarh,

¹ Ioan de Nikiu, 564.

² *Ibid.*, 568.

³ *Ibid.*, 572.

⁴ *Ibid.*, 570—571. Menas a înrolat mulți oameni din facțiunea Verzilor. Domentianus a trimis contra lor pe partizanii celor din facțiunea Albaștrilor.

⁵ *Ibid.*, 573.

⁶ *Ibid.*, 574—575.

⁷ *Ibid.*, 584.

monofizitul Veniamin, și-a redobândit după treisprezece ani^d scaunul patriarhal⁸.

O expediție bizantină sub conducerea eunucului Manuil, a putut să ocupe pentru o clipă Alexandria în 646, după pierderea Tripolisului, dar ea nu a avut urmări⁹. Sub // povara dărilor — care au silit pe unii orășeni auți din Alexandria să-și caute un refugiu vremelnic (de zece luni) în insule¹⁰, iar pe oamenii săraci să-și vîndă copiii — și sub presiunea corvezilor pentru executare de lucrări publice, s-au ivit mulți renegați, chiar și printre călugări și aceștia au devenit curînd persecutorii celorlalți¹¹.

Sub dominația arabă — Eutychius^e, patriarhul Alexandriei, a compilat în limba egipteană o Istorie Universală, începînd cu datele Vechiului Testament și trecînd apoi la analele Romei, în care Traian este confundat ca personalitate cu Adrian și arătat în mod fantezist a fi fost ucis într-un duel cu rebelul „Babeli“. Se vedește o nouă concepție despre tot acest trecut frămîntat și sîngeros.

Războaiele contra perșilor sînt privite dinspre Orient, cu pomenirea neîncetată a suveranilor care au domnit asupra Persiei. Mama lui Constantin, Elena, este înfățișată ca o femeie frumoasă, originară din Rohas-Edessa, în care ar fi fost crescut și fiul ei. Toată istoria întemeietorului Constantinopolului este de o seamă cu aceste exemple. La istoria succesorilor săi vin să se adauge legende ciudate, în vreme ce explicațiile teologice ocupă o mare parte din aceste „anale“. Începînd cu Leon I, împărații sînt socotiți „iacobiți“^f. Bineînțeles, locul principal este ocupat de seria patriarhilor orientali. Persia va continua să aibă întîietate, ca istorie politică, asupra Romei bizantine. Anastase este și el calificat drept iacobit. El ar fi fost născut la Hama și ar fi murit lovit de trăznit în timpul unei furtuni, cînd alerga de la o casă la alta. Un fiu al împăratului Mauriciu fuge la Muntele Sinai; ginerele său, persanul Chosroes, fiul lui Hormisdas, vrea // să-l răz-
bune — (ceea ce corespunde istoriei). Dar asediul Constantinopolului ar fi durat paisprezece ani. Heraclius este un tesalonician, care și-ar fi făcut propriul său elogiu pentru a fi admis ca împărat. În sfîrșit, conflictul cu arabii este expus într-un mod original, pentru a se trece apoi la discu-
țiile dintre Cirus „maronitul“ și adversarul său Sofronius^g, ajuns capul bisericii din Ierusalim. Însă povestirea cuceririi Siriei și a Egiptului este de cel mai mare interes, în ciuda legendei cu care este amestecată. De acum încolo istoria bisericii și a lumii va fi rînduită după domnia califilor, Bizanțul nemaîinteresînd decît din punctul de vedere al certurilor religioase. Abia dacă se mai păstrează lista împăraților, cu numele stîlcite în chip arab¹².

⁸ *Ibid.*, 583. Cf. Gaston Wiet, în *Précis de l'Histoire de l'Égypte*, II, 112. Referitor la ultimii șefi religioși ai melkiților, Pargoire, *op. cit.*, 153—156.

⁹ Ioan de Nikiu, 565, nota 1. Cf. Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1112. Vezi și Diehl, în Hanotaux, III, 554—555; G. Wiet, *loc. cit.*; Migne, *P. Gr.*, XC, c. 112.

¹⁰ Ioan de Nikiu, 583.

¹¹ *Ibid.*, 585.

¹² Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1137. Un paragraf este rezervat luptei pentru icoane sub Teofil și cîteva rînduri uciderii lui Mihail Bețivul și conflictului dintre Leon Filozoful și patriarhul Nicolae.

„Sarazinii“, mai crunți decât perșii dar și mai sprinteni, găsind în orice loc puținul care le era necesar, au străbătut curînd cheile Libanului, năvălind ca o furtună în văile Asiei Mici. Ciprul (648), Rodosul (654), al cărui Colos a fost cumpărat ca fier vechi¹³ de un evreu din Edessa, insula Arados lîngă coasta siriană, și — după douăzeci de ani (679) — Efesul, Smirna, Chalkedonul, Cizicul, au primit garnizoane arabe.

Constantinopolul fusese supus unui lung asediu (c. 668)¹⁴. Africa romană a fost atacată și a avut parte și ea, sub succesorul Heraclizilor, Leon, de o ocupație arabă, pe care toate eforturile bizantinilor nu au putut-o înlătura; s-a putut vedea chiar flota califilor ivindu-se pe coastele Siciliei, pe care Constans a alergat să o apere.

10 Armatele arabe cuprindeau și contingente siriene. // Ele aduceau cu ele și evrei cărora să le vîndă prăzile realizate și episcopi prin care să poarte negocieri cu romanii; în administrație se mai folosea încă limba greacă și notari creștini mai redactau acte publice pînă și în cursul domniei lui Valid I (705—715)¹⁵. Nu era chiar în toată puterea cuvîntului un război cu barbarii, iar „sarazinii“ respectau fără îndoială, mult mai mult decât perșii, viața și averea învinșilor¹⁶.

S-a ajuns chiar ca să fie socotiți aceștia barbari ca niște „prieteni ai prea-dulcelui basileu“¹⁷, „prieteni iubiți“, cu atît mai mult cu cît ei înșiși se întitulau uneori supuși „ai împăratului nostru“, sau „popor al său“, „servitorii prea credincioși ai autocrației sale“¹⁸. Un emir din „Armenia Mare“ este numit „fiu spiritual“ al basileului¹⁹.

Din fericire pentru Imperiu, arabii aveau și ei mari greutăți de învins. Provincialii nu le rămîneau întotdeauna credincioși. Cazurile de trădare nu erau rare. Secretul „focului grecesc“, care ardea și în apă și putea să mistuie flotele dușmanilor lui Hristos, a fost comunicat imperialilor de un dezertor sirian Calinic din Heliopolis²⁰.

11 // La ei erezia „harugiților“²¹ a rezistat persecuțiilor: spiritul grecesc se dovedea tot atît de inventiv, subtil și revoluționar în această nouă religie simplă în care se strecura cu înetul.

Dar, în afară de aceasta, succesiunea califilor era determinată doar de recomandarea unor muribunzi și de aclamațiile poporului, adică era

¹³ Teofan, 526—528. Cf. Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1112, 1117.

¹⁴ *Ibid.*, CVI, c. 1345. Cf. Mommsen, *Chron. Minora*, II, 343—344.

¹⁵ Teofan, 574—575.

¹⁶ Vezi Henri Lammens, *Études sur le règne du calife omayyade Moavia I-er*, în „Mélanges“ ale Facultății de la Beyrut, I—III; Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Römern in der Zeit der Umayyaden*, în „Nachrichten“ din Göttingen, 1901; J. Mann, *The struggle between the Omayyade Caliphate and Byzantium for the possession of Constantinople and the messianic hopes entertained by the Oriental Jews*, în „Journal of the American oriental society“, XLVII (1927), 364 ș.u. Despre alianțele arabo-bizantine, Zimolo, în „Annuario del r. Liceo-Ginnasio Manzoni“, 1928—1929; cf. „B.Z.“, XXXIX (1929), 124.

¹⁷ Φίλος γλυκυτάτου τοῦ βασιλέως.

¹⁸ Λαός σου καὶ δούλοι πιστότατοι τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν.

¹⁹ Περιφανέστατος πρῶτος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸς ἡμῶν τέκνον. (Cel mai vestit fruntaș al Armeniei celei Mari și fiul nostru duhovnicesc); Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, 683—686.

²⁰ Teofan, 542.

²¹ *Ibid.*, 531—532.

foarte nesigură și primejdioasă pentru binele statului. În sfârșit, rivalitatea foarte veche dintre provincii nu putea să dispară. Siria ura de moarte Persia, iar Moaviah^h, care a fixat la Damasc sediul unui califat cu aparențe imperiale și care a redus salariile luptătorilor stabiliți dincolo de Eufrat, nu a făcut nimic pentru a potoli aceste sentimente de vrajbă.

Persia a combătut pentru Ali și contra lui Moaviah. Ea a provocat uzurparea lui Mukhar²², precum și o alta după cîțiva ani. Au fost chiar conflicte între arabii din Palestina sau din Fenicia și cei care îl înconjurau pe succesorul lui Mohamed în oazele siriene. Să nu uităm, în sfârșit, că arabii erau un popor de negustori și nu de agricultori, ca perșii, și că ei aveau nevoie de pacea cu Bizanțul pentru interesele lor comerciale.

S-a întîmplat deci că unii dintre cuceritori au continuat să dea bizantinilor un tributⁱ de ducați de aur²³, de prizonieri și de cai de rasă²⁴; au cedat chiar, după moartea lui Yezid (681), o parte din veniturile Ciprului, Armeniei și Iberiei²⁵. În timp ce Abd al-Malik purta lupta contra rivalilor săi²⁶, regiunile din Caucaz, Iberia, Albania, vechea Medie au intrat din nou sub dominația romană.

12 // Leon, care va întemeia la Constantinopol, în 717, o nouă dinastie, era un prefect al Orientului, susținut de strategul Armeniei. O armată sara-zină care opera în Asia Mică l-a lăsat liber să-și urmărească țelurile sale. Dacă Siria, Egiptul, Africa nu mai erau romane, în schimb Asia Mică nu avea să ajungă atît de curînd sarazină.

NOTE

a. Patriarh de Alexandria din 631 pînă la sfîrșitul lui 643 sau începutul lui 644. A fost unul din promotorii *monenergismului* (care deosebește în Hristos două naturi, dar o singură putere), transformat apoi în *monotelismul* în care *puterea* unică este înlocuită prin *voința unică*.

b. Numele arab al Egiptului.

c. Instalarea lui Constans.

d. Patriarh copt al Alexandriei din ianuarie 626 pînă la 31 decembrie 665, cu o întrerupere în 634, cînd a fost înlocuit de iulianul Menas.

e. Patriarh (7 februarie 933—11 mai 940).

f. Monofiziți.

g. Combate orice împăciuire cu monofiziții, apelînd și la papă contra punctului de vedere al patriarhilor de Alexandria și de Constantinopol.

h. Guvernatorul arab al Siriei. Proclamat în Siria calif (în timp ce Ali e proclamat la Medina); e asasinat în 661.

i. După insuccesul expediției lor contra Constantinopolului și înfrîngerea lor în Cizic (677), cînd au încheiat o pace de 30 de ani.

²² *Ibid.*, 551.

²³ Trei mii de ducați (împreună cu opt prizonieri și opt cai în timpul armistițiului de treizeci de ani); Zonaras, c. 1296.

²⁴ Teofan, 543, 552 ș.u.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

III

APĂRAREA IMPERIULUI ÎN OCCIDENT

Din cînd în cînd bizantinii riscau cîte o razie contra jefuitoarelor de la Dunăre sau din Dalmația. Dar slavii își găsiseră o așezare stabilă și nu mai erau așa primejdioși ca mai înainte.

Avarii erau foarte slăbiți. Curînd nu vor mai fi pomeniți. Dar s-a stîrnit oarecare emoție la Constantinopol cînd s-a aflat sub Constantin IV că un alt popor al stepelor, bulgarii de la Volga, au venit să se instaleze mai sus de gurile Dunării¹. Împăratul a pornit în persoană împotriva acestor nepoștiți care pătrundeau și în Scitia Mică, punînd în mișcare satele slave². Ei au trecut așadar în Moesia și s-au stabilit acolo³. Dar, // armata pe care o avea Bizanțul în secolul VII nu era în stare să curețe o provincie invadată de barbari atît de îndrăzneți. Imperiul i-a acceptat deci și în primele timpuri ei au stat destul de liniștiți, îngrijindu-se de noi locuințe pentru supușii lor slavi și de recunoașterea și organizarea acestei noi țări a Moesiei. Situația lor era de fapt între cea de federați și cea de mercenari și s-a pretins că Kubrat^a ar fi fost numit patriciu de către Heraclius. Ei au readus chiar la Constantinopol — unde va apare și șeful lor^b, Tervel⁴ — pe Iustinian II, care fugise de la Cherson^c și nici nu au cerut un preț prea scump pentru acest mare serviciu⁵. În așteptarea botezului viitor ei împrumutau de la Bizanț limba greacă pentru inscripții⁶. Frontierele Imperiului se opreau acum la Tesalonica și în Munții Balcani.

Deși în fața noastră se desfășoară un lung șir de personaje imperiale, cumplites sau nule — fără a mai socoti pe uzurpatorii de o zi, care se lasă a fi închiși în mănăstiri, care își pierd ochii sau chiar capul ca preț al gloriei lor efemere — singur printre acești împărați, Constans (641—668) a îndrăznit să lupte. A pornit în fruntea flotei, care însă a fost bătută de arabi la

¹ Pentru sosirea lor vezi Teofan, 544 ș.u.; 559—560 (de asemenea notița din Cronica latină a lui Cava, Muratori, VII, c. 918), amintirile lui Teofilact (Migne, *P. Gr.*, CXXVI, c. 190 ș.u.); Cronica lui Nikefor; Zonaras, c. 1296—1297; Viața Sf. Dimitrie, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 930 ș.u. În epoca aceasta au avut loc strămutări de populație la frontiera avară pentru paza ei; *ibid.*, c. 933. Aflăm la Ioan de Nikiu un pasaj curios despre un Kubrat sau Kurt „căpetenie a hunilor și nepot al lui Organă” care se făcuse odinioară creștin (pp. 579—580). Se dau amănunte în studiul nostru, *Notes d'un historien*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, I, 58.

² Privitor la slavii din aceste regiuni, Filov, în „B.Z.”, XXX, 523—524. Pentru populația romană, cf. Vailhé, în „É.O.”, XII, 55 și Feher, în „Bulletin de l'Institut archéologique bulgare”, V, 127—158.

³ Pentru data trecerii lui Ispéric sau Asparuc, fiul lui Kubrat sau Kurt (după Nikefor, patriarhul), în 659 sau 660, Brooks, în „Engl. hist. rev.” (1916), 149. Pentru cronologia bulgară, „B.Z.”, XIX, 127 ș.u. Vezi și analiza atentă a lui Bury, *Later Empire*, 331 ș.u., plină de numeroase informații, precum și cartea recentă a lui St. Runciman.

⁴ *Enarratio Chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 680.

⁵ Vezi și N. Iorga, *Notes d'un historien*, loc. cit. După Vailhé, în „É.O.”, XIV, 85, hanul Tervel ar fi fost dăruit totuși pentru toate slujbele sale cu titlul de Cezar, ceea ce pare totuși foarte îndoielnic.

⁶ Vezi Școrpil, în „Byz.—sl.”, III (1931); III² (1932); *ibid.*, 383—402 (articolul dat de Miiatsev).

Phoinike⁷. Dar însuși numele său părea să-i indice o datorie a sa către Occident. Am văzut că încă și Mauriciu se gândise la o împărțire a Imperiului, care ar fi dat din nou un monarh Italiei: unul din fiii săi, Teodosie, ar fi păstrat Orientul — sau ce mai rămânea din el — în vreme ce celălalt // 14 ar fi avut ca parte a sa Roma și insulele⁸. Constans s-a gândit să părăsească de tot acest Bizanț pătat de crime. Așadar, pentru a pune stavilă cuceririi arabe prin Sicilia, a acestor regiuni occidentale, și-a fixat reședința în insulă timp de șapte ani întregi, la Siracuză, de unde, din mijlocul plăcerilor, el conducea apărarea contra acelorași dușmani musulmani, care veneau din Africa și din insule⁹.

Cît despre Italia, cu toată ambiția crescîndă a papilor, cu tot rolul pe care și l-au cîștigat peste autoritatea exarhului, care putea să-i aresteze, să-i îmbarce, să-i deporteze pe tristele țărniuri ale Mării Negre, ea păstrase fără întrerupere cultul împăratului — dar mai mult chiar decît acest cult: sensul drepturilor Imperiului, în așa măsură încît istoricul bisericii din Ravenna, Agnello, care cunoaște și rivalitățile sîngeroase dintre Albaștri și Verzi, consideră pe persi drept „adversarii Republicii“, la care deci se mai ține încă¹⁰. Nu s-a dat atenție semnificării italiene, occidentale, a uzurpării lui Focas. Acest incident „roman“, în vechiul sens al cuvîntului, a avut dealtminteri o urmare, care a rămas aproape neobservată. Exarhul Eleutherius^d, trimis contra longobarzilor, care sub regele Agilulf^e asediaseră Roma, fusese silit să accepte ca romanii să se răsкупere pe viitor cu un tribut de cinci centenari^f de aur. Dar simțindu-se umilit de o politică generală a Imperiului care îi impunea asemenea concesi, el a pus să fie proclamat împărat contra lui Heraclius. El era chemat stăruitor să meargă să se încoroneze la Roma, „unde este Sediul Imperiului“¹¹. Pe drum, însă, a fost asasinat.

// Italia — care a trebuit să-l considere pe împăratul absent, scăpat de presiunea sa, de tumulturile și capriciile sale, ca un dezertor — s-a interesat așadar mult mai mult ca Bizanțul de această tentativă unică și curioasă de a face să revină capitala în regiunile Occidentului, din partea aceuia care prefera cum zicea „pe mamă, fiicei“¹². Romuald de Salerno, cronicar latin din evul mediu mult mai tîrziu, ni-l înfățișează, în 663, pe acest August debarcînd la Tarent din „dromonurile“ sale, stăpîne ale mării, pentru a smulge ducelui longobard de Benevent (unde episcopul purta vechiul nume latin de Barbatus) localitățile Ortona, Luceria și alte locuri vecine. Provincialii însă nu îl vor pe acest împărat nepoftit care, după ce e provocat la o luptă dreaptă de un principe germano-italian, se retrage la Neapole. El apare la Roma chiar în cursul aceuiași an, condus de către papă^s la biserica Sf. Petru, între rîndurile „militiei“ romane, într-o procesiune în care este purtat „paliul“ de aur. El se închină în biserică și vizitează și palatul Late-

⁷ Zonaras, c. 1289.

⁸ Teofilact Symokata, 337.

⁹ Zonaras, c. 1292; Migne, *P. Gr.*, XCVIII (operele patriarhului Germanos), c. 73 ó év Συκελίq (cel din Sicilia). Fratele său adoptiv, Sever, *Patria, loc. cit.*, c. 585, 587. Vezi și Batifol, *L'abbaye de Rosano*, pp. III, IX; Brooks, în „B.Z.“, XVII, 455 ș.u.

¹⁰ Ed. Muratori. Cf. studiul nostru *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au moyen-âge*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.“, XV, 7.

¹¹ „Ibi ubi imperii solium maneret, coronam sumeret“; Mommsen, *Chron. Minora*, I, 339.

¹² „Ελεγε δειν μάλλον τὰς μητέρας ἢ τὰς θυγατέρας τιμᾶν; Zonaras, c. 1292.

ranului¹³. (Se pune întrebarea dacă nu este cumva a sa acea statuie imperială purtând veșmînt roman, înfățișată în atitudinea lui Traian, care se mai vede și astăzi încă la Barletta¹⁴). Dar din nenorocire pentru prestigiul său, totul s-a terminat cu ordinul imperial de a jefui la plecare venerabilul oraș.

Un alt istoric al Occidentului, din evul mediu tîrziu, Goffredo din Viterbo, caută chiar să explice de ce acela care se mai considera încă drept singurul stăpîn legitim al întregii lumi creștine și-a întors fața de la orașul lui Constantin: „El se gîndea¹⁵ să mute Imperiul la Roma pentru că ajunsese să urască pe constantinopolitani, ca așîțători ai ereticilor care îl îndemnaseră la sacrilegiul împotriva papii Martin“¹⁶.

16 // Numele chiar al asasinului armean va fi păstrat în Occident sub forma de Mitius¹⁶ și papa Grigore¹, în scrisoarea sa către împăratul Leon, va vorbi despre acest Nezevxiōs¹, care ar fi ucis chiar în biserică pe un împărat pe care episcopii din Sicilia îl declaraseră eretic¹⁷.

Mai repetăm odată că această interesantă încercare de renovare occidentală trebuie să fie și în legătură cu dorința de a salva ce mai rămînea încă din dominația „romană“ în Africa, unde se revoltase (prin 647) patriciul Grigore¹⁸, cu gîndul de a întemeia o cîrmuire locală sau de a porni spre Capitală ca împărat rival¹⁸.

În sfîrșit — împotriva hotărîrilor lui¹ Heraclius¹⁹, inutile după secesiunea Siriei și a Egiptului — cum s-a dat poruncă prin „tipicul credinței“, datorat patriarhului Paul, succesorul lui Pyrrhus, ca să nu mai îndrăznească nimeni să discute chestiuni de teologie cu privire la „voința“ sau „voințele“ ipostazei a doua a Treimii, și cum împotriva acestui indiferentism oficial s-au pornit fulgerele Romei, care au dus la măsurile de prigonire și de exil contra papii Martin (653—654)²⁰, împăratul Constans ar fi putut să dorească o înțelegere directă, la Roma, chiar cu cei care conduceau biserica din Occident. Această operă de împăcare²¹ a fost continuată de altminteri de Constantin IV,

17 fiul lui Constans²¹, mort în septembrie // 668²².

¹³ *Liber pontificalis*.

¹⁴ L. Bréhier, *L'art byzantin*, 115. Pentru atitudinea lui Iustinian II în genunchi, vezi *Patria*, loc. cit., c. 500.

¹⁵ „Cogitabat autem imperium ad urbem transferre eo quod Constantinopolitanos, qui ei de sacrilegio in Martinum Papam commisso consilium dederant, tanquam hereticorum fautores, exosos haberet“; Muratori, VII, c. 392.

¹⁶ Cf. Mommsen, *Chron. Minora*, II, 343.

¹⁷ Πληροφορηθεὶς ἐκ τῶν Συκελλίας ἐπισκόπων ὅτι αἰρετικός ἐστὶν (Fiind informat de către episcopii Siciliei că este eretic). El era, κόμης τῆς πόμπης αὐτοῦ (comitele escortei lui); vezi Mansi, *Concilia*, XII, c. 951 ș.u.

¹⁸ Teofan, 525.

¹⁹ Vezi Migne, *P. Gr.*, XCI, c. 112.

²⁰ Vezi scrisorile sale, în Migne, *P. L.*, LXXXVII. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 163. Cu privire la suferințele adeptului său, Maxim de Chrysopolis, Migne, *P. Gr.*, XC, c. 112.

²¹ Cf. Zonaras, c. 1293, pentru sancțiunile contra asasinilor lui Constans. Privitor la data morții lui Constans, Brooks, în „Engl. hist. rev.“, 1916.

²² Brooks, în „B.Z.“, XVII, 455 ș.u.

El a reunit în 680 al șaselea conciliu general la Constantinopol și s-a supus, în ciuda opoziției bisericilor divergente din Asia, deciziei neclintite a papalității²³, care a rostit anatema împotriva unei serii întregi de părinți ecumenici și, pe deasupra, împotriva lui Cirus egipteanul.

Mai târziu, însă, aceste măsuri de pacificare religioasă — constituind de fapt termenul final al acțiunii pe care energia lui Constans îndrăznise să o întreprindă, zdrobind cercul de constrângere al tiranicului Bizanț — au fost stăvilite de capriciile fiului și succesorului lui Constantin, Iustinian II. Papa Sergiu nu a voit să recunoască deciziile unui nou conciliu, acela așa-zis „trullian” sau „in Trullo”^a (692)²⁴ și nu a lipsit mult ca să apuce și el calea exilului în Crimeea. Dar, același Iustinian, în cursul domniei a doua a sa a determinat venirea pentru împăcare la Constantinopol a noului papă, Constantin, în 710 — 711²⁵. Chiar dacă uzurpatorul Filippikos va anula pur și simplu sentința conciliului din 680 și va reabilita în 711 memoria patriarhului Sergiu²⁶, căderea sa va duce, între 712 și 715, la împăcarea cu Roma.

NOTE

a. Hanul bulgarilor înainte de coborîrea lor la Dunăre. S-a răsculat contra avarilor, și-a oferit serviciile împăratului Heraclius și s-a botezat la Constantinopol, cînd ar fi primit titlul de patriciu.

b. Succesorul lui Asparuch (Isperich). Han al bulgarilor (701—718), a venit cu oastea sa bulgaro-slavă pînă la porțile Constantinopolului cu Iustinian II în 705.

c. Pentru a nu fi predat împăratului Tiberiu Apsimar, care îl cerea, a fugit din locul de exil, Cherson, la goții din Crimeea, apoi la kazari și s-a așezat în Peninsula Taman, de unde a fugit la bulgari, cînd a aflat că și kazarii vor să-l predea.

d. Exarh (616—619).

e. Agilulf, rege (591—616).

f. Centenarul are 100 de livre. Un centenar de aur = 7200 de solizi (bani de aur).

g. Vitalian, papă (657—672).

h. Martin I, papă (649—655). A condamnat în conciliul de la Lateran edictul împăratului din 648 („Typos”). Ridicat de la Roma și judecat la Constantinopol, a fost deportat în Crimeea, unde a murit.

i. Grigore II, papă (715—731). Autenticitatea acestei scrisori către împăratul Leon III este încă discutată.

j. Adică Mezezius, instigatorul crimei, care s-a proclamat împărat, dar a fost curînd lichidat.

k. Cade răpus cu prilejul unei incursiuni arabe.

l. Decretul acestuia din 638, „Ecthesis”, impunea monotelismul ca o formulă de împăciuire cu monofiziții, care la început a fost acceptată și de papa Honorius. Dar căderea Orientului monofizit sub arabi și opoziția extremiștilor ortodocși, susținuți de papi, au zădărnicit efectul sperat. Decretul lui Constans, din 684, „Typos”, evită orice discuție dogmatică. Dar el s-a izbit de opoziția constantă a bisericii romane la hotărîrile împăraților în chestiuni de credință.

m. Începută în 663 la Roma, la întîlnirea lui Constans cu papa Vitalian.

²³ Teofan, 550, 553. Cf. Salaville, în „É.O.”, XX, 15 ș.u.

²⁴ Despre locul desemnat, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1309. Despre conciliu, Pargoire, *op. cit.*, 199—201.

²⁵ Pargoire, *loc. cit.* Îndeosebi Görres, *Justinian II und das römische Papsttum*, în „B.Z.”, XVII, 432 ș.u., 440—450.

²⁶ Teofan, 554—555, 586. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 166—167.

n. Adică „sub cupola” palatului imperial. Ținut la Constantinopol pentru completarea unor dispoziții ale conciliilor din 553 (sub Iustinian) și din 680—681 (sub Constantin IV), el nu a luat în discuție dogmele, ci doar unele practici religioase, cum ar fi postul de sîmbătă și celibatul preoților în uz în biserica romană.

IV

CRIZA DE AUTORITATE IMPERIALĂ

Ceea ce lipsea unei societăți deprinsă de mult cu guvernarea autocratică era autocratul însuși. Merită să ne reîntoarcem la șirul acestor suverani pentru a evidenția încă mai bine carența puterii.

18 //Domnia celui de al doilea Iustinian, ajuns împărat la vîrsta de 16 ani și supus încă în toate privințele influenței mamei sale, a acestui tînăr principe nedemn de numele aceluia pe care a voit să-l imite pînă și în noul nume^a dat soției¹ sale, a constituit, începînd din 705^b, o rușine și un lanț aproape neîntreput de tulburări. Venit la tron în 685, pentru o primă domnie de zece ani, ca fiu al lui Constantin IV, din seria de împărați care înțelegeau să rămînă legați de faza latină a Imperiului, în momentul în care se stabileau în hotarele sale cetele bulgare ale lui Isperich, el a ajuns, este adevărat, a opri înaintarea lor, impunînd acestor invadatori încă slăbiți de o asemenea dislocare, un regim de cvasi-federați². Am văzut care a fost în vremea sa atitudinea Imperiului față de arabi. I se atribuie lui mutarea din loc a mardașilor din Liban³, în număr de 12 000, în folosul arabilor.

Revolta din Capitală contra acestui om puțin înzestrat^c este atribuită unor nemulțumiri de origine fiscală, datorate unor favoriți abjecți, ca Teodot și Ștefan⁴, care vor fi arși de vii⁵. Potrivit cu ordinul noului împărat, strategul Leontie, a cărui origine este necunoscută, împăratul detronat nu a fost ucis, ci doar făcut inapt domniei prin tăierea nasului și exilarea la Cherson, locul unde se stinseseră pe rînd papii persecutați, și unde a cîștigat prietenia kazarilor vecini și a luat de soție pe sora kaganului lor. În timpul acesta, corespunzînd cuceririi de către arabi (697—698) a Cartaginei rămasă încă romană, uzurpatorul Leontie a văzut autoritatea sa contestată de comandantul flotei, Tiberiu, al cărui frumos nume latin îl va acoperi pe cel de Apsimar. Mutilat și el ca Iustinian, s-a // retras în mănăstirea Dalmatului⁶. De la Cherson „Rhinothetel” (= Cîrnul) a coborît deci la bulgari, al cărui han Tervel i-a înjghebat un nucleu de armată pentru redobîndirea coroanei. Izvoare italiene tîrzii vorbesc totuși de o ședere a lui Iustinian în peninsula (= Italia), unde și-ar fi așteptat ora prielnică. Cît se plimba bolnav pe țărmul Ravennei, înainte de a fi găsit acel ajutor bulgar și pe cînd se pre-

¹ Zonaras, c. 1530.

² Teofan, 576. Cf. *ibid.*, 586—587.

³ Bury, *Later Empire*, 330.

⁴ El îndrăznise, cum am mai spus, să o lovească pe Anastasia, mama împăratului; Zonaras, c. 1301.

⁵ Teofan, 563—566. La pag. 566 strigătul: ἀνακαφείη τὰ ὀστέα Ἰουστινιανοῦ (a dezgropat osemintele lui Iustinian).

⁶ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.

gătea pentru întoarcere, el și-ar fi îndreptat aspectul, punînd să i se facă un nas fals⁷. Un alt izvor, mai vrednic de crezare, îl arată trecînd prin Tomi, care mai vegeta încă⁸.

Oricum, el a avut parte din nou de ovațiile mulțimii constantinopolitane, care aclamase pe rînd pe cei doi uzurpatori (= Leontie și Tiberiu) străini de dinastia lui Heraclius, al cărui ultim moștenitor era acest nenorocit, aproape barbarizat prin căsătoria sa. Un istoric italian din evul mediu tirziu îl arată călcînd în picioare capetele acestora⁹ și dînd porunci de moarte călăului, ca să curgă sînge de cîte ori își amintea cu furie de nările sale tăiate¹⁰.

20 // După ce a reușit astfel să se scape de cei doi dușmani ai drepturilor sale, Iustinian a inaugurat o domnie de sîngeroase războaie, de la care nu a putut scăpa nici patriarhul Calinic, care îi acceptase pe cei doi împărați nelegitimi. În locul său a fost instalat un stareț din Pont, Cyrus „care îl hrănise în timpul exilului”¹¹ și Tiberiu, fiul lui Cyrus, ar fi fost desemnat ca viitor împărat. Șezînd pe tronul său de aur și de smaralde, cu capul încununat de coroana de aur și de mărgăritare pe care i-o făcuse regala sa soție, el a decretat pedepsirea exemplară a Ravennei care nu vruse să-i dea mijloacele¹² de a se reîntoarce¹³. Am spus că și Chersonul, unde ar fi vrut unii să-l trădeze, a avut aceeași soartă¹⁴. I s-a răspuns prin noi răscoale. Ele au ridicat pe un nou uzurpator, Bardais sau Bardanes, care și-a luat numele de Filippikos (711—713). El se afla la Cherson, care fusese supus unei persecuții atît de crunte din partea lui Iustinian¹⁵. Constantinopolul fiind cucerit, după un asediu în toată legea, Iustinian a fost ucis în refugiul său asiatic¹⁶, în decembrie 711¹⁷, împreună cu fiul său adoptiv, Tiberiu.

⁷ *Liber pontificum ravennatum* (Muratori, II, c. 160): „A suis militibus cum aliquibus civibus Ravennae... Asserens se totum Imperium esse oblitum... His itaque gestis, dum aeger spatiabatur in litore, consilio inito cum Bulgariis, in sua restauratus est sede et potitus Imperio, nares sibi ex obrizo fecit”.

⁸ Cronica lui Nikefor. Cu privire la malul nordic al Pontului, *Acta Sanct.*, iunie, 170 ș.u., c. 942. Cf. Bury, *Later Empire*, 365—366; el citează exprimarea pitorească și crudă a cronicii contemporane: δίκην προβάτου, ζώου ἀλόγου (felul de-a fi al unei vite, al unui animal necuvîntător). Referitor la cei doi uzurpatori, vezi de asemenea Mommsen, *Chron. Minora*, II, 347, 357. Despre Filippikos, *ibid.*, 356. Despre kazari, *ibid.*, 351.

⁹ Vezi mai sus pag. 206.

¹⁰ Goffredo din Viterbo. Pasajele privind Bizanțul au fost înfățișate în studiul nostru *L'interdépendance entre l'Orient et l'Occident au moyen-âge*, 27—30. Tiberiu Apsimar fortificase Constantinopolul și contra χαγίνοϋ, ὁ ἀρχὼν Βουλγαρίας (hanul, conducătorul Bulgariei); Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273, 1300; *Patria, loc. cit.*, c. 596 (Iustinian a pus să fie clădit tricliniul care îi poartă numele). Fratele său Heraclius a fost și el ucis; Zonaras, c. 1604 ș.u. Continuînd acțiunile lui Iustinian II în Iberia și Albania, el s-a luptat cu arabii în Armenia, trădată odinioară de patriciul Sabatius, precum și în Cilicia.

¹¹ „Qui erat in Ponto abbas eumque alebat exulem”; Romuald de Salerno, 135—136.

¹² „In smaragdina aurea sedentem et limbo cinctum caput, quam illi sua ex auro et margaritis disreverat regia conjux”; *Liber pontif. ravenn.*, *loc. cit.*

¹³ Teofan, 578.

¹⁴ Teofan; Nikefor; Viața papii Constantin; declarația diaconului Agathon, în Mansi, *Concilia*, XII, c. 189 ș.u. Cf. Gelzer, *Pergamon*, 45 ș.u.

¹⁵ *Ibid.* și Goffredo din Viterbo.

¹⁶ Cf. și Teofan, 568.

21 Îndată, noul patriarh Cyrus a fost trimis înapoi în mănăstirea sa din Pont¹⁷ și au fost anulate hotărârile conciliului // al șaselea¹⁸. Dar Filippikos a sfințit curînd, orbit după odihna sa de amiază. Un Artemius-Anastase (713 — 715), un Teodosie III (715—716) au apărut în același fel.

Considerat ca răspunzător de invazia bulgarilor^e, ale căror privilegii fuseseră călcate în Tracia, Filippikos și-a datorat căderea unei revolte a soldaților. Artemius sau Filartemius, care a luat numele de Anastase, a avut o domnie foarte scurtă. Cînd flota care trebuia să atace Alexandria s-a revoltat și a cîștigat, într-o bătălie sîngeroasă, victoria¹⁹ contra împăratului refugiat la Niceea, Anastase resemnat și cruțat, s-a călugărit. Un istoric mult mai tîrziu citează mărturia cuiva care a văzut trupul nestrînat după moarte al acestui bărbat socotit sfînt. Un asiatic din Adramytion, Teodosie, fiul lui Nikefor din Pergam, a domnit pînă în 716²⁰. Așadar, după un împărat militar, au urmat pe tron doi funcționari civili prin voința unei armate în stare de revoltă aproape continuă. Dar Anastase fusese proclamat prin voința Senatului și a poporului, ca și a clerului ortodox cu patriarhul Ioan în frunte. Din această pulbere însîngerată de falși împărați s-a ridicat, printr-o victorie purificatoare, domnia lui Leon III „Isaurianul” sau „Sirianul”.

NOTE

a. Teodora, soția kazară, cu care s-a reîntors din exil.

b. Adică în a doua sa domnie (705—711), obsedată de gîndul răzbunării.

c. La unii istorici moderni, există tendința de a-l socoti calomniat de către Teofan și de a vedea în el un dușman al aristocraților care l-ar fi doborât, intrucît la căderea sa au contribuit Albaştrii, considerați ca partizani ai acestora, în vreme ce Verzii ar fi un partid al păturilor populare.

d. Invenția trecerii pe la Ravenna se datorește tocmai paralelismului acțiunii de răz-bunare contra acestui oraș și contra Chersonului. Motivele adevărate sînt de natură cu totul diferită. Ravenna trebuia pedepsită pentru opoziția sa la arestarea papii Sergius (687—701), iar Chersonul pentru că fusese gata să-l predea lui Tiberiu Apsimar în vremea exilului său.

e. Care pretindeau că vin să-l răzbune pe fostul lor aliat și prieten.

V

OPERA RĂZBOINICĂ A ÎMPĂRAȚILOR ISAURIENI

Domnia lui Leon III nu este un fenomen izolat. Este imposibil a o desprîți de acelea care au urmat pînă după începutul secolului al nouălea și epoca marilor războaie de la Dunăre, pricinuite de bulgari. Acest capitol de istorie bizantină nu a durat mai puțin de o sută de ani. El este, fără

¹⁷ „Ad gubernandum abbatis iure monasterium in Ponto”; Romuald de Salerno, 136.

¹⁸ Vezi mai sus pag. 216.

¹⁹ Viața papii Grigore II.

²⁰ Vezi izvoarele citate mai sus, nota 14.

22 Îndoială, în ciuda hotarelor mai înguste ale Imperiului, mult mai strălucit decât cel precedent. Printre împărații care au urmat // în acest interval s-au afirmat personalități de o energie și de o activitate, și chiar de un talent de a domni puțin obișnuite.

Este adevărat că scriitori care cîntăreau totul în balanța ortodoxiei au ocărit rău pe acești eretici, care au îndrăznit să se atingă de icoane și să suprime cultul lor ¹. Dar este destul de ușor a scoate în relief, printr-o comparație cu secolele VII și X, adevărata importanță a acestor restauratori de stat, măcar că eforturile noii dinastii au fost favorizate de decadența rapidă a dușmanilor de care avusese a se teme Bizanțul pînă atunci, căci de multă vreme nu mai avuseseră romanii de răsărit vecini atît de slabi și frontiere atît de puțin amenințate.

23 Într-o viață de sfînt, fiind vorba de Leon, se menționează originea sa asiatică, din Germanicia^a, dar sub Iustinian II el se afla la Mesembria, unde a făcut rost de cincizeci de oi pentru armata împăratului care se întorcea cu bulgarii. A fost răsplătit cu titlul de spatharios din garda imperială, deși mult mai tirziu împăratul a plătit fără succes niște „alani“ de la Dunăre ca să-l ucidă ². În ciuda amestecului etnic creat atît de des de colonizările imperiale, el era mai degrabă trac, ca cei mai mulți dintre predecesorii săi. Toată viața sa el s-a sprijinit mai ales pe soldații din această themă europeană, și cînd ginerele său Artavasde s-a luptat pentru coroană (741—742) împotriva lui Constantin (fiul lui Leon), acesta din urmă a găsit apărători printre traci, în vreme ce trupele din Armenia îl susțineau pe anti-împărat de același neam cu ei ³. Așadar, noul împărat, întemeietorul unei dinastii ⁴, // uzurpatorul norocos ⁵ care fusese aclamat de Senat ⁶, nu trebuie socotit un asiatic, deși s-a născut din părinți „isaurieni“. De cîtva timp se luase obiceiul, ca dealtminteri și în ce privește pe bulgari, de a transporta populații întregi dintr-o provincie în alta, pentru nevoile apărării Imperiului. În felul acesta, antecesorii lui Leon au ajuns locuitori ai Traciei.

Primejdia principală se manifestase pînă acum din partea arabilor, în Asia. Leon însuși a luat puterea într-un moment în care mari forțe sarazine, navale și terestre, se îndreptau contra Constantinopolului^b. Dar „focul grecesc“ a pus la respect această frumoasă flotă a Siriei și a Egiptului, iar cele o sută de zile de zăpadă cît a numărat această iarnă din 717—718, au umplut de spaimă pe luptătorii ușor echipați ai deșertului, în vreme ce țărani din împrejurimi continuau și mai departe să-și ducă

¹ Vezi Heinr. Montz, *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten*, „Programm“, Landshut, 1897.

² Viețile martirilor, în *Act. Sanct.*, august, II, 435. Vezi și Viața Sf. Paul cel Nou, *ibid.*, iunie, II. L-au acuzat de a fi fugit din fața bulgarilor, cînd era în fruntea „primului catalog al themelor“; Viața Sf. Nikefor, 76.

³ Teofan, ed. Bonn, 638—639; cf. ed. de Boor, 416.

⁴ Vezi Fr. Chr. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser*, Frankfurt, 1812; Diehl, *Leo III and the Isaurian dynasty*, în C.M.H., III, 1 ș.u.; J. Martin, *History of the iconoclastic controversy*, Londra, 1931. Și Bury, *Later Empire*, 374 ș.u.

⁵ Vezi Viața Sf. Teodor Studitul, Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 169; Sf. Ioan Damaschin, *ibid.*, XCV, c. 368 ș.u. Despre soția sa, Ana, *Patria*, loc. cit., c. 585.

⁶ „Reipublicae adclamante senatu“; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 356.

produsele la piața constantinopolitană și bulgarii „prietenii” veneau într-ajutor. În sfârșit, moartea vizirului Soliman^c a pus capăt acestor planuri mari de cucerire al căror moment favorabil trecuse. Niciodată Constantinopolul nu a mai văzut flămurile sfinte și pădurile de catarge ale arabilor⁷.

Atacurile detașamentelor siriene nu au încetat însă din această cauză; generali, chiar fii de emiri, comandau adesea expediții de jaf, razii contra
24 „Romaniei”⁸, // numire dată în vremea aceasta Asiei Mici. Cîteva mii de jefuitori prădau pentru un timp ținuturile Capadociei, ale Paflagoniei; însăși orașele erau asediate. Moschei efemere se înălțau în vreun punct mai important, pe care un atac-surpriză îl dăruise ostașilor califului.

Armenia a fost adesea bîntuită de ei în același chip. Arabii au încercat chiar odată să invente un pretendent la tronul Bizanțului, în persoana unui fals Tiberiu, pe care l-au plimbat prin toată Siria, așteptînd momentul cînd s-ar putea folosi de el și prin alte locuri⁹. Un atac încercat contra insulei Creta nu a avut nici un succes¹⁰. S-a întîmplat chiar ca unele așezări mai mărunte din Asia Mică să fie în stare să alunge bandele rătăcitoare ale emirilor¹¹.

Pentru a găsi explicații acestei rezistențe trebuie ținut seama mai tîrziu că arabii mai aveau niște rivali de ai lor în stepă, anume turcii-kazari, cu care împăratul stătea în cele mai bune legături. Constantin, fiul lui Leon se însurase cu fiica unui „kagan” (han)¹². Și mai exista de mult o creștere lentă de ramuri parazite din trunchiul solid al Islamului, și așa cum am arătat, ereticii acestei noi religii nu stăteau mai prejos ca îndărătnicie și fanatism propagandistic acelorai ai vechii legi creștine. „Hierakiții” au ars Damascul¹³, iar păgînii din Hauran rezistau la toate eforturile¹⁴; anumite secte de musulmani din Persia credeau că își află mîntuirea aruncîndu-se de pe înălțimile zidurilor¹⁵; alții așteptau pe un Mesia al rasei lor, împru-
25 mutînd astfel de la evrei idealul național al acestora¹⁶. // În sfârșit, antagonismul între provinciile califatului se ascuțise într-atît încît părea că imperiul musulman va trebui să se dizolve¹⁷.

Strategul arab al Armeniei, recunoscut de Mesopotamia, a îndrăznit să se lupte cu emirul recunoscut pe rînd de Siria, Egipt și Persia¹⁸. Cîteva ani după aceea, califul Moavia, sub presiunea revoltelor orașelor din Siria, le-a dărîmat zidurile la toate, nelăsînd decît ruine la Antiohia, din care

⁷ Teofan, 589, 590, 609, 610—611. Cf. Migne, *P. Gr.*, XVI, c. 1348; Mommsen, *Chron Minora*, II, 337 ș.u. Creștinii din Egipt simpatizau cu Bizanțul; Teofan, 610.

⁸ *Ρομανία; *ibid.*, 633.

⁹ *Ibid.*, 632.

¹⁰ *Ibid.*, 653.

¹¹ *Ibid.*, 690.

¹² Dölger, *Regesten*, nr. 295—296.

¹³ Teofan, *loc. cit.*

¹⁴ *Ibid.*, 657.

¹⁵ *Ibid.*, 663—664.

¹⁶ *Ibid.*, 666.

¹⁷ Pentru toate aceste împrejurări vezi partea bizantină, *ibid.*, 610.

¹⁸ *Ibid.*, 644—645.

vrusese să-și facă un loc de adăpost¹⁹. Și în curînd s-a ridicat Persia contra lui, cu sultanii care duceau lupta în numele lui Ali, ginerele martir al Profetului, contra semîntei nelegitime, uzurpatoare și criminale a califilor, care a uzurpat locul stropit cu sînge al eroului²⁰. „Bande de negre” din Khorassan nu s-au lăsat pînă nu au pus capăt domniei și vieții lui Moaviah.

După 750, noua dinastie a lui Abul-Abbas, dinastia Abbasizilor, a determinat o diviziune mai mult, ori mai puțin accentuată a imperiului²¹. În timp ce un membru fugar al dinastiei învinse a Omeiazilor întemeia în Spania un califat rival, care își preamărea înainte de toate originea sa legitimă, Egiptul și Siria își luau aere de independență față de noii șefi stabiliți în Persia^d, persani poate mai mult decît musulmani. // Pe deasupra, cu un imperiu arab avîndu-și centrul dincolo de Eufurat, Bizanțul era mult mai puțin amenințat decît atunci cînd stăpîinii Damascului erau ispitii tot timpul a trece în Asia Mică și a-și dăru, prin luarea Constantinopolului, cea mai frumoasă capitală din lume.

Creștinilor din Siria le plăcea acum mult mai puțin dominația necredincioșilor. Nici Omeiazii chiar nu i-au cruțat. Timp de patruzeci de ani ei nu au îngăduit alegerea unui patriarh de Antiohia și la urmă au impus ei pe unul²². Prizonierii creștini au trebuit să aleagă sub Hecham^e (sau Hicham) între renegare și pieire. Mitropolitul Damascului care îndrăznise să predice contra islamismului s-a ales cu limba tăiată²³. Un muribund care condamnase religia lui Mohamed a fost de aceea socotit vrednic a fi ucis²⁴. Scribii greci au fost îndepărtați din birourile publice. Un emir a intrat în biserică în timpul celebrării slujbei de Paște și a amenințat pe preotul care oficia²⁵. Musulmanii erau acuzați că nu-și țin făgăduiala de a fi toleranți, pe care o dăduseră în momentul cuceririi²⁶. Cît despre Abbasiziⁱ, ei au oprit să fie construite noi biserici, să fie arătată crucea, să fie predată limba greacă²⁷. Au confiscat odoarele bisericilor și au supus la impozit pe membrii clerului. Iar bunurile bisericilor cărora le mergea vestea erau vîndute unor evrei.

Așadar, dezertările nu erau rare, și în timpul asediului Constantinopolului, creștinii din Africa au părăsit în masă corăbiile stăpînilor lor. Locui-

¹⁹ *Ibid.*, 657.

²⁰ *Ibid.*, 655.

²¹ Pace cu Abul-Abbas în 750—751, vezi Dölger, *Regesten*, nr. 311. Confirmarea ei în 756; *ibid.*, nr. 317. Urmează noile tratate din 771—772 și 781; un alt tratat în 797, după atacul contra insulelor Creta și Cipru. Vezi A. A. Vasiliev, *op. cit.*, precum și Brooks, *Byzantines and Arabs in the time of the early Abbassids*, în „Engl. hist. rev.”, XV (1900), 728—747; XVI (1901), 84—92; *The Arabs in Asia Minor from Arabic sources*, în „J. hell. st.”, XVIII, 182—208; *The struggle with the Saracens (717—867)*, în C.M.H., II, 391—417. Cf. și Leontie din Armenia (Ghevond), *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, trad. V. Chahnazarian, Paris, 1856.

²² Teofan, 640—641, vezi și 649, 658.

²³ *Ibid.*, 641. Despre răscoalele din Emesa, Heliopolis, Damasc, Ierusalim, *ibid.*, 650—651. Vezi și 690, 700.

²⁴ *Ibid.*, 642.

²⁵ *Ibid.*, 666—667.

²⁶ *Ibid.*, 678.

²⁷ Μη προσέχων τῷ δοθέντι λόγῳ τοῖς χριστιανοῖς ὑπὸ τῶν Ἀράβων (Neținînd seama de cuvîntul dat creștinilor de către arabi); *ibid.*, 705.

27 torii Muntelui // Liban și vecinii lor duceau o luptă înverșunată la adăpostul refugiului lor inexpugnabil ²⁸.

Împăratul Leon a raportat victorii asupra sarazinilor veniți în Asia Mică. Fiul său, Constantin V (740—775) a fost un bun militar. A știut în cursul unei domnii de peste treizeci de ani să pîndească ora favorabilă pentru a-i ataca. A subjugat într-un rînd chiar Armenia, ocupîndu-i fortărețele ²⁹.

De obicei se mărginea să ducă cu sine mii de creștini din Siria, spre a-i așeza la Constantinopol sau în Tracia. Dacă aceștia erau iacobiți, manicheieni, paulicieni, dacă ei credeau în Satana sau în Dumnezeu și foloseau pentru purificarea sufletelor posturile principiului bun, sau orgiile principiului rău, acest lucru îl interesa prea puțin.

În părțile Dunării avarii nu mai însemnau nimic, iar slavii din Moesia trăiau sub jugul bulgarilor, adoptîndu-le curînd și numele. Adevărații bulgari erau puțin numeroși. Ei nu au avut niciodată crunta energie a predecesorilor avari. Importanța lor militară a început mai degrabă din clipa în care și-au însușit în parte moștenirea bizantinilor. Sub Constantin ei au cerut imperios reînnoirea vechilor tratate de hotare, pretinzînd o confirmare a posesiunilor de cetăți și burguri din Moesia Superioară pe care și le anexaseră treptat ³⁰. Atunci cînd Constantin a mutat în Tracia sirieni și armeni din Melitena și din Teodosopolis, hanul bulgar s-a simțit jignit, a cerut un nou tribut și, neobținîndu-l, a pus pe ai săi să prade provincia ³¹. Cum împăratul nu a găsit cu cale să satisfacă pretenții atît de arogante, s-a iscat război.

28 // Cronica patriarhului Nikefor ni-l povestește. Barbarii, care mai trăiau încă sub un șef cu nume latin, Sabinus, iubitor de pace, își păstrasera energia lor turaniană. Șefii lor din seminția lui Ukil și Ugain se numeau Umar, Tervel, Kormisoș, Teletz, Venekh, Baian, Toktu ³², Telerig, Kardam; iar numele de Paganus este însoțit chiar în izvorul bizantin de titlul de han ³³. Ei aveau multe avantaje. Alături de sclavii lor (δοῦλα), slavii de toate „genealogiile” pășeau în urma tuiurilor de cozi de cal, ca aliați, necontopiți încă cu stăpînii lor într-un același neam ³⁴. Ei își aveau vechile lor locuri de refugiu „în pădurile rîului Dunărea” ³⁵. În schimb, Imperiul putea să profite deuciderea lor între ei. El avea avantajul de a putea trimite

²⁸ Schenk, *Kaiser Leo III*, Halle, 1880; Enrico Besta, *Un sigillo inedito di Leone l'Isaurico*, în „Studi in onore di Carlo Fadda”, Neapole, 1900.

²⁹ Teofan, 658.

³⁰ *Ibid.* Pentru toate aceste evenimente vezi lucrarea noastră: *Notes d'un historien*, din „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, I.

³¹ Cronica lui Nikefor, 976.

³² Τόκτος, ἀνὴρ βούλγαρος, τοῦ Βαϊανοῦ ἀδελφός (Toctos, bărbat bulgar, fratele lui Baian); p.980.

³³ Ἄλλος δὲ τις ἀρχὼν αὐτῶν, ὃν ὀνομάζουσι Καμπάγανον (Și un alt conducător al lor, pe care ei îl numesc Kampaganos), p. 981, Bury, *Later Empire*, 472, nota 4, observă: „It is noteworthy that Nicephorus distinguishes Baian and Kampaganus”. El respinge originea latină a lui Sabinus și Paganus și ajunge chiar să le pună în legătură cu Vlahii.

³⁴ Ἐχὼν εἰς συμμαχίαν καὶ Σλαβηγῶν οὐκ ὀλίγα πλῆθη (Avînd drept alianță de război și foarte mulți slavi); Nikefor, 980. Slavi rebeli la Imbros, Tenedos, Samothrake; *ibid.*, 988. „Scitia” din Viața Sf. Ștefan cel Tânăr este această Bulgaria (*loc. cit.*, c. 1128).

³⁵ Οἱ δὲ Βούλγαροι φυγάδες ἐν ταῖς ὕλαις τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἰστρου ἀπόχοντο.

pe mare și pe Dunăre — întrucât Varna aparținea inamicului — o flotilă de cinci pînă la opt sute de imbarcații (773) ³⁶, pe care o aflăm ceva mai târziu sporită pînă la cifra de o mie șase sute, îndreptîndu-se spre Anchialos și Mesembria, dar furtuna a oprit-o în cale ³⁷.

- 29 a fixat în Tracia sate // întregi de slavi supuși autorității sale. S-au putut vedea doi rivali la tronul barbarilor, purtînd totuși amîndoi nume care par să aparțină vechii populații a acestei provincii: Sabinus și Paganus — căci istoricii cred că nu poate fi vorba de un Baian de consonanță avară — înfățișîndu-se înaintea împăratului și supunîndu-se arbitrajului său. Expedițiile bizantine în Bulgaria nu s-au oprit aici. În ciuda dezastrelor eventuale ale flotei ³⁸ și alături de convențiile de bună vecinătate încheiate cu cei învinși, armatele Bizanțului au dobîndit succese foarte onorabile. Constantin a trebuit să respingă un mare atac al barbarilor care cereau predarea unor cetăți de la frontieră; la Anchialos ³⁹ împăratul a învins pe uzurpatorul bulgar Teletz (Telesin, Telesos) și s-a întors la Constantinopol ca triumfător, aclamat de deme.

Dar războiul avea să mai fie reînceput încă o dată, aducînd noi victorii la Rusciuk, la Varna, precum și botezul^e hanului, avîndu-l de naș pe împăratul însuși, care i-a dat o soție bizantină. După lupta nehotărîtă de la Provato^b, un nou rege, Kardam, al acestor răi vecini, care pusese în mișcare toată masa slavilor ce fuseseră pînă atunci supuși credincioși, va cere să i se plătească pensia sa, fără de care va porni contra Constantinopolului, care era de fapt inexpugnabil (796) ⁴⁰. Curtea bizantină a dat adăpost unui „kyris“, senior fugit al bulgarilorⁱ, și în două rînduri Constantin^j a celebrat în Capitala sa noi și strălucite triumfuri^k asupra acestui neam. Moartea l-a surprins la o vîrstă destul de înaintată, în cursul unei noi campanii în părțile acestea. Și aici, ca în toate celelalte locuri, această moarte survenită în 775 a fost semnalul unei rapide decadențe.

NOTE

a. Deci din Siria de Nord și nu din Isauria cum susține Teofan. Dar unii istorici ca L. Bréhier înclină a crede că această origine asiatică ar fi mai depărtată și că el s-ar trage din asemenea elemente siriene, transplantate încă dinainte în Tracia.

b. Asediul a durat un an, începînd din august 717.

³⁶ *Ibid.*, 975, 979.

³⁷ *Ibid.*, 984—985. Referitor la certurile bulgarilor în vremea lui Sabinus (acei βολαί sint βολάδες βωιλάδες; cf. *Acta Sanct.*, noiembrie II ², 338 — boierii). Pentru lupta pierdută la Anchialos, pentru așezarea sarazinilor în Tracia, vezi elogiul patriarhului Nikefor care încheie Viața sa, pp. 508—509. Pentru o vedere de ansamblu, Runciman, *A history of the first Bulgarian empire*, Londra 1930 și ale noastre *Notes d'un historien*, citate în nota 30.

³⁸ Teofan, 675, 693.

³⁹ Despre lupta de la Μαρκέλλα, Cronica lui Nikefor, 975; *Acta Sanct.*, noiembrie II ², 337—338, 386.

⁴⁰ Teofan, 662, 664—665, 667—668, 673—674, 691—693, 698, 723, 728—729. Pentru războaiele lui Constantin, vezi *Acta Sanct.*, noiembrie II ², 311 ș.u.

c. Este vorba, poate, de califul omeiad Soliman care moare în septembrie 717. 'Urmașul său Omar II recheamă trupele din expediția nereușită. La asediul acesta a luat parte și un Soliman, locotenent al comandantului arab Muslamah, care a venit cu o flotă în fața Constantinopolului, unde o parte din ea a fost distrusă prin „focul grecesc”.

d. La Bagdad.

e. Calif omeiad (724—743).

f. Dinastia lor începe în 750.

g. Aici începe o paranteză în care sînt evocate evenimente posterioare domniei lui Constantin V, la date deosebite, fără a se urma firul cronologic. Botezul amintit este acela al hanului Telerig (772 sau 773—777), silit să fugă în 777 din Bulgaria la curtea lui Leon IV, fiul lui Constantin V, împărat (775—780).

h. La NE de Adrianopol. A fost purtată de Constantin VI (780—797).

i. Este vorba de același Telerig menționat ceva mai sus.

j. Constantin V. Aici se încheie paranteza și se reia firul cronologic.

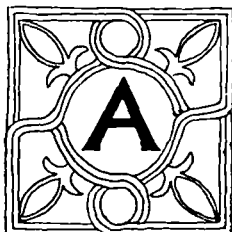
k. Au fost însă urmate și de alte insuccese bizantine.

CREAREA NOULUI IMPERIU

I

REFORMA RELIGIOASĂ: ICONOCLASMUL

30

armata pe care au folosit-o împărații Leon III și Constantin V, a rezultat în chip firesc din noua stare de lucruri. La Constantinopol exista o gardă de „spathari” și de *stratores*¹, iar în provincii „themele”, în primul rând stăpînii feudelor „cavalerești”, așa zisii „kavallarioi”, care se grăbesc la chemarea împăratului, cu o suită de scutieri și de luptători proporțională cu bogăția lor. Infanteria este compusă din soldații așa-ziselor „cataloage”, adică cei care sînt

31

înscriși pe niște liste ținute la zi. Trupele sînt folosite de obicei numai în provinciile lor; ele protestează contra unor expediții generale ale tuturor themelor. Alături de *thrakesioi*² fixați în Asia Mică, mai sînt *anatolikoi* sau luptătorii din Răsărit, *helladikoi*, din Grecia și din insule, în sfîrșit *armenikoi*, păzitori ai frontierei orientale³. Sicilienii nu sînt niciodată chemați în ajutor și nici ceilalți italieni, a căror misiune constă într-o luptă zi de zi și în diferite puncte cu longobarzii din sudul Italiei. Solda se mai numește încă *roga*³ și în fiecare an trupele se adună // pentru a o primi, de cele mai multe ori chiar din mîna împăratului. Ele vin de altminteri fără nici un echipament militar și în așa mare dezordine, că s-a putut vedea în două rînduri cum bulgarii și arabii se năpusteau asupra acestei mulțimi fără apărare și-și însușeau moneda cea bună de aur, bătută cu efigia împăratului. Disciplina se menține cu biciul și foarte des cei care au fost bătuți mai sînt supuși după noul sistem de pedepsire la raderea bărbii, a părului, a mustăților și chiar a sprîncenelor⁴: *δελπεῖν καὶ καίπεῖν*.

La începutul domniei lui Leon s-a produs o revoltă a Siciliei care l-a proclamat împărat pe Tiberiu. Un Vasile a fost ridicat pe scut de către stra-

¹ Teofan, 697.

² *Ibid.*, 644.

³ *Ibid.*, 752.

⁴ *Ibid.*, 758.

tegul sicilian Sergiu⁵. Tesalonicul a chemat pe bulgari și s-a declarat⁶ pentru Arthemius^b. Insulele și Grecia au vrut să-l impună ca împărat pe Cosmas⁷.

La rîndul său Constantin V s-a luptat multe luni contra cumnatului său Artavasde. Acesta se prefăcuse că adună trupe contra dușmanilor Imperiului, apoi și-a dat pe față intențiile. Din nou Senatul a intervenit. Prin decizia sa a fost părăsit Constantin, care lipsea în momentul acela din Capitală⁸. Poporul s-a alăturat partizanilor schimbării de regim. Alungat din palat, amenințat cu moartea, fiul lui Leon a cerut concursul „vecinilor” unui Imperiu a cărui conducere părea că-i scăpase. El îl somează pe Artavasde să plece, dar acesta poruncește poporului să nu-i deschidă porțile⁹. Trei ani a rezistat uzurpatorul. Când Constantin a putut să-și redobîndească tronul, aceasta s-a făcut // printr-un tratat în toată legea cu cetățenii¹⁰ care i-au predat pe fostul lor favorit, îndată orbit și trimis în exil.

Stăpîinii themelor îi pretinseseră lui Leon III să-și încoroneze fiul, Constantin. Noua armată nu constituia întotdeauna un sprijin pentru șeful său. De aceea, Constantin V, mai ales, a concentrat la Constantinopol regimentele pe care credea că se poate bizui împotriva tuturor dușmanilor săi. El le-a legat strîns de persoana sa și le-a încărcat de daruri. Cum regimul demelor era perimat și cum plebea constantinopolitană trăia în apatie, socotind schimbările și crimele politice mai degrabă ca o completare firească a jocurilor din Cîrc, această garnizoană din Capitală a ajuns principala forță, singurul factor temut din viața Imperiului¹¹.

Leon — de care pomeneau adversarii săi^c ca de un spirit superstițios, avînd legături cu mistici și șarlatani — un Nikefor Kinnarios, un Sabatius din Selimbria — cu vînzători de oracole nocturne și cu taumaturgi, ca Ioan Lekanomontis¹², și după el Constantin V, s-au folosit de aceste trupe pentru a duce la capăt o revoluție care, sub aparențe religioase și în ciuda unor convingeri personale pe care nu înțelegem să le tăgăduim¹³, ascundea motive de o natură cu totul diferită¹⁴.

33 Mulțumită unor lungi șiruri de dăruiri, biserica de Răsărit ajunsese foarte bogată. Se găsea mult mai mult aur, // argint și mai mare belșug de pietre scumpe, în sîpetele principalelor sanctuare decît în tezaurul imperial, socotit fără de sfîrșit și în măsură să mituiască întreaga lume barbară. Pe de o parte, călugării aveau la Constantinopol adevărate citadele¹⁵ în marile

⁵ Nikefor, 55; Teofan; cf. Dölger, *Regesten*.

⁶ Teofan, 612, 616.

⁷ *Ibid.*, 339.

⁸ „Desolatum et ab omni senatu fere pervacuum”; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 365—366.

⁹ „Ne properantibus portas aperiant civitates populum reddit instructum”; *ibid.*

¹⁰ „Pace cum civibus per internuntios acta”; *ibid.* Cf. Viața papii Zaharia, în *Liber pontificalis*: „datis populo qui in urbe remanserant praemiis”. De asemenea și Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.

¹¹ Cf. Lombard, *Constantin V*; precum și Pargoire, în „V.V.”, XI, 154 ș.u.

¹² Sf. Ioan Damaschin, în Migne, *P. Gr.*, XCV, c. 368 ș.u. Viața Sf. Teodor Studitul, *ibid.*, XCIX, c. 169, 272.

¹³ Vezi Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929; același, în „Mélanges” Diehl, I, 335—355; Dvornik, în „Byz.-sl.”, II, 113 ș.u.

¹⁴ Vezi K. Schenk, *Leo's III. Wallen im Innern*, în „B.Z.”, V, 256 ș.u.

¹⁵ Cf. Ferradou, *Les biens des monastères à Byzance*, Bordeaux, 1896.

mănăstiri de la Studion¹⁶, „a Dalmatului”¹⁷, a Matronei¹⁸, a lui Calistrat¹⁹, a lui Dios (Δίου), a lui Bassian²⁰ și a lui Maximin²¹; mai erau și care adăposteau²² „acmeți”^d, fără a mai socoti mănăstirile din provincie²³, ajungând pînă la cifra de șapte sute. Călugării lor erau predicatori populari, luptători energici și neîntrețuți agitatori. Moaștele ce se păstrau acolo atrăgeau numeroși credincioși și binefăcători. Patriarhii²⁴, episcopii și aceste legiuni monahale ajunseseră o adevărată primejdie pentru autoritatea laică reprezentată de împărat.

34 A restitui societății — adică rîndurilor rărîte de contribuabili și de soldați — pe acești dezertori refugiați în mănăstire, al căror număr creștea neîncetat în cursul nenorocirilor care se abăteau asupra Imperiului, sub influența înfricoșătoare a cometelor, a cutremurelor de pămînt și a incendiilor, a închina războiului liberator tot acest aur fără de folos care strălucea în fundul bisericilor, a supune la dări și chiar la administrarea de către funcționarii imperiali imensul patrimoniu // al bisericii, aceste bunuri de mîna-moartă, care refuzau în virtutea imunității tributul de aur și tributul de sînge, era un program în stare să ispitească ambiția acestor oameni de o energie cumplită și în realitate neatinși de nici o superstiție care au fost Leon și Constantin V²⁵.

Trebuia totuși o legitimare pentru a întreprinde o operă atît de îndrăzneată și care comportă mari riscuri. Era atunci vremea persecuțiilor îndreptate de califi contra creștinilor din Siria, pe care îi socoteau idolatri, închinători la sfinți de lemn făcuți de mîna unor zugrăvi. Yezid^e interzisese cu asprime cultul icoanelor (723)²⁶. Mulți creștini din Siria, pe care monofizismul lor

¹⁶ Tougard, *La persécution iconoclaste, d'après la correspondance de S. Théodore Studite*.

¹⁷ „É.O.”, II, 138 ș.u. (mănăstirea Sf. Isac).

¹⁸ Teofan, ed. de Boor, I, 141. Vezi mai jos nota 22.

¹⁹ Vezi Skarlat Byzantios, Κωνσταντινούπολις: descrierea mănăstirilor.

²⁰ Vezi mai jos nota 22.

²¹ Vezi nota 19.

²² Vezi Teofan, I, 141; Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 709; Pargoire, în „É.O.”, II, 304 ș.u., 365 ș.u. Referitor la Everget, idem, *ibid.*, IX, 366 ș.u.; X, 155 ș.u.

²³ Mănăstirea Agaurilor (A. Hergès, în „É.O.”, II, 230—238). Mănăstirea Sf. Ioan Teologul la Pelecete, în Bitynia, este din sec. VIII (idem, *ibid.*, I, 274 ș.u.). Despre Maica Domnului din Chalkopratia, *ibid.*, 1924, 36 ș.u.

²⁴ Vezi Ebersolt, *Sanctuaires*, 105.

²⁵ Ch. Diehl („B.Z.”, XV, 290) crede și el că „s-ar restrînge într-adevăr mult prea mult importanța acestui conflict memorabil dacă el ar fi redus aproape în întregime la un conflict religios, et c'est en méconnaissance étrangement la portée”. La fel gîndește și L. Bréhier (vezi și *La Cour impériale de Constantinople à l'époque de la querelle des images*, în „Revue des cours et conférences”, 1901, 658—698; *Le caractère général et la portée de la réforme iconoclaste*, *ibid.*, 226—235). O părere opusă este aceea a lui Ostrogorsky, în *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929; cit și în „B.Z.”, XXX, 394 ș.u.; cf. „Byz.”, IV, 765 ș.u.; Dölger, în „Göttingische gelehrte Anzeigen”, 1929, nr. 8; Pargoire, în „É.O.”, 1930, IV, 92 ș.u., 157 ș.u.; „R. Or. chr.”, VI, 1901. Cf. Bury, *Iconoclasm*, în revista „The Pilot”, 1900, nr. 36; dom H. Leclerc, *Les Martyrs, IV, Juifs, Sarrasins et iconoclastes*, Paris, f.a.; Millet, *Les iconoclastes et la croix*, în „Bull. corr. hell.”, XXXIV (1910), 96—109.

²⁶ Vezi Pawlowski, în „B.Z.”, II, 367 ș.u.; Georges Marçais, în „Byz.”, VII, 161 ș.u.; Gaston Wiet, în *Précis de l'histoire d'Égypte*, II, 133.

35 îi apropia de islam ²⁷, semiți dispuși prin spiritul lor spre concepții abstracte, semibarbări incapabili de a gusta desfătărilor artei, par să fi acceptat această măsură fără mare durere. Leon era el însuși înconjurat de sirieni care îl îndemneau să pornească // și el la rîndul său opera de purificare, scutind astfel pe creștinii din Răsărit de învinuirea că ar urma exemplul păgînilor, închinîndu-se la idoli. Sfetnici evrei și-ar fi adăugat și ei sfaturile ²⁸.

Dealtminteri, curentul era încă și mai general. Cum călugării budiști din China procedau, cu bună știință sau nu, în același fel împotriva statului, împărații acestor locuri îndepărtate au găsit că este nevoie de măsuri energice pentru a recupera pierderile suferite din această cauză de tezaur și de armată ²⁹. Leon a crezut că poate să realizeze cu soldații din Constantinopol această reformă revoluționară.

A început cu un decret, interzicînd doar adorarea icoanelor, care puteau totuși fi păstrate ca obiecte decorative (725) ³⁰. Icoanele au fost mai întîi îndepărtate din edificiile publice, de pe piețe, de pe ziduri.

36 Emoția poporului a fost foarte slabă: nu au avut loc decît tulburări sporadice, ca uciderea de către femei a spatharocandidatului Iovian, cînd acesta a lovit cu toporul icoana Mîntuitorului de la Chalkopratia. Artizanii nu iubeau pe călugări, care prin atelierele lor le luau clientela ³¹. După cîtva timp, locuitorii orașelor, // îndemnați chiar de unii episcopi, au asumat de bună voie misiunea de a distruge icoanele pe care le acopereau de batjocură ³². Oamenii se puteau crede în vremea cînd toată lumea se înverșuna contra rămășițelor păgînismului proscris. La țară, proprietarii priveau cu gelozie la bunurile de mîină moartă care le acaparau șerbii. Se scoteau strigăte de bucurie amestecate cu aclamații pentru împărat. „Astăzi lumea este salvată pentru că tu, împărate, ne-ai scăpat de idoli” ³³. Dacă unele femei, ca patricia Maria, s-au tulburat cînd au văzut icoanele tîrîte pe străzi,

²⁷ Despre pătrunderea simultană a islamului și a creștinismului în vremea aceasta, Montmasson, în „É.O.”, XIV, 232 ș.u.; prezența și la musulmani a unor reprezentări de chipuri umane, asemenea icoanelor.

²⁸ Samuel Krauss, *Studien zur byzantinisch — jüdischen Geschichte*, Leipzig, 1914; Janin, în „É.O.”, XIV, 126 ș.u.; R. P. Blake, în „Orientul creștin” (ruses), III (1919), 175—194; Samuel Krauss, în „B. ngr. J.”, VII, 57 ș.u.; Béés, *ibid.*, II, 159 ș.u. (la Ianina). Totuși Leon ar fi poruncit să fie botezați cu de-a sila evreii; Dölger, *Regesten*, nr. 285.

²⁹ Vezi studiul nostru *Les origines de l'iconoclasm*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.” XI (1924); cf. Pargoire, *op. cit.*, 254—256 (răscoale militare contra ereticului).

³⁰ Dölger, *Regesten*, p. 35. Declarațiile ortodoxe ale lui Leon făcute papii reprezintă o falsificare (*ibid.*, nr. 279). Poruncile trimise din 725—726 la Roma, de a distruge statuia Sf. Petru și de a-l captura pe papă, care se opune la executarea unor anumite măsuri fiscale (*ibid.*, nr. 279, 287—288), par foarte îndoielnice, neavînd nici un sens politic.

³¹ Scrisoarea papii, Mansi, XII, c. 951 ș.u.; Viața Sf. Ștefan cel Tînăr, p. 1085.

³² Dölger, *Regesten* (din anii 727 și 729).

³³ Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ ὅτι σὺ, βασιλεῦ, ἐλυτρῶσω ἡμᾶς ἐκ τῶν εἰδώλων; Viața Sf. Ștefan cel Tînăr, 1121. De asemenea Ἀληθῶς ἡ καρδία σου ἐν χειρὶ Θεοῦ (Cu adevărat inima ta este în mîna lui Dumnezeu). Sub fiul și continuatorul acestuia, Constantin: Εἰ μὴ Κωνσταντῖνος ἡμᾶς τῆς εἰδωλομανίας ἐρρύσατο, Χριστὸς κατ' οὐδέναν τρόπον ὀφελῆσαι δεδύνηται (Dacă Constantin nu ne izbăvea pe noi de păcatul idolilor, Hristos n-ar fi putut în nici-un fel să ne vină în ajutor); elogiul patriarhului Nikefor, atașat la sfîrșitul Vieții sale, 601.

ele nu au fost urmate de mulțime ³⁴. Moaștele au avut aceeași soartă: s-a dat poruncă să fie înecate ³⁵.

Lucrul început de Leon a fost continuat de Constantin, care a pus să fie condamnată cât mai formal erezia icoanelor de către un mare conciliu constantinopolitan, format din 338 de episcopi (754) ³⁶. Chiar dacă patriarhii respectivi ai Siriei și Egiptului au rămas credincioși cultului icoanelor ³⁷, împărații distrugători ai icoanelor (iconoclaștii) au găsit, după retragerea patriarhului de Constantinopol, Germanos (ianuarie 730), șefi ai bisericii de Constantinopol pe voia lor ³⁸: un Anastase (730—754), apoi un Constantin (754—766), pe care augustul său omonim ³⁹ l-a înfățișat el însuși mulțimii // spre sfârșitul sinodului de reformare, strigînd din înălțimea amvonului, unde au apărut împreună: „Mulți ani patriarhului ecumenic Constantin“.

Mai trebuie observat că în vreme ce Ioan Mansur^b sau Chrysorhoas din Damasc ³⁹ (Damaskinul) deveneau celebri prin polemica lor contra iconoclastului ⁴⁰, Teodor, patriarhul Antiohiei nu a șovăit să transmită știri privind-i pe stăpînii săi arabi acestui împărat bizantin, șef al unei erezii profanatoare contra celor sfinte. În campaniile sale contra arabilor, Constantin nu a întîmpinat din cauza iconoclasmului său o primire mai rea sau o ascultare mai slabă. Indignarea contra lui — cel osîndit la iad încă din leagăn, cel care a spurcat cristelnița la botezul său, *Copronymul* — s-a manifestat doar sub forma fără gravitate a pamfletelor sau a protestărilor istorice din cronografe. Tot astfel fusese atacat și împăratul Leon, socotit complicele „vizirului“ⁱ profanator, pentru dorința lui de a se înțelege cu arabii și numit cu ocară nestorian, prieten al evreilor, maniheian, frigian, Senacherib^j, Cameleon ⁴¹, dar absolut nici într-un loc nu au ridicat masele populare stindardul revoltei contra lui sau a fiului său ⁴².

S-a văzut foarte curînd cît de vaste erau proiectele imperiale. Învățămîntul a fost smuls călugărilor. Împăratul și-a logodit fiul cu o fiică a Ateinei, Irina. Mănăstirile au fost golate cu forța și folosite drept cazărmi pentru soldații privilegiați ⁴³, sau — ca la Blacherne — transformate în grădini publice ⁴⁴. Predicatorii ambulanți care lăudau viața // cenobitică și îl criticau în același timp pe împărat, au fost executați ⁴⁵. Nu s-a mai îngăduit celor învinși, celor dezamăgiți de viața politică, intriganților demascați și criminalilor de stat să-și caute un refugiu în mănăstiri. Dregătorii din pro-

³⁴ Viața Sf. Ștefan cel Tânăr, 1085. Cf. *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 436, 441.

³⁵ Paul Diaconul.

³⁶ Viața Sf. Nikefor, 135. Despre „thesmos catholicos“, 764—765, Nikefor, 73; Teofan, ed. de Boor, 437.

³⁷ Teofan, ed. Bonn, 669.

³⁸ Operele sale, în Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 329 ș.u.

³⁹ Viața Sf. Ștefan cel Tânăr, 1084—1085. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 256—258.

⁴⁰ Vezi Viața sa, în Migne, *P. Gr.*, XCIV, c. 429 ș.u.

⁴¹ Teofan, 675—676, 678; *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 436; Viața Sf. Nikefor (Migne, *P. Gr.*, C, c. 69, 76, 530); Viața Sf. Platon (Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 819, 1245, 1257, 1533); *Acta Sanct.*, august, II, 435; Migne, *P. Gr.*, CV, c. 931 ș.u. (Viața Sf. Iosif).

⁴² Vezi și izvoarele nebizantine: Sebeos, 93 ș.u.; Ghevond, trad. Chahnazarian, citată mai sus.

⁴³ Teofan, 685.

⁴⁴ Viața Sf. Ștefan, 1120, 1169.

⁴⁵ Teofan, 667, 674.

vincii, făcînd paradă de zel în aclamațiile mulțimii ⁴⁶, adunau în cîte un cîmp din marginea orașului călugări adesea cu barba smolită și călugărițe, și îi sileau să se cunune în prezența poporului, care nu se gîdea nicidecum să-i apere ⁴⁷. Perechi de acestea au apărut, ținîndu-se de mină, la reprezentațiile Circului, adăugîndu-le o notă comică nouă: călugărul ipocrit constrîns să se întoarcă la plăcerile și datoriile lumii acesteia ⁴⁸. Nu a mai existat niciun respect pentru autoritatea patriarhală. Anastase^k, primul din șefii bisericii astfel reformată, a fost orbit, apoi rechemat în Scaunul patriarhal. Constantinⁱ, care fusese proclamat chiar de către împărat, a fost condamnat să asculte citirea în public, la Sf. Sofia, a listei actelor sale criminale, fiind palmuit în șir, o dată pentru fiecare păcat. Ciomăgit, tuns, ras, anatemitat, rebotezat cu numele de Skotiophis, plimbat călare de-andoasele pe un măgar prin tot Circul, exilat, i s-a tăiat în sfîrșit capul, care a fost expus mai multe zile, atîrnat de urechi, iar cadavrul său a fost aruncat la gunoi. S-a ajuns la interzicerea invocării sfinților ⁴⁹ și chiar la oprirea formelei rugăciunilor ⁵⁰.

39 Papa^m a trebuit să intervină, și intervenția sa a fost făcută cu o mare energie și un înalt sentiment al autorității pe care o reprezenta. Niciodată pînă atunci nu rostise episcopul de la Roma asemenea cuvinte în care se amestecă un entuziasm profetic, // ca acela al proorocilor din Israel, cu simțul foarte clar al realităților politice și al rolului pe care putea să și-l aroge papalitatea. În cele două scrisori ale sale de recriminare pe care le adresează împăratului Leon, se vedește încă de la început un sentiment de neatîrnare totală față de acesta. După un șir de sirieni și de greci care îl precedaseră în Scaunul roman, Grigore II era, în sfîrșit, un roman ⁵¹ (și dintre urmașii săi doar Zaharia va aparține ca origine lumii răsăritene). În prima din scrisorile sale, scrisă într-un stil de o extraordinară violență, el nu se mărginește să afirme principiul că cele două puteri, laică și ecleziastică, trebuie să rămînă fiecare în domeniul său și să declare că dacă ei vor vrea să fărîme la Roma chipul Sf. Petru și să-l ia chiar pe el prizonier, ca pe papii Martin și Constantinⁿ, el se va retrage în Campania și va înfrunta fulgerele imperiale care „se vor lupta doar cu vîntul” ⁵²; și să amintească în treacăt tot ce aduce pietatea populară icoanelor și tot folosul pe care îl trage ea de la ele și pe care nu l-ar putea înlocui cuvîntările și muzica ⁵³. El însuși, împăratul Leon, s-ar lăsa el oare despuat de purpură și de coroană? El definește acest principiu nou, că prin meritele Sf. Petru, pe care îl respectă tot Occidentul, el reprezintă „elementul de legătură între Occi-

⁴⁶ I se striga lui Constantin: Ἀγάθη ἐγύρασε, σὺ δὲ αἰτὴν ἀνενέεσσας; *Fatria*, loc. cit., c. 573. Cf. *ibid.*, c. 501.

⁴⁷ Teofan, 688. Mănăstiri arse, *ibid.*, 647.

⁴⁸ Viața Sf. Ștefan, 1139, 1160, 1164—1165.

⁴⁹ Teofan, 678 ș.u., 681—683. Despre patriarhul Nikefor, un slav, *ibid.*, 680.

⁵⁰ Teofan, 684.

⁵¹ Totuși va fi întemeiată mănăstirea greacă a Sf. Chrysogen pentru muzica orientală: „graecae modulationis psalmodiae coenobium”.

⁵² Πᾶσα ἡ δύσις καρποφορίας πιστεῖ προσφέρει τῷ ἀγίῳ κορυφαίῳ (Tot Apusul aduce roade prin credință sfințului lor conducător); Mansi, XI, c. 951 ș.u.

⁵³ Ἀργολογία καὶ ὕθλους, κιθάρας καὶ κροτάλια τε καὶ αὐλοὺς καὶ λύραν (Discursurile vane și flecăreliile, chitarele și castanietele, flautele și lira).

dent și Orient”⁵⁴. Tot Occidentul are privirile întoarse asupra sa⁵⁵, silindu-l „să fie ceea ce trebuia să fie și de la care modestia sa ar prefera să se dea în lături”. Lui i se datorește faptul că șefii occidentali — pe care îi intitulează βασιλεύοντες asemenea basileului unic pînă atunci — au primit scrisorile sale „așa cum se cuvine să se cinstească între ei basileii”⁵⁶, în vreme ce acum, după ce oameni de pretutindeni de la Roma, din „Francia”, vandali, locuitori ai Mauretaniei și ai Gotiei, au fost martori ai profanării de la Constantinopol // și după ce au raportat ce au văzut, șefii din nord, longobarzi și „sarmați” se năpustesc asupra Decapolei, ocupă Ravenna, asediază Roma însăși, pe care împăratul nu mai este în stare să o ocrotească, putîndu-și abia apăra Capitala și aceasta doar datorită vecinătății mării⁵⁷.

Au mai fost ulterior, este drept, unele raporturi între Sfîntul Scaun și Constantin V, fiul lui Leon III, care i-a trimis ceva daruri, dar curînd indignarea romană se întoarce iarăși contra aceluia al cărui Imperiu este intitulat o „Grecie” oarecare. Contra exarhilor — ai căror delegați oficiali au trebuit odinioară să-și caute un loc de salvare în fața miniei romanilor, care voiau să-i pedepsească chiar sub patul aceluia^o pe care veniseră să-l aresteze — se ridică o „miliție a întregii Italii”, care joacă în Occident același rol ca tovarășii lor din Orient, obișnuiți să facă și să desfacă împărați — și pe deasupra ajung să se considere și ei ca depozitarii misiunii speciale a acestui Occident⁵⁸.

Însă acești iconoclaști, distrugători presupuși sinceri în ofensiva lor victorioasă, o clipă au fost și citori. Fără a cuprinde aici întemeierea mănăstirii Xelenitului, pe care magistrul Niketas, sub împăratul Leon, a plătit-o cu capul său⁵⁹, Constantin a ridicat clădiri Sfintei Eufemia din Circ⁶⁰, în vreme ce încă sub Leon, astronomul Heliodor a îndrăznit să înalțe un „anemodulion” de aramă⁶¹.

NOTE

a. Themă numită după tricii fixați de împărați în Asia Mică. Organizarea din vremea lui Heraclius suferă modificări sub Iustinian II, care mai adaugă thema Traciei europene pentru apărarea contra bulgarilor. Teritoriile lor sînt apoi fracționate sub Leon III.

⁵⁴ Τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως μεσότοιχον καὶ μεσόφραγα τυγχάνοντες (Fiind ei zidul intermediar și legătura dintre Apus și Răsărit).

⁵⁵ Πᾶσα ἡ δύσις εἰς τὴν ἡμέτεραν ἀποβλέπει ταπεινώσιν (Întregul Apus își îndreaptă privirile asupra umilinței noastre).

⁵⁶ Διὰ τοῦτο καὶ τὰ λαυράτα του κατεδέξατο καθὼς πρέπει βασιλεῦσι τιμῶν (Din cauza aceasta a primit și cununile sale, așa cum se cuvine să se aducă cinstire împăraților) mai sus οἱ βασιλεύοντες τῆς δύσεως (cei care împărătesc peste Apus).

⁵⁷ Οἶδας ὅτι τὴν Ρώμην τὸ βασιλεῖον σου ἀμύνασθαι οὐ δύνασαι, εἰ μὴ μόνον τῇ πόλιν διὰ τὴν προσπαρακειμένην αὐτῇ θάλασσαν καὶ τὰ πλοῖα.

⁵⁸ Viețile papilor Ștefan II, Ștefan III și Adrian. Grigore se arată gata să meargă să boteze în nordul depărtat pe un principe numit „Septet”.

⁵⁹ Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269.

⁶⁰ *Patria*, loc. cit., c. 549. Fabrici de mătase imperiale, Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 194.

⁶¹ *Patria*, loc. cit., c. 588.

- b. Împăratul Anastase II (713—715).
 c. Ei voiau să explice iconoclasmul său printr-o pretinsă făgăduială făcută de el unor evrei, care i-ar fi prezis urcarea sa pe tron.
 d. Adică „cei fără somn”, călugări oficiind neîntrerupt ziua și noaptea împărțiți în echipe. Sub acest nume au fost desemnați în genere și ortodocșii extremiști, opunându-se la orice împăcare cu monofiziții.
 e. Vezi mai jos nota i.
 f. De aici încolo este vorba împreună de politica lui Leon și a lui Constantin până în dreptul notei 50, când se reia firul cronologic întrerupt.
 g. Constantin V.
 h. Sf. Ioan Damaskinul era de neam sarazin și ocupa o dregătorie la curtea califului din Damasc, ceea ce îl pune la adăpostul eventualelor persecuții bizantine.
 i. Este probabil desemnat aici califul omeiad Yezid II (720—724), care a poruncit în 723 să fie distruse icoanele din bisericile și casele creștinilor de sub ascultarea sa.
 j. Regele asirian, persecutorul evreilor. Cuvîntul de ocară „Cameleon” se datorește potrivirii de nume (Leon); numele acesta unind cămila cu leul desemna un animal fantastic și diabolic, neavînd nimic comun cu cameleonul real.
 k. Patriarh de Constantinopol (730—ianuarie 754), fost „syncel” al patriarhului Germanos, depus de Leon pentru că nu a acceptat directivele iconoclaste expuse de acest împărat. Numit în locul acestuia, a patronat iconoclasmul. În 741 cînd Artavasde, cumnatul lui Constantin V, a uzurpat coroana, patriarhul l-a încoronat și a îngăduit cultul icoanelor după directivele noului împărat. Deși a fost supus la ocări și maltratări după victoria lui Constantin, a fost totuși păstrat în scaun. După o emendare a textului lui Teofan s-ar părea că el nu a fost orbit, ci biciuit.
 l. Patriarhul Constantin depus în 766, a fost executat în 768.
 m. După urmărirea acțiunii ambilor împărați se revine acum la împăratul Leon III, căruia i-ar fi scris papa Grigore II (715—731), protestînd contra hotărîrilor din 730. Dar autenticitatea acestor scrisori mai este încă discutată.
 n. În realitate, papa Constantin a fost poftit și primit cu cinste de Iustinian II în 710 și deci nu poate fi pus alături de Martin I, judecat, batjocorit și exilat în 649—655.
 o. Papa Sergiu, în 692.

II

REAȚIA ORTODOXĂ

41 După moartea lui Constantin¹ reprezentanți dibaci ai tagmei monastice // au provocat o mișcare de reacție. Anumite împrejurări le-au venit în ajutor. Leon, fiul împăratului și al unei prințese kazare², mort la 58 de ani pe corabia pe care se reîntorcea dintr-o campanie militară³, a avut o domnie scurtă (775—780)⁴. El a lăsat puterea văduvei sale Irina⁵ și fiului său, în vîrstă abia de zece ani, noul Constantin așa-zisul πῶλος ἄζυγης (mînzul neînhămat) al ortodocșilor.

Senatul a proclamat suirea pe tron a lui Constantin și a Irinei, dar văduva împăratului a înlocuit această intitulăție prin cea de Irina și Constantin. Ea voia de fapt să domnească singură. Apoi cînd fiul ei a împlinit douăzeci de ani, a avut și el aceeași ambiție.

¹ Cadavrul său a fost dezgropat și ars în timpul regenței împărătesei Teodora (Migne, *P. Gr.*, CLVI, c. 738).

² Pentru căsătorie, Teofan, 631.

³ Viața lui Nikefor, ed. Migne, *P. Gr.*, c. 505—506.

⁴ Vezi Viața Sf. Teofan, *ibid.*, CXV, c. 12.

⁵ Vezi Phoropoulos, Εὐρήνη ἡ Ἀθηναία, 769—802, I, Leipzig, 1886.

Pentru a-și întări mai bine puterea, el va duce mai departe politica religioasă inaugurată de maica sa. În adevăr, în septembrie 787, cu toată opoziția soldaților — care au împiedicat ținerea conciliului de ispășire la Constantinopol (în 786), acesta s-a adunat apoi la Niceea, loc neexpus demonstrațiilor militare și populare — și acolo patriarhul Tarasios a determinat o retractare generală a ereticilor și afirmarea solemnă, sprijinită pe numeroase texte citite solemn, a ortodoxiei ce părea că nu mai poate fi zdruncinată⁶.

De ambele părți, și a mamei și a fiului, care ca sentimente nu valorau mai mult unul ca celălalt, s-au cerut jurăminte de credință, bine plătite și rău ținute, din partea vechilor soldați ai lui Constantin, pe care Irina a reușit, în sfârșit, cu iscusință să-i îndepărteze din această Capitală pe care o ținuseră multă vreme sub dominația lor. Sfetnicii favoriți ai împărătesei, eunucii Staurakios și Aetius, care nutreau și ei // ambiții imperiale pentru sine sau rudele lor, s-au amestecat și au înveninat cearta⁷. Au izbucnit revolte în favoarea altor candidați la putere, în Sicilia (răscoala lui Elpidius) și chiar la Constantinopol armeniacii s-au răzvrătit⁸ și au fost risipiți prin provincii, însemnați pe frunte cu inscripția în cerneală neagră: Rebel armeniac (Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος).

În sfârșit Irina a reușit să săvârșească această crimă nemaiauzită pînă atunci chiar la Bizanț, de a-și orbi propriul său fiu. Acesta însă nu a murit de pe urma acestei mutilări și a sfârșit chiar prin a o ține prizonieră. Ea a ieșit totuși din închisoarea ei și a pus din nou să i se ardă ochii nenorocitului, care și-a pierdut viața odată cu vederea (797)⁸.

Curînd au izbucnit noi revolte și mama criminală s-a dus să moară, nu acolo unde voiau să o trimită învingătorii, la Lesbos, ci în insulele Principilor, în momentul (802) cînd mai purta încă tratative pentru frontierele Occidentului cu Carol cel Mare, a cărui fiică Rothrude fusese cîțiva ani logodnica fiului ei mort⁹. Cît despre pretinsul proiect // de căsătorie a ei cu „împăratul pe care tocmai îl crease papa“, el este imposibil din toate privințele, începînd cu ideea de unitate întotdeauna apărută cu dîrzenie de Bizanțul legitimist și sfîrșind cu faptul că Irina este „împărat“ și nu împără

⁶ Actele la Mansi, *Concilia*, XII. Vezi mai jos.

⁷ Irina încercase să își cîștige simpatii după rețeta din sec. VI, anulînd datoriile față de stat și reducînd drepturile vamale la Abydos și Hieron; Teofan, 737.

⁸ Fără îndoială el este acel Constantin Caballinus, desemnat astfel după pasiunea sa pentru cai (vezi sensul exact al cuvîntului dat de Bury, *Later Empire*, 462, nota 1), menționat de un izvor italian (editat de Waitz, *Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI—IX*, 1878 și apoi de Capasso, *Monumenta ad neapolitani ducatus historiam pertinentia*, I, 1881: „Constantini imperatoris Caballini amentia . . . Constantinus Caballinus, instigatus supervia, cum Romam dominaturus venire conaretur, crudeli ritu cum regno morte amisit et hejulus se vivum perpeti tartareas penas“). Pentru orbirea sa vezi Petrides, în „É.O.“, IV, 72 ș.u.; pentru moartea sa la 15 august 797, vezi Brooks, în „B.Z.“, IX, 65—67. Vezi și Einhard, *Annales*, 787, pentru supliciuul său „propter morum insolentiam“. Vezi și Viața Sf. Teodor Studitul, în Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 141.

⁹ Altă solie în 798 (după Analele france, Dölger, *Regesten*, nr. 353, cf. nr. 357, pentru cea din 802). Referitor la pretinsul portret al Irinei, Hans Graeven, în „Jahrbücher der kön. preussischer Kunstsammlungen“, 1898 (acesta ar fi de fapt al Amalasuntei). Buckler, în *Harunu'l Rashid and Charles the Great*, Cambridge Mass., 1931, p. 20, mai susține încă teza unui proiect de căsătorie al lui Carol cel Mare, el însuși, cu împărăteasa Irina. Despre aceasta va fi vorba mai jos.

teasă. Este vorba de un simplu zvon răspândit de dușmanii acestei femei grozave și extraordinare ¹⁰.

Patriciul și logothetul Nikefor a uzurpat puterea în dauna fiilor, orbiți și ei acum, ai lui Constantin VI ¹¹ și demele trezindu-se o clipă din toropeala lor l-au aclamat ¹².

Încă de la început^b, pentru a câștiga de partea ei o tagmă rămasă puternică chiar și în anii din urmă, Irina numise patriarh pe un fost călugăr Paul (780—784), foarte dispus să restabilească cultul icoanelor ¹³. Și astfel, după ce papa Grigore II rupsese legăturile cu Leon în timpul persecuției ¹⁴ — Sfântul Scaun ridicînd chiar pe un „antart” italian, un contra-împărat^c, — și interzisese cu mai mult sau mai puțin succes orice legături între italienii ortodocși și Constantinopolul eretic — acum în 784, papa Adrian I (772—795) îl lăuda pe Paul, împăciuitorul și pe urmașul acestuia, patriarhul Tarasios (784—806) ¹⁵.

Un nou și mare conciliu ecumenic s-a adunat deci la Constantinopol (786), din care nu lipsea decît patriarhul Ierusalimului ¹⁶. Soldații l-au risipit, dar el și-a ținut ulterior ședințele sale la Niceea ¹⁷ (septembrie 787). Concluziile au fost proclamate // chiar în Capitală ¹⁸. A fost condamnată politica religioasă a lui Leon și a dinastiei sale. Pentru a câștiga adeziunea locuitorilor din Constantinopol, recunoscători amintirii lui Constantin V, principe darnic și punctual în distribuirea *annonei*, și luptător glorios contra bulgarilor — și pe care mai târziu, în cursul marilor înfrîngeri, constantinopolitanii l-au văzut parcă ieșind aievea din mormîntul său de la Sfinții Apostoli ca să alerge călare în apărarea Imperiului — împărăteasa Irina s-a îngrijit pe de o parte de un cimitir pentru săraci, cimitirul Sf. Luca, precum și de un cartier al lor, de locuri de găzduire și de un spital pentru ei, pe de alta a scăzut dările și a renunțat chiar la o parte din drepturile de vamă ¹⁹. Dar am văzut că aceste concesii nu i-au fost de mai mare ajutor decît crimele sale ²⁰.

¹⁰ Vezi studiul nostru, *Orient et Occident au Moyen-Âge*.

¹¹ Pentru toate aceste evenimente, Teofan, 703, 705, 719 ș.u., 720, 726—727, 730, 732, 735—738, 743, 745. Împăratul dușman Arsabir, *ibid.*, 750—751.

¹² Teofan, 738.

¹³ *Ibid.*, 689.

¹⁴ Vezi Dölger, *Regesten*, 41—42.

¹⁵ Teofan, 708—709, 713—714.

¹⁶ *Ibid.*, 714. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 263—265.

¹⁷ Teofan, 715—716.

¹⁸ *Ibid.*, 71. Gelzer observă că încetează acum pentru totdeauna funcția de președinte al bisericii, pe care și-o mai atribuia încă Leon III, care făcea cunoscut papii că este totodată și preot și împărat (*Kultur*, 4—5).

¹⁹ Teofan. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1268.

²⁰ I se datorează Irinii împreună cu Constantin, biserica Sf. Anastase; *Patria, loc. cit.*, c. 552. Ei singure biserica Sf. Eufrosina, *ibid.*, c. 576; Sf. Eustathie, *ibid.*, 196. Palatul Eleutherie, *ibid.*, c. 601. Fundațiile caritabile ale împărătesei, *ibid.*, c. 581. O statuie a lui Hristos în mozaic, *ibid.*, c. 552. Statuia împărătesei, *ibid.*, c. 608. În mănăstirea Livezilor τὸν Αἰβαδίων sînt mormintele lui Constantin, al primei sale soții, Maria, nepoata marelui donator Filaret, zis Eleemon, și ale fiicelor lor Irina și Eufrosina, care s-a măritat cu Mihail

45 Trebuie să-i acordăm o înaltă prețuire împăratului Nikefor care avea o conștiință înaltă despre puterea sa, pe care declara că nu vrea să o subordoneze nimănui, avînd drept țel binele Imperiului. A reformat fîscul, a pîruncit o nouă conscripție a contribuabililor, a anulat scutirile de impozit, a supus la tributul zis „kapnikon“, pe care îl administra // uneori el însuși, chiar și bunurile clerului, a controlat cu atenție mișcarea bogăției publice, a urmărit pe deținătorii de comori descoperite, a pus să se împartă la date fixe pămînturile nelocuite, pentru a spori numărul agricultorilor, a acordat avansuri marinarilor ca să-și repare corăbiile și a interzis^d camăta²¹.

A reluat oarecum pe seama sa tradiția iconoclastă, a numit împotriva voinței călugărilor drept patriarh pe un învățat luat dintre laici, cronicarul Nikefor²², omonimul său (806—815), a tolerat pe paulicienii din Tracia²³ și a atribuit unor soldați anumite mănăstiri și case de episcopi drept reședințe²⁴. După ce a încheiat pace cu arabii (806)²⁵ și a pus capăt răscoalei lui Arsa-bir²⁶, s-a îndreptat către apărarea dinspre nord a Imperiului. Acesta fusese readus de șirul de nenorociri interne în aceeași stare jalnică în care îl găsisese împăratul Leon cu un veac mai înainte, atît din punctul de vedere material, cît și al prestigiului, precum și al vieții intelectuale și artistice.

NOTE

a. Ei s-au pronunțat pentru Constantin VI, care a fost proclamat de armată singur împărat, dar acesta a reușit să nemulțumească pînă și pe susținătorii săi, pe care i-a schimbat în dușmani.

b. Urmează o privire retrospectivă asupra liniei politice urmată de Irina în privința problemei religioase, precum și o apreciere a măsurilor pozitive luate de împăratul Nikefor.

c. Petantius.

d. În sensul rezervării oricăror operații de împrumut pe seama exclusivă a Imperiului, ca un fel de monopol.

Gîngavul, *Patria*, loc. cit., c. 740, cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 126. (Referitor la divorțul împăratului pentru a se însura cu Theodata, vezi Viața Sf. Tarasios, Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 1406 ș.u.; *ibid.*, c. 829; XCIX, c. 136). Despre *πῆδημα Κωνσταντίνου τοῦ τυφλοῦ, υἱοῦ τῆς Εἰρήνης* (Saltul lui Constantin cel orb, fiul Irinei), *ibid.*, CXXII, c. 1280. Tipicul Irinii pentru mănăstiri, *ibid.*, CXXVII. Mănăstirea Πικριδίου clădită în timpul domniei Irinei, *ibid.*, CXXII, c. 1276. Elogiul Irinii de către Photios, *ibid.*, CII, c. 71—72.

²¹ Teofan, 756—758, 761. I se atribuie, după Gheorghe Monahul, impozitul zis *χαρ-τιατικά*. Referitor la ἀλληλέγγυον, impus pentru a acoperi cheltuielile contra bulgarilor, *ibid.*, 456, 475. Cf. Diehl, *From Nicephorus to the fall of the Phrygian dynasty*, în C.M.H., III

²² Teofan, 747.

²³ *Ibid.*, 759.

²⁴ Teofan.

²⁵ Izvoare arabe, în Dölger, *Regesten*, 45.

²⁶ Vezi și Finlay, *History of the Byzantine Empire*, ed. în „Everyman's Library“, Londra, f.a., p. 93. O altă răscoală, în 803, cea a lui Bendanes, Teofan și Genesios, 9. Vezi și ceva mai departe. Despre ultimii iconoclaști, vezi și Baynes, *History*, 91 ș.u.

III

PIERDEREA ITALIEI: „IMPERIUL“ OCCIDENTALILOR

În momentul în care Nikefor pornea la opera de readucere a bulgarilor năvălitori la datoria lor de federați, Imperiul, care pierduse Siria, Egiptul și Africa romană, era pur și simplu expulzat din Italia.

46 // Lumea vede de obicei la Roma prea mult doar pe papă, cu drepturile și ambițiile sale, și uită că mai este și un „popor roman“, care s-a format sub cîrja pontificalului ca o „Romanie“ italiană, în frunte cu „juzii“ săi, susținută de o aristocrație, aceea a „primaților“ și apărată de o „miliție“, un „exercitus“. Această forță populară creează adesea exarhi pe care împăratul trebuie să-i accepte: un patriciu Mauriciu, un Eleutherius, un Isac, un Mauriciu Cartularul, un Mezetius¹. Uneori ea îndrăznește să înalțe pe scut așa-zii „an-tarți“, care nu erau altceva decît candidați italieni la Imperiu, așa cum vru-seseră unii să facă din Belisarie însuși un asemenea pretendent ca „rege al italienilor și al goților“.

În momentele de primejdie, cînd este amenințat papa, cum se întîmplă cu Sergiu în 692^a (pus sub ocrotirea Sfîntului Petru, „capul apostolilor“), miliția de la Roma, cea de la Ravenna, din toată Pentapola bizantină, „din regiunile vecine“, „din Italia“, se unește „ca să nu lase ca pontificele scaunului apostolic să meargă în orașul imperial“². Am văzut că trimisul exarhului Zaharia este fugărit de popor pînă sub patul papii. Această miliție a întregii Italii se ridică la începutul secolului VIII pentru a-l apăra pe papa Ioan VI (701—705) contra exarhului Teofilact și Ravenna revoltată este incendiată din porunca strategului Teodor. Așadar cînd un succesor al lui Ioan VII, papa Constantin (708—715), este poftit cu toată cinstea de împărat și este înțîmpinat cu cele mai mari onoruri de către fiul stăpînului, de către patricii și capii administrației, atunci cînd merge la Nicomedia să se unească în gînd cu împăratul, care îi sărută³ piciorul³, Roma populară se simte cuprinsă de o îndreptățită mîndrie, „omnis populus exultavit“.

47 // Ca și mulțimea din Constantinopol și acest popor hotărăște asupra accep-tării sau nu a eventualilor uzurpatori. Astfel el nu îl admite pe Filippikos, nici moneda sa, nici efigia sa, nici numele său. Cînd Bizanțul lui Leon lo-vește în Grigore II (715—731), Pentapola și armata venețienilor se înar-mează contra împăratului, unindu-se cu longobarzii dușmani. Sînt in-stalați duci, și aliații vor „să aleagă un împărat pentru a-l duce la Con-stantinopol“⁴. De fapt un oarecare Petantius, care a fost ridicat pe scut și care luase numele de Tiberiu, rîvnea la imperiu („regnum romani imperatoris“)⁵.

¹ După *Liber Pontificalis*, în lucrarea noastră *Orient et Occident au Moyen-Âge*, 71.

² *Liber Pontificalis*.

³ „Cum regno in capite se postravit, pedes osculans pontificis“. Viața papii Constantin, *ibid.* Cf. mai sus p. 216.

⁴ „Ut sibi eligerent imperatorem et Constantinopolim ducerent“; *Liber Pontificalis*. Cf. Paul Diaconul: „imperatorem super se constituere“.

⁵ *Liber Pontificalis*. Vezi mai sus. De asemenea și F. Gabotto, *Eufemio e il movimento separatista nell'Italia bizantina*, Turin, 1890.

Nu mai lipsise decât iconoclasmul pentru a duce la o ruptură definitivă. Ortodoxia care nu mai poate fi aflată la Bizanț, este căutată acum la franci⁶. Din momentul în care papa Ștefan II (752—757) a îndrăznit să creeze un patriciu — prerogativă evident imperială⁷ — și s-a dus să sfințească dincolo de Alpi pe un rege franc, ca pe un nou Saul, în persoana lui Pepin, existau germeii unui imperiu de uzurpare, creat prin răspîndirea Sfințului Mir pe fruntea șefului barbar, atât de adînc amestecat în viața romană a Galiei. Tot astfel la Constantinopol, într-o epocă în care erau certuri cu privire la dogmă, Iustin considerase încoronarea sa de către papă, adus anume pentru aceasta, ca o întărire esențială a situației sale⁸.

Ștefan II fusese ales în 752 sub patronajul șefului acestui „ducat roman“, format în ultimele vremuri și ajuns treptat la o organizare politică autonomă. Așa cum predecesorii săi se duseseră la Constantinopol, se duce
48 și el în Franția împreună cu tot ce reprezintă // această autonomie, în frunte cu „șefii miliției“, reprezentanți ai unui organism nou, care în fața scandalului iconoclastului își atribuie drepturile exercitate pînă atunci de împărat.

Și totuși Constantin V mai caută încă să îmbuneze această Romă care se declarase energic contra ereziei lui Leon III⁹. Cînd Aistulf, regele longobarzilor, a ocupat Ravenna în 751 — și s-a crezut chiar că el ar fi cedat papii dreptul de a o relua pentru Imperiu (dar este vorba desigur de un document fabricat în legătură cu întemeierea statului pontifical¹⁰) — Pepin, care a intervenit pentru Sf. Scaun, vrînd să-i creeze acest domeniu, a fost făcut atent că fosta capitală a lui Honoriu revine de drept Imperiului căruia îi fusese răpită¹¹.

Scenele de anarhie care se petrec la Roma între moartea lui Ștefan II (757) și instalarea unui succesor omonim (Ștefan III, 768—772)¹², arată cît de mult dispune această „dominica plebs“, alături de marile familii din Campania, de orașul Roma, unde nu mai șade nici un „duce“ bizantin, căci acest reprezentant al împăratului s-a stabilit definitiv la Rimini, de unde putea fi dominată Ravenna. Unul din concurenții la demnitatea pontificală a fost prins și orbit. Li s-a cerut fiilor lui Pepin — care era rege la el și patriciu la Roma¹³ — din partea acestui „popor roman“ redevenit suveran,
49 să autorizeze ținerea unui conciliu care să judece, // cu participarea epis-

⁶ Vezi Gasquet, *l'Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris, 1888.

⁷ „Cum patriciis et omnibus inclitis“. Lucru subliniat și de Mystakidis, *Byzantinisch-deutsche Beziehungen zur Zeit der Ottonen*, Stuttgart, 1891.

⁸ *Liber Pontificalis*. Nu există nici un motiv de a pune la îndoială realitatea unui act atât de important. Vezi totuși, Bury, *History*, 1923, II, 157.

⁹ Pitra, *Juris Ecclesiae Graecorum historia et monumenta*, II, pp. XI—XVII.

¹⁰ Este vorba de fragmentul publicat de Fantuzzi, în *Monumenta Ravenn.*, IV, 264 (preluate de Troja și Mansi). Cf. Henri Hubert, *Étude sur la formation des États de l'Église*, în „R.H.“, LXIX (1899), 240, 241—272. În 757 papa Paul putea să întrețină relații cu scaunul Alexandriei; după Continuatorul lui Fredegarius, Hefele, *Conciliengeschichte*, și Buckler, *loc. cit.*

¹¹ Dölger, *Regesten*, nr. 318. În scopul acesta vin solii succesive la franci, pînă în 764; *ibid.*, nr. 320, 322, 325, 326.

¹² Vezi studiul nostru citat în urmă, *Orient et Occident*..., p. 90 ș.u.

¹³ Nu s-a observat că pentru Sicilia, Leon III (717—741) crease, după revolta lui Tiberiu, în insulă un patriciu cu atribuții de guvernator (Teofan, 612). Referitor la „Veser“ făcut patriciu de către Leon, *Acta Sanct.*, august, II, 435—436.

copilor din Galia, pe unul din uzurpatori. Dar acest lucru nu a împiedicat noi competiții pentru Scaunul Sfântului Petru în care un partid de nobili a instalat în 772, peste capul ducelui bizantin care încercase să intervină, pe papa cu numele roman de Adrian (772—795).

Acesta s-a gândit să se asigure împotriva primejdiei neîncetate a longobarzilor și în acest scop „spre a apăra aceste regiuni ale Italiei în orice chip”¹⁴ și spre a înlocui, dacă era cu putință, pe acest dușman rău din nord cu un alt rege germanic, dar care să nu stea în Italia, el l-a „pofțit” pe fiul mai mare al lui Pepin — acela care va fi pentru națiunile recunoscătoare Carol cel Mare — să coboare în peninsulă, unde acesta are oarecum *datoria* de a se înfățișa, așa cum făcuse altă dată tatăl său, venind înarmat ca dușman și rival al longobarzilor. Dar în fond este o dată mai mult acest „populus” din Roma, care vrea să-și salveze „Romania” ajunsă independentă¹⁵. Regalitatea longobardă a fost deci încorporată bisericii de către acest apărător recunoscut al ei (774).

Ceremoniile observate față de acest rege franc, „patriciu”, deci întrucitva „vicar al Imperiului”, sînt aceleași ca cele de odinioară față de împăratul Constans: defilarea prin Roma alături de papă, pe străzile păzite de „miliție”, primirea solemnă la Sf. Petru, apoi la Lateran. Va mai reveni în 781, tot în chip de pelerin cucernic, aducîndu-și fiii: Pepin și Ludovic, „rege al Italiei” *in spe*, care vor fi și ei unși de același Adrian, măcar că pînă atunci nici un papă nu a consacrat prin ungere pe vreun împărat roman în vreun alt loc decît în Răsărit.

Dar acest nou stăpîn atît de depărtat, nu lasă în Italia nici un reprezentant al puterii sale. Carol cel Mare, luptîndu-se cu saxonii, față de care își îndeplinește datoria sa de convertitor cu sabia în mînă, își arogă curînd dreptul de a interpreta niște decizii ale conciliului cu privire la icoane: este încă o dovadă a faptului că „patriciul” îndeplinește un rol imperial. În același timp Bizanțul, care se înțelesese odinioară chiar cu longobarzii, împotriva ambițiilor „Romaniei” // italiene¹⁶, recunoaște ca rege vasal al său pe fiul regelui Desideriu, care fusese dus în captivitate de formidabilul său dușman franc; o mică armată grecească trimisă de împărăteasa Irina este învinsă de franci în 788¹⁷. De acum încolo ducii longobarzi din sud nu vor mai fi susținuți de bizantini. Patru ani după aceea, judecarea lui Felix de Urgel^d, cap al „adoptioniștilor” care nu recunoșteau egalitatea dintre Hristos și Dumnezeu Tatăl, are aceeași semnificație de exercitare a puterii imperiale de către Carol.

În 795 murind Adrian, succesorul său, papa Leon III va avea obligația, ca șef al populației romane (care este acum un popor din punct de vedere politic), să se îngrijească de prestarea jurămîntului de credință al acestuia către rege, obicei bizantin menționat în două rînduri în această epocă¹⁸.

¹⁴ „Ad tuendas has Italiae partes modis omnibus”; *Liber Pontificalis*.

¹⁵ Vezi *Orient et Occident*..., 94—95.

¹⁶ *Ibid.*, 78.

¹⁷ Gelzer, *Kultur*, 95—96, se referă la o flotă pe care Leon ar fi trimis-o ca să recucerească Italia și care s-ar fi scufundat.

¹⁸ Sub Irina cînd armeniacii refuză jurămîntul (Teofan, 72¹); sub fiul ei, Constantin (*ibid.*, 723).

Dar din cauza certurilor care au izbucnit atunci la Roma, Carol cheamă la el pe papă, pentru ca prin aceasta să dovedească legalitatea alegerii sale. În același fel procedau basileii. Avem o paralelă a călătoriei papii Constantin la Bizanț. Și acum la reîntoarcerea papii (Leon III) ca și la aceea a lui Constantin, acest „popor” manifestă aceeași bucurie pentru onorurile aduse pontificelui.

Un conciliu se adună deci la Roma, din ordinul protectorului franc, dar el nu îndrăznește să dea o hotărîre. Carol însuși își va asuma deci această sarcină. În scopul acesta el reapare în Italia la sfîrșitul anului 800. Întîmplarea face ca delegații clerului din Ierusalim să se afle tot atunci în vechea capitală a Cezarilor. Are loc o nouă primire în stil imperial, cu ospățul de rigoare.

51 Biserica Sfîntului Petru în care vine să se roage, în ziua de Crăciun, monarhul întregului Occident, ajunge aproape să fie tot una cu biserica Sfînteii Sofii, și ca în basilica înălțată de Iustinian, se aud aclamațiile acestui „populus” care — așa cum făcuseră de atîtea ori // „demele” din Constantinopol — își manifestă voința de a avea un împărat după voia sa¹⁹: „Lui Carol prea piosul Augustus, încununat de Dumnezeu, mare și pașnic împărat, viață și victorie”²⁰.

Acest strigăt a trebuit să răsune de nenumărate ori la Roma în vremea cînd împărații cu reședința în Răsărit aparțineau comuniunii ortodoxe. El nu are nimic nou, nimic cu osebite occidental. Este traducerea formulei stabilită la Bizanț, unde poate că se mai rostea încă tot pe latinește. Se poate regăsi și termenul de εὐσεβέστατος (prea evlaviosul) și cel de θεοστεφής (încununatul de Dumnezeu)²¹.

Era o uzurpare desigur și ea a fost resimțită astfel în Occident²²; adevăratul Imperiu lasă întreaga răspundere a acestei fapte papii, întrucît el ignora noua calitate a regelui franc, neputînd ține seama de cei pe care îi socotea ca o simplă plebe. Dar uzurparea fusese săvîrșită de la un an pe altul prin niște trepte imperceptibile, cu observarea tuturor riturilor și tuturor formelor. Se recunoaște neîndoios felul de procedare al Romei în toate domeniile²³.

52 Singură cronica italiană — tîrzie — a lui Goffredo de Viterbo va pretinde că Leon Armeanul, care pentru cronicar este un „fiu al lui Bardas”, ar fi admis o „fraternitate” cu Carol cel Mare și // ar fi stabilit o frontieră „din Bulgaria sau din Iliric pînă în Spania”²⁴.

¹⁹ Kleinclausz, *L'Empire carolingien*, și lucrarea recentă a lui Halphen, *Études sur l'histoire de Charlemagne*, Paris, 1921.

²⁰ „Carolo, piissimo Augusto, a Deo coronato, magno, pacifico Imperatori, vita et victoria”. Vezi și *Orient et Occident*..., 95—97.

²¹ Cf. și Sickel, *Die Kaiserwahl Karls des Grossen*, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung”, XX (1899), 1—38; idem, în „H.Z.”, seria nouă, XLVI, 1—37; L. Himmelreich, *Die Kaiserkrönung Karl des Grossen im J. 800*, teză, Kerkraade, 1920; Wilhelm Ohr, *La leggendaria elezione di Carlo Magno imperatore*, Roma, 1903; *Die Kaiserkrönung Karls des Grossen*, Tübingen-Leipzig, 1904.

²² Hugues de Flavigny, în M.G.H. ss, VIII, 340, scria: „Extunc (800) ablata est Roma a subiectione Imperii Graecorum”; citat de Mystakidis, *op. cit.*, 5.

²³ Vezi și Armbrust, *Die territoriale Politik der Päpste von 500 bis 800*.

²⁴ Ed. Muratori, c. 457—458.

Dar Carol cel Mare nu se mulțumea cu această simplă posesiune, care nu se sprijinea de altminteri pe organe de administrație, Roma rămânând de fapt tot atât de autonomă ca mai înainte. El ar fi vrut²⁵ ca acest titlu imperial, pe care nu îndrăznea să-l adopte pentru întregul „orbis“, fiind *imperator* fără a mai adăuga *Romanorum*, să fie recunoscut de cei din Răsărit. Fusesse vorba odinioară de două alianțe de familie: între Leon IV, a cărui poreclă de „Kazarul“ era cunoscută în Occident și Gisela, sora regelui franc, și mai apoi între Constantin VI, fiul Irinei și fiica lui Carol, Rothrude — Erythro²⁶, care era chemată în Bizanț și căreia i s-au trimis profesori de limbă greacă și de inițiere în obiceiurile bizantine (781—787). Regele franc primea cu mari demonstrații pe ambasadorii aceluia pe care îl numea cu plăcere „fratele său“. În salutările care i se adresau, el a crezut că împreună cu termenul de *imperator* — care a fost poate folosit — el l-a mai auzit și pe cel de „basileus“. Ținând să păstreze Dalmația (a cărei coastă aparținea de fapt grecilor, posesorii unei flote²⁷), precum și Liburnia și Venetia — încă o mică „Romanie“ de pescari²⁸ — și // numind acolo funcționari, el se lega de tradiția lui Teodoric. Dar o depășea nespuse de mult în concepția sa nouă, a celor două Imperii care trebuie să îndeplinească aceeași operă creștină și politică²⁹, atunci când îndrăznea să se așeze alături de un Honorius sau de un Valentinian III în relațiile sale cu vecinii săi, care îl socoteau mai degrabă asemenea cu hanul bulgar ca un φίλος (prieten) — de unde a venit desigur preceptul redat de Eginhard: Φράγκων φίλον ἔχης, γείτονα μὴ ἔχης „să-l ai pe franc ca prieten, nu ca vecin“. În 798 bizantinii au sfinșit prin a-i recunoaște cu toate formele, alături de ducatul longobard de Benevent, și Italia (dar nu și acele teritorii ocupate de croați³⁰), și bineînțeles și acea Dalmație, de așa mare folos pentru stăpânirea mării și unde mai stăruia o populație romanică, a cărei limbă a exercitat o influență reală asupra aceluia Evangheliar grec în litere latine care este din secolul VIII³¹.

²⁵ Vezi Strauss, *Beziehungen Karls des Grossen zum byzantinischen Reich*, Breslau, 1877; Otto Harnack, *Die Beziehungen des fränkisch-italischen zu dem byzantinischen Reiche unter der Regierung Karls des Grossen und der späteren Kaiser karolingischen Stammes*, Göttingen, 1880; A. Ostermann, *Karl der Grosse und das byzantinische Reich*, „Programm“, Luckau, 1895; G. Tiede, *Quellenmässige Darstellung der Beziehungen Karls des Grossen zu Ost-Rom*, teză, Rostock, 1894; Halphen, *op. cit.*

²⁶ Teofan, 455; Leon Gramaticul, 193; Kedrenos, II, 27; Analele france indicate de Dölger, în *Regesten*, nr. 339, 345. Cf. *Orient et Occident* . . . , 100.

²⁷ De la Roncière, *Charlemagne et la civilisation maritime au IXe siècle*, în „Moyen-Âge“, iulie—august, 1896, pp. 201—223.

²⁸ Vezi de noi, *Les Commencements de Venise* (extras din „RHSEE“).

²⁹ *Orient et Occident* . . . , 102—109; după Teofan, 737; Kedrenos, 28; Analele din Lorsch; cele ale lui Eginhard. Cf. Gasquet, *op. cit.*; Harnack, *Das karolingische und das byzantinische Reich*, Göttingen, 1880. N. Iorga, *Papă și Împărați*, București, 1920; P. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, Leipzig—Berlin, 1929, 2 vol. — Despre pretinsa intenție a unei căsătorii cu Irina, vezi *Orient et Occident* . . . Cu privire la titlul masculin, de împărat, al Irinii πιστός βασιλεύς (împărat credincios), Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, II, 55.

³⁰ *Annales Einhardi*, 571; *Poeta Saxo*, 317. Alte informații la Dölger, *Regesten*, nr. 353. Pentru soliile din 803 și 810, Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*. Bibliografia în Dölger, *op. cit.*, nr. 361, 371.

³¹ Vezi Novak, *Evangelium Spalatense*, Spalato (Split), 1923.

Dar alături de Italia rebelă și cotropită, mai era o altă și de un mare preț pentru Imperiu, căruia nu ar fi îndrăznit nimeni să i-o conteste, întrucât Mediterana avea o singură flotă, cea a romanilor de Răsărit. (Fără a mai socoti aderența Veneției, liberă de fapt, dar legată de Bizanț prin nevoile sale comerciale și foarte mândră să scoată în evidență, prin titlurile ducilor săi, prin alianțele lor matrimoniale, prin călătoriile lor la // Constantinopol, relațiile sale cu foștii săi stăpîni³²). Persecuțiile religioase din Bizanț din acest secol VIII determinaseră chiar imigrații în aceste regiuni despărțite de mare, unde supravegherea era în mod necesar mai puțin vigilentă și re-presiunea — datorită influenței populației locale — mai puțin aprigă în pedepse. Niciodată sudul Italiei, împreună cu Sicilia, nu a fost mai bizantină ca în vremea chiar cînd nordul longobard și centrul roman al peninsulei se desprindeau de Imperiu pentru a nu se mai reîntoarce nicio-dată.

Reunirea Siciliei și a Calabriei la Patriarhia de Constantinopol³³ a strîns și mai mult legăturile pe care le aflăm în toate domeniile vieții oficiale³⁴. Unii s-au gîndit chiar la o căsătorie a lui Constantin VI cu fiica ducelui longobard de Benevent, Grimoald, succesorul lui Arichis³⁵.

Se ridică biserici care sînt de caracter bizantin³⁶ și alături de ele este o întregă înflorire de mănăstiri în care, ca la Rossano³⁷, va fi cultivată arta după // aceleași procedee ca în depărtata Capitală³⁸. Scriitorii religioși, care vor fi socotiți sfinți³⁹, se vor sîrgui⁴⁰ în acest scop, și la rîndul lor poeți și melozi vor demonstra, prin puritatea stilului lor, cum poți fi grec desăvîrșit atît la

³² Biagio Pace, *I barbari e i Bizantini in Sicilia*, Palermo, 1911; L. Correr, *La storia del grecismo in Terra d'Otranto*, I (1910), 244—251. Pe un ms. mai tîrziu, principele Guaimar de Salerno apare ca ἡγεμονεύων τῶν ταλιανῶν (conducător al italienilor) și protospathar; Tsereteli și Sobolewski, *Exempla codicum graecorum*, II, 7.

³³ Dölger, *Regesten*, nr. 301. Cf. Ostrogorski, in „B.Z.”, XXX, 398, nota 1.

³⁴ Vezi studiile noastre citate (cu bibliografie). Cf. Armingaud, *Venise et le Bas Empire*, in „Archives des missions scientifiques et littéraires”, 1867; Hodgson, *The early history of Venice from the foundation to the conquest of Constantinople, A. D. 1204*, Londra, 1901. — Despre grecii din Sardinia, Wagner, in „B. ngr. J.”, I, 158 ș.u.

³⁵ După Jaffé, 269 ș.u., precum și Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, II, 307—308.

³⁶ P. Orsi, *Nuove chiese bizantine nel territorio di Siracusa*, in „B.Z.”, VIII, 613 ș.u.; K. Lake, *The Greek monasteries in South-Italy*, in „Journal of theological studies”, IV (1903), 345—368. Despre unele obiecte de cult de o factură identică, „B.Z.”, XIII, 480—481.

³⁷ Battifol, *L'abbaye de Rossano*, 1891.

³⁸ Arthur Haseloff, *Codex purpureus rossanensis*, Berlin—Leipzig, 1898; Readin, in „V.V.”, VII, 454—460. Cf. Minasi, *Il monastero basiliano di S. Pancrazio*, Neapole, 1893. Pentru o viziune de ansamblu a artei, Ch. Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*, Paris, 1894; Bertaux, *L'Art dans l'Italie méridionale de la fin de l'Empire romain à la conquête de Charles d'Anjou*, Paris, 1904; Colasanti, *L'arte bizantina in Italia*, Milan, 1912; L. Eylos, *L'arte in Puglia durante la dominazione bizantina e normanna*, Trani, 1898. Cf. Marcel Laurent, *Art rhénan, art mosan et art byzantin : Bible de Stavelot*, in „Byz.”, VI, 75 ș.u. Despre frescele din Capela Maicii Îndurerate din Veneția, „V.V.”, XII, 570—571.

³⁹ Don Sofronio Gassisi, *Immografi italo-greci*, fasc. I, *Poesie di S. Nilo iuniore e di Paolo monaco, abbat di Grottaferrata*, Roma, 1906 (in „Or. chr.”, V).

⁴⁰ Despre Teofan din Sicilia, Papadopoulos-Kerameus, in Νέα Ἡμέρα, nr. din 17/30 noiembrie 1901; Théarvic, in „É.O.”, VII, 31 ș.u., 164 ș.u. Despre Viața Sf. Ianuarie, scrisă pe grecește, vezi *Bibliotheca Cassinensis*, II.

Tarent și Otranto cît și în Bizanțul însuși ⁴¹. Diplomele grecești care pot rivaliza ca perfecțiune cu cele ale împăraților își vor continua șirul prin toată epoca normandă pînă în secolul XIV ⁴².

56

Calabria ajunge astfel pentru două secole un pămînt // grecesc, avînd pe lîngă arhiepiscopia de Reggio (cu cei treisprezece sufragani ai săi) pînă la o mie de mănăstiri, în care se dezvoltă un întreg curent de civilizație bizantină, care a avut o puternică influență asupra vieții civile însăși, pînă în secolul XIV ⁴³. Sfîntul Nil, fondatorul locașului de la Grottaferrata, cu frumoasele mozaicuri, de pe locul vechiului Tusculum, reformatorul din secolul XI al acestor mănăstiri ortodoxe, a fost una din marile figuri culturale ale Italiei meridionale ⁴⁴.

Raportul dintre această lume siciliană și calabreză, pe de o parte și porțiunea orientală a Imperiului, pe de alta, este în privința limbii și a literaturii același care a existat pînă în secolul XIV între Franța și colonia sa intelectuală, Anglia.

NOTE

a. Pentru că s-a opus la hotărîrile conciliului de la Constantinopol (692).

b. Gestul acesta pare cu totul neprobabil. De observat că în relatarea occidentală este vorba de primirea papii făcută mai întîi de către *fiul* lui Iustinian II. Dar acesta era un copil de vreo 7—8 ani, amănunt trecut sub tăcere în acea relatare.

c. Adalgise sau Adelchis, fiul lui Desideriu, se refugiază la Constantinopol, la curtea lui Leon IV (775—780), care pune la cale o acțiune combinată cu Archis, ducele de Benevent. Această politică este reluată în 788 de Irina, după ruptura acordului cu francii și a logodnei lui Constantin VI cu Rothrude.

d. Scaun episcopal în Catalonia.

⁴¹ Mercati, *Note critiche al contrasto frà Taranto e Otranto di Ruggero da Otranto*, Roma, 1921 (extras din „Rivista degli studi orientali”, IX). Vezi Heisenberg, în „B.Z.”, X, 505 ș.u. De asemenea și versurile lui Teodot din Callipolis (Gallipoli); Kurtz, în „V.V.”, XIV, 1 ș.u. Cf. despre spathariul grec din Reggio, Cozza-Luzzi, în „Rivista di storia calabrese”, X, 257—259.

⁴² Vezi Capasso, *Historia diplomatica regni Siciliae*; Trinchera, *Syllabus graecorum membranarum*, Neapole, 1865; De Blasiis, *Le pergamene bizantine degli Archivi di Napoli e di Palermo*, în „Archivio storico italiano”, 1866; Salv. Cusa, *I diplomati greci e arabi di Sicilia*, I, Palermo, 1868; Karl Andreas Kehr, *Die Urkunden der normannisch sizilischen Könige*, Innsbruck, 1902. Cf. Palmieri, în „V.V.”, X, 287: „Pînă la sfîrșitul secolului XIV i se preferă (limbii latine) cea greacă”.

⁴³ Sub Vasile I, ducatul de Neapole era un adevărat „centru de elenism”; „B.Z.”, XIV, 622.

⁴⁴ Migne, *P. Gr.*, CXX. — După Minasi, Rodotà și alții, Palmieri în „V.V.”, X, 287 ș.u.; idem, *ibid.*, 366 ș.u. Cf. Antonio Rocchi, *Vita di S. Nilo abate, fondatore della badia di Grottaferrata, scritta da San Bartolomeo, suo discepolo, volgarizzata*, Roma, 1904; G. Minasi, *Vita di S. Nilo abate, volgarizzata da d. Antonio Rocchi, Basiliano*, Neapole, 1904; Sofronio Gassisi, *I manoscritti autografi di S. Nilo iuniore*, Roma, f.a.; P. H. Vaccari, *La Grecia nell'Italia meridionale*, în „Or. chr.”, III, 13 (1925).

IV

VIAȚA INTELECTUALĂ SUB ICONOCLAȘTI

În timp ce se pregătea alături acest proces de o așa mare importanță, mai ales pentru viitor, Bizanțul nu mai avea, în continua agitație provocată de edictele de reformă religioasă, nici răgazul necesar pentru munca intelectuală și nici o clasă care i s-ar fi putut consacra. Cu arhiepiscopul de Creta, Andrei, mort după 720, ale cărui discursuri și versuri au fost menționate de noi¹, se încheie epoca de liniște pentru literatura religioasă bizantină.

57 // Din sinul călugărilor, acțiunea de protestare² s-a mărginit la redactarea unor Acte ale credincioșilor și ale martirilor³, scrieri puțin numeroase de altminteri.

De o parte și de alta a acestei mări a Occidentului „războiul icoanelor” a oprit deci în plină dezvoltare o literatură scrisă de călugări care, începând din secolul VII a dat opere remarcabile din care, datorită persecuțiilor imperiale, nu s-a putut păstra decât parțial.

Ea este consacrată exclusiv vieții monahale. Și tot ce vădea în lucrările din epoca lui Iustinian și a lui Heraclius, cât de mult doreau oamenii din acea vreme să se simtă mai strâns legați de cei vechi, de „elenii” păgîni, a dispărut.

Se studiază viața anahoreților și a membrilor comunităților mănăstirești. Prin Leontie, episcopul de Neapolis⁴, citat mai înainte, se cunosc strădaniile caritabile ale Sfîntului Ioan Eleemosinariul din Alexandria⁴, de amintirea căruia se va lega Ordinul ospitalierilor instituit de cruciați. S-a văzut
58 cît de bine // poate fi surprinsă viața din mănăstirile Asiei, din Capadocia, din Palestina, de la Muntele Sinai și de la Raithu, dar și cea din Constantinopol, în acel „Pratum Spirituale”, al lui Ioan Moschos, zis Eukratas.

Se înțelege că în asemenea scrieri nu apare decât o singură viață, aceea care privește spre moarte, pe care o dorește, o imploră și îi salută venirea. Tot ce ține de trup, pînă la îngrijirea cea mai umilă, care constituie o datorie elementară față de el, inspiră repulsie și este înlăturat cu un gest de dezgust. Se pierde cu pieptănatul sau poate chiar cu înlăturarea păduchilor acest

¹ Vezi mai sus, p. 201.

² Vezi totuși scrisoarea lui Leon Choirosphaktes adresată lui Leon IV, ed. Sakkellion, în Δελτίον al Societății din Atena, I (1883), 337—410.

³ Viața lui Teodor Graptos, în Migne, P. Gr., CXVI; Rampolla del Tindaro, *Santa Melania Giuniore*, Roma, 1905; Viața Sf. Filaret Milostivul (bunicul primei soții a lui Constantin VI), în Delehay, *La Vie de Sainte Théoctiste de Lesbos*, „Byz.”, I, 191 ș.u.; Viața Sf. Alexios, Pereira, în „Annales Bollandiani”, XIX (1900), 241—256. În general, Diehl, în „Revue de Synthèse”, 1901; Loparev, în „V.V.”, IV, 337—401 (cf. Kurtz, în „V.V.”, VII, 474—480); același, în „R.B.”, II, 167 ș.u.; Bréhier, extras din „Byz.”; Hans Mertel, *Die biographische Form der griechischen Heiligenleben*, teză la München, 1909; K. Holl, *Die schriftstellerische Form der griechischen Heiligenleben*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, XXIX (1912), 406—427; W. von den Steinen, *Heilige als Hagiographen*, în „H.Z.”, CXLIII (1930), 229 ș.u. — Pentru „catene”, Faulhaber, în „B.Z.”, XVIII, 383 ș.u.

⁴ Gelzer, *Leontios' von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandria*, Freiburg i. Br. — Leipzig, 1893. Cf. Pargoire, *L'Église byzantine*, 248—249.

timp care trebuie folosit numai slăvindu-l pe Dumnezeu sau pregătind plecarea din această lume. Dacă mai este puțină poezie, ea poate fi găsită — nu în înfățișarea frumuseților naturii, care nu este decât o amăgire și o capcană — ci în evocarea animalelor care, pînă și cele mai fioroase, se pleacă în fața sacrificiului eremiților și vin de la sine să care apă la schit și să-i sape la urmă groapa sfintului căruia i s-au devotat ⁵.

Cît despre viața politică la această dramă a iconoclasmului, care a introdus-o cu forța, ea nu a existat. Oamenii știau doar atît: că împăratul „prea pios” prin definiție se îngrijește de treburile Statului, despre care ei nu aveau nici o idee. Trebuia numai luat seama, ca în urma unor sfaturi rele strecurate de unii care îi dădeau ocol împăratului, acesta să nu se îndepărteze de ortodoxie, căci atunci vor trebui mobilizați sute de mii de apărători ai credinței. Altminteri, dintre oamenii ce trăiesc în lume, nu sînt vrednici de interes decît cei care se hotărăsc a o părăsi, ca nepoatele împăratului Mauriciu care și-au mîntuit sufletul într-o mănăstire ⁶.

59

Dealtfel, pentru a înțelege cu adevărat ce absurdități se puteau afla // în capul călugărilor din secolele VIII și IX, trebuie să ne gîndim la acel Teotist care credea că Fecioara a existat din vecii vecilor, care nu îl admitea pe Hristos răstignit pe cruce și acorda demonilor favoarea unei pocăințe *in extremis* ⁷.

Unei atari barbarii, instalate în mănăstirile refăcute pe aceleași baze după iconoclast, trebuie să i se atribuie „acea adunătură de bîrfeli stupide culese pe la răspîntii” ⁸ care sînt cronicile (Παραστάσεις σύντομοι χρονικά) folosite ca izvoare în secolul XI și pentru așa-zisele Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως⁹. În *Viețile Sfinților* avem totuși, ca și în vechile povestiri populare ale Egiptului, viziunea acestui Imperiu roman și mai ales creștin în toată întinderea sa. Circulația călugărilor în sinul acestei lumi de mănăstiri atinge neîncetat toate provinciile și creează fără îndoială unul din elementele de coeziune ale statului, distrugînd toate divergențele care vin dintr-un trecut care nu interesează și din motive naționale și locale, care trebuie să fie îndepărtate. Cutare sfînt din Sicilia, Grigore — a cărui viață a fost scrisă la celălalt capăt al lumii ortodoxe de către un călugăr de la Sf. Sava [în Palestina], numit Leontie — s-a născut lîngă Agrigent, unde și-a petrecut copilăria și primii ani ai adolescenței. Ascultînd de glasuri asemănătoare celor ale Ioanei d'Arc, el se îmbarcă pe o corabie care pornește spre Cartagina și este cît pe ce să fie vîndut ca rob. Dar se află întotdeauna cîte un episcop milos care să-i salveze de răuvoitori pe cei care s-au consacrat Domnului. El trece la Tripolis, unde iarăși mîini frățești îl susțin. Dar țelul său este depărtatul Ierusalim. Aflăm din povestirea lui Leontie de existența a încă unei școli care nu se desprinsese cu totul de antichitate. Ieșind din hanul său al „Celor doi Palmieri”

⁵ Vezi Delehay, *Les Saints Stylites*; idem, *Le martyre de St. Nicolas le Jeune*, în „Mélanges” Schlumberger, 205 ș.u. Viața Sfintei Maria nouă, Dvornik în „Byz.-sl.”, I, 49 ș.u.

⁶ Cf. și Gelzer, *op. cit.* De asemenea A. P. Rudakov, *Linie generale ale civilizației bizantine după datele hagiografiei grecești* (în l. rusă), Moscova, 1917.

⁷ A. Herges, în „É.O.”, II, 237.

⁸ Pargoire, în „É.O.”, II, 256.

⁹ Prager, *Anonymi byzantini Παραστάσεις σύντομοι χρονικά*, München, 1898.

60 sicilianul va învăța acolo, în timpul lui Iustinian II, retorica, gramatica, filozofia și pînă și astronomia cu care nu are ce face un bun creștin; idealul său se identifică cu acela al lui Hrisostom. // La Antiohia, unde se duce, stăruie amintirea marelui Sfînt Vasile. Biograful nu spune nimic despre studiile al căror cult nu va fi dispărut. Dar la Constantinopol, în mănăstirea Sfinților Sergiu și Bachus, sau în cea a persanului Hormisdas, pelerinul poate să petreacă zile întregi în bogata bibliotecă. I se va cere acestui om care știe latinește, traducerea lui Grigore Dialogul, din partea patriarhului însuși prin chartofilaxul său.

Grigore asistă la marele conciliu din vremea sa și refuză în marea sa smerenie scaunul episcopal al Constantiei din insula Cipru. El se întoarce în Occident, unde se dau adevărate lupte pentru asemenea situații dominante. Deși este socotit acum un străin, un „mag“ al Orientului, el va ajunge prin voința poporului care hotărăște, episcop de Agrigent. Destituit, aruncat în închisoare la Roma de niște dușmani neîmpăcați, el scapă de persecuții și se reîntoarce în mănăstirea sa bizantină, unde lucrează la redactarea unor noi canoane pentru biserică și predică și mulțimii care aleargă la lăcașul Sfîntului Sergiu. Împăratul însuși sărută mîna venerabilului prelat care, după ce obține concesii însemnate pentru fosta sa episcopie din Sicilia în fruntea căreia revine, își sfîrșește astfel lungile sale călătorii ¹⁰.

Toate aceste aventuri, înfățișate cu o simplitate fermecătoare, mai impresionantă, pentru un public foarte simplu el însuși, decît toate artificiiile artei, dădeau poporului de pe tot întinsul vastului Imperiu, o lectură romantică ce înlocuia cu folos oricare alta și întreținea — în ciuda predicărilor despre moarte, care ar trebui să rețină toată atenția creștinului — acel spirit viu de care o societate are nevoie. Înțelegem mai bine acum de ce conducătorii Imperiului trebuiau să se întrebe dacă un alt ideal decît acela al chiliilor întunecoase și fetide nu ar sluji mai bine scopurilor societății 61 politice, și dacă pentru a-l putea avea nu trebuiau // închise mănăstirile, golite sihăstriile și deschise școli în spiritul antichității elenice, izvor etern de gîndire și de știință. Trebuie însă adăugat că va mai trece timp înainte ca aceste școli să se consolideze și să dea roadele unor noi cunoștințe strîns legate de o antichitate căreia i se îngăduie să reînvie; ba mai mult chiar, ea este conjurată să revină la viață ¹¹.

Cu toate numeroasele ctitorii ale Irinei și ale fiului său ¹², arta cea nouă va întîrzia și ea să apară pînă în clipa cînd nu se va mai auzi la frontiere zăngănitul armelor.

Reprezentantul opoziției călugărilor împotriva împăraților iconoclaști a fost, în partea a doua a acestei îndelungate lupte, Theodor, superiorul mării mănăstiri de la Studion (n. 759). Fiu al unui funcționar al fiscului, el a fost crescut de unchiul său Platon, căruia i-a urmat ca superior al mănăstirii

¹⁰ Vezi de noi, *Cărți reprezentative*, citate mai înainte.

¹¹ Cf. Eduard Rein, *Kaiser Leo III und die ökumenische Akademie zu Konstantinopel*, în „Memoriile“ Academiei din Helsinki, XI, 1919; Andreades, în „Mélanges“ Cornil, Paris, 1926, pp. 17—40; Bréhier, *Notes sur l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „Byz.“, III, 73 ș.u.

¹² Vezi mai sus, cap. Reacția Ortodoxă, nota 20.

de la Sakkudion. Ascet intransigent, el s-a ridicat împotriva scandalului căsătoriei a doua a împăratului Constantin^b, fiul Irinei, și opunându-se la toleranța patriarhului însuși, a fost silit să plece un timp în exil. Exilat din nou pentru invincibila rezistență opusă de el împăratului Leon V Armeanul (813—820), care va fi un nou iconoclast, a murit totuși în Constantinopol, în mănăstirea luminată de gloria sa, la 11 noiembrie 826¹³. Orator în scrierile sale, în care se regăsește cadența frazei antice, profet înarmat cu fulgerele proorocilor din Israel, el a pus totul în acțiune pentru a apăra tradiția, stîrnind procesiuni, cerînd sprijinul // patriarhilor, dar mai ales desfășurînd o neobosită activitate literară. „Cateheza cea Mică“¹⁴ și „Cateheza cea Mare“ scrise de el, au devenit lucrări de îndrumare spirituală¹⁵.

Dar chiar și acest apărător al ortodoxiei crede că trebuie introduse în viața monahală, pînă atunci pur contemplativă, schimbări corespunzătoare cu spiritul epocii. Pe lîngă redactarea de imnuri și studii pur teologice, călugării trebuie să se intereseze de tot ce este literatură și artă. El reprezintă deci la Bizanț ceva asemănător cu ceea ce au fost în Occident catolicii conciliului din Trento față de doctrinele protestante, care nu au rămas lipsite de influență asupra felului lor de a gîndi. Contra ideii oficiale că împăratul este preot și poate // reglementa treburile bisericii, Studitul opune principiul că acesta nu are decît dreptul de a ajuta clerul și nu și acela de a colabora^c cu el¹⁶.

Scrierile Sfîntului Teodor Studitul corespund modului său de viață, mediului care l-a cucerit și reținut, țelului pe care și l-a propus în toată activitatea sa. În mănăstirea sa iubită, unde frații se sîrguiesc în toate domeniile muncii, el este un interpret al Scripturilor, un glorificator al sărbătorilor bisericii, un sfătuitor pentru orice ceas, un cronicar al schimbărilor din comunitate; în afară el tună și fulgeră contra celor care atacă icoanele, folosind o limbă pură, cu formule hotărîte și definitive contra ereticilor. Se întrevește în transparență umbra lui Lucian pentru ironie și combativitate, și cea a lui Demostene pentru ritmul frazei ample și maiestuoase. În Viața

¹³ Biografia sa în Krumbacher, *op. cit.*, 147—148.

¹⁴ Migne, P. Gr., XCIX, 186, 193—194 (Viața sa de Mihail Studitul, precum și o alta); CXXII, c. 1273; LXXXVII², c. 94, 173. E. von Dobschütz, *Theodor von Studion*; Marin, *De Studio, coenobio constantinopolitano*, Paris, 1897; Hausherr, *St. Théodore Studite*, în „Or. chr.“, VI¹, 1926; G. A. Schneider, *Der heilige Theodor von Studion*, Munster-i.-W., 1900 (cf. Pargoire, în „V.V.“, X, 495 ș.u.); Alice Gardner, *Theodore of Studium*; Ἐτεσπρίος Θεοδώρου σπουδῶν, VII, 361; Diekamp, în „Röm. quartalschrift“, XVII (1903), 371—382; Latișev, în „V.V.“, XXI, 222 ș.u.; Jugie, *La doctrine morale de S. Théodore Studite*, în „É.O.“, 1926, 421 ș.u.; Grumel, *L'iconologie de S. Théodore Studite*, *ibid.* (1919), 257 ș.u.; Carl Thomas, *Theodor von Studion und sein Zeitalter*, Osnabrück, 1892; van de Voorst, în „Analecta Bollandiana“, XXXII, 439 ș.u. Despre elogiul Sf. Arsenie de către Theodor, vezi Theodor Nissen, în „B. ngr. J.“, I, 241 ș.u. Despre fratele său, Iosif din Tesalonic, Pargoire, în „É.O.“, IX, 278 ș.u., 351 ș.u.; X, 207 ș.u. Există două biografii ale sale amîndouă în l. rusă, alcătuite de Grossu (Kiev, 1907) și Dobroklonski (I. Odessa, 1913). Vezi Tougard, *La Persécution iconoclaste d'après la correspondance de St. Théodore (le) Studite*, Paris, 1891 (citată și mai înainte).

¹⁵ Vezi Papadopoulos-Kerameus, Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Σπουδῆτου Μεγάλῃ κατῆχησις βιβλίον δευτέρου, Petersburg, 1904. Cf. E. Auvray, *S. patris nostri et confessoris Theodori Studitis praepositi parva catechesis*, Paris, 1891. Cf. Waldemar Nissen, *Die Regelung des Klosterwesens im Rhomäerreiche bis zum Ende des 9. Jahr.*, „Programm“, Hamburg, 1836.

¹⁶ Gelzer, *Kultur*, 98.

tovarășului său Platon, în cea a anahoretului Arsenie, el urmează regulile celei mai perfecte istoriografii. Acest conducător de călugări descinde ca spirit din cei mai buni scriitori ai antichității. Și alături de aceste însușiri, aflăm în panegiricul maicii sale, în scrisoarea de mângiere către ea, care s-a arătat atât de blândă față de copii și atât de severă față de ceilalți — începînd chiar cu sine, călugărița care s-a lepădat, nu numai de toate bunurile sale, dar chiar de toate afecțiunile — o sentimentalitate pe care lumea bizantină, și mai ales cea din mănăstiri, nu o lasă niciodată să apară la suprafață. Aceeași sentimentalitate sinceră însușește scrisorile sale adresate lui Platon în exil. Descrierea propriei sale călătorii spre un loc de surghiun, trecînd prin sate din care trebuia să plece iute din cauza demonstrațiilor de fraternitate monahală, este plină de prospețime¹⁷. Imnurile sale nu sînt lipsite de farmec.

64 // În lupta împotriva aceluia Epifan, al cărui rol¹⁸ a fost semnalat de istorici, cel mai inteligent dintre partizanii vechiului cult a fost un om care, trăind în afara lumii supuse autorității împăraților inovatori, avea o mai mare libertate de exprimare decît locuitorii Imperiului. Ioan din Damasc (Damaskinul) era un sirian¹⁹ (mort în 749, în tot cazul înainte de 754)²⁰, originar din această provincie care continua în limba siriană cronica lui Isidor din Sevilla și care a dat Romei o serie de papi învățați.

65 // Din toată vasta literatură polemică, provocată de marea bătălie religioasă, nu rămîne decît foarte puțin, căci nu mai avem aproape de loc atacurile iconoclaste, iar din lucrările adversarilor lor, care au fost în mai multe rînduri niște învinși și persecutați, nu mai supraviețuiește decît o slabă parte, dominată însă de marea argumentare a Sfîntului Ioan Damaschinul. Acest sirian, al cărui nume de familie era Mansur, dar și Chrysorhoes,

¹⁷ Epistole, ed. Migne, P. Gr., XCIX, c. 916—917.

¹⁸ F. Holl, *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*, în „Memoriile” Academiei din Berlin, 1916.

¹⁹ Mai vezi, pe lângă bibliografia dată de Krumbacher, *op. cit.*, 70—71, și Loofs, *Studien über die dem Johannes von Damaskus zugeschriebene Parallelen*, Halle, 1892; Lammens, *Ioan Damaskinul* (în l. arabă), în revista „Mashriq” din Beirut, 1931, 481—485; „B.Z.”, II, 637—638; Diekamp, *Die ungedruckte Abhandlung des heiligen Johannes von Damaskus gegen die Nestorianer* [pentru care vezi și L. Fendt, *Die Christologie des Nestorius*, Kempten, 1910; Nau, *Nestorius d'après les sources orientales*, Paris, 1911; Fr. S. Müller, *Fuite Nestorius revera Nestorianus?*, în „Gregorianum”, II (1921), 266 ș.u., 352 ș.u.; Christian Pesch, *Nestorius als Irrlehrer*, Paderborn, 1921; Jugie, *L'épiscopat de Nestorius*, în „É.O.”, XIV, 257 ș.u.], în „Theologische Quartalschrift”, LXXXIII (1901), 555—599; C. J. Dyovounitis, „Ο Άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός”, Atena, 1903. Miss Allies a tradus în l. engleză tratatul său despre icoane. Cf. și „É.O.” (1924), 400 ș.u., Diekamp, *Johannes von Damaskus. Über die im Glauben Entschlafenen*, în „Römische Quartalschrift” (1903), 371—382; Nauck, în „Mélanges gréco-romains” din Petersburg, VI (1894) (despre canoanele sale iambice). Cu privire la versiunea greacă a lui „Varlaam și Ioasaf”, care i s-a atribuit (ed. Boissonade, Paris, 1832), vezi E. Kuhn și J. Jacobs, în „Memoriile” Academiei din München, 1894; Ivan Franko, *Varlaam și Ioasaf* (în limba rutenă), Lwow, 1897; S. J. Warren, *De grieksch christelijke Roman Barlaam en Joasaf*, Rotterdam, 1899; Joseph Iacob, *Barlaam and Joasaph*, Londra, 1896; Conybeare, în „Folklore”, 1896; Paul Peeters, *La première traduction latine de Barlaam et Joasaph et son original grec*, în „Analecta Bollandiana”, XLIX, fasc. 3—4, pp. 276—312; „B.Z.”, XI, 585—586; R. Julian, *Un monument sculpté de la légende de Barlaam et de Joasaph*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire” a Școlii de la Roma, XLVIII (1931); I. D. Ștefănescu, în „Byz.”, VII².

²⁰ Vezi „É.O.”, IX, 28—29. Cf. Teofan, 643.

om genial, originar din regiunile aflate sub influența unor foarte vechi tradiții, și nu mai puțin a islamismului învățaților arabi, unde domnea destulă răceală față de cultul icoanelor, a rezistat totuși curentului (iconoclast) datorită și legăturilor sale cu lumea palestiniană — rămasă foarte ortodoxă, precum și cu un călugăr din Occident, Cosmas, care i-a adus ecoul Romei intransigente — dar mai ales datorită excepționalei puteri a propriei sale gândiri. Fără a fi văzut vreodată Constantinopolul, străin de orice facțiune și desprins de orice interes, judecînd problema pe baza laborioaselor sale cercetări asupra Scripturilor, acest solitar, care este un mare erudit, introduce în expunerea sa atît de călduros convinsă, niște considerații care aparțin — putem să o spunem — filozofiei istoriei. În lucrarea sa „Izvorul Cunoașterii” el vede o dezvoltare a gândirii religioase care trece peste revelația necompletă din Vechiul Testament, în care spiritul iudaic — motiv principal, după credința sa, al iconoclasmului — îl stîngherește și aproape îl descurajează. A fost mai întîi o epocă barbară, a cărei impuritate a fost spălată de apele Potopului, apoi o perioadă de „scitism” idolatru; apoi iudaismul, aspru, intolerant, materialist, legat de „ce este scris” și care nu a fost decît o pregătire a creștinismului. „Desăvîrșirea totală” a înlocuit prin cuvîntul lui Hristos — mesaj de lumină în bezna compactă a evreilor — ceea ce nu fusese decît „parțial”. „Perdeaua Legii (Vechi) a fost sfîșiată în clipa cînd Mîntuitorul a fost răstignit pe cruce... Legea este plină de frumusețe, dar numai ca o candelă care strălucește în întuneric // pînă ce se ivește ziua, și acuma luceafărul dimineții a răsărit în inimile noastre”.

Prin urmare tot ce reprezintă porunca, pedeapsa, prigoana, lucrul impus trebuie să dispară din domeniul „legii libertății” care nu are nevoie de „pedagogi”. Odată ce nu mai este nici Baal și nici Astarte, unde oare se află filistenii și edumeenii cu care trebuie dată lupta pentru Iehova, adevăratul Dumnezeu?

Dar dincolo de revelația definitivă se mai găsește ceva. Depășind chiar aceste texte sacre, omenirea se silește spre noi interpretări și — cum acestea constituie opera spiritului ei ce înaintează pe căi de lumină tot mai clară — trebuie respectat acest tezaur care se adaugă la darul dumnezeiesc al lui Hristos. Căci altfel „distrugerea lentă a ceea ce este tradiție, e ca scoaterea pietrelor de temelie: curînd toată clădirea s-ar năru”.

Și mai sînt și nevoile elementare ale sufletului omenesc. În acest mare proces este invocată și psihologia: „Eu sînt un om și deci înveșmîntat în trup: eu doresc și am nevoie de a avea în față și de a vedea cu ochii trupului ceea ce este sfînt”. Materia însăși, spiritualizată prin jertfa lui Isus, nu a fost ea oare creată de Dumnezeu? Se recunoaște cu mirare în acest om din secolele VII și VIII și un „democrat” în sensul creștin cînd exclamă: Cei simpli nu au și ei dreptul să li se vorbească și lor, întrucît sînt în stare de a înțelege?

Într-una din scrierile mai tîrzii ale unui anonim luînd apărarea icoanelor, acesta, după ce aruncă împăratului Leon III porecla de „Conon”, „mîncinos și înșelător”, iar fiului acestuia, Constantin V, calificativul de Copronym, iar urmașului lor mai depărtat, Leon V Armeanul, urmărit de fantomele unor superstiții infame, anatema, se oprește o clipă recunoscînd

67 asemenea unor „trandafiri printre spini“ chipurile luminoase ale unor „noi Elene“ și „noi Constantinii“, ale unor Cezari „prea clari și prea senini“ și sfîrșește adresînd noilor stăpîni ai Bizanțului întrebarea: Oare prin sabie și prezidînd „sanhedrine evreiești“ // va fi impusă noua lege, care nu poate ieși decît numai din libertatea sufletului omenesc ce își impune singur regulile sale²¹? „Tot ce se face cu forța și nu din convingere, nu este decît tilhărie“. Este același limbaj ca acela al autorului imnurilor, al poetului în slujba ideii pe care o susține gînditorul.

Versurile Damaskinului, de caracter anacreontic, sînt foarte banale și cam trecute²², însă în proza sa există descrieri ca aceea a Antiohiei, cu grădinile sale de la Daphni, cu chiparoși întunecoși și ape curgătoare limpezi, care sînt într-adevăr frumoase. Iar în pasiunea Sfîntului Arthemius simți o adevărată putere tragică²³.

I s-a atribuit lui Ioan Damaskinul versiunea greacă, creștină, a Vieții lui Buda (Varlaam și Ioasaf), dar nimic din gîndirea autorului scrierii Πηγὴ τῆς γνώσεως (Izvorul cunoașterii) nu concordă cu smerenia de eremit a aceluia care a adaptat istoria reformatorului indian.

68 Mai modest, sîrguindu-se să coasă împreună fragmentele unor lucrări anterioare, în mare parte dispărute, preocupat înainte de toate de a lumina sensul acestei lupte pătimașe și îndirjite, a fost un prieten al Studitului²⁴, Teofan, care este în primul rînd „chronograph“, adică istoriograf, dar și „confessor“ (mărturisitor) prin propriile suferințe în timpul conflictului, la care a participat cu ființa și cu condeii său, și sfînt al ortodoxiei în sfîrșit biruitoare²⁵. S-a putut reconstitui biografia lui // Teofan. Se cunoaște numele tatălui său, strateg al Egeeii, precum și cel al mamei. Crescut sub ocrotirea împăratului, el însuși ajunge funcționar și se însoară cu fiica unui patriciu. S-a definit și gradul său de rudenie cu o prietenă a unuia din stăpînii săi. Din viața liberă de laic, el nu a întîrziat să treacă în chilia unei mănăstiri întemeiată de el la Agros, în Sigriana. Era foarte bolnav cînd a scris, după anul 811, lucrarea sa de istorie. Refuzînd să se supună poruncilor noului împărat iconoclast, Leon V, el și-a sfîrșit

²¹ Migne, *P. Gr.*, XCVI. Cf. și XCIV, XCV, c. 364 ș.u.

²² *Ibid.*, c. 1297 ș.u.

²³ Migne, același volum.

²⁴ Pargoire, în „V.V.“, IX (1902), 31–102.

²⁵ Χρονογραφία, ed. nouă a lui de Boor, Leipzig, 1883–1885. Cf. Krumbacher, *Eine neue Vita des Theophanes confessor*, München, 1897; același, *Ein Dithyrambus auf den Chronisten Theophanes*, în „Memoriile“ Acad. din München, 1897; Heisenberg, în „Berliner Philologische Wochenschrift“, 1897, c. 1510 ș.u.; Pargoire, *St. Théophane le confesseur et ses rapports avec St. Théodore Studite*, în „V.V.“, IX, 31 ș.u.; Bury, în „B.Z.“, XIV, 612–613; Hodgkin, *The chronology of Theophanes in the eighth century*, în „Engl. hist. rev.“, XIII (1898), 283–289; Brooks, *The chronology of Theophanes*, 607–775, *ibid.*, VIII, 82 ș.u. Cf. Ostrogorsky, în „B. ngr. J.“, 1931, p. 1 ș.u.; „Sbornik“-ul Academiei din Kiev, 1927 (izvoare pentru domnia lui Anastase). Vezi și Hubert, în „B.Z.“, VII, 491–505. Pentru continuatorul său, Brooks, *ibid.*, X, 416–417; Șestakov, în „Comptes-rendus du second Congrès d'études byzantines à Belgrade“.

viața în exil, în insula Samothrake ²⁶, la 15 martie 817, sau poate 818, în vîrstă de 58 de ani.

Pentru partea mai veche a istoriei sale, el îl continuă doar pe predecesorul său Gheorghe Syncelul, mort în 810 sau 811, care se opriese la secolul al treilea. Pentru vremurile care nu îi sînt contemporane și unde nu apare ca martor plin de interes, el folosește și o serie de izvoare, azi pierdute, ca lucrarea lui Thrax Persikos pentru istoria vandalilor, ca cea a istoricului Teodor, precum și a unui poet necunoscut, Pelagos ²⁷. Dacă pentru cei zece ani de ortodoxie ai împăratului Leon III cuprinzînd activitatea sa militară, salvarea Constantinopolului, evenimintele din Sicilia, el se mărginește la o cronică favorabilă noului stăpîn, în schimb el pornește o adevărată ploaie de anateme îndată ce acesta, „femeia” lui și fiul său practică erezia. Toate
69 aceste — care sînt împrumutate // unor scrieri polemice, sau și fastelor consulare, dar sînt mai ales luate dintr-o memorie, păstrînd întocmai pînă și amintiri din copilărie, ca acelea ale iernii celei lungi din 755 ²⁸, chiar dacă pentru evenimentele din afară există confuzii cronologice — constituie un ansamblu lipsit de ordine însă, datorită stilului popular și unei sincerități vădite, oferă totuși o povestire pe atît de plăcută pe cît de folositoare. Dar în vreme ce opera este de o mare simplitate — dominată doar de interesul pentru marile conflicte religioase, nici unul din adversarii ortodoxiei nescăpînd de o condamnare necesară — tonul ei este lipsit de inspirație și de caracter propriu.

Poeta Ikasia sau Kasia este o contemporană a celor doi Teodori, ceea ce pare destul de curios dat fiind spiritul acestor cîteva scrieri ale sale ²⁹. Aceea care ar fi putut ajunge împărăteasă ^d dacă nu ar fi dat un răspuns prea prompt și prea incisiv cuvintelor împăratului Teofil (829—842) în căutarea unei soții, a scris, ca monahă, versuri de caracter mai ales religios, la care se mai adaugă unele bucăți ocazionale și care au plăcut înedjuns unei societăți care le-a păstrat amintirea ³⁰.

Acești împărați atît de hărțuiți, au avut ei oare timpul sau cel puțin au putut ei avea intenția îndrăzneată de a reface administrația, viața economică și socială a Imperiului și de a-l înarma contra // unor noi pri-
70 mejdii, ale unei legislații noi și complete? ³¹

²⁶ Pargoire, *Saint Théophane le chronographe et ses rapports avec Saint Théodore Studite*, în „V.V.”, IX, 33 ș.u. Cf. Ch. van de Vorst, *En quelle année mourut S. Théophane*, în „An. Boll.”, XXXI (1912), 148—156; *Un panégyrique de S. Théophane le chronographe par S. Théodore Studite*, *ibid.*, 11—23. Pentru textul însuși, Kulakovski, în „V.V.”, XXI ², 1 și nota. Vezi și pentru cuprins, Iorga, *Médailles* din „Byz.”.

²⁷ Vezi și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 339 ș.u.

²⁸ Privitor la dată, menționează că se mai plătește încă tributul kazar (p. 547).

²⁹ Petrides în „R. Or. chr.”, VII (1902), 218—244. Cf. și P. Popovitch, în „B.Z.”, XVI, 155; Tillyard, în „B.Z.”, XX, 420 ș.u.; L. Petit, în „B.Z.”, VII, 594 ș.u.; „Mélanges” Hatzidakis, 150—152; Krumbacher, *Kasia*, în „Memoriile” Academiei din München, 1897, 305—370; J. Psichari, *Cassia et la pomme d'or*, în „Annuaire de l'École des Hautes Études”, 1910—1911, Paris, 1910; Lambros în *Δελτίον* a Societății din Atena, IV; Maas și Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.”, IX, 54—59, 60—61.

³⁰ Vezi și Arthur Ludwich, *Animadversiones ad Cassiae sententiarum excerpta*, Königsberg, 1898. Cf. C. W[eyman], în „B.Z.”, VII, 210—212.

³¹ Așa cum presupunea Gelzer. Vezi de exemplu *Fergamon*, 62: „Leon III der Isaurier als Reichsretter und Organisator”.

În marea sărăcie de informații asupra ordinii interioare din Bizanț nimic nu dovedește că s-ar fi introdus, după un plan determinat, schimbări esențiale în orice fel de privință. Același regim al themelor³², aceleași categorii sociale³³, aceleași dări percepute în același fel³⁴.

Se datează din anul 740 așa-zisa „Ecloga”, adică „Selecțiunea de legi prescurtate după Institute, Digeste, Cod și Novelele marelui Iustinian și o cercetare a lor mai comodă”³⁵. Dar în acest manual nu se află nimic „filantropic”, nici un element reformativ cum s-ar părea că anunță titlul (φιλανθρωπότερος înseamnă aici: „mai lesnicios”), nici o indicație a unei schimbări de concepție referitoare la raporturile sociale, nici o dovadă a unei alte orientări morale — și s-ar putea întreba cineva de ce fel ar fi putut ea să fie — nici o trimitere la o altă legislație decât cea a împăratului care este numit în acest titlu *marele* Iustinian, spre a-l deosebi de Iustinian II, // a cărui amintire nu pare chiar recentă. Se înțelege ușor că redactarea unei asemenea cărți, destinată desigur școlilor [de drept], nu poate fi fixată la o epocă bine determinată.

La capătul acestei simple culegeri de prescripții juridice se mai află în manuscris: o „lege agrară”, care s-ar lega după obiceiurile slăvilor și de influența războaielor cu bulgarii, o „lege militară” și o „lege rodiană a navigației”.

Aceste două lucrări din urmă rămân încă și mai puțin databile. Nu știu dacă „legea rodiană” nu are nimic a face cu atacurile arabe asupra insulei Rodos, dar ne mai putem întreba dacă culegerea nu a fost de un folos pur local — cât o privește pe cealaltă, ea pare să fie mult mai veche decât se crede.

Revenind la „Eclogă”, se afirmă că ea ar fi fost dată sub „înțelepții și pioșii împărați Leon și Constantin”, dar nimic nu ne oprește să ne gândim la Leon VI Filozoful (886—912) și Constantin VII Porfirogenetul (913—959), care, aceia cel puțin, sînt legistatori celebri și acesta poate fi motivul acelei atribuirii³⁶.

³² Vezi Arthur R. Boack și James E. Dunlop, *Two studies in later Roman administration*, New York, 1924; Bury, *The imperial administrative system in the ninth century*, Londra, 1911.

³³ Vezi Gaignerot, *Des bénéfices militaires dans l'Empire romain et spécialement en Orient (X-e siècle)*, Bordeaux, 1898; Uspenski, *Evoluție socială și feudalism* (în l. rusă), 1922; Bezobrazov, în „V.V.”, VII, 156 ș.u.

³⁴ Lot, *L'impôt financier et la capitation personnelle*; Fritz Leo, *Die capitation plebeia und die capitation humana im römisch-byzantinischen Steuerrecht*, Berlin, 1900; H. Monnier, *L'ἐπιβολή*, în „Nouv. rev. hist. de dr. fr. et étr.”, 1892—1895; Dölger, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finanzwesens*; Ostrogorsky, în „Deutsche Literaturzeitung”, 1927, c. 2019 ș.u. Cf. cu Lujo Brentano, și Ostrogorsky, *Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, XXII (1929), 129—143.

³⁵ *Εκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη ἀπὸ τῶν Ἰουστινιανῶν, τῶν Διγεστών, τοῦ Κώδικος, τῶν Νεαρῶν τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐποδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον* (Culegere de legi, alcătuită pe scurt, din Institutele, din Digestele, din Codicele, din Novelele edictate de marele Iustinian și emendarea lor spre mai multă comoditate).

³⁶ Cf. Ferrini, în „B.Z.”, VII (și în *Opere di Contardo Ferrini*); Ginis, în „B.Z.”, XXIV; Freshfield, *A manual of Roman law: the Ecloga*, Cambridge, 1926; *A manual of later Roman law*, 1927; *A manual of Eastern roman law*, 1928; *The Farmer Law*, în „J. hell. st.”, XXX, XXXII;

Cît privește „legea agrară”, așa-zisul νόμος γεωργικός³⁷, unii istorici au vrut să vadă în prescrierile sale o influență a modului de viață al slavilor stabiliți în mod definitiv în // provinciile Imperiului, într-un moment variind ca dată între epoca lui Iustinian I — pe care nu prea îl vedem, așa cum era, în această nouă ipostază de legislator — și cea a primilor iconoclaști, presupuși reformatori și în acest domeniu de care nu au avut nici timpul, nici dispoziția de a se ocupa. Este vorba de precizări de caracter foarte variat, strict practice, din care nu poate fi deosebit nici un element cronologic și cu atât mai puțin individual. S-ar putea chiar ca acest opuscul să nu reprezinte altceva decît niște obiceiuri (cutume), și încă ale unei regiuni determinate. Faptul că ele sînt înfățișate la sfîrșitul „Eclogiei”, le-ar exila în acel capitol puțin interesant al rezumatelor pentru școlari³⁸.

Cît privește reglementarea militară, vom adăuga că nu a fost greu de arătat că „Tactica lui Leon” este opera lui Leon VI Filozoful, și nu, cum s-a propus, a lui Leon Isaurianul³⁹, întrucît îl menționează pe fiul său, Vasile, și îi mai arată pe maghiari la Dunărea de Jos. Așadar ar fi din 890 sau 891.

NOTE

a. Neapolis în Cipru.

b. Constantin VI fusese logodit de împărăteasa Irina cu Rothrude în anul 781. Totea a rupt acea logodnă și l-a însurat fără voia lui cu Maria din Paflagonia (788). Cînd a scăpat de tutela ei (790), el și-a alungat soția și s-a însurat cu o doamnă de la curte, Teodata, nu fără încurajarea tainică a Irinei, în scopul compromiterii lui. Legitimitatea unei asemenea căsătorii a stîrnit discuții vii și în timpul Irinei și a succesorului ei, Nikefor I. Dealtminteri, partidul ortodox, devotat Irinei, nu vedea cu ochi buni pe Constantin VI, care ca împărat a arătat simpatie unor iconoclaști notorii.

A revised manual of Roman law: Ecloga privata aucta, Cambridge, 1927; Spulber, *L'eclogue des Isauriens, texte, traduction, histoire*, Cernăuți, 1929; Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, Oxford, 1909. Pentru bibliografia rusă, Vasiliev, *op. cit.*, I, 320 ș.u. De asemenea Schenk, *Kaiser Leons III Walten im Innern* (citată și mai înainte). Cf. Stein, în „B.Z.”, XXIX; N.A. Constantinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI (1924). Pentru legea rodiană [vezi și „B.Z.”, VIII, 153 ș.u.

³⁷ Bun rezumat în Bayneș, *History*, 109 ș.u.

³⁸ Contadi Ferrini, νόμος γεωργικός, în „B.Z.”, VII, 558 ș.u.; Ostrogorsky, *ibid.*, XXX, 396 (simple prescripții sau „poliție agrară”); Vernadsky, în „Byz.”, II, 172 ș.u. Cf. Gelzer, *Die Agrarpolitik der oströmischen Kaiser*, în rev. „Deutsche Volksstimmen”, 20 noiembrie 1905; Turchi, *L'economia agricola dell'Impero bizantino*, în „Rivista storico-critica delle scienze teologiche”, II (1906), 100—120. În general pentru legislația iconoclaștilor, Vasilievski, în „J. Min. I.P.r.”, 1878, 95—129, 258—309.

³⁹ Zachariă de Lingenthal, în „B.Z.”, II, 606—608; III, 437—440; Mittard, *ibid.*, XII, 585 ș.u.; Vári, *ibid.*, XV, 47 ș.u.; „V.V.”, V, 398—403. Cf. Vári, în „Memoriile” Academiei din Budapesta, 1898 și Pécz, în „B.Z.”, VIII, 508—510. Pentru alte două lucrări publicate de Meursius, în ediția sa a textului „De Administrando Imperio”, din Leyda, 1617 și în *Opera* sa, ed. Lami, VI, Florența, 1745, p. 1211 ș.u., vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 258, 635—638. Vezi și Graux-Martin, *Traité de Technique*; Vári, *Incerti scriptoris byzantini saec. X de re militari*, Leipzig, 1901; Gyulai Gyula, *Bölcs Leo Taktikája mint magy. történelmi kulforrás*, Budapesta, 1902; Eug. Darkó, *Bölcs Leo Taktikájának hitelessége magyar történelmi szemponiból*, Budapesta, 1911.

c. Acesta era și punctul de vedere al papilor, începînd cu contemporanii lui Iustinian și continuînd cu Grigore II, contemporanul lui Leon III.

d. Ea fusese desemnată în urma unui adevărat concurs de frumusețe, după obiceiul observat de la o vreme la Bizanț. Dar la aforismul împăratului: „De la o femeie ne-a venit pieirea”, adică alungarea din rai din cauza Evei, a răspuns prea prompt pentru vanitatea lui: „Da, dar de la o femeie ne-a venit și mîntuirea”, adică de la Fecioara Maria, născătoarea lui Hristos. În locul ei a fost aleasă Teodora, viitoarea restauratoare a icoanelor în 842.

V

ULTIMUL EFORT MILITAR AL NOULUI IMPERIU

73 // În momentul cînd Roma era încă de esență populară și de supunere francă, se trezea în arabi¹ spiritul de cucerire sub marele Harun al-Rașid^a — un fel de Carol cel Mare al Asiei, primul împărat dintre califi — precum și sub urmașul acestuia al-Mamun^b. Ciprul și Rodosul au fost cucerite cu armele, cu toate ofertele de tribut făcute în primul rînd de imperiali, apoi de Myra, orașul Sfîntului Nicolae². Împăratul Nikefor I, zis Genikos^c, era prea slab pentru a încerca o recucerire a locurilor răpite, iar succesele parțiale ale generalului său, Bardanes, zis Turcul, avînd sub autoritatea sa cinci theme, nu au avut alt rezultat decît proclamarea drept împărat a „Turcului” de către soldații pe care îi ghiftuise cu prăzi. Dar generalul răzvrătit a fost trădat de tovarășii săi și a trebuit să-și caute un refugiu pentru mîndria sa înfrîntă într-o mănăstire, unde a vrut să guste cu înverșunare toate rigurile ei³.

74 Dar și în provinciile rămase credincioase în Europa mai era de lucru. Slavii din „Slavonii” fuseseră subjugăți în Macedonia încă de către Constantin V, dar sub Irina a fost nevoie de noi campanii în acest vest balcanic. Împărăteasa a intrat solemn în sunetele muzicii ostășești (ὄργανα καὶ μουσική) la Berrhoe^d, care și-a schimbat numele în Irenopolis. Orașele Filippopoli, Anchialos au fost întărite, ceea ce nu a fost pe placul bulgarilor. Au trebuit să se ocupe și de Dalmația, care își îngăduia să aibă o părere proprie despre legitimitatea împăraților⁴. Nikefor // însuși va ordona strămutări de populații prin mijlocul „Slavoniei”⁵.

Acest împărat nu mai avea la îndemînă buna armată a lui Leon și a lui Constantin, care — persecutată în cursul ultimelor tulburări — se fărâmițase. În așteptarea refacerii acestor trupe, a trebuit să cheme toate themele contra bulgarilor. Aceștia, dobîndind în Krum⁶, succesorul lui Kardam, biruitorul tînărului Constantin VI, un șef de mîna întîi, ocupaseră Serdica, viitoarea Sofia, după o mare luptă. A trebuit, pentru a le ține piept, să se re-

¹ Referitor la tratatul din 804, călcat în 806, vezi Teofan.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, 703—705, 709, 711, 727, 728, 745 ș.u., 749—750. Sirieni refugiați în Cipru, *ibid.*, 779. Cf. Brooks, *Byzantines and Arabs in the time of the early Abassids*, în „Engl. hist. rev.”, 1900 (citat și mai înainte).

⁴ Teofan, 663, 707, 734—735.

⁵ *Ibid.*, 755. Îi vedem pe bulgari luînd în solda lor popoarele vecine (δμοῖα μισθωσάμενοι ἔθνη, luînd în garanție popoarele vecine); *Act. Sanct.*, noiembrie II², 346.

⁶ N. Blagoev, în „Anuarul Universității din Sofia”, XIX, 1924.

curgă la bandele de țărani înarmați cu măciuci⁷, deoarece soldații — a căror plată o trecuse Nikefor pe seama „bogaților“, luind asupra lor și sarcinile fiscale ale miliției⁸, — se răzvrăteau⁹. Au mai trebuit sporite și sarcinile fiscale asupra clerului și percepute anticipat pe opt ani¹⁰. Dar ce era mai alarmant, era faptul că ei (bulgarii) aflau un sprijin chiar în Imperiu și că ingineri „romani“¹¹ îi învățau tehnica¹².

Deși nu era soldat și nici om tânăr, Nikefor a luat parte la două campanii contra bulgarilor. Redobândind Serdica, el a fost victorios în campania a doua, a ars chiar palatul lui Krum¹³, dar la urmă a căzut într-o ambuscadă. După moda germană împrumutată de acești turanieni, craniul său a fost folosit drept cupă în marile orgii ale principelui barbar (811)¹⁴.

75 // Împăratul Mihail (Rhangabe), fost couropalat¹⁵, cumnat al lui Staurakios (fiul și succesorul¹⁶ lui Nikefor, care fusese și el rănit în acest război fatal)¹⁷, nu a putut face față într-un moment de criză când Krum, pretinzând restituirea orașelor recent ocupate, trimiterea furniturii de purpură și predarea dezertorilor din armata sa¹⁸, a pus stăpînire pe Mesembria, și după o nouă victorie asupra unei armate chemate în grabă din toate themele, inclusiv cea din Adrianopol, a venit însuși să asedieze Constantinopolul¹⁹. Tronul a trebuit să fie dat unui ofițer armean care purta un nume de bun augur: Leon V (813—820)²⁰.

76 Se știe prea puțin lucru, din păcate, despre cei șapte ani de domnie ai lui Leon. Acest „Amalecit“²¹ a persecutat pe adoratorii icoanelor, după ce dealtminteri chiar Nikefor își însușise veniturile // așezămintelor de binefacere și interzisese folosirea de vase sacre de preț²². El (Leon) s-a depărtat

⁷ Teofan, 762.

⁸ *Ibid.*, 755—756. Despre ἄρχοντες θεμάτων (arhonții themelor), *ibid.*, 695. Despre ταῦτάτοι ἄρχοντες, *ibid.*, 752.

⁹ Despre un refuz de jurămint sub Irina, *ibid.*, 721. Cf. *ibid.*, 723.

¹⁰ *Ibid.*, 761. Themele Asiei doreau pacea cu barbarii; *ibid.*, 780.

¹¹ *Ibid.*, 753.

¹² *Ibid.*, 763.

¹³ *Ibid.*, 772—773. Cf. Kedrenos, II, 42, și *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 364, 391. Vezi „Byz.“, VII, 149 ș.u. Despre Nikefor în general și despre unii din succesorii săi, Teodor Studitul, în Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 164, 172; Viața Sf. Ioanițiu, *ibid.*, CXVI, c. 53.—Despre mașinile de războaie bulgarilor, μηχανὴ ἱπαντόδης, *ibid.*, c. 41. Prezicerea morții lui Nikefor făcută de patriarhul omonim, în Viața Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 892. Vezi detaliile în Runciman, *First Bulgarian Empire*, 50—57 (care admite fabula Bulgariei panoniene, unită curînd cu cealaltă). Cf. „RHSEE“, 1933, 340—342.

¹⁴ Pentru venirea sa la tron vezi și Migne, *P. Gr.*, XCIX, 165.

¹⁵ Teofan, 763.

¹⁶ *Ibid.*, 775.

¹⁷ *Ibid.*, 775, 780—783, 785—786. Nu există alt izvor.

¹⁸ Pentru cuceririle bulgare după Nikefor, Runciman, *op. cit.*, 60 ș.u. (mai ales după Teofan și continuarea sa; cf. și Combefis, în Migne, *P. Gr.*, CV, 873, nota 11). Procopia, fiica lui Nikefor, soția lui Mihail, întemeiază mănăstirea cu același nume; *Palria*, *loc. cit.*, c. 196; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1272. Mihail a fost exilat în insula Prote. — Despre ὁσέρης Ἀρμένιος (necredincioasa Armenie), Teofan, 754; Migne, *loc. cit.*, 170, 275, 538 ș.u.; *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 403.

¹⁹ *Acta Sanct.*, noiembrie II², 347.

²⁰ Teofan, 756, 760. Totuși într-o viață de sfînt (*Acta Sanct.*, noiembrie, II², 344) este vorba de εὐσεβὴς βασιλεὺς καὶ Σταυρακίου (evlavioasa domnie a lui Nikeforos și Staurakios); Mihail este ἀγγελώνυμος (cu nume de inger); *ibid.*, 355.

deci de ortodoxie, care tocmai își celebrase marile sale triumfuri. Așadar, cei interesați au avut grijă să consemneze în scrieri polemice actele de trădare²¹ de care s-ar fi făcut odinioară vinovat noul împărat față de predecesorii săi, precum și crimele pe care le-ar fi săvârșit în timpul domniei sale, lăsându-se în voia unei firi bănuitoare și predispuse la cruzime.

Nu sînt decît vreo treizeci de ani de cînd au fost publicate discuțiile sinodului care a determinat decretul său din 815 contra icoanelor. Se ghicesc argumentele folosite pentru a combate această eroare pe care acum nu mai vor să o numească idolatrie. Sînt oprite pînă și luminările și candelule, cățuiele pentru tămîie. Dar alături de aceasta se folosește o formulă indulgentă pentru calificarea „simplicității femeiești” a ortodoxei Irina²¹. Această măsură se datorește, mai puțin încă decît cele ale lui Leon III și Constantin V, unei convingeri religioase împinse pînă la fanatismul prigonitor. Este vorba acum din partea acestui al doilea împărat militar, războinic, ca și în cazul lui Nikefor mai înainte, de dorința de a satisface armata, căreia i se refuzase așa multă vreme, sub domniile sprijinite de plebea constantinopolitană, un rol ce credea că trebuie să-i revină.

77 Trebuie însă reținut faptul că după el nu s-a mai ivit vreo primejdie din partea bulgarilor. Krum care ceruse restituirea transfugilor și care se înfățișase chiar sub zidurile Constantinopolului, și pustiise toate provinciile Europei pînă la zidul de la Heximilion, ce închidea accesul spre Pelopones, a fost învins mai întîi lîngă Mesembria (813). El și-a văzut țara groaznic devastată de către // imperiali și, în sfîrșit, toate forțele hanului păgîn au fost distruse în marea luptă, care a dat locului unde a fost reputată victoria bizantină numele de Muntele lui Leon, Βοῦνος Λέοντος. Populația barbară însăși fusese decimată, armata ducînd în robie bărbații și ucigînd copiii²².

Se mai știe că, în ciuda legendei create de adversarii săi religioși, Leon nu și-a îngăduit o clipă de odihnă în tot timpul domniei sale, inspectînd fără încetare o armată pe care o reorganizase în întregime, ridicînd pretutindeni fortificații pentru a păzi trecătorile pe care le cunoșteau și le foloseau barbarii²³.

Armeanul a mai fost și un principe care a ținut la vechile tradiții, căci de acum încolo Senatul este frecvent consultat de împărați, care trebuiau să țină seama de opinia și sentimentele sale²⁴. Străin sentimentelor de lăco-

²¹ Serruys, *Les actes du concile iconoclaste de l'an 815*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, XXIII (1903), 345—351; Ostrogorsky, *Studien* (citare anterior). Cf. și Pargoire, *L'Église byzantine*, 265—267.

²² Teofan cont., 25 ș.u. Privitor la pacea de trei ani pe care le-a impus-o, *ibid.*, 26. Cf. Anonimul de la sfîrșitul textului lui Leon Gramaticul, ed. Bonn, 342, 348; Bury, *The bulgarian treaty of A.D. 814 and the great fence of Thrace*, în „Engl. hist. rev.”, XXV (1910), 276—287; pasajul din Viața Sf. Nikefor, p. 144, analizat de noi în „Mélanges” Albertoni, „Studi in memoria di Aldo Albertoni”, Pavia, 1932. Cf. Runciman, *op. cit.*, 63 ș.u. (despre revanșa bulgară).

²³ Despre pacea din 815, după moartea lui Krum (13 aprilie 814) [vezi contribuția noastră amintită din „Mélanges” Albertoni], Teofan cont., p. 30. Despre prizonierii capturați de bulgari și misiunea unui sfînt intru consolarea lor, *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 359.

²⁴ Dar Senatul refuzase și în 813 a face pace cu bulgarii, din cauza condiției privind pe transfugi, care nu fuseseră încă niciodată predați de către bizantini; Teofan cont., 12—13. Cf. *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 356. Senatul se amestecă și în chestiunea căsătoriilor imperiale, *ibid.*, 79. Vezi Bury, *The Bulgarian treaty of 814* (citare și mai înainte).

1

2

3

4

5

1. Aureus emis de Diocletian; Roma, cca. 298—299. Aur; 5,33 g. 2. Follis emis de Diocletian; Nicomedia, cca. 294—295. Bronz; 10,23 g. 3. Follis emis de Maximianus Herculeus; Antiochia, cca. 300—301. Bronz; 10,15 g. 4. Aureus emis de Constantinus Chlorus; Antiochia, cca. 294—305 (inainte de 1 mai). Aur; 5,28 g. 5. Follis emis de Galerius Maximianus; Lugdunum, cca. 303—305. Bronz; 9,53 g.

6

7

8

9

10

11

6. Multiplu-medalion de doi solidi, emis de Constantin cel Mare; Cyzicus, 325—326. Aur; 8,78 g. 7. Follis emis de Flavia Helena, mama lui Constantin cel Mare; Antiochia, 325—326. Bronz; 3,39 g. 8. Solidus emis de Crispus; Treveri, după 317. Aur; 4,47 g. 9. Solidus emis de Constans I; Treveri, 337—350. Aur; 4,43 g. 10. Multiplu-medalion de cinci solidi, emis de Constantius II; Antiochia, 337—361. Aur; 21,78 g. 11. Solidus emis de Iulian II Apostatul; Sirmium, 360—363. Aur; 4,39 g.

12. Multiplu-medalion de 1 1/2 solidi, emis de Valentinian I; Aquileia, 364. Aur; 6,48 g. 13. Solidus emis de Valens; Antiochia, 364—367. Aur; 4,43 g. 14. Solidus emis de Procopius; Constantinopol, 365—366. Aur; 4,37 g. 15. Solidus emis de Gratianus; Nicomedia, 367—375. Aur; 4,50 g. 16. Solidus emis de Theodosiu I; Constantinopol, 388. Aur; 4,49 g.

17

18

19

20

17. Solidus emis de Arcadius; Constantinopol, 395—408. Aur; 4,42 g. 18. Solidus emis de Eudoxia, soția lui Arcadius; Constantinopol, 395—404. Aur; 4,45 g. 19. Solidus emis de Theodosiu al II-lea; Constantinopol, 422. Aur; 4,45 g. 20. Solidus emis de Leon I; Constantinopol, 457—474. Aur; 4,48 g.

1. Sinteza elenistic-creștină realizată de Bizanț este ilustrată și de acest Orfeu creștin, reprezentat într-un mozaic de pardoseală aflat la muzeul arheologic din Istanbul.

2

2. Pe blocurile care susțin obeliscul transportat de la Karnak în Constantinopol sînt reprezentate scene în onoarea împăratului Theodosiu I (379—395). În detaliu se poate vedea loja imperială din Hipodrom. Suveranul ține în mînă cununa destinată învingătorului.

3. Îmbinarea elementelor de tradiție romană cu cele creștine în ideologia imperială bizantină, ilustrare a sintezei bizantine pe care N. Iorga pune un accent deosebit, își găsește expresia și în artele plastice. Așa-numitul „fildes Barberini” înfățișează triumful unui împărat (Anastasie sau Iustinian). Se poate observa în mîna generalului din stînga o victorie înaripată. Jos — „sciți” și inzi învinși aduc tributul lor împăratului. În centru — sus, Hristos dă binecuvîntarea sa acestuia.

4. Consulatul a fost pînă în vremea lui Iustinian principală demnitate din imperiu. Între obligațiile consulilor nou aleși era și aceea de a oferi poporului spectacole, jocuri și bani în prima săptămînă a lui ianuarie. Fragmentul de diptic în fildes din imagine reprezintă pe consulul Răsăritului, Areobindus (506). În partea de jos: spectatori și scene dintr-un asemenea spectacol — aici o vînaătoare și lupte între animale — care avea loc în Hipodrom. Luptele cu animale au fost suprimate de Anastasie I (491—518).

(detaliu)

6

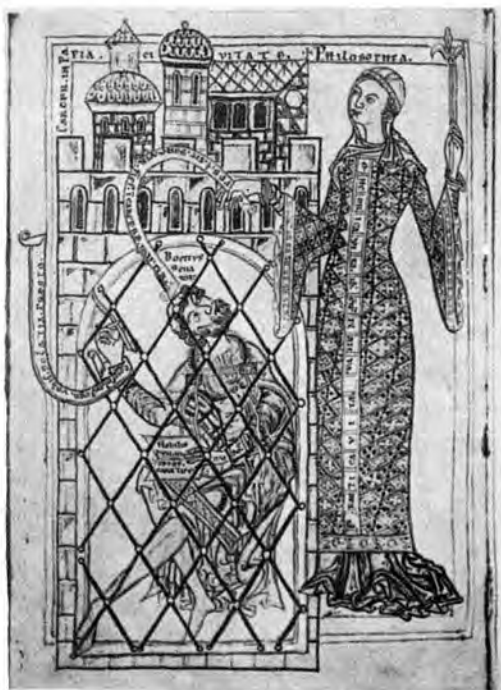

3

4

5

5. Aruncat în temniță de Teodoric, Boetius, fostul său ministru (f. 524) pri-

7

mește vizita consolatoare a Filosofiei. Ilustrație din sec. al X-lea pe un manuscris conservat la München. Reprezentarea Filosofiei respectă întocmai alegoria concepută de scriitor: pe rochia personajului se pot citi cuvintele *vita theorica* și *vita practica*, semnificând unitatea dintre viața contemplativă și cea activă întru filosofie

6

7

8

8

6. Împărăteasa Teodora, însoțită de un cortegiu format din înalți funcționari, două doamne de onoare și un șir de femei din suită se îndreaptă, purtând daruri, spre biserică. Mozaic din absida bisericii San Vitale din Ravenna, datînd din deceniul al cincelea al secolului al VI-lea. Prima scenă cunoscută de „oblatio Augustae” (ofrandă împărătească).

7. Detaliu din mozaicul analog celui precedent, reprezentînd pe împăratul Iustinian în mijlocul curții sale. De remarcat nimbul care înconjoară capul suveranului, simbol al sacralității monarhiei.

8. Operă a arhitecților Anthemius din Tralles și Isidor din Milet, biserica Sf. Sofia din Constantinopol, terminată în 537, este monumentul religios cel mai de seamă al vremii lui Iustinian. În fotografie — un aspect al naosului.

9

9. În biserica San Vitale din Ravenna, monument renumit pentru mozaicurile sale, expresie tipică a artei din vremea lui Iustinian, o reprezentare simbolică a lui Hristos în clip de miel al jertfei. Figurile de animale, păsări, pești și motive vegetale care împodobesc restul cupolei sînt stilizate în manieră clasică.

10

10. Sculptură decorativă cu motive zoomorfe și vegetale din biserica San Apollinare Nuovo din Ravenna.

11. Datorat probabil unui meșter constantinopolitan, jilțul arhiepiscopului Maximian al Ravennei (546–556) este una din lucrările cele mai reprezentative pentru arta sculpturii în fildes. Părțile laterale poartă scene din viața Sf. Iosif.

(detaliu) -

12

12. Hartă în mozaic a Ierusalimului (Madaba), datînd din secolul al VI-lea. Face parte dintr-o hartă a „Țării Sfinte”. Ilustrează în egală măsură varietatea artei mozaicului și înfățișarea orașelor din această epocă.

13

13. Altă ilustrare a artei mozaicului din vremea lui Iustinian. Vultur omorînd un șarpe. Împodobește palatul imperial din Constantinopol.

14

14. Crucea împăratului Iustin al II-lea (565—578). Pe lângă bogata împodobire cu pietre prețioase, de remarcă inscripția în limba latină, încă limba oficială a imperiului. Pe revers — portretul împăratului și al soției sale, Sofia.

15

16

15–16. Persia a fost pînă în vremea lui Heraclius (610–641) principalul adversar oriental al Bizanțului, dar și un model de civilizație. În ilustrații: regele Peroz I (459–484) într-o scenă de vînătoare (fig. 15) și regele Chosroes al II-lea (590–628) (fig. 16).

21

22

24

23

23a

23a

25

26

27

21. Follis emis de Anastasiu I; Constantinopol, 498—518. Bronz; 20,53 g. Găsit la Sarai (jud. Constanța). 22. Solidus emis de Anastasiu I; Constantinopol, 498—518. Aur; 4,47 g. 23. Solidus emis de Iustin I și Iustinian I, asociați; Constantinopol, 4 aprilie — 1 august 527. Aur; 4,58 g. 23 A. Solidus emis de Iustinian I; Constantinopol, 535—545. Aur; 4,40 g. 24. Follis emis de Iustinian I; Constantinopol, 541/542. Bronz; 22,67 g. 25. Follis emis de Iustin al II-lea și Sofia; Nicomedia, 572/573. Bronz; 14,65 g. 26. Solidus emis de Mauricius Tiberius; Constantinopol, 583—601. Aur; 4,28 g. 27. Solidus emis de Focas; Constantinopol, 603—607. Aur; 4,47 g.

28

28. Multiplu-medalion de 36 solidi emis de Iustinian I; Constantinopol, 527 (?). Aur; 164,05 g. Găsit în 1751 lângă Caesarea din Cappadocia (azi Kaisarieh, în Turcia); furat în 1831 din colecția Cabinetului de Medalii al Bibliotecii Naționale de la Paris; distrus de răufăcători (după Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris, 1970).

29

30

31

32

33

34

35

36

37

29. Solidus emis de Heraclius și Heraclius Constantin, asociați; Constantinopol, cca. 626–629. Aur; 4,48 g. 30. Solidus emis de Constans al II-lea, Constantin al IV-lea, Heraclius și Tiberius, asociați; Constantinopol, cca. 661–cca. 663. Aur; 4,38 g. 31. Solidus emis de Iustinian al II-lea; Constantinopol, 687–692. Aur; 4,30 g. 32. Solidus emis de Leontius; Constantinopol, 695–698. Aur; 4,38 g. 33. Solidus emis de Theodosiu al III-lea; Napoli, 716/717. Aur; 3,96 g. 34. Solidus emis de Constantin al V-lea și Leon al IV-lea, asociați; pe revers, Leon al III-lea; Constantinopol, 751–775. Aur; 3,87 g. 35. Solidus emis de Constantin al VI-lea și Irina, asociați; pe revers, Leon al III-lea, Constantin al V-lea și Leon al IV-lea; Constantinopol, 780–790. Aur; 4,41 g. 36. Solidus emis de Irina și Constantin al VI-lea, asociați; Constantinopol, 790. Aur; 4,37 g. 37. Nomisma emis de Teofil; Constantinopol, cca. 835–842. Aur; 4,41 g.

mie²⁵ și patimilor vătămătoare, el știa să-i aleagă bine pe cei din jurul său și judecățile sale la Lausiakon au rămas vestite²⁶. Chiar dacă a condamnat cultul icoanelor și l-a exilat pe patriarhul Nikefor¹, nu a luat nici o altă măsură contra acestui prelat venerat²⁷.

78 // De aceea a fost regretat chiar de dușmanii săi (ca și Nikefor I însuși odinioară²⁸), atunci când a căzut victimă unei conspirații de palat, doborât în luptă de niște asasini vulgari, care l-au urmărit pînă în capela palatului și care au tîrît cadavrul său mutilat la Circ, ca să-l arate plebei lacome de acest fel de spectacole²⁹. Se pare că oamenii vruseseră să se scape de împăratul iconoclast. În afară de o restituire³ a trecutului religios³⁰, aceeași a fost și atitudinea succesorului, scos din temniță pentru a fi proclamat împărat cît mai avea încă lanțurile la picioare³¹. Acesta era un ofițer Mihail, zis Gîngavul (Troulos)^k, fost camarad al lui Leon, căzut în disgrație. Era încă un militar care continua tradiția inaugurată de Nikefor. El a trebuit să înceapă prin a încărca de daruri plebea setoasă de sînge și să ia în căsătorie, după indicația Senatului, pe fiica lui Constantin VI, Eufrosina³².

Originar dintr-un mare oraș din Asia, Amorion, unde erau mulți evrei și mulți tilhari³³, fost cioban, lipsit de instrucție, stăpînit de prejudecăți religioase ciudate și nebuloase, el nu a restituit ortodocșilor drepturile pe care li le smulsese Leon³⁴. Dimpotrivă, a mers pînă a interzice sărutarea icoanelor și chiar folosirea cuvîntului de „sfînt”³⁵.

79 // Dar Mihail, care s-a arătat generos față de rudele lui Leon, confiscîndu-le totuși moștenirea³⁶, nu avea talentele predecesorului său și norocul i-a fost cu înverșunare potrivnic³⁷. Chiar dacă a putut reține în jurul său pe ofițerii din armată și pe nobilii din Senat, provinciile îi vor scăpa din mîină prin invazii sau revolte.

O ceată de arabi din Spania, care cutreierau mările în căutare de aventuri, au debarcat în Creta și nu au mai vrut să o părăsească³⁸. Cele douăzeci

²⁵ Χρημάτων κρείττων (mai puternic decît bogățiile); Teofan cont., 30.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Teofan cont., 28—30.

²⁸ *Ibid.*, 30.

²⁹ *Ibid.*, 41. Fiii săi au fost scopiți. Cf. *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 355; Viața lui Nikefor, 144—145. Vezi și despre Leon și sfîrșitul său, Viața Sf. Ioanițiu, în Migne, *P. Gr.*, c. 64. — Pentru începuturile sale, vezi și Viața Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 827; Viața Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, CXVI, c. 661. De asemenea Viața Sf. Tarasios, *ibid.*, CXCVIII, c. 1422. — A persecutat, după mărturia lui Photios, pe maniheeni, care au fugit la emirul din Melitena, *ibid.*, CII, c. 77, 79.

³⁰ Georgius Monachus, ed. de Boor, 783; Mansi, XIV, 417—422; bibliografie în Dölger, *Regesten*, nr. 408.

³¹ Fusese condamnat să fie ars într-un cuptor.

³² Teofan, 769.

³³ Referitor la oraș, P. Karolidis, 'Η πόλις 'Αμόριον, Atena, 1908.

³⁴ Dar el condamnă la moarte pe maniheeni; Teofan, 771—774.

³⁵ Teofan cont., 99. El alungă pe episcopul de Sardes, care este ucis și acordă scutiri de impozite evreilor; *ibid.*, 48. Pentru persecutarea patriarhului Sf. Metodiu Sicilianul (843—847), vezi Pargoire, în „É.O.”, VI, 183 ș.u.

³⁶ Teofan cont.

³⁷ Despre dinastie, Melioranski, în „V.V.”, VIII (1901), 1—37.

³⁸ Viața Sf. Nicolae Studitul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 865; Brooks, *The Arab occupation of Crete*, în „Engl. hist. rev.”, XXVIII, 431—443. Vezi idem, *Byzantines and Arabs...* (cit. mai sus, nota 3). Vezi și cronică siriană (846) înfățișată de Brooks, în „Zeitschrift der deutschen mor-

și nouă de orașe și burguri din marea insulă au trebuit să recunoască noua dominație și episcopul de Gortyna, care nu a consimțit să se supună, a fost măcelărit ³⁹. Un număr apreciabil de insule vecine au căzut și ele sub dominația acestor îndrăzneți corsari. Flota imperială trimisă contra lor a suferit un dezastru și arabii au urmărit până în insula Cos pe comandantul ei, pe care l-au crucificat ⁴⁰. Un răsculat, Euphemius, a chemat pe africani în Sicilia și nici de aici nu a fost cu putință să fie alungați musulmanii, care vor cuprinde chiar mai multe porturi din continentul¹ vecin ⁴¹. // Locuitorii Dalmației, care nu puteau primi nici un ajutor de la Constantinopol, în timp ce ofițerii franci de pe țărmul opus, nu omiteau desigur nimic pentru a-i cîștiga, și-au ales guvernatori care nu mai depindeau de împărat ⁴². De multă vreme exista la Cherson, în Crimeea, în vecinătatea marelui imperiu kazar al stepei, o situație politică similară ⁴³.

Dar evenimentul cel mai amenințător pentru guvernarea lui Mihail Gîngavul ⁴⁴ a fost revolta din Asia Mică. Aceasta se simțea prea neluată în seamă de cîțva timp și înțelegea să nu contribuie la cheltuielile exagerate ale Curții din Constantinopol, fără a primi ceva în schimb. Un bătrîn ofițer de o vitejie recunoscută, Toma^m, de origine discutată, șchiop dealtminteri, se dase drept Constantin VI, Orbul. Înarmat cu pretensele sale drepturi la Imperiu, el a atras de partea sa, chiar sub Leon, o themă după cealaltă și toate orașele. Arabii îl susțineau. Se vorbea despre armata sa de 80 000 de oameni ⁴⁵. El a pus stăpînire pe flota trimisă contra lui și i-a fixat un cartier general în apele insulei Lesbos, care depindea de el. Încoronat de patriarhul Antiohiei, a desemnat pe rînd doi Cezari: pe fiul său Constantin și pe Anastase, ca să-l secondeze în lupta sa contra celui alt împărat, cel din Bizanț. S-a ivit sub zidurile Capitalei în fruntea acestei armate impunătoare, avînd la dispoziția sa un mare număr de vase bine înarmate. După ce le-a pierdut, o altă flotilă ținută în rezervă între insulele Greciei, a venit să ia parte la asediu ⁴⁶.

81 // Ostilitățile rebelilor contra Constantinopolului au durat trei ani întregi. Mihail a trebuit să cheme în ajutorul său pe bulgari, care prin victoria lor inevitabilă au pus capăt carierii ambițioase a lui Toma. A fost blocat în Adrianopol și împăratul rival, luîndu-l prizonier prin trădare, i-a tăiat mîinile și a pus să fie plimbat pe un măgar și apoi executat cu mare batjocură; fiul său,

genländischen Gesellschaft", *LI* (1897), 569—588; Bury, *Mutasim's march through Cappadocia in A. D. 838*, în „J. hell. st.", *XXIX*, 120—129. O încercare de a descoperi tendințe comuniste în Persia, în 830, la K.P. Iuze, în „Izvestia" ale Universității de la Baku.

³⁹ Teofan cont., 77.

⁴⁰ *Ibid.*, 80.

⁴¹ *Ibid.*, 82. Vezi și mai sus. Împăratul a cerut ajutor flotei venețiene; izvoare la Dölger, *Regesten*, nr. 412. În general Amari, *Storia dei musulmani di Sicilia*, I, ed. 2-a.

⁴² Teofan cont., 84; Nicolae Misticul, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 227; *ibid.*, CV, c. 945; Photios, *ibid.*, CII, c. 777 ș.u.

⁴³ Despre o episcopie de la Soldaia, Migne, *P. Gr.*, CXLI, c. 290 ș.u. De asemenea, despre condițiile din Gotia, Viața Sf. Teodor Studitul, *ibid.*, XCIX, c. 137.

⁴⁴ Soția sa Tecla, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 736. De asemenea și despre el, *ibid.*, CXXII, c. 1265; Viața Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, CXVI, c. 665; Viața Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 889.

⁴⁵ Teofil cont., 55.

⁴⁶ Vezi și Viața Sf. Teodor Studitul, Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 221.

prins la Byz, nu a fost cruțat. Însă orașele Panion și Heraclea au perseverat în rebeliune ⁴⁷.

Mulțumită acestui concurs al hanului bulgar Umurtag (Mortagon) ⁴⁸, Mihail și-a putut încheia zilele în tihnă la Constantinopol, unde cadavruul fostului păzitor de vite a fost depus cu solemnitate în mormîntul de marmură verde, tesaliană, a marelui Iustinian, el însuși ⁴⁹ (octombrie 829).

82 În fața primejdiei provocate de acel împărat din afară, Mihail se văzuse silit să se apropie de occidentali și de „împăratul (lor) numit de papă”, cu atât mai mult cu cît apariția arabilor în Sicilia făcea încă mai necesară o asemenea colaborare. În prima scrisoare scrisă și în numele fiului său Teofil, pe care // și-l asociase, el îl numește pe Ludovic, moștenitorul lui Carol cel Mare ⁵⁰, „iubit și cinstit frate”, „prieten și frate spiritual, tovarăș al bucuriei imperiului nostru dat de Dumnezeu” (*socius gaudii a Deo imperii nostri*). Dar acela rămîne totuși „gloriosul rege al francilor și al longobarzilor” și care „este numit împăratul lor” („gloriosus rex Francorum et Langobardorum et vocatus eorum imperator”). Pentru a găsi scuze chiar și acestor concesii abia acordate, cei doi „imperatores romanorum” nu uită să menționeze originea puterii aceloră cu care este confirmată acuma „vechea pace și prietenie”: aceia nu sînt și ei împărați prin mila lui Dumnezeu, ci fără discuție, niște împărați aleși și anume de către „vestitul popor al romanilor”, de către cler, „sacra plebs”, de către toate căpeteniile „marelui oraș al Romei”, de către aristocrație și armată, de către „prea sfîntul patriarh, papa” și se accentuează apăsător categoria căreia „Imperiul” Carolingienilor își datorește situația, „gloriosul nostru patriciu” (*gloriosi patricii nostri*), urmînd apoi „lectorii” și „principii” din „diversele provincii” ⁵¹.

83 Teofil, fiul, asociatul și succesorul lui Mihail a manifestat, mult mai mult ca toți ceilalți împărați, nu numai grija pentru demnitatea imperială, dar și conștiința înaltelor sale răspunderi. Constantinopolul a avut iarăși un judecător harnic, sigur și neînduplecat, care a început prin pedepsirea aspră a ucigașilor lui Leon Armeanul, deși de fapt le datora // coroana.

⁴⁷ Mai vezi *ibid.*, c. 222. Informații despre Toma, în Genesius, și în continuarea lui Teofan. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 408. Vreo douăzeci de pagini în Bury, *History of the Eastern Empire*, 84 ș.u. Vezi și *idem*, în „B.Z.”, I, 55 ș.u.

⁴⁸ Referitor la inscripția grecească despre un „jupan tarkhan” (ofițer al hanului), vezi „Izvestia” ale Institutului rus din Constantinopol, VI (1900), 116—235. Tot pe grecește este redactată și inscripția despre călărețul din Madaura: ea ar fi menționat și conflictul cu Nikefor, relațiile cu „împăratul cu nasul tăiat”, existența unui kavkhan, o împărțire de bani sub Krum, dar poate ușor fi demonstrată netemeinicia absolută a acestor presupuneri îndrăznețe. Vezi Géza Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928, și V. Beševliev, în „B. ngr. J.”, 1932, p. 1 ș.u.; „Byz.-sl.”, III, p. 1 ș.u., îndeosebi p. 10. — Pirateria lor pe Dunăre, Viața Sf. Blasii, *Acta Sancti.*, 4 noiembrie (cf. Dvornik, în „Byz.-sl.”, I, 35 ș.u.).

⁴⁹ Teofan cont., 84.

⁵⁰ Pentru raporturile din urmă ale acestuia cu Bizanțul, A. Vasiliev, în „V.V.”, XX, 63 ș.u. Templul de la Aachen reproduce pe San Vitale de la Ravenna. Sf. Bartolomeu de la Paderborn a fost clădit de artiști greci; vezi Salomon, în „Sachwörterbuch des Deutschtums” (de Hoptacker și Peters, 1930), articolul „Byzanz”. Despre mormîntul lui Carol cel Mare și elementele sale bizantine, Schrörs, *Bestattung Karls des Grossen*, în „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein”, LXXXIX (1910), 109—114. La sfîrșitul domniei sale, Teofil va propune căsătoria fiicei sale cu Lotar; Dandolo, în *Muratori*, XII, c. 176.

⁵¹ Mansi, XIV, 417—422 (bibliografia în Dölger, *Regesten*, la nr. 408). Pentru o cerere de ajutor către franci, ceva mai tîrziu, vezi mai jos.

În fiecare săptămână se ducea călare cu mare alai la biserica Blahernelor, ca să fie mai accesibil acelor care aveau plîngeri de înfățișat. El controla însuși în piețele publice prețul și calitatea alimentelor și mergea chiar pînă acolo încît își urmărea ancheta asupra oricăror feluri de mărfuri. El a interzis luxul nevrednic de bărbați al pletelor lungi căzînd pe umeri. O corabie încărcată cu produse pe care împărăteasa obișnuia să le vîndă în folosul venitului ei particular, a fost arsă împreună cu încărcătura ei, din porunca împăratului.

Preocupat întotdeauna de prestigiul Imperiului, el încărca pe solii săi cu obiecte de preț și piese de aur, pe care aceștia aveau poruncă să le dăruiască oricui s-ar ivi, pentru a arăta că stăpînul lor nu acordă nici o valoare acestor lucruri, pentru că resursele statului erau și acum ca altădată, nesfîrșite ⁵².

Precum vom vedea, cînd vom analiza formula artei noi, un grup de palate despre care va fi vorba mai apoi, răsare acum de o strălucire fără seamăn: casele imperiale de la Bryas, în stil arab, de la Karianos, de la Trikonchos, de la Sigma, de la Tetraseros, cu pereții lor de marmură și acoperișurile de aur și de argint, pe țarmul mării albastre. Trecutul de artă al lui Iustinian părea că reînvie, și cu toate acestea un bogat tezaur a fost lăsat urmașului lui Teofil ⁵³.

În ciuda mărturiilor pline de ură ale scriitorilor bisericești, care aveau de răzbunat împotriva acestei familii insultele, sarcasmele, persecuțiile și 84 mutilările de care suferiseră călugării apărători ai icoanelor ⁵⁴ — și totuși el // a dus cu sine în războiul din Asia pe Sf. Metodie ⁵⁵ — fiul lui Mihail nu a fost un soldat rău. Tatăl său a putut doar cu mari greutăți să se scape de rebelii asiatici; el, pe care bulgarii nu îndrăzneau să-l atace, a avut îndrăzneala să fugărească bandele jefuitoare ale sarazinilor, care bîntuiau Asia Mică cu raziile lor neîncetate. El a instalat la Sinope o tabără permanentă de perși veniți să-i ceară protecția. Unul din șefii lor, Theophob, de origine regală, însurat cu sora împăratului, a fost ales de el ca general împotriva oamenilor emirului mesopotamian ⁵⁶. S-ar părea chiar că Teofil, care cunoștea situația din

⁵² Despre solia lui Ioan Gramaticul la arabi, Bury, *The embassy of John the Grammarian*, în „Engl. hist. rev.”, XXIV (1909), 296—299.

⁵³ Teofan cont., 86—89, 96—98, 105—107, 139. Despre căsătoria sa romantică, Brooks, în „B.Z.”, X, 540—545.

⁵⁴ El îl acuză pe Sf. Nicolae Studitul că se împotrivește „Sceptrului” ἐξ ἑθνους ἐχεις τοῖς σκήπτροις ἀνθίστασθαι (Din obișnuință, ții să te opui sceptrelor); Viața sa în Migne, *P. Gr.*, CV, c. 892. Vezi judecata autorului Vieții Sf. Ioanîțiu ὁ δὲ ἐπιτόητό τε περὶ τὸν χρυσὸν ὅλος καὶ τοῦτου ἡττῶτο (Iar el s-a îngrozit de aur și a fost cu totul învins de acesta); *ibid.* CXVI, c. 81, 85. Cf. Viața Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, c. 668. Dar soția sa Teodora clădește biserica Sf. Ana și mănăstirea Armamentarion; *Patria, loc. cit.*, c. 565; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1276. Mormîntul ei și al fiiceilor sale: Tecla, Anastasia, Pulcheria, Ana, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 740. Un ofițer slav, Damian, este ctitorul bisericii care îi poartă numele; *ibid.*, CXXII, c. 277. Legenda pe jumătate latină a monedei sale „Θεοφιλες Avgoustu tu nikas”. Despre versurile sale, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269.

⁵⁵ Teofan cont., 116. Cf. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, în „Byz.-sl. Supplementa”, I, Praga, 1933, 355 ș.u.

⁵⁶ El era însoțit de armeanul Manuil, care a trădat, trecînd la sarazini; Teofil cont., 112, 118—119.

Orient, s-a gândit la o fuziune cu rămășițele scăpate de sub dominația arabă și probabil și a islamului, a marii și frumoasei rase a perșilor. El îngăduia, ba chiar încuraja căsătorii mixte, dând exemplul aceleia a surorii sale. Aflăm perși în garnizoană la Sinope; numărul lor s-ar fi urcat la 30 000. La un moment dat ei au voit să-l facă rege al lor pe acest Theophob, cu nume grec creștin, care a refuzat. Mai târziu împăratul i-a împărțit în grupuri de câte două mii, introducându-i în diferite theme, dar credința lor s-a arătat curînd șovăitoare ⁵⁷.

85 A urmat aceeași politică de apropiere cu kazarii ⁵⁸, la care a trimis ca misionar pe fratele lui Metodie, Constantin-Ciril. Această alianță era firească// într-o epocă în care arabii stîrneau contra Bizanțului o forță de 10 000 de turci ⁵⁹.

Învins uneori, biruitor în campania următoare, împăratul nu se arăta obosit de acest primejdios război al Asiei, pe care voia să-l conducă el însuși. A distrus Sozopetra, în Siria, pentru că acest oraș era patria „emirului” pus de califul al-Motassem (Mutasim) ⁶⁰. Acesta din urmă, care arsesese Ancyra, a putut să se răzbune ruinînd orașul Amorion, leagănul dinastiei imperiale, dar numai datorită unei trădări, căci acest loc era foarte bine păzit ⁶¹.

El făcea tot ce putea pentru a întîmpina incursiunile (arabilor) din Creta, purtați pe ușoarele lor îmbarcații pînă pe coastele Traciei, în timp ce flota imperială se scufunda la Tassos ⁶². A intervenit ostășește și în treburile francilor, trimițîndu-și, sub comanda ginerelui său Alexios ⁶³, mercenari și soldați ai themelor în „Lombardia”, adică Italia, iar după catastrofa de la Amorion a cerut francilor ajutorul lor contra păgînilor din Asia ⁶⁴.

La moartea lui Teofil în 842, în urma oboselilor războiului, ortodoxia era aproape în întregime restabilă. Nu mai lipsea decît un gest din partea împărătesei regente (în 843) ⁶⁵. Dar ea avea în fața ei o societate laică pe de-a întregul constituită.

86 // Teofil lasă fiice ⁶⁶ și un fiu de trei ani ⁶⁷ sub tutela împărătesei, a lui Bardas, un paflagonian, fratele acesteia și a doi ofițeri: Teoctist, om drept și respectat, și Manuel, care se distinsese prin rolul său în războiul Persiei ⁶⁸.

Bardas a fost adevăratul stăpîn al Imperiului și înainte și după proclamarea sa ca Cezar.

⁵⁷ *Ibid.*, 129.

⁵⁸ *Ibid.*, 123—124.

⁵⁹ *Ibid.*, 126—128. În Asia a avut de combătut și pe pavlicieni, care s-au unit ca jefuitori cu arabii din Melitena; *ibid.*, 165—166. Cf. Dvornik, *Les légendes*, 148 ș.u.

⁶⁰ El cere tributul în „limba romană”; Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1134.

⁶¹ Teofan cont., 112—116, 118—119, 125—131. Cf. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes sous l'empereur Théophile (829—842)*, în „V.V.”, VI, 380 ș.u.

⁶² Teofan cont., 137.

⁶³ *Ibid.*, 107—108.

⁶⁴ *Ibid.*, 135.

⁶⁵ Pentru dată, Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, 378.

⁶⁶ Vezi Schlumberger, *Une monnaie byzantine inédite*, extras din „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions”, și „R.N.”, 1892, p. 1—6.

⁶⁷ El voise să lase ca moștenitor pe ginerele său înaintea nașterii tîrzie a acestui fiu; Bury, *History*, 1923, I, 7, nota 6.

⁶⁸ Cf. Viața Sf. Nicolae Studitul, în Migne, *P. Gr.*, CV, c. 901.

El a fost un protector al cărturarilor și a avut chiar curajul, foarte criticat de Teodor și de studiiții săi, și de papă, de a le da pe seamă biserica, pînă atunci dominată⁶⁹ numai de monahi. El s-a arătat un judecător bun, ca Leon și Teofil. Dacă a silit la retragere și a întemnițat pe patriarhul Ignatie, descendent al unei vechi dinastii⁷⁰, dacă a pus să-l bată și să-l schingiuiască, el a dăruit apoi bisericii grecești un patriarh ca Photios⁷⁰.

Bulgarii au stat liniștiți în timpul guvernării sale și hanul lor Bogor sau Boris, sub influența supușilor săi creștini, precum și a unui călugăr grec captiv, Teodor Kufaras, cît și a surorii sale, care fusese multă vreme deținută la Constantinopol⁷¹, a consimțit chiar să se boteze. El urma dealtminteri exemplul șefilor slavi ai Regatului morav⁷².

- 87 // Astfel exodul călugărilor iconoduli, odinioară persecutați de cîrmuire, a avut consecințe însemnate pentru lățirea credinței grecești. Moravii au fost convertiți de cei doi frați vestiți: Constantin sau Ciril și Metodie, fiii unui ofițer din Tesalonic, oraș grecesc într-o regiune în mare parte slavă⁷³. Nu a fost vina acestor predicatori greci dacă prin forța lucrurilor liturgică slavă a trebuit să se impună — dealtminteri și datorită propriilor lor eforturi în acest sens — popoarelor convertite anume la ortodoxia bizantină, și dacă acest fapt a determinat în Orient apariția unei civilizații noi, slave, pentru slavii înșiși, dar și pentru bulgarii de la Volga, domnind asupra slavilor, și chiar pentru populația de origine romanică de pe țărmurile Dunării. Concurența bisericii romane, întotdeauna foarte tolerantă în privința limbilor liturgice ale Orientului, a fost cea care a asigurat o dezvoltare slavă noilor biserici. Bizanțul a trebuit să admită ceea ce Roma, rivala sa, concedase înaintea ei. Ba chiar — în vreme ce bizantinii nu-și dăduseră niciodată cu adevărat osteneala să infiltreze adevărata credință barbarilor din nord, mai puțin primejdioși cît rămîneau păgîni — a fost prozelitismul neobosit și arid al vechii Rome, ajunsă liberă și tinzînd tot mai mult la dominația universală, a fost spiritul întreprinzător al marelui papă Nicolae, care a impus ortodocșilor de la Constantinopol datoria de a cîștiga pentru Hristos pe bulgarii temuți, dar și disprețuiți de ei. Bogor-Boris, al cărui unchi Nравота (Voinos) se făcuse creștin de mai înainte⁷⁴, a putut să pună la încercare în timpul unei foamete, eficacitatea rugăciunilor îndreptate către Dumnezeu creștinilor⁷⁵ — să ne amintim și de // legenda francului Clovis — și nu a pregetat să ceară în schimbul conversiunii sale un dar atît de important

⁶⁹ Viața Sf. Ignatie, P. Gr., CV. Cf. Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, VI, 13 ș.u.; Vasilievski, *ibid.*, 39 ș.u.; Gelzer, *Kultur*, 96—97; P. P. Sokolov, *Alegerea patriarhului la Bizanț, din prima jumătate a sec. IX pînă la mijlocul sec. XV* (în l. rusă), Petersburg, 1907. Despre scrisorile false atribuite lui Ignatie (vezi „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions”, 1903), Pargoire, în „É.O.”, VI, 375.

⁷⁰ Teofan cont., 148, 172, 193, 199. Vezi mai jos.

⁷¹ *Ibid.*, 162—163.

⁷² Referitor la persecuțiile anterioare, Runciman, *op. cit.*, 79—80 și 79, nota 2.

⁷³ Cf. L. K. Goetz, *Geschichte der Slaven-Apostel Konstantin und Methodius*, Gotha, 1897; F. Grivec, *Die heiligen Slavenapostel Kyrillus und Methodius*, Olmütz-Maiența, 1928; von Doberschütz, *Methodius und die Studiten*, în „B. Z.”, XVIII, 41 ș.u.; „V.V.”, X, 517 ș.u.; Dvornik, *Les légendes...* citate mai sus, *passim*.

⁷⁴ Teofilact, în Migne, P. Gr., CXXVI, c. 190 ș.u., Runciman, *op. cit.*, 89—90.

⁷⁵ Teofan cont., c. 163.

ca Zagora, țara situată între Sidera și Debeltos ⁷⁶. Poporul său, adică toată curtea bulgară, a trebuit să-și urmeze șeful la baptister și un episcop grec a fost primul șef religios recunoscut al țării bulgarilor ⁷⁷.

O „pace veșnică” a fost încheiată totodată între noul „archon Mihail”, care acum era un „bun creștin” ⁷⁸ și Imperiu. Acesta nu mai era stingherit acum decât de raziile sarazine și de pirateriile celor din Creta.

Dar marele eveniment al relațiilor dintre Imperiu și bulgari nu a fost numai simpla trecere la creștinism a supușilor lui Boris-Mihail, ci acceptarea formei slavone pentru noua lege.

89 Ciril și Metodie creaseră un nou alfabet, cel glagolitic, păstrat în Dalmația mult după ce a fost înlocuit pretutindeni de alfabetul cirilic. Totodată ei alcătuiseră o nouă limbă literară, amestecând limbii slavone din Macedonia, din teritoriul din jurul Tesalonicului, cuvinte grecești și poate și unele elemente de latină vulgară, îmbogățind limba primitivă, patriarhală, a barbarilor păgâni din această „Slavonie”. Făcînd aceasta ei imitau creația de o genială îndrăzneală pe care se încumetase să o realizeze în părțile Durostorului, pentru vizigoții de la Dunărea de Jos, în secolul IV, acel Wulfila sau Ulphilas arian, care // a însemnat în frumosul manuscris de la Uppsala, scris cu litere de argint pe pergament de purpură, rezultatul divinației sale. Orientul cu mai multe limbi liturgice vechi și care întemeiasă de curînd un creștinism armean separat, cu alfabetul său particular, tot de derivație greacă, permitea ceea ce Occidentul, de latinitate unică, nu a consimțit niciodată să accepte, în ciuda primelor șovăieli ale papalității cu privire la slavii din Moravia ⁷⁹.

Este incontestabil că Bizanțul dorise pentru bulgari adoptarea creștinismului grec. Dar mulțumită propagandei Sf. Clement, elev al fraților din Tesalonic (Metodie și Ciril), forma slavonă a biruit. Va fi înjghebată o literatură din care au vrut unii să facă în mod greșit manifestarea imediată a unui fel de conștiință națională ⁸⁰. De fapt biserica bulgară a dobîndit conștiința unei autonomii, ale cărei consecințe politice aveau să fie incalculabile.

În timpul acesta musulmanii de la Euftrat au fost respinși de Patronas, fratele regentului: emirul de Melitena a pierit, și fiul său a căzut în mîinile imperialilor. Dar Bardas voia să pună capăt și provocărilor piraților printr-o

⁷⁶ *Ibid.*, 165. Cronica lui Romuald de Salerno, în Muratori, menționează și legăturile dintre Mihail și bulgari.

⁷⁷ Vezi Papadopoulos-Kerameus, Scrisorile lui Photios, 19—38; Vailhé, în „É.O.”, XIV, 89; Zlatarski, în „Slavia”, II (1923), 31 (inscripție despre botezul lui Boris-Mihail; cf. Amantos, Βορροί γείτονας, 27, nota 1; inscripție grecească dintr-o biserică a aceluiași în Albania); „É.O.”, IV, 80 ș.u., 152 ș.u. Despre χαλκή ἄλων de la curtea bulgară, Ioan Damaskinul, în Migne, P. Gr., XCV, c. 372.

⁷⁸ Scrisoarea lui Photios către Μηχαῖλ, ἄρχων Βουλγαρίας (Mihail, conducătorul Bulgariei), Papadopoulos-Kerameus, *op. cit.*, 7—8, nota 13. Inscriptie din Varna: Θεότοκε, βοήθη Μηχαῖλ, ἄρχοντα Βουλγαρίας (Născătoare de Dumnezeu, ajută pe Mihail, conducătorul Bulgariei) I, 657.

⁷⁹ Cf. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926.

⁸⁰ Vezi Comunicarea noastră la Congresul din Varșovia, în „RHSEE”, ianuarie-martie 1934.

mare expediție navală⁸¹. El avea de gând să ia cu el în această campanie pe
 90 tînărul împărat Mihail, pupilul său, care — după cum se credea — nu se deda
 decît exercițiilor din Circ⁸², precum și celor // mai grosolane și indecente
 farse populare, prin care jîgnea în același timp demnitatea purperei și
 prestigiul bisericii, căci plimba de-a lungul Capitalei parodia sărbătorilor
 religioase, cu un fals patriarh, Gryllus, și cu pseudo-preoți în bătaie de joc⁸³.
 Bardas era crud. El îl ucisese pe Teotist și alungase de la Curte pe împără-
 teasă, pe care a închis-o într-o mănăstire. Destrăbălatul „bețiv“ care
 purta coroana, a prins ură pe el și s-a scăpat de el prin asasinat⁸⁴.

Cel care înveninase relațiile dintre Mihail și Bardas, și care luase asupra
 sa ducerea la izbîndă a conspirației contra acestuia din urmă⁸⁵, ofițerul mace-
 donean Vasile, a fost făcut Cezar cu toate formele solemne obișnuite.

Dar scurtă vreme după aceea, în cursul unei mese, este drept intime,
 la care luau parte doar împărăteasa și împăratul, împreună cu colegul aces-
 tuia, cinicul Mihail a aruncat în glumă aceeași mantie de purpură pe umerii
 unui luntraș care lăudase dexteritatea lui în jocurile Circului. Atunci Vasile,
 care nu admitea acest limbaj și acest tratament, a pus să fie răspîndit zvonul
 despre o decizie a Senatului contra împăratului desfrînat, care s-ar fi gîndit
 să-l înlăture⁸⁶. Senatul păstrase atribuții întinse și regenta Teodora obiș-
 nuise să-i dea seama de gestiunea sa⁸⁷. Fără nici un element de cruzime, dar
 91 cu sînge rece, ca și cum ar fi săvîrșit // un act legal de guvernămînt, calcu-
 lînd cu iscusință toate actele dramei, a suprimat pe tînărul monstru, după
 ce l-a îmbătat în acest scop, și a ajuns împărat (23 septembrie 867)⁸⁸.

⁸¹ Teofan cont., 196—199, 203.

⁸² *Ibid.*, 197 (la Sf. Mamas, lingă mare). Despre cele patru culori din Circ, *ibid.*, 198. Totuși în provincie, ca și pe monedele sale el era „marele împărat“. Inscriptii din Asia Mică menționează domnia sa și întemeierile sale (astfel cea din Niceea, din 858); Grégoire, *Inscriptions* (citare anterior), 24, nr. 82 bis (un turn la Smirna); *Inscriptions historiques byzantines: Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne*, în „Byz.“, IV, 437 ș.u.; idem, *Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Les sources historiques de Digénis Akritas*, *ibid.* Inscriptii asemănătoare și în „Syllogos“ al Soc. din Constantinopol, XVI, Supl., 26—301.

⁸³ Teofan cont., 200.

⁸⁴ Despre originea sa, Béés, în „B. ngr. J.“, IV, 76 ș.u.; Dobschütz, în „B.Z.“, XII, 203 ș.u.; Der Sahaghian, *ibid.*, XX, 165 ș.u.; Vasiliev, în „V.V.“, XII (1906), 148—165.

⁸⁵ Teofan cont., 206.

⁸⁶ Mihail se temea de el, cel puțin; *ibid.*, 207.

⁸⁷ Senatul și armata aveau un rol hotărîtor în numirea unui Cezar; Teofan cont., 172. Despre senatusconsult: βουλή τῆς συγκλήτου βουλῆς (hotărîrea senatului) *ibid.*, 220. Cf. μετ-ζωες τῆς συγκλήτου (mai marii senatului), *ibid.*, 229, 239.

⁸⁸ Mai tirziu se va spune oficial că „a plecat din viață datorită unei hotărîri ce nu poate fi pătrunsă“; Grégoire, în „Byz.“, VII, 626 ș.u. — Pentru aceste evenimente, Viața Sf. Nicolae Studitul, în Migne, *loc. cit.* (amănunte asupra uciderii lui Bardas); *ibid.*, CXI, c. 1139 (omorît în biserică, într-una din Insulele Principilor); *ibid.*, CXXXII, c. 1269; *Patria, loc. cit.*, c. 585 (Toxaras, asasinul). Fapta este povestită și de Liutprand, 829 ș.u.

NOTE

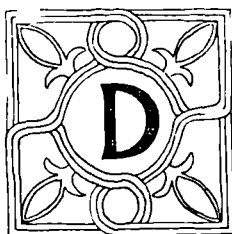
- a. Calif abbasid (786—809).
- b. Calif abbasid (813—833).
- c. Împărat (802—811).
- d. La vest de Tesalonic.
- e. Eumathius sau Euthymius care lucra la fortificațiile orașului Serdica a trecut, după expediția lui Krum din 809 contra acestui oraș, în slujba bulgarilor.
- f. Împărat (811—813).
- g. Împărat (811).
- h. Înfrângerea bizantinilor din 813 și depunerea lui Mihail Rhangabe s-ar fi datorat defecțiunii trupelor comandate de el, ca strateg al „Anatolicilor”. Tot el l-ar fi trădat în 803 pe generalul Bardanes „Turcul”.
- i. Istoric și teolog, patriarh de Constantinopol (806—815). A fost numit de Nikefor I din rîndul laicilor, în locul lui Tarasios, pe cînd nu era decît secretar, fiind ridicat dintr-o dată la treapta episcopală. Adversar al iconoclaștilor, e totuși combătut de Teodor Studitul și de extremiștii ortodocși. El persecută pe eretici, paulicieni, maniheeni etc. Sub Leon Armeanul el este depus și transportat la Chrysopolis. În locul său este numit un laic, Teodat.
- j. La începutul domniei (820) Mihail II a rechemat din exil pe Teodor Studitul și a căutat o cale de împăcare cu ortodocșii, fără a renunța însă la atitudinea sa de principiu contra cultului icoanelor. De acord cu Teodor, a cerut arbitrajul bisericii france și al celei romane. Conciliul din Paris (825) i-a dat dreptate, dar Roma s-a împotrivit la această soluție.
- k. Împărat (820—829).
- l. Din Italia de sud.
- m. Toma Slavul. Fost tovarăș de arme al lui Leon Armeanul și Mihail Gîngavul în oastea lui Bardanes „Turcul”, a fugit la arabi. Susținut de califul al-Mamun, își strînge o oaste foarte pestriță. Pune stăpînire pe flotă. Se dă drept Constantin VI. Înainte de aceasta i se zicea Toma Slavul sau Slavonul, fără a i se cunoaște bine antecedentele.
- n. Teofil, împărat (829—842).
- o. Cu unele excepții de patriarhi numiți din rîndurile laicilor învățați ca Tarasios și Nikefor.
- p. Era fiul lui Mihail Rhangabe.
- r. Este împărăteasa Teodora, restauratoarea cultului icoanelor, sărbătorită de biserica răsăriteană în Duminica Ortodoxiei. A fost înlăturată de fratele ei sub cuvîntul unei legături vinovate cu Teoctist.

IMPERIUL JURISCONSULȚILOR ȘI AL CĂRTURARILOR

I

NOUA CIVILIZAȚIE BIZANTINĂ

92

in aceste îndelungate contestații civile, care au făcut să curgă mai multă cerneală decît sînge, dar care au dezechilibrat viața morală a „romanilor“ din Orient, a rezultat o nouă civilizație, „al doilea elenism“ ἑλληνισμός δεύτερος, cum îl numeau adversarii săi, care opuneau acest elenism creștinismului¹, și care va trebui acum caracterizat, pe cît îngăduie izvoarele.

În viața publică, în învățămînt, în literatură, în artă, ea se desprindea de supremația pînă atunci copleșitoare a mănăstirilor², pentru a se inspira din antichitate, în ciuda tuturor deosebirilor care despărteau aceste modele de viața reală, populară, care se formase cu încetul la Bizanț.

Pentru a face concurență acelor sărbători ale bisericii, care întrețineau prestigiul și sporeau veniturile călugărilor, au fost reînviat vechi ceremonii păgîne, ca acele *brumalia* atît de violent atacate de dușmanii interesați // 93 ai acestei politici, ca fiind o „lucrătură a demonilor“, și care fuseseră consacrate cultului „lui Dionysos și Brumos (sic), creatorii vinului și ai semănturilor“³. Împărăteasa le-a acordat protecția sa⁴. „Brumaliștii“ (βρουμαλισται) au fost înfățișați de către adversarii lor ca niște corupători⁵. Continuatorul cronicii lui Teofan dezaprobă și el favoarea arătată „brumaliștilor“ de către noul regim⁶.

¹ Nikefor, ed. Migne, *P. Gr.*, 981.

² Pentru mănăstirile refăcute: Kymina (Anatolia): Mercati, în „B. ngr. J.“, IV, 9; Khanolakkos: Pargoire, în „É.O.“, VI, 126; Patmos: Diehl, în „B.Z.“, I, 488 ș.u. Cf. Dvornik, *Les légendes...*, 68—71.

³ Βρουμάλιον ἦτοι ἑορτὴν δαιμονιώδη Διονύσου καὶ Βρούμου εὐφημῶν εἰς τὴν αὐτὴν τελετὴν ὥς τῶν σπερμάτων καὶ τοῦ οἴνου γενεσιουργός (Sărbătorind brumalia, adică sărbătoarea diavolească al lui Dionysos și Bromos — în a cărei celebrare aceștia apăreau ca creatorii vinului și semințelor); Viața Sf. Ștefan cel Nou, *loc. cit.*, 1165.

⁴ Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ταύτης Βρουμαλίου (ziua de serbare a Brumaliei); *ibid.*, 1171.

⁵ *Ibid.*: Παρὰ τῶν φιλοδαμόνων Βρουμαλιστῶν (de la brumaliștii, iubitorii de demoni); *ibid.*, 1180.

⁶ Teofan cont., 147.

Spectacolele Circului, minus măcelurile, au fost reluate, iar sub Teofil, s-a dat atenție competițiilor dintre Verzi și Albaștri ocrotite oficial, ca o revenire la trecut.

În ce privește învățămîntul, încă și ateniana Irina cinstise școala orașului ei natal, în care elenismul persistase multă vreme, în virtutea permanenței de spirit impusă de același mediu⁷. Teofil i-a dat o nouă direcție. El a făcut din Ioan Gramaticul un patriarh de Constantinopol. Curînd Bardas, cumnatul lui Teofil, va întemeia școala din Palatul Magnaura cu scopul cultivării matematicii, sub conducerea vestitului Leon, fost arhiepiscop iconoclast de Tesalonic⁸. Dealtminteri, e desul să deschidă cineva „Viața patriarhului Nikefor“ pentru a vedea cît de mult erau prețuite matematicile, astronomia, geometria, muzica și filozofia, ai cărei termeni reapar ca în epoca lui Socrate⁹. Leon, care stăpînea ansamblul de cunoștințe necesare în epoca aceea, adică toată acea „enciclopedie ne-teologică“, învățase „poesia“ // la Constantinopol. Pentru celelalte cunoștințe era elevul unei școli din insula Andros, care nu ne este cunoscută. Dar cronica adaugă că în ce privește anumite discipline el se formase chiar în mănăstire. A existat deci la „Universitatea“ laică un profesor de geometrie, Teodor, un altul de astronomie, Teodegios, un al treilea pentru studiul gramaticii, Kometas¹⁰. Patru alți profesori trebuiau să completeze ciclul celor „șapte arte liberale“¹¹.

Dar de acum încolo nu mai este nici urmă, nici chiar pentru drept, de λόγοι λατίβοι literele latine, odinioară la așa mare cînst¹². Tot învățămîntul se sprijină pe limba greacă, cea mai bună greacă din antichitate. Limba populară a lui Teofan și a călugărilor, nu va mai fi folosită de cronicarii Imperiului care vor să fie istorici.

Iconoclasmul trebuia să determine ivirea unei arte noi¹³. S-a observat¹⁴ că în anumite domenii, ca acela al gemelor sau al miniaturilor, unde era mai ușor de copiat, tradițiile antichității s-au păstrat fără întrerupere și fără alterare. Acum, după ce nu numai că au fost distruse reprezentările lui Hristos și ale Fecioarei (pe care preferau să o numească χριστότοκος, născătoarea lui Hristos, în loc de θεότοκος) și cele ale sfinților, dar a fost interzisă chiar continuarea meseriei de zugrav de icoane — și erau unii celebri ca un oarecare Lazăr¹⁵ — oamenii din vremea aceasta s-au îndreptat spre antichitate și spre realitățile naturii // interpretate tot în același sens¹⁶, întorcîndu-se spre amintirile istorice pentru a avea o pictură nouă. În locul frescelor repre-

⁷ Teofan, 687. Vezi și J. D. Phoropoulos, *op. cit.*

⁸ Teofan cont., 185.

⁹ Viața lui Nikefor, Migne, *P. Gr.*, C, 52, 57, 60.

¹⁰ *Ibid.*, 192.

¹¹ Vezi lucrările citate anterior: F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig—Berlin, 1926; L. Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „Byz.“, III și IV.

¹² Procopie, *Bell. Ital.*, 20. Cf. Agathias, 96 (și școala din Sidon), 324.

¹³ Pentru vechea bibliografie vezi și F. C. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reiches*, Frankfurt, 1812.

¹⁴ Bréhier, *L'Art byzantin*.

¹⁵ Teofan cont., 103.

¹⁶ Vezi descrierea unei grădini botanice și zoologice, creată în curtea unei mănăstiri, cea a Blachernelor: ὁπωροφυλάκιον, ὀρνεοσκοπεῖον, δένδρα καὶ ὀρνεα παντοῖα, θηρία τε

zentînd sinoade, erau înfățișate spectacole din Circ¹⁷. Partizanii tradiției se indignau să vadă în biserici păsări și animale, a căror moștenire a trecut la armeni, care au știut să scoată de aici cele mai frumoase efecte de ornamentare¹⁸.

Toate acestea nu i-au împiedicat însă bineînțeles pe umilii artiști (care se ascundeau prin mănăstirile ce scăpaseră de persecuție — mai ales în provincii — sau cei care trăiau liberi, fie chiar în refugii rupestre¹⁹, fie sub arabi sau în Italia meridională), să urmeze mai înainte vechea lor practică obișnuită, coborîta din ce în ce mai mult pînă la folclor și însuflețită de un spirit viu de satiră contra adversarilor biruitori pentru moment. A fost subliniată cu drept cuvînt importanța acestei arte secundare, religioasă și populară totodată, care corespunde întru totul cu Viețile Sfinților de felul celor scrise despre un Ștefan cel Tânăr, un Teodor din Studion, un Ioanițiu²⁰. Se găsesc asemenea naive desene marginale mai ales pe manuscrisele cărții celei mai răspîndite din Biblie, aceea care se // adaptează mai bine la toate stările sufletului, aceea — în sfîrșit — care slujea la învățămîntul primar, putînd deci fi un excelent instrument de propagandă, Psaltirea²¹. Ele ar putea fi puse față în față cu unele transformări rurale din iconografia românească realizate mai ales de preoți, de călugări și de zugrăvi țărani din Transilvania.

Marea sculptură pierise sub atacurile iconoclaștilor, și fără speranță de reînviere. După Constantin VI nu mai sînt statui de împărați. Dar se cizelează în marmură și în fildeș, ca și în pietrele prețioase, nu numai pentru redarea unor opere de pură ornamentare liniară de modă arabă, dar și pentru a înfățișa în relief figuri și scene²². De la arabi, sau chiar de la predecesorii lor pe acel pămînt, se vor împrumuta, odată cu ajurul dantelat al pietrei și modelul stofelor cu păsări și cu animale, cu rozete și palmete, pe care Persia

καὶ ἄλλα τινὰ ἐγκύκλια διὰ κισσοφύλων, γεράνων τε καὶ κορνῶν καὶ τακόνων ταύτης περ μουσώσας (Aranjînd cu gust coliba de păzitor al fructelor, colivia păsărilor, copacii și păsările de tot felul, animalele sălbatice și chiar și unele lucruri ce privesc iedera, cocorii ...); Viața Sf. Ștefan cel Tânăr.

¹⁷ Ἰππηλάσιον..., φιλοδαίμονα ἡνίχοον..., οὐρανικὸν (concursul de care..., vizitiul iubitor de demoni..., cupola); Viața Sf. Ștefan cel Tânăr, 1172. Comparații luate din pictură, în Teofan cont., 23.

¹⁸ *Ibid.*, 99. Cf. articolul nostru în „l'Acropole”, anul I, și scurta noastră istorie a Armeniei, *Brève Histoire de la Petite Arménie*.

¹⁹ Jerphanion, *Églises rupestres* (citât anterior).

²⁰ Diehl, *Art byz.*, 378 ș.u. Vezi Bréhier, *Manuel d'art byzantin*, 58 ș.u. Pentru inspirația derivată din scenele dramatice pe care biserica le înfățișa credincioșilor, vezi *ibid.*, 63 ș.u.; Giorgio Piana, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina, dalle origini al secolo IX, con rapporti al teatro sacro d'Occidente*, Grottaferrata, 1912, și lucrarea recentă dată de Venetia Cottas, *Le théâtres à Byzance*, Paris, 1931 (cf. „RHSEE”, VIII, 227—230). De asemenea referitor la Χρίστος πᾶσχων (Hristos răstignit), Van Cleef, în „Transaction” ale Academiei din Wisconsin, VIII (1892).

²¹ Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, cf. darea de seamă din „V.V.”, IX, 506 ș.u. Cf. scrisoarea lui Psellos către împăratul Constantin Μονομαῦλος, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 352 ș.u.

²² Despre statuia lui Iustinian II fărimată de Bardas, *Patria, loc. cit.*, c. 803 ș.u.

le moștenise de la străvechea Asirie. Toate acestea vor trece apoi pe iconostasele de lemn de care este plină întreaga hartă a lumii ortodoxe postbizantine²³. Tot de acolo vine reliefarea liniilor subiectului reprezentat pe un câmp umplut de mortar colorat. Cofrete pentru giuvaere — și de ce nu unecri și pentru moaște, în ciuda subiectelor profane înfățișate?²⁴ — basoreliefuli, camee aparțin acestor lucrări, în care dacă subiectul este confuz și uneori absurd, execuția foarte onestă vădește adesea o foarte mare finețe. Sculptura în metal, atât de bogată și de precisă în // Siria și în regiunile vecine în secolul VI²⁵, nu ne-a transmis nimic²⁶.

În arhitectură va birui tot mai mult biserica de tipul triconc, care a trebuit să aibă la început un sens mistic, reprezentând Treimea, și prin adăugirea pronaosului, redând forma crucii. Totodată, prin despărțirea de lumea din afară ea corespunde la nevoile capelei pentru călugări, care nu admit alături de propriul lor număr destul de important, decât doar anumite categorii de vizitatori. Și poate că ar mai trebui căutat motivul unei asemenea preferințe în perfecționarea muzicii bisericești, cântăreților fiindu-le rezervate absidele din dreapta și din stînga.

În același timp, apărea o artă nouă de palate, de caracter compozit, cu elemente împrumutate islamului, care la rîndul său își căutase inspirația în Siria și în Persia. Viața patriarhului Nikefor menționează construcțiile lui Leon III și Constantin V²⁷. Triconcul lui Teofil, datorat unui Patrikios²⁸, cu cele trei abside ale sale, reprezintă o formă nouă la Bizanț, oricare vor fi fost originile sale asiatiche. În același stil mixt își va înălța împăratul Vasile I „noua[sa] mănăstire“, *Nea Mone*, ale cărei triste rămășițe au fost recent descoperite²⁹. Se mersese atât de departe cu imitația, încît erau reproduse și stalactitele sarazine³⁰.

Dar din toate acestea ne-a rămas foarte puțin, de pildă, basilica Sf. Teodosia din Constantinopol, atribuită epocii Irinei³¹, moscheea lui Atik Mustafa și o parte din mănăstirea înălțată în Capitală de către Manuil Persanul. // Sînt menționate zidurile ridicate de Mihail III, ispravnic al lucrării fiind însuși Bardas³². Palate noi, ca acelea numite Pige³³ și Hebdomon³⁴, au fost adăugite construcției anterioare de caracter mixt a vechii reședințe, aparținînd la diverse epoci³⁵.

²³ Bréhier, *L'art byzantin*, 131.

²⁴ *Ibid.*, 46.

²⁵ *Ibid.*, 124—125. Crucea lui Iustin II, în Bayet, *L'art byzantin* și în Oman, *op. cit.*, 118.

²⁶ Despre porțile de bronz de la Sf. Sofia (838), N. Brunov, în *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XLIX, 65.

²⁷ Migne, *P. Gr.*, C, 520.

²⁸ Bréhier, *L'art byzantin*, 186.

²⁹ Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, Paris, 1921.

³⁰ Bréhier, *op. cit.*, 104.

³¹ Ebersolt, *loc. cit.*

³² „Syllogos“ al Soc. filologice din Constantinopol, XV, Supl. 32.

³³ „É.O.“, XI, 18.

³⁴ H. Glück, *Das Hebdomon von Constantinopel und seine Reste in Makriköi*, Viena, 1920; J. B. Thibaut, în „É.O.“, 1922, 31 ș.u.

³⁵ J. Labarte, *Le palais impérial de Constantinople et ses abords*, Paris, 1861; Ebersolt, *Le grand palais de Constantinople et le Livre des cérémonies*, Paris, 1910. Vezi și Diehl, *op. cit.*, 367 ș.u.

Ca literatură, Viețile Sfinților ajunse din nou numeroase, suferă totuși un întreg proces de transformare, care le face să fie simțitor diferite ca structură și ca stil, cât și ca destinație, față de acelea de o umilă simplitate și de o imaginație superstițioasă, redactate în intervalul dintre secolele VI—VIII³⁶. Scrise în mănăstirile renovate, cum ar fi ctitoriile patriarhului Ignatie, cele trei lăcașuri din insulele Propontidei, și un al patrulea la Satyros, pe coasta Asiei³⁷, ele sînt în măsură să satisfacă un public luminat, care are acum alte țeluri.

99   Înclinația pentru „elenism“ colorează și unele lucrări de edificare datorate unor ecleziastici ca diaconul Ignatie, mai apoi episcop de Niceea, autor al Vieții Sf. Tarasius, al aceleia // a Sf. Nikefor și poate și a Vieții Sf. Grigore Decapolitul³⁸.

100   Sentimentul de mîndrie cu care biograful Sf. Teodora din Tesalonic (†892) vorbește de trecutul glorios al insulei Egina, unde s-a născut și care acum, pustie, a fost părăsită în mîinile necredincioșilor, epitetul de „oraș cu șapte porți“ pe care îl dă Tebei ne-ar face să vedem în acest anonim pe încă unul din scriitorii influențați de antichitate, care trăiau în jurul anului 900. Opusculul este interesant și pentru istoria iconoclasmului prigonitor³⁹.

// Analiza Vieții Sf. Teotist Paflagonianul — operă scrisă după anul 900 de un oarecare Niketas, care transformase, cu bună știință sau nu, istoria Sfintei Maria Egipteană — arată că se recurgea nu o dată în dauna autenticității, și cu un sentiment care nu este tocmai cel al pietății, la niște falsi-

³⁶ Viața Sf. Tarasios, în Migne, *P. Gr.*, XVIII; ed. Heikel, în „Acta Societatis scientiarum fennicae“, XVII (1889); Fr. Dvornik, *La Vie de St. Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Paris, 1926; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.“, II, 126 ș.u.; C. Fr. Müller, *ibid.*, III, 516 ș.u. Usener, *Acta martyris Anastasii Persae*, Bonn, 1894. De asemenea și Papadopoulos-Kerameus, în 'Εκκλ. 'Αλήθεια, 1902, 37—39. O Viață a Sf. Tarasios care s-a păstrat în l. latină, la Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 1385 ș.u.

³⁷ Pargoire, *Les monastères de Saint Ignace*, în „Izvestia“ ale Institutului rus din Constantinopol, VII¹, 56—91.

³⁸ Vezi mai sus nota 36.

³⁹ Viața a fost publicată la Dorpat (Iuriev), în 1899, de către episcopul Arsenie, apoi de către Kurtz, în „Memoriile“ Academiei din St. Petersburg, 1902 (seria 8-a, VI). Cf. P. N. Papagneorguiou, în „B.Z.“, X, 144—158; Maas, *ibid.*, XII, 614—625. Din aceeași epocă Viețile: Sf. Luca cel Tânăr, Migne, *P. Gr.*, CXI; Sf. Iosif Imnograful, *ibid.*, CV; Sf. Atanase, *Acta Sanct.*, aprilie, III; Sf. Gheorghe din Amastris, ed. Vasilevski, St. Petersburg, 1890; Sf. Anton cel Nou, ed. Papadopoulos-Kerameus, „Soc. Orth. din Palestina“, LVII; Sf. Ioanițiu, datorată călugărului Petru din Agauros, ed. van den Gheyn, *Acta Sanct.*, noiembrie, II, 311—345; Sf. Metodiu, Migne, *P. Gr.*, c. 1243 ș.u.; Sf. Euthymie, patriarhul (ed. de Boor, Berlin, 1888); Sf. Germanos, patriarhul, Papadopoulos-Kerameus, în „Syllogos“ din Constantinopol (1884), 11—17 [vezi și Fuchs, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen“, LIX (1923), 177—192]; Sf. Ioan Psihailul, P. van den Ven, *La vie grecque de St. Jean le Psychaite, confesseur sous le règne de Léon l'Arménien (813—820)*, Louvain, 1902; Sf. Evarist, *Vie de S. Évariste, higoumène à Constantinople (n. 819)*, ed. de van de Vorst, în „Analecta Bollandiana“, XLI, 1923, 288 ș.u.; Sf. Atanase, *ibid.*, XXV, 1906, 1 ș.u.; Euthymie cel Tânăr, scrisă de arhiepiscopul Vasile din Tesalonic, Petit, *Bibl. d'hagiographie orientale*, Paris, 1904; Sf. Iie cel Tânăr, *Acta Sanct.*, august, III; Sf. Ștefan cel Tânăr, Vasilevski, în „J. Min. I. P.r.“ (1877), 283—289; Sf. Auxentie, Clugnet și Pargoire, *Vie de St. Auxence*, Paris (1904), 45 ș.u.; cf. P. V. Nikitin, în „Izvestia“ din Petersburg (1912), 1099—1115; Sf. Pavel cel Tânăr, „Analecta Bollandiana“, XI, 5 ș.u. (cf. informațiile culese de L. Bréhier, date în „Byz.“, I, 177—190); faptele a șizeci de martiri, ed. de Papadopoulos-Kerameus, în „Soc. ortod. din Palestina“, XII (1892). În general, pentru secolele VIII și IX, Loparev, în „V.V.“, XVI, 1 ș.u.; XVIII, 1 ș.u. Vezi și Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes*, Paris, 1874.

ficări vulgare pentru a-și lega propriul nume de viața a încă unui sfânt ⁴⁰. Autorul însărcinat cu o misiune în Creta stăpinită de arabi este aruncat de furtună în insula Paros, unde un pustnic îi comunică această istorie pe care o aflate și el de la un vânător.

Totuși, uneori trebuie căutată istoriografia într-o formă vie, mișcată, plină de amănunte tragice și întotdeauna însuflețită de pasiune în anumite Vieți de sfinți, care nu sînt decît capitolele luptelor între partide și între individualități.

Astfel, în secolul IX, în opera lui Niketas din Paflagonia, spirit deschis patriotismului local — care îl face să preamărească locul său de origine, cetatea Amastris, adoratoare din vechime a lotusului ca fiind „ochiul lumii aproape” ⁴¹, emporiul cu „case strălucitoare”, cu „ziduri puternice”, cu „portul minunat”, unde vin ca la o „piață comună” scii de la [Pontul] Euxin — și totodată, sensibilitate de o mare finețe, așa cum apare în Viața Sf. Tecla în care recunoaște că „dragostea este o grea povară” ⁴². Acest scriitor — care se consolează de faptul că „Academiile și sălile, plimbările filozofice au fost delăsate la Atena și la Teba din cauza ocupațiilor a celor care se consideră filozofi” ⁴³ — dă

101 în Viața Sf. Ignatie, patriarhul // de origine imperială, un întreg roman plin de pasiune. El pornește de la educația îngrijită a tînărului principe în mijlocul unei familii virtuoză, pentru a-l arăta apoi pe acest exilat din porunca aceluia^b care prin trădare a luat locul tatălui său, trecînd prin toate jignirile trupului și toate suferințele unui suflet pe atît de delicat pe cît de mîndru. Este înfățișat împăratul profanator, Leon Armeanul, ucis într-o capelă a palatului său „ca un cîine sub loviturile săbiilor” de către conspiratorii care pătrunseseră acolo în veșminte de clerici, apoi aruncat într-un sac și îngropat în taină în insula Prote. Alte figuri imperiale trec înaintea cititorului, foarte clar definite. Alături, tînărul cleric crește sub ochii maicii sale, prințesa imperială și sub privegherea patriarhului detronat Nikefor. Figura lui Bardas, vizirul incestuos al bețivului împărat Mihail, se ridică impresionantă în vigoarea și complexitatea sa. Se mai adaugă povestiri cu privire la cutare pretendent la tron, care se fălește cu o genealogie de bastard și sfîrșește mutilat și orb. Ignatie a ajuns patriarh în urma recomandării unui pustnic iubit. Iată-l acum pe Photios urmărit neîncetat de blestemele dușmanilor săi — înlocuindu-l pe Ignatie în scaunul patriarhal. Începe martiriul lui Ignatie descris cu aceeași nemiloasă cruditate de colorit ca suferințele Sf. Tecla. O dramă întreagă se desfășoară, al cărui erou neclintit în sentimentul dreptului său și al nevinovăției sale este Ignatie. Conciliile care se contrazic, înălțînd și lăsînd să cadă pe rînd pe cei doi rivali de firi atît de deosebite, sînt înfățișate de un martor care a asistat la ședințe, la procesiuni precum și la supliciile învinșilor. Tragedia lui Bardas, doborît în chip fulgerător „în grădini” de gelozia și bănuielile lui Mihail, cea a stăpînului său imperial despre care biograful crede că e mai prudent să

⁴⁰ Ediția Teofil Ioannou, *Μνημεῖα ἀγιολογικὰ*, Veneția, 1884, 1—17. Cf. Zerlenti, în „B.Z.”, X, 159—165; Delehay, în „Byz.”, I, 191—200.

⁴¹ Τῆς οἰκουμένης, ὀλίγο δεῖν, ὀφθαλμός; Migne, P. Gr., CV, 422—424.

⁴² Δύοισιν γὰρ ὁ ἔρως; *ibid.*, 321.

⁴³ Ἐντεῦθεν ἡμέλῃνται μὲν αἱ Ἀκαδημαῖαι καὶ στοαὶ καὶ περίπατοι, ἡμέλῃνται δὲ Ἀθῆναι καὶ Θῆβαι τῶν φιλοσοφεῖν οἰομένων αἱ διατρίβαι; *ibid.*, c. 232.

ascundă motivele și mai ales să păstreze tăcerea asupra numelui vinovaților⁴⁴, se profilează pe fondul acestui martirologiu. Un strigăt de triumf salută prăbușirea prin voința lui Vasile — stăpînul cel nou — a aceluia^e care credea
102 că nu mai era nimic de care să se teamă. // Bătrînul Ignatie va putea muri în acest scaun din care fusese alungat de intrigă și de ambiție⁴⁴.

Se găsesc chiar și în acest secol biografii de laici, scrise dintr-o datorie de recunoștință, ca viața bogatului proprietar anatolian Filaret, scrisă de nepotul său Niketas în 822. Una din nepoatele lui Filaret se măritase cu Constantin VI, o alta cu ducele longobard exilat, Arichis. În acest opuscul, o serie de elemente interesează în modul cel mai viu⁴⁵: amintirea originii țărănești a lui Filaret, statistica bogățiilor acumulate, notarea raportului cu mediul înconjurător, plîngerile contra regimului fiscal împovărător, incidentul căsătoriei imperiale încheiată datorită raportului inspectorilor „tehnici” care înarmați cu prăjina de măsurat străbat provinciile în căutarea de fete frumoase.

Sînt și călugări care lasă scrieri fără vreo legătură cu mediul lor mănăstiresc. Astfel, în 880, cucerirea Siracuzei a fost descrisă într-o scrisoare publică în limba greacă de către călugărul Teodosie⁴⁶.

Primejdia maniheeană, devenind tot mai amenințătoare în secolul IX, stîrnește în cele din urmă o întreagă literatură polemică. Un supus sicilian al Imperiului, Petru, despre care nu se cunoaște decît devotamentul său față de Vasile „marele Basileus”, capul întregii ρωμαϊκή ἀρχή (conducerei romeice), își dezvăluie ura sa contra tradiției evreiești și prozelitismul înfocat al aderenților lui Manes contra crucii⁴⁷.

Poezia este reprezentată de versurile // dialogate ale lui Ignatie diaconul (care amintesc de cutare operă populară din evul mediu occidental despre Adam^f și despre păcatul strămoșesc)⁴⁸, de încercările ritmice ale patriarhului Nikefor⁴⁹, ale urmașilor săi Metodie și Ignatie, precum și ale unor laici⁵⁰, de bucățile liturgice ale neîmpăcatului său adversar, arhiepiscopul de Smirna, Mitrofan, iscusit mînuitor de metruri antice⁵¹.
103

Dar Arethas din Cezareea (n. 880 la Patras, mort după 932), elevul lui Photios⁵², este principalul reprezentant al acestei literaturi cu totul artifi-

⁴⁴ *Ibid.*, 490 ș.u.

⁴⁵ Publicat de Vasiliev în „Memoriile Institutului rus din Constantinopol”, V (1900). Cf. Bréhier, în „Byz.”, I, 180—182. De asemenea și Viața egumenului Mihail Maleinos scrisă de elevul său, Teofan, Gédéon, în „Syllogos” al Soc. din Constantinopol, Supl., 94—98. Cf. L. Petit, *Vie et office de St. Michel Maleinos, suivis du traité ascétique de Basile Maleinote*, Paris, 1903.

⁴⁶ Zuretti, *Ἱταλοελληνικά*, I, Palermo, 165 ș.u.

⁴⁷ Migne, *P. Gr.*, CIV.

⁴⁸ Migne, *P. Gr.*, CXVII, c. 1165 ș.u.; ed. C. F. Müller, Kiel, 1886. Cf. „B.Z.”, I, 415 ș.u.

⁴⁹ Despre textul acestuia „Oneirokritikon”, F. Drexler, în „Festgabe”, 100 ș.u. (cf. *Achmetis Oneirocriticon*, editat de același, Leipzig, 1925).

⁵⁰ În revista „Eos” din Lwow, 1908, 150—163.

⁵¹ Vezi Mercati, în „B.Z.”, XXX, 54 ș.u.

⁵² Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 500 ș.u., 787 ș.u.; *ibid.*, CXXII, c. 1285; Peter Becker, *De Photio et Aretha scriptoribus*, teză, Bonn, 1909; Kougeas, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Atena, 1913; Comperman, *Aus dem litterarischen Nachlasse des Erzbischofs Arethas aus Kai-*

cială, care amestecă laolaltă omeliile, scholiile, scrisorile, satirele și versurile ⁵³.

Alături de literatura istorică, urmărind mai ales episoadele marii bătălii creștine, se dezvoltă o altă de un caracter mai înalt, ca lucrarea patriarhului Nikefor (806—815) ⁵⁴. Autor al unei „cronologii” // populare, el înfățișează istoria religioasă a Imperiului, începând de la moartea lui Mauriciu. Este o povestire scurtă, anecdotică, stăruind doar asupra împrejurărilor privind Palatul și Capitala, care sînt urmărite pînă în 769. Este de folos mai ales pentru începuturile vieții politice la bulgari.

Un călugăr fără altă pretenție decît de a face să conveargă toată istoria lumii la triumful ortodoxiei tradiționale, a fost acel monah George „păcătosul” (δμαρτωλός), dintr-o mănăstire necunoscută, care sub împăratul Teofil, culegînd din scrierile lui Teofan, din ale patriarhului Nikefor și din lucrări azi pierdute, a vrut să dea o carte masivă, începînd de la „zidirea lumii” și conținînd tot ce trebuia să cunoască și să accepte un bun creștin din vremea sa. Acest produs sărac al unui spirit puțin cultivat — care totuși se interesează de științele naturale și se complace în a cita pe Iosephus [Flavius], pe Platon și pe „astronomul” Moise, recurgînd și la o cronică a patriarhilor Alexandriei, și care ca teolog stăruie cu competență asupra maniheismului — a avut chiar la Bizanț și apoi la popoarele slave și în Georgia, un succes care nu este comparabil decît cu acela al lui Malalas, căruia îi este superior prin stil, dar și prin libertatea sa de spirit și prin puterea imaginației ⁵⁵. Pentru anii 813—842, el constituie, așa cum este, singurul // izvor contemporan. Își poate cineva închipui în ce mod tratează acest călugăr din „orașul lui Dumnezeu” și din „casa lui David” pe [împăratul] Leon, drept fiară, Saul, Senacherib, monstru născut dintr-o leoaică⁸ din Asiria și un leopard din Armenia, de asemenea pe pîngăritorul Copronym drept o simplă maimuță, iar pe Teofil drept dușmanul lui Dumnezeu.

Cronica lui Iosephos Genesios, contemporan cu succesorul împăratului

sareia, *Didaskalikon* (1913), 95 ș.u., 182 ș.u.; același, în „Studi bizantino-neoellenici”, III, 3 ș.u.; Dräsecke, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum” 1915; Νέος Ἑλληνομνημῶν, VIII, 301—306; XIV, 407; Sokolov, în „B. ngr. J.”, VIII, 298; Șestakov, în „Byz.-sl.” I (1929), 159 ș.u. Scrisoarea sa către Constantin Porfirogenetul, în Νέος Ἑλληνομνημῶν, XIII, 205 ș.u. El se plînge că la Constantinopol laicii uzurpă din drepturile clericilor.

⁵³ Despre imnografi, ca David sau Gabriel, Petrides, în „É.O.”, VIII, 298—301, 344—346. Vezi și „Epilogul” lui Agathon; Mansi, XII, 189 ș.u.

⁵⁴ Ed. Migne, P. Gr., C. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 71 ș.u., 349 ș.u. Vezi și Burckhardt, în „B.Z.”, V, 465 ș.u.; Dobschütz, în „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche”, ed. 3-a, XIV, 22—25. Traducere bulgară de Zlatarski în „Sbornik”-ul din Sofia (1923), 132—182. Cronica siriană contemporană este aceea a lui Dionisie din Tell-Mahre (†845), ed. J.B. Chabot, Paris, 1893 (în „Bibl. de l'École des Hautes Études”, 112).

⁵⁵ *Georgii Monachi Chronicon*, ed. Carolus de Boor, I—II, Leipzig, 1904 (cf. Șestakov, în „V.V.”, XIII, 428 ș.u.). Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 352 ș.u.; C. de Boor, *Zur Kenntnis der Weltchronik des Georgios Monachos*, în „Historische Untersuchungen Arnold Schäfer gewidmet”, Bonn, 1882, 276 ș.u.; Fr. Diekamp, *Der Mönch und Presbyter Georgios*, în „B.Z.”, IX, 14 ș.u.; F. Lauchert, *ibid.*, IV, 493 ș.u.; de Boor, *ibid.*, VI, 40 ș.u.; Th. Preger, *ibid.*, 129 ș.u.; Praechter, *ibid.*, XV, 307—330; „V.V.”, II, 551 ș.u.; Istrin, *ibid.*, XIII, 36 ș.u.; același în „J. Min. I. P.r.” (mai 1917), 1—25; *Chronik des Georgios Hamartolos in slavisch-russischer Übersetzung*, Petrograd, 1920—1922; și o ed. a acestei versiuni de către același, în 1922; P. A. Lavrov, *Zur Frage über den Ort und die Zeit der slavischen Übersetzung der Chronik des Georgios Hamartolos*; Weingart, *Byzantske kroniky v literaturne cirkevne slov.*, Bratislava, 1922—1924; Bidlo, în „B. ngr. J.”, VI, 194 ș.u.; Kauchičšvili, *Georgii Monachi Chronicon*, Tiflis, 1920.

Vasile, căruia i-a dedicat lucrarea sa de cărturar pretențios, anunțând că înțelege să-l continue pe Teofan după anul 823, avea de scop mai ales să acopere și să scuze actul criminal prin care fusese instalată o nouă dinastie la Bizanț. Uciderea lui Bardas ar fi fost datorată certurilor între partizanii lui Ignatie și cei ai lui Photios, și dacă împăratul Mihail a căzut victimă, acest lucru a fost împotriva voinței lui Vasile, care fusese totuși prevenit că stăpînul său vrea să se scape de el ⁵⁶.

A mai existat, ca un corolar al acestor povestiri în formă de cronică, biografia patriarhului Nikefor — cu tot ce conține împotriva aceluia Amalekit, aceluia „cameleon” de Leon, aceluia patriarh sau „phatriarh” al său Iannis, cu toate poreclele de ocară acumulate, care apar scrise de ortodocși pe marginea psaltirilor — și biografia citată mai sus a lui Ignatie cu scopul de a transmite o caricatură odioasă a rivalului său Photios.

Cît despre „Tactica” împăratului Leon VI, ea depășește puțin epoca de care ne ocupăm aici ⁵⁷.

406 Dar acel care intrupează prin infinita sa curiozitate de a ști, // prin dragostea sa de cărți, fără deosebire, prin plăcerea de a discuta și mîndria sa de cărturar, toată această primă perioadă de literatură laică este scriitorul, apoi patriarhul Photios, care este, dealtminteri, legat de mișcarea religioasă și prin înrudirea sa cu împărații iconoclaști, fratele mamei sale Irina fiind căsătorit cu o soră a împăratului Teofil ⁵⁸.

⁵⁶ Ed. din Bonn.

⁵⁷ Vezi Milard, în „B.Z.”, XII, 585 ș.u.; Ostrogorsky, *ibid.*, XXX, 396.

⁵⁸ Teofan cont., 175; Migne, P. Gr., CII; *Photii Patriarchae opusculum paraeneticum, appendix gnomica*, ed. Sternbach, Cracovia, 1893 („Disertațiile Academiei”, XX, 96 ș.u.); *Analecta photiana*, *ibid.*; Papadopoulos-Kerameus, *Sanctissimi Patriarchae Photii, archiepiscopi Constantinopolensis, epistolae XLV*, Petersburg, 1896; același, *Monumenta graeca et latina ad historiam Photii Patriarchae pertinentia*, Petersburg, 1899—1901; P. N. Papageorgiou, *Φωτίου Πατριάρχου ἀνέκδοτος ὁμιλία καὶ ἐκδοσόμεναι ἐπιστολαί*, Triest, 1900, extras din *Néa 'Hméra* (vezi „B.Z.”, XI, 33 ș.u.); R. Reitzenstein, *Der Anfang des Lexikons des Photius*, Leipzig—Berlin, 1927; Edgar Martini, *Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel*, I, Leipzig, 1911 (același, în „Syllogos” al Societății din Constantinopol, Supl., 1881—1882, 297, 320); La Rue van Hook, *The literary criticism in the Bibliotheca of Photius*, în „Classical Philology”, Chicago, IV (1909), 179—189; Papadopoulos-Kerameus, *Ἀναλέκτα*, II, 50—54 (versuri, un canon) *Φωτίου... τὰ περὶ τοῦ τάφου τοῦ κυρίου ἡμῶν, ἱ. Χρ. ὑπομνημάτων* (Comentariul lui Fotie privind cele referitoare la mormîntul domnului nostru I. Hristos), Petersburg, 1892; ed. Aristarchi (Omelii), Constantinopol, 1901, 2 vol. Pentru bibliografie, în afară de cea dată de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 522—524, J. Hergenröther, *Monumenta Graeca*, Ratisbona, 1869; *Monumenta ad... Photium pertinentia*; *Photius, Patriarch von Konstantinopel*, Ratisbona, 1867; „Revue internationale de théologie”, I (1893), 654—669 (după lucrările rusești); B. Lucaci, *Viața Patriarhului Fotie* (compilație), Baia Mare, 1893; Wentzel, în „Hermes”, XXX (1895); Stiglmayr, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft”, XIX (1894), 91—94; Dräsecke, *Die Syllogismen des Photios*, în „Z.f.w. Theol.”, XLIV (1901), 553—589; P.N. Papageorgiou, *Φωτίου τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁμιλίας κριτικόν* I, Leipzig, 1901; Papadopoulos-Kerameus, *Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος, οἱ Πῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος*, Atena, 1903; van Leeuwen, în „Mnemosyne”, seria nouă, XXXIV (1907), 250—270; „Hermes” (1907), 153—155; Peter Becker, *De Photio et Aretha, lexicorum scriptoribus*, teză, Bonn, 1909; Ruinant, *Le schisme de Photius*, Paris, 1910; A. Vonach, *Die Berichte des Photios über die fünf älteren attischen Redner*, în „Commentationes oenipontanae”, V, 1910, 14—76; Carolus Rudolph Moeller, *De Photii Petrique Siculi libris contra Manichaeos scriptis*, Bonn, 1910; Martin, în „Abhandlungen” a Societății saxone, XXVII (1911); Hrisostom Papadopoulos, *Περὶ τῆς ἐπιστιμονικῆς δράσεως Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Atena, 1912; Emil Orth, *Photiana*, Leipzig, 1928; Dräsecke, în „B.Z.”, V, 478—480; N. Papageorgiou, *ibid.*, VII,

107 Photios este un Thomas Becket al Bizanțului; savant, // om de Curte, ba chiar curtezan, adulator și prieten intim al stăpînului, ajuns — mai puțin poate datorită ambiției sale, cît intereselor politice ale altora ca el — capul unei biserici de mult dată pradă intrigilor și atent ținute sub observație de permanenta gelozie a unei Rome, care devine tot mai italiană și al cărui șef era totuși recunoscut la Constantinopol de anumiți oameni de partid ca „patriarh al tuturor scaunelor și papă al lumii întregi”⁵⁹.

A fost înainte de toate un mare cărturar și un cititor plin de răbdare. Experiența sa atît de vastă în privința cărților ne-a fost păstrată în „Biblioteca” sa care, analizînd din punctul de vedere al stilului atît literatura sacră, cît și realizările admirabile ale antichității profane, și în primul rînd pe retori, pe toți retorii — este de fapt prima lucrare de creație literară; o întregă tradiție bibliografică ne-a fost astfel din fericire păstrată⁶⁰. El a creat însăși limba acestei ramuri a literaturii. Un crez foarte personal se desprinde din aceste observații și din dojenile sale: sila // de tot ce este artificial, 108 „hiper-attic”, arheologic, ca și de tot ce se apropie de vulgaritate. Trebuie să scrii — după cum crede el — în așa fel ca să unești puritatea limbii cu „dulceața” ei, cu ușurința de a înțelege (ήμερότης). Și trebuie — așa cum constată la Lucian — o armonie, un ritm al prozei pe care va ști să-l imite. Cînd va face elogiul Sf. Pavel, a cărui simplitate biruie tehnica lui Platon, el va fi deci consecvent cu felul său de a judeca⁶¹.

Așadar, nu vor fi găsite niciodată în scrisorile⁶² acestui cărturar rafinat, acestui psiholog pătrunzător, care a fost Photios, emfaza, silința către dificultăți spre a le învinge, care vor caracteriza curînd epoca manieristă a lui Psellos. Stilul este plin de repaos. Se simte o voință hotărîtă și un suflet senin, echilibrat. Patriarhul, chiar vorbind unui șef de stat, ca Mihail⁶³ noul creștin din Bulgaria⁶⁴, nu va abuza de complimente⁶⁴.

El însuși explică în pagini profund mișcate, în ce chip a fost smuls bucuriilor vieții laborioase ca să înfrunte primejdiile intrigilor personale și ale discuțiilor asupra dogmei⁶⁵. La 25 decembrie 858 a devenit, din laic studios, patriarh ecumenic, înlocuindu-l pe Ignatie, bunul călugăr de modă veche, cinstit și supus. A lua o asemenea răspundere, era pentru acest erudit și acest om al lumii, acest mentor ascultat al societății bizantine, una din datoriile de „bun roman”, de supus ascultător al „pioșilor împărați”. El își datora

299 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, VIII, 647 ș.u.; Dräsecke, *Ratramnus und Photios*, *ibid.*, XVIII, 396 ș.u.; „É.O.”, III, 94 ș.u. (Photios și rușii); *ibid.*, VI, 30 ș.u., 118 ș.u. (apeluri bizantine către papă înaintea lui); Thearvic, *ibid.*, VII, 293 ș.u. (Photios și Imnul Acatist); *ibid.*, VIII, 163 ș.u. (Photios și Imnul Acatist); Jugie, în „R. Or. chr.”, (1922—1923), 105 ș.u. (cultul său); Souarn, în „Bessarione”, IV (1898), 35—47 (Photios „everget”); Jugie, *ibid.*, 1919—1920 (extras 1921; despre înțietatea Romei); același, *De Photii morali effigie*, *ibid.*, XXV (1921), 1—32; P. N. Papageorgiou, în *Néa Hμέρα* (1900), 1343—1344. O teză din Rostock a fost închinată în 1929 „esteticii sale literare”.

⁵⁹ Πατριάρχης πάντων τῶν θρόνων οἰκουμηνικός πάπας; Mansi, *Concilia*, XVI, c. 293 ș.u.; Migne, *P. Gr.*, CV, c. 856 ș.u.

⁶⁰ Vezi studiul nostru din „Byz.”, în 1927, 23—24.

⁶¹ *Ad Amphiloichium*, în Migne, *P. Gr.*, CI, c. 557.

⁶² Vezi Io. N. Valetta, *Φωτίου ἐπιστολαί*, Londra, 1864.

⁶³ Migne, *P. Gr.*, CII, c. 628 ș.u.

⁶⁴ Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Quarante-cinq lettres inédites*, Petersburg, 1869.

⁶⁵ Migne, *P. Gr.*, CII, c. 765 ș.u. El fusese φίλος καὶ σύντεκνος al împăratului.

fără îndoială situația sa atotputernicului Bardas, pe care știuse pe semne să-l cîștige chiar el pentru dragostea studiilor, pe care Cezarul le-a favorizat prin marea sa ctitorie școlară.

109 // Patriarh al lui Mihail III și al creaturilor acestuia, discreditați [apoi] ca imorali și profanatori, el nu putea fi tolerat în scaun de asprul Vasile, care voia să obțină de la un sfînt de felul lui Ignatie, dezlegarea crimei a cărei amintire îl urmărea. Noul împărat a folosit formele cele mai solemne ale bisericii, pentru a scăpa de acela care ajunsese să fie socotit un intrus. Într-un sinod la care au participat delegații papii și ai patriarhilor Orientului, 102 episcopi, pînă atunci partizanii săi călduroși, l-au renegat. Photios a preferat să fie condamnat și anatemitizat, decît să răspundă unor adversari josnici și pe care avea dreptul să-i disprețuiască pentru lipsa lor de consecvență în atitudinea lor și de lealitate față de el (867).

El a fost exilat și în zadar au răsunat plîngerile sale la poarta stăpînului pentru care fabrica o genealogie armenească, mergînd pînă la regele Tiridate. În decursul lungilor ani de exil el s-a inițiat în această teologie, a cărei cunoaștere cea mai desăvîrșită era pentru el o datorie. El s-a cufundat ani întregi în această muncă de comentare care trebuia să satisfacă raționalismul său, dragostea sa de înțelegere „luminată”. În scopul de a se răzbuna împotriva papii Nicolae, care contribuisese din răspuțeri la răsturnarea omului pe care îl considera ca un cărturar bizantin contaminat de știința profană, el a scos în relief ceea ce i se părea o eroare în concepția romană despre purcederea Sfîntului Duh.

Foarte bătrîn, slăbit de modul său de viață, Ignatie a murit în ziua Sf. Iacob [23 octombrie] din anul 877 și trupul său scheletic a fost dus, ca acela al unui sfînt și martir, într-o mănăstire întemeiată de el. Îndată prietenii din palat ai lui Photios, ca Teofan care a ajuns episcop al Cezareei din Capadocia și „magul” Santabarenos au pornit acțiunea necesară pentru restaurarea proscrisului. Cum după botezul bulgarilor Bizanțul era în termeni răi cu Roma, unde de mult murise Nicolae, Photios a redobîndit ceea ce socotea el că era dreptul său. Dacă s-a răzbunat contra dușmanilor săi, aceștia o meritaseră din plin.

110 // Roma nu a vrut să-l ierte pe acela care în urma unui sinod crezuse că trebuie să-i ceară o împăcare. Cînd a murit Vasile, scrupuleleⁱ succesorului său Leon VI [886—912], au adus pentru omul care era totuși gloria epocii sale, o nouă destituire și un nou exil (886), în cursul căruia el a fost răpus de durerea unei înfrîngerii neîndurate (c. 891)⁶⁶.

Dealtminteri, în acest om care a făcut atîta vîlvă, care a stîrnit și a reprezentat atîtea pasiuni, în acest agitat și acest luptător se află în fond dorința pe care a trebuit să o nutrească din tinerețe, a unei vieți „străină de tot tumultul zadarnic al lumii din afară”⁶⁷. Este, fără îndoială, și un element de sinceritate în asigurările pe care le dă papii Nicolae despre caracterul episcopatului său impus de împărat — al cărui elogiu îl face — precum și de

⁶⁶ Vezi mai ales Viața Sf. Ignatie de Mihail Paflagonianul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 544 ș.u. Cf. Viața Sf. Ioan imnograful, *ibid.*, CV, c. 939 ș.u.

⁶⁷ Εἰ γάρ μοι καὶ φροντὶς ἦν ἐκ παιδὸς συναυξομένη τε καὶ συμπαράθεύουσα βιωτικῶν πραγμάτων καὶ θορύβων ἀππλλαγμένον ἡ εὐχὴ καὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐπισκοποῦντα διατελεῖν; Migne, *P. Gr.*, CII, 585.

cler⁶⁸. El repetă această declarație: „Am scăpătat din viața mea liniștită, am scăpătat din dulcea seninătate, am scăpătat și din glorie, dacă unii pot să aibă vreo înclinare pentru gloria lumii” și tot astfel din cercul prietenilor săi⁶⁹. El este înconjurat, precum spune, de o întreagă societate care îl admiră și face din el un zeu al științei și al talentului. El nu are decît dezgust pentru vulgul pătimas, care se îndreaptă întotdeauna împotriva celor care ocupă locuri eminente.

111 Dacă el a primit să stea în fruntea bisericii, trebuie să ținem seama cît de mult era legat orice spirit bizantin de religie și de slujbele sale și totodată să avem în vedere înrudirea sa, menționată de el, cu Tarasios, fratele tatălui său (πατρόθειος)⁷⁰. Și trebuie să // recunoaștem cît de mari au fost eforturile sale neobosite de a se iniția și care au fost roadele luptei sale contra ereziarhilor.

Acest om de spirit atît de multiplu și de divers, acest enciclopedist în felul Bizanțului, se interesează de absolut totul: chestiuni de cronologie⁷¹, probleme de fizică privind de pildă virtuțile magnetului⁷². Dar ceea ce reține mai mult luarea aminte în această personalitate excepțională este efortul pe care îl face din simțul datoriei pentru a adapta un spirit, de tendințe profane la origine, la nevoile sarcinii religioase care i-a fost impusă, dacă dăm crezare afirmațiilor sale. Cititorul pasionat al operelor antichității ajunge să facă elogiul simplității Sf. Pavel și să-l prefere pe acest metec al civilizației elenice amintirii lui Platon, Demostene și Thukydid⁷³, pe care trebuia să o păstreze în suflet maestrul studiilor bizantine. Inteligența sa atît de subtilă se va cheltui de acuma numai în artificiile infinite ale scrisorilor sale goale de conținut real și în încercări de interpretare, ca aceea care vede în revolta lui Absalom contra tatălui său, imaginea atitudinii evreilor contra lui Hristos⁷⁴.

112 Photios a arătat în cartea sa dinții asupra maniheenilor⁷⁵, în care expune dezvoltarea doctrinelor dualiste pînă prin 850, că el poate fi pus la nivelul celor mai buni istorici ai vremii sale. Nimic nu îi lipsește: o informație precisă, o înlănțuire [logică] strînsă, o prezentare care vădește influența maestrilor istoriei din antichitate. El e mîndru de a putea cita ca izvoare pe Ciril, episcopul „orașului sacru”, pe Epifan, Titus din Bostra, Serapion din Thomous, Alexandru din „orașul lupilor”. El se arată cunoscător direct al Evangheliei lui Scytianos, egipteanul arab care trăia la Alexandria, al „Capitolului” său, al „Misterelor” sale și al „Tezaurului Vieții”, precum și al operei elevului lui același eretic Terebinth, care // se înfățișează pe sine ca un nou Budda. I se pare necesară o lungă listă a propagatorilor doctrinei, considerați ca scriitori. El caută să fixeze în mod critic diferența între opiniile vechilor ereziarhi și acelea ale lui Constantin Armeanul, care caută să adapteze

⁶⁸ Scrisori, *ibid.*, c. 588.

⁶⁹ Ἐξέπεσον εἰρηνικῆς ζωῆς, ἐξέπεσον γαλήνης γλυκείας, ἐξέπεσον δὲ καὶ δόξης εἶπερ τισι καὶ κοσμικῆς δόξης ἔφεσις; p. 577.

⁷⁰ *Ibid.*, c. 609. Cf. c. 649. Un frate cu același nume, *ibid.*, c. 944, 969 ș.u.

⁷¹ *Ad Amphiloichium*, Migne, P. Gr., CI, c. 736 ș.u.

⁷² *Ibid.*, c. 725.

⁷³ Cf. *ibid.*, c. 269, 557, 576 ș.u., 816 ș.u., 1169. Scrisorile sale din exil, *ibid.*, CII, c. 742 ș.u.

⁷⁴ *Ibid.*, CV.

⁷⁵ *Ibid.*, c. 628 ș.u. Despre relațiile sale cu biserica și statul armean, *ibid.*, c. 714 ș.u.

aceste credințe părerilor generale ale creștinilor. El se complace în descoperirea artificiiilor noului misticism care schimba numele aderenților săi și învăluia în mister ideile sectei.

Se simte bine ce anume contrariază mai ales pe acest cărturar cu spirit atît de viu: toată vulgaritatea pretențioasă, șarlatania insidioasă a acelor predicatori ai unei doctrine absconse, care se înfățișează ca Sfîntul Duh, care se întitulează „Stea strălucitoare”, care vorbesc de Evanghelia nouă pe care o răspîdesc de la un capăt al lumii la celălalt. Acești discipoli ai lui Baanes și ai lui Sergius, fără a mai socoti pe acei [sectanți] pe jumătate arabi din Tephrike, anume Karbeas și fiul său Chrysocheir, acești „cynochoriti” și acești „astati” care îi revoltă bunul simț și finețea spiritului său.

În scrierea sa despre purcederea Sfîntului Duh, el urmează linia istorică, trecînd de la un pontifex roman la altul pentru a demonstra că punctul său de vedere a fost împărtășit de Roma însăși și cu acest prilej el lasă să transpară orgoliul de a reprezenta o limbă mult mai bogată decît „latina săracă” a bisericii Occidentale ⁷⁶.

Nu și-a precupețit nici un efort pentru ridicarea intelectuală și morală a clerului său și instrucțiunile pe care le îndreaptă către bulgarul Mihail, tratat de el ca fiu spiritual al bisericii sale, sînt un adevărat model de morală de care să se folosească un principe.

NOTE

- a. Era fiul lui Mihail Rhangabe.
- b. Leon V Armeanul.
- c. Fiica împăratului Nikefor, și sora împăratului efemer Staurakios.
- d. Vasile Macedoneanul.
- e. Patriarhul Photios.
- f. „Le jeu d'Adam”, poem dramatic din sec. XII.
- g. Din cauza numelui de Leon (leul).
- h. Boris I Mihail (852—889).
- i. Se pare totuși că hotărîrea noului împărat era dictată și de resentimentele proprii contra aceluia care îi fusese dascăl, dar care totodată, împreună cu Santabarenos, l-ar fi denunțat într-un rînd pe moștenitorul tronului că ar unelți contra împăratului Vasile, tatăl lui. Este vrednic de observat că odată cu exilarea lui Photios are loc și crunta război a lui Leon contra lui Santabarenos.
- j. Era căpetenia paulicienilor din Asia Mică cu centrul la Tephrike, care au fost lichidați în 872 de către împăratul Vasile I.

II

OPERA DE REFACERE A ÎMPĂRATULUI VASILE

113 Împăratul Vasile a fost pentru Imperiu ceea ce fusese Teofil, dar totuși cu talente militare superioare, cu // un noroc mai bun, cu o statornicie neclintită în ortodoxie. Dar acest fiu de țărani din Tracia, descendenți ai unei vechi colonii de armeni din Adrianopol ¹, nu a fost numai un bun ju-

⁷⁶ *Ibid.*

¹ Teofan cont., 215.

decător, așteptînd zilnic pe cei cu plîngerii la tribunalul său suprem din Genikon², nu a fost numai un mare clăditor de palate și mai ales de mănăstiri, ci a lăsat după el reputația glorioasă de ocrotitor al săracilor, umililor și nenorociților. Astfel el ținea pe cheltuiala sa pe oamenii de la țară care veneau să îndrepte un ultim apel către justiția sa³.

A pus legile la îndemîna tuturor, înlăturînd din colecțiile succesive tot ce era ieșit din uz și stabilind niște subîmpărțiri practice în ceea ce rămînea din vechiul *jus romanum*: „*Procheiron*“⁴ (870—879) și „*Epanagoge*“⁵ (879—886)^a.

114 Vasile impunea taxatorilor săi un nou sistem pentru redactarea „codicilor“ lor, îngăduind contribuabililor // puțința de a verifica cu ușurință impozitul care li se cerea. El a oprit în chip hotărît una din acele revizii generale ale feudelor și moșilor concesdate particularilor, și care aveau mai ales drept consecință îmbogățirea tezaurului imperial prin spolieri sau acte judiciare mai mult crude decît legitime⁶. Se poate totuși ca el să fi vrut să lase netulburați, dintr-un interes dinastic, pe acești mari proprietari care acaparau fărîmă cu fărîmă pămînturile săracilor⁷.

Simțul său de dreptate, ca și zelul său pentru religie, îi impuneau deopotrivă să termine într-un mod echitabil, printr-un sinod solemn, această controversă⁸ care se ivise de cîtăva vreme între patriarhul Ignatie^b (depus în 858 din scaun de către capriciosul Mihail și neînduplecatul Bardas) și Photios. Am văzut mai sus că biserica romană fusese consultată în privința acestei certe. Cum papă era atunci Nicolae (858—867) — arbitru conflictelor dintre regii franci și adevăratul creator și apărător energic al teoriei suveranității pontificelui, stăpîn al lumii, avînd în mîinile sale împărătești cele două săbii ale puterii asupra oamenilor — Roma nu a pregetat să dea o sentință favorabilă lui Ignatie. Dar Photios, pe de altă parte, care își redo-

² *Ibid.*, 260.

³ Albert Vogt, *Basile I, empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IX-e siècle*, Paris, 1908; același și P. Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*, în „*Orientalia christiana*“, XXV¹ (1932) (cf. Grégorie, în „*Byz.*“, VII, 626); Vogt, *The Macedonian dynasty from 867 to 976 and from 976 to 1057 A. D.*, în C.M.H., III, 49—118; Brooks, *Age of Basil*, în „*B.Z.*“, I, XX (1911), 486 ș.u.; N. Popov, *Cu privire la istoria civilă a Bizanțului în epoca dinastiei Macedonene* (în l. rusă), Moscova, 1916; Nöldeke, *Sketches from Eastern history*, trad. Black, Londra, 1892; Baynes, *History*, 197—199. Cf. Freshfield, *Les manuels officiels de droit romain publiés à Constantinople par les empereurs Léon III et Basile I (726—870)*, Paris, 1829; Bréhier, *Les populations rurales au IX-e siècle d'après l'hagiographie byzantine*, în „*Byz.*“, I, 177 ș.u.; Christo M. Macri, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine de 867—1057*, Paris, 1925.

⁴ *Πρόχειρος νόμος*, ed. Zachariä von Lingenthal, Heidelberg, 1839 (cu „*Epanagoge*“). Pentru „*Basilicale*“ ediția Heimbach, Leipzig, 1833—1870, 6 vol.

⁵ Vezi Sokoliski, în „*B.Z.*“, IV, 232—233.

⁶ Despre noua sa monedă, *σενζάτον*, Teofan cont., 173.

⁷ *Ibid.*, 261, 263—265, 276—279, 345, 346.

⁸ Începînd din 858. Photios e depus de conciliul din 867. Izvoarele, în Dölger, *Regesten*, 55—56. Piesa decisivă la Mansi, XV, 187 ș.u. (scrisoare către papă, băgîndu-i vină că scrisese în acea limbă „scitică“ ce este latina și că se împotrivesc împăratului care are dreptul să-i poruncească). Cf. obiecțiile în baza opiniilor și tradițiilor în scrisoarea din 867; Mansi, XV, 355 ș.u. (cf. Dölger, *loc. cit.*, nr. 470). Chiar și sub Vasile, în 867, o scrisoare la Mansi, CVI, 46—47 (cf. Dölger, *op. cit.*, nr. 474). Despre conciliul din 870, Mansi, XV, 180—181 (cf. Dölger, *op. cit.*, nr. 484—486).

115 bîndise scaunul în 877, după moartea lui Ignatie, era prea încîntat de originea sa, de știința sa, de talentele sale, prea pătruns de sentimentul superiorității bizantine asupra barbarilor din „Longobardia” și a episcopului aservit francilor, pentru a se supune. Am mai spus că spiritul său inventiv a căutat în vremea papii Ioan VIII, al doilea succesor // al lui Nicolae, punctele vulnerabile ale clericilor vechii Rome și i-a fost ușor să aducă dovada⁹ că acel *filioque* din Crez, care făcea să emane Sfîntul Duh de la Fiu, ca și de la Tată, nu fusese decît o interpolare tîrzie a spaniolilor⁹. Așadar a pus să fie excomunicați^d ca eretici aceia care îl excomunicaseră pe el ca uzurpator (867).

Dar noul împărat nu înțelegea să împingă mai departe conflictul pentru a păstra în scaun pe acest scriitor patriarh necanonic. Dacă nu a cedat în fața papii în ceea ce privește dependența patriarhală a noii biserici bulgare, căreia i-a impus un arhiepiscop, precum și episcopi, el era hotărît să mențină în toate privințele celelalte bune relații cu Sfîntul scaun¹⁰.

În vreme ce continua cu persecuția paulicienilor din Asia, discreditată ca maniheeni și bănuiați a întreține legături cu arabii¹¹, el nu declara război „Romei vechi” pentru acel *filioque*. Dimpotrivă, el propunea papii, ca și regilor franci, o alianță creștină perpetuă împotriva sarazinilor din Africa și din Creta.

116 Photios fusese sacrificat, fără însă a fi supus la vreo prigoană. Dimpotrivă, cîțiva ani după depunerea sa solemnă în 869, a intrat în palatul împăratului ca preceptor al fiilor lui Vasile (875). Dacă după moartea lui Ignatie — cînd fostul excomunicat al curiei romane a redevenit patriarh — trecutul nu a fost dat uitării nici la Roma și nici la Constantinopol, // vina nu a fost desigur a împăratului, ci fără îndoială a ambițiilor inconciliabile ale papii și ale patriarhului. Photios avea o situație prea înaltă și era un cunoscător prea subtil al teologiei ca să admită acel *filioque*, sau pretenția de înțietate a Sfîntului scaun, iar Roma care se afla într-o epocă de expansiune, nu putea să cedeze asupra vreunui punct de dogmă sau de ierarhie impus de cei de la Constantinopol. Ea era poate chiar bucuroasă de acest conflict și de consecința sa, ruptura cu Photios, căci Imperiul bizantin nu putea să fie integrat în marele proiect de dominație teocratică ce se elabora la Curie¹².

Adevărații dușmani din timpul acestei domnii au fost sarazinii din Africa și din Creta. Bulgarii păreau să fi spălat în apa botezului lor, odată cu vechile lor păcate și ura împotriva grecilor fricoși și perfizi ai Bizanțului.

⁹ Vezi Duchesne, *Églises séparées*, Paris (1896), 81. Această interpolare a trecut prin vechea Galie și a fost preluată de Roma; *ibid.* Vezi și Lapôtre, *Jean VIII*.

¹⁰ Vezi studiul lui Lebedev despre cele două schisme (în l. rusă), Moscova, 1900. Referitor la atitudinea populației constantinopolitane, hotărît de partea lui Photios, Gelzer, *Kultur*, 99.

¹¹ J. G. C. Andersen, *The campaign of Basil I against the Paulicians in 872 A.D.*, în „Classical Review”, X (1896), 136—140. Pentru măsurile contra evreilor, Cumont, *La conversion des Juifs byzantins au IX-e siècle*, în „Revue de l’Instruction publique en Belgique”, XLVI, 8—15; E. de Stoop, *Het antisemitisme to Byzance under Basile the Macedonian*, în „Verslagen” al Academiei flamande (1913), 449—511 (alte izvoare în Dölger, *Regesten*, nr. 478—479).

¹² Teofan cont., 293—296.

Rușii din stepă, care veniseră pe mare în vremea lui Mihail, împinși de un vînt favorabil pe monoxilele lor de pescari, ca să arunce o sfidare Constantinopolului împărătesc¹³, ar fi // fost și ei cîștigați pentru creștinism¹⁴, după ce au asistat la o minune parcă anume poruncită de spiritul lor de îndoială: o Evanghelie aruncată în flăcări a fost scoasă de acolo neatinsă de foc. Ragusa, amenințată de pirații sarazini, a recunoscut autoritatea imperială, care a salvat-o de primejdie¹⁵. Celelalte orașe din Dalmația au urmat acest exemplu, fără a pierde dreptul care le era propriu de a-și alege magistrații¹⁶. Principii sîrbi din munții vecini, trecuți și ei la religia imperială a creștinismului grec, abjuraseră în același timp cu bulgarii lui Bogor-Mihail orice sentiment de dușmănie față de Bizanț¹⁷. Cum sub Vasile Imperiul își plătea soldații și le dădea provizii din belșug, au putut fi văzute chiar trupe alcătuite din acești slavi ai Adriaticii, luptînd în Italia împotriva sarazinilor¹⁸.

În Africa, cuibul paulicienilor, Tefrike, a fost distrus, iar conducătorul lor a fost ucis ulterior¹⁹. Pentru cîtăva vreme insula Cipru a fost redobîndită. Nu mai era la drept vorbind în aceste regiuni un calif care să țină piept „regelui” (*melek*) Rumului. Vasile a avut de-a face cu emirul din munții Tarsului, cu acel de la Melitene, cu micii principii ai Siriei (de la Tripolis, Damasc, Tyr, Beyrut)²⁰, cu puzderia de kurzi prădalmnici. Așadar, împăratul a avut răgazul să ardă pentru a doua oară Zapetra (Sozopetra), patria lui Motassem, și Samosata²¹, să construiască un pod peste Eufrat și să înainteze pînă la zidurile Melitenei, care a putut totuși să-i reziste. Au fost pornite raiduri de cavalerie // pînă la marginea deșertului arab, și Vaspurakanul arab, Abasgia, țara abazilor caucazieni, va vedea din nou pe teritoriul său oștile romane²². Un rege, Așod, a fost hărăzit armenilor²³. Niciodată flota acelor sarazini nu a izbutit în timpul acestei domnii să cîștige vreo izbîndă asupra

¹³ Teofan cont., 196; Wilken, *Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzantiner Kaisertum in dem Zeitraum von 9—12 Jahrhunderte*, în „Memoriile” Academiei din Berlin (1829), 75—135; A. Couret, *Les Russes à Constantinople, 865—1116*, în „R. q. hist.”, XIX (1876), 69—129; „V.V.”, II, 581 ș.u.; Gerland, *Photios und der Angriff der Russen auf Byzanz (18 Juni 860)*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, VI (1903), 718—722; Vasilievski, în „B.Z.”, IV, 26; C. de Boor, *Der Angriff der Rhos auf Byzanz*, *ibid.*, 445 ș.u. Pentru tratate, Richard Solomon, în „B.Z.”, XX, 522—526; A. Dimitriou, în „V.V.”, II, 531—550; T. Arne, *Les rapports de la Russie avec la Suède et l'Orient au temps des vikings*, în le „Monde slave”, V (1925); Rostovtzev, *Les origines de la Russie kiévienne*, în „Revue des études slaves”, I, 1922; Uspenski, în „Byz.”, IV, 488. Cf. Pargoire, *St. Mamas, le quartier des Russes à Constantinople*, în „E.O.”, XI, 203—210. Vezi și pentru raporturile cu abasgii și alanii, Nicolae Misticul, în Migne, CXI, c. 241 ș.u., 336. Cererea unui episcop pentru kazari, *ibid.*, c. 268.

¹⁴ Vezi Palmieri, *La conversione dei Russi al cristianesimo e la testimonianza di Fozio*, în „Studi religiosi”, I (1901), 133—161.

¹⁵ Teofan cont., 288—289. Vezi studiul nostru despre Ragusa, extras din „RHSEE”.

¹⁶ Dölger, *Regesten*, nr. 476—477 (după Teofan cont. și Kedrenos).

¹⁷ Vezi Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 198 ș.u.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Teofan cont., 275.

²⁰ Kedrenos, II, 447—448.

²¹ Teofan cont.

²² Kedrenos, II, 456, 464, 477.

²³ În 885—886. După Katholikosul Ioan, *Istoria Armeniei*, trad. de J. de St. Martin, Dölger, *Regesten*, nr. 506. Vezi și H. Daghabascheen, *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin, 1893.

galerelor bizantine, comandate de cele mai multe ori de un amiral care a fost reînnoitorul tradițiilor maritime romane, Niketas Ooryphas, raliat de curînd noului regim ²⁴.

Dar cretanii nu s-au mulțumit să prade coastele Traciei ²⁵, ei bîntuiau Peloponesul. Într-o vreme au putut fi văzuți asiaticii înfățișându-se înaintea Euripei, în insula Negroponte ²⁶. Insularii comandați de un arab și de grecul Photios au ajuns pînă la Modon, la Patras ²⁷. Puțin mai apoi, ambarcații africane au atacat insulele Cefalonia și Zante ²⁸. Samosul a fost ocupat mai tîrziu. Nu numai Sicilia a ajuns în mare parte musulmană — măcar că împăratul se străduia în zadar să apere cel puțin Siracuză — dar Tarentul, Bari de pe coasta opusă, au căzut sub stăpînirea emirului „cartaginez” ²⁹.

Această ofensivă generală a musulmanilor, care pretindeau Mediterana ca o împărăție a lor, nu putea totuși să izbutească. Dimpotrivă, ea a provocat un nou amestec al Bizanțului în treburile Italiei.

119 // În această Italie „Imperiul creat de papă” dăduse un faliment complet. El nu mai era în stare să apere peninsula împotriva arabilor care roiau de-a lungul coastelor sale, amenințînd într-un moment chiar Roma însăși, care a trebuit să se fortifice împotriva unei surprize întotdeauna posibile din partea acestor bandiți ai mării ³⁰. În zadar Ludovic II, strănepotul lui Carol cel Mare, și-a așezat reședința dincolo de Alpi, între 855 și 875, ca rege al Italiei, continuator al longobarzilor.

A rezultat în curînd un fel de sentiment de recunoaștere a greșelii din partea papalității însăși. Cînd Ludovic a apărut în fața Romei cu neînsemnata sa trupă de franci, papa a vorbit de posibilitatea închiderii porților, care nu s-ar deschide decît în urma ordinului său formal în eventualitatea că acela ar veni „cu gîndul curat și cu o voință sinceră pentru salvarea statului și a întregului oraș și a acestei biserici”. Nu poate consimți ca noblețea romanilor „să-i presteze jurămînt lui (acestui) rege al lombarzilor”, ci doar părintelui său, împăratul Lotar I, în virtutea tradiției create în vremea lui Carol cel Mare ³¹. Dar cum trupele bizantine se află în sudul Italiei, care se grecizează tot mai mult, cum mai există încă o flotă bizantină în stare să înfrunte vasele de pradă ale arabilor, italienii se îndreaptă instinctiv spre acești foști stăpîni care rămîn niște apărători posibili. Așadar, cutare înalt funcționar roman se exprima în felul acesta: „Deoarece francii nu fac nici o treabă și nu ne dau nici un ajutor, ci dimpotrivă ne lasă nouă grija a ceea ce ne aparține, de ce să nu chemăm pe greci, — căci nu mai e vorba de „Romani”! — și să nu ne aliem cu ei? De ce nu am alunga pe regele francilor și pe ai săi din țara noastră și din stăpînirile noastre”? ³².

²⁴ Despre Ooryphas și cele o sută de vase ale sale, Teofan cont., 290. Despre drungarul των πλοίων, Simion Metafrastul la Migne, P. Gr., CXVI, c. 293.

²⁵ Teofan cont., 300.

²⁶ *Ibid.*, 298.

²⁷ *Ibid.*, 300, 303—304.

²⁸ *Ibid.*, 302, 357. Recucerirea Samosului, 397.

²⁹ Teofan cont., 306—310. O ofensivă bizantină în Sicilia; 313. Cf. *ibid.*, 365 (pentru luptele de la Taormina).

³⁰ Cf. Hugues de Flavigny, în M.G.H., VIII, 392; Raoul Glaber; *ibid.*, VII, 96.

³¹ *Liber Pontificalis*; Gay, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin*, Paris, 1904.

³² *Liber Pontificalis*. Despre raporturile papilor cu greците, vezi studiul nostru, *Interdépendance*, 13—14.

120

Influența bizantină în acest sud, unde un împărat de // Răsărit își dase pe nepoata sa ducelui³³ Grimoald³³, este atât de puternică, încât cronicarul Erchenpert ni-l înfățișează pe principele lombard Arichis, ginerele lui Desideriu^f (Didier), ca o imitație de împărat bizantin, care își are „prea sacrul său palat” și care clădește o Sf. Sofie, al cărei nume este redat pe grecește de către acest scriitor, al cărui continuator va discuta etimologia grecească a numelui Bari³⁴.

În această situație grea, Ludovic II s-a gândit să-i ofere lui Vasile acel pact creștin despre care vorbiseră odinioară Mihail și Teofil. Nu este decât o singură biserică și Dumnezeu nu face deosebire între bizantin și latin, întrucât nici unul dintre ei nu a fost creat ca singur deținător al puterii legitime; va trebui deci ca ei să fie legați împreună prin dragoste (*caritate connexi*) pentru a constitui din nou împotriva dușmanului comun această unitate, acest *unum* moral care a existat odinioară³⁵. Vasile este socotit drept „împărat prea slăvit și prea pios”, dar numai al „Romei celei noi”. Era vorba în clipa aceea de o căsătorie între împăratul de Constantinopol și fiica regelui franc. Dealtminteri mîna fiicei lui Ludovic îi fusese oferită acestui coleg *in spe*³⁶.

121

În așteptarea acestei posibilități de alianță în numele lui Hristos, împotriva înaintării islamului, Vasile acționa prin propriile lui forțe. În 870 galerele (*dromon*) bizantine apăreau în fața coastelor Italiei meridionale, unde principii longobarzi duceau o viață nenorocită, în vreme ce orașele trăiau prin ele înșile, de fapt independente, bizuindu-se pe zidurile lor și milițiile lor, gata să încheie convenții // cu arabii, numai doar ca aceștia să rămîină în afara porturilor. Au fost așezate garnizoane la Neapole și la Gaeta. Cît despre ultimii rămași din coborîtorii vechilor uzurpatori germanici, complet italianizați și încă de multă vreme, dar păstrîndu-și încă numele ciudate și răsunătoare, cel din Benevent care a îndrăznit să reziste, a fost înfrînt, în timp ce acel din Salerno, principele Guaimar, s-a supus, primind de la stăpînul reîntors în casa sa titlul de patriciu³⁷. Cum al nouălea conciliu ecumenic din 869, numărînd printre membrii săi și delegați ai papii Adrian II se pronunțase împotriva lui Photios, dușmanul Romei, papa a fost favorabil acestei restaurări.

Urmîndu-și opera sa de recuperare, Vasile a redobîndit — cu cele patru sute de galere (*dromon*) ale sale, sub comanda unui patriciu, dar și cu ajutorul „francilor” și al slavilor, cum spune cronica³⁸ — orașul Bari. Concomitent Siracuza devenea însă arabă în 878³⁹. În 873 locuitorii din Benevent se

³³ Muratori, II, c. 238.

³⁴ *Ibid.*, c. 266.

³⁵ *Annales Salernitani*. Cf. Kleinclausz, *La lettre de Louis II à Basile de Macédoine*, în le „Moyen-Âge”, II, 45—53; Poupardin, *La lettre de Louis II à Basile de Macédoine à propos d'un livre récent*, *ibid.*, VII, 185—202; Walter Henze, *Über den Brief Kaiser Ludwigs II an den Kaiser Basilius I*, în „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte”, XXXV (1909—1910), 661—676; Rein, în „Memoriile” Academiei din Berlin, 1919, 24 ș.u.

³⁶ *Analele Carolingiene*, anul 869. Cf. *Interdépendance*, 8.

³⁷ *Annales Salernitani*; Gay, *op. cit.*

³⁸ Teofan cont., 293. Pentru slavi, *ibid.* Cf. *Analele Carolingiene*.

³⁹ Leon Diaconul, ed. Hase, 180—181, și Zuretti, în *Centenario della nascita di Amari*, I

ofereau fostului lor stăpîn. Împăratul Vasile refuza, în ciuda unor versiuni contrare, recunoașterea unui coleg intrus⁴⁰.

Pentru această Italie meridională el rămînea „serenissimul August“. Sub el și urmașii săi, un episcop, Atanase, grec de origine și aliat cu grecii, se înțelege cu sarazinii înșiși împotriva lui Guaimar longobardul; vorbind „limba pelasgilor“ el întreține legături cu „strategul împăratului“. La rîndul său Guaimar nu are încotro și trebuie să meargă la Constantinopol pentru a „săruta urmele Auguștilor“ care îl numesc patriciu, și bizanții de aur, „visanti aurei“, circulă prin toată provincia. Chiar și numele germanice sînt rostite în felul grecesc: *Verengarius*, *Adelvertus*⁴¹, și s-a văzut că Guaimar e înfățișat ca avînd sub cîrmuirea sa italieni („Talianoi“)⁴².

122 // Nu-i mai rămîne lui Ludovic, italianul, decît facultatea de a protesta. Ceea ce a făcut în chip foarte energic, dar prin forța lucrurilor fără nici o eficacitate. El pomeneste de ordinul „imperial“ creat de ungerea cu Sfîntul Mir, începînd cu Saul, cu David și cu Solomon. El invocă despărțirea anterioară între cele două cîrmuiri (de Răsărit și de Apus) ale Imperiului. Și apoi de ce situația imperială ar fi rezervată doar unei singure rase? Nu au fost și împărați care erau isaurieni? Au fost chiar și unii care erau kazari. Și dacă au fost acești isaurieni și acești kazari, de ce francii nu ar putea să dea și ei la rîndul lor niște reprezentanți ai Imperiului? Cu atît mai mult cu cît Imperiul este al lumii întregi . . . „Se cuvine să știți că dacă noi nu am fi împărat al romanilor, nu am fi nici împărat al francilor“⁴³.

Aceste pretenții erau de valoare absolut nulă. Dar papa Nicolae⁴⁴ — care era în ceartă cu Bizanțul pentru captarea bulgarilor și se arăta doritor să fie informat pînă chiar și despre modul lor de îmbrăcăminte, și care mergea și el la Neapole, comportîndu-se ca un suveran italian — nu consimțea nici el să recunoască decît un „împărat al orașului Constantinopol“ (*imperator Constantinopolitanae urbis*). El îi imputa acestui „constantinopolitan“ necunoașterea limbii latine, pe care grecul o consideră „barbară“. „Nu credeți oare că este lucru vrednic de rîs ca să vă intitulați împărat al romanilor și să nu cunoașteți limba însăși a romanilor?“. Dar el însuși folosea un termen grecesc „cacodoxia“, adică „eroare religioasă“ (*mala opinio*), vrînd să indice că începînd din acel moment legătura cu Orientul a fost ruptă, mai adăugînd că împărații „au părăsit nu numai orașul și sediul Imperiului, dar și națiunea romană, pierzînd și limba pentru a trece la o alta“⁴⁵.

123 // Față de Roma atît de darnică în muștrări de o brutală sinceritate, împăratul se declară în mod prefăcut „fiul ei prea credincios“. El se mulțumește să aibă de fapt o bază de viitor în această Italie de sud, unde se impusese limba greacă, unde formulele de drept erau cele ale Bizanțului,

⁴⁰ Un călugăr a pretins totuși că el ar fi recunoscut în plin sinod pe basileul Ludovic și pe Augustul Ingelberg (Mansi, XII, 418).

⁴¹ Erchempert, pasaje citate de noi în *Interdépendance*, 11–12.

⁴² Vezi mai sus, capitolul precedent.

⁴³ Analele citate.

⁴⁴ Vezi Joseph Langen, *Geschichte der römischen Kirche von Leon I bis Nicolaus I*, Bonn, 1895.

⁴⁵ „Graeci vero propter cacodoxiam, videlicet malam opinionem, Romanorum imperatores existere cessaverunt, deserentes non solum urbem et sedem imperii, sed et gentem romanam et ipsam quoque linguam amittentes atque ad alia transmigrantes“.

unde cutare cronicar își exprimă convingerea bine definită că titlul de împărat se cuvine nu „regilor galilor”, care au uzurpat această calitate, ci hotărât, acelaia care este de fapt în fruntea „împărăției romane, adică constantinopolitane” ⁴⁶.

Dar încă de pe acuma se afirmă autonomiile. Cea a Veneției a și ajuns puternică și foarte sigură de sine. Dar și Amalfi, influențat de Bizanț de care rămîne atît de îndelung legat, se complace în a se declara la sfîrșitul secolului al nouălea, sub comiții și prefectii săi, o „civitas a Deo servata” ⁴⁷. La începutul secolului al zecelea șefii săi nu mai sînt „prefecți” și nu sînt încă „mari duci”; ei sînt decorați cu demnitatea de *spatharocandidates* sau de patricii, apoi de consuli, ei rămînînd după vechiul obicei niște „judecători”. Doar dominația străină a lui Robert Guiscard a pus capăt acestei autonomii sub patronaj bizantin. Dar la sfîrșitul veacului al doisprezecelea reapare un duce care este și *sebast*, *pansebast* ⁴⁸.

124 Ansamblul acestor acțiuni dă o impresie de securitate, de renaștere politică pe care un cronicar al curții se încumeta să o compare cu vremurile străvechi ale Romei celeilalte. Împăratul Vasile a avut de făcut față la două conspirații, dar a știut să se mențină, păstrîndu-și // pînă la capăt întreaga popularitate. A ocrotit marea masă a săracilor care au putut să-și recolteze în pace grîul și măslinile și să-și culeagă via, dar nu a îndrăznit să se atingă de privilegiile celor mari (δυναται) și ale proprietarilor de care atîrna uneori o provincie întreagă. A fost prietenul și moștenitorul acelei bătrîne doamne din Pelopones, Danielis, care îi pusese la îndemîină la începutul carierei sale, mijloacele de a se ridica. Ea era ca o „regină” a peninsulei, avînd mii de sclavi (3 000 dintre ei au format după moartea ei o colonie în Italia) ⁴⁹ și posedînd optzeci de moșii în împrejurimile Constantinopolului. A venit în două rînduri înaintea lui Vasile și a fiului acestuia, Leon, cu tot fastul, suita și darurile unei mari suverane străine ⁵⁰.

Dacă sancțiunile împăratului au lovit adesea în funcționarii abuzivi ⁵¹ ἐν τέλει (în funcție) el a respectat totuși întotdeauna acest Senat de bogați stăpînitori de moșii pe care îl poftea adesea la ospetele sale strălucite. A lăsat celor mari suitele lor de demnitari și de gărzi înarmate care rivalizau cu cele ale Curții imperiale. El a recunoscut și această instituție așa-zisă (διακονεῖν, θεραπεῖν, δουλεύειν) ⁵², de veche origine barbară, care permitea tinerilor de la țară, din suburbii și din împrejurimi — numai să

⁴⁶ Anonimul din Salerno.

⁴⁷ A. Hofmeister, *Zur Geschichte Amalfis in der byzantinischen Zeit*, în „B. ngr. J.”, I (1920), 94 ș.u., îndeosebi 107.

⁴⁸ *Ibid.*, 106—125. De asemenea idem, *ibid.*, IV, 328 ș.u. Pentru ctitoria de la Muntele Athos a lui Pantaleon din Amalfi, Gelzer, *Kultur*, 123.

⁴⁹ Teofan cont., 319—321.

⁵⁰ Despre proprietarii de κτήματα (clăștiguri), *ibid.*, 128.

⁵¹ Vezi Mitard, *Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage*, în „Mélanges” Diehl, I, 217—223.

⁵² Teofan cont., 223—228; „de a ajuta, de a îngriji, de a servi”.

fie chipeși și viteji — să se ridice cu sprijinul unui „puternic”⁵³ pînă la cele mai înalte demnități ale Imperiului, pînă chiar la coroană, așa cum îi îngăduise propria lui soartă.

125 Obiceiurile feudale care se impuneau în vremea aceasta în Occident, datorită acelorasi influențe și cerințe (în timp ce // de partea aceastalaltă rolul normanzilor este jucat de arabi), își află în Răsărit, dacă nu contrapartea lor întocmai, cel puțin ceva care le e asemănător⁵⁴.

Pînă la marea ofensivă împotriva bulgarilor sub Leon, fiul și urmașul lui Vasile⁵⁵, politica imperială rămîne tot aceea inaugurată de acest iscusit diplomat și bun ostaș. Imperiul trebuia să se sprijine mai ales pe provinciile din Europa, să folosească flota din Elada și soldații din Tracia și din Macedonia, să cîștige prin daruri și prin influența nouă a creștinismului pe bulgari și pe slavi, pentru a-i îndrepta și pe ei spre noi teatre de luptă. Venetia, de acum înainte adesea solicitată de solii bizantini⁵⁶, Dalmația, pe care Imperiul se arată în stare să o apere împotriva piraților arabi, Italia meridională, pe care regii franci în decadență nu mai sînt capabili să o apere împotriva sarazinilor, bogata Sicilie⁵⁷, unde dominația musulmanilor se arăta mai puțin durabilă decît se crezuse⁵⁸, intrau, așa cum am văzut, în raza de interes a politicii bizantine.

126 // Nu mai era război în nord, în adevăratul sens al cuvîntului de război îndîrjit, contra bulgarilor păgîni care nu puteau trăi fără a prăda. Conversiunea lui Boris deschidea, așa cum am mai spus, o nouă eră în relațiile dintre greci și bulgari, deopotrivă de pătrunși, începînd de pe acuma, de necesitatea creștinismului ortodox și a marelui ideal imperial. În Asia trebuiau mai ales distruse periodic flotele de pirați, arse unele orașe de frontieră ca Samosata, pedepsiți unii seniori sirieni cărora pacea începea să li se pară apăsătoare⁵⁹. Sarcina principală era aceea de a alunga pe sarazini din ultimele lor cuceriri, Sicilia și Creta; de a pune capăt incursiunilor care ajunseseră chiar pînă la orașul Tesalonic, căzut o clipă în puterea lor; într-un cuvînt, de a reda

⁵³ Δυνατὸς περιφανής (Puternic ilustru); *ibid.* Ei primeau haine de mătase, li se dădeau „protostratori”, dar ei trebuiau întotdeauna să fie în suita stăpînului, fiind clienții săi, οἰκτίοι săi, ca în vechea Romă; *ibid.*, 225—226, 229.

⁵⁴ Privitor la χορός al πατρικίαι καὶ πραιπόσιτοι (Corul patricienilor și al prepozițiilor), Simion Metafrastul, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 293. Despre protospatharii ἐπὶ τοῦ μαγκλαβίου *ibid.*, c. 293. Despre protospatharul Bardas, fratele patriciului macedonean Ioan, prietenul împăratului Romanos II, *ibid.*, c. 301. Despre „chartulari”, *ibid.*, c. 304. Despre „spatharocubiculari”, *ibid.*, c. 293.

⁵⁵ Referitor la acest principe (886—911) și la fratele și coregentul său Alexandru (886—912), vezi N. Popov, *Leon VI* (în l. rusă), 1892; Mitaw, *Études sur le règne de Léon VI*, în „B. Z.”, XII (1903); Lampros, *Leon und Alexander als Mitkaiser von Byzanz*, *ibid.*, IV (1895), 92 ș.u.; Fischer, *ibid.*, V, 137—139; VI, 671. Cf. și Ed. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die Heilige Theophano, die Gemahlin Kaisers Leon VI*, în „Memoriile” Academiei din Petersburg, VIII, III, 2, 1898 (cf. „V. V.”, X, 184 ș.u.). Leon apare cel dintîi, tronînd pe reversul monedelor (Mușmov, în „B. Z.”, XXX, 627 ș.u.).

⁵⁶ În 838, de pildă; Dölger, *Regesten*, nr. 437.

⁵⁷ Vezi mențiunea lui Vasile de către Romuald de Salerno.

⁵⁸ Gay, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI, 128 ș.u.

⁵⁹ Cf. O. Vehse, *Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahr 915*, în „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken”, XIX, 181—204. Vezi și Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1145.

Imperiului, acum mai fastuos ca niciodată, dominația mării, hegemonia comercială și militară în Mediterană și de a-i da astfel mijloacele de a se menține și a se dezvolta.

Aceste proiecte mărețe, a căror realizare anevoioasă trebuia să asigure „romanilor” dominația mării, această thalassocrație (θαλασσοκρατία) pînă la Coloanele lui Hercule, pînă la strîmtoarea arabă a Gibraltarului, pe care o va proclama un împărat al Bizanțului din secolul al zecelea în fața ambasadorilor Occidentului creștin disprețuit, au fost ținute în loc cîtva timp de un nou război foarte primejdios și de un caracter cu totul nou, cu vecinii din nord, bulgarii.

NOTE

a. Amîndouă în limba greacă. „Procheiron” este un manual practic, oferind o selecție din prescrierile cele mai utile, rînduite sistematic și puse la dispoziția judecătorilor. A folosit materialul „Institutelor” lui Iustinian. Este în multe privințe o completare și ajustare nemărturisită a „Eclogiei” lui Leon III, deși o declară pe aceasta o „răsturnare a legilor celor bune”, întrucît aparține epocii iconoclaste. „Epanagoge”, posterior anului 879 al morții lui Constantin, fiul lui Vasile I, reproduce în bună parte materialul din „Procheiron” în altă ordine și cu modificări, folosind și „Ecloga”. Se ocupă și de drepturile și datoriile împăratului, patriarhului și dregătorilor. Relațiile dintre împărat și patriarh ar fi fost inspirate de doctrina lui Photios. Amîndouă aceste coduri au fost traduse în limba slavonă și au fost folosite de bulgari, sirbi, ruși, români. Tot sub Vasile s-a pregătit o revizie a codului lui Iustinian — care va fi terminată sub Leon Filozoful și va purta titlul de „Basilika”, adică legi împărătești.

b. Acesta îi refuzase lui Bardas împărăția și se opusese la călugărirea cu sila a împărătesei Teodora.

c. Într-o enciclică adresată patriarhilor din Orient el denunța erorile introduse de biserica romană în Bulgaria, postul de sîmbătă, celibatul preoților și dubla purcedere a Sf. Duh (*filioque*).

d. Prin conciliul bizantin prezidat de împăratul Mihail III, ca răspuns la conciliul de la Lateran din 863, care îl declarase depus pe Photios și menținut în scaun pe Ignatie. Dar asasinarea lui Mihail III în septembrie 867 a schimbat diametral situația. Istoricii mai recenți au afirmat că nu a existat un al doilea conflict al lui Photios cu papa (Ioan VIII) în a doua perioadă a patriarhatului lui Photios (877—886), cînd dimpotrivă, reabilitarea solemnă a sa printr-un conciliu ecumenic (879—880), s-a făcut cu participarea legaților papali. Versiunea cea-laltă s-ar datora autorilor Vieții lui Ignatie, ostilă lui Photios. Pentru raporturile cordiale dintre Photios și Ioan VIII vezi L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1948, p. 126.

e. Ducele longobard de Benevent, fiul lui Arichis, ajutat în 877 de bizantini.

f. Regele longobard înfrînt de Carol cel Mare în 774.

III

OFENSIVA „IMPERIALĂ” BULGARĂ

127 Botezul kaganului și al curții de la Preslav stabilise relații de prietenie durabilă între dinastiile care guvernau de o parte și de alta a Balcanilor: împăratul // era de acum înainte părintele spiritual al acestui ἑρχων bulgar, care se recunoștea din partea sa fiul spiritual al basileului. Tot poporul bulgarilor se schimbase, mulțumită fraternității creștine, în acel al „prietenilor bul-

gari". Viitorul rege al țării recent convertite, Simeon, a venit deci la Constantinopol ca să învețe în școala lui Bardas ceea ce trebuia să știe pentru a fi considerat cultivat în acest Orient din secolul X. Dar studiind discursurile lui Demostene și logica lui Aristotel el a ajuns un bastard al civilizației elenice, un „hemiargos”, cum îl califică Liutprand.

Rezultatul acestei educații, care grupa viața politică a lumii creștine civilizate în jurul ideii de Imperiu, a fost acesta: că Simeon a simțit trezindu-se în sufletul său barbar mîndru și vindicativ, ambiții imperiale. Dacă bulgarii păgîni nu puteau decît să jefuiască și să se îmbogățească, de ce bulgarii creștini, bulgarii ortodocși, foarte pioși în privința daniilor, nu ar fi chemați să joace în această jumătate a vechiului *imperium*, rolul pe care îl jucaseră francii, pe care voiau să-l preia germanii din „Saxonia” în Occident: să proclame și să impună un împărat din rasa lor descendenților degenerați ai vechilor popoare dominante?

Ajuns rege în 893, Simeon invocă drept pretext niște măsuri fiscale luate de bizantini: scumpirea taxelor de vamă și mutarea la Tesalonica a „pieții bulgare”, care se ținuse pînă atunci la Constantinopol¹, pentru a porni un război de cuceriri care trebuia să-i dea orașul de care depindea dominația lumii Orientale².

128 Imperiul a năimit în slujba sa kazari, maghiari de curînd sosiți la granițele dunărene ale Imperiului³, // apoi bandele turcești de pecenegi⁴, care de curînd goniseră pe maghiari din taberele lor din Basarabia și îi aruncaseră în stepele Dunării de mijloc și ale Tisei, unde s-a așezat un nou imperiu hunic. Într-un rînd Simeon s-a văzut încercuit de hordade de barbari păstori și vînători, în reședința dunăreană de la Silistra, care se mai numea încă Durostora⁵. Dar a izbutit să zdrobească forțele tuturor dușmanilor săi coaliizați. Iar bizantinii, comandați de „domesticul” Focas, pedepsit cu orbirea pentru că fusese învins⁶, și-au amintit multă vreme de marea înfrîngere de la Bulgarofigon (897), unde au trebuit să fugă înaintea unor armate organizate acum după sistemul roman, de către fostul lor prieten și pupil, Simeon⁷. Acest „împărat de răsărit” de națiune bulgar, a îndrăznit chiar să se înfățișeze în 913 înaintea Constan-

¹ Kedrenos, 357.

² Vezi pentru războiul din vremea lui Vasile și pentru asediul Sofiei, Leon Diaconul, 172—173; Kedrenos, 358.

³ Vezi „B. Z.”, VI, 201—202 (originea maghiarilor); *ibid.*, VII, 618—619 (epoca veche); H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Landnahme*, Leipzig, 1922; Gyula Moravcsik, *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz*, în „B. Z.”, XXX, 247 ș.u.; Bury, *The coming of the Hungarians, their origin and early names*, în „Scottish Review”, iulie, 1892; Macartney, *The Magyars in the ninth century*, Cambridge, 1930; idem, în „B. ngr. J.”, VIII, 159 ș.u.; Heisenberg, *Magyarország és Bizáncz*, Debrecin, 1928; Syrku, în „V. V.”, VII, 147 ș.u. (și după un articol al lui Thallóczy în rev. „Századok”); Thallóczy, *Die ungarischen Beziehungen der Chronik des Presbyters Diocleas*, în „Archiv für slavische Philologie”, XX, 209—224; Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest, 1930 (cf. J. Kiss, *Trónbetöltés és ducatus az Arpád-korban*, în „Századok”, LXII, 198.

⁴ S-a putut vedea multă vreme valul pe care a pus să-l sape de la Blacherne pînă la Poarta de Aur.

⁵ Leon Diaconul, 359.

⁶ Liutprand.

⁷ *Ibid.*, 360. Cf. Runciman, *op. cit.*, 146 ș.u.

129 tinopolului, în care micul Constantin, supranumit Porfirogenetul, fiul lui Leon Filozoful și nepot de fiu al lui Vasile I, reprezenta de scurtă vreme dinastia legitimă a „romaniilor“⁸. O pace a fost // totuși încheiată între guvernul de la Constantinopol și acela care voia să ia locul împăratului pe tronul constantinopolitan.

Pînă la această expediție contra Bizanțului, Simeon părea că vrea să se considere ca șef, simplu „archon“ al unui *alt* stat, acela al bulgarilor, pe care îl opune în inscripția de frontieră de la Tesalonic aceleuia al „romaniilor“, dar nu era vorba de o „Bulgarie“ opusă unei „Romanii“; el pune alături de numele său pe acela al tarkanului care este dublu: păgîn și creștin: Olgos și Teodor, care este „comite“ de Dristra (Durostor) pe Dunăre⁹.

Acum era vorba de planul de a înlocui copilul născut dintr-o căsătorie multă vreme condamnată¹⁰ de biserică și care moștenise tronul Romei orientale prin Simeon, elevul bizantinilor, adevărat Teodoric bulgar, mai ambițios ca vechiul rege al [ostrogoților], care nu s-ar mulțumi cu mai puțin. El o spune clar patriarhului Nicolae Misticul († 15 mai 925)¹⁰, odinioară adversarul lui Leon VI din cauza căsătoriei anticanonice cu Zoe, mama lui Constantin¹¹, dar acum sprijinul moral al unui tron care se clatină. Patriarhul, care declară că prețuiește marile virtuți creștine ale acestuia, pe care îl cunoștea bine personal¹², caută să eludeze aceste pretenții, oferind o căsătorie bizantină¹³. Dar pretendentul — căci aceasta este calitatea în care se înfățișează Simeon — vrea pur și simplu ca micul împărat să plece¹⁴. Pretinde să fie recunoscut el însuși în formele legale de către // „archonții“ și de către „popor“, după vechiul obicei, drept „basileu și stăpîn“¹⁵. Se gîndește chiar să preia rolul unui Iustinian, supunînd și Occidentul, unde avea răfuiești cu sîrbii, croații și francii¹⁶.

⁸ Leon Diaconul, 385. Vezi Abicht, în „Archiv für slavische Philologie“, XVII (1895); Sestakov, *Zur Geschichte der griechisch-bulgarischen Beziehungen in dem dritten Jahrzehnte des X. Jahrhunderts*, în „Byz.-sl.“, III¹, 102; Kuznekov, în „Sbornik za narodnoi umotverenii“ din Sofia, 1900, 179—245.

⁹ „Ετους ἀπὸ κτίσεως κόσμου στίβ' Ἰνδικτιῶνος ζ', ὁρος Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων ἐπὶ Συμεῶν, ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου Ὀλγου τρακανοῦ, ἐπὶ Δρίστρου κομίτου (În anul de la facerea lumii 6512 indictionul al șaptelea, cînd hotarul romeilor era și al bulgarilor, adică pe vremea lui Simeon, care, din voința lui Dumnezeu a fost conducător al bulgarilor și a trakanului Theodor Oleg, și în vremea cînd Durostorul avea comite); Uspenski, în „Izvestia“ ale Inst. rus din Constantinopol, III (1898), 184—194. Cf. și „V. V.“, VI, 215, 217, și Balasceev, după Viața Sf. Maria nouă, în „Izvestia“ cit. mai sus (1900), 189—220.

¹⁰ Nicolae Misticul, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 196 ș.u.

¹¹ Pentru această ceartă vezi *ibid.*, CXIII, îndeosebi c. 1144, 1150, 1151. Zoe era fiica unui Tzantzes; *Patria*, loc. cit., c. 612.

¹² *Ibid.*, c. 101.

¹³ *Ibid.*, c. 112 ș.u.

¹⁴ *Ibid.*, c. 128.

¹⁵ Δεξασθαί σε βασιλεῖα καὶ κύριον τοὺς ἄρχοντας τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας καὶ τὸν λαόν (Ca arhonții împărăției romeice și poporul să-l primească pe el ca împărat și ca domn); *ibid.*

¹⁶ Καὶ γὰρ ζῆς patriarhul οὐτε ἡ εἰς τὴν πόλιν εἰσδοὺς ἀνεκτὴ, οὐτε τὸ ἕτερον, ὅπερ λέγεις, τῆς πάσης Δύσεως ἡ κυριότης τῇ Ῥωμαϊκῇ βασιλείᾳ τυγχάνει (Căci, nici intrarea în cetate n-a fost susținută, nici celălalt lucru de care tu vorbești: suveranitatea întregului apus are amestec cu împărăția romeică); *ibid.*, c. 176. Despre un vechi proiect al unei alianțe bulgaro-pecenege, denunțat de Boga, guvernatorul Chersonului, *ibid.*, c. 72 ș.u. Cf. *ibid.*, c. 176, și Sestakov, în „Byz.-sl.“, III, 98 ș.u.

În urma refuzului, nu-i va mai rămâne decât calea unei încercări de a dobândi acestea cu forța. Însă la capătul strădaniilor sale el va intra în metropola Orientului creștin, dar fără a fi urmat de o armată victorioasă, și doar pe poarta cortegiilor străine, iar nu răzbind prin spărtura în ziduri a cuceritorilor ¹⁷.

Cîteva luni numai după prima sa tentativă, el se afla din nou cu lup-tătorii săi pe teritoriul roman ¹⁸, și ocupa chiar Adrianopolul în 914, datorită trădării unui ofițer de origine armeană ¹⁹. A trebuit să fie rechemate toate trupele care operau în Asia contra sarazinilor, pentru a putea răspunde acestui creștin de o vecinătate atît de vătămătoare ²⁰.

O nouă înfrîngere la Anchialos (917) a făcut ca situația să ajungă și mai critică ²¹.

131 Tînărul Constantin, ocupat încă cu studiile, care trebuiau să // facă din descendentul împăratului-filozof unul din oamenii cei mai învățați ai timpului său, nu era nici în vîrstă, nici în stare de a se putea măsura cu acest produs rebel al civilizației bizantine. A fost chemat la Constantinopol — unde anumiți demnitari îl tiranizau pe Porfirogenetul încoronat, dar pus în imposibilitatea de a putea servi efectiv Imperiul — un ofițer încercat, cunoscut pentru vitejia sa, cît și pentru experiența și pietatea sa, un om ieșit din popor, încărunțit sub arme, Romanos, fiul unui oarecare Abastaktos ²². Cîrînd acest amiral al Imperiului, pe care îl apăra de mult contra piraților sarazini, s-a văzut el însuși împărat, domnind și comandînd, în chip de coleg, al tînărului Constantin, aruncat din nou în umbra studiilor sale și a compilațiilor sale savante (Cezar la 24 septembrie 919, e împărat la 17 decembrie) ²³.

132 Dar Romanos nu a fost mai norocos contra bulgarilor decât generalii împăratului minor. A trebuit să asiste la o nouă serie de devastări bulgare care ajunseră proverbiale *λεία Μουσών*. Trupele lui au fost bătute chiar în luptă rînduită. Pentru a doua oară Adrianopolul a căzut (923) în puterea împăratului barbar ²⁴ și Romanos a trebuit să se resemneze să imploră mila cerului cînd armatele bulgare s-au înfățișat a doua oară în fața Constanti-nopolului ²⁵. El a reușit să încheie o pace, dar cînd Simeon a apărut în mij-locul boierilor curții sale și al soldaților săi, nu au mai răsunit vechile //

¹⁷ *Ibid.* Cf. Runciman, *op. cit.*, 156 ș.u.

¹⁸ Teofan cont., 387.

¹⁹ *Ibid.*, 388.

²⁰ Vezi Zlatarski, în „Mélanges” Kondakov. Pentru vechea frontieră menționată anterior *δρος Πρωμαίων καὶ Βουλγάρων* (granița romailor și a bulgarilor) „Izvestia” ale Inst. rus din Constantinopol, III (1898), 184—194. Referitor la zidul ridicat în 928, „É. O.”, III, 303. Vechi legături cu maghiarii, „B. Z.”, IV, 199.

²¹ Ea a fost urmată de o nouă pace; Teofan cont., *loc. cit.*; cf. Runciman, *op. cit.*, 160 — 161. Despre un raid devastator pînă la Lampsakos (919), Nicolae Misticul, *loc. cit.*, c. 301.

²² Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII, 495. Constantin Porfirogenetul se prefacă că nu înțelege cum a ajuns Romanos împărat: οὐκ οἶδ' ὅπως (nu știu cum!); *De adm. imperii*, 241.

²³ Runciman, *The emperor Romanos Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929, și *The first Bulgarian Empire*; „Byz.”, IV, 736 ș.u. Pentru scrisorile sale, vezi Sakkellion, în *Δελτίον* al Societății din Atena, II (1883), 385 ș.u. Despre *protimisul* său, Schupfer, în „Atti della r. Accademia dei Lincei”, 1880. Despre un Laomedon Lecapenus, „B. Z.”, II, 122 ș.u. Cf. Gelzer, *Kultur*, 83—84.

²⁴ Teofan cont.; Kedrenos, 404. Cf. Runciman, *Bulg. Emp.*, 166—167; *Romanos*, 88—89.

²⁵ Kedrenos, 406—407.

strigăte sălbatic de luptă, ci aclamațiile romeice, grecești ale războinicilor acoperiți de fier, argint și aur²⁶, ridicându-se spre împăratul din tabăra dușmană²⁷. Chiar renunțând la realizarea visului său, acest bulgar din altă vreme, înțelege să afirme în fața legitimiștilor din Bizanț, caracterul său imperial și drepturile sale la supremația asupra Orientului, a așa-zisei *Anatole* a romanilor (septembrie 924)²⁸.

Războiul contra barbarilor a fost pentru Simeon mult mai puțin remunerator decât acela care se încheiase acum contra deținătorilor și stăpînilor civilizației celei mai vechi și mai complete²⁹. El a continuat contra sîrbilor — care își formau o „Slavonie“ independentă în vestul peninsulei — războiul început încă de mai înainte de către doi din hanii predecesori ai lui Boris. Unul din șefii lor, care se numea Petru (fără îndoială, datorită relațiilor cu Sfîntul Scaun), pare să fi adoptat marele titlu de „archon“ al sîrbilor din Zašlumia („dincolo de Šlum“, „de dealuri“), din Canale sau Kona-vle, din Travunia (hinterlandul orașului Traù, Tragur), din Diocleea și din „Moravia“³⁰. Orașele romane din Dalmația, de fapt niște „Romanii“ complet autonome³¹, îi plăteau tribut și dădeau vinul pentru masa sa. El fusese nașul unuia din fiii lui Simeon. Acest principe suveran care a domnit douăzeci de ani patronat de Bizanț, a fost capturat de regele bulgar, locul său avînd a fi ocupat de un client bulgar, Paul, curînd înlocuit, prin 923, de o a treia căpetenie, purtînd numele de Zaharia^b, împrumutat din Evanghelie. Simeon a reușit să-l alunge în Croația și să // prindă pe „jupanii“ acestuia, dar acest fapt l-a împins la o luptă cu un al patrulea „archon“³².

Astfel, în ciuda prezicerilor Sf. Mihail Maleinos, în realitate „cîinele negru al bulgarilor nu putuse să-l sfîșie pe cîinele alb al Bizanțului“³³. Moartea lui Simeon (27 mai 927) a urmat de aproape o serie de insuccese cu care nu fusese obișnuit.

Fiul și succesorul său, Petru³⁴, ar fi reînceput războiul mănos contra Imperiului „grecilor“, despre care se credea cu prea mare ușurință că ar fi degenerați, dar după noi negocieri la Mesembria³⁵, o a doua pace³⁶ a săltat cu o treaptă situația acestui stat bulgar, care ajungea astfel la o condiție

²⁶ *Ibid.*, 407.

²⁷ Οὐ μέσον αὐτῶν εἰληφότες Συμεὼνα ὡς βασιλεῖα εὐφύμουν τῇ Ῥωμαίων φωνῇ (Unii, ridicîndu-l în sus pe Simeon din mijlocul lor, l-au proclamat îndată rege, în limba romeică); 407. Este dealtmînterî limba pe care o folosea Simeon în inscripțiile sale.

²⁸ *Ibid.*, 409. Împăratul i-a dat apoi sărutul păcii. Cf. Runciman, *Bulg. Emp.*, 168—170; *Romanos*, 91—93.

²⁹ Kedrenos, 411.

³⁰ Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 691.

³¹ Vezi studiul nostru despre *Ragusa*.

³² Jireček, *op. cit.*, I, 146—147, 154—158. Noul șef sub același patronaj imperial va purta numele indigen de Seslav sau Ceslav; *ibid.*, 159. Mai vezi și 161—162. Vezi și Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 121, 198. Despre acești principii și Mihail de Chlm, *ibid.*, și Runciman, *Bulg. Emp.*, 165, 167, 175; *Romanos*, 95—98.

³³ Vezi Loparev, în „B. Z.“, VII, 477. Pentru biserica bulgară, de asemenea Gelzer, *Ochrida*, 3.

³⁴ Despre un alt fiu, Baian, „lupul“; Liutprand.

³⁵ Kedrenos, 412—413.

³⁶ Vezi „B. Z.“, IV, 615—616. Cf. Jireček, în „Archiv für slavische Philologie“, XXI, 543—557.

unică în mijlocul „neamurilor” (*gentes*), al popoarelor creștine sau păgine care nu fuseseră înnobilate de dominația bizantină. Pentru prima oară — înainte chiar de căsătoria care îi va da tânărului Romanos, fiul lui Constantin Porfirogenetului o soție francă, Bertha, rebotezată Eudoxia³⁷, fiica regelui Italiei³⁷ Hugo de Provența (944) — a fost încheiată o alianță de familie între dinastia imperială din Constantinopol și un potentat străin. Petru, care a fost lăudat de patriarhul Nicolae³⁸ pentru sentimentele sale pașnice, s-a căsătorit la Pegae, în octombrie, cu Irina³⁹, fiica cezarului

134 Cristofor Lecapenos, unul din „asociații” lui Romanos, // iar fratele lui Petru, Ioan, a primit și el o soție greacă dată în numele Imperiului⁴⁰. A fost semnalul unei lungi perioade de liniște între cele două state.

Mai puteau fi văzute din când în când bande ungurești, avide de pradă, străbătând în galop sălbatic provinciile europene ale Imperiului⁴¹. Dar bulgarii nu se mai gîndeau la prădăciunile care veneau să completeze altă dată expedițiile de jaf ale piraților cretani în insule și pe coastele Traciei. În locul oștilor asediatoare de altădată vedeai mici trupe de călăreți strălucitori care însoțeau la Constantinopol pe *basilissa* bulgară, Maria, venind cu cei trei copii ai săi să-și viziteze rudele de la curtea imperială⁴². Primul loc în banchetele de ceremonie prezidate de împărat era întotdeauna rezervat solului sau solilor din Bulgaria, acești „catechumeni” ironizați de Liutprand, care veneau cu capul tuns după chipul unguresc și cu lanț de aramă la gît, să ia parte la festivitățile bizantine⁴³. Sub Constantin Porfirogenetul, titlul de „basileus” a fost definitiv recunoscut principelui bulgar, căruia i se dăduse pînă atunci titlul, convenind tot atîta șefilor de „genealogii” și celor de triburi, de la pecenegi și pînă la vechile căpetenii maghiare purtînd numirea de voievozi, după obiceiul slav — anume titlul de „archon”, „principe domnitor”⁴⁴.

135 // Literatura bulgară ar fi început în vremea aceasta prin traducerile din timpul domniei lui Simeon sau a urmașilor săi a „Breviarului” lui

³⁷ Vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 431. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 654—655.

³⁸ *Loc. cit.*

³⁹ Vezi și Liutprand, 840—850.

⁴⁰ Kedrenos, 413—414, 420. Nicolae Misticul, *loc. cit.*, c. 184. Viața Sf. Luca cel Nou, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 453; Eutychius, *ibid.*, c. 1151 (Romanos este numit aici Domitius). Despre comerțul bulgar din acea vreme, Ivan Sakazov, în „Izvestia” ale Soc. istorice bulgare, VI (1924), 135—203.

⁴¹ Liutprand semnalează una ajunsă pînă la Tesalonic. Au apărut la Tarento, în Campania, în Apulia (între 940 și 950); Romuald de Salerno.

⁴² Kedrenos, 422.

⁴³ Liutprand, 917—918.

⁴⁴ *φίλοι βούλγαροι* (prieteni bulgari), la Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis*, 139. Împăratul este prin botezul lui Boris-Mihail *ὁ πνευματικός πάππος τοῦ ἐκ Θεοῦ ἀρχοντος Βουλγαρίας* (părintele duhovnicesc al celui care conduce, din voința lui Dumnezeu, Bulgaria); *De adm. imp.*, 681. Regele este *πνευματικός ἑκγονος* (fiu duhovnicesc) al împăratului, *ibid.* Cf. și *ἀρχων Ῥωσίας* (conducătorul Rusiei) (pp. 690—691) *ἀρχοντες τῶν Τοῦρκων* (conducătorii turcilor) (691). La oșpețele imperiale bulgarii ocupă cel mult locul al patrulea sau al cincilea (*ibid.*, 739). Dar sub Constantin VII: *ὁ πεποθημένος βασιλεὺς* (regele regretat) asupra unui popor care este *χριστιανικώτατος* (preacreștinul) (p. 690). Pentru Kedrenos, Simion este un *ἀρχηγός* (un conducător) (II, 365).

Nikefor și doar mai târziu și a Cronicii „Hamartolului”⁴⁵. Asupra acestui subiect sînt rezerve de făcut⁴⁶.

În ce privește arta, elevii din Bizanț au folosit la Aboba și chiar la Preslav, cele două capitale bulgare, fie resturi mai vechi, fie artizani bizantini. Cît privește edificiul din Aboba „clădit de romani, acest monument a căzut împreună cu toată țara în mîinile bulgarilor, care l-au adaptat folosinței lor. Pietrele și cărămizile atestă o artă primitivă și barbară absolut nedemnă de Roma”. S-a constatat în acest loc un amestec curios de păgînism și creștinism⁴⁷.

Bizantinii își asiguraseră astfel, în virtutea creștinismului ortodox, alianțe imperiale și prin îmbierea unor daruri anuale își garantaseră una din frontiere.

136

Dar atîta vreme cît au durat complicațiile cu vecinii din nord, sara-zinii din Tarsos, acei din Creta și din Africa, supușii marelui emir și calif de Bagdad, care pentru constantinopolitani era *Amermoumnis* (Ἀμερμουμνῆ) adică: Emir-al-Mumenin⁴⁸, cei ai principelui Africii, intitulat în protocoale „prea glorios” . . . „stăpîn al musulmanilor” și care a fost un // moment aliat cu Simeon⁴⁹, cei ai „archonului” din Creta, au avut condiții favorabile de care au știut să profite⁴⁹. Califatul de Bagdad nu reprezenta aproape nimic, iar șeful credincioșilor nu mai era decît un fel de Dalai Lama, foarte bogat și foarte neputincios, întru totul dominat de ofițerul său pus de el peste oaste, un turc. El își petrecea vremea cu vînătoarea și cu petrecerile mesei și ale haremului.

Dar era în munții din Tarsos un principe viclean și viteaz, ținînd la îndemîna oameni de munte întotdeauna gata să secere cu sabia recolta cîm-piilor vecine care erau ale imperialilor. În vechea Persie mai stăruiau șefi persi sau armeni care considerau provinciile Imperiului ca prada lor legitimă tradițională. În fiecare an vagabonzii islamului se adunau în vreun loc din Siria pentru a se năpusti în septembrie asupra țării „Rum”-ului care își

⁴⁵ Miloš Weingart, *op. cit.* Despre „enciclopedia” bulgară din sec. X, vezi Șahmatov, în „V. V.”, VII, 1—35.

⁴⁶ Vezi comunicarea noastră la Congresul Internațional de Studii istorice de la Varșovia, în „RHSEE”, ianuarie—martie 1934.

⁴⁷ L. Petit, în „É. O.”, III, 209—211. Vezi îndeosebi „Izvestia” ale Inst. rus din Constantinopol, X (1905). Referitor la inscripțiile bulgare, vezi și „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen”, XV (1892), 98—99. Škorpil și P. Nicov, în „Byz.-sl.”, II, 189 ș.u.; III, 333 ș.u., 383 ș.u.

⁴⁸ Kedrenos, II, 365.

⁴⁹ Un emir este φίλος γλυκυτάτου τοῦ βασιλέως (prietenul prea-dulcelui rege) (Const. Porfir., *De adm. imp.*, 684). Cei din Egipt, din Persia, din Khorasan sînt considerați ca ὑποταγέντες și πάκτα ἀποστέλλοντες (supușii și cei care trimit dări). Ei se declară λαός σου καὶ δούλοι πιστότατοι τῆς αὐτοκρατορίας ὑμῶν (poporul tău și sclavii preacredincioși ai împărăției voastre). Li se scrie dîndu-le titlul πρωτοσύμβουλος καὶ διατάκτωρ τῶν Ἀγαρηνῶν (primul sfătuitoar și conducător al agarenilor). Emirul de Armenia este περιφανέστατος πρότος τῆς μεγάλης Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον (cel mai ilustru fruntaș al Armeniei Mari și fiul nostru duhovnicesc). I se dă „principelui” Africii calitatea de ἐνδοξότατος și ἐξουσιαστής τῶν Μουσουλμανῶν (prea ilustrul și stăpînul musulmanilor) 683—692. Despre μεγιστάνοι (mai marii) arabilor la Constantinopol, *ibid.*, 610. Privitor la sarazinii convertiți cărora li se avansează bani ca să-și cumpere boi și semințe, scutindu-î de impozit pe trei ani; *ibid.*, 695 și infra. La masa imperială „prietenii sarazini” trec după „maștri”; *ibid.*, 739.

137 terminase recolta ⁵⁰. Tesalonicul a fost surprins de ei în 904 ⁵¹. În toate vechile porturi ale Feniciei, Berytos, Tripolis, Gaza // ambarcațiile așteptau ora prielnică pentru a se reuni într-o flotilă ușoară și îndrăzneată spre a vizita coastele și insulele, care mai aparțineau încă acestor bogați creștini incapabili de a se apăra.

În Creta dominația arabă reușise să-și apropie populația indigenă care făcea cauză comună cu emirul și jefuitorii săi. O mare parte din locuitorii greci îmbrățișaseră islamismul, pe care îl serveau cu credință și cu vitejie ⁵².

În sfârșit, emirul african nu lăsa nimic nefăcut pentru a cuceri întreaga Sicilie ⁵³ (Taormina a fost ocupată în 902) și pentru a se stabili pe continentul creștin (unde atacă la Cosenza în vremea lui Romanos ⁵⁴). Bizantinii își aveau de câțiva timp [în Italia] garnizoanele lor, cu care îl sprijineau pe patriciul cu numele indigen de Ursulio ⁵⁵ împotriva lui Landulf de Benevent. Potentatul musulman găsea adesea aliați neașteptați printre creștini. Principii feudali de Capua, de Salerno, orașenii din Neapole ⁵⁶, adesea ofițeri bizantini nemulțumiți, nu socoteau mai prejos de ei de a se înțelege cu el pentru a se răzbuna pe greci, care aduceau cu ei dependența stingheritoare a bisericii constantinopolitane ⁵⁷ și un regim de taxe care părea foarte împovăraător.

138 Pe ici pe colo, în cronica domniilor care au urmat după Vasile — ale lui Leon VI, Alexandru, Constantin VII Porfirogenetul, Romanos Lecapenos, apoi iar Constantin restaurat în vîrstă matură și domnind singur după ce îl avusese coleg pe Romanos — se pot culege // mențiuni despre isprăvile arabilor. Pirații se ivesc la Samos, în Atica, la Lemnos, la Constantinopol, la Tesalonic (ocupat de Leon de Tripolis ⁵⁸, unul din șefii lor cei mai cunoscuți și părăsit apoi în 913), ca și la Strovilo, la Lemnos ⁵⁹.

Dar a doua domnie a lui Constantin a marcat o schimbare definitivă în desfășurarea monotonă a acestor acte de piraterie. Imperiul reia ofensiva pe care nu o mai părăsește niciodată. Idealul thalassocrației ⁶⁰ se precizează tot mai mult. Vine o eră nouă, care va scoate Roma orientală din starea ei de slăbiciune și de umilire.

⁵⁰ Problema rezistenței Asiei Mici, în care a avut desigur un rol populația, vezi Sir William Ramsay, *The attempt of the Arabs to conquer Asia Minor (641–694 A. D.) and the causes of its failure*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI, 1 ș.u.

⁵¹ A. Struck, în „B. Z.”, XIV, 535–562, Νέος Ἑλληνομνημόν, VII, 129.

⁵² Cf. Guy Le Strange, *Al Chahib, A Greek embassy to Baghdad in 917 A. D.*, în „Journal of the Royal Asiatic society”, 1897, 35–45.

⁵³ Victorie sub Constantin VII, Kedrenos, 496–497. Un fiu al emirului de Sicilia la Constantinopol, *ibid.*, 513–514.

⁵⁴ Romuald de Salerno.

⁵⁵ *Ibid.*, circa anul 920. În 875 arabi și „slavi” ocupă Siponto.

⁵⁶ Kedrenos, 454–455; II, 355. Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 58.

⁵⁷ Pentru aceste raporturi, în cursul cărora vin și clerici din Sicilia să-și afle norocul la Bizanț, vezi Gay, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.” (citată mai sus), XI, 128 ș.u.

⁵⁸ Despre un emir din Tripolis refugiat mai apoi la Constantinopol, *ibid.*, 502.

⁵⁹ Vezi și Kedrenos, 490–493 (oastea lui Constantin Karantenos, soțul surorii lui Constantin VII, a fost decimată de asprimea climei).

⁶⁰ Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 58.

NOTE

a. Cum împăratul Leon fusese căsătorit de trei ori, rămânând văduv și cum biserica bizantină nu admitea încheierea unei noi căsătorii, nașterea lui Constantin în 905 s-a produs înaintea legalizării unei legături tolerate doar. Împăratul Leon a obținut totuși ca acest copil să fie botezat de patriarh și declarat legitim. Trebuia însă ca el să rupă orice legătură cu mama copilului. Dar împăratul se însoară îndată după aceea și patriarhul declară căsătoria necanonică și nu-l mai primește pe împărat în biserică. Aceste fapte explică stăruința cu care acest copil nelegitim este peste tot intitulat porfirogenetul, adică născut în palatul imperial, în camera de porfir, unde se nășteau copiii împăraților.

b. Dar în 925, îndemnat de bizantini, Zaharia dezlanțuie ofensiva contra lui Simeon.

c. Era o căsătorie de copii care nu a putut fi tradusă în fapt din cauza morții premature a micii prințese.

d. Titlul califilor de comandant al credincioșilor.

IV

ORGANIZAREA LEGALĂ ȘI CULTURALĂ A IMPERIULUI

Activitatea dinastiei macedonene, ca și cea a celor mai buni dintre împărații iconoclaști din secolul VII, dă în sfârșit roade. Bizanțul se află în fața unor dușmani pe care a ajuns să-i uzeze prin victoriile ca și prin înfringerile sale, prin conștiința sa superioară și prin energia sa, prin îndărătnicia sa perseverentă vrednică de admirație; el dispune de mijloace care îi lipseau pînă atunci. Și-a elaborat definitiv un sistem de guvernămînt, de organizare socială, de instrucție, de apărare, adoptat întru totul nevoilor epocii.

Pentru a consolida așezămîntul lui Vasile I, fiul său Leon a crezut că este necesară o întreagă operă de legislație, care să transforme în formule juridice, atît rezultatul evoluției lente înfăptuite sub iconoclaști, cît și acela datorat acțiunii marelui împărat.

139 Intrucît iarăși tot gîndul se îndreaptă către restaurarea, pe cît este cu putință, a tot ce a fost roman, legislația // lui Leon ¹ se întoarce, și chiar în mod dur, împotriva „Novelelor” lui Iustinian, care ar reprezenta o derogare față de vechiul drept codificat de el. Acest drept trebuie acum restaurat în întregime. Căci o lege nouă nu poate fi decît [un prilej de] eroare ².

Modelul [pe care și-l alege] Leon Filozoful va fi deci mai vechi ca [Iustinian] reformatorul instituțiilor, dar va trebui să fie un creștin. El se va opri la Constantin „acel care cel dintîi prin numele lui Hristos a făcut ca să fie coroana imperială mai strălucitoare și augustă” ³. Totuși se va ține seama de „obiceiurile admise” (*receptae consuetudines*) ⁴ în momentul în care în Occident Carolingienii reveniseră la trecutul roman. Dar alături

¹ Cf. Schenk, în „B. Z.”, V, 296 ș.u.; Henri Monnier, *Les nouvelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923.

² „Constantinus, is qui primus Christi nomine imperii coronam splendidiorem ac augustiorem reddidit”; Const. XII. El citează edictul lui Constantin care creează venituri pentru înmormîntarea săracilor.

³ Nov. Leon, I.

⁴ Prefață la Nov. și la Constituția sa, I.

de această venerație pentru un trecut mai îndepărtat, Leon poate să afirme marele principiu următor: „Condițiile vieții reale dau naștere legilor și pentru fiecare realitate nouă, care nu poate fi raportată la vreo lege veche, trebuie făcută o (nouă) lege”⁵. Și în adevăr, în toată această operă simți clar spiritul vremii. Împăratul nu decretează, el argumentează. Vrea să convingă. El nu pregetă să intre în arenă. Acest despot vorbăreț nu mai are atitudinea sacră a unui hierofant.

140 Una din inovațiile capitale este faptul că diferența de origine pentru funcții dispare, împreună cu rămășițele decurionatului. Principiul afirmat de Leon este că totul porcedde din omnipotența sa. „Lucrurile acum fiind cu totul altfel”, „totul // depinde de grija principelui”⁶. Instituțiile arhaice, care au fost repuse în vigoare sub urmașii lui Heraclius și mai ales sub iconoclaști, vor trebui să dispară. „Senatul”, zice una din Constituțiile sale, „nu mai există ca administrator: competența sa a trecut asupra Maiestății imperiale”⁷. Constantin Porfirogenetul mai menționează încă Senatul, dar înaintea lui trec cei doi „maгіstri”, consulii (ἀνθύπατοι), patricii; după senatori pășesc logothetii⁸. Consulatul este socotit ca perimat cu desăvîrșire; el nu mai este acum decît un titlu devalorizat, acordat adesea unor oameni săraci care nu au cu ce să se întrețină⁹.

Un frumos principiu, cu totul nou, este acela că legea trebuie să fie înțeleasă de toți, pînă și de copii¹⁰. Dar alături de inovație apare în anumite domenii o voință hotărîtă, aproape brutală, de a menține uzanțele învechite, de a le mai întări chiar. Astfel, rigorist în privința religiei, Leon anulează permisiunea acordată țăranilor, și numai lor, de a munci la cîmp duminica, referindu-se la interdicția privind Sabatul evreilor, măcar că aceia nu aveau decît „umbră” credinței adevărate¹¹. Cum Vasile interzisese evreilor circumcizia și păzirea Sabatului¹², chemîndu-i la botez pentru a le face accesibile toate rangurile din Imperiu¹³, fiul său, un φιλόχριστος¹³, este cu totul de părerea sa, manifestînd dorința fermă de a sfîrși cu ceea ce consideră ca o disidență față de creștinism¹⁴.

141 // O tendință vădit orientală se arată în opera „filosofului” care se străduiește să aducă o nouă îndreptare dispoziției care prevede ca femeile să fie închise în casă. Leon se miră că li s-a îngăduit să apară ca martore la testamente, venind astfel în contact, într-un mod nepotrivit, cu bărbații

⁵ Const. XCV: „Ex communis vitae negotiis . . . legibus nascendi occasio existit et vero propter novam quampiam rem quae ad veterem aliquam legem referri non potest, lege opus esse videamus”.

⁶ Const. XLVII: „omnia a principali cura pendeant”.

⁷ Const. LXXVIII.

⁸ Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis*, 681–682. Niște συγκαλητικοί, *ibid.*, 716. La masa imperială „maгіstrii” trec și ei după cler; *ibid.*, 739.

⁹ Const. XCIV.

¹⁰ Const. LXXVII.

¹¹ Const. LIV. În Const. LV evreii sînt preamăriți numai pentru trecutul lor anterior venirii lui Hristos.

¹² Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, c. 691.

¹³ Viața Sf. Andrei din Tesalonic, Migne, *P. Gr.*, CXI.

¹⁴ Const. LV.

pe care ele trebuie să-i ocolească¹⁵. Chiar între ele, femeile trebuie să păstreze o rezervă severă. Nu le este îngăduit „să vorbească cu mai multă libertate decât le permite decența feminină”¹⁶; a admite acest lucru ar însemna o jignire adusă bărbaților, care singuri au acest drept.

În același timp, într-o epocă devenită destul de pedantă, împăratul coboară pînă la prohibirea cîrnaților — *intestinae tunicae* — pentru că sînt făcuți cu sînge¹⁷. Se iau măsuri contra preoților care se dedau la jocuri de noroc¹⁸.

Se permite comerțul purpuri care, ca monopol de stat, era destinată darurilor către barbari și a cărei distribuție către femei era făcută de împărăteasă în ziua *brumaliilor*. Demnitatea împăratului nu ar fi păgubită cu nimic dacă toată lumea s-ar îmbrăca în purpură¹⁹. Femeile pot să poarte oricîte giuvaere vor²⁰. Dar în schimb el a creat, sau mai degrabă a menținut, prescripțiile multiple reglementînd piața de mărfuri din Constantinopol²¹, mulțumită cărora administrația era înlesnită, dar orice progres era împiedicat.

142

// Astfel, vechiul edificiu zdruncinat și care părea adesea gata să se năruie este reînnoit, fără a se atinge de temeliiile sale care sînt în stare să-l mai susțină patru sau cinci secole. El este menținut, completat, înfrumusețat. Orientul întreg pare că va mai trebui să se adăpostească la umbra sa și Occidentul însuși este cuprins de aprehensiuni înaintea forței acestui organism și înaintea idealului pe care îndrăznesc să-l proclame acei care îl cîrmuiesc în secolul XI.

Trebuie cunoscută această organizare spre a nu risca să se înțeleagă greșit „epopeea” *reconquistei* care se desfășoară în Orient, începînd cu vremea lui Constantin Porfirogenetul și pînă la cruciade.

De acum încolo în acest Imperiu nu mai este nimic roman în naționalitate și în limbă. Abia cîteva cuvinte latine mai sînt păstrate încă în formularul, așa-zisul *tipic* vechi al ceremoniilor, al jocurilor, în manualele de comandament al armatelor. Ele sînt scrise de cele mai multe ori cu litere grecești și rostite într-un chip care le face de neînțeles. Totuși Constantin Porfirogenetul își va manifesta regretul cînd va declara că Imperiul „redus la frontiere mai înguste în Orient și în Occident, a elenizat limba, dînd deo-

¹⁵ Const. XLVIII.

¹⁶ „Ad liberius loquendum quam mulieribus decorum sit”.

¹⁷ Const. LVIII.

¹⁸ Const. LXXXVII.

¹⁹ Const. LXXX.

²⁰ Const. LXXXI—Leon interzice decretarea legilor numai doar de Senat; Migne, *P. Gr.*, CVII, c. 586, 588. Cf. recomandările lăsate de Vasile; *ibid.*, c. XXII ș.u., LVIII ș.u. Contra serbărilor păgîne, *ibid.*, c. 96 ș.u. Cf. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin et du droit romain*. Versurile lui Leon, Migne, *P. Gr.*, CVII. Omelii și panegirice, *ibid.*, c. 4 ș.u. Scrisoare către Omar, *ibid.*, c. 315 ș.u.

²¹ J. Nicole, *Le livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Geneva, 1893. Două lucrări se ocupă de această „economie urbană”, cea a lui Stöckle (*Spätromische und byzantinische Zünfte*, Leipzig, 1911), și cea a lui C. Macri (*L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine*, 1929). „Brumaliile” au fost suprimate de Romanos Lecapenos, ca fiind prea „străvechi”; Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 606.

parte limba romană a strămoșilor”²². Și numele de Ῥωμαῖοι rămîne neschimbat pe veci, ca un etern titlu de glorie, ca o legitimație a orgoliului național, a disprețului mărturisit pentru arabi, pentru franci, pentru barbari și pentru toate ambițiile lor. Ἑλλήν (elin) este echivalent cu παγάνος (păgîn)²³; este păgînul cu superstițiile sale, // cu zeii și cu dușmanii săi. Chiar literatură elenică nu mai este atribuită acestui popor care nu ajunsese la cunoașterea adevăratului Dumnezeu. Homer, Plutarh, istoricii, geografii sînt revendicați de civilizația bizantină și se găsește întotdeauna un mijloc oarecare de a-i cuprinde în ciclul de idei al celui ev mediu al grecilor și al orientalilor grecizați²⁴. Școala lui Bardas, despre care am dori să mai avem unele informații în plus, îndeplinește perfect acest rol conciliator într-o societate în care a mai rămas o mare parte din instituțiile venite din Roma veche, în ciuda faptului că numele lor sînt corcice cu limba grecească (de pildă avem un *protoasecretis*)²⁵ sau sînt chiar traduse în înțelegime în această limbă, care s-a impus ca limbă *vulgară*, ca grai al poporului.

Caracterul sacru al împăratului, așa cum atestă legislația lui Leon, nu suferă nici o scădere în timpul epocii de transformare. El continuă să fie „prea marele”, „prea piosul întru Isus Hristos”, „prea blîndul”, „biruitorul”, „basileus”, „marele basileu”, *regele*, „regele regilor”²⁶, subînțelegînd titlul imperial care nu mai este recunoscut altcuiva și care este tolerat doar în oarecare măsură pentru regele bulgarilor, care l-a primit în lada de zestre a unei prințese bizantine²⁷. El locuiește în palate imense și nenumărate, care datează din vremurile lui Constantin și ale lui Iustinian²⁸, posedă comori de artă și de monede acumulate în tezaurul său // particular (εἰδικόν)²⁹, de unde este liber să scoată oricît pentru plăcerile sale, dacă găsește de cuviință, sau pentru nevoile statului. El are în jurul său un mare număr de ofițeri, în afară de curtea sa de eunuci, cărora le este încredințată grija diverselor departamente ale Casei Imperiale, el are paji desemnați sub numele roman de *silentiarii* și de *vestitores*, sau cel grecesc de διάκονοι; el este apărut de garda sa de soldați numiți *scholarii*³⁰. Prestigiul trecutului, al vechilor forme complicate și impunătoare, al artificierilor unei măiestrii iscusite, exaltă personalitatea sa în ochii supușilor, sau ai unor

²² Στενωθείσης κατὰ τε τὰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας. Ἑλληνίζοντες καὶ τὴν πατριὸν καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶττιαν ἀποβάλλοντες (Restrîngînd împărăția romeică și de la răsărit și de la apus. Vorbînd grecește și renunțînd la limba pămîntescă, cea romeică); *De adm. imp.*, III, 12–13.

²³ Παγανοὶ τὰ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἁβάπτιστοι ἐρμηνεύονται; *ibid.*, 163.

²⁴ Demostene este citat de continuatorul lui Teofan, 257.

²⁵ *Transfer, paratus* sînt scrise pe latinește de către Constantin Porfirogenetul; 699.

²⁶ Romanos II este βασιλικώτατος; Viața Sf. Samson, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 301.

²⁷ Titlul de βασιλεὺς Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων (împărat al romeilor și bulgarilor) i se refuză în 925 lui Simeon, vezi scrisoarea publicată de Sakkellion, *loc. cit.*; cf. Dölger, *Regesten*, nr. 606–608. De asemenea nr. 611–612 (pentru căsătoria succesorului său Petru cu prințesa Maria). Pentru titlurile suveranilor străini, Gelzer, *Kultur*, 28.

²⁸ Despre o ctitorie a lui Leon VI, *Patria*, *loc. cit.*, c. 609. Despre mănăstirea τοῦ Ἀνθόγ sub Porfirogenet, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1268.

²⁹ Despre σεκκρέτον τοῦ εἰδικοῦ, Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, 673.

³⁰ Despre σχολάριοι și νέοι σχολάριοι, *ibid.*, 660.

oaspeți străini, dacă nu și în fața intimilor. El este de fapt un episcop: o calitate divină înconjoară persoana sa, în ciuda creștinismului și în ciuda cucerniciei sale pompoase față de cer. Străzile pe care înaintează sînt împodobite cu flori³¹, se răspîndesc parfumuri în calea sa, el aude cîntări bisericești compuse în cinstea sa sau glorificînd situația sa imperială.

Moravurile s-au îndulcit simțitor și în privința sa. Se întîmplă mult mai rar acum ca să fie asasinați împărații, ca pe vremea romanilor adevărați sau în primele secole ale Bizanțului. Publicul, biserica, nu ar mai rămîne nepăsătoare la o asemenea nelegiuire. Se caută să se atenueze impresia făcută de uciderea tiranului Mihail „Bețivul”: cronicarii Curtii povestesc că a trecut din viață în moarte fără a simți nimic, în mijlocul somnului adînc care a urmat după una din orgiile sale. Leon Diaconul va povesti sfîrșitul violent al lui Nikefor Focas cu amănunte menite să înfioare, și un imn bisericesc^b va fi cîntat în amintirea sa. Patriarhul Polyeuct^c va interzice lui Ioan Tzimiskes, urmașul lui Nikefor, intrarea în biserică pînă ce nu va fi desemnat și pedepsit pe ucigași; și acesta a trebuit măcar să simuleze supunerea la această injoncțiune categorică. Despre Ioan^d, nu este deloc sigur că el a pierit prin otrăvă.

145 // Împărați prea tineri sau prea bătrîni, sau incapabili, sînt adesea înlocuiți fără ca aceasta să provoace acte singeroase. Un nou stăpîn este proclamat, consacrat — nu numai ca Cezar, dar chiar ca August adevărat — și el și-l asociază ca formă pe cel pe care îl înlocuiește³².

Pretendenții care conspiră contra împăratului de pe tron sau care pun pe soldații lor să-i proclame în vreo provincie depărtată, pot acum să fie cruțați dacă se supun la timp. Învinși și prinși, ei suferă acum doar pedeapsa care îi lipsește de vedere și se întîmplă chiar uneori că se simulează doar „arderea” ochilor, întunecîndu-se doar parțial vederea. Fiii^e lui Romanos II (959—963), succesorul mort tînăr al lui Constantin Porfirogenetul, vor fi îndepărtați pe rînd, măcar că figurează în aparență pe tronurile lor zadarnice, precum și în dările de seamă ale ceremoniilor — fără să se atenteze la viața lor și chiar fără să fi fost supuși la *τὸ φλωσις* (orbire) sau la emasculare, care se practica de asemeni. Ei erau lăsați să moară în liniște în zdrențele lor de purpură, fără a fi fost tunși și trimiși la mănăstire, cum se petrecea lucrul la franci: exilul într-o insulă depărtată era socotit suficient uneori. Cînd un împărat dispăre, partizanii săi, chiar și cei mai de aproape ai săi, nu mai sînt exilați la țară pe moșiile lor.

Cum nu mai este în fața împăratului un cler bogat, puternic, făcînd opoziție, întotdeauna gata să fulgere anateme inspirate din Biblie contra „fiilor lui Amalec” care ar îndrăzni să se atingă de drepturile și obiceiurile bisericii, Mihail III „Bețivul” și împărații din dinastia Macedoneană puteau foarte bine să revină la vechea ortodoxie iconodulă, căci iconoclasmul produsese toate efectele pe care le aștepta de la persecuții Statul, în persoana șefului său. Pretutindeni mănăstirile stau să se năruie, moșiile lor sînt uzurpate, veniturile risipite, tradițiile vremurilor de prosperitate și de influență

³¹ Teofan cont., 499.

³² Cu privire la încoronare, Sickel, *Das Krönungsrecht bis zum 10 Jahrhundert*, în „B. Z.”, VII, 511 ș.u.

146 sînt pierdute. // Cînd au reînceput să curgă darurile, împărații au văzut de îndată primejdia și au intervenit energic contra acumulării ofrandelor și extinderea bunurilor ecleziastice, sau crearea de noi lăcașuri religioase³³. Îl vom vedea pe Nikefor Focas, întemeietorul mănăstirii complet izolate a lui Atanase pe stîncile Athosului, interzicînd aceste acte de pietate declarate de el zădărnice pămîntească și îngăduind cel mult repararea vechilor clădiri ruinate sau așezarea în locuri pustii, în mijlocul singurătății munților, a unor sihăstirii, care puteau fi de folos la apărarea Imperiului (964)³⁴.

Aproape în tot locul episcopii, pentru alegerea cărora e nevoie de asentimentul stăpînului³⁵, sînt acum foarte săraci. Li se va interzice sub același Focas să dețină bogății fără o permisiune specială a împăratului.

Mîndrul episcop „lombard“, Liutprand din Cremona⁴, obișnuit cu bogăția sediilor episcopale italiene, cu suitele numeroase de însoțitori care înconjoară pe șefii diocelozelor în Occident, va vorbi cu o compătimire insultătoare despre acești prelați zdrențăroși, vrednici de poporul constantinopolitan cu picioarele goale, care n-au măcar un servitor ca să deschidă și să închidă ușa magherniței lor monahale.

La fiecare vacanță — pe care Nikefor Focas o va prelungi în favoarea Tezaurului, care numea pe administratorul diocelzei și își lua partea sa din venituri — sînt preferați, din voința acum hotărîtoare a împăratului, categorii care s-au distins printr-o disciplină religioasă, printr-un dispreț atînc pentru treburile lumești, în care ei nu se vor mai amesteca în noua lor situație.

147 După ce // a înălțat la demnitatea patriarhală fiii și frații de împărat, amestecînd așadar oarecum dinastia și tagma bisericească — ceea ce nu se mai văzuse pînă în acel secol — puterea civilă a scos din mănăstiri pe cei mai rigoriști dintre bătrîni obosiți, a căror întreagă viață nu fusese decît o lungă abdicare³⁶. Se putea întîmpla în adevăr ca vreunul dintre acești bătrîni sfinți să îndrăznească a dojeni pe împăratul însuși și să-i interzică intrarea în biserică pînă nu se va fi pocăit pe deplin pentru păcatele și crimele sale. Aceasta va fi linia onorabilă de comportare a lui Polyeuct (956—970) față de Nikefor, înșurat (963) contra prescripțiilor³⁷ bisericii și față de Ioan Tzimiskes (969), ucigașul acestui Nikefor, predecesorul său. Odinioară Leon Filozoful se văzuse și el oprit la intrarea principală a bisericii din cauza scandalurilor vieții sale particulare³⁸ și Cezarul Bardas întîmpinase același afront⁴ din partea patriarhului Ignatie³⁸. Dar acești patriarhi, în stare de asemenea acte de măreție morală, nu mai puteau organiza o mișcare ale cărei prime elemente chiar, lipseau. Căci călugării săraci și neșlefuiți din secolul X nu mai aveau nimic din virtuțile revoluționare ale celor care se luptaseră contra iconoclaștilor și hulitorilor. Dacă era la îndemînă vreun eunuc, era preferat celorlalți candidați; și a fost chiar și un patriarh provenit din rîndurile acestor mutilați.

³³ Leon Diaconul, 310.

³⁴ Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 292 ș.u. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 699.

³⁵ *Ibid.*, nr. 703.

³⁶ Leon Diaconul, 102, 163—164 (pentru patriarhii Vasile și Antonie III).

³⁷ *Ibid.*, 99.

³⁸ Runciman, *Byzantine civilization*, Londra (1932), 113 ș.u.

Dacă nu mai sînt ciomăgiți patriarhii, dacă nu mai sînt constrînși la umilințe publice, dacă nu mai sînt torturați și condamnați la moarte, se întîmplă ca împăratul să depună, fără întrunirea vreunui Conciliu, pe un patriarh mai puțin docil și să-l exileze, fără ca să se producă pentru aceasta în acest Constantinopol vestit pentru tumulturile sale, o mișcare populară cît de mică.

148 Nu trebuie uitat că școala lui Bardas, care dădea // o educație destul de păgînă, răpise călugărilor o mare parte din clientela lor școlară și pusese capăt rolului lor de educatori superiori. Scriitorii ieșiți din această școală au acordat o iertare cuprinzătoare împăraților dușmani ai icoanelor, ale căror nume sînt însoțite în cronicile lor de titlurile respectuoase tradiționale.

Sînt preferați călugărilor din Capitală, care pot fi folosiți ca instrumente de tulburare, acei călugări care s-au așezat din propria lor pornire pe stîncile Muntelui Athos. Pentru aceștia, cu totul inofensivi, împărații își vor arăta — în cursul acestui secol X în care se consolidează și se întinde așezarea lor începută cu chilia lui Atanase — toată solitudinea și toată milostivirea ³⁹.

Alegerea funcționarilor are, firește, o foarte mare importanță. La fiecare schimbare de domnie, măcar și petrecută în condiții legale și obișnuite, actele de numire se revarsă generos asupra intimilor și credincioșilor, așa-zii *oikeioi*, în vreme ce acei care slujiseră pe împăratul defunct sau detronat, se duc să-și vadă de moșiile lor (*ἐν τοῖς σφετέροις ἄγροις*) ⁴⁰, de țăraniilor lor dependenți și de „parechii” sau „vecinii” lor pe jumătate liberi. Aceasta se întîmplă nu numai pentru marile dregătorii de la Curte și din oraș, pentru ofițerii Imperiului, depinzînd odinioară de Împărat (*ταγματικοί*) sau de Senatul demonetizat (*συγκλητικοί*) ⁴¹, dar și pentru comandanții și administratorii din provincii, care de cîtva timp au un caracter nou.

149 În vechile provincii erau guvernatori // ca în trecut, întrunind în mîinile lor puterea civilă și autoritatea militară, care purtau titluri diferite și care erau într-o dependență strînsă de împărat și de Capitală. Nevoile apărării contra barbarilor din Asia și din Europa, contra bulgarilor, arabilor, piraților, necesită schimbări în această organizare care datează din epoca adevărat romană. În timp ce numele se grecează — foștii *comites* iau titlul de *strategi* și *provincia* devine o *themă*, iar distribuția acestor grupări, în raport cu problemele militare ale acestor vremuri, devenea cu totul alta ⁴².

Noile theme erau numite după cetățile sau provinciile și după anumiți comandanți ai trecutului, de pildă Charsianoii ⁴³. Atribuțiile acestor ofițeri erau acum mai întinse. Independența lor, inițiativa lor s-a dezvoltat. Dis-

³⁹ Dölger, *Regesten*, nr. 627, 660, 687, 689; Gass, *De claustris in Monte Atho sitis commentatio historica* (și sub titlul: *Zur Geschichte der Athos-klöster*), Giessen, 1865; L. Petit, *Vie de St. Athanase l'Athonite*, în „*Analecta Bollandiana*”. Vezi studiul nostru despre Muntele Athos și țările române în „*Bull. sect. hist. Ac. Roum.*”, II.

⁴⁰ Leon Diaconul, 96.

⁴¹ Constantin Porfirogenetul, 716. Mai sînt și *θεματικοί* (*ibid.*).

⁴² Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*.

⁴³ *Ibid.*, 20. Cf. *De adm. imp.*, 651 ș.u.

punînd de un bogat patrimoniu de moșii, de venituri, de vămi și altele legate de dregătoria sa, strategul era acum liber să exercite — potrivit cu conștiința datoriei și cu cunoașterea țării — drepturile imperiale. Stăpînul i le delegase pe toate, pe întreaga durată a funcționării sale în thema pe care el trebuia — nu să o administreze, ci — să o guverneze. El avea sub ordinele sale, fără nici o restricție, soldați care primiseră un lot de pămînt, o feudă completă de cavaler (καβαλλάριος, καβαλλαρικὸς στρατιώτης) în valoare de patru sau cinci libre (λίτραι) sau un fief, un τοπίον de marin (πλοικὸς στρατιώτης) de trei libre doar, în schimbul serviciului militar obligatoriu sub comanda exclusivă a strategului ⁴⁴. Acesta are ca ofițeri în subordine pe *turmarchi*, care comandă trupele (τούρμαι) ⁴⁵, pe amirali sau drungari și un întreg personal administrativ. Fiecare din militari beneficiază de posesiunea unui lot de // pămînt proporțional gradului său. Mai este și categoria acelor care, ca *scholarii*, așa-zișii *thrakesioi*, se echipează pe cheltuiala lor. O alta este compusă din cei care primesc ajutoare în caz de expediție și care se asociază cu așa-zișii *syndotai* ⁴⁶ și deci nu sînt *mono-prosopes*. Într-o a treia categorie intră comandanții.

Găsim aceleași recomandări în tratatul militar, care trebuie atribuit lui Leon Filozoful, și din care putem vedea cît era de îngrijită pregătirea tehnică a acestei armate. „Nu era greu să obții ofițeri de un neam bun și avînd o avere proprie. Originea lor făcea ca ei să fie respectați de soldați, în vreme ce banii lor le îngăduiau să cîștige buna dispoziție a acestor oameni, prin numeroase daruri de o utilitate modestă care le veneau ca un supliment la solda lor“.

La începutul unei campanii generale, pe care trebuie să o conducă fie împăratul, sau unul din asociații săi, sau un locotenent imperial, strategii săi sînt consultați pentru a se ști, ce pot oferi, ce „iau asupra lor“: ca trupe auxiliare, vase, arme, ustensile, cai, ajutoare în bani. Ei au dreptul să ia cu rechiziție din orașe, de la mănăstiri, de la particulari, tot ce le este necesar pentru armament și pentru celelalte pregătiri ⁴⁷.

Mai sînt în armată și companii de străini, „eterii“ (ἐταίρειαι) prevăzute cu privilegii speciale. Astfel, sarazinii care acceptau botezul și se așezau statornic pe teritoriul Imperiului, primeau o întindere de pămînt inalienabilă, ca acelea ale celorlalți soldați și chiar seminte, și erau scutiți de dări timp de cîțiva ani ⁴⁸. Anumite „eterii“ erau fixate pe un punct al frontierei pe care ele îl cunoșteau și îndrăgeau mai mult și unde trăiau sub comandanții de același neam cu ei //, purtînd un titlu special; ca de pildă vechii mardași, care sub căpitanul lor sau *katepanos*, apărau defileurile Taurusului, iberii care erau supuși unui couropalat aproape independent ⁴⁹,

⁴⁴ *Ibid.*, 695—697.

⁴⁵ *Ibid.*, 663, 667 (de asemenea κόμης κόρτης, δομέστικος τοῦ θέματος pe lingă fiecare strateg).

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*, 651—652, 657—658, 665.

⁴⁸ *Ibid.*, 660—661, 664, 695. Vezi Guignerot, *Des bénéfices militaires dans l'Empire romain et spécialement en Orient au X-e siècle*, Bordeaux, 1898.

⁴⁹ Pentru acesta vezi Dölger, *Regesten*, nr. 613—614.

diverse grupări de armeni pe malul mării și în interior, avînd în fruntea lor niște „archontes”⁵⁰, adică principii naționali.

Alți străini erau răspîndiți pe toată întinderea Imperiului. Găseai astfel grupuri de mardaiți în Epir, în Pelopones și în thema cefaloniană a Insulelor Ionice, ruși a căror „eterie” datează din vremea lui Mihail III „Bețivul”, stau de pază la Durazzo și în Dalmația; oameni din Palermo sînt folosiți în războaiele din Orient⁵¹.

Prin aceste măsuri, prin crearea de noi provincii cu regim strict local, prin înființarea unei stări, unei clase militare strict legată chiar de pămîntul pe care trebuie să-l apere și care îi aparține în propriu ei și succesorilor săi, dacă pot îndeplini rolul de soldați, prin numeroase fortificații în punctele strategice din munți, adică în „clisuri” (κλεισοῦραι), prin posturi de observație presărate cam în tot locul; printr-un spionaj organizat cu iscusință, prin dezvoltarea artei de a pîndi și surprinde pe inamic, Imperiul bizantin ajunsese a fi — tocmai în momentul cînd toți vecinii săi se istoveau — o mare putere militară.

152 Și mai trebuie constatată în același timp o ridicare și economică și morală a claselor inferioare. La Constantinopol și în provincii ele se bucură de o atenție luminată și binevoitoare din partea cîrmuirii. Nici nu ar putea fi aici vreun împărat al lor care să nu dea // dovadă, zi de zi, de dreptate și de dragostea aproapelui. Și Constantin Porfirogenetul se va îngriji de săracii din Constantinopol. Pentru a-i adăposti vor fi închise porticurile și se va mai emite ideea găzduirii acelor care vin din provincii ca să-i înfățișeze doleanțele lor⁵².

Marile sărbători singeroase din Hipodrom au încetat de mult în Capitală. Factorul politic al demelor, atît de strîns legat de jocurile Circului (*circensia*) declină deci foarte repede. Nu mai sînt conflicte între Verzi și Albaștri, rivali pentru succesele conducătorilor lor de care de curse. Dacă mai găsim încă numele acestor vechi facțiuni, în realitate doar listele demnitarilor sau ceremonialul învechit al Curții mai păstrează mențiunea acestor „demarchi” fără influență de acum încolo. Serbările obștești de bucurie pentru eventualele triumfuri ale Imperiului erau rare: dacă era vreo victorie, comandantii care o raportaseră nu mai veneau la Constantinopol să se bucure de aclamațiile mulțimii. O singură dată Teofil, reîntorcîndu-se biruitor din Asia, a pus să se celebreze așa-zisul ἱππικὸν și a fost salutat cu vechea aclamație romană: „Fii binevenit, tu neasemuitul nostru șef de facțiune, φακτοβάρη”. Cînd odată cu venirea lui Nikefor Focas, au apărut împărații ostași, comandanți (*imperatores*) după vechiul obicei, ei puneau să fie slăvită icoana făcătoare de minuni a Fecioarei tutelare, după care mergeau în procesiune. Împăratul Mihail III „Bețivul” a fost ultimul partizan pătimaș

⁵⁰ Niște ἀρχοντες τῶν ἀρχόντων (conducătorii conducătorilor) în scrisorile lui Romanos Lecapenos publicate de Sakkellion, *loc. cit.* Cf. cu privire la ἐξουσιασται din Alania, Kulakovski, în „V. V.”, V, 1 ș.u.

⁵¹ Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, 661, 664, 673 (vase rusești).

⁵² Dölger, *Regesten*, nr. 616—617 (după Teofan cont.). Cf. G. Testaud, *Les rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au X-e siècle*, Bordeaux, 1898 (citată mai înainte). Cf. Diehl, în „B. Z.”, IX, 200—202.

153

al jocurilor de Circ, care au fost celebrate cu participarea sa. Ca un nou Neron el a apărut în Circ, conducând o cvadrigă, cu prilejul nașterii fiului său. Unele excese sîngeroase produse în toiul acestor jocuri, în timpul domniei lui Nikefor¹, au scîrbit definitiv plebea constantinopolitană de acest fel de spectacole. // Această populație nu va avea de acum încolo altă distracție decît cea bine cunoscută a serbărilor de la Curte, la care se vedeau costume uzate sau giuvaere străvechi de factură demodată, sau a vreunui προέλευσις⁵³, a vreunui cortegiu imperial, pe parcursul căruia se înșiruia ca spectatoare această mulțime săracă cu picioarele goale⁵⁴.

Dar împărații noului regim au avut grijă să nu lase Capitala fără proviziile cu care era obișnuită. Ei i-au asigurat o liniște desăvîrșită, și de cîtva timp nu mai vedeai la schimbările de stăpîn drojdia plebei alergînd în bande pe străzi, umblînd după jaf⁵⁵. Justiția era acum promptă și sigură. Se înălțau spitale pentru bolnavii fără mijloace. Se făceau distribui de bani poporului din porunca Augustilor iubitori de oameni, care nu înțelegeau să tezaurizeze veniturile din εἰδικόν. Uneori cronicarii înseamnă acte de binefacere ieșind din comun. Aceia care au clădit pe terenuri ale statului, obțin iertarea censului lor anual; vechi datorii față de fisc sînt anulate. De aceea și populația Capitalei rămîne credincioasă împăratului în orele de criză, cînd trupele претендентilor se îndreaptă contra lui și vor fi și multe regrete tainice la moartea lui Nikefor Focas care, cu fața sa negricioasă și cu burta sa proeminentă⁵⁶, nu fusese totuși un ofițer arătos și care cu brutalitatea sa înăscută nu se îngrijise să cîștige simpatii pentru persoana sa⁵⁷.

154

Împărații „macedoneni” au avut curajul să revizuiască starea proprietății rurale care fusese multă vreme // lăsată pradă uzurpatorilor „domnilor” (ἄρχοντες) și așa-zișilor δουρταῖς și să o reglementeze într-un sens contrar intereselor acestor oameni puternici.

Un soldat care nu-și putea îndeplini îndatoririle pentru că era ruinat, era șters din controale. S-a decretat că pe viitor vînzarea pămînturilor stratiotice, adică ale feudei militare, nu va mai avea valoare legală. Li s-a interzis marilor proprietari să cumpere și să alipească la latifundiile lor ogoarele săracilor. Dacă se dovedea că acțiunile lor fuseseră cotropitoare și comportarea lor tiranică, ei trebuiau să fie alungați atît din moșiile lor moștenite, cît și din cele dobîndite de ei⁵⁸.

Dar marea proprietate nu trebuia nici ea să decadă, în interesul superior al Imperiului. Așadar, săracii nu vor putea, potrivit cu edictul lui Nikefor Focas, să cumpere fărîmele unui mare domeniu care se dislocă. Cum în ciuda tuturor acestor măsuri erau destui latifundairi care prosperau în Asia, însăși familia lui Focas numărîndu-se printre cele mai bogate deținătoare

⁵³ Leon Diaconul, 46—47.

⁵⁴ Liutprand.

⁵⁵ Leon Diaconul, 94—95.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Pentru corporații vezi Hans Gehrig, *Das Zunftwesen Konstantinopels im X Jahrhundert* și A. Stoker, *op. cit.* (*Spät-römische ... etc.*).

⁵⁸ Leon Diaconul, 310, 317—321. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 609, 628, 656, 673 ș.u.

de pământuri, Vasile II va întări edictele date de predecesori și va interzice cu asprime continuarea acestor abuzuri⁵⁹. Dacă era cu neputință să li se dea țăranilor șerbi libertatea⁶⁰ și prolețarilor de la țară posesiunea ogoarelor, Imperiul s-a străduit totuși pentru ca cel puțin starea de legalitate prezentă să nu fie depășită⁶¹.

NOTE

a. Adică păzirea simbetei după practicile evreiești. Acest Sabat nu trebuie confundat cu cel amintit în fraza precedentă, unde aflăm o proiectare în trecut a duminicii creștine.

b. Nikefor Focas ducea o viață aproape monahală, luîndu-și de duhovnic pe călugărul Atanase, întemeietorul primei mănăstiri de la Muntele Athos, unde ceruse să i se clădească și lui o chilie.

c. Acesta avusese un rol considerabil în salvarea lui Nikefor de orbirea pusă la cale de atotputernicul ministru Bringas, înainte de ocuparea tronului de către noul împărat, în august 963. Totuși, căsătoria acestuia cu împărăteasa văduvă Teofano, a fost condamnată de el și împăratul a fost oprit de la împărțășania pe un an întreg. După asasinarea lui Nikefor în decembrie 969 de către Ioan Tzimiskes, patriarhul nu l-a primit pe acesta în biserica Sf. Sofia pînă ce nu vor fi pedepsiți ucigașii și nu va fi îndepărtată Teofano.

d. Ioan Tzimiskes a murit minat de o boală misterioasă, atribuită unei otrăviri puse la cale de parakimomenul Vasile, eunucul atotputernic sub ultimii împărați macedoneni.

e. Este vorba de viitorul Vasile II și de fratele său Constantin.

f. Venit ca sol al lui Otto I (în iunie—octombrie 968) la Nikefor Focas să ceară pentru Otto (II) pe prințesa Teofano, fiica lui Romanos II. Descrierea soliei sale (*Legatio Constantinopolitana*) cuprinde amănunte adesea răuvoitoare despre oamenii și lucrurile din Bizanț, poate și din cauza unor jigniri la care fusese supus acolo.

g. Fiind vorba de căsătoria unui văduv cu o văduvă. Ulterior s-a mai descoperit și o rudenie spirituală, constituind o opreliște canonică. Nikefor ar fi fost nașul unuia din copiii împărătesei văduve.

h. Vezi capitoul precedent, nota a.

i. Acest fapt a avut drept urmare înlocuirea patriarhului Ignatie cu Photios.

j. Sub care aveau loc în Circ lupte adevărate și nu simulate, soldîndu-se cu pierderi de vieți omenești.

V

LITERATURA EPOCHI

155 // Imperiul părea astfel definitiv alcătuit. Iubitorul de pace, Constantin Porfirogenetul¹, era stăpînit de această idee cînd a pus să fie redactată acea vestită compilație a tot ce se știa în domeniul politicii, adevărată

⁵⁹ *Ibid.*, nr. 783.

⁶⁰ Cf. N. A. Constantinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI. Cf. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10 und 11 Jahrhunderts*, în „Byz. Arch.”, 9, Leipzig-Berlin, 1920; Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, XX (1927), 49 ș.u.

⁶¹ Cf. Rambaud, *L'Empire grec au X-e siècle, Constantin Porphyrogénète*, Paris, 1870; Hirsch, *Konstantin VII, Porphyrogenetos*, „Programm”, Berlin, 1873; Schlumberger, *L'Empire byzantin au X-e siècle*; *Nicéphore Phokas*, Paris, 1890; *L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle*, 2 vol., 1900—1905.

¹ Despre proiectul de căsătorie între Constantin și Hedviga, fiica lui Henric I, regele Germaniei, Ekkehard, în M. G. H. ss., II, 122—123; cf. Mystakides, *op. cit.*, 17—19.

Summă, atât de utilă pentru momentul prezent, dar atât de dezastruoasă pentru integralitatea izvoarelor din care pusesese să se scoată doar extrase.

Pentru această operă au fost utilizați și analiștii care vruseseră să continue opera lui Teofan și care s-au aflat în fața unor probleme de morală și de conștiință ce l-ar fi tulburat pe modestul istoric al iconoclasmului. Printre aceștia era și rivalul lui Teofan la întocmirea unei Istории Universale, un constantinopolitan, căruia i s-a dat fără motiv numele logothetului Simeon (autorul unei lucrări mergînd pînă în 948)², un elev al Școlii de la Mag-naura³ care, ajungînd cu o altă cronică de același caracter pînă în vremea sa, se arăta recunoscător față de fostul său profesor, Leon (Matematicul). El este un arheolog, un amator de etimologii și anecdote, dar și un copist al Vieții lui Ignatie; el înfățișează schimbarea de dinastie fără să cruțe pe nimeni, amestecă în chipul cel mai crud viața particulară a lui Vasile cu scandalurile îngrozitoare din timpul domniei predecesorului⁴ lui asasinat⁵, și urmează mai departe, nearătîndu-se mai îndurător nici față de împără-teasă⁶, semnalînd, împreună cu revolta unui complice, Symbatios⁷, tot ce
156 poate compromite „noul // regim”: moartea lui Mihail, pedepsirea ucigașilor, sînt rediate într-un mod cu totul izbitor⁸. Alături, Leon Gramaticul, folosindu-l pe George de Pisidia și citînd inscripții funerare, continuă rela-tarea evenimentelor pînă la aceeași epocă⁹.

Se credea că acest Imperiu era ajuns la o formă încheiată, fixă pentru întotdeauna, imuabilă, fără a se prevedea cuceririle și restituirile teritoriale care îl așteptau, și cu privire la care Constantin Porfirogenetul nu avea nici o concepție proprie, nici mijloace personale de apreciere. De aceea, cu gîndul la frontierele restrînte de care vorbește, nu fără părere de rău, el vrea să codifice o filozofie politică bazată pe tot trecutul, dar ținînd seama de fatalitățile prezentului și să-i adauge tot prestigiul pe care putea să i-l dea un formalism bine ordonat. Este originea acestei opere utile și jalnice.

Încă mai înainte un protospatharios, Filoteiu, avusese ideea unor asemenea compendii cînd a scris, în 902, un opuscul privind „rînduirea pre-cisă a ordinii rangurilor la prea înaltele invitații la cină”¹⁰. În zilele noastre se cheltuiește o muncă întreagă cu rezultate adesea aleatorii pentru a des-coperi fragmentele de viață reală prinse în acest mozaic oficial, în vreme ce contemporanii de atunci, resemnați să fie despărțiți de epocile glorioase, erau mulțumiți să vadă toată această istorie care le devenise indiferentă trans-formată în rețete bune de exploatat. Este ceea ce se face de ani de zile pen-tru „cartea despre administrație”, pentru aceea „despre ambasade”, pentru

² Krumbacher, *Byz. Litt.* (referitor la manuscris). Vezi Bury, în „B. Z.”, I, 572 ș.u.; de Boor, *ibid.*, X, 70–90; Vasilievski, în „V. V.”, II, 79, ș.u.; Șestakov, *ibid.*, IV, 167 ș.u.; V, 19–62.

³ Despre Περιφανές και περίδοξον παιδευτήριον (Celebra și vestita școală) de la Studion, rivalul său, Viața Sf. Nicolae Studitul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 869.

⁴ Photios ar fi căzut în dizgrație pentru că l-ar fi făcut „tilhar și asasin”, 688–689.

⁵ Ed. Bonn. Cf. Gelzer, *Sextus Julius Africanus*, II¹ (1885), 280 ș.u., 357 ș.u.

⁶ Ed. Bonn.

⁷ Gelzer, *Kultur*, 39–41.

tratatele relative la ceremonii și la tot ce putea fi de folos nevoilor actuale ale Imperiului⁸.

157 // Alegerea textelor care formează vasta colecție de membre amputate: manual despre administrație⁹, manual despre theme, manual diplomatic, manual despre ceremonii, arată și cât de mult înțelegeau bizantinii să rămână legați, fără nici o deviație, de vechea Romă. Sînt deci în această culegere extrase sau mențiuni din Dionisie din Halicarnas, din Polybiu (mai ales pentru Sicilia — indicînd cât de mult se ținea la posesiunea ei — și pentru Asia occidentală pe care și-o rezervau bizantinii pentru o integrare împotriva arabilor), apoi din Appian și din Iosephus Flavius, din Diodor de Sicilia și din Cassius Dio, o bucată foarte scurtă din Arrian, altele din Herodot și din Thukydide, și cîteva pagini doar din Socrate, istoricul bisericii și dintr-un alt scriitor al epocii, Eunape (privind raporturile cu perșii și „scito“-goții alungați de huni)¹⁰. Se mai folosesc rapoarte, alte documente oficiale, lucrarea în greaca vulgară a magistrului Leon Katakylas scriind la mănăstirea din Sigriana din porunca lui Leon Filozoful, sau a lui Filostefanos, care a scris despre insule. Abia o mențiune despre Sf. Grigore și cîteva Acte ale martirilor¹¹. Se vede bine din această alegere direcția absolut practică a celor care au tăiat și potrivit împreună fragmentele. Cît privește compilația personală, alături de antici: Homer, Herodot, Aristofan, Polybiu, Isocrate, stau gramaticii Hierocly, Heseschius, // Nicolae din Damasc, secretarul lui Herod¹², apoi Epifan din Cipru, Ioan Katadelful, Lidus, Agathias, Ștefan din Bizanț, Teofan, Menandros, Dexipos.

158 În tratatul „despre administrație“ (949—952), dedicat fiului împăratului Constantin, Romanos II, sînt înfățișate toate națiunile vecine, cu îndemnul de a face chiar imposibilul pentru a menține pacea necesară acestui imperiu, a cărui alcătuire internă este descrisă în lucrarea despre theme, cuprinzînd pînă și note asupra dialectelor grecești și informații arheologice și etimologice.

O politică se desprinde din această operă de mozaic sau de compilație. O recunoaștem cînd vedem că Mihail III apare ca un „bun creștin“ — apreciere ciudată venind de la nepotul de fiu al Macedoneanului¹³ — iar Romanos Lecapenos ca un ipocrit, un călcător al bunelor obiceiuri¹³, în stare să dea

⁸ De Boor, *Excerpta historica jussu imperatoris Constantini Porphyrogenetae confecta*, Berlin, 1905—1906 (cf. Heisenberg, în „Deutsche Literaturzeitung“, 1909, 146 ș.u., și 1916, 716; Rademacher, în „B. Z.“, XVII, 493 ș.u.), II. De Boor, *Excerpta de legationibus*, Berlin, 1903, 2 vol; III, *Excerpta de insidiis*; IV, *Excerpta de sententiis*. Cf. Kraşeninnikov, în „V. V.“, XIII, 113 ș.u., *ibid.*, VIII, 479 ș.u.; X, 416 ș.u.; XI, 45 ș.u., 103 ș.u. (despre περί θηνικῶς): *De adm. imp.*, ed. Bonn. Cf. Bury, „B. Z.“, XV, 517 ș.u.; Ἐπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, VII, 138 ș.u.; Armin Pasić, *Cara Konstantina Porfirogeneta De administrando Imperio Glave*, 29—36, Zagreb, 1906. Apoi *De caerimoniis*, ed. Bonn. Cf. „V. V.“, III, 362 ș.u.; Diehl, *Sur la date de quelques passages du Livre des cérémonies*, în „R. ét. gr.“, 1903; Bury, *The ceremonial book of Constantine Porphyrogenetes*, în „Engl. hist. rev.“, XXII (1907), 209 ș.u., 417 ș.u.; Millet, în „Mélanges“ Kondakov, 281 ș.u. Despre *De virtutibus et vitiis*, Kraşeninnikov, în „V. V.“, XX, 149 ș.u. Cf. Bütner-Wobst, în „B. Z.“, X, 66—69; XV, 88 ș.u.

⁹ *De administrando imperio*, ed. Bonn.

¹⁰ De Boor, *Excerpta de legationibus* (citată mai sus, în nota 8).

¹¹ *De caerimoniis*, ed. Bonn, 456—457.

¹² Scriitori antici rămași necunoscuți, 107—109.

¹³ *De adm. imp.*, 605, 606.

o prințesă bizantină ca soție unui fals împărat bulgar¹⁴. Un nepot al lui Teofan a primit și el de la ruda sa, același împărat Constantin¹⁵, misiunea de a acoperi cu vâlul uitării în povestirea evenimentelor contemporane, crima care instalase noua dinastie, punându-i-se la dispoziție piesele oficiale, precum și relatarea gramaticului Teofrast despre evenimentele din Sicilia¹⁴. Dar în cele din urmă, împăratul însuși s-a apucat să povestească, pe baza unor anchete ca aceea contra lui Santabarenos, sau de anale consulare, sau a operei protospatharului Manuil — dar amintindu-și totodată tot ce citise în operele antichității și folosind, pentru o mai bună difuzare a lucrării sale, forma Vieților de sfinți — istoria însăși a familiei domnitoare, și de astă
159 dată toată lumea, și // Senatul și armata poartă vina crimei inițiale. Singur Vasile Macedoneanul este curat de orice vinovăție¹⁵.

Puțin după această compilație supravegheată chiar de către împărat, un călugăr din Amalfi, Ioan, a fost trimis între 950 și 1050 la Constantinopol, unde a pregătit după texte grecești cartea sa despre minuni, *de miraculis*¹⁶.

Partea cea mai originală dintr-o altă compilație, „Tactica” lui Leon VI — lucrare de recomandări minuțioase ale unui spirit practic, controlat de experiență și perfect realist¹⁷ — este aceea care înfățișează pe dușmanii obișnuiți ai Imperiului: persii care luptă când se retrag, „turcii”, adică maghiarii, care nu respectă nici un jurământ, nu țin seama de nici un dar și aleargă după câștig fără a se satura vreodată, adversari de temut care folosesc în același timp arcul și lancea și opun un front de cai înzăuați în fier; bulgarii deveniți creștini, dar care nu au pregetat să atace Imperiul în momentul când acesta trebuia să facă față atacului arab. A fost mai bine că pedeapsa le-a venit din partea acestor „turci”. Și împăratul recomandă să se păzească pacea cu acești vecini împotriva cărora el nu vrea să dea sfaturi militare. Cât despre „franci” [care sînt] — slabi la trup, dar ușor de captat prin bani, plini de spontaneitate și de avînt — și despre „lombarzi”, ce sînt în parte prieteni, în parte chiar supuși: ei trebuie să fie tratați în felul în care „sciții” îi tratează pe imperiali. În sfîrșit slavii, mai degrabă blînzi și
160 primitivi, odinioară mîndri de libertatea lor // în vechile lor cantonamente de dincolo de Dunăre, ei slujesc [azi] Imperiului ca auxiliari¹⁸.

Cei mai răi dușmani, cu atacuri fulgerătoare însoțite de sunetul trîmbițelor și al tobelor, sînt bineînțele arabii, luptînd călare pe cămile și pe cai iuți, care se folosesc și de concursul infanteriei „etiopiene”. Uneori, uniți

¹⁴ Vezi ed. din Bonn reluată de Migne, *P. Gr.*, CIX. Cf. Hirsch, *Byzantinische Studien*, 118 ș.u.; H. Wäschke, în „*Philologus*”, 37, VII, 1877, 255 ș.u.; de Boor, în „*B. Z.*”, X, 62—65; „*V. V.*”, XXI², 15 ș.u.

¹⁵ Ed. Bonn, după continuatorii lui Teofan, 211—353 (și în Migne, *P. Gr.*, CIX, c. 225—369).

¹⁶ P. Michel Huber, *Johannes monachus liber de miraculis*, Heidelberg, 1913. Ο Παιδεία βασιλική πρὸς τὸν Πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον (Educație împărătească pentru Constantin Porfirogenetul) datorată unui oarecare Teofilact, în Migne, *P. Gr.*, CXXVI. „Hermippos”, dialogul despre astrologie, este poate mai vechi (ed. Kroll și Viereck, „*Ερμιππος ἡ περὶ ἀστρολογίας*”, Leipzig, 1895). Originalul este arab; drept autor este numit Ioan Katrarios. Cf. Franz Boel, *Quellen des Dialogs Hermippos*, în „*Memoriile*” Academiei din Heidelberg, 1912.

¹⁷ El nu admite prezicerile prin vise, dar trimite pentru „astrologie” la Ptolemeu, Aratus și Ioan Lydus; epilog. paragrafe 22, 67.

¹⁸ Par. XVIII, 39 ș.u.; *ibid.*, 78 ș.u.

cu băştinaşii Ciliciei, ei îşi îndreaptă atacul spre Tarsos şi Adana; ei trebuie să fie pînă la trecerea munţilor, cînd se reîntorc încărcăţi de pradă, fără de care acest neam de trîndavi, nu ar putea trăi. Bărcile lor de piraţi, vor trebui de asemenea supravegheate cu atenţie¹⁹.

Urmînd acest exemplu, şi epoca războaielor viitoare îşi va avea şi ea compilaţia sa privitoare la tactică. Aşa cum manualele precedente fuseseră ale lui „Constantin”²⁰, acuma şi acestăalt — avînd la bază scrierile lui Sextus Iulius Africanus, vechiul Polyainos, şi tratatul anterior pus pe seama împăratului Leon — va fi atribuit lui Nikefor Focas, care poate că l-a şi comandat²¹. Dar el pare totuşi să aparţină împrejurărilor din anul 1000, judecînd după sistemul pe care îl preconizează, aplicabil doar la singura campanie contra unor luptători de guerilă ca aceia ai „Imperiului al doilea bulgar”.

161

// Căci acuma, nu numai că se poartă război, dar este şi o înclinaţie spre descrierea lui, spre încercarea de a-l defini. Cum sub Nikefor Focas fuseseră consemnate în scris o serie de precepte de un caracter mai degrabă general, acum sub Vasile II, încă tînăr şi avînd a fi călăuzit, doi scriitori — dintre care unul avea în vedere atacul, iar celălalt formarea armatei²² — s-au ocupat de ceea ce constituia acum cîntea şi gloria Imperiului. Faţă de arabi, cărora li se răspunde întocmai la incursiuni (κοῦρσοι), se pune doar problema apărării frontierei, dar toată atenţia se concentrează asupra bulgarilor. S-a crezut că ar fi vorba de sfîrşitul campaniilor contra celor din Pontul Euxin şi aşadar epoca lui Sviatoslav pare prea îndepărtată. Dar cum ruşii nu mai sînt aliaţi, ci soldaţi imperiali, asemenea acelor μαλάρτιοι pe care am fi bucuşii să-i putem identifica, cum la fiecare pas este vorba de clisuri, de regiuni greu de invadat, sau de stînci înalte²³, cum nu se găsesc provizii şi mai ales grîu — ceea ce nu se potriveşte cu regiunile din estul balcanic atît de populate de grecime — trebuie să ne gîndim la expediţiile atît de anevoioase din cauza terenului purtate în regiunile de munte improprii culturii, ale Macedoniei. Trebuie deci admisă datarea din jumătatea secolului XI. Aşa-zisii *doukatores* cu nume romanice (pe româneşte *ducători*, cf. *călători* pentru ὁδῖται) corespund aceleiaşi moment. Pecenegii men-

¹⁹ *Ibid.*, 110 ş.u.

²⁰ Dar manualul de tactică ce i s-a atribuit ar fi al lui Constantin VIII (1025–1028); vezi Mittard, în „B. Z.”, XII, 586.

²¹ Publicat ca urmare la Leon Diaconul, ed. Bonn. Despre *Praecepta Nicephori* [περί παραδρομῆς πολέμου (despre desfăşurarea războiului)] apărute în „Notes et extraits de la Bibliothèque du Roi”, XXXVI, 67–127 şi în „Memoriile” Academiei din Petersburg, seria 8-a, VIII, 40; Charles Graux, *Traité de tactique connu sous le titre de περί καταστάσεως ἀπλήκτου*, Paris, 1898; Pécz, în „B. Z.”, VIII, 509; Vári, *ibid.*, XXX, 49 ş.u.; Kulakovski, în „V. V.”, V, 398 ş.u. (el atribuie „Tacticii” lui Leon data de 890–891); XI, 547–548; *ibid.*, VII, 646 ş.u.; Pargoire, *ibid.*, X, 63 ş.u., 499 ş.u.; Bernadski, în „Byz.”, VII, 333–335. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 268, 636–638.

²² *Incerti scriptoris byzantini saeculi X liber de re militari*, ed. P. Vári, Leipzig, 1901. Cf. Kulakovski, în „B. Z.”, IX, 547–558. Este vorba în adevăr de locuri ὀλώδεις καὶ δύσβατοι (mlăştinoase şi greu de străbătut), de στενότης (îngustimea) terenului, de lipsa de provizii, de barbari învinşi, de o gardă de ruşi. S-ar putea deosebi şi un autor pentru „velitatio” şi un altul pentru „castrametatio”.

²³ *Ibid.*, 32: ἀβάτου τελείου ὄντος τοῦ τόπου (locul fiind cu totul de nestrăbătut); *ibid.* Este vorba de „klisuri”; 35, 38.

ționați aparțin acestei epoci precise în care *Ῥωσία* începe să aibă un sens pentru imperiali ²⁴.

162 Recucerirea Cretei de către Nikefor Focas a fost celebrată de un diacon Teodor, dealtminteri necunoscut, în cinci // „akroase” ale unei poezii mediocre. El cunoștea pe Homer și Plutarh și credea că poate pune față în față pe împăratul său cu Scipio, Sylla, Cezar și cu eroii vechii Rome. În versurile sale scurte, care nu sînt lipsite de armonie, el imită vocabularul și stilul modelelor sale. Nu sînt rare discursurile frumoase, dar în mijlocul acestor versuri de imitație antică mai găsim alte două, compuse din cuvinte arabe ²⁵.

Aceluiași domeniu al compilațiilor îndrăgit de această epocă, îi aparține și lexicul gramatical care este totodată un dicționar arheologic și istoric, prețios instrument de lucru pentru erudit, opera lui Suidas, despre care cunoaștem doar numele ²⁶.

Un necunoscut a întocmit într-o formă vulgară o primă culegere, curînd sporită, a povestirilor și legendelor privind originile Constantinopolului, în care a fost rezumată între cele două ofensive ale lui Heraclius și Nikefor Focas toată viața Imperiului ²⁷.

Pentru Viețile Sfinților se purcede la fel, într-o epocă în care se caută înainte de toate o culegere completă, comodă și — depășind localismul, arhaismul și individualismul — ușoară de citit.

163 Să cercetăm mai întîi caracterul lor pînă în secolul X. Acest secol de un spirit atît de realist va oferi Vieți de sfinți ca acea a Sf. Luca cel Tînăr, în care contemporanul și tovarășul acestuia făcînd istoricul războiului bulgar, al păcii încheiate cu țarul Petru, al atacului „turcilor” (maghiari) în Atica, notează localitățile din Bathy, probabil pe coasta asiatică a Euxinului, alături de cele din Atica și din vecinătatea acesteia pînă la Larisa // și la insulele vecine, unde călugărul anonim se arată a fi la el acasă ²⁸.

Viața Sf. Caterina, martiră sub Maxențiu (Maximian) ²⁹, are un caracter foarte neobișnuit. Dezbateră dintre reprezentantul împăratului și sfîntă este interesantă. De o parte și de alta se poartă o discuție despre transmiterea poetică a lui Homer și „Orfeu” (!) în legătură cu „Theogonia” și despre rolul zeilor în Olimp; Platon nu lipsește nici el. Îl regăsim în Viața Sf. Eustratie și a tovarășilor săi, în care discuția este îndreptată asupra dialogului „Timeu” al lui Platon ³⁰ precum și asupra lui Hesiod.

Cutare viață de sfînt, de pildă cea a demoniacului scit Andrei cel Bun, scrisă de duhovnicul său, Nikefor, oferă alături de lungimi de roman de aventuri și de povestirea unor visuri impresionante, aspectul Constantinopolului

²⁴ *Ibid.*, 28, 29.

²⁵ Migne, *P. Gr.*, CXIII, c. 993—1058.

²⁶ *Suidae Lexicon*, ed. Bernhardt, 2 vol., Halle-Braunschweig, 1834—1853; *Suidae Lexicon editi Ada Adler*, I, Leipzig, 1928. Lămuriri abundente, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 562 ș.u.

²⁷ Preger, *Scriptores originum*; cf. Diehl, în „B. Z.”, XXX, 192 ș.u.; Krumbacher, *Byz. Litt.*, 423 ș.u.

²⁸ Migne, *P. Gr.*, CXI.

²⁹ *Ibid.*, CXVI, c. 284 ș.u.

³⁰ *Ibid.*, c. 490 ș.u. Despre Ajax și Ahile, Viața Sf. Marcel, *ibid.*, c. 705.

contemporan, cu piața sa de sclavi, cu brutăriile și cârciumile sale, cu grupurile de tineri depravați care își bat joc de acest imitator vagabond al Stilitului, cu duhovnicii săi lacomi de bani, cu negustorii de fructe care își expun mărfurile în vase mari de sticlă, cu eunucii săi suspecti cu lungi plete blonde, cu copiii săi cruzi care se înverșunează contra trupului scheletic al nenorocitului, cu porticurile sale unde vin să-și afle un culcuș cîinii [fără stăpîni], cu prostituatele sale, ale căror mijloace de seducțiune sînt minuțios descrise³¹ și totodată cu garda orașului, *vigla*, care aleargă după acest fel de persoane, cu așa-zisul *kerketon* care ia în primire pe bețivani, cu carele cu boi ale țăranilor beți mînați ca pentru o întrecere în Circ. I se înfățișează cititorului spectacolul unei înmormîntări fastuoase și se adaugă critica unei vieți de plăceri. Menționarea precisă a cartierelor din orașul imperial arată clar că autorul era originar de aici.

164

// Aflăm descrieri, ca aceea a vîntului puternic care ridică țiglele de pe acoperișuri și trezește vaietele țăranilor din colibe, dialoguri culese de pe buzele contemporanilor. Tot Bizanțul popular al străzilor și al tavernelor re trăiește în aceste pagini pline de o viață așa de hazlie. Se amestecă și un element sentimental, care este aproape nou pentru vremea aceasta. Cînd sfîntul rătăcitor caută să se încălzească lîngă cîinele fără căpătîi, care și el se depărtează de mizeria lui: „Vezi, își zice el, nenorocitul, cît de mari sînt păcatele tale, dacă pînă și cîinii te ocolesc și nu te primesc ca un cîine printre ei“.

O imaginație bogată îi îngăduie acestui scriitor plin de vervă să creeze spectacole paradisiace, în contrast cu lipsa totală a bietului zdrențăros, care străbate cu o călăuză supranaturală spațiile stelare, așa cum va face Dante în viziunea sa. Este o poezie, și din cele mai alese, în aceste miraje ale cerului³².

Noua hagiografie, pe jumătate profană, degenerază în felul acesta și trece uneori în alt domeniu, acela al romanului. Nu-i mai lipsește decît dragostea pentru a semăna cu acelea ale unui Ahile Tatius³³. Apocalipsul Anastasiei, rezultînd dintr-o confuzie, aparține aproape acestei categorii³⁴.

Raritatea acestor Vieți de sfinți contemporani este caracteristică pentru spiritul timpului³⁵.

165

Dar munca de strîngere la un loc și de organizare a întregului acest roman al sfinților³⁶ a și fost făcută de Simion Metafrastul, // tîlmăcitorul lor din ordinul stăpînului său Constantin Porfirogenetul, punînd cea mai mare

³¹ Sînt auzite cum strigă: Πόρνευσον, σαλέ, καὶ κόρεσον τῆς ψυχῆς σου τὸ ἐπιθύμημα (Trăiește în dezrăbălare, ticălosule, și saturează pofta inimii tale).

³² Prezicerea că niciodată Constantinopolul nu va fi cucerit; Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 53.

³³ Cf. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, în „R. q. hist.“, XXXVII (1903), 56—122; *Saint Cassiodore*, în „Mélanges“ Paul Fabre, Paris, 1901, 40—50.

³⁴ Rudolf Homburg, în „Z. f. w. Theol.“, XLVI (1903), 434—466 și *Apocalypsis Anastasiae*, Leipzig, 1903.

³⁵ Trebuie observat totuși că martorii mincinoși fac parte din ingredientele a ceea ce părintele Delehaye numește „pătimirile epice“ ale martirilor; Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, 251 ș.u.

³⁶ Vezi și L. Zopf, *Heiligenleben im X. Jahrhundert*, Tübingen, 1908.

grijă la aceasta, fiind vorba să fie tocmiți și interpreți pentru limbile: latină, siriacă, arabă, armenescă și ebraică ³⁷.

Acest Simeon, autorul unui imn despre comuniune ³⁸, a fost mare loghet sub cei doi împărați războinici din a doua jumătate a secolului, precum și sub Vasile II. Apărător ocazional al credinței creștine contra musulmanilor ³⁹, el a avut răbdarea să strângă laolaltă, ca mărturii ale adevăratei ortodoxii, aceste Vieți de sfinți din epoci diferite și foarte diverse ca stil, din care a alcătuit un corpus care va dăinui de-a lungul vremurilor și va fi tradus în toate limbile ortodoxe ⁴⁰.

166 Însă compilația Metafrastului n-are nici o adevărată ordine interioară. Ea pune alături biografii de origini diverse și de caracterul cel mai deosebit. Sînt unele care înfățișează fapte istorice fără nici un ornament literar, altele// dimpotrivă, sînt un fel de schițe de roman, ca cele despre care a fost vorba, sau — ca aceea a Sf. Iacob Călugărul — conțin o simplă anecdotă (rezistența sfîntului la toate capcanele femeiești) ⁴¹. Se mai află și unele simple comemorări. Viața Sf. Androcin are concizia unui proces-verbal ⁴², în vreme ce Viața Sf. Ioan Hrisostom este o vastă glorificare de conținut vag. Cea a Sf. Ifrim Sirianul este absolut retorică. Anacronismele nu lipsesc. Îl vedem pe Traian luptîndu-se cu „sciții” și fiind pus apoi să se opună perșilor. Uneori sînt citate izvoarele contemporane, se păstrează cîteva nume de autori. Sînt scrieri care, evident, sînt consacrate unui cult local: din Alexandria, Lamp-sacus. Din Viața Sf. Auxentiu poate fi cunoscută topografia Constantino-polului și a împrejurimilor sub Teodosie II ⁴³. Mai sînt și simple fragmente, ca acela al Vieții Sf. Teofan ⁴⁴, atît de bogată în date contemporane.

Compilatorul revede doar stilul și adaugă uneori niște considerații morale. Dar în Viețile Sf. Samson și Sf. Teoctist, precum și în lauda Fe-cioarei, care sînt opere personale, el se afirmă totuși ca un povestitor iscusit, priceput la despuierea izvoarelor și la armonizarea povestirii, așa cum ar putea face un autor expert în tragedii. În prima din Vieți autorul apare

³⁷ Vezi *De adm. imp.*, 184, 188; text urmărit și comentat de Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 41—42.

³⁸ Vezi Dreves, în „Stimmen aus Maria-Lach”, XLVI, 529—537.

³⁹ Călugărul Teognoste, trimis de Ignatie la Roma, a scris o „comemorare a tuturor sfinților”; Migne, *P. Gr.*, CXLV, c. 850 ș.u., în vreme ce Niketas, zis filozoful, retor al patriarhiei ecumenice, combătea pe arabi într-o scrisoare adresată lui Mihail III; *ibid.*, CV, c. 808 ș.u. Cf. *ibid.*, CVI, c. 189 (referitor la patriarhul Antonie). Vezi pentru Cosma, așa-zisul „vestitor”, *ibid.*, c. 1005 ș.u. Despre unii contemporani și elevi ai Sf. Ioan din Damasc (Abukara sau Teodor din Kara și Cosma din Ierusalim, episcop de Naiuma), *ibid.*, XCVII și XCVIII, c. 457 ș.u.

⁴⁰ Vezi îndeosebi Vasilievski, *Le code synodal du Métaphraste* (după Viața lui Simion de Marc Evgenikos), Petersburg, 1899. Cf. Vasilievski, *Simion Metafrastul*, în „J. Min. I. P. r.” (1880), 379—437; Delehay, în „R. q. hist.” (1893) 49—85; Vasilievski, *Siméon le Métaphraste* (studiu de manuscrise după Sinaxarul din Mardough), Petersburg, 1899; Ehrhard, în „Römische Quartalschrift”, 1897, 531—553; „V. V.”, V, 295 ș.u.; Grégoire, în „Byz.”, VI, 488 ș.u.; Delehay, în „American Ecclesiastical Review”, XXIII (1900), nota 2, 113—120.

⁴¹ Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 1213 ș.u.

⁴² *Ibid.*, CXV, c. 1049 ș.u.

⁴³ *Ibid.*, CXIV, c. 1377 ș.u.

⁴⁴ *Ibid.*, c. 10 ș.u.

ca martor. Ni se arată omul din secolul X, amator de realități vii, gustînd din plin savoea autobiografiilor ⁴⁵.

167 Colecția Metafrastului este deci lipsită de unitate, cu acele biografii scurte, în care ce interesează este doar faptul, cu acele schițe de roman în felul noii literaturi, cu acele glorificări foarte întinse, în care abia puțină realitate plutește la suprafață, cu acele simple // anecdote, în vreme ce elaborarea compilatorului nu privește decît stilul și generalitățile morale adăugate la vechea urzeală. Dar, este evident că el a făcut o alegere, înlăturînd din aceste Vieți tot ce putea aduce vreo vătămare ortodoxiei, tot ce nu cadra cu doctrinele religioase și politice din acel moment. El a suprimat probabil multe texte socotite neadmisibile, întocmai ca mărturiile istorice pe care Porfirogenetul a crezut că trebuie să le treacă cu vederea și care au pierit.

Înșuși calificativul de Metafrast indică munca grea de traducător pe care a trebuit să o facă asupra unor texte negrecești în vederea compilării. Dar această trudă grea cere o altă explicație decît sentimentul de pietate pentru sfinți, sau o curiozitate literară față de ei.

Într-o epocă în care se urmărea stabilirea, consolidarea și crearea de lucruri definitive, Simeon a adus așadar contribuția sa în domeniul religiei. Nu mai era vorba de acum înainte de interpretarea dogmei; sosise ora pentru așezarea sa temeinică pe sacrificiile martirilor, pe exemplul mărturisitorilor și al oamenilor de o viață sfîntă. Era nevoie de un Plutarh al idealului creștin: Metafrast a înțeles să fie el acela.

Literatura originală este lipsită de personalitate și de însuflețire. Oamenii se mai află încă în faza studierii antichității și a restudierii ei. Scriitorii sînt mai mult școlari decît erudiți, avînd tehnica la dispoziția lor și fiind mîndri de a putea face paradă de știința lor.

S-a văzut că și împărații chiar — foarte deosebiți prin educația lor „universitară” de întemeietorul dinastiei de un spirit atît de puțin sofisticat — se îndeletnicesc cu scrisul. Cunoaștem Omelii datorate lui Leon Filozoful și lui Constantin Porfirogenetul ⁴⁶.

168 Un patriarh bizantin ca Nicolae (901—907, 912—925), // supranumit „misticul” numai pentru că fusese secretarul intim al împăratului său, a lăsat scrisori politice care îngăduie să fie socotit un fel de Cassiodor bizantin ⁴⁷.

Scrisorile acestui prelat († 15 mai 925) se deosebesc hotărît de epistolografia bizantină obișnuită prin strînsa lor legătură cu realitatea concretă, fie că este vorba de apărarea insulei Cipru (ajunsă tributară califilor de trei secole) ⁴⁸ contra abuzurilor arabilor, fie că se adresează pentru un act de generozitate sau pentru menținerea păcii țarului bulgar Simeon și arhiepiscopului lui ⁴⁹. Asemenea lui Hrisostom, mergînd să-l îmblînzească pe gotul Gaînas, el folosește amintirile istoriei pentru a convinge pe dușmanul împă-

⁴⁵ *Ibid.*, CXV.

⁴⁶ Vezi „B. Z.”, X, 166 ș.u.; Serruys, *ibid.*, XII, 167 ș.u.; L. Petit, în „É. O.”, III, 245—249. Despre Teofan Nonnos, care a redactat pentru Constantin o carte de medicină, L. Cohn, în „B. Z.”, IX, 154 ș.u.

⁴⁷ Ed. Migne, *P. Gr.*, CXI. Cf. Lampros, în „B. Z.”, I, 551 ș.u.; „Sbornik”-ul din Sofia, X, 372 ș.u.; Zlatarski, *ibid.*, XI, 3—54. Vezi și Krumbacher, *Byz. Lit.*, 458—459.

⁴⁸ Scrisoarea 1; Migne, *P. Gr.*, CXI.

⁴⁹ Scrisoarea 3 și cele următoare.

ratului⁵⁰, Leon de Tripolis, care voia să meargă pînă la Constantinopol și care va fi pedepsit pentru agresiunea sa⁵¹. El amintește chiar opera îndeplinită de tatăl⁵² șefului bulgar, dorința lui fierbinte de pace⁵³ și dă exemplul arabilor care respectă Imperiul⁵⁴.

Ceea ce reține atenția în aceste scrisori, este părăsirea punctului de vedere pur bizantin, autoritatea ecleziastică pe care patriarhul și-o atribuie față de Simeon, pentru că este și acesta creștin deopotrivă cu tînărul împărat, față de care Nicolae adoptă o atitudine de epitrop; ba mai mult încă, rolul moral pe care și-l arogă față de arabi chiar, cărora li se adresează în numele respectului pentru tratate, a datoriei față de supușii lor și de ceea ce numim azi // „umanitate“. El îndrăznește să afirme că dorește în același grad salvarea romanilor și a bulgarilor și se oferă să trateze el însuși pentru a dobîndi pentru Simeon ceea ce dorește: „fie tributuri, fie altceva“⁵⁴.

Dar se știa să se și ridă la Bizanț, și se dispunea de toate mijloacele cochetăriei stilului de care a uzat și abuzat occidentul modern. Dovadă stau cele zece scrisori ale aceluși Leon, trimis de stăpînul său la curtea lui Otto III, pe care l-a căutat în „Longobardia“ sa, mergînd pînă în „Francia“ italiană, și care a fost martor la Roma la înălțarea antipapii Filagatos^h, precum și la caznele și moartea acestui nenorocit. Scriind prietenilor săi din Constantinopol, el se arată priceput la glumă, măcar că se complăce în citarea autorilor antici⁵⁵.

Poezia nu este reprezentată decît de Ioan Kyriotes, zis „Geometrul“ și de Constantin din Rodos.

Primul, mai întîi protospathar, apoi episcop, contemporan și devotat al lui Nikefor Focas, este un autor de epigrame care a scris și laudele Fecioarei și ale lui Hristos, și ale cutărui sfînt, precum și poezii recomandînd ascetismul (care pare să-l fi cucerit și pe el), fără a mai socoti diferite opusculă în proză⁵⁶.

„Geometrul“, sau „Pelerinul“, autor nu numai al acestor versuri întru slava Sfintei Fecioare, a Bunei Vestiri, și a Sf. Pantelimon, dar și al unor epigrame din „Paradisul“ său, în care se adresează chiar unui pictor contemporan, // face în alte scrieri elogiul împăratului Nikefor Focas, al unui Staurakios, al mamei sale Niobe. Patriot bizantin, pomenind cu durere de ravagiile „agarene“ [arabe] în Orient, „scitice“ în Occident, el va îndrăzni, chiar cînd îl adulează pe Ioan Tzimiskes, să laude isprăvile lui Nike-

⁵⁰ *Ibid.*, c. 133.

⁵¹ *Ibid.*, c. 136–157.

⁵² *Ibid.*, c. 161 ș.u.

⁵³ *Ibid.*, c. 168. Cf. Gay, *Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique*, în „Mélanges“ Diehl, 97–101.

⁵⁴ Εἶτε φόρου, εἶτε τι ἕτερον; Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 120. Și urmează mai departe χρυσοῦ ποσότητι, ἡματιῶν, τυχόν δὲ καὶ γῆς τι μέρος (în cantitatea de aur, de veșminte, și o oarecare parte de pămînt); c. 124.

⁵⁵ Ediția Sakkellion, în Σοφία (1892), 217–222. Cf. E. Schramm, în „B. Z.“, XXXV, 89 ș.u.
⁵⁶ Ed. Migne, *P. Gr.*, CVI, 812 ș.u., și Tacchi-Venturi, *De Joanne Geometra*, în „Studi e documenti di storia e diritto“, XIV (1893), 132 ș.u.; Sternbach, *Joannis Geometrae carmen de S. Panteleemone*, Cracovia, 1892 („Dissertationes de l'Académie“, secția filologică, XVI, 218–303). Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 169 și îndeosebi 731 ș.u. Cf. „B. Z.“, V, 481–483; Bury, *ibid.*, VI, 134 ș.u.

for Focas, asasinat de o femeie după ce a înfrînt șase ani de-a rîndul pe sciți, asirieni și fenicieni ⁵⁷. Îl cunoaște pe Platon și îl slăvește într-una din bucățile sale de o factură atît de savantă ⁵⁸.

El este un poet, și un adevărat poet ⁵⁹. Nu numai prin măiestria formei cu metrică împrumutată antichității, cu tot acel vocabular arhaic și cu o sintaxă complicată, dar mulțumită avîntului care însuflețește poemele sale. Printre ele sînt multe epigrame de o mare concizie. A scris și bucăți în proză și elogiile unei serii de martiri. A scris și lauda mărului, a cărui întietate nu poate fi întrecută de nici un alt fruct ⁶⁰. Cunoaște pe scriitorii trecutului elenic pe care îi citează bucuros de la Homer la Platon și vădește o inițiere serioasă în istoria și legenda strămoșilor greci, ceea ce nu îl împiedică să transpună în ritm popular o parte din Biblie ⁶¹.

171

El nu este numai glorificatorul principilor de pe tron, dar și acela care, celebrîndu-l pe Ioan Tzimiskes, amintește totodată cu fidelitate de tragica moarte a lui Nikefor ⁶². Poezia sa nu se depărtează de viața contemporană. O bucată este închinată mănăstirii de la Studion ⁶³, o alta orașului înfloritor, Niceea ⁶⁴. Nu este la el nimic silit — ca la poeții ce se țin numai // de tradiție — în versurile simple și emoționante de o fluentă armonioasă, care descriu o călătorie pe coasta Asiei, prin șesurile pe unde invadatorii „amalekiți” și focul au distrus întreaga recoltă, amenințînd cu foametea Capitala ⁶⁵. Rîndurile despre moartea tatălui său pe care l-a îngropat sînt într-adevăr sincere: un sentiment real este înveșmîntat într-o poezie discretă și armonioasă ⁶⁶. Dar din opera sa nimic nu întrece imnul către primăvară, trimisă de Hristos: Νῦν ζέφουροι πνεύουσιν κατ' ἄνθεα (Acum zefirii adie peste flori). Îi pare rău că nu poate participa el însuși, bătrîn, scăpătat și trist, la această bucurie a lumii reînnoite ⁶⁷.

Poet de circumstanță, Constantin din Rodos, supranumit „Asecretis” — deci încă un secretar, scriind sub Constantin Porfirogenetul — laudă frumusețile bisericii Sfinților Apostoli, precum și ale Sfintei Sofii, defăimînd însă cu grosolănie sensul păgîn al termenului de înțelepciune ⁶⁸.

În sfîrșit, găsim ca o amintire din cele mai bune imnuri vechi ale bisericii în bucata liturgică pomenindu-l pe Nikefor Focas, pe acela care „chiar decapitat sfințește prin darea în răscumpărare a singelui său”:

Ὅθεν, καὶ τὴν κάραν ἐκτμηθεῖς,
Ἀγιάσεις τῷ λύθρῳ τοῦ αἵματος.

⁵⁷ Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 812 ș.u., 901—923.

⁵⁸ *Ibid.*, c. 917. Cf. Sajdak, *Joannis Kyriolis Geometrae hymni in SS. Deiparam*, Poznań, 1931; cf. și în „Actele” Congresului al III-lea de studii bizantine.

⁵⁹ Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 812 ș.u., 868 ș.u., 888.

⁶⁰ El vorbește și de „geometrii din Elada” și îndată după aceea de soldați (c. 979).

⁶¹ *Ibid.*, 987 ș.u.

⁶² *Ibid.*, 901 ș.u., 919, 922—923, 927, 934.

⁶³ *Ibid.*, 942 ș.u.

⁶⁴ *Ibid.*, 951.

⁶⁵ *Ibid.*, c. 956—959.

⁶⁶ *Ibid.*, c. 262.

⁶⁷ *Ibid.*, c. 982—987.

⁶⁸ Ed. Ém. Legrand, în „R. ét. gr.”, IX (1896), 32—65. Altă ediție menționată în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 725. Vezi V. O. Wulf, în „B. Z.”, VII, 316 ș.u.

În acest Bizanț în care toți se închinău în fața celui ce purta sceptrul ca în fața lui Dumnezeu, această frumoasă poezie de un ritm atât de vioi, este și dovada unor sentimente care au fost prea multă vreme ignorate⁶⁹.

172 // Este imposibil de a fixa vreo dată unor mici poeme atât de lipsite de precizie, ca acela în care un om străin se plînge de singurătate⁷⁰.

Patriarhul Euthymie (907—912) a lăsat câteva opere literare⁷¹. Epoca următoare îl va avea pe Simeon cel Nou⁷², un mare mistic, ale cărui teorii însă sînt redată într-o formă nedecisă, care este obositoare.

Literatura polemică, de care ține în mică parte și Constantin Rodianul prin bucata îndreptată contra unui obișnuit al Curții, este inaugurată de fapt prin dialogul anonim „Philopatris”⁷³, imitat după Lucian, atribuit la început acestui Voltaire al elenismului în agonie, situat apoi în epoca lui Heraclius, spre a fi, în sfîrșit, definitiv așezat în vremea lui Ioan Tzimiskes⁷⁴.

173 Acest dialog plin de viață în care un naționalist bizantin visează la eliberarea Egiptului, la căderea Bagdadului, la luarea în stăpînire a „perșilor”, adică — ținînd seama de tendințele arhaizante dominînd la Constantinopol — a arabilor, nu poate să aparțină decît epocii de cuceriri în insule și în Asia. Autorul pe care îl încîntă umbra platanilor și care // vorbește de farmecul nopții, nu este numai un visător. Critica sa atinge în plin situația fiscală atât de nenorocită, care este reversul unei domnii glorioase. Tipuri curioase ale societății contemporane, ca astrologii care conspiră în „casa aurită”, sînt foarte bine redată. Stilul de o savoare amintind de Aristofan — de altminteri și Constantin Rodianul imită același model⁷⁵ — sporește valoarea acestui pamflet. În acest opuscul, de altfel atât de interesant, nu se află fără îndoială nimic real, nici ca manifestare de dușmănie față de un păgînism de pură suprafață, nici ca denunțare a vreunui conspirator⁷⁶.

Dar încă de pe acum sînt consacrate istoriei opere remarcabile, care îmbracă din nou haina unui stil șlefuit tinzînd la perfecția antichității.

⁶⁹ Publicat de L. Petit, în „B. Z.”, VIII, 401—412.

⁷⁰ Wagner, *Carmina*, 33—220. Pentru versuri ale lui Simion Logothetel, Vasilievski, în „V. V.”, II, 574 ș.u.

⁷¹ Jugie, *La Vie et les oeuvres d'Euthyme, patriarche de Constantinople*, în „É. O.”, XVI, 385 ș.u., 481 ș.u.

⁷² *Un grand mistique byzantin, Vie de Siméon le nouveau théologien (949—1022) par Nicéas Stéthatos*, ed. de părinții Ireneu Hausherr și Gabriel Horn, în „Or. chr.”, XII, 1528. Omeliile sale în Migne, *P. Gr.*, CXX.

⁷³ Ed. Hase, la sfîrșitul textului lui Leon Diaconul. Vezi K. J. Aninger, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft”, XII (1891).

⁷⁴ Ar fi suficientă menționarea Arabiei, care nu avea vreo importanță înainte de această epocă, precum și a rolului insulei Creta. După Krumbacher, *Byz. Litt.*, 459—461, vezi E. Rohde, în „B. Z.”, V, 1 ș.u. El are dreptate să vadă în „sciții” care jefuiesc pe supușii lui Sviatoslav. Cf. și Aninger, în „Historisches Jahrbuch...” citat mai sus; Robert Crampe, *Philopatris, ein heidnisches Konventikel des siebenten Jahrhunderts zu Konstantinopel*, Halle, 1894 (cf. Carl Neumann, în „B. Z.”, V, 165—168). Cf. de asemenea, *ibid.*, 210. E. Rohde are dreptate să nu admită că opusculul ar fi contemporan unei lupte între creștini și păgîni. El mai semnalează și noua popularitate a lui Lucian în sec. X.

⁷⁵ Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 725.

⁷⁶ Vezi și Rohde, „B. Z.”, VI, 475 ș.u.; X, 656; Ch. Tach, *De Philopatride*, Cracovia, 1897 („Disertațiile” Academiei, 312—331). Cf. „B. Z.”, XI, 578—580 și J. Papadopoulos, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions” 1921, 276 ș.u.; Emereau, în „É. O.”, 1922, 182 ș.u.

O parte din aceste lucrări s-au pierdut sau nu mai există decât ca fragmente, ca acelea purtând numele „toparhului Got”, un bun cunoscător al regiunilor din nordul Mării Negre⁷⁷.

Ocuparea Tesalonicului de către arabii lui Leon din Tripolis, un „barbaresc”, este descrisă cu simplitate, dar nu fără o înțelegere pentru formă, ale cărei modele sînt căutate chiar la Homer, în ciuda urii pentru „elenii mincinoși” mărturisită de autor, Ioan Kameniates, poet al acestui oraș și
174 *kouboukleisios* al mitropoliei, dar originar, cum // arată numele său, din teritoriul „slavon”. El scrie din refugiul său la Tarsos⁷⁸. Teodor Dafnopates, care a fost secretarul lui Romanos Lecapenos și a lăsat o culegere de scrisori⁷⁹ referindu-se și la scrierile lui Hrisostom, este menționat de Skylitzes printr-o istorie, alături de o serie întreagă de autori ale căror opere s-au pierdut⁸⁰.

Dar trebuie căutat în Leon Diaconul — originar din Caria, fiul unui Vasile din Calae și martor al campaniilor lui Nikefor Focas contra arabilor, bulgarilor și rușilor, și de asemenea ale lui Vasile II⁸¹, și glorificator al acestor războaie — tot ce a dat mai remarcabil această epocă în domeniul istoriei⁸². Și el se inspiră din trecutul literar antic: Homer, Herodot, Arrian, Periplus, dar și din profeții din Israel. El se interesează de fenomenele naturii: ploii, eclipse, comete, cutremure. Găsim la el mențiunea „prea învățatului logothet și magistrul Simeon”⁸³. Este primul autor de memorii pe care l-a cunoscut Bizanțul și el își datorește felul său de gândire acelei școli laice care începuse să formeze individualități bine definite.

NOTE

a. Mihail III „Bețivul”.

b. Teodora, mama lui Mihail III, bănuită a-l favoriza pe Teoctist, cel dușmănit și ucis de Bardas.

c. Ginerile lui Bardas, care l-a trădat pe acesta și aștepta o răsplată.

⁷⁷ Publicat în colecția din Bonn, dar și în „Zapiski” ale Academiei ruse, V, 2. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 268—269; „B. Z.”, X, 657—658; Fr. Westberg, în „V. V.”, XV, 71 ș.u., 227 ș.u.; H. Wäschke, în „Philologus”, 37, VII, 1877, 255 ș.u.; „V. V.”, XXI², 15 ș.u.

⁷⁸ Ca urmare la textul lui Teofan din ed. Bonn, și din Migne, *P. Gr.*, CIX.

⁷⁹ O alta din epoca lui Lecapenos, în Νεός Ἑλληνομνήμων, XIX, 29 ș.u., 139 ș.u.: XX, 139 ș.u., 324 ș.u. Despre acelea ale lui Teodor, mitropolitul Cizicului, *ibid.*, IX, 269 ș.u. Vezi și Sakkellion, în Ἐπιστολαὶ βυζαντινῶν, XV, (1892), 177 ș.u.

⁸⁰ Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 607 ș.u. Vezi și Lampros, în Σωτήρ, I, 186 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 459. Despre un „Synopsis” ajungînd pînă la Romanos III, Cumont, *Chroniques byzantines* cu privire la ms 11376, în *Anecdota Bruxellensia*, I.

⁸¹ La pp. 172, 173.

⁸² Ed. din Bonn. Cf. W. Fischer, *Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diakonos und Michael Psellos*, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung”, VII; M. Siuziumov, în „Viz. Obozranie”, II (1916), 106—166 (izvoare).

⁸³ P. 169.

d. Constantin VII nepotul de fiu al lui Vasile I Macedoneanul, ucigașul lui Mihail III. Nu este fără interes a sublinia atitudinea lui Leon Filozoful, tatăl lui Constantin Porfirogenetul, față de amintirea împăratului asasinat. Lucrul a fost explicat de unii istorici prin faptul că Leon ar fi fost în realitate fiul lui Mihail.

e. Se referă la căsătoria din 8 octombrie 927 a Mariei (Irina) Lecapena, nepoata lui Romanos Lecapenos, cu Petru, țarul Bulgariei, fiul lui Simeon.

f. Porfirogenetul.

g. Adică Boris-Mihail.

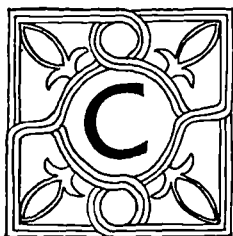
h. Vezi mai jos p. 339, nota h.

FLUXUL ȘI REFLUXUL REVANȘEI BIZANTINE

I

RĂZBOAIELE DE RECUPERARE ÎN ASIA

a ideal și sens al legitimității, Bizanțul se afla chiar și acolo unde de mult nu mai pășise nici un soldat al Imperiului. Până și în Siria pierdută mai rămânea întotdeauna ceva din acest trecut bizantin, la crearea căruia — sub raportul artei în primul rând — el contribuise cu o parte atît de însemnată. Acești patriarhi, care de atîtea ori au fost persecutați și uciși, rămîneau stăpîinii spirituali ai acelor sirieni ce stăruiau în fidelitatea lor la vechea credință. Dar și ceilalți, renegații,

manifestau interes și respect Imperiului devenit străin pentru ei.

Privirile se îndreptau adesea spre Capitala dinainte, mai ales atunci cînd autoritatea a fost exercitată din îndepărtatul Alep de către parveniți turci cu purtări aspre. În secolul X îl vom vedea deci pe cronicarul Yahya-ibn-Saïd¹ urmărind cu o simpatie evidentă înaintarea victorioasă a unui împărat ca Nikefor Focas, căruia nici unul din musulmani nu se încumeta să-i reziste. Este în rîndurile acestui credincios al islamului, ca un sentiment

național, cînd vorbește de isprăvile de cruciadă // săvîrșite de „greci”. Doar numai în Egipt se răspundea în aceeași epocă la provocările bizantine, ca de pildă ocuparea insulei Creta, prin cea mai netedă opoziție, dar la Cairo biserici melchite și nestoriene trăiau și mai departe alături². Cînd, după interzicerea contactului cu Bizanțul din porunca Omeiazilor, patriarhul orașului imperial, Teofilact, va cere, în 937—938, colegilor săi patriarhii de Alexandria, Antiohia și Ierusalim să fie pomenit în rugăciunile lor, dorința sa va fi de îndată împlinită³.

Acestea erau condițiile interne, destul de satisfăcătoare, în care au început, după răscoalele slavilor din Pelopones, ezeriți și milingi (prin 940, 965)⁴, războaiele de recuperare în Asia.

Din seria militarilor care s-au consacrat revanșei bizantine contra

¹ Traducerea lui Krașcowski și A. Vasiliev (în *Patrologia Orientalis*, XVIII⁵), Paris, 1924.

² *Ibid.*, 711. Vezi și Eutychius, Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1156. Pentru raporturile Siriei cu Bizanțul, *Monachi Epiphani enarratio Syriae*, *ibid.*, CXX. Pentru cele cu Occidentul, G. Jacob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9 und 10 Jahrhundert*, Berlin, 1927. Cf. analele lui Tabari, trad. Zotenberg, Paris, 1869—1874. Referitor la lucrarea lui Moise bar Cêpha, „Paradisul”, Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 482 ș.u.

³ Yahya-ibn-Saïd, 782.

⁴ Dölger, *Regesten*, nr. 636, 637; Westberg, în „Memoriile” Academiei din Petersburg, 1898.

177 uzurpatorilor de orice neam, Romanos Lecapenos, tutorele impus Porfirogenetului, murise în 944. Acest bărbat „vrednic, omenos, înțelept și pios”⁵ își asociase pe fiul său mai mare, Cristofor (care a murit lăsând un moștenitor, Mihail), apoi pe ceilalți doi fii ai săi cu împărăteasa Zoe^a, Ștefan și Constantin, // fiica sa Elena fiind măritată cu Porfirogenetul⁶. Dar acești fii au găsit că tatăl lor ocupă prea multă vreme tronul imperial, a cărui succesiune o așteptau cu nerăbdare. După ce l-au silit pe împărat să părăsească palatul (26 decembrie 944) și l-au trimis în insula Prote, au întâlnit în calea lor, după patruzeci de zile de dominație, opoziția unor adversari legitimiști care i-au silit să-și caute și ei refugiul în mănăstiri (27 ianuarie 945)⁷. Restabilit pe tron după ce ani de zile trăise ca un călugăr, rugându-se cu părul despletit⁸ pe umeri, sau lucrând la compilații, sau zugrăvind icoane, Constantin Porfirogenetul, restaurator al bunelor obiceiuri⁹, a ordonat pornirea unei expediții contra jefuitoarelor cretani, care însă nu a reușit (949). Fiul său Romanos II¹⁰ (959—963)¹¹ a organizat o altă expediție¹², îndreptându-se comanda acesteia lui Nikefor Focas, *domesticos* (comandant) al armatei de Occident, care avea să-i urmeze în curând pe tron. Insula a fost în sfârșit (martie 961) supusă pînă la fortăreața Chandax (Caneeva venețienilor)¹³.

178 // Sub Romanos Lecapenos, generalul Ioan Kourkouas cîștigase izbînză însemnate asupra arabilor. Ulterior, o armată bizantină comandată de același Nikefor Focas, a debarcat cu succes, a raportat mai multe biruințe asupra armatei nedisciplinate a noului emir al Alepului, i-a răpit Anazarba și Marach (961—962) și i-a asediat capitala. Aceasta nu s-a predat decît după mai multe luni, în decembrie. Dar Focas a avut perseverența să-și petreacă iarna întreagă în țara dușmană (962)¹⁴. În același timp, un alt Focas, Leon,

⁵ Liutprand, 843. Portretul său fizic zugrăvit de acest scriitor latin, nu este prea măgulitor. Episcopul de Cremona aduce și date din epoca în care viitorul βασιλεωπάτωρ (el scrie „pater vasilieo”) era doar drungar al flotei. El îl înfățișează ca amant al împărătesei Zoe, cu care a sfîrșit prin a se căsători. Vezi mai ales pentru cariera aceluia care după ce a fost drungar, apoi magistrul, apoi eteriarh, a ajuns împărat, textul lui Constantin Porfirogenetul, 391, 394—398, 420—435. Romuald de Salerno îl numește „Heliopolitanus”.

⁶ Fratele lor, Teofilact, a ajuns patriarh.

⁷ Yahya-ibn-Saïd, traducerea citată.

⁸ Liutprand, 848—850, 886: „crines solutus per umellos . . . libris incumbens”. De asemenea despre căsătoria acestui principe cu Berta de Provența, *ibid.*, 882—883. El va cere pentru fiul său pe sora regelui Lotar; *ibid.*, 894.

⁹ Constantin Porfirogenetul, 440—450.

¹⁰ La 23 februarie el își asocia fiul, Romanos; Yahya-ibn-Saïd, 739. Mai tirziu comploturile celor doi fii ai lui Lecapenos, care au fost slușiți prin tăierea nasului și a urechilor, nu au reușit mai bine decît lucrăturile fratelui lor, patriarhul Teofilact și ale patriciului Teofan; *ibid.*, 739—741. Constantin a fost ucis; Romanos, el însuși a murit în iulie 948 (*ibid.*). Pentru succesele sale, vezi Constantin Porfirogenetul, 425 ș.u.

¹¹ Constantin a murit la 2 noiembrie 959; Yahya-ibn-Saïd, 777.

¹² Leon Diaconul, 7.

¹³ *Ibid.*, 26—27. Liutprand înregistrează zvonul că ar fi vrut să treacă la dușmani; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 29—30; Xanthoudides, Ἐπιτομή ἱστορίας τῆς Κρήτης, Atena, 1909. Cf. Mih. Goudas, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα, Atena, 1903.

¹⁴ Yahya-ibn-Saïd, 787.

fratele lui Nikefor ¹⁵, alunga pe invadatorii arabi veniți din Cilicia ¹⁶. Nikefor, comandant al armatelor Asiei, generalisim al strategilor din Anatolia, ar fi inaugurat un nou ciclu de isprăvi contra necredincioșilor, dacă nu ar fi survenit moartea împăratului ¹⁷.

Aflînd că a murit Romanos II (15 martie 963), Nikefor a pus să fie proclamat epitrop al copiilor imperiali, Vasile și Constantin (cu a căror mamă, Teofano, se va însura) și apoi August de către soldații săi, la Cezareea în Asia Mică ¹⁸. Cîrmuirea superioară a Asiei a lăsat-o tovarășului său de arme, un asiatic, armean, Ioan zis „cel Mic” Cemesgigh ¹⁹ — poreclă pe care grecii trebuiau să o pronunțe Tzimiskes ²⁰ — și care era *domesticos* (comandant) al Orientului ²¹.

179 Bărbatul scund, blond și cu ochi albaștri, era un om întreprinzător și iscusit, care va înțelege și el să-și deschidă prin victoriile sale // calea spre tronul ocupat de fratele său de arme Nikefor, soțul mai vîrstnic al tinerei și frumoasei văduve a lui Romanos II. Din cînd în cînd, începînd încă din 958^b, el trimitea la Constantinopol prizonieri musulmani ca să fie purtați pe străzile Capitalei ²². Leon, fratele lui Nikefor, îl ajuta cu bună credință ²³.

Dar Nikefor s-a reîntors apoi el însuși, ca împărat, în fruntea armatelor sale din Orient. Era dealtminteri pentru el o datorie de familie. Nu luptase el oare sub ordinele tatălui său Bardas Focas contra trupelor turcești ale lui Seif-ad-Daulet, cot la cot cu acest camarad armean, fiind ba învins, ba învingător în conflictele de frontieră? ²⁴.

A cuprins într-o primă expediție Mopsuestia din Cilicia și într-o a doua Adana și chiar Tarsos, acel cuib de pirăți și de tîlhari de drumul mare, care continua după mai multe secole vechea gherilă a cilicienilor contra Romei ²⁵. Astfel, era deschisă calea spre șesurile Siriei. Și așadar, Cezareea și Antiohia au putut vedea de îndată steagurile basileului ²⁶. Cucerirea Ciprului avea să urmeze (966). Chiar dacă o armată trimisă în Sicilia a fost nimicită pentru că nu a urmat preceptele de prudență pe care Nikefor pusese pe unul din ofițerii săi să le redacteze anume pentru ea, și dacă și-a mai întunecat prin aceasta gloria cîștigată la Siracuză și la Taormina ²⁷, împăratul care continua, fără să se pripească, realizarea proiectelor sale, a cucerit în expediția din

¹⁵ *Ibid.*, 781—782. Liutprand menționează pe acest logothet τοῦ δρόμου (al drumului); 917—918.

¹⁶ Kedrenos, 18; Yahya-ibn-Saïd, 787.

¹⁷ Leon Diaconul, 31, 40, 48; Constantin Porfirogenetul, 434—438.

¹⁸ Yahya-ibn-Saïd, 787. A fost încoronat la 16 august; Gelzer, în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 984.

¹⁹ Leon Diaconul, 454. Pentru Yahya-ibn-Saïd, el este „fiul lui Tzimiskes”.

²⁰ *Ibid.*, 774—775.

²¹ Leon Diaconul, 44. Cf. în Ἀρχεὶα τοῦ Πόντου, I, 51—52; Κιμισκῆς ὁ Γιάννης.

²² Yahya-ibn-Saïd, 774—775.

²³ *Ibid.*, 781—782.

²⁴ *Ibid.*, 772 (anii 954—955, 956—957). Cf. A. Vasiliev, în „V. V.”, XI, 574 ș.u. (Cronică arabă a lui Agapius din Manbug); vezi Leonhardt, *Kaiser Nikephoros II und die Hamdaniden*, teză, Halle, 1887.

²⁵ Leon Diaconul, 51, 53; Yahya-ibn-Saïd, 794, 795—796 (anul 964).

²⁶ Yahya-ibn-Saïd, 795—796, 801—802, 806.

²⁷ Leon Diaconul, 66; Yahya-ibn-Saïd, 815 (noiembrie 968).

180 968 Edessa ²⁸. El s-a înfățișat înaintea portului Tripolis, de unde porniseră atît de // des escadrele jefuitoare ale piraților ²⁹ și a început asediul în fața Antiohiei, pe care a blocat-o. Cetatea s-a predat la 28 octombrie 969, cîteva zile după reîntoarcerea lui Nikefor în Europa și a fost arsă ³⁰. Alepul a fost din nou doborît de atacul armatei bizantine ³¹ și a capitulat, devenind tributar.

Deși Siria rămăsese fără apărare în fața lui, Nikefor nu a înaintat mai departe. Tzimiskes, care fusese exilat pe moșiile sale, l-a ucis într-un chip fioros în palatul imperial, pe cînd dormea întins pe jos (decembrie 969) ³², în vremea chiar cînd împăratul trebuia să pornească spre Orient.

Lumea nu iubise prea mult pe acest războinic supărător, veșnic absent, acest om aspru care îngăduia în Circ lupte cu arme adevărate, care puneă să fie păzit cu strășnicie într-un palat întărit, care lăsa mină liberă armenilor săi și care mergea atît de departe, încît puneă să fie arsă pe rug o femeie care aruncase cu pietre în el ³³. Tradiția Macedonenilor fusese desigur mai blîndă. Numai patrioții, cărturarii, au regretat pe stăpînul fără asemănare pe care îl pierduse Imperiul ³⁴.

181 Un occidental care cunoaște literatura greacă ³⁵, putînd chiar cita epitetele date de Homer zeilor din Elada și în stare a-l înfățișa pe Nikefor ca un fel de Agamemnon, regele Argosului — episcopul de Cremona Liutprand — descrie Constantinopolul din vremea revanșei asiatice, // cu palatul Blachernelor „mai presus de toate celelalte ca frumusețe și tărie“, păzit de numeroși soldați ³⁶, de unde pornesc spre toate regiunile lumii soli, „apocrisiarii“ ca acel Solomon, care în vremea sa s-a dus nu numai în Saxonía, ci a fost pînă în Spania. Este înconjurat de *peribolia*, unde pot fi văzute toate animalele rare ale Orientului. Un arbore aurit, susținînd păsări de metal care cîntă, lei păzind tronul împărătesc care se ridică și se coboară, un împărat care schimbă în chip miraculos veșmintele în lectica sa purtată de eunuci, ospețe solemne care țin trei zile în locuința de la Hipodrom și la care sînt folosite vase de aur străvechi, spectacole pentru vulg, cu gimnaști care se cațără pe pari, ceremonii de aur aruncate în stradă, în timp ce „major-domul“, „domesticul mării“, „drungarul“ și cei douăzeci și patru de patricii, înveșmîntați în „scaramangii“ ca ale principilor barbari, cărora stăpînii bizantini obișnuiesc să le trimită, mai sporesc încă strălucirea minunată ³⁷. Acuzările nedrepte și ironiile greoaie cuprinse în raportul său către cei doi

²⁸ Leon Diaconul, 70—71.

²⁹ Yahya-ibn-Said, 801—805, 816—817; Leon Diaconul, 74. Pentru Edessa și chipul lui Hristos, Dölger, *Regesten*, nr. 641, 644.

³⁰ Leon Diaconul, 74—75; Yahya-ibn-Said, 822—823.

³¹ Tratatul, în Leon Diaconul, 391—394; Yahya-ibn-Said, 823—824; cf. *ibid.*, 787.

³² Vezi, împreună cu Leon Diaconul, Yahya-ibn-Said, 827 ș.u.

³³ Leon Diaconul, 63—65.

³⁴ *Ibid.*, 90; el arată cu indignare cum cadavruul celui asasinat a fost aruncat în zăpadă. Despre succesorul său, *ibid.*, 91 ș.u.

³⁵ În schimb, încă din sec. VI, nu mai erau la Constantinopol cunoscători ai limbii latine; Jaffé, *Regesta*, anul 596, p. 177.

³⁶ P. 886.

³⁷ Pp. 895—897.

Ottoni^c, din timpul misiunii pe lângă Nikefor, trebuie să fie explicate prin atitudinea negativă păstrată cu îndărătnicie de Imperiu față de pretențiile occidentalilor de dominație italiană și de paritate de rang cu legitimitatea „romană” de la Constantinopol. I se pare acestui prelat latin că Roma nouă, atât de laudată și de încrezută, este destul de săracă și încă și mai meschină, că ești rău găzduit, rău hrănit, rău ținut din cheltuială în timpul drumului, că cerșetorii, chiar și cei de „limbă latină”³⁸ (probabil pelerinii) sînt cu nemiluita, că formalismul — pînă și acela al vechilor veșminte scoase din lăzile imperiale — invadează, încetinește și încurcă totul, că oamenii se pierd în lungi discursuri în limba „atică” ce ascund cu greu ipocrizia generală. În sfîrșit, el, Liutprand, trimisul Cezarilor, e pus să ocupe locul al cincisprezecelea, după trimisul bulgar // și după patricii la marele ospăț de ceremonie!

Portretul împăratului victorios³⁹, gata să pornească spre noi cuceriri în Asia, devine o caricatură dușmănoasă: mic, gras, burtos, negricios, păros și bărbos, cu capul mare, ochii mici, picioarele scurte și mersul greoi ca de urs. Și ce îmbrăcăminte nedemnă de un monarh! Oriunde, la „procleusis” unde se strigă: „Moarte sarazinilor”, „Mulți ani stăpînului” — μέδοντι πολλὰ ἔτη — la Pegai, unde călărește pentru a se recrea, la masă, unde în fața bătrînului său tată în vîrstă de „o sută cincizeci de ani” se citesc Omeliile lui Hrisostom, în tabăra sa în marș, el este departe de a se asemana cu acel leu al Occidentului și cu acel fiu de leu, care sînt cei doi Ottoni⁴⁰.

Căci în Occident, Italia își crease de mult regii săi, moștenitori norocoși ai vechilor „antărți” ca și al „Augustului” Carol cel Mare; un Berengariu, un Guido care reunesc după credința contemporanilor *regnum Italiae* cu *imperium romanum* înțeles ca unic. Cum prin Sicilia grecizată, prin Veneția rămasă în teorie parte integrantă a Imperiului, prin Amalfi⁴¹ ai cărei orașeni au venit într-adevăr la Bizanț, printr-un comerț care se întrecează acuma cînd nu mai sînt pirați arabi în Mediterana, lumea știe grecește și scriitorii vor da acestor principii improvizați în marcgrafiatele franco-lombarde titlul de βασιλεῖς ἀνίκητοι „împărați invincibili”.

„Saxonul” Otto, care și-a cîștigat prin căsătoria cu Adelaïda (Adelasia), moștenitoarea Italiei, corcana Carolingienilor a cerut la Constantinopol recunșterea acestei succesiuni.

Dar iată care a fost primirea la curtea lui Nikefor Focas a acestor pretenții: „Se spunea în chip de sfidare: nu împărat, adică βασιλεὺς în limba lor // ci rege ῥῆξ într-a noastră. Și spunîndu-i că este același lucru, doar în cuvinte deosebite, el mi-a răspuns că se vede bine că eu am venit nu pentru pace ci pentru ceartă”. Nikefor însuși, care interzisese și mai înainte unor soli „saxoni” și „lombarzi” anteriori să uzurpe titlul care i se cuvine doar lui, exclamă indignat: „Pcate fi un scandal mai mare decît a-și lua numele de împărat și a uzurpa themele Imperiului nostru?” „Voi nu sînteți romani”, li se repetă acestor emisari tratați de sus „ci lombarzi”, aparținînd

³⁸ P. 928.

³⁹ Portretul lui Nikefor Focas, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 57—71.

⁴⁰ Liutprand, 919, 920—921, 923, 925—926, 926—928, 930—931.

⁴¹ Nicolae Misticul îi scrie ducelui de Amalfi pentru o răsculț părăre de prizonieri; *Mist c. P. Gr.*, CXI, c. 372.

deci acestei lumi de longobarzi, saxoni, franci, lotaringieni, bavarezi, suevi care ocupă provinciile occidentale ale Apusului, bătându-și joc de numele sever de romani. Au ei cel puțin, acești apărători ai bisericii, sinoade „saxone”? O cavalerie nobilă? O flotă a Occidentului, există ea oare ca în Orientul bizantin? Cunosc ei arta de a cuceri un oraș întărit? Acești oameni încă barbari au ocupat Roma, au alungat pe regii Italiei care cheamă în ajutor pe stăpînul lor legitim, au gonit și orbit pe clienții Imperiului. Trebuie ca Roma și Ravenna „cu tot ce se întinde între ele și noi”, să fie restituite, sau cel puțin Roma care e fără de folos rămînînd liberă, să fie evacuate Capua și Beneventul, cu „serbii” Imperiului din această Italie meridională, unde s-a și poruncit la Otranto să se oficieze slujba religioasă pe grecește. Altminteri Otto va fi zdrobit „ca un vas de lut”. Chiar se și trimitea o flotă cu *dromoni* și „nave rusești” pentru înfăptuirea operei de recuperare.

184 Și răspunsul pornește de îndată, poate ceva mai țănoș în raportul oficial decît în realitatea concretă: în Occident se păstrează credința cea adevărată și dacă este vorba de sinoade, a fost poate unul în Saxonia, unde „s-a dezbătut și s-a admis că este mai potrivit să te lupți cu sabia decît cu condeiul și să înduri mai degrabă moartea decît să fugi din fața dușmanului”. Nikefor nu are decît să încerce. Dacă a fost ocupată Roma, aceasta s-a făcut pentru a o scăpa de „efeminați” și de „femei stricate” (Teodora, Marozia).⁴² De ce împărații orientali nu au făcut altceva decît să exileze pe papi, să despoaie edificiile romane, să accepte uzurpatori de teapa unui Adalbert⁴³, atunci cînd Otto merge pe urmele unui Valentinian, unui Teodosie, unui Iustinian? Longobarzii din sudul italian sînt niște vasali, la înfeudarea cărora au asistat și trimișii Constantinopolului. Sudul italian, pe care l-au dobîndit longobarzii cu forța, a fost recuperat de la sarazini prin carolingianul Ludovic⁴⁴, iar Landulf de Benevent a reluat cu armele Capua, răscumpărată de împăratul Romanos II cu prilejul căsătoriei cu Bertha⁴⁵. Și, în sfîrșit: „acest pămînt ce spui că este al stăpînirii tale, însuși neamul locuitorilor săi și limba lor îl proclamă că este al stăpînirii Italiei”⁴⁶.

De cum s-a aflat deuciderea lui Nikefor, Bardas, fiul couropalatului Leon Focas și deci nepotul celui asasinat, va strînge o armată de pe vastele sale domenii și cele ale prietenilor săi. Un alt mare „baron” al Asiei, Bardas Skleros, va fi singurul care va putea pune capăt acestei tentative de uzurpare, căci el distribuise cu dărnicie funcții în acest scop și înscrisese numele titularilor în decrete în alb pe care i le dase cumnatul său, împăratul⁴⁷.

Stăpîn pe putere, Tzimiskes a putut deci să înceapă și el războiul său asiatic contra emirilor părăsiți de calif și de magistrul miliției acestuia, un turc. Din nou s-au făcut pregătiri amănunțite și, înaintînd cu o cunoaștere desăvîrșită a țării și a felului de luptă al dușmanilor, noul suveran a pătruns pînă la Ecbatana⁴⁸. Apoi, continuîndu-și izbînzile, comparabile cu cele ale lui Heraclius din prima perioadă, norocoasă, a domniei sale, el a purtat prin toată Siria aceste steaguri bizantine, ce nu mai fuseseră văzute pe acolo de

⁴² „Terram quam imperii tui esse narras, gens incola et lingua italici esse declarat”, 913.

⁴³ Vezi mai departe și Leon Diaconul, X, 112–113, 117, 122, 125–126; Psellos, ed. Sathas, în *Bibliotheca medii aevi*, IV, 6–12, 14; Yahya-ibn-Saïd, 831–832.

⁴⁴ Leon Diaconul, 163.

185 mai bine de trei sute de ani. Era o adevărată // cruciadă a grecilor, și sa-razinii care l-au omorât pe patriarhul de Ierusalim, ca fiind complice al împăratului Nikefor, înțeleseseră bine acest lucru. Cruciadă adevărată, dar fără naivitatea și lipsa de prevedere și fără marea vitejie cam zadarnică a cavalerilor cruciați din Occident, care aveau să facă și ei aceleași campanii un secol mai târziu.

Emesa, Apamea au fost cucerite; splendidul oraș al Damascului, așezat în oaza sa ca într-un rai pămîntesc, a trebuit să se răscumpere. Balanea, Berytos, Byblos, porturile vătămătoare ale sarazinilor, au fost ocupate și păzite de garnizoane ale ostașilor din „Rum“ [Bizanț] în acest reflux de victorie ⁴⁵. Încă o dată Tripolis, cel mai important din aceste orașe ale Feniciei, a fost în primejdie să cadă (974—975) ⁴⁶. Se spunea că bizantinii ar fi văzut Nazaretul, s-ar fi suit pe muntele Tabor; ei ar fi primit solii din partea locuitorilor de la Ramleh și de la Ierusalim, ar fi cules de pretutindeni moaște pentru bisericile de la Constantinopol și ar fi supus la tribut pe emirii mari și mici din aceste regiuni. Lăudîndu-se cîtva, micul armean, care se dovedise mare căpitan, putea să scrie compatriotului și aliatului său din Asia, „regele“ Armeniei Așod: „Toată Fenicia, Palestina, Siria sînt eliberate de tirania musulmană și ascultă de romani“ ⁴⁷. Ca un adevărat cruciat victorios, Tzismiskes a fost primul împărat „roman“ care a pus să se bată bani de aur și de aramă cu chipul lui Hristos ⁴⁸.

NOTE

a. Văduva lui Leon Filozoful cu care s-a însurat noul împărat.

b. Adică înainte chiar de moartea lui Constantin Porfirogenetul.

c. Solia lui Liutprand este din iunie-octombrie 968, un an înainte de moartea lui Nikefor. În 967 Otto I pusese să fie încoronat la Roma fiul său Otto II ca Cezar și August. Solia lui Liutprand avea de obiect cererea în căsătorie pentru acesta a unei prințese bizantine căreia bizantinii i-ar da de zestre posesiunile Imperiului din sudul Italiei.

d. Teodora și cele două fiice ale sale: Teodora și Marozia aparțineau lumii senatoriale romane aliate cu principii italieni. Ele au exercitat un fel de domnie la Roma, unde au impus, ucis și răturnat o serie întreagă de papi. Cea mai celebră dintre ele, Marozia (880—950), a fost măritată (906) cu Alberic, duce de Spoleto, apoi cu Guido, duce de Toscana (926), în sfîrșit cu cumnatul acestuia Hugo de Provența (932). A fost mama papii Ioan XI și bunica viitorului Ioan XII. Fiul ei legitim Alberic II de Spoleto l-a alungat pe Hugo și a închis-o pe ea într-o mănăstire. Ea a vrut să mărite pe o fiică a ei cu fiul basileului bizantin. Politica lui Romanos Lecapenos față de Italia l-a făcut de altminteri să întrețină relații cu toți acești principii italieni, dușmani ai împăratului germanic Otto I.

⁴⁵ *Ibid.*, 163 ș.u.

⁴⁶ Referitor la cronologie, Anastasievitch, în „B. Z.“, XXX, 400 ș.u.

⁴⁷ Matei din Edessa, în *Bibliothèque arménienne* a lui Dulaurier, Paris, 1858, 16—24. Despre părerea recent emisă, că scrisoarea este falsă, vezi Vasiliev, *op. cit.*, I, 441. Cf. Ioannesov, în „V. V.“, X, 91 ș.u.; Hagob Thopdschian, *Politische und kirchliche Geschichte Armeniens unter Așot I und Sembat I*, Berlin, 1901. Pentru anii 976—986 vezi Vasilievski, în „J. Min. I. P. r.“, 1876, 117—178.

⁴⁸ Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 350—351. Pentru mantia și coroana sa (ca și celea ale lui Nikefor), vezi „Ē. O.“, XVII, 476 ș.u.

e. Adalbert, fiul uzurpatorului Berengariu, pe care acesta voise să-l însoare cu Adelaida, văduva regelui Lotar.

f. Ludovic II fostul aliat al lui Vasile I în lupta contra sarazinilor, care ocupaseră Bari.

g. Aceasta nu ar fi fost decit fiica nelegitimă a lui Hugo de Provența.

II

RECUCERIREA DUNĂRII

186 // O a doua operă de recuperare a fost săvârșită spre nord, unde Dunărea a fost eliberată, cum fuseseră întrucâtva eliberate în Asia și fluviile Eufrat și Tigrul.

Nikefor II ajunsese la ruptură cu „fiul său spiritual” de la Preslav, care îi ceruse printr-o solie „darurile anuale” și care nu voia sau nu putea să împiedice trecerea hoardelor jefuitoare ale ungarilor¹. Cum preocupările sale erau îndreptate mai ales spre Orient și cum își propunea să intervină și în treburile Italiei, unde coborîrea regelui german Otto dusesse la crearea unui nou imperiu de Occident, care deținea Roma și mai pretindea și stăpînirea themei bizantine a Longobardiei, și suzeranitatea asupra provinciilor Capua, Salerno și Benevent, tributare împăratului², el a vrut să încredințeze unor auxiliari plătiți misiunea pedepsirii „amicilor bulgari”. El s-a adresat deci rușilor, „dromiților”, „hoinarilor” păgîni care se înfățișau adesea, încă din zilele lui Igor (Inger) — despre care vorbește Liutprand³ — pe bărci închiriate de la alți barbari, ca negustori și ambasadori la Constantinopolul, pe care îl vizitase de curînd marea-prințesă Olga⁴. Legăturile lor negustorești cu chersoniții îi inițiaseră dealtminteri în treburile Bizanțului și ale Orientului⁵.

187 Sviatoslav, „archonul” scandinav al acestor oameni puternici și crunți, cu plete lungi și haine ponsosite, s-a oferit cu dragă inimă. A bătut pe bulgari, le-a luat Silistra⁶ și chiar capitala lor Preslav. Dar după aceea nu a mai vrut // să părăsească acest loc, așteptînd poate pentru sine și ai săi recompensa pe care Imperiul nu putea sau nu voia să le-o acorde. Nikefor nu se arăta atît de disprețuitor față de principele de „Saxonia” și de oamenii din Occident, pentru ca să consimtă să îmbuneze pe niște „taurosciți”.

Dealtminteri, rușii au rămas liniștiți în noile lor cvartiruri; ei nu erau destul de siguri de bulgari pentru a putea manifesta intenții ambițioase și ei nu se gîndeau să părăsească încă vechea lor patrie a Niprului din mijlocul satelor de letici și krivici, de pe cîmpia rece cu lacuri întinse fără maluri.

Dar Bizanțul nu putea să tolereze mai departe această intruziune. Nikefor ar fi scăpat fără îndoială în cîteva săptămîni de acest neam neîmblînzit care deținea una din provinciile moștenirii lui Iustinian. Cînd au aflat

¹ Totuși Bizanțul tratase căsătoria fiilor lui Romanos cu prințese bulgare; Leon Diaconul, 79.

² Pentru hotărîrea lui Nikefor de a nu mai plăti tribut arabilor din Sicilia care îl învinseră, Kedrenos, II, 452.

³ Pp. 883—884.

⁴ Vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 70—76.

⁵ *Ibid.*, 72.

⁶ Vezi și cronica lui Yahia-ibn-Saïd, 813.

rușii de moartea viteazului împărat și de grozava răscoală din Asia, s-au pus în mișcare: și cetele lor, care cuprindeau și elemente bulgare, au răzbit pînă la Filippopoli, pe care l-au ocupat; prizonierii au fost trași în țeapă, după obiceiul lor crud⁷. Un poet al vremii a pus să fie scrise pe mormîntul lui Nikefor din mausoleul lui Constantin cel Mare, niște versuri îndurerate implorînd sufletul eroic al bătrînului stăpîn răpus.

Bardas Skleros, care a folosit și trupe din Asia, a purtat mai întîi contra rușilor o campanie de iarnă care a reușit. Dar curînd, marea primejdie ivită în Asia l-a rechemat pe acel cîmp de luptă⁸. Rușii au reușit să respingă cu putere pe generalul însărcinat de Bardas să continue operațiile contra lor⁹. Flota Dunării nu și-a putut atinge obiectivele¹⁰.

188 În primăvară, Tzimiskes în persoană a plecat totuși // contra acestor pirați îndrăzneți. El a reușit să treacă munții fără nici o piedică și a ocupat după luptă capitala bulgară, capturînd și pe „basileul” Bogor (Boris) însuși¹¹. Sviatoslav a dat o luptă înverșunată, decisivă, sub zidurile Silistrei. Ucigînd pe bulgarii trădători, „druzina” kieviană în frunte cu cneazul, îmbrăcat în alb, cu pletele adunate în două cozi atîrnînd pe spate și purtînd în ureche un cercel, a luptat pe jos, credincioasă marilor sale tradiții războinice, cu o îndîrjire fără seamăn. În desnădejdea lor, rușii au preferat moartea captivității. Cadavrele au fost arse pe ruguri împreună cu robii, în timp ce, potrivit unor rituri sălbatice și obscure, copii și cocoși erau aruncați în Dunăre. Nu au putut fi scoase rămășițele acestei armate decît îngăduindu-i lui Sviatoslav o retragere onorabilă și dîndu-i asigurări că negoțul cu Constantinopolul va putea fi continuat¹².

Dar pecenegii, care obișnuiau să-și aprovizioneze vecinii¹³ cu cai, oi și boi, l-au pîndit la trecere și l-au ucis. Basileul legitim al bulgarilor, Boris II a fost scos din domnie. Două cetăți bizantine s-au ridicat pe locul unde fuseseră date cele două lupte; cetatea lui Ioan și cea a Sf. Teodora, ocrotitoarea oștilor bizantine¹⁴.

Statul bulgar era la pămînt. Dar nu și biserica sa.

189 // Vasile, a cărui politică religioasă a fost acaparatoare și față de Armenia¹⁵, a vrut să o suprimă, reducînd la o simplă arhiepiscopie surghiunită într-o vale sălbatică macedoneană, la un scaun de limbă greacă, ceea ce fusese o mîndră patriarhie slavonă pentru toți slavii. Căci sîrbii, în măsura în care

⁷ Leon Diaconul, 105.

⁸ Lupta dintre Bardas Skleros și un peceneg; Zonaras, ed. Migne, c. 136.

⁹ Leon Diaconul, 110—111, 126—127.

¹⁰ *Ibid.*, 129.

¹¹ *Ibid.*, 134, 136. Cf. „É. O.” (1928), 92; William Miller, *The rise and fall of the first Bulgarian Empire*, in C. M. H., III, 230—245. Cf. Anastasievich, în „Byz.-sl.”, III, 103 ș.u. — Pentru formarea unui al doilea Imperiu, F. L. Uspenski, în „Zapiski” ale Universității Rusice Noi, XXVII, Odesa, 1879.

¹² Leon Diaconul, 139, 143, 149—150, 151—152, 156—157. Cf. Anastasievitch, *La chronique de la guerre russe de Tzimiscès*, în „Byz.”, VI, 337 ș.u. (bibliografia lucrărilor acestui autor, privind războiul contra rușilor, în aceeași revistă, VII, 387—388 „Jurnal du Ministère de l’Instruction” bulgar, decembrie 1908 (de N. Znoïko).

¹³ Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 69.

¹⁴ Leon Diaconul, 138; Yahya-ibn-Saïd, 833. Cf. Iorga, *Notes d’un historien*, loc. cit.

¹⁵ Vezi scrisoarea adresată din ordinul său către patriarhul ecumenic, Niketas, regelui Armeniei, numit doar simplu „arhon”, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 587 ș.u.

nu erau catolici în zona așa-zisei Primoria, nu aveau încă o organizare ierarhică a bisericii lor rămasă vreme îndelungată, ca și a populației romanice, exclusiv populară.

Dar această biserică a rezistat. Deși i s-a îngăduit să-și numească ea capul bisericii și să-l ia deocamdată chiar dintre bulgari, ea va fi aceea care va ațîța la răscoală și o va susține din răputeri ¹⁶.

Ar fi trebuit acum să se pătrundă înăuntrul acestei Bulgarii occidentale, în acele posesiuni ale Macedoniei unde domnea de multă vreme haosul și uzurparea unor familii bogate de boieri. Ar fi trebuit fixate încă o dată relațiile dinspre Adriatică. Dar Tzimiskes, după victorie, a fost acaparat de treburile Asiei, de acest „război sfânt“, care trebuia să-l absolve de acel groaznic asasinat. La întoarcerea sa a murit pe neașteptate și s-a crezut că ar fi fost asasinat. Moartea sa prematură a avut drept urmare un război civil care a fost lung și greu.

III

DESĂVÎRȘIREA OPEREI DE RESTAURARE SUB VASILE II

Cruciada din Siria și alungarea lui Sviatoslav, recucerirea (*reconquista*) Bulgariei orientale, a vechii și adevăratei țări bulgare, aceste mari realizări ale noului Imperiu fuseseră înfăptuite de niște uzurpatori, niște împărați-
 190 soldați care ocupau pe lângă nepoții lui Constantin Porfirogenetul // locul de mandatar general, împodobit cu titlul imperial întreg, ca acela pe care îl avusese Romanos Lecapenos pe lângă Constantin însuși și Vasile, întemeietorul dinastiei, pe lângă bietul Mihail III. Nikefor Focas, Ioan Tzimiskes își dobîndiseră îndreptățirea la puterea supremă prin campaniile lor victorioase contra sarazinilor, prin isprăvile lor în Asia sau în insule, prin comanda norocoasă a trupelor în Orient. Acest Orient mai întins, mai bogat, mai instruit se bucura de mult de o pace și de o siguranță pe care Occidentul bizantin^a, devastat de bande bulgare, ruse, maghiare, pecenege trebuia să i le invidieze, căci Orientul părea menit de acum încolo a da „lumii romane“ îngustate, niște șefi aleși dintre generalii cei mai viteji și dintre cei mai mari proprietari din văile Asiei Mici.

Acest lucru s-a văzut bine după moartea lui Tzimiskes. Se atribuisse acest sfîrșit înainte de vreme al viteazului cruciat otrăvii picurate de conspiratori mituiți de banii fabulos de bogatului eunuc Vasile^b, bastard de împărat, care dăruit cu titlul de „parakoimomenos“, mare cubicular, rîvnea el însuși, în ciuda mutilării sale, la coroana tatălui său. După moartea lui Tzimiskes, tinerii principii Vasile și Constantin dețineau nominal puterea, dar pentru moment totul se făcea după voința eunucului. Într-o epocă în care clerul superior număra destui eunuci printre arhiepiscopi și patriarhi, sau cînd jucau un rol însemnat și în stat, ca în vremea lui Iustinian, este oare de mirare ca acest nenorocit, al cărui nume chiar trebuia să constituie un ferment de ambiție, să îndrăznească să aspire la coroană?

¹⁶ Cf. Gelzer, în „B.Z.“, II, 40 ș.u.

Dar generalii din Asia nu admiteau aceasta. Ani întregi, înainte și după dizgrațierea și moartea eunucului Vasile, ei au pretins moștenirea celor doi împărați-strategi ai căror urmași vrednici se socoteau.

191 Iată-l mai întâi pe Bardas Skleros care, fără să încalțe // sandalele de purpură, se răzvrătește¹. În zadar trimite împăratul împotriva lui în mai multe rânduri trupe asiaticе rămase credincioase și contingentele din Europa. Pentru a se scăpa de el, trebuia să se apeleze la omonimul său Bardas Focas^d, ruda lui Nikefor Focas. Atunci, Skleros este silit să se refugieze pe teritoriul califului, la Ecbatana². El va năimi contra turcilor 3 000 de tîlhari pe care i-a scos din închisorile Siriei³. Dar [după aceea (în 986)]^e iată-l pe același Bardas Focas⁴ proclamîndu-se pe sine împărat, cu ajutorul dinaștilor din Asia și a iberilor (în vreme ce Skleros avusese de partea sa mai ales soldați, și dintre vecinii Imperiului din acele regiuni, armeni și arabi). El ajunge pînă la Abydos [și Chrysopolis], unde vine să-i stea împotriva tînărul împărat Vasile II cu mercenarii săi ruși, trimiși de viitorul soț al surorii sale, Ana, principele Kievului Vladimir, succesorul creștin al viteazului Sviatoslav⁵. O insolăție sau un atac de apoplexie îl doboară pe Focas (aprilie 989) în momentul cînd se năpustea contra împăratului din Europa. Această moarte subită a fost atribuită ocrotirii dată de Fecioară stăpînului legitim al orașului său, Constantinopol. Bardas Skleros revenit în fruntea soldaților pe care îi trata ca pe niște camarazi⁶ încerca acum o politică de duplicitate. Dar cînd a înțeles că norocul se întoarce hotărît
192 de partea tînărului Vasile, el // a oferit să cadă la învoială. Împăratul l-a văzut cum vine în fața lui și își depune liniștit insignele demnității pe care o uzurpase. Era bătrîn și orbise chiar în cursul acestor evenimente nenorocite. Vasile i-a dat să bea din cupa sa, s-a încrezut în cuvîntul lui și potrivit cu sentimentele mult îmblînzite ale vremii sale, l-a lăsat să-și încheie în pace viața la țară, pe una din proprietățile sale⁷.

Tulburările din Asia erau sfîrșite. Nu mai era de temut nici o primejdie adevărată din partea vechilor dușmani. Opera lui Tzimiskes rămînea întregă. O coaliție a emirilor din Fenicia cu acela de Damasc, nu a fost în stare să redobîndească frumosul și marele oraș Antiohia⁸. Musulmanii din Egipt s-au mărginit să distrugă biserica Sf. Mormînt și să persecute pe călugări, pe care îi bănuiau că ar fi în legătură cu împăratul lor creștin. Î se ofereau de la sine Imperiului întinerit, refăcut, reconfortat în spiritul și în mijloacele

¹ Dölger, *Regesten*, nr. 761—765, 769, 773.

² Leon Diaconul, 170 ș.u.

³ Kedrenos-Skylitzes, II, 441.

⁴ Dölger, *Regesten*, nr. 771.

⁵ Kedrenos-Skylitzes, 444. Cf. pentru trecutul creștin al rușilor, Aurelio Palmieri, *La conversione dei Russi al cristianesimo e le testimonianze di Fozio*, în „Studi religiosi”, martie — aprilie 1901; G. Bonnet-Maury, *Les premiers témoignages de l'introduction du christianisme en Russie*, în „Revue historique des religions”, XXII (1901), 223—224.

⁶ Dölger, *Regesten*, nr. 759.

⁷ Cf. Leon Diaconul, 117, 122, 125—126; Kedrenos-Skylitzes, 419, 429, 431, 437—438, 441, 445—447; Psellos, ed. cit., 6—12.

⁸ Dölger, *Regesten*, nr. 791—792, 809 (regele Senakerim), 796—797, 813 (regele Armeniei Ioan Șmbat), 801, 810—811, 814—816 (regele Gheorghe al Abasgiei), 760—761, 780 (Iberia). Vezi cronică lui Aristarh Lastivertzi, în „Revue de l'Orient”, XV.

sale de acțiune, moșteniri în Iberia, în Armenia, unde se stingea statul Vaspurakanului (care a lăsat marile ruine de la Ani), apoi în Abasgia.

Vasile nu s-a mărginit să accepte aceste teritorii ce i s-au oferit. Neobosit în război ca și în treburile statului, pe care le rezolva repede împotriva tuturor formelor de antică solemnitate, acest om superior, rășărit din mijlocul unei familii de înzestrare mijlocie, s-a dus peste tot să primească el însuși actul de supunere al țărilor dobândite prin diplomația sa, să alunge orice teamă a noilor săi supuși, să potolească nemulțumirile, să întărească orașele și defileurile, să impună tuturor respectul pentru persoana imperială care mai rămânea încă baza principală a acțiunii politice bizantine. Până și arabii 193 din // deșert, toți vecinii asiatici au simțit mîna sa. Niciodată Asia nu avusese o viață atît de liniștită, atît de pașnic fericită ca aceea de care s-a bucurat în timpul acestei domnii de cincizeci de ani. Trebuie adăugat că abuzurile „celor puternici” au fost din nou oprite cu asprime.

Bogații nu mai puteau să-și urmeze mai departe lenta lor achiziție de pămînturi ⁹ și cu toată opoziția celor mai mari demnitari și a patriarhului însuși, el a restabilit legea așa-zisului *allilengion*, silind pe bogați să plătească partea de impozit personal a micilor proprietari vecini reduși la o stare de sărăcie notorie ¹⁰.

În același timp, marea rămînea domeniul necontestat al bizantinilor. Un cneaz rus, venit din senin, încerca să se cuibărească la Lemnos. Funcționarii Imperiului au știut să-l înșele cu artificiiile lor și l-au măcelărit cu toți ai săi ¹¹. Lista isprăvilor de pomină ale piraților se încheiase de acum încolo. Și chiar dacă armatele romaice nu au fost mai norocoase în conflictele neînțetate cu potențaii Calabriei ¹², Vasile nu acorda prea multă atenție acestor întîmplări din „Longobardia”. Căsătoria fiului dogelui Veneției cu Maria ¹³, fiica unui demnitar bizantin Argyropoulos și a surorii împăratului Romanos II, a fost un eveniment politic important și contemporanii i-au înțeles toate implicațiile ¹⁴.

Reîntorcîndu-ne înapoi, în legătură cu împrejurările din Italia, observăm 194 că, în ciuda grelelor recriminări și a ofenselor cumplite reproduse de Liutprand, Tzimiskes a dat în căsătorie fiului uzurpatorului // „longobard” și asociatului său la tron, Otto II, pe prințesa bizantină Teofanó, din spița Macedonenilor, nepoată a împăratului în funcție. Și cronicarul german Thietmar va înfățișa această căsătorie ca impusă acestor „greci”, care refuzaseră mai întîi să dea o fată de împărat, ucigînd chiar pe ambasadorii care îi ofensaseră, pentru ca în chip de represalii Siegfried, markgraful de Calabria, să taie nasurile orientalilor ¹⁵. Dar nu a fost decît atîta și nimic mai

⁹ Kedrenos-Skylitzes, II, 448.

¹⁰ *Ibid.*, 486. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 783.

¹¹ Kedrenos-Skylitzes, 478.

¹² Cf. Palmieri, în „V. V.”, X, 586.

¹³ Kedrenos-Skylitzes, 452. Vezi Iorga, *Les commencements de Venise*.

¹⁴ Pentru această căsătorie și privilegiul din 992, vezi Iorga, *op. cit.* și Dölger, *Regesten*, nr. 781. Cf. Lenz, *Der Allmähliche Übergang Venedigs von faktischer zur nominellen Abhängigkeit von Byzanz*, în „B.Z.”, III, 64 ș.u.

¹⁵ Pentru negocierile în vederea căsătoriei, vezi și continuarea cronicii lui Réginon; Hugués de Flavigny, M.G.H., s.s., VIII, 374. În primul rînd Mystakides, *Byzantinisch-deutsche Beziehungen zur Zeit der Ottonen* (citată anterior). Cf. John Moltmann, *Theophano, die Gemahlin Ottos*

mult. Nici un ajutor oriental nu a venit să susțină în greaua luptă contra arabilor pe fiul Adelasiei luptînd pentru propria sa patrie italiană. Otto II (†983), cuceritorul Tarentului, a avut deci de suferit înfrîngerii umilitoare, putîndu-și abia salva viața prin fugă.

Otto III, fiul bizantinei Teofanó, a fost crescut în așa fel încît să se considere ca stăpînul lumii întregi. Acela care punea să i se deschidă la Aquis Grane (Aix-la-Chapelle) mormîntul lui Carol cel Mare ca să se închine glorioșului înaintaș, putea să nutrească, fie chiar și contra unei rude atît de puternice ca Vasile II, anumite visuri orientale¹⁶. S-a observat cu dreptate că noul Imperiu (din Occident), chiar împrumutînd de la Bizanț titlul de „încoronat de Dumnezeu”, bula de plumb, masa separată pentru suveran și o serie de amănunte de costum, ca acele lanțuri ale coroanei imperiale, atîrînd de la tîmple în jos și chiar imitînd legende și tipurile de monede și acceptînd să adopte o serie de sfinți bizantini (Nicolae, Gheorghe, Caterina), nu a îndrăznit multă vreme să adauge titlului de „împărat” corolarul de „roman”¹⁷. Dar moartea lui Otto III (1002) a înlăturat această primejdie pentru Bizanț.

195

// În ceea ce privește Roma, aceasta — cu mult înainte de coborîrea împăraților germanici în Italia, pentru a căuta la început un simplu titlu imperial — ajunsese să se considere autonomă, ca în vremea anterioară apelului ei către franci. Ea părea chiar că se bizantinizează din nou, cu șefi purtînd titluri bizantine, ca cel de *vestarius* (femininul grec: *vestarissa*), scris din ignoranță și *vestararius* și ale căror nume sînt grecești: Teofilact, Teodora¹⁸. Se îndrăzneau chiar să se ceară pentru acești potentăți niște prințese bizantine¹⁹. Și așadar, doamna Marozia a fost poftită la Constantinopol. Această familie, care a dat și papi de felul lui Ioan XI și Ioan XIIe, a avut parte și de onorurile patriatului bizantin în persoana descendenților lui Crescentius. Papii Benedict VIII și Benedict IX se numiseră mai înainte Teofilact. Prietenul bizantinilor, ruda lor prin alianță, regele Hugo de Provența, se amestecase și el în afacerile romane²⁰.

Au apărut din nou papi la Constatinopol, ca unul din acei Benedicți de jalnică amintire. Un Ioan XVI^b, papă contestat, răsturnat și ucis, era originar din Calabria, unde fusese arhiepiscop, și numele său de botez fusese Filagatos.

II, und ihre Bedeutung für die Politik Ottos I und Ottos II, Schwerin, 1878; Fr. Harrison, *Theophano*, Londra, 1904; Karl Uhlirz, în „B. Z.”, IV, 467 ș.u. Otto II se intitula după moda bizantină „invictissimus, magnus, pacificus, perenniter augustus”. Cf. Steinberger, *Kaiserin Theophano*. O biserică a Sf. Teofano, clădită de Porfirogenet, *Patria*, loc. cit., c. 609.

¹⁶ Cf. Ganshof, în „Byz.”, VI, 872, 874.

¹⁷ Vezi R. Salomon, în „Sachwörterbuch des Deutschtums” de Hofpfaetter et Peters (1930), 204 ș.u. *Byzanz*. Vezi Ganshof, loc. cit., 872. În Sakkeliος (Σωτήρ, XV, nr. 86, 87) propunerea de căsătorie între Otto II și o fiică a Porfirogenetului (Analele din Quedlinburg și din Magdeburg, M.G.H., s.s., III, 74; XVI, 160) o confirmă.

¹⁸ Duchesne, *Les premiers temps de l'État pontifical*, în „Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'École de Rome”.

¹⁹ Pitra, *Analecta novissima*, I, 469; Duchesne, loc. cit., 276.

²⁰ Cu privire la o propunere de căsătorie în Italia a lui Leon VI, vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, cap. 26. Este vorba de căsătoria fiicei sale cu Ludovic cel Orb, „nepotul Bertei”. Cf. Gay, *L'Italie méridionale*, 153, 224.

Iar în vremea alegerii sale fusese de față un trimis al Bizanțului la Roma ²¹.

196 Printre regii germani succesori ai Ottonilor, franconianul Conrad II (1024—1039), // reluînd după Henric cel Sfînt, opera de restaurare în sudul italian, unde a pătruns pînă la Trojaⁱ, a cerut pentru fiul său, viitorul Henric III, pe fiica lui Constantin VIII Macedoneanul, apoi pe aceea a lui Romanos Argyros^j în 1028 ²².

Se urmărea cu atenție la Veneția — obișnuită să dateze actele după domniile împăraților bizantini — ca și în Sicilia și Italia de sud, succesiunea stăpînilor legitimi care nu puteau fi uitați. În mențiunile cronicilor din „Cele Două Sicilii” apar pentru împărații din secolul XI porecle inedite. Mihail III este calificat drept „Catalectus”, Mihail IV Paflagonianul, din secolul XI, va fi numit „Etherarchis”, șeful „hetairilor”, Mihail VI Stratioticus va purta numele de „Novicius” (cel Nou), iar Mihail VII „Parapinakes”, ale cărui legături cu varegii scandinavi („Garangi”) sînt amintite, apare ca „Archontopathios”, Constantin Ducas va fi numit „Diolizi” (Doukitzes) ²³. Cronicile sudului italian vor fi scrise de „protospatharul” Lupus ²⁴, care se mîndrește cu acest titlu bizantin.

Cronicarul bizantin Skylitzes nu uită să povestească pînă în ultimele amănunte expedițiile personale ale lui Vasile II contra „bulgarilor” din Macedonia. Ele au fost lungi și grele, dar interesante și cu folos, deși nu trebuie exagerată importanța lor.

197 Atunci cînd Sviatoslav s-a așezat la Preslav și la Silistra, unii boieri s-au refugiat în regiunile occidentale ale imperiului bulgar, care duceau o viață destul de independentă de cînd cu insuccesele marelui Simeon contra sîrbilor și croaților ²⁵. // În fruntea lor se aflau fiii unui oarecare Șışman^k, „baron” al satului Tîrnovo din Tesalia. Erau încă de pe atunci, după cît se pare, bogomili convertiți la paulicianism, la erezia importată din Asia de coloniștii persecutați pentru religia lor de împărații macedoneni. Bogomilismul accepta pe un Dumnezeu rău *care este* și care se luptă cu Dumnezeu bun *care va fi*. Ei îmbinau cultul durerii cu porniri orgiastice; ei făceau o selecțiune din cărțile Bibliei, dînd crezare spiritului și nu formelor uscate, înlăturînd tradiția ebraică ²⁶. Conduși de „synecdemi” și de „notari”, acești răzvrătiți contra crucii, aveau — nu biserici, ci — case de rugăciuni ²⁷. În

²¹ Vezi mai sus, p. 314.

²² Cf. Gay, *op. cit.*, 443 ș.u.

²³ Romuald de Salerno. Tot astfel în textul lui Ricobald de Ferrara, Leon Armeanul este „Macazenus”. Fiul său, Mihail, ar fi trimis unui carolingian celebra carte a lui Dionisie Areopagitul despre „Ierarhiile Îngerești”, 235.

²⁴ Muratori, V.

²⁵ Despre regele croat Trpimir, Dandolo, în Muratori, XII, 227; cf. Dölger, *Regesten*, nr. 789.

²⁶ Migne, P. Gr., CII, c. 24. Vezi Iorga, *Création religieuse dans le Sud-Est de l'Europe* (extras din „RHSEE”).

²⁷ Pentru bogomili și paulicieni, Ter Mkrtschian, *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig, 1893; G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908; „B. Z.”, V, 64—65; IX, 199; Thallóczy, în „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina”, III, 298—371; Papadopoulos-Kerameus, în „V. V.”, II, 720—723; Jugie, *Phoundagiagites et Bogomiles*, în „É. O.”, XII, 257 ș.u. Un act de căință a unui bogomil, în Giannino Ferrari, *Formulen* („Byz. Arch.”), II, nota 9. Cf. Iorga, *Création religieuse*, citată în nota 26.

ciuda urii lor contra Vechiului Testament, șefii bulgari, *comitopolii*, după termenul bizantinilor, adică „fiii de boieri“, se numeau David, Moise, Aron, Samuel. Arhiepiscopul lor care nu atârna de Bizanț, un patriarh schismatic, se numea și el, David ²⁸.

198 Ei au găsit în aceste regiuni ale Drinului, în acești munți ai Macedoniei, în aceste țări de pe malul Adriaticii, principi sîrbi ducînd o viață săracă, nesigură și primitivă, clanuri de albanezi și de coborîtori ai // vechii populații romane din Iliria, acei păstori vlahi care rătăceau cu turmele lor, din cîmpiile Tesaliei, jur împrejur de Lárissa, pînă în Balcani — există și mențiunea unui Cîmp Lung al lor, Cîmpulung ²⁹, ajungînd pînă la Tîrnovo, Triadița sau Sofia ³⁰. Acești oameni pe care îi stingherea regimul taxelor bizantine, s-au raliat boierilor din Bulgaria și le-au constituit o armată. Numele dregătorilor noului stat bulgar — care a primit pare-se de la papă, în schimbul unor făgăduieli deșarte, titlul regal, ce nu a fost niciodată recunoscut de bizantini — sînt de un caracter cu totul nou, vlah și sîrb. Toți acești Nicolîță (din Seres) ³¹, Nestoriță, Ivațe, Iliță, Zariță, acești Drăgșani, Dobromiri, Vladislavi, Krakras (cu treizeci și trei de castele lîngă Pernik) ³² au un timbru propriu, neobișnuit și straniu. Numele duble, „romaice“ ³³, nu lipsesc, după obiceiul frecvent al sîrbilor ³⁴, la unii din acești conducători, dintre care unul se numea totodată Gabriel și Roman, dar influența bizantină era foarte 199 slabă în mijlocul acestor populații de o mare energie sălbatică, de o rară iuțeală și elasticitate în luptă. Astfel s-a constituit sub Samuel — moștenitor al fraților săi (morți de moartea lor, sau — unul din ei — ucis chiar de el), împreună și cu fiii unuia dintre ei, Aaron (dar în afară de Vladislav) — un regat al revoltei și al prădăciunii ³⁵ // care își avea centrul lîngă lacul Prespa ³⁶, apoi în noul oraș Ohrida, ascuns în fundul unui defileu, în vreme ce ramurile sale se întindeau spre est pînă la Triadița, pînă la Marele Preslav, smuls o clipă bizantinilor, iar în vest pînă la Durazzo, care li s-a reluat apoi prin trădare, la nord pînă la Vidinul de pe Dunăre ³⁷ și în sfîrșit la sud pînă la Tesalonic, pe care nu au reușit niciodată să-l cucerească, și pînă la frontierele acestei Tesalii, pe care au devastat-o de atîtea ori în

²⁸ Kedrenos-Skylitzes, 435, 463. Un Δαβὶδ ἀπὸ Ἀρχιδῶν, *ibid.*, 479. Un Aaron Ducas, *ibid.*, 629.

²⁹ *Ibid.*, 457: Κίμβα Λόγγου, Λόγγος; *ibid.*, 465.

³⁰ Leon Diaconul, 172—173; *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, ed. Vasilievski și V. Jernstedt, Petersburg, 1896. Cf. Vasilievski, în „J. Min. I. P. r.“ (1880), 242 ș.u.; 1881, 102 ș.u., 316 ș.u.

³¹ Vezi V. Valdenberg, în „Byz.“, III, 95 ș.u.

³² Kedrenos-Skylitzes, 452—453, 455, 460, 462, 463, 465, 467.

³³ Cf. mai tirziu acest Radomir Aaron, cumnatul împăratului Isac Comnenul; „Byz.-sl.“, III, 404 ș.u.

³⁴ Vezi Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques*, 111 ș.u.

³⁵ Dintre fiii lui Bogor-Boris, unul fusese ucis; celălalt, Romanos, zis și Simeon, era eunuc; Kedrenos-Skylitzes, 435, 455.

³⁶ Vezi Ivanov, în „Bulletin de la Société Archéologique“, Bulgaria I (1910), 55—80.

³⁷ Kedrenos-Skylitzes, 454.

lung, în lat și în curmeziș³⁸. Se stabiliseră înțelegeri și cu Adrianopolul³⁹. Șefi aproape independenți, de o credință foarte nesigură față de regele lor, exercitau comanda asupra lor din niște cuiburi de vulturi de pe înălțimea munților, la gura defileelor, vechi posturi *φρουρία* ale romanilor, luate prin surprindere de bulgari și garnizionate de ei⁴⁰.

Vasile II nu a precupețit nici un efort spre a supune această țară muntoasă⁴¹ ce ascundea în văile și întăriturile sale o primejdie perpetuă pentru toate provinciile din Occidentul bizantin și tăia căile de comunicație pe care noul Imperiu voia să le deschidă spre Adriatica și Italia vecină⁴². Au fost folosite rînd pe rînd mituirile cu bani, titlurile, trădarea, recurgîndu-se și la suplicii, la orbirea în masă⁴³, la fortificarea punctelor strategice și la acțiunea militară a împăratului. Rareori reușeau bulgarii să redobîndească ceea ce „romanii” le-au smuls odată. Sofia⁴⁴, apoi Preslav au fost // curînd reluate⁴⁵ și imperialii nu au mai pierdut Silistra⁴⁶, de unde supravegheau și manevrau pe pecenegi⁴⁷. Triadița a rămas blocată. Castelele au fost cucerite cu o admirabilă stăruință, unul după altul, realizare extrem de grea, chiar pentru o armată modernă.

A intervenit și norocul. Samuel, rănit încă în Tesalia împreună cu unul din fiii săi⁴⁸, a murit⁴⁹. A fost contestată de pretendenți succesiunea fiului său, Gabriel, care, născut dintr-o mamă din Lărisa, purta și numele de Roman⁵⁰. Ultimul fiu, Vladislav Ioan⁵¹, a pierit în asediul de la Durazzo⁵² și văduva sa, Maria, a predat ce mai rămînea din moștenire; tezaurele furate din Ohrida au fost răspîndite la picioarele acestui Vasile II, pe care posteritatea l-a poreclit „ucigătorul de bulgari”, *Boulgaroktonos*⁵³.

³⁸ Cronicarul contemporan din Bizanț numește pe șeful lor *μόναρχος Βουλγαρίας ἀπάσης* (monarhul întregii Bulgarii), iar pe subordonații săi în felul jupanilor sîrbi *λοιποὶ τοπαρχαὶ* (restul toparhilor); *ibid.*, 435, 447. Numai Bryennius îl va numi basileu *βασιλεύς* (împărat); 19. Vezi Presbyter Diocleas, 41: „qui imperatorem vocari jussit”.

³⁹ Kedrenos-Skylitzes, 452.

⁴⁰ Pentru Prosek, vezi Radojčić, în „Letopis mat. srpske”, LXXXV (1909).

⁴¹ Pentru *Μογλένα*, Meglen, Migne, *P. Gr.*, CXXVI, c. 216.

⁴² Durazzo ocupat, Dölger, *Regesten*, nr. 786.

⁴³ Defilarea a „15 000” de orbi, *ibid.*, 458.

⁴⁴ Kedrenos-Skylitzes, 436.

⁴⁵ *Ibid.*, 452.

⁴⁶ Vezi Yahya-ibn-Saïd, *loc. cit.*, 813. Cf. Bojidar A. Prokitch, în revista „Glas” din Belgrad, LXIV, 107—145; Gelzer, *Byzantinische Inschriften aus West makedonien*, în „Mitteilungen des kais. deutschen archäologischen Instituts in Athen”, XXVII (1902), 431—444.

⁴⁷ Vasilievski, *Byzance et les Petchénègues (1084—1094)*, în „J. Min. I. P. r.”, 1872, 116—165, 243—332.

⁴⁸ Kedrenos-Skylitzes, 450.

⁴⁹ *Ibid.*, 458. Pentru data morții sale, vezi și cronica italiană, Muratori, V, 148: „Mill. XV, ind. XIII, obiit Samuil rex. Reg[navit] post filius ejus”. Moartea fiului său ucis, este datată din 1016.

⁵⁰ Kedrenos-Skylitzes, 458. Un fiu, Troïan, vezi Bryennius, Ed. Bonn, 106.

⁵¹ Kedrenos-Skylitzes, 459.

⁵² *Ibid.*, 487. Soția sa, Maria, *ibid.*, 467. O nepoată a lui Samuil s-a măritat cu Isac Comnenul, viitorul împărat (Bryennius, 19).

⁵³ O încercare de a situa toate incidentele acestei lungi gherile, în Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I. Cf. Iorga, *Notes d'un historien*, *loc. cit.*

Peste tot au fost impuse administrația greacă, liturgia greacă, limba greacă. Patriarhul bulgar a ajuns un simplu arhiepiscop grec la Ohrida⁵⁴. Cum // Croația și Sirmiuul s-au supus, iar ungurii nu ieșiseră încă din criza lor religioasă (Ștefan cel Sfânt, primul lor rege creștin a primit în 1000 titlul său regal de la Roma, ca și Samuel) și se aflau chiar sub o puternică influență greacă (întrucât călugări greci s-au stabilit în noul regat, aducând cu ei arta ce se remarcă în acest secol XI în frescele bisericii de la Feldebrő și regele Ștefan își dădea documentele sale pe grecește⁵⁵), Imperiul bizantin ajungea până la Adriatica⁵⁶ și stăpînea Dunărea, iar Peninsula Balcanică nu cunoștea alt stăpîn (1019)⁵⁷.

Cu această convingere a murit în 1025 Vasile II, în vîrstă de 72 ani, după ce a îndeplinit singur, fără strategii, fără auxiliari, fără consilieri, această operă grandioasă de restaurare politică⁵⁸.

El a creat o nouă ordine de lucru în viața internă // a Imperiului, ca și în relațiile externe ale lumii romane. Ea va trebui caracterizată înainte de a urmări dezvoltarea statului, a societății, a relațiilor externe, pînă în momentul în care conflictele noi și instituții recent stabilite au creat — după decadența ce a urmat sistemului basilian — o nouă epocă.

Vasile II, care a sfîrșit prin a visa să ajungă și împărat al Occidentului, în ciuda relațiilor sale de familie cu noii Cezari germanici, avea cu siguranță în fața ochilor grandiosul ideal al lui Iustinian. După ce a dobîndit la Dunăre frontiera firească, definitivă, aceea din secolul VI, el a supus apoi tot litoralul balcanic al mării italiene. Croația i s-a dat fără luptă, Sirmiuul prin trădare⁵⁹.

Dar o Serbie liberă se formase peste organizațiile ducale din epoca lui Heraclius⁶⁰, în Slavonia de pe țărmul adriatic, în fața Italiei și în spatele „romaniilor” înfloritoare de la Ragusa și Cattaro, alături de primele întemeieri albaneze și mai jos de acea Dalmație cu orașele sale autonome Zara, Traù

⁵⁴ Dar primul arhiepiscop a fost un bulgar din Dibra, ales de sufragani; Zlatarski, în „B.Z.”, XXX, 484. Cf. Snegarov, *Istoria Arhiepiscopiei de Ohrida* (în l. rusă), Sofia, 1924. Cf. Zlatarski, *Arhiepiscopia Bulgariei* (în l. bulgară), în „Izvestia istor.-druz.”, Sofia, VI (1924), 49—76; Gelzer, *Ochrida*; Novakovitch, în rev. „Glas” din Belgrad, LXXXVI (1908), 1—62; Balașcev, *Περὶ ἡλικτικῆς πραγματείας περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδων καὶ πάσης Βουλγαρίας*, Sofia, 1906; același, în „Sbornik”-ul bulgar, XVIII, 137—170.

⁵⁵ Vezi Marozali, *Magyarország története az Arpádok korában (1038—1301)*, Budapest (1896), 282; G. Feher, *A bolgár egyház kísérelései és sikerei hazánkban*, în „Századok”, LXI, 1—20. Cf. Moravcsik, în „B. ngr. J.”, VIII, 452; A. Peter, *A magyar művészet története*, Budapest, 1930. Pentru caracterul bizantin al coroanei Sf. Ștefan, vezi mai ales Otto von Falke, în „Archaeologiai Értesítő”, XLIII (1929). Cf. Bela Czobor și E. de Radisich, *Les insignes royaux de Hongrie*, Budapest, 1896. De asemenea Darkö, în „l'Arch. Értesítő”, 1907, 580—603; în Nêa Έστία, V (1931), 120—125, 195—198. Donația în l. greacă, „B.Z.”, X, 669—670.

⁵⁶ Pentru legăturile foarte strînse între Imperiu și Dalmația, cf. Jos. Srebrnić, *Papa Ioan X și relațiile sale cu Bizanțul și cu slavii din Balcani* (în l. slovenă), „Bogoslovni Vestnik”, II (1922), 205—240; Novak, în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 108.

⁵⁷ Bulgari în Occident contra lui Tornikios; Mihail Attalates, ed. Bonn, 29.

⁵⁸ Kedrenos-Skylitzes, 475. W. Fischer, *Studien zur byzantinischen Geschichte des XI Jahrhunderts*, „Programm”, Plauen, 1883; Rosen, *Vasile Bulgarodotul* (în l. rusă), Petersburg, 1883. Cf. Anastasievitch, în „Mélanges” Uspenski.

⁵⁹ Kedrenos-Skylitzes, 476.

⁶⁰ Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 104; Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, 82. Pentru slavii la Monte Gargano (642) și la Siponto (926), *ibid.*, 84, nota 1.

(Trogir), Sebenico, Spalato (Split), pentru suzeranitatea căreia se certau formațiile slave ale croaților și Veneția, ea însăși, o „România” întru totul asemenea⁶¹. Acest nou stat se sprijinea pe amintiri france, nefiind decât partea de sud (față de Croația) a ducatului așezat de Carol cel Mare pe temelii avare⁶².

203 //Legăturile cu Imperiul au fost la început foarte strânse. După un Ceslav și un Ștefan Voislav, contemporan al primului rege croat Tomislav, Mihail' (1051—1081) este „duce” (voievod) al „oamenilor de pe dealuri” (Chlm) (*dux Chlmorum*). Dacă Samuel și-a ucis ginerele sîrb, Vladimir, este poate din cauza acestor legături⁶³. Mihail, acest șef al „jupanilor”, a trebuit fără îndoială să recunoască această situație față de Bizanț, care hărăzea chiar „regilor Croației și Dalmației”, ca să-i rețină în clientela sa, titluri ca cele de „eparhi” și chiar de patricii. Influența Italiei susținea totuși aici drepturile Romei, care avea pentru acești slavoni vechea arhiepiscopie de la Antivari.

Dar a fost nevoie de zguduirea revoltei bulgare în teritoriul „slavon”, albanez și român din vest pentru a determina consolidarea noii fundații politice care avea rădăcini atât de vechi.

Ofițeri bizantini comandau și în fortărețele Pindului, în cuiburile de vulturi ale „clisurilor”, albanezii, vlahii din Tesalia, care își pășteau vara turmele pe podișurile ierboase ale Pindului, slavii din Pelopones, răspinși în satele lor de agricultori ascultau de imperiu; „archonți” băștinași sau provenind din nobilimea agrară a provinciei⁶⁴, supravegheau și comandau aceste populații fără astîmpăr, întotdeauna gata să găsească un pretext din cel mai neînsemnat conflict cu stringătorii de dări, pentru a se răzvrăti într-o revoltă sălbatecă, un μούλτος⁶⁵.

204 Vasile II avea sub un „șef al întregului Occident” ἀρχων πάσης δύσεως⁶⁶, un duce la Durazzo și un altul la Tesalonic; Constantinopolul trimitea un judecător din Elada⁶⁷. Pe țarmul // opus, Bari, Tarentul, Reggio, Otranto, Brindisi, unde se afla un arhidiacon, toate marile porturi din sudul italian mai stăruiau încă sub dominația bizantină și împăratul cuceritor ar fi vrut să-și încunune domnia printr-o expediție în „Longobardia”, menită să redobîndească drepturile vechiului și adevăratului Imperiu asupra țărilor pe care le cîrmuise odinioară Roma laică a Occidentului.

Mediterrana meridională era de acum înainte bizantină și nu mai erau pirați ca acei care apăreau în secolul X în micile schele cu magazine de lemn, aparținînd vreunui senior sau vreunei fundații religioase sau în marile porturi imperiale cu edificii de marmură și cu vechi biserici strălucind de aur și de pietre scumpe. Flota bizantină risipise ambarcațiile hoților de mare. Creta,

⁶¹ Cf. Iorga, *Raguse și Les commencements de Venise*. Informațiile preotului din Diocleea (*Popa Dukljanina l'etopis po latinsku*, ed. Ivan Crnić, Kraljevici, 1874) nu e decât o colecție de legende, dar redactată în acest veac al unsprezecelea.

⁶² Iorga, *Formes byzantines*, 82 și nota 2. Jupele sînt raza burgului moștenit de la Carolingieni; *ibid.*, 85, nota 1.

⁶³ Toma de Salerno, ed. Rački, 1894, 38. Vezi și *ibid.*, 35.

⁶⁴ Cf. A. Soloviev, *Les archontes grecs dans l'Empire serbe au XIV-e siècle*, în „Byz.-sl.”, II (1930), 275 ș.u.

⁶⁵ Vezi Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I.

⁶⁶ Kedrenos-Skylitzes, 449.

⁶⁷ Δικαστής Ἑλλήνων; Kedrenos-Skylitzes, 542.

Ciprul (960—961) fuseseră alipite Imperiului⁶⁸. Au mai fost văzute o singură dată vasele ușoare ale rușilor din Kiev înfățișându-se ca dușmane în fața Constantinopolului⁶⁹, ca să se răzbune de o jignire. Galerele imperiale, prevăzute cu vestitul „foc grecesc”, au lichidat curînd aceste bărci de pescari, care s-au scufundat sub zidurile uriașe ale Capitalei bizantine⁶⁹. O parte din ruși au rămas după aceasta, ca și mai înainte, niște soldați buni (dar rău conduși) ai împăratului, care se servea și la Otranto ca și în fundul Asiei⁷⁰ de acești blînzi varegi, purtînd cu un braț sigur enormele lor baltage. În 989, cneazul Vladimir botezîndu-se, a obținut mîna prințesei bizantine Ana, și Kievul, care începea să fie pomenit cu laudă, unii îndrăznind chiar să-l așeze alături de Constantinopol, trăia în pace cu bizantinii din Cherson și din Soldaia⁷¹.
 205 Oleg, fiul lui Sviatoslav, va merge în 1079 la Bizanț // și la Rodos⁷². Sarazini care atacaseră Cicladele sub Constantin VIII⁷³ nu au avut o soartă mai bună ca luptătorii marelui cneaz de pe Nipru; forțele navale din Samos și din Chios le-au scufundat. În mai multe rînduri ofițerii imperiali au înfipt de-a lungul țărmului mării un lung șir de pirați sarazini trași în țearpă.

În părțile Orientului domnea o pace bună fără precedent. Micile state zgomotoase dispăruseră. Chiar dacă o armată imperială trimisă contra sarazinilor din Alep sub Romanos III nu a avut parte de izbîndă, emirul acestui oraș, vecin cu ducele bizantin al Antiohiei, a oferit pacea. Edessa a fost redobîndită⁷⁴. Cum s-a mai spus, emirul de Tripolis a ajuns să-și găsească un refugiu la Constantinopol⁷⁵. Chiar Alexandria din Egipt a fost prădată odată de vasele grecești⁷⁶. Un tratat formal a îngăduit repararea Sfîntului Mormînt⁷⁷.
 206 Și dacă Constantin Monomahul (1042—1055) va face o expediție // în Armenia, va fi pentru o soluționare pașnică a treburilor acestei țări, dînd pre-tendentului ei titlul de magister. Persarmenia, Alania, de unde a venit împărăteasa lui Mihail Ducas⁷⁸, Abasgia, au fost lesne pacificate mulțumită aceluiași sistem de diplomatie iscusită.

⁶⁸ Yahya-ibn-Saïd, 782, 794—795.

⁶⁹ Kedrenos-Skylitzes, 551—555, 666—667, 737—738; Psellos, 143 ș.u.

⁷⁰ Kedrenos-Skylitzes, 503, 515, 532.

⁷¹ Dölger, *Regesten*, nr. 776—778 (pentru căsătorie, anul 989). Vezi elogiul Kievului în Adam din Brema. Îndeosebi Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle* (citât și anterior). Inscripția de la Cherson, 1055 sau 1059, pentru un patriciu și strateg Χερσωνος καὶ Σουρδαίας, în „B.Z.”, V, 245; Latișev, în „V.V.”, II, 184 ș.u.

⁷² Despre Teofana, „archontissa din Rusia, soția lui Muzalon”, Loparev, în „B.Z.”, IV, 228—229; „V.V.”, I, 159 ș.u.

⁷³ Vezi și Kedrenos-Skylitzes, 499—511.

⁷⁴ *Ibid.*, 498, 515—516, 521; Aristarh, *loc. cit.*, și Matei din Edessa. Vezi R. Duval, *Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse jusqu'à la première croisade*, Paris, 1892 (extras din „Journal asiatique”, XIX, 1892, 11 ș.u.); J. Laurent, *Des Grecs aux croisades. Étude sur l'histoire d'Édesse entre 1071 et 1098*, în „Byz.”, I, 367 ș.u.; cronică lui Matei din Edessa, la Dulaurier, *Bibliothèque des historiens arméniens*, Paris, 1858—1859 și în *Historiens arméniens des croisades*; L. Hallier, *Untersuchungen über die edessenische Chronik*, Leipzig, 1892. Cf. Albert Harrent, *Les écoles d'Antioche*, Paris, 1898.

⁷⁵ *Ibid.*, 501—502.

⁷⁶ *Ibid.*, 502.

⁷⁷ *Ibid.*, 501. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 824.

⁷⁸ Gelzer, *Ochrida*, 7—8.

Califatul, depozat de rolul său războinic, lîncezea la Bagdad în marile săli de ceremonie, în aerul încărcat de parfumuri. Emirul separatist al Egiptului se lăuda că are în stăpînirea sa Muntele Sinai și fișia de litoral palestinian, cu orașul de trei ori sfînt al Ierusalimului; el nici nu încerca să-și întrească frontiera prin anexarea Feniciei vecine.

Impulsul unor forțe tinerești, un spirit de încredere și de aventură, puterea de expansiune, sensul onoarei cavaleresti, gustul pentru cuceriri strălucite, lipseau de mult în aceste mari state musulmane care îmbătrîniseră.

În stepele Asiei Centrale, în deșertul de nisip care se întinde între Iranul alb și China galbenă, dădeau tîrcoale briganzii turci sub șefi de gen patriarhal, begi deprinși cu o mare simplitate. Unii din ei își părăsiseră țara barbară — unde păstorul își mîna turmele, vînătorul își căuta prada și banditul pîndea caravanele — pentru a veni la Bagdad să se facă soldați ai strălucitului calif. Acești aventurieri norocoși nu erau însă decît excepția. Masa turcilor, deși devenită musulmană, își mai ducea încă viața ei bună tradițională între primejdiile fascinante ale luptelor și pacea blîndă a aulului pastoral, plin de o grămadă de copii și de turme care behăie. Nu venise încă ora cînd trebuiau să se arunce asupra Persiei, în care un turc își așezase dinastia în locul aceleia a șahului arab, și să facă din Iranul bogat în orașe patrimoniul begilor născuți pentru lupte neînterupte. Străjile stăpînului Persiei opreau pe turci de a trece pe podul de fier ridicat peste rîul Arax. Bizantinii nu cunoșteau pe 207 acești turci // decît după cetele tocmite de emirii Siriei împotriva lor ⁷⁹.

Acest Imperiu era apărat de o flotă și o armată de prim ordin pe care Vasile II nu le lăsase niciodată să ruginească în inacțiune. El și-a purtat toate războaiele sale cu „romani”, folosind doar în subsidiar barbarii de la Dunăre, pecenegii sau pe cîțiva mezini fără avere din lumea latină, aruncați de soartă pe țărmurile grecești ⁸⁰. O supraveghere strictă îi menținuse pe funcționari în limitele datoriilor lor.

Autoritatea imperială, foarte zdruncinată de uzurpările Cezarilor și Auguștilor precedenți, a fost cu adevărat reînnoită. Împăratul a redevenit o ființă fără de pereche, mai presus de orice influență, de orice presiune, de orice primejdie. Nu au mai fost epitropi, colegi, „succesori desemnați”; nu au mai fost văzuți mentori, favoriți și paraziți care întrețineau suspiciuni și organizau comploturi. Nu se mai găsea nici chiar tipul retorului, al filozofului, *logios*, asemenea „abatelui de curte” sau filozofului la modă din secolul XVIII occidental, într-un cuvînt al literatului-curtezan. Împăratul Vasile nu a lăsat nici pe fratele și moștenitorul său ⁸¹ să-și mărite cele trei fete, dintre care cea mai mare s-a călugărit, în timp ce celelalte două, închise în gineceul lor, duceau o viață tot atît de retrasă ca aceea din mănăstire. Cîțiva nenorociți de eunuci care nu puteau avea ambiții superioare au fost singurii admiși în intimitatea imperială.

⁷⁹ Vezi Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I.

⁸⁰ Vezi pentru „Petrul, nepotul regelui german”, Dölger, *Regesten*, nr. 766.

⁸¹ Vezi Bury, *Roman emperors from Basil II to Isaac Comnenus*, în „Engl. hist. rev.”, IV (1889), 41—84, 251—285.

Autocratorul este informat printr-o supraveghere care nu se lasă înșelată: acel care se expune bănuiei că ar vrea să uzurpe tronul este de îndată pedepsit cu pierderea vederii prin scoaterea ochilor.

NOTE

a. Adică partea europeană a Imperiului.

b. Era fiul nelegitim al lui Romanos Lecapenos. A fost atotputernic încă de sub Constantin VII și pînă în 985, cînd a fost îndepărtat de Vasile II, ținut pînă atunci în tutelă de el.

c. Răscola lui Bardas Skleros s-a produs îndată după moartea împăratului Tzimiskes, fostul său cumnat, cînd Vasile, tutorele tinerilor împărați Vasile și Constantin, îl îndepărtează din Capitală (976). De fapt lupta se dădea pentru această tutelă.

d. Acest nepot al lui Nikefor Focas se răsculase în 970 contra lui Tzimiskes, care îl închisese împreună cu tatăl său Leon Focas, după preluarea puterii. Fugit în Asia Mică și proclamîndu-se acolo împărat, el a pornit contra Capitalei, dar a fost oprit de Bardas Skleros, silit să capituleze și din nou internat la Chios (sfîrșitul lui 970). Șase ani după aceea, în 976, Vasile îl folosește contra lui Bardas Skleros, fostul său adversar din 970. Lupta durează trei ani și se încheie cu fuga lui Skleros, reținut apoi ca un element de schimb de către marele vizir al califului din Bagdad.

e. Cu prilejul crizei din 985 pricinuită de lichidarea tutelei lui Vasile. Acesta, în unire cu unii generali, printre care Bardas Focas, ar fi complotat contra lui Vasile II, care îl îndepărtează pe Bardas Focas din Capitală, numindu-l duce al Antiohiei. Acolo se va alia cu fostul său adversar Skleros, eliberat de arabi, și care se proclamă împărat la Melitene. Dar Focas îl sechestrează pe Skleros și se proclamă el însuși împărat (987). Skleros reapare după moartea lui Focas.

f. Expediția lui Chrisocheir, ruda lui Vladimir, venit în 1024 cu 20 de monoxile.

g. Ioan XI, papă (931—935). Era fiul Maroziei. Ioan XII, nepotul ei a fost papă (955—964).

h. Ioan XVI Filagatos, fusese arhiepiscop de Placentia, educatorul lui Otto III, sfătuitor al regentei Teofană. În 996 e trimis la Bizanț pentru a cere pentru Otto III o prințesă bizantină. La întoarcere se alătură lui Crescentius care îl opune ca antipapa Ioan XVI (996—998) lui Grigore V, ruda împăratului Germaniei. Cade odată cu Crescentius în 998; este torturat și apoi ucis.

i. Colonie întemeiată în 1017 de guvernatorul grec Bugianus, în vecinătatea Beneventului.

j. În realitate se ceruse o fiică a împăratului în funcție. Murind Constantin VIII, această calitate a fost dobîndită de Romanos Argyros, soțul porfirogenetei Zoe. Dar fiica acestuia dintr-o primă căsătorie nu avea de fapt nici o legătură cu dinastia Macedoneană.

k. Existența acestui Șisman, strămoș al dinastiei bulgare a lui Samuel, după ce a fost în general admisă (vezi și Cambridge Mediaeval History, IV, 238 ș.u.), a fost serios combătută de St. Runciman — *A History of the first Bulgarian Empire*, Londra, 1930, 216—221. Acest pretins strămoș ar fi datorat unui fals din sec. XVIII. De fapt cei patru „comitopoli” care s-au răscolit doar în 976, după moartea lui Ioan Tzimiskes, erau fiii comitelui Nicola. De asemenea, existența a două state paralele bulgare, unul răsăritean și celălalt occidental, a fost combătută foarte convingător de D. Anastasevici, *L'hypothèse de la Bulgarie occidentale* („Mélanges” Uspenski, I, 120 ș.u., 1930). Totuși istoricii nu s-au pus încă de acord asupra acestei chestiuni.

l. Este principe (1051—1077), apoi rege (1077—1081).

m. În iunie 1043 expediția în Bosfor a unei flote considerabile de monoxile condusă de Vladimir, fiul marelui cneaz kieviaan Iaroslav, a fost lichidată cu ajutorul „focului grecesc”. S-a încheiat pace în 1046. Motivul nemulțumirii rușilor fusese uciderea unui negustor din Novgorod, într-o ceartă între ruși și greci, într-o mahala din Constantinopol; Novgorodul a cerut despăgubiri și la refuzul bizantinilor și-a echipat acea flotă.

IV

SITUAȚIA INTERNĂ A IMPERIULUI DUPĂ REVANȘĂ

208 // Mulțumită acestei discipline de fier impusă tuturor, Curții, armatei, chiar și plebei altădată temute, Vasile II a putut să treacă puterea fratelui său Constantin, bătrîn blînd, fricos, și podagros, cu mîna largă la daruri, ocupat cu Circul și cu zarurile ¹ și cu retrăirea în vis a numeroaselor sale romane din tinerețe, în vreme ce poliția imperială continua să caute pe suspecții care trebuiau orbiți. Abia cînd a fost pe moarte ², împăratul Constantin, purtînd numele bunicului său Porfirogenetul, a măritat-o pe Zoe, fiica sa mai mare^a care moșteneva Imperiul, cu Romanos zis Argyropol, din familia patriciană a Argyrilor. El își așteptase agonia pentru a hotărî această căsătorie.

A urmat deci după cei doi ani și mai bine de domnie ai lui Constantin, o nouă eră de pace relativă de la 1029 pînă la 1034. Romanos ³ era un filozof influențat de noile idei ale timpului: cunoștea latina și avea în față modelul Antoninilor ⁴. Căci școala întemeiată de Cezarul Bardas, activitatea literară a lui Photios, avuseseră drept urmare crearea la Bizanț a unui spirit cu adevărat nou, care trebuia să ducă curînd la întemeierea marelui „Muzeu” al lui Constantin Monomahul (1042—1055), școală de drept și de filozofie care o întrecea cu mult pe cea veche ⁵. Directorul ei, „prezidentul filosofilor” era prea învățatul cărturar, magistrul așa-zisilor „logoi”, Constantin sau Mihail Psellos, gloria literară a secolului său ⁶.

209 // Cele mai mari laude se îndreptau spre aceia dintre împărați care, ca bătrînul Romanos, se înfruptaseră din filozofia elenică scoasă iar la lumină. Această societate încrezătoare în eternitatea edificiului imperial reîmprospătat, părea să socoată că venise timpul acum de a se deda, ca într-o nouă Atenă, vieții line, bogate, ocupate cu discuțiile subtile din acele orașe antice, care nu puteau fi îndeajuns admirate. O adiere înviorătoare de renaștere sufla peste miasmele acestui vechi Bizanț.

Romanos III nu ținuse să asocieze la puterea supremă pe prințesa Zoe, luată în căsătorie la vîrsta de cincizeci de ani. El îndepărtase din palat și închisese într-o mănăstire pe Teodora, sora ei mai mică și moștenitoarea Imperiului, cu același drept de porfirogenetă. S-a atribuit boala împăratului unei răzbunări a soției sale și cînd a fost găsit mort în baie, opinia publică a fost încredințată că fusese la mijloc o crimă, care dealtminteri nu ar fi scurtat viața sa decît poate cu cîteva luni. Asasinul ar fi fost frumosul tînăr pripășit

¹ Psellos, 26—28; Kedrenos-Skylitzes, 484.

² Data morții sale, în cronică italiană a lui Lupus Protospatharul (Muratori, V): în ajunul Sf. Martin 1029. (În realitate 11 noiembrie 1028.)

³ Constantin se gîndise mai întîi la patriciul Constantin Dalassenos, pe care voia să și-l facă ginere; Kedrenos-Skylitzes, II, 484.

⁴ Psellos, 30—31.

⁵ Attaliates, 21. Despre πρόεδρος τῶν φιλοσόφων (șeful filosofilor), *ibid.* Despre registrele de sentințe, *ibid.*, 21—22.

⁶ Vezi mai jos capit. VI.

la Curte, Mihail, originar din Paflagonia și inițial simplu artizan, pe care fratele său^b știuse să-l introducă la palat⁷. Patriarhul^c a fost constrâns să vină să celebreze în noaptea de Joia Mare, când s-a produs moartea bătrînului împărat, căsătoria văduvei acestuia, sexagenara Zoe cu tînărul ei favorit.

210 Aceste lucruri urîte deschid o eră de decădere a autorității imperiale, datorită stării de înjosire sau de nulitate a persoanelor care o exercită. Principiul dinastic, atît de solid așezat de Vasile, a avut această consecință dezastruoasă: domnia fără frîu a lui Zoe și domnia sfioasă a Teodorei, iar după dispariția lor, jalnica serie precipitată de împărați „adoptați” care nu sfîrșesc întotdeauna pe tron. // Mihail Paflagonianul, care era epileptic⁸, a căzut curînd într-un fel de marasm și a murit înainte de a ajunge la bătrînețe (decembrie 1041). Lumea îl vedea la Constantinopol, la marile sărbători, trecînd ca o umbră jalnică a voinicului și zdravănelui vlăjgan ce fusese, și oamenii pioși credeau că recunosc în nenorocirea sa pedeapsa crimei sale. El a pus-o pe Zoe să adopte pe un fiu al surorii sale, un alt Mihail (V), căruia poporul i-a dat porecla de *Kalaphates*; smolitorul, din cauza meseriei pe care o practicase tatăl său.

Acest adolescent ajuns împărat, a vrut să o îndepărteze pe Zoe și a scos-o chiar din palat. Dar sentimentul dinastic al mulțimii s-a revoltat; și s-a găsit un patriarh, și nobili din Senat și din armată care să organizeze o revoltă. Căci Zoe, reprezentînd principiul legitimității, trebuia să aibă pretendenți pentru o nouă căsătorie. Mihail, părăsit de prietenii săi, a fost prins și, pentru a treia oară după un lung interval, un împărat a fost orbit în Constantinopol, sub privirile unei gloate sălbatice care se desfăta cu spectacolul suferințelor stăpînului său din ajun⁹. Era pentru prestigiul imperial o nouă treaptă a decăderii.

Teodora, smulsă din mănăstire de o bandă de rebeli, a fost proclamată și ea împărăteasă. Dar Zoe a știut să o dea deoparte și și-a luat un al treilea bărbat, Constantin IX zis Monomahul (12 iunie 1042—11 ianuarie 1055). Era iarăși unul dintre *πολιται*, dintre senatori. Și-a inaugurat domnia prin distribuire de daruri poporului și nu a întîrziat să taie din cheltuielile prevăzute pentru armată.

211 Noul regim de economii militare și de taxe grele — care trebuiau să îngăduie darurile către „popor” și clădirea de biserici somptuoase, după sistemul împăraților strict constantinopolitani, al suveranilor orientali închiși în Capitala lor și în Palatul lor sacru — a și // dat roade. Prin 1040, înainte chiar de împlinirea a douăzeci de ani de la moartea marelui Bulgarocton, au și început răscoalele în provincii, care nu mai erau cîrmuite de șefi băștinași, ci de oaspeți, de pupili, de funcționari de origine străină de la curtea Bizanțului.

⁷ O cronică italiană, citată anterior, îl numește „Bringa” (Frighianul), succesorul său avînd să fie „Utringa” (ὁ Ὀφρύγιος). Într-o cronică venețiană citată în *Venise* de Iorga, primul este numit „Brica”.

⁸ Psellos, 57; Gulielmo de Apulia (*De rebus Normannorum*) o spune de asemenea.

⁹ Kedrenos-Skylitzes, 507, 521—522, 525—526, 534, 536—537, 539. Cf. Schlumberger, *Une révolution de palais en l'an 1042 à Byzance*.

Semnalul a fost dat de Serbia. De prin 1034 Ștefan Voislav se răsculase în regiunea dalmatină de la Zeta și Stagno ¹⁰, lângă orașul comercial înfloritor atunci, al Ragusei. El a fost prins de imperiali, dar a putut să se reîntoarcă în regatul său și să se mențină și mai departe. O armată bizantină surprinsă în defileuri ¹¹ a fost distrusă în Diocleea, sub fiul său Mihail, sau Mihailaș, care a încheiat cu împăratul o pace care îi lăsa posesiunea acestei Serbii de sud ¹².

Boierii bulgari fugiți din țară se aflau acum răspândiți prin tot locul cu familiile lor. Ei nu păstrasera legătura cu țara lor și nu credeau la început că ar fi vorba să se producă o răscoală acolo, în imperiul lor național. A trebuit deci să fie mare mirare la Bizanț când s-a aflat⁴ că Petru zis Delianos, nepot de fiu al „împăratului” Samuel, părăsind capitala, provocase tulburări în părțile Belgradului și ale râului Morava, în Serbia dunăreană actuală ¹³. El avea probabil sprijinul vlahilor ¹⁴ și al ungarilor.

212 Delianos întreținea relații amicale cu oamenii de la Zenta, cu acești vlahi de munte, care au trebuit să fie și de astă dată printre luptătorii răzvrătitului pentru restaurarea țării. // Garnizoana din Durazzo nu a putut să împiedice extinderea agitației; după cîtva timp și această reședință a ducelui bizantin a căzut în mâinile bulgarilor. Alți șefi s-au declarat independenți: un Tihomir, care a fost ucis, un Ivatzes ¹⁵, un Alousianos „luptător vestit” ¹⁶, funcționar bizantin, onorat și el cu titlul de patriciu, care locuia la Theodosiopolis și se făcea că ar fi fiul al doilea al „comitopolului” Aron ¹⁷. Delianos promitea să reazeze vechile prestații din vremea libertății, în care supușii principelui bulgar dădeau drept dare doar un „modius” (*muid*) de grîu, unul de mei și o măsură de vin pentru fiecare pereche de boi folosită de ei și, deci, pentru întinderea de pămînt (*Zygos*) pe care o arau. Împăratul Mihail Paflagonianul, care se afla la Tesalonica, a fugit din fața răsculaților și marele oraș a fost asediat de bulgari ¹⁸. Dar pînă în cele din urmă au izbucnit certuri. Delianos s-a ales cu ochii smulși de către adversarii săi; Alousianos, înfrînt de francul Crispin, s-a supus imperialilor la Mosynopolis și Ivatzes a căzut în mâinile lor ¹⁹.

Occidentul balcanic fusese deci redobîndit. Soarta părea că vrea să restituie Italia Imperiului, întors spre Apus, odată ce nu mai era acum nici un pericol arab în Răsărit. Cînd același împărat, Constantin Monomahul a fost asociat la tron de către Zoe, sau mai precis cînd împărăteasa s-a resem-

¹⁰ Plaja (ῥ τὴν ἄμμον). Forma bizantină este Στάμνος.

¹¹ Kedrenos-Skylitzes, 515, 526.

¹² Kedrenos-Skylitzes, II, 544—545, 607; Kekaumenos, 25, 27. S-a înșurat cu o bizantină și fiii săi născuți din această căsătorie se numeau Nikefor și Teodor; Presbyter Diocleas, 52. Cf. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 60.

¹³ Kedrenos-Skylitzes, I, 531—533; Psellos, 69 ș.u., 73 (cu privire la acest „Dolianos”).

¹⁴ Printre ai săi aflăm un Litovoi (Λιτοβόης) din Diavol (Kekaumenos, 28). Un Litovoi a fost în sec. XIII creatorul statului oltenesc al Valahiei.

¹⁵ Kedrenos-Skylitzes, 528—529.

¹⁶ θαυμαστός ἐκεῖνος στρατιώτης; Kekaumenos, 27—28. Delianos este pentru el un simplu τοπάρχης (toparch) (*ibid.*).

¹⁷ Kedrenos-Skylitzes, I, 531.

¹⁸ *Ibid.*, 527—530.

¹⁹ *Ibid.*, 532—533.

nat să abdice de la putere în favoarea acestui om de curte, acestui constantinopolitan, au fost desigur în provincii nemulțumiri printre ofițeri.

213 Constantin a fost atât de imprudent încât a scos din fire pe cel mai bun militar pe care îl poseda Imperiul în acea // vreme, Gheorghe Maniakes²⁰, cuceritorul Edessei²¹, un asiatic pe care îl numise Zoe strateg plenipotențiar al Siciliei și al Italiei de sud, invadată de curînd de aventurieri normanzi veniți din Franța²². El și-a adunat italieni și chiar și pe un fiu de rege norvegian²³, viitor rege el însuși, Harald Hardraada²³ și a apărut cu energie posesiunile împăratului; el a putut chiar să recucerească Messina. Constantin Monomahul se temea de reputația și de talentele acestui general și deci l-a rechemat. Atunci Maniakes a încălțat sandalele de purpură și a debarcat la Durazzo cu ceata sa de tineri „franci”, fii mezini fără speranțe de moștenire, alcătuiind trupa sa de francopoli²⁴. A murit în toiul victoriei sale asupra armatei trimise contra lui²⁵. Și în vreme ce normanzii își continuau cu înverșunare campania lor de cucerire în „Cele Două Sicilii”²⁶, unde erau primiți bucuros, numai să nu intre în orașele dispuse a se răscumpăra²⁶, „maniakiții” au răătăcit multă vreme în aceste regiuni ale Occidentului, unde strălucitul lor comandant căzuse în luptă.

214 Acum, în Italia de sud invadată de normanzi, // Imperiul mai păstra doar Brindisi, Otranto, Tarentul și Bari. Chiar și Sicilia a fost în primejdie de a fi pierdută datorită incapacității sau lipsei de mijloace a lui Ștefan, succesorul lui Maniakes. Locuitorii îi preferau pe sarazini grecilor de la Bizanț. Abea Katakalon „cel ars” (Kekaumenos) „arhonte al themei armeniacilor” a putut să salveze frumoasa cetate a Messinei²⁷.

Și iată că acum și uzii sau cumanii ajung pînă la Dunăre²⁸ și pecenegii fug în fața pericolului care îi amenință din partea acestor rude lăsate odinioară în urma lor, în stepă. Hanul Kegen²⁹, care supusese poruncilor sale pe toți șefii pecenegi, a aflat un concurent în Tyrach, care comanda unul din triburi. Rînd pe rînd, în lupta lor îndrîjită, oamenii rebelului și cei ai hanului trec Dunărea [1048] spre porțile Dobrogii.

Bizanțul a văzut în sosirea acestor soldați de avangardă puțin costisitori un adevărat noroc. Au fost botezați barbarii încă năuciți de acest mediu

²⁰ Izvoare italiene, în Dölger, *Regesten*, nr. 856.

²¹ Kedrenos-Skylitzes, 530.

²² Vezi Gabotto, *La leggenda di Maniace*, în „Archivio storico messinese”, I; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, Turin—Roma, 1880—1889; *Documenti per servire alla storia di Sicilia*, patru serii.

²³ Vezi G. Storm, în „Historisk Tidskrift”, 1884; Lujo Brentano, *Die byzantinische Volkswirtschaft*, 25, nota 2 (bogațiile pe care le aduce cu el, în 1047, din Constantinopol). Cf. Michel A. Dendias, *Οι βαρβάροι καὶ τὸ Βυζάντιον*, Atena, 1925; *Ἀρχαία Πόντου*, I, 51; Vasilievski, în „J. Min. I. P.r.”, 1874—1875. Cf. pentru „Kulpingi”, C. Neumann, în „B.Z.”, III, 374 ș.u.; *ibid.*, IV, 239 (niște Kyllingari din nord). Biserica Varegilor la Constantinopol, „É.O.”, 1924, 448 ș.u.

²⁴ Lupus Protospathar ul îl arată fugind înainte „longobarzilor”, adică a normanzilor, care au vrut să-l captureze; Muratori, V, c. 151.

²⁵ *Ibid.*, 521; Attaliates, 18—19; Psellos, 138 ș.u. Vezi și Bréhier, *Hommes de guerre byzantins: Georges Maniakès*, Tours, 1902.

²⁶ Vezi pecetea lui în *Ἐπετηρίς τῶν βυζ. σπουδῶν, IX, 123 ș.u.

²⁷ Kedrenos-Skylitzes, 523—524, 545 ș.u.

²⁸ νησις ποταμία, Kedrenos-Skylitzes, 538, este regiunea Borcea din Țara Românească.

nou, pe care nu îl cunoșteau decât din unele expediții din trecut. Șefii lor au fost înzorzonați cu haine frumoase de mătase și cu titluri răsunătoare bizantine, au trebuit să obțină pământuri întărite cu privilegii solemne (*chrysobule*). Dar când au fost trimiși în Asia contra turcilor, ei au făcut cale întoarsă, înainte chiar de a fi dat ochi cu inamicul și trecând înapoi marea pe bărci, s-au apucat să devasteze îngrozitor regiunea dinspre Pont. Cumanii, la rîndul lor, nu au întîrziat să sosească prin Vidin și au străbătut peninsula pînă la Tesalonic ²⁹.

Imperiul a trebuit să se hotărască încă o dată să se tocmească, să corupă, să plătească și să încheie tratate cu acești barbari incorigibili, al căror creștinism superficial nu le schimbaseră sufletul ³⁰. Au rămas stăpîni peste regiuni întregi care // mai apăreau încă doar formal în registrele administrației și ale finanțelor. Năvala lor a ajuns pînă la Adrianopol ³¹. Așadar au stat multă vreme șefi pecenegi la Preslav, capitala vechiului „imperiu” al Bulgariei ³², ai cărei moștenitori păreau să se creadă acești noi barbari. Datorită vecinătății acestora și concursului lor, niște căpetenii ale populației române, care se păstra și de partea aceasta, în această regiune bine populată ³³, au ocupat orașele de la Dunăre, care erau încă înfloritoare, desprinzîndu-se încă o dată de „Romania”.

Unul din acești toparhi, Tatos, apoi și Satzas (al cărui nume se păstrează în acela de Isaccea, așezată la vadul Dunării, spre trecerea în vechea Sciție Mică) ³⁴, s-au menținut multă vreme într-o situație preponderentă. Alături, în aceeași regiune, un Sesthlav, un Chalis cu nume peceneg, apar în aceleași izvoare, iar Dunărea întărită de imperiali, era apărată de un duce de Paristrion ³⁵. Sprijinit și de cumani și de unguri // Tatos nu a putut fi scos nici de expediția contra lui condusă în persoană de împăratul Isac Comnenul ³⁶. Funcționarul bizantin Nestor, care a fost trimis să-l nimicească pe stăpînul Silistrei și pe aliații săi, a sfîrșit prin a face cauză comună cu ei ³⁷.

²⁹ Kedrenos-Skylitzes, 654 ș.u.; Attaliates, 83 ș.u.

³⁰ Kedrenos-Skylitzes, 597.

³¹ *Ibid.*, 600.

³² *Ibid.*, 483, 486, 525, 582. Și Psellos, 247; Attaliates, 67 ș.u. Cf. Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I. Kekaumenos este învins de ei; Kedrenos-Skylitzes, 599.

³³ Πολλοὶ καὶ μεγάλοι πόλεις ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον ἔχουσαι πλῆθος καὶ ὀπλιτικὸν οὐ μικρὸν ἀποτρέφουσαι (Multe și mari cetăți avînd adunată în ele o mulțime de toate limbile și care întrețin o armată destul de mare); Ana Comnena, 204. Aceste orașe în desăvîrșita lor autonomie primeau subsidii anuale de la Imperiu și furnizau merinde „sciților” (= pecenegilor). Ocupate de logothetul Nikefor, ele au primit patronajul pecenegilor (*ibid.*, 205). Referitor la Silistra bizantină, vezi Iorga, în „RHSEE”, anul 1931, 226–227.

³⁴ Numit și Τάτρους de Ana Comnena. Pe românește Tatul. S-a propus și o etimologie armeană.

³⁵ Vezi Kedrenos-Skylitzes, 719; Attaliates, 207–210. Vezi articolul nostru în „Revista Istorică”, V, și lucrările ulterioare ale lui N. Bănescu, *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus dem XI Jahrhundert*, în „B.Z.”, XXX, 439 ș.u.; *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în „B. ngr. J.”, II; *Nouveaux duchés byzantins : Bulgarie et Paristrion*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, 1923; cf. idem, *Paristrion*, în „Analele Dobrogei”, II (1921), 313–317.

³⁶ Vezi Ana Comnena, I, 57: ἀγῶνα φύσεως

³⁷ Kedrenos-Skylitzes, 719; Attaliates, 207–210. Împăratul Nikefor Botaniates a pacificat un moment Dunărea; *ibid.*, 302.

În timpul domniei lui Mihail Ducas (1071—1078), fiul împăratului Constantin ³⁸, a izbucnit o nouă răscoală bulgară [1073—1074]. Niște șefi ai acestei nații, alții decât cei care guvernau în vecinătatea pecenegilor dunăreni, au cerut un împărat lui Mihail sau Mihailaș, suveranul sîrbilor de la Adriatică. Acesta își întinsese, pare-se, frontierele pînă spre regatul ungar. Mihailaș le-a dat pe propriul său fiu Constantin Bodin, proclamat țar la Skoplje, care și-a luat ca țar bulgar numele întemeietorului acestei Slavonii: Petru ³⁹. Răscoala a cuprins Castoria, Prespa, fosta reședință a lui Samuel. Ea se propaga deci de-a lungul munților, susținută desigur de vlahi, de albanezi și de ce mai rămînea din „maniakiți”. Bande de răsculați apăreau la Niș. Iarna favoriza înaintarea lor. Imperiul nu și-a putut redobîndi drepturile sale în aceste regiuni decât datorită francopolilor. Bodin a fost prins și deportat tocmai la Antiohia, de unde va fi eliberat de niște negustori venețieni; el va fi mai tîrziu succesorul tatălui său și al unchiului său Radoslav în Serbia ⁴⁰. Ca rege sîrb, Bodin nu a uitat de altminteri vechile sale țeluri și sprijinit pe croați (a căror țară propășea) și pe pirații din Diocleea, pe pecenegi și pe cumani pe sigur de unguri, el a îndrăznit să încerce în două rînduri — pînă la suirea pe tron a lui Alexios Comnenul (1081) — să smulgă orașele Niș și Skoplje, înaintînd totodată spre Sirmium și Vidin ⁴¹. În calitate de 217 șef sîrb el fusese recunoscut de Roma ca rege: // „Bodinus, rex Slavorum gloriosissimus” ⁴². El luase în căsătorie pe o italiancă din Bari, „regina Jacintha” ⁴³. Cîțiva ani după răscoala lui Bodin, Nikefor Bryennios, ducele de Durazzo care fusese rechemat, s-a îndreptat în fruntea trupelor sale spre Adrianopol, unde îl aștepta o femeie de o mare influență, Vatatzena^b și a fost proclamat împărat la Traianopolis, fiind recunoscut de orașele vecine: Rodosto și Panion. Heracleea, care a refuzat să-l accepte, a fost arsă. El și-a putut petrece iarna în linișteⁱ în tabăra sa de la Atira (1078). Dar în primăvară, tînărul Alexios Comnenulⁱ, folosind bande pecenege ⁴⁴ și vase rusești, a putut să pună capăt acțiunii lui ⁴⁵.

Apoi, un alt pretendent bizantin, Nikefor Basilakios, din Durazzo și el, a reluat cariera de rebel a lui Maniakes și a venit cu aliații săi pecenegi să se împotmolească în părțile Tesalonicului unde își dusesese pe francopolii, pe albanezii și pe vlahii săi. Alexios l-a biruit și pe el și a fost numit „sebast” ⁴⁶. În această epocă, cu puțin înainte de era nouă deschisă de dinastia Comnenilor, era și la Filippopol (Plovdiv) un răsculat de religie pauliciană, care purta numele albanez de Lekas — indicînd apariția unui neam nou —

³⁸ Kedrenos-Skylitzes, 644—645, 646.

³⁹ Un șef Πέτριλος; *ibid.*, I, 716.

⁴⁰ *Ibid.*, 718.

⁴¹ Bryennios, 100.

⁴² Vezi în Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae*, etc. II, Agram (1904), 26, mențiunea despre „filii regis Bodini”. Au fost și lupte contra sîrbului Vikan; Kedrenos-Skylitzes, 368, 413, 436, 439; cf. Attaliates, 148.

⁴³ A participat la lupta de la Durazzo (Bryennios, 213—214). Cf. *ibid.*, 368, 411.

⁴⁴ Attaliates, 290; cf. Kekaumenos, 17, 22—24.

⁴⁵ Kedrenos-Skylitzes, 729—731; Attaliates, 242 ș.u.

⁴⁶ Kedrenos-Skylitzes, 739—740. Privitor la βρύσις τοῦ Βασιλακίου; *ibid.*, 741. Și Attaliates, 298 ș.u.; Bryennios, 37 ș.u., 104—105.

iar Mesembria, neascultînd de împărat, își luase ca șef pe un bulgar numit Dobromir ⁴⁷.

218 O conștiință provincială separatistă se formase și în Macedonia, printre „romeii” dinspre Filippopol, Adrianopol și din orașele de pe litoral, Selimbrya, Rodosto, Panion, // care îl vor sprijini [în 1077] și pe pretendentul Nikefor Bryennios. [În 1047] un ofițer de origine asiatică, Leon Tornikios^k fusese disgrațiat și tuns spre a fi călugărit. Un număr de mari proprietari din thema macedoneană, oameni bogați și puternici — un oraș întreg, Rodosto, era oarecum proprietatea puternicei familii Vatatzes — l-au luat cu ei și l-au scos din Constantinopol. Curînd, acest Leon proclamat împărat, a avut de partea lui Macedonia întreagă. El nu a șovăit atunci să asedieze Constantinopolul, și locuitorii orașului imperial au avut, de-a lungul unor săptămîni de îngrijorare, tot răgazul ca să-l vadă pe uzurpator făcînd înconjurul zidurilor, splendid îmbrăcat și înarmat, însoțit de un cortegiu somptuos, în timp ce armata sa acoperea de ocări și de blesteme pe bietul bătrîn Monomah, care rebegit de tot — atît era de bolnav și de prăpădit, datorită plăcerilor oferite de domnie, ca de pildă frumoasa Skleraina ⁴⁸, sclavele iberiene ⁴⁹ de sînge regal și altele — încît abia părea că înțelege ce i se spunea.

A fost un moment cînd Constantinopolul trebuia în mod necesar și în mod fatal să cadă, dar norocul l-a preferat pe podagrosul Constantin IX somptuosului Leon. Uzurpatorul, pe care îl apărau pînă și sarazinii și bulgarii ⁵⁰ și sprijinitorul său principal Vatatzes, au fost orbiți și acesta din urmă a rostit în timpul groaznicului supliciu aceste singure cuvinte demne de vremurile cele mai frumoase din antichitate: „Imperiul roman pierde în mine un bun soldat!” ⁵¹. Astfel s-a stabilit principiul că orice rebel contra „basileului Romaniei”, care caută să tulbure pacea „trebuie să piară” (1047) ⁵².
219 Macedonia și-a manifestat și o a doua oară preferințele // și intențiile sale, proclamîndu-l pe Nikefor Bryennios contra împăratului Mihail Ducas. Acest al doilea uzurpator macedonean s-a menținut și contra pretendentului venit din Asia, Nikefor Botaniates, „Grădinarul”, și a fost, în sfîrșit ⁵³, orbit din porunca acestuia din urmă. Însă cînd s-a aflat despre mutilarea acestui bun general, o parte din garnizoana Capitalei s-a răscolat contra învingătorului, care a scăpat cu greu de mînia soldaților (1078).

⁴⁷ Kedrenos-Skylitzes, 741 ș.u.; Attaliates, 300—302.

⁴⁸ Kedrenos-Skylitzes, 556.

⁴⁹ Cf. Attaliates, 44—45.

⁵⁰ Attaliates și Bryennios. Cf. pentru participarea sarazinilor la viața Imperiului, Attaliates, 34, 78.

⁵¹ Psellos, 262; Kedrenos-Skylitzes, 562, 564—566.

⁵² Kekaumenos, 73: Οὐδέποτε γὰρ τις ἐτόλμησεν ἀνταρσίαν ποιῆσαι κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Ῥωμανίης, πειρώμενος διαφθεῖραι τὴν εἰρήνην, καὶ οὐ αὐτὸς διεφθάρη (Căci niciodată cineva n-a îndrăznit să se revolte împotriva împăratului Romaniei, încercînd să distrugă pacea, fără să fie el însuși distrus).

⁵³ Referitor la această răscoală vezi Robert Schütte, *Der Aufstand des Leon Tornikes im Jahre 1047*, „Programm” din Plauen, 1896. Cf. Gfrörer, *Byz. Geschichte*, III (1877), 451—464.

Dar ceea ce făcea cu neputință o guvernare printr-o camarilă a Capitalei, a Palatului sau a anticamerei, era starea în care se afla această Asie, care constituia demult partea cea mai înfloritoare și cea mai demnă de interes din Imperiu.

NOTE

a. De fapt, a doua. Cea mai mare s-a călugărit, preferind viața monahală. Ultima dintre surori, Teodora, va ajunge și ea la mănăstire, dar închisă de împărat și de sora ei Zoe, după unele uneltiri pentru coroană. Ea va ieși din mănăstire după răscoala din 1042 și va fi la rândul ei împărăteasă asociată surorii sale, și apoi împărăteasă singură (ianuarie 1055—august 1056), după moartea acesteia precum și a lui Constantin Monomahul.

b. Ioan „Orphanotrophul”, eunuc paflagonian, favorit și confident al lui Romanos Argyros. Ajunge ministru sub fratele său, împăratul Mihail Paflagonianul și are chiar intenția să ocupe locul patriarhului.

c. Alexios, patriarh (15 decembrie 1025—20 februarie 1043), fusese desemnat chiar de Vasile II în ajunul morții. Fusese egumen al mănăstirii Studion. A fost unul din autorii răsturnării lui Mihail Kalaphates și al încoronării Teodorei (1042). Moare în 1043.

d. În anul 1040. După unele izvoare Delianos era *un aventurier* care se pretindea fiul lui Gabriel Radomir Roman și deci nepotul țarului Samuel. A fost orbit mișelește de Alousianos, care în cele din urmă a trădat pe bulgari, bizantinilor. Acest Alousianos ar fi fost după unii istorici fiul comitopolului Ioan Vladislav [vezi, G. Ostrogorski], după alții fratele său mai mic [vezi, L. Bréhier].

e. Harald Hardrada (1015—1066; rege al Norvegiei din 1047) era comandantul corpului de varangi ruși în slujba Imperiului. În această calitate a participat la prima acțiune din Sicilia condusă de Maniakes.

f. Nume dat mai târziu acestui stat. Ducat sub Robert Guiscard, apoi regat sub urmașii lui, trece prin căsătorie la Hohenstaufeni, apoi, prin cuceriri, la Carol de Anjou. Titlul de rege al Celor Două Sicilii îi aparține lui Alfons de Aragon.

g. Pare destul de verosimil ca numele de *Kegen* să fie în realitate o redare aproximativă a cuvântului de *khagan*, desemnând o calitate pe care și-o proclama acest șef cuman, ajuns să poruncească șefilor pecenegi și pe care i-o contesta pecenegul Tyrach.

h. Din familia lui Vatatzes, cel orbit în 1047.

i. Dar în timp ce armata de Occident îl susținea pe Bryennios, cea de Orient îl aducea pe Nikefor Botaniates, care a reușit să intre în Capitală și să fie încoronat în martie 1078.

j. Se raliase lui Botaniates.

k. Era descendent al regilor armeni Bagratizi și văr cu împăratul, de altminteri cu legături trainice la Adrianopol și „șef” al partidului macedonean. El se alătură generalilor nemulțumiți, capul conspirației fiind Ioan Vatatzes.

V

NOUA LUPTĂ PENTRU ASIA MICĂ

Spre mijlocul secolului XI turcii trecuseră în sfârșit „podul de fier” al Araxului¹. Ei ajunseseră printr-o mare victorie stăpînii Persiei. Begul lor, Togrul, fiul lui Selgiuc², pretindea să i se spună sultan iranian³. Califul de Bagdad⁴ asculta de el. Stăpîni ai unor cîmpii întinse și a numeroase sate,

¹ Attaliates, 726; Kedrenos-Skylitzes, 621—622, 737; Psellos, 138 ș.u. Încoronarea sa de către sine însuși, Bury, *History* (1923), I, 11.

² Pentru începuturile sale, Kedrenos-Skylitzes, II, 566 ș.u.; podul, *ibid.*, 567, 569—570.

³ Referitor la originea sa, *ibid.*, 567.

⁴ *Ibid.*, 569.

foștii șefi ai tilharilor deșertului ajunseseră conducătorii multor mici armate, întotdeauna gata să se lupte pentru glorie, pentru pradă sau pur și simplu pentru plăcerea luptei.

- 220 Aceste armate cu un alt temperament național⁵, cu avîntul unui popor tînăr, fără nimic care să-l rețină și fără un interes care să-l lege statornic, // popor de spirit cavaleresc și nerăbdător al oricărei organizări stricte și al oricărei constrîngerii, trebuiau să redeschidă era războaielor dintre Asia Mică și Persia pentru stăpînirea teritoriilor dintre ele: Caucazul și Mesopotamia⁶.

- Vaspuakanul armean⁶, Persarmenia⁶, Iberia aflată încă în mare înflorire⁷, fuseseră anexate de bizantini. Regele armean Gaghiik a fost silit să se retragă în Imperiu cu un titlu de „magister” și stăpînirea unor moșii ce i-au fost date. Bizantinii au intervenit și în Armenia persană, în țările unde un Liparite și un Bagrat se luptau pentru stăpînirea Abasgiei⁸. Dar acestea au fost atacate curînd de turci. Marele popas al caravanelor, Erz^c, lângă Theodosiopolis, va fi distrus. Comandantul bizantin Aron, fiul lui Vladislav și fratele lui, Prouisian^d, precum și Kekaumenos, apoi și Isac Comnenul s-au străduit totuși din răspuțeri, făcînd tot ce se putea face⁹. Satrapul Liparit, luat prizonier, a fost apoi pus în libertate de către sultan, care se arăta întotdeauna un cavaler desăvîrșit față de învinși. Cetatea Ani^e va fi cucerită mai tîrziu de acest sultan în persoană¹⁰. Dar acesta din urmă nu intervenea decît foarte rar și el a și oferit pace celor // din „Rum”, dacă binevoiau să-i plătească un tribut, ceea ce a fost refuzat la început¹¹.

- 221 Banderile jefuitoare lucrau mai ales pe seama lor. Ele au apărut curînd în Mesopotamia. În timpul regenței Evdochiei, văduva lui Constantin Ducas, ele au ajuns în Siria, unde au legat relații de prietenie frățească cu șefii sarazini ai acestor regiuni¹², supuși pînă atunci imperialilor. Cezareea a fost ocupată și Antiohia a fost adesea primejduită¹³.

Imperiul — împotriva căruia, datorită politicii sale fiscale, se răsculau aceste provincii chemînd pe noii barbari¹⁴ — nu putea să le mai opună o armată în stare să le închidă calea, să hăituiască bandele, să facă marșuri lungi spre a alerga în grabă în ajutorul locurilor amenințate. Pecenegii tri-

⁵ Cf. cu *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Namèh composé par l'émir Nassir Eddin Iahia*, în „Publications de l'École des langues orientales vivantes”, seria 3, V, 3—102; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Nancy—Paris—Strasbourg, 1914—1919; *Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure*, în Buçavriç, II, 101—126; E.H. Parker, în „Engl. hist. rev.”, iulie 1896 și în „Academy” din 21 decembrie 1895; Melioranski, *Seldchouk-Namèh*, în „V.V.”, I, 613 ș.u. Cf. De Morgan, în „Mélanges” Schlumberger, II, 290.

⁶ Vezi Kedrenos-Skylitzes, II, 570—571; cf. Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie* (citată anterior).

⁷ Εὐδαίμων χώρα (ținut fericit), Psellos, 653. Despre moartea regelui David și a fratelui său Gheorghe în ἐνδοτέρῳ Ἰβηρία; Kedrenos-Skylitzes, 447.

⁸ *Ibid.*, 557—558, 559 ș.u., 572—573.

⁹ *Ibid.*, 574—575, 611, 625.

¹⁰ *Ibid.*, 577—581.

¹¹ *Ibid.*, 581.

¹² Psellos, 663.

¹³ Amănunte în Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I. Cf. J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, în „Mélanges” Diehl, I, 177—182. Pentru „podul de fier” de lângă oraș, vezi și Kekaumenos, 78.

¹⁴ *Ibid.*, 18.

miși în Asia sub propriii lor conducători trădau ¹⁵. Ar fi fost nevoie de provinciali devotați, bine înarmați, bine echipați, înzestrați cu cai buni, niște *stratioti* disciplinați, avînd interesul să poarte un război neîncetat pentru apărarea propriilor lor pămînturi.

222 Dar pentru a face rost de bani în scopul îmbuibării favoriților, pentru a întreține trîndăvia plebei constantinopolitane, ale acelor ἀργοὶ (trîntori) și πένητες (sărăcani) care se tîrau pe sub porticurile Capitalei ¹⁶, se recursese nu numai la monopolul vînzării grînelor (care i-a atras lui Mihail Ducas porecla // de „Parapinakes” ¹⁷), dar și la despăgubirile pe care orice proprietar de pămînt stratiotic era liber să le plătească pentru scutirea sa de serviciul militar ¹⁸. Rezultă de aici așadar că numai aceia care nu puteau să verse Tezaurului această taxă militară, *stratia*, se înfățișau după proclamarea chemării imperiale la oaste, spre a servi sub comanda unor strategii care nu erau nicio-
dată lăsați să îmbătrînească în același loc, de teama uzurpărilor.

Aceasta a fost armata ¹⁹ pe care împăratul Romanos Digenis a condus-o de trei ori contra turcilor spre Erz sau Sivas, în munții de la Tephrike, spre Germaniceea și spre Alep, la Cezareea, la Romanopolis, în Taurus la Sebasta, cucerind Hierapolisul, luptînd uneori chiar ca șeful unor bande răzbitoare contra șefilor altor bande răzbitoare, devenind el însuși un fel de războinic „de tip arab”, dar turcul care se supunea putea să ajungă un „proedru” ^{20 f}. A treia oară soldații săi, francii, alături de cumani, l-au trădat în toate chipurile, datorită și intrigilor pornite de la Constantinopol, unde împărăteasa și cu fiul ei Mihail Ducas voiau să se scape de un soț și de un episcop care îi stîngherea.

223 La Manzikert, recucerit de el, Roman a luptat multă vreme singur de tot, avînd în jurul său doar „alaiul” său (ἀλλάγιον) ²¹, după felul sarazin, // apoi a căzut prizonier în mîinile sultanului. Acesta l-a primit ca pe un principe, l-a făcut tovarășul său de masă și după ce a încheiat cu el o pace veșnică, l-a trimis înapoi îmbrăcat în haine scumpe orientale.

Dar bizantinii i-au făcut o primire vrednică de înjosirea lor morală. Ei s-au înarmat contra lui și i-au scos ochii într-un mod atît de crud, încît a și murit de pe urma aceasta ²².

¹⁵ Kedrenos-Skylitzes, II, 588. Este trimis acolo un eunuc, călugăr care și-a lepădat rasa, drept ῥαϊκὸς și stratopedarh (*ibid.*, 593).

¹⁶ Attaliates, 275—276. Și οἱ τῆς ἀγορᾶς, οἱ ναζιραῖοι (naziri turci) οἱ προσαῖται (mijlocitorii); *ibid.*, 270, 276. Pentru starea capitalei în sec. X, vezi Nicole, *Le livre du Préfet*, Geneva, 1893.

¹⁷ Kedrenos-Skylitzes, 714. Cu privire la φοῦνδακες și la φοῦνδακάρο: ale logothetului Nikefor, care aveau să fie nimicite de răscoala lui Bryennios și cu privire la schelele de lemn aparținînd unor puternici ai zilei, unor mănăstiri sau spitale, cărora Botaniates le-a restituit împotriva ordonanței lui Mihail, *ibid.*, 202—203, 249, 277 ș.u.

¹⁸ Kedrenos-Skylitzes, 608.

¹⁹ Pentru armată și sistemul proniar, vezi și Baynes, *History*, 138 ș.u. Pentru daniile de pămînt, Giannino Ferrari, *op. cit.*, 10. Despre *antiduci*, *ibid.*, 20, nr. 32. Despre ο ούστασις κάστρου (organizarea castrului) *ibid.*, 15—16, nr. 18.

²⁰ Psellos, 688. Cf. Attaliates, 115 ș.u.

²¹ Attaliates, 149—150. Pentru Nemuritori, ἀθάνατοι, *ibid.*, 211, 243. Cf. Kedrenos-Skylitzes, II, 727. Despre soldații din Constantinopol, beți seara, Attaliates, 295.

²² Attaliates, 691 ș.u., 704—705, 706—707; Psellos, cf. Bryennios, 37, 42 ș.u. și Guilelmo de Apulia, *De rebus Normannorum*. A fost înmormîntat la Prote (Attaliates, *loc. cit.*).—Vezi Ἡ ἀφ᾽ ἑρσεως τῶν αἰσθητῶν ὀφθαλμῶν, Ρωμανοῦ βασιλέως τοῦ Διογένους, in Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 131.

Una din consecințele acestei crime grosolane a fost ruptura tratatului cu turcii. Curînd, după alte victorii ale acestora asupra mediocrelor armate imperiale, turcii apăreau peste tot, pe toate drumurile, la Iconium, la Niceea, la Chrysopolis²³, la Chalkedon²³ în fața Constantinopolului, care se mențineau ca orașe grecești numai datorită învoielilor încheiate cu șefii bandelor. Dealtminteri, acești dușmani erau plini de respect față de împăratul din Rum: ei îl primeau cu mîinile la piept ca niște sclavi, ei plecau genunchii în fața lui. Titlurile imperiale atrăgeau pe șefii lor și chiar simpli briganzi erau doritori să fie tocmiți ca mercenari ai Imperiului²⁴. Pretendentul Bryennios a fost învins de arcașii fiilor lui Cutlumuz. În 1080 turcii l-au ajutat în revolta sa pe Nikefor Melissenos, soțul Evdokiei, sora Comnenilor și el le-a încredințat lor paza locurilor care îl recunoscuseră ca împărat²⁵.

224 Toată Iberia, toată Armenia²⁶, tot țărmul Trapezuntului, aparțineau acum cetelor soldaților de pradă. (Pentru a obține tronul, // Nikefor Botaniates, lipsit de bani, trebuise să se alieze cu ei²⁷ și locuitorii din Constantinopolul, care se supuseseră noului împărat, aveau în fiecare noapte zgomotul grosolan al tobelor turcești, din tabăra barbară de la Chrysopolis, în cinstea succeselor lor războinice²⁸).

În timpul acesta, șefii turcilor, Mansur și Soliman^h, fiii lui Kutlumuz, au contribuit la înfrîngerea imperialilor, comandați de un eunuc în fața Niceei care — ca și celelalte orașe asiatice — va plăti tribut barbarilor. Nu exista încă un stat turcesc al Rumului [Asia Mică], bandele prădalnice care roiau neîncetat din Persia nu întrețineau legături între ele, ele nu se simțeau atrase de șederea în orașele pe care le ocupau doar pentru a-și trage venituri. Emirii duceau o viață rătăcitoare și nu recunoșteau un sultan așezat într-o capitală proprie. Organizarea turcească în Asia Mică nu avea să vină decît mai tîrziu²⁹.

Nikefor III mai sperase încă să poată să alunge pe acești oaspeți imperioși, dar trupele pe care le-a trimis contra lor s-au revoltat, și această tentativă contra oamenilor lui Selgiuc a fost ultima. Cu cîtva timp înainte, ducele de Antiohia Isac Comnenul căzuse în mîinile turcilor care cutreierau Siria și a trebuit să se răscumpere cu o mare sumă de bizanți de aur³⁰.

225 Un număr de generali încercase să salveze Imperiul, satisfăcîndu-și toată propria lor ambiție. O dată mai mult au putut fi văzuți strategii Orientului, ca odinioară Focas și Tzimiskes, umblînd după coroană și obținînd-o. După moartea Monomahulului și cele douăzeci de luni de domnie ale cumnatei sale, Teodora, Isac Comnenul, dintr-o mare familie din Asia Mică, l-a înlocuit pe bătrînul Mihail Stratiotikos³¹ (1056—1057) care, uitîndu-se la // san-

²³ Attaliates, 200, 269, 272, 277. Dar ostașii turci l-au ajutat pe același împărat contra lui Bryennios (*ibid.*, 288—289).

²⁴ Attaliates, 241, 266, 269.

²⁵ Bryennios, 158—159, 164.

²⁶ Kedrenos-Skylitzes, 590 ș.u.; Attaliates, 80, 93—94 ș.u.

²⁷ Ana Comnena, 225.

²⁸ Τυμνάων ἤχη (sunetul timpanelor).

²⁹ Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Vezi pentru el, Kedrenos-Skylitzes, 612 (de asemenea și răscoala proedrului Teodosie)

dalele sale de purpură a oftat: „Nu pentru acestea va face Mihail vărsare de sânge” și a abdicat ³².

Dar Isac, care a pus să fie reprezentat ca soldat pe monede, după un obicei nou ³³, nu a avut o domnie lungă. După o expediție pînă la Dunăre, rău concepută și rău executată, a abdicat (1059) și a murit curînd după aceea de urmările unei răceli contractată la vînătoare, căci era un vînător pătimaș ³⁴.

El desemnase ca urmaș pe un om foarte competent în materie de drept, Constantin Ducas [1059—1067] și acesta, la moarte, a lăsat domnia soției sale Evdokia. Văduvă acum ea s-a văzut silită să-și asigure prin căsătorie concursul generalului Romanos Digenis (numit în redare elenică Diogene), cel care luptase și în expediția de pe Dunăre și care va fi învins la Manzikert, iar Mihailⁱ (1071—1078), fiul mai mare al Evdokiei, va fi cel care va da poruncă să i se scoată ochii episcopului său (1071).

Am văzut că un alt general asiatic, Nikefor Botaniates (1078—1081), care se pretindea descendent din familia Focas și chiar din Fabii, a alungat de la conducere (1078) pe acest tînăr monstru, i-a luat tronul și soția^j și a făcut din el un călugăr, mai tîrziu ajuns arhiepiscop.

Și-a aflat și el rivali în persoana a doi dintre colegii săi. Unul menționat și mai înainte era acel Melissenos^k, rătăcind prin provinciile din Asia, devastate și ocupate de turci, care nu mai puteau impune un împărat. Celălalt, ²⁶ tînărul Comnen Alexios, originar din Castemouni ³⁵, fost *sebast* ³⁶, // care a început prin a servi interesele împăratului său (Botaniates) contra pretenzenților, pentru a-l trăda, introducînd în Constantinopol o armată de macedoneni și de barbari din Europa, dobîndind puterea la 1 aprilie 1081.

O cronică italiană înfățișează cu toate amănuntele această venire la domnie mai mult decît clandestină. Alexios, însărcinat ca *mare domesticos* să strîngă o armată la Adrianopol, a procedat ca odinioară Belisarie. El cere soldaților să-i presteze lui jurămîntul de credință și îi plătește din banii săi de bogat proprietar asiatic. Îndată se înțelege cu unul din șefii „răilor germani” Arno, care îi deschide „poarta zisă a bulgarilor”. Hoarda se dedă jafului timp de trei zile, obicei „sarazin” care va fi respectat și de turcii osmanlii; nimic nu află crucea, nici bunurile și nici oamenii: sînt despuiate bisericile, necinstite călugărițele, sînt batjocorite sfintele daruri. Alexios are mulți turci sub ordinele sale. Iertîndu-l pe Nikefor III, care oferă să se

³² *Ibid.*, 726. Vezi Heinrich Mädlar, *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos*, „Programm”, Plauen, 1894; Diehl, *Figures byzantines*, seria 1-a (despre Zoe); Benešević, portrete ale împărăteselor Zoe, Teodora și al împăratului Constantin Monomahul, în *Sinaitica*, I, 30 (cf. Νέος ‘Ελληνομνήμων, VII, 399 ș.u.). O monedă a Teodorei, „R.N.”, seria 3-a, XIII, 88-90.

³³ Τῷ βασιλικῷ νομίσματι σπαθηφόρος διαχαράττεται (să se graveze în chip de soldat pe o monedă regală); Attaliates, 641. El a numit couropalați pe fratele său Ioan și pe Kekaumenos (*ibid.*, 642).

³⁴ Psellos, 250.

³⁵ Kedrenos-Skylitzes, 622.

³⁶ Attaliates, 299 ș.u. Cf. Bryennios, 120—121.

lase călugărit, el îl dă de o parte pe Mihail Ducas, dar pretinde a fi lucrat pentru fiul acestuia din urmă [Constantin], pe care și-l asociază de formă ³⁷.

Se crezuse că Imperiul ar fi găsit în aceste împrejurări grele o nouă categorie de apărători în acei tineri nobili latini, așa-zișii francopoli despre care a mai fost vorba. În afară doar arareori de câte un aventurier de neam foarte 227 ilustru, care își făcea // ucenicia sa de viking înainte de a purta o coroană, aceștia erau normanzi, de familie neînsemnată, ca Hervé și Oursel sau Roussel care, cunoscînd o seamă de greci în Italia, învățîndu-le limba și inițiîndu-se în obiceiurile lor, treceau marea și veneau să-și ofere serviciile ca mercenari străini, ἰδιόξενοι, bizantinilor. Dar în a doua jumătate a acestui secol au sosit și germani, Ἀλαμάνοι, Νέμιττοι ³⁸ (uneori „răi germani“, Kako-Alémani) și italieni, numiți îndeobște longobarzi sau „longobardopoli“ ³⁹. Așadar, un Randolph francul asistă la proclamarea împăratului Isac, un „latin“ introduce sistemul de gherilă în lupta contra pecenegilor ⁴⁰.

Sărăcia lor, lipsa de ocupații în Apus, unde începea să fie prea numeroasă clasa lor de cavaleri, îi făcea să fie modești în pretențiile lor: ei nu primeau de obicei decît hrana și îmbrăcămintea, ἄριστον καὶ ἰμάτιον ⁴¹.

Comandanții lor erau înaintați cel mult la demnitatea de *spathar* sau numai la *spatharo-candidat*; unii rămîneau chiar la Constantinopol; ceilalți erau trimiși în țările bînuite de dușmani și erau distribuiți în mici garnizoane. Ei duceau acolo obiceiurile, felul de viață și de comportare al occidentalilor, cutumele feudale.

228 Acești franci — în ciuda unei deosebiri notabile // de civilizație și a influenței creștinismului căruia îi erau credincioși foarte devotați — se asemănau cu turcii pe care erau trimiși să-i combată. Ca și ei, îndrăgeau aventura, marile isprăvi de vitejie personală, fără a disprețui prada. Ca și turcii, ei prețuiau înainte de toate onoarea, fără însă a putea rezista la ispita unei trădări iscusite; ca și ei, erau îndrăzneți, mîndri și nestatornici ⁴². „Pentru un ban ei vînd tot ce le e mai scump“ declară Ana Com-

³⁷ Romuald de Salerno, c. 173—174. Cf. Ana Comnena, I, 124, 151. Împărăteasa l-ar fi vrut pe fiul său, Constantin Ducas, *ibid.*, 86 ș.u. Nikefor se gîndise să-l adopte pe Synadenos (*ibid.*). Adrianopolul, amintindu-și că Alexios îl bătuse pe Bryennios macedoneanul (Nicetas Choniates, ed. Bonn, II), a fost împotriva lui (Ana Comnena, *loc. cit.*). Fiii Cezarului, Ioan și Mihail, erau și ei niște concurenți (*ibid.*, 111). Fiii lui Romanos Digenes cu numele imperiale de Leon și Nikefor erau în viață (*ibid.*, 204, 334) și Nikefor va conspira contra „uzurpatorului“ în înțelegere cu tînărul Ducas (*ibid.*, 440—442; II, 6 ș.u.: falsul Leon Digenis; 153 ș.u.: conspirația fraților Anemas). Dar Tesalonicul i se îmbie lui Alexios; Melissenos îi făgăduia să împartă cu el împărăția, *ibid.*, 116—117. I s-a impus să încoroneze simultan și pe împărăteasa Irina (*ibid.*, 142—143) și a trebuit să accepte drept coleg pe Constantin Ducas (*ibid.*, 151).

³⁸ Psellos, 679; Kedrenos-Skylitzes, 679: τάγμα τῶν Νεμιττῶν, *ibid.*, 691; ἰδιόξενοι, *ibid.* Aceștia sînt pentru Attaliates (147) sarmații de odinioară. Un Petru este înfățișat ca nepot al împăratului germanic; Kekaumenos, 97. Șeful lor Γιλμπράκτος (Gilbrecht), Bryennios, 122.

³⁹ Kedrenos-Skylitzes, 716. Mai sînt aduși prin intermediul episcopului de Diavol; *ibid.*, 739. Cf. Attaliates, 297; Bryennios, 135. Franci maniakiți, *ibid.*, 126. Un Ἀρειμάνος (sau Constantin) Οὐμπερτόπουλος, *ibid.*, 97, 199. Cf. Ana Comnena, I, 324 ș.u.

⁴⁰ Kedrenos-Skylitzes, 630; Attaliates, 85.

⁴¹ Kekaumenos, 96.

⁴² Vezi Kedrenos-Skylitzes, II, 679, ἄπιστον καὶ ἄπληστον γένος, μᾶλλον δὲ καὶ ἀχάριστον (popor lipsit de credință și schimbător, și mai ales, ingrât), Attaliates, 125: γένος ἄπιστον (popor lipsit de credință).

229 nena⁴³. De aceea, ca și varegii, ei nu înaintau decât pînă la acest rang de *spathar*⁴⁴. Se ajungea așadar ca să le fie preferați chiar turcii⁴⁵, cum ar fi declarat împăratul Mihail. Ei erau, după cum zice Bryennios, mult inferiori ca lealitate scandinavilor, acel neam venit din „insula de lîngă ocean” „devotat de mult împăraților romani și purtînd scut și halebardă pe umăr”⁴⁶. Dar se întîmpla ca și varegii să se adauge francilor⁴⁷. Îl vedem pe unul din ei, Crispin, indignat de a fi fost atacat de bulgarul Alousianos chiar în ziua de Paști⁴⁸. De la o tabără la alta ei se strigă unii pe alții în limba franceză și se înțeleg⁴⁹.

Așadar, Imperiul nu se alegea cu un câștig prea mare din // concursul lor. Chiar dacă au luptat în Bulgaria, unde au luat și au jefuit pînă și icoanele la Prespa, și chiar dacă au înlăturat pe unii pretendenți, ei s-au făcut în Asia camarazii de vitejie ai unor turci de neam ales și de mare îndrăzneală, nu au luat în seamă ordinele primite și au făcut războiul pe seama lor. Ei s-au așezat, fără a cere voie cuiva, în niște castele îndepărtate⁵⁰, gata să le apere contra oricui ar fi îndrăznit să se arate că ar vrea să le atace. Au făcut prizonieri și au fost ei înșiși prizonieri; au primit și și-au împărțit între ei banii proveniți din răscumpărări: au fost închiși prin tot locul, torturați, apoi chemați în ajutor. Într-un rînd, același Oursel [Roussel] de Bailleul, tovarășul lui Hervé⁵¹ și al lui Crispin, a pornit asupra Constantinopolului cu cei trei mii de ostași „franci” ai săi spre a proclama un împărat⁵². Grecii îi urau și erau totuși siliți să recurgă la ei⁵³.

230 Bizantinii au mers chiar mai departe. Pentru a se scăpa de turci ei au propus o alianță marelui lor dușman Robert, ducele Siciliei⁵⁴. O căsătorie între cele două dinastii fusese chiar hotărîtă de Mihail Ducas pentru fiul său Constantin, cu fiica lui Robert⁵⁵. Se vorbea în regiunea // Adriaticii de o viitoare venire a „marelui lombard”.

⁴³ P. 290.

⁴⁴ Kekaumenos, 95—96.

⁴⁵ Προηρεῖ τὸ μᾶλλον τοὺς Τούρκους τὰ Ῥωμαίων ἔχειν καὶ ἀγειν πράγματα ἢ τὸν Λατίνον τοῦτον ἐν ἐνὶ τόπῳ χωρεῖσθαι, καὶ ἀπειργεῖν τὰς ἐκείνων ἐπιδρομὰς. (Ar fi dorit mai mult ca turcii să pună mina pe puterea romeilor și să conducă viața lor politică, decât ca acest latin să se retragă într-un loc anume și să le deschidă incursiunile) (Attaliates, 199).

⁴⁶ Kekaumenos, 52. — Despre Harald Hardrada și ceata sa de cinci sute de oameni trimiși în Sicilia, *ibid.*, 97. — Varegi la Durazzo, Bryennios, 146—147.

⁴⁷ *Ibid.*, 74. Referitor la πελεκύφοροι (purtătorii de securi) englezi, Ana Comnena, III, 8. De asemenea Kinnamos, 8; cf. 10. Cf. Gofredo Malaterra despre „Angli, quos Warengos appellant” și despre armele lor „caudati bidentes”. Despre spanioli, *ibid.*, II, 172. Vezi și Janin, *Les Francs au service des Byzantins*, în „É.O.” (1930), 61 ș.u.

⁴⁸ Attaliates, 123—124.

⁴⁹ *Ibid.*, 171. Oursel îi adună de pretutindeni, pînă la 3 000; *ibid.*, 188—189.

⁵⁰ Ca acela de la Maurokastron, în Armenia, în ceea ce îl privește pe Crispin; Kedrenos-Skylitzes, 679. Ai săi jefuiesc pînă în Mesopotamia (*ibid.*, 680), unde fuge Oursel (*ibid.*, 695). Cf. Psellos, 285. Despre Oursel, vezi și Kedrenos-Skylitzes, 702—703, 708, 710—711, 713—714 (turcii îl bat cu vine de bou), 734; Attaliates, 158, 253; Bryennios, 58—59, 83, 85, 89, 127—128; Ana Comnena, I, 14—15.

⁵¹ Referitor la el, vezi îndeosebi Kedrenos-Skylitzes, 618—619.

⁵² Cf. și Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I, *passim*.

⁵³ Vezi și documentul iscălit și de cei doi fii (al doilea se numea Andronic; a murit înainte de schimbarea domniei) și de patriarhul de Constantinopol, publicat de Bezobrazov, „V.V.”, VI (1899), 140—143. Vezi Sathas, *Deux lettres inédites de l'empereur Michel Ducas Parapinace à Robert Guiscard, rédigées par Michel Psellos*, în „Annales de l'Association pour l'encouragement

Un capitol important din relațiile internaționale ale Imperiului începea acum. El trebuia să-și afle o urmare firească în cruciade, care aveau să pună să se lupte între ei dușmanii bizantinilor din Orient cu cei din Occident și aveau să schimbe multe din condițiile de viață ale Imperiului.

NOTE

- a. Adică opus aceluia al perșilor sau al bizantinilor.
- b. Partea orientală a Armeniei rămasă Sasanizilor la sfîrșitul secolului IV, cînd „romanii” au luat partea occidentală cu Theodosiopolis. Iar Vaspurakanul era un mic regat înființat, în 908, în regiunea lacului Van.
- c. Erzerum.
- d. Este vorba aici de doi din fiii lui Ioan Vladislav, nepotul de frate al lui Samuel și șeful rezistenței bulgare contra lui Vasile II. Al treilea fiu este acel Alousianos care l-a trădat pe Delianos în 1040. Despre „Prouisian” se știe că a fost amestecat într-un complot al porfirogenetei Teodora, în 1031, și orbit.
- e. (Ani). Ajunsă în secolul X capitala oficială a regelui Armeniei Așod III, a fost ocupată de bizantini sub Constantin Monomahul și mai apoi de turci.
- f. Titlu foarte înalt creat mai întîi pentru eunucul Vasile. Vezi pentru el mai sus, p. 339, notele b,c,d,e.
- g. Scutari din fața Constantinopolului.
- h. Acesta din urmă, sultan selgiucid, văr cu învingătorul de la Manzikert, va fi întemeietorul Sultanatului de Rum. În 1080 își dă concursul său lui Melissenos, care se proclamă împărat la Niceea. Imperialii comandați de eunucul Ioan sint învinși. Dar turcii chemați de Melissenos nu vor mai părăsi Niceea. În 1081 Alexios Comnenul îi cere concursul contra lui Robert Guiscard.
- i. Acesta era elevul lui Psellos, care afirmă că el nu ar fi știut nimic despre această faptă. Inspiratorul ei real fusese Cezarul Ducas, fratele fostului împărat Constantin și tatăl lui Andronic Ducas, care l-a trădat pe împărat pe cîmpul de luptă. În realitate fusese un complot al tuturor acestora pentru a se scăpa de tutela lui, și Psellos însuși într-un loc îl aprobă și îl felicită pe Andronic pentru fapta sa.
- j. Maria de Alania, soția lui Mihail VII Ducas și mama tinărului Constantin Ducas (desemnat un timp ca moștenitor prezumtiv și ginere al lui Alexios Comnen, în primii ani ai domniei acestuia), a jucat un rol apreciabil în frămîntările de palat din acea vreme. A ajutat pe Comneni să-l detroneze pe soțul ei de al doilea Botaniates, cînd a înțeles că acesta vrea să declare drept moștenitor al său, nu pe fiul ei, Constantin Ducas, ci pe un nepot al său, Synadeno. La urcarea pe tron a lui Alexios s-a putut crede că acesta își va lăsa soția pentru ea. Dar speranțele i-au fost spulberate cînd a fost încoronată tinăra împărăteasă, sub presiunea patriarhului și a partidei care îl susținuse pe Alexios. Maria se bucura însă de o situație cu totul excepțională ca mamă a moștenitorului prezumtiv al coroanei. Dar cu timpul perspectivele acestuia se tot îngustau și Maria de Alania a complotat contra lui Alexios și a fost silită să intre la mănăstire.

des études grecques”, VIII (1874), 193—221. Pentru înlocuirea lui Mihail și orbirea fiului său și trimiterea înapoi a micii normande (cf. și Arthur Pusch, *Das χρόνικον ἐπιτομον*, teză, Iena, 1907), vezi Orderic Vital, ed. Auguste Le Prevost, Paris, 1838—1855, III, 166—168. Cf. Kurtz, în „B.Z.”, III, 630 ș.u. Cf. L. Tafel, *Komnenen und Normannen*, ed. 2-a, 1870; Heinemann, *Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sicilien*, I, Leipzig, 1894; C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Mannheim, 1894 (traducere franceză, Paris, 1905; extras din „R. Or. lat.”); K. Schwartz, *Die Feldzüge Robert Guiskards gegen das byzantinische Reich*, „Programm”, Fulda, 1854; Wilken, *Rerum ab Alexio I, Johanne, Manuele et Alexio Comnenis, etc., gestarum libri II*, Heidelberg, 1811; J. Chalandon, *Essai sur le règne de Alexis I Comnène (1081—1118)*, Paris, 1900; Albert Gruhn, *Die byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge* (în „Jahresbericht” al Școlii Reale), Berlin, 1904.

k. Cumnat al Comnenilor Alexios și Isac care, suspectați de împărat din cauza acțiunii lui, și simțindu-se direct amenințați, reușesc să fugă din Capitală, pe care o ocupă apoi cu forțe însemnate, detronându-l pe împărat.

l. Neputându-se proclama pe sine, l-a silit pe Cezarul Ioan Ducas (unchiul lui Mihail VII), pe care îl capturase, să primească coroana. A fost învins.

m. Robert Guiscard de Hauteville, care ocupase sudul Italiei și dobândise, în 1071, după un asediu de trei ani, orașul Bari stăpânit de bizantini. A existat un proiect de căsătorie între fiul lui Mihail VII și fiica lui Robert, care a și fost trimisă la Constantinopol. Uzurparea lui Botaniates și instaurarea Comnenilor au zădărnicit acest plan.

VI

SPIRITUL BIZANTIN ÎN AJUNUL CRUCIADELOR

Spiritul nou al acestei epoci se regăsește în acea personalitate multiplă și fără astîmpăr, de o mare iscusință, fără nimic măreț și nobil, care s-a numit Constantin, iar apoi ca monah, Mihail Psellos. Căci simpla retorică, curiozitatea pentru științele naturale, fabricarea de versuri ocazionale, dialectica pusă în slujba teologiei, nu sînt decît ocupații subsidiare sau pregătitoare ale spiritului.

Țelul principal al unui *logios* ca el — care trebuie să fie un mare retor, un naturalist, un teolog destul de bun și în oarecare măsură un medic — este de a întreține legături cît mai strînse cu lumea de idei a antichității elenice, care se bucură acum de un respect universal printre oamenii instruiți „care au studiat” și de a-și arăta acel amestec de talent și de forță numit de italieni: *virtù*. Aristotel, comentat între alții de Eustratie, mitropolitul Niceei ¹, nu mai satisface // îndeajuns: este prea formalist și prea a fost compromis de amestecul său neîncetat în neînțelegerile dintre școlile teologice; secolul XI al erei creștine îndrăznește să-l contemple la Bizanț pe „divinul Platon” el însuși. Dogma creștină, de care nu este voie să te emancipezi, rămîne de o parte, și se împrumută de la Platon — al cărui sistem este urmat acum pînă și în scrierile mistice — toată orientarea gîndirii, tot avîntul idealist cam vag și firav.

Așa a fost Psellos, datorită unei neîncetate stăruințe și așa au fost, într-o mai mică măsură, ceilalți cărturari ai vremii sale.

Dar școala lui Bardas, unde a studiat acest poligraf în vremea Porfirogenetului ², nu a mai dat pe un altul care să poată fi comparat chiar de departe cu omul fără conștiință și moralitate, în stare să lingusească și să ponegrească rînd pe rînd, care să cunoască toate subtilitățile gîndirii antice — pe care a căutat-o nu numai la Platon însuși, dar și la urmașii lui: Plotinus, Porfirius, Iamblicus — și toate posibilitățile unui stil pe care îl imită cu cea mai mare grijă și cu rezultatele cele mai satisfăcătoare, chiar și pentru cel mai pretențios purist al vremii sale. Și astfel, a fost neîntrecut în povestiri și cel mai iscusit dintre portrețiști.

¹ Cf. Drăseke, în „B.Z.”, V, 319 ș.u.

² Ed. Sathas, din *Bibliotheca Graeca medii aevi*, p. 30. El ride de filozofii din această epocă, ce nu treceau dincolo de Aristotel (*ibid.*).

Foarte constantinopolitan, dar de origine obscură, reușind „prin limbă mai mult decât prin sînge”³ fără nici un interes pentru viața provinciilor, el disprețuiește pe filozofii care rămîn străini de viață⁴ și se alipește înainte de toate Curtii, singurul mediu, cu voluptățile și tragediile sale, cu ostentațiile sale zadarnice și minciunile sale cinice, în care credea că poate să trăiască. Împărăteasa Zoe mai dă puțin din aureola sa tuturor aceloră cărora le-a oferit mîna sa, pînă ce frumusețea sa sexagenară mai smulge încă omagiile 232 linguiștorului oficial al palatului bizantin; dacă // privirea împăratului se întoarce însă spre o curtezană, aceasta va beneficia de aceleași complimente ale „proedrilor” [fruntașului] „literaților” din vremea sa. Nici unul din deținătorii puterii nu scapă de o simpatie care nu se oprește decât în fața nenorocirilor, ca aceea a împăratului orbit, Roman III „Diogene”⁵, pentru acest arhaizant. Cei care s-au bucurat de o [educație clasică] παιδεία ἑλληνική, trec bineînțele înaintea celorlalți⁶.

Îl vedem pe Psellos⁶ explicînd în limba vulgară, după dorința împăratului, stăpînul său, „Cîntarea Cîntărilor”. El îi mai adaugă și versuri de o

³ Μὲ ἢ γλώτῃ μαλλον ἢ τὸ γένος ἐκήρυττε; p. 261.

⁴ *Ibid.*, p. 50. Și cei care studiază pentru a căpăta funcții; p. 18.

⁵ *Ibid.*, p. 50, 113 ș.u. (despre Constantin Monomahul care nu avusese timpul necesar pentru ca să se instruiască).

⁶ Pentru bibliografie, în afară de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 433 ș.u., vezi Béés, în „B. ngr. J.”, III, 180—181. Pentru viața sa, Rambaud, *Psellos*, în „R.H.” (și extras), 1877; *Esquisses byzantines*, 109 ș.u.; Diehl, *Esquisses byzantines*, I-ère série, *Une famille de bourgeoisie à Byzance au XI-e siècle*; *Figures byzantines*, I, ch. XI; Bréhier, *Psellos*, în „R. ét. gr.”, XVI (1903), 375—414; XVII (1904), 34—76; Miller, *Les ambassades de Michel Psellos*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions”, seria nouă, III, 1867; A. d'Alès, *A Byzance, Psellos et Cérullaire*, în „Études publiées par les P.P. de la Compagnie de Jésus”, 168 (1921), 178—204; „B.Z.”, III, 602—603 (despre moartea sa). Portret presupus al lui Psellos, Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 241. Biografia sa în general: Diaconul Narcis, în Νέα Σιών, XVII (1922), 93—100. — Ediții: Sathas, Londra, 1899 (vezi critica lui Kurtz, în „B.Z.”, IX, 492 ș.u.); *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), texte établi et traduction par Émile Renauld*, Paris, 1928; același, *Lexique choisi de Psellos*, Paris, 1920. Cf. Gertrud Riedl, în „B. ngr. J.”, VII, 305 ș.u.; de asemenea William Fischer, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” (1886), 359 ș.u. Pentru compunerea Cronografiei sale (1059—1063), J. Sykouris, în „B.Z.”, XXX, 61 ș.u.; Paul Tannery, *Psellos sur la Grande Année*, în „R. ét. gr.”, V (1892), 206—211; Bruno Rhodius, *Beiträge zur Lebensgeschichte und zu den Briefen des Psellos*, Plauen, 1892; Sternbach, în „Wiener Studien”, XXV (1903), 10—39 (cu privire la o poezie jignitoare); același, în „Eos”, IX (1903), 5—10 (despre Ioan Psellos); Dräseke, *Psellos et le Cérullaire*, în „Z. f.w. Theol.”, XLVIII (1905), 149—159; „J. Min. I. P. r.”, 1910, 1—25; „Commentationes oenipontanae”, V (1910), 14—76; Maas, Περὶ τῶν ἀθηναϊκῶν τόπων, în „Philologus”, LXXII (1913); P. Würthle, *Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia*, Paderborn, 1917 (și în „B.Z.”, XXX, 39—40); Zervos, *Un philosophe néoplatonicien du XI-e siècle, Michel Psellos*, Paris, 1920; Sideridis, *Psellos* (despre minunea de la Blacherne), în Ὁρθοδοξία din Constantinopol, 1928; *Michel Psellos, Épître sur la Chrysopée*, publicată de Joseph Bidez, Bruxelles, 1928 (cf. Grégoire, în „Byz.”, IV, 728 ș.u.); K. Svoboda, *La démonologie de Michel Psellos*, Berna, 1927; Bréhier, *Un discours inédit de Psellos* (contra lui Cerularie), în „R. ét. gr.”, XVII (1900); Tannery, *Psellos sur les nombres*, în „R. ét. gr.”, 1892; „B.Z.”, VII, 599—602; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.”, XV, 121—124; Kurtz, *Zu Michael Psellos*, *ibid.*, 590—593; A. Mayer, *ibid.*, XX, 27 ș.u. (Psellos și Grigore din Nazianz); Gertrud Riedl, Περὶ τῆς κινήσεως τοῦ χρόνου, în „Byz.”, IV, 197 ș.u.; Kurz, în „V.V.”, XIII, 227 ș.u. (stilul lui Psellos); „Byz.”, II, 607 ș.u.; IV, 716 ș.u. (observații); Gertrud Riedl, în „Byz.”, V, 229 ș.u. (cronologia lui Psellos); Jahn, în „Hermes”, XXXIV, 315—319; E. Ruelle, *Psellos, Περὶ παραδόξων ἀναγνοσμάτων*, în „Revue de Philologie”, XXVII (1903), 188; Émile Renauld, în „Mélanges Schlumberger”, 133 ș.u. (pasaje traduse). Cf. A. Catoire, *Philosophie byzantine et philosophie scolastique*, în „É.O.”, XII, 193 ș.u.

factură ușoară de mîna sa, în care s-a crezut că poate fi descoperit un fragment uitat al poeziei populare. Dar el folosește limbajul clasic cînd dă explicații teologice basileului Mihail Ducas. Găsim aici o întregă psihologie originală și adîncă, asemenea aceleia din tratatul despre suflet și din comentariul asupra lui Platon. Dar alături se află glose naive privind chestiuni de istorie naturală, de fizică, de astronomie. Împăratul voia să știe cum va fi sfîrșitul lumii și de ce apa de mare este sărată, de ce ciobanii dau sare turmelor lor, de ce lacrimile mistreților sînt dulci și cele ale cerbilor sînt amare. Acest spirit universal cunoaște virtuțile pietrelor^b; el mai versifică pentru același stăpîn o profesiune de credință și un rezumat al legilor; și aceasta nu este singura sa contribuție la jurisprudență. El scrie un dialog de croială platoniciană cu privire la operațiile demonilor care știu să vorbească în limba greacă sau chaldeeană, persană sau siriană. Totodată, lucrările sale de critică a operelor marilor Părinți ai bisericii sînt libere ca ton și lipsite de retorică, oferind distincțiuni subtile.

234 În fond, orice s-ar fi spus despre el și oricît de perfect, nu va putea niciodată fi definit complet un suflet ca al lui Psellos, în care există simultan atîta delicatețe și totodată // atîta josnicie. El se admiră pe sine, pomenește de frumosul său accent, de „farmecul firesc al spuselor sale” pline de har. Natura l-a făcut, zice el, în așa fel încît admirația se impunea de la sine. El a uitat să spună că este frumos, poate pentru că lumea își bătea joc de nasul său. El caută să arate în fiecă împrejurare propria sa valoare, și sinceritatea este aproape întotdeauna absentă din expunerea sa istorică, precum și din scrisorile sale. Portretele contemporanilor săi sînt făcute atît ca fizic cît și ca moral, după modele literare aproape în egală măsură ca după bogata sa experiență de om de curte.

Dar vigoarea lipsește din aceste pagini prea bine netezite, în care se simte în fiecare clipă întrebarea „ei văzuși? ce zici de mine?” a unui vanitos incorigibil. Poate să fie mîndru un cercetător de a fi străbătut toată această retorică îmbelșugată și nefirească, pentru a ajunge în sfîrșit la un grăunte de realitate și aceea discutabilă; dar pentru cine caută un om în luptă cu adversitățile vieții și în stare a reacționa contra spiritului fals al vremii sale, este mai bine de căutat aiurea: la „barbari” care prețuiesc infinit mai mult.

234 // Nu ne mai putem aștepta la o vreme de înflorire a Vieților de sfinți. Abia le mai avem pe cele ale Sf. Photios din Tesalonice, Sf. Lazar Galeriotul (†1054) și Sf. Filaret (†1070)⁷. Clerul lasă sarcina predicării moralei unor laici sau unor imitatori ai antichității, ca „pustnicul” de la sfîrșitul
235 acestui secol care a scris „Oglinda” (*Dioptra*), înfățișînd // veșnica luptă dintre trup și suflet⁸. Acest cler se ocupă acum să combată erezia, mai ales cea a bogomililor, care tocmai și-au redactat manualul lor „cheia ade-

⁷ Episcopul Arsenie, *Viața Sf. Photios* (în l. rusă), Novgorod, 1897; *Acta Sanct.*, noiembrie, III, 508 ș.u., *ibid.*, aprilie, I, 606—618.

⁸ Prefața lui Psellos. Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXVII, c. 709 ș.u.; Κλαυθμοί ale sale au fost publicate de Emmanuel Auvray în „Bibl. des Hautes Études”, 1875, și de Struckburgh (*The soul and the body*, Cambridge, 1894). „Înțeleptul Longibardos” este contemporan (vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 591).

vărului”⁹. Frigianul Euthymie Zygabenos, călugăr din mănăstirea Peribleptos și scriitor cunoscut prin alte lucrări, se ridică pentru a-i da replica în „Arsenalul dogmatic” (Πανοπλία δογματική), care nu se mărginește numai la acești adversari¹⁰. Împotriva latinilor în momentul schismei a doua, despre care va fi vorba mai apoi, intră în luptă și arhiepiscopul de Ohrida, Leon, care a scris despre azime^{11c}.

236 În vremea aceasta, episcopul este uneori un bizantin ieșit din școlile noi, care simte întotdeauna nevoia de a trăi într-un mediu foarte luminat, printre oameni în stare să-l înțeleagă. Unul ca acesta era acel Teofilact, adversar și el al latinilor, căruia i s-a încredințat scaunul de la Ohrida, după ce a fost preceptorul lui Constantin^d, fiul lui Mihail Ducas. În vreme ce au fost date uitării tratatele și versurile sale, comentariul său asupra Scripturilor a rămas celebru, fiind preferat de-a lungul secolelor de către traducători, oricăror altor lucrări de exegeză. Scrisorile sale înfățișează starea în care se aflau provinciile redobândite din vestul Peninsulei Balcanice¹². Cartea de // educație împărătească (Παιδεία βασιλική) a lui Teofilact, scrisă pentru elevul său, Constantin Ducas, a fost concepută, cum declară acest prelat, „în felul doric”, sever. Este o frumoasă lucrare literară care începe prin descrierea avantajelor și farmecelor Capitalei, printr-un portret al principelui împodobit cu toate darurile naturii; lauda părinților și, mai ales, a mamei, nu lipsește. Caracteristicile tiraniei sînt energic combătute. Lingușitorul va crede mai tirziu că regăsește tipul principelui ideal, asemenea lui Hadrian, Marc-Aureliu și Commodus (!) în persoana lui Alexios Comnenul¹³.

Este în acest prelat constantinopolitan, atît de îndrăgostit de ambianța sferelor înalte, ceva din Sf. Ieronim, minus dispoziția de a se retrage în deșert. Căci el urăște Ohrida, scaunul său arhiepiscopal cu tot ce cuprinde. Cei de acolo nu îl înțeleg, ceea ce îl înfurie. Când se mai adaugă și invazia francilor, φραγγική διάβασις, este cuprins de deznădejde. El îl mîngie pe colegul său de la Vidin, tulburat de cumani, arătîndu-i cît de mult suferă și el de primitivitatea țăranilor, de brutalitatea bulgarilor, de aroganța încasatorilor de dări de la Constantinopol, care ridică pe un copil din cinci pentru datoriile părinților¹⁴.

Sau avem de-a face cu cineva care — ca Ioan Mauropous^e, mitropolitul de Euchaites, este de-a dreptul poet și poet de oarecare înălțare, era să adaug: și de o relativă sinceritate. Autor de omelii și de biografii hagio-

⁹ Fr. C. Conybeare, *The key of the truth, a manual of the paulician church of Armenia*, Oxford, 1898.

¹⁰ Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXVIII — CXXX. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 82 ș.u.; „B.Z.”, XII, 582—584; Jugie, în „É.O.”, XV, 215 ș.u.

¹¹ Cf. Drăseke, în „Z. f. w. Theol.”, XLVIII (1906), 112—120; Lavriotis, în „Εκκλησιαστική Ἀλήθεια”, IV (1887), 150—162. Cf. pentru un Ioan de Prizren, Chrysostôm Papadopoulos, în *Εκκλησιαστική Ἀλήθεια*, XXIII (1903), 355—362. Pentru un Grigore de Corint, vezi Maas, în „B. ngr. J.”, II, 52—55.

¹² Operele sale în Migne, *P. Gr.*, CXXIII—CXXVI. Cf. Karl Roth, *Studie zu den Briefen des Theophylaktos Bulgarus*, „Programm”, Ludwigshafen, 1900; Mercati, *Poesie di Teofilatto di Bulgaria*, în „Studi bizantini”, 1924, 173—194; Drăseke, în „B.Z.”, X, 515—529; cf. *ibid.*, XIII, 494 ș.u.; Praechter, *ibid.*, I, 399 ș.u.

¹³ Migne, *P. Gr.*, CXXVI.

¹⁴ *Ibid.*, c. 336—337. Totuși este vorba de elevii săi bulgari, în scrisoarea XLVIII.

237

grafice, dar și profesor de filozofie sub Monomah, „Euhaitul“ are o înțelegere firească pentru ce aparține vieții înconjurătoare. În bucățile sale variate găsim și cite o săgeată contra celor ce vor să facă versuri fără a se pricepe¹⁵. În iambii săi iscusiți, el nu este numai un // glorificator al patronilor săi cerești, un preamăritor al împăratului său, Constantin Monomahul, care cucerește doar dintr-o privire, precum și al celor două surori, Augustele¹, *δισσαὶ ἄνασσαί* și autorul de epitafe pentru cei din preajma stăpînului, *vestarhi* și *chartophilaxi*; el este totodată un dătător de precepte tehnice, un critic sever al celor care se încurcă în metrii prozodiei. El are în față modelul lui Pindar și mistica îl încântă. El nu uită pe Părinții bisericii, dar icoana morții, a caracterului trecător al lucrurilor omenești, nu i se înfățișează în același fel ca unui creștin adevărat. Spiritul vechilor epigramatiști re trăiește în acela care dispune cu autoritatea unui maestru de forma lor¹⁶. De aceea a și fost clasat foarte sus, alături de Psellos, din cauza frumuseții imnurilor și canoanelor sale. Crescut de unchiul său, dintre care unul și-a dat concursul la convertirea bulgarilor, acest scriitor de rasă, care a ajuns la un scaun episcopal fără a fi trecut prin mănăstire, are un suflet al său pe care îl dezvăluie cînd cîntă plecarea sa din casa lui vîndută: *ἄπειμι φεύγων ἐνθεν οὐ Θεὸς φέρεϊ*. (Plec ca un fugar de acolo de unde Dumnezeu mă ia.)

238

El va fi deci chiriășul altora, în loc de a mai fi stăpînul care fusese în ajun, un biet nepoftit în loc de un „băștinaș“. Însă Constantin Monomahul îl va scoate din nevoile sale și cele două porfirogenete îl ajută și ele. Prieten cu Constantin Lichoudes⁸ și cu Ioan Xiphilin, acela care fusese profesorul lui Psellos, a plătit dragostea sa de adevăr cu plecarea în exil în acea episcopie îndepărtată al cărei aspect sălbatic îl descrie. Rechemat la Constantinopol în momentul în care Capitala este asediată de Tornikios, el aruncă anatema sa asupra orașului corupt¹⁷. Îi fu dat după aceea să asiste // la victoria împăratului, la conflictul lui Mihail Cerularie cu Roma, ca să-și încheie zilele muncind în modesta sa dieceză.

Acest poet-episcop luase ca model pe un alt autor de versuri care trăia în prima jumătate a acestui secol XI (pînă prin 1050), anume Cristofor din Mitylene, care fiind proconsul, patriciu, secretar imperial și judecător, nu a socotit de cuviință să intre în tagma călugărească, el reprezentînd, ca Psellos, tipul nou al înaltului funcționar, al clientului imperial și al omului de Curte care se impune prin lucrări literare. Poezia sa — după obiceiul curent în acest mediu bizantin — stăruie asupra a tot ce este în jurul său și îi atrage curiozitatea sau îi solicită în mod necesar atenția¹⁸. Acest diletant cunoștea, tot atît de bine ca Psellos însuși, tehnica stilurilor celor vechi,

¹⁵ P. Gr., CXX, c. 1039 ș.u. Cf. Joh. Euchaitensis Metropolitae quae in codice vaticano gr. 676 supersunt, ed. J. Bollig et P. de Lagarde, Göttingen, 1882; A. Berndt, Johannes Mauropus, Plauen, 1887; Reitzenstein, M. Terentius Varro und J. Mauropus von Euchaita, Leipzig, 1901; „Syllogos“ al Soc. din Constantinopol, XV—XVIII, 36—45; „B.Z.“, VIII, 553.

¹⁶ Migne, P. Gr., CXX, c. 1076 ș.u.

¹⁷ Vezi și Dreves, Stimmen aus Maria-Laach, XXVI²; Dräseke, în „B.Z.“, II, 461 ș.u.

¹⁸ Ed. Antonio Rocchi, Versi di Cristoforo Patrizio, Roma, 1887. Cf. Ed. Kurtz, Die Gedichten des Christophorus Mitylenaios; „B.Z.“, XV, 639—641, „V.V.“, XI, 622 ș.u.; Kurtz, în Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 169 ș.u.; Sternbach, în „Eos“, V, 7—21.

dar versurile sale, de o factură complicată, dedicate împăraților de pe tron, tragediei lui Roman Digenis, sau unor prieteni printre cărturarii laici, sau printre călugări, în sfârșit enigmele sale nu vădesc decât iscusință în imitarea modelelor pe care și le-a propus.

Aceasta este și epoca în care Constantin Kephalas a adunat materialele pagine de spirit elenic pentru antologia¹⁹ sa palatină¹⁹. Am menționat mai înainte opera literară a lui Simion, zis Misticul, paflagonian din mănăstirea Sf. Mamant de la Constantinopol²⁰, care și-a încheiat tocmai în 1040 viața începută în 960.

239

// Istoricii care aparțin acestei epoci fac paradă de erudiție, pe cât le îngăduie mijloacele, dar țelul și misiunea lor, ca și dispoziția lor spirituală, este de a da memorii. Este ceea ce apropie pe un Leon Diaconul, istoric al campaniilor de pe Dunăre contra rușilor și Mihail Attaliatul, chiar Ioan Skylitzes, în vreme ce provincialul Kekaumenos, în valeda sa balcanică, asemenea unui Xenofon mărginit, inaugurează o istoriografie populară, într-o proză a cărei calitate corespunde aceleia a versurilor celebrei epopei a lui Akritas, despre care va fi vorba mai departe.

Literatura istorică devine deci savantă și individuală pentru o epocă eroică în care se ivesc mari personalități eroice, care vor ca gesturile lor să fie proclamate de scriitorii care participă la campaniile lor și trăiesc în preajma lor, ca odinioară Procopie în preajma lui Belisarie.

Dacă nimic nu îi rămâne ascuns lui Psellos, oaspete și comesean al cercurilor Palatului pe care le împodobește cu prezența sa, dacă istoriografia de anticameră și de budoar începe cu el, totuși mai sînt acum și istorici cărora li se dă însărcinarea să scrie, și alții pe care viața însuflețită a acestei societăți reînviată de succes îi atrage.

Unii din ei scriu istorie așa cum ar scrie în varietatea multiplă a ocupațiilor lor literare, o omelie, o viață de sfînt, un comentariu, o colecție de scrisori, un mic poem. Totul le convine, pentru că totul le este tot atît de ușor acestor cunoscători desăvîrșiți, ba chiar uneori acestor maeștri ai tehnicii.

Ioan Xiphilin din Trapezunt, prieten intim al lui Psellos, este mai întîi profesor de drept, apoi călugăr într-o sihăstrie de pe muntele Olimp, pentru a se întoarce la Constantinopol și a deveni patriarh în 1064. Psellos a rostit în 1075 discursul său funebru. A scris „Martiriul Sfinților din Trapezunt” și a dat o prescurtare a lui Cassius Dio²¹. Tot atunci patriciul

240

Teodor Daphnopates, // autor și el al unor scrisori oficiale, strînge într-o culegere omeliile lui Hrisostom, scrie versuri și întocmește o cronică a epocii sale, care nu s-a păstrat²².

¹⁹ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 728.

²⁰ Ed. la Veneția în 1790, ca anexă la Dionisie din Zagora; apoi de Migne, *P. Gr.*, CXX. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 152–155; Maas, *Aus der Poesie des Mystikers Symeon*, în „Festgabe” Ehrhard; Ireneu Hausherr, *Un grand mystique byzantin, Vie de Syméon le Nouveau théologien par Nikéas Stéphanos*, Roma, 1928; cf. L. Petit, în „É.O.”, 1928, 463 ș.u.; *ibid.*, 1929, 431 ș.u. Pentru operele patriarhului Mihail Cerularie, Migne, *P. Gr.*, CXX, c. 724 ș.u.

²¹ Vezi Paronikas, în „V.V.”, XIV, 12 ș.u. Omeliile sale, în Migne, *P. Gr.*, CXX, c. 1201 ș.u.

²² Krumbacher, *Byz. Litt.*, 170, 459.

Gheorghe Skylitzes, înalt funcționar, couropalat, protovestiar, căruia i se datorește o lucrare întinsă de istorie, mergînd de la 841 la 1079, este în același timp un autor de canoane ²³.

Nu vom avea niciodată biografia acestui „cățel” (Skylitzes) din thema thrakesiilor, care crede că această epocă de isprăvi mari merită ca istoria integrală a lumii să fie înfățișată altfel decît pînă la el. Este vorba acum de un lucru cu totul nou, căci lumea nu se mai poate opri numai la „miracolele mozaice”, lăsînd deoparte tot ce povestesc istoricii profani și chiar poeții în fabulele lor, care trebuie să conțină un grăunte de adevăr. Alături de Nemrod va fi deci Saturn, alături de Assur va fi Thur din Biblie, Mars va fi confundat cu Baal; zeii de la Jupiter-Picus pînă la Venus sînt regi ai Italiei, ale căror fiice sînt libere să se mărite cu Adonis. Împreună cu toate acestea aflăm multă aversiune pentru evrei și o ortodoxie care nu iartă pe nici un eretic.

Un călugăr Gheorghe, zis Kedrenos, a continuat, a copiat, a prescurtat această cronică de o frumoasă prestanță, sprijinind o povestire mai săracă pe textul lui Mihail Attaliatul ²⁴.

Acest asiatic, Mihail din Attalia, stabilit la Constantinopol ca judecător, dar care ajunge și el să însoțească armatele Imperiului, întocmește un manual de drept și redactează pentru împăratul Nikefor Botaniates o altă carte de istorie care merge de la 1034 la 1079 ²⁵.

241

// El este ca Leon Diaconul, un fost ofițer, dar după ce în prealabil a fost judecător la Constantinopol, elev al Academiei care crea savanți și pe care protectorul ei imperial a favorizat-o atît. El nu omite să-l citeze pe Hesiod, dar alături este și Sf. Pavel. Psellos este modelul său în ce privește spiritul de lingușire care îl face să-i acorde bietului Nikefor pe Fabii antici ca strămoși și să-i găsească scuze pentru toate greșelile și toate actele sale de cruzime.

Cît privește pe ofițerul tesalian, care este totodată și un bogat proprietar rural ²⁶, înrudit nu numai cu demnitari bizantini, dintre care unul cu același nume, dar și cu șeful românilor din această regiune, Nicolîța ²⁷, el se mărginește să dea îndrumări fiului său în vîrstă fragedă, din care vrea să facă un vrednic moștenitor pe moșiile sale, îndemnîndu-l să servească pe oricine va deține Constantinopolul și mai departe să nu se încreadă în nimeni. El l-a citit pe Cassius Dio și judecata sa este destul de imparțială pentru a lăuda calitățile militare ale lui Samuel ²⁸.

Mai adăugăm că raporturile literare continuau și în cursul acestui secol XI cu teritoriile pierdute. Ca dovadă este traducerea în limba gruzină de

²³ Ed. Bonn, sub numele de Kedrenos, care îi copiază cronică. Cf. De Boor, în „B.Z.”, XIII, 356 ș.u.; același, *ibid.*, XIV, 409 ș.u.; 757 ș.u.; Petrides, în „V.V.”, X, 460 ș.u.

²⁴ Îl acuză pe Psellos, acest lăudăros (μεγαυχεῖ), de trădare (p. 702).

²⁵ Ed. Bonn. Cf. Waldemar Nissen, *Die δῆλταξῖς des Michael Attaleiates von 1077*, Iena, 1894.

²⁶ Asupra acestor chestiuni de proprietate, Dölger, în „Bulletin of the international Committee of historical sciences” 18 (februarie 1933), p. 5 ș.u.

²⁷ Îi este πάππος.

²⁸ Στρατηγώτατος; ed. „Strategikon”-ului de Vasilievski și Jernstädt. El regretă că îi lipsește „educația elenică” (p. 75). Un Kekaumenos în Kedrenos-Skylitzes, 642.

către călugărul Artenie a lucrării lui Gheorghe călugărul și versiunea în aceeași limbă a unei Vieți a Sf. Ilarion al Iberiei ²⁹.

242 Cu totul alta este situația persoanelor aparținând unei dinastii, ca Ana Comnena, sau reprezentând o candidatură la tron menită insuccesului, ca Nikefor Bryennios. // Aceștia sînt datori, o datorie politică față de familia lor, de a comemora evenimentele care îi interesează în cel mai înalt grad.

Bryennios regretînd că nu este un Thukydide sau un Demostene, nu poate da decît memorii de o factură destul de simplă ³⁰.

Fiul unui candidat la tron care a plătit cu viața sa o ambiție atît de mare, el a fost crescut la curte ca viitor soț al prințesei Ana. Acolo a fost introdus în cercul de studii pe care îl cunoaștem prin predecesorii săi, ceea ce îi îngăduie să amestece în lucrarea sa bine scrisă, dar fără orizont și fără avîntare, pe Homer, Thukydide și Demostene. El are destulă îndemînare pentru a face să încapă în ea amintirea tatălui său și aceea a foștilor împărați Ducas, înlocuiți, alături de lealitatea față de noul împărat a cărui „veche genealogie” κομνηνική ἀρχαιογονία ³¹ o preamărește, din considerație și pentru soția sa pe care o numește „sufletul său și gîndirea sa foarte înțeleaptă” ³².

243 Prințesa Ana, femeie extraordinar de învățată ³³, pricepută și în filozofie (cea a lui Platon ca și cea a lui Aristotel), precum și în fizică, geometrie, astrologie, geografie, tactică și medicină, cunoscînd toate posibilitățile de stil din antichitate, era totodată un spirit de o mare finețe, în stare să cerceteze documentele de arhivă, dar dintr-o ambiție infinit mai înaltă, depășind tot ce se încercase și se voise să se realizeze în istoriografie pînă atunci. Ea vrea să dea în același timp o pledoarie // pentru tatăl ei ³⁴ și o poemă epică în amintirea lui. Influențată de acel Occident a cărui invazie din toate direcțiile o vom descoperi în repetate rînduri de acum înainte, ea are — alături de o adevărată poezie în redarea portretelor care pare luată din „chansons de geste” ³⁵ franceze — întregul sens al marilor personalități care se desprind din ambianța lor, al glorioaselor isprăvi care depășesc măsura comună, al întreprinderilor îndrăznețe care își găsesc scopul în sine, al gesturilor cavalierești, oricare ar fi națiunea și caracterul social al celor

²⁹ S. Kauchčišvili, *Georgii Monachi Chronicon*, Tiflis, 1920. Cf. idem, *Épisode de l'histoire de l'hagiographie géorgienne*, în „Bulletin de l'Université de Tiflis”, 1919—1920, nota 1, p. 39—67.

³⁰ Ed. Bonn. Cf. Seger, *Byzantinische Historiker des 10 und 11 Jahrhunderts*, I, *Nikephoros Bryennios*, München, 1888. Cf. Mordtmann, în „Syllogos” al Soc. din Constantinopol, XI.

³¹ Ed. Bonn, p. 13. El scrie, afirmă soția sa, „din porunca împărătesei”, δι' ἐπιταγῆς τῆς βασιλίδος; ed. Bonn, I, 7, 336—337.

³² Ὡς σοφωτάτῃ μοι φρήν καὶ διάνοια (p. 14). Dar trebuie văzută și p. 50. El deplînge suferințele lui Digenis, dar îl înfățișează ca lipsit de cunoștințe și de talent (p. 55).

³³ Τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακῶτα (I, p. 4). Cf. elogiul lui Psellos (I, 258).

³⁴ Ea îl absolvă de uciderea lui Bryennios; „dacă i s-a întîmplat un rău lui Bryennios, este din vina unora din preajma împăratului” (I, 38). Ea îl scuză și de faptul de a fi luat ceea ce i se cuvenea fratelui său, Isac (I, 112).

³⁵ Dar ea se referă la Phidias, la Polyclet, la Apelle.

care le săvârșesc, aceeași admirație fiindu-le datorată din partea unui suflet romantic ³⁶.

Am mai observat că, întocmai ca în Occident, textul sacru putea fi înfățișat sau transpus în dialog. Urme ale acestui teatru, ale acestor mistere s-au și conservat. Găsim aici dispoziția scenei în același timp cu elementele dialogului. Fără îndoială, textele apocrife sînt puse la contribuție într-o largă măsură. Ar trebui totuși cunoscută data aproximativă a acestor reprezentări și atunci s-ar putea vedea dacă nu este cumva vorba de o imitație a unei dramatizări atît de familiare occidentalilor în vreun oraș al Siriei sau chiar al Europei, unde ședeau și negustori occidentali ³⁷.

244 // Această literatură nu era delimitată de teritoriul pe care Imperiul îl păstrase sau îl recucerise. Ea era cerută și în Occident, dincolo de mare. În sudul italian, între mijlocul secolului XI și al treilea deceniu al celui următor, avem exemplul unui „scholarios” Sabbes, proprietar bogat, care își adunase o bibliotecă greacă ³⁸.

Dealtminteri, cu noul ideal pe care „francii” de orice nație îl aduceau în cutele steagurilor lor, trebuie să ia sfîrșit și civilizația pe care iconoclastii contribuieră să o întemeieze, civilizație bazată exclusiv pe antichitate, pasionată pentru costumul și decorul arhaic, iscusită în contrafaceri și placaje; în fond lipsită de originalitate și puțin uscată în perfecțiunea formelor sale.

De la începutul secolului XI, chiar dacă Asia, neîncetat devastată și curînd chiar ocupată în diferite puncte de către turcii invadatori, nu aduce nimic nou, în schimb Europa se mai îmbogățește cu locașuri religioase de proporții foarte modeste, de o decorație puțin costisitoare de simplu placaj, dar decupate de ferestre mari și acoperite de arcade oarbe pe mai multe rînduri, sau înfrumusețate de linii dințate și mai ales de policromia aplicațiilor de marmure colorate sau sculptate, de fragmente culese la întîmplare, sau de combinații, pline de un capriciu fermecător, de cărămizi și de piatră măruntă, mai avînd în plus accentul tamburului tot mai înalt sub obseșiunea clopotnițelor din Occident. Este o artă care se distinge mai ales prin simțul armoniei antice.

245 Cum în Constantinopolul însuși nu există ca noi // construcții decît: Parigoritissa, creație a împăratului Nikefor III (Botaniates), și Kecharitomene, datorită împărătesei Irina (care se va retrage acolo cu fiica ei Ana Comnena), pe lîngă biserica Sf. Gheorghe a Monomahului ³⁹, nu

³⁶ Ed. Bonn și ed. Reifferscheid, 2 vol., Leipzig, 1884. Cf. E. Oster, *Anna Komnena*, „Programm”, Rastatt, 1868—1871, 3 părți; Elizabeth A. S. Dawes, *The Alexiad*; Louis de Sommerard, *Deux princesses au XII-e siècle: Anne Comnène, témoin des croisades, Agnès de France*, Paris, 1907; Naomi Mitchison, *Anna Comnena*, Londra, 1928; Georgina Buckler, *Anna Comnena*, Londra, 1929 (cf. „Byz.”, IV, 684 ș.u.); Grégoire, în „Byz.”, III, 311 ș.u.; K. Dieter, în „B.Z.”, III, 386 ș.u.

³⁷ Bréhier, *Byzance, l'Orient et l'Occident*, în „R. A.”, ianuarie-aprilie 1918; *Les miniatures des „Homélies” du moine Jacques et le Théâtre religieux à Byzance*, în „Monuments Piot”, XXIV (1920), 101 ș.u.; același, în „Bulletin de l'Académie Roumaine”, XV. Mai recent A. Vogh, *Études sur le Théâtre byzantin*, în „Byz.”, VI, 37 ș.u. Lucrările lui La Piana și Venetia Cottas au fost menționate mai înainte.

³⁸ Francesco lo Pasco, în „Atti” ale Academiei din Neapole, seria nouă, I (1910), 207—286.

³⁹ Kedrenos-Skylitzes, 608.

va. trebui căutată nota timpului — în afară de primele trei biserici mai vechi — nici la Muntele Athos, foarte rigorist în privința inovațiilor și unde, de altminteri, edificiile au fost ulterior atît de mult refăcute și transformate ⁴⁰. Dar această notă este foarte vizibilă în micile biserici din vechea Grecia, inclusiv Atena, care revine instinctiv la grația proporțiilor modeste, opunîndu-se hotărît la ostentația de marmure și de aur, obișnuită în Capitala adînc orientalizată.

Căci numai doar în provincie se acumulează de două secole micile biserici cu plan triconc. Aceea a Cynegiului (κυνηγιου), aceea a „filosofilor” pe muntele Himet, aceea de la Skripou, datorată protospatharului Leon (874). Încă și Vasile I înălțase casa din Prousos în Pelopones, aceea a Sf. Grigore teologul, la Teba (866—867) ⁴¹. Tot din aceeași epocă vine și închinătoarea biserică de la Daphni, atît de „atică” în alegerea locului, în liniile arhitecturii delicate, în mozaicurile sale, care sînt un omagiu adus grației și vieții ⁴². Din orașul frumuseții nemuritoare coboară în frescele acestui adăvărat mic templu elenic, cu linii atît de pure, viața puternică unită cu eleganța atitudinilor, cu mlădierea mișcărilor, cu seninătatea care domină scenele alese din episoadele unei religii // iubind suferința și îngenunchind în fața martiriului. Se vede clar nu numai influența unei neasemănate atmosfere, dar chiar și la artiștii necunoscuți, permanența rasei. La același nivel se situează și edificiul de proporții mai mari — dar cu bună dreptate celebru printr-o ornamentare asemănătoare — al bisericii Sf. Luca din Focida ⁴³. Nu trebuie uitată nici „noua mănăstire” Νέα Μονή de la Chios ⁴⁴.

Tipul bazilical este părăsit de acum încolo, afară de cazul unor edificii secundare, mai ales în provincie: la Niceea de pildă și în străinătate. Acum se închid liniile crucii într-un pătrat, totul dominat de marea cupolă centrală și de cele care o păzesc la cele patru unghiuri.

Nu este îndoială că prin pelerini și prin negustori (care duceau o viață dublă: în Orient pentru cîștig, în Occident pe lîngă familiile lor), și chiar prin artiști, puternica arhitectură zisă romanică trece pînă în extremul Occident, cu deschiderile sale rotunde, cu bolțile joase, cu arcadele sale

⁴⁰ Vezi Diehl, *Choses et gens de Byzance*, Paris, 1926, p. 1 ș.u.; Jos. Müller, *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos*, în *Slavische Bibliothek*, I, 1851; Langlois, *Le Mont-Athos*; Heinrich Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891; ed. 2-a, *ibid.*, 1924; Mercati, în „B. ngr. J.”, IV, 10. Donația lui Alexios I, Vasilievski, în „V.V.”, III, 12 ș.u.

⁴¹ Vezi „B.Z.”, XIII, 3—4.

⁴² Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris, 1899. Cf. D.A., în „V.V.”, VIII, 131 ș.u.

⁴³ R. W. Schultz și S. H. Barnsley, *The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis*, Londra, 1901. Cf. L. H. Vincent, *Le plan tréflé dans l'art byzantin*, în „R.A.”, V-e série (1920), XI, 82—119. Pentru influențele asupra Occidentului în sec. XI: Th. Graham Jackson, *Byzantine and romanesque architecture*, Cambridge, 2 vol., 1913; J. Park Harrison, *The influence of Eastern art on Western architecture in the 1st half of the eleventh century*, în „Archaeological Journal”, LIV, septembrie 1899; Strzygowski, *Der Ursprung der „romanischen Kunst”*, în „Zeitschrift für bildende Kunst”, IX (1963); Bréhier, *L'art du moyen-âge est-il d'origine orientale?*, în „Revue des deux Mondes”, 1909, 650—670; Strzygowski, în „B.Z.”, X, 228—230 (raporturi cu Italia); R. de Lasteyrie, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane: ses origines, son développement*, Paris, 1912. Cf. Bréhier, *Les origines de la sculpture romane*, în „Revue des deux Mondes”, 15 aprilie 1912; același în „Mélanges” Schlumberger, II, 425 ș.u.

⁴⁴ Cf. Grigore Photino, Τὰ Νεαρονήσια, Chios, 1865. Referitor la noua ctitorie a lui Hristodoulo la Pathmos, Paul Renaudin, în „R. Or. chr.”, V, 214—215.

247 oarbe și capitellurile fantastice, mai adăugându-se la ea și sculptura împreună mutată de pe sarcofagii ⁴⁵. // Dar spiritul nu mai este același: contururile se precizează, un aer de libertate însuflețește figurile ⁴⁶. Din secolul XI arta bizantină a mozaicului pătrunde și ea în Occident. Regii normanzi ai Celor Două Sicilii o adoptă pentru splendidele biserici de la Palermo: Capela Palatină, cu principii latini îngenuncheați ca împărații în fața aceluiași Hristos și a Fecioarei îndurării, Martorana. Mai târziu, se va vedea același lucru în picturile bizantine ale regilor Poloniei, de pildă la Lublin ⁴⁷. Este acolo mai mult decât inspirația dublă a mozaicurilor de la Kahrie și a frescelor din biserica domnească de la Argeș. Scenariul vine din Constantinopol sau de la slavii bizantinizați, dar personajele au, vădit, o altă origine. Și în pictura românilor din Transilvania și chiar în cea a bisericii episcopale de la Argeș, care este de la începutul secolului XVI, se va observa același fenomen: meșterii erau sași sau formați la sași și psihologia executantului trece și în execuția picturii.

Acum, într-o epocă de laicism expus cu ostentație, Marele Palat de la Constantinopol și construcțiile care i s-au adăugat, întâmpină rivalitatea noilor edificii imperiale purtând pecetea antichității în podoabele lor.

Avem mai întâi, la începutul chiar al acestei epoci care pornește, pentru arhitectura civilă mai ales, de la sfârșitul secolului IX, complexul de clădiri datorat lui Vasile I, concepției sale despre splendoarea imperială necesară pentru ridicarea prestigiului scăzut al statului.

248 Mai întâi, ansamblul stufos datorat macedoneanului: fundațiile sale personale cuprinzând „Biserica Nouă” și „Palatul cel Nou”, așa-zisa „Nea” și „Kenourgionul”, edificiul cu cinci cupole, unde sînt adăpostite separat Tezaurul, Vistieria, băile, „Jocul cu Mingea” (Tzykanesterion). // După aceea Porfirogenetul pune să se execute „tricliniul de aur” (*chrysotrichlinium*), sala tronului cu cinci cupole, cu același lux nemaipomenit de materiale prețioase, după exemplul Sfintei Sofii. Dar sub Nikefor Focas, cu toate frumoasele statui de animale privind spre mare la Bukoleon (cf. așa-zisele „Bous”), s-a avut în vedere mai ales cetatea ⁴⁸.

În noile palate mozaicurile, care au rămas la modă ⁴⁹, înfățișează sub impulsuinea curentului spre isprăvi glorioase pe cîmpurile de luptă, alături de ornamentele obișnuite ale iconoclaștilor, portretele împăratului victorios și de asemenea realizările sale, mai ales în domeniul militar. Tot astfel, frumoasa psaltire de la Biblioteca Marciana ni-l arată pe Vasile înarmat, acoperit cu o cămașă de zale, cu lancea în mînă și călcîind în picioare pe dușmanii pe care îi doborîse.

⁴⁵ Vezi deosebi studiile mai recente ale lui Puig i Cadafalch, despre originile artei romane, care vor fi citate ulterior.

⁴⁶ Vezi Okunev despre biserica din Nerezi, „Actele” Congresului III de studii bizantine, 246–247.

⁴⁷ Vezi C. Osieczkowska, în „Byz.”, VII, 241 ș.u.

⁴⁸ Vezi frumoasele reproduceri din *Histoire de l'art byzantin* a lui Ch. Diehl, I, 392 ș.u. Cf. Paspates, *The great Palace of Constantinople*, Londra, 1893.

⁴⁹ Constantin Porfirogenetul, *Viața lui Vasile*, 332.

Artele minore vor fi cultivate cu pasiune și cu gust. Avem din această epocă relicvarii, giuvaere ⁵⁰ și o legătură de carte în fildeș cu portretele — de un realism impresionant — împăraților domnind în acel moment.

În această epocă de bibliofili, cartea este primul obiect la care se oprește gândul, această carte iubită pe care vrea tot omul să o aibă întotdeauna alături, proprietate individuală, element aproape sufletesc pentru acela care o posedă. În vreme ce picturile de la mănăstirile Athosului, care acum se formează, mai zăbovesc încă ⁵¹, înfloresc miniatura cu trăsături delicate, fără nimic din stângăcia aceleia care imita pictura murală a anti-

249 chității, sau din duritatea școlilor // asiatică, ca aceea din Siria. Este păcat doar că nu pot fi determinate localitatea de unde provin exemplarele acestea și meșterul care le-a executat.

Căci această miniatură bizantină merită fără îndoială un studiu mai precis decât acelea care i-au fost consacrate și într-o privință mai puțin influențat de considerații teoretice, care sînt cu atît mai false cu cît caută să cuprindă mai de aproape o materie atît de evanescentă ⁵².

Pentru secolul XI sîntem mai bogați în această privință. La Leningrad, la Moscova ⁵³, manuscrite frumoase înfățișează în frontispicii și chiar în majuscule, figuri omenești de o execuție îngrijită, ce pot cel puțin fi datate, dacă nu localizate. Căci au existat, desigur, mai multe școli și existența unor individualități chiar în școală nu trebuie total exclusă. Se vede, de pildă, în ms. 72 din Leningrad, în afară de ornamentul floral, acea frumoasă figură de apostol scriind, care formează majuscula capitolului. Un alt manuscris tot din secolul XI și în aceeași colecție, Psaltirea nr. 267, înfățișează o întreagă scenă cu regele David ingenușat lîngă zidul unde un scrib consemnează rugăciunile sale. Tot din secolul XI, ms. 382 (9/IX al sinodului din Moscova), redă în mod dramatic Viețile Sfinților. Ilustrația însoțește și Actele Apostolilor (ms. 2 al Universității din Moscova), miniatura apărînd în același timp în frontispiciu și în majuscule ⁵⁴.

NOTE

a. Psellos, care din secretar al lui Mihail V ajunge apoi succesiv președinte al Senatului, prim-ministru și educator al fiului basileului Constantin Ducas, viitorul Mihail VII Parapinakes, a avut un rol important în abdicarea ultimilor doi împărați dinaintea lui Constantin Ducas, iar după moartea acestuia, lucrînd împreună cu Ioan Ducas, fratele lui Constantin, care a ridicat

⁵⁰ Vezi F. de Mély, *L'émeraude de Basile II et la médaille du Christ*, în „Gazette des Beaux-Arts”, 1898, 487—493; Schlumberger, *Un reliquaire byzantin portant le nom de Marie Comnène, fille de l'empereur Alexis*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions”, 1902.

⁵¹ Vezi Millet, *Monuments de l'art byzantin*, V, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, 1927. Cf. idem, în „R. A.”, 1927, 274 ș.u.

⁵² Cf. W. Ritter von Hartel și Wickhoff, *Die Wiener Genesis*, Viena, 1895; Hans Gerstinger, *Die Griechische Buchmalerei*, Viena, 1926.

⁵³ Tzereteli și Sobolevski, *Exempla codicum graecorum. Codices mosquenses*, Moscova, 1911; *Codices petropolitani*, Moscova, 1914; William Henry Paine Hatch, *Greek and Syrian miniatures in Jerusalem*, Cambridge Mass., 1931.

⁵⁴ Cf. și Omont, *Évangiles avec peintures byzantines du XI-e siècle*, Paris; Muñoz, *I codici greci miniati delle minori biblioteche di Roma*, Florența, 1905; *Il menologio di Basilio II*, Turin, 1907; Delatte, *Les mss. à miniatures et à ornements des bibliothèques d'Athènes*, Liège, 1926. Cf. Kirpicinikov, în „B. Z.”, IV, 109 ș. u.

toate piedicile în calea lui Romanos Digenis, până la sabotarea soldatâ prin înfringerea de la Manzikert. Groaznica orbire a lui Romanos a fost poruncită de cercul lui Ioan Ducas din care făcea parte și Psellos. Acesta i-a trimis apoi o scrisoare victimei acestor uneltiri, fericindu-l că Dumnezeu i-a luat lumina ochilor pentru a-i da o lumină mai strălucitoare! Vezi mai sus și p. 354, nota 1.

b. Probabil în felul Lapidariilor care, alături de Bestiarii și Florarii, reflectau în Occident simbolismul alexandrin.

c. S-a ridicat totodată contra postului de simbătă declarat iudaic și a celibatului preoților. Scrisoarea sa din 1053, scrisă din inspirația patriarhului, a fost preludiul conflictului și schismei din 1054.

d. Tânărul fiu al lui Mihail VII, considerat de împăratul Alexios Comnenul ca viitorul său ginere și moștenitor. Situația lui Constantin s-a schimbat cu nașterea, în 1088, a unui fiu al lui Alexios, viitorul Ioan II, asociat la coroană (1092). Acest lucru a dat prilej unui complot (1094) de care nu a fost străină mama lui Constantin, Maria de Albania, fostă soție a doi împărați — Mihail VII Ducas, apoi Nikefor Botaniates — și care ar fi ajuns și a treia oară pe tron, ca soție a lui Alexios, dacă patriarhul Cosmas ar fi admis divorțul acestuia de soția sa Irina Ducas. Ea a fost silită să se călugărească.

e. A jucat un rol important în întemeierea celor două școli de filozofie și de drept de către Constantin Monomahul, în 1045. A împărțit dizgrația lui Lichoudes și numirea sa la îndepărtata Euchaita, dincolo de Trapezunt, a fost un adevărat exil.

f. Împărăteșele Zoe și Teodora.

g. Jurist eminent, numit *nomophylax* de Mihail V și menținut de Constantin Monomahul, a fost dizgrațiat din cauza criticii sale curajoase a risipii banului public. Ulterior a fost numit patriarh de către Isac Comnenul, stînd în scaun de la 1059 la 1063 sub numele de Constantin III. Urmașul său a fost Ioan VIII Xiphilin (1064—1075).

h. Antologia lui Kephelos, datînd dinaintea de anul 900, a fost sporită și revizuită în 980. Unicul text rămas se numește „Codex Palatinus“, intrucît a fost descoperit în Biblioteca Electoralului Palatin (în anul 1600). De acolo a venit și numele dat Antologiei.

i. În sensul de „îrinci“, *latini*, catolici.

j. S-a arătat de către specialiști perfectă corespondență dintre reprezentările împodobind aceste două biserici. Ele se luminează reciproc.

VII

EPILOGUL RĂZBOAIELOR DE RESTAURARE

250 // Domnia lui Alexios Comnenul prepară o nouă stare de lucruri, care se va fixa sub al doilea succesor al său, Manuil, va produce o reacție violentă, criminală sub nevrednicul Andronic, și va atrage după sine, în cele din urmă, crearea aceluia Imperiu latin de Constantinopol, a cărui apariție a fost mai puțin neașteptată decît se crede îndeobște.

Ceea ce va caracteriza această epocă va fi revărsarea lentă sau bruscă, pașnică sau războinică a Occidentului cu forțele sale de acțiune, atît ca mase, cît și ca o lume mai restrînsă de cavaleri. El topește Orientul slăbit, sărăcit, decimat de lungile războaie cu turcii și pecenegii din secolul XI și de acțiunea vătămătoare a centralizării imperiale.

Pentru a înțelege acest mare influx transformator trebuie să ne dăm seama mai întîi de starea în care se afla atunci, la instalarea în domnie a Comnenilor, „Imperiul de mijloc“^a al Traciei și Asiei Mici, statul macedo-anatolian constituit în cursul ultimelor trei veacuri.

Este, fără îndoială, o încetinire a ritmului de viață în provincii. Este una din consecințele firești ale recentelor invazii și ale caracterului persistent de jaf pe care le îmbracă. Popoarele prădalnice au luat locul vechilor popoare migratoare care își căutau mereu un nou cîmp de activitate și noi căminuri.

Acum pecenegii, cumanii¹ sau uzii, turcomanii, acești sciți mărunți și urîți, se aseamănă într-un tot în această privință: ei nu vor să se „așeze”; teritoriul lor de cucerire este doar zona în care pot să despoaie pe supușii Imperiului, să silească la răscumpărări // pe orășeni, să stoarcă prin tribut (haraci) pe localnicii care le-au recunoscut dominația și au admis necesitatea guvernării „barbare”.

Pecenegii, mai întâi, se apropie de sfârșitul lor. Ei sînt într-o stare de agitație perpetuă care se explică prin faptul că vechea lor hegemonie asupra plugarilor de la Dunăre și a păstorilor din Carpați a trecut la neamurile lor mai proaspete și mai noi, cumanii. Cele două „națiuni” se coalizează de altminteri, un trib peceneg urmînd în luptă pe unul cuman. Ei pot foarte bine să se deosebească între ei în ciuda acestui amalgam războinic, a acestei camaraderii la jefuire, dar pentru bizantini, chiar cei care au experiența acestor maluri dunărene, a-i deosebi este un lucru imposibil. Ei asistă cu o mirare înfiorată la această neîncetată agregare și dezagregare de unități „scitice”, cum socot ei pe acești barbari transdanubieni. Pentru provinciali este tot una să-și plătească răscumpărarea lor turcului vechi sau celui nou. Uneori se mai află ofițeri încercați în mijlocul acestui haos ostil — care cade ca o avalanșă de la Silistra și Vidin pînă la Adrianopol, pînă la porțile Constantinopolului chiar, care a văzut repetîndu-se în mai multe rînduri vremurile avarilor — și atunci ei atîră gelozia dintre șefii care își împart puterea.

Este una din bunele metode de a combate primejdia tot mai amenințătoare. Căci, după apariția lui Isac I la frontiera de nord periclitată, strălucitele campanii ale lui Alexios și Ioan Comnenul vor avea un sfârșit nenorocit, dînd uneori barbarilor spectacolul unui basileus care fuge înaintea călăreților lor scunzi, ținînd în mînă, ca o vechitură stingheritoare, marele stindard al Imperiului. Pentru bizantini, raziile abile, lungul război de mici bande de cavalerie, își ating mult mai bine țelul. După ce au slăbit astfel prin aur și prin șiretluciri pe acești dușmani neobosiți, au putut în sfârșit să se arunce asupra lor, într-o mare bătălie ucigătoare la Lebunion (29 aprilie 1091). „A mai lipsit o zi”, cîntau femeile din satele grecești atît de // des devastate, „ca pecenegii să apuce și ei luna mai”. Mulți cumani^b au împărțit desigur soarta fraților lor dușmani.

Chiar dacă Manuil Comnenul va mai porni încă în campanie contra „sciților”, pînă dincolo de Dunăre și o dată chiar pînă în Carpați, cumanii² nu vor mai fi o amenințare neconținută la frontiera din nord. Cum unul din șefii lor poartă numele de Lazar³, va trebui să admitem că creștinismul, religia supușilor lor români, pătrunsese pînă în mijlocul lor. În faza în care se aflau, această schimbare de religie trebuia mai degrabă să zorească dezagregarea lor. Dar ne putem închipui în ce hal se aflau prin anul 1100 aceste sate din Moesia și din Tracia, aceste orașe așa de des amenințate pînă la acel Filippopol al paulicienilor, pe care împăratul Alexios îl devastase, curățîndu-l de erezia maniheeană.

¹ Kazarii s-au contopit cu acest val de noi turanieni. Vezi Paul Cassel, *Der chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert*, Berlin, 1877.

² Vezi Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I.

³ *Ibid.*

Scăpate de acum încolo de bandele de jefuitori, aceste regiuni nu au obținut nici un răgaz din partea agenților fiscului, care veneau pentru καπνικόν, pentru *stratia*, pentru dijmă, pentru corvezi și prestații, căci Imperiul era prea zorit din toate părțile pentru a putea acorda o păsuire de omenie și de îndurare după atâtea suferințe.

Însă mizeria era uneori atât de grozavă încît vedeai oameni care se vindeau celor puternici, ca să scape de poverile impuse de stat. Acești γυμνοί, acești oameni rămași „goi”, care puteau fi înțilniți în masă în tot Imperiul, preferau dominația normanzilor opresiunii fiscale bizantine și cu atât mai mult dominația turcilor, care dădeau pămînturilor părăsite, niște stăpîni mult mai omenoși.

253 La venirea la tron a lui Alexios Comnenul, turcii erau răspîndiți în toată Asia Mică, în toată Siria și stăpîneau Persia și deșertul, Mesopotamia, dacă nu și // Egiptul rămas arab. Un mare număr de orașe ascultau de ei, Niceea le era de mult tributară.

În ultimele zile ale domniei sale Botaniates a primit vestea rea că Cizicul urmasese acest exemplu. Șefi de bande se cuibăriseră chiar în ruinele înșirate de-a lungul țărmului mării din fața Constantinopolului. Acești „stăpîni ai Asiei” jefuiau la drumul mare și nu se putea călători decît plătind neîncetat bani de răscumpărare. Ei aveau conducători onorați cu titlul de emiri și erau menționați de scriitorii savanți ai Bizanțului ca „satrapii” sau „arhi-satrapii”. Unele triburi își proclamaseră chiar un sultan în persoana lui Soliman care „locuia” la Niceea, adică își avea cvartiruri în acest oraș. Acest sultan depindea totuși de Marele Sultan al Persiei și cînd emirul din Siria [Damasc], Tutuch a pornit contra lui, Soliman, părăsit de ai săi, a fost doborât.

Acest Soliman, „sultan de Niceea”, fiul lui Kutlumuz și coborîtor al gloriosului strămoș Selgiuc, fusese chemat chiar la Antiohia din Siria de către fiii guvernatorului armean și această nouă cucerire l-a pus în conflict cu puternicul Tutuch și i-a adus pieirea.

254 Înainte de a pleca pentru ultima sa campanie, Soliman își lăsase un locotenent la Niceea. Alți emiri comandau la Smirna, la Nicomedia și în alte locuri, fără a le păsa prea mult de dorințele sultanului. Un oarecare Tzachas, fost turcopol (adică mercenar turc în slujba Bizanțului) — și erau atât de mulți purtînd costumul și armele națiunii lor și vorbindu-i limba! — se stabilise în Smirna, unde pusese să se construiască de către grecii de sub ordinele sale o flotă care făcea din el un dușman de temut⁴. Își croise un mic regat din coasta și insulele vecine. El însuși rămînea tot timpul în capitala sa, unde își ținea familia și comorile și guverna după modul roman, așa cum văzuse el că se procedează de pe vremea cînd lupta pentru împărat⁴. Cît despre ceilalți, ei duceau viața nomadă // a strămoșilor lor, cîștigînd și pierzînd alternativ orașele care rămîneau grecești ca populație și unde nu era o garnizoană stabilă, unde unii intrigau contra celorlalți, îmbuibîndu-se cu mîncare și îmbătîndu-se tot timpul cît ținea pacea și fălîndu-se că au doamne frumoase în haremurile lor.

⁴ Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

Din cînd în cînd un mandatar al Marelui Sultan, sau poate fiul sultanului Soliman, sau vreun principe sau ofițer selgiucid se ivera cu o mică oaste strălucită de turcomani voinici, care nu știau ce înseamnă farmecele civilizației din Roma. Apoi porneau în căutarea de noi prilejuri de isprăvi vitejești și Asia Mică rămînea din nou ceea ce fusese de o jumătate de veac: un regat al hoților rătăcitori în care se mai mențineau încă anumite orașe mai mult ori mai puțin credincioase și unii strategii mai mult ori mai puțin ascultători, care nu trimeteau venituri la Bizanț, și un număr de castele aparținînd unor cavaleri occidentali.

Populația se obișnuise în cele din urmă cu turcii, așa cum făcuse cu vreo patru secole mai înainte cea din Siria cu arabii, și poate că o costa mai puțin un dar către șeful turc cel mai apropiat, decît dările către basileu, pe care nu țineau locuitorii să-l revadă. Ba, uneori, apariția sa provoca o revoltă contra Imperiului apăsător⁵.

Nu există dovezi că turcii ar fi încercat să-și impună religia supușilor pe care îi captau prin aceasta; și cum țaranul „roman” și-l păstra pe Hristos precum și pe sfinți, el avea tot ce îi trebuia. Era ca o replică a feudalității occidentale cu orașele sale plătind drepturi senioriale, cu palate, cu șerbi ale căror obligații sînt lăsate la discreția stăpînilor („*tailables et corvéables à merci*”) și cu seniorii care nu stau niciodată la ei acasă, ocupați neconținut să secere bogății la drumurile mari.

255 // Cîrmuitorul Imperiului asista neputincios la acest spectacol; el putea doar să facă razii contra făcătorilor de razii, să urmărească pe bandiți prin alți bandiți, să reia orașe azi pentru a le pierde iar mîine. Dacă ar fi fost cu puțință să distrugă armata unui principe selgiucid, s-ar fi văzut a doua zi ivindu-se un altul din Chorasana, din Mesopotamia sau din Siria, căci această rasă de briganzi părea că e în veci neistovită. Singurul succes notabil repurtat de Imperiu înainte de sosirea cruciaților a fost reluarea insulelor ocupate de Tzachas⁶ și supunerea altor cîtorva care se revoltaseră și, ca o consecință, restabilirea „thalassocrației” orientale.

Cu retragerea armatelor din Orient s-a stins specia generalilor preten-denți la tron. Principiul dinastic impus de Vasile II a revenit la suprafață. Nikefor Botaniates înțelese nevoia de a-și legitima uzurparea prin legenda care îl făcea să descindă din familia Focas și chiar din cea a Fabiilor din Roma. Alexios Comnenul era nepotul unui împărat^d, fiul unui principe care fusese considerat o bucată de timp ca moștenitorul tronului; el era înrudit și cu familia Ducas, căreia îi aparținea și soția sa Irina. El fusese preferat fratelui său mai mare, Isac, datorită acestei superiorități a titlurilor sale dinastice și unul din conjurați nu s-a sfiit să declare că el lucrase pentru Irina Ducas și că ea trebuie neîntîrziat să fie proclamată Augustă^e.

⁵ Συνηθήκη τῶν κοινωνησάντων Ῥωμαίων αὐτοῖς καὶ κατὰ τῶν ὁμογενῶν ἐπανισταμέ-ων (îi acuza pe romeii care duceau viață comună cu ei și era ostil conaționalilor care se împotriveau); Attaliates, 306.

⁶ Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1085*, Paris, 1913; *Byzance et l'origine du Sultanat de Roum*, în „Mélanges” Diehl (citât anterior).

Dacă au mai fost de atunci încolo conspirații în scopul uzurpării tronului, ele nu au fost decât uneltiri vrednice de dispreț, ai căror instigatori puteau curînd fi descoperiți printre membrii familiei imperiale. Alexios va avea mult de pătîmit de pe urma acestor rude; dar el nu a pus niciodată să ucidă sau să orbească pe nimeni, // mulțumindu-se să dispună ca vinovații care puteau fi urmăriți, să fie plimbați cu rușine pe străzile Capitalei. Li se rădea părul și barba, se încununau frunțile ambițioase cu coroane făcute din mațe de animale și lucrul se oprea aici. Nu vor mai fi nici călugăriri cu sila. Aceasta dovedește că sentimentul dinastic era sprijinit pe temelii solide.

Împărații merg acum să-și conducă în persoană micile lor armate; ei pot să și fugă fără ca înfrîngerea lor să aibă urmări fatale pentru viața sau domnia lor. După o epocă în care Nikefor Botaniates apărea ca o imitație de rege oriental, între eunuci cu lungi bonete de pîslă și alți servitori, purtînd haina de ceremonie a Orientului, toată brodată cu lei⁷, după moda degenerată a unei curți în care așa-zișii *vestai* treceau înaintea patricienilor și capul Imperiului trăia în mijlocul pajilor (θαλαμήπολαι) ca pe vremea Monomahului⁸ — ale cărui monede au avut același caracter pompos ca ale Paflagonianului⁹, — în vreme ce Comnenii pun să fie reprezentați în picioare, există acum o nouă armată și această armată îi aparține împăratului.

Alexios poate fi considerat drept creatorul ei. El a păstrat pe auxiliarii străini, pe fideli varegi, pe „nemiți“, pe „longobarzii“ normanzi, pe „celții din Franța“, pe aventurierii englezi; el s-a folosit în largă măsură de turcopoli, botezați sau nu, care i-au asigurat multe succese. A avut întotdeauna în slujba sa corpuri sprintene de pecenegi, care făceau întrucîtva poliția taberelor. Au fost chiar sub domnia sa chemări la oaste de vlahi. Dar, alături de străini, el a organizat corpuri de elită, compuse doar din greci. Pe lângă *chomatiani* și „nemuritori“, — și unii și alții de proveniență asiatică, ultime rămășițe ale armatei de Orient — și pe lângă cavaleria tesaliană⁹, există în această domnie și datorită // acestor împărați, o miliție de fii de soldați, crescuți în incinta palatului, pregătiți perfect pentru război, de un devotament absolut față de împărat, care este generalul lor și îi îndeamnă la luptă, chemîndu-i pe nume. Sînt cei 2 000 de „archontopoli“ sau fii de nobili, nucleul armatei noi, și sprijinul ei principal¹⁰. Se pare că trupa de elită, compusă din fiii de soldați morți pentru împărat, se deosebește întrucîtva de ei¹¹.

Noi titluri strălucite, ba chiar coroane, dar fără *ἐπιφάιωμα* și cercei², sînt conferite unor membri ai familiei imperiale, generalilor și funcționarilor cei mai de seamă, pentru a-i menține neclintîți în credință și devotați în conducerea armatelor. A fi sebastocrator — titlu creat încă pentru Isac

⁷ Bayet; *L'art byzantin*. Despre bufoni, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 372 ș.u.

⁸ Attaliates, 22, 24, 44—45.

⁹ Bryennios, 120, 131, 136, 139, 170; Kedrenos-Skylitzes, 727; Attaliates, 306—307.

¹⁰ Attaliates, 359. Niște *θεράποντες* (servitori) luptă alături de împărat, *ibid.*, 378. Despre *ἐταίρων τάξις* (orînduirea aliaților), *ibid.*, 41.

¹¹ Ana Comnena, I, 359—360.

Comnen — panypersebast, drungar-sebast¹² mulțumea pe majoritatea ambițioșilor, care altfel ar fi trădat și s-ar fi răsculat¹³.

Deocamdată, încă și sub Alexios și primii doi succesori ai săi, un nou curent religios va veni să însuflețească această societate pe care împărații constantinopolitani, scriitorii, filozofii, juriștii din secolul XI, păreau că vor să o readucă la păgînismul luminat al lui Platon și la credința misticilor, mergînd pînă la o reluare a iconoclasmului, căci sub Botaniates un episcop ridicase chestiunea sensului închinării către icoane¹⁴ și un sinod fusese convocat pentru a admite că argintăria din biserici poate să ajute la
258 acoperirea nevoilor unui Tezaur aproape secăt¹⁵. Se iau din nou // măsură contra ereticilor. O întreagă școală de gîndire care porcede de la Psellos, cea a călugărului Ioan Italos¹⁶, al doilea „proedru al filosofilor“, puțin cam ideolog și iconoclast, a fost supusă urmărilor de către cîrmuire și interzisă¹⁶. O nouă ordonanță imperială a fixat cu strictețe dogma. Un patriarh fără subtilitate și de o îndîrjită perseverență, Eustratie Garidas (1081—1084) a fost instalat pentru a face poliția ereziilor. Bogomilii — a căror doctrină cîștigase numeroși adepți datorită puterii de dialectică a șefului lor Vasile — și-au văzut propaganda lor oprită.

S-au aprins ruguri și la Constantinopol, ca la Roma, ca în Spania. Nifon, care atacase pe Dumnezeu evreilor, a suferit pentru ideile sale; și cum patriarhul Cosmas (1075—1081) se lăsase sedus și el, a fost alungat din scaun¹⁷. Un patriarh ales al Antiohiei a avut aceeași soartă. Ultimul reprezentant al neoplatonismului bizantin, Demetrios, s-a văzut condamnat la tăcere din ordinul Curții. S-a decretat că numai împăratul singur, „în virtutea demnității sale“ (διὰ τὸ ἀξίωμα), avea dreptul să se pronunțe^k asupra chestiunilor privind dogma¹⁸. Eustratie, comentatorul lui Aristotel, care expunea opinii contrare dogmelor, a trebuit să se retracteze¹⁹.

Un ton de pietate, de grațitudine față de părinți, de dragoste față de bărbat și de copii caracterizează prologul la testamentul Anei Comnena, care amintește cu modestie de studiile sale și de activitatea sa literară²⁰.
259 Împăratul Alexios, el însuși, // a întemeiat mănăstirea „Mîntuitorului iubi

¹² Bryennios, 147—148.

¹³ Cu privire la dreptul de a se adresa direct împăratului, Ferrini, *op. cit.*, 21, nr. 33. Sub Ioan Comnenul, Alexios Aristenos a redactat un comentariu de legi; Krumbacher, *Byz. Litt.*, 608 ș.u. și „V.V.“, XX, 189 ș.u.

¹⁴ Dacă sensul este λατρευτικός (latreutic) sau numai σκετικός (de menținere), Ana Comnena, I, 230.

¹⁵ *Ibid.*, 225—229, 275.

¹⁶ Bibliografie de Bécs, în „B. ngr. J.“, III, 181. Operele sale, Tzereteli, *Itali opuscula selecta*, fasc. 1—2, Tiflis, 1924—1926. Despre procesul său, Uspenski, în „Izvestia“ ale Inst. rus din Constantinopol, II, 1—29. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 444—445.

¹⁷ Sub Botaniates avusese loc o mișcare a patriarhului, a sinodului său și a Senatului; Bryennios, 122.

¹⁸ Kedrenos-Skylitzes, 733; cf. *ibid.*, 742—743. Despre Nifon, Kinnamos, 64 τὸν τε ἑβραίων ἀποπροσεποιεῖτο θεόν (și respingea pe dumnezeul evreilor), 65—66, 177, 251 ș.u., 255.

¹⁹ Drăseke, în „B.Z.“, V, 219.

²⁰ Kurtz, *ibid.*, XVI, 58—101. Nu e de crezut ca o fire ca aceea a Anei să fi încredințat a tcuiva redactarea unui text privind-o atît de aproape.

tor de oameni" (Sotir Philanthropos) ²¹; mănăstirea „Altarelor din Ilia” este din aceeași epocă și se acordă o atenție specială noilor tipicuri care reglementează viața monahală ²².

Din nou chipul Fecioarei-mame apare în procesiunile triumfale pe un car de argint, înaintea căruia pășește pe jos împăratul victorios. Manuil Comnenul va purta pe umerii săi piatra adusă de la Efes, pe care se reliefau lacrimile împietrite ale Mariei ²³. Armata nu pleca în campanie fără a cere Panaghiei de la Blacherne minunea nelipsită. Semne prevestitoare ale soartei bătăliilor erau culese de împărat în ajunul luptei din cartea Evangheliilor, după o noapte petrecută în rugăciuni, la lumina luminărilor strălucind în vârful lăncilor ²⁴.

Dar o altă forță, un alt spirit, o altă direcție vor pătrunde cu încetul în această societate care vrea să se reînnoiască pentru a putea trăi: și anume acelea ale latinilor.

Primul război contra bulgarilor devastase malurile Pontului; campaniile de nimicire contra rebelilor din Macedonia lăsaseră vestul peninsulei într-o stare de ruină încă și mai jalnică. Mai rămânea — alături de insulele abia redobândite și care trebuiau mai întâi restaurate — Asia Mică.

De la Romanos Lecapenos încolo și în ciuda scrupulelor religioase ale
260 lui Vasile II față de mănăstiri, toată strădania fusese aceea de a păstra odată cu libertatea țăranilor și cu feudele soldaților, // o stare de prosperitate acestei vaste regiuni asupra căreia acum apăsa toată greutatea Imperiului. A fost poate îndreptățită părerea că în ideea responsabilității fiscale colective, așa-zisul *allilengion*¹, care făcea din bogați chezași săracilor, exista aceeași intenție de „democrație” socială.

Dar ca în toate țările unde se iau asemenea măsuri contra extinderii marii proprietăți, acest fapt a trebuit să-i îndrepte și pe „cei puternici” din Asia Mică către dregătoriile militare, către lumea de intrigi și de ambiții a Capitalei. De acolo vin aceste năzuințe la coroană din partea latifundiarilor deposezați, care vedeau de departe acele exploataări agricole, ce fuseseră pentru ei o sursă de venituri și baza însăși a situației lor, aflate acum în mâinile turcilor favorabili populației rurale.

Relațiile Bizanțului cu Occidentul erau reprezentate de mult, mai ales prin dominația greacă în Italia și, totodată, prin mercenarii, prin acei aventurieri „frânci” [latini] care serveau în armatele imperiale. Pieptănătura acestor occidentali cu plete lungi, îmbrăcămintea lor strîmtă care părea calică și lipsită de decență, încălțăminte lor cu lungi șuvițe, grelele lor armuri făcute din zale de fier, lăncile lor puternice, scuturile lor mari și ascuțite la capătul de jos, impetuositatea lor, vorbăria lor abundentă, dragostea lor naivă pentru lucrurile frumoase de aur și de argint, pentru strălucitoarele monezi

²¹ Sideridis, Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος τοῦ Φιλανθρώπου, Constantinopol, 1898. Cf. „É.O.” (1930), 29 ș.u. Pentru mănăstiri, în general, W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attalates von 1073, ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reiche*, Iena, 1894. Vezi și *Philosophie et Théologie ou épisodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117*, în „É.O.” (1930), 132 ș.u. Despre persecuțiunea lui Italos, *ibid.*, 141 ș.u.

²² Vezi Herges, în „É.O.”, III, 40–49.

²³ Kinnamos, 277. Cf. Choniates, 106 ș.u., 205–206.

²⁴ Bryennios, 403.

(*numismata*) ale împăraților, limba lor „germană” (franceză) sau „nemțească”, chiar și caracterul lor național erau cunoscute de toată lumea.

Încă de mult, datorită dominației în „Longobardia” a imperialilor, se stabiliseră amalfitani în orașele Imperiului și chiar la Constantinopol. După ei venețienii, „cetățeni ai Imperiului”, în ciuda exteritorialității lor, și-au fructificat în Orient bogăția lor, talentul lor pentru afaceri, îndrăzneala lor vitează²⁵.

261 Sub Alexios I, Durazzo, reședința ducilor din Occident, aparținea // mai degrabă acestor oaspeți, care erau considerați ca niște „sclavi” (*douloi*) ai majestății împăratului, a împăratului care era al lor, potrivit cu o lungă tradiție. Capitala mai conținea și o numeroasă populație de negustori din această nație. Deocamdată, venețienii aduceau mari servicii și nu erau nici-decum acaparatori. Dogelui lor, decorat cu titluri bizantine, i se atribuisese — în ciuda aspirațiilor sale dalmatine — un rol activ în războaiele care trebuiau să ducă flotele Imperiului în părțile Occidentului²⁶. Genovezii, pisani care au venit și ei la rândul lor, nu au avut parte de privilegii atât de mari²⁷.

262 Am mai spus că bizantinii prețuiau însușirile latinilor: neînfricarea lor, facultatea lor de a se mulțumi cu puțin, spiritul lor inventiv, superioritatea armamentului lor și firea lor care nu se lăsa abătută de nimic — dar nu îi iubeau. Ei apăreau bizantinilor ca oameni fără o creștere aleasă și fără o deprindere a regulilor bunei cuviințe, soldați fără cunoștințe strategice și fără îndrumare, „longobarzi” care nu se puteau pleca la normele // etichetei; în sfârșit, niște barbari ca turcii sau pecenegii, tot atât de falși și lacomi de câștig ca oamenii acestor neamuri.

Împăratul lor, regii lor (ἱμπεράτωρ, ῥήγες) nu erau decît niște uzurpatori, întocmai ca vechii „basilei” ai perșilor și mai ales ca sultanii din acel moment.

Dar ei erau creștini. Cu toată deosebirea de rit, de limbă liturgică, de unele dogme care erau păstrate de o parte și de alta, fără însă a le discuta prea mult și în ciuda certei lui Photios cu Roma, o oarecare unitate religioasă se menținuse în toată această vreme între Roma și Bizanț, sau mai degrabă între Occidentul latin și Orientul grec. Un spirit de colaborare era întreținut de închinarea ferventă la aceleași moaște, de aceeași dorință ne-

²⁵ Vezi Iorga, *Les commencements de Venise*, *passim*.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Pe lingă Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, trad. Furcy-Reynaud, cf. Neumann, în „B.Z.”, I, 366 ș.u. (pentru izvoarele referitoare la raporturile veneto-bizantine, indeosebi sub Comneni); Aug. Bär, *Die Beziehungen Venedigs zum Kaiserreich in der staufischen Zeit*, Innsbruck, 1887; Horatio F. Brown, *The Venetian quarter in Constantinople to the close of the 12th century*, în „Journal of historical studies”, XL (1920), 78–88; Melchior Roberti, *Intorno alla colonia veneziana in Costantinopoli nel secolo XII*, în „Miscellanea” Manfroni, Padova, 1925, 137–147. Cu privire la bucata bizantină, „Venetia” din Wagner, *Carmina*, vezi „Ateneo Veneto”, XXV, I, fasc. 2; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 369 ș.u.; XVII, 85. — Pentru genovezi: O. Langer, *Politische Geschichte Genuas und Pisas im 12. Jahrhundert*, Leipzig, 1881; Heick, *Genua und seine Marine im Zeitalter der Kreuzzüge*, Innsbruck, 1886; Caro, *Genua und die Mächte am Mittelmeer*, Halle, 1895–1899, 2 vol.; Sanguinetti și Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll' Impero bizantino*, în „Atti della società ligure di storia patria”, XXVIII², 1897–1898; Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impero bizantino e i Turchi*, *ibid.*, XXVIII³, 1898; Eug. H. Byrne, *Genoese shipping in the twelfth and thirteenth centuries*, 1930.

stinsă de a revedea Ierusalimul. Ne amintim de cruciadele bizantine ale lui Focas și Tzimiskes și, mai târziu, Ioan Comnenul își va da duhul în Cilicia, cu durerea de a nu fi putut duce la împlinire pelerinajul său. În sfârșit, acest spirit era susținut de prezența inamicului comun, „sarazinul”, turcul.

Cineva care ar privi prin ochii oamenilor de atunci „Marea Schismă” din vremea patriarhului Mihail Cerularie (1043—1058), nu i-ar putea acorda prea multă importanță. Legați ai papii^m au venit la Constantinopol în timpul lui Constantin Monomahul, un împărat birocrat, cu totul lipsit de putere. Ei nu aveau, cu siguranță, vreo misiune religioasăⁿ. Constantinopolul nu putea să se gîndească să impună latinilor o nouă organizare sau o nouă dogmă. Roma, chiar în această perioadă agresivă a politicii sale, nu avea să-și întemeieze speranțe pe aceste puncte. De o parte și de alta se făcea o politică de oportunism, în dorința de a găsi aliați, neavînd nici unii nici alții vreun interes de a redeschide vechi dezbateri supărătoare. Dar s-a întîmplat totuși ca trimișii romani, oameni nechibzuiți, să aibă poftă de discuții; ei au găsit în Cerularie un patriarh mai neobișnuit, care se fălea că el face împărați, își aroga dreptul de a purta coturni de purpură și declara „că nu este // nici o deosebire esențială între biserică și Imperiu, și că biserica întrece chiar Imperiul în privința respectului ce i se cuvine (ἱερωσύνης γὰρ καὶ βασιλείας τὸ διάφορον οὐδέν, ἢ καὶ ὀλίγον εἶναι, ἐν δὲ γὰρ τοῖς τιμωτέροις καὶ τὸ πλεόν ταχα καὶ ἐρίτιμον)²⁸. El avea, precum se vede, datorită schimbului neîncetat de idei între Imperiu și Italia de sud, aceeași concepție privind raporturile dintre puterea civilă și demnitatea supremă a bisericii, pe care o aveau în acea vreme clunisienii și Grigore VII. El trebuia să aibă și aceeași ambiție ierarhică universală²⁹.

²⁸ Kedrenos-Skylitzes, II, 643 (dar el spune aceasta ὑπ' ὀδόντι printre dinți).

²⁹ Opinia adevărată este aceea pe care o găsesc în „Ē.O.”, III, 125. „Un antagonism de rasă... Mîndria națională, sentimentul superiorității sale intelectuale, pe care orice grec îl suge odată cu laptele, aceasta este adevărata cauză a sciziunii din sec. XI”. De fapt fuseseră dintodeauna două biserici și nu puteai rupe o legătură care nu a existat niciodată. Cf. Delehay, *Sanctus*, 255: „schisma greacă nu a fost un lucru de o zi și nu trebuie să căutăm a fixa data despărțirii totale de Roma”. Cf. Tournebize, *op. cit.*, 12—13; Migne, *P. Lat.*, CXLV, c. 633 ș.u. Vezi Diehl, în „B.Z.”, IX, 553: „A fost consecința ultimă a unei lungi evoluții istorice, manifestarea oficială a unei despărțiri produse încă de mult”. Cf. Iorga, *My american lectures*, București, 1932, 32 ș.u.: Corn. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saeculo XI extant*, Leipzig — Strasbourg, 1861; Al. Pichler, *Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Okzident*, München, 1864—1865; Theiner și Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum*, Viena, 1872; G. B. Howard, *The schism between the oriental and western churches*, Londra, 1893; Fil. Ermini, *Michele Cerulario e lo scisma d'Oriente*, Roma, 1898 (cf. Palmieri, în „Rivista bibliografica italiana”, 1898, fasc. 25); Bréhier, *Le schisme oriental du XI-e siècle*, Paris, 1899; același, *The Greek church, its relations with the West up to 1054*, în C.M.H., III, 246—273; Seppelt, *Das Papsttum und Byzanz*, în Sdralek, *Kirchengeschichtliche Abhandlungen*, II, Breslau, 1904; „V.V.”, XII, 517—518. Cf. Walter Norden, *Prinzipien für eine Darstellung der kirchlichen Unionsbestrebungen im Mittelalter*, în „H.Z.”, CII (1909), 277—303; Anton Michel, *Bestand eine Trennung der griechischen und römischen Kirche vor Kerullarios?*, în „Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft”, XLII (1922), 1—11; același, *Der autor des Briefes Leos von Achrida, eine Vätersammlung des Michael Kerullarios*, în „B. ngr. J.”, III (1922), 49—66; același, *Humbert und Kerullarios*, I, Paderborn, 1925. Despre *oekumenikos*, Pétrides, în „Ē.O.”, VI, 307 ș.u. Despre sinodul permanent de la Constantinopol în secolele XI și XII, Uspenski, în „Izvestia” ale Institutului rus din Constantinopol, V (1900). Cf. și Gerhard Ficker, *Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites*, Kiel, 1911. Despre bisericele latine din Constantinopol, vezi d'Alessio, în „Ē.O.”, 1926, 21 ș.u., 308 ș.u.; scrisoarea patriarhului Nicolae III către Alexios, Leunclavius, *Ius graeco-romanum*, I, 271 ș.u.

264 // S-a pornit deci o nouă ceartă între latini și greci, cu fulminări de afurisenii reciproce ca de obicei. Faptul însuși nu determina o acțiune prea vastă: era, din partea clerului, un fel de a întrerupe negocierile, împăratul putând să le reia de cum ar fi impuse de o necesitate politică³⁰.

Căci toți suveranii care au urmat după Monomah au întreținut relații politice cu papii, și printre trimișii străini la Constantinopol puteau fi văzuți din când în când și cei ai Pontificelui roman. „Vechea Romă” chema în ajutor pe „basileu” contra „imperatorului”, iar Constantinopolul se adresa papii pentru a avea auxiliari contra turcilor. Dealtminteri, Îsac Comnenul pusese să fie închis Cerularie pentru că nu îi convenea lui și să fie dus de varegii săi într-o mănăstire din [insula] Proconeza³¹, unde a murit. Biserica greacă nu a mai manifestat pretenții față de Imperiu³². Dimpotrivă, beneficiari laici au umplut mănăstirile. Patriarhii au trebuit să se mulțumească cu „centenarii” de aur ce li se dădeau de la Curte și cu darurile lăsate pe altarul Sfintei Sofii de către // împărații pe care îi încoronau sau a căror căsătorie o celebrau. Un cap al bisericii, aflat în aceste condiții, nu avea însușirile necesare pentru a pretinde suveranitatea spirituală a lumii întregi, iar șefii de stat aveau altceva de făcut decât să ia pe seama lor revendicările Bizanțului clerical.

Nu se va reuși să se lege conflictul dintre Cerularie și papă de un oarecare proiect bizantin îndreptat contra invaziei normande în Italia de sud, când de fapt nu au avut loc decât unele incidente ale neînțelegerii tradiționale. O scrisoare contra latinilor a fost trimisă în Italia sub numele arhiepiscopului de Ohrida, Leon^o, și un sinod constantinopolitan avea în curînd să încuviințeze atitudinea patriarhului. Dar existența de bune raporturi politice nu a fost împiedicată de aceste vechi discuții care lîncezeau o vreme, pentru ca patimele vreunui alt moment să provoace apoi o nouă izbucnire. Biserica bizantină păstra față de Roma vechea atitudine de neîncredere, ușor transformată în dușmănie. Un exclusivist occidental de felul cardinalului francez Humbert^p era croit anume pentru a produce un asemenea conflict, și un papă ca Leon IX, pentru a-i da completa sa aprobare³³. În zadar Antiohia, aflată sub jugul turcesc și visînd la un ajutor latin, a intervenit pentru pacificare. Dar totuși, a se vorbi de o ruptură în adevăratul sens al cuvîntului, este o eroare. Puteau oricînd fi reluate discuțiile, în care numai spirite naive credeau că văd un mijloc de a restabili așa-zisa unitate a bisericii — de o existență întotdeauna pur teoretică.

Deci nu a fost „Marea Schismă” cea care a creat la Constantinopol o atmosferă nefavorabilă latinilor în ajunul Cruciadelor, ci invazia normandă.

³⁰ Vezi W. Holtzmann, *Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I und Papst Urban II im Jahre 1089*, în „B.Z.”, XXVIII; Loparev, în Vasiliev, *op. cit.*, II, 131. Despre rolul de mediator al unui Moise din Bizanț, Migne, *P. Gr.*, CLXXXVIII; cf. *ibid.*, CXLIII.

³¹ Kedrenos-Skylitzes, 644. Cf. Psellos, 240 ș.u.; Attaliates, 61—62 [el se crede μετ' ὧν κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀξίαν ἐπὶ τῶν ὅλων (mai mare decât demnitatea lui asupra tuturor)].

³² Cf. W. Holtzmann, *Studien zur Orientalistik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges*, în „Hist. Vierteljahrschrift”, XXII (1924), 167—199.

³³ Vezi, pe lângă bibliografia indicată mai sus, Bréhier, *Normal relations between Rome and the churches of the East before the schism of the 11th century*, în „The constructive quarterly”, New York; Michel, în „B. ngr. J.”, III, 406—407; cf. Percy Ernest Schramm, în „H.Z.”, IV (1916), 645—672.

266 Nu va putea niciodată fi povestită în amănunte cucerirea // lentă, dar definitivă, a Italiei de sud de către grupul de aventurieri normanzi chemați contra arabilor, pentru ca de a doua zi chiar, sub patronajul papii, ei să atace garnizoanele bizantine, alungind în același timp fără deosebire pe „greci” și pe rebelii de tipul unui Maniakes. Am mai spus că orașele nu le-au opus niciodată nici cea mai mică rezistență și că mulți episcopi ortodocși au consimțit să cadă la învoială cu acești latini. Pentru populație nu se produsese dealtminteri decât o schimbare în caracterul național al străinilor pe care ei îi hrăneau și îi plăteau pentru această apărare contra musulmanilor, care nici ei nu erau considerați ca niște dușmani cu care să nu poată să se înțeleagă³⁴. Șefii lor, Robert, fiul său Bohemund, vărul acestuia Tancred, înlocuiesc așadar pur și simplu pe dinaștii locali, de felul unui Meles, unui Argyros, care în fruntea milițiilor locale adoptaseră în mai multe rânduri atitudini de independență. Argyros, care era patriciu și *vestis*, a mai și fost, datorită succesului său, „duce și *principe al Italiei*”. Însă pentru asemenea șefi ai Italiei meridionale prima datorie a unei ambiții începătoare era de a cuprinde cât mai mult pământ bizantin cu puțință și de a-și deschide calea spre Constantinopol.

267 Dar în prima perioadă a acestei noi invazii, normanzii se înfățișau și ca aspect ca niște latini ireductibili și le va trebui timp ca să se asimileze băștinașilor, cu care vor alcătui, împreună și cu reminiscențele arabe ale acestora, o civilizație de esență triplă, care este unul din elementele cele mai prețioase din viața morală a umanității³⁵. Încă și sub împăratul Mihail Ducas, normanzii își încercaseră norocul, pornind niște atacuri pe mare care au fost întâmpinate de // triremele unui Bryennios³⁶. Bătrînul Robert Guiscard, „duce” al „Longobardiei” (= Italiei) pe care o răpise cu o răbdare îndărătnică de la împărat, a vrut să fie și „duce al Dalmației”. („Duce” în sensul bizantin al cuvîntului, de duce al Imperiului, dar rezultînd aici dintr-o uzurpare). Avea cavaleri la îndemînă, o flotă și nu avea drumul deschis spre restul Italiei, unde s-ar fi lovit de papă, pe care nu voia să-l nemulțumească. Și mai cunoștea perfect împrejurările bizantine.

A mai fost vorba mai înainte de alianța de familie dintre fiica lui Robert, care primise la Constantinopol numele de Elena și Constantin, fiul împăratului Mihail Ducas³⁷, alianță care i-ar fi îngăduit normandului un amestec în treburile Imperiului. Dar cînd a venit la domnie Nikefor Botaniates, acesta a trebuit să denunțe tratatul, fapt care oferea un bun pretext pentru războiul pe care îl pregătise demult vicleanul („guiscard”) Robert cu știința dalmaților și a provincialilor din vecinătate. Ducele italian s-a prefăcut deci că ar recunoaște într-un călugăr misterios pe împăratul detronat, Mihail, cu care trebuiseră odinioară să se lege legături de rudenie.

³⁴ Vezi mai ales lucrarea de un orizont atît de larg a lui Gay și studiile lui Chalandon, în „Mélanges d'histoire et philologie de l'École de Rome”, XVII.

³⁵ Sfinți bizantini cu nume latine în catedrala de la Cefalù (sec. XII), Joh. B. Authem, *Das Drachenvunder des H. Georg*, în „Byz. Arch.”, Leipzig, 1911.

³⁶ Bryennios, 103. — Proiect de căsătorie între Robert și o prințesă bizantină, Gerbert, *Scrisori*, ed. Havet, 101—102.

³⁷ Sora sa se măritase cu Raimund de Barcelona; Ana Comnena, I, 49 ș.u., 62.

L-a îmbarcat pe o galără din flota sa, luându-l cu sine în speranța de a impresiona pe supușii Imperiului, dintre care mai mulți s-au închinat în adevăr înaintea acestui impostor bețiv, care călărea înveșmîntat în brocart de aur între dorifori normanzi ³⁸.

Avlona, Canina, micile porturi din fața orașului Bari au fost ocupate și Durazzo asediat ³⁹. Șefii sîrbi de pe continent s-au unit cu invadatorii ⁴⁰, în timp ce Imperiul căuta mercenari la maniheenii bulgari care își aveau centrul la Beliatova ⁴¹ și la vlahii transhumanți ⁴². // Flota normandă fu totuși învinsă de venețieni, care se grăbiseră să-și trimită galerele ⁴³. Ostilitățile au trăgănat cu toate victoriile manifeste repurtate de coloșii normanzi asupra scunzilor pecenegi și turci și a micului număr de soldați constantinopolitani ai lui Alexios, apărut el însuși la fața locului, doar pentru a oferi spectacolul fugii sale. Orașenii (Βουρυέζιοι) italieni din Durazzo au predat în sfîrșit orașul ⁴⁴.

Dar ducele normand a fost rechemat la el de invazia Cezarului germanic ⁴⁵ pe care Bizanțul știuse să-l cîștige de partea sa. Fiul său, Bohemund, un alt colos cu părul său roșu, de o dîrzenie de neînfrînt și șiret („guiscard”), mai priceput ca oricare din contemporanii săi, a luat conducerea armatei. Se pare că ar fi vrut să ajungă la Tesalonic. Stăpîn pe Durazzo și pe această a doua capitală a occidentului bizantin, nu ar mai fi avut a se teme de nimic: Macedonia întregă i-ar fi deschis văile și clisurile sale, „imperiul” bulgar al lui Samuel, al lui Delianos și al lui Alousianos ar fi reînviat în veșmînt latin sub armură normandă.

Noul comandant a ocupat în drumul său Ohrida „imperială” și Skoplje, apoi țara meglenilor unde locuiau coloniști pecenegi, și Castoria. Peste tot populația aclama această expediție de cucerire cavalerescă ⁴⁶. Bohemund a coborît în Tesalia, în mijlocul vlahilor; țelul său nu era departe ⁴⁷. Dar nu l-a putut atinge, căci soldații săi prelucrați abil de grecii împăratului, care alergase acolo (și chiar repurtase unele succese care nu trebuie însă să fie exagerate) s-au răzvrătit. Bohemund s-a reîntors deci la Avlona, unde // s-a îmbarcat spre a se întoarce la Salerno, învins fără a fi fost biruit ⁴⁸. Căci i-ar fi trebuit o armată de altă consistență decît cea a acestor tovarăși feudali, a acestor aventurieri și mercenari ieftini din regiunile italiene, pentru îndeplinirea unei opere de această importanță; și din păcate pentru el, Bohemund pornise în expediție fără a fi ajuns la această convingere salutară.

³⁸ Guilelmo de Apulia, *De rebus Normannorum*, ed. Muratori.

³⁹ Ana Comnena, I, 70. Cf. cronicile italiene contemporane.

⁴⁰ Mihailaș, Bodin; *ibid.*, 76. Cf. Radojčić, în „Glasnik” din Skoplje, III, 13–24.

⁴¹ Ana Comnena, I, 199, 223, 273–274, 279 ș.u., 340. Erau conducători și la Glavinitzia și la Silistra; *ibid.*, 280. Un bulgar, Radomir, este înfățișat ca rudă al Dukainei (am mai spus că fiica lui Samuel, Caterina, se măritase cu Isac Comnenul); *ibid.*, 399.

⁴² Βλάχοι ὁπόσοι τὸν νομάδα βίον ἐῤλοντο (Vlahii care au preferat viața nomadă), Ana Comnena, 395.

⁴³ *Ibid.*, 194.

⁴⁴ Vezi A. Jenel, *Der Kampf um Durazzo*, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft”, CXXXVII (1916), 283–352.

⁴⁵ Ana Comnena, I, 233.

⁴⁶ Cf. *ibid.*, 212, 236, 239, 242.

⁴⁷ Ἐξεβάν, χωρίον βλαχικόν (sat vlah); *ibid.*, 245.

⁴⁸ *Ibid.*, 256, 280–281.

Robert a vrut să reia de îndată războiul ⁴⁹. A regăsit în calea lui pe venețieni, care au fost de trei ori învingători, față de un singur succes maritim al normanzilor. Bătrînul duce atacase Cefalonia și părea acum să urmeze un alt plan de acțiune, urmărind cucerirea insulelor ioniene și a Moreei. Durazzo dealtminteri rămăsese în stăpînirea sa. El nu a văzut pierderea acestei strălucite cuceriri ale sale, care a urmat după moartea lui în insula Cefalonia ocupată de el ⁵⁰.

Dar în mijlocul acestui haos și a acestei mizerii se deschideau noi orizonturi pentru contactul dintre națiuni.

Această lume bizantină nu era așa de închisă cum își închipuie cineva. Există interes chiar pentru calendarul perșilor, despre care scriu Teodor din Melitena și Gheorghe Chrysokokkes, Isac Argyros și un anonim ⁵¹. Raporturi cu poezia persană au fost constatate și în epopeea populară greacă din secolele XI și XII ⁵². Din Orientul îndepărtat, din regiunile Indiei, venise acel text despre Steffanites și Ichnilates („Kalilah și Dimnah“) cu privire la creșterea principilor ⁵³ // și din Melitena (deci din Armenia), a venit prin Mihail Andreopolos „Cartea Înțelepciunii“ a lui Syndipa ⁵⁴.

Icoana chiar a vieții de toate zilele comună bizantinilor greci, francilor aventurieri și turcilor, asemenea acestor cavaleri ce săvîrșesc isprăvi vestite și jafuri, ne este dată în epopeea atît de des remaniată ⁵⁵ — frîntă în bucăți, transformată ca „Cidul“ în episoade, dar mai păstrîndu-și caracterul prim, cavaleresc, dezordonat, sentimental și romantic în felul occidental — purtînd numele de „Digenis Akritas“, poem asupra lui Vasile Digenis (nume care reunește pe acela a doi împărați războinici, Vasile II și Romanos Digenis), pe care comentatorii ingenioși au vrut să o situeze într-o epocă anterioară, precizînd pînă și ultimele detalii ale acțiunii pe care o reprezintă.

Este vorba de un cavaler neînfricat, un viteaz, care pornește în căutarea norocului în război și norocului în dragoste. El le va afla datorită vitejiei sale și al unui sprijin ceresc, care nu îl părăsește niciodată. El este un Ahile — și chiar istoria lui Ahile va fi refăcută în felul acesta, nemairămînînd la suprafață decît numele, după înlăturarea tuturor amintirilor care se leagă de el — dar un Ahile creștin ⁵⁶. Credința sa reală și adîncă nu îi in-

⁴⁹ Reluarea Avlonei, ocupată de Butrinto; *ibid.*, 283 ș.u., 288.

⁵⁰ Reluarea orașului Durazzo de către imperiali, *ibid.*, 290.

⁵¹ L. H. Gray, în „B.Z.“, XI, 468.

⁵² Vezi Pizzi, *Storia della poesia persana*, II, Turin, 1894, 439—442. Cf. și pentru arabi, care purced în această privință de la greci, Canard, *Un personnage de roman arabo-byzantin*, Alger, 1932; Grégoire, în „Byz.“, VI, 371 ș.u.; Goossens, *ibid.*, VII, 303 ș.u. („Gesta“ = isprăvile „lui Omar“).

⁵³ Ristenko, în „Izvestia“ ale Universității din Odessa, VII (1902), 237—280; același, *Stéphanite și Ichnelate* (în l. rusă), Odessa, 1909; „B.Z.“, XIX, 571—572.

⁵⁴ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 891 ș.u.: Iorga, *Cărți Populare* (extras din „Memoriile secției istorice a Academiei Române“).

⁵⁵ Vezi Gheorghe Soumelidis, în Ἀρχαία Πόντου, I, p.59: Ἡ ἀκριτικὰ περίοδος κλείει μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Τραπεζούντης (Perioada acritică se sfîrșește cu cucerirea Constantinopolului și a Trapezuntului). Cf. *ibid.*, 27, 56 ș.u.

⁵⁶ *Le roman d'Achille publié par C. N. Sathas*, în „Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques“, Paris, 1880. Vezi Benedikt Haag, în „B.Z.“, XXX, 113 ș.u.; cf. Praechter, *ibid.*, I, 445—488. Apoi iar B. Haag, *Die Londoner Version der byzantinischen Achilleis*, München, 1919; Xanthoudidis, în „B. ngr. J.“, II, 199 ș.u. Cf. și Νέος Ἑλληνομνημῶν, XV, 367 ș.u.

terzice totuși să aibă legături cu această lume de emiri care îl înconjoară, în care sînt războinici care îl desfid și tinere prințese care îl așteaptă⁵⁷.

271 // Datorită acestor aventurieri se ivește și în Occident acel ciclu de poeme cavaleresti („chansons de geste”), privind închipuitele expediții orientale ale lui Carol cel Mare în care reînvia amintirea războaielor sarazine din Spania. Acest fel de a fi și de a lupta, această mîndrie trezită de aventură, acest amestec de iubiri și de isprăvi vitejești nu ni se pare că ar putea fi în legătură cu // 272 o vreme ca aceea a cuceritorilor de stat, ca Nikefor Focas și Ioan Tzimiskes, nici cu cea în care cei din Constantinopol își tirau o viață lîncedă, preocupati de gesturile și dragostele a două femei bătrîne, moștenitoare ale Imperiului. Dar să nu uităm că termenul însuși de Akritas nu apare decît în acest secol al unsprezecelea⁵⁸, în sensul normanzilor, care introduc noțiunea de castel, de unde radiază de jur împrejur și pînă la ultimele posibilități de isprăvi și de prăzi, raidurile de glorie și de jaf și că împăratul Romanos^s este un „digenis”⁵⁹ nu datorită familiei sale, ci acestui erou al unei legende de dată foarte recentă și cît se poate de populară.

Digenis poartă numele de Vasile, dar este vorba de amintirea marelui Vasile „ucigătorul de bulgari”, infinit mai vestit ca primul împărat cu acest nume, chiar și căpetenia paulicienilor sub Alexios Comnenul se numește astfel. Eroul s-a născut dintr-un tată musulman și o mamă creștină. Dar pentru ca masele bizantine să adopte un paladin de o asemenea origine, trebuia ca raporturile să fi devenit foarte strînse — nu cu arabii, în vremea

⁵⁷Krumbacher admite secolul XII; Diehl (*Figures byzantines*, II, 314) însă pe al X-lea, dar recunoaște (în prefața la „Esquisses byzantines, ale lui Rambaud, 93, nota 1) „o remaniere posterioară epopeii inițiale din secolul X”. Referitor la texte (versiuni din Trapezunt, Andros, Grottaferrata, Escorial): Sathas și Legrand, *Digénis Akritas*, în „Collection de monuments”, seria nouă, VI (cf. *ibid.*, I, 182 ș.u.), 1875; ed. Lampros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire*, Paris, 1880; Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, VI; ed. Sabbas Ioannidis, Constantinopol, 1887; ed. Antoine Miliarakis, Atena, 1881. Cf. St. Kyriakides, 'Ο Διγενής Ἀκρίτας, Atena, f.d.; Sideridis, Ἀκρίτας, Constantinopol, 1908; Șt. Xanthoudidis, Διγένης Ἀκρίτας, (ms. de la Escorial), Herakleion din Creta, 1913; P. Karolidis, Τὸ ἔπος Διγενὲς Ἀκρίτα κατὰ τὸ χειρόγραφο Μαδρίτης ἢ Ἑσκουριάλ, în Ἑπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, 1926; Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενὲς Ἀκρίτη, ed. Dim. Paschali, 1928 (în Λαογραφία X, 305—440). De asemenea Gidel, în „Syllogos” din Constantinopol, XVIII (1888), 53 ș.u.; Georg Wartenberg, *Das mittelalterliche griechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritas*, Berlin, 1897; St. Kyriakidis, in Μεγάλη Ἑγκυκλοπαίδεια, art. Ἀκρίτας; Krumbacher, în „Memoirelle” Academiei din München (1904²), 309 — 356 (cf. *Byz. I.itt.*, 827 ș.u., „B. Z.”, XIV, 313—314; Bréhier, *Un héros de roman dans la littérature byzantine*, Clermond-Ferrand, 1904; Karolidis, în Ἑπετηρίς a Universității din Atena, 1906, 188—246; același, în Ἑπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, III, 329—332; Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, în „J. hell. st.”, XXX (1910), 288; „B.Z.”, VIII, 217 ș.u.; Dieterich, *ibid.*, XIII, 53 ș.u. (continuări neogrecești); *Une nouvelle version du roman de Digénis Akritas*, în „Byz.”, IV, 171 ș.u.; St. Kyriakidis, 'Ο Διγενής Ἀκρίτας, ἀκριτικὰ ἔπη, ἀκριτικὰ τραγούδια, ἀκριτικὴ ζωὴ, Atena, 1926; Hesselning, *La plus ancienne rédaction du poème épique de Digénis Akritas*, în „Mededeelingen” ale Academiei din Amsterdam, 1927; Ἑπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, II, 236 ș.u.; N. N. Speranski, *Isprăvile lui Digenis Akritas* (în l. rusă), Leningrad, 1922; Grégoire, *Le tombeau et la date de la mort de Digénis Akritas* (Samosata, cam prin 940 din era noastră), în „Byz.”, VI, 481 ș.u. Cf. N. Politis, Περὶ τοῦ ἔθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Atena, 1906.

⁵⁸ În Kekaumenos, 24.

⁵⁹ După Gulierno de Apulia, *De rebus Normannorum*, împăratul Romanos s-ar fi numit astfel pentru că avea barba despicată: „quia barba difurcis”!

căroră nu se cunoaște nici un exemplu asemănător, ci — cu turcii, care venind din Iran, aduceau vechiul obicei persan al luptei pentru plăcerea de a lupta. Tot acum apar și „turcopolii“, luptători ai Imperiului, dar de naștere turci. Și Digenis Akritas este și el unul dintre ei. Nu cred nici că „apelații“, adversarii săi să fi fost hoți de vite, numele lor poate să însemne *fuorusciti* [adică exilați], asemenea vechiului Manuil persanul. În sfârșit, în acest sens pledează pînă și ciocnirile în Capadocia și în părțile Edessei, unde sînt situate în cele patru versiuni ale poemului, dovezile de vrednicie ale acestui „Cid bizantin“, unde nimeni nu ar fi avut ideea să localizeze // acțiunea acestui viteaz oriental⁶⁰. Dacă cercetează cineva moneda unuia din conducătorii cruciadei, Tancred, ajuns baron al Orientului, va recunoaște în crucea înconjurată de numele „Tankr[ed]os“, în invocarea Domnului și, mai ales, în chipul cu barbă purtînd un turban, în timp ce mîna sa ține o sabie scurtă, deosebindu-se mult de cea a occidentalilor⁶¹, aceeași sinteză care nu s-a produs decît în această epocă.

Un cercetător german, G. Wartenberg, a observat mai de mult⁶² că în întîlnirea între „Cidul“ bizantin și împăratul Vasile — întrucît doar manuscrisele mai recente îi substituie numele unui împărat Romanos — egalitatea manifestată în tonul celor doi convorbitori, unul reprezentînd vitejia și celălalt puterea, precum și sfaturile pe care acesta trebuie să le primească din partea celuilalt, situează poemul în vremea Comnenilor, cu atît mai mult că este vorba de cuceriri plănuite în sultanatul de Iconium. Același critic a subliniat indicația cronologică rezultînd din mențiunea turcilor și din folosirea pentru desemnarea acestor noi dușmani a termenului „arheologic“ de „persi“⁶³.

Un pasaj de un mare preț, dintr-o scriere a lui Arethas din Cezareea, arată că încă din secolul X, ba chiar IX, exista o epopee populară alcătuită din mici poeme, *ᾠδαὶ* cîntate „din casă în casă“ de către paflagonieni, care își făcuseră din aceasta o meserie⁶⁴ și Henri Grégoire⁶⁵, // căruia aceste cercetări cu privire la „Digenis“ îi datoresc și îi vor datora atît, a avut dreptate să stăruie asupra vechimii și a calităților de formă ale „isprăvilor“ lui Armouris⁶⁶, de origine orientală, fără îndoială persană⁶⁶. În al doilea prolog al uneia din redactările lui „Digenis Akritas“ sînt menționate isprăvile moș-

⁶⁰ Cf. și cele două studii germane: al lui A. Luber (Salzburg, 1885) și Georg Wartenberg (Berlin, 1897).

⁶¹ Reprodușă în cartea lui Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Nancy — Paris — Strasbourg, 1919, 169.

⁶² Vezi de același, *Das mittelgriechische Nationalepos*, în „Allgemein Zeitung“ din München, 6 februarie 1899.

⁶³ S-ar putea pune în legătură mențiunea „medicilor oastei“ cu marea operă sanitară întreprinsă de Alexios Comnenul. Vezi Georg Wartenberg, *op. cit.* (mai sus în n. 56).

⁶⁴ Pasajul a fost citat mai întîi de Kougeas, în *Λαογραφία*, IV, 239. Cf. o mențiune asemănătoare a lui Psellos care vorbește de cînturile lui Andronic, precum și Constantin, *Ἀρχαία Πόντου*, I, 58. Pentru Ptochoprodrom (ed. Hesseling, II, 339—340) Manuil Comnenul este un nou Akritas (νέος Ἀκρίτης).

⁶⁵ În „Byz.“, VII, 291—293.

⁶⁶ Vezi Τοῦ Ἀρμούρη ἄσμα δημοτικὸν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, tradus din l. rusă de către Gabriel Destouni, Petersburg, 1877.

neagului Philopappos, ale lui Kinnamos și ale lui Ioannakis, ca fiind învechite, neautentice și lipsite de orice valoare⁶⁷.

Dar ceea ce nu poate fi contestat — când orice strădanie de a fixa în acest poem realitatea istorică trebuie să rămână nesigură, chiar dacă s-ar depune în acest scop extraordinara erudiție și subtilitate cheltuite de Henri Grégoire pentru a identifica pe erou cu turmarhul Diogene, mort în 788⁶⁸ — este atmosfera cu totul „latină“, „francă“ și occidentală a poemului, care este însuflețit de sentimentul vitejiei individuale, al respectului pentru femeie.

Chiar pasajele privind arta din epoca aedului bizantin ne opresc să mergem prea departe în trecut. În adevăr, dacă pe pereții palatului lui Akritas se pot vedea, alături de războaiele lui Alexandru cel Mare, luptele victorioase ale lui Ahile cit și încheștarea dintre Belerofon și Himeră, este pentru că pătrunsese pînă în acest mediu, căruia îi aparținea poetul, curentul creat de școala lui Bardas, dar care nu ar fi putut să dea roade de pe o zi pe alta.

Nu poate fi subliniat îndeajuns că, întocmai ca autorii așa-ziselor „chansons de geste“ din Occident, poetul epopeii „Digenis Akritas“ este un literat care — lucrul a fost dovedit — folosește cronici bizantine, amestecînd puțin datele lor⁶⁹. // Dealtminteri nu este o oarecare asemănare de atitudine între Digenis și Alexios Comnenul, așa cum este înfățișat de prințesa Ana, care vrea să facă din el un erou de epopee, sau cum apare în portretul datorat lui Orderic Vital⁷⁰, istoric bine informat despre împrejurările bizantine multumită interesului său pentru normanzi? El este „un om foarte înțelept și caritabil pentru străini, luptător energic și mărinimos, afabil cu soldații săi și darnic împărțitor de recompense și, pe deasupra, foarte pios“. Și el citează fapte⁷¹: pretinsa eliberare a fiului împăratului Mihail, care ar fi fost orbit de către Botaniates și pe care l-ar fi făcut apoi stareț al mănăstirii Sf. Cir și, mai ales, purtarea sa atentă cu fiicele (!) lui Robert Guiscard, închise odinioară de același Botaniates (una din ele fiind logodită cu fiul lui Mihail) și pe care le tratează timp de douăzeci de ani ca pe propriii lui copii, singura lor obligație fiind de a-i da dimineața cînd se gătește prosopul și pieptenele de fildeș, cu care își potrivește barba; și ele au fost redată în sfîrșit tatălui lor, regele Robert⁷⁰. Și „Alexiada“, poemul prințesei Ana, fiica lui Alexios, nu este ea oare produsul aceluiași curent de individualism cavaleresc?

Toată această poveste cu tineri frumoși care cîntă din gură și din liră pentru a trezi dragostea tinerelor fete încredințate pazei unor *baïae* (βαῖαι) (ballie în formă italiană), aduce a epopee persană — este vorba și de „spada lui Chosroes“ — și a basm venit din India. Ea nu ar fi databilă dacă nu ar înfățișa în același timp o lume mixtă de creștini și de musulmani, precum și de renegați, dacă aventura occidentală nu ar constitui urzeala de bază mereu reînnoită a acestei „Romanii“ care se formează atunci în Asia. Dar, privită mai de aproape, descoperi în această ambianță și în acest decor, epoca

⁶⁷ *Ibid.*, 298. H. Grégoire a ajuns să identifice pe primii doi eroi, dar bineînțeles, între adevărul istoric și forma poetică a trebuit să treacă multă vreme (*ibid.*, 313–320). De asemenea, v. Grégoire, în „Byz.“, V, 328, 340; VI, 481–508; VII, 287 ș.u., precum și în „Buletinul“ Academiei din Bruxelles, 1931, 463 ș.u.

⁶⁸ Grégoire, în „Byz.“, V, 331.

⁶⁹ Ed. cit., III, 166–168. Pentru separarea adevărului de ficțiune cu privire la aceste date, vezi Seger, *loc. cit.*, p. 126 ș.u., și Chalandon, *Alexis Comnène*.

⁷⁰ Acele ἀνακαρπώδες sînt *nacchere*.

noastră cu murgii cavalerilor purtînd nume arabe, cu mențiunea adăugată de „exarhi ai întregii Sirii“, cu cea de *strategi* care sînt emiri, *μαγιστροι*,
 276 cu infiltrarea de cuvinte // italiene⁷¹ și arabe de la *τέντρα* la *ἄγουρος*.

Versiunea în proză vulgară înfățișează și raporturile dintre Akritas și împăratul Romanos. Toate amănunțele concordă cu epoca, pînă și la *ῥῶγα*, și la „centenarii de aur“ ai zestrei iubitei lui Digenis. Chiar mențiunea repetată a mongolilor în aceeași versiune trimite la secolul XIII⁷².

Toată această ambianță cavaleriească a venit prin franci și prin turci, ai căror sultani eliberează fără răscumpărare pe prizonierii lor, îndemnîndu-i doar „să-și amintească de acea zi“⁷³. Izvoarele bizantine vădesc clar acest lucru. Sultanul victorios contra lui Romanos Digenis așază la masă lîngă el pe împăratul care extermina pe turci și îi amintește de blindele precepte ale lui Hristos⁷⁴. Îi dă ca să-l însoțească o suită de onoare⁷⁵. Pentru viața comună între turci și franci este instructiv exemplul lui Hervé, care, din castelul său, leagă relații de prietenie cu turcul Samuș, dar se întoarce apoi împotriva lui și ajunge prizonierul lui⁷⁶. Oamenii aceștia se distrează ba cu luarea în prinsoare, ba cu eliberarea prinșilor, cum s-a întîmplat cu Isac Comnenul, cu Cezarul Ioan, prizonierul lui Roussel, care vrea să facă
 277 din el un împărat⁷⁷. // Fiul însuși al împăratului Romanos ar fi trecut printre rîndurile perșilor⁷⁸; iar Manuil Comnenul, comandant al oștilor Orientului, un adevărat Digenis Akritas⁷⁹, are o luptă cu un turc de neam mare, Chrysoskoulos, pe care și-l asociază contra turcilor celorlalți, după ce a fost prizonierul lui⁸⁰. Chiar cariera războinică în Asia a acelor doi frați, Alexios și Isac Comnenul, tabăra lor în ruinele Cezareei, aventurile lor din cursul drumului, amintesc pe eroul epopeii bizantine⁸¹. Îl vedem pe Alexios în lupta cu Gursel [Roussel] cerînd ajutor turcului „Toutach“ (Tutuch), care îl prinde pe franc⁸².

⁷¹ Lupte ale împăratului în Ahaia (p. 60). Este vorba de o spadă venețiană (p. 63). Mențiunea locuitorilor din Tarsos ne duce în epoca cruciadelor (p. 96). Asediul Constantinopolului de către Chosroes (p. 100). Menționat Nikefor Botaniates (p. 101). — Vezi Grégoire, în „Actele“ Congresului III de studii bizantine, precum și contribuția sa la „Mélanges“ Iorga, *L'âge héroïque de Byzance*.

⁷² Cazul lui Liparites (jumătatea sec. XI), Kedrenos-Skylitzes, 581; Attaliates, 45. Pentru Samouch, vezi de asemenea Psellos, 653. Pentru greco-syro-arabi, același, 672.

⁷³ *Ibid.*, 701.

⁷⁴ Μετά ζουρκικῆς σουλτανικῆς στολῆς (cu îmbrăcăminte de sultan turc); *ibid.*, 701. Romanos îmbracă haine noi πρὸς τὸ ῥωμαϊκότερον (pentru a părea mai roman); *ibid.*, 701. Despre această prietenie λόγων καὶ ἁλῶν, Attaliates, 165. El preferase să moară decît să primească o pace dezonorantă; Bryennios, 44.

⁷⁵ Kedrenos-Skylitzes, 618.

⁷⁶ Bryennios, 67, 81, 83; Kedrenos-Skylitzes, 708–709.

⁷⁷ Gulierno de Apulia, *De rebus Normannorum*.

⁷⁸ Un Constantin Digenis, la Bryennios, 95–99.

⁷⁹ *Ibid.*, 32–34. Rămîne la Bizanț, *ibid.*, 116–117, 119.

⁸⁰ Bryennios, 57–58, 60, 61, 63, 65, 66–67.

⁸¹ *Ibid.*, 83–87; Ana Comnena, 90–91. Cf. și *ibid.*, 109.

⁸² În „Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France“, XIII (1879).

Ahileida anonimă, poemul despre „despotul Ahile” publicat în trei versiuni diferite de către Sathas⁸³, Bikelas⁸⁴ și Benedikt Haag⁸⁵ poartă, cum s-a mai spus, doar numele prietenului lui Patrokles (devenit Patourklos, sub influența turcilor). În ce privește restul, avem iarăși tinăra (κόρη) urmărită de dragostea elegiacă a cavalerului în stare să-i recite la fereastră nesfârșite „tragoudia” (acest talent însoțindu-l pe acel de bun luptător), același cal murg, tovarăș credincios al cavalerului, același costum bogat, uneori de modă „francă”, descris cu de-amănuntul, același mediu de vânători și de aventuri, aceeași întâlnire de ἀγῶνροι, de „alaiuri”⁸⁶, aceeași bucurie de a înfățișa lungile serbări și dueluri în care se manifestă arta învingătorului predestinat, în sfârșit aceeași bogăție de calificative și de comparații // puțin dulcele, care însă nu sînt lipsite de o oarecare prospețime. Pe deasupra, corespondența lui Ahile cu iubita sa conține bucăți lirice într-adevăr frumoase. Dealtminteri, noțiunile bizantine se unesc cu cele introduse de latini, ca de pildă mențiunea de vasal exclusiv (*homme lige*), alături de cea de „archontopoli”, „pajii” epocii, de cea a cuvîntului παλαφῶρ identic cu „palefroi”, ca cea de ἄκρᾱ, de „akrites”, de „kastelli” și de „kastron”. Mai trebuie să apară acolo și un „francopol” și alături de el și leul cu care va avea să se lupte. Nu lipsesc termenii turci, ca de pildă cel de „fudul”, însemnînd „mîndru”. O nouă limbă, vie, variată, capabilă de nuanțe delicate și de accente emoționante se formase chiar la Constantinopol pentru crearea acestor opere ale realității, în versul politic atît de ușor de scris⁸⁷.

Și universul acestor romane de luptă și de dragoste va continua.

În „Lybistros și Rhodamne”⁸⁸, povestea unui latin și a unei prințese din India, cerută în căsătorie de un rival care este egiptean, scrisorile de dragoste pe care le schimbă eroii poemului, amintesc de corespondența lui Digenis, el însuși. Prezența alegoriilor care domină literatura Occidentului, începînd cu vestitul „Roman de la Rose”: Agape, Pothos, Kremasmos, determină o dată care nu poate fi mai recentă ca secolul XIII, sau dacă este vorba de modelele operei lui Guillaume de Lorris — despre care, totuși, nu trebuie să uităm că nu au fost răspîndite — secolul XII. „Visurile”, dintre care unul joacă un rol așa de însemnat în acest poem, sînt un mijloc favorit al scriitorilor francezi de a crea situații variate. Încercările de a revendica această operă pentru spiritul elenic ar fi trebuit să se mărginească doar la formă, care este plină de grație.

⁸³ *Trois poèmes grecs du moyen-âge*, Berlin, 1881.

⁸⁴ *Die Londoner Version der byzantinischen Achilleis*, teză la München, 1929. Cf. Wartenberg, în „Festschrift Vahlen”.

⁸⁵ Vezi și Haag, *op. cit.*, 32: ἀπελατῖκι.

⁸⁶ Heisenberg, *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen*, München, 1918.

⁸⁷ Vezi Hesselring, *Lybistros und Rhodamne*, în „Aantenkeningen” a societății din Utrecht, 1900, 3—31 (cf. același, *Uit Byzantium en Hellas*, Harlem, 1911).

⁸⁸ Vezi Bury, *Romances of chivalry on Greek soil*, Oxford, 1911, 11 ș.u. El indică pentru tipul cavalerului rătăcitor, un model turcesc (*ibid.*, 17 ș.u.). De fapt modelul s-a format în Persia și este adevărat că Occidentul și-a făurit concepția „bunului cavaler” din frecventarea acestei lumi arabo-turce (vezi contribuția noastră la „Mélanges” Lot). Dar în clipa cînd contactul cu turcii a fost cel mai strîns, bizantinii primiseră deja inițierea Occidentului. Și anumite elemente nu puteau veni din altă parte.

17

17. „Actualizarea” evenimentelor legendare sau istorice din Biblie e specifică mentalității medievale. Bizanțul nu face excepție. Într-un manuscris din sec. al X-lea proclamarea lui David ca rege e reprezentată în stilul tradițional roman al ridicării pe scut. David „alesul Domnului” este una din figurile ce revin adesea ca simbol al divinității puterii monarhice, în textele și iconografia Bizanțului.

Viata împăratului Vasile I Macedoneanul în imagini. Datorate unui călugăr sicilian din secolul al XIV-lea, ilustrațiile reproduse sub numerele 18—41 însoțesc textul cronicii lui Ioan Skylitzes, istoric bizantin din secolul al XI-lea. Ele înfățișează principalele momente din cariera lui Vasile I (867—886), întemeietorul dinastiei Macedonene, care a dat Imperiului bizantin maxima strălucire. Originar din Macedonia, fiu al unor oameni simpli, Vasile ajunge să dețină un loc de frunte la curtea lui Mihail al VIII-lea (842—867), devine asociatul său la domnie și în cele din urmă, printr-o revoltă de palat, îi ia locul pe tron. Biografia sa, în care legenda se amestecă adesea cu realitatea istorică, a fost redactată de Skylitzes pe baza unei mai vechi scrieri, atribuită lui Constantin Porfirogenetul și inserată în corpul *Continuatorilor lui Teofan*. E un document reprezentativ pentru mentalitatea bizantină și pentru viața de curte a Bizanțului.

18

18. Portretul împăratului Vasile I Macedoneanul.

19

19. Pe cîmp, unde părinții săi lucrează, pruncul Vasile este apărut de soare de un vultur. Îspăimîntată la început, mama sa vede în această întîmplare semnul viitoarei măririi a fiului.

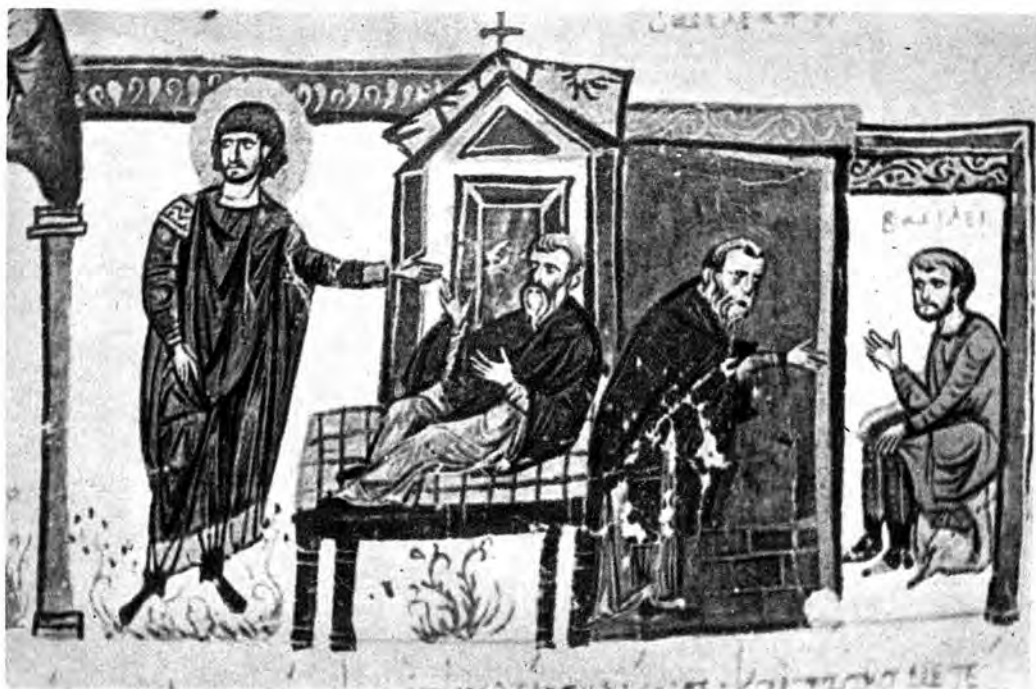
20. Alt semn prevestitor de mărire: visul mamei lui Vasile. Copilul îi apare așezat în coroana unui chiparos uriaș.

20

21. Încă o întâmplare simbolică. O mie de macedoneni sînt luați prizonieri de bulgari. Hanul Omurtag îi eliberează. Remarcat de acesta, copilul Vasile i se cațără îndrăzneț pe genunchi. Familiaritatea nu-l supără pe suveranul bulgar, care-l sărută și-i dăruiește un măr.

21

22

22. Vocația imperială a tinărului Vasile se face cunoscută aleșilor lui Dumnezeu. Plecat să-și caute norocul la Constantinopol, Vasile înnoptează pe treptele mănăstirii Sf. Diomede. Vestit de un emisar al Divinității că la ușa mănăstirii se află viitorul suveran, starețul îl salută cu respect. Îl prezintă unui prieten al împăratului, Teofilitzes, care-l ia pe Vasile în slujba sa.

23. La un banchet, Vasile e prezentat de Teofilitzes împăratului. El înfringe în luptă pe un bulgar vestit pentru forța sa.

23

24. Sprijinitori ai viitorului împărat: bogata văduvă Danielis îl invită în casa ei pe Vasile, dăruindu-l cu bani și sclavi.

24

25

25. Prevenită de un călugăr asupra soartei strălucite care-l așteaptă pe protejatul ei, Danielis îl determină pe Vasile să lege frăție de cruce cu fiul ei, Ioan.

26

26. Vasile intră în garda personală a împăratului. E o răsplată a forței și dibăciei de care a dat dovadă, reușind la o vânătoare să prindă și să readucă înapoi calul împăratului care fugise, îndepărtându-se de ceata vânătorilor.

27

27. O căsătorie politică, nu tocmai onorabilă. Vasile primește să se căsătorească cu Eudoxia Ingerina, fosta amantă a lui Mihail al III-lea.

28. Teodora, mama împăratului, are presimțiri negre. Ea se teme de ascensiunea lui Vasile. Mihail o liniștește, convins de loialitatea lui față de familia imperială.

28

23

29

29. Intrigi și manevre de palat. Vasile reușește să-l îndepărteze pe cezarul Bardas, un rival puternic. E asociat la domnie.

30. Nestatornicia și ușurătatea lui Mihail al III-lea pun în primejdie imperiul. Un marinar, noul său favorit, pe nume Vasiliskianos e încoronat și îmbrăcat în veșminte împărățești de flușuratecul suveran bizantin.

30

31

31. Dizgrațiat, Vasile trece la acțiune. Informat că va fi ucis de împărat, el pune la cale asasinarea acestuia.

32. Văduva Danielis, însoțită de un alai somptuos, vine să salute pe noul împărat. Este cinstită cu titlul de „mamă a împăratului”.

32

33

33. Un episod din luptele cu arabii. Dezbinarea generalilor Procopios și Leon duce la înfrângerea celui dintîi, rănit de moarte în luptă. Leon va reuși să cîștige victoria, dar va fi pedepsit totuși de împărat.

34. Severitatea împăratului are drept scop siguranța imperiului. Judecat (în dreapta), Leon este condamnat la supliciul orbirii (stînga), pedeapsă des folosită în Bizanț. Este torturat și apoi exilat.

34

26

35

35. Cruzimi tipice pentru Bizanț au drept scop asigurarea securității imperiului și sînt elogiata de cronicari. Amiralul Nichita Oryphas înfrînge flota arabă în golful Corintului. Pentru a da o lecție dușmanilor imperiului, supune la groaznice chinuri pe cîțiva dintre prînși: unul este spînzurat, altul jupuit de viu, altul servește drept țintă arcașilor, al patrulea este azvîrlit în smoală clocotindă.

36—40. Curtea este un mediu propice intrigilor, mașinate uneori de clerici. Vasile nu are încredere deplină în fiul său Leon, bănuît de unii a fi copilul lui Mihail al III-lea, fostul amant al Eudoxiei. Un călugăr îl sfătuiește pe Leon să poarte asupra sa un cuțit, spre apărarea tatălui său (fig. 36).

36

27

Il acuză însă pe Leon de intenții criminale față de împărat (fig. 37).

37

38

39

40

La vinătoare, Vasile cere un cuțit; Leon i-l oferă pe cel pe care-l purta în cizmă. Vina fiind „dovedită” e aruncat în temniță (fig. 38). Senatorii favorabili celui persecutat atrîrnă în preajma jilțului împăratului o colivie cu un papagal care strigă mereu, în timpul mesei, „bietul Leon” (fig. 39). Împăratul se căiește și-l scoate pe Leon din temniță. Pletele care i-au crescut în timpul detențiunii îi sînt tunse, e îmbrăcat cuviincios și e desemnat succesor la domnie (fig. 40).

41

41. După moartea lui Vasile, văduva Danielis vine să-l salute pe Leon și-l desemnează moștenitor al numeroaselor sale bunuri.

38

39

40

41

42

43

44

38. Nomisma emis de Vasile I; Constantinopol, 867—868. Aur; 4,39 g. 39. Nomisma emis de Vasile I și Constantin, asociați; Constantinopol, 868—870. Aur; 4,39 g. 40. Nomisma emis de Roman I și Cristofor, asociați; Constantinopol, 922/924—931. Aur; 4,36 g. 41. Miliariesion emis de Roman I, Constantin al VII-lea, Ștefan și Constantin; Constantinopol, 931—944. Argint; 2,85 g. 42. Nomisma emis de Constantin al VII-lea și Roman al II-lea, asociați; Constantinopol, 945—959. Aur; 4,38 g. 43. Nomisma tetartereron emis de Nicefor al II-lea Focas și Vasile al II-lea, asociați; Constantinopol, 963—i. Aur; 4,06 g. 44. Nomisma histamenon emis de Ioan Tzimiskes; Constantinopol, 969—976. Aur; 4,43 g.

45

46

47

48

49

50

51

45. Nomisma histamenon emis de Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, asociați; Constantinopol, 976—1025. Aur; 4,36 g. 46. Nomisma histamenon emis de Roman al III-lea; Constantinopol, 1028—1034. Aur; 4,38 g. 47. Nomisma histamenon emis de Mihail al IV-lea; Constantinopol, 1034—1041. Aur; 4,40 g. 48. Nomisma histamenon emis de Constantin al IX-lea; Constantinopol, 1042—1055. Aur; 4,30 g. 49. Nomisma tetarteron emis de Constantin al IX-lea; Constantinopol, 1042—1055. Aur; 4,03 g. 50. Nomisma histamenon emis de Mihail al VII-lea; Constantinopol, 1071—1078. Aur; 4,42 g. 51. Nomisma histamenon emis de Nicefor al III-lea; Constantinopol, 1078—1081. Electru; 3,87 g.

O analiză fără idei preconcepute a romanului „Callimachus și Chrysorrhoe“, // care este tot din acest secol al treisprezecelea, duce la același rezultat⁸⁹.

În romanul „Berthandros și Chrysantza“⁹⁰, aventurierul care se duce să-și caute norocul rămîne totuși pe pămîntul bizantin. El străbate Asia Mică, sosește la Tarsos și acolo își găsește el castelul iubirii plin de frumusețile artei, asemenea celor ce puteau fi admirate la Constantinopol. Iubita fiului împăratului Rhodophilos („cel ce iubește trandafirii“), nume care amintește desigur pe cel de Rodolphus (Rudolf), are drept frate pe „regele Antiohiei“. Dar „împăratul dragostei“, care înfățișează cavalerului pe cele patruzeci de nobile doamne de care dispune, vine fără îndoială din Occident. Bury a observat cu dreptate că aici a fost redată pur și simplu tradiția selectării unei logodnice. Dacă Berthandros devine vasalul exclusiv (*homme lige*) al regelui (ῥῆγας), este pentru că Antiohia și-a și căpătat un duce normand, ceea ce ajută la fixarea unei precizări în timp. O dată mai mult, ca în poemul lui Digenis, îndrăgostitul fuge cu acea care i-a declarat dragostea sa. Nu va lipsi căsătoria finală⁹¹.

„Phloria și Platzziaphlora“ își trădează ușor proveniența din poemul francez „Blanchefleur“⁹². În „Imberios și Margarona“ în care este vorba de Provența, iar unul din personaje se numește // Eduard, este vorba iarăși de o temă vădit occidentală⁹³. Transpunînd pe grecește romanul „Mague-lonne“, autorul grec a introdus unele schimbări, adaptîndu-l în bună măsură obiceiurilor din Orient, printre care și acelora ale unei nunți pline de strălucire. Un sentiment puternic al familiei, așa cum există în lumea grecească pînă în zilele noastre, a fost subliniat cu bună dreptate. Este chiar oarecare grijă pentru instrucțiunea religioasă a eroului și buna comportare a perechii de îndrăgostiți⁹⁴. Se află pînă și amintirea acelor întreceri cavaleresti (*tournois*) din epoca lui Manuil Comnenul, în care un grec aproape occidentalizat putea să lupte în turnirele „alamanilor“⁹⁵.

În schimb, pentru istoria occidentală a lui Apollonius din Tyr, redactată de Heinrich din Neustadt, s-a putut descoperi un original bizantin; ar fi fost deajuns chiar și simplul incident al războiului contra bulgarilor pentru a dovedi aceasta. Din nou Antiohia apare ca un regat, avînd în frunte pe acela căruia Apollonius îi cere fiica în căsătorie. Regele Ladomer al balearilor este evident un Vladimir. Alături este un rege al „Turciei“, Rangolt, și un „Admirat“ (= emir) „de Halep“, care ne îndreaptă spre epoca cruciadelor.

⁸⁹ Vezi Meliades, Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Atena, 1925; Manophrydes, Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεοτέρης ἑλλ. γλώσσης, Atena, 1806; Lampros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, Paris, 1880.

⁹⁰ J. B. Bury, *op. cit.*, 5–11. Gyron le Courtois va inspira de asemenea o versiune greacă, *ibid.*, 4–5.

⁹¹ Despre „Phlorios și Platzziaphlora“, Wagner, *Mediaeval greek texts*; H. Köstlin, în „B.Z.“, I, 392 ș.u. Cf. *Il cantare di Fiorio e Bianciflore*, ed. Vincenzo Crescini, Bologna, 1889 (cf. Hans Knecht, în „Herrigs Archiv“, 1884). De asemenea J. Schmitt, în „B.Z.“, II, 212 ș.u.

⁹² Béés, *Der französisch-mittelgriechische Ritterroman Imberios und Margarona und die Gründungsage des Klosters Daphni bei Athen*, Berlin–Wilmersdorf, 1924; Hugo Schreiner, în „B.Z.“, XXX, 121 ș.u.

⁹³ Vezi art. citat al lui N. A. Béés, de o erudiție impresionantă, pp. 29–33.

⁹⁴ Vezi A. Bockhoff și S. Singer, *Heinrich von Tyrland und seine Quellen*, Tübingen, 1911.

⁹⁵ *Ibid.*, 63.

S-a observat cu dreptate că Armenia ca regat este statul Ciliciei, care nu a avut un rege încoronat decât la începutul secolului XIII. Iar cît despre așa-zisul „Nochey” al Bulgariei⁹⁶, este hanul tătar [Nogai] al Bulgariei de la sfîrșitul aceluiași secol. Orașul „Crisanda” are o ciudată asemănare de nume cu acela al eroinei amintite mai sus. Cît privește amănuntele, avem aceleași
 281 palate cu adevărate minuni // de mecanică⁹⁷, același sentiment de dragoste atotbiruitoare, aceeași pornire pătimașă pentru aventuri peste țări și mări.

S-a pretins că pentru toate aceste mici poeme, aceste „Iliade” populare în miniatură⁹⁸ ale societății bizantine, modelul s-ar afla în operele antichității clasice, totuși de o altă importanță, altă ținută și alt avînt. Dar dacă acești autori de versuri politice, destinate fără îndoială citirii și nu recitării, l-ar fi cunoscut pe Ahile Tatius, ei s-ar fi folosit de limba cea șlefuită și nu de cea care era la îndemîna tuturor⁹⁹.

Din Occident mai ales și totodată din reminiscențe antice se trage în această vreme acel cîntec de iubire din Grecia bizantină, care ne-ar fi rămas necunoscut, fără acea sută de bucăți în stil popular, publicate de W. Wagner în 1879 sub titlul de „alfabetul Dragostei”¹⁰⁰. Ele nu se deosebesc întru nimic de ceea ce pasiunea repetă de mii de ani, dar ele contribuie să arate că dacă la Constantinopol totul se limita la Biserică și la antichitate, în schimb provincia, mai ales provincia îndepărtată, insulară, era în stare să
 282 manifeste sentimente sincere // și adînci într-o formă îndeobște inteligibilă. Mențiunea privind Φραγκιά, fie chiar și cea a cavalerilor, indică o dată tîrzie, cel puțin pentru unele din aceste cîntece. Sensul este uneori înduioșător, ca atunci cînd tinăra față dorește ca „skouphia” de pe capul iubitului să-l mîngîie pentru ea.

NOTE

a. Care se deosebește și ca limite teritoriale și ca spirit de Imperiul din epoca precedentă și de cel din cea următoare.

b. Chemați de bizantini, contribuția lor la victorie fusese hotărîtoare.

c. El făurise planul unui atac combinat pe mare și pe uscat, unde se bazuia pe concursul pecenegilor care au și încercuit Capitala.

⁹⁶ *Ibid.*, 65.

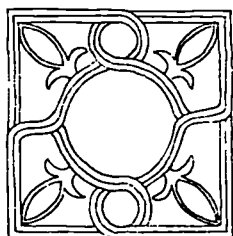
⁹⁷ Anton Hatzis, 'Ομηρικαὶ ἔρευναι, I. Προλεγόμενα εἰς τὴν τοῦ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου Ἀκριτιῖδα καὶ τὰς διασκευὰς αὐτῆς, Atena, 1930 (cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 764 ș.u.). Vezi și Wagner, *Carmina graeca medii aevi*; Heisenberg, în „Beilage zur Allgemeinen Zeitung”, München, 1908, nr. 268; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 492 ș.u. Pentru *Héracles* de Gauthier d'Arras și *Ptocholeon*-ul bizantin din sec. XII, vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 806.

⁹⁸ Dar tema antică va trece prin „Rhodante și Dosikles” al Prodrinului și va ajunge la „Drosilla și Charikles” de Niketas Eugenianos (despre care vezi L. Petit, în „V.V.”, IV, 446 ș.u.) și la „Hysmenes și Hysmenia” de Eustathie Macrembolitul, în această a doua jumătate a secolului XII (ed. R. Hercher, *Scriptores erotici graeci*, II, Leipzig, 1859; M. Treu, *Eustathii. Macrembolitae quae feruntur aenigmata*, „Programm”, Breslau, 1893. Dar este tot aceeași notă care se menține. Se trece de la epopeea francă și persană la modelele antice, și nu invers.

⁹⁹ Ἀλωβήτος τῆς ἀγάπης.

¹⁰⁰ Vezi și Heisenberg, în „B.Z.”, II, 549 ș.u. Un alt cîntec a fost publicat de Sp. Lampros, *ibid.*, III, 165—166. Cf. I. Sozonovici, *Poezia bizantină romantică* (în l. rusă), Varșovia, 1894. Asupra limbii, Heyd, *Zur Frage der Abstammung des Neugriechischen*, în „Neues Reich”, 1880.

- d. Isac Comnenul, împărat (1057—1059).
- e. Declarație provocată de faptul că noul împărat pusese să fie încoronat singur. Diferite semne păreau să indice o intenție a sa de a divorța. În urma presiunilor energice ale Senatului și chiar ale patriarhului de Constantinopol, Cosmas, Irina a fost încoronată șapte zile după împărat.
- f. Împăratul Mihail IV (1034—1041).
- g. Este vorba probabil de lanțurile atârând de coroană în jos, din dreptul timpelor până la umeri.
- h. Elev al lui Psellos, a ajuns profesor de filozofie la Universitate. Ca și acesta, era neoplatonician. A fost acuzat că ar fi separat domeniile teologiei și filozofiei, dând în unele puncte preferință filozofiei păgine asupra doctrinei creștine. S-ar părea că ideile sale se aseamănă mult cu cele ale lui Abélard, care îi este puțin posterior.
- i. Călugărul Vasile, propovăduitorul bogomilismului, a fost ars pe rug.
- j. Cu prilejul discutării ideilor filozofico-religioase ale lui Italos. Depunerea patriarhului a putut fi influențată și de atitudinea sa dirză în chestiunea încoronării împărătesei și a opoziției sale la un eventual divorț al împăratului.
- k. Împăratul a cerut să se întocmească lista rățăcirilor lui Italos. Tot el i-a cerut lui Zygabenos să expună toate ereziile, combătându-le.
- l. Această lege fiscală a fost suprimată de împăratul Romanos III Argyros (1028—1034).
- m. Leon IX, papă (1049—1054).
- n. Obiectul discuției nu privea dogma, ci reformele de spirit clunisian pe care voia să le introducă papa în Italia bizantină. Ruptura s-a datorat aroganței legaților romani care s-au ciocnit de intransigența patriarhului.
- o. Vezi mai sus p. 358.
- p. Unul din cei trei legați romani care au depus la plecarea din Constantinopol bula de excomunicare pe altarul Sfintei Sofii (1054).
- r. Henric IV, dușmanul lui Grigore VII, venise asupra Romei, unde voia să instaleze pe papa Clement III. Grigore VII a chemat în ajutor pe Robert.
- s. Luptătorul de la Manzikert, Romanos IV, împărat (1068—1071).
- ș. Eminentul savant care a dat un studiu exhaustiv asupra acestui poem.
- t. Cleric anglo-normand de limbă franceză, născut în Anglia (1075—1143), a scris în limba latină isprăvile ducilor normanzi: *Gesta ducum Normannorum*. A trăit mai mult în Normandia. Cum la Cruciada I a luat parte și ducele Robert al Normandiei, fiul Cuceritorului, cronicarul a putut culege o serie de informații de la foștii participanți, dintre care mulți s-au retras în mănăstirea normandă căreia îi aparținea și el.
- ț. Este un mare amestec de fantezie în faptele citate. Constantin Ducas, care era copil, a rămas pe lângă mama sa care s-a măritat cu noul împărat și nu a fost cituși de puțin orbit. Fiicele lui Robert Guiscard se reduc de fapt la una singură.

Cartea a III-a

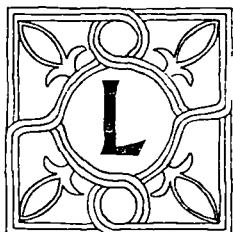
IMPERIUL PĂTRUNDERII LATINE
(1081—1453)

CAVALERII BIZANTINI

I

BIZANȚUL ȘI VASALII SĂI CRUCIAȚI

III 1

a sfârșitul frământatului secol XI, papa Urban II proclamă la conciliul din Clermont în fața mulțimii adunate o expediție generală a creștinilor catolici pentru dezrobirea Sfântului Mormânt. Au fost distribuite cruci de postav roșu participanților, care, cuprinși de un entuziasm religios foarte explicabil, având în vedere propaganda neîncetată a papilor din cursul desfășurării din urmă a războiului contra Imperiului, au strigat: „Este voința lui Dumnezeu!” („*Dieu le veut !*”) (noiembrie 1095). Cel puțin așa afirmă versiunea „oficială”, remaniată mai târziu și folosită ca imbold la cruciadă.

Nu a existat nici o organizare prealabilă a acestei mișcări. Papa se măr-ginise să-i indice țelul. El a adăugat acordarea unei „indulgențe plenare” pentru cruciați ¹ și le-a promis ocrotirea Scaunului Apostolic, ceea ce a produs, în această vreme de mare îngrijorare pentru soarta sufletelor, o puternică impresie. Un călugăr, Petru Eremitul, care fusese în pelerinaj la Ierusalim ², ar fi fost oratorul popular menit să pună în mișcare expediția ³; de fapt el a străbătut numai o parte din Franța, // dar a trebuit să aibă imitatori, con-tele de Flandra, el însuși fost pelerin, promisese împăratului bizantin o tru-pă de ajutor din acei buni lăncieri francezi care luptau acum în războiul acesta turcesc și în celelalte pe care le susținea Imperiul. El a hotărât să se întoarcă în Orient, și exemplul său l-a decis și pe ducele de Norman-

¹ Scrisoare către cei din Bologna, în Hagenmayer, *Kreuzzugsbriefe*, nr. III.

² Hagenmayer, *Peter der Eremit*, Leipzig, 1879.

³ Referitor la scrisoarea pe care i-ar fi scris-o Alexios, înfățișând în termeni de o adincă umilire dezastrul inexistent al împărăției sale, și făgăduindu-i prada drept răsplată, vezi P. Riant, *Alexis I Comneni ad Robertum I, comitem Flandriae, epistola spuria*, Geneva, 1879; același în „*Revue critique*”, 1879; Gaston Paris, în „*R. Or. lat.*”, V, 254—256; Vasilievski, în „*J.M.I.P.r.*”, 1880, 223—260; Hagenmayer, în „*B.Z.*”, VI, 1 ș.u. (indeosebi 31, nota 3 și p. 32); Vasilievski, în „*V. V.*”, III, 121—124; Paparigopoulos, în „*Parnassos*”, IV², 89—95; Hagenmayer, *Epistolae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes*, Innsbruck, 1901; Pirenne, în „*Revue de l'Instruction Publique en Belgique*”, L (1907), 217—227; Dölger, *Regesten*, nr. 1152. Cu privire la o scrisoare tot atît de falsă pe care Alexios ar fi adresat-o călugărilor de la Monte-Cassino, Riant, *loc. cit.*

dia^a, fratele regelui Angliei^b, pe cumnatul său contele Etienne de Blois^c, pe contele de Chartres, pe Godefroy de Bouillon, duce al Lorenei. Hugues^d, fratele regelui Franței, li s-a alăturat, ajungînd la Durazzo.

Contele de Provența, Raimund, a primit în alt chip noua propovăduire a „războiului sfînt”. I-a dat ascultare și s-a înființat în Imperiul de Orient fără a fi vestit dinainte pe împărat⁴, cum au făcut de altminteri cei mai mulți pelerini. El va refuza cu îndărătnicie să-i presteze omagiu, cerînd ca Alexios să-i fie un simplu tovarăș atunci cînd s-ar înfățișa personal. Abia dacă i-a promis împăratului respectarea „vieții și onoarei”⁵ sale. Ceilalți cruciați se uitau cu invidie la situația particulară pe care și-o dobîndise el în chipul acesta⁶. Dar Godefroy de Bouillon, apoi Robert de Flandra nu vor
3 întîrzia să îndeplinească toate cermoniile omagiului⁷. Punctul de vedere // al Imperiului față de acești pelerini, care se apucaseră să facă cuceriri pe un teritoriu pe care el nu-l cedase niciodată, nimănui, este redat de Foucher de Chartres, cel mai adaptat la noile condiții dintre scriitorii primei cruciade: „Căci era necesar pentru toți ca să-și confirme astfel prietenia cu împăratul, fără sfatul și ajutorul căruia noi nu am fi putut duce la bun sfîrșit călătoria noastră și nici cei care aveau să ne urmeze pe același drum. Și împăratul le-a oferit bani de ai săi și țesături de mătase *quantum placuit* și cai și subsidii de care aveau mare nevoie pentru a duce la capăt o călătorie atît de lungă”⁸.

Bohemund nu putea să nu facă și el parte din expediție: el era bas-tard și tatăl său⁹ își lăsase moștenirea unui fiu legitim, el trebuise deci să se mulțumească cu titlul de duce de Tarent și cu însărcinarea de a purta lupte în folosul unchiului său Roger, care pusese tocmai stăpînire pe Sicilia. Era o soluție imposibilă pentru un om de temperamentul său, și care de altminteri era încredințat că poate cineva oricînd să-și croiască un regat în Orient în dauna oricui ar fi: a împăratului, a turcilor sau chiar a propriilor săi tovarăși, cruciați.

4 // Astfel au fost organizate o serie de expediții avînd un caracter ade-vărat militar, care au plecat fără grabă pe uscat prin Ungaria — cu toate

⁴ Ana Comnena, II, 42—43.

⁵ Raymond d'Agiles, cap. 2.

⁶ Albert d'Aix.

⁷ Același și Foucher de Chartres. Cf. Iorga, *Chroniqueurs de la première croisade*, Paris, 1928 (extras din „RHSEE”, V).

⁸ „Erat enim omnibus hoc necesse ut sic cum imperatore amicitiam consolidarent; sine cuius consilio et auxilio nostrum iter nequivimus expedire, neque illi qui nos erant subsequuti eodem tramite. Quibus ideo praeibit ipso imperator de numismatibus suis et de pannis sericeis quantum placuit, et de equis et pecunia qua nimis indigebant ad tantum iter explendum”. Aprecierile pline de ură, atacurile contra împăratului care a pus să fie orbit predecesorul său, care se înconjoară de eunuci, a cărui mamă este o adevărată vrăjitoare, care trăiește în mijlocul sclavilor și al femeilor, nu vor apărea decît mai tîrziu, sub pana lui Baudry de Dôle. Cf. judecata arhiepiscopului de Maienta, Siegfried (1064), în *Analele din Altaich*. Cf. B. Kugler, *Kaiser Alexius und Albert von Aachen*, în „Forschungen zur deutschen Geschichte”, XXIII (1882), 481—500; C. Caro, *Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, XXIX (1912), 50—62. Cf. părerea, justă, a lui Ch. Diehl: „Este o greșeală, în adevăr, și care nu a fost destul de mult evitată, de a privi întotdeauna și de a judeca cruciadele numai din punctul de vedere al Occidentului” („B.Z.”, XI, 525 și 526): „Imperiul, dacă socotim bine, mai mult a suferit decît a profitat de pe urma lor”.

că aceasta ar fi ținut să-și rezerve pentru sine cruciada — sau pe mare, după pornirea marilor migrații de bieți nenorociți și de jefuitori, de oameni umili și de declasați, pe care i-au condus la început niște șefi populari, printre care însuși Petru Eremitul, așa-zisul Koukoupetros al bizantinilor⁹, ocupă în mod necesar locul întâi.

Împăratul bizantin nu ceruse așa ceva. El nu scrisese niciodată vreo scrisoare arătând că Imperiul ar fi ajuns la aman. Într-un moment când Alexios era pe punctul să curețe cuiburile de turci de pe malul asiatic, unde se băgaseră în temple și în biserici, nu era el doar să poftască — împotriva vechilor săi auxiliari gata la slujbă oricând — pe acest Occident întotdeauna privit cu neîncredere și de la care venea mai multă primejdie decât ajutor¹⁰. Dealtminteri, însuși Nikefor Botaniates se crezuse destul de tare „pentru a elibera Orientul de turci”¹¹. În scrisoarea către contele de Flandra, împăratul nu putea să se plîngă în același timp de turci și de pecenegi căci, aceștia din urmă, erau de mult în slujba Imperiului¹². El nu putea să dozească venirea unor oameni sărmani împovărați de familie, πανοικί (cu toată casa)¹³, și nici a acestor mari principii stingheritori și mai ales a dușmanului normand¹⁴. Totuși a căutat să întâmpine cu fața senină împrejurările nedorite. // Foarte corect, el a dat cruciaților, fără deosebire de rang sau proveniență, liberă trecere, alimente și călăuze. Trupa de călăreți pecenegi a primit ordinul să apere doar pe supușii imperiului și bunurile lor. În orașele rivnite de Bohemund au fost instalate garnizoane¹⁴. Acei care au cerut să treacă marea pe vase bizantine au obținut acest lucru, dar cei care se apropiau prea mult de zidurile Constantinopolului, în timpul șederii lui Godefroy în împrejurimile Capitalei, au fost, firește, îndepărtați cu forța. Flota imperială patrula contra piratilor.

După ce a cerut șefilor cruciaților jurământul de vasalitate absolută (*hommage lige*)¹⁵ pentru cuceririle pe care aceștia voiau să le facă în teritoriile Imperiului, și numai pentru această cucerire, Alexios a depus cele mai mari eforturi pentru a menține în același timp pacea creștină și demnitatea imperială cu niște oaspeți atât de neciopliți, ca acei mici seniori de țară, care nu voiau să părăsească palatul și îndrăzneau chiar să se așeze pe tronul sacru al basileilor, pe scaunul lui Constantin cel Mare, provocând la duel pe oricine ar fi găsit că aceste purtări erau neobișnuite și reprobabile¹⁵.

⁹ Koukou (de la *cuculla*) pare a fi o poreclă moștenită de la iconoclaști pentru călugări; Ana Comnena, II, 29.

¹⁰ Vezi și Iorga, *Brève histoire des croisades*, Paris, 1924.

¹¹ Attaliates, 307.

¹² Totuși Hagenmayer o reproduce în colecția citată, nr. 1. Dar Ana Comnena nu arată pe Robert reîntors din cruciadă și prestind jurământ împăratului (ὁν συνήθη τοῖς Λατίνοις ὅρκον) căruia îi trimite cei 500 de cavaleri promiși, care luptă la Nicomedia: I, 355, 361. Scrisoarea patriarhului de Ierusalim „în numele tuturor episcopilor, atât greci cit și latini”, către „Biserica de Occident” (*ibid.*, nr. 9) este tot atât de puțin autentică. Un grec nu ar fi putut să pună alături drept sfinți militari („sfinți strategii”) pe Gheorghe, Teodor, Dimitrie și Blasiu (care este un *episcop*).

¹³ Aceea pentru Raoul de Pontoise, în „B.Z.”, XXX, 444 ș.u.

¹⁴ Ana Comnena, II, 31–32.

¹⁵ Vezi Iorga, *Narrateurs de la première croisade*, loc. cit. Cf. B. Kugler, *Kommenen und Kreuzfahrer*, în „B.Z.”, XIV, 295–318; W. B. Stevenson, *The crusaders in the East*, Cambridge, 1907; Hagenmayer, *Chronique de la première croisade*, în „R. Or. lat.”, VI–VIII; Iorga, *Brève histoire des croisades*; Schlumberger, *Byzance et les croisades*, Paris, 1927.

Dealtminteri mărturiile directe ale acestor oaspeți indezirabili sînt concludente. Etienne de Chartres declară că a fost primit de Alexios „ca un fiu”; împăratul este fără seamăn¹⁶. După luni îndelungate de discuții și de conflicte, se descotorosise în sfîrșit de toată această lume dezordonată și zgomotoasă; „conții” au prestat jurămîntul, Bohemund, // care fusese printre primii, ar fi cerut și dregătoria de „domesticos al Orientului”¹⁷. Alexios consimțea și el, după obiceiul Orientului, a-i trata ca pe niște „fii” ai săi¹⁸. Primele contingente au trecut în Asia, au cucerit Xerigordonul¹⁹, dar nu au întîrziat a cădea răpuse de săgețile primei armate turcești venită în grabă sub ordinele unui emir. Abia în primăvara următoare au trecut și principii înșiși pe pămîntul Asiei. Împăratul s-a dus după ei acolo și a luat singurele măsuri pe care le putea lua în această situație: să supravegheze cu luare aminte operațiile unei armate care excludea în toate chipurile colaborarea sa și să pretindă eventual drepturile sale asupra cuceririlor pe care aceasta le-ar putea realiza.

Numărul cel mare de cavaleri masivi, înarmați cu lănci, a biruit curînd pe turcii din Niceea, care și-au pierdut orașul. Sultanul Kilidj Arslan I comandase în persoană în acea luptă. Asediul Niceei, care își păstra, după mărturia lui Etienne de Chartres, „cele trei sute de turnuri înalte și zidurile sale minunate”²⁰ și unde se afla²¹ sultana, fiica lui Tzachas, ar fi trăgănat fără intervenția bizantinilor. Aceștia au făcut în așa fel ca orașul, pierdut de ei de trei sferturi de veac, să le fie atribuit²², cruciații neobținînd decît deplina proprietate a prăzii făcute de ei²³.

7 // După obținerea acestui rezultat, Alexios nu mai avea nimica de făcut alături de cruciați. Aceștia se duceau să atace Cilicia, Siria, spre a întemeia seniorii france pe care Imperiul trebuia să le considere ca vasale ale sale.

Dar era de dator să se de a exploata consecințele ocupării Niceei și ale înfrîngerii totale a sultanului la Dorylaeum, care a urmat îndată după aceea, pentru a cuceri Asia Mică, unde Smirna lui Tzachas, Efesus lui Murad și al lui „Tangriberdi” (și în vecinătate, insulele Chios și Rodos) erau musulmane²⁴. În acest scop el trebuia să-și cruțe forțele, fie chiar împotriva acestei onoare cavalești, noțiune nerecunoscută și neadoptată încă de către Bizanțul realist cu artificii șirete și negocieri întortocheate.

Cruciații, care recunoșteau drept conducător al lor pe acel conte de Blois, care este cea mai frumoasă figură dintre căpeteniile lor, au ajuns după

¹⁶ „Hodie talis vivens homo non est sub coelo”; Hagenmayer, *op. cit.*, 138.

¹⁷ Ana Comnena, II, 65.

¹⁸ Scrisoarea sa în Hagenmayer, *op. cit.*, nr. X. Împăratul dăduse ca ostatici pe ginerele și pe nepotul său, *ibid.*, nr. XI.

¹⁹ Ana Comnena, II, 33.

²⁰ Hagenmayer, *op. cit.*, 139.

²¹ Ana Comnena, II, 75.

²² Hagenmayer, *op. cit.*, 140, 145. Cruciații au trebuit să lupte și cu ei; *ibid.*, nr. X.

²³ Mai tirziu Raymond d'Agiles se plîngea că această pradă ar fi fost știrbită (probabil că împăratul și-a luat *pentamerium*-ul său), că nu s-a efectuat darul făgăduit oștirii, că li s-a refuzat un ospiciu latinilor. Tatikios cîrnul, delegatul împăratului, este ținta ocărilor; cap. 3. Dar atestarea corectitudinii, pe care o dă Foucher de Chartres, este categorică și decisivă: *tartaronii*, banii mărunți bizantini, au fost distribuiți din belșug cuceritorilor.

²⁴ Ana Comnena, II.

încercări chinuitoare în mijlocul munților înghețați ai Taurusului, în câmpia din jurul Antiohiei, oraș încă pînă foarte curînd (1084) bizantin²⁵ și unde Isac Comnenul, comandantul său, avusese neînțelegeri cu patriarhul. Se mai fabricau încă stofe de aur foarte prețuite la Curte²⁶. O plebe de greci, sirieni și armeni era gata să primească orice stăpîn între zidurile sale rămase încă în picioare. Stoaerile, ca acelea recente ale eunucului Nicomedos, nu erau de natură să cîștige inimile veștejite ale acestei populații fără vlagă²⁷. Orașul era bogat în grîu, vin și ulei.

Tutuk^m, șeful acestei mărci Hamdanideⁿ, tocmai murise și puterea era împărțită între emirii de Damasc, de Alep, chiar și de Antiohia și de Ierusalim (care pentru franci erau adevărați „regi”) și atabegul („vicarul”) Kerbogha, // care reprezenta în chipul cel mai autonom, în Mesopotamia, la Mosul, autoritatea califului decăzut din drepturi.

Armata creștină a ocupat orașul după lungi efortări, pentru a fi apoi asediată ea însăși de atabeg. Trimisul grec plecase, sultanul Egiptului (cărui cruciații îi vor spune Sudanul), declarase că vrea să rămînă neutru²⁸. Descoperirea în biserica Sf. Petru din Antiohia a sulfei, care era unul din instrumentele pămîntului lui Hristos, a dat asediaților energia necesară pentru a rupe încercuirea inamicilor, care împresurau orașul. Bohemund știuse să obțină recunoașterea pentru sine a posesiunii Antiohiei, pe care cruciații — dînd deoparte drepturile împăratului — o considerau drept „moștenire a Sf. Petru”²⁹.

Tancred^o va ajunge stăpînul Edessei, vechea cucerire a lui Heraclius, orașul cu cele „trei sute de biserici” de un trecut măreț și de o importanță deosebită pentru sirieni, unde a fost remaniat alfabetul și unde patriarhul Iacob a tradus „cele două cărți ale poetului Homer despre cucerirea cetății Ilion”. Încă bizantină între anii 1031 și 1040, ea fusese năpădită de o populație armeană, pe care turcii o colonizaseră acolo³⁰.

Legatul papii Adhémard du Puy, simplu episcop de Clermont în Auvergne, murise. Ceilalți cruciați au cerut unui miracol cucerirea Ierusalimului și au obținut-o. Orașul suferise mult de pe urmele persecuției califului egiptean al-Hakim^p, care el cel dintîi vruse să unifice în aceeași credință religioasă pe toți supușii săi și se năpustise chiar asupra bisericii Sfîntului Mormînt (1010). Încă din 1058 Fatimizii — care se împăcaseră cu Califatul de Bagdad și reușiseră un moment să-și vadă numele pomenit în rugăciunile din această capitală, își dăduseră seama că în Siria, unde guvernau uzurpatori la Alep^r, însuși Ierusalimul^s trebuie să le scape // din mîini. (Niște armeni erau în fruntea treburilor la Cairo, unde mama Sudanului^t, era o negresă, iar un evreu îi fusese tutore. Un turc^t se făcuse stăpîn pe capitală în 1070. Regimul armeanului Badr^u și acel al fiului său al Afdal Șah în Șah au continuat și după venirea la putere a califului Mostali, care în vremea coborîrii crucia-

²⁵ Redobîndită în 969.

²⁶ Bryennios, 25—29, 156—157.

²⁷ Attaliates, 181. Cf. Hagenmayer, *op. cit.*, 145. Despre „pons ferreus”, *ibid.*

²⁸ Pentru rolul împlinit în Siria sub Romanos III, de către trimisul său Τοῦσπερ, Kedrenos-Skylitzes, II, 495.

²⁹ Scrisoarea XV, în Hagenmayer, *op. cit.*

³⁰ H. W. H. în *Encyclopaedia Britannica* (după izvoarele arabe).

ților în Palestina era în luptă cu fratele pe care îl înlocuise), „Sudanul”^v va asista deci la luarea acestui oraș sfânt de la ortokizii^w turci, a căror posesiune nu fusese niciodată recunoscută de către califul fatimid³¹. Regimul armenilor va continua apoi și sub urmașul lui al-Afdal^x.

Punctul de vedere al egiptenilor apare foarte limpede în mărturia lui Raymond d'Agiles. Ei nu înțeleg să cedeze Damascul și consideră tot acest război ca tinzând să ușureze accesul pelerinilor. Îndată ce turcii își vor părăsi erezia lor sunită (cauza principală a urii califului^y), și vor primi moneda acestuia și își vor plăti tributul datorat, li se va răspunde în consecință și Egiptul va da împotriva cruciaților lupta de la Ascalon³² [12 august 1099].

Cît despre Alexios, în privința Ierusalimului, el oferea cruciaților să-i însoțească pînă la capăt, dar cucerirea va fi făcută pentru el, iar pelerinii s-ar înapoia la ei de cum și-ar fi îndeplinit misiunea³³. Ceea ce însemna că el voia să trateze ca simpli mercenari pe „luptătorii lui Dumnezeu”. Se pare chiar că el ar fi căutat să soluționeze această chestiune prin bună învoială cu „Babiloneanul” și acesta ar fi fost scopul scrisorii de care a fost învinuit ca de un act de trădare³⁴. După un măcel // îngrozitor de musulmani, a fost rînduit un șef latin la Sfîntul Mormînt, Godefroy de Bouillon, duce de Lorena, curînd după aceea chiar rege^z.

O serie de succese contra armatelor egiptene, au asigurat oarecum viața acestui vlăstar depărtat al feudalității franceze, organizat mai întîi întru totul după felul de a fi al Occidentului. Pentru protecția pelerinilor care veneau neîncetat, în dezordine, spre marea exasperare a imperialilor, au fost organizate Ordine de cavaleri ca o armată permanentă a regelui Ierusalimului. Negustorii din Pisa au vrut, primii dintre italieni, să monopolizeze în profitul lor comerțul cu Siria, fără a se adresa Bizanțului.

În timpul acesta Alexios redobîndise coasta Anatoliei, zdrobind cum s-a spus, micul „regat” al lui Tzachas și principatul de Efes. Cîteva orașe din interior, Sardes, Filadelfia, au fost alipite Imperiului³⁵. Împăratul a văzut

³¹ Vezi excelenta povestire a lui D. S. Margoliouth, în *Encyclopaedia Britannica*. Cruciații arată în scrisorile lor îngrijorarea ce le-o pricinuisse zvonul despre un eventual atac al „regelui Babilonului” (din Cairo).

³² Cf. mai jos, p. 21.

³³ Raymond d'Agiles, cap. 18.

³⁴ *Ibid.* Cf. Iorga, *Les Narrateurs...*, 9–10. Pentru Antiohia: *Katchadour*, în Laurent, „B.Z.”, XXX, 405 ș.u.; J. L. La Monte, în „Byz.”, VII, 254 (el crede că prin retragerea lor din Antiohia, bizantinii ar fi anulat angajamentele luate față de ei); Rey, *Résumé chronologique de l'histoire des princes d'Antioche*, în „R. Or. lat.”, IV (1896), 321–407; B. Kugler, *Boemund und Tancred, Fürsten vor Antiochien* (Tübingen, 1862); frumoasa teză americană a lui Yewdale, *Bohemund I Prince of Antioch*, Princeton, 1924. Moneda din Antiohia poartă o legendă bizantină *Κόμισ βοήθη τῷ σῶ δοῦλω* (Doamne, ajută robului tău); Morgan, în „Mélanges” Schlumberger, 294 și pl. XI. — Pentru Edessa, Chabot, în „Mélanges” Schlumberger, 169 ș.u.; Paul Gindler, *Graf Balduin I von Edessa*, teză, Halle, 1901. Pentru Ierusalim: Röhrich, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, și *Regesten des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck; Max von Berchem, *Notes sur les croisades. I. Le royaume de Jérusalem et le livre de M. Röhrich*, în „Journal Asiatique”, 1902, 385–456; J. La Monte, *Feudal monarchy in the Latin kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge Mass., 1932; cf. C. R. Conder, *The Latin kingdom of Jerusalem, 1099–1291*, Londra, 1897; Leskin, în „V.V.” (1899), 225 ș.u. (De ce Godefroy nu a vrut coroana?); J. La Monte, *To what extent was the Byzantine Empire the suzerain of the Latin crusading States (și papii de asemenea)*, în „Byz.”, VIII, 253 ș.u.; Gen. Angelini, *Le tombe dei re latini a Gerusalemme*, Perugia, 1902.

³⁵ Ana Comnena, II, 95–96.

11 cu satisfacție comportarea lui Raymund de Provența, care a crezut de datoria sa să se înțeleagă cu el pentru organizarea la Tripoli — fortificat de ducele Ciprului — a unui nou comitat franc sprijinit pe Cilicia cotropită cu vreo zece ani mai înainte de // principii armeni, tributari turcilor, coborâți din munții lor ³⁶. Provensalii aveau Maracleea, Balanee, Antarada și puneau deci piciorul în Fenicia ³⁷. La moartea lui Raymund jurământul de vasalitate va fi impus urmașului său ³⁸.

Dar, în afară de faptul îngrijorător că îndeobște cruciații, ca Etienne de Chartres de pildă, considerau cuceririle din întreaga „Romanie“ ca aparținând doar lui Dumnezeu ³⁹ singur și nici unui principe din lume, mai erau și unii ca Bohemund, Tancred și aliații lor, cu care orice înțelegere era absolut imposibilă. Aceștia au supus oarecum dominației lor pe armenii din Taurus ⁴⁰, în care Alexios nu putea vedea decât niște rebeli, apoi au reluat imperiile Laodiceea-Latikieh (1102). Flotele Pisei și Genovei venite în ajutorul lor acționau în mod ostil contra grecilor, protectori ai Veneției, și aceștia au trebuit să lupte contra galerelor cruciaților.

În cele din urmă a fost nevoie de o acțiune fulgerătoare. Bizantinii au intrat în Laodiceea ⁴¹ și au reluat Cilicia armeană, în vreme ce un grup de flamanzi de curând sosiți, înaintau împreună cu provensalii pînă la Angora și Amasia ⁴². După aceea Bohemund a fugit în Europa, pentru a denunța occidentalilor „trădarea“ basileului, în timp ce locotenentul său Tancred, relua războiul în Taurus.

12 În fața acestei activități febrile și dezordonate din partea cavalerilor, care nu cunoșteau locurile și urmau orice sugestie în stare să trezească aviditatea lor, împăratul sprijinea cu tărie rezistența de pe insula Cipru, unde trimetea // pe rînd pe un Bardas, un Butumites, odinioară comandant la Niceea, un Philokales Eumathios. Au fost întărite Marach, Korykos (Gorikos), viitorul port principal al Armeniei și Seleucia ⁴³.

O iarnă întreagă împăratul a rămas la Tesalonica ⁴⁴, pîndind mișcările lui Bohemund, care a fost primit cu mare însuflețire de ai săi. Curînd nestăpînitul normand a bătut flota bizantină a lui Isac Kontostephanos, care trebuia să-i taie trecerea ⁴⁵ și a ajuns la Durazzo, unde și-a ars corăbiile ⁴⁶, manifestîndu-și astfel hotărîrea neclintită de a nu se retrage. În armata sa „nu erau muieri“ ci bărbați.

Totuși un război mărunț, dar perseverent, i-a măcinat această hotărîre și el a fost silit să încheie la rece un tratat umilitor, care făcea din el vasalul

³⁶ Iorga, *Histoire de la Petite Arménie*.

³⁷ Ana Comnena, II, 105—106.

³⁸ *Ibid.*, 111, 262.

³⁹ „Totius Romaniae partes Deo acquisivimus“; Hagenmayer, nr. X.

⁴⁰ Căsătoria bogatei fiice a lui Taphmuz, fratele lui Constantin; Albert d'Aix, în Iorga, *Narrateurs*, 18. Criticile lui Albert d'Aix contra lui Pancratii-Bagrat și Constantin, 350—351, 353—355. Despre Oșin, Raoul de Caen.

⁴¹ Ana Comnena, II, 96, 107—108, 122—126, 138.

⁴² *Ibid.*, 110—111.

⁴³ *Ibid.*, II, 113, 115, 118—121, 126.

⁴⁴ *Ibid.*, 141, 177, 184.

⁴⁵ *Ibid.*, 148, 165, 167—168, 171—172.

⁴⁶ *Ibid.*, 184. Pentru această expediție vezi și mărturia importantă a lui Foucher de Chartres.

absolut (*homme lige*) al împăratului. A putut fi văzut în cortul împăratului, de care voia să fie primit ca un egal ⁴⁷, așezat pe un scaun scund, în atitudinea unui învins. Dar el obținea Cilicia ca posesiune viageră și recunoștea că principatul latin nu este decât continuarea în haină latină a ducatului grecesc al Antiohiei, pe care îl va deține de acum încolo cu titlul de *sebastos* (1009).

13 Ana Comnena redă după actul oficial (septembrie 1017) întinderea posesiunilor lui, împreună cu *strateghiile* (στρατηγίδες) turcilor Ortach și Telouch, dar fără domeniile Rupenizilor armeni ⁴⁸. Aceste posesiuni se vor putea întinde până la Alep și la împrejurimile Edesei, unde frontiera este precizată cu aceeași grijă, ceea ce dovedește că pentru Bizanț orice ocupație barbară era considerată ca pur trecătoare. Chiar dacă ducatul [Antiohiei] este doar viager, în schimb, pentru // Edessa se admite dreptul de moștenire. Un subsidiu de 200 de libre de „mihailași” va permite normandului să-și continue cuceririle ⁴⁹.

Așadar el înțelegea să reînceapă cariera sa în Asia, dar moartea l-a cules în mijlocul pregătirilor sale în Italia. Tancred, succesorul său, va accepta tratatul, însă doar mai târziu și cu mare neplăcere ⁵⁰.

14 Frontiera Dunării fusese și ea restabilită, mergându-se pe urmele lui Isac Comnenul ⁵¹, contra unui atac cuman foarte serios, în legătură cu vechile tendințe separatiste ale acestor regiuni, de pe amîndouă malurile fluviului. Din nou corăbiile imperiale au străbătut apele sale. Trupele bizantine atacă vechea capitală bulgară de la Pliska, Marele Preslav, Ozolimne, „lacul Uzi-lor”, „turnul lui Iustinian”, devenit pentru acești turanieni o kulă (Turnul românesc), Rhousion, care păstra amintirea rușilor, precum și Vitzina-Vicina pe Dunărea de Jos, în vreme ce raiduri pecenege incendiau lângă Constantinopol biserica Sf. Teodor ⁵². Gherila va fi continuată sub Alexios și sub Manuil Comnenul, care în lupta sa contra șefului cuman Lazăr, va trece Dunărea la Demnitzikos (Zimnicea), îndreptându-se spre Carpați ⁵³. Alexios, în ciuda podagrei care îl făcuse greoi în mișcări ⁵⁴, a crezut totuși de datoria sa a // începe o nouă campanie în Asia ⁵⁵. Cu toată victoria reputată asupra sultanului Kilidj, care se reîntorsese, nu s-ar fi ajuns la nici un rezultat, dacă o trădare întâmplătoare nu ar fi înlăturat pe sultan.

⁴⁷ *Ibid.*, 219, 226–228, 231, 237.

⁴⁸ Ἡ τῶν Ρουπενίων διακράτησις. Leon și Teodor, căpeteniile țării, rămîneau vasalii bizantinilor (*ibid.*).

⁴⁹ *Ibid.*, 241–246 (cf. Dölger, *Regesten*, nr. 1243). Printre martori episcopii de Amalfi și de Tarent, egumenul de la Sf. Andrei din Brindisi, etc.

⁵⁰ Cf. Yewdale, *Bohemund*...

⁵¹ Ana Comnena, I, 166 ș.u.

⁵² *Ibid.*, II, 166, 254–255, 323 ș.u., 330 ș.u. (riul Skoteinos), 337–338 (flota), 340, 343–344, 353–354, 369, 373–374, 390–391, 393, 409, 424; II, 7 ș.u., 12 ș.u., 295–297, 302 (împăratul la Vidin).

⁵³ Kinnamos, 7 ș.u., 93 ș.u. Cf. *ibid.*, 201 ș.u.; Choniates, 19 ș.u., 104.

⁵⁴ *Ibid.*, 272–274. Turcii își bat joc de el în comediile lor; Ana Comnena, II, 309.

⁵⁵ Vezi recomandările către fiii săi în Μοῦσαι; Maas, *Die Musen des Kaisers Alexios I*, în „B.Z.”, XXII (1913). Cf. Caro, în „Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum”, XXIX; Pirenne, în „R. de l’Instr. p. en Belgique”; L. Munro, în „American Historical Review”, XXVII.

Ioan (1118—1143), fiul și succesorul lui Alexios⁵⁶ — dar nu fără piedici, căci au fost stăruințe puternice pentru a pune în locul său pe Bryennios, soțul prințesei Ana Comnena⁵⁷ — va relua deci pe îndelete acțiunea de redobândire a orașelor Asiei, folosind neînțelegerile dintre emiri și noul sultan^A. Kastemuni a trecut de partea imperialilor. Dar în loc să încerce un atac contra sultanatului de Iconium-Konieh, sau fortificarea unei noi frontiere, acest al treilea Comnen s-a legat de bieții armeni din Cilicia care — este adevărat — dețineau defileurile Siriei. După ce i-a supus, s-a legat de Laodiceea⁵⁸, și s-a înfățișat înaintea Antiohiei, al cărui nou principe, Raymund, ginerele lui Bohemund, a fost silit să-i presteze omagiul⁵⁹. La Ierusalim, numele basileului precede în inscripții pe acelea ale lui Godefroy ajuns rege^B și al patriarhului său⁶⁰. Străbătînd șesul sirian Ioan a încercat chiar să reia Alepul.

15 Dar privirile sale se îndreptau și asupra acestui nou regat al Ierusalimului, întemeiat după modelul francilor pe ideea că suveranul său este „vicarul lui Dumnezeu” și nu — cum ar fi dorit Urban II — un vasal al bisericii romane. Într-o nouă societate // în care toate națiunile din Occident — mai adăugîndu-li-se marinarii din Genova (1110) și din Veneția (1122) — se înfîlneau și se amestecau chiar uneori cu sirienii, cu armenii, cu grecii, și chiar cu musulmanii înșiși, cel puțin prin legături de prietenie, limba greacă era pe buzele latinilor, iar peste obiceiurile venind din vechea legislație bizantină, căzută în domeniul folclorului, aveau să se grefeze acuma așa-zisele „Assises” de caracter feudal, însăși necesitatea unui cod scris datorîndu-se tradiției „romane”. Așadar, populația mixtă din Siria va găsi foarte firesc în timpul succesorului lui Ioan Comnenul [împăratul Manuil], ca ducele Antiohiei să țină de frîu calul suzeranului său, basileul, care era pentru cei din Antiohia stăpînul lor de ieri⁶¹.

Împăratul Ioan, nemulțumit, firește, de atitudinea tuturor acestor occidentali cuibăriți pe pămîntul său⁶², visa acuma un nou ducat al Sudului, compus din Antiohia, Attalia și Ciprul, pe care l-ar fi încredințat fiului său mai tînăr, Manuil⁶³. Mutîndu-i de acolo pe turci, ca la Gangra, el coloniza „romani”⁶⁴. El nu se gîndea la moartea sa, care l-a ajuns în cursul acestei noi expediții, nici la aceea a fiului dîntîi^C și al doilea, nici la absența fiului al treilea, reținut la Constantinopol și la urcarea pe tron a aceluiași principe Manuil ca împărat⁶⁵.

⁵⁶ Cf. Chalandon, *Jean Comnène* și *The earlier Comneni*, în C.M.H., IV, 318 ș.u. Fiica sa Maria, în Regel, Kurtz și Korabiev, *Acta Zographi*, 12. Imnuri în cinstea lui Ioan, Νέος Ἑλληνομνημον, V, 484—485.

⁵⁷ Choniates, 8—13, 14 ș.u., 23—24 (fiul său). Isac, fratele său, i-a fost aproape impus ca asociat (*ibid.*, 13, 41—43).

⁵⁸ *Ibid.*, 17.

⁵⁹ *Ibid.*, 36 ș.u., rezumat de Kinnamos, 5 ș.u.

⁶⁰ C.I.G., IV, nr. 8736.

⁶¹ Choniates, 56; Kinnamos, 280 (vizita regelui Amaury, ca vasal, la Constantinopol); Guill. de Tyr, 691. Cf. Regel, *Fontes rerum byzantinorum*, II, 358—359, în Vasilev, *op. cit.*, II, 54—55.

⁶² Vezi scrisoarea lui Petre Venerabilul, abate de Cluny, către Ioan și patriarhul bizantin, J. Gay, în „É.O.” (1931), 84 ș.u.

⁶³ Kinnamos, 23.

⁶⁴ Choniates, 29 (în număr de 2000).

⁶⁵ *Ibid.*, 24—25. Despre împrejurările Siriei în această vreme, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite (1166—1199)*, ed. J. B. Chabot, I—IV, Paris, 1899—1910; compilatorul său, *Abu'l Faraj, Bar Hebraeus*, trad. P. J. Bruns și Kirsch, Leipzig, 1788; *Historia compendiosa dynastiarum*, ed. Pococke, Oxford, 1663; *Libri Calipharum*, în Laud, *Anecdota Syriaca*, I, Leyda, 1862.

NOTE

- a. Robert de Normandia, fiul mai mic al lui Guilelm Cuceritorul.
- b. Guilelm (William) II cel Roșu (Rufus), rege (1087—1100).
- c. Soțul Adelei, fiica Cuceritorului.
- d. Hugues de Vermandois.
- e. Filip I, rege (1060—1108).
- f. Robert Guiscard murise în iulie 1085.
- g. În cursul campaniei normande din 1081.
- h. Legământ strict, menit să asigure prioritatea obligațiilor unui asemenea *homme lige*, față de suzeranul său, indiferent de cele rezultând din alte legături de vasalitate contractate cu alți suzerani pentru alte seniorii.
- i. Care se aflau însă în puterea cotropitorilor în acel moment.
- j. Sultan (1092—1107). Era fiul lui Soliman ibn Kutlumish.
- k. Emirul turcesc de Smirna care își crease o flotă puternică și se aliase cu pecenegii împotriva Bizanțului în 1091—1092.
- l. Este trimis cumnatul lui Alexios, Ioan Ducas, contra emirilor de la mare. El ocupă Smirna, Efesus, Sardes, tot vestul Asiei Mici, în timp ce împăratul ocupă Bitynia.
- m. Selgiucid, fiul lui Alp Arslan (1079—1095), socotit de unii sultanul Siriei cucerite din 1060. În text *le chef de cette marque du Châm*. Pentru tălmăcirea noastră vezi C.M.H., vol. IV₁, ed. 1966. Harta 13 a lumii islamice din c. 950.
- n. Pe hartă teritoriul Hamdanizilor cuprinde Antiohia, Alepul și Mosulul.
- o. Nepotul și vasalul lui Bohemund, regent al Antiohiei pentru el în timpul prizonieratului acestuia, apoi a lipsei lui în Europa (1100—1102; 1104—1111). Îi urmează ca principe (1111—1112).
- p. Al-Hakim, al treilea calif fatimid al Egiptului (996—1021). Persecută pe creștini începând din 1109 și până la moarte.
- r. Emirii Hamdanizi de Alep erau clienți ai bizantinilor. În 1002 emirul este gonit de un uzurpator și caută ajutor pe rând la Fatimizi și la Constantinopol. Alepul ajunge în stăpânirea Mirdasizilor (1016), dușmani ai Fatimizilor. În 1031 aparține emirului palestinian Ibn-al-Jarrach. În 1060 este al selgiucizilor.
- s. Ierusalimul este ocupat în 1070 de comandantul selgiucid Atsiz, urmează apoi ocuparea Ramleului și în 1071 a Damascului.
- ș. Aluzie probabil la rolul jucat (mai târziu) de armeanul Badr-al-Gamâlî și de fiul său. Această paranteză are rolul de a explica (și prin lipsa unor prejudecăți rasiale) atitudinea califului fatimid, contemporan cu prima cruciadă.
- t. Nume dat ulterior de occidentali sultanului Egiptului. Aici este vorba de califul fatimid al-Mustansir (1036—1094), venit la domnie la vârsta de 7 ani. El stăpânea Africa de Nord, Sicilia, Egiptul, Siria și Arabia de vest.
- ț. Aluzie poate la același Atsiz care, după luarea Damascului, atacă Egiptul, năvălind în Deltă. Este învins și gonit de Badr-al-Gamâlî, care înconjoară apoi orașul Cairo cu o nouă incintă de apărare; cele trei părți rămase sînt de o factură identică cu cea din Siria bizantină. Nu se vorbește însă de o ocupare a orașului Cairo de către turci în momentul acesta.
- u. Numit vizir în 1074, a asigurat prosperitatea țării pînă în 1094, cînd a murit.
- v. De astă dată este vorba de Mostali (sau al-Mousta'li),¹ care a avut o domnie mai mult aparentă (1094—1101), fiind pus de vizir în locul fratelui său mai mare Nizar, ucis de acesta, pentru a păstra puterea pe seama sa.
- w. Ortokizii erau stăpînitorii orașului și ținutului Mordin, la est de Edessa.
- x. Vizirul al-Afdal a fost executat în 1023 de califul pus de el și ținut de el în tutelă. Vizirul următor — Mamun — fără legătură de familie cu predecesorii săi, a continuat sistemul inaugurat de aceștia.
- y. Fatimizii erau șiiți, în dușmănie cu turcii suniți.
- z. Godefroy nu a purtat decît titlul de „avocat” al Sfîntului Mormînt. După moartea sa fratele său Balduin a luat titlul de rege și a fost încoronat la Betlem la 25 decembrie 1100.
- A. Sultanul de Iconium Masud I (1116—1155).
- B. Vezi mai sus nota z.

C. Alexios a murit în Attalia, unde venise însoțind expediția tatălui său (1142). Trupul său a fost trimis la Constantinopol, fiind dat în grija fraților săi Andronic și Isac. În anul următor moare și Andronic. La moartea lui Ioan Comnenul nu era lângă el decât Manuil, ultimul dintre fiii săi.

II

IMPERIUL BUNILOR CAVALERI

16 // Dacă țelul lui Alexios — el însuși dealtminteri un vrednic cavaler — fusese să „pună la respect pe dușmani fără luptă”¹ atunci figura lui Manuil I este o apariție originală în Imperiul bizantin. El este fiul unei principese ungare, iar temperamentul său este absolut acela al unui latin [= occidental], de care se apropie și la port și la înfățișare, nemaîngăduind în jurul său portul bărbii². Dacă și împăratul Alexios este înfățișat de fiica sa, care iubește aventura cavaleriească în sine de dragul zăngănitului de arme, ca silindu-se să dea dovezi de vitejie personală, dacă ὁθητικὸς γενναῖος este pentru ea un ideal masculin³, în schimb Manuil are în cel mai înalt grad sentimentul onoarei cavaleriești, expunându-se de o sută de ori primejdiei în cursul unei campanii pentru a închina isprăvile sale ca un omagiu tinerei sale soții germane, Bertha de Sulzbach⁴ — pe care dealtminteri o înșală adesea⁵ — sau soției sale de a doua, o latină, Maria, fiica principelui Raymund⁶ de Antiohia⁷. Binecuvântarea coroanei sale este dată de patriarhii de Constantinopol, de Alexandria și de Antiohia și se oferă jocuri poporului, împreună cu distribuirii de bani⁸.

17 El își schimbă de mai multe ori calul în cursul luptei și face el însuși prizonieri, năpustindu-se asupra lor și apucându-i de păr. Calul său de luptă Arrimis⁹, de rasă arabă, acum foarte la modă, este bine cunoscut de toată armata. Biruit de turci la Myriokephalon, el se întoarce din luptă cu treizeci de săgeți înfipite în scutul său. În locul arcului și al scuturilor mici de tip asiatic, el pune să se adopte armele cavaleriești ale // latinilor. El este un mare vânător. Totodată el introduce obiceiul întrecerilor cavaleriești cu armele (*tournoi*), precum și al jocului cu mingea, purtat de două grupuri de călăreți (polo), în locul vechilor distracții orientale.

În timpul campaniilor sale, el precede sosirea sa pe câmpul de luptă¹⁰ prin sfidarea aruncată în față turcilor. El urmărește cu stindardul în mână pe dușman și schimbă mai mulți cai când aceștia obosesc; el capturează cu mîna sa pe un turc care, după ce l-a rănit cu o săgeată la picior, vrea să o

¹ Ἀμαχεῖ τῶν ἐχθρῶν κρατεῖν; Ana Comnena, I, 318—319.

² *Ibid.*, 64.

³ Vezi pasajele adunate de noi în *l'Orient et l'Occident au moyen-âge*, 171—172, și întreg acel capitul.

⁴ Choniates, 73. Kinnamos, 47. Locuitorii din Antiohia îi propuseseră pe fiica lui Bchemund; *ibid.*, 16.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, 210—211.

⁷ *Ibid.*, 60.

⁸ *Ibid.*, 196—197.

ia la fugă⁹. Se aude în toiul primejdiei strigătul său „Înainte”. El pretinde pentru el primul loc la escaladarea zidurilor unui oraș luat cu asalt și revendică favoarea de a purta steagul¹⁰. Dacă i se oferă un scut în locul celui¹¹ pierdut, el îl refuză. Când este rănit într-o încăierare el declară că este lucru rușinos să pleci din luptă fără a fi vărsat puțin sânge pentru onoarea țării¹². Nefăcînd între oameni alte deosebiri decît cele întemeiate pe vitejie, el va avea ca mare *domestikos* pe un turc Axuch^c, devenit prin botez Ioan¹³. Dar nimic nu îi este mai nesuferit decît să-și povestească isprăvile. Deși războaiele acestea au găsit meșteri care să le descrie cu penelul, el nu a avut totuși un cronicar oficial¹⁴.

El vorbește limba cehă¹⁵ și chiar fără îndoială și cea ungară și probabil puțină franceză și italiană, el care luptă în chipul „francilor” [occidentaliilor], care trimite cartele de sfidare și nu detestă nimic mai mult ca fuga, în ciuda tuturor regulilor de prudență și a stratagemelor consemnate în vechile tratate de artă militară, și cu toate exemplele în acest sens date în mai multe rînduri de Alexios^d.

18 Fratele său împărtășește sentimentele sale¹⁶. În loc de a căuta să-i uzurpe // locul^e, după obiceiul bizantin, el oferă să moară pentru el în încăierarea luptei. Împăratul este fericit cînd poate să încarce de daruri și pe inamici și să-i primească cu cinste la Constantinopol. Urmînd exemplul bunicului său, Alexios, care oferise lui Abul-Kassim^f curse de cai și spectacole de circ la teatrul lui Constantin și îl făcuse *sebastos*¹⁷, el însuși îl poartă o dată (1162) chiar pe sultanul Kilidj Arslan II^g, căruia îi oferă ospete, spectacole cavaleresti, distracții de tot felul. De n-ar fi fost teama de a-l scandaliza pe patriarh, l-ar fi dus poate și la Sfînta Sofia¹⁸. În fața acestui oaspete atît de neobișnuit el apare în port „roman”, înveșmîntat în purpură, cu lanț de aur la gît, înconjurat de Senatul său de pură paradă¹⁹.

În schimb el obține de la acela pe care încă și Alexios îl intitula *μεγαλοδοξώτατος* (prea ilustru)²⁰ un splendid tratat, care face din acest inamic primejdios „prietenul prietenilor săi și dușmanul dușmanilor săi” obligîndu-se de acum încolo să facă cuceriri pentru basileu, să supună aprobării acestuia toate actele politicii sale externe, să-i dea contingente care să lupte chiar în Occident²¹. Dar turcul, folosind pentru luptă banii bizantini,

⁹ *Ibid.*, 56, 59, 61—63, 189, 193—194. El are și cunoștințe medicale; *ibid.*, 190.

¹⁰ *Ibid.*, 108, 116.

¹¹ *Ibid.*, 178.

¹² *Ibid.*, 128, 133. El era stăpînit de acea patimă *λατινική κορόζα* despre care pomenesc Choniates, 52, și care este *minia*.

¹³ *Ibid.*, 65.

¹⁴ Kinnamos, *καύχησις ἀγεννής* (fala lipsită de noblețe); p. 62.

¹⁵ *Ibid.*, 219.

¹⁶ *Ibid.*, 51, 62.

¹⁷ Ana Comnena, I, 310.

¹⁸ I s-a atribuit lui Constantin, fiul turcului Azzedin, întemeierea mănăstirii Cutlumuze de la Muntele Athos; Langlois, *Mont Athos*, 23.

¹⁹ Kinnamos, 204—208.

²⁰ Ana Comnena, I, 433.

²¹ *Ibid.*, 207—208. Turcii care cer botezul, ca un oarecare Ioan Ises; *ibid.*, 238. Tot astfel Manuel Isac; *ibid.*, 298—299. Cf. *ibid.*, II, 200. Despre turcul Pupakis, Kinnamos, 48. În „Alexiada”, I, 321, botezul lui „Elchanes” (ilkhan). Mulți turci cunosc l. greacă și o vorbesc, *ῥωμαῖζοντες*, *ibid.*, 361 ș.u. Ei salută pe împărat în tabără; *ibid.*, II, 337.

19 nu-și ține făgăduiala privind cuceririle sale ²² decât după intervenția energetică a lui Manuil, care a trimis îndată 6 000 de soldați în aceste regiuni. Asupra acestor // teritorii astfel obținute, împăratul colonizează creștini cum făcuse tatăl său ²³. Unul din cumnații săi este Cezarul Roger ^h de Capua ²⁴, normand, care pare să fi avut, la aflarea morții socrului său Ioan, ideea să pună a fi proclamat de către latinii din armată împărat la Constantinopol. Contele Alexandru de Gravina este însărcinat în mai multe rânduri cu misiuni importante ²⁵.

Chiar în trecutul propriei sale familii Manuil a trebuit să găsească exemple de spirit cavaleresc. Un principe Ioan, fiul lui Isac ⁱ, provoacă la o luptă în doi pe un latin, căruia trebuie să-i cedeze calul său arab, după porunca unchiului său, împăratul [— Ioan II Comnenul], dar, cum i se interzice această luptă, el preferă să treacă la turci, decât să rămână printre ai săi după această jignire ²⁶.

Maria ⁱ, Tzismena, fiica lui Manuil, este logodită mai întâi cu un principe ungar. A mai fost vorba de o căsătorie cu regele Gulielm al Siciliei și în cele din urmă a fost măritată cu un marchiz de Montferrat ²⁷. Balduin ^k, fratele împărătesei Maria, a luptat alături de împărat la Myriocephalon.

Toată politica lui Manuil, vădind mai bine tendința afirmată încă sub Alexios, se inspiră din sentimente și idei care nu seamănă deloc cu cele ce cîrmuiseră de șase veacuri încoace această bătrînă lume a Bizanțului, în vreme ce ele nu se deosebesc deloc de ceea ce formează baza, spiritul, scopul vieții în feudele din Occident. Chiar și ideea fundamentală a veșniciei, a superiorității neasemuite a Imperiului, formă naturală a lumii civilizate, se manifestă uneori într-un mod care vădește caracterul serios și adînc al schimbării care se produsese.

20 // Manuil nu mai vrea să recucerească Orientul; el nu crede că e de datoria sa să încerce acest lucru. El aspiră doar să obțină recunoașterea pretutindeni și din partea fiecăruia din stăpînii Asiei fărămițate a vechilor sale drepturi incontestabile, firește, de suveran, în forma cea nouă a suzeranității feudale. Această suzeranitate îi ajunge, el nu înțelege să treacă mai departe.

Astfel el atacă, îndată după suirea sa pe tron, Antiohia ²⁸; totuși principele Raymund vine la Constantinopol și se recunoaște vasal; nu îi trebuie nimic mai mult aceluia care ar fi fost el însuși duce de Antiohia, dacă nu ar fi avut norocul să devină împărat.

Turcii de sub emirii din Asia Mică își reîncep prădăciunile: Manuil se răzbuună crunt, punînd să fie uciși toți ai lor pe care îi ținea prizonieri. El bate la porțile de la Iconium, trimițînd o sfidare sultanului și cerînd să fie hotărît locul luptei; el urmărește cu cuvinte de ironie pe turc care fuge învins.

²² *Ibid.*, 290. El ocupă de asemenea, împotriva fratelui său „Sanisan“ (Şahinşah), Gangra și Angora, apoi și Amasia (*ibid.*, 291). Manuil va sfîrși prin a-l susține pe Şahinşah (*ibid.*, 295).

²³ *Ibid.*, 297. Neocceazarea se adaugă teritoriilor redobîndite; *ibid.*, 299.

²⁴ Kinnamos, 36—37.

²⁵ *Ibid.*, 67.

²⁶ Choniates, 48—49; Kinnamos, 56. Soția sa turcoaică luptă pe zidurile unui oraș asediat; Choniates, 72.

²⁷ *Ibid.*, 221—222.

²⁸ Kinnamos, 30 ș.u.

Soția sultanului pusese să fie pregătită hrană pentru primirea oamenilor din „Rum“ și iată că pe ziduri apare fiica lui Masud, care se măritase cu o rudă fugită¹ a împăratului, ca o tină ră castelană venită să aducă scuze învingătorului, iar el însuși este întocmai ca Sf. Gheorghe al legendei în fața fiicei împăratului. Imperialii s-au mulțumit să devasteze împrejurimile Capitalei turcești, dar șeful lor i-a oprit de a se atinge de mormântul mamei adversarului său și chiar și de celelalte morminte din cimitirul musulman²⁹.

Însă turcii primind întăriri, bizantinii au fost învinși. Dar Manuil a refuzat pacea care i se oferea în aceste împrejurări. El nu a acceptat-o decât după o nouă campanie contra sultanatului de Iconium: s-a mulțumit cu restituirea locurilor recent ocupate de inamic. Armeanul Toros^m din Tarsos se revoltă, biruie pe vicarul imperial și se aliază cu turcii. Noul principe al Antiohieiⁿ năvălește în insula Cipru, // baza dominației „romane“ în aceste regiuni. Aceasta constituie o ofensă, Manuil sosește, pune pe fugă pe Toros, intră în Antiohia, judecă diferendul dintre Renaud și patriarhul său, impune principelui un alt cap al bisericii, un grec^o și somează pe regele Ierusalimului să se înfățișeze înaintea sa. Antiohienii nu au uitat multă vreme spectacolul strălucit al intrării triumfale a acestui împărat înveșmîntat în aur, încoronat, scînteind de pietre scumpe, precedat de doi principii pășind pe jos și avînd în suita sa pe regele „francilor“^p urmînd călare, fără fast, ca un simplu cavalier oarecare³⁰. Manuil a rămas opt zile în Antiohia, și în acest răstimp, în virtutea dreptului său suprem, nu a funcționat nici un alt scaun de judecată decât al său. Sudanul^{p bis} eliberează prizonieri și trimite daruri împăratului. Pe drum turcii îi oferă merinde³¹.

Curînd, împăratul cere tuturor vasalilor săi contingentele la care erau obligați, spre a-i pedepsi pe turci pentru că i-au răpit orașul Laodiceea. Atunci sultanul^r se supune; el vine la Constantinopol și gustă din plăcerile marelui oraș, unde Manuil desfășoară pentru el toată ostentația fastului său: purpura imperială, podoabele de aur, nestematele coroanei. Il orbește cu strălucirea sa pe barbar împreună cu „megistanii“ lui. O mare împăcare între dinastia Asiei Mici se realizează astfel în Capitala imperială, care este pentru Manuil cea a lumii³².

Cînd Sudanul se dovedește fără credință, atunci împăratul cavalier coboară în Egipt, luînd contact cu acest pămînt pierdut de aproape cinci sute de ani și însoțit de vasalii săi din Ierusalim, el asediază Damietta [1169], unde cronicarul isprăvilor sale nu uită să pomenească de biserica Fecioarei, ridicată pe locul unde aceasta se odihniise în cursul fugii în Egipt³³. Cînd turcii se răscoală^s în Asia, el merge în persoană contra lor, chiar de ar fi să sufere rușinea // unei grozave înfrîngerii, ca cea de la Myriokephalon³⁴. Dar pentru un om ca acesta războiul nu poate să se oprească acolo. Manuil, în ciuda vîrstei sale, va porni o nouă campanie, de astă dată el e victorios^s și încheie generos pacea fără a pretinde nimic.

²⁹ *Ibid.*, 45—46.

³⁰ *Ibid.*, 183 ș.u.

³¹ Kinnamos și Choniates. Cf. Iorga. *Gesch. des osm. Reiches*, I.

³² Choniates, 154—157.

³³ Kinnamos, 278 ș.u.; Choniates, 212—218.

³⁴ Choniates, 231 ș.u. Alte izvoare în Vasiliev, *op. cit.*, II, 72.

Dar de-a lungul tuturor acestor fapte, tuturor acestor cavalcade ce sînt aproape cu neputință de urmărit, nu există ură. Totul împreună nu este decît o strălucită succesiune de întreceri cavalierești. După Myriokephalon, sultanul trimete împăratului un cal de Nyssa, cu frîu de argint ³⁵ și o sabie, și împăratul răspunde printr-o sumă de aur și un veșmînt de purpură. Manuil a pus să fie omisă de către biserică sentința împotriva dumnezeului islamului ³⁶, dar fără a cruța tot astfel și pe Profet și descendenții lui. Ne amintim de scrisoarea adresată de „sultanul Persiei” lui Alexios, cerînd pe fiica împăratului pentru fiul său și oferindu-i Asia Mică și Antiohia ³⁷.

Dar trebuie să ne întoarcem într-o vreme anterioară acestor evenimente și anume în vremea cînd sosesc capii cruciadei a doua ³⁸; Conrad [III], care își zice împărat și Ludovic [VII], care poartă titlul de rege al Franței ¹. Ei sînt „barbari creștini” care vor fi primiți potrivit cu rangul lor. Turcul Prosuch îi va însoți, ca odinioară pecenegii pe primii cruciați, pentru a feri satele Imperiului de prădăciunile lor. Dacă se iscă vreun diferend și se varsă sînge, atunci „turcopolul” — potrivit poruncii primite — va porni contra lui Frederic de Hohenstaufen, propriul nepot al împăratului occidental [Conrad III]. Dacă ploile primejduiesc pe acești oaspeți certăreți, îndată Manuil le vine în ajutor. El îl invită pe Conrad la Constantinopol, apoi cum acesta se opune ¹, el îl silește în cele din urmă să treacă în Asia Mică. La rîndul său, regele // 23 Franței ¹ este primit la palat, dar trebuie să se mulțumească cu un scaun mai puțin înalt ca acela al împăratului într-adevăr „roman”. O dată mai mult Constantinopolul poate să vadă pe un oaspete ales, căruia i se arată cu orgoliu orașul minunat. În zadar cronicarul latin Odon de Deuil improașcă cu venin această Capitală, un oraș fără asemănare în care Godefroy de Bouillon se plecase în fața lui Alexios înveșmîntat în purpură și brocart de aur ³⁹. Acela care descrie frumosul parc din afara zidurilor, grotele, lacurile și reședințele de vară, care stăruie asupra Sfintei Sofii, a Palatului lui Constantin, a aceluia al Blachernelor de marmură tot, cuprins de jur împrejur între ziduri, „cu aur și zugrăveli peste tot”, subliniază fără dreptate caracterul vulgar al întregului, sărăcimea maselor, lipsa de siguranță: „Un oraș murdar, infect și condamnat în mai multe din cartierele sale unei nopți veșnice. Căci bogații acoperă străzile cu clădirile lor și nu lasă săracilor și străinilor decît murdărie și întunec. Asasinatele, furturile și alte crime care fug de lumina zilei sînt frecvente aici și nici nu poate fi altfel căci sînt aproape tot atîți stăpîni, cîți bogați și atîți bandiți cîți săraci; fiecare ticălos a dat deoparte orice teamă și orice rușine, căci crima nu este pedepsită și bezna apără pe făptaș de vindicta publică” ⁴⁰. Mai tîrziu protestările engleze contra felului primirii cruciaților cruciadei a treia ⁴¹ vor fi tot atît de pătimașe.

³⁵ Ἀργυροχάληνον Νισαῖον; Choniates, 245. Dar este adevărat că turcii mutilează morții; *ibid.*, 247.

³⁶ *Ibid.*, 278—279, 284—285.

³⁷ Ana Comnena, I, 314.

³⁸ Pentru care vezi Kinnamos, 67 ș.u.

³⁹ Albert de Aix-la-Chapelle.

⁴⁰ În Bouquet, XII; Migne, *P.L.*, LXXXV, c. 1201; cf. *ibid.*, 996—998.

⁴¹ William de Newbridge, ed. Oxford, 1719, 68 ș.u.

Cînd Conrad se reîntoarce, dezamăgit ^v, el află o primire asemănătoare celei a regelui Franței și corăbiile Imperiului îl transportă ca pe un simplu pelerin al Locurilor Sfinte ^w.

- 24 Cînd Ludovic, la reîntoarcere, folosește vase normande ^x, el este atacat fără șovăire de flota imperială ⁴². Roger, rege al Siciliei prin grația // papii, se face rege ^y al Italiei ⁴³, dar ca un fel de imitație de împărat bizantin, avînd cancelaria sa greacă și cultivînd în ctitoriile sale arta care se formase în Orient ⁴⁴. În timpul domniei împăratului Ioan Comnenul (1118—1143), el cere pe fiica acestuia pentru fiul său, în condiții de egalitate ⁴⁵. Întîmpină un refuz. După moartea sa, fiul său Gulielm I ocupă insula Corfă, se înfățișează înaintea Monembasiei, jefuiește Corintul, Eubeea, Teba și revine încărcat de pradă, aducînd numeroși prizonieri, meseriași și torcătoare de mătase, pe care le așază în regatul său ⁴⁶. Amiralul Kontostephanos moare încercînd să reia insula Corfă, care va fi totuși cucerită ⁴⁷.

Venețienii, care vor pentru ei Dalmația, care s-au certat și împăcat apoi cu împăratul Ioan și pe care Manuil îi va goni foarte curînd din statele sale ⁴⁸, nu mai sînt „sclavi” credincioși ai Imperiului ^z. Dar afrontul trebuie pedepsit. Deși o flotă siciliană vine în fața Constantinopolului, vasele bizantine conduse de Manuil însuși vor relua insula Corfă.

Normanzii instigă atunci contra Bizanțului pe marele jupan sîrb ^A. Acest principe reprezintă cu totul altceva decît ceilalți de un neam cu el grupați pe țărmul („Primorie”, „Maritima”) din fața Italiei și în jurul scaunului arhiepiscopal de la Antivari. O jupă, cea de la Ras (Ράσος), la poalele Pindului, s-a emancipat și a adunat sub autoritatea unei dinastii întreprinzătoare tot pămîntul sîrbesc din raza sa de acțiune ⁴⁹.

- 25 Supremația ^B // bizantină este, firește, recunoscută, și luptători de ai acestui șef, Nemanja, înarmați cu lăncile și scuturile lor lungi, se vor bate contra ungarilor ^C din nord, a căror înaintare rapidă se va impune atenției în curînd ⁵⁰.

În 1190 fiul al doilea al ^D lui Nemanja — care sub influența vecinătății cu Ungaria își spune Ștefan, în vreme ce cealaltă dinastie luase de la Roma pontificală numele Sf. Petru — va primi de soție pe prințesa „romană”

⁴² Choniates, 178—179. Cf. B. Kugler, *Studien zur Geschichte des 2. Kreuzzuges*, Stuttgart, 1866; același, *Analekten zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, Tübingen, 1883; Νέος Ἑλληνομνημον, XI, 112 ș.u.

⁴³ Περινοών και Ἱταλίαν πᾶσαν; Kinnamos, 96. Vezi F. Holzach, *Die auswärtige Politik des Königreichs Sicilien vom Tode Rogers II bis zum Frieden von Venedig, 1154—1177*, teză, Basel, 1892.

⁴⁴ Iorga, *Orient et Occident au moyen-âge*.

⁴⁵ Kinnamos, 91—96.

⁴⁶ Dar acel Roger dă „Novele” în l. greacă. Vezi Ant. Monferratos, Ἡ ἐλληνικὴ νεαρά τοῦ βασιλεῶς τῶν Νορμάνων Ῥογήρου τοῦ δευτέρου ἐνῆ 1150, in Ἑπετηρίς a Universității din Atena, 1912.

⁴⁷ Kinnamos, 96—101, 115 ș.u.

⁴⁸ Iorga, *Veneția* (cit. ant.).

⁴⁹ Alberic, in M.G.H., XXIII, 886; Viața lui Nemanja, de Domentian; Viața Sf. Sava, ed. Danicić; Viața Sf. Simeon, ed. Šafarik; Allatius, Viața Sf. Dimitrie de Ioan Stavraciuc; Stanojević, *Vizantia i Srbi*, I, Novisad, 1903; Vladan Georgević, *Srbija i Grčka*, Belgrad, 1923; Radojić, in „Glasnik” din Belgrad, II (1906), 1—13.

⁵⁰ Kinnamos, 12, 27; Choniates, 23.

Evdokia^E, fiica lui Alexios [Anghelos], pe care o va alunga^F mai târziu pentru bănuiele de adulter, în cămașă sfîșiată, după obiceiul poporului său. Ea va fi condusă de Ulkan, fratele^G dușman al lui Nemanja, la grecii din Durazzo⁵¹. Capitala lui Ștefan a fost atunci^H arsă de împărat⁵² și Nișul^I anexat Imperiului⁵³. Bizantinii se și gîndesc la Croația și, mai aproape, la Cattaro, un port la mare⁵⁴. Într-o serie de expediții sîrbești Manuil a avut în față pe un Primislav, un Beloš prieten al ungarilor. Un Desa [= Nemanja] este impus de Bizanț și prestează jurămîntul de credință la Niș. Acest principe se va gîndi la o căsătorie cu o germană^J, stîrnind mînia suzeranului său care îl ține prizonier. „Arhiijupanul“, a cărui autoritate se oprește la granița Bosniei⁵⁵, are acum patronajul asigurat al normanzilor. Dar el nu îi dorește acasă la el, în Balcanul său⁵⁶. La Constantinopol același șef sîrb^K va cere iertare cu picioarele și brațele goale și cu funia de gît⁵⁷.

26 // Împăratul arzînd Capitala acestui rebel l-a constrîns să se supună și să se oblige să trimită contingentul său de trupe în războaiele din Occident, ca și în cele din Orient⁵⁸.

Dar mai mult încă, depășind limitele acestui focar bizantin din Balcani, dregători imperiali se vor duce^L mai târziu contra normanzilor în Italia, ei vor aduna acolo mercenari, vor cuceri o poziție după cealaltă, vor folosi toate mijloacele și dacă totul se va termina printr-o înfrîngere, ea va veni după secătuirea și devastarea țării dușmane. Pînă la capăt flota imperială va rămîne neatinsă în vecinătatea vechiului dușman neîmpăcat.

Ungurii⁵⁹ începuseră, ca toți ceilalți barbari, prin a fi clienți ai Bizanțului. După ce au împrumutat de la slavii Dunării de mijloc sistemul militar și politic al voievozilor și de la avari pe acel al „banilor“ (în vorbirea slavă: „pan“), au căutat la curtea imperială pe primii lor convertitori. Ca Olga din Rusia, care aflase acolo tot atunci credința cea adevărată, doi șefi maghiari, Bolosudes și Gylas (Gyula), au primit acolo botezul și au adus cu ei pe episcopul grec Hieroteu⁶⁰. Curînd, sub influența acelorași slavi, predecesorii lor, națiunea a avut un rege care s-a numit király, după cuvîntul morav kral, reproducînd numele lui Carol cel Mare. De la armata cuceritoare, organizată pe cete, s-a trecut la noțiunea teritoriului de origine franco-romană. Mai lipsea încă legitimitatea. Papa i-a dăruit-o lui Vajk [de la Vlk, în limba slavă: lup], pentru a-l smulge Bizanțului, ceea ce nu putuse realiza cu Bogor-Boris al bulgarilor. Sub noul său nume // de botez, Ștefan, acesta a ajuns rege apostolic cu misiune de cruciadă. Nu se va ști niciodată care au fost condi-

⁵¹ Mihail Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjévekovanoj Srbiji*, Belgrad, 1926 (despre prințese bizantine măritate în Serbia), cit. și la p. 139, n. 1.

⁵² Kinnamos, 103.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Choniates, 206 ș.u.

⁵⁵ Kinnamos, 204, 214.

⁵⁶ *Ibid.*, 104. Despre ajutoarele cerute de Manuil în Asia, *ibid.*, 199.

⁵⁷ *Ibid.*, 101–102, 119 ș.u., 287–288.

⁵⁸ *Ibid.*, 109–113.

⁵⁹ Teofilact Symokatta menționează încă din vremea lui Mauriciu „Ogor“-ii subjugăți de turci (283). În Analele Carolingiene, în 896, este vorba de „Avari qui dicuntur Ungari“ cu care Imperiul încheie pace, trecîndu-i peste Dunăre „in regnum Bulgarorum“.

⁶⁰ Kedrenos-Skylitzes, II, 328. Cf. *ibid.*, 329. Ei sînt sarmații lui Attalates, goții lui Psellos.

țiile în care a fost acordată, la sfârșitul secolului XI, sub împăratul Mihail (1075), o nouă coroană bizantină unuia din acești regi creștini, care avuseseră de întâmpinat timp de un secol întreg puternica rezistență a celor rămași credincioși vechiului păgânism. Coroana poartă pe ea portretele în smalt ale lui Mihail și Constantin, fiul său, precum și cel al regelui (kral-király) Geysa, numit în legenda ce-l însoțește „Geovitz despotul, rege pios al Turciei”⁶¹.

Dar încă din această vreme regalitatea binecuvîntată de Roma pentru Ungaria, înlocuia după moartea regelui croat Dimitrie Svonimir, dinastia slavă din Sirmium, încoronarea pentru Dalmația făcîndu-se cu asentimentul împăratului Alexios de către clerul latin la „Beograd”, cetatea cea albă a Adriaticii⁶². Regii maghiari, luînd deci titlul de suzerani ai Croației și ai Dalmației, îi vor adăuga mai târziu și pe cel de „rege al Ramei”. Micii prinципi sîrbi de pe Dunăre și din Bosnia vor prefera sprijinul acestora tiraniei bizantine.

Încă și al treilea Comnen, Ioan II, se opusese expansiunii acestor „huni”, folosind mijlocul abil de a adăposti pretendenți de felul lui Almoș. El a sfîrșit prin a se însura cu sora acestui client, cea prințesă a Ungariei care a devenit pioasa împărăteasă ortodoxă Irina, întemeietoarea mănăstirii Pantocratorului⁶³. Ca să se răzbune, regele vecin a atacat Belgradul, care nu i-a putut rezista și a folosit pietrele zidurilor pentru a-și clădi de cealaltă parte a Dunării cetatea Zeugma // (care este Zemun-Semlinul de mai târziu) și pe care nu va întîrzia Manuil să o distrugă⁶⁴.

Pentru această Dalmație, pentru Sirmium, începe un război între Manuil și rudele sale din Ungaria. Cavaler adevărat, el vrea să susțină și cauza acestui membru al dinastiei Arpadiene, care se refugiase în Imperiul său; mai târziu el va căuta să-l impună pe principele Bela, care s-a înșurat cu sora împărătesii și poartă împreună cu titlul de despot, noul nume de Alexios. În jurul Semlinului, Belgradului, Braničevo-ului și pînă în depărtatele văi moldovene locuite de români⁶⁵ se produc atacuri contra ungurilor < din armata > regelui

Principii ruși de Halici au încheiat cu acest prilej alianța cu împăratul⁶⁶, căruia i-au rămas credincioși. Căci în cealaltă Rusie creștină, mîndră de biserica Sf. Sofia de la Kiev, de arta sa de adopțiune, de monedă sa cea bună, cu inscripția pe jumătate slavă, jumătate greacă, de vitejia „drujinei” sale militare, Imperiul care se socotește asemenea unui suzeran înțelege să pătrundă și el. S-a observat cu dreptate că după crearea de noi centre, ca

⁶¹ Γεωβίτζ Δσ. πιστός κράλης Τουρκίας, în Marczali, *loc. cit.*, 105 (cf. pl. în culori în fața titlului); Adamantios, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, ed. 2-a, Atena, 1920, 168.

⁶² Regele Coloman scrie el însuși: „Postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia”, Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Agram, 1904, 9. Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques*, 115 și nota 2. Vezi Šišić, *Dalmacija i ugarskohrvatski kralj Koloman*, Zagreb, 1909.

⁶³ Vezi Hergès, în „É.O.”, II, 70 ș.u.

⁶⁴ Kinnamos, 9–13. Nouă redobîndire a Zeugmei, *ibid.*, 115.

⁶⁵ *Ibid.*, 260.

⁶⁶ *Ibid.*, 115, 232 ș.u. Pentru „Tauroscitul” rus Vladislav pe Dunăre, în locul unui Βασιλικας, fiul lui Gheorghe, *ibid.*, 236–237.

Haliciul și depărtatul Suzdal, politica marelui Comnen a recunoscut prieteni în acești principii, iar în falnica Rusie kieviană, a văzut o rivală, aproape o dușmană. Dealtminteri marele cneaz Vladimir Monomahul își amintea în 1116 de rolul jucat cu un secol mai înainte de Sviatoslav⁶⁷. Și sub Alexios, un alt principe rus, Mstislav, ar fi avut cu bizantinii raporturi de rudenie⁶⁸. Principele polon care s-a luptat pentru stăpânirea Kievului, marele rege Bolcslav Chrobry, // se prefăcuse odinioară (1018) că ar închina stăpânirea
29 aceasta Imperiului⁶⁹. De fapt ceea ce urmărea mai ales Manuil, era să împiedice pătrunderea ungară spre Carpații Orientali și luarea în stăpânire a ceea ce s-a numit în Occident „Galiția”, unde regele „apostolic” al Ungariei avea misiunea de a propaga crezul latin.

S-ar părea că s-au reîntors vechile vremuri ale războiului avarilor pentru Sirmium și Singidunum. Un ducat de Niș și de Braničevo a fost creat pentru apărarea acestei frontiere⁷⁰, de-a lungul căreia povestitorii primei cruciade par să înfățișeze autonomii locale, mai ales de la Belgrad pînă la Niș, și de fapt ungerii au trebuit să renunțe pentru moment la visurile lor de dominație asupra litoralului adriatic. La fiecare provocare din partea lor împăratul a răspuns printr-o nouă campanie⁷¹. După cum decurg aceste războaie de frontieră, regii Ștefan III, Ladislav și acel partizan al Bizanțului, se vor înălța⁷² sau coborî de la putere⁷³. Războiul nu a încetat decît cu venirea la tron a lui Bela, fostul despot și Cezar Alexios care, logodit cu fiica împăratului Manuil, Maria⁷⁴, și legat de Imperiu și prin jurămîntul prestat de el la plecare, a pus capăt incursiunilor obișnuite în Sirmium și în Dalmația⁷⁵ M.

Dar pentru a înțelege această politică față de Ungaria, nu trebuie pierdută din vedere originea ungară, prin mama sa, a celui care, intitulîndu-se
30 după obiceiul roman // *Hungaricus*⁷⁶, a visat să-și supună Ungaria întreagă, așa cum va voi în secolul XVI, pornind din același Constantinopol, Soliman Magnificul, sultanul osmanliu.

Acești pretendenți pe care îi adăpostea și îi sprijinea, erau rude din care voia să facă vicarii săi, un fel de „exarhi” încoronați. Și acest amestec de sînge bizantin cu cel arpadian îi va da lui Andrei II visurile sale de cuceriri în Orient.

Manuil a jucat chiar un oarecare rol în treburile Italiei, în lupta înverșunată între papa Alexandru III și marele împărat al Occidentului — un simplu rege barbar după părerea bizantinilor — Frederic Barbarossa. El a purtat o corespondență activă cu factorii acestui grandios conflict; a trimis

⁶⁷ Vernadski, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*, în „Byz.”, IV, 269 ș.u.

⁶⁸ Despre „Mstislavna” cf. K[urtz], în „B.Z.”, XII, 686—687; S. Papadimitriou, în „V.V.”, XI (1904), 73—98.

⁶⁹ Vezi Thietmar, ed. Kurze, 258; Halecki, în „Byz.”, VII, 44 ș.u.

⁷⁰ *Ibid.*, 113—121, 124, 131; Choniates, 133, 177—178.

⁷¹ Kinnamos, 132 ș.u.; Choniates, 134.

⁷² Vezi Thallóczy, *Béla III és a magyar ivadalom*, Budapest, 1907.

⁷³ Kinnamos, 202—203, 204, 214, 221, 224, 227, 231, 236—237, 241, 245, 248—249, 257 ș.u., 263, 265, 270 ș.u.; Choniates, 164—165, 168 ș.u.

⁷⁴ Kinnamos, 214—215. Cf. comunicarea lui Moravcsik în rezumatele publicate de Comit. Congr. Intern. de Studii Istorice de la Varșovia în 1933.

⁷⁵ Kinnamos, 286—287; Choniates, 221.

⁷⁶ Zach. von Lingenthal, *op. cit.*, III, 485: Οὐγγρικός.

și a primit emisari; la un moment dat a așezat o garnizoană bizantină în orașul Ancona: acesta a fost scopul în care a fost creat un „domestikos al Orientului și al Occidentului”⁷⁷. Ca răspuns la vizita ostilă^N a regilor Celor Două Sicilii, a pus să fie ocupat de către falși pelerini orașul Bari — care a fost apoi ras la pământ ca pedeapsă de regele Gulielm I „cel Rău”, fiul lui Roger — și s-a bătut pentru orașul Brindisi⁷⁸.

S-a crezut că ar fi existat un schimb de scrisori cu Frederic Barbarossa, care era atât de încurcat în războaiele italiene și chiar coborât uneori la nivelul militar al orașelor contra cărora se lupta. Trebuie să vedem un simplu exercițiu de stil în acea scrisoare pomenită de Otto de Freisingen, în care Frederic ar fi declarat că și acest „regat al Greciei” îi aparține. Dimpotrivă, a existat o cerere în căsătorie la Constantinopol din partea lui Frederic (era vorba pentru el de fiica sebastocratorului Isac)⁷⁹ și o alta mai târziu, pentru
31 fiul său, iar „Analele din Colonia” pretind că Manuil ar fi cerut o // prințesă din aceste regiuni pentru „nepotul” său Petru. Nepoata lui Manuil, Teodora^O, a fost cerută pentru Henric, fiul lui Frederic⁸⁰.

Dar au existat negocieri reale, foarte reale, mai mult politice decât sincere, cu papa. În materie de dogmă Manuil era perfect indiferent și cerea doar ca clericii care se luaseră la ceartă să binevoiască să se potolească, pentru că în caz contrar el va convoca un conciliu general⁸¹ sub președenția sa și cu participarea papii⁸². Cîteva personalități politice din Occident, chiar și cardinali, au crezut, sau mai degrabă s-au prefăcut a crede, că împăratul din Roma-nouă era singurul împărat adevărat. În tot cazul el ar fi fost mai puțin supărător ca celălalt pentru interesele Sfîntului Scaun, căruia i-ar mai fi adus darul strălucit și cheazăia liniștitoare a Unirii bisericilor⁸³. Dar această intervenție și aceste proiecte nu puteau avea decât o durată foarte scurtă, căci o împăcare se impunea între cele două autorități supreme ale lumii latine. Occidentali, în ciuda tuturor protestărilor unor factori izolați sau interesați, nu iubeau pe „greci” poate și pentru că nu puteau adopta punctul lor de vedere și înțelege condițiile lor de existență și păstrarea neclintită în veci a unui anume ideal⁸⁴.

32 Pentru îndeplinirea unei opere atât de vaste, Manuil s-a folosit nu // numai de mijloacele militare și financiare transmise de tatăl său, atât de

⁷⁷ Kinnamos, 102. Cf. povestirea acțiunii de la Ancona, publicată de Muratori, precum și Choniates, 125 ș.u.

⁷⁸ Vezi alături de lucrările lui E. Curtis (în limba engleză) și E. Caspar (în limba germană) despre Roger II, Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie*, 1907, 2. vol.

⁷⁹ Kinnamos, 135.

⁸⁰ Kinnamos, 236. O nepoată de frate ajunge soția regelui de Ierusalim, Balduin (Baudouin); *ibid.*, 238. Philippa, sora împăratului, s-a măritat cu Andronic Comnen; *ibid.*, 259. Regele Ierusalimului la Constantinopol, *ibid.*, 280.

⁸¹ Dräseke, *Bischof Anselm vom Havelberg und seine Gesandtschaftsreise nach Byzanz (1176)*, în „Zs. für Kirchengeschichte” (1909), 154, 160—181. Petit, *Documents inédits sur le concile de 1166*, în „V.V.”, XI (1904), 465—493; Loparev, *ibid.*, XIV (1907), 334—357; Νέος Ἑλληνομνημων, XI (1904), 94—128, 241—254.

⁸² Kinnamos, 275—278.

⁸³ Pentru politica religioasă a lui Manuil, vezi și diploma sa publicată în Νέος Ἑλληνομνημων, XIII, 322 ș.u.

⁸⁴ Vezi Kap Her, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, Strassburg, 1881.

grijuliu de soldații⁸⁵ săi, ci și de cele datorate unor creații proprii. Trupe de sirbi și de unguri sînt trimise contra turcilor⁸⁶.

Așadar, era foarte pestriță armata marelui Comnen, în care erau reprezentate toate rasele fără deosebire. Împăratul recurge pînă și la pelerinii pe care îi găsește într-un rînd la Rodos⁸⁷. Garnizoana de la Tesalonic era compusă și din iberi caucazieni și din acei „alani” de la Dunăre, printre care se aflau fără îndoială și români⁸⁸. În rîndurile luptătorilor contra turcilor din Asia se află latini și se află „sciți” de la aceeași Dunăre⁸⁹. În clipele de primădie se proceda la adunarea asiaticilor, a paflagonienilor și a țăranilor, a acelor Ῥωμαῖοι ὑπόφοροι (sclavii romei), care ar fi fost socotiți ca „sclavi”⁹⁰. Cu un împărat care împrumutase de la unguri și pe Palatinul⁹¹ lor, este explicabil să se fi introdus și săbiile latinilor⁹², în timp ce barbarii aduceau și ei steaguri cu balaurul „cu gura de aramă”, ca în armatele regelui dac din vechime, Decebal⁹³. De la occidentali se adoptă lăncile lungi și scuturile late. O cavalerie după chipul acelor se și organizează, împăratul năzuind să fie el însuși modelul pe care să-l imite toți și în acest scop poruncește să se facă întreceri cavaleriești (*joûtes*), ca acelea în care un prinț din familia imperială, luptînd ca un latin, s-a ales cu pierderea unui ochi. Marile vînători ale Curtii slujesc unui scop identic. Se imită pînă și costumele latinilor⁹⁴. Niște τζουλούκονες cu nume ciudat slujeau ca „valeți”⁹⁵ // în aceste trupe invadate de negustori asiatici⁹⁶. Se întîmplă uneori ca această adunătură să se risipească de la sine⁹⁶.

Pentru a hrăni aceste bande de cuceritori, dintre care călăreții își aveau solda așezată asupra unor sate⁹⁷ (întocmai ca mai tîrziu sub osmanlii), se recurgea la măsuri de o fiscalitate excesivă. Registre de o precizie desăvîrșită fixau veniturile funcționarilor⁹⁸. Li se distribuiau mercenarilor „darurile”⁹⁹ de la țărani”¹⁰⁰. Eustatie de Tesalonic, panegiristul lui Manuil, se plînge că ar fi fost din nou știrbite bunurile bisericii¹⁰⁰. În momentul chiar cînd se deschidea succesiunea lui Manuil s-a și cerut de fiecare casă, ca dar de domnie nouă, suma de doi ducați (χρῆσινοι)¹⁰¹. „Kapnikon-ul” se pretinde cu atîta asprime, încît oamenii din Corfû preferă să-și încredințeze soarta lor normanzilor¹⁰².

⁸⁵ Choniates, 103.

⁸⁶ Kinnamos, 199.

⁸⁷ *Ibid.*, 312.

⁸⁸ Choniates, 446.

⁸⁹ *Ibid.*, 230.

⁹⁰ Ὡς ὑπηρετοῦν ἐν σχήματι δοῦλων; *ibid.*, 273. Despre φόροι (birurile) lor, *ibid.* Despre „paflagonieni”, *ibid.*, 319; Ana Comnena, III, 236.

⁹¹ Choniates, 312.

⁹² *Ibid.*, 458.

⁹³ *Ibid.*, 519.

⁹⁴ Kinnamos, 125—126, 129.

⁹⁵ *Ibid.*, 49.

⁹⁶ Kinnamos, 298—299.

⁹⁷ *Ibid.*, 273.

⁹⁸ Δημόσιοι τόμοι; *ibid.*, 306.

⁹⁹ Τῶν παροίκων δωρεαί; *ibid.*, 272. Alanii cîntre normanzilor, *ibid.*, 471.

¹⁰⁰ *De Thessalonica capta*, 510.

¹⁰¹ Ana Comnena, III, 33.

¹⁰² Choniates, 97.

Dar ceea ce însuflețește toate aceste elemente, este plăcerea de a înfrunta primejdia și un sens al onoarei, care nu existau sub Alexios, când generalii învinși puteau fi biciuți sau plimbați în Constantinopol îmbrăcați în haine muieresti, călare pe un măgar ¹⁰³. Caracterul religios și chiar superstițios al campaniilor a dispărut: chiar dacă se mai primește binecuvîntarea Fecioarei la Sf. Sofia ¹⁰⁴, nu se mai vede, ca sub piosul tată al lui Manuil, crucea purtată înaintea carului de argint al basileului ¹⁰⁵. Și totuși
 34 este același împărat care duce // la Constantinopol piatra pe care a fost depus trupul lui Hristos ¹⁰⁶.

O flotă permanentă trebuia să staționeze în fața orașului Bari, o alta naviga între Epidamn^s și Eubee ¹⁰⁷. Vestiarul Ioan, un favorit care poartă coturni^s verzi, nu mai admite ca insulele să furnizeze vasele, sau ca „stratiile marinei” (πλεωστικαὶ στρατεῖαι) să fie vărsate arsenalului; totul merge la Tezaur ¹⁰⁸. Imperialii, chemați de un normand, Basseville, care voia să uzurpe puterea, au ocupat un castel unde au proclamat numele lui Manuil. Au ajuns să intre în Trani, în Giovinazzo apoi — folosind aceleași neînțelegeri normande — au ocupat Montepeloso, Gravina, Monopoli și San-Germano. Tarentul însă a scăpat. Dar această tentativă s-a terminat printr-o înfrîngere și comandantul bizantin Ducas a rămas chiar prizonier. A trebuit să se încheie o pace care îi recunoștea lui Gulielm al Siciliei titlul regal ¹⁰⁹.

Totuși acest rege al Siciliei, care se visa un împărat, nu era pentru cei din Imperiu decît un vasal care nu voia să recunoască acest fapt. Aparențele erau, în adevăr, în sensul acesta.

Un document grecesc acordat în 1132 unei mănăstiri ortodoxe din regatul Siciliei („Sikelias”) de către „basileul” „Rougerios” (Roger), Θεοῦ χάριτι nu se deosebește întru nimic de actele eliberate la aceeași epocă de cancelaria imperială a Bizanțului ¹¹⁰. Inscriptiile sînt în parte latine, în parte grecești. Bohemund II este tot atît de „bizantin” în raporturile sale cu fundațiile sale din aceeași epocă ¹¹¹. // O lume întreagă de biserici, de schituri, se strîngea în această vreme în jurul centrului de la Carbona, sub ocrotirea Sf. Ilie și Anastase ¹¹².
 35

Dar acest latinofil trebuie să țină seama de opinia publică ostilă și mai departe latinilor, concurenți în toate domeniile. Recunoaștem acest sentiment în aprecierile bizantinilor privind oștile cruciadei a doua, întreprinsă, zice Kinnamos „pentru a jefui în trecerea lor țara romanilor”. Acești „ala-

¹⁰³ Ana Comnena, III, 12.

¹⁰⁴ Choniates, 230.

¹⁰⁵ Ana Comnena, III, 13—14. Manuil face un schimb de moșie cu o mănăstire, *ibid.*, 32. El face danii chiar și anuale bisericilor, *ibid.*, 23. El apără pe călugări contra prigonitorilor lor (*ibid.*, 276), dar îngăduie judecarea proceselor în după-amiaza sărbătorilor (*ibid.*). Făgăduiala dată la început clerului de la Sf. Sofia să-i servească un venit anual; Choniates, 66—67.

¹⁰⁶ Kinnamos, 289—290.

¹⁰⁷ Choniates, 208. Despre σιτηρέςιον (soldă), *ibid.*, 210.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 66—67.

¹⁰⁹ Kinnamos, 137—157, 162—175.

¹¹⁰ Gertrude Robinson, în „Orientalia Christiana”, XI⁵ (mai 1928) (extras), p. 316 (48).

¹¹¹ *Ibid.*, pentru urmare.

¹¹² *Ibid.*, 327—329. — Haskins a semnalat, în „Harvard studies in classical philology”, XXIII (1912), 155—156, ce a dat sudul italian ca traduceri din greaca veche.

mani“ (Ἀλαμανοί), acești „germani“ (Γερμανοί) ai lui Conrad nu sînt în fond decît niște „barbari“, în stare să ardă casele bolnavilor și bisericile. Conrad ar fi promis gazdei sale bizantine, împreună cu mîna rudei sale, Italia drept zestre¹¹³. Oamenii de aici își bat joc de pelerinii din Occident: niște cerșetori și niște clerici care îi însoțesc și niște călugări care nu sînt călugări (μόναχοι μόναχοι)¹¹⁴. Împăratul Occidentului este tot atît de puțin împărat pe cît sînt vasalii lor regi; de fapt stăpîn peste falsul împărat este papa¹¹⁵. Femeile care vin cîlare însoțind cruciada a doua, scandalizează sentimentul de decență al bizantinilor¹¹⁶. Și bineînțeles occidentalii vor răspunde în același chip¹¹⁷.

Față de venețieni se păstrează vechile sentimente. Pentru Kinnamos ei sînt niște rebeli care calcă tratatele, niște sclavi răzvrățiți. Orgoliul lor față de grecii din Constantinopol nu cruță nici pe *sebaști*. Nu vor rîde ei mai tîrziu chiar de împăratul însuși, înfățișîndu-l pe una din galerele lor de luptă ca un fel de negru¹¹⁸? Și deci opinia publică aprobă măsura lui Manuil de a-i // expulza¹ din tot Imperiul¹¹⁹. Dar veneținii au armat o flotă, au ocupat insula Chios, au năvălit ca jefuitori la Rodos și la Lesbos și au atacat orașul Tyr; s-au ivit și la Eurip¹²⁰.

Împăratul a trebuit să încuviințeze reîntoarcerea lor. Dar ei sînt tot cei dinainte. Ei ajung cu îndrăzneala pînă a-i lovi pe constantinopolitani. Ei depășesc chiar limitele coloniei lor și însurîndu-se cu grecoalice, par să tindă la monopolizarea afacerilor, confundîndu-se cu adevărații supuși ai împăratului. Ei vor să-i alunge pe concurenții lor genovezi și le dărîmă casele. Sînt atît de numeroși încît atunci cînd Manuil vrea să-i pedepsească pentru acest fapt, închizîndu-i, trebuie să fie rechiziționate și mănăstirile în acest scop și chiar așa abia dacă încap în ele. Ei fug de aici în parte. Gîndindu-se la un eventual război, ei știu că oțetul pregătît într-un anumit mod poate să stingă „focul grecesc“. Ei cred că se pot bizui și pe sîrbi și se unesc cu imperialii din Occident contra Anconei¹²¹.

Față de latini¹²², în general, bizantinii continuă să nutrească vechile sentimente de aversiune. Am văzut cum au fost tratați latinii în „Panoplia“ lui Zygabenos și în operele lui Teofilact „bulgarul“. Și totuși se negociază cu ei tot mereu, îndată ce interesele politice, singurele care sînt hotărîtoare, o poruncesc. Astfel, cînd Petru Venerabilul, abate de Cluny, cere prin 1122—1126 lui Ioan Comnenul și chiar patriarhului constantinopolitan, ajutorul

¹¹³ Kinnamos, 69, 87.

¹¹⁴ *Ibid.*, 180, 182, 183.

¹¹⁵ *Ibid.*, 219.

¹¹⁶ Choniates, 80. Cf. pentru cruciadă, 84 ș.u.

¹¹⁷ William de Newbridge, *loc. cit.*

¹¹⁸ *Ibid.*, 115.

¹¹⁹ *Ibid.*, 281.

¹²⁰ *Ibid.*, 223.

¹²¹ Iorga, *Venise dans la Mer Noire*. Vezi și Enrico Besta, *La cattura dei Veneziani in Oriente per ordine dell'imperatore Emmanuele Comneno e le sue conseguenze nella politica interna ed esterna del commune di Venezia*, Feltre, 1902. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 1365. Pentru Genova, *ibid.*, nr. 1402, 1488. Pentru Pisa, *ibid.*, nr. 1499.

¹²² Kinnamos, 282—298. Cf. Choniates, 225—226. Vezi și izvoarele venețiene în „Veneția“ noastră citată.

- 37 lor pentru noile state „france“ din Locurile Sfinte, își dă oricare mai bine seama de valoarea foarte // relativă a rupturilor și a excomunicărilor¹²³. Și cam în același moment doctrina ortodoxă a purcederii Sfintului Duh era apărată contra arhiepiscopului de Milan, Petru Chrysolanus, de către Jean de Phurnes¹²⁴.

Campaniei neîncetate contra latinilor i se datorește renumele episcopului de Methona (Modon) Nicolae, admiratorul lui Manuil, autorul unei opere în care s-a descoperit recent o largă parte de împrumuturi și de plagiat¹²⁵. Dar aceasta nu împiedică ținerea încă a unui conciliu consacrat dogmei în 1157 (contra lui Soterios)¹²⁶ și apoi în 1166, când sînt discutate și opiniile lui Constantin din Corfû și ale lui Nicetas Acominatul¹²⁷, precum și cele ale lui Andronic Kamateros, autorul unei „Hoplotece sacre“¹²⁸.

- 38 Această politică va fi curmată de moartea lui Manuil, de urmarea la tron a unui copil, fiul său Alexios, de uzurparea // rudei sale Andronic, de venirea la domnie a dinastiei Anghelilor: Isac, Alexios și tînărul Alexios și de instalarea cruciaților latini la Constantinopol în 1204.

Dar înainte de a urmări aceste evenimente, este de folos să reconstituim ambianța spirituală în care aveau ele să se petreacă, cercetînd literatura epocii.

NOTE

a. Căsătoria a fost hotărîtă în 1142 cît mai trăia împăratul Ioan, dar încheiată doar în 1146. Mireasa era cumnata împăratului german Conrad III, aliat al bizantinilor contra normanzilor.

b. Raymund de Poitiers era principe de Antiohia, ca soț al Constanței, fiica lui Bohemund II. El fusese silit de împăratul Ioan Comnenul să se recunoască vasalul acestuia în 1137. Căsătoria a doua a lui Manuil a avut loc în 1161.

c. Care slujise în aceeași calitate și pe Ioan, alături de care fusese crescut.

¹²³ Migne, *P. L.*, CLXXXIX, c. 260–262; Gay, în „É.O.“, 1931, 84 ș.u.

¹²⁴ Scrierea lui Petru Chrysolanus, arhiepiscop de Milan, adresată lui Alexios Comnenul despre purcederea Duhului Sfînt, în Migne, *P. Gr.*, CXXVII, c. 911 ș.u. Despre progresele dreptului sub Alexios: E. M. Rhallis, *Zwei unedierte Novellen des Kaisers Alexios Komnenos*, Atena 1898; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 323 ș.u. Cf. Dräseke, în „Z.f.w.Theol.“, XLIII (1900), 237–257.

¹²⁵ Alături de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 85–88, C. Simonidis, Νικολάου τοῦ ἀγιολόγου ἐπισκόπου Μεθόνης λόγος πρὸς τὸν Λατίνον περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, Londra, 1858; „B. Z.“, II, 309; Dräseke, *ibid.*, I, 438 ș.u.; același, în „Theologische Studien und Kritiken“, 1895, 589–621; același, în „Z.f.w. Theol.“, XVIII (1898), 546–571; XLI, 3 ș.u.; XLIII (1900), 104 ș.u.; același, în „Z.f. Kirchengeschichte“, VIII, 4, IX; Lampros, în „B.Z.“, IV, 363 ș.u.

¹²⁶ Petit, *Documents inédits sur le concile de 1156 et ses derniers adversaires*, în „V.V.“, XI, 465 ș.u.

¹²⁷ „B.Z.“, XV, 599–602. Cf. Duchesne, *La propagande romaine au XIIe siècle*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire“ a Școlii din Roma, XXIV (1903), 75–123; Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 106 ș.u.; Loparev, în „V.V.“, XIV, 334 ș.u.

¹²⁸ Migne, *P. Gr.*, CXLI. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 90–91.

d. La Myriocephalon, se pare că *după* luptă Manuil a fost cuprins de panică vrind să fugă. În felul acesta pot sta alături mărturiile despre vitejia sa în acea luptă (vezi mai sus pasajul despre săgețile înfipte în scutul său) și cele despre accesul său de depresiune aproape demență, amintit de Niketas Choniates. Vezi Ch. Diehl, *L'Europe Orientale*, 76—77, „C. M. H.”, IV¹ (ed. 1966), p. 237.

e. Isac era mai mare ca vîrstă și se afla și în Capitală. Trimișii lui Manuil îl sechestrează împreună cu unchiul său sebastocratorul Isac, pînă la venirea lui Manuil la Constantinopol.

f. Emir de Niceea.

g. Sultan de Iconium (1155—1192).

h. Principe normand dintr-o ramură dușmană regelui Rogeriu și ca atare prețuit de bizantini.

i. Sebastocratorul Isac, fratele împăratului Ioan II, se răscoală în 1130 și nu se supune decît în 1138. Fiul său Ioan fuge în 1140 la Iconium, unde se turcește. Se însoară cu fiica sultanului de Iconium Masud (1116—1156).

j. Socotită moștenitoarea tronului pînă la nașterea lui Alexios (1169), fiul din a doua căsătorie a lui Manuil, fusese logodită cu principele moștenitor al Ungariei, Bela, numit la Bizanț Cezarul Alexios. Ar fi fost vorba de o unire viitoare a celor două coroane. Nașterea fiului lui Manuil a determinat o altă alianță. I s-a dat lui Bela o soră a împărătesei Maria de Antiohia, iar fosta moștenitoare Maria a fost măritată (1180) cu Rainier de Montferrat, al cărui tată era unul din adversarii cei mai activi, în Lombardia, ai lui Frederic Barbarossa, dușmanul împăratului bizantin. Mai fusese vorba o clipă și de o căsătorie politică cu regele Siciliei, în 1166, și apoi iarăși, în 1171, după nereușita tratativelor unei căsătorii cu fiul lui Frederic Barbarossa, în 1170.

k. Balduin de Antiohia a căzut în acea luptă, împreună cu întreaga ceată de cavaleri francezi.

l. Ioan, fiul *sebastocratorului* Isac Comnenul.

m. Fiul principelui Armenociliciei, Leon. Fusese închis de către bizantini împreună cu tatăl și fratele său mai mare. El fuge, răscoală pe armenii din Cilicia și își reconstituie vechea stăpînire.

n. Renaud de Châtillon era regent al Antiohiei, în urma căsătoriei sale cu Constance, fiica lui Bohemund, văduva lui Raymund de Poitiers. Îndemnat de Manuil să-l atace pe Toros, a sîrșit prin a face pace cu acesta și a se întoarce amîndoi împotriva Ciprului bizantin. Cînd a venit împăratul la Antiohia a trebuit să se umilească în fața lui (1159).

o. Conform tratatului din 1159 patriarhul de Antiohia trebuia să fie un grec. Cînd Bohemund III, principele Antiohiei, se însoară cu o nepoată a lui Manuil, el aduce din Constantinopol pe Atanasie ca patriarh. Patriarhul latin Amaury pleacă, aruncînd anatema.

p. Adică Balduin III, regele Ierusalimului (1144—1162). În 1158 se însoară cu nepoata lui Manuil, Teodora. Și fratele și urmașul său Amaury (1162—1174), se însoară cu o nepoată a lui Manuil, Maria, și urmărește să împartă cu el Egiptul.

p bis. Este vorba probabil de penultimul calif fatimid, un copil, al-Fâiz (1154—1160), sub care puterea reală era exercitată de vizirul Talâi, care s-a asociat cu Nur-ed-din contra statelor creștine din Siria.

r. Sultanul de Iconium (vezi mai sus nota g), cere pace în 1161. Vine la Constantinopol în 1162.

s. Pentru a nu preda orașele cedate formal de sultanul de Iconium, acesta provoacă o răscoală a locuitorilor turci (1175).

ș. Este vorba de un succes minor.

t. Ei au urmat drumul pe uscat prin Ungaria (valea Dunării) și Peninsula Balcanică, la o lună interval unul de altul (1147). Manuil ar fi preferat ca drumul lor să ocolească Constantinopolul. De aceea a și propus, fără succes, să trimită corăbii bizantine pentru a-l aduce pe Ludovic VII pe mare direct în Asia Mică.

ț. Trebuie înțeleasă invitația către Conrad ca pur personală. Cum oastea cruciaților săi se purta ca în țară cucerită, ea trebuia îndreptată spre Dardanele și nu spre Bosfor. Aceasta a fost propunerea la care s-a opus Conrad.

u. În timpul cît erau primiți cu toată strălucirea francezii la Constantinopol, sfetnicii lui Ludovic VII îl și îndemnau să-l cuprindă cu forțele sale. Existau suspiciuni reciproce. Latini erau nemulțumiți de tratatul de pace încheiat de Manuil în 1146 cu sultanul de Iconium. La rîndul său Manuil era neîncrezător în francezi din cauza prieteniei lor cu normanzii, precum și a legăturilor lor cu principii latini din Orient. Manuil reușește să grăbească plecarea francezilor, răspîndind zvonul unei mari victorii a lui Conrad!

v. Înfrînt la Dorylaeum ajunge cu greu la Nicomedia, unde se întîlnește cu cruciații francezi, care se îndreaptă spre sud contra Damascului. Bolnav se duce să se întremeze la Constantinopol, de unde merge apoi pe mare în Siria. La reîntoarcerea sa din cruciadă (25 decembrie 1148) se oprește la Tesalonic, unde reînnoiește tratatul antinormand cu Manuil. Totodată fratele său vitreg, Henric de Babenberg, primul duce al Austriei, se însoară cu Teodora Comnena, nepoata împăratului Manuil.

w. Tot astfel corăbii bizantine au transportat pe Ludovic VII cu baronii săi în Siria, grosul armatei rămînînd să se îngrijească singur de mijloacele de plecare.

x. Plecarea cruciaților a fost o adevărată debandadă. Au fost lăsați pelerinii pe mîna turcilor. Au fost folosite toate corăbiile ce au putut fi găsite. Normanzii se aflau atunci în război cu bizantinii din cauza expediției lui Roger II (1147) contra insulelor și litoralului bizantin. Roger profită de trecerea lui Ludovic VII pentru a propune o cruciadă antibizantină.

v. Se încoronează ca rege în 1130. Moare în 1154. Expediția navală amintită în text este din 1147 și îi aparține de fapt lui. Fiul său Gulielm (1154—1166) a pornit și el o expediție navală, dar numai contra Eubeei în 1157.

z. Veneția este aliata firască a Bizanțului contra normanzilor atunci cînd aceștia se instalează în Adriatica la Corfu, dar ea nu vede cu ochi buni nici instalarea bizantinilor la Ancona în 1151. În 1154 Veneția încheie pace cu normanzii.

A. Mare jupan pînă înainte de 1163 (sau chiar 1143?) a fost Pervoslav Uroș. Scos de bizantini și înlocuit cu fratele său Bela Uroș, apoi cu alt frate sau nepot Desa, care a adoptat mai tîrziu numele de Ștefan Nemanja. Data înlocuirii variază: 1163 (L. Bréhier), 1166—67 (G. Ostrogorsky), 1143 sau 1159 (în tabelul lui Miller din C.M.H., ed. I, p. 590) și 1162 (în capitolele lui Chalandon, *ibid.*, 379).

B. Începe o paranteză de prezentare globală a situației din Rascia, care întrerupe firul cronologic.

C. În cursul anilor 1162—1167 au avut loc mai multe expediții bizantine contra ungurilor, încununate cu succes și încheiate prin tratatele de la 1162 și 1167 care dădeau Bizanțului Dalmația și o parte din Croația. La instaurarea sa Desa-Ștefan Nemanja a trebuit să predea bizantinilor posesiunile din jurul Nișului.

D. După abaterea de la credință a lui Ștefan Nemanja, bizantinii își pun nădejdea în acest al doilea născut al său care primește titlul de *sebastocrator*. Este cunoscut în istorie ca Ștefan, *primul încoronat*, aluzie la încoronarea sa ca rege (*iral*) de către legatul papal în 1217, și apoi în 1222 de către fratele său mai mic Sf. Sava, care fusese consacrat arhiepiscop ortodox de către patriarhul de Niceea în 1219. Fratele său mai mare Ulkan, care stăpînea Zeta, se aliază cu ungurii contra lui.

E. Era nepoata împăratului în funcție, Isac Angelos. În 1195 tatăl ei Alexios III devine împărat. Poate de aceea foarte curînd noul sebastocrator și ginere al împăratului devine mare jupan (1196), tatăl său Ștefan Nemanja retrăgîndu-se la mănăstire lîngă fiul său, Sf. Sava.

F. S-ar părea totuși că ar fi vorba de un gest de oportunism politic. Bizanțul era în plină dezagregare. Șeful sirb, avînd de luptat cu ungurii stîrniți de fratele său Ulkan, se îndreaptă spre papă, rupînd orice relații cu Capitala ortodoxiei. O vom regăsi pe Evdokia ca soție a lui Alexandru Ducas Murtzuphlos, efemerul Alexios V și apoi a lui Leon Sguros.

G. Ulk, Vuk, Vukan, Ulkan, numele se întîlnește sub multe forme. Acesta, nemulțumit de înălțarea fratelui său Ștefan la arhijupanat, se aliază cu papa și cu ungurii și îl alungă în 1202, iar el se încoronează ca rege al Diocleei (= Zeta). Ștefan revine cu ajutor bulgar. În cele din urmă fratele mai mic, Sf. Sava, împacă pe cei doi frați ai săi. În 1217, Ștefan este încoronat de un trimis al papii ca „rege al Diocleei și Dalmației”. În 1222 este încoronat de fratele său Sf. Sava.

H. Acest adverb nu se referă la momentul amintit mai înainte și care ar fi posterior anului 1196, ci la tot complexul de legături cu sîrbii, schițat în această paranteză și îmbrățișînd un interval de mai bine de trei decenii. Arderea Capitalei a putut avea loc fie în 1172, cînd Manuil îl pedepsește pe Ștefan Nemanja pentru alianța lui cu venețienii în 1171 sau în 1190 cînd Isac Anghelos conduce personal acțiunea din Balcani pentru recuperarea teritoriilor ocupate de unguri și de sîrbi, după uzurparea lui Andronic Comnenul (1183). Marele jupan Ștefan Nemanja

ocupase atunci Belgradul, Braničevo, Nișul, profitînd pe rînd și de expediția normandă din 1185 contra lui Andronic Comnenul, de răscoală lui Petru și Asan (1187) și de trecerea lui Frederic Barbarossa, în 1189, care a și fost primit la Niș. Această ardere a precedat deci căsătoria bizantină a fiului lui Nemanja și nu a avut nicio legătură cu stilul în care aceasta fușe desfăcută.

I. Menționarea Nișului atrage observația referitoare la politica adriatică a lui Manuil (vezi mai sus nota C) și introduce rezumatul recapitulativ al raporturilor sale cu diferiții șefi sîrbi „Primislav“ (= Pervoslav), „Beloș“ (= Bela Uroș), Desa (= Ștefan Nemanja).

J. Este posibil să avem aici o suprapunere a situațiilor oarecum similare din 1127 și 1190. Căsătoria germană ne-ar îndrepta mai degrabă spre pertractările de la Niș cu Frederic Barbarossa. Ștefan Nemanja ar fi solicitat atunci pentru fiul său pe moștenitoarea Dalmației. Precum se știe, în 1172 Nemanja a fost dus prizonier la Constantinopol din cauza alianței sale cu Venetia.

K. Ștefan Nemanja a trebuit să se umilească în forme asemănătoare celor impuse lui Renaud de Châtillon și Andronic Comnenul.

L. După paranteze privind raporturile dintre sîrbi și bizantini, în legătură cu conflictul normando-bizantin, se reia aici firul, îndată întrerupt de o nouă paranteză despre raporturile cu ungurii și în sfîrșit despre cele cu „latinii“ și în primul rînd cu venețienii din Constantinopol.

M. Acestea erau stăpînite de bizantini ca apanaj al tinărului Bela-Alexios. Și după desfacerea logodnei cu Maria Comnena ele vor rămîne bizantinilor. Abia după uzurparea lui Andronic (1183) ele vor fi reluate de regele Bela III (fostul Cezar Alexios). Conflictul se încheie cu pacea din 1185 și căsătoria împăratului Isac Anghelos cu Margareta, fiica regelui.

N. Expedițiile navale normande din 1147 și 1157.

O. Vezi mai sus nota v. Cele două Teodore, nepoatele lui Manuil au fost căsătorite una cu Henric de Babenberg și cealaltă cu regele Ierusalimului, Balduin III.

P. În sensul inițial al cuvîntului care apare în termenul de *valet d'armes* din textele vechi franceze.

R. Termenul folosit (*pareques*) desemnează atît pe țărani liberi cît și pe cei dependenți.

S. Lîngă Durazzo.

Ș. Se știe că asemenea încălțăminte, dar de culoare roșie era rezervată exclusiv împăratului.

T. În 1171.

III

MIȘCAREA LITERARĂ SUB COMNENI

Domnia lui Alexios Comnenul a fost în același timp o epocă de lupte și totodată de reculegere culturală. Alături de alte așezări de binefacere, cum sînt spitalele¹, se ridică școli, ca acelea pentru copiii străini și săraci. Educația este dominată de ἐγκύκλιον (învățămîntul enciclopedic)². Personificarea prin excelență a acestei civilizații de la sfîrșitul secolului XI este dealtmînter Ana Comnena, fiica atît de înzestrată, dar și atît de ambițioasă a împăratului, a cărui amintire a păstrat-o cu o neclintită fidelitate.

Anumiți cîrturari dintre clericii bizantini din această vreme nu sînt cunoscuți decît prin dialoguri, prin discursuri: ca acela al lui Vasile din Ohrida, arhiepiscop de Tesalonic, cu prilejul morții „prințesei germanilor“ (δεσποίνα των Ἀλαμάνων), împărăteasa Irina³; prin versuri ca acelea ale lui

¹ Diehl, în „RHSEE“, 1929.

² Bryennios, 25.

³ Cf. Regel, F.R.B., 311 ș.u.; Vasilevski, în „V. V.“, I, 55, 132; Joseph Schmidt, *Des Basilius aus Achrida, Erzbischofs von Thessalonich, bisher unedierte Dialoge*, München, 1901.

- 39 Ioan Apokaukos ⁴, arhiepiscop de Naupactos^a; // prin scrisori, ca cele ale lui George Bardanes, mitropolitul de Corfû ⁵, prin lucrări de jurisprudență, ca cele redactate de Ioan Comnenul, capul bisericii bulgare ⁶. Precum se vede, călugării din mănăstiri nu mai produc nimic și elaborarea de vieți de sfinți, chiar și lipsită de orice sinceritate, a încetat cu totul ⁷.

Acestei tendințe spre abstracție — ce persistă alături de tendința spre marile întreprinderi cavalești ale unui Manuil Comnenul (care cultivă astronomia mai degrabă, în sensul bizantin, superstițios al cuvîntului) — trebuia să-i fie atribuite în primul rînd marile lucrări de erudiție și de tehnică literară, care vor fi realizate în a doua jumătate a secolului XII ⁸. Ca, de pildă — și mai presus de toate celelalte opere — marea silință a lui Ioan Tzetzes, un caucazian (mort după 1158), poet și autor de epistole, care se distrează în „Illiacele” sale să transpună în versuri noi poemul homeric, spre a-l interpreta apoi în „alegoriile” sale: el se trudește din greu să dea comentarii la niște autori ca Lykophron și completează cele douăsprezece mii de versuri din „Istoriei” sau din „Chiliade”; dar numai scrisorile sale oferă un interes de actualitate ⁹.

- 40 Chiar și Eustatie din Tesalonic, care scrie // o cărtușe pentru reformarea vieții monastice, se va sîrgui să-și arate știința comentîndu-l pe același Homer, adus la modă poate și de noul avînt războinic al societății bizantine, căci la Manuil aflăm și o reflectare a lui Ahile, așa cum fusese și la Alexandru cel Mare, pe care în mod vădit a căutat să-l imite ¹⁰. Dar acest cleric, arhiepiscop de Myra, apoi de Tesalonic, acest

⁴ P. K. Polakis, 'I. 'Αποκάυκος, Μητροπολίτης τοῦ Ναυπάκτου, Ierusalim, 1923; Petrides, J. *Apokaukos, Lettres et autres documents inédits*, extras din „Izvestia” ale Inst. rus din Constantinopol, XIV (1909), 69—100; Papadopoulos-Kerameus, in 'Αθηναί, XV (1903), 463—478; Gerland, in „B. ngr. J.”, I, 181—183; Al. de Stefani, in *Studi italiani di filologia classica*, 1900, 489—496.

⁵ L. Baronius a publicat 11 scrisori datînd din 1176—1188, cf. Kurtz, in „B. Z.”, XV,, 603 ș.u.

⁶ „V. V.”, XXII, 41 ș.u. — Mențiune a lui Andronic Comnenul în Teofilact, Migne, P. Gr. CXXVI, c. 432, 453 ș.u. Andronic contra evreilor, *ibid.*, CXXIII, c. 797 ș.u.

⁷ Asupra vieții religioase din vremea aceasta, vezi și Petrides, *Le chrysobulle de Manuel Comnène (1149) sur les biens d'église*, in „R. Or. chr.” (1909), 203, 208; despre alegerea și depunerea egumenilor în sec. XII, „E. O.”, III, 40 ș.u.; J. de Ghellink, *Le mouvement théologique du XIIIe siècle*, Paris, 1914.

⁸ Dar vezi și discursul patriarhului Ioan de Antiochia despre viața monahală (Chalandon, *op. cit.*).

⁹ „Chiliadele” au fost publicate în 1826 de Kiessling; noul Homer de către Lehr și Dübner, după Hesiod, în colecția Didot; interpretarea de Matranga, în *Anecdota graeca*, II (1850), 577—598; Comentariul de C. G. Müller, 1811; Theogonia, în „Abhandlungen” ale Academiei din Berlin, 1842. Studii de Spelthahn, *Studien zu den Chiliaden des Johannes Tzetzes*, München, 1904, de Harder, *De J. Tzetzae historiarum fontibus*, Kiel, 1886; cf. G. Hart, în Suplimentul la „Jahrbucher für klassische Philologie”, XII (1881). De asemenea Krumbacher, *Byz. I. lit.*, 526 ș.u. Gustav Hart, *De Tzetzarum nomine, vitis scriptis* (este vorba și de Isac Tzetzes), teză, Leipzig, 1880; Zuretti, *Fruscula tsetziana*, în *Miscellanea*, Salinas, Palermo, 1907, 216—222; Comentariul către Porphyrios, in „B. Z.”, IV, 314 ș.u.; referitor la versurile sale, Petrides, *ibid.*, XII, 568—570; Νέος 'Ελληνισμῶν, XVI, 191 ș.u. Despre Isac Tzetzes, *De metris pindaricis commentarius*, ed. A. B. Drachmann, Copenhagen, 1925.

¹⁰ Opusculul în Migne, P. Gr., CXXXV; Kukules, in 'Επετηρίς εταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, I.

autor de omelii și de îndrumări pentru viața monahală din dialogul „Teofil și Hierocles” (în 1175), acest comentator al lui Pindar, a fost în același timp un poet — ca în rugăciunea contra secetei, ca în versurile la moartea împăratului Manuil sau în acelea despre propria sa alungare din reședința sa tesaloniciană, și totodată când înfățișează scena dintr-o oră dureroasă a vieții sale, a orașului său invadat de normanzi — și un istoric ¹¹.

41 Un ritm elegant, un ton biblic și — am putea spune și un sentiment real venit din erudiția laică, // însușiri rare, se remarcă în frumosul discurs al lui Vasile de Ohrida la moartea soției lui Manuil Comnenul ¹²: călătoria pe mare, primirea călduroasă a populațiilor, vizita soților la Tesalonic, sînt înfățișate într-o formă care interesează și emoționează chiar ¹³. De asemenea retorul care a preamărit triumfurile lui Ioan Comnenul — acest nou Alexandru, asupra „geților, masageților, dacilor și sciților (Σάκκαι), cilicienilor, isaurienilor, pamfilienilor, persilor, asirienilor”, iar în Europa „asupra dalmatilor, a nomazilor” care trăiesc în carele lor spre părțile Dunării — (cumani) — abia de atinge subiectul, amestecînd pe Homer, Herodot și Tarcvin cu Solomon; totuși descrierea intrării în Antiohia a Comnenului al treilea merită o privire, chiar dacă oratorul nu a asistat el însuși la scena memorabilă.

Se recunoaște totuși curentul spre o literatură în limba vorbită, în forma folosită în acea plîngere contra jefuitoarelor normanzi de la Tesalonic^b, care se datorește unui om atît de învățat ca mitropolitul Eustatie ¹⁴. În ea găsim de altminteri aceeași notă personală, aceeași vioiciune, aceeași pasiune, ca în celelalte scrieri ale acestui autor. Și totodată aceeași poezie, ca cea care în lauda Sf. Filofteia stăruie asupra albinelor care „își desfășoară aripile prin pometuri”, neoprindu-se la o singură floare ¹⁵. Este un om care se complăce în descrierea regiunilor, cum face pentru thema Opsikionului^c, sau în interpretarea ingenioasă a numelor. El vorbește cu adîncă înțelegere despre cultura pămîntului: „pe mare activitatea este sporită și nu prea pe placul celor care vor să trăiască mult și fără primejdii, în timp ce omul iubește țărîna ca o mamă, căci și ea îi iubește și îmbrățișează pe cei care muncesc pentru ea” ¹⁶. El este însuflețit de un // sentiment înalt pentru patria sa și pentru civilizație cînd scrie: după cum Oceanul își are monștrii săi, „oceanul celălalt, al vieții, are și el popoarele barbare, oamenii războiului și ai singelui, dușmanii lui Dumnezeu” ¹⁷. Este și un fel de sociologie creștină în considerațiile sale despre ce se cuvine magistratului ¹⁸.

¹¹ Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXXV; ed. Tafel: *Eustachii Metropolitanus Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt pe Main, 1832; Max Neumann, *Estalhus als kritische Quelle für den Iliastext*, în „Jahrbücher für Philologie”, XX, Supl. (1893), 145—340; Mercati, în „Rheinisches Museum”, LXII (1907), 483; L. Cohn, în *Enciclopedia* lui Pauly-Wissowa, VI, 1452—1489. Monodii (impreună cu cea a lui Constantin Manasses), în „V. V.”, XVI, 283 ș.u. — A fost confundat în mod greșit cu Macrembolitul și socotit un autor de roman; vezi Heisenberg, în „Rhein. Mus.”, LVIII (1903), 427—435, precum și observațiile lui Krumbacher, în „B. Z.”, XIII, 224—225.

¹² Discursul adresat cu alt prilej lui Manuil de către Ioan Diogene este banal (Regel, *op. cit.*, 304—311).

¹³ 330 ș.u. — El citează și pe Pseudo-Callistene, 303.

¹⁴ Operele sale de teologie în Migne, *P. Gr.*, CXXXV—CXXXVI.

¹⁵ *Ibid.*, CXXXVI, c. 141.

¹⁶ *Ibid.*, c. 156.

¹⁷ *Ibid.*, c. 261.

¹⁸ *Ibid.*, c. 301 ș.u.

De fapt acest secol XI este pus să aleagă între două tendința cea care se îndreaptă către nevoile vieții actuale, și cea care se desprinde de ea pentru a-și căuta modelele în antichitate (Eustatie însuși îl explică pe Pindar). Prima stă în anume raporturi cu popularitatea Occidentului; cealaltă va fi biruitoare mai târziu, în refugiul asiatic de la Niceea ¹⁹.

Dar ceea ce biserica bizantină din această epocă a dat mai nobil ca gândire, mai ales ca formă, mai clasic ca educație și mai „modern”, ca sentiment, este opera recent dezgropată și pusă în valoare a lui Mihail Akominatos din Chonai [Choniates], elevul lui Eustatie de Tesalonic, a cărui moarte o deplînge. Contemporan lingusitor în timpul vieții și critic după moarte, al tuturor împăraților din vremea sa, înainte de catastrofa din 1204, căreia avea să-i supraviețuiască, a scris pînă la moartea sa prin 1220 în insula Keos, unde se retrăsese, după ce a apărut contra veleităților uzurpatorului Leon Sguros^d această mică Atenă „barbarizată”, al cărei arhiepiscop ajunsese. Cînd citim discursurile sale rostite în fața orașului cîntat de el în versuri, care sînt frumoase, avînd uneori tot parfumul antichității, putem uita subiectul care este fie pocăința, sau postul, sau felul de a celebra sărbătorile, pentru a aprecia numai această limbă limpede și dulce, această atitudine zîmbitoare impusă de cerul orașului minunat și de amintirile peste tot vizibile ale antichității. Euritmia elenică dă noblețe epistolelor în care este vorba de regele Solomon și // de vicleniile Satanei. Chiar dacă predicatorul reprobă legăturile cu femeia altuia, *μη βλέπεις κάλλος ἄλλότριον* (nu privi frumusețe străină), el recomandă viața bună de familie, a cărei icoană liniștită se vede pe sarcofagiile trecutului păgîn; cît privește celelalte femei, nu trebuie nici măcar să te uiți la ele, căci cucernicul arhiepiscop știe că a vedea și a dori, *ὁρᾶν καὶ ἐρᾶν*, este în fond același lucru. Și amintind de David și Holofern care au păcătuit, el folosește pilda grăuntelui mic din care crește copacul puternic, spre a atrage atenția asupra primejdiei care poate rezulta pentru suflet dintr-o privire sau dintr-un gest. Atitudine în oarecare contrast cu principiul pe care trebuie să-l recomande ca episcop: purificarea prin lacrimi și prin posturi.

Iar dacă se referă întotdeauna la personajele Bibliei, acestea își pierd ceva din trista lor austeritate. Dar el arată că știe și cum au fost regii Orientului despre care vorbește Herodot, și simte o adevărată plăcere să pomenească de izvoarele Kephis și Ilyssos, care îi murmură fără îndoială cuvinte pe care le înțelege și îndemnuri la care nu trebuie nimeni să-și plece urechea. El este plin de respectul cel mai adînc față de orașul care a dat lumii civilizația cea mai frumoasă dintre toate și se simte fericit de a avea în fața ochilor Acropola cu gloria ei străveche, pe care el o reamintește.

Sentimentul său adevărat, acela peste care s-a așternut învățămîntul bisericii, reapare atunci cînd șeful comunității spirituale din Atena, atît de micșorată din vechea ei slavă, deplînge suferințele pe care i le-au pricinuit acei „lombarzi”^e, acei „piraiți”, „poporul cel mai dușman și cel mai crud dintre toți barbarii”, în stare a-și însuși totul și a nimici totul. Încercările la care sînt supuși cei care fug de persecuție, sînt redată în accente care vin în mod vădit de foarte departe, și imaginea femeii purtînd în brațe pruncul său nou născut care moare la capătul oboselilor sale, este de o umanitate al cărei

¹⁹ *Ibid.*, c. 359 ș.u.

izvor poate ușor fi întrevăzut. Plîngerea pentru acest copil care nu a putut să trăiască este deosebit de mișcătoare: „O copile, copil al durerii mele, copil venit fără noroc la lumina zilei, cum nu ar fi trebuit să se întîmple, născut
44 nu pentru a trăi // și a fi de folos mamei tale, ci pentru a întîmpina moartea odată cu nașterea și a pieri în aceeași clipă în care ai venit pe lume. Abia ai văzut lumina fără opreliște și noaptea plecării te-a și învăluit“. El îi înfățișează pe supraviețuitorii cuceririi barbare plimbînd pe străzile orașului fețele lor mutilate și trupurile lor însîngerate. El cere lui Dumnezeu ca el, păstorul acestei turme nenorocite, să poată suferi el singur, pentru a-și răscumpăra credincioșii. El se gîndește la ce ar spune glorioșii atenieni ai lui Temistocle, care au rezistat flotei basileului Persiei, văzînd cum un grup de vase de corsari, ieșind din refugiul Salaminei, Eginei și al Pireului, ajuns cuibul lor, sau de jefuitori coborînd din munți, au fost în stare să ocupe și să profaneze mîndrul lor oraș.

Arhiepiscopul Atenei, chiar după retragerea sa, nu avea să părăsească niciodată acest orizont atenian unde adusese cu el un suflet de lumină și de iubire ²⁰.

Atunci cînd gîndul lui Mihail Akominatos se îndreaptă spre timpurile cînd înflorea Atena în gloria sa clasică, ne vine în minte cultul pentru vechile amintiri ale Tesaliei, care caracterizează omagiul retoric adus acelorai tesalieni de un călugăr necunoscut, cu o cultură elenică foarte puternică, într-o
45 scriere închinată memoriei lui Photios, fost arhiepiscop al Tesalonicului pe vremea împăratului Romanos Lecapenos ²¹. // Este vorba, ca termen de comparație și de jocurile Heladei. Așezarea Tesalonicului aproape de locul orașelor Amphipolis, Pydna, Potidea este lăudată de acest bun cunoscător al trecutului. Războaiele bulgarilor contra împăratului apar în această limbă arhaizantă drept niște expediții ale mysilor, contra basileului ausonilor. Dacă ne gîndim că autorul menționează nenorocirea care s-a abătut asupra acestor regiuni, sîntem ispițiți să atribuim acestei scurte compoziții aceeași dată: aceea a cuceririi lor de către lombarzii lui Bonifaciu².

Alături de Mihail Akominatos poate fi așezat și un alt scriitor în același gen ²², Euthymie Malakis, a cărui figură a fost recent reconstituită.

Dar în provincie vegetează niște scriitori ai singurătății, ca acel Neofit din Cipru, care a fost și poet. În peștera din Noul său Sion, acest ciudat sihastru vruse să creeze o viață monahală de o formă nouă. Este lesne de închipuit cu cîtă indignare spiritul său strict ortodox și local se întoarce împotriva acestei instalări a francilor în Locurile Sfinte, care i se pare o

²⁰ Ed. Migne, *P. Gr.*, CXL; ed. parțială a episcopului rus Arsenie, Novgorod, 1901; ed. completă a lui Sp. Lampros, 2 vol. (Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα), Atena, 1846—1880. Cf. Ellissen, *Michael Akominatos von Chonä, Erzbischof von Athen*, Göttingen, 1846. De asemenea Krumbacher, *Byz. Litt.*, 468—470; Drăseke, în „B. Z.“, XX, 101 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, în Ἀπομνημόνιον, Atena (1902), 209—224, 273—293; A. J. Sonny (despre „Prosopopea” atribuită lui Palamas); „Viz. Obozrenie”, I (1915), 104—116; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 3 ș.u. (rugăciune catehetică); XIV, 305—306 (inedite), Dyobounites, în Ἐπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, V, 19 ș.u. (interpretarea Apocalipsului), „Rev. Byzantine”, I, 104 ș.u.

²¹ Episcopul Arsenie, *Pochvalnoe slovo Sv. Fotiiu Thessaliiskomu*, Novgorod, 1897, 14.

²² Papadopoulos-Kerameus, în Ἐπετηρίς τοῦ Πατριάρχου, VII (1903), 13—38. Cf. Krumbacher, în „B. Z.“, XIII, 225—226, și Papadopoulos-Kerameus, în Ἀθηνῶν, XV (1903), 479—483.

profanare. Este de mirare cum în acel adăpost, de care ar fi fugit și fiarele, a putut să compună acele panegirice, acele scrisori, acele interpretări și acele canoane ²³, acele note biografice de care amintește bucuroș și cărora și azi li se prețuiește farmecul naivității ²⁴.

Nu pot lipsi istoricii într-o vreme ca aceasta de tumult războinic prelungit timp de un secol. Există, deci și chiar de tot felul, dar toți avînd mai mult ori mai puțin să tindă spre eroic.

- 46 Secolul se deschide cu istoria universală a lui Ioan Zonaras²⁵, care // se oprește în 1118 pentru că autorul — care a scris și o expunere a canoanelor și a consultărilor juridice ²⁶ — nu găsește „nici necesar și nici potrivit” să depășească data morții lui Alexios I. Pentru trecut, această lucrare — care folosește pe Herodot, Ciropedia lui Xenofon (fie direct, fie în redarea predecesorului din secolul XI, Ioan Xiphilin ²⁸), pe Cassius Dio, cunoscut în mare parte prin extrasele cuprinse aici, pe Plutarh, pentru a trece apoi, peste „Antichitățile iudaice” ale lui Iosephus, la Eusebiu — oferă un mare interes, și pentru că acela care și-a propus doar să abrevieze, să lege împreună și să armonizeze textele, este un cărturar format la o școală bună. Dar în „mica insulă” a locului său de retragere, care nu este în mod necesar o mănăstire, fostul ofițer și secretar imperial se ferește cu grijă de a reveni la politica vremii sale, care provocase probabil exilul său și-i lăsase un gust amar, și pentru epoca sa el se mărginește să redea povestirea și părerea predecesorilor săi, pînă la cel mai recent dintre ei, Skylitzes. Acest bătrîn nu corespunde ca orientare spirituală nici cu linia poeziei încărcate de erudiție a prințesei Ana (Comnena), nici cu cea a cîntăreților campaniilor și bătăliilor. Dealtminteri el se apără chiar de a fi voit să scrie o istorie, fiind silit de îndemnul unor prieteni care îl găseau pe vechiul Malalas prea vulgar ²⁷.

- 47 Prefața lui Zonaras este cu totul nouă și foarte interesantă. Ea vădește o individualitate conștientă de sine // care îndrăznește să se explice. Solicitat de acești prieteni, în refugiul său, să scrie o lucrare de istorie, el declară că nu vrea să dea ceva fără folos pentru cititori, povestind bătălii și compunînd discursuri. El nu vrea nici să dea rezumate lipsite de viață și disprețuiește limbajul vulgarizatorilor. El promite deci o istorie universală, scurtă — este drept — dar interesantă.

De la început el va adăuga la istoria sfîntă și cercetarea unor etimologii semitice și va alătura extrase din Iosephus mărturie biblice. Trecerea din Vechiul Testament la istoria perșilor este pregătită cu iscusință. Izvoarele nu apar niciodată, deși el anunțase elaborarea unei compilații. Revenind

²³ Despre acelea ale lui Gheorghe Skylitzes, Petrides în „V. V.”, X (1903), 460, 494.

²⁴ „Tipicul” său a fost editat de Glykys la Veneția, în 1779. Vezi îndeosebi L. Petit, în „É. O.”, II, 257—268.

²⁵ Sub Alexio ssi Ioan Comnenul, nomophylaxul titular era Alexios Aretenos.

²⁶ Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 369—370; Papadopoulos-Kerameus, în „B. Z.”, XI, 74 ș.u.

²⁷ Ed. Bonn. Vezi L. Dindorf, *Ἐπιτομή, ἱστοριῶν*, Leipzig, 1868—1875; *Johannis Zonarae epitome historiarum libri XVIII*, ed. Theodor Büttner-Wobst, 3 vol., 1897. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 370 ș.u.; W. Christ, *Beiträge zur kirchlichen Litteratur der Byzantiner*, München, 1870; Büttner-Wobst, în „B.Z.”, I, 202 ș.u., 594 ș.u.; IV, 250 ș.u., 513; Patzig, *ibid.*, V, 24 ș.u.; „Z. f. w. Theol.”, XXXVII. Traducere latină. Teza în „Atti del Istituto veneto”, februarie 1901. Traduceri slave: Lavrov, în „V.V.”, IV (1897), 457—460.

la evreii lui Herod, Zonaras va trece apoi la romani, privind raporturile lor cu Palestina, apoi în cartea VII va fi vorba de legenda lui Enea, urmată de istoria Romei pentru ea însăși. Versuri din Sofocle se îmbină cu istoria lui Pompei; Euripide va apărea după aceea alături de Cassius Dio și de Plutarh. Istoria creștinismului este intercalată pe ici pe colo, fără ca viața lui Isus să ocupe locul care ar fi trebuit să-i revină într-o altă concepție. Partea privitoare la istoria bizantină pare succintă, căpătînd mai multă amploare în epoca lui Mauriciu, cu apariția unor fapte noi. Începînd de la moartea lui Heraclius și pînă la domnia lui Teofil (641—829) ea constituie un izvor de prim rang, bazat pe povestiri contemporane. Zonaras nu le părăsește decît pentru a se avînta într-o critică violentă contra iconoclasmului.

După moartea lui Constantin V Copronimul surprindem note contemporane nelegate între ele. Povestirea redevine unitară cu domnia Irinei și mai ales a succesorilor ei. Platon și Teodor²⁸ sînt înfățișați ca niște ambițioși, în ciuda caracterului sacru pe care li-l atribuie tradiția. Apare o notă personală atunci cînd compilatorul declară că nu dă decît o sorbitură de început din tot ce cunoaște²⁹. Nici o critică nu este cruțată lui // Nikefor I' [802—811] a cărui moarte, sub loviturile bulgarilor, este considerată ca un eveniment fericit. O parte însemnată este rezervată în mod constant împrejurărilor bisericii, Zonaras fiind un dușman îndîrjit al iconoclaștilor. Nici Vasile I nu este judecat cu prea multă simpatie, originea sa umilă nu este lăsată în umbră. Pentru domnia fiului său, Leon¹, izvorul este vizibil: o scriere polemică îndreptată contra lui Samonas, „Agarenul”, favoritul arab al principelui; tot ce îl privește este povestit pe larg. Povestitorul se îndreaptă apoi contra uzurpatorului Romanos (Lecapenos). Dimpotrivă, nu vor fi decît cuvinte de laudă pentru celălalt uzurpator, Nikefor Focas. Dar imnul de slavă este pentru Tzimiskes, în vreme ce Vasile II este tratat într-un spirit critic. Această epocă odată depășită, ne aflăm în sfîrșit în fața textului lui Psellos, cu tot ce conține și încheie în sine ca descrieri alambicate, portrete artificiale și intrigi de curte.

Curînd s-a ivit un compilator care să folosească această povestire de o atitudine general impersonală, voită. Dar Mihail Glykas³⁰, condamnatul politic³⁰, „orbit” din ordinul lui Manuil Comnenul, este înainte de toate un teolog și un scriitor popular. El s-a încumetat să tîlcuiască pasajele mai complicate din Scriptură, și nu poate rezista la tot ce se atinge de religie, pînă și în scurta istorie redactată de el însuși. Și în același timp el este dominat de un spirit vulgar, al cărui inițiator îl vom cunoaște ulterior și care a impus acest gen, prin sine însuși și prin numeroșii săi imitatori, unei societăți care nu era prinsă în întregime de pornirea vijelioasă a luptelor. Nenorocirea sa îl face să se vaita la pragul celor puternici, ca Teodora¹, nepoata lui Manuil, și se înțelege ușor cît de puțin avea el libertatea de spirit necesară pentru a judeca evenimentele: de aceea nici el nu depășește moartea împăratului Alexios. A lăsat deci o operă în care Părinții Bisericii stau alături de

²⁸ Ed. Migne, c. 1357.

²⁹ 'Iv' ὡς ἐκ πλήρους πίθου γεῦμα ταῦτα τοῖς τῇ ἱστορίᾳ ἐντυγχάνουσι ἔσσοιτο, *ibid.* El pretinde că ar fi povestit răscoala lui Bardanes; c. 1369.

³⁰ Hubert Pernot, în „Mélanges” Diehl, I, 263—276.

„Fiziolog”³¹, iar proverbele pe care le-a cules exprimă tilcul („morală”) evenimentelor istorice³¹.

- 49 // Această operă ciudată a lui Mihail Glykas asociază și istoria naturală povestirilor biblice, punându-le în legătură când este vorba de crearea lumii. Acest înaintaș bizantin al lui Buffon arată un interes foarte viu pentru toate problemele privind viața animalelor. Cititorii au trebuit să străbată pe nerăsuflăte aceste pagini de o lectură atât de pasionantă. Căci aici este un om care a cercetat el însuși aceste animale, care le înțelege și le iubește: recunoaștem originea occidentală a acestui sicilian. Tot mereu naratorul se referă la om și chiar la raporturile sale cu divinitatea. Lungi explicații teologice însoțesc apariția lui Adam și o încercare de explicație mai liberă însoțește mărturia Evangheliilor. Constantin cel Mare este înfățișat la iuțeală, împotriva tuturor tradițiilor istoriografiei bizantine și chiar Iustinian nu are parte de un tratament mai bun. Cele câteva pagini care îi sînt închinete se referă mai ales la înălțarea Sfintei Sofii. În partea ce urmează elementul accidental este preferat istoriei politice sau religioase. Glykas declară că izvorul său începînd din secolul IX este Skylitzes.

Scrisorile sale nu conțin nimic contemporan; ele formează mici tratate de teologie³² și aflăm discuția problemei dacă cerul este sau nu rotund.

- 50 Cum Kedrenos nu a făcut altceva decît să mai scrie o dată cronica lui Skylitzes, // evenimentele celor două domnii de după Alexios își mai așteptau încă un istoric³³. Va trebui ca istoria lui Manuil, împreună și cu o scurtă privire asupra domniei tatălui său, să fie povestită de un secretar care își însoțise stăpînul prin văile Asiei Mici. Acesta este Ioan Kinnamos³⁴, căruia i-a lipsit doar *vis poetica* pentru a fi în stare a ne da, nu numai niște memorii de război ale unui civil din ariergardă, dar o epopee a marelui Comnen (Manuil), corespunzînd aceleia pe care a scris-o Ana pentru creatorul dinastiei³⁴.

El declară că nu este în largul lui pentru a da o cronică a unei epoci anterioare nașterii sale și astfel trece cu îndemînare peste certurile urite de familie³⁵ din sînul Comnenilor. El cunoaște bine campaniile la care a participat el însuși, ca cea a Italiei și cele din Ungaria. Față de Manuil, pe care

³¹ Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, V, 54–63; Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, p. XV ș.u.; Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter*, 112–116; Kurtz, în „Gymnasialblatt” din München, 30; Krumbacher, *Michael Glykas*, München, 1895; Sophocles Eustradiadis, *Μιχαὴλ τοῦ Γλυκά εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς κεφάλαια*, Atena, I, 1906 (cf. Kurtz, în „B.Z.” din acel an, 166–172); Krumbacher, în „Memoriile” Academiei din München (1894–1895), 389–460 (cf. *Byz. Litt.*, 80, 380 ș.u., 806); „B. Z.”, V, 54 ș.u., 210–211; Lampros, *ibid.*, VII, 586–587; XVIII, 422–423; „V.V.”, VI, 524 ș.u.; P. N. Papageorgiou, în *Néa Hméra*, 1899, nr. 1297; *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, XVIII (1898), 443–444. Glykas a zugrăvit și unele scene populare pe un ton de melancolic dispreț pentru bunurile lumii acestuia, refuzate poetului, dar cu mîngierea că măcar dacă totul trece, totul se mai și schimbă; Legrand, *loc. cit.*, I, 18 ș.u.

³² Migne, *P. Gr.*, CLVIII.

³³ Pentru Kedrenos, vezi și Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VII, 753; K. Praechter, *Quellenkritische Studien zu Kedrenos*, în „Memoriile” Academiei din München, II (1897), 3–107; „B. Z.”, VIII, 65 ș.u.; Praechter, *ibid.*, 224 ș.u.; Kurt Schweinburg, *ibid.*, XXX, 68 ș.u. (prima formă a compilației). Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 368–369.

³⁴ Vezi în afară de bibliografia din Krumbacher, *Byz. Litt.*, 281, *Νέος Ἑλληνομύθων*, V, 3 ș.u. Cf. și Dölger, *Regesten*, fasc. 2, pp. V–VI.

îl compară cu Nikefor Focas și cu Ioan Tzimiskes³⁵, atitudinea sa este cea a unui camarad mai degrabă decît a unui lingușitor de curte.

51 Abia după ce s-a năruit, în catastrofa din 1204, edificiul greoi al Imperiului cavaleresc menit unei ofensive continue, s-a apucat Nicetas, fratele arhiepiscopului de Atena³⁶, și el însuși un maestru al formei savante a retoricii, să culeagă din adăpostul său din Nicea amintiri personale asupra sfîrșitului secolului XII și narațiuni pentru epoca anterioară, spre a duce // analele acestei epoci, care nu a cunoscut nici liniște, nici echilibru, pînă la momentul acestui refugiu al grecilor în Asia Mică³⁶.

Acuma avem a face cu un om bogat, botezat chiar de episcopul de Chonai, patria sa. El va fi în slujba ultimului dintre Comneni, înfiorătorul Andronic, care îi place pentru că este frumos, inteligent, instruit, plin de talente, ca și concubina sa Evdokia³⁷, în vreme ce îl găsește pe Manuil prea ocupat doar de războaiele sale, prea puțin moral în viața sa intimă și prea mult supus influenței tezaurarului Ioan³⁸, care este cel puțin furnizorul său, măcar că îl compară cu Temistocle și cu Jupiter însuși. Comnenilor el le preferă pe cei din familia Anghelos, succesorii lor, și chiar pe uzurpatorul Alexios Ducas³⁹. Disprețuind superstiția intrată în obiceiuri, cit și acea astronomie după care se îndrumau împărații, și indiferent la tot ce se află la acei istorici care nu au un stil desăvîrșit, el se inspiră din cea mai bună antichitate, de la Pindar la Menandru, ca unul ce s-a înconjurat de opere de artă, a căror distrugere nu o poate ierta invadatorilor latini. Concepția sa despre istorie, „cartea celor vii”, este înaltă și plină de noblețe³⁷.

Frumoasele comparații ale lui Nicetas Choniates³⁸ în scrierea sa „Tezaurul credinței ortodoxe” — pentru a explica cum Dumnezeu fiind pretutindeni, rugăciunea oamenilor nu îl trage spre ei, căci ei sînt dimpotrivă trași spre el³⁹ — aparțin aceluiași spirit. Îl vom regăsi în omeliile și scrisorile lui Mihail Akominatos, care a rostit și panegiricul lui Eustatie⁴⁰; elogiul închinat fratelui său are aceeași notă de înduioșare⁴¹.

52 // Alături de istorici mai sînt și acei care, pentru a-și linguși stăpînul din acel moment, descriu sub Angheli, succesorii Comnenilor, chiar și simple incidente. Astfel, pentru încercarea de uzurpare a lui Ioan Comnenul cel Gros⁴, sau pentru victoria imperială asupra noilor bulgari, sau pentru sosirea cruciaților aliați, retorul oficial, Nikefor Chrysoberges, ale cărui funcții încep prin 1160, va da la prilejurile solemne, la marile sărbători ale Bisericii, elemente de istorie sub forma discursurilor de laudă, care făceau parte din îndatoririle sale. O asemenea elocvență la poruncă va fi pusă pe rînd în slujba marelui Manuil Comnenul, a lui Isac, primul dintre Angheli, a lui Alexios III, de patru

³⁵ P. 192.

³⁶ Cf. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert*, Leipzig, 1880. *Nicetae Acominati Choniatae narratio de statu antiquis quas Franci a. 1204 destruxerunt*, Leipzig, 1830.

³⁷ Βίβλος ζώντων ή ιστορία, 5.

³⁸ A scris și versuri ocazionale. Vezi Moravcsik, *Der Hochzeitgedicht des Niketas Akominatos*, în „Egyetemes Philologiai Közlöny”, XLVII (1923), 47 ș.u.

³⁹ Migne, P. Gr., CXXXIV, c. 1142.

⁴⁰ *Ibid.*, CXL, c. 337 ș.u.

⁴¹ *Ibid.*, c. 361 ș.u. Cf. *ibid.*, c. 1247 ș.u.

ori învingător al rebelilor și al „mysianului“, al „tracului“ de pe malul Strymonului (Struma), adică al lui Ioniță Vlahul, în sfârșit în slujba tinărului fiu⁴² al lui Isac Anghelos, lăudând legăturile sale cu „italienii de altă limbă“, amintind, cu privire la trecerea mării spre Occident, chiar gestul lui Cezar. Calul său arab este asemenea cu vestitul Bucefal al lui Alexandru; iar isprăvile sale la vânătoare ar putea chiar să le întrecă pe ale macedoneanului; îndeminarea sa la jocuri deprinsă în Occident umple de entuziasm pe lingușitorul de curte literat. Patriarhii, înalții demnitari ai Imperiului, vor putea să audă nu o dată elogiul lor rostit de gura acestui iscusit „maestru al oratorilor“ (μαῖστωρ τῶν ῥητόρων). La activitatea sa se mai adaugă comentarii la clasici și μύθοι. A-l număra printre „retorii sordizi“, toți de același tip, este o nedreptate; acest om talentat nu făcea decât să-și îndeplinească bine o slujbă tradițională⁴³.

53

// Merită să fie așezat alături discursul adresat lui Isac Anghelos—a cărui acțiune de apărare în contra turcilor din Asia este mai ales preamărită în opera unui alt „encomiast“ oficial, în aceeași situație de μαῖστωρ τῶν ῥητόρων, — pentru informația sa, peste care s-a așternut un stil prețios și complicat⁴⁴, în vreme ce discursul unui alt autor, protonotarul Serghie Kolybos este fără conținut și fără formă⁴⁵. Tot astfel și consolările⁴⁶ marelui drungar Grigore pentru moartea împărătesei Eufrosinea⁴⁷.

Descrierea revoluției încercate de Ioan Comnenul cel Gros (care sub Alexios III s-a proclamat împărat la Sf. Sofia, de unde a fost alungat și ucis), împreună și cu alte opusculuțe, asigură un loc în această literatură de rangul al doilea lui Nicolae Mesaritul (n. în 1161 sau 1162)⁴⁸.

Nicolae nu este numai un retor iscusit; povestirea sa mai este și plină de spirit satiric, de „glumă“ constantinopolitană, de vigoare și de pitoresc. Acumularea de cuvinte rare, arta de a repeta interogația, nu răpesc din farmecul acestor pagini de istorie contemporană ce păstrează toată mișcarea, tot capriciul vieții care trece și care se remarcă înainte de a i se fi fixat încă perspectiva. Un sentiment de profund dispreț pentru mulțimea turbulentă a „bețivilor din Constantinopol“ [ὁ μέθυσος, ὁ οἰνόφλυξ καὶ πάροινος (bețiv, amețit de vin și turmentat)] însuflețește această povestire de o ironie

⁴² Treu, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*; în programul gimnaziului Friedrich din Breslau, 1893. Cf. „B.Z.“, XV, 125 ș.u. El citează după Alfred Dove (*Die Doppelchronik von Reggio und die Quellen Salimbene's*, teză din Leipzig, 1783) pasajul lui Salimbene dei Salimbene din Parma, în care este vorba de răscoala lui Ioan Comnenul, ucis de „gauragni“ (= varegi), adăugind că mulțumită acestor tulburări, tinărul Alexios și-a redobândit libertatea. — Cf. și Lampros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Londra 1902. — Despre Ștefan Tornikes, „magistru al retorilor“ sub Isac, Regel, *op. cit.*, 254 ș.u.

⁴³ Regel, F.R.B., 154 ș.u.

⁴⁴ *Ibid.*, 280—300.

⁴⁵ *Ibid.*, 300—304.

⁴⁶ Cf. Heisenberg, *Analecta*, 19 ș.u., 34—35; E. Martini și D. Bassi, *Un codice di Niccolò Mesarita*, în „Rendiconti“ ale Academiei din Neapole, 1903 (cf. Heisenberg în „B. Z.“, XIII, 226—227); Kurtz, în „B. Z.“, XVII, 172—178; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.“, XI, 389—391; Kurtz, *ibid.*, XII, 99 ș.u. (trei scrisori sinodale adresate acestuia de către mitropolitul Efesului); Pargoire, în „É. O.“, VII, 219 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 412—415; Heisenberg, *Die Modestoslegende des Mesarites*, în „Festschrift“ Eberhard, 218 ș.u.; „Byz.“, II, 619—628.

54 biciuitoare. Figurile sînt redată în caricatură, scenele prinse sub unghiul // ridicolului. Este în toată puterea cuvîntului un jurnal de partid. Autorul a fost însuși de față și propriile sale impresii pătimașe sînt reproduse întocmai de el. Ivirea acestor memorii instantanee este unică în literatura bizantină ⁴⁷.

„Epitaful” compus de Mesarit pentru fratele său, Ioan, în chip de discurs funebru, avînd întinderea unei întregi „vieți de sfînt”, dă o autobiografie a autorului, informații privind viața și studiile fratelui pe care îl plînge, precum și a întregii aceste familii, împletite cu adevărate însemnări de cronică asupra epocii lui Andronic Comnenul și a succesorilor săi, pînă la ocuparea Constantinopolului de către latini, care este descrisă cu oroare. Autorul stăruie îndelung asupra discuțiilor dintre cardinalul-legat^v și călugării greci pentru unirea bisericilor, care sînt redată după însemnări luate chiar pe loc și îl menționează pe contemporanul său, originar din Italia de sud, Nicolae de Otranto, care a luat o parte activă la ele. Partizan al Unirii, el o înțelege în sensul unei aderări a latinilor la crezul orientalilor. Mesaritul a redactat chiar scrisoarea către papă pe care a cuprins-o în opusculul său ⁴⁸. O relatare a unei călătorii în părțile Niceei, în care se află multe lucruri prinse întocmai din realitate — Mesaritul avînd un condei iscusit la schițarea în treacăt a persoanelor ce le întâlnea — o prezentare a certei sale cu cardinalul Pelagiu, cel cu coturni roșii, căruia Nicolae, arhiepiscop de Efes și exarh al Asiei, i-a opus căptușeala roșie a propriei sale încălțăminte, fac și ele parte din această operă, caracterizîndu-se fără îndoială printr-o originalitate de scriitor care îngroașă culoarea și subliniază desenul.

55 // În colțul său de Asie, Trapezuntul avusese în secolul XII un istoric, Theonas, ale cărui scrieri nu sînt cunoscute ⁴⁹.

Știri arheologice din diferite izvoare, dintre care unele aparținînd împăratului Zenon, apăruseră și mai înainte ⁵⁰. Prefața la „Patria Constantinopoleos” conține acum o serie de informații istorice privind antichitatea. Cum este menționată o dată din cursul domniei lui Alexios Comnenul, faptul acesta indică epoca la care a fost redactată culegerea. Descrierea însăși nu citează după Romanos Lecapenos — care pare să aparțină unui trecut mai depărtat ⁵¹, — nici un alt împărat în afară de Tzimiskes ⁵² și Vasile II, numit „copilul” (παῖδιον) ⁵³. Autorul necunoscut folosește opera lui Ioan de Antiohia cît și izvoare mai vechi.

În sfîrșit, în regiunile de două ori pierdute ale Asiei, sfîrșitul secolului XII aduce marea cronică a lui Mihail Sirianul, patriarhul iacobit al Antiohiei

⁴⁷ Descrierea unor anumite edificii din Constantinopol, influențate de arta persană, ca de pildă Μουσπουτάς, este deosebit de prețioasă. — Ed. Heisenberg, *Nikolas Mesarites*, 19—49.

⁴⁸ Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes*, în „Memoriile” Academiei din München, 1923, II-III, *Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, *ibid.*

⁴⁹ Lampros, în Νέος Ἑλληνομνημων, I, 191 ș.u.

⁵⁰ Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 685.

⁵¹ *Ibid.*, CLIV, c. 564.

⁵² *Ibid.*, c. 612.

⁵³ *Ibid.*

(† 1199), care arată cât de mult a trezit cruciada vechiul spirit național⁵⁴.

56 În acest mediu foarte dinastic, exista și grija pentru educarea principilor. Recomandările lui Alexios Comnenul^w, fiul lui Ioan, către „fiul principelui, al Cezarului Bryennios“ un fiu prea iubit, *voouτοικος*⁵⁵, sub forma unei culegeri de versuri, numită // „Spaneas“, trădează un caracter banal, într-un stil foarte familiar. În ciuda numelui din epigrafi, nu se poate descoperi din nici un amănunt, din nici o aluzie că bunul sfătuitor, „împăratul ausonilor“ despre care este vorba, să fi fost [împăratul Alexios] tatăl prințesei Ana. Chiar și numele dușmanilor Imperiului sînt înfățișate într-o formă arhaică nedatabilă. La bază se află un discurs al lui Isocrate către Demónikos. Ca stil aflăm aceeași construcție a frazei ca în poemul⁵⁶ „domestic“ și moral „Lapithes“, care este doar din secolul XIV. Dar îndemnul la luptă, la vînători, se potrivește epocii lui Manuil. În sensul acesta este dat și sfatul de a păzi onoarea și de a se avînta personal în lupte. Se observă și un amestec de cuvinte turcești ca alai (ἀλλάγι). Sfaturile fără șir din „Spaneas“ nu se remarcă dealtminteri nici prin idee, nici prin formă, și ele și-au cîștigat o mare popularitate tocmai datorită caracterului lor mediocru. Pe aceeași cale se va ajunge foarte tîrziu la poemul lui Ștefan Sachliki⁵⁷, numit „Charonul politicianilor“, pe care îi trimite în Turcia; el este un cretan, cunoscător din experiență al lumii musulmane de la el.

57 Nașterea nenorocitului Alexios II a fost glorificată de „didascalul ecumenic“ Skizenos, în termeni hiperbolici, cu urări pe care un viitor foarte apropiat avea să le dezmință⁵⁸. Pretinsul omagiu poetic al acestui tînăr principe, adresat tatălui său, nu este decît un firav exercițiu de retorică populară și mai ales copilărească⁵⁹. Dar a fost păstrat din întîmplare // un chestionar al epocii în care este întrebat elevul unei școli dacă „l-a citit pe Dionise“^x, dacă dorește să citească altceva, dacă cunoaște sensul elenismului, în sfîrșit ce trebuie să știe ca să nu rămînă „barbar“⁶⁰.

⁵⁴ Despre un episcop iacobit, Dionisie bar Salibi, care explică în aceeași epocă liturgia Sf. Iacob, vezi Chabot, *Corpus scriptorum Orientalium, Scriptores syri*, seria 2-a, XCIII, Paris, 1903. Despre politica orientală a lui Manuil, „Buletinul soc. ruse palestinene“, XXIX (1926). Despre contemporanul său evreu Bar Hebraeus, ed. Abelloos și Lamy, *Chronicon ecclesiasticum*, Paris, 1872—1877.

⁵⁵ Maas, XXII, 348 ș.u.; Jagić, în „Memoriile“ Academiei din Viena, 1892; Fr. Hanna, *Serta harteiana*, Viena, 1896; același, în „Jahrbücher des k. k. akademischen Gymnasiums in Wien“, 1896; Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig — Hamburg, 1874, Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire, I*, Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, Atena, 1866; Hanna, *Des byzantinische Lehrgedicht Spanias*, Viena, 1898; J. Schmitt, în „B.Z.“, I, 316 ș.u., *ibid.*, VII, 623; VIII, 217; X, 197—198 (după o lucrare în l. rusă de S. Papadimitriou); XIV, 314; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 353 ș.u. Bănescu, în „Mélanges“ Kondakov, 77 ș.u.; Sacharov, în „V. V.“, XI, 99 ș.u.

⁵⁶ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 781—782.

⁵⁷ Wagner, *op. cit.*, 62 ș.u.

⁵⁸ Regel, *op. cit.*, 362—369.

⁵⁹ Vilh. Lundström, *Kejsar Alexios II: sorgekväde öfver sin fader Kejsar Manuel*, în „Eranos“, VIII (1908), 11—15; cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 439 ș.u.; Maas, în „B.Z.“, XVIII, 244—245.

⁶⁰ Treu, în „B.Z.“, II, 96 ș.u.

O predilecție pentru fabulă și o grijă moralizatoare se îmbină în exercițiile de retorică ale unui Nikefor Chrysoberges⁶¹. Am mai constatat în unele scrieri ale lui Glykas și, la urma urmelor în tot ce a dat el, o tendință spre gluma ieftină, spre bufoneria și flecăreala eroică (*blague*), care par să fi fost foarte prețuite de cei din preajma unui împărat iubind lupta, vânătoarea și întrecerile cavalești ca Manuil, rămas străin de preocuparea pentru cărturărie și pentru buna cuviință, care caracterizase domnia bunicului său, Alexios. O scriere a lui Tzetzes și o alta a unui imitator al acestuia, Mihail Haploucheir, într-o „mică dramă” în care, alături de muze, apar un simplu țăran și o femeie bătrână care bombănește, iar înțeleptul flămînd se plînge de nenorocul său veșnic, aparțin aceluiași gen, nu prea vrednic de stimă, dar distractiv și deci foarte prețuit⁶².

Acest spirit jucăuș și caricatural, unit cu o mare ușurință în privința formei și o rară varietate de subiecte putînd mîguli sau stîrni risul, spre a trage un cîștig personal din zîmbetul adus pe buze, caracterizează opera (foarte prețuită și sub un oarecare raport nu fără dreptate cercetată atent pentru noutatea sa verbală) a lui Teodor Prodromul, a celui care a fost „bietul Prodrom” (Ptochoprodromos), ca în vremea noastră acel poet care avînd geniu, a trăit o viață asemănătoare: Verlaine „bietul Lelian”⁶³.

58

// Alături de epigrame care linguesc sau aduc mulțumiri, într-o formă decalcată după producțiile similare ale antichității, Prodromul își exercită talentul în comentarii versificate ale Vechiului Testament, în care istoria evreilor capătă un aspect ciudat în acest veșmînt de stil atît de clasic. Evangheliile, actele Apostolilor îi oferă material pentru o altă serie de bucăți lucrate cu finețe, și va mai pune în versuri și invocații pentru sărbătorile

⁶¹ Vezi mai sus p. 425.

⁶² Krumbacher, *Byz. Litt.*, 540, 766 ș.u.

⁶³ Petrus Lazari, *Clarorum virorum Theodori Prodromi, Dantis Alighieri epistolae*, Roma, 1754; Ellissen, *Analekten der miteit-und neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1860; Dräseke, *Byzantinische Hadesfahrten*, în „Neues Jahrbuch für das klassische Altertum”, XXIX. Cf. Tozer, în „J. hell. st.”, III; Diehl, *Figures byzantines*, III; Miller, în *Mélanges de philologie et d'épigraphie*, Paris, 1876; Legrand, *Bibl. grecque vulgare*, I, 1880; Hesseling și Pernot, *Poèmes prodromiques*, Amsterdam, 1910; *Historiens grecs des croisades*, II, 742 ș.u. A. Beltrami, *Teodoro Prodromo*, Brescia, 1893; Fred. Grosshaupt, *De Theodori Prodromi in Rhodanthe elocutione*, teză, Leipzig, 1897; S. P. Papadimitriou, în „Memoriile” Societății de la Odessa, 1899; Bekštem, *Katyomachia* în „J. M. I. P.r.”, octombrie 1899; L. Petit, în „V. V.”, IX (1902), 446—463 (monodie către Niketas Eugenianos); S. P. Papadimitriou, *Ioan II, Mitropolit de Kiev și Teodor Prodromul* (în l. rusă), Odessa, 1902; Petit, *Monodie de Théodore Prodrome sur Ét. Skylitzès, Métropolitain de Trébizonde*, în „Izvestia” Inst. rus din Constantinopol, VIII (1902), 1—14; Sternbach, *Spicilegium Prodromeum*, în „Memoriile” Academiei din Cracovia (1904), 336—339; S. P. Papadimitriou, *Teodor Prodromul* (în l. rusă), Odessa, 1905; Oskar Hóger, *De Theodori Prodromi in fabula erotica*, „Ποδάνθη καὶ Δοσικλῆς, fontibus, teză, Göttingen, 1908; Cardus Welz, *Analecta byzantina, Carmina inedita Theodori Prodromi et Stephani Physopalamitae*, teză, Strassburg, 1910; A. Hausrath, în „B. Z.”, X, 103, nota 2; Kurtz, *ibid.*, XVI, 289 ș.u.; XIX, 314 ș.u.; XX, 223—227 (Dieterich despre ed. Pernot și Hesseling); J. Papadimitriou, în „V. V.”, V, 91—130 („Prodromii”); Hatzidakis, *ibid.*, I¹, 580—581; IV, 100 ș.u.; V, 91 ș.u., 446 ș.u.; S. Papadimitriou, *ibid.*, 102 ș.u. (pentru autor, ar fi vorba de un alt Prodrom, pe care îl numește: „al Manganilor”); același, *ibid.*, 102 ș.u. (cu toată bibliografia); Νέος Ἑλληνισμὸς, I, 337 (scrisori), 497; V, 332 ș.u.; XVI, 474 ș.u.; *Anecdota prodromea dal Vat. gr.* 305, în „Rendiconti” ale Ac. dei Lincei, XVII, 518—584; Mercati, *Sulle poesie anacreontiche di Teodoro Prodromo*, *ibid.*, XXVIII, 426 ș.u. Cf. și K. Lake, *The Greek Monasteries in South Italy*, în „Journal of Theological Studies”, IV (1903), 345 ș.u.

59 Bisericii. // Scrisorile sale de o factură fără greș, pline de reminiscențe antice, sînt lipsite de fond.

Dar ce a dat el mai bun, în afară de scenele uneori triviale ale vieții contemporane, este strălucitul tablou al luptelor și serbărilor sub primii trei Comneni, în care se amestecă informații istorice care nu sînt lipsite de valoare⁶⁴. Într-o bucată mai lungă el dă glas Prieteniei, alungată de soțul ei care personifică Lumea.

Bineînțeles nu trebuie să i se dea crezare cînd se pretinde „fără carte”, incapabil de a învîșmînta în poezie fabulele vechi sau de a preamări victoriile imperiale și de a rivaliza cu „învățații” și cu „retorii”. Ceea ce înfățișează el în scenetele sale satirice este într-adevăr o realitate zgomotoasă și vulgară, căreia îi aplică un tratament aristofanesc, dar el însuși este crescut la școala literaturii bune și vădește acest lucru prin forma sa, oricare ar fi numărul de termeni vulgari adăugați de el, cum a făcut în vremea sa chiar și Aristofan. Unele din dialogurile sale, ca acela al egumenului (după care s-a reușit a se da o bună versiune în limba franceză)⁶⁵, seamănă cu colocviile lui Erasm, în care acesta a prins atît de bine viața obișnuită din vremea sa, cuvintele schimbate prin hanuri și conversațiile dintre călugări.

60 Multe din cele care au fost atribuite lui Prodom pot, bineînțeles, să nu-i aparțină lui. Astfel, nu ar putea să i se arunce în seamă unui spirit atît de viu poemul plecticos, și de o factură foarte arhaică, celebrînd cucerirea localităților Kastemuni și Gangra de către Ioan Comnenul. L-am admite mai degrabă ca autor al plîngerii prințesei Teodora, de un ton mai firesc și nu fără oarecare sinceră emoție creștină, sau al bucăților unde vorbește în numele lui Isac Comnenul, sau pentru acela și împăratul Ioan⁶⁶. Căci el era un // om care scria — contra plată — și pentru alții, pentru oricare alții.

A fost considerat prea multă vreme sub raportul moralității sale, a atitudinii sale de parazit, sau mai degrabă sub aspectul pe care acest Aretin⁷ al Bizanțului căuta să și-l dea. Dar sub această aparență înșelătoare aflăm un suflet simțitor, o înțelegere uimitoare a antichității clasice din care mai mult se inspiră decît o imită. Este o armonie a cuvîntului grecesc, la care toți inmografi ortodoxici strînși împreună nu ar putea să viseze a ajunge vreodată. Sînt epitalame [cîntece de nuntă] în care sînt chemate muzele și grațiile, pentru ca frumusețea versurilor πανηγυρικάι παιδρότητες τοῦ λόγου (strălucirile sărbătorești ale cuvîntului) să corespundă muzicii πρὸς κωμῆς, însoțind prezentarea miresei princiare, și care ne duc cu gîndul la cele mai frumoase pagini din Antologie, din care își făcuse fără îndoială hrana sa, pentru a fi putut afla în ea această similitudine spirituală care nu poate să coboare într-o copie servilă⁶⁷. Aspra demă constantinopolitană trebuia să-i

⁶⁴ Migne, *P. Gr.*, CXXXIII.

⁶⁵ Vezi frumoasa traducere dată de N. Jeanselme și L. Oeconomos, în „Byz.”, I, 321—339.

⁶⁶ Ed. Kurtz, în „B. Z.”, XVI, 69 ș.u.

⁶⁷ A. Mai, *Nova patrum bibliotheca*, VI, 399 ș.u.; C. Neumann, *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert*, Leipzig, 1888 (cit. anterior), 65 ș.u.; Castellani, *Epitalamio di Teodoro Prodro mo per le nozze di Teodora Comnena* și *Epitalamio per le nozze di Giovanni Comneno*, Veneția, 1888, 1890; Strzygowski și Lampros, în „B. Z.”, X. Cf. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 93 ș.u. Cf. Lampros, “Υμνοι τῶν δῆμων εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Κομνηνόν, in Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ș.u.

fie recunoscătoare aceluia care pune pe seama ei acest imn reînviat din vremea clasică.

Există deci în fața unor anumite producții drăgălașe din provincii, împrumutate în parte din lumea „francă” [occidentală] cu care bizantinii se amestecă tot mai adânc, un element care nu va putea fi înlăturat de nici o influență străină, de nici o modă: amintirea atotputernică a unui trecut care poate în orice clipă să devină actual.

61 O poezie întreagă avea să înflorească sub această influență. Poetul a cărui operă a fost descoperită de S. Papadimitriou este un // meșter al versului ce curge armonios. Este într-o poezie, în care cere ajutor prințesei, τὸ θαυμαστὸν τῆς ὑακίνθου χρῆμα (minunatul ajutor al hiacintului) un accent de reală sinceritate, este o durere adevărată în bucata care deplînge începutul bătrîneții și apropierea morții. Acest client al lui Manuil Comnenul ar fi putut să vorbească într-un mod mai emoționant pentru noi, dacă gustul epocii sale i-ar fi îngăduit să se elibereze de cele două categorii de subiecte impuse de modă: omagiul către dinastie și ofranda către Dumnezeu. Simțind aceasta cînd, vorbind de Bizanțul iubit, el exclamă că și fumul din locul natal i-ar fi o bucurie: καὶ τῆς πατρίδος τὸν καπνὸν ἦδύ τι χρηματίζειν. Este și o elocvență avîntată în confesiunea scrisă în numele ocrotitoarei sale, sebastocratorița dizgrațiată de împărat.

Acela care declară „că a înflorit în mijlocul izvoarelor sacre ale anti-chității” nu se trudește să arate cît de bine poate să învingă dificultățile stilului arhaic: el știe o limbă neșovăitoare și limpede, în care pulsează mișcarea vieții reale. Deși mărturisește că nu posedă „frază atică”, limba greacă pe care o folosește este de o calitate excelentă. Dacă el nu cunoștea istoria mai bine ca Malalas odinioară, este pentru că această materie nu era predată în școlile de retorică. Astfel se va ajunge a se spune că Leonidas era comandantul tebanilor. Dar el este un moștenitor al versului pe care se pricepe să-l varieze după împrejurări ⁶⁸.

Atitudinea acestor poeți față de împărat a fost calificată drept lîngșire slugarnică. Dar se trece cu vederea concepția însăși de împărat bizantin, care, peste defectele și viciile, nevrednicia sau aplecarea spre crimă a celor care purtau coroana, se adresa noțiunii imperiale însăși, legată de divinitate. Asemenea acte de omagiu se situau alături de innurile îndreptate către Dumnezeu și către sfinții cei slăviți.

62 Dacă un poem ca „Ptocholeon”⁶⁹ (o povestire orientală în care este vorba de pietre scumpe și de înțelepciune, de sclavi ⁶⁹) // nu face parte din această literatură, care nu se va opri chiar așa de curînd, găsim la un prelat ca Mihail Italicos^A, episcopul de Filippopol, retor și ambasador în vremea cruciadei a doua, glume care sînt fără îndoială chiar ale lui Prodromos, pe care îl citează de altminteri ⁷⁰.

Dar mai ales dialogul anonim „Timarion”, aparținînd unui gen mult mai înalt, oglindește această tendință, de a lua totul în rîs, pînă și pe principii literaturii imitate de autor și pînă și pe Isus Hristos însuși. De

⁶⁸ Cf. și E. Miller, în „Revue politique et littéraire”, 1874, 410 ș.u.

⁶⁹ Legrand, *Collection de monuments*, I. Vezî Krumbacher, *Byz. Litt.*, 8.

⁷⁰ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 465—466; Treu, în „B.Z.”, IV, 1 ș.u.

astă dată se împrumută ideea inițială de la Lucian^B, dar fără nimic tendențios, autorul vrînd pur și simplu să-i facă pe oameni să rîdă, atît pe seama lui Psellos, cît și pe cea a tragicului filozof Italos, în înfățișarea călătoriei la Tesalonic, în coborîrea în Infern, în marea judecată⁷¹ în fața împăratului Teofil C.

În imitația sa după Ahile Tatius, „Rhodante și Dosiclea“, bunul poet care era Teodor Prodromul arătase îndeajuns că este în stare a trata și alte subiecte decît descrierea unei ceremonii oficiale sau a unei mănăstiri înfometate. Dar marele merit al unui alt reprezentant de frunte al poezilor din această epocă, Constantin Manasse, autor printre altele și al unei istorii în versuri începînd de la „zidirea lumii“, este de a se fi ferit în producția sa literară, de o nobilă exigență, de orice atingere cu tot ce aduce a drojdia societății.

Dacă îndrăznește să se lege de viciile vremii sale — căci ne-a lăsat icoana bietului împărat Mihail III „Bețivul“ ascultînd în orgiile sale bahice cîntece deocheate, și cîntînd el însuși la răspîntii, acest *θεατρομανών* (om cu mania teatrului) ca Neron — acest prieten al mimilor și al vizitiilor din Circ, nepregetînd să devină nașul copiilor lor — poetul preferă totuși să înfățișeze subiecte liniștite și senine.

63 Descrierea unei vînători⁷² este de un colorit bogat, și // pot fi culese informații istorice utile în logiul său al lui Manuil Comnenul, biruitor al ungurilor și al sîrbului^D Desa⁷³. Romanul său: „Dragostea lui Aristandros și Kallithea“, cuprins în parte în *Ῥοδωνία* lui Macarie Chrysokefalul, arată cît de mult se răspîndise acest gust pentru romanul versificat⁷⁴.

Acei care îi acuză pe bizantini că ar fi lipsiți de simțul frumosului, nu au decît să citească bucata încîntătoare a lui Manasse din descrierea vînătorii, care înfățișează farmecul acelui țărm al Propontidei unde „marea singurătate se joacă cu malurile abrupte și zîmbește blînd țărmului“⁷⁵ ca „o sărbătoare pentru ochi, o bucurie pentru simțuri“. Priveliștea din noaptea înmiresmată amintește de cele mai frumoase pagini ale lui Turgheniev despre frumusețea marginilor de pădure rusești învăluite în noapte. Aspectul bătrînului care conduce vînătoarea, iritația lui față de copiii pe care îi folosește, oferă un tablou de viață populară comparabil acelora ai unor pictori minori flamanzi. Tot acolo versurile despre sticlete, *ἀστρόγλη-voς*, pasărea cîntătoare prietenă pe care a pierdut-o, sînt pătrunse de cea mai gingașă simțire⁷⁶. Cei care tăgăduiesc orice spontaneitate poeziei bizantine, ar putea fi întrebați, ce-i lipsește unei bucăți ca „Hodoiporikon“-ul

⁷¹ Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 467—468; Kirpičnicov, în „J. M. I. P. r.“, 1903, martie 1—15.

⁷² Konstantin Horna, *Analekten zur byz. Literatur*, programul gimnaziului Sofia, Viena, 1905.

⁷³ S. Kurtz, în „V. V.“, XII (1906), 69—98.

⁷⁴ Vezi R. Herscher, *Scriptores erotici graeci*, II (1839); Westermann, *Vitarum scriptores graeci minores* (1854) (Viața lui Oppianus). Cf. și pretinsul său poem didactic editat de E. Miller, în „Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France“, IX, 1875. Vezi și Horna, în „Wiener Studien“, XXVIII (1906), 171—204 (cf. „B. Z.“, XVI, 674—675).

⁷⁵ *Θάλασσα τοῖς ἡϊόσιν ἥρέμα προσπαίζει καὶ ταῖς ἡπείροις ἡμέρω κύματι προσεγλῆ;* Horna, *Analekten zur byzantinischen Literatur*, 6.

⁷⁶ Idem, *Einige unedierle Stücke des Manasses und Italikos*, Viena (1902), 3 ș.u.

lui Manasse cu tot ce conține ca imaginație, ca talent de redare a ambianței
64 (vezi descrierea sa a furtunii), ca simț al naturii; //

Ἡὼς μὲν ὑπέλαμπεν ἄρτι φαιδόχρους,
Ἵ δ' ἄστεράρχης καὶ φεραυγῆς φωσφόρος
Ἐκ γῆς ἀναβῶς τοῖς ἄνω προσωμίλει...,
(Aurora își răspîndea acum lumina peste culorile strălucitoare
Și luceafărul de dimiștează, conducător luminos al stelelor
După ce se desprindea de pământ se avînta în sus)

cu greieri care se adapă cu rouă și dorm cît ține iarna grea, cu noutatea unor epitete originale pentru orașele pe care le străbate în călătoria sa spre Ierusalim, ca membru al ambasadei care merge să ceară pentru Manuil Comnenul pe prințesa francă Melisanda^E, cu culorile luminoase ale portretului acestei prințese „coboritoare din Cezar”, care nu avea să ajungă ca mireasă la altar. Trebuie semnalată și evlavia cu care el vorbește de Orașul sfînt, amintirea duioasă pe care o îndreaptă din aceste regiuni aspre către Bizanțul său, orașul, θεόδομος πόλις, „care l-a învrednicit să vadă lumina zilei și l-a crescut”, patriotismul său pentru această „Rhomaïs”, podoabă a întregului pământ, cît și zîmbetul cu care descrie neajunsurile unei călătorii în tovărășia unor oameni care duhnesc, sau realitatea plîngerilor sale de bolnav, care suferă pe drumul de întoarcere, și bucuria sa exuberantă de a-și fi revăzut orașul mult iubit. Ritmul vioi al endecasilabului dă mișcare acestei bucăți de antologie⁷⁷.

O altă descriere tot atît de amplă și de sigură, închinată unei vînători cu șoimi are același farmec⁷⁸.

Poemul istoric capătă o adevărată maiestate în versurile în care poetul înfățișează „zidirea lumii”:

Ὁ τοῦ Θεοῦ παντέλειος καὶ κοσμοκτῆτωρ λόγος
Τὸν οὐρανὸν τὸν ἄναστρον παρήγαγεν ἀρχῆθεν.
Cuvîntul desăvîrșit și ziditor de lume al lui Dumnezeu,
Dintru început, a boltit cerul fără astre).

Este fără îndoială aici o poezie din cele mai desăvîrșite, care nu este întru nimic inferioară celei a unui Milton.

65 Istoria romană este înfățișată din plin în această operă în care poetul zăbovește cu plăcere asupra episoadelor și anecdotelor. Rareori a fost considerată Roma cu atîta interes și simpatie, și înfățișată cu atît talent. Se mai adaugă comparații epice, // ca aceea privind nedreptatea lui Teodosie II față de soția sa [Atenaïs] Eudokia. Un sentiment de „patriotism” îi inspiră poetului, vorbind de Marcian, afirmația că pînă și animalele respectă demnitatea Imperiului. Domnia lui Iustin II, bolnav și incapabil de aceea de a supraveghea pe încasatorii dărilor, este caracterizată în frumoase pagini literare; i se adaugă o declarație contra puterii aurului. Versuri de o altă factură vor deplînge moartea soției lui Mauriciu^F. Ca bun bizantin autorul îl critică pe Constans care

⁷⁷ Publicat de Horna, în „B.Z”, XIII, 313 ș.u. Cf. *ibid.*, XIV, 236–237.

⁷⁸ Ed. de Ed. Kurtz, în „V. V.”, XII, 79 ș.u.

voia, revenind la Roma, să dea o tânără fată în schimb pe o femeie bătrână, ο γραιὺς τρικόδωνος. El atacă cu violență pe Leon iconoclastul și își manifestă indignarea de cărturar contra presupusei incendieri a bibliotecii. Încoronarea lui Carol cel Mare este înfățișată ca o uzurpare, iar actul de cruzime al Irinii față de fiul ei este întâmpinat cu anatema. Deși cărturar el însuși, Manasse îl apără pe [patriarhul] Ignatie împotriva lui Photios. Marea operă realizată de Vasile I este recunoscută pe deplin, și mai departe patriarhul Nicolae (Misticul) este susținut împotriva lui Leon [VI], care a păcătuit. Romanos I (Lecapenos) este considerat doar din punctul de vedere al uzurpării sale, în vreme ce Nikefor Focas este descris ca un erou. Crima lui Tzimiskes este răscumpărată prin marile servicii aduse Imperiului; Vasile II îl egalează, și simpatia poetului se întinde asupra întregii dinastii, la care e adăugat și Monomahul. Romanos Digenis este vrednic să fie înfățișat ca Ahile, și Botaniates nu îi stă mai prejos ca vitejie. Același simț pentru epopee îl face pe Manasse să-i slăvească pe Comneni⁷⁹.

66 // Pentru sebastocratorița Irina se află în versurile descoperite și publicate de Manuil J. Gedeon accente nespuse de frumoase, ca atunci când îndeamnă pe copii să cînte:

Ἄσατε, παῖδες, ἀντὶ λευκόχρων κύκνων
Ὀδύνην λιγυρὰν πενθικῆς τραγωδίας.
(Cîntați copii în locul lebedelor albe
Melodioasa durere a tragediei îndoliate)⁸⁰.

Epoca lui Manasse are de altminteri o mare ușurință la versificare. Versul va fi deci folosit pentru a îmbrăca dialogul dintre suflet și trup, care constituie subiectul „Oglinzii” (Dioptra) lui Filip pustnicul⁸¹.

Prin 1150 lumea își petrecea timpul făcînd epigrame, și canonistul epocii, Teodor Balsamon, nu scapă de regula comună⁸².

În sfîrșit i se poate atribui un loc onorabil printre retorii epocii sale lui Ioan Italicos, menționat mai înainte, care a făcut elogiul lui Ioan Comnenul, biruitor în lupte, și s-a distrat totodată să deplîngă moartea potîr-

⁷⁹ Cf. Bécs, în „B. ngr. J.”, VII, 119 ș.u. (Manasse este unul și același cu Manasse din Naupacta); Sternbach, *Constantini Manassae ephrasis inedita* („Mélanges” Œwliński, Lwow, 1901, 11–20, discurs despre numele de Chios); Konst. Horna, *Einige unedierte Stücke* . . . (vezi mai sus n. 76); același despre Hodoiporikon, în „B. Z.”, XIII, 313 ș.u. (vezi nr. 74); același, în „Wiener Studien” (vezi nr. 71); Βυζαντινὰ χρονικά, VII, 630 (poem pentru Teodor Kon-tostephanos); Sternbach, în „Wiener Studien”, XXIV (1902), 1–5; Petit, în „B. Z.”, VII, 597–598; XI, 505 ș.u.; XII, 258 ș.u.; XIX, 338 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, V, 671–677; Kurtz, *ibid.*, VI, 62 (despre poemul către Teodor); *ibid.*, VII, 631 ș.u.; Kurtz, *ibid.*, XII, 69–98; Νεός Ἑλληνομνημον, XVI, 60 ș.u. Sternbach, în „Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts”, V (1902); același, în „Eos”, VII, 180–194. Despre parafraza neogreacă, Praechter, în „B. Z.”, IV; același, *ibid.*, VII, 588 ș.u. Cf. Filov, *Les miniatures de la Chronique de Manassès à la bibliothèque du Vatican*, Sofia, 1927; Grégoire, *Un continuateur de Manassès*, în „Mélanges” Schlumberger, 272 ș.u. Despre Manasse ca istoric, Mystakides, în *Byzantinisch-deutsche Beziehungen*, 45, 90–91. Traducerea bulgară editată de I. Bogdan la București a fost de curînd reluată în lucru la Sofia. — Despre versurile lui Gheorghe Skylitzes, Petrides, în „V. V.”, X.

⁸⁰ Cremer, *Analecta graeca*, II; Treu, în „B.Z.”, IV, 1 ș.u.; Mercati, *ibid.*, VI, 126 ș.u.

⁸¹ O poezie de Isac Comnen, în „B. ngr. J.” (1926), 44 ș.u.

⁸² Forma latină, în Migne, *P. Gr.*, CXXVII.

nichii sale, dar în ciuda erudiției sale și cu toată cochetăria sa ca să pară spiritual, el este bombastic și monoton⁸³.

67 // În timpul acesta înflorea o literatură aproape exclusiv grecească, o poezie savantă la semi-grecii de la Palermo, concurenți la Imperiu în acel cadru somptuos al Capelei palatine și al Martoranei, împodobite de toate splendorile artei constantinopolitane. Acolo a scris asupra unor subiecte religioase sau de morală, tratînd despre vicii și despre virginitate, și a adresat bucăți lucrute cu mîgală amintirii Hrisostomului sau unor prieteni în viață, acel Evghenie, nepotul „amiralului”⁸⁴ Vasile, el însuși amiral în slujba regelui Gulielm [al Siciliei], al cărui elogiu îl înfățișează. El este și un tîlmăcitor din arabă în greacă și din greacă în latină⁸⁵. Poet foarte înzestrat, de o formă impecabilă, el unește reminiscențelor sale clasice prezentate cu discreție, un simț al actualității și o aplicare spre analiză care sînt trăsături foarte occidentale. Alături, un Rogeriu de Otranto elogiază pe acela care i-a fost poate maestru. (În acest oraș orientat spre marea de Răsărit, se redacta pe grecește, chiar pînă în 1377—1378, inscripția de pe turnurile de apărare)⁸⁶. Și tot din secolul XIII sînt versurile lui Teodor din Galipoli⁸⁷. Iar acelea care aparțin foarte probabil lui Rogeriu (nu Roberto) de Otranto, „notar regal”, înfățișează dezbaterile în versuri între orașele Otranto și Tarent⁸⁸.

68 // Arta figurată stagnează în această epocă în care armatele mîncă toți banii. Arhitectura bizantină nu oferă pentru domnia lui Manuil decît refacerea Porții aurite, la care au fost adăugate două turnuri de marmură albă. Dar această lucrare mediocră a fost realizată cu prețul distrugerii unei ctitorii a lui Constantin însuși, Sf. Mokius, a unei biserici a lui Mauriciu — cea a celor patruzeci de sfinți — și a unei a treia, datorată lui Leon Filozoful⁸⁹.

⁸³ Au fost publicate de Konst. Horna, în „Wiener Studien”, XXV (1903), 165—217. Cf. Heischberg, în „B. Z.”, XIII, 584—585. Constantin Stilbes a scris despre incendiile din Constantinopol, îmbogățind ceea ce am putea numi jurnalul în versuri al Capitalei. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 762—763. Versuri, explicînd subiecte arheologice, Νέος Ἑλληνομνημῶν, XIII, 71.

⁸⁴ Nu poate fi vorba de un emir.

⁸⁵ A fost descoperit de Sternbach, care a publicat mai bine de 1300 de versuri scrise de el; „B. Z.”, XI, 406 ș.u.

⁸⁶ Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, 518—519. Despre imperfecțiunile sale metrice, Sternbach, în „Wiener Studien”, VIII, 292; Horna, în „B.Z.”, XIV, 468 ș.u.; XVI, 454 ș.u.; XVII, 430—431. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 768 ș.u.

⁸⁷ Ed. Kurtz, în „V. V.”, XIV (1907), 1—11. Pentru arta bizantină în Sicilia, P. Orsi, în „B. Z.”, XIX, 63 ș.u., 462 ș.u.

⁸⁸ Zuretti, în *Ἱταλοελληνικά*, Palermo (1910), 165—184. În același volum, o inscripție grecească din 1121 cu privire la un pod la Bronto. Cf. Mercati, în „Rivista degli studi orientali”, IX (1921), 38—47. — Despre Eugeniu de Palermo și epigramele sale; despre detinerea sa în închisoare, despre viciile zgîrceniei și invidiei, despre virtuți, Sternbach, în „B. Z.”, XI, 406 ș.u.

⁸⁹ Dufas, ed. Bonn, 47—48. Cf. Grüneisen, în „Rassegna d'arte”, 1904, fasc. 9. — Pentru basorelieful din Campo Angarano de la Veneția, „B.Z.”, II, 192 ș.u.

NOTE

- a. Cu alt nume Lepanto.
- b. Ocupat în august 1185 în campania contra uzurpatorului Andronic Comnenul.
- c. Corespunde la regiunea din NV Asiei Mici, mergînd de la Abydos la Dorylaeum.
- d. Leon Sguros, arhonte ereditar de Nauplia, invadează Atica în 1204, dar nu poate să pătrundă în Atena; ocupă însă Teba. Merge pînă la Iárisa, unde îl întâlnește pe Alexios III Anghelos și se însoară cu fiica acestuia, Evdokia. În fața ofensivei victorioase a lui Bonifaciu de Montferrat se refugiază în cetățuia de la Acrocorint. Asediat (începînd din noiembrie 1204), el se prăbușește sărind călare de pe ziduri pe stîncile de la poalele lor (1208). Odată cu Acrocorintul au fost asediate de cavalerii latini și Argosul și Nauplia, stăpînite de Sguros.
- e. Lombazii lui Bonifaciu de Montferrat.
- f. În octombrie — noiembrie 1204.
- g. A trăit de la sfîrșitul secolului XI pînă în prima jumătate a secolului XII. Istoria sa se situează între cronică și genul de istorie savantă. A scris și imnuri („canoane“).
- h. Platon, superiorul mănăstirii Sakudion și nepotul său, Sf. Teodor Studitul, șefii intransigenți ai unei ortodoxii vigilente în vremea împărătesii Irina și a urmașilor ei.
- i. Nepopular din cauza economiilor stricte impuse de el, după risipa și administrația haotică din timpul Irinei. A căzut într-o ambuscadă în cursul campaniei sale contra bulgarilor. Din craniul său aceștia au făcut o cupă pentru ospetele lor.
- j. Leon VI Filozoful, împărat (886—912).
- k. Mihail Glykas, fost secretar al lui Manuil Comnenul, compromis și el în complotul atribuit cumnatei împăratului, sebastocratoarea Irina, a fost denunțat, închis și orbit. În 1158—1159 își spune amarul în versuri în limba populară, adresate împăratului.
- l. Favoarea ei flagrantă arunca în umbră pe împărăteasa legitimă Irina (Bertha de Sulzbach). Era fiica lui Andronic — un frate mai mare al lui Manuil, mort în 1142 aproape odată cu moștenitorul tronului Alexios — și a sebastocratoarei Irina, ocrotitoarea lui Prodromos. Era soră cu protosebastul Alexios și cu Ioan (amîndoi dușmăniți de viitorul împărat, Andronic Comnenul), precum și cu Evdokia, iubita acestuia.
- m. Nume dat unei descrieri fabuloase și alegorice a diferite animale și păsări minunate, ilustrînd sau simbolizînd învățături din Biblie sau Evanghelie. Din acest text alexandrin au derivat apoi Bestiariile medievale.
- n. Kinnamos, născut în 1143, adică în anul cînd urmează la tron Manuil, aparținea unei familii influente. Lucrarea sa a fost scrisă după moartea lui Manuil (1180). Ca și Kedrenos, el își începe istoria cu moartea lui Alexios I, dar trece foarte repede asupra domniei lui Ioan II (1118—1143), doar ca o introducere la cea a lui Manuil.
- o. Adică rivalitatea dintre Ana și Ioan Comnenul pentru succesiunea lui Alexios I, uneltirile Anei și după încoronarea lui Ioan, intrigile lui Isac și ale fiului său cu sultanul turcesc, continuată și în vremea lui Manuil.
- p. Adică Mihail Akominatos Choniates, înfățișat la începutul capitoulului de față. Nicetas a fost și în slujba Anghelilor, ajungînd în cele din urmă logothet. Istoria sa se încheie cu evenimentele din 1206. Ca și Kinnamos el este un antilatin. Pentru cucerirea Tesalonicului el a folosit și descrierea lui Eustatie din Tesalonic.
- r. Sora Teodorei amintită mai sus (nota l). Ca și aceasta era fiica sebastocratoarei Irina, protectoarea scriitorilor contemporani de seamă, chiar și în timpul exilului ei în Bulgaria (1151). Pentru romanul ei cu Andronic, vezi Ch. Diehl, *Figures byzantines* : „Les aventures romanesque d'Andronic Comnène“.
- s. Protonotar însărcinat cu serviciul de poștă imperială și apoi logothet al Tezaurului sub Ioan II Comnenul, a dat dovadă de mare iscusință în încasarea dărilor și în crearea de noi venituri fiscale. Auster și intransigent sub Ioan II, el a patronat sub Manuil risipa tezaurului, înfruptîndu-se și el din plin.
- ș. Zis Murtzuphos. E reprezentantul curentului antilatin. El suprimă pe Isac Anghelos și pe tînărul Alexios IV Anghelos, se însoară cu Evdokia, fiica lui Alexios III Anghelos, fosta soție a lui Ștefan, fiul lui Nemanja, și se declară împărat. Este capturat de latini și aruncat de pe coloana lui Teodosie din Constantinopol.
- t. Răsculat în 1201 sub Alexios III Anghelos.
- ț. Tînărul Alexios IV Anghelos.
- u. Eufrosina Dukas, soția ambițioasă a lui Alexios III Anghelos, care l-a îndemnat să uzurpe coroana fratelui său, Isac.

v. Cardinalul Pelagiu vine ca legat papal la Constantinopol, în 1213, într-un moment cînd s-ar fi putut ajunge la o soluție împăciuitoare cu biserica greacă. Murise în 1211 patriarhul venețian de Constantinopol Morosini, înțeles de latini în 1204, și care și-a arătat necurmat dușmănia față de ecleziasticii greci. Legatul papal precedent, cardinalul Benedict, căutase căi de înțelegere. Cardinalul Pelagiu dimpotrivă impune măsuri drastice care provoacă trimiterea la Constantinopol a unei delegații de la Niceea în frunte cu Nicolae Mesaritul, mitropolit de Efes și exarh pentru toată Asia (1216). El mai avusese un rol însemnat și în discuțiile anterioare cu cardinalul Benedict și cu patriarhul venețian Morosini.

w. Vezi și încercarea de identificare a lui Ferd. Chalandon (*Les Comnène . . . Jean II . . . Manuel . . .*, Paris, 1912, p. 12). Autorul ar fi Alexios, primul născut al lui Ioan II, mort la Attalia puțin înaintea tatălui său, iar tînărul Cezar ar fi fiul Cezarului Roger și al Mariei, fiica lui Ioan II și sora lui Manuil.

x. Probabil Dionisie Pseudo-Areopagitul.

y. Pietro din Arezzo, zis Aretinul (1492—1556), spaima și parazitul contemporanilor săi pe care îi lauda sau îi biciuia, fie ei și papi sau suverani, după cum îl plăteau sau nu.

z. Adică: sârmanul Leon. Eroul povestirii dezvăluie principelui adevăruri care nu-i pot fi pe plac, dar este încărcat de daruri.

A. A trăit pe la mijlocul sec. XII. A predat la Constantinopol gramatica, retorica și matematica. De asemenea era instructor medical la spitalul de la mănăstirea Pantocratorului. L-a avut elev pe Prodomos.

B. Lucian din Samosata, autorul vestitului „Dialog al Morților”.

C. Care apare printre judecătorii din Infern.

D. Ștefan Nemanian.

E. Sora comitelui de Tripolis din Siria (în fața Ciprului). După trimiterea acestei solii în 1161, Manuil și-a schimbat gîndul și a cerut-o pe Maria de Antiohia.

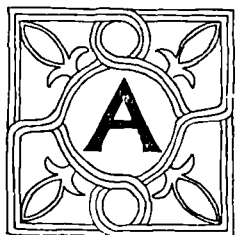
F. Împărăteasa Constantina, fiica împăratului Tiberiu Constantin, ucisă împreună cu fiicele sale din porunca lui Focas.

DECĂDEREA IMPERIULUI COMNENILOR

I

SUCCESIUNEA MARELUI COMNEN

69

ceastă politică¹ de un stil atât de măreț nu conținea germeii unui viitor așa cum l-ar fi putut dori Manuil restauratorul. Ea nu pornise din schimbări profunde, săvârșite în lumea bizantină însăși, ci fusese creată de o dinastie bine înzestrată, un mic număr de auxiliari credincioși și, mai ales, o personalitate extraordinară.

Dar asimilînd, pe cît era cu putință, Bizanțul său statelor occidentale ce depindeau de coroana sa în regatele din Locurile Sfinte, și contribuind să inspire alor săi prețuire și dragoste pentru ceea ce forma fondul însuși al vieții publice a Occidentului, Manuil lucra, fără să-și fi dat vreodată seama, la decăderea acestei unități imperiale pe care se sprijinea în primul rînd Roma sa orientală.

O citire atentă a izvoarelor contemporane luminează bine acest lucru. Izvoarele însăși, datorate unor „Froissart“-i bizantini, stăruie înainte de toate asupra episodului, a aventurii, a faptului divers al istoriei.

70 În aceste pagini închinată „bunilor cavaleri” și // vitejiilor lor strălucite, vedem pe un Constantin Gabras^b care, fiind trimis la Trapezunt, unde Grigore Taronites încercase o revoltă¹, reține orașul pentru sine. Cum fiul său era ținut ca ostatec la Constantinopol, el găsește mijlocul de a-l relua de acolo². El rămîne ca tiran (τυραννικὸς) în acest oraș din nordul Asiei Mici a cărui politică este pătrunsă de influențe caucaziene și turcești³. Trapezuntul este aproape independent⁴, ca și Filadelfia cîtă vreme este apărută de Batatzes^c contra lui Andronic Comnenul⁵. Teodor Anghelos rămîne la Brussa întocmai ca un senior turc dintre cei care și-au împărțit moștenirea selgiucizilor⁶. Pergamul este cîrmuit de „mixobarbarul”

¹ Ana Comnena, II, 162.

² *Ibid.*, 417–418, 420–422. Trupe venite din Trapezunt și din Oinaion, Kinnamos, 293; Ana Comnena, II, 100–101.

³ Choniates, 345; Kinnamos, 295–296; Ana Comnena, II, 265.

⁴ Choniates, 319.

⁵ *Ibid.*, 340.

⁶ *Ibid.*, 350, 371–373.

Monastras⁷. Ciprul vedea pe rînd revolta unui Rhapsomates și cea a lui Isac Comnenul, care va pune să fie proclamat împărat și va bate monedă⁸. Împotriva celui dintîi fusese trimis un „judecător și administrator“ (κριτής και ἐξουσιαστής), care el însuși avea o situație de cvasiautonomie⁹. Creta caută să se izoleze sub un Karykis.

Pentru moment Manuil acoperă toată această dezordine prin marea sa personalitate. Dar după el¹⁰ trebuia să coboare haosul și avea să izbucnească revolta.

71 Mai întîi, el nu a lăsat un continuator vrednic de el: după el // a urmat un copil¹¹ sub regența Mariei de Antiohia care, deși își schimbase religia și numele, devenind împărăteasa ortodoxă Elena, rămăsese tot atît de nepopulară ca străină, latină, schismatică, adăugîndu-se și primejdiile pe care avea să i le ridice în cale tinerețea ei și marea ei frumusețe. Ea a luat ca sfetnic pe vechiul om de curte știrb și trîndav, Alexios Comnenul¹², nepotul bărbatului ei, împodobit cu titlurile înalte de protosebast și proto-notar. În ciuda marii diferențe de vîrstă între ea și Alexios, cu toată urîtenia și nulitatea acestui personaj, rumoarea publică a făcut din el iubitul împărătesei și cei care candidaseră la favoarea regentei și la dragostea femeii, s-au grăbit să răspîndească acest zvon jignitor¹²; se pretindea^e chiar că cei doi s-ar fi înțeles pentru a otrăvi copilul¹³.

Vremea pretendenților proclamați de armate sau a marilor stăpînitori de posesiuni bucurîndu-se de popularitate în provincia lor și aspirînd să se suie pe tron, trecuse de mult.

72 Comnenii implîntaseră un puternic sentiment dinastic. Trebuia să fii din neamul lor pentru a purta coroana, dar oricine aparținea acestei spițe avea // aceleași drepturi la tron. Situația de prim născut nu era hotărîtoare și recomandările împăraților pe patul de moarte puteau fi date deoparte pentru binele statului și chiar al dinastiei.

S-a văzut că împăratul Ioan II a avut de învins intrigile și tentativele unui partid care voia ca succesiunea lui Alexios I să fie dată fiicei acestuia, Ana și Cezarului Bryennios, soțul ei. El a trebuit să-și asocieze aproape pe unchiul său Isac... și acest principe, nemulțumit cu rolul care i se atri-

⁷ Ana Comnena, II, 265.

⁸ Morgan, *op. cit.*, 186.

⁹ Ana Comnena, 432—433; Choniates, 376 ș.u., 611—612.

¹⁰ Mort la 24 septembrie 1180: Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 133. Cf. Choniates, 286 ș.u. El ar fi îmbrăcat rasa călugărească (*ibid.*). După cronica engleză a lui Benedict de Peterborough, în septembrie, înainte de Ziua Crucii (*Benedictus abbas petroburghensis, De vita et Gestis Henrici et Ricardi I*, Oxford, 1735).

¹¹ Despre jurămîntul care Manuil l-ar fi pus pe copil să-l rostească în chipul cel mai solemn, sprijinit pe sentința unui sinod, A. Pavlov, în „V. V.“, II, 388—393. A și apărut numele de Ῥωμανία pentru Imperiu. — Cf. Cognasso, *Partiti politiche e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno*, în „Memoriele“ Academiei din Torino, LXII (1912), 211—237. Cf. Chalandon, *The later Comneni*, în C.M. H., IV (1923), 318—384; Nikola Radojčić, *Id Dva poslжена Komnena na carigradskom prijestolju*, Zagreb, 1907; *Portraits de différents membres de la famille des Comnènes peints dans le typikon du monastère de Notre Dame de Bonne Espérance à Constantinople*, în „R. ét. gr.“, XVII (1904), 361—373. Vezi și Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 395 ș.u.

¹² Choniates, 292—293. Alexios ar fi pretins să-și adauge confirmarea sa la buclele imperiale: 300.

¹³ *Ibid.*

buisse, a mers pînă acolo încît și-a căutat împreună cu fiul său Ioan un refugiu și un sprijin la turcii din Iconium ¹⁴.

Manuil însuși luase locul fratelui său mai mare, Isac, numai datorită faptului că se afla la tabără și avea soldații de partea sa. Acest al doilea Isac, fratele lui Manuil, a trebuit să fie închis într-o mănăstire și a avut loc o schimbare de patriarh¹. Unul din fiii acestui principe ambițios, Andronic, fire neliniștită, care întrunea în sine unele din calitățile neamului său: frumusețea, vitejia, spiritul întreprinzător, talentul oratoric și arta de a cîștiga dragostea tuturor, alături de vicii atrăgătoare sau hîde, căci umbla cu patimă după femei și era însetat de sînge, nu a putut să accepte regimul sever pe care îl impunea Manuil tuturor supușilor săi, atît rudelor sale cît și celorlalți. În cursul unei campanii contra ungarilor el a trădat, a rătăcit și pe la rușii din Halici, pe la turcii din Sultanieh, pe la sarazinii din Siria, a văzut și cum este în închisoare, a găsit mijlocul de a evada, de a reintra în grație și a obținut în cele din urmă, de la clemența lui Manuil, guvernămîntul Paflagoniei cu orașele Oinaion, Samsun și Sinope ¹⁵. Seducătorul fără gînd de îndreptare, incestuosul cinic, care nu găsea plăcere decît în iubiri trecătoare sau interzise, ajunsese un bătrîn retras din agitația politică, un om cu păcate de mult iertate, și mai ales un principe cu o reputație strălucită de experiență și de energie. Văduvit de ultima sa pasiune^s el avea o fiică ce // trăia la Constantinopol și doi fii în vîrstă de a putea comanda: Manuil și Ioan ¹⁶.

Andronic era perfect informat de tot ce se petrecea la Constantinopol în timpul regentei. El aflase deci de nemulțumirea prințesei Maria, fiica din prima căsătorie a lui Manuil, logodită mai întîi cu prințul maghiar Bela, pomenit ceva mai înainte, căruia i se dăduse numele bizantin dinastic de Alexios (înainte de nașterea fiului de același nume al împăratului), pentru ca să urmeze la domnie după socrul său. Măritată apoi cu Rainier de Montferrat ¹⁷, care a primit titlul de Cezar, ea păstrase toată patima pentru putere care era în sîngele întregii familii. Cel retras în singurătatea de la Oinaion, care nu credea în durata domniei lui Alexios cel Tînăr, își găsea mult mai multe drepturi la coroană decît acest latin care uneltea contra regentei latine. El s-a înfățișat deci ca tutore al copilului, desemnat de Manuil ¹⁸.

Nemulțumiții puteau găsi un sprijin în plebea din acest Constantinopol imens, în care chiar după dezmembrarea Imperiului, călătorii apreciau că ar fi patru sute de mii de locuitori. Majoritatea erau meseriași săraci, cîștigînd puțin și dispuși să dea vina pe o rea guvernare, dealtminteri gata la certuri, la bătăi și clienți nelipsiți ai cîrciumelor; un mare număr de vagabonzi și de cerșetori era bucuros să poată jefui, folosind prilejul tulburărilor frecvente. Această mulțime dezordonată, invidioasă, se unea în același

¹⁴ *Ibid.*, 43.

¹⁵ *Ibid.*, 294—295.

¹⁶ Vezi despre el, *ibid.*, 68; Kinnamos, 121, 123—124, 250, 256, 266—267, 430—431.

¹⁷ Choniates, 301—302. Vezi și Sicardo de Cremona, ed. Muratori, c. 602.

¹⁸ Eustachie de Tesalonic, *De excidio urbis Thessalonicae*, 39.

sentiment de sete nepotolită de câștig și de sânge¹⁹. La fiecare nouă domnie i se împărțeau „centenari” de aur // și firește că ea dorea ca schimbările să fie cât mai dese cu puțință²⁰.

Împărații din secolele IX și X încercaseră să și-o supună și să o disciplineze, dar după moartea Bulgaroconului, au revenit pentru locuitorii din Constantinopol bunele vremuri de distribuire de bani și de alimente și de spectacole necuviincioase sau sângeroase din Circ. Au fost revolte victorioase în timpul ultimilor principii raliați dinastiei Macedonene, și se știe că tot printr-o revoltă a Constantinopolului a început și cariera imperială a lui Alexios Comnenul. Acesta s-a îngrijit ca asemenea manifestații să nu se repete și nici succesorul său nu a avut nimic de împărțit cu oamenii din popor, care voiau să aibă un împărat pe gustul lor.

Norodul a suferit multă vreme fără murmur greaua tiranie, regimul destul de posac al lui Manuil, care nu cheltuia decât pentru război și nu arăta simpatie decât armatei. Plebea nu admira isprăvile cavaleresti ale împăratului, preferând spectacolele de Circ care i se dădeau și la care reînviu vechile deme ale Albaștrilor și Verzilor²¹, dar nu a îndrăznit să protesteze împotriva nenumăratelor sale campanii.

Această plebe bizantină părea că suportă chiar și dominația economică a venețienilor și a pisanilor, care era una din consecințele politicii „latino-frone” a cuceritorului. Bogații negustori italieni au putut să maltrateze pe grecii în zdrențe, să insulte pe funcționarii împăratului și pe cele mai înalte fețe împodobite cu titlurile cele mai mari, fără ca mulțimea constantinopolitană să-și asume sarcina de a răzbuna în același timp propria sa sărăcie și onoarea națiunii sale. Când Manuil a gonit (1171) pe acești străini din cauza abuzurilor de care se făcuseră vinovați, când aceștia au răspuns la decretul de expulzare și de confiscare prin devastările menționate // ale insulelor Chios, Rodos și Lesbos, când în sfârșit împăratul le-a îngăduit să se reîntoarcă, populația Capitalei nu a părut nici atunci că se tulbură. Venețienii au readus cu ei aroganța lor, manierele lor dominatoare și jignitoare. O a doua oară Manuil i-a alungat și din nou insulele Mediteranei au avut de suferit din partea corăbiilor venețiene. Și totuși după această ruptură și după împăcarea ce a urmat, oamenii din Constantinopol și-au ascuns ura adunată în sufletul lor, contra străinului care invadea rapid pe nesimțite câmpul trîndăviei lor tradiționale.

Dar de astă dată sosise ora marii crize. Plebea voia să acționeze, să hotărască, să smulgă sau să dea coroana, să gonească pe latinii odioși, să domine ca pe vremea lui Iustinian, a lui Mauriciu și a lui Focas. Nu mai exista o clasă dominantă destul de numeroasă, destul de luminată, cu destul patriotism și destulă putere, pentru a împiedica venirea la cîrmă a barbariei, revărsarea haosului.

Comnenii zdrobeau în mod sistematic de o sută de ani aproape tot ce ar fi putut să li se ridice în cale. Mulțumită acestei politici de perseverență

¹⁹ Choniates, 456—457, 513—514, 592, 602. Despre aurarii din Constantinopol, *ibid.*, 157. Despre spectacolele din Circ, *ibid.*, 376.

²⁰ Choniates, 585, 599.

²¹ Vezi mai sus.

energie, nu mai erau în 1183 decât principii ai familiei imperiale și demnitari vicleni și mișei, gata întotdeauna să servească pe stăpînul momentului, pe acela care putea să pedepsească și să acorde recompense.

Acel idealism platonician, care înconjoară de aurcolă sa anumite figuri din secolul XI, se stinsese de mult. Alexios restabilise religia — ortodoxia — în drepturile sale uzurpate de filozofi. El a persecutat gîndirea liberă și a lăsat totuși superstiția să domnească prin teroare. Prejudecățile copilărești ale astrologiei, diferitele forme ale divinației venite din Orient — și în care fără îndoială credeau și turcii, noii vecini din Asia — invadau încet, dar sigur, sufletele. Se socoteau dinainte cîți ani va dura domnia fiecărui principe. Lumea credea că poate să afle inițialele numelui pe care îl va purta succesorul la tron. Practici misterioase și obscure erau folosite pentru a prevedea viitorul; // se observau forme superstițioase în toate marile ceremonii oficiale. S-a ivit o lungă serie de ghicitori și ghicitoare, de imbecili, de hidrocefali și de șarlatani: vagabonzi din Orient, țărani din Tracia care, onorați cu titlul de Părinte, explicau visurile, dezvăluiau ora morții, indicau primejdiile ce trebuiau ocolite, interpretau cometele, puneau întrebări apei care curge, întunericului care coboară din cer, stelelor din noapte. „Cărțile lui Solomon” se aflau în mîinile tuturor. Pe acest teren se întîlneau cerșetorul de milostenii, calfa de cismar, înalții demnitari și persoanele din familia imperială care, abdicînd de la orice aristocrație a gîndirii, fraternizau în superstițiile cele mai grosolane cu plebea nesănătoasă a marelui oraș decăzut ²².

Andronic, cu manierele sale insinuante, cu limbajul său onctuos împodobit de citate din Sf. Pavel, autorul său favorit ²³, cu ambiția sa răbdătoare și cu poftelile sale pe cît de cumplite, pe atît de tănuite, era omul care îi trebuia acestei societăți de promiscuitate morală.

El s-a îngrijit mai întîi ca să fie pus la cale de către fiii și fiica sa un complot contra împărătesii ²⁴. Acesta fiind descoperit, conjurații au fost prinși, judecați, pedepsiți; cei mai vinovați au scăpat, firește, căci intriga fusese foarte ingenios ascunsă. Ceva mai tîrziu, pentru a se feri de o arestare, familia Cezarilor s-a refugiat la Sf. Sofia, unde după tradiție poporul proceda la proclamarea împăraților. Latini și iberi îi înconjurau, preoți purtau înaintea lor cruci și icoane. Au fost devastări și incendii. După un asediu în toată legea și lupte sîngeroase, Cezarii^b au putut să iasă din basilică obținînd siguranța vieții. Cum patriarhul Teodosieⁱ îi susținea pe cei
77 doi prinți, el nu a mai îndrăznit // să se arate la palat ²⁵.

În consecință un mare număr de persoane compromise a trebuit să exulte cînd a fost semnalată sosirea la Chalkedon, situat în fața Capitalei, a lui Andronic însoțit de soldați și de vase, a căror importanță a știut să o exagereze. Chiar dacă Niceea nu îl accepta, el ocupase Nicomedia și alte locuri. Flota de sub comanda lui Andrei Kontostephanos i s-a supus lui. Imperialii care vruseseră să oprească înaintarea lui fuseseră risipiți. Dar

²² Cf. Diehl, în „RHSEE”, 1929.

²³ Choniates, 298.

²⁴ Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 381.

²⁵ Choniates, 301—303, 305—308, 312 ș.u. Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 382 ș.u.

„alamanii“ mai rămăseseră încă în jurul favoritului. Acesta i-a fost dat în mâinile lui Andronic „la palatul roșu, la zece mile de Constantinopol“ și, din porunca lui, protosebastul a fost orbit și mutilat ²⁶.

Pretendentul cu intențiile sale încă tănuite, a fost deci primit fără greutate în Constantinopol. Latinii, solicitați de împărăteasă, nu au îndrăznit să lupte. El a fost de îndată stăpînul Curții și al orașului imperial. Aruncînd în închisoare pe văduva lui Manuil (care a dispărut curînd, gîtită și aruncată în mare) ²⁷ și de asemenea pe Cezar și pe „Cesarissa“, a pus pe partizanii săi să-l „silească“ să primească regența, apoi calitatea de coleg al tînărului împărat, pe care l-a dus ca să fie încoronat la Sf. Sofia de către patriarhul Vasile ²⁸, îmbrățișîndu-l și mîngîindu-l cu drag. Într-o zi, frumosul copil cu părul de aur, nu a mai fost văzut nici el. Se șoptea că fusese spînzurat sau asfixiat la o serbare de către vechiul și bunul său prieten, că acesta îi zdrobise coastele cu buzduganul său de fier pentru a se asigura că era mort de-a binelea, și că micul cadavru zăcea în fundul mării. Și pentru a legitima uzurparea sa, Andronic — în ciuda vîrstei sale — s-a însurat cu fetița^k ce fusese logodnica ființei plăpînde asasinată acum de el ²⁹.

NOTE

a. Se reia firul prezentării istorice din capitolul intitulat *Imperiul bunilor cavaleri*.

b. După Chalandon (*Les Comnènes*...), ar fi fiul lui Teodor Gabras, strateg al themei Chaldia din părțile Pontului, care a stăpînit în 1098 Trapezuntul ca principat autonom. Ulterior acesta a încăput în miinile altora, printre care și Grigore Taronites. Nu se știe ce legătură de rudenie este între acesta și Mihail Taronites, cumnatul lui Alexios I.

c. Vasile Batatzes sau Vatatzes, strateg, duce al Tracesienilor sub Isac Anghelos, luptă contra lui Teodor Mancaphas, care ocupase Filadelfia și Lydia.

d. Protosebastul Alexios era fiul lui Andronic, fratele lui Manuil mort în 1143 și al Irinei, sebastocratorița, închisă, apoi exilată la Sofia. În 1180 protosebastul avea vreo 40 de ani.

e. Toate aceste zvonuri erau puse în circulație de rudele ambițioase ale tînărului Alexios II: în primul rînd sora sa vitregă Maria, cu soțul ei Cezarul Rainier, și fiii lui Andronic, viitorul uzurpator. Era folosită din plin ura populației din Constantinopol contra latinilor.

f. În locul lui Leon Stypes (1134—1143) a fost instalat Mihail II Kourkouas (1143—1146).

g. Aluzie probabil la regina văduvă a Ierusalimului, Teodora Comnena, care fuge cu el și îi împărtășește viața aventuroasă, rătăcind pe la diverși stăpînitori musulmani.

h. Maria și soțul ei Cezarul Rainier (de Montferrat).

i. Patriarhul Teodosie Boradiotes (1179—1183).

j. Vasile II Kamateros, patriarh (1183—1187).

k. Agnes, fiica lui Ludovic VII. Ulterior s-a măritat cu Teodor Branas, fiul generalului și pretendentului Alexios Branas, înrudit cu Comnenii, ucis de Isac Anghelos. La venirea cruciaților latini, ea nu mai știa limba ei maternă. Raliat la Imperiul latin, Teodor Branas a fost instalat la Adrianopol, într-o feudă aproape autonomă.

²⁶ Benedict de Peterborough.

²⁷ Au fost distruse chiar și reprezentările sale; Choniates, 433.

²⁸ Vezi expunerea atît de amplă a aceluiași Choniates, 318—325.

²⁹ *Ibid.*, 326, 328—339. Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 392 ș.u. Vezi și cronica în 1. engleză a lui William de Newbridge.

II

UN ÎMPĂRAT „IACOBIN”: ANDRONIC

78 // Noul „autocrat” nu s-a oprit acolo. El a urmărit cu o ferocitate neobosită pe toți cei care mai păstrau vreo importanță politică și care ar fi putut să primejduiască acest tron dobândit printr-un dublu asasinat și pe care voia să-l transmită fiului său de o fire asemănătoare, principele Ioan¹. Marea familie a Anghelilor favorizase la început venirea sa la tron. El a vrut să o distrugă. Acel Teodor Anghelos care ocupase Brussa, în Asia Mică, a fost orbit. Isac, care făcuse zice-se, studii la Paris și se pricepea în medicină², refugiindu-se la Niceea a scăpat de la o soartă asemănătoare numai datorită unei capitulări oportune; s-a putut vedea capul tovarășului său de revoltă Teodor Cantacuzinul, expus la Constantinopol.

Dacă Andronic a pus din nou ordine în administrația fiscală, ceea ce a constituit marele, dar singurul său merit, în schimb el a fost pentru tot ce mai rămânea din aristocrația bizantină, un flagel al cerului³.

A ucide aristocrați, era în vremea aceea o distracție pe care putea să și-o permită fără risc un împărat care se credea iubit de popor și care dispunea de ceva trupe. Paflagonienii⁴ lui Andronic își inauguraseră rolul la intrarea în Constantinopol a șefului lor — care mai purta încă boneta de lână a caucazienilor pe care avea în curînd să o schimbe cu coroana imperială — prin jefuirea și măcelărirea // latinilor⁵, pînă chiar și a unui legat papal⁶, ucis în veșmintele sale pontificale⁷. Și ceea ce începuseră ei cu insolența mercenarului biruitor a fost continuat de-a lungul mai multor zile, de către plebe, de către meseriași și de oamenii fără căpătii⁸, cu cruzimea celui slab îndelung molestă, care găsește clipa prielnică pentru răzbunarea sa.

Acest măcel a avut drept urmare, din punctul de vedere al occidentalilor, scoaterea Imperiului grec în afara legii și a drepturilor oamenilor. Nemulțumiri s-au adresat tuturor națiunilor din lumea catolică și chiar regelui⁹ ungurilor¹⁰. Era îngăduit să pedepsești prin toate mijloacele un regim care se mînjise cu asemenea crime.

¹ Vezi Eustachie de Tesalonic, *op. cit.*, 411, 413. Despre persecuțiile lui Andronic, Choniates, 380 ș.u., 404, 418, 429, 433, 437—438. Fiul său, Alexios; *ibid.*, 337 ș.u.; fiul său Manuil, *ibid.*, 440.

² Benedict de Peterborough: „Clericus sapiens, quem Graeci nominabant Sacwize [Isaakios latine autem Isak, qui tempore persecutionis in transmarinis partibus, Parisius commorans, scholas frequentabat ut in doctrinis Latinorum linguam et mores illorum disceret”. Cf. Iorga, *Interpénétration de l'Orient et l'Occident au M.-Âge*, 33, nota 1.

³ Nu aş putea da crezare unei convenții între Andronic și Saladin prin care i s-ar fi oferit Imperiului Locurile Sfinte. Ea nu e menționată decît în *Annales Reicherspergenses*, M.G.H., XVII, 511.

⁴ Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 396—398.

⁵ Totuși Benedict de Peterborough menționează prima biserică latină de stat, întemeiată de Andronic, iar marele său domestikos al Orientului era un Guy (Γίδος), 430. Tot el menționează și comiți, „comites”, κόντοι; el afirmă că nu se pricepe să traducă acest termen: κόντοι, εἰπεῖν δὲ συνηθεστέρως, κόμητας (μισῶ γὰρ τὸ ἀκράτως βάρβαρον), 466. Andronic îi califică pe latini drept πεδιδόρραφοι, Choniates, 411.

⁶ Eustachie de Tesalonic, 416.

Misiunea de răzbunare a fost acceptată de regatul normand, care — format peste ruinele posesiunilor grecești în Italia, rămase definitiv pierdute pentru bizantini acum, după moartea lui Manuil — înțelegea ca o datorie să întindă dominația latină și asupra țărmului oriental al Adriaticii.

Ca pe vremurile din trecut ale lui Guiscard, s-a recurs din nou la sistemul de a înfățișa populațiilor un pretendent, un moștenitor legitim al Imperiului⁷. Copilul lui Manuil și al Elenei, „străina” (Xeni), nu putea fi uitat așa de curînd. Ani de zile al fost văzuți în Asia, cîștigînd aderenți gata la orice sacrificiu, adolescenți frumoși cu părul blond care pretindeau că sînt tînărul împărat Alexios, el însuși, scăpat printr-o minune de asasinii săi. Unul din acești falși Alexios s-a înfățișat regelui Siciliei⁸, care s-a prefăcut că // este încredințat de descendența sa și de drepturile sale. A fost îmbarcat pe un vas al mării flote normande⁹, care a dus o armată de cavaleri sicilieni, de provensali, de aventurieri, de cutezători „fie ce o fi” la Durazzo. Orașul a fost ocupat prin trădarea ginerelui lui Andronic, Romanos, comandantul Dunării⁹. În vreme ce vasele făceau înconjurul coastei occidentale a Peninsulei Balcanice, îndreptîndu-se spre Tesalonic — celălalt obiectiv al ambițiilor normande — trupele de uscat apucau către același țel, drumul lung al Macedoniei, primind peste tot supunerea orașelor și a castelelor¹⁰.

David Comnenul, un principe care scăpase de la moarte — dar care o simțea foarte aproape și îl servea pe împăratul criminal în limitele acestui sentiment — trebuia să vegheze asupra orașului al doilea al Imperiului. El a trimis rapoarte false la Constantinopol, și ocupat doar de plăcerile sale de bărbat tînăr, a lăsat pe normanzi să opereze în voie. El nu a capitulat, dar a lăsat grija războiului subordonaților săi și mulțimii peștrițe care locuia la Tesalonic. Latinii au intrat deci în oraș și l-au devastat. După ce au supus populația la toate ocările¹¹, după ce au tîrît pe preoți de barbă și după ce au aruncat în stradă pe puternicii din ajun, fără a uita să profaneze bisericile¹¹, s-au împărțit în trei grupuri și au pornit spre Constantinopol.

Fără îndoială că regele Gulielm nu ar fi instalat acolo pe băiatul cu bucle blonde care își zicea Alexios II¹², și episcopii greci din cele Două Sicilii și protestaseră contra proiectului pe care îl formase noul lor suveran de a lua titlul și scaunul împăraților, stăpînii săi legitimi. Dar // flota normandă a înaintat pînă la Helespont fără ca venețienii, împăcați cu Imperiul, să-i fi alergat în ajutor¹³.

Cînd s-a aflat în Capitală că latinii puseseră stăpînire pe Seres și că erau acum chiar la Mosynopolis⁸, a fost o mișcare unanimă pentru răsturnarea împăratului pe care plebea îl aplaudase pînă atunci în toate capriciile

⁷ Însă potrivit cu Eustachie, el ar fi vrut să fie însuși împărat, 418. Cf. G. Spata *I Siciliani in Salonicco*, Palermo, 1892.

⁸ Kinnamos, 384 ș.u. Cronicarul crede că este în realitate „Alexios exilat la Sciți”.

⁹ Eustachie de Tesalonic, 423.

¹⁰ După povestirea atît de colorată, plină de termeni populari, a lui Eustachie, *loc. cit.*

¹¹ Eust. de Tes., *op. cit.*

¹² I se atribuia această intenție; Kinnamos, 414.

¹³ Iorga, *Venise, loc. cit.*

și toate crimele sale. Andronic¹⁴ a vrut să-l aresteze pe Isac Anghelos care se ascundea într-o mahala a Capitalei, așteptînd ora venirii sale la tron, care îi fusese prezisă¹⁴. Dar acesta a doborît pe favoritul imperial și pe marele maestru al caznelor care fuseseră trimiși contra lui, după care s-a refugiat la Sf. Sofia din care și-a făcut cartierul său general. Atunci patriarhul s-a plecat noii situații și a coborît asupra capului proscrisului coroana care era în biserică pe altar¹⁵.

Andronic nu a găsit soldați care să-i apere tronul. După ce a propus să-și cedeze coroana fiului său mai mare, el a fugit spre gurile Dunării, a fost prins, i s-a tăiat o mîină și i s-a scos un ochi, apoi legat de o cămilă rioasă, a fost plimbat în fața mulțimii care nu i-a cruțat nici o suferință, nici o înjosire, pînă ce în sfîrșit s-a stins viața în trupul său bătrîn, mutilat¹⁶. Așa a început domnia lui Isac Anghelos (12 septembrie 1185).

NOTE

a. Andronic petrecu o parte din anii săi de rătăcirii prin regiunile învecinate cu Paflagonia, iar în urmă fusese numit de Manuil guvernator al acestei provincii.

b. Rascoala plubei și măcelărirea latinilor din Constantinopol, deși instigate de Andronic, au avut loc în mai 1182, înainte de intrarea sa în Capitală. Abia după un an (septembrie 1183) a avut loc încoronarea sa și două luni după aceea dispărea Alexios II.

c. Cardinalul Ioan, legatul papii Alexandru III. A fost decapitat, iar capul său a fost arătat de coada unui cîine.

d. Bela III, fostul „Cezar Alexios” era cumnatul regentei Maria de Antiohia, care devenise împărăteasa Elena.

e. Gulielm, „cel bun”, rege al Siciliei (1166—1189).

f. Ororile săvîrșite de latini la Tesalonica în 1185, răspunderea acelor de la Constantinopol din mai 1182.

g. I a jumatate drum între Tesalonica și Constantinopol.

h. După Ch. Diehl, această măsură fusese luată din inițiativa personală a celor doi dregători în lipsa lui Andronic.

III

SANȚIUNILE LATINILOR

82 // Victoria repurtată la Mosynopolis de către generalul Branas asupra normanzilor, care înaintau în bande în dezordine, a dat noului împărat prestigiul unui salvator al Imperiului, dar acest prestigiu a dispărut curînd. Provinciile nu îl voiau pe Isac. Acest Alexios Branas, proclamat basileus de către armată, a reușit să supună toate orașele din părțile Europei. Așadar,

¹⁴ Ben. de Peterborough. O precizare asemănătoare i se facuse și lui Andronic.

¹⁵ Choniates, 444—446, 449, 451—452, 466.

¹⁶ Alte amănunte îngrozitoare în Ben. de Peterborough; Iorga, *Interpénétration...*, 33—34. Fiii săi au fost orbiți; Choniates, 466. Despre măsurile populare ale lui Andronic „plugarul”, *ibid.*, 429—430, 432. Vezi și Wilken, *Andronikos Komnenos*, în „Historisches Taschenbuch” de Raumer, II (1831), 431—548. Cognasso, *op. cit.* și alți istorici exagerează în mod ciudat tendințele democratice ale acestui monstru moral.

cînd împăratul constantinopolitan a avut norocul să fie învingător, cu ajutorul lui Conrad de Montferrat¹, soțul surorii sale și cu acel al latinilor cu lănci lungi¹, el s-a înjosit pînă a pune să fie rostogolit înaintea lui în batjocoră capul învinsului, aruncat ca o minge și trimis apoi în dar văduvei nenorocite, prăbușită din visul ei imperial².

Era fapta unui nou Andronic. Isac nu a precupețit dealtminteri nici persecuțiile, nici orbirile principilor aparținînd dinastiei Comnenilor³. El l-a iertat doar pe împăratul din Asia, care ocupase odinioară Filadelfia, acel Teodor Mangaphas^b, numit ulterior „Teodor cel Bun”. El a fost primul împărat din dinastia Anghelilor care avea să plătească tribut turcilor, trimițîndu-le în fiecare an cinci „centenari” de argint și țesături frumoase siriene, fabricate la Teba⁴.

Atunci românii⁵, vlahii din Tesalia, cărora li se impuseseră dijme prea neobișnuite, s-au ridicat sub conducerea lui Petru și Asan, doi frați proprietari de turme⁶, dintre care unul căutase zadarnic să obțină // o feudă de stratiot și fusese chiar pămuit cu acest prilej de către un dregător imperial⁷. Tot muntele s-a aflat curînd în stare de răzvrătire și a trimis bande armate cu săgeți, care ocupau orașele rău păzite, devastau târgurile, ridicau vitele, tăiau comunicațiile și împiedicau orice cîrmuire normală de la Seres și Berrhoe pînă la Varna, Filippopol și Adrianopol. O bună parte din an călăreții cumani erau la dispoziția păstorilor războinici, ajunși stăpîinii rătăcitori și prădalnici ai Bulgariei, atît cea de la Preslav, cît și cea de la Prespa și de la Ohrida⁸.

Sîrbii au folosit acest prilej și au atacat Skoplje. Alianța cu Bela, regele Ungariei, pe care Isac, ginerele^c său, s-a dus să-l întîlnească la frontieră, trimiterea de contingente ungare pe drumul Vidinului, concursul rușilor contra cumanilor, repetatele expediții ale ofițerilor bizantini și chiar ale împăratului însuși, nu au reușit să restabilească ordinea și să distrugă aceste bande de îndrăzneți luptători de gherilă⁹. Drapelul imperial a fost capturat și pînă în secolul XIV, la Trnovo, el era scos și expus privirilor în ziua de Bobotează¹⁰. Niciodată Imperiul nu fusese atît de sărac: a trebuit în curînd să se alerge la vînzarea operelor de artă și a obiectelor prețioase de cult, păstrate în biserici.

Singurul general care a arătat pricepere pentru acest fel de campanii, Constantin Anghelos, s-a răscolat la rîndul său și a fost pedepsit cu pierderea ochilor [1193]. Dar raziile de vlahi au continuat ca mai înainte, iar împăratul

¹ Choniates, 503—504. 1:1 luptă și contra vlahilor, *ibid.*, 516. Pentru cariera sa ulterioară la Ierusalim, ca rege, 516—517.

² *Ibid.*, 489 ș.u., 496, 507.

³ *Ibid.*, 549 ș.u., 554—561.

⁴ Vezi Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

⁵ Βλάχων φωνή (limba vlahilor); Choniates, 617.

⁶ Însă fratele lor, Ioniță, avea o casă la Constantinopol; *ibid.*, 548.

⁷ Despre μούλτοι și situația din partea aceea, Kekaumenos; *indeosebi* 63—64.

⁸ Choniates, 482 ș.u.

⁹ *Ibid.*, 569 ș.u., 612 ș.u.; Acropolitul, 20 ș.u. V. și Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I și Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I.

¹⁰ Teodor din Scutari, la sfîrșitul textului Aeropolitului, ed. Heisenberg, 295, nr. 59.

84 se închisese^d în Constantinopol unde stătea izolat, în vreme ce ofițeri, // mai degrabă independenți și fără legături între ei, comandau pînă la Durazzo și la Tesalonic și membrii marilor familii se instalau ca stăpîni în orașele Ahaiei și ale Peloponesului: Atena, Teba, Corint, Neopatras, Lacedemona, iar albanezii cei aspri din munți, se pregăteau să scuture jugul bizantin.

Nici nu trebuia mai mult pentru a trezi poftetele Occidentului: venețienii care aveau multe jigniri de răzbunat și voiau să scape de neîncetatele ocări împlintind steagul de luptă al Sf. Marcu pe toate așezările necesare comerțului lor în Orient, de la Modon-Methona pînă la Constantinopol și Smirna; normanzii întotdeauna atrași de prada grecească, aventurierii din Franța și din Lombardia care adulmecau marile cuceriri posibile, Curtea pontificală, în sfîrșit, care credea că venise ceasul ca să doboare definitiv trufia înrădăcinată de care grecii dăduseră de atîtea ori dovadă.

Pînă acum, o primă oară, în timpul expediției care a dat Tesalonicul în mîinile normanzilor, Imperiul fusese în primejdie de a se nărui. Întîmplarea norocoasă a victoriei de la Mosynopolis îl salvase. Aceeași primejdie a reapărut a doua oară, cu prilejul sosirii în Peninsula Balcanică a soldaților cruciadei a treia^e.

Filip, regele Franței, Richard, regele Angliei, au trecut spre Locurile Sfinte pe mare. Deși acesta din urmă — socotind că are de răzbunat o jignire^f — a reușit să înfrîngă și să captureze pe acel Isac, fost rebel al Imperiului, care ocupase insula Cipru după căderea lui Andronic și se intitula „împărat“, el și-a cedat această cucerire regelui depozitat al Ierusalimului, ocupat acum de sarazini¹¹. Așadar, aceste două valuri ale cruciadei nu atingeau „țara Greciei“.

Altfel s-au petrecut lucrurile cu împăratul german Frederic Barbarossa însuși, care, trecînd prin Ungaria, a apărut în Balcani, desigur ca pelerin,
85 dar arătînd că // vrea să facă pe stăpînul, în calitate de împărat legitim ales, sprijinit pe o lungă activitate de războinic și cavaler, împotriva acestui mișel uzurpator bizantin.

Căpetenia vlahilor și bulgarilor, Petru, care îi ceruse coroana imperială a Orientului, ambiționată de el, ca de toți dinastia care se succedaseră de secole în aceste regiuni, a întîmpinat un refuz. Dar bizantinii erau încredințați că Frederic venea pentru a pune capăt dominației lor, de cîtăva vreme absolut ostilă la tot ce era „latin“, atît cavaleri cît și negustori. În această epocă de aur pentru ghicitori și pentru preziceri, se aflase prin oracole că Cezarul german va intra pe poarta de la Xylokerkon, spre a reuni pe capul său cele două coroane „romane“¹².

Imperiul l-a tratat deci ca pe un inamic, nedîndu-i libera trecere, ci dimpotrivă, închizîndu-i drumurile și pornind contra armatei sale cete de hărțuitori „alani“. În fața lui orașele se goleau, la Filippopol nu au mai rămas decît săracii și paulicienii eretici¹³. Așadar, în ciuda tratatului de liberă trecere încheiat la Nürnberg¹⁴, au avut loc conflicte armate în care

¹¹ Cf. Iorga, *France de Chypre*, Paris, 1931, 11 ș.u., 81 ș.u.

¹² Choniates, 528.

¹³ *Ibid.*, 526—528, 535.

¹⁴ Dölger, *Regesten*, nr. 1580. Cf. *ibid.*, nr. 1591 ș.u.

bizantinii pînă în cele din urmă întotdeauna o luau la fugă¹⁵. Frederic, căruia i se refuzase trecerea în toamnă, a rămas toată iarna anului 1189 în vecinătatea Constantinopolului, care tremura în fața lui, în vreme ce vlaho-bulgarii răsculați tresălau de bucuria acestei prezențe¹⁶. S-a ajuns la începutul anului 1190 la o înțelegere¹⁷ care îi îngăduia lui Frederic trecerea sa în Asia, împreună cu toți ai săi, sub garanția a numeroși ostateci dați de Isac Anghelos, care se și grăbea să încheie convenții cu noul stăpîn al Egiptului, „Sudanul Saladin“¹⁷.

86 // În sfîrșit, germanii care au trecut la Gallipoli au biruit pe turcii din Asia Mică la Filomelion și au intrat în Iconium, care nu putuse fi cucerit de nimeni pînă atunci¹⁸. Coloșii de oțel, a căror priveliște umplea de uimire și de admirație lumea orientală a „schismaticilor“ și a „păgînilor“¹⁹, au intrat apoi în defileurile Armeniei. Un viitor strălucit se deschidea înaintea acestei cruciade pornită în împrejurări excepționale. Dar moartea fulgerătoare a bătrînului împărat în unda înghețată a Seifului a pus capăt definitiv tuturor speranțelor. Ea a eliberat și pe cei din Constantinopol de o mare grijă²⁰. Prin Antiohia, Beyrut, Tyr, fiul lui Frederic a ajuns la Acra²¹.

Cît privește pe cruciații din Franța și din Anglia, ei apucaseră cu regii lor calea mai sigură a mării²².

Dar anarhia dinăuntru se accentua. Dezagregarea Imperiului aproape închis în Constantinopol, fără armată și fără flotă, era tot mai vădită. Un pirat genovez, Caffaro^b, fost negustor la Constantinopol, era adevăratul stăpîn al Arhipelagului și cînd a vrut să dobîndească Hădramyttionulⁱ, l-a dobîndit. Cele cîteva vase de care dispunea împăratul au căzut în puterea corsarilor de la Sestos, din fața Capitalei. Pentru a-și înceta acțiunea, acel

87 Caffaro cerea șase „centenari“ de aur și // pentru colonizarea oamenilor săi un teritoriu de șapte ori cît acela necesar locuințelor lor. A trebuit ca bizantinii să se adreseze pisanilor și mai ales unui marinar din Calabria, Sturione, pentru a se termina odată cu acest inamic îndrăzneț. Însă Marea Neagră rămînea la dispoziția piraților greci²³.

Însă primejdia din partea latinilor avea să reapară foarte curînd. Fiul lui Frederic Barbarossa, Henric VI, moștenitor prin căsătoria sa cu prin-

¹⁵ Choniates, 534 ș.u.

¹⁶ *Ibid.*, 537—538.

¹⁷ Vezi, Otto Fris, *Gesta Friderici imperatoris*, I, 1912; O. Riezler, *Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs I*, în „Forschungen zur deutschen Geschichte“, X (1870); K. Fischer, *Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, Leipzig, 1870; B. Zimmert, *Über einige Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Friedrichs I*, în „Jahresbericht“ a Școlii reale germane din Praga, 1907—1908; același, *Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190*, în „B.Z.“, XII, 42 ș.u. (tratatul *ibid.*, XI, 303 ș.u. Cf. *ibid.*, 689—690); relațiile cu Saladin, *ibid.*, XII, 49—50, nota 3.

¹⁸ Choniates, 540 ș.u. Cruciații au fost primiți rău la Filadelfia, dar bine la Laodicea; *ibid.*, 539.

¹⁹ *Ibid.*, 543—544.

²⁰ *Ibid.*, 544—546. Cf. pentru o pregătire de ansamblu, Ansbert, în *Fontes rerum austriacarum*.

²¹ *Ibid.*

²² Zimmert, în „B.Z.“, XII. Cf. Böhmer, *Acta Imperii selecta*, 152.

²³ Un Constantin Phrangopoulo, „fiul de franc“. Vezi Choniates, 636—637, 699—700.

țesa Constantia, a Regatului celor Două Sicilii, își propusese cu sine rece și fără acel element de romantism care caracterizează proiectele principilor normanzi, să reunească lumea întreagă sub dominația unui Cezar unic. Dacă a purtat tratative cu Isac, cerându-i să-i cedeze coasta Adriatică²⁴, el nu a făcut aceasta decât pentru ca să treacă timpul. În așteptarea cuceririi Orientului prin distrugerea Imperiului bizantin și pornirea cruciadei, care corespundea îndoitei sale datorii de rege normand și de împărat, el a impus jalmnicului „basileu” obligația de a da asistență pelerinilor și de a plăti un tribut de 16 centenari de aur după măsura Occidentului.

La 8 aprilie 1195 s-a produs la Constantinopol o nouă schimbare de domnie, după o nouă revoluție criminală²⁵. Alexios, fratele mai mare al împăratului, se considera nedreptățit de venirea pe tron a fratelui său. În cursul unei expediții contra vlahilor a pus să fie proclamat împărat de către devotații săi de aproape și de către soldații pe care știuse să-i câștige de partea sa. Isac a fost orbit și aruncat în închisoare, împreună cu fiul său din prima căsătorie, Alexios²⁶.

88 Alexios III, care a adoptat numele¹ de Comnen²⁷ și care era al treilea la // șir din împărații aceștia perverși și cruzi, nu s-a arătat cu nimic superior celui pe care îl înlăturase. El a oferit spectacolul unor scandaluri domestice²⁸ și s-a bucurat și el la vederea capetelor tăiate care i se trimiteau pentru a-i dovedi zelul cu care era servit. Indivizi îndeobște disprețuiți ca acel Constantin Mesopotamitul²⁹, erau favoriții săi. S-au ivit deci noi pretendenți, între alții Alexios Kontostephanos sau Ioan Comnenul, împăratul de o zi³⁰, care după neizbînda rebeliunilor pe care le provocaseră și-au căutat un refugiu în Sf. Sofia. Meseriașii din Capitală au devastat și au ars casele celor mari care nu le erau pe plac; ei s-au legat chiar și de biserici și de moscheea de curînd ridicată pentru sarazinii locuind în Constantinopol, și au deschis porțile închisorilor dînd drumul răufăcătorilor. Restabilirea ordinii a fost trudnică și s-au putut vedea atîrnate de zidurile orașului multe capete tăiate, trupurile fiind aruncate cîinilor.

Pentru a strînge suma de răscumpărare a Imperiului făgăduită lui Henric VI, Alexios III a cerut supușilor săi, și ei împovărați peste măsură de dări, plata așa-zisului „alamanikon”^k, „răscumpărarea față de germani” și a completat suma despoind bisericile și mănăstirile și scotocind chiar prin mormintele foștilor împărați.

Pentru a crea familiei sale drepturi dinastice asupra Imperiului de Răsărit, Henric își însurase fratele, Filip de Suabia (desemnîndu-l poate ca viitor vicar al său la Constantinopol) cu Irina, fiica lui Isac Anghelos și

²⁴ Dölger, *Regesten*, de la această dată.

²⁵ Cf. Cognasso, *Un imperatore bizantino della decadenza, Isaaco II Angelo*, în „Bessarione”, XXX (1915), 29—60, 239—289 și Νέος Ἑλληνομνημων, VII, 48.

²⁶ Choniates, 595.

²⁷ *Ibid.*, 605.

²⁸ *Ibid.* A alungat-o pe împărăteasă ca „adulteră”; *ibid.*, 646. Aici trebuie așezat textul nr. 1623 al lui Dölger, *loc. cit.*

²⁹ Choniates, 640 ș.u., 649.

³⁰ Heisenberg, *Nikolaos Masarites*, Würzburg, 1907. Cf. Kedrenos, 652—653, 692—694 ș.u., 696 ș.u., 698—699. Cf. și *ibid.*, 725—726.

văduva unui membru al dinastiei normande¹. În aceste condiții moartea lui Henric, împăratul german din Sicilia, a însemnat o ușurare pentru imperiul Anghelilor. Dar totuși erau subiecte de temere din partea Germaniei, al cărei // nou rege, acest Filip, însuși, era chiar ginerele împăratului detronat. Tânărul prinț Alexios, fiul lui Isac Anghelos, reușise să fugă pe o corabie pisană³¹ și se refugiase la sora lui.

În situația creată în Occident de moartea lui Henric, desigur că pretendentul nu ar fi găsit ușor mijloacele pentru recuperarea drepturilor sale, fără conflictul intervenit chiar atunci între împăratul în scaun și Veneția. O dată mai mult fuseseră comise stoarceri la Constantinopol, în dauna supușilor Republicii Serenisime și pe deasupra cei din Bizanț refuzau să achite guvernului dogelui rămășițele datorate din despăgubirea promisă solemn de răposatul împărat Manuil³². Imperiul, care folosisese vasele pisane contra comerțului venețian, întreținea chiar pe seama sa pirăți care atacau fără deosebire vasele turcești și cele creștine. Părea neîndoios că Veneția era hotărâtă să acționeze energic lovind cu toată puterea.

NOTE

a. Conrad era frate cu Cezarul Rainier, soțul Mariei. El însuși fusese în slujba lui Manuil Comnenul. Însurat cu Teodora, sora împăratului Isac Anghelos, nu rămâne prea mult la Constantinopol. În 1187 pleacă să lupte în Palestina, apără Tyrul împotriva lui Saladin, o răpește pe Isabella, moștenitoarea regatului de Ierusalim după moartea surorii ei Sybilla, și se înfățișează ca rival al lui Guy de Lusignan, care ajunsese rege ca soț al Sybillei, sora regelui Balduin. În 1191 este declarat solemn moștenitor al lui Lusignan. Moare asasinat în 1192. Aceași regină, Sybilla, fusese măritată cu fratele mai mare al lui Conrad, Guillaume. Frații de Montferrat erau nepoții de soră ai împăratului Conrad III și veri buni cu Filip August, regele Franței.

b. Se proclamase basileu la Filadelfia. În 1205 va fi înfrânt împreună cu Constantiu Lascaris, de către cavalerii latini conduși de Henric, fratele împăratului Balduin.

c. Isac, făcând pace cu Bela III a luat de soție (1185) pe fiica acestuia Margareta, care ca împărăteasă s-a numit Maria. După cruciada latinilor, ea va ajunge soția lui Bonifaciu de Montferrat.

d. Totuși a pornit personal în mai multe rânduri contra sîrbilor și bulgarilor.

e. Provoacă de cucerirea Ierusalimului de către Saladin în 1187. Regele Filip este Filip-August.

f. Vasul pe care călătorea cu suita ei sora lui Richard, Ioana, văduva lui Gulielm „cel bun” al Siciliei, naufragiind pe coasta Ciprului, „împăratul” acestei insule a vrut să rețină ca prizonieri pe naufragiați.

g. Cînd Frederic se apropia amenințător de Constantinopol.

h. Sau Gaifforio (vezi și L. Bréhier, *Le monde byzantin*, I, 359).

i. Situat în golful din fața insulei Lesbos.

j. Era descendentul direct al lui Alexios I Comnenul, bunica sa, Teodora, fiind fiica acestuia.

k. Este tributul de 16 centenari de aur menționat mai sus.

l. Irina Anghelos, măritată în 1193 cu Roger de Apulia, fiul ultimului rege normand al Siciliei și rămasă văduvă în 1195.

³¹ *Ibid.*, 711.

³² Mai rămăneau din cei 15 centenari de aur, 20 de mine; *ibid.*, 713. În noiembrie 1198 fusese încheiat ultimul tratat de privilegii; Dölger, *Regesten*, nr. 1647.

IV

CRUCIADA PENTRU CUCERIREA BIZANȚULUI

Evenimente neașteptate au pus la îndemîna pretendentului [Alexios IV Anghelos] forțe de uscat considerabile. Foulques de Neuilly, un simplu preot de parohie, a cutreierat Franța predicînd necesitatea unei noi cruciade. Un număr de cavaleri și chiar doi fruntași ai feudalității franceze: Thibaut de Champagne și Baudouin (Balduin) de Flandra s-au legat să plece în cruciadă¹.

- 90 Șeful expediției care își propunea să restabilească regatul Ierusalimului (atacînd mai întîi în Egipt — centrul puterii // noilor stăpîni ai Locurilor Sfinte — pe egiptenii lui Saladin, tînăr principe neînfriecat și foarte popular, care de mult pusesese stăpînire pe Damasc, capitala puternicului Nur-ed-din)^a trebuia să fie Thibaut. Veneția a fost aleasă ca loc de îmbarcare.

Dar Thibaut a murit. Cavalerii din Champagne care constituiau o bună parte din armata cruciaților, nu au vrut să se îndrepte spre acel comite de Flandra, considerat oarecum ca străin față de Franța, spre a-i oferi conducerea expediției sfinte. Cineva care avea interes să o facă, l-a propus pe marchizul Bonifaciu de Montferrat. Acesta avea legături bine cunoscute cu Constantinopolul, căci diferiți membri din această familie (Rainier, Conrad aliați prin căsătorie cu Comnenii [și Anghelii]), jucaseră un mare rol în Imperiu, primul din ei visînd chiar să-i fie stăpîn. Bonifaciu nu făcuse legămînt de cruciadă, el nu avea relații strînse cu nobilimea din Franța. Era un spirit practic și egoist, care înțelegea să se folosească de expediție pentru a-și croi un regat vrednic de rudenii sa imperială și de vitejia sa personală.

- 91 Veneția îi oferea vase contra plată. Fiind în acel moment dușmana Imperiului, ea avea cel mai mare // interes la nimicirea lui, spre a pune stăpînire pe porturile și insulele necesare marinei sale. Dar mai mult chiar: ea se considera ca făcînd parte din Imperiu prin burghezia sa din afară, exteritorială. În această calitate ea avea aceleași drepturi la succesiunea uzurpatorilor, care se iveau o clipă pe scena imperială, ca și normanzii, și ei o parte integrantă din Roma Orientului. Încă de acum unele simptome arătau că ora acestei luări în posesiune nu era depărtată. Un oraș întreg urma astfel tradițiile semi-milenare ale vechilor antați italieni². Republica Veneției a mai primit pe deasupra și ofertele tînărului Alexios [Anghelos]

¹ Vezi și Riant, în „R.q.hist.“, XVIII (1875); Hanotaux, în „R.H.“, IV. De asemenea J. H. Krause, *Die Eroberung von Konstantinopel im 13 und 15 Jahrhundert*, Hale a.S., 1870; Klimke, *Die Quellen zur Geschichte des IV Kreuzzugs*, Breslau, 1875; Streit, *Beiträge zur Geschichte des vierten Kreuzzugs*, I. Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs, Anklam, 1877; Teissier, *La quatrième croisade*, Paris; Riant, *Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat*; Simonsfeld, *Ein Bericht über die Eroberung von Byzanz im Jahre 1204*, in „Festschrift“ von Christ, München, 1891; Walter Norden, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin, 1898; Papadopoulos-Kerameus, *Documents grecs pour servir à l'histoire de la quatrième croisade*, in „R. Or. lat.“, I (1893), 540—555; Gerland, *Das vierte Kreuzzug und seine Probleme*, in „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum“ (1904), 505—514; Mitrofanov, in „V.V.“, IV, 461—523; Vladimir Sacharov, *ibid.*, VIII, 184 ș.u.; Fotheringham, *Genoa and the fourth crusade*, in „Engl. hist. Rev.“, XXV (1910), 26—58.

² Iorga, *Veneția*.

sprijinit cu tot dinadinsul de cumnatul său Filip de Suabia. Alexios oferea de altminteri supunerea bisericii orientale papei Inocențiu^b, pe care îl ispitesc idealul de dominație universală a unui Grigore VII³.

Lumea își făcea idei fabuloase despre bogățiile bizantinilor a căror politică, de mult, consta în a pune cât mai în evidență pietrele prețioase, veșmintele brodate cu aur, giuvaerele și obiectele prețioase din vremurile vechi, a căror vedere făcea o profundă impresie asupra barbarilor. Era de prevăzut că o cruciadă care număra așa de puțini baroni puternici și atîți aventurieri săraci, neposedînd decît armura lor și calul de luptă, nu ar fi în stare să plătească costul drumului pe mare. Dar iată că Alexios promitea să contribuie cu o trupă a sa la cruciadă și să mai dea, în afară de cincizeci de trireme pentru drumul pe mare⁴, încă „două sute de mii de mărci pentru cei ce l-ar ajuta să-și recucerească moștenirea“.

Se înțelege ce trebuia să rezulte din toate aceste împrejurări fatale Imperiului. Pentru a merge la Locurile Sfinte nu era numai calea maritimă de la Veneția la Tyr sau la cetatea St. Jean d'Acre, sau la Damietta, dar și 92 calea cealaltă pe care o urmaseră primii cruciați și care, părăsind // marea la Constantinopol, apuca drumul de la „Cevetot“^c (Kyboton) spre Niceea, Armenia, Antiohia. În această ultimă ipoteză trebuia cerută libera trecere de la imperiali, care stăpîneau toată partea orientală a Asiei Mici și care pe deasupra mai fuseseră de mult aliați ai turcilor din Iconium, și chiar în așa măsură că nu îndrăzniseră să profite de expediția lui Frederic Barbarossa, care zguduise Sultanatul în plină decadență.

Se putea oare aștepta asemenea servicii de la acest împărat Alexios, aflat în conflict cu aceia^d chiar al căror steag se ridica alături de acel al cruciadei pe vasele destinate drumului? Nu era mai bine de efectuat în cursul trecerii o acțiune de folos cruciadei și care ar fi în același timp un act de dreptate, reșezînd pe tînărul Alexios pe tronul tatălui său, care fusese orbit?

Nu putea fi nici o îndoială că această hotărîre fusese și luată de conducătorii expediției la plecarea din Veneția a vaselor cruciaților în august 1202. Altminteri nu s-ar fi suit pe una din galere dogele Dandolo însuși, deși bătrîn și orb, și șefii expediției nu ar fi refuzat să ia la bord pe legatul papei^e. Nu se putea nici proclama un asemenea țel al cruciadei, cînd Ierusalimul se afla sub jugul necredincioșilor, și nici fulmina excomunicarea contra unor principii care se duceau să pregătească alipirea Bisericii schismatice scaunului catolic de la Roma. O parte din cruciați au simțit că este ceva tainic acolo: cei ce nu erau de acord, au refuzat cu îndărătnicie să se ducă la Veneția; și au fost să se imbarce la Marsilia⁵, așa cum făcuse grupul francez din cruciada precedentă și au plecat direct spre Siria.

93 Alții s-au desprins de expediție în cursul călătoriei pe mare, pe măsură // ce se desena mai bine țelul „războiului sfînt“ spre care erau duși. Cum regele Ungariei^f deținea Zara, cruciații nu au pregetat să asedieze această cetate, care a fost luată cu asalt și restituită venețienilor. Era acum prea tîrziu,

³ Choniates, 715.

⁴ *Ibid.*, 517; Villehardouin, ed. Natalis de Wailly, 53—55, 57.

⁵ Villehardouin, 59. Abatele de Vaux, frații de Montfort, seniorul de Boves vor intra în slujba regelui Ungariei, clientul papii; *ibid.*, 63. Abia au putut fi reținuți acei care voiau să meargă la Brindisi; *ibid.*, 65.

în octombrie, ca să se navigheze spre Orient și au trebuit deci să rămână o iarnă întreagă în această Dalmație venețiană, ceea ce a legat mai strâns pe cruciați de politica dogelui.

În primăvară s-a pornit în sfârșit pe mare și în acea clipă toată oastea a aflat ce trebuia să îndeplinească la Constantinopol. Alexios se afla pe una din galere și Bonifaciu de Montferrat și adoptase față de tânărul principe atitudinea unui tutore⁶. În cursul drumului, pretendentul s-a afirmat ca atare, obținând să fie recunoscut de garnizoanele bizantine și de locuitorii de pe coastă ca și de cei din Andros⁷, supuși al Imperiului.

În luna martie 1203 francezii, lombarzii și cei câțiva germani conduși de marchiz, au avut în sfârșit în fața ochilor adevărata minune a Constantinopolului, care părea că ar conține populația lumii întregi⁸.

Împăratul Alexios III s-a prefăcut că nu știe nimic. El a oferit, după cum era obiceiul, libera trecere oaspeților purtători ai crucii. Dogele și Bonifaciu, adevărații șefi ai expediției, nu și-au ascuns misiunea lor. Declarându-l pe Alexios III uzurpator, i-au pus în vedere să-și cedeze locul moștenitorului legitim care se afla în tabăra lor în veșminte imperiale.

Împăratul a schițat gestul unei rezistențe. El avea luptători pisani, arcași din Orient, gărzi de englezi, de danezi, halebardieri întotdeauna credincioși suveranului de pe tron⁹. El avusese chiar timpul să-și adune un contingent din theme. A fost văzut ieșind odată cu o oaste destul de mare, // pe care nu au îndrăznit să o atace cele câteva mii de falnici cavaleri și de marinari venețieni sau de trupe dalmate.

Părea însă că totuși se urzește ceva chiar în Constantinopol, unde, o dată mai mult, lumea nu-l voia pe împăratul aducător de primejdie și de nenorocire. De la uzurparea lui Andronic, suveranii Bizanțului se temeau de Capitala lor și-și petreceau cea mai mare parte a timpului lor în palatele de agrement din împrejurimi: la Scutari, la Chalkedon¹⁰, în acele *buen-retiros* de pe malurile înflorite.

Alexios III s-a făcut deci nevăzut, fugind la Debelto împreună cu fiica sa Irina¹¹ și luând cu el zece „centenari” de aur¹², spre a evita o revoltă populară cu urmările ei probabile de orbire, mutilare și batjocoră. Îndată patriarhul a scos din temniță pe Isac cel orb, care și-a reluat locul pe tron alături de frumoasa prințesă din Ungaria, împărăteasa sa¹³.

Cruciații însă nu s-au arătat pe deplin mulțumiți de această schimbare. Cel care se legase cu jurământ față de ei, era fiul, nu tatăl. Au pretins ca pupii lor să fie proclamat și el împărat și ca Isac să confirme printr-o bulă de aur¹³ făgăduielile făcute de colegul său: trebuia acceptată această necesitate împovăraătoare (1 august) și scotocit din nou prin biserici pentru a găsi

⁶ *Ibid.*, 65.

⁷ *Ibid.* 71: Alexios se dusesese acolo cu Bonifaciu și cu contele Baudouin.

⁸ „Que il semblait que il n'eust se là non”; *ibid.*, 75.

⁹ Choniates, 717–723. Villehardouin, 97. Și un lombard, Nicolas Rosso; Villehardouin, 79.

¹⁰ *Ibid.*, 77. Despre biserica Sf. Ștefan, *ibid.*, 73.

¹¹ Choniates, 723; Villehardouin, 105.

¹² *Ibid.*, 107.

¹³ *Ibid.*, 109.

banii așteptați de aliații din Occident drept preț al serviciilor lor, dar nu fără a blestema lăcomia nesătulă a războinicilor latini ¹⁴.

Situația bănească a celor doi împărați era cu atât mai grea cu cât nu puteau fi siguri de nimic. Încă și cu prilejul expediției lui Branas și apoi a celei contra aceluiași Branas, Anghelii fuseseră constrinși să jefuiască obiectele de cult, să vîndă funcțiile, să nu mai plătească salariile, să pună să se bată bani falși. Ei trebuiseră să plătească germanilor și turcilor un tribut de răscumpărare și de pace; // orașele fuseseră scutite de impozit pentru a nu se abate de la fidelitate ¹⁵. Pe deasupra, veniturile provinciilor nu mai aparțineau noilor stăpîni. Nici unul din orașele mari din Europa și din Asia nu declarase că îi recunoaște. Alexios III mai avea încă sub el ținutul rural; guvernatorii erau toți oamenii săi. Tînărul Alexios a pornit în adevăr în expediție pentru a supune Tracia, dar s-a reîntors fără a fi repurtat succese prea însemnate.

Dar cruciații nu mai voiau să aștepte. Contractul cu Veneția fusese prelungit pe un an ¹⁶, dar ei vedeau că acest nou răgaz va fi tot atât de neîndestulător. Venețienii erau mai ales iritați de atacurile recente ale populației contra latinilor din Constantinopol, care trebuiseră să i se sustragă prin fugă. Se descoperise chiar intenția de a incendia flota dogelui ¹⁷. La rîndul lor, latinii au crezut că trebuie să se lege de moscheea necredincioșilor și de numeroasa colonie de negustori „sarazini” precum și de turcopolii locuind în Capitală ¹⁸. Au fost provocate incendii care au distrus Circul, forul lui Constantin ¹⁹. Palatele din suburbie au fost jefuite ²⁰.

Era o situație evident imposibilă. Șefii taberei occidentale — care nu se puteau mulțumi cu familiaritatea tînărului lor client, care bea și juca zaruri cu ei, distrîndu-se să-și schimbe tichia sa de pe cap cu aceea a seniorilor latini ²¹ — l-au sfidat pe Isac după toate regulile cavaleresti și au deschis astfel ostilitățile contra aliatului lor „neloial” ²².

// A fost semnalul unei mari răscoale populare, în care a izbucnit încă o dată resentimentul de demult, întreținut și dus la paroxism de recențele jigniri și de pretențiile bănești care ruinau și despuiau orașul.

Coroana a fost oferită unui tînăr din popor, Nicolae Kanabos ²³. Mulțimea, δημόκοποι (demagogii) și ὀχλαρχικοί (conducătorii de mulțime) l-au aclamat ²⁴. Se pare că cei doi împărați, pierzînd orice speranță de a se putea menține prin sine înșiși, s-au adresat atunci latinilor, pe care au vrut chiar să-i introducă în palat ²⁵. Dar era totuși prea tîrziu. Clasa dominantă

¹⁴ Choniates, 729.

¹⁵ Choniates, 499, 584 ș.u., 586, 638, 712 ș.u. La un moment dat, tînărul Alexios a vrut să împrumute 16 centenari de aur de la Bonifaciu de Montferrat, *ibid.*, 738.

¹⁶ Villehardouin, 113, 117.

¹⁷ *Ibid.*, 127.

¹⁸ Choniates, 731.

¹⁹ *Ibid.*, 731—733.

²⁰ *Ibid.*, 741.

²¹ *Ibid.*, 737. Despre pasiunea cruciaților pentru zaruri; *ibid.*, 86.

²² Villehardouin, 82, 122—123.

²³ Choniates, *loc. cit.*

²⁴ ἡμῶν ἄρχηγός (ai manta: fă-te generalul nostru); *ibid.*, 744.

²⁵ *Ibid.*

care nu îl mai voia pe acest orb sau pe acest copil tinerel, și care disprețuia și se temea de latini, a proclamat în ianuarie 1204 pe Alexios Ducas, supra-numit Murtzuphlos, din cauza sprâncenelor sale groase. Era un prinț din familia imperială, un înalt demnitar investit cu dregătoria de protovestiar, care se semnalase prin ura sa contra invadatorilor ²⁶.

Ducas, care câștigase de partea sa pe halebardierii varegi ²⁷, a procedat cu iscusință. L-a capturat pe tânărul Alexios pe care l-a făcut să dispară după metoda lui Andronic ²⁸; apoi Isac, care s-a îmbolnăvit, a pierit cu concursul fostului său sfetnic (1204) ²⁹.

Noul împărat a depus toate eforturile pentru a păstra Constantinopolul, dar ele aveau să fie zadarnice. I se cereau cincizeci de „centenari” pentru a fi tolerat. El nu se putea bizui nici pe soldați, nici pe popor ³⁰. Încă din luna martie „francii” și venețienii s-au înțeles să atace orașul și să așeze un
97 Imperiu al Latinilor ³¹. La // asaltul al doilea, la 12 aprilie 1204, primul oraș din lume și singurul care ar fi putut fi socotit inexpugnabil a căzut în stăpânirea latinilor ³².

Cuceritorii care erau puțin numeroși ³³ se pierdeau aproape în mulțimea imensă agitată de spaimă. Pe de o parte trupele de cavaleri înaintau cu băgare de seamă; pe de alta, pe poarta Aurită ³⁴, Ducas fugea luînd cu el pe soția lui Alexios III, Eufrosina și fiica ei Evdokia, cu care se însurase pentru a-și consolida puterea. Dar în același timp un alt Ducas ³⁵, Teodor^h, venea în fruntea unei bande populare, ca împărat nou creat, în vreme ce în biserica Sf. Sofia patriarhulⁱ înfățișa poporului ca nou suveran pe tânărul și viteazul Teodor Lascaris și el ginere de împărat ³⁶. În sfîrșit, o procesiune s-a organizat pentru a-i primi pe latini și a le cere îndurare ³⁷.

În această dezordine îngrozitoare nu a fost din partea învingătorilor nici o înfrînare și nici o disciplină, nici măcar respect pentru obiectele sacre, cu prilejul jafului atît de mult așteptat. A fost fărîmată masa altarului din basilica lui Iustinian pentru ca ei să-și împartă bucatile: o femeie s-a pus să cînte cîntece deochiate în amvonul Sf. Ioan Hrisostomul: se așezau unii pe icoane. Procesiuni caricaturale cu curtezane fără rușine urmînd călare, mai-muțăreau ceremoniile orientalilor.

²⁶ Despre domnia sa de 70 de zile, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 134.

²⁷ Choniates, 745, Villehardouin, 129.

²⁸ Choniates, 747.

²⁹ Ar fi murit de spaimă, după Villehardouin, 129.

³⁰ Era sfătuit de socrul său, Philokaios; *ibid.*, 748–752.

³¹ Tafel și Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Viena, 1856, I, 446 ș.u.

³² *Ibid.*, 752–753. Cf. Choniates, 512; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 22 ș.u.

³³ Potrivit cu Villehardouin 20 000 de oameni ar fi capturat 400 000, p. 148.

³⁴ *Ibid.*, 145. Văduvele lui Andronic și Isac la Palatul Leilor; *ibid.*, 146.

³⁵ Acesta ar fi fost fratele său, Constantin; Andreeva, *Viața la Niceea* (în l. cehă). Vezi mai departe.

³⁶ Prin soția sa, Ana; Acropolitul, 10–11. O a treia prințesă, Irina era văduva despotului Paleologos, *ibid.*

³⁷ Choniates, 756 ș.u. Halebardierii erau gata să recunoască pe oricine ar avea din ce să le plătească leafa, *ibid.*, 755.

O mulțime abjectă // se grămădea în jurul devastatorilor, tocmindu-se cu ei pentru cumpărarea lucrurilor jefuite³⁸. Mai târziu vor fi topite statuile, vor fi distruse opere ca vestitul „Anemodoulion“ sau Hercule „triesperos“ de Lysippos, statuile lui Romulus și Remus, cea a Elenei din Troia, cea a „măgarului lui Cezar“³⁹, etc. Se va ajunge chiar a se umbla în mormintele basileilor⁴⁰. Era dat pierzării oricine ascundea lucruri de preț⁴¹.

Dar cuceritorii voiau acum un împărat din neamul lor, și baronii din Franța și din Lombardia au și semnat cu dogele (care visase poate pentru sine însuși o instalare la Bizanț) un tratat de împărțire a Imperiului, dând fiecărei națiuni o fișie din moștenirea bizantină. Formele venețiene de alegere au fost păstrate pentru desemnarea, în biserica Sfinților Apostoli, a împăratului. Dacă bătrînul doge nu putea uzurpa el însuși tronul basileului, el voia să aibă la Constantinopol un principe slab, fără legături și fără popularitate în Orient, un principe cu totul desfăcut de posesiunile sale în Occident. Așadar a fost desemnat Balduin de Flandra (numit Flandos de greci)⁴², un fel de Godefroy de Bouillon, la care desigur se gîndiseră cei ce l-au ales, un cavaler de treizeci și trei de ani, viteaz și mai ales virtuos⁴³, care l-a întrecut la vot pe Bonifaciu de Montferrat. Acesta din urmă trebuia să capete în schimb Asia și Moreea⁴⁴. Veneția spera fără îndoială că el își va consacra întreaga activitate recuperării bogatelor provincii care se întindeau de cealaltă parte a Strîmtorilor.

NOTE

a. Acesta, din atabeg de Mossul, ajunsese stăpîn pe Alep și pe Damasc (1154). La moartea lui, în 1174, Saladin, nepotul său, care pusese stăpînire pe Egipt, desființînd califatul de Cairo, a ocupat treptat Siria și Mesopotamia și a luat titlul de sultan.

b. Acesta însă nu a aprobat expediția contra Bizanțului.

c. La Marea de Marmara, la vest de Nicomedia. Forma „Cevetot“ se afla în textul lui Villehardouin.

d. Venețienii.

e. Abaterea cruciadei de la rostul ei, începînd chiar cu cucerirea Zarei în folosul Veneției, s-a făcut fără voia papii și a fost sancționată de biserică.

f. Imre, pe latinește Emericus (1196—1204), urmașul lui Bela III.

g. Alexios III avea trei fiice: această Irină, măritată întîi cu Andronic Kontostephanos și apoi cu Alexandru Paleologul (va fi bunica împăratului Mihail Paleologul), — Ana, mări-

³⁸ Ibid., 758—759, 784—789.

³⁹ Dutuit, *Byzance et l'art du XIIe siècle*, Paris, 1926; J. Papadopoulos, *Les palais et les églises des Blachernes*, Paris, 1928.

⁴⁰ Choniates, 855—856, 859, 863. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 252—253; Riant, *Des dépouilles religieuses enlevées Constantinople au XIIIe siècle par les Latins*; Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I, München, 1923.

⁴¹ Villehardouin, 150.

⁴² Βαλδουίνος ὁ Φλάντος; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 134.

⁴³ Choniates, 790.

⁴⁴ Villehardouin, 152. Despre încoronarea sa, Robert de Clary, 485—486. El vedea în întreaga expediție numai ambiția lui Bonifaciu (p. 442).

tată întâi cu Isac Comnenul, apoi cu Teodor Lascaris, primul împărat de la Niceea, — Eudokia, cea măritată în 1185 cu sîrbul Ștefan, fiul lui Nemanja, apoi succesiv cu doi predendenți la imperiu: Alexios Ducas, zis Murtzuphlos, și Leon Sgueros.

h. S-ar părea că este aici o confuzie a cronicarului și că ar fi fost vorba în acest moment de Constantin Lascaris (fratele lui Teodor Lascaris) care, într-adevăr, a fost și el proclamat împărat de o parte a populației orașului. Din îmbinarea numelor lui *Teodor* (Lascaris) și *Alexandru* (*Ducas*) a putut să rezulte deci numele nereal (Teodor Ducas), al pretendentului real Constantin Lascaris.

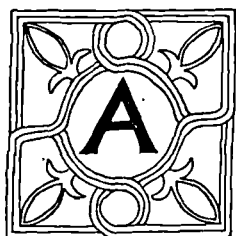
i. Ioan X Kamateros, patriarh (1198—1206).

RECULEGEREA GRECEASCĂ ÎN ASIA MICĂ

I

EXILAȚI BIZANTINI ȘI UZURPATORI GRECI

99

ctivitatea lui Balduin, noul împărat, a fost ceea ce putea să fie — în ciuda cinabrilui folosit la iscălitură și a adoptării unui titlu pur bizantin, acela de *despot* (pe care îl va purta și ultimul dintre succesorii săi, tot Balduin, care, fiu de împărat, se va putea intitula și „porfirogenet“), dar pe latinește titlul este doar „prin mila lui Dumnezeu, împărat de Constantinopol“, fără a se mai adăuga: „al Romanilor“¹. O activitate

așadar de conducător dezorientat și părăsit, căci Veneția, după ce obținuse cedorise, nu se mai interesa așa mult de rest. O parte dintre cruciați, după ce și-au luat lotul lor de pradă, s-au îndreptat spre Siria, țel al pelerinajelor, sau spre alte regiuni. Din acest motiv — și aceasta este a doua cauză a zădărniciiei unei asemenea întemeieri — chiar de a doua zi nu a mai existat armată permanentă, și în această vreme nu mai puteau fi improvizate miliții cavaleriești ca cele din Locurile Sfinte². Veneția, care nu înțelegea // să renunțe complet la ambițiile sale, a impus noului împărat pe care îl subvenționa, un patriarh^a venețian³; și s-a așezat cât a putut mai temeinic în Constantinopol, unde norodul — după ce a luat în deridere pe acești oaspeți cu haine scurte și strimte, care erau fără respect față de icoane, care beau și jucau zaruri și se ghițuiau cu vin nou, cu usturoi și cu carne de vacă și de porc, privită cu dispreț de orientali — a căzut din nou în vechea sa amorțire. Familii venețiene își împărțeau între ele insulele Arhipelagului; Genova încerca să se stabilească în Creta.

Papa nu se gîndea decît la realizarea Unirii bisericilor, și pentru a o pregăti, el nu pregeta să-și trimită legații săi vlahului Ioniță (Joannice), care

¹ Πορφυρογέννητος Βαλδουίνος δεσπότης (Despotul Balduin Porfirogenetul), (pe pecete): „Dei gratia imperator Constantinopolitanus“; Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 415.

² Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreichs von Konstantinopel*, I, Teil, *Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich (1204–1216)*, Hamburg von der Höhe, 1904; cf. Schlumberger, *Sceaux des feudataires et du clergé de l'Empire de Constantinople*, în „Bulletin monumental“, 1897; Riant, *Guntheri Alemanni Historia Constantinopolitana*.

³ Despre un atac al patriarhului Tommaso Morosini contra grecilor în 1205, vezi arhiepiscopul Nikefor Kalogeras, Περὶ τοῦ ὅπως ἵσχυσε καθ' ἡμῶν Λατῖνος, Leipzig, 1890. El l-a îngropat la Sf. Sofia pe doge, care a murit pe locul cuceririlor sale; „Syllogos“ din Constantinopol, XV, Supl., 35.

a fost încoronat după ritul latin^b „împărat al romanilor și al bulgarilor“⁴, în vreme ce Curia — după schimbul mai vechi de scrisori între Inocențiu III și împăratul Alexios III, care în situația sa ridicolă îi cerea papii să împartă cu el lumea contra uzurpatorului din Occident⁵ — ținea să pară că nu recunoaște decât un „rex Blacorum et Bulgarorum“.

101 Dar aceasta însemna omorîrea în germene a puterii latine la Constantinopol⁶. Banul Bosniei, ajuns rege și el, își primise coroana în aceleași condiții. La rîndul său regele Ungariei^c, pe care cruciații îl atacaseră în ciuda interzicerii exprese a Sfîntului Scaun, ajunsese stăpînul unor părți sîrbești: și acest reprezentant al crezului catolic în Orient, înaintase pînă la Niș. Imperiul latin creat la voia întîmplării și fără // o binecuvîntare specială a lui Inocențiu III, nu era deci singurul stat autorizat a se prevala de favoarea Suveranului Pontifice. Acesta ar fi fost poate foarte încîntat de o supunere completă, chiar din partea unui împărat grec al Bizanțului, care ar fi contribuit la extinderea supremației romane și asupra acestor țări, pe care latinii nu au ajuns niciodată să le domine.

Balduin a întreprins o vizitare generală a tuturor țărilor din Europa, pentru a i se recunoaște peste tot drepturile sale imperiale⁷. Alexios III fugise în Ahaia, după ce și-a orbit ginerele Ducas, stabilit mai întîi la Tzuroulon⁸ și care, căzut apoi în mîinile latinilor a fost aruncat de pe o coloană, pentru a adevăra o veche prezicere⁹. Dar Bonifaciu de Montferrat, care pusese să i se cedeze în locul Asiei, marele oraș Tesalonic^d, împreună cu titlul de rege, și-a oprit suzeranul să-și urmeze mai departe drumul pe posesiunile sale din Occident; el nu s-a sfiit chiar să atace orașele din Tracia, pentru a exercita o presiune asupra împăratului. După aceea, împăcat cu Balduin, și-a luat în stăpînire Tesalonicul său și ca principe al grecilor, căci se însurase cu frumoasa văduvă a lui Isac (Anghe-
102 los)¹⁰ și în loc de a orbi, alunga sau gîtui pe fiul acestui împărat, el scotea întotdeauna în evidență personalitatea simpatică a acestui copil imperial, Manuil¹¹.

Împăratul avea de combătut două uzurpări. Leon Sgueros, stăpîn pe Nauplia și Argos, de unde era originar, ocupase Corintul (unde pusese să fie ucis arhiepiscopul, aruncîndu-l de sus din înălțimea Acropolei), apoi și Teba, și încercase să ocupe și Atena¹², al cărei arhiepiscop însă, Mihail Acominatul, a avut bărbăția să o apere. Căpeteniile „Vlahiei Mari“ tesaliene¹³ erau în
102 înțelegere cu acest comandant al // rezistenței grecești. Leon Sgueros, care avea visuri imperiale, a primit la el pe Alexios III și familia acestuia și a

⁴ Pentru Villehardouin, el este „le roi de Blaquie et de Bogrie“; 117.

⁵ Migne, *P.L.*, c. 326—327, 1123—1124, 1182—1183.

⁶ Mai tîrziu, în 1229, se produce o intervenție a lui Grigore IX pentru acest nenorocit Imperiu; Van den Gheyn, în „R. Or. lat.“, IX (1902), 230—234.

⁷ Choniates, 790 ș.u.

⁸ Villehardouin, 158.

⁹ Choniates, 804—805; Acropolitul, 11; Villehardouin, 182.

¹⁰ *Ibid.*, 154.

¹¹ Choniates, 790—793, 795; Villehardouin, 164—178.

¹² Choniates, 800—804, 841.

¹³ *Ibid.*, 841.

obținut în căsătorie pe prințesa Evdokia ¹⁴, care va fi apoi pe rînd soția a doi regi^e sîrbi ¹⁵. El apărea deci ca un reprezentant al poporului băstinaș și ca un vicar al împăratului legitim. Mai jos, la Lacedemona, în Etolia, lângă Nicopolis și Epidaur, se afirma ca pretendent Leon Kamateros ¹⁶.

Pe de altă parte, în nord-vest, un Mihail¹⁷, bastard al sebastocratorului Ioan Ducas Anghelos, pe care francezii îl numeau „Michalis“, venind din Constantinopol cu Bonifaciu, se făcuse stăpîn pe litoralul Adriaticei și pe trecătorile Macedoniei, obținînd recunoașterea autorității sale de către clanurile albaneze și ținînd, cu ajutorul lor, în supunerea sa orașele Ianina, Arta și tot teritoriul pînă la Naupacta ¹⁷. El încălca astfel drepturile regelui Tesalonicului, al cărui țel trebuia să fie constituirea unui stat care să se întindă, după visul marelui al cuceritorilor normanzi, pînă la Durazzo.

Era în Europa bizantină așezarea cea mai solidă, datorită vecinătății mării, posibilităților de alianță cu puterea normandă (care era deocamdată paralizată de minoritatea lui Frederic, zis și Roger, fiul lui Henric VI și al Constanciei), și mulțumită și virtuților războinice ale băștinașilor, care nuse gîndeau încă să pretindă o viață politică proprie. Luînd titlul doar de „despot“, din scrupule al căror motiv nu se cunoaște, acest om energic aducea într-adevăr a împărat în aceste regiuni care arătaseră în toate chipurile sub „antartii“, sub bulgari și sub normanzi că preferau să-și aibă autonomia lor¹⁸ bis. El a avut de la început o curte. Arhiepiscopul de Ohrida Iacob Proarchios 103 îi dedica versuri, iar o importantă operă de interpretare juridică, în legătură // totodată cu obiceiurile pămîntului, va fi datorată lui Dimitrie Chomatianos ¹⁸, alt șef al acestei Biserici grecești pentru bulgari, care aveau acum un patriarh în capitala cezarului vlah al răscoalei, la Tîrnovo. Ioan Apokaukos, mitropolitul de Naupacta, despre care a mai fost vorba, făcea parte din același cerc de cărturari ¹⁹. Aici, în această regiune, va primi fresca bizantină primele influențe occidentale care îi adaugă expresie, mișcare și grație ²⁰.

În avîntul său regal, Bonifaciu s-a legat mai întîi de Sgueros. El a străbătut Ahaia ca învingător, a ocolit cursele întinse și a zdrobit rezistențele. Doi aventurieri francezi, Geoffroy de Villehardouin cel tînăr și Guillaume de Champlitte, care începuseră să-și supună castelele din Moreea și au înaintat

¹⁴ *Ibid.*, 803, 804; Acropolitul, 15. Alexios, temîndu-se de un asemenea ginere, voia să treacă în Epir; *ibid.* Cf. Villehardouin, 192.

¹⁵ Alice Gardner, *Nicaea*, 63, nota.

¹⁶ Choniates, 840—841.

¹⁷ Acropolitul, 15—16; Villehardouin, 178.

¹⁸ Operele sale în Pitra, *Analecta Sacra*, VI, Roma, 1891. Cf. Drinov, în „V. V.“, I ², 319—340; II, 1 ș.u., 211—212; Gelzer, *Ochrida*, 12, 16 ș.u. O inscripție a lui în „Sbornik“-ul bulgar, X, 570.

¹⁹ Vezi Willenhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Ätolien*, teză, München, 1913; Vasilievski, *Epirotica saeculi XIII*, în „V.V.“, III, 1896. În general Ioan A. Rhomanos, *Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡλείου*, Corfu, 1895; Meliarakis, *Ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡλείου* (1204—1261), Atena-Leipzig, 1898. Cf. teza lui D. Ruzić, Iena, 1893.

²⁰ Cf. Grabar, *Un reflet du monde latin dans une peinture balkanique du 13-e siècle*, în „Byz.“, I, 229 ș.u. și frumoasa carte despre Boiana; Iorga, în „Mélanges“ Diehl.

pînă la Modon și Coron, au venit să-i presteze omagiu ²¹. Și chiar Alexios III, care alergase să-și caute prieteni la Tesalonic, a căzut în puterea sa.

104 Împăratul latin se afla de aceea în condiții mult mai puțin favorabile. Dacă nu avea a se teme de turci, al căror sultanat era în declin și nu mai putea încerca cuceriri, el era ținut departe de Asia, prin politica prudentă a principilor fugiți din Constantinopol, care își croiseră mici regate pe acest pămînt de // veche și viguroasă feudalitate. David și Alexios Comnenul, nepoți ai împăratului Andronic, prin tatăl lor Manuil și rude ale unei prințese din Georgia²², se stabiliseră în posesiunile bunicului lor, cărora le-au alipit Trapezuntul, capitala unei vechi mărci bizantine, a unui vechi ducat. Cel mai mare și-a luat titlul de împărat în vederea recuceririi vechiului Imperiu, iar celălalt era strategul său energic și devotat. A-i scoate de acolo era de fapt imposibil din cauza depărtării acestei regiuni, învecinate cu barbarii din munți, aliații lor.

105 Dar dacă nu era de temut acest izolat, care părea că trebuie să tindă mai ales spre regiunile Alaniei și Abasgiei, unde vechiul Imperiu avusese vasali credincioși — și de aceea titlul acestor împărați a ajuns să fie clar delimitat ca stăpîni „a tot Orientul, ai Iberilor (și ai Maritimei)” ²³ — lucrurile stăteau cu totul altfel cu Teodor Lascaris (soțul Anei, fiica lui Alexios III) care, proclamat împărat de Constantinopol, se stabilise la Niceea, încă destul de bine păstrată, cu vechiul său palat și cu bisericile sale: a Adormirii, a Sf. Hyacint, a Sf. Anton cel Mare, a Sf. Trifan, a Sf. Sofii ale cărei fresce se mai conservă încă ²³, // neputînd fi uns de patriarhul ortodox^h, care își trăgea suflul la Demotika, el a așteptat moartea acestui prelat, pentru a crea un nou cap al bisericii și a primi de la el coroana. În scurtă vreme toată țara pînă la frontierele sultanatului, s-a supus de bună voie acestui principe iubitor de viață simplă, drept și viteaz. Latinii nu stăpîneau decît țărmul mării în fața Constantinopolului. Conurenții bizantini Mangaphas, Sava de Samsun pe țărmul pontic, Comnenii din Trapezunt, au fost bătuți și primul și-a pierdut posesiunile. Însuși sultanul Aseddinⁱ a pierit într-o luptă contra lui Teodor, care îi oferea — ca odinioară Manuil Comnenul — o luptă dreaptă în doi. În sfîrșit, Alexios III care se refugiase la curtea acestui sultan, a fost capturat, condus fără batjocură la Niceea și silit să se călugărească.

²¹ Villehardouin, 194.

²² Πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ περσείας; Dräseke, în „B.Z.”, II, 86. Mai tirziu împăratul Manuil II se intitulează doar αὐτοκράτωρ Πάσης Ἀνατολῆς (domn al întregului Răsărit); Deffner, *Archiv*, I, 164. Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii trapezuntini*; Kunik, *Întemeierea Imperiului de Trapezunt* (în limba rusă), în „Memoriile” Academiei de la Petersburg, II, 1854; Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, München, 1827. Idem, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaisertums Trapezunt*; Tryphon Evangelidis, Ἱστορία τῆς Τραπεζοῦντος, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Odessa, 1898; Uspenski, *Împărați de Trapezunt* (în limba rusă), 1924. Despre istoria bisericii din Trapezunt, Paranikas, în „Syllogos” din Constantinopol (1913—1921), 157—167; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, XII (1906), 132—147; despre biserici, D. Talbot Rice, în „Byz.”, V, 47 ș.u.; cf. *ibid.*, IV, 363 ș.u.

²³ Wolff, *Die Koimesis-Kirche in Nicäa*, Strassburg, 1903; idem, în „V.V.”, VII, 315 ș.u.; Grégoire, în „Byz.”, V, 287 ș.u.; N. Brunov, în „É. O.”, 1925, 471 ș.u.; Alpatov, *ibid.* (1926), 42 ș.u. De asemenea, Vasile, mitropolitul Niceei, Ὁ ἐν Νικαίᾳ ναὸς τῆς Θεοτόκου, Constantinopol, 1912.

Balduinⁱ nu fusese în măsură să zdrobească această nouă putere grecească, acest Imperiu din Asia, fără capitală, care se adăpostea în vechea cucerire a cruciaților lui Godefroy de Bouillon.

Cu ideile feudale pe care le păstrau mai departe latinii, chiar și pe acest nou pământ, Balduin crease feude ale Imperiului în Asia, dînd Niceea comitelui francez Ludovic (Louis de Blois), ducatul Philadelfiei lui Etienne de Perche²⁴. Dar acești occidentali nu ar fi fost niciodată în stare a supune provinciile care le fuseseră astfel hărăzite. Henric, fratele împăratului, a trebuit să intervină. După o victorie la Poimanenon contra celor din Niceea²⁵, el a și ocupat Hadrarnyttionul și a fost primit călduros de armenii colonizați în aceste regiuni, dar a fost rechemat în Europa de știrea unei mari ofensive a vlaho-bulgarilor.

106 // În adevăr, țarul din Balcani își aruncase cetele sale asupra Traciei, ocupînd și jefuind orașele și țîrgurile, pe care de cele mai multe ori le părăsea după aceea. Grecii din Tracia, care manifestaseră la început o oarecare satisfacție pentru pedeapsa grozavă impusă acestui Constantinopol, care de veacuri exploata și tiraniza provinciile, au arătat oarecare simpatie românului în situația de țar bulgar, pe care l-au aclamat ca adevăratul lor suveran ortodox²⁶. Arcadiopolul a fost ocupat dealtminteri doar de greci, după luarea de către țar a Adrianopolului și a Demotikei²⁷. Paulicienii de asemenea le erau favorabili²⁸. Francul pe care Balduin îl crease duce de Filipopol a fost sechestrat în acest oraș. Și în alte locuri, pretutindeni, locuitorii orașelor întărite s-au răsculat contra latinilor și au chemat oștile țarului.

Împăratul de Constantinopol și dogele, care a rămas credincios pînă la capăt alianței sale cu Balduin, au ieșit deci din Capitală, unde erau amenințați cu blocarea, spre a curăța teritoriul de dușmani și a recupera localitățile pierdute. Ei nu au dat de dușmani pînă la Adrianopol, pe care aveau de gînd să-l asedieze. Ioniță se afla în împrejurimi. Latini le-au oferit cu trufie lupta. Ei au fost înfrinți cu desăvîrșire de stolurile de barbari și învingătorul, la plecare, a luat cu el, printre prizonieri, pe împăratul Balduin în persoană, care și-a mai tras sufletul cîțva și s-a stins, în închisoarea din noul Tîrnovo. Curînd după aceea a murit și dogele la Constantinopol²⁹. Doar Selymbria [și Rodosto] le mai rămîneau încă latinilor în Europa³⁰ și Pygai [în Asia Mică].

107 Bonifaciu a trebuit deci să se lase de războiul contra lui Sgueros și să se îngrijească de propria sa apărare, în vreme ce // Henric^k, regentul³¹ Imperiului, se străduia în zadar să reia definitiv Tracia, unde a ocupat

²⁴ Filippopol i se atribuisese lui Renier de Trit; Villehardouin, 181. Cf. *ibid.*, 187, 204, 260.

²⁵ *Ibid.*, 188, 190.

²⁶ Choniates, 808 ș.u.

²⁷ *Ibid.*, 809, 811. Atacuri latine la Adrianopol și Demotika, *ibid.*, 821 ș.u.; Villehardouin, 200, 234.

²⁸ *Ibid.*, 237.

²⁹ Choniates, 811—814.

³⁰ Villehardouin, 230. Despre luptă, *ibid.*, 212 ș.u.

³¹ Vezi Lauer, *Une lettre inédite d'Henri I-er d'Ange, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213 ?)*, în „Mélanges” Schlumberger, 191 ș.u.

Tzurulon, Arcadiapolis, Vyzia, Neapolis³², recurgînd în acest scop la concursul grecilor influenți, ca acel Branas care se însurase cu fiica regelui Franței, văduva lui Andronic³³. Regele de Tesalonic a văzut cetele de „blaci” și de cumani venind asupra Seresului care a fost pierdut³⁴. Alte campanii ale țarului au devastat acest biet pămînt al Traciei, care nu a avut niciodată atît de mult de suferit. La reîntoarcerea sa din fiecare campanie, acest Kaloioannes¹ al curtezanilor lingușitori, dar, pe care poporul jefuit îl poreclea acum Skyloioannes, „cîinele de Ioan” și „ucigătorul de romei”, ducea cu el mii de locuitori pe care îi așeza în țara sa bulgară³⁵.

Henric, care adoptase titlul imperial după aflarea morții fratelui său³⁶, nu a mai avut decît satisfacția efemeră a unor plimbări militare, care nu asigurau nicidecum viitorul³⁷. Împăratul de Niceea încheiase o alianță cu cel de Tîrnovo contra urzătorilor orașului sfînt, Constantinopol. Lăncierii cumani ajunseseră aproape pînă sub zidurile Capitalei pierdute de greci și pe care Ioniță a crezut că nu trebuie să o atace, numai din considerație pentru papă. Italianul Sturione^m, care fusese tocmît ca amiral de către Teodor, a intrat chiar în Bosfor („Gura Abydosului”) ³⁸. Atunci Veneția, care nu mai era cîrmuită de voința imperială a lui Dandolo, a admis // încheierea unui tratat care lăsa celor din Niceea Nicomedia și încă alte locuri³⁹.

Venise acum și rîndul lui Bonifaciu, în acea serie de dispariții rapide ale căpeteniilor cuceririi latine. Împăratul latinⁿ se însurase cu fiica lui Bonifaciu, aliatul și rivalul său și acesta, care reluase Seresul, ocupase și acel Mosynopolis, celebru prin înfrîngerea normanzilor. Dar acest loc avea să fie încă o dată fatal latinilor. Regele de Tesalonic [Bonifaciu] s-a lăsat atras într-o ambuscadă bulgară [septembrie 1207] și a fost doborît. Capul său a fost trimis la Tîrnovo, unde zăceau fără mormînt oasele împăratului său⁴⁰.

Dar aceeași soartă îl aștepta și pe țarul biruitor. Acesta s-a năpustit asupra Tesalonicului, care era acum moștenirea slab apărată a unui copil și în fața zidurilor orașului, el a fost răpus de o boală de plămîni^o: poporul a crezut că luptătorul crunt fusese străpuns de lancea nevăzută a Sfîntului Dimitrie, ocrotitorul orașului (1207)⁴¹.

Și el lăsa o moștenire supusă certurilor, căci Borilă, fiul surorii sale⁴², se va lupta contra lui Ioan Asan^p, propriul fiu al țarului defunct, care va sfîrși prin a-l birui.

Henric a putut deci să cîștige victoria de la Filippopol asupra bandelor noului țar și rezultatul acestei lupte a fost, fără îndoială, recuperarea Traciei. Plin de încredere, el s-a dus chiar la Tesalonic și a zdrobit rezistența „lom-

³² Villehardouin, 232.

³³ *Ibid.*, 340.

³⁴ *Ibid.*, 232.

³⁵ Sint cucerite: Rodosto, Panidon, Heracleea; *ibid.*, 242, 248, 250. Latinii au cedat în cele din urmă lui Branas Adrianopolul și Demotika; *ibid.*, 252, 258, 264, 276 ș.u.

³⁶ *Ibid.*, 262, 264.

³⁷ Anchialos distrus de el. Proiect de căsătorie cu fiica lui Bonifaciu; *ibid.*, 268, 274.

³⁸ Villehardouin, 286.

³⁹ *Ibid.*, 286, 290, 292.

⁴⁰ *Ibid.*, 300.

⁴¹ Vezi scrisoarea lui Henric, în Buchon, *Recherches et matériaux*, II, 211.

⁴² Villehardouin, 306.

barzilor⁴³ care voiau să stăpânească Moreea, Teba (un Aubertin fiind senior al acestei „Estives”), precum și insula Negroponte (Eubeea) și toată țara pînă la Filippopol: șeful lor, contele de Biandrata a trebuit să țină de frîu calul împăratului cînd suzeranul [regelui de Tesalonic] s-a îndreptat spre biserica Sf. // Dimitrie, catedrala acestui oraș⁴³. El a admis ca fiul lui Bonifaciu să fie înarmat cavaler și încoronat la 6 ianuarie 1208⁴⁴. După aceea împăratul, șeful feudal al baronilor franci, s-a arătat la Teba cu „archonții” săi, la Atena, feuda lui Odon de la Roche, și la Negroponte⁴⁵. În sfîrșit, despotul Epirului⁴⁶ i-a trimis oferte de supunere⁴⁶, făgăduind mîna fiicei sale pentru fratele lui Henric, Eustachie, și o treime din domeniile sale drept zestre.

Henric a reușit chiar să facă pace⁴⁷, cu Teodor Lascaris. Prin legături feudale și contracte de căsătorie, se formează un fel de tetrarhie constantinopolitană, niceeană, epirotă și bulgară. Teodor II se însoară cu fiica⁴⁸ noului țar bulgar Ioan Asan⁴⁸, care el însuși ajunge soțul unei nepoate a împăratului⁴⁹, o soră a acestuia fiind dată lui Lascaris, o a doua regelui Andrei al Ungariei⁴⁷.

Din păcate pentru cauza latinilor, acest singur împărat adevărat din neamul lor, a dispărut prea devreme, în 1216⁴⁸, pentru viitorul „francilor” în Orient.

NOTE

a. Tommaso Morosini, care vine la Constantinopol în 1206. Veneția obținuse la împărateală 3/8 (*quarta pars et dimidia*) din întregul imperiu „roman”. În locul ei intra și biserica Sf. Sofia.

b. La 8 noiembrie 1204 la Tîrnovo. Încoronarea a fost precedată de consacrarea arhiepiscopului Bulgariei de către legatul papal. După altă versiune, încoronarea a fost făcută chiar de legatul Leon, cu o coroană adusă de la Roma, iar consacrarea arhiepiscopului ca primat al Bulgariei ar fi urmat a doua zi (CMH, ed. 1966, vol IV¹, p. 524).

c. Imre, căruia i se răpise cetatea Zara, a folosit cearta dintre Ulkan și Ștefan, fiul lui Nemanja, pentru a ocupa o parte din Serbia.

d. Sub împăratul Manuil Comnenul Tesalonicul fusese atribuit spre cîrmuire ginerelui împăratului, Cezarul Rainier, fratele lui Bonifaciu de Montferrat. Într-o fază mai tîrzie Yolanda-Irina de Montferrat va considera Tesalonicul ca aparținîndu-i ei, ca moștenitoare a lui Bonifaciu!

e. Ea fusese soția lui Ștefan „primul încoronat”, fiul lui Ștefan Nemanja, apoi pe rînd a pretendenților la Imperiu, Alexios Ducas Murtzuphlos și Leon Sguos. (Vezi mai sus p. 457, nota g, precum și p. 416, notele E și F).

f. Mihail (Anghelos) era fiul nelegitim al sebastocratorului Ioan Ducas Anghelos și era văr cu împărații Isac și Alexios III Anghelos. În 1204 el se afla în tabăra latinilor. Cînd Boni-

⁴³ *Ibid.*, 340, 345, 347, 364, 372, 416.

⁴⁴ *Ibid.*, 368.

⁴⁵ *Ibid.*, 406 ș.u., 412.

⁴⁶ *Ibid.*, 418, 420.

⁴⁷ Baudouin d'Avesnes, 424.

⁴⁸ O scrisoare a sa, în *Historiens des Gaules*, XVIII. Cf. Lauer, în „Mélanges” Schlumberger, I, 201. Vezi L. Neuhaus, *Die Reichsverweserschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz*, Leipzig, 1904; E. Gerland, *op. cit.*

faciu de Montferrat, înșurat cu fosta împărăteasă a lui Isac Anghelos, Maria (Margareta) a Ungariei, își croiește regatul de Tesalonic, el îl însoțește acolo. La un moment dat este chemat în ajutor de către ruda sa, Senacherim, guvernatorul Nicopolului din Epir. Acesta este asasinat și Mihail ia conducerea districtului Arta și se însoară cu văduva lui. Împreună cu grecii din Arcadia îl caută zadarnic să oprească înaintarea cavalerilor francezi în Moreea. Se reîntoarce la Arta, unde vine să se refugieze o clipă fostul împărat Alexios III Anghelos cu soția sa, înainte de a porni spre Aseddin I (Kai Kusrau), în Asia Mică. În 1209, când împăratul Henric de Flandra își afirmă autoritatea la Tesalonic și la Atena, Mihail vine să-i ofere mîna fiicei sale cu o treime din posesiunile sale pentru fratele împăratului, Eustachie, lăsat la Tesalonic ca tutore al fiului minor al lui Bonifaciu. În anul următor (1210), Mihail se recunoaște însă vasal al dogelui pentru Epir, Acarnania și Etolia. Îndată atacă pe latinii de la Tesalonic, se aliază cu fratele bulgarului Borilă — Mihail Strez — stăpînitorul cetății Proseta, mai sus de Tesalonic. Dar tot el îl birui în 1211, dînd ajutor ginerelui său Eustachie. În 1212 atacă iar pe latini și ocupă Lárissa, în Tesalia. Apoi atacă pe venețieni și ocupă orașul Durazzo și insula Corfă (1214). În 1215 este asasinat în pat de un servitor. Îl urmează fratele său vitreg Teodor.

f. bis. Adică să rămînă în izolarea lor primitivă, care nu poate fi socotită o *viață politică* proprie, ce presupune o organizare superioară.

g. Regina Thamar era fiica regelui Georgiei Gheorghe III. Ea era o mătușă a acestor Comneni, întemeietori ai imperiului Trapezuntului, care se refugiaseră la curtea ei și care își spuneau Mari-Comneni.

h. Ioan X Kamateros moare în 1206. Succesorul său nu poate fi ales decît în 1208 (Mihail IV Autorianus), cînd se ivește un moment favorabil în care să poată fi adunați clericii ortodocși pentru alegerea patriarhului.

i. Formă simplificată a numelui Ghiyaseddin Kaikhosrou I al sultanului de Iconium. Acesta încheie în 1209, prin mijlocirea Veneției, un tratat secret cu împăratul latin Henric, împotriva lui Lascaris, care se alia la rîndul său cu regele Armeniei Mici. Sultanul era instigat contra lui Lascaris de socrul acestuia din urmă, Alexios III, care l-a și însoțit la Antiohia pe Meandru, unde s-a dat lupta terminată în favoarea lui Lascaris.

j. Se reia din urmă firul cronologic, urmărind acum situația din tabăra latinilor înainte de capturarea lui Balduin de către Ioniță la 15 aprilie 1205.

k. Curînd împărat (1206—1216).

l. Adică Ioan cel Bun, numire dată lui Ioniță.

m. Vezi mai sus p. 449 — mențiunea calabrezului Sturione tocmît ca să-l înlăture pe Caffaro.

n. Henric s-a înșurat în februarie 1207 cu Agnes, fiica lui Bonifaciu. În 1213 este văduv și se însoară cu fiica lui Borilă.

o. În octombrie 1207, în ziua de Sf. Dimitrie, ocrotitorul orașului. În realitate el ar fi fost asasinat de voievodul său cuman Monastras, la instigația soției sale.

p. Refugiat la rușii de la Kiev, cu ajutorul cărora și-a redobîndit moștenirea.

r. Baronii lombarzi veniți odată cu Bonifaciu de Montferrat nu voiau să recunoască regenta văduvei acestuia pentru fiul ei, în vîrstă de cîțiva ani numai, Dimitrie, preferîndu-i pe fiul din altă căsătorie, Gulielm de Montferrat, pe care l-au chemat din Italia. De asemenea ei nu recunoșteau suzeranitatea lui Henric și pretindeau să stăpînească întreaga Grecie. Henric a oprit în germene acțiunea lor și a încoronat cu mîna sa pe copilul lui Bonifaciu și al fostei împărătese Maria.

s. Mihail al Epirului, vezi mai sus nota f.

ș. Stabilind linia hotarului din Asia Mică.

t. Elena, măritată în 1235 cu Teodor II Lascaris, nepotul de fiică al lui Teodor I Lascaris. Fusese oferită de Ioan Asan (1218—1241) tînărului împărat minor, Balduin II, a cărui tutelă i-ar fi fost încredințată lui. Dar a fost instalat ca regent și ca împărat asociat Ioan de Brienne, regele titular al Ierusalimului, care l-a înșurat pe Balduin cu fiica sa Maria în 1234.

ț. Ioan Asan a fost înșurat cu fiica lui Andrei II al Ungariei.

u. Este vorba aici mai întîi de fostul împărat Henric de Flandra, mort în 1218, apoi de împăratul Robert de Courtenay, nepotul de soră al lui Henric (1219—1228). Prințesele amintite în text sînt nepoatele împăratului defunct și surorile lui Robert. Maria de Courtenay i-a fost dată lui Teodor I Lascaris de mama ei, regenta Yolanda, 1219. Curînd, același Teodor a propus noului împărat, Robert, pe fiica sa Evdokia din prima sa căsătorie, dar a întîmpinat împotrivirea patriarhului latin de Constantinopol.

II

CONVULSIUNI BALCANICE

Acest Imperiu latin de Constantinopol — care, în afară de o iluzie de o clipă, datorată unui om întreprinzător și abil, nu a existat niciodată decât prin titlul său — nu ne lasă un singur rînd de istorie, o singură amintire de artă privind străduințele sale zadarnice și paralizia totală, marasmul care
 110 a urmat. Diplomele solemne și toate documentele oficiale eminate de această // cancelarie fantomă au fost distruse după catastrofa de neînlăturat. Acești șaizeci de ani de sărăcie absolută nu reprezintă decât soarta mereu amenințată a unui oraș veșnic asediat și care știe bine că trebuie să cadă. Cruciații din Occident, totdeauna în trecere, care n-au avut niciodată în lipsa lor de vlagă o privire pentru Locurile Sfinte, erau în orașul lui Iustinian ca niște normanzi oarecare, cuibăriți sub Alexios Comnenul, în castelele lor uzurpate.

Singurul lucru viu a fost comerțul, și încă și acest comerț reprezintă înaintea de toate monopolul venețian. Căci Bizanțul material aparține Veneției: ea și l-a însușit ca un lucru al ei, după ce avusese intenția pentru un anumit moment de a anexa Imperiul însuși ¹.

Viața politică a greșităii pure — care își dobîndește forma sa națională romaică, limpede și fără înconjur sub munții Anatoliei — va fi de acum încolo la Niceea ². Cît privește spiritul, vechiul și adevăratul spirit bizantin, trebuie ca atunci cînd trecem în revistă tot ce în Europa și în Asia nu ascultă de latini, să nu ometem republicile de călugări, acele Tebaide strămutate pe
 111 stînci sau în insule. Nimeni dintre // împărații care au urmat lui Nikefor Focas nu a dat uitării opera lui Atanase^a, la care au mai contribuit cu eventuale confirmări. Iberii au căutat să se strecoare și ei acolo și rușii vor urma și ei la mănăstirea Sf. Pantelimon, în vreme ce sîrbii, prin mijlocirea Sf. Sava, fratele „arhijupanului”^b, și-au pregătit un loc: este prin urmare o încercare de izolare națională în acest cenacul de pustnici. Ceea ce a făcut Nikefor [Focas] pentru Sf. Munte — a cărui istorie pieritoare nu au vrut să o scrie acei ce aveau conștiința unei nemuriri suprapămîntești — a fost reeditat de împăratul Manuil pentru insula Sfîntului Ioan, Pathmos, unde rolul lui Atanase a fost reluat de fericitul Christodulo ³.

¹ Vezi Iorga, *Veneția*, cf. alături de Sanguinetti și Bartolotto, în „Atti della società ligure di storia patria”, XXVII; G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois de la Mer Noire au XIVe siècle*, Paris, 1929; Giovanni Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' Oriente*, Florența, 1879.

² Vezi N. G. Politis, *Ἑλληνας ἢ Ῥωμαῖοι*, Atena, 1901. Pachymere (ed. Bonn, 367) nu face deosebire decât între greci și agareni. Încă și vechiul Eunape numea Imperiul Τὸ Ῥωμαϊκὸν (ed. de Boor, II, 595), dar în sensul ecumenic. Chrysoberges, sub Comneni, menționează o „Rhomaïs” (Treu, *op. cit.*, 15), pomenită și în versurile adresate de deme lui Ioan Comnenul (Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ș.u.). Termenul de *Terra Romaniae*, era familiar în Occident (vezi MGH, s.s., III, 418). Cf. Dietrich, *Römer, Romäer, Romanen*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum”, XIX (1907), 482—499.

³ Vezi E. Barbier, *St. Christodoule: la réforme des couvents grecs du XIe siècle*, Paris, 1863; Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos-Klöster*, Leipzig, 1895; Dölger, în „B.Z.”, XXVIII; Diehl, în „Byz.”, IV. Cf. L. Oeconomos, *La vie religieuse dans l'Empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Paris, 1918 și L. Jeanselme și L. Oeconomos, *Les oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnènes*, Anvers, 1921.

Schimbări de neînălțurat se pregăteau cu privire la frontierele tetrarhilor amintiți. Dar pentru moment, cum grecii din Asia păzeau pacea, iar turcii aproape că nu mai dădeau semn de viață, cum nici Teodor^c, primul despot al Epirului, nu ieșea din munții săi, știind bine că nu are la îndemână mijloacele necesare pentru a juca rolul de restaurator al Imperiului, cei câțiva ani care s-au scurs atunci constituie perioada cea mai fericită și mai liniștită a Imperiului latin.

112 Succesorul lui Henric trebuia să fie cumnatul său, Petru^d, pe care papa l-a încoronat la trecerea lui prin Roma. El a debarcat la Durazzo, dar apoi pe drum a fost biruit și capturat^e de Teodor (fratele lui Mihail Anghelos ce fusese asasinat chiar în patul său) și a murit în captivitate. Constantinopolul a fost apărat doi ani de energica soție a lui Petru, Yolanda^f. Împăratul prizonier lăsa trei fii^g, // dintre care doi, Robert și Balduin, i-au urmat succesiv. Primul a domnit câțiva ani, fiind cu totul neînsemnat. Teodor Lascaris, care părăsise de mult opoziția sistematică față de latini, ținând seama și de lipsa completă de conștiință națională a grecilor din Europa, s-a însurat a treia oară^h cu o fiică a împăratului de Constantinopol și a logodit pe una din fiicele sale dintr-o căsătorie anterioară cu tânărul împărat Robert, care a murit înainte de celebrarea căsătoriei^h.

Succesorul lui Robert (†1228), Balduin II, al treilea din frați și ultimul împărat latin, era un copil de vîrstă fragedă. Orașul imperial ar fi fost cu siguranță părăsit de latini, adică încredințați bunilor prieteni din Niceeaⁱ, dacă papa^j nu ar fi intervenit pentru a-i încredința regența lui Ioan de Brienne, fost rege al Ierusalimului, care deși om de vîrstă înaintată comanda armate și s-a și însurat. Acest extraordinar bătrîn a prelungit prin regența sa de opt ani (1229—1237) zilele Imperiului muribund.

113 Despotul Teodor [al Epirului] se simțise destul de tare, după victoria sa asupra împăratului Petru, pentru a reconstitui în folosul său vechiul Imperiu ortodox. El a supus în același timp Tesalia și Macedonia, unde ținea acum cele două vechi centre bulgare de la Ohrida și Prilep și poarta spre Occident: Durazzo. Cucerind și Tesalonicul, el a putut să pună a fi încoronat împărat (în 1222) de către arhiepiscopul [grec] al Bulgariei^k, învățatul legist Dimitrie^l. Dar aceasta însemna o adoptare a întregii moșteniri a lui Samuel, o reluare a epopeii slavului, o raliere la tradiția vechilor rebeli, o căutare de sprijin la albanezi și la români, părăsirea liniei drepte a Bizanțului. Acropolisul^m înțelege bine acest lucru cînd notează că aceasta înseamnă a guverna „în felul bulgăresc”ⁿ. Vedem și pe un șef de această naționalitate, Dragota, amestecat în acele schimbări^o; iar cel contra căruia se lupta Teodor, // care va sfîrși totuși prin a se căsători cu prințesa epirotă Petralipha, era Sthlabos, „slavul”, cuibărit la Melnic^p, a cărui soție fusese o fiică nelegitimă a împăratului Henric^q. Înaintînd spre Constantinopol, epiro-macedoneanul ținea sub autoritatea sa orașele Mosynopolis, Gratianopolis, Xantheia;

^d Acropolitul, 27.

^e *Ibid.*, 36—37.

^f *Ibid.*, 37.

^g *Ibid.*, 80.

^h *Ibid.*, 37.

trupele sale ajungeau pînă la Adrianopolul ce fusese ocupat de cei din Niceea⁹ și pînă la Demotica, alungînd din calea sa în același timp pe constantinopolitanii latini și pe grecii din Niceea. Și deși el îi dăduse fratelui său Manuil¹⁰ drept soție pe o fiică a lui Ioan Asan¹⁰, el l-a atacat și pe acesta.

Era un act temerar din partea acestui principe îmbătat de succes. Căci bulgarul avea să se dovedească hotărît superior. Crescut la cumani, el era îndrăzneț și rapid în întreprinderile sale; căsătorit cu o prințesă ungară⁹, fusese inițiat la civilizația Occidentului. Sub domnia sa Tîrnovo, care pînă atunci fusese doar un popas pentru luptători sălbateci și, un loc de depozitare pentru prada culeasă, a devenit o adevărată capitală, cu palate, biserici, mănăstiri asemenea Constantinopolului, Tesalonicului, Niceei. Stăpîn pe bulgarii săi, el își putea aminti că Asan I adăugase pe o pecete numele Sfîntului Dimitrie, ceea ce însemna o pretenție la posedarea Tesalonicului¹¹. El era deci mai degrabă un împărat romaic de națiune vlahă decît un șef de păstori și de bandiți, ca predecesorii săi.

114 I-a fost deci ușor să-l recheme la realitate prin victoria de la Klokotniza (1230) pe Teodor, această rudă // care îl stingherea¹². Despotul însuși a fost capturat și nu numai Tracia de curînd cucerită, dar și Seresul, Pri-lepul, Valahia Mare din Tesalia, Elbassanul albanez¹³ au căzut în puterea bulgarilor, al căror Imperiu se va întinde ulterior de la Marea Adriatică, la Marea Neagră și de la Durazzo la Demotica.

El deosebea printre cei supuși „autocrației sale bulgare” pe „greci”, pe „albanezi” și pe „sîrbi”, cum înseamnă falnica inscripție pusă de el în biserica celor Patruzeci de Mucenici din capitala sa balcanică: el se mai înfățișează și ca ocrotitor al latinilor, care nu mai existau decît datorită toleranței sale¹⁴, căci unit cu cei din Niceea el ținea sub amenințarea sa, în 1235, acest Constantinopol, sediu al „vasalilor” săi. Dar de fapt el se și înveșmîntase sufletește în vechea purpură a Bizanțului. De n-ar fi fost tradițiile slavone ale Bisericii sale, el ar fi adoptat pentru forța ei această limbă greacă bogată în amintiri și constituind un puternic instrument de dominație.

NOTE

- a. Întemeietorul Lavrei de la Muntele Athos (963). Curînd după aceea (în 978) a fost întemeiată mănăstirea Iviron, a iberilor care luptaseră în armata bizantină contra lui Skleros.
b. Ajuns apoi rege, fiul lui Ștefan Nemania.

⁹ *Ibid.*, 43—44.

¹⁰ *Ibid.*, 44.

¹¹ În „Sbornik za narodni utmotvorenii, nauka i knjina”, din Sofia, I, 1901, 813—818. În „V.V.”, XI, 415. Benešević citează această mențiune: „Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀσάνη κυροῦ Ἰωάννου τοῦ βασιλεύσαντος κατὰ τὴν Ζαγοράν καὶ κρατήσαντος καὶ πολλὰ τῶν Ῥωμαίων κάστρα (Pe vremea stăpînirii lui Ioan Asan care a domnit asupra Zagorei și a avut puterea asupra multor castre ale romeilor). Cf. un privilegiu dat ragusanilor, în Miklosich, *Monumenta serbica*. Pentru Zagora, noul nume al Bulgariei, vezi și Meliarakes, *op. cit.*, 182, nota 2.

¹² Acropolitul, 45.

¹³ *Ibid.*, 46. Elbassan este fără îndoială „Albanos” de la p. 28. Kruja ἐν τῷ Ἀλβάνῳ (în Albania) apare atunci; *ibid.*, 98—99.

¹⁴ Jireček, *Gesch. der Bulgaren*. Cf. diploma sa dată ragusanilor, în Schafarik, *Monumenta serbica* și Iorga, *Ragusa*, extras din „RHSEE”, Paris, 1931.

c. Teodor era frate vitreg cu Mihail Anghelos, fostul stăpînitor al Epirului, fiind fiu legitim al lui Ioan Ducas Anghelos, în vreme ce Mihail era un fiu natural. Chemat în Epir, el a părăsit Niceea după ce s-a legat să țină credință față de împăratul de aici Teodor I Lascaris. La moartea acestuia s-a simțit dezlegat de jurămint.

d. Petru (Pierre) de Courtenay. Papa Honoriu III (1216—1227) l-a încoronat ca împărat latin într-o biserică afară din Roma, spre a nu îngădui eventuale pretenții la titlul de împărat al romanilor.

e. Sînt două versiuni cu privire la împrejurările capturării sale. După una el ar fi fost interceptat și făcut prizonier în cursul călătoriei sale pașnice spre Constantinopol, după cealaltă el ar fi venit cu o armată de 5 500 de ostași ca să atace orașul Durazzo, stăpînit de Teodor, despotul Epirului. Asediul a dat greș și el a fost capturat într-o ambuscadă din munții Albaniei.

f. Cel mai mare, Philippe de Namur, a refuzat să-și părăsească moștenirea din Occident. Al doilea, Robert, a domnit între 1219 și 1228, iar ultimul, Balduin, născut la Constantinopol, care la suirea sa pe tron avea 11 ani, a domnit 31 de ani (1229—1260).

g. Prima soție fusese Ana, fiica lui Alexios III Anghelos, a doua fusese Filipa, nepoata regelui Armeniei Mici, de care s-a despărțit foarte curînd, a treia era Maria de Courtenay.

h. Vezi capitolul precedent, nota u.

i. Baronii latini întrevăzuseră o altă soluție, anume a cere sprijinul lui Ioan Asan, însurîndu-l pe Balduin cu fiica acestuia. Renunțarea la această soluție a făcut din Ioan Asan un dușman îndîrjit. Pe de altă parte, la Niceea murise Teodor I Lascaris, cumnatul împăratului latin care încercase și el de altminteri în 1221 să cuprindă Constantinopolul, invocînd și drepturile soției sale Maria, dar încheiasă apoi pace cu Robert, propunîndu-i o alianță de familie. Urmașul său Vatatzes, împreună cu Ioan Asan, noul său cuscru (1235), au pornit un nou atac contra Constantinopolului în 1235.

j. Grigore IX, papă (1227—1241).

k. Arhiepiscopul de Ohrida, Dimitrie Chomatianos. Bulgarii își aveau acum primatul, for la Tîrnovo.

l. George Acropolitul, autorul unei Istorii a evenimentelor din 1203—1261. Fost prizonier al lui Mihail II al Epirului, el cunoaște împrejurările de acolo.

m. Despotul Alexios Slavul crease în regiunea munților Rodope o provincie independentă în jurul cetății Melnic. În 1208 el se recunoaște vasal al împăratului latin Henric și se însoară cu fiica naturală a acestuia. Teodor de Epir se căsătorește cu prințesa Maria Petraliphe.

n. Însurat mai întîi cu sora lui Ștefan Nemanja, apoi cu Maria Beloslava, fiica lui Ioan Asan.

o. Fiica lui Andrei II.

III

PREGĂTIREA NOULUI IMPERIU LA NICEEA

Împăratul^a de la Niceea dădea supușilor săi, bieți emigranți nenorociți, exemplul unei vieți virtuoză și al unei religii sincere și adînci. El era în stare să predice în biserică, asemenea unui Ludovic cel Sfînt, și el vedea ca o mustrire „sîngele supușilor“ (αἷμα ῥωμαίων) pe veșmintele de preț¹.

115 În timp ce Teodor din Epir, cel orbit^b, vegeta în captivitate la bulgari, fratele său Manuil se instala // [ca despot] la Tesalonic (1230—1240) și se mîngîia, îmbrăcînd haina imperială, de ruina totală a statelor sale². Cînd țarul s-a însurat^c la bătrînețe cu fiica prizonierului său, atunci Teodor³ s-a întors în adevăr la Tesalonic, pentru a încorona acolo pe fiul său

¹ Pachymere, 36—37, 39.

² *Ibid.*, 47.

³ *Ibid.*, 65. El a avut de la ea pe fiii săi Mihail și Teodor și pe fiica sa, Maria.

Ioan (1240—1241) și a-l alunga pe fratele său⁴, care a fost trimis la Attalia, ajungând ulterior un personaj subordonat, căruia i s-a reluat⁴ pînă și soția bulgară. Dealtminteri Ioan avea să-și cedeze și el mai tirziu titlul său niceenilor⁵, dar deocamdată el se sîrguia să recucerească Valahia Mare tesaliană pe care nu i-o contesta nimeni⁶.

Primul împărat de Niceea [Teodor Lascaris] a avut ca urmaș pe ginerele său Ioan Ducas Vatatzes, o personalitate de prim ordin, dar care nu a tulburat prea mult agonia latinilor din Constantinopol, deși frații⁶ împăratului mort ar fi dorit să se întoarcă în vechea Capitală.

După ce acest stăpîn al insulelor⁷ s-a luptat cu Ioan de Brienne și cu Veneția pentru posesiunea Lampsacusului, a Tzurulonului și a Chersonesului de la Gallipoli⁷, și-a întors eforturile în altă parte. A fost păzită pacea cu Ioan Asan, care și-a logodit fiica cu [viitorul] Teodor II⁸, fiul noului împărat bizantin din Asia. Apoi cînd marele țar a murit și el în 1241, și fiul său Kaliman I (numit astfel după numele unguresc de Coloman) a dispărut și el în 1246, Ioan Ducas [Vatatzes] s-a hotărît să treacă în Europa, unde era chemat la Adrianopol⁸ pentru a-și valorifica drepturile. A ocupat Seresul și Tesalonicul, unde vegeta un prinț scăpătat, Dimitrie, fratele // despotului⁹ Ioan⁹; Andronic Paleologul¹ a fost așezat acolo ca vicar¹⁰.

Mai apoi, prin pacea încheiată între împărat și șeful dinastiei epirote¹ Mihail (1237—1271), a fost hotărîtă căsătoria lui Nikefor, fiul acestui Mihail, cu o prințesă din Niceea, dar s-a pretins la efectuarea căsătoriei¹ cesiunea [orașului] „Serbia”¹¹, a Albaniei și a orașului Durazzo. Mihail a căutat să ocolească această adevărată condamnare la moarte, chemînd în ajutor pe sirbi și albanezi, dar fără a reuși. Teritoriile sale: Vodena, Ostrov, Diavoli au fost ocupate. Asediat la Prilep, despotul a trebuit să se refugieze la Lărisa¹¹. El nu s-a mai putut reface niciodată după aceste pierderi, deși a păstrat pînă la capăt firea neînfrîntă ce caracteriza tot neamul său. Dealtminteri și Manuil¹² oferise patriarhului ecumenic supunerea bisericii sale, ceea ce însemna dispariția ca legitimitate a statului său însuși¹². După moartea împăratului Ioan Vatatzes (1254)¹³, din care consensul grecilor din Asia a făcut un sfînt, Mihail¹², noul țar bulgar, a încercat să smulgă Tracia și Mace-

⁴ *Ibid.*, 66.

⁵ *Ibid.*, 72—73, 89.

⁶ *Ibid.*, 67. Doi alți membri ai dinastiei, un unchi și un nepot al lui Teodor, participau la guvern; *ibid.*

⁷ *Ibid.*, 49, 54—55, 56, 59 ș.u.

⁸ *Ibid.*, 41—42.

⁹ *Ibid.*, 80, 89. Fiica lui Ioan Asan l-a scutit de a fi orbit; *ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, 29.

¹¹ *Ibid.*, 96—99. Pe teritoriul numit τὰ Σέρβια (Serbia) *ibid.*, 141—142. Cf. pentru aceste evenimente, *ibid.*, 148, 150—152.

¹² Întîlnirea sa cu Ioan și căsătoria care a unit cele două dinastii, Acropolitul, 54—55. Cu acest prilej biserica greacă a recunoscut independența patriarhului de Tîrnovo, *ibid.*, 54—55.

¹³ Vezi referitor la el și scurta cronică publicată de Sathas, în *Bibliotheca Graeca medii aevi*, VII; Heisenberg, în „B.Z.”, XIV. Despre viața acestui sfînt al bisericii ortodoxe, ctitor al mănăstirii Sosandrelor, sub muntele Sipyle, vezi Heisenberg, *Analecta*, 40 ș.u.; idem, *Kaiser Johann Batatzes der Barmherzige*, în „B.Z.”, XIV, 160 ș.u. Despre moartea sa, la 3 noiembrie 1254, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 135—136. Despre succesorul său, J.B. Papadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris, 1908; Dräseke, în „B.Z.”, III, 498 ș.u. Monedele sale, Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 447. Un discurs al lui în Σωτήρ, XVI (1894), 186—192.

117 donia grecilor din Asia¹⁴. Peste tot a fost aclamat // de bulgarii săi. Dar Niceea devenise destul de puternică pentru a tăia calea unei ofensive bulgare, pe care nu o mai stingherea Epirul. O singură campanie^o a lui Teodor II Lascaris, al treilea împărat al Niceei (1254—1258), a fost de ajuns pentru a readuce aceste provincii sub puterea sa. Se produce o nouă amenințare a mongolilor (ca cea care fusese adevărata cauză de zăbavă a restaurării Imperiului la Constantinopol, rechemându-l pe împărat în Asia^p, de unde putuse să se reîntoarcă curînd, întrucît noii cuceritori păgîni, după ce au bătut pe turci, vecinii săi, făcîndu-i un neprețuit serviciu, au apucat drumul Siriei, unde aveau să aibă destul de luptat timp de cîțiva ani¹⁵). Cum oamenii țarului se mai răspîndiseră în părțile din vestul balcanic, Teodor a trebuit să pornească o nouă campanie, pe care a dus-o fără greutate și care s-a încheiat cu o pace (1256) așa cum o putea dori¹⁶.

118 Tulburările care au izbucnit curînd în Bulgaria au favorizat cel mai mult stabilirea dominației grecești în Europa, iar țarul de origine populară^r care s-a impus, Constantin (1257), va fi foarte onorat să poată să se însoare cu Irina^s, fiica aceluia care, în afară de stăpînirea // Epirului, era acum împăratul necontestat al celor două țarmuri ale mării¹⁷. Mihail Comnen Paleologul¹⁸, un om foarte întreprinzător, care avea în urma sa o strălucită carieră militară, și pe care gelozia^s împăratului îl silise odinioară să pribegască în Turcia¹⁹, a înlăturat și orbit pe Ioan IV, fiul de vîrstă fragedă al lui Teodor II, și a uzurpat tronul (1258—1282)²⁰. O revoltă a Epirului^t sprijinită de Manfred, fiul și moștenitorul lui Frederic II, a salutat înălțarea sa. El a supus însă prin victoria de la Pelagonia (1259) această regiune și a avut chiar norocul să captureze pe prințul de Ahaia, aliatul despotului Mihail²¹. Dar Paleologul nutrea o ambiție mai înaltă. El voia să aibă sediul la Constantinopol.

¹⁴ Vasilievski, în „V.V.“, III, 232 ș.u.; Kurtz, în „B.Z.“, XVI, 120 ș.u. — Pentru biserica bulgară după Ioan Asan, Zlatarski, în „Recueil de mémoires“, Diaković, 1929, 327 ș.u.

¹⁵ Vezi Uspenski, în „V.V.“, XXIV, 1 ș.u. Ca izvoare, Chabot, *Histoire de Mar Jabalaha III, Patriarche des Nestoriens (1281—1317), et du moine Rabban Cauma*, Paris, 1895; Al. Makin (†1273), *Historia Saracenica*, ed. Thomas Erpen, Leyda, 1625; Nerses de Lampron, *Opera*, ed. G. Capeletti, Veneția, 1833. Cf. Andreeva, în „Mélanges“ Kondakov; Norman Mac Lean, *An Eastern embassy to Europe in the years 1287—1288*, în „Engl. hist. rev.“, XIV (1899), 299—318. — Pentru turci, „B.Z.“, VII, 499 (construcția castelului de la Sinope de către Abubekr, Ὁρθου πᾶκρῖς, inscripție grecească). Rămășițe bizantine și selgiucide, Brandenburg, *ibid.*, XIX, 97 ș.u. Vezi și curioasa inscripție a Porfirogenetului Mihail, devenit emirul Aslan (1297), în Cumont, „B.Z.“, IV, 99 ș.u.

¹⁶ Acropolitul; M. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII*, Florența, 1898.

¹⁷ Portretele lor în Gardner, *op. cit.*

¹⁸ Un Gheorghe Paleologul în relații cu Comnenii, Ana Comnena, 104—105. Un Mihail Paleologul în Asia, Choniates, 295. O fiică a lui Teodor I Lascaris se măritase cu despotul Andronic Paleologul.

¹⁹ Despre conspirația sa în 1252, Czeba, în „B. ngr. J.“, VIII, 59 ș.u.

²⁰ Andronic II va vizita în Bithynia pe acela care fusese orbit de tatăl său; Phrantzes, ed. Bonn, 26. Vezi asupra lui, Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin*, Paris, 1926 (unde e redată și în traducere autobiografia lui Mihail).

²¹ Despotul își măritase pe una din fete cu acest principe, pe cealaltă cu Manfred, bastardul lui Frederic II.

Imperiul de la Niceea redobândise toate drepturile vechiului stat al Comnenilor ²². Insula Rodos, ajunsă un fel de nou Cipru separatist sub rebelul Gabalas, care luase titlul imperial, căzuse apoi sub dominația genovezilor. Ioan Ducas [Vatatzes] a unit-o din nou (în 1249) Imperiului, care stăpânea acum toate marile insule dinspre Asia. Curînd Genova s-a arătat dispusă să sprijine pe împărații din Asia; ea voia să se răzbune astfel de înfrîngerea navală suferită de ea din partea // rivalei sale, Veneția ²³, într-o luptă care trebuia să fie hotărîtoare pentru preponderența în mările orientale.

Era cruciadelor părea închisă, și Ludovic IX, regele Franței, se reîntorsese foarte anevoie din Egipt, unde debarcase în chip de cuceritor și ajunsese prizonier. Noii stăpîni ai acestei țări, sultanii sau sudanii mameluci, porniseră opera lor de cucerire a Siriei, pe care invazia mongolă a întrerupt-o, dar nu a împiedicat-o. Era acum momentul de a da o lovitură hotărîtoare care să doboare dominația latină asupra Bosforului. Prin tratatul (1261) de la Nymphaeon ²⁴ genovezii și-au promis tot concursul lor împăratului Mihail, care se obliga să dea Republicii acea situație privilegiată de care se bucura Veneția de la instaurarea Imperiului latin. Într-o primă campanie grecii au ocupat cartierul Galata, dar au consimțit totuși la un armistițiu de un an. Deși Veneția a trimis un nou podestă însuflețit de spirit războinic, care a condus afară din Constantinopol o mică expediție în scopul de a răzbuna această pierdere recentă, orașul era de fapt lipsit de apărător. Alexios Strategopoulos, Cezarul de la Niceea, a intrat deci cu ușurință printr-o breșă și a incendiat tabăra venețienilor. Vechea Capitală a Orientului, sfînta Roma-cea-nouă a împăraților și patriarhilor, nu s-a înfiorat prea tare. Din partea lor regele Balduin care fugise, podestă-ul, cei cîțiva cavaleri și marinarii venețieni care au aflat îndată această catastrofă, s-au resemnat ușor să se înapo-
ieze în acel Occident care fusese atît de dur pentru cauza latină.

Mihail Paleologul ²⁵ și ostașii cărturari din suita sa // au fost singurii care au resimțit o mare emoție în fața acestui eveniment fericit pe care li-l trimisese Hristos. Deși se dedaseră obiceiurilor turcești, deși fuseseră aliați cu latinii și deprinși cu felul lor de viață, deși erau străini acuma de orice ură de rasă și de fanatism religios, totuși ei nu puteau considera luarea Constantinopolului doar ca un accident victorios. Șederea în mediul patriarhal de la Niceea le purificase sufletele: scenele de cruzime și de desfrîu aparțineau acum trecutului. O nobileme credincioasă, împărați harnici și evlavioși au cîrmuit și condus timp de o jumătate de secol un popor de ciobani și de țărani cu o viață simplă. Vom vedea cum au răsărit o nouă filozofie, reprezentată de Nikefor Blemmydes și o nouă școală literară chiar și în acest mediu sărac și obscur. Credinciosul George Acropolitul — care nu-l trădează și nu-l calomniază pe împărat, elevul său, deși acesta pusese

²² Despre libertatea bisericii bulgare, Nicov, în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 134—135. Despre Frederic II și Ciprul, vezi și H. D. Müller, *Der Longobardenkrieg auf Cypern*, 1890.

²³ Vezi M. Roberti, *Ricerche intorno alla colonia veneziana in Constantinopoli, nel secolo XII*, în „Scritti storici in onore di C. Manfroni”, Padova, 1912.

²⁴ Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impero bizantino e i Turchi*.

²⁵ Pentru trecutul său, mai vezi Grigore din Cipru, în Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 365. Un Paleolog din sec. XII, Teofilact, *ibid.*, CXXVI, c. 432, 489.

ca el să fie ciomăgit fără motiv — era unul din reprezentanții săi. Ochii acestor cărturari au trebuit să se umezească de lacrimi văzînd acest Constantinopol sfîșiat, despuiat, jefuit de monumentele bizantine și de cele antice, care fuseseră folosite la procurarea banilor mărunți de aramă pentru nevoile zilnice.

Așadar, ceremonia restaurării grecești și ortodoxe nu a fost lipsită de o sobră măreție. Împăratul și suita sa, armata sa au ascultat în genunchi cele treisprezece rugăciuni compuse de Acropolit, care au fost recitate din înălțimea unui turn de lîngă Poarta de Aur. Icoana Fecioarei purtată pe sus a deschis procesiunea militară; învingătorul încoronat a urmat pe jos pînă la mănăstirea Studionului. Apoi a încălecat între soldați purtînd „sarisa” roșie ²⁶, a trecut pe la Sfînta Sofia și s-a întors la palatul pe care predecesorul său îl părăsise cu vreo cincizeci și șapte de ani mai înainte. Cîteva zile după aceea, în catedrala lui Iustinian restituită cultului oriental, el instala pe patriarhul ortodox^w în scaunul său, exprimînd în cuvinte mișcate credința sa în destinele Imperiului ²⁷.

NOTE

- a. Ioan Ducas Vatatzes, ginerele și urmașul lui Teodor I Lascaris.
- b. Din porunca lui Ioan Asan care îl ținea prizonier.
- c. Rămas văduv în urma unei epidemii care secerase în lipsa lui pe soția sa, pe fiul său și pe patriarhul său de la Tîrnovo.
- d. Manuil care s-a refugiat în Asia Mică de unde a primit bani și corăbii de la sultanul de Iconium și de la Vatatzes pentru a porni contra Epirului. Dar odată ajuns în Tesalia, s-a împăcat cu familia sa.
- e. S-au răscurat contra lui și au fugit la împăratul Robert, îndemnîndu-l să pornească contra lui Vatatzes.
- f. Vatatzes stăpînea coasta Asiei Mici de la Hatdramyttion spre sud pînă mai jos de Milet, cu insulele din dreptul lor. Dar Rodosul fusese ocupat de către Leon Gabalas care își zicea „senior al Rodosului și al Cicladelor”, iar Creta de către venețieni. În 1233 Vatatzes încearcă fără succes să le recucerească. Atacat de J. de Brienne în Asia Mică el îl respinge. În 1235 smulge Gallipoli de la venețieni.
- g. Acesta avea 11 ani, iar logodnica sa 9 ani. Vezi cap. Exilați bizantini, nota u.
- h. Ioan, care fusese încoronat ca împărat de către Teodor în 1240, a fost silit în 1242 de Vatatzes să renunțe la titlul imperial, rămînînd doar despot la Tesalonica. La moartea sa, în 1244, i-a urmat fratele său Dimitrie, care a fost scos din domnie în 1246 și dus prizonier la Niceea,

²⁶ Pachymere, 149.

²⁷ Acropolitul, 185—198; Pachymere, 122 ș.u. Cu privire la ocuparea Selimbriei (Sili-vriei), *ibid.*, 109. În general pentru Mihail Paleologul, J.G. Troitzki, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua*; Νέος Έλληνομνημων, I, 368. Un călugăr îl califică drept θεομεγαλοδύνατος (cu mare putere de la Dumnezeu), vezi Drăseke, în „Neue kirchliche Zeitschrift”, XVIII, 879. Titlul său după ocuparea Constantinopolului: ἐλέω Θεοῦ πιστός βασιλεὺς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιόλογος (Prin mila lui Dumnezeu, cuviosul împărat al Constantinopolului și suveranul romeilor, Paleologul) la Benešević, *Monumenta Sinaitica*, I, 33 (cu portretul său). Soția sa, Maria, „V.V.”, VI, 297.

într-un moment cînd Vatatzes, folosind certurile dintre urmașii lui Ioan Asan, a reocupat teritoriile din Tracia și Macedonia cucerite mai înainte de acesta.

i. Este vorba de tatăl viitorului Mihail VIII Paleologul, care era mare domestikos și care este altul decît Aῤῥῥῳῖc Paleologul, primul soț al Irinei Lascaris, fiica lui Teodor I și soția lui Vatatzes.

j. Mihail II, despotul Epirului era fiul nelegitim al lui Mihail I Ducas Anghelos, creatorul acelei stăpîniri devenite apoi despotat. După uciderea tatălui său în 1215 el a fugit și a reapărut în 1231 după înfrîngerea și capturarea lui Teodor. Fratele lui Teodor, despotul Manuil, l-a primit și l-a lăsat să guverneze în Epir. Atît Manuil cît și Mihail erau în termeni destul de buni cu împăratul de la Niceea.

k. După ocuparea Tesalonicului Vatatzes încheie o înțelegere cu Mihail (1249). Se hotărăște căsătoria lui Nikefor cu Maria, nepoata împăratului. Dar Teodor îl îndeamnă pe Mihail să atace posesiunile acestuia (1251) și Mihail nereușind, încheie pace (1253), consimte la sacrificii teritoriale și îl predă pe Teodor, care e dus prizonier la Niceea. Într-o a doua etapă (1257), noul împărat Teodor II Lascaris, biruitor al bulgarilor, impune, cu prilejul efectuării căsătoriei fiicei sale cu Nikefor la Tesalonic, cedarea unor poziții cheie: „Serbia” și Durazzo. Soția lui Mihail, Teodora, venită la nuntă, este pusă să iscălească (de frică) această cesiune pe care ulterior Mihail refuză să o accepte, chemînd pe sirbi și albanezi în ajutor.

l. Oraș la sud de Castoria.

m. În timpul cît a guvernat la Tesalonic în locul lui Teodor (1230—1240).

n. Vezi mai departe p. 502, nota n. Mihail Asan (1246—1257) era fiul lui Ioan Asan.

o. În 1255, reluată însă în anul următor, după un nou atac primejdios pentru greci.

p. Paranteză amintind de rechemarea lui Vatatzes în Asia, la vestea mării invazii mongole din 1241, care a zdruncinat sultanatul de Iconium, dar nu s-a atins de statul niceean.

r. Caracterizare care s-ar potrivi mai degrabă lui Ivailo (țar, 1278—1279), decît lui Constantin Tich, boier bulgar înrudit și cu regele sîrb Uroș I.

s. Irina Lascaris era ca și Maria, cea măritată cu Nikefor al Epirului, sora lui Ioan, moștenitorul legitim al coroanei, înlăturat de Mihail VIII Paleologul. De aceea l-a îndemnat pe țarul Constantin contra uzurpatorului Mihail VIII. Chipul ei este păstrat în fresca bisericii de la Boiana. După moartea ei în 1270, țarul primește o nouă soție bizantină: Maria Cantacuzena, fiica surorii lui Mihail VIII, Evloghia.

ș. Mihail coboară în linie directă din Alexios III Anghelos, ceea ce era de natură să trezască unele suspiciuni. El se arătase destul de nesigur în mai multe împrejurări. Fuga lui la sultanul de Iconium s-a produs în lipsa împăratului, care îl lăsase la Niceea cu rosturi precise.

t. Mihail II al Epirului profitase și el de moartea lui Ioan Asan al Bulgariei pentru a-și spori teritoriile. Spoliat de Teodor II Lascaris, el vrea să profite de moartea acestuia (1258). Se aliază cu Manfred al Siciliei și cu Guillaume de Villehardouin, principele Ahaiei. Manfred, urmînd exemplul normanzilor din Sicilia, ocupase cu de la sine putere Durazzo și alte poziții de pe coasta Epirului, în vederea cuceririi Bizanțului. Printr-un compromis necesar, Mihail socotește aceste teritorii drept zestrea fiicei sale mai mari, Elena, pe care o logodise cu Manfred, mai dîndu-i și insula Corfû. Pe fiica cealaltă, Ana, o mărită cu Guillaume de Villehardouin, care a venit cu o armată de cavaleri francezi din Moreea, în vreme ce Manfred trimitea 400 de cavaleri germani în ajutorul socrului său. Totodată fiul natural al lui Mihail II, purtînd numele de Ioan Ducas, a strîns o armată de vlahi din Tesalia, unde avea și legături de familie. Dar în ajunul luptei Ioan, socotindu-se jignit de principele Ahaiei, a trecut peste noapte la dușman. La rîndul său Mihail, cu celălalt fiu, Nikefor, și-a părăsit aliații, lăsîndu-i pe cavaleri să lupte singuri cu bizantinii, ajutați de arcașii cumani. Grozava înfrîngere de la Pelagonia (1259) a dat o lovitură de moarte principatului francez al Ahaiei și a zdruncinat rău despotatul de Epir. Mihail cu Nikefor s-au refugiat în insula Cefalonia. Capitala Epirului, Arta, a fost ocupată de bizantini. Curînd, înfrîngerea lui Manfred la Benevent (1266) de către Carol de Anjou, ridicat de papă, pune capăt oricăror speranțe. Carol ocupă orașul Durazzo și insula Corfû. Guillaume de Villehardouin, căzut prizonier la Pelagonia, nu recapătă libertatea decît cedînd patru cetăți-cheie

din Moreea. Reîntors din captivitate se aliază cu Carol de Anjou, recunoscându-l ca suzeran pentru a fi ajutat contra lui Mihail VIII și logodindu-și fiica Isabelle, moștenitoarea Ahaiei, cu fiul lui Carol de Anjou, Filip.

†. Adică folosind o spărtură existentă.

u. Aluzie poate la atitudinea unioniștilor, gata să facă toate concesii pentru a dobîndi concursul papii. Totuși rezistența întîmpinată de ei ar pleda și teza contrară.

v. Teodor II Lascaris, care era epileptic, se lăsa adesea în voia unor porniri nestăpînite, mergînd chiar pînă la acte de cruzime.

w. Arsenie Autorianos.

IV

CIVILIZAȚIA NICEEANĂ

121 La Niceea se trăise în provincie, aproape la țară¹. Orașele, cum se vede din atitudinea chiar a Niceei și a Nicomediei față de Andronic Comnenul^a, se bucurau de oarecare independență. Orașenii puteau fi chemați sub drapele contra plății a patruzeci de „nomismata”^b. Țăranii erau mai liberi ca în alte locuri, mai ales după reformele acestui inovator „democratic”. Pe frontiera dinspre turcii lui Kaikhosrou^c ei se bucurau de însemnate scutiri de dări (ἀτελεία) și primeau chiar subsidii, πρόνοιαi care puteau, devenind γονικάι, să treacă asupra copiilor: li se dădea uneori o situație oficială prin „scrisori imperiale”. Aveau toată libertatea de a-și căuta cîștig și glorie în țară dușmană, oricare ar fi clauzele tratatelor, și li se dădea chiar ceea ce se numește o „philothésie”².

122 Apoi erau garnizoanele cărora trebuia să li se plătească cu regularitate soldele („rogai”) ³. Împreună cu satele vecine ele formau o ζευγηλατεία ⁴. Dar înainte de toate lupta era purtată de cavaleri. Revenise obiceiul de a preamări caii de luptă, și cunoaștem // astfel numele de „Chrysopus” (cu picioarele de aur) al aceluia a lui Manuil Lascaris ⁵. Se folosea bucuros ca veșmînt „paflagoniconul”, după moda Asiei ⁶.

Dealtminteri și turcii deveniseră niște cavaleri asemenea luptătorilor greci. Sultanul Kaikhosrou a fost ucis de împăratul Teodor I într-un duel cavaleresc, în luptă^d de lîngă Antiohia de pe Meandru. Îi vedem reprezentați pe monedele lor călare, cu lancea în mînă, făcînd gestul de a străpunge, în

¹ A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, Londra, 1912; M. Andreeva, *Očerki po kulture vizantiiskogo dvora v XIII veke*, Praga, 1927.

² Pachymere, 16—18.

³ *Ibid.*, 19—20, 92.

⁴ Ἐφ' ὧπερ ἐκ τῆς ἐκείνων ἐπικαρπίας καὶ εἰσφορᾶς σιταρκοῖτο μὲν καὶ τὸ παρακείμενον φρούριον, ἔχοι δὲ γε καὶ ὁ κρατῶν ἐντεῦθεν πολλοῖς ἢ καὶ πᾶσιν ἐξαντλεῖν τὰς τῆς εὐεργεσίας ἀμάρας (Conform cu care s-ar aproviziona, din impozitul și din contribuția lor, și garnizoana situată alături, și ar putea ca și conducătorul de aici să scoată pentru mulți, sau chiar pentru toți, șuvoaiele binefacerii); Pachymere, I, 69. Despre arcași, *ibid.*, 122: τοξόται ἐκ τῶν κατὰ Νικαίαν μερῶν (arcașii din părțile Niceii). Despre soldații învinși îmbrăcați femeiește, *ibid.*, 240.

⁵ Acropolisul, 133. Un nume de familie Καβαλλάριος, Pachymere, 109, 324.

⁶ *Ibid.*, 310. Vezi și Ἀλιζώνες pe care poporul îi numește Μεσοθινίται, *ibid.*, 310; ζενικὸν ἰταλικὸν (haina italică străină), *ibid.*

vreme ce pe fundal se desenează ca o primejdie comună imperialismul mongol⁷.

Cît despre flotă, locuitorii erau rechiziționați ca marinari, întrucît echipajele rău plătite dezertau⁸.

La Niceea se păstrau cu grijă amintiri prețioase. Împăratul, șezînd mai ales la Nymphaion⁹, era înconjurat nu numai de funcționari bine aleși — cezarii, despoții înrudiți avînd haine de culoare roșie¹⁰, marele statopedarh, acela al „tzancratorilor“ așa-zisul „mystikos“, parakoimomenul, τοῦ κοιτῶνος marele logariast, marele heteriarh, paharnicul, (πιγκέρνης) stolnicul, (ὁ τῆς τραπέζης) sebastocratorii, panhypersebastii, senatorii, marele primiker, marele econom, secretarul (*a secretis*), protovestiarul, „logothetul turmelor“ (τῶν ἀγελῶν) și cel al casei (τῶν οἰκιακῶν), dar și de paji (παιδόπουλοι, αὐθεντόπουλοι); el reunea // rămășițele aristocrației la niște vînători cu șoimi la care lua parte „primul șoimar“ (πρωθιερακάρης)¹¹. Puteau fi întilniți uneori la Niceea și episcopi care nu aparțineau toți teritoriului de sub ascultarea niceenilor: arhiepiscopul de Tesalonic, episcopii de Adrianopol, de Sardes, de Ancyra (Ankara), de Efes, de Melangioi, de Smirna, de Filadelfia¹². Capii clerului luau parte la sfaturile împăratului și erau desigur poftiți la masa lui¹³. Noul tribunal de doisprezece este format din preoți și din senatori totodată¹⁴. Vechea etichetă rămîne și mai departe, păstrată cu sfințenie¹⁵. Imperiul dispunea de un tezaur¹⁶, împărțit în departamentul personal și în cel de stat (κοινῶ), care sub Ioan Lucas [Vatatzes] își avea sediul la Magnesia, și sub Teodor II la Astrytazion pe Scamandru. Era alimentat de dări asupra pămînturilor¹⁷ (γεωτονία), dar și ca la Genova — după care probabil a fost luat modelul¹⁸ — asupra sării, a fierului¹⁹, uneori chiar asupra dijmei de pe feudele militare²⁰.

⁷ La Vasiliev, *op. cit.*, II, 207—208, discuția autenticității unei corespondențe dintre han și papă, cu privire la un atac al mongolilor contra lui Vatatzes. Ea este înfățișată de Matei din Paris, în „Chronica Majora“ și în „Historia Anglorum“. Trebuie considerată ca un simplu exercițiu de retorică.

⁸ Pentru întîrzierea plăților către păzitorii frontierelor ἐν ταῖς ἄκραις (de pe culmi), Pachymere, 208.

⁹ *Ibid.*, 105.

¹⁰ χρυσοκόκκινος κάλυπτρα; *ibid.*, II, 59.

¹¹ Pachymere, I, 24, 37, 38, 62, 68, 72, 74, 79, 92, 97, 108—109, 130, 318—319, 321, 335; II, 96, 108, 153, 414, 517, 529, 556. Ei sînt οἱ τῆς πολιτείας (cei care participă la viața de stat); *ibid.*, 188. Cf. Andreeva, *op. cit.*, 27—55.

¹² Pachymere, 102, 113, 117—118, 120, 130, 318—319. Pentru refacerea mănăstirilor, *ibid.*, 164.

¹³ *Ibid.*, 188, 193.

¹⁴ *Ibid.*, 236.

¹⁵ *Ibid.*, 296—297. — Vechile ordalii, duelul, fierul roșu sînt prohibite (*ibid.*, 92). „Colivii“ (κλοβοί), pentru prizonierii politici; *ibid.*, 165.

¹⁶ Pentru moneda depreciată din secolul XIII, „Mélanges“ Diehl, I, 38—48.

¹⁷ Impozitele se numesc în general εἰσπράξεις; *ibid.*, 29. Se iau șase modii de grîu, patru de orz pentru un ζευγίτης; *ibid.*, II, 493. Mai tîrziu se adaugă așa-numitul σιτόκριτον al catalanilor; *ibid.*, 492.

¹⁸ *Ibid.*, II, 293, 295.

¹⁹ *Ibid.*, 8—10. Veniturile Porfirogenetului vin din πρόνοια, din ἀγέλαι, din ἀποθήκαι; *ibid.*, 161.

²⁰ Federico Donaver, *La storia della repubblica di Genova*, I, Genova, 1913.

124 Relațiile cu toată lumea grecească erau foarte întinse. // Împărații, cărora arabii înșiși le făceau daruri, întrețineau legături constante cu scaunele de la Antiohia, Ierusalim, Alexandria, cu muntele Sinai și Muntele Athos, cu Tesalonicul și îndepărtata Atică. Chiar din Cipru alergau aici ca să se formeze ²¹, unii ca George sau Grigore cipriotul, viitorul patriarh din 1283, un cărturar, educator al tineretului, autor al unei autobiografii și a numeroase scrisori, un filozof și un scriitor care a lăsat și o descriere a mării. Dealtminteri însăși această insulă^e — aflată sub noua dinastie de Lusignan, a regilor din Ierusalim goniți de acolo și care cumpăraseră acest regat — era plină de elemente grecești, și acești regi, ei înșiși, ale căror monede sînt bizantine, foloseau ca cei din Sicilia, limba greacă în actele oficiale ²². Basileii ocroteau fățiș bisericele grecești din Constantinopolul latin, ca de pildă biserica Sf. Apostoli, zdruncinată de un cutremur de pămînt, aceea a Blacherelor și aceea din suburbia Rufinienilor, datînd din secolul IV ²³.

Orașul de provincie ajuns o Capitală, a fost îmbogățit cu noi clădiri, iar cele vechi au fost reparate. Împărații au fost înmormîntați cu măreție în aceste biserici. Teodor I la mănăstirea Hyachintului ²⁴. Chiar și după recucerirea Constantinopolului, Niceea va fi locul unde va fi săpat mormîntul
125 pentru fețele luminate ale Imperiului, după cum regii normanzi // ai Angliei își aveau locul de odihnă în vechea lor patrie.

Dacă formele rămîneau intacte — căci nu trebuia să apară nici o decădere în exil — era totuși oarecare familiaritate care apropia în mod necesar, în acest refugiu strîmt, pe împărat de supuși, cum se poate vedea din anecdota aceleia care, așteptînd de la stăpîn niște daruri personale, mergea pe străzile Niceei, vestind sosirea „bunului moharh“, acela care, alături de datoria sa perfect îndeplinită, se va gîndi și la fiecare din cei care îl servesc ²⁵. Această tendință trece, sub bunul împărat Teodor și în domeniul complicat al teologiei: chestiunile în dezbateri, el le rezolvă deschizînd la împlinire cartea Evangheliilor în numele fiecăruia din adversari ²⁶. Numirea patriarhului Arsenie^f, care trăia singuratic într-un schit din mijlocul unui lac, a fost făcut într-un spirit de smerenie ²⁷. Lumea este naivă și superstițioasă: cînd o potîrnică urmărită de un vultur își caută scăparea într-o zi de sărbătoare în cortul împăratului Teodor, acesta prevede că în curînd^e, sultanul urmărit de tătari va veni să se refugieze sub ocrotirea sa ²⁸.

Nu lipsiseră relațiile cu Occidentul. Împăratul Teodor I voise, puțin înaintea de moarte, să-l despartă pe Robert, rivalul său latin, de soția lui pentru

²¹ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 477 (ultima ediție a autobiografiei e datorată lui F. C. Matthiae, Frankfurt pe Main, 1817; celelalte lui Rubeis, Veneția, 1753, Bergauer, Viena, 1773; Migne, *P. Gr.*, CXLII. Cf. Gregorius Cyprius, 'Επιστολαὶ καὶ μῦθοι sau Grigore din Cipru și Ioan din Ierusalim (în l. rusă), Petersburg, 1901.

²² Νέος 'Ελληνισμὸν, V, 45 ș.u.; XIV, 14 ș.u.; Morgan, în „Mélanges“ Schlumberger, 294, pl. XI.

²³ Teodor din Scutari, *loc. cit.*, 287—288, 297.

²⁴ Acropolitul, 35. Au fost chiar întemeiate biblioteci; Teodor din Scutari, 286. Cf. L. Schneller, *Nicaea und Byzanz*, Leipzig, 1907. — Pentru viața de pe domeniile din acea epocă, vezi ediția lui Uspenski și Benešević a *Actelor* mănăstirii din Vazilon (în l. rusă), 1927.

²⁵ Teodor din Scutari, *loc. cit.*, 279—280. Cf. *ibid.*, 299—301, nr. 56.

²⁶ *Ibid.*, 288 ș.u.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*, 292, nr. 39. Un alt sentiment asemănător, *ibid.*, 294, nr. 45.

126 a-l însura cu fiica sa ²⁹. El însuși s-a însurat cu Maria, fiica împăratului [latin] Petru, iar propria lui fiică, Maria, a fost măritată cu fiul^h regelui Ungariei ³⁰. Căsătoria aceluiași Teodor Iⁱ cu Filipa, nepoata noului rege al Armeniei, // întâmpinase piedici ³¹, dar Leon însuși avea să se însoare cu o fiică^j a lui Lascaris ³².

Frederic II, în timpul luptei sale îndârjite contra Sfântului Scaun, lingușise în scrisori scrise în grecește pe Vatatzes „împăratul romanilor“, îi dăduse în căsătorie pe fiica sa neligitimă^k, care nu era încă nubilă, Constanția, rebotezată Ana (1244). Ea a fost însă delăsată de soțul ei pentru frumoasa^l „Markesina“ ³³, căreia împăratul îi acordase dreptul [imperial] de a purta coturni roșii. Revenită mai apoi la crezul catolic, împărăteasa Orientului avea să-și încheie viața după ani îndelungați petrecuți în Catalonia, la Valencia, pe lângă o nepoată măritată în Occident ³⁴. Între „tată“ și „fiu“^m relațiile fuseseră extrem de cordiale, cel de al doilea trimițând un contingent de trupe primului în Italia, iar acesta declara că vrea să alerge la sfatul lui Vatatzes pentru tot ce privește „Asia“, dar fără a atinge chestiunea atât de delicată a Constantinopolului însuși ³⁵. Cu Veneția, protectoare a Imperiului latin, relațiile au fost atât de bune încât a putut fi încheiat un tratat de comerț în 1216 ³⁶.

127 Influența obiceiurilor din Occident este atât de puternică la Niceea, // încât Mihail Paleologul, viitorul împărat denunțat că ar fi conspirat, refuză proba focului și se mărginește la sfidarea sa de a rezolva chestiunea cu armele în mână. S-a încercat să se demonstreze că însuși textul „Assizelor“ⁿ a fost cel avut în vedere în această împrejurare ³⁷. Dar statul niceean a avut în general, mai presus de toate, un caracter național, care nu se putea forma în Constantinopolul rămas internațional potrivit cu originile sale și cu misiunea sa. Îi fusese dat lui să aducă la Constantinopol această nouă stare de spirit și datorită tocmai spiritului acestei „Rhomais“ a putut restaurația bizantină să mai numere încă două secole de viață, care nu a fost chiar tot timpul

²⁹ Acropolitul, 34—35.

³⁰ Tafel și Thomas, *op. cit.*, II, 205, 207.

³¹ Heisenberg, *Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 12 Jahrhunderts*, „Memoriile“ Academiei din München, 1929.

³² Scrisoare sinodală, dată de Pavlov, în „V.V.“, IV, 164 ș.u.

³³ Acropolitul, 110—111. Despre Constanția de Hohenstaufen, Schlumberger, *Byzance et les croisades*, 57 ș.u.; *Le tombeau d'une impératrice byzantine à Smyrna*, Paris, 1902; Finke, *Acta aragonensia*, nr. 164, 166—167; Carini, *Gli Archivi e le biblioteche di Spagna*, Palermo, 1884; Νέος Ἑλληνομνημον, VI, 263 ș.u.

³⁴ C. Marinesco, *Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée*, în „Byz.“, I, 451 ș.u.

³⁵ Vezi Festa, *Le lettere greche di Federigo II*, în „Arch. storico italiano“, seria 5-a, XIII (1894), 1—34. Teodor este intitulat Γραικὸν ἐπιφανέστατος (cel mai celebru dintre greci). Scrisoare către Mihail de Epir, *ibid.*, 14 ș.u.; Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques*, 175.

³⁶ Acropolitul, 28—29, 44. A doua soție a lui Teodor a fost o armeană; *ibid.* Raporturile venețienilor cu Rodosul rebel al lui Gabalas (*ibid.*, 320—322) nu înseamnă decât un act de oportunitate.

³⁷ Czebe, în „B. ngr. J.“, VIII, 59 ș.u.

umilă și amenințată ³⁸. Era o conștiință atât de „grecească” în sensul combativ al cuvîntului încît au fost aduse din biserica „Sfîntului Teolog” din Hebdomon osemintele° Bulgaroctonului ³⁹. Și ea era atât de puternică în sensul ortodox, încît trecea uneori — cum s-a întîmplat cu Arsenie° — peste capul împăratului. Acest reprezentant neînfricat al demnității scaunului patriarhal l-a excomunicat pe asasinul imperial al lui Ioan Lascaris ⁴⁰, aruncînd la picioarele lui crucea sa și refuzîndu-i anafura ⁴¹. Împăratul a răspuns° la aceasta lipsind patriarhia de conducerea mănăstirilor ⁴².

128 Pentru ca un împărat asociat să fie sigur de situația sa, este nevoie de un act public din partea patriarhului // și a clerului său ⁴³; ceea ce amintește oarecum de consultările politice ale clerului musulman. Pentru conflictul său cu capul bisericii sale [un] împărat° [în altă împrejurare] a crezut că trebuie să se supună judecății unui sinod ⁴⁴ și s-a dus pe jos cu toți membrii acestei adunări ca să-l caute pe fostul patriarh Atanase ⁴⁵.

Literatura din Niceea, loc de refugiu pentru cărturari (printre care se numără și Nicetas Akominatos) sub împărați care întemeiau biblioteci ⁴⁶ și școli chiar în biserici ⁴⁷, poartă în totalitatea ei acest caracter de conservatism literar. Este și rațiunea pentru care împărații înșiși, ca Teodor Lascaris ⁴⁸, participă la această activitate a scriitorilor.

Ea este pe de-a întregul un simplu produs al școlii, care distruge orice originalitate, orice posibilitate de manifestare personală: vechea școală a lui Hyachint, noua școală a lui Holobolos, școala de gramatică de la Sf. Pavel ⁴⁹.

Tipul cel mai reprezentativ al acestor „oameni de litere”, care își împart viața între Curte și mănăstire, este marele filozof al epocii, Nikefor Blemmydes. Autobiograf, istoric, retor, poet, moralist, prescriind reguli de comportare pentru elevul său Teodor II ⁵⁰, care a scris totuși „Satira preceptorului” ⁵¹, autor de manuale de predare pentru fizică și logică, pentru geografie, acest om care a îndrăznit să înfrunte pe împăratul său în episodul //

³⁸ Huillard-Bréholles, *Historia Diplomatica Friderici II*, Paris, 1852—1861, VI, 685—686, 772 (Miklosich și Müller, *Acta et diplomata graeca*, II, 72), 921—922; Miklosich și Müller, *loc. cit.*, 68—69, 74—75. Cf. N. Testa, *loc. cit.*; Diehl, în *Figures byzantines*, II, 207 ș.u.; Schlumberger, *Byzance et les croisades*, 64; Heisenberg, *Aus der Geschichte und Litteratur der Palaiologenzeit* („Memoriile” Academiei bavareze, 1920).

³⁹ Pachymere, 124 ș.u.

⁴⁰ *Ibid.*, 203—204. Cf. *ibid.*, 306—307.

⁴¹ Ἀνέορτα ἑορτάσαμεν (am sărbătorit o zi obișnuită); *ibid.*, 408.

⁴² *Ibid.*, 452.

⁴³ *Ibid.*, 196—197. Se dau ἐγκόλπια (ἀντιδωσεις ἱερῶν ἐγκόλπιων pentru jurăminte); *ibid.*, 225.

⁴⁴ *Ibid.*, 292—293. Apoi despre Agalina lângă oraș, Sf. Paschase, între mare și riul Drakon, *ibid.*, 112. Cea a Sf. Diomedea, *ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*, 368. Despre mănăstirea Σωσάνδρων, la Niceea, *ibid.*, I, 55.

⁴⁶ Teodor de Scutari, 297.

⁴⁷ *Ibid.*, 291.

⁴⁸ Operele sale, în Migne, *P. Gr.*, CXL.

⁴⁹ Pachymere, I, 282—284, 294—295.

⁵⁰ Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 612 ș.u.

⁵¹ „B.Z.”, XXVII; Anastasievici și Granič, *Comptes-rendus du II-e Congrès international des études byzantines*, 1929.

cu „Markesina”⁵², este înainte de toate un interpret al teologiei uzuale, căreia îi va consacra tot cursul unei vieți destul de lungi (c. 1200—1272)⁵³. Comentator al Psalmilor, apărător al punctului de vedere al teologiei bizantine, Nikefor este înainte de toate profesorul epocii sale, marele enciclopedist care trece cu aceeași ușurință de la precepte de retorică la explicații privind pământul și aștrii⁵⁴, în vreme ce teologia, în mod exclusiv cu discuțiile sale fără limite și fără efect, va reține spiritul viu al celor doi Mesariți: Ioan și Nicolae⁵⁵. Constantinopolitan de naștere, Nikefor Blemmydes († 1272) a înțeles să dea în al său ἀνδριὰς βασιλικός (statuia imperială) un adevărat catehism al bunului princip care, fiind basileu, este βᾶσις λαοῦ. Istoria veche, fără a socoti Biblia, este pusă la contribuție pentru a întări niște învățăminte care de altminteri nu au nimica nou. Dar în toate aceste fraze frumoase nu se află nimica viu, nimic contemporan⁵⁶. Și totuși, în scrisoarea⁵⁷ sa despre intrarea năvalnică a iubitei împăratului în biserică și despre primejdia vieții în care s-a aflat el însuși, el arată cu prisosință că poate să fie și actual și interesant⁵⁷.

130

// Scrisorile adresate de elevul lui Blemmydes — adică de împăratul Teodor II Lascaris — acestui maestru, căruia îi corespunde atîta ca fel de a gândi, sau lui George Acropolitul, patriarhului Manuil⁵⁸, lui Nikefor, mitropolitul de Efes și altor membri ai clerului, de asemenea și lui George Muza-lon⁵⁹, sînt niște exerciții de retorică foarte îngrijită într-un stil voit arhaic; amintirile din antichitate nu pot lipsi. Le-am prefera epistola privind frontierele bulgarilor⁵⁸. Autorul încoronat împrumută în chip firesc ideile conținute în marea sa lucrare: cele „opt discursuri asupra Teologiei creștine”⁵⁹. Piese comemorative despre Frederic II, socrul [tatălui] său⁶⁰, valorează și ele mai puțin ca originalitate decît ca niște pamflete inedite⁶⁰.

Impresia produsă de citirea acestor scrisori nu poate fi mai bine rezumată decît în aceste rînduri ale părintelui L. Petit: „Sărăcie absolută de fond, bogăție relativă de formă prin folosirea unor cuvinte rare, sforăitoare, răsună-toare, goale de sens, dar pline de sunet, iată impresia pe care citirea scri-

⁵² Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 605 ș.u.

⁵³ Heisenberg, *De vita et scriptis Nicephori Blemmydae, Curriculum vitae et carmina*, Leipzig, 1896. Alte opere în Migne, *P. Gr.*, CXLII. Se găsesc aici și scrisorile lui George din Cipru, un contemporan.

⁵⁴ Migne, *P. Gr.*, CXLII, loc. cit.

⁵⁵ Heisenberg, *op. cit.* și *Analecta*, München, 1901. Cf. mai sus.

⁵⁶ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 445 ș.u.; Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln, I. Zum ἀνδριὰς βασιλικός des Nikephoros Blemmydes*, „Programm” al Gimnaziului Maximilian, München, 1906.

⁵⁷ Διήγησις μερικὴ (expunere parțială); ed. Heisenberg a „Operelor”, 39—40. Cf. pentru Blemmydes și *Nicephori Blemmydae de vita sua narrationes duae*, ed. Heisenberg; V. J. Barvinok, *Ob obiazannostiah gorodov po vozreaniiou Nikifora Blemmida*, Kiev, 1911; Bury, în „B.Z.”, X, 418 ș.u. („Silogismele”); M. Karapiperis, *Nikephoros Blemmydes als Pädagog und Didaktiker*, teză de la München (și titlu grecesc), Ierusalim, 1921 (cf. idem, în *Néa Σιών*, 1920—1921); H. Idris Bell, în „B.Z.”, XXX, 295 ș.u. (Comentariu la Psalmi). De asemenea, Grégoire, *Inscriptions*, fasc. I (1922), 23.

⁵⁸ Ed. Festa, Florența, 1898. Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Theodor Laskaris*, în „Studi italiani di filologia classica”, VII (1899), 204 ș.u. și în „B.Z.”, XVIII, 213—217; Heisenberg, *ibid.*, IX, 211—222; „V.V.”, VI, 548 ș.u.

⁵⁹ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 95.

⁶⁰ *Ibid.*, 478.

sorilor lui Lascaris o lasă asupra spiritelor noastre occidentale. Unele din paginile sale, de pildă discursul său apologetic, nu sînt decît o țesătură de versete scripturale, mai bine sau mai rău legate împreună⁶¹.

131 Dar înainte de orice, cu o tenacitate admirabilă, mai mult chiar, cu o îndărătnicie de neînvins se rămînea la studiul teologiei, chiar cînd nu se adulmeca prezența tot mai aproape a latinului, ajuns acum și mai odios prin ocuparea, jefuirea, profanarea orașului sacru. Sub diferite nume sînt înfățișate în această epocă de exil aceleași îndeletniciri, // cu același scop și în aceeași formă. Astfel ne apar Germanos II patriarhul ecumenic între 1222 și 1240⁶² și succesorul său Atanase I⁶³, un Ioan Chilos, mitropolit de Efes⁶⁴. Ioan Plusiadenos s-a amestecat în discuția dintre greci și latini⁶⁵.

Această curte de la Niceea, dealtminteri destul de posomorită, a avut și ea, cel puțin pentru marile ceremonii, poezii săi, ca Nicolae Irenikos, cartofilaxul, rudă cu patriarhul, ale cărui versuri frumoase pentru căsătoria lui Ioan Ducas (Vatatzes) cu copila lui Frederic II și a prietenei acestuia Bianca, ni s-au păstrat, cu ritmul fermecător al refrenului pentru βασιλῆς κυράριτον și βασιλεὺς κιττός (împărăteasa e ca o chiparoasă și împăratul este ca o iederă).

Ca și în compozițiile cu aceeași destinație ale Prodromului, se simte venind parcă o adiere din depărtata Eladă. Este clipa dragostei nu cea a luptei, a războiului: fierul iubește magnetul, logodnicul pe logodnica sa, cel puternic pe femeia cu fire nobilă, Ducas pe cea pe care a ales-o:

Καιρὸς καὶ γὰρ φιλότιτος, οὐ μάχης, οὐ πολέμου.
φιλεῖ μαγνήτιν σίδηρος τὴν νύμφην ὁ νύμφιος,
Ὁ κραταῖος τὴν εὐγενῆ τὴν ἐκλεκτὴν ὁ Δούκας.

Printul este soarele cu razele calde pe care i le poate invidia luna regina. Acest soare este invocat de poet mai departe ca „împăratul uriaș, neobositul împărțitor de lumină, ochiul lumii, lumina romanilor”⁶⁶.

132 // Printre poezii de circumstanță, dar în genul religios, din secolele XIII și XIV trebuie numărat călugărul Macarius Kaloreites precum și Constantin Anagnoste, cipriotul⁶⁷. Mihail Paleologul a avut și el în preajma sa poezii

⁶¹ „É. O.”, III, 190. — O bucată scrisă de Mihail Paleolog însuși, o „enigmă”, Νέος Ἐλληνομνήμων, X, 445.

⁶² Sp. Nicolae Lagopatis, Γερμανὸς ὁ β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικαίης (1222—1240), Tripolis, 1914; cf. H. Stocks, în „B. ngr. J.”, I, 186—189. Cf. V. Grumel, *Iconologie de S. Germain de Constantinople*, în „É.O.”, 1922, 165 ș.u.

⁶³ Papadopoulos-Kerameus, *Doi patriarhi ecumenici din sec. XIV* (și Isidoros I) (în l. rusă), Petersburg, 1905.

⁶⁴ Mai, *Veterum scriptorum collectio*, VI, pp. XVI—XXII. Despre mitropoliții din Efes din această epocă, Pargoire, în „É.O.”, VIII, 286 ș.u. — Un Ștefan Sguropoulos, protonotar la Trapezunt, autor de poezii, Papadopoulos-Kerameus, *Analecta*.

⁶⁵ Migne, *P. Gr.*, CLIX, c. 960 ș.u.

⁶⁶ Heisenberg, *Aus der Gesch. u. Lit. der Palaiologenzeit*, 100 ș.u.

⁶⁷ Bănescu, *Deux poètes byzantins inédits du XIII-e siècle*, București, 1913. Potrivit cu Mercati, „R. Or. chr.” (1920—1921), 162—193, prima scriere e în legătură cu un eveniment din 1321. Cf. și Mercati, în „B. ngr. J.”, 9—11.

de curte ca Teodor Hyrtakenos și Staphidakes⁶⁸ sau Teodor Pediasimos, un tesalonician⁶⁹.

Cît privește literatura populară, s-a atribuit pe bună dreptate secolului XIII acel mic poem despre Belisarie⁷⁰, care, orbit de stăpînul său în ciuda victoriilor sale, cerșește la colțul străzii. S-a demonstrat⁷¹ că personajele care îl înconjoară, Petraliphas și alții nu aparțin altei epoci decît acesteia. O cercetare atentă a descoperit chiar puncte de reper cronologice, incontestabile. Istoria însăși este aceea a generalului Symbatios (866). Acel Petraliphas menționați, aparțin acestui secol XIII și au vrut unii să-l identifice pe Cezarul Alexios, fiul lui Belisarie, cu acel Strategopoulos care a reocupat în 1261 Bizanțul⁷².

Istoricii epocii sînt singurii care trec dincolo de acest cerc închis, dar fără a avea nimic din pitorescul sau din gustul pentru aventura în sine care deosebeau pe predecesorii lor sub Comneni.

133

// Ei sînt George Acropolitul (c. 1217—1282), al cărui frate Constantin⁷³ s-a afirmat ca hagiograf și George Pachymere (1242—c. 1310). Între ei doi este o adîncă diferență. Acropolitul este un constantinopolitan exilat din Capitala pierdută, un spirit mai deschis. Avînd amestec cu diplomația, trimis la Conciliul de unire de la Lyon, el a comandat armate și a fost prizonier al dușmanului. Pachymere, un niceean de origine, nu este decît un cleric marginal și vorbăreț, proslăvindu-l pe împăratul său, Mihail Paleologul, pe care a avut marea fericire să-l vadă reintrînd în Constantinopol „prin voința lui Dumnezeu”. Rudă cu influentul Teofilact, ajunge secretar al protovestiarului și e investit și cu alte funcții, mai degrabă modeste. Sub Andronic II (1282—1328) el participă la certurile religioase legate de persoana patriarhului Arsenie⁷⁴. Sopotindu-se superior „înțeleptului” Acropolit, el citează poezi ca Pindar, chiar și filozofi păgîni și se apucă să judece valoarea relativă a raselor omenești, în timp ce se războiește pentru dogmă și înfiripă versuri. Folosind un stil fabricat, greoi, pretențios, arhaizant, el este pe cît de instructiv cu privire la certurile bisericii și la isprăvile nefaste ale barbarilor, pe atît de obositor pentru cititorii săi, fatalmente numeroși, căci este singurul care spune lucrurile acestea atît de interesante.

⁶⁸ Vezi Förster, în „B.Z.”, IX, 381.

⁶⁹ P.N. Papageorgiou, *ibid.*, 424—432.

⁷⁰ Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, 1874.

⁷¹ Heisenberg, în „Beilage zur Allgemeinen Zeitung”, 1903, nr. 268 și 269.

⁷² Cf. Heisenberg, în „Allgemeine Zeitung” din München, 24—25 noiembrie 1903 și Krumbacher, în „B.Z.”, XIII, 589. Vezi și Leo Jordan în același ziar, 1904, nr. 113, 125; „B.Z.”, XIV, 312—313 (Heisenberg).

⁷³ Despre Acropolit și fiul său, Constantin, autor și el de discursuri și de mai multe Vieți de sfinți, căci se revine la acest gen: Heisenberg, *Studien zu Georgios Akropolites*, în „Memoriile” Academiei din München, 1899; Treu, în „B.Z.”, I, 361 ș.u. (despre Constantin); Praechter, *ibid.*, XIV, 479 ș.u.: Șestakov, în „V.V.”, XI, 628 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, *Analec-ta*; idem, *Varia graeca sacra*, Petersburg, 1909. Cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 204 ș.u., 286 ș.u. Despre Pachymere, care a scris și un tratat asupra „celor patru ramuri ale științelor” *περί τῶν τεσσάρων μαθημάτων*, V. Laurent, în „Byz.”, V, 129 ș.u.; VI, 335 ș.u.; Narducci, în „Atti” ale Acad. dei Lincei 1891; Zolotes, în *Ἑπετηρίς τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρ-νασσού*, IX (1906), 5—18.

NOTE

- a. Împăratul uzurpator din anii 1182—1185. Niceea, care se răsculase contra lui, a fost aproape distrusă.
- b. Este vechiul solidus de aur: 72 de asemenea bani de aur constituiau o *libră*.
- c. Sau Kai Kusrau, sultan selgiucid de Iconium.
- d. La începutul anului 1210.
- e. Ciprul, care aparținuse neîncetat Bizanțului, a fost însușit ca stăpînire proprie de către Isac Comnenul în vremea lui Alexios III Anghelos. În 1191 a fost cucerit de Richard Inimă-de-Leu, care l-a vîndut regelui pribeag al Ierusalimului, Guy de Lusignan. Fratele acestuia, Amaury, s-a încoronat la Nicosia ca rege al Ciprului.
- f. Călugăr ascet, numit patriarh de către Teodor II Lascaris în 1255. În 1259, deza-probind uzurparea lui Mihail VIII, s-a retras într-o mănăstire fără însă a se demite. Împăra-tul a numit totuși un alt patriarh. Dar în 1260 e silit să-l recheme tot pe Arsenie, care îl va încorona la Constantinopol, dar va arunca anatema asupra lui aflînd de orbirea și închiderea nenorocitului Ioan IV din 25 decembrie 1261. Va fi depus în 1266.
- g. Lucru întîmplat în 1258.
- h. Bela, viitorul Bela IV (1235—1270), fiul lui Andrei II. Regele, înapoindu-se din cru-ciadă în 1218, a luat cu sine pe tînăra Maria spre a o duce în Ungaria. Căsătoria a avut loc în 1220.
- i. Era a doua sa soție. Prima fusese Ana, fiica lui Alexios III Anghelos. Căsătoria cu Filipa a fost desfăcută foarte curînd. Din ea a rezultat un fiu care avea vreo 8 ani la moartea tatălui său. Acesta a preferat însă să asigure succesiunea ginerelui său Ioan Ducas Vatatzes, soțul fiicei sale Irina.
- j. Împărații din Niceea erau aliați cu regii Armeniei Mici contra sultanilor din Iconium. Leon II, zis cel mare a domnit din 1198 sau 1199 pînă în 1219. În tabelele genealogice nu este trecută această fiică a lui Teodor I. Apar Maria, soția lui Bela IV, Evdokia, măritată cu Anseau de Cahien, și Irina, soția lui Vatatzes.
- k. Soră bună a lui Manfred și fiică a Biancăi Lancia cu care Frederic II s-a însurat în extremis, pentru a-și legitima copiii. — Ea însăși nu a avut copii.
- l. Cunoscută prin incidentul înfățișat într-o formă dramatică de Blemmydes într-o scrisoare a sa.
- m. Adică Frederic II și Vatatzes.
- n. Aceste norme obligatorii avînd la bază cutume și prerogative feudale, au avut forme diferite în regatul Ierusalimului, la Antiohia și în „Romania” (Moreea și ducatul Atenei).
- o. Niceenii, veniți să încerce un asediu al Capitalei, au găsit din întîmplare în ruinele mănăstirii Sf. Ioan Evanghelistul din cartierul exterior Hebdomon niște rămășițe profanate ale împăratului, care au fost depuse mai întîi în mănăstirea Mintuitorului din Selymbria.
- p. Vezi mai sus, nota f.
- r. A fost înlocuit în mod necanonic prin Germanos III.
- s. Andronic II a pus să fie ales patriarh eremitul Atanase (1289). Acesta însă își ridică împotriva clerul prin severitatea sa, și abdică în 1293, cînd este numit călugărul Cosmas, care a luat numele de Ioan XII. Acesta îl muștră pe împărat pentru darea în căsătorie a copilei sale Simonida regelui sîrb, însurat de mai multe ori și despărțit în mod necanonic. Apoi se retrage într-o mănăstire. Cu toată împăcarea care a urmat, el este silit să se demită, deoarece poporul îngrozit de un cutremur prezis de fostul patriarh Atanase, cere reinstalarea acestuia, și astfel împăratul cu toată curtea și cu o mare mulțime de oameni s-au dus la mănăstire să-l readucă în scaun (1304).
- ș. Incidentul este amintit de Ch. Diehl, în *Figuri bizantine*.
- t. Patriarhul Manuil II (1244—1254).

ț. Sfetnicul principal și prietenul împăratului, care îl ridică la cel mai înalt rang și îl însoară cu Teodora (fiica Evdokiei Paleologhina și a lui Ioan Cantacuzenul, soră cu viitoarea țarină Maria a Bulgariei și cu Ana, soția a doua a despotului Nikefor al Epirului). Lăsat de Teodor II ca tutore al tânărului Ioan IV, el a fost măcelărit în biserică de mercenarii latini ai lui Mihail VIII care își pregătea uzurparea.

u. Teodor II „Lascaris“ era fiul lui Ioan Vatatzes și al Irinei Lascaris, fiica lui Teodor I Lascaris.

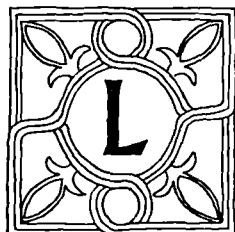
v. Se înfiripă o sectă a „arsenișilor“, care nu recunoaște pe patriarhii numiți după Arsenie și care se suprapune în oarecare măsură mișcării violente a antiunioniștilor.

IMPERIUL RESTAURAT

I

IMPERIUL ȘI OCCIDENTALII

134

a Constantinopol Paleologii găseau un mediu în care timp de o jumătate de secol pătrunseseră obiceiurile latine, de care s-au resimțit și ei, dacă nu sub Mihail, rămas credincios educației sale, cel puțin sub Andronic II, și mai ales sub Andronic III, care înfățișează tipul adevăratului cavaler [occidental], ceea ce înlesnea mai mult o viață de familie alături de o prințesă din Occident.

De fapt latinitatea ca dominație, activitate comercială, mode, tendințe, era acumă peste tot.

Într-adevăr este oare vreun loc unde să nu se manifeste? La Constantinopol Mihail Paleologul nu a dobândit peste ce avea dinainte, decât zidurile goale ale orașului imperial. El avea în virtutea moștenirii sale Tracia, în nordul căreia Bulgaria, cîrmuită fără strălucire și nemaiaivînd nimic din energia primă a vlahilor, se restrîngea în ceea ce se numea acum Zagora. Epirul îi era asigurat atîta vreme cît succesorii lui Mihail^a nu-și vor lăsa locul altora, albanezilor, care tot mai mult parcă își așteaptă ceasul¹, și semigrecilor de peste mare, din Sicilia și din sudul italian.

135 // Dar atîta numai. Grecia continentală este latină. Sînt duci „franci” la Atena, unde castelul lor profanator se înalță alături de Parthenon, transformat de altminteri de mult într-o biserică a Fecioarei². Burguri france se înalță în Eubeea, unde nobilii delle Carceri își împart „casalele” ca stăpîni „terțieri”^b

¹ Prin 1294—1295, biserica catedrală de la Ohrida, Sf. Clement, este ridicată de albanezul Progon, fiul lui Тѣодоръ, fiul unei Evdokii și ginere al împăratului Andronic și al Irinei; Gelzer, *Ochrida*, 13. Vezi și Thallóczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München — Leipzig, 1916. — Cele mai frumoase biserici din provincie din vremea aceasta se înalță în acest vest balcanic, ca de pildă la Arta. Vezi George Lampakis, *Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Atena, 1902.

² W. Miller, *The frankish conquest of Greece, Frankish Society in Greece*, Roma, 1906; *The dukes of Athens*, în „Quarterly Review”, 410 (ianuarie 1907), 97—123; *Notes on Athens under the Franks*, în „Engl. hist. rev.”, XXII (1907), 518—522. Idem, *The Marquisate of Boudonitza (1204—1414)*, în „J. hell. st.”, XVIII (1908), 234—249.

ai insulei, cărora Veneția le cedase drepturile sale³. Insulele din Arhipelag — pe care Republica venețiană le distribuise în același fel, lăsând o deplină autonomie seniorilor lor, ca Sanudo sau Ghisi, cu care ea formează o asociație liberă, ca aceea a vechilor atenieni cu clienții lor — sînt latine, și caracterul latin se întinde și în sînul populației însăși, în așa fel încît urma acestei dominații, care nu a fost apăsătoare, ci mai degrabă pîrintească, va rămîne neștearsă pînă în ziua de azi, peste toate vicisitudinile unor regimuri schimbătoare. Marea însulă a Cretei, unde se cuibăriseră genovezii, a rămas venețienilor care o colonizează intens în mai multe rînduri și o consideră ca un *regnum* aparte⁴, cu ducele său și cu Consiliul său.

136 Moreea este ținută în frîu într-un mod mai dur și mai puțin permanent sau sigur, și datorită doar // turnurilor feudale ale străinilor de mai multe națiuni, care vor ajunge și ei — fără a o fi voit — la schimburi de civilizație și de fel de viață cu indigenii: unii latinizîndu-i pe ceilalți, care la rîndul lor îi grecează, pînă la faza redactării bilingve a Cronicii care va fi scrisă în secolul XIV⁵.

Manfred, fiul lui Frederic II, a vrut să calce pe urmele lui Bohemund și ale soldaților sicilieni ai revanșei contra lui Andronic. El s-a însurat în 1259 cu Elena, fiica despotului Epirului, pe care speră să-l moștenească, și este cumnat cu despotul Moreei sau prințul Ahaiei⁶. Amiralul sicilian Filippo Chinardo^o a apărut în apele Mediteranei Orientale⁷.

137 În sfîrșit, în insulele Ioniene acești oameni ai Italiei s-au și cuibărit, împlinind dorința de odinioară a lui Guiscard. Comitatul Cefaloniei este o feudă a Regatului celor Două Sicilii; cuprinzînd și insula Zante, Ioan, fiul lui Richard al Cefaloniei⁸, va relua proiectele lui Manfred [mort în 1266], luptînd pentru moștenirea sa contra lui Carol de Anjou. El se va însura, cu aceleași speranțe de dominare în Balcani, // cu Maria, fiica lui Nikefor, despotul Epirului, pe care îl vom cunoaște⁹. Itaca este de asemenea francă⁹.

³ Fallmerayer, *Gesch. der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, 1830—1836; Bury, *The Lombards and Venetians in Euboea*, în „J. hell. st.”, VII; J. Papadimitriou, în „B. ngr. J.”, VII, 462 ș.u.

⁴ Hippolyte Noiret, *Documents sur l'île de Crète*; Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 1905; Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kreta*; G. Scaffini, *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta*, Alessandria, 1907.

⁵ Tozer, *The Franks in the Peloponnese*, în „J. hell. st.”, IV; Diane de Guldenchrone, *L'Achaïe féodale*; Rennel Rodd, *The princes of Achaia*, 2 vol., Londra, 1907; William Miller, *Monembasia during the frankish period (1204 to 1540)*, în „J. hell. st.”, XXVII (1907), 229—241, 300 ș.u.; Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig, 1903 (cf. Heisenberg, în „Berliner philologische Wochenschrift”, 1903, c. 1650—1656); William Miller, *The frank inscription of Karátza*, în „J. hell. st.”, XXIX (1909), 198—201. Despre noul centru moreot de la Mistra lingă Sparta (cf. Mestre; oraș din nord), Hatzidakis, în „V.V.”, II, 58—77.

⁶ Giudice, *La famiglia di re Manfredi* (după I. „Anonimo Tranese”); Matteo di Giovenazzo, în Muratori, XVII, c. 1098; Spinelli, *ibid.*, VII, c. 1096 (anul 1259); G. Dendias, „Ἡπειρωτικὰ χρόνικα, I, 219—294.

⁷ Willy Cohn, *Die Geschichte der sizilischen Flotte unter der Regierung Konrads IV und Manfreds*, Berlin, 1920. Cf. Buchon, *Nouvelles recherches*, I, 201, 213. Cf. Dendias, în „Mélanges” Diehl, I, 55—60.

⁸ Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 414 ș.u.

⁹ Will. Miller, *Ithake under the Franks*, în „Engl. hist. rev.”, XXI (1906), 513—517. Pentru o viziune de ansamblu, admirabila sa carte *The Latins in the Levant*, care înlătură confuziile laboriosului Hopf.

În fața Constantinopolului genovezii vor ridica înalte ziduri latine (ale coloniei lor) Pera, ceea ce înseamnă o autonomie latină și o puternică acțiune economică invadând Bosforul însuși ¹⁰. Curînd, o familie energică, cea a genovezilor Zaccaria, va face în 1275 din Lesbos un punct de pornire pentru întreprinderi orientale, ca exploatarea alaunului în Focea, lîngă care vor clădi Orașul nou ¹¹.

Ar fi trebuit să i se ceară acestei forțe latine virtuțile sale de muncă, economie și inițiativă care domină această epocă în Occident, așa cum Comnenii știuseră să împrumute de la ei însușirile și mijloacele lor militare. Și totodată se impuneau relații cu vecinii slăbiți dar încă importanți, în momentul cel puțin în care Balduin cel alungat, căuta peste tot bani și soldați pentru a relua Constantinopolul, chiar lăsîndu-l apoi moștenire noii dinastii a Siciliei, cea a lui Carol de Anjou^e, învingătorul Hohenstaufenilor, și apoi celei din Franța, capabilă prin influența sa în creștere continuă să declanșeze o cruciadă.

138 // În locul unei asemenea politici, Mihail Paleologul a căutat prin noi negocieri de Unire a bisericilor, să obțină sprijinul papii^f.

Relațiile împăraților niceeni cu Sfîntul Scaun, care continua mai departe politica unor invitații mai degrabă zadarnice la Unirea celor două biserici, au fost ceea ce trebuiau să fie: continuarea liniei trase de Comneni și Angheli ¹². Existența Imperiului latin nu constituia o piedică pentru Roma. De unde sperase foloase din partea acestei creații a cruciadei, ea se vedea mereu asaltată de solicitări de ajutoare. Dar nu acest lucru îl voia. La rîndul său statul cruciaților, incapabil să ducă mai departe opera întreruptă în 1204, trebuia să facă nesfîrșite concesii tradițiilor ortodoxe, ceea ce indispucea pe papă, chiar atunci cînd nu putea să se sustragă de la acordarea consimțămîntului său. Refuzul opus de clerul grec în privința întîietății romane și slaba autoritate a împăratului latin, care nu a îndrăznit să frîngă această rezistență, au contribuit la menținerea și creșterea răcelii între suveranul pontifice și umbra imperială care rătăcea prin palatele Comnenilor ¹³. Niște discuții fără spor^s s-au încheiat în 1206 printr-o înveninare a amărăciunii de ambele părți și s-a încercat, fără rezultat, o reluare a lor în 1214 ¹⁴. În 1232 nu au avut loc decît convorbiri cu niște „frați” reînțorși din captivitatea lor la turci ¹⁵. Cît despre Conciliul^h din 1234, el s-a terminat în mijlocul huiduierilor ¹⁶. Totuși a fost reluat în 1253 un schimb de vederi fără vreo perspectivă reală ¹⁷. Negocierile recent date la lumină, purtate cu papa Alexandru IVⁱ,

¹⁰ Promis, *Statuti di Pera*, în „Miscellanea di storia italiana”, XI (1870), 736 și cartea recentă a lui G. Brătianu despre comerțul genovezilor în Orient. Cf. A. Ferretto, *I Genovesi in Oriente, dal carteggio di Innocenzo II*, în „Giorn. storico-lett. della Liguria”, I, 353—368.

¹¹ Eugen H. Byrne, *Genoese shipping in the thirteenth centuries*, Cambridge Mass. (1930), 65—66. Pentru „crucea Zaccariilor”, Schlumberger, în „Mémoires” de l’Ac. des Inscriptions Monuments (Piot), I, 1895, 131—136.

¹² Cf. Registrele lui Urban V (publicate de Guirand) și Ioan Cantacuzenul, ed. Bonn, II, 539.

¹³ În primul rînd Heisenberg, *Neue Quellen*, I și II.

¹⁴ *Ibid.*, partea a II-a.

¹⁵ Sathas, *Bibl. graeca medii aevi*, II, 39—49. Pentru bibliografie vezi și Vasiliev, *op. cit.*, II, 221, nota 2. Cf. *ibid.*, 221—222.

¹⁶ Mansi, XXIII, sau Golubovitch, în *Archivium franciscanum historicum*, XXIII.

¹⁷ Heisenberg, *op. cit.*

au înveninat încă și mai mult dezbaterea unei chestiuni vădit insolubile.

139 // Dacă niceenii totuși se bizeră pe o părăsire categorică din partea papii a latinilor din Constantinopol, ei s-au înșelat cu totul, căci politica romană era înainte de toate o politică de prestigiu, și nu doar de dragul unui act de ipocrizie trecătoare din partea grecilor din Asia putea să se renunțe la ea. Pentru cancelaria pontificală primul împărat de Niceea nu fusese decât un senior oarecare, un *nobilis vir*, în vreme ce se crea o regalitate de îndoit caracter național pentru un Ioniță. Dar cum Carol de Anjou era vasalul papii, care îi dăduse regatul său, împăratul bizantin credea că poate să-l rețină astfel din acțiunea sa pe dușmanul său cel mai primejdios.

Căci atîta vreme cît dinastia cotropitoare a Angevinilor a posedat Sicilia, adică pînă la vestitele „Vecernii siciliene” din 1282, a fost mereu un pericol din partea aceasta, de unde de atîtea ori se stîrniseră furtuni contra Imperiului. Chiar dacă ambiția lui Carol era fără margini, el nu era inferior nici unuia din predecesorii săi normanzi în privința forțelor. El și-a dat fiica [fiului] lui Balduin¹, lăsîndu-i acestuia o ultimă speranță de a fi restabilit pe tronul său de umilințe și de primejdii. La Constantinopol, unde lumea era întotdeauna bine informată, se știa că noul dușman barbar din sudul italian se pregătea să încerce o aventură asemenea celei a lui Robert Guiscard și a lui Bohemund, al cărui succesur putea să se considere, trecînd peste despotatul Epirului, ajuns mai degrabă bulgar acuma.

140 Sîrbii erau acum aliații lui Carol, în ciuda legăturilor de familie bizantine. [Fiul lui] Nemanja avusese ca primă soție pe Evdokia, fiica lui Alexios III, și fiul ei^k Ștefan Radoslav — care de aceea iscălește pe grecește și bate monedă cu chipul lui Constantin — se însurase cu fiica despotului Teodor¹⁸. Cu ajutorul sîrbilor, Carol // a pus stăpînire pe Durazzo, ale cărui ziduri fuseseră zdruncinate de un cutremur. Filip¹, ginerele despotului Epirului, a stăpînit Canina și Corfû. După uciderea acestui șef latin orașul și insula vor trece în puterea regelui Siciliei, care va cuprinde curînd în titlul său regal și Albania¹⁹.

Proiectul latinilor — de cum au stăpînit Canina și Corfû date de către despotul Epirului lui Filip ..., așa-zisul amiral ἀμυράλῃ al bizantinilor, devenit acum ruda sa — a fost bineînțeles să pătrundă pînă la Tesalonic, care era acum un fel de oraș frontieră. S-a dat o luptă între greci, înarmați cu hîrtiute binecuvîntate de patriarh și unse cu sfîntul mir, și flota^m siciliană²⁰ și împăratul a trebuit să fie foarte mirat de a fi repurtat o victorie. La Constantinopol, de multă vreme dezobișnuit de triumfuri militare, a defilat

¹⁸ Mih. Laskaris, *Vizantiské princzé u srednje vekovonoj Srbiji*, Belgrad, 1926. Cf. Krumbacher, *Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring*, în „Memoriile” Academiei din München, 1906, 421 ș.u. (este vorba de Ștefan Ducas); „B.Z.”, XVII, 654–655; Čajkanović, *ibid.*, XIX, 111–114. Cf. Miliarakis, *op. cit.*, 632 ș.u. S. Papadimitriou, în „Memoriile” Societății din Odessa, 1907.

¹⁹ Cf. Durrieu, *Les Archives angevines de Naples*, I; Carabellese, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari, 1911; Buchon, *Nouvelles recherches*, II, 317; codul lui Minjeri Riccio; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, de Jireček, Thallóczy și Sufflay, I; Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München—Leipzig, 1916.

²⁰ Pachymere, 508 ș.u.

cortegiul ridicol și jalnic al acestor luptători puternici și mândri care își pierduseră libertatea în acea bătălie.

Nu s-a mai încercat nimic pentru a obține o revanșă și pentru a realiza acea „recuperare a Imperiului” despre care este vorba în tratatul regelui [Carol I de Anjou] cu venețienii din 1281²¹. După „Vecerniile siciliene” (1282), după moartea lui Carol (1285), ea nu a mai fost posibilă.

141 Vechiul antagonism religios părea că s-a mai potolit de o parte și de alta. Este adevărat că unii occidentali mai aruncau încă răsăritenilor odată cu epitetul de „greci” — pe care „romeii” nu voiau să-l accepte — și porecla de ocară de „agareni albi” [arapi albi]. Dar acești greci erau acum // prea adânc pătrunși de spirit latin, prea obișnuiți cu numele și lucrurile din Occident, prea deprinși să frecventeze și să găzduiască pe franci, pentru ca să mai resimtă față de ei acea repulsie și chiar oroare pe care le nutriseră în anumite epoci înaintașii lor.

142 În adevăr, la luarea Constantinopolului, un mare număr de locuitori din împrejurimi se menținuseră în cea mai completă rezervă în chip de „thematarai”, adică neutri între amândouă partidele²². Prima flotă a împăratului restabilit în reședința sa legitimă a fost constituită în mare parte din *tzakoni*²³, formați sub regimul latin și din *gasmuli*, meșiș greco-franci care s-au ivit mai ales de vreo cinci decenii²⁴. Alături de grecii din Asia și din Europa, italienii luptau în aceleași formații străine cu turcopolii care fuseseră firește păstrați²⁵. Halebardieri „celți” păziseră tezaurul de la Magnesia²⁶, așa după cum existase la Niceea un conetabil²⁷ *κοντοσταύλος*, și după cum garda [împăratului] — elita trupelor — era formată din străini aparținând acestor alte religii²⁸. Am văzut că două din fiicele lui Teodor [II] Lascaris²⁹ au fost măritate cu latini³⁰ și că o fiică de împărat niceean a fost regină a Ungariei catolice³¹. Mai adăugăm că, Mihail Paleologul ... a cerut pentru unul din fiii săi pe o prințesă³² din această țară³³. A doua soție a împăratului Andronic II va fi Irina³⁴, nepoata unui rege spaniol. Și acest Andronic va cere pentru fiul său mai mare pe Yolanda³⁵, sora lui Jayme II de Aragon³⁶. // Fiul acestui Andronic II, Mihail (IX), ar fi așezat alături de el pe tronul basileilor ortodocși pe propria nepoată³⁷ a împăratului latin, Balduin II, descendentă prin mama ei din Carol de Anjou. Dar se va încheia pentru el o altă căsătorie cu fiica unui principe catolic din Armenia, Maria — a cărei soră Teofana a fost soția sebastocratorului Teodor, și va putea fi văzut adesea regele acestei biete țări amenințate, trecînd pe străzile Constantinopolului,

²¹ Tafel și Thomas, *op. cit.*, III, 289.

²² Pachymere, 110.

²³ *Ibid.*, 209, 309. Și pentru *προσελῶντες* ale marinei.

²⁴ Despre italieni, *ibid.*, 55 ș.u. Printre ei un *Κάρουλος*, *ibid.*, 61. Constantinopolul era numit τὸ Ἰταλικόν *ibid.*, 82.

²⁵ *Ibid.*, 71.

²⁶ *Ibid.*, 21.

²⁷ A avut loc și o căsătorie italiană, aceea a lui Ioan Vatatzes. Vezi *ibid.*, 82—83.

²⁸ *Ibid.*, 181.

²⁹ *Ibid.*, 317.

³⁰ Finke, *op. cit.*, p. CLXXIX ș.u.

bine văzut și de greci, și de latini, și străduindu-se să potolească certurile dintre venețieni și genovezi³¹.

A negocia cu Roma³² pentru Unirea celor două biserici și consolidarea imperiului nu trebuia să pară un sacrilegiu acestor greci ai unor vremuri noi. Încă și mai înainte Ioan Ducas [Vatatzes] încercase această mare operă de împăcare. Teodor II urmasese acest impuls. Mihail Paleologul i s-a consacrat cu toată energia sa îndărătnică, cu toată puterea pasiunilor sale vehemente. El a recunoscut la Conciliul de la Lyon (1275) drepturile de înflăcțitate ale Sfântului Scaun și a proclamat deschis comunitatea de credință stabilită între tînărul Occident și acest biet Orient decăzut³³. Papa ajunge acum un „frate spiritual”³⁴ „primul dintre arhieriei”. Adversarii Unirii au fost persecutați fără nici o considerație pentru vîrsta³⁵, situația sau meritul lor. Cei mai cunoscuți // dintre „despoții”³⁶ din Bizanț, dintre membrii influenți ai clerului, un om de valoare „retorului” Holobolos³⁸, care a fost unul din șefii mișcării literare din această vreme, au avut de suferit din cauza opoziției lor la noul sistem în materie de religie.

Patriarhul³⁷ a fost depus și numele papii a fost pomenit în biserica Sfînta Sofia³⁷. Împăratul a declarat că are, în calitatea sa de cuceritor al Constantinopolului, drepturi pe care nu le avuseseră predecesorii săi³⁸. Au fost sentințe de exil la Lemnos, Skyros, Keos, Niceea, Selymbria, Rodosto³⁹, întemnițări, scoateri de ochi, scene hidoase cînd din nou erau plimbați pe străzi nenorociți încoronați pe frunte cu mațe de animale⁴⁰ sub huiduielile mulțimii. Dar cînd papa a cerut și adoptarea de către greci a crezului⁴¹ roman, uniunea a fost ruptă⁴¹.

A urmat apoi, și mai ales după moartea lui Mihail (dec. 1282)⁴², care nu s-a reîntors totuși niciodată la vechea ortodoxie intransigentă, un adevărat haos de discuții, de sinoade, de intrigi. Se succedau la iuțeață pa-

³¹ Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie*.

³² Despre misiunile trimise la Roma, Pachymere, 168—169, 209 ș.u., 359, 366 ș.u., 374, 384 ș.u., 396, 419, 455—456.

³³ *Ibid.*, 359. Episcopul de Crotona se declara în afara schismei; 360. Din partea latinilor zelul „fratelui” Ioan „Parastron” (*ibid.*, 371).

³⁴ Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 114 ș.u. Cf. Festa, *Lettera inedita dell'imperatore Michele VIII Paleologo al pontifice Clemente IV*, în „Bessarione”, IV (1899), 37—38, 41—57 (scrisoarea a fost scrisă de Holobolos), 529—532. Cf. același, *Ancora la lettera di Michele Paleologo a Clemente IV*, *ibid.*; Drăseke, în „Z. f. w. Theol.”, XXXIV, 325 ș.u.

³⁵ Patriarhul Antiohiei era ținut la distanță pentru faptul de a se fi împărtășit alături de armeni; Pachymere, I, 271. Totuși a fost trimis în solie la tătari; *ibid.*, 429; cf. II, 56. Dar acel al Alexandriei îl însoțea pe împărat în vizitele sale; *ibid.*, 311, 502. El considera Constantinopolul, unde venise și celălalt patriarh, ca refugiul său, *ibid.*, 429.

³⁶ *Ibid.*, 282—284, 374, 394.

³⁷ *Ibid.*, 396.

³⁸ *Ibid.*, 391.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*, 394.

⁴¹ *Ibid.*, 458, 475 ș.u., 505—506. Vezi Schellmann, *Zur byzantinischen Politik Alexanders IV*, în „Römische Quartalschrift”, XXII (1908), 108 ș.u. (1258, sub Teodor Lascaris); N. Viller, *La question de l'union des Églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274—1438)*, în „Revue d'histoire ecclésiastique”, XVII (1921), 260 ș.u., 515 ș.u.; Grumel, *En Orient après le II-e concile de Lyon*, în „É. O.”, XXIV (1925), 321 ș.u. (cf. idem, *ibid.*, 1924, p. 437 ș.u.).

⁴² Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 138.

144 triarhii, fiecare din ei păstrînd pînă la capăt un anumit număr de partizani; în mănăstirile din Europa sau din Asia, în care se izolau cu resentimentele și amărăciunile // lor, ei erau necontenți, chiar fără voia lor, ațîțători de nemulțumiri, agenți de tulburări. Împăratul Mihail, apoi fiul său Andronic, au convocat în zadar sinoade cu scopul de a pune în sfîrșit ordine în pricinile bisericești, atît de încurcate încît ar fi fost nevoie de un mare cap politic sau de un adevărat sfînt pentru a le descurca. Mulțumită acestor preocupări neîncetate de legitimitate canonică, autoritatea patriarhală s-a ridicat uneori pînă a domina și tronul imperial, pe care contribuiau să-l scadă fapte oferînd nu o dată motive pentru asemenea gesturi. Capul bisericii putea — dacă voia — să-i refuze stăpînului statului împărtaşania, pîinea sfințită. El se putea „pune în grevă“, dispărînd într-o mănăstire de unde nu era chip să nu vină să-l cheme înapoi. El era patronul, protectorul recunoscut al săracilor, avocatul perpetuu al poporului, și își avea și el zilele de audiență în care se exprima fără nici o rezervă, împlinindu-și înalta sa misiune. În schimb putea fi văzut prea piosul Andronic, trecînd prin Capitală în fruntea unui cortegiu de cavaleri înaintînd în mers domol și de soldați pe jos, cufundați în meditațiile lor evlavioase, ducîndu-se să caute la locul său de retragere pe vreun patriarh recalitrant^w.

145 Încă și la Niceea împăratul [Mihail] avusese de furcă cu opoziția religioasă a „arseniților“, partizanii patriarhului Arsenie* în fața căruia a trebuit să se plece⁴³. Căci acest patriarh și episcopii de Sardes și de Tesalonic, merseseră pînă acolo încît refuzaseră să officieze la încoronarea lui Mihail, care dăduse de o parte pe copilul încredințat grijei sale; ei și-au părăsit scaunele, dar o serie de minuni au determinat readucerea neînfricatului cap al bisericii⁴⁴. Politica de unire a lui Mihail a întîmpinat o rezistență puternică, patriarhul Iosif⁴⁵ luînd conducerea // acestei mișcări⁴⁶ la care se raliase odinioară un Mihail de Anchialos⁴⁷ și chiar și călugării Athosului, care își asumau acuma misiunea de a împiedeca rătăcirii cu privire la dogmă⁴⁸. Au apărut scrieri populare pentru a agita plebea nervoasă de la Constantinopol, care totuși nu se răsculase o singură dată sub regimul cavalerilor. Astfel, de pildă, a apărut dezbaterea dintre Panaiotes și „azimitul“ latin⁴⁹.

Clericii contemporani din Epir s-au arătat și ei, potrivit cu tradiția unui Apokaukos, unui George Bardanes și unui Chomatianos, luptători energici contra latinilor. La acești amatori de lungi discuții asupra adevărurilor credinței, se simte totuși și o curiozitate pentru viața reală care îi înconjoară:

⁴³ Sykoutris, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, în rev. Ἑλληνικά, II (1929).

⁴⁴ Teodor din Scutari, 299, nr. 56.

⁴⁵ Despre predecesorul său Germanos III (1265—1266), Ἐπετηρίς τῶν βυζ. σπουδῶν, IX, 178 ș.u.

⁴⁶ J. Laurent, *Le serment anti-latin du patriarche Joseph I*, în „É. O.“ (1927), 396 ș.u.

⁴⁷ *Ibid.* (1930), 257 ș.u.

⁴⁸ Episcopul Arsenie, *Poslanie s ispoveadaniem veari*, Moscova, 1895.

⁴⁹ Speranski, în „V. V.“, II, 521—530 (după 1274). Cf. opusculul lui Metodie, *De vitando schismate*, în Migne, P. Gr., CXL.

vîntul din apus ridică și împrăstie din cînd în cînd pîcla grea a erudiției teologice⁵⁰.

Printre participanții la lupta contra latinilor, trebuie amintit și acel Meletios care a fost exilat la Styros și [trimis] chiar la Roma (1273–1281), apoi din nou aruncat în închisoare, unde i s-a tăiat limba, ceea ce nu l-a împiedicat să scrie în insula exilului său discursuri în versuri, pe trei sute de teme⁵¹.

146 Dar fără îndoială, lucrarea de teologie cea mai importantă din toată această vreme, și care întrece opusculul aceluiași autor despre // purcederea Sfîntului Duh, este tratatul din 1275 „despre unirea și pacea dintre bisericile vechii și noi Rome” datorat patriarhului Ioan Bekkos, ajuns nu numai dușmanul ireductibilului patriarh Iosif, dar și acela retrospectiv al lui Photios⁵². Totuși apărătorul Unirii nu uitase cînd învoacă toate mărturiile teologiei orientale, să formuleze această rezervă categorică: „Oricine va fi ajuns la această împăcare a bisericii, în sensul că respinge tradițiile noastre religioase și punctele noastre dogmatice și se hotărăște pentru înțietatea bisericii romane, ca fiind mai pioasă decît a noastră, ar trebui să fie înlăturat din împărăția lui Hristos și socotit ca rînduindu-se printre cei asemenea lui Iuda trădătorul și a complicilor lui și a celor care l-au răstignit pe Domnul”.

A pornit la luptă, el, fostul dușman, prigonit și întemnițat, al latinilor după ce a citit scrierile latinofrone ale niceenilor⁵³ și a comparat mărturiile părinților bisericii cu pamfletul de opoziție contra „bolnavilor” și „leproșilor” din Occident, redactat de un oarecare Iov pentru patriarhul Iosif, apoi cu scrierile lui Iosif însuși, cu cele ale fostului patriarh Arsenie și cu memoriul călugărilor de la Athos. Dar el avea în vedere și generațiile viitoare în fața cărora nu va putea să-și facă propria apologie, și el se simțea „sub ochiul care vede tot”. Acest om înțelept era încredințat că poți întotdeauna să ajungi la adevăr fără a începe să insulti adversarul pe care vrei să-l convingi. Dacă latinii mai predispuși la minie se pot stăpîni, de ce nu s-ar stăpîni și grecii?⁵³ // Chiar dacă se rezerva discuția asupra punctelor pri-

⁵⁰ Papadopoulos-Kerameus, în Βυζαντις, I (1909) și lucrarea citată anterior a lui Wellhofer, apoi Kurt, Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra, în „B.Z.”, XV. Această provincie, mai deschisă influențelor, a dat la sfîrșitul secolului acesta un poet de epigrame, Mihail Zorianios, despre care vezi Lampros, în Ἑπετηρίς τοῦ Παρνασσού, XII (1903), 216–221.

⁵¹ Ph. Baphides, Μελέτιος ὁ ὁμολογητής, în Ἑκκλ. Ἀλήθεια, XXIII (1903), 28–32, 53–56.

⁵² Publicată în Migne, P. Gr., CXLI; Hugo Lömmel, *Scriptorum Graeciae orthodoxae bibliotheca selecta*, I, Freiburg (1668), 136–406. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.”, XXXIV, 332–335; XLIII, 105–141, 237–257; XLIV, 553–589; „B.Z.”, X, 515–529; *Zur Friedenschrift des Patriarchen Johannes Bekkos*, în „Neue Kirchliche Zeitschrift”, XVIII, 877–894.

⁵³ Migne, P. Gr., CXLI. Vezi Dräseke, *Drei Kapitel aus der Friedenschrift des Patriarchen Johannes Bekkos vom Jahre 1285*, „Programm” din Wandsbeck, 1907. Cf. „Z. f. w. Theol.”, L (1907), 231–253; același, *Johannes Bekkos und seine theologische Zeitgenossen*, în „Neue Kirchliche Zeitschrift”, XVIII (1907), 877–894; idem, în „*Analecta Byzantina*”, 1909 (raporturi cu Nicolae și Methone); „É. O.”, III, 352 ș.u.; Al. Zotos, Ἰωάννης ὁ Βέκκος, teză, 1920 (cf. „É. O.”, 1925, p. 26 ș.u.); Grumel, în „É. O.”, XXIII, 446 ș.u.; XXIV, 321 ș.u.; V. Laurent, *ibid.* (1926), 316 ș.u. (data morții sale, 6 martie 1297); idem, *ibid.* (1930). Vezi și scrisoarea lui Iosif Bryennios publicată de Nikefor Kalogeras, episcop de Patras, în Τὰ ἔσχατα τοῦ ἐν Βυζαντίῳ ἐλληνικοῦ κράτους, Atena, 1894. Testamentul, în Migne, P. Gr., CXLI, c. 1028–1029, 1031. Operele sale în același volum.

vind dogma, acela despre purcederea Sfântului Duh putînd fi considerat după Bekkos „ca sunetul unui biet cuvînt“, se admitea întîietatea papii, pomenirea lui în liturgie și apelul la Scaunul roman.

Aceasta este cauza pentru care apelul lui Bekkos — care a acceptat în cele din urmă misiunea de a-l căuta pe Ludovic cel Sfînt la Tunis⁵⁴ — nu a aflat vreun ecou la contemporanii atît de calculați și a fost atacat nu numai din Constantinopol de către Andronic Kamateros și Grigore din Cipru, sau de opusculele polemice ale unui Matei Anghel Phanaretos și de către călugărul Hieroteu scriind despre „lupul din Arabia“, dar și din depărtatul Ierusalim, unde patriarhul Grigore răscolise amintirea didascalului George Moschabar. Și a sîrșit ca un învins, silit să coboare treptele acestui Scaun patriarhal, pe care le urcase numai pentru a apăra ceea ce credea că este drept și bine.

148 Revenind după moartea lui Mihail Paleologul asupra încercărilor de Unire cu Roma, Andronic II a pus să fie adunat în grabă un sinod care să-i ceară demisia lui Bekkos, înlocuit ulterior de mai puțin vestitul Grigore din Cipru². A purificat biserica printr-un nou sinod de toți aderenții papii și a mers pînă a impune împărătesei văduve nu numai o declarație formală că nu a avut nici un amestec în negocieri, dar și că renunță // la rostirea pentru mort a rugăciunilor acelea la care au drept cei ce nu s-au clintit de la credință^{55A}. O sentință generală a lovit pe toți membrii clerului care susținuseră această politică⁵⁶.

Orizontul lui Grigore sau George din Cipru este mult mai larg ca acela al lui Bekkos, legat toată viața sa de o singură problemă, pe care o atinge și în testamentul său de o așa hotărîtă concizie⁵⁷. Alături de lupta contra opiniilor teologice ale predecesorului său, Grigore află din belșug resurse retorice pentru a lăuda pe rînd pe Mihail Paleologul și pe fiul acestuia, Andronic. El se distrează înfățișînd avantajele mării, sau dînd o culegere de proverbe⁵⁸ alcătuită cu gust. Sentimentul niceenilor la redobîndirea Constantinopolului se manifestă cu vigoare în descrierea Capitalei recuperate, pe care o dă în panegiricul lui Mihail Paleologul intitulat de el „un nou Constantin“⁵⁹, precum și în acela al lui Andronic, fiul restauratorului⁶⁰.

Și alături de tot ce păstrează această curte revenită la Constantinopol ca moștenire arhaică în ceremoniile sale, pe care le-a redactat probabil acel pseudo Kodinos la porunca lui Ioan Cantacuzenul — și acesta un alt restaurator — aflăm pe un Manuil Philes, care mai găsește încă pentru zilele solemne ale nunților imperiale accente de armonie asemenea celor ale lui Prodromos sau ale lui Nicolae Irenikos⁶¹. Mai bogat doar din punctul de vedere

⁵⁴ Bréhier, în „Mélanges“ Iorga, 139 ș.u.

⁵⁵ Petrides, în „É. O.“, IV, 25—28.

⁵⁶ Idem, *ibid.*, 133 ș.u. Cf. idem, *ibid.*, 204—207. Și L. Petit, *ibid.*, 286—287.

⁵⁷ Migne, *P. Gr.*, CXLI, c. 1028 ș.u.

⁵⁸ *Ibid.*, CXLI. Cf. F. Diekamp, *Mitteilungen über den neu aufgefundenen Commentar des Oekumenius zur Apokalypse*, Berlin, 1901.

⁵⁹ Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 345 ș.u.

⁶⁰ *Ibid.*, c. 388 ș.u.

⁶¹ Al. Martini, *Carmina inedita*.

al masei materiei tratate este marele retor Manuil Holobolos⁶², ale cărui poezii de circumstanță au fost judecate din // punctul de vedere inadmisibil al libertății de atitudine față de împărat, când ele trebuie considerate după forma lor încărcată de toată știința stilistică a poetului și înecată în toată teologia de cleric a autorului.

NOTE

a. La moartea lui Mihail II (în 1271) despotatul Epirului îi revine lui Nikefor, fiul legitim, iar Tesalia lui Ioan, fiul nelegitim, dar preferat de el. Cu amândoi va încheia Mihail VIII legături de rudenie, măritînd pe una din nepoatele sale, Ana, fiica Evloghie Cantacuzena, cu Nikefor, rămas văduv de Maria Lascaris, și însurînd pe un nepot al său, Andronic Tarchaniotes cu o fiică a lui Ioan; acestuia din urmă i s-a dat și titlul de sebastocrator.

b. Deși prin împărțeala latinilor din 1204 Eubeea îi revenea Venetiei, de fapt Bonifaciu de Montferrat o atribuie mai întîi flamandului Jacques d'Avesnes, apoi nobilului veronez Ravano delle Carceri împreună cu două rude ale acestuia. S-au constituit trei feude din Eubeea. Posesorii lor — seniorii dalle Carceri — erau numiți seniori „terfiari”. Aceștia s-au recunoscut vasali ai Venetiei, dar totodată ei erau vasali ai principelui Moreei.

c. El e menționat ca senior de Corfû în 1266, vezi CMH, ed. 1936, t. IV, p. 476 (tabelul referitor la stăpînitorii insulei Corfû).

d. Din familia Orsini. Unul din fiii săi, Nicolae, îl va uide pe despotul Epirului, Toma, fiul despotului Nikefor, și deci unchiul său, ocupîndu-i despotatul și însurîndu-se cu soția acestuia, Ana Paleologhina, fiica lui Mihail IX.

e. Prin tratatul de la Viterbo (1267), Balduin II, fostul împărat latin de Constantinopol își însura fiul Filip cu fiica lui Carol de Anjou, Beatrice. Ulterior, fiica lor și moștenitoarea pretențiilor imperiale, Catherina de Courtenay avea să se mărite cu Carol de Valois, fratele lui Filip cel Frumos, iar fiica lor Catherina de Valois va fi măritată cu Filip de Tarent, fiul al doilea al lui Carol II al Siciliei.

f. Acest sprijin era absolut necesar pentru a stăvili sau a încetini măcar acțiunea pre-gătită de Carol de Anjou. Mihail VIII nu a pregetat să apeleze și direct la regele Franței, Ludovic IX cel Sfînt, spre a obține un răgaz de o importanță vitală. În timpul negocierilor sale cu Roma, papii erau cînd conștienți de primejdia pentru Sf. Scaun al unei puteri prea mari, care ar relua și în Italia politica normanzilor din Sicilia, cînd devotați trup și suflet intereselor angevine, ca unii provenind din membrii clerului francez. Tot datorită lui Carol a rămas scaunul papal vacant în intervalul 1268—1271, lipsindu-l pe împăratul bizantin de această posibilitate extremă de salvare.

g. La sfîrșitul anului 1204, în discuțiile cu cardinalul legat Petru de Capua, clerul grecesc a refuzat, prin reprezentantul său Ioan Mesaritul, să recunoască pe papă drept cap al bisericii. În 1206 au avut loc la Constantinopol trei conferințe cu cardinalul legat Benedict, sortite aceluiași insucces. În 1214, după moartea patriarhului Mihail IV Autoreianos (august 1214), s-au purtat tratative zadarnice între Nicolae Mesaritul, mitropolitul de Efes, și cardinalul Pelagiu.

h. Ținut întîi la Niceea, apoi strămutat la Nymphaion. Nikefor Blemmydes a spulberat teza latină despre purcederea Sfîntului Duh. Au urmat excomunicări reciproce.

i. Papă (1254—1261). Este vorba de tratativele inițiate de Teodor II. În 1256 vine la Niceea episcopul de Orvieto. Sînt trimiși legați papali care poartă discuții cu bizantinii la Tesalonic, unde se afla împăratul care se arăta foarte conciliant. Dar moartea sa și cea a papii au pus capăt acestei tentative.

j. Prin pactul din 1267 de la Viterbo. Cu acest prilej Balduin renunța la suzeranitatea sa asupra stăpînirilor france din Moreea, Atena etc. în favoarea lui Carol de Anjou. În legătură

⁶² Boissonade, *Anecdota graeca*, V, Paris (1833), 159 ș.u. Cf. Treu, în „B. Z.”, V, 538 ș.u.

cu această învoială trebuie considerat și actul lui Guillaume de Villehardouin din 1268 care și-a logodit fiica, Isabella, cu fiul lui Carol de Valois, Filip.

k. Ștefan Radoslav era în adevăr fiul lui Ștefan „primul încoronat”, dar cum acesta din urmă fusese însurat și înainte de căsătoria sa bizantină, și apoi și după aceea (cu venețiana Ana Dandolo), nu se poate ști dacă era fiul acelei Evdokia. În tabelele genealogice ale familiei Anghelos el nu apare deloc. El s-a însurat cu fiica lui Teodor, cel încoronat ca împărat la Tesalonic. O soră a acesteia, Irina, a fost măritată cu Ioan Asan la sfârșitul vieții acestuia. — Existau și legături de familie între sirbi și angevini. Soția lui Ștefan Uroș I, Elena, era latină.

l. Poate unul și același cu acel amiral Filippo Chinardo sau Chinardi amintit mai sus. Vezi mai sus, nota c. Despotul pomenit este desigur Mihail II, care a murit în 1271. Cît privește natura legăturii de rudenie cu el, chestiunea aceasta pare mai obscură. În afară de fiicele Elena (soția lui Manfred) și Ana (soția lui G. de Villehardouin), tabelele genealogice mai indică doar încă o fiică, măritată cu Alexe Raul. Cît privește legăturile lui Filip de Tarent cu Epirul, prin căsătoria sa cu Thamar, fiica lui Nikefor, ele sînt mult mai tîrzii (1295).

m. Este vorba de campania lui Mihail VIII în Eubeea și Ahaia și de succesele flotei sale în 1277 și 1278, comandate de italianul Licario, care a redobîndit majoritatea insulelor din Marea Egee, începînd cu Eubeea. Printre prizonierii latini se afla și ducele Atenei, J. de la Roche.

n. Originari ai Laconiei din nord-est, socotiți barbari din cauza dialectului lor.

o. Teodora, soția lui Mat. de Walincourt, și Evdokia, soția contelui de Ventimiglia, erau fiicele lui Teodor II și deci surori cu Irina lui Constantin Tich al Bulgariei, și cu Maria lui Nikefor al Epirului, precum și cu nenorocitul Ioan IV, orbit de Mihail Paleologul.

p. Fiica lui Teodor I, Maria Lascaris, soția lui Bela IV al Ungariei (vezi cap. precedent, nota h).

r. Ana, fiica lui Ștefan V al Ungariei, a fost soția dîntii a lui Andronic (II). A murit după ce i-a dat doi fii: Mihail (IX) și Constantin Porfirogenetul. Împăratul se reînsura în 1284.

s. Împărăteasa Irina se numise *Yolanda* de Montferrat. Era nepoata lui Bonifaciu, fostul rege al Tesalonicului. Se înrudea și cu regele Aragonului. Acesta este momentul cînd aragonezii, dușmăniți de angevinii din Neapole și de papă, caută alianța împăraților greci de la Constantinopol. Dealtminteri, această alianță politică precedase și Vecerniile siciliene din 1282.

ș. Propunerea suridei aragonezilor. Frederic de Aragon se încoronase la Palermo ca rege al Siciliei (Frederic II), împotriva voinței papii (1296). Momentul era foarte potrivit. Totuși nu s-a ajuns la nici un rezultat. În același an Mihail IX se însura cu Maria de Armenia.

t. A fost desigur omisă din text propoziția legînd acest nou proiect de alianță de familie cu fraza precedentă. Aici este vorba de o căsătorie cu moștenitoarea Imperiului latin, Catherina de Courtenay. Acest plan ar fi avut aprobarea papii în eventualitatea realizării Unirii religioase. Tratatul, în sensul acesta, au durat opt ani! Ulterior, în 1311, Andronic II, dar mai ales soția sa Irina de Montferrat, au dorit să însoare pe unul din fiii lor cu fiica acelei Catherina de Courtenay, tinăra Catherina de Valois.

ț. În primul rînd despotul de Epir Mihail II și sebastocratorul din Tesalia, Ioan, s-au înfățișat ca apărători ai ortodoxiei. Pe lîngă aceștia, sora împăratului, Evloghia, soția lui Ioan Cantacuzenul, s-a retras în Bulgaria la fiica ei, țarina Maria, soția a doua a lui Constantin Tich, unde a întreținut o vie agitație contra Bizanțului, sporită și de nemulțumirea că împăratul nu a dat orașele Mesembria și Anchialos, făgăduite ca zestre.

u. Iosif I, patriarh (1266—1275; 1282—1283). Patriarhul s-a retras mai întîi la mănăstirea de la Peribleptos, nefiind de acord cu pregătirea Unirii bisericilor. După declarația solemnă de adeziune a delegaților bizantini făcută în Conciliul de la Lyon (1274) s-a cerut demiterea sa. A fost depus și s-a retras într-o mănăstire dintr-o insulă a Mării Negre. La moartea lui Mihail Paleologul a fost reîntegrat în Scaunul patriarhal.

v. Patriarhul Bekkos (Ioan XI, 1275—1282) a introdus în crez pînă și mult discutatul *filioque*, dar majoritatea clerului a fost ostilă concesiilor făcute. Ruptura nu a venit totuși din partea Bizanțului, ci din a noului papă, Martin IV (1281—1285), devotat lui Carol de Anjou, care l-a excomunicat pe Mihail VIII și a patronat învinghizarea unei cruciade contra Bizanțului.

w. De pildă patriarhii Atanase (1289—1293; 1303—1309), Arsenie, Iosif . . .

x. Vezi cap. precedent, nota f.

y. În primul rînd lucrarea lui Blemmydes, pe care citind-o în închisoare, s-a convertit la punctul de vedere roman. Înainte de aceasta fusese cel mai vehement adversar al Unirii.

z. A fost mai întîi reînstatat patriarhul Iosif (1282—1283), care însă a murit în anul următor.

A. Dealtminteri împăratul a fost îngropat în grabă, noaptea, aproape pe ascuns, fără nici o ceremonie și nici un monument, în locul din Tracia unde murise.

II

ECHILIBRU CU VECINII GRECI ȘI SLAVI

Acest nou imperiu grecesc de la Constantinopol, care își căuta în afară un sprijin ce se va sustrage de la rugăminți tot mai umile, nu semăna pe de-a-ntregul cu cel vechi. Mai întîi el are un aer de provincie, de democrație rurală care nu va dispărea decît sub influența unor cărturari arhaizanți ca Ioan Cantacuzenul. Împărații se mai preocupă și acum de săraci, cum făceau dealtminteri și șefii musulmani de la care s-au putut inspira. Ei vor ca prezența lor să fie o consolare pentru cei umili, ca trîmbițele care vestesc trecerea lor să cheme pe toți cei care au a se plînge de vreo nedreptate ¹.

Dacă frontierele erau acum puțin întinse, dacă întreaga Moree și insulele dimprejur aparțineau coborîtorilor aventurierilor latini care luptaseră în 1204, dacă Epirul căzuse în mîinile unei familii de seniori greci independenți, a căror moștenire putea trece mai ușor latinilor de la Neapole, decît celor de un neam cu ei de la Constantinopol, dacă și Tesalonical era pretins de latini ², dacă în sfîrșit Veneția, vechea dușmană și Genova, noua aliată, dețineau pe continent și prin insule teritorii de o foarte mare importanță, Paleologii fiind astfel reduși la un teritoriu simțitor mai mic // ca acela pe care îl pierduseră vechii împărați, în schimb aceste frontiere restrînse erau însă mult mai sigure.

Puterea noului stat bulgar, cu toate eforturile sale de a întreține relații pînă și cu patriarhul de Ierusalim și cu Sudanul ³, dispăruse odată cu marele țar Ioan^a. Ginerile acestui împărat, Smyltzes^b, nu stăpînea decît partea dinspre malul Mării Negre pe care a cedat-o împăratului^c, dar a lăsat-o totuși pînă în cele din urmă fiului său Ioan și ginerelui său Eltimir ⁴.

Partea occidentală a Bulgariei de altădată, cu marea schelă dunăreană de la Vidin⁵, era cucerirea unui alt șef separatist Sfentislav^d. Slabul țar To-

¹ Οὐ δὲ ἴ γὰρ πόλεως ἢ χώρας ὅλης δέησιν παρορᾶν ἐφ' οἷς ἐστὶ δυνατόν παρηγορίαν τοῖς ἐν ταῦταῖς εὐρεῖν μεταθέμενον τοῦ ἐνεργοῦντος (Fiindcă nu trebuie să disprețuiești cererea (nevoia) cetății sau a întregului ținut în niște împrejurări în care este posibil ca locuitorii lor să-și găsească consolarea urmărită de cel puternic); Heisenberg, *Aus des Gesch. u. Lit. der Palaiologenzeit*, 41. Cf. și 39.

² Acropolitul, 172.

³ Pachymere, 428.

⁴ Acropolitul, 162; Pachymere, 210—211, 349 ș.u. Imperialii îi atribuiseră teritorii pe malul riului Scamandru; *ibid.*, 350. Fiul cel mai mare a luat pe o fiică a lui Mihail; *ibid.* Un Umbertopoulos, latin, comandă la Mesembria; *ibid.*, II, 80.

⁵ Despre principatul de Vidin pînă în 1323, vezi P. Nicov, în „Anuarul” Universității din Sofia, 1922. Cf. studiul său despre relațiile bulgaro-ungare între 1257 și 1277, „Sbornik”-ul bulgar, XI (1919), 220 ș.u., precum și acela care face din Drman și Kondelin niște căpetenii bulgare; *ibid.*, 1918.

chos (Tych), în ciuda amintirilor soției sale niceene⁶, vegeta în bogata reședință de la Tîrnovo, care nu mai corespundea mijloacelor sale și ambiției sale. Dincolo de Dunăre stăpîneau tătarii din ariergardă sub hani Dunării, începînd cu energicul Nogai, a cărui autoritate supremă se întindea și asupra celor trei țări bulgărești, și care era un adevărat împărat păgîn pentru acești firavi regișori, întotdeauna în ceartă între ei. Era întotdeauna rost de a capta prin bani, daruri, lingușiri cetele tătare călărind pe caii mici și iuți ai stepei⁶.

151 Elevii lor în arta luptei cu arcu, noii „alani” sau „tătari creștini”, adică valahii⁷, // românii de peste Dunăre⁷, oameni cumsecade și cinstiți, fără multe nevoi și buni luptători, erau și ei la dispoziția trimișilor bizantini veniți să creeze încurcături bulgarilor în momentele cînd se arătau prea neastîmpărați.

Imperiul putea deci să dobîndească și să păstreze Mesembria, Anchialos, Filippopol, Stenimachos⁸ și castelele din Balcani. A fost înființată chiar o marcă de Adrianopol pentru a asigura acea frontieră dinspre nord⁸. Tochos, rămînînd văduv, a văzut cum i se oferă o nepoată a împăratului avînd ca zestre⁹ Mesembria și Anchialos, fără însă ca el să le ocupe, căci i se obiecta că locuitorii se opun și că trebuie mai întîi ca din această căsătorie să se nască un fiu. Cînd s-a născut, a primit numele de Mihail, după bunicul^h său „roman”. Principii bulgari erau foarte încîntați să primească o zestre și titlul strălucit de despot, la celebrarea căsătoriei cu o prințesă din Bizanț de neam așa mare, înrudită cu familia adevăratului basileu. Sfantislav din Vidin se înșurase cu o fiică^{h bi}, a lui Teodor Lascaris¹⁰.

152 Și cu sîrbii putea fi urmată deocamdată cu același folos aceeași politică de alianțe de familie. O copilă de cinci sau zece ani din familia imperială, fiica lui Andronic II, a fost logodită cu [regele] Milutinⁱ, al doilea fiu al regelui Serbiei, Ștefan Uroș. Logodnicul își schimbase des soțiile, printre ele fiind și fiica lui Ioan Anghelos^j stăpînul Valahiei Mari tesaliene. Curtea aceea trebuia să pară bizantinilor un fel de vizuină îngrozitoare de ciobani primitivi^{11k}. Chipul acestei prințese (Simonida), cîntată // de un poet sîrb din zilele noastre, se află zugrăvit pe una din bisericile din acea vreme. Ea nu a mai rămas în Serbia după moartea soțului ei mult mai în vîrstă, dar a fost vorba ca tronul Nemanizilor să fie transmis fratelui ei, Dimitrie^l, care a fost chemat chiar acolo în acest scop. Și pentru a arăta pînă unde poate merge politica de alianță de familie practică de acest imperiu neputincios pentru a-și prelungi viața, trebuie amintit gestul laș

⁶ Idem, *Relații tătaro-bulgare în evul mediu* (în l. bulgară), *ibid.*, 1919–1920.

⁷ Contra identificării lor cu alani, Zupanić, în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 169. Despre alani, vezi și Nicolae Mistical, Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 149.

⁸ Pachymere, 322–324.

⁹ *Ibid.*, 343.

¹⁰ *Ibid.*, 181.

¹¹ *Ibid.*, 350–355. Totuși, cel mare luase pe o prințesă ungară; *ibid.*, 350. Vezi Laskaris, *op. cit.* și călătoria în Serbia a lui Teodor Metochitul; Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I, 1872. Versiunea sîrbă a lui Apostolović, Novisad, 1902, Τὸν Τριβαλὼν κράλαινα, menționată în notița unui ms. (Bich, *Die Schreiber der Wiener Handschriften*, 57, nr. 58), este totuși acea Iacintă occidentală a bătrînului Bodin din sec. XI. Despre căsătoria anterioară a Evdokiei, fiica lui Alexios III (Anghelos) cu Ștefan I, fiul lui Nemanja, regele din 1195, și despre fiul ei „grecizatul” Ștefan Radoslav, vezi mai sus.

al împăratului^m care și-a dat o fiică nelegitimă a sa cruntului tătar Nogai, care umbla îmbrăcat în piei de oaie și era necunosător al primelor principii ale oricărei civilizații¹².

Uneltirile și logodnele alternau bineînțeleles cu intrigile abil țesute. „Tochos” [Constantin Tich], al cărui fiu, Mihail, fusese asociat tronului, a fost ucis de un simplu cioban, Lachanas¹³ sau Brdokba”, care își dovedise vrednicia contra bandelor de tătari bîntuind țărmul stîng al Dunării, iar Sfentislav a căzut victimă prîntesei bizantine care era soția lui Tochos.

153 Dar Brdokba însuși, căruia împăratul îi făcuse oferte de căsătorie, a fost silit să fugă la cumplitii vecini din nord, unde a fost măcelărit de barbari la sfîrșitul unui ospăț. Ioan Asan III, fiul lui Smyltzes [Mitso], s-a refugiat pe teritoriul bizantin pe care nu l-a mai părăsit după aceea. Un oarecare Terter^o, pe jumătate cuman, a reușit mai bine ca ceilalți. El va fi pentru greci un bun vecin, foarte slab, și ei îl // vor însura cu o soră a lui Ioan Asan III. Abia sub Teodor Sfentislav^p, fiul acestui nou stăpîn creștin al Bulgariei, a fost reluat, destul de energic, după un refuz de alianță al Paleologilor, vechiul război tradițional contra Bizanțului^r, la care a participat și Eltimir¹⁴; dar care s-a complicat cu alte evenimente și bulgarii nu au tras nici un folos de pe urma sa¹⁵.

154 Despotul Epirului avusese odinioară ambiția de a fi restauratorul imperiului legitim la Constantinopol. În acest scop el încheiase alianțe de familie cu regele de Neapole^s și cu principele de Ahaia, care puteau să-i asigure liniștea dinspre mare¹⁶. După marea înfrîngere a aliaților (1259), Mihail Anghelos nu și-a mai întrerupt relațiile cu latinii din Moreea și din Occident. El rămăsese încă destul de puternic pentru a continua cu cavalerii germani trimiși de Manfred, o rivalitate tradițională cu cei de la Niceea (Νίκαια). A avut chiar unele succese în acest război¹⁷. Dar aceasta nu putea duce la nimic, avînd în vedere distanța enormă care despărțea cele două state grecești. Unii principii din Epir vor fi prinși, ferecați în lanțuri și reținuți multă vreme într-o strictă captivitate, alții vor fi atrași de frumoasele // titluri de despot și de sebastocrator și de alianțele de familie.

S-a spus mai sus că Mihail a lăsat Epirul fiului său Nikefor (1271), iar bastardul Ioan, curînd sebastocrator, nu a avut decît o provincie drept parte a sa. Noul despot a format curînd o legătură de rudenie cu împăratul^s, dar luptele dintre epiroți și niceeni au fost curînd reluate de la Fărsala pînă la Teba, și Ioan de Epir^t va fi purtat în lanțuri pe străzile Niceei. El avea să

¹² Pachymere, 344. Cf. *ibid.*, 474 ș.u., 497—499; II, 286. Despre raporturile ulterioare între sirbi și unguri, Ioan Cantacuzenul, I, 458.

¹³ Mai tirziu un bulgar, Chiroboskos, contra turcilor în Asia; Pachymere, II, 442—444.

¹⁴ Au participat și cumanii Ἐκούθαι παριστρίτοι, *ibid.*, 80.

¹⁵ Pentru toate aceste evenimente, *ibid.*, 430—432, 434—435, 438—439, 441 ș.u., 444, 447, 449, 466, 468; II, 57, 73, 80, 188 ș.u., 406, 407, 445 ș.u., 558—560. Pentru a apăra mai bine frontierele contra tătarilor, au fost transportați vlahi care locuiau în regiunea dintre Constantinopol și Vizya; *ibid.*, 107—108. Colonizarea și revolta alanilor, *ibid.*, 307—308.

¹⁶ *Ibid.*, II, 83.

¹⁷ *Ibid.*, 88—89. Solia soției sale Teodora și a fiului său Ioan către împărat, *ibid.*, 107. Ioan a ajuns Cezar și despot; *ibid.*, 108. S-a însurat cu fiica unui nou Tornikios; *ibid.*, cf. și mai departe 137—138, 205—214 ș.u., 241 ș.u. Toate aceste evenimente preced anul 1261. Vezi mai sus.

fie orbit. Un alt fiu al lui Mihail, purtînd același nume¹⁸, venind din Occident, s-a amestecat în acest război uimitor, vrednic de Froissart¹⁹. După moartea acestui despot Nikefor (1296), fiul lui Mihail II, văduva sa, Ana²⁰, nepoata lui Mihail Paleologul, a avut tutela copiilor săi Toma și Tamar. Ea a urmat o politică hotărît bizantină, oferind chiar odată, în schimbul unui nou contract de căsătorie, moștenirea soțului ei, rudei sale, împăratul, drept „vechi rămășițe din Imperiu”¹⁹. Cînd acest proiect a fost părăsit pentru considerații de ordine canonică și cînd ea a ajuns să-și mărite fiica cu Filip [de Tarent], unul din membrii familiei Angevine de Neapole^v, ea a stat de veghe neîncetat pentru ca acest ginere să nu latinizeze Epirul. Au fost chiar între ea și Filip conflicte armate și această prințesă energică a știut bine să se apere²⁰. În primii ani ai secolului XIV împărăteasa Irina, văduva lui Andronic, a stat multă vreme la Tesalonic^w, pentru a reprezenta și apăra interesele Imperiului în aceste regiuni.

Principele de Ahaia^x, prizonier în 1259, promisese învingătorului, sub jurămîntul cel mai solemn (1262), să-i predea majoritatea posesiunilor sale: 155 Monembasia, „Sparta și Lacedemona”²¹ // (adică Mistra), Maina [și Hierakion Geraki] și lăsase chiar să se înțeleagă că ar consimți și la cesiunea Naupliei și Argosului; în schimb a avut titlul de mare domestikos²². Dar papa a găsit de cuviință să-l dezlege de jurămîntul său prestat fără voie²³. O mare expediție bizantină cu scopul de a cuceri întregul Pelopones [1264], nu a adus decît succese trecătoare²⁴. În direcția aceasta nu era deci nimic de cîștigat. Ostilitățile contra seniorului Tebei^y nu au avut un rezultat mai bun.

Chiar dacă Imperiul grec restaurat a putut să ocupe cîteva insule din vecinătatea Constantinopolului, nu era de conceput o recuperare a domeniului maritim dobîndit de negustorii din Italia. Acest domeniu a fost chiar sporit prin cesiunea făcută genovezilor a unui cartier din Pera, pe care l-au ocupat, părăsindu-și prima lor reședință provizorie de la Heraclea, pe țarmul Asiei²⁵.

Dar ce lipsea era — evident — resortul moral care se menținuse atît de puternic în izolarea grecească a Niceei. Chiar incidentele vieții religioase nu mai mișcau poporul care căzuse în cea mai deplină amorțire. Nici clasa dominantă, așa-ziii συγκλητικοί, formată din membrii senatului nominal, nu mai era capabilă de rezistență sau de revoltă. Cînd împăratul era rău sau trîndav, lumea se adresa lui Dumnezeu, fără a încerca să facă vreo efortare pentru a scăpa de răul constatat.

Vechea idee a măreției Imperiului ecumenic, fără limite, etern, imuabil, pierise în timpul exilului. Abia dacă un cronicar se mai referea la ea o 156 singură dată în treacăt. S-a văzut că atunci cînd pregăteau doar // atacul

¹⁸ *Ibid.*, 307—308, 323 ș.u., 327—331, 332 ș.u., 355—357, 411—413, 485 ș.u.; II, 67—77.

¹⁹ Ἀρχαία ἑλλησμάτα τῆς Ῥωμαϊδος, *ibid.*, 201.

²⁰ *Ibid.*, 202, 284, 450—451. Vezi de asemenea mai sus.

²¹ Vezi Zakythinios, *Le despotat de Morée*, Paris, 1932, 36 ș.u.

²² Pachymere, II, 87—88. Fusese nașul unuia din fiii împăratului.

²³ Despre ceremonie, cu stingerea făcliilor, *ibid.*, 87—88 și 88—89.

²⁴ *Ibid.*, 207—208.

²⁵ *Ibid.*, 168: καταντικρὺ τῆς περαιας, dintre care Pera.

contra Constantinopolului, niceenii au regăsit osemintele lui Vasile Bulgaroctonul, pe care le-au adunat ca pe niște moaște. Această descoperire amintind un trecut glorios de războaie victorioase și de mândrie triumfătoare, nu a fost totuși îndestulătoare pentru a însufleți trupul moleșit al noului Bizanț cu un sentiment mai înalt de putere și de încredere. Statul nu mai este de acum încolo decît această „Rhomais“, această țară a „rho-meilor“ în mijlocul unor formații cu caracter etnografic bine determinat, care compun lumea creștină, lumea civilizată.

Această „Rhomais“ nu mai este totuna cu vechiul Imperiu. Ea trăiește în prezent și se pleacă cerințelor sale. Ea a uitat trecutul și nu îndrăznește să privească spre un viitor prea îndepărtat.

Ea nu are deci de cerut socoteală vecinilor săi, care nu mai sînt socotiți niște uzurpatori. De aceea se resemnează ușor să vadă pe genovezi stăpîni la Pera ²⁶ și să-i recunoască drept stăpînituri în Marea Neagră și la Strimtori, pînă la strălucita lor colonie de la Caffa, în Crimeea tătarască ²⁷. Doar încercarea lui Manuele Zaccaria², de a lua pentru el Foccea cu minele sale de alaun, a întîmpinat la început o rezistență armată ²⁸. Oamenii asistă liniștiți la războaiele între venețieni și genovezi, care nu o dată au înșingurat străzile Capitalei imperiale înșăși ²⁹. Bizanțul nu mai simte nevoia să aibă o flotă — căci marinarii din anii trecuți s-au risipit neavînd soldă — și nici să întrețină o armată, căci ea nu mai este plătită, după cum nu se plătesc nici pensiile soldaților-plugari. Nimic nu mai poate mișca, agita, reînnoi această viață care stagnează; ea se lasă doar a fi trăită în chip pasiv. Interesele dinastiei, amintirile unei vechi civilizații, tradițiile unei admirabile // diplomatiei și, mai ales, lipsa unor dușmani puternici sînt singurele elemente care îi mai îngăduie să dureze.

Între Imperiul din Constantinopol și acel Imperiu de Trapezunt — pe care scriitorii bizantini îl numesc cu dispreț: „principatul Lazilor“ ³⁰ și al cărui împărat, Ioan, se însoară cu Evdokia, fiica lui Mihail Paleologul, oferindu-se și o căsătorie urmașului acestuia, Alexios ³¹ — nu există decît diferențe materiale, cu privire la întindere și la bogăție. În vechiul oraș al lui

²⁶ Vezi socotelile acestei colonii, publicate în Iorga, *Notes et extraits* . . . I.

²⁷ Despre Caffa și Soldaia vezi și „Zs. der deutschen morgenländischen Gesellschaft“, XXVIII¹ (1874), 589.

²⁸ Pachymere, I, 419 ș.u.

²⁹ Vezi G. Brătianu, în „Mélanges“ Diehl.

³⁰ Pachymere, I, 521.

³¹ *Ibid.*, II, 270, 287. Mama lui e la Constantinopol cu un alt fiu, *ibid.* Despre Trapezunt în sec. XIV și XV, vezi Paronikas, în „Izvestia“ ale Inst. rus din Constantinopol (1899), 186—302. Despre Alexios II (mort la 3 mai 1330), Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 139. Despre Alexios III, zis βαρβαροκοράβδης (1350—1399), Βέας, în „B. ngr. J.“, III, 285—286; „V.V.“, III și Νέος Ἑλληνομνήμων II, 187—198 (diplome); „V.V.“, V, 679 (moartea sa la 20 martie 1390). Despre Alexios IV (începînd din 1412), *ibid.*, XXIII, 1 ș.u. Cf. Grégoire, în „B.Z.“, XVIII, 490 ș.u. (despre termenul de κυκοταλάς); Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 112—114 (despre familia Panaretos, căreia îi aparține istoricul imperiului). Despre relațiile de comerț, vezi Iorga, *Notes et extraits* . . . și lucrarea recentă a lui Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiens*, Paris, 1932, 325 (vezi „RHSEE“, 1932). Despre moneda reprezentîndu-l pe Alexios II călare, Mușmov, în „B.Z.“, XXX, 627.

Constantin, ca și în acest cuib de barbari între munte și mare, nu se mai află decât un strălucit suveran cu prestigiul scăzut și cu aparențe mărețe, călugări în certuri neîncetate, străini care exploatează bogățiile statului și îi mai furnizează — când și cită vreme vor — mijloacele de a se apăra.

NOTE

- a. Ioan Asan, țar (1218—1241).
- b. Numele e redat sub forma Mico sau Mitso de către CMH, IV₁, p. 535 și 536, ed. I sau de Diehl, *l'Europe orientale* (IX 1, p. 263). Apare în 1257. Este înșurat cu sora lui Mihail Asan.
- c. Împăratului bizantin Mihail Paleologul.
- d. Iacob Sfentislav (Svetislav) cîrmuia teritoriul Bulgariei de vest sub suzeranitate ungară. Ungaria se amestecase în rosturile Bulgariei în timpul lui Mihail Asan (1246—1257), fiul foarte tânăr al marelui Ioan Asan și ginerele lui Rostislav Mihailovič, el însuși cumnat al lui Ștefan cel Tânăr al Ungariei. După uciderea lui Mihail Asan, Rostislav s-a proclamat rege al Bulgariei, dar a trebuit să se retragă. În 1261 regele Ștefan cel Tânăr al Ungariei, profitînd de împrejurări favorabile, a cuprins Belgradul și Braničevo și a ajuns pînă sub Tîrnovo. Prin tratatul din 1261 regiunea Vidinului și a Bulgariei de vest a rămas sub suzeranitate ungară. După moartea lui Ștefan V al Ungariei (1272), Sfentislav a devenit independent. Cînd au început în Bulgaria nemulțumiri contra rolului de regentă asumat de noua țarină Maria, care a pus să fie încoronat fiul ei, Mihail, în timp ce țarul rămas infirm în urma unui accident, era lăsat în umbră, privilegiile s-au îndreptat spre Iacob Sfentislav. Dar țarina l-a atras într-o cursă, după ce l-a adoptat solemn în biserică, și l-a ucis. Potrivit cu un izvor bizantin el s-ar fi proclamat țar încă din 1257! De asemenea, el ar fi fost înșurat cu o fiică a lui Teodor Lascaris! Pare mai probabil să fie aici o confuzie cu Constantin Tich, a cărui primă soție era în adevăr o fiică a lui Lascaris.
- e. Irina Lascaris, măritată în 1257, moare înainte de 1270, cînd se reînsoară țarul cu Maria Cantacuzena, fiica Evloghieii.
- f. Pentru această interpretare, vezi mai jos cap. „Apărarea contra turcilor”, nota i.
- g. La sud de Filippopol.
- h. Mihail Paleologul nu îi era bunic, el fiind doar fratele bunicii, Evloghia, soția lui Ioan Cantacuzenul.
- h. bis. Vezi mai sus nota d.
- i. Milutin, kral (1282—1321), urmează după abdicarea fratelui său mai mare, Dragutin, care și-a rezervat doar o parte din Serbia de nord. Căsătoria sa din 1298 cu mica Simonis, pecetluia pacea încheiată cu bizantinii după războiul purtat cu ei în anii 1296—1297. La început fusese vorba de altă prințesă bizantină, Evdokia, sora lui Andronic II, văduva împăratului de Trapezunt, dar aceasta refuzînd, a fost logodită și trimisă copila de șase ani spre a fi crescută în Serbia lui Milutin.
- j. Acesta, Ioan Ducas Anghelos, cunoscut și ca sebastocratorul Ioan, era fiul natural al lui Mihail II al Epirului (vezi cap. „Pregătirea noului Imperiu la Niceea”, nota u). Fiica sa căsătorită cu Milutin se numea Ana. O altă soție a acestuia a fost fiica țarului bulgar Terter. Cum o parte din soțiile lui Milutin erau în viață, patriarhul bizantin Cosmas a refuzat să celebreze logodna Simonidei, socotind-o necanonică, dar Andronic a trecut peste această piedică.
- k. După descrierile lui Metochites și Nikefor Gregoras, trimis, în mai multe rînduri, cu solii însemnate la curtea sîrbească.
- l. Conform cu planurile împărătesei Irina care voia să-și căpătuiască copiii.
- m. Aici este vorba de Mihail VIII Paleologul care și-a dat o fiică, Eufrosina, după Nogai și o alta după nepotul marelui han mongol.
- n. Cunoscut mai bine sub numele de Ivailo. În Bulgaria, năvălirile tătarilor treziseră în popor un sentiment de patriotism eroic și de dragoste de libertate. Poporul se ridicase în același timp contra tătarilor și contra stăpînirii. Ivailo era un erou popular de la care poporul aștepta dreptate. Țarul cade în lupta contra lui și masele îl proclamă pe el țar (1278—1279). Contra unui șef popular, Bizanțul ridică pe un descendent al lui Ioan Asan: Ivan, fiul lui Mitso (în textul nostru Smyltzes), care adoptă numele de Ioan Asan III și primește de soție pe

Irina, fiica lui Mihail VIII. Țarina Maria se dovedise o dușmană a împăratului, care nu-și ținuse făgăduiala privind orașele Mesembria și Anchialos. Se mai adaugă agitația antiunionistă întreținută de ea în Peninsula Balcanică la îndemnul mamei ei Evloghia, adversară fanatică a Unirii, refugiată la curtea bulgară. Se pusese în legătură, fără deosebire, cu emirii turci din Asia Mică, cu Carol de Anjou, cu patriarhul Ierusalimului, cu despotul Epirului și sebastocratorul Tesaliei, deveniți patroni ai ortodoxiei amenințate. De aceea, neașteptând nimic bun de la bizantinii, țarina s-a aliat cu Ivailo, luându-l chiar de bărbat. După vreun an (1278—1279), Ioan Asan III pătrunde prin trădare în Tîrnovo, împreună cu bizantinii. Țarina cu fiul ei sînt duși la Adrianopol, iar Ivailo fuge la mongoli, de unde vine din nou contra lui Ioan Asan III la Tîrnovo. Acesta fuge la Constantinopol, dar boierii preferă lui Ivailo pe unul dintre ei, G. Terter, și Ivailo aleargă din nou la Nogai, la care vine și Ioan Asan III, ca la arbitru suprem al Bulgariei. Ivailo este însă ucis de tătari la un ospăț și rivalul său fuge pentru a nu păți la fel, după ce a fost prevenit de cumnata sa, bizantina Eufrosina, soția lui Nogai.

o. George I Terter, țar (1280—1292), era un boier influent, de origine semicumană. La început e alături de Ioan Asan III, care îl desparte și îl însoară cu sora lui. Ca țar se aliază cu Angevinii contra bizantinilor, care folosesc contra lui pe tătari. Face pace cu Andronic în 1284 și se apropie de Serbia, dar în 1285 năvălește cu mari forțe Nogai căruia trebuie să i se închine și să-și dea fiica sa lui Čaka, fiul acestuia. Țara se fărâmițează. La o nouă invazie tătară (1292), el fuge la Andronic, care îl ține închis.

p. Teodor Sfentislav sau Svetislav, țar (1295—1322), nu are nici o legătură cu Iacob Sfentislav cel asasinat în 1277. El este fiul lui G. Terter din prima lui căsătorie. La venirea lui Nogai, în 1292, tătarii au pus în scaun pe Smilets (1292—1295), un boier care, împreună cu frații săi Radoslav și Voislav se făcuse stăpîn pe regiunea Sredna Gora. Era înșurat cu o nepoată a lui Andronic II, fiică a sebastocratorului Constantin. Se recunoaște vasal al hanului. Mai tîrziu Čaka vine cu restul tătarilor asupra Bulgariei și, ajutat de cumnatul său, Sfentislav, se proclamă țar, dar e ucis de acesta, care îi ia locul.

r. Este vorba mai întîi de o acțiune perseverentă a lui Andronic II care ajută o serie de pretendenți ca Mihail, fiul lui Constantin Tich, apoi Radoslav, fratele lui Smilets (care nu trebuie confundat cu Smyltzes-Mitso, amintit mai sus la începutul acestui capitol, vezi și nota b). Acesta este învins de unchiul lui Sfentislav, Eltimir. Apoi, folosind criza Imperiului datorată anarhiei catalane din 1305, bulgarii atacă ei pe bizantini. Prin pacea din 1308 ei restituie teritoriile ocupate și Sfentislav este logodit cu nepoata lui Andronic, Teodora, fiica lui Mihail IX. Căsătoria are loc tocmai în 1320. În războiul dintre cei doi Andronici el a fost de parte a lui Andronic II.

s. Adică Manfred, regele Siciliei pînă în 1266, și Guillaume de Villehardouin, principe de Ahaia.

ș. Nikefor fusese logodit cu Maria Lascaris încă din vremea lui Vatatzes. Căsătoria s-a făcut sub Teodor II, în 1256. Rămas văduv, a primit de soție pe Ana, o nepoată a lui Mihail Paleologul, și fiică a Evloghie, deci soră cu țarina Maria.

t. Nu trebuie confundat cu Ioan, bastardul lui Mihail II de Epir, care apare peste tot ca stăpînitor al Tesaliei și poartă titlul nu de despot, ci de sebastocrator, primit la încheierea alianței de familie cu împăratul. O fiică a sa se mărită cu nepotul de soră a lui Mihail VIII, Andronic Tarchaniotes. Dar în loc ca acela să-l tragă pe el în tabăra împăratului, Andronic intră el însuși alături de socrul său în coaliția contra lui. Capturarea și orbirea lui Ioan se referă probabil la alt moment și la alt membru al familiei de Epir, în legătură poate cu ducerea în captivitate a lui Teodor „împăratul” de la Tesalonica, cel care fusese orbit, precum se știe, de Ioan Asan în timpul cît i-a fost prizonier (1230—1240). Vezi mai sus și p. 495, nota a.

ț. Mihail (Demetrios) înșurat cu Ana, fiica lui Mihail VIII, apoi cu fiica lui G. Terter din Bulgaria.

u. Nikefor despotul (1271—1296) a avut de la prima sa soție, Maria Lascaris, o fiică măritată cu Ioan (Giovanni) Orsini din Cefalonia, iar de la Ana, o fiică Tamar și un fiu Toma. Căsătoria Tamarei cu Filip de Tarent s-a încheiat în 1295, înainte de moartea lui Nikefor. Tutela Anei privea doar moștenirea lui Toma. Raporturile ei cu ginerele latin par să indice o situație ca aceea din 1259, cînd Manfred a venit să cucerească Epirul și a primit localitățile ocupate drept zestre a Elenei de Epir.

v. Era fiul al doilea al Angevinului Carol II de Neapole, care îi transmisese toate drepturile sale asupra „Romaniei”. Prin căsătoria sa cu Tamar el își întărise puterea în Epir. Cu ajutorul albanezilor catolici el ocupă Durazzo. În calea coteropirilor sale se ridică soacra

sa Ana (1306). În 1313 el se desparte de Tamar pentru a se însura cu moștenitoarea împăratului latin de Constantinopol, Catherina de Valois.

w. Ea considera Tesalonicul ca aparținându-i, în virtutea moștenirii lui Bonifaciu de Montferrat trecută asupra tatălui ei.

x. Guillaume de Villehardouin, stăpînul Moreei, prizonier după lupta de la Pelagonia (1259).

y. Senioriul Tebei era și duce de Atena. Titular în 1225—1263 era Guy de la Roche. El ținea ca feude în Moreea Argosul și Nauplia. Fiul său Ioan (1263—1280) a cîștigat la Neopatrass o mare victorie în apărarea lui Ioan de Tesalia (1272), atacat de bizantini.

z. Mihail VIII a cedat ca feudă genovezului Manuele Zaccaria orașul Foceea din Ionia, cu minele de alaun. Apoi a urmat fratele acestuia, Benedetto (1288—1307). În 1314 Foceea a trecut asupra verilor lor, Cattanei. Benedetto Zaccaria a ocupat și insula Chios (1304), de unde urmașul său a fost scos de Andronic II în 1329. Luptele pentru Foceea au mai continuat în 1336, 1340, 1346.

III

APĂRAREA CONTRA TURCILOR

158 Noii stăpînitari de la Constantinopol erau asiatici adevărați și ei au păstrat multă vreme acest caracter. Și demnitățile și obiceiurile poartă deopotrivă pecetea orientală. // Pe lîngă „logothetul turmelor” și pe lîngă *mystikos* se adaugă un *tatas* în felul turcesc, un μεσάζων, care este o replică a marelui vizir¹. Împăratul exercitînd milostenia în felul califilor, ține consilii de stat care seamănă cu dezbaterile patriarhale ale „Sublimelor Porți” ale deșertului. O serie de obiceiuri seamănă întocmai cu acelea ale turcilor din secolele XIV și XV, fără a se putea cunoaște de unde se trag mai întii.

Constantinopolul nu îi putea face pe acești nobili din noul Imperiu să-și uite țara de baștină, în care morții lor erau depuși cu pietate în mormintele lor de familie². Ei nu puteau să lase în părăsire această Asie, căreia îi datorau totul.

În cursul unui interval de vreo zece ani, castelele de frontieră au fost bine echipate³. Țăranii, satele militare dinspre turci și-au primit vechile lor subsidii și s-au bucurat ca odinioară de o scutire completă de dări. Oprîți de spaima pricinuită de invazia neașteptată a marilor mulțimi de tătari ai lui Hulagu⁴, turcii din Asia Mică mai zăboveau încă în munți, unde își retrăseseră turmele și avutul, cu ochii în patru, gata să-și apere pînă la capăt neatîrnarea. Dar după ce s-a încetinit iureșul mongol, au reapărut bandele jefuitoare, revărsîndu-se pe văile bogate locuite de greci.

¹ Pachymere, I, 318—319, 352. Semiluna se adaugă atributelor împăratului; *ibid.*, 319. Se vorbește neîntrerupt de „oulamos”-ul hanului; *ibid.*, II, 328. Este posibil ca mult discutata acvilă bicefală — și care amintește animalele monstruoase pe care Asiria le oferă simbolurilor sale — să se tragă de aici. Vezi, între alții, Kirsch în „Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne”, III (1913), 112—126; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 433 ș.u.; VII, 338 ș.u.; VIII, 235; IX, 474—475; XII, 375—378; Ἑπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, III, 210 ș.u.

² Pachymere, II, 193.

³ Inspecții imperiale, *ibid.*, I, 98—99. Li se trimite provizii în saci sigilați cu plumb, *ibid.*, 134.

159 Jefuitorii nu au găsit în față decât o apărare lăsaătoare. Marile nevoi ale // noului Imperiu avuseseră în adevăr drept urmare desființarea privilegiilor utile și mutarea în Europa a celor mai bune trupe asiatice. Unii supuși ai împăratului au trecut chiar de partea necredincioșilor și s-au făcut tîlhari în slujba lor.

Totodată sultanul Izzed-din ^{4b}, refugiat la Curtea imperială, pactiza în taină cu țarul de la Tîrnovo^c și provoca o invazie bulgară, care a ajuns pînă la Enos ⁵. Deși se prefăcuse că îmbrățișează creștinismul, el a redevenit turc ca strămoșii săi cînd a atins din nou pămîntul Asiei ⁶.

În cîțiva ani turcii au ajuns să împingă hotarul Imperiului pînă dincolo de rîul Sangaris. După părăsirea de către țărani a văii Meandrului, călugării înșiși au părăsit regiunea ⁷. Niște „briganzi” stăpîneau țărmul din fața Rodosului ⁸. Chiar de la Heracleea Pontică pînă la Constantinopol drumul era închis ⁹. Patriarhul ecumenic va fi prins lîngă Foceea ¹⁰. Doar porturile mai rezistau ¹¹, pînă în clipa cînd au fost ocupate Tripolis și Efesul ¹².

160 În afară de expediția despotului Ioan^d, care a redobîndit regiunea Meandrului ¹³, sau cea a moștenitorului tronului^e, care voia să facă din Tralles cel ruinat un Andronicopolis sau Paleologopolis ¹⁴, // nu era nici o posibilitate de a-i combate, căci ei nu formau o armată. Ar fi trebuit să fie nimiciți, așa cum se făcuse odinioară cu pecenegii de la Dunăre. Tocmeala cu ei era fără rost, căci ei nu recunoșteau alt șef decât pe acela care îi mîna la jaf. Dimpotrivă, supușii apăsăți de fisc, treceau la turci, ca în themele Buccelaron, Myriandinion și Paflagonia ¹⁵.

Căzuți într-o adîncă barbarie, emirii de Aidin, Menteche, Caraman, primii begi ai neamului lui Othman, nu semănau de loc cu străluciții sultani de altă dată, mîndri de ascendența lor, de bogățiile lor și de o oarecare civilizație care îi apropia de „romani” ¹⁶, admirînd, ba chiar simțind dragoste, pentru viața lor fastuoasă atît de pătrunsă de tradițiile trecutului.

În cursul marii invazii mongole, care i-a împins pe turcii războinici în munți și a silit pe șefii lor să ceară pentru fiecare acțiune mai importantă a lor, permisiunea Marelui han, „regele regilor”, s-au mai văzut în

⁴ El apărea cu încălțăminte roșie, între „somatophylahi”; *ibid.*, 32. Cf. *ibid.*, 258—259, 265, 267. În Epir era folosit și cîte un turc; *ibid.*, 329.

⁵ *Ibid.*, 231—240.

⁶ Pentru raporturile cu acest sultan, Gregoras, ed. Bonn, I, 21, 43, 56—59, 82—83, 94, 101, 229.

⁷ Pachymere, I, 310—311.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, II, 204.

¹¹ *Ibid.*, I, 413 și 468. O expediție de răspuns a împăratului, *ibid.*, 474—475. O a doua, *ibid.*, 494 ș.u.

¹² *Ibid.*, II, 589 (aceasta prin mongoli).

¹³ *Ibid.*, I, 215 ș.u.

¹⁴ *Ibid.*, 469. Ar fi adus cu el 36 000 (!) de locuitori; *ibid.* Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

¹⁵ Pachymere, I, 221—222.

¹⁶ Împăratul i-a oferit lui Hulagu o soție bizantină, care a plecat însoțită de arhimandritul de la Pantokrator; ea s-a măritat cu Abaka, succesorul acestui han; *ibid.*, I, 174—175; II, 611.

orașele grecești din Asia sau din Europa șefi fugari, sultani chiar, care erau foarte mulțumiți și mai ales femeile lor, de a fi găsit aici un refugiu.

Ei își declarau simpatiiile lor pentru Imperiu și pentru credința creștină: unul din fiii sultanului Izzed-din, a adăugat chiar la numele său musulman de Melek, adică rege, pe cel glorios al întemeietorului Noii Rome, și a pus să i se zică Melek Constantin, așa cum odinioară în Roma veche regele germanic Odoacru se împodobește cu cognomenul de Flavius ¹⁷. Un „Tzasimpaxis“ (Khasim-beg) ¹⁸, un „Kouximpaxis“ (Kutcinbeg) ¹⁹ trădează prin // numele lor stranii o origine turcească și totuși ei au fost niște servitori destul de credincioși ai împăratului bizantin. Instituția „turcopolilor“, acest prototip „roman“ al ienicerilor, nu dispăruse. În cele mai mari crize provocate de turci s-a găsit întotdeauna un șef din neamul lor care să-și ofere serviciile potentatului creștin ajuns la aman. Dar nu mai puțin acum, nu mai există la Constantinopol, ca altă dată, mijlocul de a-i câștiga și folosi pe șefii de bande cei mai de temut. Oamenii aceștia pierduseră parcă gustul de pensuni și de daruri, caracteristice pentru barbarii care avuseseră relații cu Roma Orientului și cu cea a Occidentului. Ei erau dealtminteri — cum oftează cronicarul Pachymere, istoricul confuz al acestei vremi haotice — hotărât lucru mult prea numeroși, încât ar fi fost nevoie de un tezaur ce ar întrece cu mult pe acela al lui Mihail sau Andronic Paleologul ²⁰ pentru a-i sătura. Și mai trebuie adăugat, că la rândul lor soldații dușmani nu mai voiau să se lase convinși și să depună armele la prima somație a unui comandant mituit de frumoasa monedă de aur a împăraților. Ei părăseau de îndată pe șeful care nu mai voia să lupte și se alăturau unui războinic mai îndârjit.

Cum populația de combatanți, care avea la început misiunea să apere frontiera, își părăsise posturile în urma stoarcerilor practicate de dregătorii imperiali ²¹, la care se mai adăugau și dările zdrobitoare, Mihail a încercat să dea depline puteri la doi comandanți cu experiență, însărcinați să redobândească aceste teritorii atât de prețioase pentru imperiu. Filantropenos^ε, creat șef suprem (ἡγεμὼν) (conducător), trebuia să apere odată cu Creta, Asia Mică [numele de Ἀσία ἡ Μικρὴ (Asia Mică) apare acum pentru prima dată], Lydia, Kelbianonul, în vreme ce regiunea „dinspre noile castele“ ¹⁶² avea să fie păzită de Libadarios. Dar primul din ei a fost atras spre o revoltă // pe care ar fi susținut-o turcii și atunci cretanii l-au părăsit și Lydia a trecut sub comanda colegului său, iar el a fost prins și orbit de plebea evreiască ²². Un Ioan Tarchaniotul, care a fost și reorganizatorul flotei, a încercat să reia războiul de recuperare, dar atingându-se de veniturile „soldaților bogați“, aceștia l-au denunțat ca trădător și episcopul de Filadelfia l-a silit să plece ²³. Curînd, cu toată intervenția lui Mihail (IX), fiul împăratului Andronic II,

¹⁷ *Ibid.*, 612.

¹⁸ *Ibid.*, I, 466. El face slujbă în Bulgaria.

¹⁹ *Ibid.*, 344. Menteche, întemeietorul emiratului cu acest nume, se numea și Salpakis („pakis“-beg); *ibid.*, 472.

²⁰ Pentru nașterea sa, vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 400.

²¹ Pentru delăsarea față de ἄκραι (mărimi), Pachymere, I, 210.

²² Pachymere, II, 210—229; Nikefor Gregoras, I, 196.

²³ Pachymere, II, 259—262. Dar succesorii nu au avut cu ce să plătească ostașii, care și-au oprit întreaga activitate; *ibid.*, 262, 389. Cf. Nikefor Gregoras, I, 221 (episcopul Teolept apără orașul).

s-a produs în populația asiatică o adevărată fugă generală în fața bandelor de ucigași în masă ²⁴. Se putea spune cu Pachymere și cu Muntaner, catalanul^h, că aceasta era „mînia lui Dumnezeu contra grecilor” ²⁵. Muntaner va calcula că lungimea teritoriului ocupat de turci corespundea unei călătorii de treizeci de zile ²⁶.

Planul lui Andronic II de a crea o armată permanentă (δινυκεῖς) cu 1 000 de soldați în Bitynia, 2 000 în Tracia și în Macedonia, susținută de o flotă de douăzeci de vase, nu a reușit ²⁷.

Acest sistem nedînd rezultate, a trebuit neapărat să se recurgă la străini pentru a se asigura și mai departe acestei „Rhomais” păstrarea celor cîteva orașe întărite și a castelelor pe care le mai ținea încă ²⁸.

Nu se putea nici măcar întrevedea o alianță cu bulgarii. Acești vecini din nord se supuseseră mai întîi ginereului tătar al lui Terter, Čaka, apoi — cum s-a mai spus — sub cumnatul ucigaș al acestuia [noul țar // Sfentislav], au invadat din nou Tracia și la un moment dat au putut să reia porturile în litigiu, Anchialos și Mesembria ²⁹.

Dar mai erau încă dincolo de acești bulgari, mult scăzuți față de însușirile lor de odinioară, dar rămași totuși plini de neastîmpăr, tătarii de la Dunăre, luptătorii lui Nogai. Bizantinii nu au șovăit să-i lingusească și să-i încarce cu daruri, și să propună chiar o căsătorie acestor șefi hîzi, înfășurați în piei de animale, pe care poporul îi numea „cynocephali”. Tătarii nu au vrut totuși să se urnească pentru așa puțin lucru. Dar au oferit serviciile supușilor lor creștini, acești români sau valahiⁱ, pe care cronică bizantină din această vreme, care are o predilecție pentru arhaisme, îi numește alani (dacă nu este cumva vorba mai degrabă de un amestec între vechii și noii locuitori de la Dunăre) ³⁰. Cîteva mii de țărani au venit însoțiți de familiile lor duse în căruțe mari trase de boi ³¹. Au luptat eroic pe jos, în cete mici, pe pămîntul Asiei și au salvat de mai multe ori detașamentele grecești. În cele din urmă, rău plătiți, amenințați de a pierde caii care le fuseseră încredințați, ei s-au revoltat și după multe aventuri, au pierit în marile comoții care au marcat începutul domniei împăratului Andronic ³². //

²⁴ Καὶ ὁ λαὸς ὁ μὲν κατεσφάττετο, ὁ δ' ἀπανίστατο φθάνων, καὶ οἱ μὲν πρὸς νήσους τὰς ἐγγυζούσας, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν διαπεραιούμενοι διεσώζοντο (Și poporul era măcelărit, iar cel care se grăbea părăsea țara, și unii se salvau în insulele apropiate, iar alții traversînd marea înspre apus); p. 314.

²⁵ „Los Grecs han la ire de Deus sobre ells”; 52.

²⁶ *Ibid.*, 36.

²⁷ Nikefor Gregoras, I, 318.

²⁸ A. Vächter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XV Jahrhundert*, Leipzig, 1903.

²⁹ Nikefor Gregoras, 262 ș.u.

³⁰ Toktai tătarul cere să-i fie restituiți alanii săi; Pachymere, II. Muntaner îi înfățișează ca trăind „în felul tătarilor”, ca nomazi („van tots temps”), fără a zăbovi sub un acoperiș (116). Era „cea mai bună cavalerie a Răsăritului” (116). Cantacuzen înfățișează șefii alani cu nume turaniene: Itil, Timur; I, 173.

³¹ Pachymere, II, 575.

³² *Ibid.*, 315—317, 334, 419, 422, 423 (șeful lor Γεωργιούς), 424, 451, 452, 553, 563—564, 590—601 (relații cu Sfentislav), 603—604 (luptă contra almogavarilor și turcilor); Nikefor Gregoras, I, 204 ș.u., 226; Muntaner, 84 („Grigori, cap dels Alans”), 47 (moartea sa). Plecarea împăratului și o nouă panică a locuitorilor; Pachymere, II, 317—322. Acum au luat

Alanii nefiind îndestulători, au fost transportați în Asia cretani și aventurieri de orice nație. Căci primejdia fusese simțitor crescută de apariția unei flote „turcești“, alcătuită fără îndoială din dezertorii de pe coastă și din pirați. Ea a atacat Tenedosul, care a fost ocupat de corsari, apoi insulele Chios, Samos, Karpathos, Rodos, și pînă și Cicladele³³. Dintr-o inspirație nenorocită, s-a cerut concursul și al acelor catalani și almogavari, bande compuse din rivali ai acestor pirați încercați, care de vreo zece ani, conduși de șefi asemenea cu foștii vikingi normanzi — minus poate lealitatea cavale-rească — roiau neîncetat din Sicilia, pe care „Vecerniile“ din 1282 o smul-seseră dinastiei franceze.

Împăratul ar fi vrut doar să facă rost de un șef îndrăzneț, cunoscător al meșteșugului războiului și puțin și al celui de corsar, pentru a combate pe turci cu propriile lor arme. Dar a căpătat o armată întreagă de cîteva mii de mercenari înrăiți, hotărîți a nu se mai întoarce niciodată în Occident, atîta vreme cît s-ar mai afla în aceste regiuni orientale, o leafă de primit sau un loc de jefuit. Muntaner a formulat principiul lor unic: „Ca orice
165 om, ei nu pot trăi fără a mîncă“³⁴. Rînd pe rînd^k, au apărut — // ca și cum ar fi reînviat normanzii ducilor de odinioară — Ferran Jayme, Berenguer d'Entença și mai ales Roger de Flor^l, fost „frate“ (= templier) la Acra, apoi corsar în Sicilia cu cele șapte vase ale sale. El avea să se însoare cu o prințesă bizantină³⁵, Maria^m, fiica lui Asan³⁶, să poarte titluri mari de duce, megaduce, Cezar³⁷ și să piară asasinat (1307) de șeful alanilor și de Melek, șeful turcopolilor la Adrianopol, unde fusese atras, și unde a fost ucis în camera însăși a împărătesei³⁸, după ce a fost cîteva ani flagelul Asiei Mici și al Traciei. Alături de ei apar un Rocafortⁿ, un Guy, soldați crunți fără onoare și fără scupule, tot atît de aroganți pe cît de jefuitori. A fost o adevărată invazie, auxiliarii venind „cu nevestele, cu prietenele și

conducerea turcii lui Othman, așezați în Bitynia, *ibid.*, 327. Ei jefuiseră în părțile Nicomediei, a Niceei, a Brussei; *ibid.*, 332, 336—337. Ei ajung pînă la Meandru; *ibid.*, 333. Ocuparea Brussei, *ibid.*, 415. Tributul Brussei, 597. Cf. N. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I, 415. Meterezul de la Niceea (Trikokkia), *ibid.*, 637—638, 642.

³³ *Ibid.*, II, 337, 344. Se smulg contribuții extraordinare de la locuitorii care par că ar fi trădat; *ibid.*, 435. Împăratul îl iartă pe piratul Andrei, care se întorsese contra turcilor; 496. Catalanii luptă contra begilor pentru posesiunea Chiosului; 508. Amiralul catalan al Imperiului era de o credință îndoielnică; 529—531. Este tocmît alt pirat drept amiral; 573—574.

³⁴ „Ells son tals com tothom és que sens mengar no poden vivre“, p. 34. Cf. și Ezio Levi, *I Catalani in Italia al tramonto del medio evo*, în „Mélanges“ Alcover, Palma de Majorca, 1929.

³⁵ El pusese de la început condițiile acestea: titlul de megaduce, timp de patru luni, patru uncii lunar pentru infanterie și fiica lui Asan, împăratul din „Latzaura“ (= la Zagora, numele dat Bulgariei); Muntaner, 38. Socotelile se făceau cu toată atenția, în „moneda Barcelonei“; 57, 62, 67, 72, 77. Roger, fiind Cezar, trebuia să-și facă singur rost de soldă; 77. Muntaner adaugă că el însuși a scris această „capitulație“: „E perço sé aquestes coses com jo mateix fui a dictar e ordonar los dits capitols“; 37. Cifra auxiliarilor era hotărîtă la 40 000 (*ibid.*). Toate insulele și porturile trebuiau să fie sub ordinea lui Roger. Prințesa nu avea decît 16 ani. Cronicarul admiră strălucirea nunții, 44. Alte căsătorii mixte cu sila, *ibid.*, 46. Amiralul catalan, 47—48. Raporturile sale cu Chiosul, 54.

³⁶ Pachymere, II, 393—395. El împrumutase 30 000 de ducați din Genova; *ibid.*, 396.

³⁷ Situația, socotită de Muntaner egală cu cea a „împăratului“, cu simpla deosebire că el poartă o pălărie albastră și haine albe; 75.

³⁸ Pachymere, II, 525—526.

cu copiii lor”³⁹. Ei nu au păstrat, bineînțeles, nimic din vechiul caracter al cruciaților, nimic din oroarea pentru necredincioși sau din adorația mistică pentru cruce. Chiar dacă acel „Oursel” (Roussel) din vremea Comnenilor se înțelegea cu șefii turci, pe care îi combătea de cele mai multe ori, el păstra totuși sentimente de dispreț și de neîncredere pentru sarazinul necredincios, în vreme ce catalanii și almogavarii nu făceau nici o deosebire între // grec și turcul barbar și se foloseau de ei rînd pe rînd. Astfel, de pildă, ei au eliberat de turci Filadelfia, părăsind-o după aceea. Chemați în ajutor de un oraș amenințat, ei se instalau în el, îl jefuiau și plecau apoi cu cea mai mare indiferență, lăsînd oamenilor sultanului, care nu întîrziiau să alerge într-acolo, ceea ce nu putuseră să ridice ei înșiși. Nu e de mirare că bizantinii doreau să-i vadă pe acești auxiliari primejdioși „cu toții morți sau ieșiți afară din Imperiu”⁴⁰. Cizicul a păstrat multă vreme amintirea „aliaților” din Sicilia⁴¹. El nu s-a mai putut ridica din ruine. În 1305 catalanii merseseră atît de departe încît propuseseră regelui, don Jayme II, cucerirea Constantinopolului⁴². După ce și-au îndeplinit în felul acesta misiunea lor în Asia (1303—1304)⁴³, pierdută în întregime, după cum se plînge Pachymere, în al douăzecișitreilea an de la domnia lui Mihail⁴⁴, ei s-au aruncat, pentru „marea lor răzbunare” a uciderii lui Roger (1307), asupra nenorocitei Tracii, care a trebuit atunci să ofteze după vremurile Imperiului latin. S-a putut vedea atunci cum locuitorii din Heraclea [tracă] își incendiază orașul și se refugiază la Selymbria⁴⁵. În fond [acești mercenari] continuau să nu voiască altceva decît să trăiască de la o zi pe alta, agonisindu-și cu spada, sub steagul sicilian și în strigătul de „Aragon, Aragon”, „Sfîntul Gheorghe, Sfîntul Gheorghe”, mîncarea și băutura; șefii mai rîvneau și la pensiuni bogate și // pretindeau plata, ajunsă imposibilă, a datoriilor contractate față de ei și care se acumulaseră⁴⁶. Berenguer [d’Entença] cerînd și obținînd ca ostatec pe principele imperial Ioan⁴⁷, a ajuns megaduce și, stabilit în palatul Kosmidion, el apărea înveșmîntat în „scaramangion”, ținînd în mînă varga de aur și de argint a înaltei sale demnități. Din concurența sa cu Roger a rezultat numirea (în 1304) a acestui αὐτοκράτωρ στρατηγὸς ca Cezar⁴⁷. Timp de mai mulți ani Gallipoli, arsenalul naval al Imperiului, a fost catalan⁴⁸.

³⁹ Muntaner, 42: „E la major part menaven llurs mullers e llurs amigues e llurs infants”. Acesta era și obiceiul turcilor, *ibid.*, 49—50.

⁴⁰ „Volgia que els Francs fossen tots morts o fossen fors de l’emperi”; 73.

⁴¹ Pachymere, II, 398—399.

⁴² Finke, *Acta aragonensia*, nr. 431.

⁴³ Vezi indeosebi Pachymere, II, 405—406, 419, 421, 435, 438—442, 451 (la Mitylene), 481—482, 484—488, 492, 496—498, 574 ș.u., 578, 580, 583 (Ferran Jayme), 606—607 (căsătoria lui Romfort(!) cu văduva lui Tzakas), 634 (Berenguer cere de soție o prințesă bizantină); Nikefor Gregoras, I⁹ 218 ș.u., 232 (Ferran Ximenes făcut megaduce).

⁴⁴ Pachymere, II, 561—562.

⁴⁵ Uneori, ca în Magnesia din Hermus, se stabileau niște rebeli în acele locuri; 428, 439. O rudă a lui Roger; 428. Un alt catalan la Asos; 437. Se formează astfel grupuri independente, ca în vechile „Romanii”.

⁴⁶ *Ibid.*, 586.

⁴⁷ *Ibid.*, 498—508. Cf. și 510 ș.u., 522. Și călugărul Teodul, în Migne, *P. Gr.*, CXLV, c. 535 ș.u.

⁴⁸ Τὸ βλαχικὸν καὶ ὅσον ἄλλο ἐκ θεληματαρίων συγκροτούμενον ἦν (S-au înarmat vlahii și alții cîți au mai dorit); *ibid.*, 549.

De partea cealaltă bulgarii luau tot ce voiau. Contra răilor musafiri s-a recurs la vlahi ⁴⁹. Turcii nu puteau să lipsească de la ospăț ⁵⁰ și catalanii nu au pregetat să-i poftască, ducându-i cu ei, pînă la Zidul Hexamilion care apăra Moreea ⁵¹. Ei posedau o flotă, care traversase Arhipelagul pîrjolind insulele. Ei s-au stabilit la Chios; chiar și Heraclea din preajma Constantinopolului le aparținea, după ce locuitorii — cum s-a mai spus — își incendiaseră casele ⁵² și se refugiaseră la Selymbria. Ei puteau fi văzuți dînd tîrcoale împrejurimilor orașului imperial, care s-a temut la un moment dat de un nou asediu din partea tuturor dușmanilor săi coaliizați.

168 Pentru a acoperi cheltuielile unui asemenea război și al unui ajutor care se plătea de altminteri așa de bine prin sine însuși, a fost nevoie să se recurgă la măsuri de extremă strîmtoare financiară, necunoscute la Niceea, și care corespund cu cele ale Anghelilor înainte de catastrofa // din 1204. Au fost sacrificate toate „provisiunile” ⁵³, și chiar cu permisiunea patriarhului, cele ale mănăstirilor și ale bisericilor de sub ocrotirea imperială ⁵⁴. Impozitele au fost enorm sporite și pe deasupra moneda a suferit alterări succesive care au discreditat-o. Sub Ioan Ducas (Vatatzes) „besantul” era 50% de aur, apoi sub Mihail nu a mai conținut decît nouă părți din 24 (9/24) de metal prețios ⁵⁵ [față de 12/24 din trecut].

NOTE

a. Nepot de fiu a lui Gengis Han, era Mare han al mongolilor din Asia Anterioară, stăpîn pe Turcia, Siria și Palestina, și protector al regatelor Armeniei și Iberiei. Hulagu era în luptă cu sultanul Egiptului, care recuperase o parte din Palestina.

b. Sultanul de Iconium Asedin sau Izzed-din, care avea legături secrete cu Mamelucii din Egipt, a fugit de teama lui Hulagu la Constantinopol. Dar Mihail VIII se legase în taină față de acesta să-l rețină prizonier. Aflînd de aceasta Izzed-din fugi la tătarii Hoardei de Aur de pe Volga, dușmani ai lui Hulagu, pe care îi aruncă, împreună cu bulgarii, asupra bizantinilor (1264—1265).

c. Constantin Tich, soțul Irinei Lascaris, sora lui Ioan IV, împăratul legitim orbit de Mihail, și dușmană neîmpăcată a acestuia.

d. Fratele lui Mihail VIII. A oprit devastările cetelor lui Hulagu și a încheiat cu ele un tratat (1264—1265).

e. Andronic, viitorul Andronic II. Este vorba aici de altă fază, cînd turcii osmanlii pun capăt dominației mongole în Asia Mică și ocupă teritoriul bizantinilor.

f. Cînd a trecut Izzed-din spre Hoarda de Aur era însoțit de cei trei fii ai săi. Melek Constantin avea să fie ucis de catalani.

g. În 1296.

h. Participat la expediția catalanilor din 1305 și cronicar al ei.

⁴⁹ Pachymere, II, 527, 542, 543—544.

⁵⁰ Li se cedează unele locuri; catalanii se unesc cu ei pentru a jefui împreună; 580, 585.

⁵¹ *Ibid.*, 586—587. Și unii turcopoli; 590.

⁵² Orașul a fost ocupat de catalani; Muntaner, 89—90.

⁵³ Venețienii foloseau acest termen în loc de *provisionatus*; este echivalent cu „pronzar”.

⁵⁴ În afară de *μονοκελλικόν*; *ibid.*, 390.

⁵⁵ Operația se numește, potrivit cu Pachymere, *κισθηλεύειν* (II, 43); termenul pare turcesc. Cf. și 209. Deosebirea între impozitul civil și cel militar; *ibid.*, 618.

i. Identificarea propusă de autor e sub formă dubitativă, dînd în subsol (n. 30) și elemente de natură a o pune la îndoială. În volumul *l'Europe Orientale de 1081 à 1453* din colecția „Histoire du Moyen Âge”, t. IX, 1, ea este adoptată de R. Guiland, coautor al volumului care îl are în frunte pe Ch. Diehl.

j. Războiul dintre Angevinii din Neapole și cuceritorii aragonezi ai Siciliei a continuat pînă la pacea de la Caltabellota din 1302, încheiată de regele Siciliei, Frederic de Aragon, și Carol II de Anjou, care a lăsat fără ocupație pe mercenarii catalani, deveniți deci disponibili.

k. Catalanii au apărut în mai multe serii: mai întîi în septembrie 1303 Roger de Flor a venit la Constantinopol cu o flotă de 36 de corăbii și o trupă de 6 000 de ostași, dintre care 4 000 de „almogavari” (cavalerie ușoară), apoi la Efes au mai sosit 500 de almogavari conduși de Berenguer de Rocafort, și la sfîrșitul anului 1304 a apărut Berenguer d'Entença cu 1 000 de pedestrași și 300 de călăreți, aducînd instrucțiuni secrete din partea lui Frederic al Siciliei și a lui don Jayme de Aragon de a ocupa Constantinopolul. Treptat li s-au alăturat aventurieri de toate neamurile, chiar și turci din Anatolia și turcopolii bizantini.

l. Roger de Flor era un german, fost șoimar al împăratului Frederic II, fost templier la Acra (cucerită de sultanul Egiptului în 1291), corsar etc. Numele de Flor este traducerea celui german de *Blume*. Condițiile sale nu erau modeste: rangul de megaduce, căsătoria cu nepoata împăratului și plata anticipată a soldei pe patru luni. La venirea lui d'Entença, Roger de Flor îi cedează locul întîi și se trage deoparte. D'Entença e numit megaduce, dar curînd insultă pe împărat, își aruncă boneta de megaduce în mare și se arată gata să atace Capitala. Andronic II încheie un nou contract cu Roger care, rechemat din Asia Mică, se oprește pe cetele sale la Gallipoli, pe care se apucase să-l fortifice. Roger de Flor, numit Cezar, este desemnat de împărat să meargă în Tracia cu un număr bine determinat de luptători, să se alăture oastei lui Mihail IX, fiul lui Andronic, asociat la domnie, care însă nu îl vrea. La 7 aprilie 1307 el este ucis la un ospăț de către alanii lui Mihail. Urmează o grozavă anarhie a catalanilor cu măcelărirea populației pașnice și acte de teroare. Berenguer d'Entença, cu flota sa atacînd insulele, este capturat de genezezi și trimis la Genova de unde se întoarce ulterior, fiind răscumpărat de regele de Aragon. Catalanii se scindează în mai multe grupuri. Rocafort ocupă Rodosto. Muntaner guvernează la Gallipoli, ca și nobilul Fernand Ximenes de Arenos. În sfîrșit se reîntoarce d'Entença, iar în vara anului 1308 vine în calitate de nou comandant un nepot al regelui de Aragon, infantele de Majorca Ferrand (vezi în text Ferran Jayme), căruia Rocafort îi refuză jurămîntul de credință. Se produce o ruptură. De o parte nobilii și cavalerii cu d'Entença, Ximenes, Muntaner credincioși casei de Aragon, de cealaltă Rocafort, cu aventurierii săi, urmîrind să se facă rege al Tesalonicului, așa cum Roger de Flor se gîndise să cucerească pe seama sa Asia Mică. Cele două cete dușmane se încaeră și d'Entença este ucis. Ximenes fuge la Constantinopol. În cele din urmă se va ajunge la o înțelegere cu împăratul, care îi asmute contra latinilor din Elada și Ahaia. Infantele se îndreaptă cu vasele catalane spre Negroponte (Eubea), unde însă e luat prizonier de vasele venețiene care se aflau acolo împreună cu agentul lui Carol de Valois, Thibaut de Chepoy, care îl trimite pe infante în lanțuri ducelui de Atena, Guy de la Roche, care îl ține închis, ca represalii pentru jefuirea fortului tesalian Amyros, iar pe ceilalți catalani, împreună cu Muntaner, îi predă lui Rocafort, cu care se învoiește ca să-l ia în slujba lui Carol de Valois. Același infante reapare în 1315 în calitate de pretendent al Moreei, în concurență cu Matilda (Mahaut), fiica Isabellei de Villehardouin, ca soț al Isabellei de Sabran, nepoată de fiică și ea a lui Guillaume de Villehardouin. Fiul infantelui și al Isabellei va fi regele Jayme II de Majorca. Infantele ocupă Moreea în 1315, dar e înfrînt și ucis în anul următor.

m. Era fiica lui Ioan Asan III și a Irinii, sora lui Andronic II, și era în vîrstă de 16 ani. Roger de Flor o ceruse anume pe ea, poate pentru că s-ar fi gîndit să-și încerce norocul în Bulgaria. Dealtmînter și Rocafort se însoară cu văduva lui Čaka, adică cu sora lui Teodor Sfentislav, țarul bulgar.

n. Despre sfîrșitul lui Rocafort, după nereușita încercărilor sale de a cuprinde Tesalonicul și după pactul său cu Thibaut de Chepoy, există versiuni contradictorii care se oglindesc și în lucrările istoricilor moderni. După unii, el ar fi fost răpit de aragonezi pentru a răzbuna uciderea lui d'Entença. După alții ar fi fost predat de propriii săi aventurieri, sătui de tirania sa, lui Thibaut de Chepoy, cu care stricase prietenia, și trimis de acesta regelui Robert de Anjou, la Neapole, care l-a ținut prizonier pînă la moarte.

o. Fraza care urmează e ca o paranteză după care este reluat firul cronologic.

p. Corespunde la un moment anterior, Berenguer d'Entença a fost numit megaduce în decembrie 1304.

IV

PĂTRUNDEREA LATINĂ

Soarta Paleologilor restabiliți la Constantinopol ar fi fost încă și mai tristă dacă slăbul lor stat, sfîșiat, sărăcit prin întreruperea completă a căilor de comerț cu Asia, lipsit de soldați și abătut de la grija apărării prin nesfîrșitele certuri teologice, care umileau în fața sfințeniei monahale a unui patriarh demnitatea sacră a împăratului, dacă acest Imperiu ajuns aproape ridicol, nu ar fi găsit un sprijin în genovezi.

Am văzut că după primul avînt al mongolilor, împăratul Mihail a recurs la mijlocul suprem de captură a inamicilor: oferta unei prințese bizantine. Victima a fost fiica sa neligitimă Maria^a, pe care un principe creștin cu greu ar fi luat-o de soție. O altă Marie^b, sora lui Andronic, a ajuns soția δεσποίνα τῶν Μουγουλίων, printre multe altele, a Marelui han mongol¹. Pentru a cîștiga pe tătari, Imperiul muribund și-a desfășurat tot fastul² înaintea // trimișilor hanului. În mai multe rînduri intervenția marelui potențat, pe care contemporanii îl credeau favorabil creștinilor, a stăvilit cotropirea turcească.

Marii emiri, Caramanul, stăpînul Lydiei, Umur și Othman^c care se cantonasera în împrejurimile Niceei și în valea Meandruului, se răzbunau însă la fiecare slăbire a puterii tătare, devastînd cîte un district romaic, pe care luptătorii de sub ascultarea lor le colonizau îndată cu corturile și turmele lor. Așadar, spre mijlocul secolului XIV, mongolii erau foarte decăzuți din vechea lor măreție și ora revanșei puternicului șef al adevăraților turci nepuși la încercare, Timur, nu venise încă. Othman s-a făcut stăpîn pe Niceea, vechea capitală venerabilă a acestor constantinopolitani incapabili să-și apere palatele, bisericile, mormintele. El mai stăpînea încă dinainte Brussa și multe alte locuri, fără a fi luat încă nici o măsură de organizare, rămînînd gata să reintegreze în fața unui dușman mai puternic cetățuia sa muntoasă din Olimp^d.

Unirea religioasă proclamată la Conciliul din Lyon [1274] nu servise întru nimic interesele Bizanțului; nu mai rămăsese de pe urma sa decît doar această ceartă religioasă ce nu mai putea fi stinsă, sau măcar potolită și o nesfîrșită dezbateră între partizanii anatemiizați pe rînd ai diferiților patriarhi căzuți din cauza acestui punct litigios al relațiilor cu Sfîntul Scaun roman. Papalitatea se îndrepta încet spre supremele umiliri care o așteptau sub pontificatul lui Bonifaciu VIIIe: ea nu va mai avea cîtăva vreme mijlocul de a veni, fie ea însăși, fie printr-o acțiune a creștinătății care ar fi fost pusă la cale și condusă de ea, în ajutorul acestor penitenți îndoielnici de la Constantinopol, evident gata a se reîntoarce curînd la vechile lor rătăciri.

Genova obținuse, datorită restabilirii Imperiului în Europa, toate condițiile necesare pentru a-și putea croi în cîțiva ani un vast domeniu

¹ Pachyme.e, 402, 611, 620, 636. Vezi și mai sus.

² *Ibid.*, I, 137. Admirația lui Pachymere pentru rivalii lui Alexandru cel Mare, care crau hanii; II, 456 ș.u. Bizantinii se adresează cu disperare către suveranul mongol; 588—589.

170 colonial. Ea a așteptat mult înainte de a porni la această operă, care îi întrecea poate puterea, căci le depășise pe ale Veneției. // Ea a lăsat unor particulari, cetățeni ai săi, ca acei Zaccarii, Cattanei și alții³, sarcina de a se așeza la Smirna, la Focea, în insula Tenedos, apoi la Chios (rîvnită și de către Sanudo, ducele Arhipelagului, de către templieri și de către papă)⁴. Ea nu a purtat decît un singur război oficial: contra Trapezuntului, susținut de iberii săi⁵. Deși era și ea în război cu Sicilia, nu a intervenit de la început în criza catalană; după un conflict⁶, defavorabil pentru negustori⁶, ea i-a lăsat pe toți Rogerii și „Rocafortii” să jefuiască după cheful lor, mărginindu-se să țeasă intrigi contra lor⁷ și intervenind numai cu șaisprezece vase atunci cînd împăratul a scos un strigăt de deznădejde în fața exceselor catalanilor stabiliți la Gallipoli⁸, dar fără să depășească misiunea aceasta⁸ o dată ce a fost prins Berenguer⁹; dar și-a dat totuși ajutorul la reluarea¹ Tenedosului⁹.

171 Raporturile au redevenit totuși destul de strînse pentru ca un Antonio Spinola să-și fi putut mărita fiica cu Teodor¹, fiul împăratului, stabilit la Montferrat¹⁰. Patru vase au fost tocmită ca să oprească la Abydos trecerea turcilor¹¹, într-un moment cînd almogavarii de la Gallipoli intenționau să pornească la asediul^k Constantinopolului¹². Genova a ajuns să-și încheie propria sa pace cu banda catalană care asedia Rodosto, pe care l-a și ocupat, făcînd acolo măceluri din spirit de vendetă¹³ // și provocînd spaimă în Constantinopolul amenințat și de turci, al căror șef, Halil, purta în bătaie de joc „kaliptra” împăratului¹ pe care îl pusese pe fugă¹⁴. În acest an cîmplit nu a fost cu puțință să se facă semănături¹⁵. În curînd Rodosul a ajuns în posesia Ospitalierilor, care ofereau Imperiului să-i pună la îndemîină 300 de cavaleri contra turcilor¹⁶. Enosul era și el înconjurat de almogavari, iar Manuil, nepotul amintîților Zaccarii, a ocupat insula Thasos, pe care împăratul a vrut să o recucerească cu zece vase cu chirie¹⁷. Manuil își oferise serviciile catalanilor și mulțumită lor a dobîndit alaunul din Focea¹⁸. În cele din urmă li s-a îngăduit^m chiar catalanilor — după

³ Ei pretindeau că ar fi avut un vechi privilegiu din partea împăratului Manuil; Pachymere, II, 558; Cantacuzen, I, 388 ș.u.

⁴ *Ibid.*, 385.

⁵ Pachymere, II, 448—449.

⁶ Muntaner, 45—46 (3 000 de genovezi morți).

⁷ Pachymere, II, 495.

⁸ *Ibid.*, 532—542; Nikefor Gregoras, I, 277.

⁹ Pachymere, II, 556—557. Împăratul le cere să-l ajute să-și constituie o flotă; 590.

¹⁰ Muntaner, 119 (raporturile cu familia de Montferrat).

¹¹ Nikefor Gregoras, I, 266 ș.u. Podesta-ul Perei a dat cinci tireme (*ibid.*).

¹² Pachymere, II, 597—601, 603—604, 606 (călătoria la Trapezunt).

¹³ Muntaner, 104: „E de totes quantes persones hi atrobaren, hcmens e fambres e infants, ne faeren ço que ells havien fet dels missatges. E fo per cert gran crueldat, mas emperò ne faeren”.

¹⁴ Nikefor Gregoras, I, 257—258.

¹⁵ *Ibid.*, 262 (doi ani); Pachymere, II, 623—629. La Vizya s-a produs o rezistență spontană a locuitorilor, 629. Vezi și 633.

¹⁶ Pachymere, II, 635—656. Vezi lucrarea noastră despre Rodos sub Ospitalieri.

¹⁷ Pachymere, II, 638—639.

¹⁸ Muntaner, 153, 156.

insuccesul lor în Tracia, unde se îndreptau spre Athosul plin de tezaure¹⁹ pe care și le-au însușit și spre Tesalonic²⁰ — ca să se constituie într-o Companie, care a luat în stăpânire definitivă — contra ducelui Tebei^a și a succesorului său, Gautier de Brienne — o serie de locuri din Elada pînă la Atena și Teba²¹.

- 172 // A fost cel mai strălucit și mai durabil dintre succesele acestei armate care devenise un stat^o și ale cărei devastări totale, absolute, nu puteau fi oprite decît printr-o asemenea așezare. Convinși ca întotdeauna că ei reprezentau o lealitate absolută^p, almogavarii și catalanii s-au năpustit într-un iureș irezistibil contra cavalerilor „cu pînteni de aur” ai ducelui Jean de la Roche^r. Însurat^s cu văduva seniorului de Salona^s, pe care noii veniți o numeau Sola, Roger de Lloria [sau Lloria], originar din Roussillon, a devenit senior de Atena în numele acestei societăți pe acțiuni, constituite de jefuitori, cuceritori și exploataatori. Ei și-au împărțit frățește, în buni camarazi, castelele și castelanele. Bineînțeles, suveranul lor trebuia să fie regele Siciliei sau fiul său, și de fapt infantele Manfred^t a fost trimis în aceste regiuni care mai văzuseră în fruntea catalanilor pe infantele Ferran^t. Un Berenguer Estañol a funcționat ca regent, luptînd în același timp contra împăratului, a noului despot din Arta succesor al celor din Epir și contra francilor, din Moreea; urmașul său a fost principele Alfons Frederic^u [1317—1330], care s-a însurat cu văduva^v lui Bonifaciu de Verona, acel camarad al lui Roger^w care nu acceptase^x ducatul, astfel că a ajuns apoi acesta stăpînul²².
- 173 Doar turcii^y au fost cuprinși de dorul de a revedea Anatolia: din nou torentul // devastator s-a revărsat asupra Traciei, pentru ca la urmă împăratul să le îngăduie trecerea, urmînd ca să fie pedepsiți de nelegiuirile lor printr-o distrugere aproape totală.

Cu stabilirea catalanilor, ca întemeietori de state la Atena și la Teba²³, se trăgea o linie de demarcație în vechea Grecie între ce era francez și ceea ce venea acum de pe coasta iberică a aceleiași latinități.

¹⁹ „Nós qui consumam tota la Romania, que, salvant la ciutat de Contestinoble e d'Andrinópolis e de Cristópolis e de Salonic, no hi hac vila ne ciutat que nos fos afogada e cremada per nos, ne lloc negun, si doncs castelles de muntanya no eren”; *ibid.*, 29. Turcii li se alăturaseră; 129 ș.u. „E així senyorejávem e cavalcávem l'emperi a nostra guisa”; 130. „Havien deshabitado tota aquella encontrada a deu jornadas de totes parts, que havien tota la gent consumada, si que res no s'hi ullia; pör qué covenia pör força que deasemperrassem aquel país”; 143.

²⁰ Pachymere, II, 642 ș.u.; Nikefor Gregoras, I, 245—246, 249.

²¹ *Ibid.*, 250, 252 ș.u.; Muntaner, 105, 161 ș.u. Vezi Rubió y Lluch, *Los Catalans in Grecia*, Madrid, 1927; *Atenes en temps de los Catalans*, în „Memoriile” Institutului de la Barcelona, 1907; *Els castells catalans de la Grecia continental*, *ibid.*, 1908; *Los Catalans desde la mort de Roger de Lloria fins a la de Frederic de Sicília (1370—1377)*, *ibid.*, 1913—1924; *La Grecia catalana de la mort de Frederic III fins a la invasió navaresa*, 1915—1920. Vezi și studiul său despre Pachymere și Muntaner, în „Mémoires de la section d'histoire et d'archéologie de l'Institut”, 1927. Cf. Schlumberger, *Expédition des Almogavares*, Paris, 1902 și studiul nostru, în „RHSEE”.

²² Muntaner, 178—191, 193, 210. Pentru almogavari (1302—1311) vezi și Pargoire, în „É.O.”, V, 387—390. Pentru catalanii la Atena, Rubió y Lluch, *Δελτίον*, IV. Idem și *La lengua y la cultura catalans en Grecia en el siglo XIV*, în „Omagiul” către Menéndez y Pelayo, Madrid, 1899. Pentru apariția catalanilor la Muntele Athos, vezi, Νέος Ἑλληνομνημῶν, VI, 319 ș.u.

²³ Rubió y Lluch, *Diplomatari d' l'Orient catalá*; William Miller, *The Catalans in Athens*. Vin catalani la Constantinopol, vezi Nicolò d'Oliver, în „Byz.”, IV, 193—195. — Roger de Lloria a fost totuși biruit de fiul lui Asan, Isac. Vezi și Rubió y Lluch, în „Byz.”, II, 193 ș.u.

Trebuie să admitem că vestita cronică din Moreea în limba franceză — asupra căreia va trebui să stăruim un moment din cauza importanței sale ca realizare de sinteză greco-latină — există în acest moment definitiv formată.

Căci nu poate fi îndoială că această cronică, păstrată pe grecește în două versiuni și cinci manuscrise, este o simplă traducere a unui text francez. Felul în care începe cu predicarea lui Petru Eremitul, tonul ei favorabil primilor cruciați a căror istorie nu putea inspira simpatie unui poet grec, și grec din punct de vedere național, căci aici se vede din primele pagini că nu mai apare vastul interes universal al bizantinilor de odinioară. De asemenea, este semnificativă și mențiunea „Cărții despre *cucerire*” (τὸ βιβλίον τῆς κουκέστας). Cruciada a IV-a este înfățișată întocmai în felul occidentalilor. Grecii nu ar fi numit niciodată Dalmația „Sclavonia”, nici Zara (care era pentru ei Jadra) „Tzara”. Și nici nu ar fi numit pe Comneni și nici pe Angheli sau pe Vatatzes „Kyrsac”, nume dat doar de cruciați lui Isac Anghelos²⁴. Apărătorii Constantinopolului sînt criticați pentru că au atacat pe baronii „creștini ortodocși și oameni leali” (ἀληθινοί). Nimic nu s-a schimbat în punctul de vedere al occidentalilor, nu se // spu-
ne nici un cuvînt despre cîte a avut de suferit Capitala din partea cuceritorilor, iar despre bătrînul doge nu se găsesc decît termeni de venerație. Poetul se întristează de pierderile armatei latine în bătălia de la Adrianopol. Balduin este neîncetat înfățișat ca „împărat”. Nici măcar un grec din Moreea nu ar fi confundat pe bulgarii bine cunoscuți de ei cu turcii.

Atacurile cele mai crunte sînt îndreptate nu numai contra lui Mihail Paleologul, restauratorul, care și-a trădat stăpînul, dar contra tuturor grecilor (într-o versiune mai recentă va fi suprimat acest pasaj). Cucerirea Moreei²⁵ este deci și ea o înfăptuire a unor buni cavaleri; populația indigenă îi întîmpină cu icoane; șefii le prestează bucurios omagiu. Descrierea diferitelor locuri este evident făcută de străini și pentru străini, în vreme ce Occidentul este socotit destul de cunoscut pentru a nu mai fi înfățișat. Este vorba și despre „prea sfîntul papă”, iar împrejurările din Franța și din Sicilia sînt familiare poetului. Carol de Anjou este susținut (de autor) contra lui Conradin și povestirea stăruie îndelung asupra tragediei ultimului vlăstar al familiei Hohenstaufen.

Nici nu este, la drept vorbind, o cronică locală a Moreei, ci consemnarea amintirilor unui cavaler francez, care nu pierde niciodată din vedere acest Occident de unde vine²⁴. În versiunea cea mai veche armata francă [latină] este „armata noastră”²⁵.

²⁴ Ed. în „Byzantine Texts” (*The chronicle of Morea*), a lui Bury, de către John Schmitt, la Londra, 1904. Doroteu de Monembasia, Βιβλίον ιστορικόν, a redat în proză o bună parte din acest poem. — Despre edițiile franceză, italiană, aragoneză (J. Longnon, *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée*, Paris, 1911), *ibid.*, pp. XIX—XX. Vezi și Ad. J. Adamantios, Τὰ χρονικά τοῦ Μορέως, în Δελτίον αἰ Σοιειτάτῃ ἀτῆνα, VI (1906), 459—675.

²⁵ John Schmitt, *Die Chronik von Morea, Eine Untersuchung über des Verhältnis ihrer Handschriften und Versionen*, München, 1899. Vezi Hesselung, în „B.Z.”, XIV, 288 ș.u.; Șestakov, în „V.V.”, XII, 243 ș.u.; Xanthoudidis, în „Mélanges” Hatzidakis, 78 ș.u. Cf. și Adamantios J. Adamantios (despre cartea lui Rennel Rodd) (cf. *idem*, *The princes of Achaia and the chronicles of Morea*, 2 vol., Londra, 1907), în „V.V.”, XV, 133 ș.u.; William Miller, *The princes of the Peloponnese*, în „Quarterly Review”, 203, nr. 444 (1905), 109—135.

175 // Pentru^B a avea vase genoveze împăratul trebuia să se înțeleagă cu patronii lor. Este adevărat că și împlinind această condiție i-ar fi fost imposibil să obțină concursul venețienilor pentru a împiedica trecerea turcilor din Asia²⁶ și de aceea, începînd din 1318, se mai încearcă formarea unor ligi de apărare cu Ospitalierii și cu seniorii din Arhipelag²⁷.

După această introducere a unui nou element național în viața și așa destul de împesărită a vechilor provincii europene ale Imperiului, a continuat și mai departe fragmentarea insulelor în folosul aventurierilor din Occident, cu sau fără autorizarea guvernelor de care depindeau. Ducele Arhipelagului, Templierii, care aveau în fața lor exemplul Ospitalierilor stabiliți la Rodos²⁸, și găseau Chiosul foarte pe placul lor²⁹, Arrigo și Domenico Cattaneo, Benedetto Zaccaria și-au căutat și ei fiii pe care să le smulgă din această pradă oferită tuturor. Și astfel Domenico a putut să poarte o luptă^C în toată legea cu împăratul. El avea unsprezece vase din Genova, unul din Sicilia și cinci de la Delos în expediția sa contra insulei Lesbos și este de mirare ca să se fi putut afla în fața sa optzecișipatru de vase imperiale³⁰. Mai sus de Dunăre comerțul genovez nu întîmpina obstacole³¹. Va mai fi — în legătură cu ideile de cruciadă care, rezultînd și din proiectele de a reface // pentru Carol de Valois Imperiul latin³², agitau Occidentul — o întreagă expediție în Chios^D, la care au participat destui doritori de cruciadă³³.

Rezultatul acestei lente infiltrații încheiate cu loviturile violente ale aventurilor levantine a fost că prin 1350 capitalurile latine la Constantinopol puteau fi evaluate la 200 000 de ducăți față de-abia 30 000 ale celor grecești, ceea ce trebuia să producă mai tîrziu o ciocnire violentă.

Cînd a luat sfîrșit (în 1328) domnia lui Andronic II, al doilea Paleolog, în împrejurări de incalificabilă decădere, Imperiul nu mai avea decît foarte puțin de pierdut, și nu exista nici un mijloc de a-l reface sau reînvia. Se vede bine acest lucru din faptul că vechea ambiție stăruitoare și vechiul ideal, care nu vruse să moară nici chiar în ceasurile cele mai rele, au dispărut acuma. Scriitorul acestei epoci, Pachymere, acest Froissart dezlinat și fără vioiciune, foarte pătimăș în chestiunile de legitimitate a patriarhilor, nu mai cunoaște Imperiul universal, restrîns doar prin voința lui Dumnezeu a limite trecătoare; el îndrăznește primul să rostească numele acestei „Rhomaïs”, acestei mici patrii grecești, ceea ce constituie un act de abdicare. Dar chiar această „Rhomaïs” era ursită să piară în curînd.

²⁶ Vezi Sp. Theotokis, în *Ἑ.ε.ρηπ.ς β.ζ. σ.π.ουδ.ων*, VII, 283 ș.u.

²⁷ Pachymere, II, 557.

²⁸ Iorga — articolul despre Ospitalierii din Rodos, în „RHSEE”, 1931 (și extras).

²⁹ Cf. Nikefor Gregoras, I, 756 ș.u., 773.

³⁰ Cantacuzen, I, 370 ș.u., 385, 388 ș.u., 389—391, 476—477, 479.

³¹ *Ὅσα τῶν Ἐκυθῶν ὑπὲρ τῶν Ἰστρον παραλίᾳς ἔστι χώρα*; *ibid.*, 877. Despre războiul dintre venețieni și genovezi în apele bizantine, *ibid.*, 877 ș.u., 1031—1032.

³² Iorga, art. cit. mai sus, n. 28.

³³ Iorga, *Philippe de Mézières*... Pentru genovezi la Caffa, Nikefor Gregoras, I, 682 ș.u.

NOTE

a. Este vorba desigur de Eufrosina trimisă șefului tătar Nogai, nepotul hanului Berke al Hoardei de Aur.

b. Maria, tot fiică nelegitimă a lui Mihail, a fost trimisă spre a fi una din soțiile Marelui Hulagu. Era însoțită de o înaltă față bisericească. La sosirea ei la curtea mongolă, Hulagu era mort și ea a fost dată fiului acestuia, Abaka. S-a bucurat de mare trecere. A fost cunoscută sub numele de Despina Katun. Soția principală a lui Hulagu, mama lui Abaka, era nestoriană. Mongolii din Asia, în majoritate erau chamaniți, dușmani ai musulmanilor, spre deosebire de cei ai Hoardei de Aur, care adoptaseră islamismul.

c. = Osman (1281—1326).

d. Olimpul din Bitynia.

e. Din partea lui Filip cel Frumos, culminând cu momentul de la Anagni.

f. Din 1303, când ar fi fost uciși 3 000 de negustori genovezi la Constantinopol.

g. Când catalanii, după uciderea lui Roger și a prigoanei contra lor, i-au declarat război împăratului.

h. Berenguer d'Entença. Rocafort rămâne deci comandantul catalanilor și se stabilește la Rodosto. Adevărații conducători erau însă Ramon Muntaner și Fernand Ximenes, rămași la Gallipoli.

i. Fusese ocupat recent de turci.

j. Acesta se instrăinase de Bizanț, preferind situația de marchiz de Montferrat în Italia.

k. Catalanii își sporeau rîndurile cu aventurieri de orice nație și orice religie. Afluxul turcilor fusese destul de îngrijorător. Asediul Capitalei și acapararea teritoriului formaseră dăltă-minteri și obiectul instrucțiunilor secrete aduse de d'Entença în 1304.

l. Împăratul asociat Mihail IX, înfrînt de catalani și gata să fie luat prizonier.

m. După jefuirea sistematică a Traciei, lăsată absolut secătuită în 1307, catalanii au trecut la Kassandria, lângă Tesalonic. Rocafort rămas singur comandant, jefuiește o parte din mănăstirile de la Athos (1308), nu reușește să ocupe Tesalonicul, unde se aflau cele două împărătese, este învins de mai multe ori și silit să încheie tratatul din 1309, prin care se îndatorează din nou să servească pe bizantini contra cavalerilor „franci”. Dar același Rocafort se înțelesese cu Thibaut de Chepoy (în 1306) să-l servească pe Carol de Valois care, în concurență cu aragonezii din Sicilia, visa să ocupe Constantinopolul. După lichidarea lui Rocafort, același Thibaut de Chepoy a luat pentru un timp conducerea almogavarilor acestuia, care au pornit în Tesalia. Să-l „servească” pe sebastocratorul Ioan II Ducas, nepotul fără vlagă a lui Ioan I Ducas, în realitate să jefuiască în voie posesiunile acestuia. De aici banda de aventurieri a trecut (în 1310) în slujba ducelui de Atena, Gautier de Brienne, care i-a folosit contra aceluiași sebastocrator, de la care a smuls un număr însemnat de posesiuni din Tesalia de sud. Când a vrut însă să se scape de ei, nereținînd din cei 7 500 de ostași decât un mic număr, s-a ajuns la lichidarea din 15 martie 1311 de la lacul Copais, în care au căzut aproape toți cavalerii din Elada centrală și un număr însemnat de cavaleri din Moreea, veniți în ajutor.

n. În text „le duc Thibaut”, de citit, evident: „le duc de Thèbes”. Este vorba, cum rezultă din context, de ducele Guy de la Roche care moare la 5 octombrie 1308 și al cărui succesor este în adevăr acel Gautier de Brienne, menționat în acea frază. Dar după cum s-a văzut, acțiunea almogavarilor contra lui Gautier în 1311 nu era dictată de tratatul din 1309 cu bizantinii, ci de o răfuială proprie din cauza licențierii lor.

o. Catalanii au întemeiat un fel de republică militară sub suveranitate aragoneză care a dăinuit vreo șapte decenii.

p. După opinia lui Muntaner, dar care nu se referă la acest episcop.

r. Strălucitul Jean de la Roche, senior de Atena și de Teba (1263—1280), care a cîștigat contra bizantinilor victoria de la Necpatras (1272) în apărarea lui Ioan I de Tesalia, aparține unui moment anterior venirii catalanilor. Isprăvile sale cavaleresti erau cunoscute, precum și strălucirea curții sale care o întrecea chiar pe cea a Moreei. Cavalerii cu pînteni de aur reprezentau o elită. În lupta din 1311 cavalerii din Moreea erau în număr de 700, dintre care 200 erau cu pînteni de aur. Acest semn distinctiv ar corespunde așadar cu o înaltă decorație din vremurile noastre.

s. Luarea în căsătorie a văduvelor cavalerilor franci alterna cu confiscările pure și simple ale posesiunilor foste ale lor.

ș. Toma III de Stromonctor, senior de Salona (fosta Amphissa de lângă Delfi). Văduva lui a fost soția lui Roger de Lloria.

t. Don Manfred, fiul al doilea al regelui Frederic al Siciliei, în vîrstă de 5 ani, a fost numit duce al Atenei, avînd ca vicar pe don Berenguer Estañol de Ampurias (1312—1316). În 1317, la moartea lui Manfred, urmează ca duce fratele său Gulielm.

ț. Vezi capitoul precedent, nota 1.

u. Fiul natural al regelui Frederic al Siciliei, numit Alfonso Fadrique de Aragon, a fost trimis în Grecia unde a rămas ca vicar al regelui aproape 14 ani, mai adăugînd la stăpînirile catalane și ducatul de Neopatras.

v. Aceasta, numită Marcella, ar fi fost (după CMH, t. IV, 1, p. 412, ed. 1966) nu văduva, ci fiica lui Bonifaciu din Verona, sau cu numele său adevărat, delle Carceri, senior terțiar din Eubee. La moartea lui Bonifaciu el a ocupat posesiunile acestuia, intrînd în conflict cu Veneția.

w. Roger de Lloria, stăpîn al Salonei, devenise senior de Atena, dar nu duce, căci acest titlu aparținea infantelui Manfred, apoi infantelui Gulielm. În timpul vicariatului lui Alfonso Fadrique se pare că acesta s-a făcut stăpîn și pe Salona. Un Roger de Lloria sau Lloria este mareșal în 1354 și apare pe lista vicarilor în 1361—1363, 1365—1367. Este vorba probabil de un fiu al catalanului Roger.

x. Bonifaciu de Verona refuzase conducerea sau senioria Atenei.

y. Turcii, care fuseseră chemați de catalani în timpul războiului lor cu bizantinii (1305), hotărînd să se întoarcă la ei (1314) cu prada lor, au fost atacați de mai multe ori în cursul trecerii lor prin Tracia și zdrobiți de bizantini cu ajutorul sirbilor.

z. = Kir Isac.

A. = De către Geoffroy de Villehardouin și Guillaume de Champlitte la începutul secolului XIII.

B. După paranteza despre Cronica Moreei urmează o privire asupra dominației latine pe mare, adică în insule și pe litoral.

C. În 1333 în unire cu Ospitalierii de la Rodos și cu ducele de Naxos Niccolo I (1323—1341). Împăratul Andronic III asediază Foccea, obligîndu-l astfel pe Domenico să părăsească insula (1331).

D. Chiosul aparține în anii 1314—1329 lui Martino Zaccaria care poartă lupte cu turcii. În 1329 Andronic III recucerește insula, luîndu-l pe Martino prizonier.

V

NOI RAPORTURI CU VECINII ȘI CERTURI DINASTICE

Încă și din secolul XIV doi factori au contribuit masiv la slăbirea acestui stat periclitat.

177 Bulgarii continuau să fie niște vecini foarte puțin supărători. // Căsătoriile între curțile de la Constantinopol și de la Tîrnovo erau lucru obișnuit. Ioan V Paleologul [1341—1391], strănepotul lui Andronic II, și-a logodit moștenitorul, Andronic, cu o prințesă bulgară^a. Dealtminteri frămîntările dinastice au continuat în această țară. Dacă George II Terter^b a murit în 1323, după ce a smuls grecilor orașul atît de important Filipopol¹, în schimb... Voislav^c (1323—1324) a consimțit să fie toată viața doar un despot bizantin: îl vedem adesea apărînd în certurile de la Constantinopol². Orașul Filipopol a putut deci să fie redobîndit³. Noul țar, Mihail (1324—1330), [curînd] soțul văduvei^d lui Sfentislav⁴, stăpînise mai întîi Vidinul și districtul occidental, vecin cu sirbii. El însuși purta de mult acest titlu de despot de care Imperiul se arăta foarte darnic față de străini. A murit după ce a pierdut în 1330 marea bătălie de la Velbujd, purtată contra

¹ Cantacuzen, I, 170. Lupte cu tînărul Andronic; *ibid.*, 170 ș.u.

² *Ibid.*, 172—177. Atacul aceluiași Andronic la Filipopol; *ibid.*, 172—174.

³ *Ibid.*, 178.

⁴ *Ibid.*, 187.

sîrbilor⁶. Îndată grecii au ocupat porturile bulgare din Marea Neagră⁵ pe care le-au ținut pînă la întărirea lui Alexandru (1331—1369), nepot și succesor al lui Mihail, dar totodată nepot al grecului Synadinos⁸. Acest tînăr principe, a cărui domnie avea să fie curînd și ea destul de lipsită de vlagă, a cîștigat lupta de la Rhossokastron [1332] (care a fost o înfrîngere rușinoasă pentru bizantini) și a redobîndit litoralul din care avea să păstreze Anchialos, schimbat curînd pe Diamboli⁷. Acesta a fost prețul încheierii
178 păcii⁸. Era totuși preferat Alexandru (ca odinioară // Ioniță), regimului latin^f al genovezilor și al venețienilor⁹. El avea de altminteri să se înru-dească cu împăratul, luînd de soție o prințesă^g bizantină¹⁰. Dar oamenii sub-tili din Constantinopol au reținut la ei pe un^h fiu al lui Mihail Șișman și al surorii kralului sîrbesc, pe care socoteau să-l folosească în părțile Vi-dinului contra vecinului din nord, dacă acesta s-ar arăta înclinat să se de-clare contra lor¹¹.

Dar curînd statul bulgar și-a pierdut vechea sa unitate. Un oarecare Balica¹² s-a stabilit la Cavarna¹³. Unul din frații săi se numea Teodor. Un altul, Dobrotici¹⁴, devenit ginerele influentului bizantin Apokaukosⁱ, a ajuns să se facă temut în aceste regiuni ale Euxinului și, cînd a fost ocupat de împărat bîrlogul său de la Midia, el a făcut din Varna sediul stăpînirii sale¹⁵, în vreme ce șeful bandelor bulgare, Momcilo^j, a dobîndit în slujba Bizanțului titlul de despot, apoi chiar de sebastocrator, dar a căzut în cele din urmă doborît de războarea provocată de grozavele sale devastări¹⁶.

Țarul Alexandru nu era în stare să țină în frîu și să stăpînească rebeli de o asemenea calitate. Chiar dacă în timpul războaielor civile^k sub Paleologi, bizantinii s-au temut într-un rînd că ar putea Mihail să intre în orașul sacru și mai tîrziu, însuși Alexandru, a fost socotit de mulți dintre supușii
179 Imperiului ca un șef străin mult mai suportabil // decît latini din Veneția sau de la Genova, el nu era totuși dușmanul cel mai primejdios¹⁷.

Mult mai importantă și mai periculoasă era înflorirea la care ajunseseră sîrbii¹⁸, foștii aliați contra turcilor¹⁹. Căsătoria bătrînului kral Ștefan [Milutin]

⁵ *Ibid.*, 431.

⁶ Cantacuzen, I, 468.

⁷ *Ibid.*, I, 459, 460—461. De asemenea, 467—468.

⁸ *Ibid.* Conflictul cu unchiul său Belaur; *ibid.*, 464. Noi ostilități cu bizantinii, 465 ș.u.

⁹ *Ibid.*, 207.

¹⁰ *Ibid.*, 505, 508—509.

¹¹ *Ibid.*, II, 19—20, 52 ș.u., 55.

¹² Numele este vădit românesc (Balea, Balica, Baliță).

¹³ Μπαλίκαν τινά, τοῦ Καρβουνά ἀρχοντα; Cantacuzen, I, 585.

¹⁴ *Ibid.*, II, 585; III, 30—31, 62—63; Nikefor Gregoras, III, 796—797. Fiul lui Dobrotă (cf. numele românești Laiotă, Hociotă, Gerotă, Coșotă, Bașotă etc.). Cf. „RHSEE”, V, 133—136.

¹⁵ Cantacuzen, I, 585; II, 62—63.

¹⁶ *Ibid.*, 402—403, 421, 428—429, 432, 531—532; Nikefor Gregoras, I, 703—704, 728. Vezi Iorga, *Chilia și Cetatea Albă și Notes et extraits* . . . , I, indicele, precum și art. citat din „RHSEE”. Cîtece populare bulgare despre el, în „B.Z.”, IV, 214.

¹⁷ 2 000 de cumani vor fi colonizați la Lemnos, Thasos, Lesbos; Cantacuzen, I, 259. Români de pe țărmul stîng al Dunării iau parte la aceste lupte din Balcani; *ibid.*, 175 (Ὀὐρο-βλάχοι). Tătarii pradă pînă la Demotika, *ibid.*, 189, 191.

¹⁸ Cantacuzen, I, 35—36.

¹⁹ Nikefor Gregoras, I, 266 ș.u. Cf. *ibid.*, 256.

cu prințesa Simonida, fiica lui Andronic II ²⁰, a fost un eveniment de cea mai mare însemnătate pentru viitorul sîrbilor. Am văzut că împărăteasa Irina, mama reginei Serbiei, dezgustată de politica bizantină care jignează planurile ei materne și mîndria ei împărătească, se retrăsese la Tesalonica, pe care îl cîrmuia după voia ei ²¹. Ea a favorizat din răspuțeri expansiunea sîrbească, sperînd, după cum se șoptea, să dobîndească pentru vreunul din fiii săi moștenirea lui Ștefan, care nu avusese copii de pe urma mîndriei sale căsătorii bizantine. Kralul a luat obiceiul de a purta o coroană asemenea aceleia a împăraților în locul vechei „kalyptra” de principe, care împodobise cu modestie fruntea predecesorilor săi. Ștefan Uroš¹, succesorul acestui Ștefan Milutin, a fost soțul unei alte prințese bizantine, fiica lui Ioan, fiu el însuși al porfirogenetului^m Constantin ²². Ducînd mai departe opera de unificare sîrbească, el a asediat Ohrida ²³, manifestînd astfel intenția pe care trebuiau să o aibă sîrbii de a se face stăpîni pe Macedonia, care era împărțită între funcționarii Imperiului și un număr apreciabil de rebeli și de a-și crea astfel un debușeu spre marea liberă a Arhipelagului.

180 Puterea sa a stîrnit invidia vecinului bulgar, care l-a atacat, dar care a fost cu desăvîrșire înfrînt și și-a pierdut viața cîteva // zile după această luptă de la Velbujd (1330). Fiul său, un al treilea Ștefan [Dušan], nu a avut răbdarea să aștepte moartea kralului victorios pentru a-i lua domnia. Ștefan, zis Dušan, s-a însurat [1332] cu sora noului țar bulgar [Ioan Alexandru] numită Elena (iar fratele soției sale, Ioan Comnen Asan, stabilit în Albania, era soțul Anei Paleologhinaⁿ, văduva lui Ioan de Epir ²⁴). Întreținea relații cu Occidentul, care îi trimetea mercenari germani ²⁵ pentru războaiele de cucerire; era prieten bun cu venețienii și chiar un concetățean al lor. El pune să se bată bani cu legendă latină. În sfîrșit, nu a șovăit să intre în tratative cu Scaunul roman. Înconjurat de slujbași de origine sau de caracter grecesc—un mare primichier, un mare „pappias”, Nestongos Ducas, un mare ceaș ca la Niceea, un heteriarh, Margaritos, un strateg (ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ), un judecător (φωσστάτος) ²⁶, — a folosit cu iscusință certurile bizantine și și-a întins treptat dominația spre acest sud, crezînd că îl va putea ocupa în întregime. Dar în 1355 bailul Veneției se gîdea la o dominație a Senioriei asupra orașului imperial. „Acest Imperiu se află într-o stare rea, și pentru a spune adevărat este pe moarte, atît din cauza turcilor care îl bîntuie rău și din toate părțile, cît și din cauza principelui și a cîrmuirii pe care o are și de care este nemulțumit; și poporul ar prefera stăpînirea latinilor, menționînd în primul rînd Senioria și comunitatea noastră, dacă ar putea să o obțină: în adevăr ei nu mai pot rămîne

²⁰ Pachymere, II, 276—277; Cantacuzen, I, 35.

²¹ Pachymere, II, 557—558.

²² Vezi M. Laskaris, *op. cit.* și Jireček, *Gesch. der Serben*, I.

²³ Cantacuzen, I, 427.

²⁴ Linos Politis, în „Byz.-sl.”, II, 295. Despre unele manuscrise ale Elenei-Elisabeta, văduva lui Dušan, idem, *ibid.*, 288 ș.u.

²⁵ Cantacuzen, I, 354, 429. Vezi și Iorga, în „Bull. ISEE”, VIII, 119—140.

²⁶ A. V. Soloviev, în „Byz.-sl.”, II, 275 ș.u.

181 astfel pentru nimic pe lume”²⁷. Ștefan // a sugerat Republicii [Veneția] posibilitatea de a-și împărți împreună statul Paleologilor²⁸.

Castelele din Macedonia: Edessa (Vodena), Berrhoe (Verria), Melnik²⁹, după multe vicisitudini, multe devastări și măceluri, au rămas sub stăpânirea sa. Dar el nu era destul de tare pentru a putea cucerii marele oraș al Tesalonichului, pe care fără îndoială nu l-ar mai fi pierdut odată în puterea sa. Reușind să ocupe numeroase districte populate de greci, el a îndrăznit să ia titlul de „Împărat al sîrbilor și al romanilor” pe care nu l-a mai părăsit.

Dușan nu putea să acționeze altfel dacă voia să fie pe aceeași treaptă cu dinastul bulgar și dacă ținea să pună să fie recunoscut ca stăpîn definitiv de către supușii săi greci din țările de curînd dobîndite, cărora — ca și propriilor săi sîrbi — le-a dat codul său de legi scrise. Patriarhii^o de Peč, Tîrnovo și Ohrida s-au adunat împreună pentru a-l încorona³⁰. Bineînțeles el nu ambiționa decît jumătatea occidentală a Imperiului și nu putea nici în vis să-și închipuie intrarea sa solemnă la Constantinopol³¹.

182 Dar și în aceste regiuni el mai avea încă dușmani de înlăturat. Albanezii din munți, încurajați de prezența ofițerilor angevini pe coasta lor, rupseseră toate legăturile de supunere și nu mai voiau să asculte de acum încolo decît de șefii lor de clanuri, pe care scriitorii bizantini îi // numeau „phylarhi”.

Despotatul Epirului, ținut în continuare de urmașii lui Nikefor și ai Anei^p, spulberase speranțele principilor de Tarent^o, care îl adăpostiseră cîva timp pe tînărul Nikefor Ducas^s și îl trimiseseră înapoi în țara sa cu o soție Angevină și cu trupe italiene³². Despotul care mai poseda încă Parga, Chimaira, Argyrokastron și Ianina va fi atacat de împărat în persoană [1340], care ocupă Arta în ciuda prezenței vaselor din Tarent la Tomokastron³³. Nikefor II, împodobit cu titlul de panhypersebast imperial, a trăit dealtminteri mai mult în preajma cumnatului său, în vreme ce posesiunile sale erau administrate de funcționari bizantini.

²⁷ „Questo imperio è a mala condizione e, quanto al vero, è a grande estremitade, si per causa dei Turchi, che i dà molestia grande e da tutte parti, si etiamido per lo signior o rezimento che i à, del qual mal se contenta, e la universitate vorria la signoria dei latini, fazando in primo mention de la signoria e comun nostro, se la podesse haver: a dir lo vero, i no po star così per cosa del mondo”; Romanin, *Storia documentata di Venezia*, IV, 231–232.

²⁸ Vezi J. Novak, *L'alleanza veneto-serba nel secolo XIV*, în „Archivio veneto-tridentino”, VIII (1925), 1–39.

²⁹ Pentru recucerirea bizantină, Cantacuzen, I, 232, 243–244, 253–255, 255–256, 261–262, 264, 272–274, 351 ș.u., II, 31, 107 ș.u. Un oarecare Alexios „din Bitynia”, senior de Belikoma, voia să se stabilească la Christopolis, la Thasos și la Lemnos; *ibid.*, 114–115.

³⁰ Gelzer, *Ochrida*, 14.

³¹ El se intitulează într-un rînd „fere totius Imperii Romaniae dominus”; Jireček, *Gesch. der Serben*, I, 386. În 1349: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας; Ἐπετηρίδς βυζ. σπουδῶν, IV, 291. Vezi Novaković, *Orașe și cetăți din evul mediu din Europa occidentală și din Peninsula Balcanică*, în „Archiv für slavische Philologie” (1903), 321–340.

³² Cantacuzen, I, 503–504, 509–510. Cf. asupra lui, *ibid.*, 495 ș.u.

³³ *Ibid.*, 509–512, 526, 534. Cf. *ibid.*, II, 25 (revoltă albaneză). O alta înspre Pogoniana și Libisda (*ibid.*, 81). Despre Ana Cantacuzena și fiul ei Toma de Epir, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 37–42.

183 Tesalia fusese împărțită după moartea guvernatorului, despotul³⁴, Gabriel Ștefan³⁴, între despotul Acarnaniei, Ioan Ducas, acest „principe al Vlahiei”, ἄρχων τῆς Βλαχίας (al acestei Vlahii Mari pe care Muntaner o înfățișează ca țara „cea mai puternică” prin conformația sa geografică), și șefii de triburi libere, așa-ziii ὀβασίλευτον: Malakasi, Boasi și Mesariti³⁵ care stăpîneau și Kanina³⁶ și „Valagrita”. Împăratul Ioan Cantacuzenul va încerca să o redobîndească și, în scopul acesta, el va trimite acolo pe ruda sa Ioan Anghelos, a cărui dominație va fi însă de scurtă durată³⁷. În vremea aceasta în sud³⁸ Compania catalană se va menține în Atica și Beotia, // pînă la venirea navarezilor³⁹ în 1379³⁹, introduși și în Moreea de către Ospitalieri și care aveau să rămînă multă vreme, negăsindu-se nimeni destul de puternic pentru a-i scoate de acolo. Nu trebuie uitat principatul de Ahaia, creația familiei Villehardouin, care se afla în plină decadentă după lupta de la Pelagonia⁴⁰ [1259], în care a căzut prizonier principele Guillaume [de Villehardouin] și în ciuda victoriei ulterioare de la Prinitza [1263]. Sprijinul napolitan i-a prelungit drepturile și Isabela de Villehardouin⁴¹, măritată cu Filip de Savoia, și-a și făcut apariția în această provincie. Un Ioan de Gravina⁴² nu a fost mai norocos, iar Caterina de Valois, văduva lui Filip de Tarent, nu s-a arătat în stare să păstreze provincia. Abia mai tîrziu împăratul Ioan Cantacuzenul își va trimite fiul, Manuil, tînar perseverent și viteaz, care a găsit mijlocul să supună peninsula pe care a păstrat-o și după înfrîngerea tatălui său și ruina întregii sale familii⁴⁰, pînă la moartea sa în 1380, transmitînd despotatul fiului său Matei, pe care l-a moștenit fiul acestuia Dimitrie; Teodor I Paleologul, fiul împăratului Ioan V, îi va urma ca ultim stăpînitor.

184 În nord⁴¹, la începutul secolului XIV, s-a format un nou stat separatist, desprinzîndu-se din despotatul de Epir, avînd drept senior pe acela care stăpînea cu același titlu de despot Acarnania și Etolia, unde vruse să se cuibărească principele Ioan. Alături, sub aceeași dinastie⁴², vegeta comitatul Cefaloniei, al cărui posesor va ucide pe unchiul său etolianul⁴¹. Un moștenitor⁴² al comitatului s-a refugiat la Patras, la prințesa de Ahaia, în vreme ce mama lui își căuta un adăpost la împărat. Acesta va primi în curînd și pe fiu și va lua măsuri // de ocupare a Epirului⁴². Dar [genovezii] Zaccaria se așezaseră solid și în această regiune grecească, ocupînd Pylos și Messana.

Curînd Nerio Acciaiuoli, stăpîn al Corintului, se va gîndi și la Moreea, Corintul avînd a-i reveni viitorului său ginere Teodor I Paleologul⁴². El va sprijini stabilirea în Cefalonia a unei noi dinastii franco-italiene venită din

³⁴ Cantacuzen, I, 473–474.

³⁵ *Ibid.*, 474.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, 309–310, 312, 321–322, 355. Pentru raporturile cu Ana, Nikefor Gregoras, II, 657.

³⁸ Despre Patras, Cantacuzen, II, 322.

³⁹ Despre ei a scris mai recent Rubió y Lluch, *Conquista de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI, 170 ș.u.

⁴⁰ Zakythinos, *Le despotat grec de Morée* (cit. anterior), 94 ș.u.

⁴¹ Cantacuzen, I, 318.

⁴² Nikefor Gregoras, I, 536, 546.

Neapole, aceea a lui Carlo Tocco, care va trebui să se lupte pentru păstrarea Artei cu albanezii Spatas-ilor și cu sîrbul Toma Prelubovici ⁴³.

Împărații au trebuit să renunțe la opera de recuperare, chiar în limitele strîmte ale Peninsulei Balcanice. Un nou motiv de slăbiciune, un nou prilej nesecat de umilințe s-au adăugat celorlalte: rivalitatea pentru coroană.

Primul Paleolog, cu toate rătăcirile sale religioase, nu avusese de întîmpinat nici o competiție și nu fusese amenințat de nici o conspirație. Soarta urmașului său Andronic II, principele trîndav, care zăbovea în Asia în desfătărilor de la Nymphaion ⁴⁴, a fost mai puțin norocoasă. El nu mai era unul din acei principii niceeni cu deprinderi patriarhale ⁴⁵. Însurat pe rînd cu două prințese latine, Ana de Ungaria (1272) ⁴⁶ și Irina [Yolandă] de Montferrat [1284], el și-a însurat fiul, Mihail IX, cu o fiică a regelui Armeniei. Iar Andronic, fiul acestui Mihail IX, și-a luat o soție germană²: o fiică a ducelui de Brunswick avea să împartă // cu el tronul împăraților ortodocși ai Bizanțului ⁴⁷. Mama^A tînărului Andronic arată prin numele ei de Xene originea ei străină. [Prințesa Elena^B s-a măritat cu ducele francez al Atenei ⁴⁸]. Un alt fiu al lui Andronic II cu Irina, Teodor^C, acela care era vorba să se însoare cu fiica ducelui de Atena ⁴⁹ și să-și croiască o stăpînire în Tesalia — al cărei senior, Ioan Ducas^D, a fost însurat cu Irina, fiica nelegitimă a împăratului [Andronic II] — s-a dus în Italia să ia în stăpînire moștenirea mamei sale și a trăit în religia catolică. Soția [a doua] a lui Andronic III va fi o prințesă de Savoia, Ana ⁵⁰. Dacă Mihail Paleologul ținea personal la vechile obiceiuri grecești, în schimb fiii săi fuseseră crescuți mai degrabă potrivit cu idealul latin al bunilor cavaleri care părea să renască în secolul XIV. Ei toți nu mai puteau să înțeleagă, ca oamenii de altă dată, sfînțenia normelor vechiului Imperiu. Regulile de succesiune la tron, observate din vremea Comnenilor, nu le mai inspirau respect. Ca prinții din Occident, ei voiau — de la cel mai mare pînă la ultimul din mezinii de familie — să-și creeze o moștenire. Înconjuțați de tineri dedați spiritului de aventură — recunoaștem în preajma lor pe un Jean de Gibel, un Jean Roger ⁵¹, un Artot, fiul favoritei împărătesei Ana (de Savoia) — amatori de dueluri cavalești și de turniruri, foarte atenți asupra „punctului de onoare”, ei nu voiau să cedeze nimic cînd era vorba de planurile lor ambițioase.

Andronic II îmbătrînise rob al scrupulelor de conștiință și al practicilor religioase. El vruse, după moartea lui Mihail († 1319) (adversarul lui Roger de Flor și acela pe care Muntaner îl înfățișează ca pe un foarte bun cavalier ⁵², //

⁴³ Chalkokondylas, ed. Bonn, 208—212. Fiul lui Prelub își va căuta un refugiu pe lângă sultanul Musa și va fi orbit (*ibid.*).

⁴⁴ Pachymere, I, 474.

⁴⁵ Andronic II se însurase mai întîi cu o prințesă armeană, a cărei soră trebuia să se mărite cu fiul sebastocratorului Ioan (*ibid.*, II, 401). Vezi de asemenea mai sus. Dar Constantin, fiul lui Andronic II, luase pe fiica lui Mouzalon; *ibid.*, II, 181.

⁴⁶ Chalkokondylas, 205. Epitalamul său redat de Strzygowski, în „B.Z.”, X, 546 ș.u.

⁴⁷ Cantacuzen, I, 14, 52, 150.

⁴⁸ Muntaner, 79.

⁴⁹ Nikefor Gregoras, I, 237—238, 240—241, 249. Cf. *ibid.*, 277—279.

⁵⁰ Cantacuzen, I, 194; Nikefor Gregoras, I, 384.

⁵¹ Cantacuzen, I, 195, 298; II, 123—124.

⁵² „Un cavalier que res no li fallia mas com no era lleial”; 101.

minus doar lealitatea), să lase puterea fiului său al doilea, porfirogenetul Constantin ⁵³ și fiului acestui Constantin, Mihail^E, în dauna celui alt nepot de fiu care îi purta și numele, tânărul Andronic, fiul lui Mihail IX, acel împărat asociat și moștenitor ambițios care murise la vârsta de 43 de ani (1319). Tânărul Andronic îl indigna pe bunicul său prin felul său de viață ușuratic^F, prin nepăsarea pentru treburile statului și printr-o risipă scandalosă, care făcuse din el un datornic al latinilor din Pera. Dar acest adolescent plin de ambiție nu a vrut să se resemneze. Bizuindu-se pe dreptul său, sfătuit și sprijinit de membrii primelor familii din Imperiu, și mai ales de îndrăznețul^G Syrgiannes ⁵⁴, și de cel mai remarcabil bărbat al vremii sale în acest Bizanț, Ioan Cantacuzenul ⁵⁵, rudă cu Paleologii, el s-a răsculat ⁵⁶.

Războiul între cei doi Andronici, între „împăratul cel bătrîn” și „împăratul cel tînăr”, a ținut șapte ani. Destul pentru a devasta ce mai rămăsese încă din Imperiu ⁵⁷. Sîrbii ⁵⁸, precum și germanii ⁵⁹, latinii, bulgarii ⁶⁰ s-au amestecat și ei. Venețienii au fost chiar poftiți să ocupe Constantinopolul pentru a-l instala pe Andronic III ⁶¹. Țarul slav al Euxinului [Bulgaria] îl susținuse pe Andronic II, iar țarul slav al Adriaticii [Serbia] își acorda // 187 favoarea aceluia care voia să ajungă cît mai neîntîrziat împăratul Andronic III.

Aceste lungi ostilități nu seamănă de altminteri deloc cu vechile lupte pentru coroană purtate de armate adevărate, avînd în frunte principii care rivalizau pentru tron. Andronic II nici nu s-a gîndit să părăsească o clipă Capitala sa redobîndită ⁶², unde ducea în liniște o viață de bătrîn foarte cucernic și temîndu-se de moarte. El nu avea nici generali capabili de a-l servi bine. Nepotul său, în ciuda unei slăbiciuni datorate poate exceselor sale ⁶³, alerga călare neobosit de la un oraș la altul, urmat de cîteva sute de buni cavaleri și de o mulțime schimbătoare de aventurieri. Un tratat [1321], care a fost de scurtă durată, trebuia să-i asigure posesiunea provinciilor occidentale rîvnite și de sîrbi. Cîtăva vreme el a stat în aceste regiuni, ocupînd castelele, unul după altul, pînă în ziua cînd a fost primit chiar în Tesalonic, metropola Occidentului, unde și-a lecut — mulțumită balsamului care picura din moaștele Sfîntului Dumitru — piciorul său rănit într-una din lupte ⁶⁴.

⁵³ Despre aventurile acestui principe, pe care nepotul său, tînărul Andronic, a pus să fie tuns ca monah, Nikefor Gregoras, II, 356—357, 359.

⁵⁴ Despre uciderea sa, Cantacuzen, I, 457.

⁵⁵ Fiica surorii lui Mihail Paleologul a avut o fiică, Teodora, și un fiu, marele domestikos Andronic; Pachymere, II, 24.

⁵⁶ Cantacuzen, I, 14, 23 ș.u. Amănunte, *ibid.*, 36 ș.u., 38, 60, 76, 89—90.

⁵⁷ Partizanii lui Andronic II; Cantacuzen, I, 294, 323, 339—340. Locuitorii din Adrianopol îl cheamă pe Alexandru, bulgarul; *ibid.*, 179—180. Mai tîrziu va fi poftit și de cei din Demotika; *ibid.*, 377 ș.u. De asemenea, 420, 427.

⁵⁸ Din partea bătrînului împărat; Cantacuzen, I, 36 ș.u., 260—261, 275—276.

⁵⁹ *Ibid.*, 150, 300—301; II, 166. Varegi, *ibid.*, I, 200—201.

⁶⁰ *Ibid.*, 108—109. Despre „Dacul” Συρπάρος în Rodope; *ibid.*, 147.

⁶¹ Nikefor Gregoras, I, 418.

⁶² Cantacuzen, I, 129.

⁶³ Phrantzes, 33—34.

⁶⁴ Cantacuzen, I, 270—272. Ocuparea Edessei, Castoriei, Ohridei; *ibid.*, 275, 277—278, 280 (albanez), 289 (intervenția bulgară).

În cele din urmă partizanii săi din Constantinopol l-au ajutat să intre în marele oraș imperial [mai 1328], unde a găsit pe bunicul său în genunchi în fața unei icoane făcătoare de minuni, implorînd să fie cruțat. I s-a lăsat în adevăr viața și a putut să șadă liniștit în marele său palat cu totul părăsit, invadat de cai, de măgari, de boi, de păsări, iar femeile din popor veneau să-și spele rufele la fîntînile din marile curți pustii⁶⁵. În sfîrșit s-a călugărit [1330] sub numele de Antonie și se iscălea cu cerneală roșie și neagră: „prea piosul și prea creștinul împărat Antonie, monahul”. Moartea sa la o vîrstă foarte înaintată // la 13 februarie 1332⁶⁶ nu a stîrnit nici o emoție: era uitat de mulți ani în această Capitală care aparținea altuia⁶⁷.

Andronic III făcuse să dispară unchiul său, Constantin, pe care l-a aruncat mai întîi într-o carceră în fundul unui puț părăsit, unde izbitura pe cap a unei găleți, îi vestea primirea rației sale obișnuite de pîne și de apă. Un alt despot și membru al familiei imperiale, Dimitrie⁶⁸, ducea o viață resemnată, fără zgomot. Andronic nu a avut deci vreun competitor. Foarte iubit de aristocrația constantinopolitană, dar și de popor, în mijlocul căruia venea bucuros, el făcea vînători cu haite mari⁶⁹, de care se minunau cei simpli și pornea adesea în raite în afară, ca să combată bandele de barbari care hoinăreau pe țărmlul și pe văile Traciei. Deși nu umbla cu barba rasă ca unchiul său Teodor de Montferrat (care mai păstra drapelul imperial și avea pretenții la moștenirea Paleologilor⁶⁹), el era de fapt occidentalul pe care îl putea dori soția sa italiancă. Maestrul său de vînătoare („protocynegul”) era un latin, Godefroi⁷⁰. În timpul domniei sale oamenii puteau purta căciula pe care o voiau, chiar și tichia latinilor, în fața căreia se înălța construcția enormă „piramidală” care împodobește (dar pocește) capul lui Teodor Metochitul pe fațada ctitoriei sale constantinopolitane⁷¹. Față de rudele, prietenii și oaspeții săi latini, el nu avea sentimentul că aparține unei alte lumi. Cînd a venit la Constantinopol o ambasadă gibelină, el a declarat că „socotește cele două Imperii ca o singură domnie”⁷².

// El a murit la 15 iunie 1341⁷³, înainte de a fi împlinit cincizeci de ani, lăsînd tronul unui copil care avea abia nouă ani⁷⁴.

Imperiul a avut din nou, ca pe vremea Comnenilor, o regentă străină⁷⁵ și un „majordom” „stăpîn al tuturor puterilor” Apokaukos⁷, care era bănuie că vrea să pregătească domnia ginerelui său, Andronic, un Paleolog, și care

⁶⁵ Nikefor Gregoras, II, 431–432, 446. Fiul său Mihail îl precedase în 1320–1321; *ibid.*

⁶⁶ Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 138. Benešević, în „V.V.”, XI, 621; εὐσεβέστατος καὶ φιλόχριστος βασιλεὺς Ἀντώνιος μοναχός. Vezi Nikefor Gregoras, II, 458 ș.u., 465 ș.u., 568.

⁶⁷ Cantacuzen, I, 302 ș.u., 557–558.

⁶⁸ O mie de ciini și o mie de șoimi, potrivit cu Andronic II; Nikefor Gregoras, II, 404, 566.

⁶⁹ Cantacuzen, I, 396. Cf. *ibid.*, III, 12.

⁷⁰ *Ibid.*, I, 341. El este și ἄρχων τῆς Μεσοθηνίας (*ibid.*).

⁷¹ Nikefor Gregoras, II, 567.

⁷² Ὡς περὶ μίαν ἡγεμονίαν ἀμφοτέρως τὰς βασιλείας νομίζειν, Cantacuzen, I, 336.

⁷³ Νέος Ἑλληνομνήμων, și Benešević, *loc. cit.*

⁷⁴ Nikefor Gregoras, II, 557–560.

⁷⁵ Dar cei din Tesalonic vor lupta contra lui sub semnul crucii; Cantacuzen, II, 234.

avea ca adversar pe o rudă a Casei imperiale, pe cel mai înzestrat bărbat al vremii sale, Ioan Cantacuzenul, prieten intim al împăratului defunct, sfătuitorul său obișnuit și înfăptuitorul energic al poruncilor sale.

În cursul chiar al aceluiași an care a văzut moartea lui Andronic cel Tânăr, a reînceput deci războiul civil, repetînd punct cu punct ceea ce se petrecuse cu vreo zece ani mai înainte în timpul conflictului pentru coroană dintre cei doi Andronici. Cantacuzenul a început în chip de om persecutat care cere garanții: el avea pentru el pe „baroni” (ἀριστοι), chiar și pe orașenii din anumite orașe⁷⁶, în vreme ce poporul din Capitală (δῆμος) era pentru împăratul copil, Ioan V⁷⁷.

190 Încă odată s-au amestecat în ceartă bulgarii, partizani ai Paleologilor, și sîrbii care sperau să dobîndească un cîștig dînd adăpost și ajutor rebelului. Bineînțeles „kralul” sîrb nu putea fi recunoscut ca basileu, cum înțelegea el să fie și pentru „rhomei”, ca pentru sîrbii lui. Totuși Cantacuzenul a consimțit să accepte pe acel arhiepiscop de Peč, care fiind alături de un „împărat”, înțelegea să fie un „patriarh”. Dușmanul său care poza în rival îi ceruse acel Occident epirot, țara slavo-albano-latino-valahă, // al cărei reprezentant de fapt era și el, ca odinioară rebelii bizantini, Anghelii, normanzii și angevinii, [și anume partea] de la Christopolis sau de la Tesalonica spre vest⁷⁸. Dar cînd, după formularea pretențiilor s-a trecut la întrevedere⁷⁹, vechiul „supus” al maiestății legitime s-a deșteptat: Dușan a descălecat, dar l-a sărutat frățește pe piept și pe gură pe Ioan VI⁸⁰. Ana de Savoia nu-i oferise ea oare ca preț al capului Cantacuzenului mîna propriei sale fiice pentru fiul său împreună cu tot Occidentul balcanic ca zestre? ⁸⁰.

Partizanii Cantacuzenului⁸¹ au avut în stăpînire — ca odinioară aderenții lui Andronic II — Demotika, de unde pîndeau Constantinopolul, castelele din Macedonia, și tindeau să ocupe Tesalonica⁸². La un moment dat Ioan Cantacuzenul s-a proclamat împărat (26 octombrie 1341)⁸³ și a pus să fie încoronat⁸⁴ de patriarhul de Ierusalim.

191 Nu existau mai multe scrupule de o parte ca de cealaltă: căci dacă Ioan VI [Cantacuzenul] a păstrat în rugăciunile oficiale numele lui Ioan V și al împărătesei Ana⁸⁴, dacă s-a ferit să poarte coturnii și mantia de purpură, preferînd culoarea // albă, pe care i-o impuneau de altminteri doliurile sale de familie⁸⁵, în schimb el a oferit sîrbilor părți din Macedonia, și a chemat

⁷⁶ *Ibid.*, 137, 177—179.

⁷⁷ φεσσατον ῥωμαϊκόν καὶ ἄλβαντικόν; *ibid.*, 323.

⁷⁸ *Ibid.*, 244—266, 274, 306—307 (oferte imperiale). O altă împărțeață, *ibid.*, III, 158, îi dă kralului Zichna, Pherrai, Melenik, Strumitza, Castoria, munții. Mai tirziu, stricîndu-se pacea, sîrbii iau Edessa; *ibid.*, 160—161.

⁷⁹ *Ibid.*, 262—262, 322 ș.u. (proiect de întrevedere cu Apokaukos), 351 ș.u. (noi instituții sîrbo-bizantine), 422 (războiul din Chalcidika).

⁸⁰ Nikefor Gregoras, II, 642. Cf. *ibid.*, 659, 660.

⁸¹ Καντακουζηνισμός; Cantacuzen, II, 177, 212, 222.

⁸² *Ibid.*, 214 ș.u.; Nikefor Gregoras, II, 625—636.

⁸³ Νέος Ἑλληνομνήμων și Benešević, *loc. cit.*

⁸⁴ Cantacuzen, II, 320. Proiect de căsătorie între Elena, sora lui Ioan V, și un fiu al lui Ioan VI; Cantacuzen, II, 203—204; cf. *ibid.*, 359. Proiect de a proclama ca asociat pe ginere, Andronic, *ibid.*, 324. Logodna Elenei Cantacuzena cu Ioan V; *ibid.*, III, 9. Despre Ana, Dino Muratore, *Una principessa sabauda sul trono di Bisanzio*, Chambéry, 1906.

⁸⁵ Nikefor Gregoras, II, 612—613.

în mai multe rînduri în ajutor pe barbarii din Asia, jefuitorii veșnic nesă-tui din Aidin, Sarukhan, Karassi și Bitynia^M, luptătorii emirilor de pe litoral, ai lui Umur^N și Khidr, ai lui Soliman și Orkhan și ai fiilor acestuia din urmă. O prințesă bizantină, Teodora, fiica acestui Ioan VI, a fost măritată cu bătrînul principe musulman de Niceea, pentru ca astfel cauza Cantacuzenu-lui să fie asigurată pe deplin de concursul celor mai numeroși și mai viteji dintre turci⁸⁶. Și mai înainte, un Vatatzes, Ioan, fusese socrul emirului Soliman⁸⁷.

Au fost trimise treizeci de vase ca să-l aducă pe mire, împăratul aștep-tînd la Selymbria împreună cu împărăteasa și cu fiicele lor. Prințesa a fost înfățișată pe o estradă de lemn. În clipa cînd a fost ridicată perdeaua brodată cu fir de aur, și ea a apărut între făclii ținute de eunuci în genunchi, au răsuna-t trîmbițele și flautele, în timp ce melozii începeau să cînte imnuri⁸⁸.

Niciodată încă pînă atunci nu coborîse vreun împărat bizantin pînă la o asemenea alianță, contrară atît tradițiilor, cît și obligațiilor religioase. Ceva mai tîrziu acest exemplu a găsit imitatori: kralul sîrb a oferit pe una din fiicele sale pentru unul din prinții lui Orkhan și în sfîrșit, Ioan V Paleo-logul și-a logodit o fiică a sa, cu Halil, fiul aceluiași emir.

Principele, care era prizonierul unui oarecare Kalothetos la Foccea, a trebuit mai întîi să fie răscumpărat de împărat, care a plătit 100 000 de perperi pentru eliberarea viitorului său ginere. După cîtva timp Ioan (V) s-a dus să-l caute pe Halil, l-a introdus în palat ținîndu-l de mîna ca pe un „fiu“, l-a dus înaintea // bieteii împărătese care trebuia să-i încredințeze o copilă de zece ani. Apoi ginerele imperial a fost petrecut cu același cere-monial pînă la țarm, unde aștepta Orkhan, căruia i s-a cerut ca Halil să fie recunoscut ca moștenitor al emirului. Nobilii bizantini l-au condus în sunetele muzicii tradiționale pînă la Niceea, unde îl așteptau darurile în oi și boi ale supușilor săi⁸⁹.

La rîndul său regenta Ana, urmînd supusă sfaturilor acestui Apokaukos, în timp ce căuta pe toate căile să pună a fi ucis sau otrăvit dușmanul său⁹⁰, nu a pregetat să cheme în ajutor pe emirii musulmani, care au preferat însă cauza Cantacuzenului, bine cunoscut prin activitatea desfășurată în timpul împăratului Andronic.

O revoltă a prizonierilor politici de la Constantinopol a pricinuit moartea lui Apokaukos⁹, un adevărat pretendent, dar Cantacuzenul a fost împiedicat de a trage toate foloasele cu putință din aceastăucidere⁹¹.

În sfîrșit, la 3 februarie 1347⁹², el reușea să se facă stăpîn pe Constan-tinopol. Ioan V a fost stabilit, adică internat la Tesalonic unde nu a întîrziat

⁸⁶ *Ibid.*, I, 762. Cf. Phrantzes, 39, 42.

⁸⁷ Nikefor Gregoras, II, 741 (a sfîrșit ucis de turci, pe care voia să-i folosească în aventura unei rebeliuni).

⁸⁸ Cantacuzen, II, 586—589. Cf. și Chalkokondylas, 94; Ducas, ed. Bonn, 34, 38. Dar Ducas pretinde că Matei, fiul lui Cantacuzen, a bătut și ucis pe Soliman, fiul lui Orkhan; 39.

⁸⁹ Nikefor Gregoras, III, 506—510. A doua zi Ioan V a putut să se apuce de atacul Foccei cu concursul turcului; *ibid.*, 563—564. Cf. Cantacuzen, III, 320.

⁹⁰ Nikefor Gregoras, II, 642—643.

⁹¹ Cantacuzen, II, 546; Nikefor Gregoras, II, 578—579, 603—604, 606. Vezi Iorga *Latins et Grecs d'Orient*, în „B.Z.“, XV, 179 ș.u.

⁹² Νέος Ἐλληνομνημον și Benešević, *loc. cit.*

să se agite. A trecut la Enos, pe coasta Traciei, apoi în insula Tenedos, urmărit de frica sa de Cantacuzen a căruia fiică, Elena, o luase totuși de soție.

193 Prietenii săi latini i-au redat în decembrie 1354 posesiunea Capitalei sale și atunci Ioan VI s-a făcut călugăr. Soția sa^P, împărăteasa Irina⁹³, // a intrat ea însăși într-o mănăstire⁹⁴. Matei, primul lor născut, a vrut totuși să păstreze coroana imperială pe care o luase în 1352, puțin împotriva voinței tatălui său⁹⁵. Părăsindu-și apanajul său pentru a porni la luptă, a fost curînd înfrînt și a trebuit și el să piardă orice speranță în această pricină, în timp ce celălalt fiu, Manuil, se mulțumea cu posesiunile sale din Moreea⁹⁶. Ioan V Paleologul, care era acum un adolescent de douăzeci de ani, a rămas deci singur stăpîn asupra frînturilor de Imperiu, dar în condițiile cele mai nenorocite.

NOTE

a. Maria, fiica sau nepoata lui Ioan Alexandru al Bulgariei.

b. Fiul lui Teodor Sfentislav adoptă numele bunicului său George II Terter. Domnește doar un an (1322—1323). Ocupă orașul Filippopol și merge asupra Adrianopolului. Este învins de Andronic III. Moare foarte curînd și cu el se stinge dinastia Terterizilor.

c. Voislav era fratele lui Smileč și al lui Radoslav. În timpul vacanței tronului el apare ca „principe al Mesiei”, vasal al Bizanțului, pentru care guvernează teritoriile eliberate din sudul Balcanilor. Îndemnat de Andronic III, merge asupra Capitalei, Tîrnovo, pentru a se face țar, dar boierii îl aleseseră pe Mihail Șișman. Noul țar, Mihail, l-a învins pe Voislav și a recucerit teritoriul din Tracia de nord stăpînit de acesta.

d. Bizantina Teodora, sora lui Andronic III. Noul țar se apropie de Bizanț, rupînd alianța mai veche cu Serbia. Se desparte de Ana, sora regelui Ștefan, zis Dečanski, pe care o trimite înapoi în Serbia cu copiii și se însoară cu Teodora. Se aliază cu tînărul Andronic III împotriva împăratului Andronic II (1326).

e. Vidinul se aflase în zona de influență politică sîrbească. Mihail însuși îi aparținea prin căsătoria sa dintîi. Alipirea Vidinului de Bulgaria de est modifica serios relațiile anterioare. Serbia, în plină expansiune, amenința interesele bulgarilor ca și ale bizantinilor, care s-au aliat contra ei. Serbia avea de răzbnat și alungarea țarinei Ana de către Mihail. Prin pacea care a urmat după victoria sîrbilor a fost recunoscut ca țar fiul minor al lui Mihail, sub regența sîrboaiicei Ana, dar foarte curînd a trebuit să plece, boierii impunîndu-l pe Ioan Alexandru.

f. Adică și acum ea preferă stăpînirea lui Alexandru asupra orașelor maritime, unei cotropiri a acestora de către genezezi.

g. Ea nu apare totuși în tabelele genealogice ale Paleologilor. Soțiile cunoscute ale lui Ioan Alexandru sînt domnița romîncă Teodora și apoi evreica botezată, tot Teodora, mama lui Ioan Șișman de la Tîrnovo.

h. Altul probabil decît țarul de o clipă, fugit în 1331 la mongoli.

i. Vezi mai jos, nota j.

⁹³ Despre proiectele sale, Phrantzes, 28.

⁹⁴ Studiul nostru citat mai sus. A murit abia în 1383, la fiul său în Moreea. Însemnări de cronică, publicate de J. Müller, *Byzantinische Analekten*, atestă faptul: 'Εν ἔτει ρωλά, ἰνδικτιωνος ζ' μηνι 'Ιουνίῳ ἱε' ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κύρις 'Ιωάννης ὁ Καντακουζηνός, ὁ μετονομασθεὶς 'Ιωασάφ μοναχός, εἰς τὴν Μωρέαν καὶ ἐτάφη ἐκεῖ. Fiul său Matei murise cu cîteva zile mai înainte (*ibid.*). Cf. Zakythinos, *loc. cit.*, 116 și nota 2.

⁹⁵ Ar fi vrut să formeze o feudă din Demotika și Adrianopol. Vezi Cantacuzen, III, 47—49; Nikefor Gregoras, II, 798 ș.u.

⁹⁶ Despre ceilalți fii ai lui Ioan VI, Cantacuzen, III, 33, 49.

j. Dându-și concursul pe rind ba lui Ioan Cantacuzenul, ba regentei Ana de Savoia, a jefuit în interesul său propriu și și-a înjghebat o stăpânire în regiunea Munților Rodope. În cele din urmă a fost doborât de emirul Omur, aliatul Cantacuzenului.

k. Războiul dintre cei doi Andronici (1318—1328), urmat de cel dintre Ioan Cantacuzenul și regentă (1341—1347).

l. Ștefan Uroș III, zis Dečanski, era fiul natural al lui Milutin.

m. Acesta era fratele lui Andronic II. Fiul său Ioan era soțul Irinei Metochites. Fiica lor, Maria, a fost soția a doua a lui Ștefan Uroș III, Dečanski.

n. Era fiica lui Andronic Paleologul și soția lui Ioan II Orsini, despot al Epirului, mama lui Nikefor II și a Tomaidei (vezi mai jos și nota s).

o. În ziua de Paște, la 16 aprilie 1346, arhiepiscopul Ioanițiu al Serbiei fusese înălțat la rangul de patriarh de Peč, fără asentimentul patriarhului de Constantinopol, Calist, care a aruncat anatema asupra lui Dușan și a patriarhului său. Ruptura a fost consumată în 1352. O împăcare s-a produs doar în 1374.

p. Copiii lui Nikefor I și ai Anei au fost Tamar, măritată cu Filip de Tarent (care a lăsat-o pentru Catherina de Valois), și Toma, însurat cu fiica lui Mihail IX (Paleologul). Nici unul din ei nu a lăsat urmași. În schimb, din fiica lui Nikefor I de la prima lui soție (Maria Lascaris), măritată cu Ioan I Orsini, s-au tras despotii din neamul Orsini, din Cefalonia, din care coborau direct Nikefor II și sora sa, Tomaida.

r. În momentul acela Filip, soțul Catherinei de Valois, murise, dar văduva lui a venit în 1338 în Moreea, unde a stat vreo trei ani la Patras. Atunci a fost pus la cale planul folosirii despotului înălțat Nikefor II. A fost organizată de către guvernatorul angevin de la Durazzo o revoltă la Arta, dar fără succes. Nikefor II s-a reîntors la Tesalonic, a fost făcut *panhypersebast* și a primit de soție pe fiica lui Ioan Cantacuzenul, Maria.

s. Este vorba de Nikefor II Orsini, strănepotul, prin Maria, al lui Nikefor I Ducas Anghelos. Ramura Orsinilor reușește să o înlăture pe cea a Anghelilor-Ducas. Despotul de Epir Toma Orsini este ucis de nepotul său Nicolae care îi ia și locul și soția, fiica lui Mihail IX. Fratele acestui Nicolae, Ioan II Orsini, a urmat ca despot al Epirului. Era însurat cu Ana, fiica lui Andronic Paleologul care l-a otrăvit (1336) și a luat conducerea în numele fiului ei Nikefor (II). Dar Andronic III a ocupat Epirul, a numit un guvernator bizantin și a trimis pe Nikefor și pe despina Ana la Tesalonic, într-un fel de onorabilă semicaptivitate.

ș. Ștefan Gabrielopoulos Melissenos a murit în 1333.

t. Companie de mercenari folosită de regele Navarrei contra regelui Franței. Tocmită ulterior de ruda reginei Ioana II a Neapolului, moștenitoarea lui Filip de Tarent — Jacques de Baux — pentru a smulge Moreea încredințată de regină temporar Ospitalierilor, a repetat acțiunea catalanilor. Navarezii au cuprins Moreea pe care au păstrat-o și după moartea lui Jacques, cîrmuind-o prin baili (1383—1404). Au încercat să cucerească și Elada de la catalani. Au fost gata oricînd să atace pe bizantinii despotatului de Mistra, unindu-se și cu turcii în acest scop.

ț. Vezi mai sus, cap. IV (Pregătirea . . .), nota u.

u. Moștenitoarea Moreei, măritată cu fiul lui Carol de Anjou, apoi, în 1289, cu Florent de Hainaut și în 1301 cu Filip de Savoia. În 1307 Carol II de Anjou a depozat-o de Moreea, pe care a dat-o fiului său Filip de Tarent. Acesta, în 1313, a cedat-o fiicei Isabelei și a lui Florent de Hainaut.

u bis. Este fratele mai mic al lui Filip de Tarent, care o depozedează în 1318 pe Matilda de Hainaut de drepturile ei. Vine personal în Moreea, în 1325, chemat ca să oprească înaintarea bizantinilor, dar nu realizează nimic. În 1333 cedează Moreea cumnatei sale Catherina de Valois, văduva lui Filip de Tarent.

v. Adică la nord de Moreea. Principele Ioan este fiul mai mare al Yolande-İrina de Montferrat, a doua soție a lui Andronic II, care ar fi dorit să-l însoare cu Isabela de Villehardouin și să-i înjghebe un stat independent din Etolia, Acarnania și Epir.

w. Dinastia Orsinilor din Cefalonia care o prelungea pe aceea a Ducas-Anghelilor din Epir. Unchiul etolian ucis este Toma al Epirului. Vezi mai sus, notele p și s.

x. Vezi mai sus, notele r și s. Este vorba de Nikefor II și de mama sa Ana, iar prințesa de Ahaia este Catherina de Valois, prințesă de Moreea (Ahaia).

y. Fiul lui Ioan V, despotul de Mistra, a fost însurat cu Bartholomea, fiica lui Nerio, duce de Atena și stăpînitor al Corintului. Dar Nerio murind (1394) și-a lăsat aproape toată averea fiicei a doua, măritată cu Carlo Tocco, înșelînd speranțele despotului Teodor.

z. A doua sa soție avea să fie (Ioana) Ana de Savoia.

A. Mama lui Andronic cel Tânăr (III), adică soția armeană a lui Mihail IX, Rita-Maria, zisă Xene, amintită cu două fraze mai înainte.

B. Paranteză în legătură cu căsătoriile cu latinii. Aici este vorba de Elena Ducas Anghelos, fiica sebastocratorului Ioan al Tesaliei, măritată cu Guillaume de la Roche, duce al Atenei (1280—1287) și bail de Moreea (1285—1287), căruia i-a adus ca zestre districtele Zeitun și Gardiki. Rămasă văduvă, a fost regentă pentru fiul ei minor Guy. În 1291 s-a remăritat cu Hugues de Brienne. Guy a fost la rindul său tutorele lui Ioan II Ducas Anghelos al Tesaliei, sebastocrator și el, vârul său primar, rămas minor la moartea lui Constantin Ducas Anghelos în 1297.

C. Teodor, ulterior marchiz de Montferrat, pentru care împărăteasa pusese ochii pe fiica ducelui de Atena, Guy, fiul tesalienei Elena (vezi nota precedentă), cu perspectiva acaparării Tesaliei, așa cum pentru celălalt fiu Ioan se gândise la Epir.

D. Este vârul primar al lui Guy, de care s-a pomenit în nota B.

E. Acest Mihail era fiul nelegitim al lui Constantin.

F. Dar mai ales prin uciderea fără voia lui, dar din vina lui, a fratelui său Manuil. Vestea aceasta a provocat moartea fulgerătoare a tatălui său Mihail IX.

G. Unul din principalii partizani ai lui Andronic III, de origine cumană prin tată și înrudit prin mamă cu împăratul. Cearta lui cu Ioan Cantacuzenul l-a făcut să treacă în tabăra lui Andronic II. Îl pășește și pe acesta și trece în slujba lui Ștefan Dușan în război cu bizantinii și este asasinat.

H. Dimitrie, fiul mai mic al lui Andronic II, fusese de partea acestuia în conflictul cu Andronic III. Capturat, și-a datorat salvarea surorii sale Simonida, regina văduvă a Serbiei, care a stăruit pentru el. Ar fi fost amestecat și într-un complot contra împăratului cel tânăr.

I. Biserica Chora, azi Kahrie-Giami, refăcută de Metochites și împodobită cu minunate mozaicuri.

J. Protovestiarul Alexios Apokaukos, de origine obscură, fusese ridicat de Ioan Cantacuzenul pe care îl denunța acum că ar pregăti o uzurpare a tronului.

K. În 1342, într-un moment foarte critic pentru Ioan VI, cind dezbinarea politică era înveninată de conflicte sociale și religioase, în care el apărea ca reprezentantul aristocrației, iar dușmanii săi ca simpatizanți și chiar inițiatori ai mișcării populare, ilustrate de cîrmuirea zeloților la Tesalonic, Ioan VI s-a apropiat de Dușan, încheind cu el o alianță la Priština. Ulterior, în 1350, Ioan Cantacuzenul reocupă Tesalia, sîrbii intră în Tesalonic și se încheie în sfîrșit pacea, sîrbii restituind Acarnania, Tesalia și Macedonia de sud-est pînă la Seres. La reluarea războiului civil Dușan se aliază cu Ioan V (1352) și nu mai respectă tratatul din 1350.

L. El a fost încoronat prima oară la Didymotica de către episcopul locului, apoi a doua oară la 21 mai 1346 la Adrianopol de către patriarhul Lazăr de Ierusalim. În sfîrșit, după împăcarea din februarie 1347, avea loc încoronarea solemnă a celor doi împărați la 13 mai 1347.

M. Emirate, dintre care primele două sînt pe coasta Ioniei și corespund respectiv cu teritoriile cuprinzînd: a) Smirna, Efesul și Antiohia pe Meandru; b) Magnesia și Hadramyttion; Karassiul corespunde la vechea Mysie, iar Bitynia cuprinde între altele orașul Brussa.

N. Umur-beg, emirul de Aidin, era supranumit „stăpînitorul mărilor“. Flota sa acționa în întreaga Mediterană. Urkan sau Orkhan, era fiul lui Osman. A cucerit de la bizantini Niceea și Nicomedia, în 1353 a ocupat emiratul de Karassi. Soliman era fiul lui Orkhan. În 1354 a ocupat castelul Tzympe de lingă Gallipoli.

O. În timpul inspecției sale la locul detențiunii lor.

P. Ea era nepoata lui Ioan Asan III și strănepoata lui Mihail VIII.

VI

RENAȘTEREA BIZANTINĂ A LUI IOAN CANTACUZENUL

Dar cu acest om de mare ambiție și de mari talente dispărea o întreagă concepție politică, și mai ales culturală, a Imperiului.

Ioan VI era prea inteligent pentru a nu înțelege că trecutul de dominație nu mai poate să revină. Dar acest cărturar rafinat era în măsură să-și

dea seama că ceea ce se pierduse ca putere materială, ca teritoriu, ca finanțe, ca armată, ca viață economică poate fi redobândit pe două căi: cea a civilizației bizantine, care continua să dețină și să dezvolte moștenirea elenică incomparabilă, și cea a suveranității ecumenice, asupra întregului Orient, a bisericii sale, care era de altminteri singura liberă dintre toate acelea din această parte orientală a vechii monarhii creștine.

194 // El auzea vorbindu-se peste tot, la clienți, la vecini, la dușmani chiar, limba greacă. Acei care nu o cunoșteau căutau să transpună în slavonă tezaurele unei mari literaturi. Unde oare nu se afla în Europa și în ținuturile de margine ale Asiei acest elenism care raportase atâtea triumfuri în decursul veacurilor?

Dacă Bulgaria, care se mărginește să traducă pe bizantini și să imite arta lor, rămîne foarte slavonă, în schimb fratele țarului sîrb^a este foarte mîndru de descendența sa grecească și de rudenția sa cu Paleologii, fiind nepotul de fiică al hypersebastului Ioan și al Irinei, fiica lui Teodor Metochitul. Sîrbii din Tesalia înțeleg să se socoată toți legați de antecesorii lor bizantini. Dușan însuși ține o cancelarie grecească. Pe țărmul Adriaticii, la Kanina și Avlona, seniorii înrudiți cu stăpînii Stipului, care sînt despoți bizantini, se gîndesc să-și valorifice — în ciuda numelor lor slave — ascendența bizantină¹. Marele întemeietor de mănăstiri românești de limbă slavonă prin 1370—1400, Nicodim, este un sîrb prin mama sa, dar tatăl său este un grec din Castoria, și el însuși fusese la Muntele Athos². Împăcarea bisericii bizantine cu separatismul sîrbesc, cel puțin în ce privește pe despotul Uglieșa, actul de omagiu al Scaunului de Peč³, va contribui esențial la formarea acestei sinteze.

Se va continua cu folosirea limbii grecești pentru ctitoriile de biserici sîrbești în secolul XIV, cum s-a făcut pentru cea din Lesnovo^b datorată despotului Ioan Liverios și „împărătesei“ Maria, soția sa⁴.

195 În momentul chiar în care Bizanțul era pe punctul de a dispărea // literatura sa a aflat la slavii vecini o nouă creștere a popularității sale. În adevăr, este vremea cînd se traduce în limba bulgară textul lui Zonaras (în 1332), cel al lui Manasses (1331—1340), Simion Logothetul cu cîteva decenii mai tîrziu. Este tradus parțial același Zonaras în limba sîrbă de către călugărul Grigore, care a lucrat la mănăstirea Chilandarion (în 1408)⁵. Euthymie de Tîrnovo, Teodor, Grigore Țamblac de o parte, Constantin Filozoful de cealaltă, sînt în lucrările lor niște bizantini ca suflet, fără alt amestec⁶.

Iar din insulele latine, dar nu chiar atît de latinizate din Arhipelag, se scriau documente pe grecește⁷, și Dorino Gattilusio, descendentul unei surori a lui Ioan V, va adopta vulturul bicefal, punînd să i se scrie numele

¹ „Spomenik“ din Belgrad, XI (1892).

² Vezî Grčić, în „Archiv für slavische Philologie“, XI, 354—363; Jireček, în „B.Z.“, XIII, 197.

³ Migne, P. Gr., CLII, c. 1439 ș.u.; M. Laskaris, în „Mélanges“ Diehl, I, 171—177.

⁴ Millet, *École Grecque*, 12; Νέος Έλληνομνημύων, XIX, 299; Jireček, în „B.Z.“, XIII, 196—197.

⁵ Bidlo, în „B. ngr. J.“, VI, 196; Miloš Weingart, *Byzantinische Chroniken in der Kirchenslavischen Literatur*.

⁶ Fr. Dvornik, *La carrière universitaire de Constantin le Philosophe*, în „Byz.-sl.“, III¹ (1931), 59—67.

⁷ Despre un poem grecesc al lui Marino Falier, John Schmitt, în Δελτίον din Atena IV (1893), 291—308.

și titlurile sale în felul acesta: Ντόρις Παλεολόγος — deci mai întâi de toate Paleolog ὁ Γατελιούζος καὶ αὐθέντης τῆς Παλεᾶς Φωκίας (Gateliuzos și stăpînul absolut al Vechii Focide) — cu data bizantină 6932 de la crearea lumii⁸. Tot pe grecește cere Domenico Gattilusio lui Manuil Sophanio să-i trimită pește⁹.

Credința latină părea și ea că se pierde treptat. O Gattilusio, Elena, ajunge soția despotului sîrb Ștefan, și o fiică a lui Dorino s-a măritat cu fratele împăratului de Trapezunt¹⁰. Un Ioan Kanabutzes va închina unuia
496 din acești Gattilusii // comentariul său despre Dionisie din Halicarnas¹¹. Dacă Imperiul ar fi durat un secol mai mult, cine știe dacă toate acestea nu s-ar fi topit în unitatea sa, refăcută de acțiunea lentă a timpului.

Căci regii din Cipru¹², la începutul acestui secol XIII se foloseau de limba greacă drept mijloc de comunicare internațională cu sultanii din Asia Mică¹³, iar un vlăstar al familiei Lusignan, Guy, amestecat în certurile dinastice de la Constantinopol, primea închinarea unei lucrări făcute de călugărul Matei Blastares din Tesalonic, după ce cu un veac mai înainte, regele Hugues al Ciprului se bucurase de un omagiu similar¹⁴. În secolul XIV această limbă greacă amestecată cu multe cuvinte latine și ortografiată cum da Dumnezeu, era folosită de ducii venețieni ai Arhipelagului, Crispi¹⁵, chiar și pentru acte de danie. Notarii, majoritatea din ei fiind greci, nici nu scriau în altă limbă.

Dar aceasta nu împiedica pe Gattilusii să-și păstreze legăturile lor
497 politice cu Occidentul. Așa se explică de // ce Francesco Gattilusio, profitînd de prezența la el, la Lesbos, a lui Ioan fără Frică [fiul ducelui de Burgundia] și a lui Henri de Bar, a oferit prin intermediul lor regelui Franței Carol VI, care nu i-a dat vreo atenție — în numele aceuia care trebuia să se însoare cu fiica sa, Eugenia, adică în numele fostului despot Ioan de Selymbria și apoi, timp de cîteva luni, Ioan VII¹⁶ împăratul de Constantinopol — cesiunea Imperiului în schimbul unei rente anuale de 20 000 de florini de aur și un

⁸ Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 466. Cf. *ibid.*, V, 39–40. Potrivit cu *Geste et chroniques de la Maison de Savoye*, publicate de Servian (1879), II, 138–139, 143 (cf. și Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 489), Francesco Gattilusio, care se afla pe lângă Amedeu VI la Gallipoli și Mesembria, este desemnat ca „știind grecește”.

⁹ Lampros, tot în Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 87.

¹⁰ W. Miller, *ibid.*, VI, 489, 492.

¹¹ W. Miller, în „B.Z.”, XXII, 420; Maxim Lehnardt, *Joannis Cannabutzae magistri ad principem Aeni et Samothracas in Dionysium Halicarnassensem commentarius*, Leipzig, 1890; S. Reiter, în „Wiener Studien”, XIII (1891). Despre Gattilusii, cf. Miller, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 39–40 (precizări cronologice importante); VI, 488 ș.u.; VII, 95, 341–344; *ibid.*, VIII, 94–95, 361. [J. Delis], *Οἱ Γατελούζοι ἐν Λέσβῳ*, Atena, 1901. Despre l. greacă de la Corfu, Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, XIII, 334 ș.u. Pentru cea din Creta, Iorga, *Notes et extraits* . . . , V. Despre cea din Patras, Gerland, *op. cit.*

¹² Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 40 ș.u. O scrisoare a lui Ioan Cantacuzen către Sudan (= sultanul Egiptului) este în aceeași limbă; III, 94–99; Lampros, *loc. cit.*, 55–56. Cf. *ibid.*, 58 ș.u., 26–64, 66–69 ș.u.

¹³ Τῶ περιποθῆτω θεῷ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως σῖρ Γγῆ τὲ Λουζινιάνῳ; Miller, *Notes et extraits des mss. grecs de la Bibliothèque Royale de Madrid, Catalogue des mss. grecs, Supplément au Catalogue de D'Iriarte*, 100–101; Episcopul Arsenie, *Scrierea lui Matei Blastares, ieromonah de Salonic și scriitor din secolul XIV, către principele de Cipru, Guy de Lusignan*, Moscova, 1891. Cf. Gay, *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient*. De asemenea Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 487.

castel de refugiu în Franța. Francesco spera astfel să asigure mai bine viitorul fiicei sale ¹⁴. Predecesorul său ¹⁵, purtând același nume, prevenise în 1356 pe papă că împăratul Ioan V este gata să admită Unirea bisericilor ¹⁵.

A fost vorba mai înainte de fenomenul observat în Cipru, unde istoriografia începută în limba franceză de baroni se va termina pe grecește, redactată de secretari indigeni, ca Macheras și Bustron ¹⁶. Dar și alte scrisori adresate „marelui duce” de Rodos și „episcopului insulei și al Cicladelor” sînt redactate în același stil de folosire curentă ¹⁷.

Doar în domeniul artei concurența sîrbească făcută Imperiului se manifestă printr-un mare avînt, propriu tuturor teritoriilor dominate de Nemanizi sau de vasalii lor. Alături de marile mănăstiri cunoscute de la Studenitzsa sau Nagorično, mai sînt frumoasele biserici de la Prilep (Sf. Dumitru și Sf. Nicolaie cu fațade atît de frumoase, Sf. Atanase, Sf. Fecioară, Sf. Petru, Sfinții Arhangheli) sau de la Trekavac și Zrze din împrejurimi care rivalizează cu un mare număr de biserici mai vechi de la Ohrida. În toate văile de la Kučevište la Debar, la Mateič, la Lesnovo, la Spasovița, la Poganovo, la Zemen regăsim bisericile de tip grecesc provincial cu ornamentarea de cărămizi artistic combinate, cu „tamburul” plin de grație care domină bolta. Portretele // ctitorilor, regi și principii care se pleacă înaintea sfinților sau stau drepti în măreția lor umană: masivul împărat Uroș, Vukašin cu barba albă de călugăr, Uroș I cu blînda sa tovarășă Elena, despotul Oliver cu soția sa, formează una din galeriile cele mai interesante ale acestei picturi adevărat individuale, realiste, care caracterizează epoca ¹⁸.

Evangeliarul bulgar de la Londra reproduce un model grec de la Paris, deși miniaturistul schimbă în mai multe rînduri costumele și armamentul după exemplul dat de orașul real din preajma sa ¹⁹.

Un bizantinism nou — căci Bizanțul este „sinteza de-a pururi deschisă” ²⁰ — se formează astfel, asimilîndu-și viața culturală, mai ales artistică a occidentalilor, în vreme ce puternica influență a acestora își asimilează tot mai mult în politică ceea ce a rămas bizantin. Negustori italieni care își petreceau o parte din viața lor în Orientul bizantin și cealaltă în patria lor venețiană, genoveză, florentină sînt agenții naturali ai acestei transmisiuni care este dublă,

¹⁴ Lampros, în Νέος Ἑλληνομνημον, X, 248 ș.u.

¹⁵ Ibid., XII, 474—476. Cf. Hasluck, *Monuments of the Gattilusii*, în „Annual of the British School of Athens”, XV, 248—269.

¹⁶ Vezi Iorga, *France de Chypre*, Paris, 1931, 195 ș.u.

¹⁷ Lampros, în Νέος Ἑλληνομνημον, VI, 32—34.

¹⁸ Multe din ele la Petkovitch, *La peinture serbe du moyen-âge*, Belgrad, 1930. Cf. Vlad. Rozov, în „Byz.-sl.”, I, 10 ș.u. Influențe occidentale, Okunev, *ibid.*, II, 74 ș.u. (îndeosebi pl. IX); Doamna Wratisslaw Mitrović și Okunev, *ibid.*, III, 134 ș.u.; albumele publicate la Praga de Okunev. S-ar putea face aceleași observații cu privire la sculptura în lemn, de care se ocupă Sotiriou, în „Mélanges” Diehl, II, 171—180.

¹⁹ Vezi B. Filov, în „Byz.”, IV, 31 ș.u. Idem, în „Spisanie” ale Academiei bulgare, XXXVIII (1928). Cf. Jerphanion, *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans*.

²⁰ Iorga, Conferința ținută la Societatea de conferințe din Catalonia, publicată în volumul din Barcelona, 1931.

căci Occidentul adoptă și tehnica și chiar tipurile bizantine²¹. Se observă în noua artă a Paleologilor // aceleași mișcări libere, aceleași figuri fără artificii, aceleași caracter de spontaneitate în mozaicurile de la „Moné-tes-Choras“ („Maica-domnului-de-la-țară“) refăcută de Teodor Metochitul²², devenită apoi Kahrie-Giami, iar în pictura din secolele XIII și mai ales XIV, în bisericile de la Mistra, la Hagia Trias din Argolida (1245), la Parigoritissa din Arta — o clădire atât de frumoasă, de un stil original și nou — la Omorpe din Egina (1282) și mai ales în biserica de la Spiliadis din insula Eubeea, cu chipul împăratesc al lui Hristos de toată frumusețea (1311)²³, apoi chiar la Delos²⁴. Portretul îndeosebi e parcă reînnoit în această vreme²⁵. Încă de la sfârșitul // secolului XIII această întrepătrundere a fost semnalată în cite o biserică din Orientul balcanic și mai ales în portretele splendide, de un caracter vădit personal, de o interpretare atât de delicată, de o atitudine căutată și de o grijă minuțioasă pentru desenul costumului, care înfățișează în biserica Boiana din Bulgaria pe țarul Constantin Tochos (Tich), soția sa, maiestuoasa Irina²⁶, precum și ctitorul, un sebastocrator Kaloianini, și figura gânditoare a Desislavei²⁶.

Literatura religioasă din trecut, dar fără tendințe polemice, se mai târâște cităva vreme într-un secol foarte agitat cu tendințe combative.

Un Grigore Chioniade, constantinopolitan trimis în Persia, client al împăraților de Trapezunt dar care se reîntorcea des în țara sa de baștină, unde patriarhul Ioan Glykys (1316—1320) îi era prieten, ajuns apoi arhie-

²¹ Ottolenghi, *Influenze orientali sul Rinascimento*, în „Ateneo Veneto“, XXV², 170—186; Th. Schmidt, *La renaissance de la peinture byzantine au XIVe siècle*, în „R.A.“ (1912), 127, 142; Jerphanion, *La nouvelle théorie sur la „renaissance“ de l'art byzantin sous les Paléologues*, în „Revue de l'art chrétien“, LXIII (1913), 196—200; Pokrovski, *Peinture murale des anciennes églises grecques et russes*, Moscova, 1890; Sotiriou, *Die byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland*, în „Ελληνικά“, I (1928), 95—113. Cf. Schultz și Barnsley, *Architecture byzantine en Grèce* (cf. Krumbacher, în „B.Z.“, III, 223).

²² Millet, *Monuments byzantins de Mistra*; Alpatov, *Rapport sur un voyage à Constantinople*, în „R. ét. gr.“, iulie—septembrie 1926; Alexander Rüdell, *Die Kahrie-Dschamissi in Konstantinopel*, Berlin, 1908; Teodor Schmidt, în „Izvestia“ ale Inst. rus. din Constantinopol, XI; Del Medico, în „Byz.“, VII, 123 ș.u. Despre aspectul monumental al Capitalei în acea vreme: *Andanças y viajes de Pero Tafur*, în „Collección de libros españoles raros o curiosos“, VIII; Vasiliev, în „Byz.“, VII, 33 ș.u.; Νέος Έλληνομνημων, III, 249—250. Despre Pammakaristos a Paleologilor, I, 280 ș.u.

²³ Sotiriou, *loc. cit.* Într-o inscripție din 1315, Xenos Psalidas este intitulat: ὁλῆς Θεσσαλίας ἄριστος ζωγράφος (Pictorul cel mai bun al întregii Tessalii). Lampros a dat în Νέος Έλληνομνημων, lista pictorilor anteriori anului 1453 (V, 270 ș.u.; VI, 210 ș.u.; VII, 487—488; VIII, 235—236).

²⁴ Bulard, *Peintures murales et mosaïques de Délos*, în „Mémoires“ Piot, XIV (1908). Nu lipsesc noi întemeieri în provincii. Astfel Sitza în Laconia. Deffner, *Archiv*, 184; Sf. Sofia din Ohrida, datată, și cu mențiunea Μουσών ἔθνη (neamurile misienilor); Gelzer, *Ochrida*, 14; altă biserică din Ohrida, datorată marelui jupan Andrei ὁ Φοῦδας (1378), *ibid.*, 15; Byzizes, lângă Arta; Lampros, în Δελτίον, din Atena, IV.

²⁵ Millet, *Portraits byzantins*, în „Revue de l'art chrétien“, 1911 (Teodor Paleologul la Brontochion; Paleologul de la Megaspoleon).

²⁶ Grabar, *Boiana* (ed. franceză); frumoasele reproduceri (dintre care două în culori) date de Alice Gardner, și notița noastră în „Mélanges“ Diehl.

piscop de Tebris, a lăsat un imn acatist și scrisori care se mărginesc la considerații de o ordine absolut generală²⁷.

Avem apoi Viețile de sfinți ale patriarhului Atanasie (1289—1293; 1303—1311)²⁸, care a lăsat o corespondență destul de întinsă²⁹ și operele lui Matei, metropolitul de Efes (1310—1325)³⁰. Patriarhul Calist (1350—1353; 1355—1363) este și el un autor de biografii de sfinți, și subiectul pe care i-l pun la îndemână vicisitudinile peripateticianului vieții monahale sub niceeni, Grigore din Sinai³¹, prizonier la turci, emisar al Athosului pe lângă // țarul Alexandru, îi oferă unul din subiectele cele mai romantice³². Redactate într-o limbă firească foarte ușoară, discursurile religioase ale patriarhului Filoteu (1353—1354; 1364—1376) reprezintă în acest secol al paisprezecelea, atât de sfîșiat lăuntric între curente inconciliabile, vechea elocvență de amvon fără nici un amestec de influențe clasice³³. În sfîrșit și acest veac ca și al cincisprezecelea sînt destul de bogate în privința pelerinajelor grecești la Locurile Sfinte³⁴, ca de pildă acela al lui Perdikas, protonotarul din Efes³⁴.

În literatura religioasă de caracter polemic, agresiv, printre continuatorii lui Manuil Holobolos³⁵, secretarul atât de înzestrat al lui Mihail Paleologul: gînditor, poet de inmuri, interpret al filozofilor, devenit călugăr din oroare pentru crimele politice¹ ale epocii sale, a fost subliniat cu dreptate curajul pe care îl arată Iosif Bryennios³⁶, atacînd fără considerații de rang toate răcilele // acestei societăți muribunde a Paleologilor. El este un naționalist care ar fi preferat ca zidurile Constantinopolului, pe care îl prețuiește atîta, să fie reparate în loc de a se cheltui cu luxul unor case cu trei caturi. Printre contemporanii săi ușor resemnați la calamitățile vremurilor, el este singurul care se întoarce cu o pasiune fanatică împotriva turcilor, pe care îi acuză de viciile cele mai mîrșave. Latinii nu sînt nici ei pe placul acestui apărător al doctrinei ortodoxe despre purcederea Sfîntului Duh, care totuși s-a întîlnit cu

²⁷ Tryphon E. Evangelides, Δύο βυζαντινὰ κείμενα, Hermopolis, 1910. Despre Atanasie Chatzikos, Treu, în „B.Z.”, XVIII, 481 ș.u.; XIX, 13—14. Scrisori ale lui Bryennios, *ibid.*, I, 95 ș.u.

²⁸ Ed. Papadopoulos-Kerameus, Petersburg, 1905 (Lucrările Universității).

²⁹ Guiland, în „Mélanges” Diehl, I, 121—140.

³⁰ Treu, *Matthaios, Metropolit von Ephesus. Über sein Leben und seine Schriften*, „Programm”, Potsdam, 1901.

³¹ Episcopul Arsenie, *Callistos, patriarh de Constantinopol* (în l. rusă).

³² Idem, *Filoteu, patriarha konstantinopolitanskogo XIV veka tri reatchi k episcopu Ignatiu*, Novgorod, 1898. Prietenul său, Nil din Rodos, „B.Z.”, IV, 370—373 (după Arsenie). Pentru patriarhul Euthymie II (1410—1416), „R. ét. gr.”, VI (1893), 271—272.

³³ Papadopoulos-Kerameus, Ὁκτὼ ἐλληνικαὶ περιγραφαὶ τῶν ἁγίων τόπων ἐκ τοῦ XIV, XV καὶ XVI αἰῶνος, Petersburg, 1903.

³⁴ Ed. Papadopoulos-Kerameus, în publicațiile Societății palestinienne ruse, XXIX (1890).

³⁵ Despre Holobolos: *Manuelis Holoboli Orationes II*, ed. Treu, „Programm”, Potsdam, 1907; Sideridis, Μανουὴλ Ὁλοβόλου ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ ἡ' τὸν Παλαιόλογον, în „Ἐπετηρίς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν. III, 85—93; episcopul Arsenie, *Manuel rectorul* (în l. rusă), Moscova, 1890; Treu, în „B.Z.”, V, 538 ș.u.; C. Wendel, *ibid.*, XVI, 460—467; *ibid.*, XIX, 331 ș.u. Rostagno, în „Studi italiani di filologia classica”, V (1897), 287 ș.u., Bées, Ἐκθεσις, 40. Despre programul școlilor (rugăciuni, Euripide, Teofilact Symokatta, indice), Drexler, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialwesen”, 1922. Despre Bryennios, ed. Boulgaris, Leipzig, 1768—1784; Philipp Meyer, în „B.Z.”, V, 74 ș.u.

³⁶ Vezi și Oeconomus, în „Mélanges” Diehl, I, 225—233.]

occidentali la Conciliul de la Constanza, și el va găsi fraze de critici amare contra lui Dimitrie Cydones³⁷. Dar totodată va scoate în evidență tot ce știe despre antichitatea clasică. Totuși pot fi aflate cu plăcere în mijlocul paradei sale de erudiție și descrieri ale naturii³⁷.

Furia teologică se mai cheltuiește cu prisosință și în *Viața Sfântului Ignatie*^k de către pretinsul Nicetas Paflagonianul, operă din secolul XIV³⁸, în vreme ce adevăratul Nicetas ar fi participat la conflicte de același gen din secolul IX.

Aceluiași grup de cărturari din acest secol — a cărui activitate arată cât de mult Imperiul și cultura erau entități deosebite — îi aparține și Manuil Moschopoulos, epistolograf și apărător al ortodoxiei contra latinilor³⁹. Nepot al unui arhiepiscop al Cretei, i se întâmplă să fie purtat pe valurile Mediteranei. În această calitate de om care a călătorit în țările latinilor — și care în curînd nu va mai constitui o raritate — el seamănă cu acel Ioan Kyparissiotēs // care, reușind să-și însușească elementele unei științe dogmatice complete, l-a însoțit pe papa Grigore XI⁴ în timpul călătoriei sale romane⁴⁰, în cursul căreia „filozoful grec” a fost obiectul unei atenții speciale din partea curții pontificale, unde fusese poftit și Dimitrie Cydones, marele epistolograf al vremii, despre care va fi vorba mai târziu. El este un bizantin împăcat cu Roma, ca Bekkos, dar sămînța aceasta este rară.

Acest zel combativ trece și în alt domeniu decît al polemicii cu latinii. Vine un moment cînd spiritul italian pătruns de misticismul franciscan⁴¹ se unește cu tendințele mistice aduse din Asia, spre a se ciocni în sfîrșit cu spiritul disciplinat al mănăstirii constantinopolitane.

Călugării de la Muntele Athos⁴² aveau și opinii politice: ei intervin pe lingă împărăteasa Ana pentru a împăca pe cei doi împărați⁴³. Alături de ei — cîntînd să opună marile interese ale ortodoxiei ambițiilor meschine ale rivalilor pentru coroană — se aflau în tot Imperiul acei „turbați” care erau zeloții „dușmani” ai „politicilor”, adică oarecum ai politicienilor. Plebea era întotdeauna de partea călugărilor turbulenți⁴⁴. Vremea conflictelor între Verzi și Albaștri părea că revine, dar cercul era transportat acuma în arena în care statul oportunist era în luptă cu biserica imuabilă și eternă. Din partea

³⁷ Ph. Maycr, *Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung*, în „B.Z.”, V, 74 ș.u., idem, *Joseph Bryennios als Theolog*, în „Theologische Studien und Kritiken”, 1896, 282 ș.u., și Dräseke, în „Neue kirchliche Zeitschrift”, VII, 208 ș.u.

³⁸ Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, VI (1899), 13—38. Părere contrară la Vasilievski. *ibid.*, 39—56. Această părere este primită cu violență de E. Kurtz, „B.Z.”, IX, 275—276. Dar ne putem întreba dacă aceeași pasiune pe care o regăsim în secolul XIV se potrivește cu secolul IX.

³⁹ L. Levi, în „Studi italiani di filologia classica”, X (1902), 55—72. Cf. Heisenberg, în „B.Z.”, XI, 581—582.

⁴⁰ Vezi Mercati, în „B.Z.”, XXX, 496 ș.u. Pentru operele sale, Krumbacher, *Biz. Litt.*, 106 ș.u. Un tesalonician, retorul Teodul Magistros, a povestit călătoria sa la Constantinopol unde venea să apere pe un general care merita recunoștința orașului; Treu, în „Jahr. f. class. Philologie”, Supliment, XXVII, 1, Leipzig, 1900.

⁴¹ Există o versiune greacă a operelor Sf. Francisc; „Ė.O.”, (1929), 167 ș.u.

⁴² O diplomă aragoneză pentru a-i apăra de catalani; Finke, *Acta*, nr. 554 (1308).

⁴³ Cantacuzen, II, 209—210; Nikefor Gregoras, II, 620.

⁴⁴ *Ibid.*, I, 165, 193, 360. Cf. Pachymere, I, 277, 280, 314.

204 „democraților“ fanatici // se stabilea o legătură cu opoziția foștilor patriarhi [ai Imperiului de] la Niceea, ca acel Arsenie care vruse să joace față de împăratul Mihail^m rolul lui Ambrosie față de împăratul Teodosie⁴⁵. În cearta dintre cei doi împărați omonimi, „zeleții“ populari erau legitimiști⁴⁶.

Lumea era dispusă să se agațe de orice pretext de agitație, căci agitația era un scop, nu un mijloc, pentru instigatorii de dezordine, cărora interesul statului le era absolut indiferent. Dacă în motivul ales mai era și o posibilitate de a ataca pe latini, acești cumpliți concurenți economici, nu numai la Constantinopol, dar și la Tesalonic, și în toate porturile, cu atât mai bine.

Dar iată că un grec din Calabria, Varlaamⁿ, care a fost folosit pentru a-i promite papii Unirea, călugăr trăind în ambianța trepidantă a Italiei, a îndrăznit să se lege — el ortodox față de ortodocși — de concepția de patru ori seculară a Muntelui Athos, mănăstirea contemplației sacre⁴⁷.

205 Căci nu era în spiritul său inimica mistic în sensul occidental, acela al *Imitației lui Isus Hristos* căreia i se puteau opune interpretări subtile, ca acelea ale arhiepiscopului tesalonician Grigore Palamas, fost călugăr atonit (c. 1296—1357/8), care era șeful „hesychaștilor“⁴⁸, // dar fondul era tot cel vechi. Era pentru șovinii greci ca un atac napolitan pe coasta Epirului. Era încă o sfidare căreia trebuia neapărat să i se răspundă.

În jurul unei discuții despre lumina imaterială de pe muntele Tabor, care a determinat dezbaterile unui conciliu în toiul mizeriei politice și economice de la Constantinopol⁴⁹, s-au adunat ca de obicei tot ce putea să existe ca amărăciuni înveninate, ca revanșe neîmplinite⁵⁰. Masalienii^o, „bo-

⁴⁵ De adăugat despre aderenții lui Arsenie, V. Laurent, în „B.Z.“, XXX, 489 ș.u.; Sykoutris, în *Ἑλληνικά*, III, 15—44. Cf. opiniile lui Trozki rezumate de Vasiliev, *op. cit.*, II, 256 ș.u.

⁴⁶ Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle*. Cf. Iakovenko, în „V.V.“, XXI, 180 ș.u.

⁴⁷ Giannantonio Madalari, *Frà Barlaam Calabrese, maestro del Petrarca*, Roma, 1888. Încă dinainte, un Aspasios chemat din Calabria prin 1306, fusese dascălul de latină al lui Harmenopoulos; vezi Fuchs, *Schulen*, 65.

⁴⁸ Despre hesychaști, vezi Dräseke, în „Z. f. w. Theol.“, XLII, (1899), 427—436; *Les Hésychastes avant le XIVe siècle*, în „É.O.“, V, 1 ș.u. *Ἐκκλησιαστικός φάρος*, V (1910). Despre rolul lui Grigore Sinaitul (din Cipru); „B.Z.“, IV, 200—207; J. Bois, în „É.O.“, V, 65—73; idem, *Les débuts de la controverse hésychaste*, *ibid.*, 353—362. Despre Palamas, *Gregorii Thessalonicensis X orationes*, ed. C. F. Matthaei, Petrograd, 1876; Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλίαι τεσσαράκοντα καὶ μία, Ierusalim, 1857; Sofocle C., ὁ ἕξ Οἰκονόμων 122 *Omelii*, Atena, 1861: *Decalogul Noului Testament*, Atena, 1851; A.K.O., *Gregorii Palamae Proseropoeia*, ed. Alb. Zahnice, Halle, 1884; o epistolă, în *Δελτίον* din Atena (1889), 227—234 (ed. Treu); Migne, *P. Gr.*, CL—CLI; Gr. Ch. Papamichail, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς*, Petrograd-Alexandria, 1911 (bibliografie, 41 ș.u.; idem, în *Ἐκκλησιαστικός φάρος*, 1908, 297—339); „B.Z.“, V, 636; Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, VIII, 70 ș.u.; Jugie, *Grégoire Palamas et l'immaculée conception*, în „Revue Augustinienne“, IX (1910), 567—574; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 3 ș.u.; Ph. Meyer, în „Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche“, ed. 3-a, XIV, 599—601; Béés, în *Ἀθηνᾶ*, XV (1904), 638 ș.u.; XVIII (1905), 39 ș.u.; J. Bois, *Le synode hésychaste de 1341*, în „É.O.“, VI, 50 ș.u. Pentru succesorul său Grigore Kalotheitis, Béés, în „B.Z.“, XVII, 86 ș.u.

⁴⁹ Nikefor Gregoras, II, 749 ș.u.; 781 ș.u.; călătoria lui Tafur (ed. spaniolă, Madrid, 1874; trad. engl. Londra—New York, 1925); Guy le Strange, *Clavijo, Embassy to Temurlane 1403—1406*, Londra, 1928; Berthe de Khitrowo, *Pèlerinage russe*. Alte descrieri de călătorii, în Vasiliev, *op. cit.*, II, 378—380.

⁵⁰ Vasiliev, în „Studi bizantini“, III, (1931), 153—154.

gomili⁵¹, imitatorii indienilor omfalopsihiți, au fost atacați nu numai de călugărul străin care a îndrăznit să predice la Constantinopol și să caute un refugiu în tumultosul Tesalonic, plin de latini care ar fi trebuit să-i fie favorabili, dar și de reprezentanți ai clerului secular luminat, succesori ai lui Blemmydes, dintre cei care // erau mândri să reprezinte o civilizație — creștină este adevărat — dar avidă să caute idei în tezaurul antichității elenice.

Cearta dintre călugări și cărturari s-a terminat cu victoria⁵² celor dinții⁵². Hotărît lucru „democrația” în rasă călugărească era mai puternică: dar democrația „în zdrențe” a arătat, prin răscoala de la Tesalonic (1342—1349), că nu îi era inferioară cu nimic.

Marele oraș a oferit timp de câțiva ani spectacolul unui oraș din Țările de Jos în frământările unei revoluții sociale. Totul este absolut latin. Ca în centrele italiene sfîșiate de lupte civile, ca la Florența de pildă, sînt alungați acei „aristocrați” care nu au fost uciși în momentul primei explozii de ură. Un consiliu ales⁵³ a guvernat pe tesalonicieni, care erau aproape separați de Imperiu⁵³.

Pentru prima oară la Constantinopol și la Adrianopol de asemenea, unde lumea se năpustește asupra celor bogați și puternici⁵⁴, la Demotika⁵⁵ unde se revoltă plebea⁵⁵, se produce o dezbinare politică sub influența // pasiunilor sociale. Să nu uităm că în acel Occident cu care [Bizanțul] e tot mai strîns legat, este epoca tulburărilor orășenești la Paris, ca și a „Jacqueriei” țăranilor din Franța. Se jefuiește dintr-o tabără în alta, între zidurile orașului imperial; și plebea vădește instincte singeroase ascunse pînă atunci; se aruncă porecle ca aceea de τοιχόρῡχοι, creată sau culeasă de Cantacuzenul însuși. Clasa mijlocie μέσοι τῶν πολιτῶν a suferit și ea de aceste manifestări⁵⁶.

Dar nu în încăierarea dintre varlaamiți și palamiți, ci, dimpotrivă, în afara ei se află marele și adevăratul mistic al epocii, Nicolae Cabasilas († 1371), un tesalonician, ca și unchiul său Nil, succesorul lui Grigore Palamas la Scaunul arhiepiscopal al orașului, dar care fusese la începutul veacului la Constantinopol, unde avea o rudă și unde a fost foarte bine primit la Curte. El este autorul unor comentarii teologice, al unei scrieri violente contra lui Gregoras (de fapt cel mai mare teolog al vremii), al unei critici a cametei, a două elogii de sfinți. Scrisorile sale par mai importante decît

⁵¹ Nikefor Gregoras, II, 714 ș.u.

⁵² Nikefor Gregoras, II, 767 ș.u., 813 ș.u., 819 ș.u., 830 ș.u. (discuția cu Palamas), 877 ș.u. (anul 1351). Cf. Cantacuzen, I, 543, 556 [Grigore Akyndinos, care a fost condamnat în sinodul din 1341, îl cunoaște tot atît de temeinic pe Euclid (= geometria), ca pe Aristotel și Platon]. Pentru „metoda de rugăciune hesychastă”, vezi „O. Chr.”, IX, nr. 36; Jugie, în „É.O.”, (1931), 179 ș.u., 397 ș.u. (1368, decizia patriarhului Filoteu). Cf. Migne, *P. Gr.*, CLI, c. 773 ș.u.; *ibid.*, C; II, c. 1241 ș.u., 1269 ș.u. (condamnarea lui Varlaam); CLIV, c. 693 ș.u. (Cantacuzenul contra lui Varlaam și Akyndinos). Iambii lui Akyndinos contra lui Palamas, *ibid.*, CL, c. 843 ș.u. Dialogul „Teofan” de Palamas, *ibid.* Biografia sa de către Filoteu, *ibid.*, CLI, c. 551 ș.u. Pentru patriarhul Nil, *ibid.*, c. 655 ș.u. Cydones contra lui Varlaam, *ibid.*, CLIV, c. 836 ș.u. Vezi și Nikefor Gregoras, II, 795, 876 ș.u.

⁵³ Istoria acestei revoluții a fost povestită de O. Tafrali, în *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris, 1913.

⁵⁴ Cantacuzen, II, 175—179.

⁵⁵ *Ibid.*, 287—288; cît și 296, 301 ș.u., 432 ș.u.

⁵⁶ *Ibid.*, 177—181.

aceste exerciții de retorică ⁵⁷. Dar ceea ce îl ridică pe o treaptă atât de înaltă în gândirea timpului său este misticismul său fervent și pur, care mai presus de botez și de taina comuniunii așază unirea cu Hristos prin dragoste: el antcipa asupra ideii, dacă nu și a formei, atât de suave în Occident, a *Imitației* ⁵⁸.

// Cei doi Cabasilas — dintre care Nicolae a scris, alături de „Viața Sfintei Teodora“, o „Viață întru Hristos“ de o sentimentalitate cu totul occidentală, care ajută la caracterizarea stării de spirit din Bizanț în secolul XIV ⁵⁹ — aparțin aceleiași direcții.

În Toma Magistrul, devenit călugărul Teodul, se vede cum un spirit nou mai înțelept, mai înțeleghător, mai uman, care corespunde aceluia al Renașterii occidentale pe care o precede cu un avans destul de mare, caracterizează această lume bizantină a Paleologilor la începutul acestui veac. Elogiul lui Grigore de Nazianz este în același timp un studiu de critică literară, de psihologie aplicată și o predică de un stil care abia dacă are ceva comun cu teologia tradițională. Apărarea în fața împăratului a generalului „calomniat“ Chandrenos are amploarea unei pledoarii a lui Cicero, iar informațiile istorice sînt precise, amănunțite. Autorul recurge la tezaurul literar al antichității, de la Eschil la Aristofan, de la Oppian la Diogene Laertius, în epistolele sale de savoare clasică adresate intimilor săi, sau unor ocrotitori. El invocă toată geografia pentru a face elogiul insulei Cipru. Între el și între Gregoras este un adevărat duel de erudiție literară. Tratatul său despre educație adresat lui Andronic II nu are ariditatea aceluia al unui Blemmydes; un catehism al bizantinului îi este adăugat. El îndeamnă pe părinți să nu-și încredințeze copiii sofistilor ⁶⁰. Geografia Arabiei de Philostorgos îl interesează pe Toma în cel mai înalt grad. Combătîndu-l pe Libanius, el se pleacă în fața talentului retorului. Sînt intercalate documente pentru epoca lui Constantin cel Mare. Adevăratul sentiment apare numai atunci cînd este vorba de lauda avantajelor vieții monastice.

Dar mai tot locul este ocupat de retori profani. // Printre ei George Lecapenos, călugăr din Tesalia, în vremea aceasta nu este în fond decît un simplu comentator, cu toată Istoria lumii care i se atribuie. Rolul său este acela al unui gramatic, și dacă a scris scrisori, dintre care vreuna este de o exprimare elegantă, este pentru a-i sluji de text pentru propriile sale explicații ⁶¹.

⁵⁷ Migne, P. Gr., CXLVII, CL; Lampros, în *Ἑλληνομνήμων*, II, 299—323; Teofil Ioannou, *Μνημεία ἀγιολογικὰ*, Veneția, 1884; Elter și Rademacher, *Analecta Graeca*, Bonn, 1899; Jugie, în „Izvestia“ ale Inst. rus din Constantinopol, XV; Guiland, în „B.Z.“, XXX, 96 ș.u.

⁵⁸ Krumbacher, *Byz. Litt.*, 158 ș.u. (cu bibliografia). *Ibid.*, 109 ș.u., despre unchiul său, mitropolitul de Tesalonic, mai ales Gass, *Die mystik des Nikolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, ed. 2-a, Leipzig, 1899 (prima este de la Greifswald, 1849). Cf. Guiland, *La Correspondance de Nicolas Cabasilas*, în „B.Z.“, XXX, 96—102.

⁵⁹ Migne, P. Gr., CL. Și pentru el, vezi „Actele“ Congresului III de studii bizantine, p. 130.

⁶⁰ Migne, P. Gr., CXLV.

⁶¹ Vezi Siegfried Lindstam, *Georgii Lecapeni epistulae X priores cum epimerismis*, edd. Siegfried Lindstam, Uppsala, 1910; cf. „Eranos“, XIX, 57—92; „B.Z.“, VII, 400; Mordtmann și S. Aristarchi, în „Syllogos“ (Constantinopol), XXV, partea arheologică. Despre Lecapenos și Zaridas, Dölger, în „Deutsche Litteraturzeitung“, 1926, c. 1440 ș.u. Un spațiu important îi acordă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 558—560.

În aceeași categorie de retori, autori de scrisori și de elogii, intră și un alt membru al cnaclului din jurul Cantacuzenului, Teodor Pediasimos⁶².

O literatură filozofică răsare pe de lături.

În așteptarea operei lui Manuil Paleologul⁶³, îl avem pe Matei Cantacuzenul, fiul lui Ioan VI, autor a două discursuri, dintre care unul tratează despre *curiozitatea de a ști*, și celălalt despre cele „trei puteri ale sufletului”⁶⁴.

S-a încercat să se schițeze și o viață a acelui filozof Iosif, originar din Sinope și prieten al lui Gregoras, despre care își amintea cu pietate Teodor Metochitul⁶⁴. Era considerat // „filozof” și Dimitrie Chrysoloras, mai degrabă pentru că acest spirit vioi se interesa de științe⁶⁵.

Poezia este reprezentată de versurile unui Nikefor Chumnos (†1327)⁶⁶. Așa-numitele „poezii” ale lui Teodor Metochitul (c. 1270—13 martie 1332), autor de scrisori, nu constituie decât un primos cucernic către mănăstirea „tes Choras” pe care a refăcut-o în întregime și unde și-a sfârșit zilele. Și mai este întrebarea dacă această versificare cu cuvinte culese de la antici, nu este cumva opera altcuiva⁶⁷.

Un adevărat poet — cum fusese doar Constantin Manasses, cu totul pătruns de simțul frumuseții și capabil a vibra la ceea ce este mai gingaș și mai adânc în suflet — este, în acest secol al paisprezecelea în care plutesc în aer miresme latine ca niciodată mai înainte, Manuil Philes⁶⁸.

Acesta (†1336) nu este chiar un Prodomos *redivivus*. Muza acestui efesian, elev al lui Pachymere, // nu putea să-i insufle un asemenea spirit. Acest om în stare a se pune rău cu cei puternici, pînă a trebui să ajungă în închisoare, este mult mai multilateral și el își alege uneori subiecte atît de grele ca acela împrumutat de la Elian și Oppian; dacă face elogii lui

⁶² Teodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant, ed. Treu, în „Programul” gimnaziului Victoria din Potsdam, 1899.

⁶³ Republicate de de Boor, în Παρνασσός din 1888. Comentariul său asupra Bibliei, Νέος Ἑλληνομνημῶν, VI, 85. Cf. Jugie, *L'éloge de Mathieu Cantacuzène par Nicolas Cabasilas*, în „É.O.”, XIII (1910), 338—343.

⁶⁴ Treu, în „B.Z.”, VIII, 1 ș.u. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.”, XLII (1899), 612—620; Terzaghi, în „Studi italiani di filologia classica”, X, (1902), 121—123. Un Ioan Kamateros: L. Weigle, *Johannes Kamateros, Εισαγωγὴ ὑστρονομίας*, Praga—Würzburg, 1907 (și Leipzig—Berlin, 1908; vezi și Regel, *op. cit.*, 44 ș.u. Un Teodor Kamateros, în „B.Z.”, XIX, 7 ș.u.: epitaful de Tzetzes). Ca autor de lucrări despre medicină, vezi *Victoris de Falco in Ioannis Pediasimi libellum de partu septemmenstri ad novemmenstris modum editum*, Neapole, 1923. Un călugăr al Prodomului, Neofit, alcătuiește un lexic farmaceutic; Vilh. Lundström, în „Eranos” (1904), 125—155.

⁶⁵ Despre el și scrisorile sale, „B.Z.”, III, 599—601; Treu *ibid.*, XXX, 106 ș.u. Νέος Ἑλληνομνημῶν, XII, 400 ș.u.

⁶⁶ Cf. C. Martiri, *Spigolature bizantine: i versi di Niceforo Chumnos*, Neapole, 1900; „B. ngr. J.”, IV, 96 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνημῶν, VII, 139.

⁶⁷ Treu, *Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites*, în „Programul” gimnaziului Victoria din Potsdam, 1895; Guiland, *Le palais de Théodore Métochite*, în „R. ét. gr.”, XXX, 82—95; van de Vorst și Delehay, *op. cit.*, 35; Treu, în „B.Z.”, VIII, 1 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνημῶν, VII, 140; XIV, 108; „Byz.”, III, 265 ș.u. Despre ἑκφρασις a unui Manuil Phakrasis τοῦ Καντακουσινοῦ, vezi „Syllogos” (Constantinopol), XVI, 37; Ν. Ἑλληνομνημῶν, XIII, 23 ș.u. — Despre un Mihail Moschopoulos, vezi Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.”, XX, 215 ș.u. Despre „Monodile” lui Alexios Lamprenos, Νέος Ἑλληνομνημῶν, XI, 359 ș.u.

⁶⁸ Ed. Miller, 2 vol.

Ioan Cantacuzenul este pentru că împăratul cărturar o merita cu prisosință. Gustul său pentru artă ne-a dat descrieri prețioase. I se poate ierta faptul de a fi crezut ca mai mulți scriitori ai Renașterii occidentale că un poet fără profesiune trebuie să găsească și el o bucată de piine⁶⁹.

În poeziile sale este fără îndoială o proporție însemnată de plecaciuni în fața lui Andronic [II] Paleologul — datorită căruia singur, fără a o uita pe împărăteasa Yolanda [Irina], Philes declară că mai trăiește încă — alături de o retorică răsuflată, de complimente adresate prietenilor săi, între alții Ioan Cantacuzenul, de colecții de cuvinte rare și arhaice. Dar chiar dacă nu există nimic mai plat decât înșirarea victoriilor unui protostrator bizantin, totuși se simte prospețimea izvoarelor în versurile în care începe prin a opune „iernii aspre” „blîndețea prieteniei”.

212 Dar mai ales cenaclul din jurul Cantacuzenului — ajuns după aceea modelul cercurilor care au apărut în Italia secolului XIV, în principalele sale centre — este cel care atrage printr-o corespondență oricît ar fi de construită și de fardată, dar de o // atitudine demnă și de o formă desăvîrșită. În frunte trebuie așezat Dimitrie Cydones, principele acestor epistolografi.

Uneori scrisorile sale au un conținut real, ca aceea care critică lipsa de sentiment a venețienilor față de Pelopones⁷⁰. Chiar și fără aceasta, ele atrag prin eleganța, măcar și artificială, a stilului⁷¹. Dar o notă de realitate percepută direct, de simț pentru acțiunea liberatoare, caracterizează toate scrierile lui Cydones. Acela care protestează contra spaimii morții se ocupă de soarta nenorocitului Gallipoli⁷², pe care unii voiau să-l restituie sultanului Murad, de primejdia în care se află Tesalonicul, de condițiile în care ar putea fi apărat Imperiul⁷², cot la cot cu latinii și nu cu „mysii”⁷³ bulgari și cu „triballii” sîrbi. El este un cugetător politic și poate singurul din vremea aceasta.

⁶⁹ Ediții: *Manuelis Philae Carmina Graeca*, ed. Weinsdorf, Leipzig, 1708; F. Lehrer și F. Dübner, *Poetae bucolici e didactici*, Paris, 1846; Miller, *Manuelis Philae Carmina*, Paris, 1855—1857; ed. Miller a Poeziilor, *Carmina*, 2 vol., Paris, 1855—1857; Emidio Martini, în „Rendiconti del. r. Istituto Lombardo”, seria 2, XXIX, 1896; cf. A. Martini, *Manuelis Philae Carmina inedita*, în „Atti” ale Academiei din Neapole, XX (1900) și judecata atît de aspră din „Encyclopaedia britannica”. Apoi: Maas, în „B.Z.”, XII, 625 ș.u.; C. von Holzinger, *ibid.*, XX, 384 ș.u. (Panegiric); „B. ngr. J.”, IV, 51 ș.u.; M. Gedeon, în „Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια”, III (1883); Chrysant Loparev, *Poetul bizantin Manuil Files pentru istoria Bulgariei în secolele XIII—XIV* (în l. rusă), Petersburg, 1891. Vezi și bibliografia în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 779—780.

⁷⁰ Vezi Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 1213 ș.u.; Laurent, „É.O.”, 1931, 339 ș.u. (Corespondență); *Demetrii Cydonii de contemnenda morte oratio*, ed. Heinrich Deckelmann, Leipzig, 1901 (cf. „B.Z.”, X, 659); Gius. Jorio, *L'epistolario di D. Cidone*, în „Studi italiani di filologia classica”, V (1897), 257—286; Treu, în „B.Z.”, I, 60; Lampros, *ibid.*, V, 339—340; Jugie, în „É.O.”, (1928), 385 ș.u. (traduceri din Toma d'Aquino); *ibid.*, XVII, 97 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 205 ș.u.; XIV, 206—207; Cammelli, în „B. ngr. J.”, III, 67 ș.u., 282 ș.u.; idem, *ibid.*, IV, 77 ș.u.; (1926) 48 ș.u.; „Studi bizantini”, II (1927), 237—242; Cammelli, *Personaggi bizantini dei secoli XIV—XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio*, în „Bessarione”, XXIV; *Brevi notizie su Demetrio Cidonio, della vita e delle opere*, în „Studi italiani di filologia classica”, seria nouă, I (1930), 140—165; Sykouris, *ibid.*, V, 467 ș.u.; Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Calica e Teodoro Melitenioto*, Roma, 1932. — Pentru un poem despre Alexandru pe baza lui Pseudo-Callistene (ms. din 1388), Christensen, în „B.Z.”, VII, 366 ș.u.

⁷¹ Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 207—208.

⁷² Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 976 ș.u., 1099 ș.u., 1213 ș.u.

Aceleiași categorii de spirite de libertate deplină aparține și Manuil Chrysoloras, emisarul stăpînului său în Occident (unde este destinat să-și încheie cariera la Constanța), care va expune împăratului // Manuil cele văzute la Londra și la Roma, pe care o preamărește, alături de splendorile propriului său Bizanț⁷³.

Maxim Planudes, poet și traducător din latină — limbă pe care lumea o înțelege acum și pentru care are interes — și care l-a reluat pe Esop⁷⁴, va încerca chiar să reînvie idila în dialogul său între Cleodem și Thanyras, cu elementele sale de magie copilărească⁷⁵.

Atît prin scrisorile sale, de un ton atît de mîndru în mizeria politică și financiară ambiantă, cît și prin frumosul elogiu funebru al fratelui său Teodor, împăratul Manuil se va rîndui și el printre scriitorii distinși ai epocii sale⁷⁶.

Filonul satiric al călătoriilor în Infern este exploatat și de autorul scrierii „Mazaris”, în care intră atîta realitate contemporană. Popularul Holobolos joacă rolul care fusese atribuit lui Prodrornos în lucrarea // din secolul XII⁷⁷. Se simte același spirit ca în dialogurile „Hermippos”⁷⁸ și mai ales „Hermodatos” și „Monokles” ale lui Ioan Katrarios⁷⁹. Traducător al lui Lucian și autor al unei descrieri a Perei genoveze, poet cînd îi vine inspirația, Alexios Makrembolitul aparține aceleiași lumi⁸⁰.

În sfîrșit, tot în epoca Paleologilor din secolul XIV, Constantin Harmentopolos, constantinopolitan, rudă a Cantacuzenilor, nomofilax al Imperiului (†1383), a redactat, alături de o apărare a ortodoxiei, cunoscutul său „Hexabiblos” care a avut o așă mare răspîndire și a fost folosit drept cod în Basarabia pînă în zilele noastre⁸¹.

Istoria majoră e reprezentată de Grigore Pachymere, care nu avea decît nouăsprezece ani în momentul cînd ai săi s-au reîntors la Constanti-

⁷³ *Ibid.*, CLVI, c. 24 ș.u.

⁷⁴ Scrisori, ed. Treu (*Maximi Planudis Epistolae*), Breslau, 1890; „B.Z.”, V, 554–557 (raporturi cu Boetius); Kougeas, *ibid.*, XVIII, 106 ș.u.; XIII, 414 ș.u. (epigrame); N. Ἑλληνομνήμων, XV, 217 ș.u. (traduceri din latină); George C. Keidel, in „American Journal of Philology”, XXIV (1903), 304–317.

⁷⁵ A. Eberhard, *Fabulae romanenses*, I, Leipzig (1872), 224–305; „Zs. der deutschen, morgenländischen Gesellschaft”, XXVIII¹, 187, 572; C. Riv. Holzinger, in „Zs. f. die österr. Gymnasien”, XLIV (1893), 385–419. Vezi și J. Sturm, in „B.Z.”, X, 433–452. Paul Κήρυξ căruia i se adresează scrierea, nu poate fi consulul genovez din Caffa (vezi *ibid.*, 451–452).

⁷⁶ Migne, P. Gr., CLVI. Vezi memoriul lui Berger de Xivrey, *Mémoires sur la vie et les ouvrages de Manuel Paléologue*, in „Mém. de l'Ac. des Inscriptions”, XIX² (1853); Legran, *Lettres de Manuel Paléologue*, I, Paris, 1893; Hase, in „Notes et extraits”, VIII², 292 ș.u. (discuția lui Manuil cu un musulman); Diehl, *L'Empire byzantin sous les Paléologues*, in *Études byzantines*, Paris, 1905, 217–240; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 321 ș.u. (niște „Canoane” pentru el).

⁷⁷ Papadopoulos-Kerameus, Ἱερός Βιβλ., II, 533–536; idem Ἀνάλεκτα, I, 144–159.

⁷⁸ „B.Z.”, V, 196 ș.u.

⁷⁹ Io. Katrarii *Hermodotus et Monocles, dialogi*, ed. Ant. Elter, Bonn, 1898.

⁸⁰ Ed. lui Mazaris: Boissonade, *Anecdota*, III, 112–186; Ellissen, *Analekten*, IV; Treu, *Mazaris und Holobolos*, in „B.Z.”, I, 86–97; Lampros, *ibid.*, V, 63–73; Dräseke, *Byzantinische Hadesfahrten*, in „N. J. f. das klass. Altertum”, XXIX, 343–366; Tozer, *Byzantine Satire*, in „J. hell. st.”, II, 232–270. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 492–498. Cf. un Maxim Mazaris, autor de canoane, Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 63 ș.u. Vezi și p. 218.

⁸¹ S. Ch. Sakellariades, Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου, Atena, 1916.

nopol, și mai ales de Ioan Cantacuzenul, autorul unor strălucite „comentarii” după modelul celor ale lui Cezar, de o construcție sigură și solidă, folosind o limbă strict disciplinată pe care istoriografia bizantină nu o mai cunoștea de mult ⁸².

15 // El este un om mîndru pînă la orgoliu de o descendență pe care o opune Paleologilor, uzurpatori ai Lascarizilor. Propria sa suire pe tron este înfățișată ca impusă de împrejurări, de persecuțiile dușmanilor săi și nu de voința divină, căci credința sa creștină, desigur reală, nu se va manifesta decît atunci cînd va îmbrăca rasa călugărească ⁸³, și va combate, odată cu ereziile contemporane, și islamismul amenințător ⁸⁴. Afirmînd că vrea să consemneze doar fapte în memoriile sale, el scria în realitate o amplă și strălucită operă de justificare a unui regim care se prăbușise. Într-un stil pe atît de savant, pe cit de inteligibil tuturor, el a dat cea mai bună operă de istorie care a fost scrisă vreodată în Bizanț ⁸⁵. Dimpotrivă, paflagonianul născut la Heraclea, Nikefor Gregoras — elev și comesean al patriarhului Ioan Glykys, ca și al marelui logothet Teodor Metochitul, ai cărui copii îi va crește mai apoi, cleric chemat la curtea lui Andronic II pentru discuții teologice, însărcinat apoi cu o misiune în Serbia, devenit după aceea monahul Antonie la mănăstirea *Maica-domnului-de-la-țară* ^v și totodată cartofilax — el este un teolog din vocație și pasiune ⁸⁶, dînd și primind lovituri pentru slava lui Dumnezeu și de asemenea și un astronom, căci a căutat să determine mai bine data Paștelor și a expus felul în care trebuie dus mai departe astrolabul. Ptole-
 16 meu // îl interesează tot atît cît filozofii și se ocupă și de vise. Științele naturale îl seduc și ele. Rhetorica îl încîntă și știe să compună versuri ⁸⁷. Scrisorile sale vădesc un spirit plin de curiozitate, pe care totul îl atrage și îl reține. Dar laudele pe care le decerne corespondenților săi fără nici o deosebire, nu indică un spirit cinstit și deschis. Cititorul este scîrbit de laudele slugarnice și nu află o notă de sinceritate, ba chiar de omenie, decît atunci cînd se uită pe sine și povestește călătoria sa în Serbia cu scopul de a pregăti căsătoria regală, drumurile sale peste cîmp și pe malurile Strymonului (Struma), asupra căruia nu uită să stăruie cu toată puterea retoricii sale. Cînd este vorba de lună nu se lasă pînă nu îi determină exact poziția față de „al doilea excentric tere-

⁸² Vezi Parisot, *Jean Cantacuzène, homme d'État et historien*, Paris, 1845; Heisenberg, *Aus der Geschichte und Litteratur der Palaiologenzeit*, München, 1920; Dräseke, *Zu Johannes Kantakuzenos*, în „B.Z.”, IX (1900), 72 ș.u.; Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 62 (un ms. al lui). Pentru un alt Ioan Cantacuzen, Gerola, în „Byz.”, VI, 379 ș.u. Un Cantacuzen Solitarius, *Codices mosquenses*, citate, p. 15. Despre reîntoarcerea lui Ioan V la Constantinopol (22 noiembrie 1355) și călugărirea lui Ioan VI (10 decembrie), Νέος Ἑλληνο-μυήμων, VII, 143; XIV, 403. Pentru „Codinus” asupra ceremoniilor, compilație contemporană, Ostrogorsky-Stein, în „Byz.”, VII, 185 ș.u.; Diehl, în „R. ét. gr.” (1903), 28 ș.u.

⁸³ L-a atacat pe Varlaam, dar totodată și pe toată această lume de călugări gămani și bețivi, III, 173—175. El vizitase Athosul pentru a cere rugăciuni, *ibid.*, 176. Vrînd să se facă monah și stabilindu-se la Vatopedi, el este împiedicat de împărat; *ibid.*, 177—179. Condamnarea sa de către Gregoras, *ibid.*, 181—182.

⁸⁴ Dialog între Samseddin de Ispahan și monahul Meletios; Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 372 ș.u.

⁸⁵ Despre moartea sa, *ibid.*, CLVII, c. 25.

⁸⁶ Ἐμοὶ δὲ εἰς νόμος ἐκ παντὸς τρόπου τὰ συνείσονται ἐμοὶ ζητεῖν.

⁸⁷ Vezi și biografia sa de Guiland, în fruntea *Correspondenței* (Paris, 1927) și în *Essai sur Nicéphore Grégoras, L'homme et l'œuvre*, Paris, 1926.

stru" și el dă numele de „*mysi*” bieților țărani bulgari pe care i-a aflat în calea sa și care îndeplineau slujbe de păzitori ai defileurilor. Totodată el descrie și satul Strumitza, a cărui biserică nu cunoaște, din păcate, frumoasele cîntări ritmate⁸⁸. El nu are decît dispreț pentru copiii care își mîină turmele. Doar doamnele sfîrșesc prin a-l capta. Dar istoricul află accente emoționante cînd descrie durerea pentru agonia soțului ei Ioan Paleologul a Cesarissei ♀, soacra „regelui tribalilor” *, care este pentru el înainte de toate fiica învățătorului și ocrotitorului său, Teodor Metochitul. În toate celelalte pasaje, în lipsa realității concrete, amintirile antichității sînt singure puse la contribuție.

Opera sa de istorie, foarte întinsă, care începe în 1261, este rodul odihnei silite de prizonier care i-a fost impusă de același Cantacuzen, pe care 217 îl laudă cu imparțialitate // ca adînc cugetător și chiar ca om cinstit⁸⁹. Spirit curios, dar confuz, el cuprinde în istoria sa toate amintirile sale din toate domeniile. Simțul armoniei în construcție, demnitatea formei care caracterizează atît de favorabil pe maestrul și rivalul său îi lipsesc mult prea mult.

Pe lîngă acestea el tratează tot felul de chestiuni în dialogurile sale: Combaterea erorii, Philomate, Florentius⁹⁰.

Confruntată cu cronică în versuri a lui Ephrem (pînă în 1261), care este o lucrare foarte modestă⁹¹, Istoria ecleziastică înjghebată de Nikefor Calistos Xanthopoulos se înfățișează ca prima lucrare de acest gen care a fost încercată după Evagrius⁹².

Prefața constînd din elogiul tradițional al împăratului nu se potrivește cu subiectul. Autorul descrie frumusețea fizică a stăpînului și se îngrămădesc notele antice pentru a-i scoate în relief calitățile. Abia la sfîrșit cîteva rînduri ni-l arată pe creștin. El face critica predecesorilor săi, de la Eusebiu la Evagrius, fără a uita pe istoricii pierduți, Teodor lectorul, Vasile din Cilicia. Ei au făcut rău că nu au cuprins în lucrările lor tot trecutul bisericii pînă în epoca lor, dar el însuși declară că nu vrea să treacă mai departe de schisma lui Photios. Deși protestează că predecesorii săi au amestecat în scrierile lor destulă istorie profană, el însuși nu va proceda altfel, situînd // idila 218 sacră a lui Hristos în cadrul istoriei contemporane. La fiecare pas apar confruntări și interpretări de texte. Este un fel de religie pentru cei mai distinși și mai exigenți dintre savanți. Parabolele lui Isus sînt supuse unei adevărate analize de critică literară și drama sacră este înfățișată ca o serie de episoade din istoria în curs. Ceea ce interesează mai degrabă pe autor este explicarea Învierii. Nu este nici o ingenunchiere, nici un strigăt de pasiune

⁸⁸ Pașajul (p. 41) este greșit tradus de Guiland. Gregoras spune că ei nu sînt capabili de această armonie care se găsește și la semi-lidieni și semi-frigieni, totuși semibarbari ei înșiși.

⁸⁹ Vezi și elogiul lui George de Cipru; I, 155.

⁹⁰ Guiland, *Essai*, 163 ș.u. Vezi C. E. Ruelle, *Nicéphore Grégoras*, în „R. ét. gr.” (1895), 251–255; Terzachi, în „Studi italiani di filologia classica”, XII (1904), 181–217; Drăseke, în „B.Z.”, X, 106 ș.u. (raporturile sale cu Ioan Cantacuzen); Mercati, în „Bessarione”, 1918; Ostrogorsky, în „Deutsche Literaturzeitung”, 1925, c. 1677–1701.

⁹¹ Ἐφραίμου Χρόνικον, ed. Bonn și Migne, *P. Gr.*, CXLIII. Cf. Souarn, în „É.O.”, I, 113 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, I, 390 ș.u.

⁹² Migne, *P. Gr.*, CXLVI–CXLVII. Cf. Bidez și Parmentier, *De la place de Nicéphore Callistos Xanthopoulos dans la tradition des mss. d'Évagrius*, în „Revue de l'Instruction Publique en Belgique”, XL³ (1897); Papadopoulos-Kerameus, în „Byz.”, V, 357 ș.u. (poczii).

indignată a creștinului. Este chiar un portret fizic al Domnului, care e foarte ciudat, stăruind asupra faptului că el semăna întocmai cu Fecioara Maria. El îl laudă pe Traian prigonitorul, iar ereziile îl interesează din punctul de vedere al ideilor. Peste tot se manifestă curiozitatea sa pentru cărți⁹³.

Cît despre Ephrem, istoricul în versuri al Cezarilor, el rezumă prin 1313, într-o formă corectă, dar lipsită de orice relief, vechile cronici. Povestirea sa capătă amploare cu Comnenii, fără a oferi elemente noi, nici chiar pentru epoca restaurării grecești. El este mai original cînd versifică o istorie a patriarhilor de Constantinopol⁹⁴.

Printre istoricii mărunți ai epocii trebuie rînduit și Alexios Makrembolites care a descris conflictul bizantino-genovez din 1348⁹⁵. Iar de la Andrei Libadenos, care trăia la Trapezunt către mijlocul secolului XIV, avem o Περιγηγική 'Ιστορία, o descriere a Armeniei, o profesiune de credință, scrisori și poezii⁹⁶.

219

Poporul citește, bineînțeles, altfel de lucrări. Așa // de pildă istoria redată în versuri, pe cît de scurte, pe atît de anoste, ale „prea ilustrului și prea înțeleptului bătrîn“ pe care fiii săi vor să-l vîndă la Constantinopol. Ea aparține prin epitetele date „marelui Bizanț“, „marelui Oraș (Polis) — ilustra și de trei ori fericita întemeiere a lui Constantin cel Mare“ — ca și prin dregătorii imperiali menționați în text (mesazonul, logothetul) aproximativ acestei epoci. Oamenii se mai distrau cu înfățișarea, sub forma unor dialoguri în limba înțeleasă de toată lumea, a unor discuții de o filozofie comună, cum e dialogul dintre Nenorocire și Fericire⁹⁷. Limba este familiară, plină de termeni uzuali: viața actuală se oglindește în ea cu felul ei de a gîndi și de a se exprima. Simți prezența acestui popor din Bizanț care în cursul secolelor și-a schimbat atît de puțin firea, încît nu se poate atribui o dată unei scrieri de felul acesta. Cu darul de a personifica noțiunile abstracte, care corespund procedeele literare ale Occidentului, mai ales începînd din secolul XIII, se ajunge prin manevrarea abilă a acestor păpuși, la construirea unei întregi mici comedii de moravuri. Anumite elemente ne îndreaptă chiar spre basmele populare.

Genul alegoriilor apăruse încă de mai înainte. Aceea a măgarului, a lupului și a vulpii pomenind de Leon cel Înțelept și de Lombardia, este redactată în termeni care ne duc gîndul la secolul XIII⁹⁸. Într-un alt apolog animalele se adună împreună la 15 septembrie 1364⁹⁹. Cum „rhomeii“ sînt pomeniți alături de „franci“¹⁰⁰ trebuie căutat poate locul său de proveniență în Creta sau în Cipru. Dealtminteri ultima formă a Poulologului cu sara-

⁹³ Migne, *P. Gr.*, CXLV.

⁹⁴ Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 390 ș.u. Sînt elemente istorice și în scrisorile împăratului Manuil; ed. Migne, *P. Gr.*, CLVI, 91 ș.u. și ed. Berger de Xivrey, citată anterior.

⁹⁵ Papadopoulos-Kerameus, *Ἀναλέκτα*, Petersburg, 1891.

⁹⁶ Bănescu, în *Βυζαντις*, II (1912), 257—295. Cf. Heisenberg, în „B.Z.“, XXII, 542. Vezi mai sus p. 214.

⁹⁷ Lampros, *Νέος Ἑλληνομνῆμων*, III, 402 ș.u.

⁹⁸ Wagner, *Carmina*, 124 ș.u.

⁹⁹ *Ibid.*, 141.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 158.

zinii ¹⁰¹ săi ne îndreaptă spre o epocă mai veche: este una din bucățile cele mai bune într-o formă aleasă. Este vorba despre franci și despre cavaleri, de Φράγκισσαι și despre // Ospitalieri φρέρεις în Zagora bulgarilor și vlahilor (ἐκ τῆς Ζαγοράς Βούργαροι εἴτε Βλάχοι) ¹⁰², tătarii fiind așezați alături de bulgari (βουργαροαναθέρμμενοι) și țara tătarilor în fața „Romaniei” ¹⁰³.

În acest secol savant poezii nu disprețuiau ritmul săltăreț de o așa plăcută vioiciune a cîntecului popular, în care pe la 1350 Marcu Anghelos cînta dragostea, a cărei origine se silea poetul să o afle ¹⁰⁴.

NOTE

a. Simion, fratele vitreg al lui Dușan, era strănepotul lui Constantin Porfirogenetul, fratele lui Andronic II. Mama sa era Maria, în vreme ce a lui Dușan era o Teodora.

b. Datînd din 1341.

c. Din familia Lusignan (1192—1267), apoi de Antiohia-Lusignan, pînă în 1474.

d. Substituiți familiei Sanudo cu care erau încuscriți. În 1383 Niccolo Crispi, senior veronez din Eubeea, este ajutat de Veneția contra lui Riccolo dalle Carceri, descendent din familia Sanudo, trecut în tabăra genoveză, ca să-l înlăture pe acesta din ducatul de Naxos și al Arhipelagului.

e. Ioan VII era fiul lui Andronic IV, el însuși fiu rebel al lui Ioan V, pedepsit odată cu tatăl său printr-o orbire (parțială). După evadarea lor cu ajutorul Genovei și o uzurpare vremelnică (1376—1379) a tronului lui Ioan V, a urmat o împăcare: Andronic IV primea ca feudă Selymbria cu orașele Heraclea, Rodosto și Panion din apropierea Capitalei și era recunoscut ca moștenitor al Imperiului împreună cu fiul său Ioan (VII). Dar la moartea lui Andronic (1385), Ioan V a desemnat ca moștenitor pe celălalt fiu al său, Manuil. În aprilie 1390, ajutat de Baiazid el detronează pe bunicul său Ioan V, care este însă reșezat în scaun de fiul său Manuil II în septembrie. Ioan VII a continuat să fie o unealtă a lui Baiazid. A fost totuși lăsat ca regent de către Manuil II în lipsa lui în Occident în 1399—1403, cînd Ioan refuză să predea Capitala turcilor.

f. Care îl ajutase pe Ioan V să reintre în Constantinopol contra lui Ioan VI în 1354 și primise ca răsplată insula Lesbos și mina surorii împăratului reinstaurat.

g. Irina Lascaris, fiica împăratului Teodor II.

h. Călugăr al Muntelui Athos, propovăduitor al hesychismului. A murit în 1346.

i. A fost pedepsit pentru că și-a arătat sentimentele de milă și înfiorare la orbirea nenorocitului Ioan IV Lascaris.

j. Militant al Unirii bisericilor, cu un rol însemnat în inițiativa lui Ioan V. A fost secretarul lui Ioan VI Cantacuzenul. A tradus *Suma* lui Toma de Aquino. S-a convertit în cele din urmă la crezul roman.

k. Predecesorul persecutat al patriarhului Photios.

l. Papă (1370—1378). A mutat din nou sediul apostolic la Roma, după așa-zisa „robie a Babylonului” de la Avignon.

m. Gata să trateze cu Roma pentru a abate primejdia unor cruciade latine contra Bizanțului. Toți împărații niceeni au fost siliți la aceasta, chiar dacă nu au mers chiar așa de departe ca Mihail VIII.

n. Fusese trimis în misiune secretă de către Andronic III la Avignon la papa Benedict XII, în 1339, în speranța provocării unei cruciade contra turcilor, pentru eliberarea orașelor din Asia Mică. Era egumen al mănăstirii Muntuitorului din Constantinopol. El preda la Tesa-

¹⁰¹ *Ibid.*, 181. Găsim totuși Φράγκος με το καπούτζιν (glugă); *ibid.*, 183.

¹⁰² *Ibid.*, 186. Menționate Niceea, 187, Zagora (în epoca lui Muntaner), 193. Cf. *ibid.*

194. Despre „Meliteniot”, alt poem alegoric, Miller, *Poème allégorique de Méliténiole*, Paris, 1858.

¹⁰³ Wagner, *op. cit.*, 197.

¹⁰⁴ Cf. Wagner, 'Αλόβητος τῆς Ἀγάπης, Leipzig, 1879; Festa, în „Atene e Roma”, I (1899), 223 ș.u.; Hesseling și Pernot, Ἐρωτοκαίγνια și Koukoules, în Λαογραφία, III, 3.

lonic logica lui Aristotel și filozofia lui Platon, purtînd discuții înfocate. În 1340 vine la Constantinopol unde este înfrînt de Nikefor Gregoras într-o dezbateră publică. El atacă practicile hesychaștilor, pe care le socotește superstițioase. Țelul hesychaștilor — extazul religios — al unirii cu dumnezeirea se manifestă pentru ei prin perceperea unei lumini imateriale. Acesta a fost punctul ales de Varlaam pentru combaterea întregii doctrine a hesychaștilor. Un conciliu adunat la Constantinopol a cercetat în iunie 1341 cele două teze opuse, dînd dreptate hesychaștilor.

o. Membrii unei secte eretice dualiste apărute în sec. IV și cunoscută sub numele de euchtism în vremea lui Mihail Psellos. Masalienii aveau unele puncte comune cu paulicienii. Din fuziunea acestor două secte a rezultat bogomilismul din sec. X din Bulgaria.

p. Deși nu a fost rostită o condamnare formală a doctrinei lui Varlaam.

r. Zeloții au alungat pe guvernatorul Synadenos și pe nobili și au instituit un guvern popular avînd în frunte pe un membru al familiei Paleologilor. Dar puterea reală era exercitată de șeful zeloților.

s. Care făcuse totuși parte din feuda lui Ioan Cantacuzenul.

ș. Manuil II Paleologul, fiul al doilea al lui Ioan V, împărat (1391—1425).

t. După recucerirea sa de către contele Amedeu de Savoia în anul 1366.

ț. Adică moesii.

u. Care imită „Necromanteia” lui Lucian. Opera a fost datată din anul 1414/15.

v. Vezi mai sus „Moné-tes-Choras”, devenită Kahrie sub turci.

w. Irina Metochites, soția lui Ioan Paleologul, fiul porfirogenetului Constantin, frate cu Andronic II. Acel Ioan fugise în Serbia. Pentru a se întoarce i s-a dat titlul de Cezar, dar a fost surprins de moarte în țara ginereului său.

x. = Regele Serbiei, Ștefan Uroș Dečanski.

VII

SITUAȚIA DE DUPĂ RĂZBOIUL CIVIL

Imperiul a ieșit din aceste lupte foarte scăzut. El apărea dealtminteri tot mai mult ca o formație latinizată, la care spiritele înclinate spre religie înainte de toate, nu țineau chiar atîta. Cu atît mai sus se ridică biserica păstrînd, și trebuind în chip necesar să păstreze, caracterul ecumenic împrumutat odinioară de la stat care, el, îl pierduse de mult. Peste niște frontiere în mișcare, apărute contra unor barbari de aceeași credință sau păgîni, unitatea indestructibilă a ortodoxiei era puternic ancorată în rațiunea îndărătnică a călugărilor. Raporturile cu patriarhii supuși Sudanului din Egipt, cu care se purta comerț în modul cel mai amical¹, erau nu numai frecvente, ci chiar permanente. Amîndoi^a își aveau metocurile la Constantinopol și odată sub Mihail au participat împreună // la un sinod². Cel de Alexandria, solicitat mai des, mergea pînă în Eubeca și la Teba unde se certa cu latinii³ și era folosit și ca ambasador la Cairo⁴.

Patriarhul de Tîrnovo pentru o Bulgarie ecleziastică (cu frontiere care au trebuit să fie definitiv fixate, în vreme ce acelea politice se schimbau după cum dictau războaiele) fusese recunoscut de Ioan Ducas Vatatzes și de patriarhul Germanos, în momentul căsătoriei lui Teodor II Lascaris cu fiica lui Asan,

¹ Pachymere, I, 175—176; Nikefor Gregoras, I, 101—102, 393; II, 240; Cantacuzen, II, 90 ș.u.

² Pachymere, I, 253—260.

³ *Ibid.*, 594—595.

⁴ Nikefor Gregoras, III, 182—183, 196. Cf. și 216.

Elena. Față de Scaunul din Peč^b nu se luase o hotărîre formală: un patriarh ecumenic^c a murit de ciumă, în 1362, în timpul unei călătorii solemne în Serbia. Dar și sîrbii, rămași atîta vreme rebeli, au cedat în mai 1371. Uglieșa din Seres căzuse la pace cu Bizanțul, ceilalți șefi ai nației și chiar patriarhul lor au urmat acest exemplu în 1375⁵.

222 Bizantinii erau dispuși să treacă peste obiecția lor față de limba străină care o înlocuise pe cea greacă. Toate aceste elemente: grecoitatea, lumea slavă a Balcanilor, slavismul din Rusia, românismul începător în forme politice definitive dincolo de Dunăre trebuiau să rămînă laolaltă, să se înțeleagă dacă va fi cu putință în țările [din mijlocul] necredincioșilor. Se vor da la Constantinopol — pînă în ultimele clipe ale unei existențe atît de nenorocite sub raportul politic — porunci care vor fi executate aproape fără rezistență la Argeș în Țara Românească, la Suceava din Moldova, la Kievul rușilor. Se vor crea exarhate pentru a împiedica formarea de biserici naționale, mutînd în capitalele noilor state titularii unor dieceze aproape pustii, Vicina, Asprokastro (Cetatea Albă), se vor judeca și conflictele de autoritate ivite la ruși, vor fi chemați episcopii recalcitranti în fața Scaunului ecumenic, care va avea pretenția să-și rezerve toate alegerile [de prelați]; se vor // arunca afurisenii care nu vor rămîne fără urmări⁶. Nikefor Gregoras putea deci să scrie cu o legitimă mîndrie: „Orașul imperial este focarul comun, ca să zicem astfel, al lumii întregi și prytaneul⁷ său”.

Imperiul atît de scăzut continua totuși să aibă mare greutate în alt domeniu: acel al vechilor tradiții orientale. Se păstrasera toate vechile titluri: megaduce, panhypersebast, mare stratopedarh, protosebast și chiar pentru măgulirea partizanilor se mai creau și altele, un chartophylax a fost astfel făcut „mare” chartophylax; întîlnim pe un mare „dioecet”, un fel de magistr al palatului [majordom]. Tezaurul secătuit era supus unui „*tamias*” a „veniturilor imperiale” (ταμίας τῶν βασιλικῶν χρημάτων)⁸. Acești demnitari apăreau înconjurați de clienți al căror număr era pe măsura importanței lor⁹. Erau îndeosebi senatorii și mulți „archonți”¹⁰. Se creau chefalii ca acelea din Vlahia Mare¹¹. Vechiul ceremonial rămăsese neatins. Chiar în această epocă a fost redactat primul tratat al acelor prescrieri bizantine care a fost multă vreme atribuit lui Kodinos și se păstrase prestigiul încoronărilor¹². Jurămîntul de credință era prestat și fiului împăratului care purta aceleași insigne ca părintele său¹³. Genovezii și venețienii erau obligați și la salutarea dominicală a împăratului¹⁴. Și erau menținute și mai departe

⁵ Jireček, în „B.Z.”, XIII, 197.

⁶ Vezi studiul nostru despre formarea ierarhiei în sud-estul Europei, „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, II.

⁷ Ἡ γὰρ τοι βασιλεύουσα πόλις αὕτη κοινὴ τῆς ὅλης εἰπεῖν οἰκουμένης ἐστὶν ἐστία καὶ κοινὸν πρυτανεῖον; II, 677—678.

⁸ Cantacuzen, I, 312; II, 90—91, 218.

⁹ *Ibid.*, II, 102.

¹⁰ *Ibid.*, 421, 445, 479 (ἄρχων Ἀπρίων).

¹¹ Κεφαλὴ τῶν κάστρων καὶ χώρων Βλαχίας; *ibid.*, II, 320.

¹² *Ibid.*, I, 196 ș.u.

¹³ *Ibid.*, 17.

¹⁴ *Ibid.*, 61.

223 vechile cutume penale // barbare: proba fierului înroșit în foc, plimbarea de batjocură pe măgari¹⁵ a celor condamnați.

Exista o grijă pentru soldați care uneori se arătau dispuși să fugă. Li se măreau salariile și li se distribuiau pământuri¹⁶. O nouă sporire a soldelor va fi ordonată de Ioan Cantacuzenul¹⁷. Se continua să se arendeze veniturile, ca, de pildă, acel al sării¹⁸. Li se cereau satelor *πορθοῦντες κόμαι*¹⁹ provizii.

Dar Cantacuzenul, influențat de Occident, a crezut că trebuie să convoace o adevărată „adunare a poporului” ca să-i ceară subsidii. A terminat prin a pretinde o jumătate de *chrysion* pentru fiecare „*holkos*” de grâu cumpărat (și îndoitul de la revinzători) și a impus un *chrysion* pentru fiecare grup de cincizeci de măsuri (*χοαί*) de vin; negustorii au trebuit să plătească așa-zisele *πεντηκοστία*²⁰.

Toate acestea nu erau de natură să capteze și să mențină — într-o situație atât de primejdioasă — simpatiile populare. Și deci singura cale deschisă a rămas aceea a apelului către străini.

NOTE

a. Patriarhul de Ierusalim și cel de Alexandria.

b. Ridicat de Dușan la rangul de patriarhie și rupt de patriarhia de la Constantinopol din 1347 până în 1375.

c. Calist I se dusese să trateze cu văduva lui Ștefan Dușan. A murit la Seres în 1363.

¹⁵ *Ibid.*, II, 172, 184.

¹⁶ Πλέθρα χρυσίων (jugăre de aur); *ibid.*, 164.

¹⁷ *Ibid.*, 88, 498; II, 59. Despre armată în vremea aceasta, *ibid.*, 346. Τάξις τῶν Ἀγυπαίων; *ibid.*, 180.

¹⁸ Ἀλὼν ἀρχή; *ibid.*, 89.

¹⁹ *Ibid.*, I, 101: στρατιωτικοὶ ἐν κόμαις; II, 368.

²⁰ Cantacuzen, III, 34 ș.u., 40, 81. Cf. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, în „Mitteilungen zur osmanischen Geschichte”.

PRĂBUȘIREA PRIN ACȚIUNEA OSMANLILOR

I

ÎNAINȚAREA OTOMANĂ

224

u era vorba de o amenințare a Imperiului din partea bulgarilor sau a sîrbilor, dușmanii săi tradiționali ca rivali la împărăție.

Țarul Alexandru se aliase printr-o nouă legătură de familie^a cu Paleologii, nu fără a fi reținut porturile în discuție de la Marea Neagră: Anchialos („Lassilo“ pentru occidentali și Aquila pentru catalani) și Mesembria.

Epirul scăpa de sub dominația bizantinilor. Albanezii și napolitanii se uneau pentru a-l sustrage acțiunii lor. Tesalia a mai rămas încă sîrbilor, dar începînd din 1367 Toma Preliubovici^b, ginerele lui Simion Uroș^c, a luat Ianina; Arta a rămas albaneză fiind a lui Ioan Spata, care purta și el titlul de despot. Prin recăsătorirea văduvei sale, Maria, Epirul de nord va trece în stăpînirea florentinului Esau din familia Buondelmontilor, rudă cu familiile Acciaiuoli și Tocchi din insulele Ioniene, iar sora sa a fost soția lui Leonard I, duce de Leucadia^d. Esau, a avut ca a doua soție pe însăși fiica lui Spata, iar a treia — o fiică a lui George Balșa — i-a dat un fiu, George. Un alt Spata, Mauriciu, a fost primul său moștenitor în 1408, apoi Carlo Tocco^e i-a înlocuit pe cei doi seniori din Epir. Sub Carlo II^f turcii aveau să intre în Ianina¹.

225 // Marele țar Ștefan Dușan murise la Diamboli, pe teritoriul Imperiului², și trei pretendenți se certau pe acest imperiu al Serbiei de curînd creat, care era încă, firește, prea plăpînd pentru a putea rezista la grozava ciocnire a acestor ambiții rivale³. Moștenitorul său, Ștefan Uroș

¹ Jireček, în „B. ngr. J.“, I (1920), 1—16; Béés, *ibid.*, 373 ș.u.

² Pentru ultimele sale războaie contra Imperiului care folosește pe turcii din Aidin, Cantacuzen, II, 422 ș.u.; III, 32 ș.u., 111 ș.u., Iorga, *Latins et Grecs...*, 192—193.

³ Chalkokondylas vorbește de împărțeala hotărîtă chiar de țar a provinciilor sale: lui Zarko Macedonia, lui Bogdan partea dintre Seres și riul Struma (Axios); apoi provincia care se întinde de la Seres (vezi Perdrizet și Chesnay, *La Métropole de Serrès*, în „Mon. et. Mém. Piot“, 1904) pînă la Dunăre, lui Lazăr și Uglieșă; în sfîrșit, însuși țărmul Dunării lui Vuk Brancović. De asemenea Castoria jupanului Nicolae, Etolia lui Pladika (28—29). Zarko și Bogdan se supun turcilor (39). Mai departe, Vuk e înfățișat ca stăpîn al Castoriei și al Ohridei (52). El răpește teritoriul jupanului Nicolae și Priștina, Niș pînă la Sava (*ibid.*). Despre „țara lui

(†1371)⁴, care luase pe domnița din Țara Românească, fiica lui Nicolae Alexandru, va părăsi toate țelurile politice ale tatălui său, în vreme ce unchiul său, Simeon, fiul lui Ștefan Uroș III și al Mariei Paleologa, va căuta să se integreze cât mai mult cu puțință în ierarhia bizantină, intitulându-se „Simion Paleologul, autocrat al romanilor, al Serbiei și al Romaniei”⁵.

226

// Pe celălalt mal al Dunării tătării trebuiseră să se retragă înaintea domnilor români ai Valahiei sau „a toată Țara Românească”, precum și ai Moldovei. Domnul român Valdislav era prin 1370 un principe puternic, care stăpânea toată țara pînă la Dunăre. Spre părțile acelea era peste tot pămînt liber. În sfîrșit, regatul Ungariei, sub Angevinul Ludovic de Neapole, își avea țelurile în acea parte dinspre răsărit, unde ele nu puteau să lezeze interesele bizantine, căci întrețineau conflicte între unguri și sîrbi la Dunăre.

Primejdia cea mare era în Orient, unde se pronunța o schimbare de politică, de orientare din partea turcilor. Ei nu se declarau ca antagoniști firești ai religiei și ai imperiului creștin, ei nu adoptau atît uduinea unor cuceritori. Dimpotrivă, în ciuda puterii lor militare — care nu trebuie totuși exagerată, căci a fost de mai multe ori zdrobită de cruciați, care în 1344 au răpit Smirna emirului Aidin⁶, în ciuda numărului și a vitejiei arcașilor lor și a bunilor lor călăreți — ei se mai plecau încă fără supărare ceremonialului umilitor pe care Bizanțul îl impunea tuturor șefilor barbari, fără excepție. Ei ascultau de ordinele basileului, care îi chema înaintea lui, sau se scuza cu multe vorbe bune însoțite de daruri. Ei descălecau în fața maiestății imperiale, // îngenuncheau și sărutau spășiți sandala de purpură împodobită de pietre scumpe⁷.

227

Bogdan”, *ibid.*, 177—178. Fiul lui Zarko a fost acel Dragases a cărui fiică va fi luată de soție de tatăl ultimului împărat bizantin; *ibid.*, 49. Despre sîrbi din Tesalia: Prelub, după Ioan Angelos și sebastocratul Ștefan, fiul lui Gabriel (†iulie 1333), Jireček, *Gesch. der Serben*, I, 334, 345, 369, 387, 394, Boiatzides, în *Ἑπετηρίς βυζαντινῶν σπουδῶν*, I, 153, 166 ș.u.

⁴ Vezi Béés, în „B. ngr. J.”, XX, 304 ș.u. Despre moartea lui Dušan vezi și Phrantzes, 388. Portretele lui Uroș și al bătrînului „rege” Vlcașin, la Psača; Petković, *Stari srpski spomenitzi u tujnoi Srbii*, Semlin — Belgrad, 1894, pl. 23.

⁵ Inscriptia unei mănăstiri de la „Meteori”: Βασιλεὺς κύρ Συμεὼν ὁ Παλαιόλογος καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, Σερβίας καὶ Ῥομανίας ὁ Οὐρεσις (Împăratul domnul Simeon Uroș Paleologul suveranul romeiilor, al Serbiei și al Romaniei); Adamantios, *Ἐργασίαι ἐν Μετεώραις*, Atena (1910), 217, nota 1. O altă inscripție de la aceleași mănăstiri are acest cuprins: βασιλεύοντας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ πανευχεστάτου δεσπότη τοῦ ἡμῶν κυροῦ Συμεὼν τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Οὐρέση ἐν Τρίκκη, *ibid.*, 216, nota 1. Și Jireček, în „B.Z.”, XIII, 197; Νέος Ἑλληνομνήμων, XX, 297 ș.u. (1362, privilegiu pentru un Orsini). Despre titlurile lui Dušan, pe grecește „împărat al Serbiei și al Romaniei”; pe latinește: „al Romaniei, al Sclavoniei și Albaniei”, *ibid.*, 219, după du Cange, *Familiae byzantinae*, 233 și Heuzey, în „R.A.”, IX (1864), 100, pl. VI. În alt loc el înșiră pe sîrbi, români, bulgari și albanezi (*ibid.*, 19). Vezi de asemenea *ibid.*, 220—225, nota 1. Despre Ioan Uroș Paleologul, împărat din anul 1371, viitorul monah Ioasaf și sora sa „împărăteasa Maria Angelina, Doukaina, Paleologa”, care l-a luat pe Toma, fiul cezarului Prelub, apoi pe Esau dei Boundelmonti, așezat la Ianina, *ibid.*, 222, 225.

⁶ Vezi Iorga, *Philippe de Mézières*.

⁷ Cantacuzen, I, 339—340, 389—390. La fel și în cazul unor prizonieri; *ibid.*, II, 65—66. Cînd ginerele împăratului, Nikefor, începe să-i măcelărească, ei nu se răzbună pe Ioan VI, care era în mîinile lor (*ibid.*).

Între două expediții de jaf se schimbau daruri: Orkhan dădea cai, câini de vânătoare, covoare, piei de pantere și primea în schimb, odată cu caftanul de vasalitate, pahare de argint, stofe de lână și de mătase⁸. Acești inamici sînt aproape asimilați, în afară doar de religie; ei au mașini de război⁹ și vorbesc grecește cînd se adresează „romanilor”¹⁰. Prizonierii turci sînt tratați ca niște cavaleri învinși, așa cum s-a întîmplat cu Soliman, fiul lui Sarukhan, și emirii la rîndul lor țin să îndeusteleze din belșug cu provizii pe musafirii lor creștini¹¹. Cînd Orkhan cu cei patru fii ai săi a venit să-l vadă pe Ioan VI (Cantacuzenul), s-a mîncat la aceeași masă și bizantinii au consimțit să se așeze [turcește] în fața covoarelor care țineau loc de masă pentru oaspeții lor¹². O singură dată s-a văzut cu mirare cum un principe turc (care era ginerele împăratului) intra călare în curtea palatului, alături de socrul său încoronat cu neasemuita coroană romană. Au trebuit multe îndemnuri pentru ca fiul puternicului emir Orkhan să consimtă să poarte povara grea a unei asemenea dovezi de cinste¹³. Dar aceasta nu împiedeca dealtminteri pe războinicii turci de a căuta în ciocnirile lor cu trupele imperiale să străpungă cu săgeți // însăși persoana sacră a împăratului¹⁴.

Asprimea războinică se împăca totuși la turci cu vechile obiceiuri de umilă supunere. Am mai spus că turcul Halil, un predecesor al emirilor secolului XIV, capturînd odată cu tabăra împăratului Mihail (IX) și „kalyptra” care împodobise fruntea lui augustă, a făcut gluma grosolană de a o îndesa pe propria sa chică. Însă va mai putea fi văzut și mai apoi [emirul] de Smirna, Umur, pășind pe jos alături de Ioan VI, care a trebuit să-l silească parcă să încalece¹⁵. A mai fost vorba de strădania lui Andronic cel Bătrîn [Andronic II]¹⁶, care a încercat zadarnic, printr-o mare expediție, să pună capăt aflului de barbari coborînd din munții lor cu turmele lor și care trimeteau o parte din tineretul lor să exercite meseria de pirați sau de jefuitori în Tracia¹⁷. Ei strîngeau tributurile orașelor supuse, vindeau ca robi pe cei pe care îi răpiseră și se reîntorceau apoi în muntele ocrotitor. În cursul războiului civil dintre cei doi Andronici, pirateria turcă a luat un mare avînt. Primele contingente din această nație apar în bandele împăratului cel tînăr [Andronic III]. Brussa fusese pierdută¹⁸. Andronic III a vrut

⁸ *Ibid.*, I, 446–447. Îndată reîncep ostilitățile; *ibid.*, 460 ș.u. O altă vizită, *ibid.*, aceea a lui Umur, *ibid.*, 842–843 ș.u. O a treia, *ibid.*, II, 476. Cf. Iorga, *Latins et Grecs*, 193.

⁹ Cantacuzen, I, 447.

¹⁰ Ἑλληνοὶ πρὸς Ῥωμαίους, *ibid.*, 471–472. Un ofițer bizantin din Filadelfia vorbește turcește; *ibid.*, 403. Vatatzes de asemenea, *ibid.*, 555–556. Ioan VI, el însuși, cunoaște puțin această limbă, *ibid.*, 66.

¹¹ Ἀφθονοὶ ὑγρόν, *ibid.*, 480.

¹² *Ibid.*, III, 27–28. Căsătorii cu turci la Trapezunt, Phrantzes, 215.

¹³ Nikefor Gregoras, III, 505–506.

¹⁴ Cantacuzen, I, 206–207.

¹⁵ *Ibid.*, II, 392–393.

¹⁶ *Ibid.*, I, 242.

¹⁷ Nikefor Gregoras, I, 538, 548. Proiectul lui Orkhan de a captura în timpul recoltei prizonieri din mahalaua Constantinopolului, *ibid.*, 540–541.

¹⁸ Vezi mai sus, precum și Nikefor Gregoras, I, 448; Phrantzes, 38–79 („cea vestită și frumoasă”).

să salveze măcar Niceea ¹⁹ și după o lungă perioadă de resemnare, locuitorii greci din Asia Mică au văzut apărind o armată romaică venită să încerce recuperarea acestui oraș.

229 Creștinii au biruit mai întâi la Pelekanon. Apoi au fost cuprinși de o panică nebună și au alergat spre țarm, ducând // într-un covor [drept targă] pe căpitanul lor rănit, în vreme ce barbarii lui Orkhan făceau să defileze în fața lor caii imperiali împodobiți cu șei roșii ²⁰.

Conserința acestui dezastru a fost cucerirea Niceei de către turcii din Bitynia despre care a mai fost vorba. Toată țara era acum cucerită de la un capăt la altul. Turcii deveneau adevărații stăpîni ai locuitorilor din văile roditoare. „Ei și-au așezat“, zice cronica lui Gregoras „locuințele lor pe litoralul bitynian“. Abia a putut împăratul să salveze Nicomedia prin intervenția sa personală ²¹.

În același timp flota lui Aidin ajunsese spaima mării meridionale prin anul 1340 ²². Emirul din Smirna era regele mării, θαλατοκράτωρ, și vasele sale mergeau pînă la insula Creta și pînă la porturile Moreei meridionale ²³.

O ligă latină patronată de Scaunul papal s-a organizat între venețieni, genovezi, luptători din Cipru și Ospitalierii de la Rodos împotriva acestui Umur. Dar membrii familiei Zaccaria^s atacau în preajma coastei asiatice, fără nici o declarație de război și folosind niște prieteni turci, marea insulă Chios și cele două Focee^h, importante pentru exploatarea alaiunului. Iar 230 perotțiiⁱ luptau și ei pe seama proprie contra lui Ioan VI. Imperiul a redobîndit aceste provincii invadate, dar peste cîțiva ani a venit rîndul insulei Lesbos, cucerită de familia Cattaneilor. Bizantinii au trebuit să se unească cu turcii pentru a îndepărta pe competitorii latini. // Datorită cruciadei din 1344 Martin Zaccaria își lua revanșa, ocupînd insula Chios și punctul întărit din Focea ²⁴.

De astă dată Imperiul nu mai avea răgazul necesar unei noi recuperări. Umur moare luptînd contra acestor aspri franci din Occident; urmașul său a încheiat un tratat favorabil creștinilor ²⁵. În zadar s-a aliat Cantacuzenul cu venețienii care nu manifestau intenții de cucerire; participarea sa la războiul veneto-genovez [1350—1355] pentru dominarea mărilor din Orient nu i-a adus Imperiului decît neizbînzi și o mai completă ruină financiară, într-o

¹⁹ *Ibid.*, 458 (turcii vînd la Constantinopol prada sacră capturată de ei). Tîrgurile care au fost cruțate, au plătit tribut turcului, *ibid.*

²⁰ Nikefor Gregoras, I, 433—436; Cantacuzen, I, 342—362. Un mare eteriarh, un mare stratopedarh, un mare domestikos conduce pe bizantini (*loc. cit.* mai jos). Doi nepoți ai împăratului au rămas pe cîmpul de luptă (*ibid.*). Vezi și Phrantzes, 36 ș.u.

²¹ Cantacuzen, I, 464 ș.u.

²² În timpul conflictului dintre cei doi Andronici, turcii încep ναυπηγεῖν καὶ ἐπιβαίνειν θαλάσσης ἀδεῶς τε καὶ κατὰ πλῆθος (să construiască vase și să cutureie marea fără teamă și în număr mare), *ibid.*, I, 301.

²³ Cantacuzen, III, 851. Cf. pentru acești emiri de la mare, Mordtmann, în „Memoriile“ Acad. din Berlin (1911), 2—7 (emirul de Karassi).

²⁴ Despre Umur, Nikefor Gregoras, I, 438—523 ș.u., 525—526 (pentru Lesbos), 529, 597 ș.u., 648—652, 659, 671 ș.u., 676, 683, 686—687, 702 (i se oferă Chios și Lesbos lui Cantacuzen), 728—729. Pentru ligă, *ibid.*, 689, 693 ș.u.

²⁵ Mas Latrie, în „Bibliothèque de l'École des Chartes“, cf. Iorga, *Ph. de Mézières*.

epocă în care [împărații] purtau acum giuvaeruri false de sticlă și în care tezaurul Coroanei era zălogit la Veneția ²⁶.

În tratatul încheiat între Ioan VI (10 noiembrie 1349) și venețieni se prevedea distrugerea totală, raderea de pe fața pământului a coloniei genoveze din Pera ²⁷. Ea a fost atacată în adevăr de Nicolae Pisani în 1351, dar vasele genoveze comandate de Paganino Doria au reușit să-l gonească. Cu imbarcații grecești și catalane¹ (care au sfârșit prin a se sustrage pe tăcute) s-a dat o mare luptă în Bosfor la 13 februarie 1352 și venețienii au fost învinși ²⁸. Ioan VI, oscilând între cei doi beligeranți, a sfârșit totuși prin a încredința, contra unei sume de bani, insula Tenedos Republicii venețiene ²⁹, în vreme ce Francesco Gattilusio, sprijinitorul^k lui Ioan V, întemeia o dinastie durabilă la Lesbos. Ioan V a oferit chiar el insula Lesbos lui Gattilusio care îl readusese la Constantinopol.

231 În tot acest răstimp bizantinii nu au de-a face din partea turcilor // decît doar cu bande de jefuitori, pe care știu să-i folosească în certurile lor dinastice, sau contra unor dușmani creștini din anumite momente: bulgari, sîrbi ³⁰, ba chiar albanezi. Turcii ajung astfel să cunoască toate colțurile Traciei și Macedoniei pînă la Munții Balcani și ai Pindului, care mai limitează încă orizontul lor de tilhari. Umur a avut chiar o dată prilejul să vadă, alături de vechiul său prieten Ioan VI Cantacuzenul, strălucirea pe care o mai păstra încă imensul oraș al împăraților pe care îl asediau împreună.

Locuitorii din părțile europene [ale Imperiului] se obișnuiau cu bonețele țuguiate, cu puternicele strigăte de luptă ale războinicilor, care înainte de a se năpusti asupra dușmanului își presărau țărîna pe cap și își ridicau mîinile spre cer ³¹. Alianțele de familie ale emirilor cu Cantacuzinii, Paleologii, Vatatzii dădeau unor principii musulmani din Asia Mică prestigiul unor descendenți din vechile familii „rhomaice”.

Nu era întotdeauna ușor să ai la îndemînă la momentul potrivit pe acești auxiliari prețioși prin vitejia lor și prin credința ce o păstrau aceluia care îi tocmise. De aceea, Ioan VI care colonizase și mai înainte sîrbi și bulgari în Chersones ³², a avut ideea de a așeza în Europa, pentru interesul statului său și al neamului său, o colonie de turci^l pe care să-i aibă întotdeauna la dispoziție. El a dat localitatea Tzympe^m acestor mercenari, care au venit împreună cu nevestele și copiii lor ³³. Această politică semăna cu aceea a lui Frederic II, împăratul german și regele Celor Două Sicilii față de arabii din Lucera, cu decsebiră capitală că împăratul din epoca de decadentă bizantină nu-și putea stăpîni pe cumpliții săi aliați care // aveau în fruntea lor pe Soliman, unul din fiii lui Orkhan. Acest lucru s-a vădit îndeajuns prin jafurile lor neîncetate.

²⁶ Nikefor Gregoras, III, 99 ș.u.

²⁷ *Ibid.*, I, 416—417; Romanin, *op. cit.*, III, 160—161.

²⁸ *Ibid.*, 166 ș.u.

²⁹ *Ibid.*, 168 ș.u.

³⁰ Un conflict între turcii lui Aidin și sîrbi, la Demotika; Nikefor Gregoras, III, 181—182.

³¹ *Ibid.*, I, 266.

³² *Ibid.*, III, 203.

³³ Λογάδας ἐκεῖθεν μισθώσασθαι καὶ ἄμα γυναιεῖ τε καὶ τέκνοις εἰς Εὐρώπην μετενεγκεῖν (să se plătească soldați de elită și să se transporte de aici înspre Europa împreună cu femeile și copiii); *ibid.*, 23.

Pînă atunci ei trăiseră sub cerul liber la adăpostul corturilor lor ³⁴. Dar cînd, în 1354, un mare cutremur de pămînt a dărîmat zidurile de apărare ale orașelor din acea provincie, turcii au pătruns peste tot și s-au cuibărit în casele care mai rămăseseră în picioare (2 martie 1354) ³⁵. Un oraș atît de important ca Gallipoli a devenit astfel un oraș turcesc. Locuitorii din Constantinopol au trebuit să găzduiască pe refugiații de la țară, ce nu înțelegeau să trăiască sub tirania turcilor, care își impuneau pe „decadarhii” și „epitropii” sau „epistații” lor ³⁶, și Capitala însăși — al cărei brîu de ziduri colosale fusese zdruncinat — s-a temut să-i vadă pe turci intrînd în chip de cuceritori ³⁷.

Curînd Orkhan și Soliman^a au dispărut ³⁸. Halil, ginerele împăratului, nu a urmat tatălui său. Murad, un alt fiu al lui Orkhan, a căpătat moștenirea. Vechile legături // de rudenie și prietenie au dispărut așadar. Dintr-un singur avînt victorios bandele bityniene au ocupat Demotika și un mare număr de castele și de așezări de pe litoral, între altele actualul Burgas și Tzurulon [Ciorlù], celebru în trecutul bizantinilor. Vizirul Lala-Şahin a dominat de la Gallipoli aceste regiuni ale Europei aparținînd stăpînului său, sultanul, care trăia în Asia, unde nu avea concurent, căci emiratul de Karassi dispăruse, cel de Sarukhan era în agonie și însăși țara lui Aidin era slăbită de rivalitățile dintre succesorii lui Umur.

Astfel, fără vreo piedică din partea aceasta, sau din cea a latinilor, aliații săi, Murad a putut să treacă el însuși în Europa și să ocupe Adrianopolul,

³⁴ Ca în ἀσιάτις γῆ; *ibid.*, 224.

³⁵ 'Εν ἔτει ρωξβ', ἰνδικτιῶνος ζ', μηνὶ Μαρτίῳ β', τῇ νυκτὶ τῆς ὀρθοδοξίας.. γέγονε σεισμός μέγας, ὅτι καὶ τὰ τεῖχη κατέπεσον τῆς Καλλιουπόλεως καὶ τῶν μετ' αὐτὴν καὶ παρεδόθησαν, οἷς κρήμασιν οἶδε Θεὸς τοῖς Ἀγαρηνοῖς (În anul 6862, indicțiunea a 6-a, în ziua de 2 martie, în noaptea ortodoxiei, s-a întîmplat un mare cutremur din care cauză s-au năruit zidurile Gallipolei și ale cetăților din jurul ei și au dat turcilor posibilitatea să pătrundă în ele, despre ale căror crime știe Dumnezeu), note citate în lucrarea lui Müller. Cf. Phrantzes, 32. 'Ο τοῦ Ὑρκάνου παῖς, ὥς εἰς ἰδιαν ἀποικίην καὶ πάτριαν γῆν διαβὰς τὸν Ἑλλήσποντον, συνοικῇ ἐκεῖ τοῖς ὀλίγῳ πρότερον ἐληλυθόσι ἔκρινε δεῖν ἐκείνοις βαρβάροις (Băiatul lui Hircanos, îndată ce a traversat Helespontul spre locuința sa proprie și spre pămîntul părintesc a socotit că trebuie să conviețuiască cu acei barbari care sosiseră acolo cu puțin mai înainte); *ibid.*, 203. Ὡστε ἔχειν αὐτοὺς ἐπιτεῖχισμα καὶ συμμαχίαν πρόχειρον κατὰ Παλαιολόγου τοῦ γαμβροῦ (Ca să aibă ei întărituri și o alianță gata de atac împotriva ginerelui său Paleologul), Nikefor Gregoras, III, 223—224; Iorga *Latins et Grecs* . . . , 213, nota 2. Cf. Nikefor Gregoras, III, 117—119, 144—145, 159—160, 171—172, 181 (pentru toate apelurile recente la turci). Pentru ocuparea Tzympei, cerută înapoi de la Orkhan, oferindu-i-se 10 000 de ducați, Cantacuzen, III, 270—277. Cf. Chalkokondylas, 25. Vezi Iorga, *Latins et Grecs* . . . , 213. Garnizoană turcă la Adrianopol; Cantacuzen, II, 244.

³⁶ Nikefor Gregoras, III, 224—225. Vezi Cantacuzen, III, 278, (Soliman) Πολλοὺς τῶν ὁμοφύλων διαβιβάσας ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις, κατόκιζε τὰς πόλεις τὰ καταβεβλημένα ἀνθρώπων.. καὶ στρατιῶν ἐγκαθίδρουσε πολλὴν (După ce au transportat pe mulți din cei de același neam, împreună cu femeile și copiii, a repopulat cu ei cetățile și restabilind stricăciunile, a încartiruit aici multă armată). Au pornit de acolo bande pentru a pustii Bulgaria (cf. *ibid.*, 276—281).

³⁷ Τὸν οἰκεῖον ἔχουσι πρὸ ὀφθαλμῶν ὄλεθρον (au în fața ochilor propria lor distrugere) *ibid.*, 225.

³⁸ Martie 1362, după notele cronicii.

amenințat de curînd de bulgari, și din care și-a făcut capitala ³⁹, și apoi și orașul Filippopol. Cînd a murit în Asia tatăl său, el ceruse să fie îngropat în pămîntul acestei peninsule care acoperea rămășițele unuia din fiii săi ⁴⁰.

NOTE

- a. Fiul său mai mare, Mihail, care a murit tînr, lua de soție pe fiica împăratului.
- b. În 1381 el cheamă o trupă de turci care ajunge astfel la coasta Adriaticei. La moartea lui în 1387 ei se instalează definitiv ca protectori.
- c. Fiul lui Ștefan Uroș III Dečanski și al bizantinei Maria Paleologa. Era frate vitreg cu Ștefan Dușan. Guvernator al Epirului, revendică fără succes coroana la moartea lui Dușan. Păstrează titlul imperial și se rupe de țaratul Serbiei. A fost însurat cu Thomais, sora lui Nikefor II al Epirului.
- d. Leonardo Tocco, a cărui mamă fusese o Orsini, capătă de la napolitani (1357) insulele care fuseseră ale acestora: Cefalonia, Zante etc. Fiul său va fi Carlo I Tocco.
- e. Conte de Cefalonia din 1381. În 1414—1418 se face stăpîn pe Epir, apoi pînă în 1428 pe întreaga Elidă. Soția sa era fiica ducelui Atenei, Nerio Acciaiuoli.
- f. Despot al Epirului (1430—1448). Dar turcii ocupă Ianina și apoi Arta (1449). Fiul său Leonardo III (1448—1479) nu mai păstrează decît insulele Cefalonia, Zante, Itaca și Leucada, punîndu-le sub protectoratul Veneției, care și le anexează în 1483.
- g. Benedict Zaccaria, care avea de la bizantini concesiunea minelor de alaun din Foccea, ocupă în 1304 insula Chios, obținînd de la Andronic II, sub pretextul apărării ei, un fel de contract de arendare a insulei. În 1329 Andronic III reușește să reia insula, unde Martin Zaccaria se făcuse suveran.
- h. Alături de cea veche fusese întemeiată o alta nouă, numită „orașul nou” sau Foglia nouă.
- i. = Genovezii din Pera. Sprijiniți pe adevărata cetate ridicată la Galata, ei puteau purta o acțiune ofensivă contra Capitalei. În timpul lui Ioan VI Cantacuzenul genovezii, profitînd de lipsa din acel moment a împăratului din Capitala sa, au trimis la curte un fel de ultimatum și au distrus prin surprindere flota abia înjghebată.
- j. Venețienii erau aliați cu Petru IV de Aragon și cu Ioan Cantacuzenul, iar genovezii cu turcii.
- k. În războiul civil dintre Ioan VI și Ioan V (1352—1354).
- l. Chersonesul tracic, adică peninsula Gallipoli.
- m. Localitate, apoi fortăreață, lîngă orașul Gallipoli.
- n. În 1359 murea Soliman, fiul lui Orkhan, și curînd după aceea se stîngea de durere și acesta.

II

PRIMELE AȘEZĂRI STATORNICE TURCEȘTI

Turcii din anul 1360 nu erau niște barbari cantonați provizoriu într-o tabără care putea să le fie reluată. Ei își părăsiseră acuma vechea lor viață de nomazi; țărani [de ai lor] arau cîmpiile, meșteșugari veniți din Asia lucrau în orașe, seniorii pămînturilor exploatau noile feude militare distribuite de

³⁹ Cf. Iorga, *Gesch. des. osm. Reiches*, I. Data a fost mai bine precizată recent de Babin-ger, după izvoare otomane. Totuși o mențiune contemporană propune 1377; Νέος Ἑλληνο-μνημον, VII, 142. După o alta, Heraclea Pontică a fost ocupată în 1360; *ibid.*, 143. Cf. și Phrantzes, 149.

⁴⁰ Chalkokondylas, 33. Însă Soliman ar fi oferit Imperiului, înainte de 1354, provincia sa, a „Rum”-ului, unde era turburat de sirbi, în schimbul a 60 000 de drahme (Chalkokondylas, 44).

- 234 sultani, cărora le făceau slujbă la oaste înconjurați de dependenții lor rurali. Nu era o invazie trecătoare, ci o colonizare durabilă, care avea în curînd // să schimbe cu totul aspectul provinciilor ocupate, întocmai așa cum se întîmplase pe celălalt țărm al mării și așa cum se va întîmpla mai târziu în părțile dinspre Dunăre și spre litoralul scitic al Pontului.

După luarea Adrianopolului¹, care era o reședință evident superioară celei vechi — acea Brussa unde odihneau sub monumentele pe care și le făcuseră ei înșiși primii șefi ai cuceririi — „Rum“^a -ul a ajuns pentru principii din casa lui Osman partea esențială a vastelor lor posesiuni. Guvernarea Asiei era încredințată vreunui din fiii sultanului și acesta își petrecea lunile de toamnă și de iarnă — cînd de obicei era sistată viața taberelor militare — în marele palat din acest Edirne^b de pe fluviul Maritza, devenit adevărată capitală a imperiului începător al necredincioșilor. Îndată ce pajiștile înverzeau din nou, cînd caii spahiilor se puteau hrăni cu iarbă nouă, crainicii stăpînului proclamau peste tot războiul, care va trebui purtat în cursul noului an. Ei fixau punctul de plecare a armatelor și — în jurul simburelui permanent format de Poartă cu toți dregătorii săi, slujbașii săi, pajii Seraiului, și cu cele cîteva mii de ieniceri, copiii de creștini crescuți pentru meșteșugul războiului, — se adunau sub flamurile lor acum glorioase, contingentele diferitelor sangeacate, din care se compunea moștenirea mereu sporită a străbunului Osman. Dar alături de ei, akingiii, „hippodromii“ turci erau liberi să străbată țara în voia lor, jefuind².

- 235 Totodată turcii au reluat pe seama lor rivalitatea dintre dominatorii Mării Negre și // stăpîinii sîrbi ai Macedoniei³. Moartea lui Dușan, certurile pentru succesiunea lui, le-au ușurat mult sarcina. Curînd au măturat din fața lor slaba dominație a principilor mărunți care se cuibăriseră în castelele din munții Pindului.

Încă din 1383, cînd au luat Seresul la 19 septembrie⁴, — iar în 1385—1386 au luat Berrhoe⁵ — ei împresuraseră Tesalonicul⁶, odinioară guvernat de Manuil^c. Orașul a capitulat^d în aprilie 1387, dar avea să redevină curînd imperial⁷. Principele imperial nu putuse să apere acest loc important. Capturat de turci, el reușise să fugă, dar nu fusese primit nici de tatăl său, nici de stăpînitorii din Lesbos. A trebuit ca sultanul, care i-a dat adăpost la Brussa, să intervină pentru iertarea aceluia pe care îl numea *celebiul* bizantin lăsa

¹ Referitor la intervenția contelui Amedeu de Savoia, potrivit cu lucrările lui Datta și Bollati de Saint Pierre, după Iorga, *Phil. de Mézières*, vezi Costas Kerofilos, *Amadeo VI di Savoia nell'impero bizantino*, Roma, 1926. Cydones sfătuia să se rețină Gallipoli contra lui Murad (Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 1009 ș.u.). El era pentru uniunea cu latinii împotriva celorlalte state creștine din Balcani, împăratul fiind dispus să meargă în Ungaria pentru a se înțelege (cu regele) în sensul acesta; *ibid.*, c. 976.

² Chalkokondylas, 99—100.

³ Novaković, *Die Serben und Türken im XIV und XV Jahrhundert*, Semlin, 1897.

⁴ Νέος Ἑλληνοβίμν, VII, 145. Pentru Evanghelia din Seres, vezi Evangelis G. Strati, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών*, ed. 2-a, Seres, 1926: cf. „B. ngr. J.“, VIII, 378—382.

⁵ Béés, în aceeași revistă, III, 374 ș.u.

⁶ Phrantzes, 47.

⁷ Notele din cronică, în Müller, citate mai sus. Cf. Béés, *loc. cit.*, VII, 145—146.

cum îi numea] pe propriii săi fii⁸. Nu numai Manuil, dar și Ioan V l-au însoțit ca vasali pe sultan, care se ducea în Asia⁹.

236 Dar turcii se și amestecaseră pînă chiar și în conflictele cu albanezii unor Genevisi¹⁰, Ducașini, Thopia și Castrioți¹⁰ — în cele cu sîrbo-româno-albanezii [dinaștilor] Balša de la Zeta. O ofensivă sîrbească sub conducerea regelui Vlcașin și a despotului Uglieșa¹¹ a fost zdrobită (1371) în // lupta dată pe malul fluviului Maritza⁵, întărind astfel puterea turcilor de la Adrianopol¹².

Cneazul — pentru unii „comitele” — Lazăr, pe care lumea îl numea „kral”, a vrut să încerce încă o dată, cu ajutorul vecinului său din Bosnia Tvrtko, opera de eliberare. A fost învingător în lupta de la Pločnik, dar doi ani după aceea și-a pierdut armata, coroana și viața în marea bătălie de la Kossovo (1389)¹³, în care sultanul Murad a pierit și el asasinat de unul din vitejii¹⁴ cîntați de legenda sîrbească¹⁴. Fiul kralului, Ștefan¹, căruia Bizanțul i-a decernat mai tîrziu titlul de despot, cu prilejul căsătoriei sale cu o prințesă din familia Gattilusiiilor, înrudită cu familia imperială¹⁵, a trebuit să plătească haraci și să se oblige să ia parte la toate expedițiile stăpînului său, sultanul.

237 Bulgaria a sfîrșit într-un chip mai puțin tragic. Fiii țarului Alexandru¹⁶ — înrudit cu Paleologii prin căsătoria dintre fiica sa Kyratza și Andronic, fiul lui Ioan V¹⁷ — și-au împărțit posesiunile sale ca frați dușmani^k. Unul ședea la Vidin, celălalt, Șişman, și-a păstrat reședința de la Tîrnovo, în vreme ce uzurpatorul Dobrotici și, după el, fiul său Ivanco, rămîneau stăpîni ai litoralului. Încă din 1393 capitala bulgară aparținea sultanului Baiazid. Vidinul s-a supus, dar s-a // răscolat apoi, spre a cădea în urmă definitiv în puterea osmanliilor, care au făcut din el sediul unui pașă de frontieră, un fel de „markgraf turc”, guvernator al malurilor Dunării contra ungurilor și românilor, a căror forță de expansiune a fost curînd oprită.

⁸ Phrantzes, 48—49.

⁹ *Ibid.*, 49—50.

¹⁰ Turci din Ionia contra lor; Cantacuzen, I, 496.

¹¹ Cu privire la alt șef sîrb, Voișna și la lupta lui contra lui Manuil Cantacuzenul, Cantacuzen, III, 327. Cezarul Gurguras (numele este alan), ctitor în 1361 al bisericii de la Zaum, Diehl, *Manuel*, II, 759.

¹² Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

¹³ Pentru izvoarele bizantine ale luptei, Radojčić, în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 315 ș.u. Despre familia lui Lazăr, idem, în „Vestnik srpske crkve”, XXXI (1926), 303—304.

¹⁴ Vezi Chalkokondylas, 53—56; Ducas, 16—17. Cf. Iorga, *op. cit.*, I. Ulterior Radojčić, în „Byz.”, VI, 241 ș.u.; Grégoire, *ibid.*, 247 ș.u. Despre cutremurul din Foccea, Νέος Έλληνισμός, V, 338—339; VII, 146—147.

¹⁵ „Glasnik” din Belgrad, XIII, 279; „Archiv für slavische Philologie”, XVIII, 429; Iorga, *Notes et extraits*, I, *Syndicamenta Perae*.

¹⁶ Pentru raporturile sale cu turcii, Cantacuzen, II, 181, 345—348, 595—596; III, 162—163. Cf. și *ibid.*, 406—407; Iorga, *Latins et Grecs* . . ., 187.

¹⁷ Migne, *P. Gr.*, CLII, c. 1379—1380.

Imperiul era ca un oraș asediat și de fapt, începînd din 1391, armata turcă îl strîngea ca într-un clește¹⁸. El nu mai avea cel mai mic pretext ca să se miște și putea să vadă din orice parte primejdia turcească înaintînd fulgerător pentru a răsturna pînă și ultima frîntură din această lume în lichidare iminentă.

Misiunea istorică, romană și creștină a Bizanțului, părea că este în sfîrșit terminată după mai bine de o mie de ani. Statul Paleologilor, redus la hotare jalnice, n-ar mai fi așteptat decît lovitura de grație.

Totuși conștiința naufragiului viitor, a dispariției fatale, nu pătrunsese deloc în masele acestui popor grec care trăia în Constantinopol, în orașele Mării Negre, în Tesalonic și în acea depărtată oază bizantină a Peloponeșului izolat. Viața de odinioară rămăsese neschimbată și părea lucru firesc ca lumea să o creadă veșnică. Capitala Bosforului își păstra întinderea imensă, zidurile impunătoare, monumentele glorioase, comerțul înfloritor, care totuși nu ajungea pentru plata numeroșilor creditori din Pera și din Veneția, ce dăduseră împrumuturi oneroase și riscate împăraților. Constantinopolul mai hrănea încă și acum cîteva sute de mii de locuitori. Nimic nu fusese suprimat din pompa, // din fastul, din luxul aparent al Palatului, al Curții, al Bisericii celei Mari, al dregătorilor publici și al familiilor din orașul mondial. Totul era întocmai ca în zilele de odinioară și poporul naiv era dispus să creadă că va urma veșnic un același mîine.

Și nu avea el de altminteri o garanție a acestei perpetuități a singurului Imperiu ortodox și legitim în profețiile care asigurau că turcii, chiar de ar fi învingători, nu ar putea pătrunde decît pînă la coloana unde trebuia să apară Arhanghelul cu sabia de foc în mînă pentru ca să-i alunge? Nu exista oare, pentru a-i îmbărbăta pe cei mai temători, ocrotirea vădită — și dovedită de atîtea ori, din zilele arabilor — a Sfintei Fecioare tutelare, care va fi silită să facă o minune în favoarea bunului său popor credincios din Constantinopol, orașul prea creștin al împăratului θεοσεπτος „încoronat prin voința lui Dumnezeu”? Și cită vreme Constantinopolul trăia, putea oare fi părăsită speranța de a recuceri tot ce fusese pierdut, cînd recuperarea porne de atîtea ori din acest oraș care valora mai mult ca toate celelalte din întreaga lume?

Împărații își făceau, firește, mai puține iluzii ca supușii lor. Într-o epocă în care cruciada, patronată de Scaunul papal, trimetea neîncetat pelerini înarmați, mai mult ori mai puțin utili, Ioan V, fiul prințesei de Savoia, a crezut că trebuie să cheme Europa latină în ajutorul Bizanțului. Încă din 1355 el scrisese papei¹⁹ oferindu-i avantaje de necrezut (ca de pildă trimiterea fiului său Manuil la Avignon, ca ostatec, educarea latină a fiului prim născut, An-

¹⁸ Phrantzes, 65. Ocuparea în acest an a χριστόνυμος πόλις vezi, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 148 (22 martie). Pentru cucerirea Efesului și fuga locuitorilor în Creta, *ibid.*, I, 209. Despre asediul Capitalei în 1394, Jireček, în „B.Z.”, XVIII, 584; cf. Iorga, *Politique vénitienne* (în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, II), 326—327. Împăratul Manuil se și prăgătea de plecare. Despre mama lui Ioan VII, rivalul său, care era la Veneția încă din 1390, *ibid.*, 319—320.

¹⁹ Halecki, *Un empercur de Byzance à Rome*, Varșovia, 1930; Vasiliev, în *Studi bizantini*, III (1931), 154 ș.u.

239 dronic, înființarea unei școli latine pentru demnitarii Curții sale), papa avînd facultatea, în cazul nerespectării acestor angajamente, să dispună de acel principe moștenitor și de tot Imperiul după voia sa, // numai doar să vină o flotă la Constantinopol cu trupe contra turcilor²⁰. Nici mai tîrziu aceste mari speranțe nu au fost realizate, căci în cursul unui interval de mai multe luni din anii 1365—1366, împăratul reîntorcîndu-se din părțile Vidinului, a fost reținut¹ de țarul bulgar Șisman, care era în război cu regele Ungariei și a fost nevoie de intervenția rudei sale Amedeu de Savoia^m, pentru a-l elibera²¹. Și înainte de a cuceri castelele bulgare de pe litoralul Mării Negre, strălucitul cavaler, vestit prin isprăvile sale din întrecerile cavalești ale lumii occidentale, a reușit chiar să smulgă turcilor (1366) [cetatea] Gallipoli, pe care de altminteri ei au reluat-o după cîteva luni.

Atunci^a Ioan V a oferit papii, în schimb, pentru același ajutor, sacrificarea ambițiilor patriarhale ale lumii grecești, prețioasa jertfă a vechii dogme atît de îndelung dezbătută. Cei trei patriarhi își dăduseră asentimentul^o.

240 După ce a vizitat Neapole, unde a debarcat folosind vase napolitane, el a călătorit pe mare spre Roma, reședința momentană a lui Urban V, însoțit de ruda sa, seniorul de Lesbos, Francesco Gattilusio, și a rostit în biserica Sfîntului Duh, la 18 octombrie 1369, declarația sa de Unire²². Ceremonia omagiului a avut loc apoi în ziua de 21 și profesiunea de credință // a fost reînnoită în ianuarie 1370. Apoi împăratul s-a reîntors prin Neapole. Însă rezultatul peregrinărilor sale era atît de firav încît a fost nevoit să treacă și prin Veneția, sperînd să găsească aici cel puțin ceva bani. Dar împovărat de datorii vechi, pentru care zălogise giuvaerele coroanei și insula Tenedos, Ioan a fost silit să facă noi împrumuturi pentru a se putea întreține și a fost apoi împiedicat de a pleca de către creditorii săi venețieni. A trebuit ca fiul său al doilea, Manuil, să-i trimită mijloacele de a se reîntoarce la Constantinopol²³, giuvaerele rămînînd definitiv pierdute. Același fiu avea să fie un ostateg^p primejduit la turci²⁴, în momentul cînd flota turcească ataca marile insule din preajma Asiei, odată cu Cicladele.

Căci, deși Ioan V își rostise de două ori în fața papii declarația sa solemnă, el nu a fost nicidecum ajutat, fiind nevoit deci să-și trimită pe fiul mai tînăr la Poarta sultanului²⁵. Și sub ochii săi se vor lupta venețienii și genovezii pentru stăpînirea insulei Tenedos, pe care o lăsase, cum am mai spus, Veneției.

²⁰ Vezi și documentele publicate în Νέος Ἑλληνισμός, XI, 241 ș.u. — Referitor la unele proiecte de unire încă din 1327, Omont, *Projet de réunion des Églises grecque et latine sous Charles le Bel en 1327*, în „Bibliothèque de l'École des Chartes” (1892), 254—257; *Lettre d'Andronic II Paléologue au Pape Jean XXII* (1327), *ibid.*, 1906, 587 ș.u. Despre politica religioasă a lui Andronic, Nicole, în „R. ét. gr.”, VII, 68—80.

²¹ Vezi Jireček, în „Archiv für slavische Philologie”, XIV (1892), 263—264, și în „B.Z.”, XX, 271. Despre intervenția contelui de Savoia, vezi și Dino Muratore, *Aimon III, comte de Genevois, sa participation à l'expédition du Comte Vert en Orient*, Annecy, 1906 (extras din „Revue savoisienne”).

²² Bula de aur, vezi Schlumberger, „R.N.”, 1894 și „Mélanges d'archéologie byzantine”, I, 183. Cf. Lampros, Νέος Ἑλληνισμός, XI.

²³ Ducas, 44, 48—49.

²⁴ Phrantzes, 53. Îndată Manuil a dobîndit dreptul de a purta coturni de purpură; *ibid.* Cf. Chalkokondylas, 50—51.

²⁵ *Ibid.*, 51—52.

În primăvara anului 1376, împăratul a trebuit să accepte cesiunea formală a Tenedosului în favoarea venețienilor, care erau gata să se înțeleagă cu sultanul Murad²⁶. Clerul grec trebuia să rămână nestingherit și steagurile Imperiului aveau să fie înălțate alături de acelea ale Sfântului Marcu. Pentru a se răzbuna, Genova a pregătit, ca și sultanul Baiazid, chiar în acel an uzurparea fiului mai mare al lui Ioan V, același Andronic — soțul [după unii] al fiicei lui Marko Kraljević²⁷ — care fusese orbit de tatăl său, din ordinul sultanului, pentru că organizase împreună cu principele otoman Saugi²⁸, complotul care trebuia să dea noi șefi atât bizantinilor // cât și turcilor din Europa²⁹. Această răscoală era de altminteri sprijinită de oamenii bogați din Constantinopol și de „bulgarii” lui Marko și ajutată în primul rând de sultan, căruia Andronic și fiul acestuia, Ioan, îi promisese un tribut și niște dări chiar la Constantinopol, ceea ce a determinat din partea lui Manuil nu numai oferta sub jurământ a unui tribut mai mare, ci și aceea a unui concurs militar de 12 000 de oameni în fiecare primăvară sub propriile sale ordine³⁰. Curînd la Seres puteau fi văzuți în suita sultanului, Manuil³¹ și fratele său Teodor, principele sîrb Constantin Dragases de Štip, despotul sîrb Ștefan, [Lazarević] și Paul Mamonas, seniorul de Monembasia³². Principele Ioan³³, fiul lui Andronic, era întreținut de sultan³³ și la cucerirea Filadelfiei³⁴ de către turci, ordinul [de luptă] a fost dat de Manuil, dar Andronic și Ioan s-au distins la darea asaltului³⁴. Cît privește Veneția, ea era dispusă, dacă nu ar putea fi restabilit Ioan V, să-l susțină pe Matei, fiul lui Ioan Cantacuzenul³⁵. Cînd împăratul legitim, sprijinit și de turci, a fost restabilit în 1379, a fost // nevoie de concursul armat al venețienilor pentru a scoate pe rivalii lor perpetui din fortăreața pe care o mai ocupau încă³⁶.

²⁶ Romanin, *op. cit.*, III, 255—256. Cf. *ibid.*, 256—257.

²⁷ După Chalkokondylas (37), soția sa ar fi fost fiica țarului bulgar Șişman.

²⁸ Acesta, deosebit de Baiazid este menționat și de Ducas.

²⁹ Însemnările de cronică citate, fixează data instalării lui „Andronic cel ncu” la 12 august. La 18 octombrie este încoronat. A fost alungat de tatăl său și de fratele său Manuil, după doi ani și zece luni, la 1 iulie 1379. A mai trăit pînă la 28 iunie 1385 și a fost îngropat în εἰς τὴν μνημὴν Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος (în mănăstirea lui Hristos atotstăpînitorul) (*ibid.*), ctitoria lui Ioan Comnenul. Povestirea la Ducas, 45—46. Cf. Phrantzes, 50—51. El numește Ἀδεμόνιδες de lângă Blacherne — și aceasta este altă indicație pentru noi — „Turnul Vinturilor” (Ἀνεμὴ), Ducas, 58. Povestirea lui Chalkokondylas este deosebit de prețioasă; ea menționează și pedepsirea partizanilor lui Andronic, pe care sultanul a pus de i-a înecat; împăratul a pus să se toarne oțet fierbinte peste ochii fiului său; 40—46.

³⁰ Phrantzes, 58. Pentru încoronarea lui Manuil, *ibid.* Andronic a fost trimis la Tesalonic.

³¹ Despre raporturile sale anterioare cu sultanul, care a intervenit ca să fie iertat, vezi Chalkokondylas, 46—47, 52.

³² Împăratul ar fi propus lui Dragases să nu mai meargă la Pcirtă, ci să se lege printr-o legătură de rudenie; *ibid.*, 81.

³³ Phrantzes, 61.

³⁴ Chalkokondylas, 63—64.

³⁵ *Ibid.*, 257 ș.u. Romanin citează pasajul curios din *Storia della Liguria e di Genova*, a lui Serra (425), în care este vorba de „vestitul împărat” cu „născociri ciudate”, căruia i se spunea „Diavolangelo” și care l-ar fi scos din „Turnul Vinturilor” pe Ican V și pe fiul său Manuil, întemnițați de către Andronic. În schimb povestirea din Viața lui Carlo Zeno, în *Rerum Italicarum Scriptores* ai lui Muratori, pare să aparțină unui roman. Vezi excelentul studiu recent al lui Dölger despre Ioan VII (extras din „B.Z.”, 1931).

³⁶ Cronică venețiană a lui Caroldo, în Romanin, *loc. cit.*, 261.

Chestiunea tronului bizantin era socotită ca nerezolvată în 1381 când a fost încheiat tratatul veneto-genovez la Turin, care încredința Tenedosul conțelului Amedeu de Savoia, cu deplina libertate de a dispune de el, distrugându-i fortificațiile, și care stabilea că se va încerca o împăcare între Ioan V și fiul său rebel, cu clauza că dacă împăratul mai zăbovește a se declara fățiș catolic, cele două puteri maritime italiene îl vor sili la aceasta cu forța. Cît despre insula Tenedos, guvernatorul său, Ioan Muazzo, care spera să o poată păstra pentru sine, a fost forțat să o predea flotei venețiene. Demantelată, ea a primit un guvernator civil venețian. Dar în 1397 i se cere Genovei dreptul de a se fortifica din nou în interesul creștinătății ³⁷.

243

Însă proiectele se schimbau iute odată cu nenorocirile ce veneau să copleșească acea fantomă care mai era numită un Imperiu. În ajunul luptei de la Nicopole, purtată în 1396 de cruciați contra turcilor, împăratul Manuil care trimisese o solie regelui Sigismund al Ungariei, era sigur că în luna mai din același an regele Ungariei va fi la Varna și că se va // îndrepta spre Constantinopol, unde aveau să fie pregătite de către împărat vase în propriul său nume și în acela al aliatului său ³⁸; cîteva luni mai tîrziu el oferea Veneției să-i lase insulele Lemnos și Imbros pentru a fi apărute de ea contra turcilor, și după unele afirmații chiar și Constantinopol ³⁹.

Căci după cucerirea Bulgariei de către sultanul Baiazid, succesorul lui Murad, și după o expediție [turcească] în Moreea, împăratul Manuil, împresurat din toate părțile ⁴⁰, îndreptase încă o dată un apel disperat către unguri și prin intermediul regelui lor, Sigismund, către cavalerii din Occident. Marea expediție a noilor combatanți pentru cruce, care se compunea din francezi, germani și unguri, sprijiniți și sfătuiți de domnul Țării Românești, Mircea, a dat greș în această catastrofă de la Nicopole pe Dunăre ⁴¹, în vreme ce primul proiect prevedea o joncțiune a lui Manuil cu Sigismund la Varna ⁴². O nouă călătorie în Italia, în Franța și în Anglia a lui Manuil, de astă dată ca împărat, urmaș al lui Ioan V ⁴³, nu va fi mai rodnică ⁴⁴ decît aceea întreprinsă cu treizeci de ani mai înainte de părintele său ⁴⁵.

³⁷ Romanin, *op. cit.*, III, 301—302. Vezi Iorga, *Venise dans la Mer Noire* (extras din „Bull. sec. hist. Ac. Roum.”, II). Pentru evenimentele succesive din această epocă, vezi îndeosebi însemnările de cronici citate: după împăcare, Ioan vine la Constantinopol la 14 aprilie 1390; Manuil îl alungă la 6 septembrie. Ioan a fost exilat la Lemnos (Ducas, 78). Asediul Capitalei de către turci, care îl susțineau pe Ioan, a urmat de îndată (Phrantzes, 61). Ioan VII a venit la Constantinopol să-și presteze jurămintul și să ia puterea la 10 decembrie 1399; Néoç Ἑλληνομνήμων, VI, 483; VII, 149—150.

³⁸ Romanin, *op. cit.*, III, 332.

³⁹ Battistella, *La repubblica di Venezia*, 313.

⁴⁰ Ducas, 49—51.

⁴¹ Descrierea și în Phrantzes, 60 (raporturile lui Manuil cu solul lui Sigismund). Cf. Ducas, 44. Cartea cea mai recentă este aceea a lui G. Kling, *Die Schlacht von Nikopolis im J. 1369*, teză, Berlin, 1906.

⁴² „Ulnavi”; Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, Leipzig (1925), 15. Ei nu aveau să se întâlnească decît în 1412; Norden, *Papsttum und Byzanz*, 723 ș.u.

⁴³ Care a murit, ἡμέρα τῆς δ' ἑβδόμαδος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς. A fost îngropat la 16 februarie 1391; notele citate.

⁴⁴ Vezi Jugie, *Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident (1399—1403)*, în „É.O.”, XV, 322 ș.u.; Néoç Ἑλληνομνήμων, IX. Vezi pentru această călătorie capitolul următor, nota 3.

⁴⁵ Vezi și Chalkokondylas, 84—87. Bizantinii au ajuns chiar să pomenească de Carol cel Mare, de Renaud, de Roland, de Olivier (adică de eroii romanelor cavalești franceze); *ibid.*, 87.

Îndată după aceea, turcii din părțile apusene [ale Imperiului] ocupau Atena, pe care aveau de altminteri să o piardă, dar nu în folosul împăratului, // căci un florentin bogat, Nerio dei Acciaiuoli a reușit să se instaleze aici ⁴⁶.

NOTE

- a. Adică Turcia europeană, spre deosebire de Anatolia.
- b. Numirea turcească a Adrianopolului, ocupat de turci în 1362.
- c. Fiul al doilea al lui Ioan V apără acum orașul.
- d. După un asediu de patru ani.
- e. Familii albaneze rivale.
- f. Erau trei frați: Stracimir, George și Balșa Balšić.
- g. La Črnomen (26 septembrie 1371) unde au căzut amândoi în luptă.
- h. Miloš Cobilić (Obilić).
- i. Ștefan Lazarević (1389—1427).
- j. Astfel a luat parte și la expedițiile sultanului în Țara Românească. După înfringerea lui Baiazid la Ankara (1402) s-a reîntors în țară, trecând prin Constantinopol unde a primit titlul de despot. Ca vasal al lui Sigismund a stăpinit Belgradul și Mačva.
- k. Dușmănia se datora hotărârii țarului Alexandru — după moartea fiului său prim născut, Mihail — de a declara drept moștenitor al coroanei pe Ioan Șisman, fiul născut din a doua sa căsătorie cu evreica botezată Teodora, în dauna fiului mai mare Stracimir, al primei soții, domnița din Țara Românească. Acesta, primind prin 1364 drept parte a sa provincia din vest, a Vidinului, a înțeles să se despartă și bisericește de capitala de la Tîrnovo, supunându-se patriarhului de Constantinopol. Țarul Alexandru a mai trăit după aceea până în 1371, deși cîrmuirea era exercitată de Șisman în partea din Bulgaria rămasă după desprinderea provinciei vidinene.
- l. Împăratul nu era prizonier la bulgari, ci doar împiedicat de a se reîntoarce la Constantinopol, bulgarii refuzându-i libera trecere. Reîntors de la Buda, fără nici un rezultat, el era dat uitării în Vidinul ocupat de unguri. S-ar părea că un rol însemnat în această privință l-ar fi avut Andronic, fiul mai mare al împăratului, lăsat la Constantinopol, în vreme ce împăratul luase cu el la Buda pe doi din fiii săi mai tineri: Manuil și Mihail. Acest Andronic ar fi intervenit pe lângă țarul Alexandru care era tatăl sau bunicul soției sale. De altminteri tot el avea să refuze să plătească datoriile împăratului sechestrat de creditorii săi la Veneția în 1371 și avea să încerce a se răscula împotriva lui în mai 1373, reușind chiar în 1376 să-i uzurpe tronul și să-l țină închis mai bine de doi ani. În 1379 Ioan V și-a reluat tronul cu asentimentul lui Murad.
- m. Acesta avînd o flotă, a realizat un dublu succes. A ocupat porturile din Marca Neagră și a făcut prizonieri, obținînd ulterior sume însemnate din răscumpărarea lor și a somat pe bulgari să-l aducă pe împărat la țărmul mării, de unde l-a readus la Constantinopol, după ce mai întîi i-a impus acestuia plata cheltuielilor și zălogirea odoarelor ca garanție a legămîntului de a face unirea bisericilor.
- n. În august 1369 Ioan V pornea spre Roma.
- o. Pentru o interpretare diferită vezi Halecki, *Un empereur de byzance à Rome*, p. 235. Patriarhul de Constantinopol Filoteu încerca o acțiune la slavii din Balcani și la ruși.
- p. Manuil a fost trimis ca ostătec turcilor în 1373 cînd Ioan V a recunoscut suzeranitatea lor.
- r. Andronic, fiul împăratului bizantin, și Saugi Celebi, fiul sultanului Murad, aflați împreună în Tracia, se înțeleseseră în 1374 ca în același timp să-și răstoarne fiecare părintele spre

⁴⁶ J. H. Mordtmann, în „B. ngr. J.”, IV, 346 ș.u. Cf. William Miller, *The turkish capture of Athens*, în „Engl. hist. rev.”, XXIII (1905), 529 ș.u. Apelul lui Manuil către Republica sîcineză (22 septembrie), în Gius. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente*, Florența (1879), 147 ș.u.; Νέος Ἑλληνισμός VI, 102—104; \ II, 90—91; „RHSEE”, IV (1927), 281—282.

a-i lua locul. Prinziind de veste, Murad și-a orbit fiul și a pretins de la Ioan V aceeași pedeapsă atât pentru Andronic cât și pentru fiul acestuia. Însă bizantinii au avut grijă să nu-i orbească de tot.

s. Viitorul Ioan VII (împărat asociat al lui Manuil în 1402—1404).

ș. Filadelfia era singurul oraș care mai rămăsese necucerit de turci. Acuma principii vasali bizantini sînt siliți să ia parte la atacul turcilor (1390).

t. Adică genovezii. Pentru o altă versiune decît cea a cronicii lui Caroldo, cf. F. Thiriet, *Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle*, în „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire” (1953), 219 ș.u. Tenedosul nu a fost predat atunci genovezilor de către guvernatorul grec, ci venețienilor, în ciuda ordinelor lui Andronic. Flota venețiană nu a smuls această insulă de la genovezi, ci de la guvernatorul venețian Murazzo care voia să o păstreze pe seama sa.

ț. În 1369. Călătoria lui Manuil II în Occident a avut loc în 1399—1403.

III

ELEMENTELE ULTIMEI REZISTENȚE

Împeriul ajunsese în starea cea mai jalnică în acest început al veacului care avea să-i aducă prăbușirea. Dar în această mare cumpănă rămîneau două elemente care mai puteau sprijini acest stat ce se clătina. Mai întîi lumina reflectată asupra sa a puterii crescînde a ortodoxiei.

A mai fost vorba de valoarea acestei influențe în raport cu domniile românești. Un episcop de Vicina a fost primul mitropolit al Țării Românești în plină formație; i se va adăuga un al doilea grec, căruia va trebui să i se atribuie, pentru a pune capăt certei, o dieceză occidentală spre părțile cetății ungurești a Severinului^a; un protos de la Muntele Athos, Chariton, va ajunge capul bisericii din această țară nouă în care se păstrează forma dintîi, destinată a nu schimba nimic din cadrul odată admis al exarhatului, al „delegației” patriarhale. În Moldova influența bizantină a înlăturat, după o luptă scurtă, încercarea „sîrbească”^b de a crea ceva cu totul autonom. Dacă în adevăr se va refuza acceptarea unui mitropolit numit de către patriarh, totuși procesele între candidații la această demnitate se vor judeca la Constantinopol. Și pe baza acestei dependențe de ierarhia religioasă, cea politică vine de la sine¹. // Cînd împăratul Ioan VII² străbate Moldova, unde trimite icoana păstrată cu evlavie în Mănăstirea Neamțu, el este primit ca suveran al Orientului de către marele principe Alexandru^c. Iar mai tîrziu, Ștefan cel Mare se căsătorește cu o prințesă din Mangop, din castelul Sfinților Teodori (Theodori), care pe acoperămîntul său de mormînt poartă monogramul Paleologilor, căroră în acel moment li se și răpise Constantinopolul.

Pe de altă parte, fără a mai pomeni încă o dată de raporturile cu Gattilusii pe jumătate grecizați³, mai este această transmitere, tot mai departe

¹ Iorga, *Istoria Bisericii românești*, I, ed. 2-a.

² Halecki, în „Byz.”, VII, 48 ș.u.

³ Francesco Gattilusio din Lesbos se însurase cu prințesa Maria (Ducas, 46). Despre despotisa Eugenia Gattilusio, moartă în 1439, vezi Phrantzes, 195. Despotul Constantin a luat pe fiica lui Notaras Paleolog Gattilusio, Caterina; Phrantzes, 192—193. Despre moartea acestei prințese, care i-a dăruit un fiu, *ibid.*, 195.

— pînă în fundul Poloniei, cu care existau legături de cruciadă și pe țărmurile depărtate ale Mării Negre⁴ la Caffa și spre Caucaz — a artei noi, a cărei înflorire⁵ adăuga un nou și strălucit capitol la meritele universale ale sintezei bizantine⁶.

246 Cu acea putere de expresie și cu o libertate de mișcare pe care trecutul nu o cunoscuse încă — cu un simț foarte viu al culorii, care corespunde unei tinereți a spiritului, unei plăceri de a trăi care nu ar putea fi bănuită într-o lume vădit condamnată să înămoare în centrul său de expansiune — cu o predilecție pentru frescă, într-o epocă de sărăcie în care mozaicul e pe moarte, după splendorile bisericii constantinopolitane de la Kahrie, această pictură // duce peste tot aceeași formulă, legînd sufletele evlavioase de izvorul însuși al acestei frumuseți mereu reînnoite. Caracterul său atît de viu și de voios, fără nimic din misticismul sirian, din întunecata brutalitate a Egiptului, poate fi regăsit tot atît de luminos și clar, ca în această *Moné tes Choras* din Constantinopol, și în micile biserici clădite din temelie sau acum refăcute, cu care despoții din familiile Cantacuzinilor și ale Paleologilor și succesorii acestora și-au împodobit reședința de la Mistra, castel franc adaptat cerințelor bizantine⁷, ca și în Țara Românească, în Biserica domnească de la Argeș (la poalele Carpaților) unde au lucrat pentru domnul [Nicolae] Alexandru — care purta același nume ca vecinul și ruda sa de la Tîrnovo — și greci, alături de slavi veniți din țări unde, ca în Serbia la Kruședol, se mai ridicau clădiri și după atingerea culmilor artei la mănăstirile Studenitza, Nagorično⁸, Gračanitza. La fel au trebuit să se petreacă lucrurile și cu primele biserici (transformate în secolul XV), de un spirit mai conservator pentru pictură, din Moldova, curînd victorioasă asupra turcilor. S-a putut constata această admirabilă expansiune [a artei] într-o capelă din Wilno a principelui lituanian, rege al Poloniei — al cărui vechi păgînism abdicase în fața unui creștinism nedecis încă între cele două direcții — și în sfîrșit la Lublin.

247 Formele arhitecturale pătrund și ele în toate țările acestea: basilica, oglindită în biserica românească despre care am vorbit, clădirea în formă de cruce aparentă, adusă de un călugăr macedonean din Prilep, Nicodim, trecut pe la Muntele Athos, și care s-a impus construcțiilor religioase — nu numai celor mănăstirești, dar și celor orășenești din cele două țări române, care au împrumutat, adaptîndu-le la clima și la tradițiile științetoare ale unui folclor artistic de două ori milenar — și modul de ornamentare cu cărămizi așezate în rînduri // și alternînd cu blocuri de molon înecate în ciment cu arcade oarbe și cu discuri de ceramică încastrate în zidărie.

Bizanțul va mai da multă vreme și inițiatori — dacă nu pentru executarea artelor minore, căci în privința lucrăturii în metal, a potirelor, chivotu-

⁴ Millet, *Recherches*, 680 ș.u.; Diehl, *Manuel*, II, 739 ș.u.; Bréhier, *Orient ou Occident*, 1906; idem, în „J. S.”, 1914, ianuarie-martie.

⁵ Tsereteli și Sobolevski, *op. cit.*, 17 (un ms. din 1376 év Ματθαῖος = către Matrega); Latișev, *Deux bas-reliefs à inscriptions*, Moscova (1909), 10.

⁶ Raporturi cu Occidentul sînt posibile și prin insula Creta. Cretani vin spontan în armata bizantină; Pachymere, II, 209.

⁷ Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910; Strück, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Viena, 1910.

⁸ Unde meșterul își scrie numele: Eutykhios; Millet, *Recherches*, 643. Despre alți artiști greci la sîrbi, Diehl, *Manuel*, II, 789. Unii emigrați în Rusia, *ibid.*, 792—793.

rilor, candelor, cădelnițelor, românii apelează în chip firesc la vecinii lor sașii din Transilvania, elevi ai marilor artiști ai Germaniei — cel puțin pentru crucifixe de lemn sculptat, care vin de obicei de la Muntele Athos, strâns legat încă de la început cu țările române; iar broderiile arată și prin inscripțiile grecești, ca și prin caracterul lor, originea națională a executanților sau executanților broderiilor. Este posibil ca și primele icoane pe lemn să fi venit din regiunile bizantine și din lumea bizantină, care mai trimiteau, fie direct, sau prin mijlocire slavă — de altminteri slavă de simplă formă uneori — arta caligrafiei și a miniaturii de manuscrise⁹.

Aș fi dispus să situez în acest secol XIV — în care se produce o latinizare atât de intensă în toate domeniile — și acea adoptare de către greci (probabil în Moreea, unde contactul era zilnic și interpenetrarea ajunsese la un stadiu mai înaintat) a ultimelor „romane” cu teme occidentale franceze, care par să fi constituit lectura predilectă în anumite cercuri ale acestei lumi atât de profund amestecate. Peripețiile aventuroase prin care trece împăratul Ioan V, victimă a fiului său, uzurpatorul Andronic, cu trista sa reclusiune în turnul în care este ținut, cu scrisorile secrete pe care le trimite, folosind ajutorul unei femei, pentru a-și câștiga libertatea, par scoase dintr-unul din acele mici poeme de imitație occidentală¹⁰.

248 Dar mai era un element care să sprijine acest edificiu ce părea, la prima privire, gata să se năruie cu toate // materialele din care se compunea. Să nu uităm deci că în această epocă idealismul evului mediu — ideea unei autorități primordiale din care derivă totul și care, în virtutea acestui fapt, este mai presus de orice întemeiere de ordine materială — nu a murit. În Orient ca în Occident există respectul pentru lucrul de demult. Chiar cei care se pregătesc să-l năruie au intenția de a i se substitui lui. Forma se schimbă, sensul ei rămâne și, prin acest sens, se trăia în vremea aceea.

Și mai este faptul că acest Imperiu care pare să se fragmenteze, continuă pur și simplu direcția latină pe care a adoptat-o demult, creîndu-și, prin diviziunea chiar a guvernării, posibilități pentru o mai bună dominare. Vedem acest lucru dacă luăm seama la gradul de vitalitate manifestat de micul stat al Peloponesului pe care Ioan VI îl crease pentru fiul său^d și care va coexistă cu Constantinopolul, reprezentînd aceeași civilizație, dar fără a fi supus la aceleași metehne și a participa la aceleași riscuri: este, într-un mediu rural, între înjghebările cavalerilor occidentali și cele ale bandiților din același Occident^e, ca o nouă imagine a ceea ce fusese Niceea provincială. Regimul Irinei^f la acel Tesalonic, care după prima cucerire turcească va trece sub stăpînirea venețienilor încă din 1420 pentru a ajunge definitiv în puterea sultanului după vreo zece ani, reprezintă același fenomen de reviviscență prin sciziparitate.

Renașterea elenismului reține de altminteri în aceeași unitate morală aceste „membra disjecta”. Nu a lipsit decât foarte puțin pentru ca să fi existat din nou, în folosul unui Cantacuzen, o marcă de Adrianopol^g. Cezarii,

⁹ Vezi Iorga, *Les Arts mineurs en Roumanie*, București, Imprimeria statului, 1934.

¹⁰ Vezi *Vita Caroli Zeni*, ed. Muratori, c. 219 ș.u. Cf. Mavroproydis, 'Εκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, Atena, 1866.

despoții sîrbi din văile Macedoniei, arată prin titlul lor că aparțin Imperiului. Naționalitatea nu interesează: ei înșiși nu țin atîta la ea.

249 Dar, în același timp, sub titlurile lor primite de la împărat, ei sînt adevărați cavaleri. Vladko Vladevič, nepotul regelui Bosniei, Tvrtko, își îndeplinește datoria la Kossovo ca unul din semenii săi din Occident. Tot astfel și Miloš Obilić, asasinul lui Murad, // care în *zdravitsa* dinaintea luptei a primit cupa de aur din mîna lui Lazăr, și care vrea să dovedească prin isprăvile sale că a fost ponegrit cînd a fost înfățișat ca trădător, așa cum va fi Dragoslav, acela care va provoca panica printre creștini. Traducătorul în limba italiană a cronicarului Ducas, îi va băga vină Cantacuzenului că este prea lipsit de însușiri cavалerești ¹¹.

Frînturile Epirului de la Arta și Cefalonia își au în felul acesta toate legăturile lor cu Constantinopolul. Am văzut în ce grad se ajunsese la o adaptare cu „francii” care vorbesc grecește și folosesc greci. Dependența acestora de state sau de dinastii din Occident nu importă atîta, sub regimul acestor vicari, în majoritatea lor aclimatizați. Arhiepiscopul latin de Patras este prea legat de orașenii săi, pentru ca să nu se prindă de el un strat subțire de grecitate locală ¹². Compania navarezilor^h de sub Coquerel¹, rămășiță a bandelor care bîntuiau Occidentul ¹³, capătă la Atena și la Teba o oarecare spoială elenică. Numai doar întreita Bulgariei, orientată acum ca Serbia fiului lui Lazăr spre părțile Dunării, spre Țara Românească sau spre Pontul genovez, se menține într-o poziție străină, atît față de latini, cît de o aderență la Bizanț, și încă Dobrotici și Ivanco, vecinii negustorilor veniți din Genova, au și ei un oarecare profil de cavaleri de aventură.

250 Turcii înșiși, atrași de alianțele de familie cu împărații, deprinși cu pompa bizantină, inițiați de bizantinii înșiși la modele occidentale, participă și ei la aceeași direcție feudală, cavалerească. Baiazid, foarte deosebit de asiaticul și bunul musulman ce fusese tatăl său, Murad — care a rămas întotdeauna un străin pe acest pămînt al Europei pe care nu-l putea iubi, deși se va odihni în parte în sînul lui, pe locul chiar al muceniciei sale^k — // este un cavaler impetuos aidoma adversarului de o clipă¹, Ioan fără Frică. Fiii săi nu se vor deosebi decît prin credința religioasă de vecinii lor sîrbi și români, frați de arme și aproape asociați la putere. În vreme ce masele se desprind în bande pentru a practica meseria atît de mănoasă de jefuitori pe toate drumurile mari ale Peninsulei, de la miază-zi la miază-noapte și de la răsărit la apus, căpeteniile își caută castele în care să se cuibărească și să exploateze regiunea, gata oricînd de isprăvi ostășești de cum li s-ar arunca un gest de sfidare. Ei fac ceea ce făcuseră înaintașii lor în Asia, călcînd pe urmele cavalerilor normanzi din vremea Comnenilor. Nici o amintire a împărăției („basileia”) milenară din Asia și nici o dispoziție încă a se substi-

¹¹ La paginile 354, 360—361.

¹² Gerland, *Patras*, passim.

¹³ Vezi Rubio y Lluch, *Conquista de Tebes* (cit. mai sus, cap. Noi raporturi cu vecinii, nr. 44).

tui ca teritoriu și metodă oamenilor din Bizanț. Pentru a se ajunge la dorința de a le lua locul, va trebui ca tocmai după Baiazid și fiii săi — și nepotul său de fiu, noul Murad, care s-a făcut derviş la un moment dat — să intervină o educație specială care să pregătească pentru altă concepție pe acel „fatih”, cuceritorul, care va fi Mahomed II.

NOTE

a. Cetatea Severinului nu mai aparținea Ungariei de la sfârșitul secolului XIII. În 1324, după lichidarea din regat a așa-ziselor „oligarhi”, Carol Robert vrînd să o redobîndească a trebuit să accepte o soluție de compromis pentru Banatul de Severin, socotindu-l ca o feudă ținută (și mai departe) de Basarab. Domnul român stăpînea cetatea împreună cu partea corespunzînd vestului Olteniei, restul Banatului inițial cu cetățile Mihail (Mehadia) și Orșova ținînd de rege, dar fără a se mai numi Banatul de Severin.

b. Adică: *de tip sîrbesc*, printr-o referire la crearea patriarhiei de Peč împotriva voinței patriarhului bizantin.

c. Alexandru cel Bun, domn (1400—1432).

d. Manuil Cantacuzenul numit în 1348 despot al Moreei. Dealtminteri Cantacuzenii aveau legături mai vechi cu Moreea, unde tatăl lui Ioan VI fusese sub Andronic II numit guvernator.

e. Adică înjghebările cavalerilor francezi din Ahaia, și ale bandelor catalane din ducatul Atenei, precum și ale celor navareze din Moreea.

f. Împărăteasa Irina (Yolanda de Montferrat), soția a doua a lui Andronic II, care a preferat să stea la Tesalonica, pe care îl considera ca al ei în virtutea fostului regat de Tesalonica al lui Bonifaciu.

g. În 1347 Ioan VI constituise pentru fiul său Matei o stăpînire în Tracia occidentală de la Christopolis pînă la Demotika.

h. Instalați în Moreea în 1381, 1382, la chemarea lui Jacques des Baux, rivalul reginei Ioana de Neapole la coroana Moreei.

i. Mahiot de Coquerel, bailul lor (1383—1386).

j. Adică de la Vidin, Tîrnovo și Varna.

k. La Kossovo.

l. La Nicopole.

IV

BIZANȚUL ȘI ANARHIA DINASTICĂ OTOMANĂ

251 Dacă în ceea ce privește ideea bizantină se constată un vădit progres, Constantinopolul dimpotrivă ar fi trebuit după toate semnele să cadă, ajuns la sfârșitul puterilor sale — și Manuil ar fi rămas în Occident ca un oaspete respectat, dar nedorit și stingheritor, cum vor fi nepoții săi după catastrofa din 1453 — de nu ar fi venit din răsărit un ajutor nesperat sub forma unei mari acțiuni militare, ale cărei urmări aveau să oprească pe loc vreo două decenii înaintarea otomanilor¹. Nu era ajutorul acela mult așteptat // la Constantinopol și în Occident din partea mongolilor, cărora li se atribui-

¹ Vezi și Clavijo, *Vida del gran Tamorlan y itinerario*, Madrid, 1782; Sylvestre de Sacy, în „Mémoires de l'Institut royal de France”, VI. Scrisoarea lui Timur către Manuil, în Sanudo, Muratori, XXII, 798. Pentru poemul popular „Timur”, cf. „B. ngr. J.”, III, 77—79.

seră cu naivitate intenții creștine², ci apariția celui turcoman³, imitator al lui Gengis, împăratul mongol, care venea din Persia³.

În vreme ce i se făceau acestui mîndru și sărac călător încoronat, Manuil^b, primiri solemne în Occident, căci la aceasta se reduceau succesele sale⁴, Baiazid asedia Constantinopolul⁵ apărat de regentul Ioan VII, fiul lui Andronic, căruia unchiul, uitînd faptele din trecut, îi încredințase regența⁶.
252 Era // același principe care cedase prin intermediul celuiiași agent de legătură cu Occidentul, Francesco Gattilusio, a doua zi de Nicopole, drepturile sale asupra Imperiului în favoarea lui Carol VI, regele Franței⁷.

O expediție franceză a lui Boucicaut^c, guvernatorul Genovei, combinase în atacurile sale purtate de la Bosfor și pînă în Siria o acțiune de cavaleri și una de corsari⁸. Dar Timur, turcomanul, proaspăt apărut, fără influențe bizantine, va zdrobi curînd singur la Angora în 1402 cariera fulgerătoare a sultanului turcilor rechemati din Moreea⁹, și Baiazid va muri într-o captivitate a cărei rușine¹⁰ o va resimți din plin după atîta glorie cîștigată.

² Marr, în „V.V.”, XII, 1 ș.u.; „Or. chr.”, IV (1894), 184—187; Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie*; „RHSEE” (1932), 82 ș.u. (despre cartea lui Giov. Soranzo, *Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milan, 1931). Iluzia că hanul va merge la Nazaret, Finke, *Acta* nr. 464 (1307).

³ Ocuparea de către bandele salc, a Smirnei, apărată de Ospitalieri, Ducas, 28. Cf. studiul nostru despre Rodos, cap. IV.

⁴ S-ar fi înapoiat la 13 sept. 1402; Ducas, 62. Vezi povestirea peregrinărilor sale la Veneția, la Milan, în Franța, ale cărei cronici (dar și *Chronique du bon duc Loys de Bourbon*; Douët d'Arcq, *Choir de pièces inédites*; cf. Néos Έλληνομνημων, XIII, 132—133) menționează cu destulă amploare șederea sa. Vezi povestirea lui Vasiliev, în „J. Min. I.P.r.” (1912); Schlumberger, *Un empereur de Byzance à Paris et à Londres*, Paris, 1916. Cf. Iorga, *Notes et extraits*, I, 81 ș.u., 142; C. Marinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI, 192 ș.u. Vezi și mai sus în cap. V, 2, nr. 44.

⁵ Unii s-ar fi gîndit chiar să i-l predea; Ducas, 53.

⁶ În 1392 se află cu mama sa, Maria-Makaria, care s-a călugărit, în Lombardia, la Pavia; Sofronie Eustratiadis din Leontopolis, în Έκκλησιαστικὸς φάρος, IV (1911), 273—304, 353—405 (Evangheliar dat de ei lui Petru, episcopul de Novara). El fusese expulzat din Genova (Chalkokondylas, 82). Vezi studiul recent, citat și mai sus, al lui Dölger. — Despre Paleologii din secolul XIV, mai sînt unele însemnări care pot fi utile, Finke, *Acta*, nr. 565 (proiecte latine asupra Constantinopolului): Néos Έλληνομνημων, VII, 138 (uzurparea lui Cantacuzen), 139 (moartea prințesei germane, Irina, la 16 august 1324); 140 (moartea lui Andronic II, 13 februarie 1332); 144; „B.Z.”, XI, 452 ș.u. (epitalamul lui Andronic II); *ibid.*, XX, 269 (Jireček; căsătoria lui Andronic II cu Irina); Millingen, *Byzantine churches* (mormintele lui Andronic și al Aneila Pammakaristos); Néos Έλληνομνημων, XI, 254 (iscălitura lui Ioan V); Δελτίον χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας, II, 1925 (Teodor Paleolog Filantropen); Finke, *Acta*, nr. 266 (Teodor de Montferrat rechemat la Tesalonice; proiect de alianță de familie în Aragon); „Mélanges” Schlumberger, II, 521 ș.u. (o călugăriță Paleologhină). Versuri pentru „despina” Maria; P. N. Papageorgiou, în „B. Z.”, XXV, 326—327.

⁷ Pentru a primi în schimb 25 000 de florini de aur pe an și un castel (actul datat din Lesbos la 15 august 1397), în Néos Έλληνομνημων, X, 248 ș.u.; XIV, 110; „Bull. ISEE”, I, 39.

⁸ *Livre des faits*, ed. Buchon; Schlumberger, *Jean de Châteaumorand*, Paris, 1919. Cf. Iorga, *Les voyageurs dans l'Orient européen*, Paris, 1928.

⁹ Chalkokondylas, 14.

¹⁰ Soția sa, fiica lui Lazăr a fost și ea capturată — i s-a dat să bea vin. Tot atunci a fost capturat și fiul său Musa, pus apoi în libertate; Phrantzes, 68; Chalkokondylas, 158, 160, 165.

O nouă somație de a preda orașul fusese tocmai îndreptată către Manuil, căruia sultanul îi oferea în schimb Moreea ¹¹. În vremea aceasta ¹² Imperiul, scăzut și decăzut pînă la ultima treaptă, subminat și de cearta dintre Manuil și Ioan ¹³, plătea tribut sultanului. El trebuia să dea armatelor otomane o trupă comandată de moștenitorul tronului, și un cadîu // (un judecător turcesc) fusese impus la Constantinopol ¹⁴. Vechiul apanaj al principelui Andronic cuprinzînd orașele de la Marea Neagră, Selymbria, Panidos, Rhodosto, Heraclea fusese recent invadat de sultan. Bandele lui Yakub și Evrenos au fost văzute pînă la Coron, la Modon și la Argos, care a fost ocupat, mii de greci fiind transplantați în Asia (1395) ¹⁵.

Fiul împăratului Ioan Cantacuzenul murise ^d în Moreea ¹⁶ și succesorul său care era un Paleolog, Teodor, frate al lui Manuil, se menținea cu greu în peninsula în care un principe independent domnea asupra Ahaiei latine în persoana genovezului Centurione Zaccaria^e, care fusese mai întîi reprezentantul regelui de Neapole. El^e a chemat, în clipa în care apărea puternica armată a lui Yakub pașa și a acestui Evrenos, pe Ospitalierii de la Rodos pe care s-a dus să-i găsească în insula lor, pentru a le ceda orașele și castelele sale. Aici se situează un incident care arată atitudinea populației față de asemenea schimbări. Se aruncă cu pietre și buturugi în cavaleri, cărora li se pune în vedere să plece pînă în trei zile. Este o întreagă mișcare de autonomie la acești oameni din Mistra, care sînt conduși de episcopul lor, pe care îl făcuseră „duce”. Abia a putut fi reprimat Teodor în orașul pe care îl trădase ¹⁷. Cît despre venețieni, ei posedau din 1389 Argosul ¹⁸; turcii lui // Evrenos care au pătruns în peninsula [1394] nu au zăbovit să-l anexeze. Iar flota turcă domina marea și pretindea tot ce voia de la insulele rămase încă bizantine ¹⁹. Starea în care se aflau atunci rămășițele vechiului Imperiu era deci în adevăr deznădăjduită. Ioan VIIe nu domnea decît înăuntrul Capitalei, cum observă cu durere Ducas, cronicarul cuceririi musulmane.

Întîmplarea fericită a înfrîngerii și captivității lui Baiazid a redat încredere tuturor statelor mai slabe pe care marele sultan le anihilase aproape. Caramanul din Asia Mică, despotul Serbiei, domnul Țării Românești au putut să răsufle mai liber. Împăratul^h, pe care unii îl acuzau de indiferență și de

¹¹ Ducas, 55. Ca să plece turcii, li s-a cedat tot teritoriul pînă la ziduri; *ibid.*, 57.

¹² Phrantzes, 83.

¹³ A murit la 22 septembrie 1408, purtînd ca monah numele de Ioasaf. Vezi articolul lui Dölger, citat mai sus. Idem, în „Actele” Congresului III de studii bizantine.

¹⁴ Dar un fiu al lui Baiazid, în vîrstă de șapte ani, Yakub, botezat, luînd numele de Dimitrie; Phrantzes, 66–67. Cf. Ducas, 99 (a fost îngropat lângă biserica Prodromului, la Studion).

¹⁵ Vezi îndeosebi Ducas, 63 ș.u. Despre luarea Smîrnei, *ibid.*, 71–78.

¹⁶ Un altul, Matei, era la Rodos; Chalkokondylas, 38. Cf. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, 125 ș.u.

¹⁷ Phrantzes, 62–64; Chalkokondylas, 97–98.

¹⁸ Vezi Chalkokondylas, 97–99, studiul nostru *Venise . . .*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, II (cf. documentele, în „Analele” Acad. Române). Cf. Silberschmidt, *op. cit.*, și de asemenea Fr. Rühl, *Der deutsche Orden in Griechenland*, în revista „Nord und Süd”, 1899, 327–341.

¹⁹ La Foccea episcopul a fost acela care a chemat pe turci; Chalkokondylas, 67. Pentru invazia în Grecia, *ibid.*, 68.

lașitate²⁰, a tras și el foloase de pe urma bătăliei de la Angora și a căderii cumpănitului său suzeran.

În lungile războaie pentru succesiunea acestuia din urmă¹, el a susținut ba pe unul din candidați, ba pe altul, cerându-și de fiecare dată răsplata sa²¹. O nouă căsătorie mixtă îi consolidase situația. Adăpostit cîțva timp la Constantinopol²² principele Soliman, primul succesor al lui Baiazid, a luat pe o fiică a despotului Teodor²³ sau mai degrabă a lui Giannino Doria, υἱδής-ul împăratului²⁴. El promitea să restituie Imperiului Zeitunul, litoralul pontic, Tesalonicul, malurile Strymonului (Struma) și Moreea, și a căutat în momentul înfrîngerii un refugiu între zidurile Capitalei²⁵. // Cînd Musa l-a ucis pe Soliman, el a anulat donațiile fratelui său, cu excepția Zeitunului, și a asediat Constantinopolul, dar flota comandată de un bastard al Paleologilor, Manuil, l-a silit să se retragă²⁶. Bizantinii au susținut apoi pe tînărul Orkhan, fiul lui Soliman, care — trădat de vizirul său Șaban — a fost orbit. Mai tîrziu împăratul s-a unit cu despotul Ștefan [Lazarevič], odinioară „frate” cu Musa, pentru a-l chema în Europa pe asiaticul Mahomed I care a fost adevăratul cîștigător al acestor frămîntări²⁷.

În aceste împrejurări Tesalonicul a devenit apanajul despotului Andronic, unul din fiii lui Manuil²⁸, care suferea de elefantiazis. Acesta îl va vinde venețienilor pe prețul de 50 000 de florini²⁹.

Mahomed I care, pornind și el din Constantinopol cu soldați bizantini³⁰, a reușit să unească sub autoritatea sa toate provinciile cucerite de osmanlii, a cedat din nou bizantinilor, „tatălui” său, Manuil, provincia de la Marea Neagră, care a ajuns apoi un alt apanaj al principelui imperial³¹. Ostateci din familia lui Osman, ca Ali, fiul lui Baiazid, trăiau acum la Constantinopol și teama de aceștia îl menținea pe sultanul în funcție în relații de prietenie aparentă cu Paleologii. Teodor II al Moreei³ ajunge (cu începere din 1407) cel mai puternic stăpînitor din peninsulă, unde ofensiva turcească se oprirea. Împăratul^k s-a dus în martie 1415 la fratele său pentru a lua împreună măsuri de fortificare a istmului de Corint, prin construirea unor ziduri. Timp de doi ani s-a muncit la vestitul „zid de șase mile” [Hexamilion] apărut de o

²⁰ „Manuel sta sempre a letto e non pensa an iente. Se fosse uomo, profiterrebbe del terror de Turchi per ricuperare da essi tutta Grecia”; de asemenea și Sanudo, în Monferratos, Διπλωματικαὶ ἐνεργεῖαι Μανουὴλ β' Παλαιολόγου, Atena, 1913 (citată anterior).

²¹ Vezi Monferratos, *loc. cit.*

²² Chalkokondylas, 168—170, 171.

²³ Phrantzes, 87; Ducas, 91—94.

²⁴ Chalkokondylas, 172. Acesta îl convinge pe despotul Ștefan să-l susțină pe Soliman; *ibid.*, 173.

²⁵ *Ibid.*, 174; Ducas, 79. De fapt principele Ioan a fost instalat în Tesalia ca „rege al Tesaliei”; Ducas, *loc. cit.*

²⁶ Chalkokondylas, 175—177. Despre lupta din 17 iulie între el și fratele său Musa; Νέος Ἑλληνομνημων, VIII, 152. Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

²⁷ Phrantzes, 87—89.

²⁸ Un altul, Constantin, a trecut în Gazaria Genoveză; Ducas, 133.

²⁹ Phrantzes, 64; Chalkokondylas, 205—206. Va muri la Mantinea; *ibid.* Vezi Ducas, 197—201 (cucerită de turci).

³⁰ *Ibid.*, 94—96.

³¹ *Ibid.*, 97.

256 sută cincizeci de turnuri ³². // La reîntoarcerea sa din călătorie, Manuil a putut fi văzut vorbind prietenește cu Mahomed, amândoi pe galerele lor ancorate în rada de la Gallipoli (1416) ³³.

Curînd venețienii distrug flota turcească¹ în aceleași ape ale Helespontului în care sultanul cucerise Andros, Paros, Milos, și Mahomed s-a văzut silit să facă pace, fără a se fi răzbunat de această insultă pe care un Murad I sau un Baiazid, nu ar fi răbdat-o cu aceeași ușurință ³⁴. În 1420 sultanul avînd a trece în Asia prin Constantinopol a fost primit de trimișii împăratului și condus la Dubla Coloană unde se aflau, în fața corăbiei care îl aștepta, împăratul cu fiul său. Mahomed a fost condus pînă la Scutari ³⁵. La întoarcere a fost sărbătorit în același chip. Dar a fost răpus de ciumă [după unii cronicari], aproape sub ochii împăratului^m, care s-a refugiat într-o mănăstire din Peribleptos ³⁶.

NOTE

- a. Timur Lenk (1336—1405).
- b. Manuil II a plecat în Occident în decembrie 1399 și s-a reîntors la mijlocul anului 1403 (15 iunie).
- c. Mareșalul Boucicaut fusese dintre puținii prizonieri care au putut fi răscumparați după prăpădul de la Nicopole. El vine la Constantinopol în 1398 cu 1 200 de oameni și pornește o expediție contra turcilor de pe coasta Asiei Mici, dar nu reușește să cucerească Nicomedia. După încheierea acestui episod, a fost în anii 1401—1409, guvernatorul Genovei.
- d. Manuil Cantacuzenul a murit în 1383.
- e. Centurione Zaccaria, care era senior de Kalandritza, a smuls cumnatului său, fiul bailului navarez Pierre Bordo de San Superan, în 1404, partea din Moreea ocupată în 1381—1382 de navarezi, pe care a stăpînit-o apoi aproape un sfert de veac (1404—1428), nu fără știrbiri din partea stăpînului Epirului, Carlo Tocco. Fratele despotului Teodor, Ioan VIII, va reuși, de asemenea, să reia mai toate teritoriile care aparținuseră despotatului de Mistra.
- f. Despotul Teodor de Mistra care de fapt vînduse Ospitalierilor Corintul și Mistra.
- g. Această frază se poate referi și la anul 1390 cînd a ocupat prin uzurpare Constantinopolul și la intervalul 1399—1403 cînd, împăcat cu împăratul legitim, a ținut locul lui Manuil II plecat în Occident.
- h. Manuil II era absent din țară la acea dată a luptei de la Angora (20 iulie 1402).
- i. După lupta de la Angora-Ankara, cei trei fii ai lui Baiazid, Soliman, Isa și Mahomed [Mehmet], rămași în libertate, se luptau între ei și cereau ajutorul lui Manuil. Mahomed l-a învins pe Isa, dar a fost apoi atacat de Soliman. A intervenit în conflict Musa, scăpat din captivitate la moartea lui Timur. El e mai întîi de partea lui Mahomed. Soliman se aliază cu Manuil, care îi dă drept soție pe nepoata sa, dar este înfrînt și moare în 1410. Musa îl atacă apoi pe Manuil, dar acesta se aliază contra lui cu Mahomed, care obține victoria în 1413. La moartea acestuia în 1421, Manuil se va amesteca din nou în luptele dintre urmașii lui, ajutînd pe rivalii lui Murad.
- j. Fiul lui Manuil II.

³² Phrantzes, 96, 108; N. 'Ελληνονικήμων, II, 435 ș.u.; IV, 20 ș.u., 240—243; V, 115—116; VII, 152—153. Cf. Zakythinios, *op. cit.*, 168 ș.u.

³³ Vezi Marinescu — în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, XI, 196—197.

³⁴ Ducas, 109—110. Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

³⁵ Phrantzes, 112.

³⁶ *Ibid.*, 113. Cf. Chalkokondylas, 178. Înainte de victorie fusese în două rînduri la Constantinopol; *ibid.*, 179, 181. Cf. Ducas, 103.

k. Este vorba desigur de împăratul Ioan VIII, asociat la domnie din timpul vieții lui Manuil II care se duce la fratele său Teodor II al Moreei (mort în 1448).

l. La Gallipoli, la 29 mai 1416.

m. Această informație este contrazisă de o alta atribuind moartea lui Mahomed unui accident de vânătoare.

V

ULTIMELE AJUTOARE STRĂINE

Bizantinii au crezut chiar că pot să-și extindă dominația profitând, după moartea lui Mahomed I, victima unui accident¹ de vânătoare¹, de certurile care au izbucnit între fiul său Murad II și alți doi concurenți, purtând amândoi numele de Mustafa: unul fiind fiul lui Baiazid, iar celălalt fratele noului șef al Casei lui Osman. Dar primul Mustafa nu a fost în stare să le dea în mână orașul Gallipoli, singurul oraș pe care împăratul venise să-l atace². Murad II a venit însuși să asedieze // Constantinopolul pe care turcii îl atacau acum a treia oară³.

În cele din urmă noul împărat Ioan VIII, care domnea în locul bătrânului său tată Manuil (chiar înainte de moartea acestuia la 11 sau 21 iulie 1425⁴), a trebuit să se resemneze la plata unui tribut de 300 000 de aspri pe an pentru a putea păstra Mesembria și Derkos spre mare și Zeitunul⁵ pe Strymon.

Tesalonicul fusese vândut de bietul despot bolnav [Andronic] venețicilor [1423], dar aceștia, urâți de populația greacă și de evrei, l-au pierdut la 29 martie 1430, după un lung asediu al turcilor, dar fără vreun caracter mai vehement⁶.

O invazie a noului „flambularis” al Tesaliei, Turakhan, a reușit să năruie fortificațiile istmului (1423) și să zdruncine situația fiului lui Manuil II, despotul Teodor II, care s-a menținut totuși pînă la moarte în restul po-

¹ El recomandase fiului său Murad prietenia cu Manuil; Phrantzes, 90. Testamentul său încredința împăratului grija copiilor săi. Cum aceștia nu i-au fost predați, el l-a proclamat pe Mustafa (Ducas 131—132, 134—135), ca ἡγεμὼν πάσης γῆς Ῥωμαίων (conducător al întregii lumi a romeilor); *ibid.*, 151.

² Phrantzes, 115; Chalkokondylas, 203—204, 220—227; Ducas, 117—121, 131, 134—135, 139 ș.u.; 187—188, 189.

³ Phrantzes, 91. Principesa sirboaică Mara trata pacea (*ibid.*). Al patrulea asediu în iunie 1422; *ibid.*, 116. El este descris în amănunt de Kananos, ed. Bonn. Cf. Chalkokondylas, 228, 231 ș.u.; Ducas, 182, 185—187.

⁴ Călugărit sub numele de monahul Matei; Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 311; VII, 144, 148—149. Cf. Ducas, 188; Phrantzes, 121. Împărăteasa Elena devenită călugărița Hypomona, „Răbdătoarea”, a murit în martie 1450; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 289 ș.u.; Jireček, în „B. ngr. J.”, I, 4—5. Prima soție a fiului său a fost moscovita (1414) Ana, care a murit după trei ani; Halecki, în „Byz.”, VII, 52. Un discurs adresat lui Manuil, *Regel, op. cit.*, 183 ș.u.

⁵ Ducas, 196.

⁶ Cf. Cronica lui Ioan Anagnoste, ed. Bonn; Phrantzes, 91, 121—122; Chalkokondylas, 235—236. Datele cele mai precise, în *Notes et extraits*, I. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 155; VIII, 206 ș.u.

258 sesiunilor sale⁷. Dar o călătorie a noului împărat avea să redea siguranță provinciilor sale și // Mistra a adăpostit curînd pe falsul Mustafa^c, reținut mai întîi la Lemnos⁸. Murad atacase și Serbia pe care o socotea ca o moștenire a sa, căci despotul Ștefan murise. Vuk Branković, seniorul care a luat puterea, a trebuit să dea pe una din fiicele sale, Mara, drept soție sultanului⁹. La rîndul lor bizantinii s-au aliat cu George [Branković], dîndu-i ca logodnică pentru o a doua căsătorie pe o fiică din sîngele Cantacuzenilor și conferindu-i lui demnitatea de despot¹⁰. Fiul său, Lazăr, a luat pe fiica despotului Toma¹¹.

La moartea sa, Manuil consacraseră definitiv — contra opiniei generale reprezentate de Phrantzes — regimul apanajelor corespunzînd aceluia pe care regele Ioan al Franței îl și adoptase față de fiii săi. Andronic avusese Tesalonicul pe care l-a pierdut¹². Teodor a rămas la Mistra. Toma stăpînea restul Moreei. Constantin^a păstra malul Euxinului, Anchialos și Mesembria¹³. Acesta din urmă — căruia Teodor îi oferea posesiunile sale — a luat pe Teodora^e, nepoata despotului Carlo Tocco († 1430), napolitanul, care moștenise localitățile Arta și Ianina. El trebuia să dobîndească toate posesiunile acestui principe aflătoare în Moreea, unde Klarentza și fusese ocupată, iar Patras 259 îi promisese un tribut lui Constantin după ce acesta îl // asediase¹⁴, și el va repeta¹⁵ această acțiune, reușind în sfîrșit să-l cuprindă¹⁶. A fost un adevărat act de restaurare bizantină: în vreme ce arhiepiscopul latin rezista în citadelă, învingătorul se ducea solemn, pe străzile împodobite cu frunziș și cu flori, la biserica Sf. Nicolae¹⁷. Împărăteasa Teodora care a murit în castelul Stameron a fost îngropată la Klarentza, pentru a fi apoi transportată la Zoodaton din Mistra¹⁸. De n-ar fi fost certurile dintre fiii lui Carlo, Hector și Memnon cu nume eroice (datorită căroră beglerbegul Sinan a luat Ianina), precum și isprăvile catalanilor¹⁹ care au ocupat Patrasul pentru a-l vinde pe 12 000 de ducăți lui Constantin, s-ar fi crezut că sosise ceasul pentru o reîntoarcere la situația dinainte de 1204²⁰. Phrantzes por-

⁷ Phrantzes, 117; Ducas, 515 ș.u. Cf. Νέος Ἑλληνομνημων, VII, 154, 309—315. În această vreme, despotul Dimitrie a trecut, prin Pera, la turci (*ibid.*).

⁸ Phrantzes, 108 (anul 6915), 114. În 1418 despotul Toma a fost trimis în Moreea; *ibid.*, 109.

⁹ Cf. pentru sirbi și Bizanț, „Archiv für slavische Philologie”, XXVII (1905), 246—257; XXXIV (1912—1913), 298—304; XXXV (1913—1914); „V.V.”, XII, 44 ș.u.; XXIII, 144—145; XXV, 45—46; Νέος Ἑλληνομνημων, XIV, 399.

¹⁰ Iorga, *Familles byzantines* în „Bull. de l'Ac. Roum.”, XVII.

¹¹ Phrantzes, 202. Împărăteasa Elena a murit în 1473; *ibid.*, 450. Ea fusese la Veneția în 1468. Vezi descrierea lui Gregoras a călătoriei miresei; Bezdechi, în *Ephemeris daco-romana* și Laskaris, *op. cit.*

¹² Moare în 1428 ca monahul Acatius; Phrantzes, 134.

¹³ *Ibid.*, 122.

¹⁴ Phrantzes, 128 ș.u. (1427). În 1428 frații se întîlnesc la Corint; *ibid.*, 130. Cf. și Chalkondylas, 238—242.

¹⁵ Phrantzes, 136—138. Pacea i-a adus castelul latin de la Seriavalle; *ibid.*, 145.

¹⁶ *Ibid.*, 148—152.

¹⁷ *Ibid.* Turcii vecini revendicau și acest loc. Venețienii erau la Lepanto; *ibid.*, 51.

¹⁸ *Ibid.*, 154.

¹⁹ *Ibid.*, 193—194.

²⁰ *Ibid.*, 155—156.

nise chiar ca să dobîndească, în schimbul castelelor din Moreea, Atena și Teba, unde însă Turakhan^f i-o luase înainte ²¹.

Certurile dintre frați^g, în toiul cărora s-a recurs la ajutorul turcilor, au compromis însă o operă măreață ²². Posesiunile lui Nikefor Melissenos cu Andrusa, Kalamata, Mantineea, Messenia etc. erau încredințate fiilor lui Manuil care stăpîneau Kalavryta, Vostitza, cîmpia mai jos de Taiget, numeroasele castele ale regiunii și țărmul Golfului Messeniei ²³. Și Toma, căruia îi fusese promisă fiica principelui de Ahaia, Centurione Zaccaria, al cărui fiu // luase pe o soră a împăratului ²⁴, asedia Kalandritza care îi aparținea acestuia ²⁵.

Dar în evenimentele din Moreea, Ahaia, Epir nu trebuie să se vadă doar acțiunile militare, isprăvile cavaleresti, apărarea contra cotozirii turcilor veșnic la pîndă. Este aici și un fenomen de etnografie și un sens moral.

Constantinopolul ajunge în fiecare zi mai latin. Pera, contra căreia s-a purtat chiar un mic război înainte de 1439 — genovezii împresurați trebuind să plătească despăgubiri ²⁶ — se îmbogățește, propășește în fața orașului imperial care era mai degrabă un loc de refugiu, un azil pentru o agonie. Împăratul va merge curînd în Occident, îndreptîndu-se spre acei latini care în propria lui casă îl domină. Cele cîteva orașe rămase bizantine pe țărmul Mării Negre nu mai atrag pe mezinii Paleologilor. Dimpotrivă, această Moree, rămasă foarte grecească chiar sub stăpîni latini, este plină de acea vitalitate care îi dăduse provinciei Niceea toată valoarea ei. Aici trecutul elenic este cu adevărat viu. Se înalță flăcări dintr-un secol în altul, din toată această cenușă adunată. Moda elenismului apare și în nume, și viața populară păstrează obiceiuri foarte vechi, a căror minunată seninătate amintește vremurile cele mai bune ale antichității. Se poate chiar pune întrebarea dacă nu cumva de aici, din această provincie atît de plină de viață, purcede arta însăși de prospețime și de splendidă încredere, care din Constantinopol a dus pînă departe o evanghelie de liberă frumusețe. Cei care au descoperit la ea o adiere de parfum clasic, nu au greșit cu totul. Turcii înșiși, care au sfîrșit prin a dobîndi toată țara, uneori chiar și grecii trecuți la islamism ca Evrenos, se vor adapta cu încetul la această viață care, analizată de aproape, arată clar că de fapt // ea nu se opri niciodată. Încă și Chalkokondylas a observat că Turakhan și fiii săi nu lucrau decît pentru ei ²⁷ înșiși.

Dar invazia turcească în decembrie 1446 ²⁸ va pune capăt acestui vis al Eladei reînviată sub o formă creștină și monarhică. Sultanul^h a distrus fortificațiile istmului, care costaseră atît de scump pe acest Imperiu secătuit de bani, și a ocupat Patrasul, tăind astfel orice contact al grecilor cu Ahaia și deschizînd o poartă pentru incursiunile pașalelor ²⁹.

²¹ *Ibid.*, 159—161.

²² *Ibid.*, 161—163.

²³ *Ibid.*, 131—133.

²⁴ *Ibid.*, 148.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Chalkokondylas, 284—286.

²⁷ *Ibid.*, 99.

²⁸ Νέος Έλληνισμός, II (1905), 477 ș.u. (cronică contemporană).

²⁹ Phrantzes, 202—203; Chalkokondylas, 341 ș.u. Despre atacul anterior anului 1444 și tentativa de a distruge statul atenian și teban al familiei Acciaiuoli, *ibid.*, 318—322. Despre conflictul dintre împărat și fratele său Teodor, care a asediat Constantinopolul și a fost apoi

Este epoca în care și Epirul devine turcesc prin ocuparea Ianinei de la moștenitorii lui Carlo Tocco care, dezbinați de ambiție, au deschis ei înșiși calea cotorpitorilor. Carlo II, fiul lui Leonardo Tocco, a fost tolerat la Arta în schimbul plății unui tribut și al slujbei personale în armata sultanului ³⁰.

262 Cum sultanul¹ devenea tot mai amenințător din an în an, Ioan VIII, înșurat din 1419 cu Sofia de Montferrat ³¹, și // care fusese în 1423 prin Ungaria ³², s-a hotărât să urmeze exemplul tatălui și bunicului său, încercând la rândul său să pornească într-o călătorie în Occident.

Această călătorie a trebuit să fie anunțată sultanului ajuns acum suzeran, și suzeran bănuitor. Murad a dezaprobat această idee și când împăratul s-a încăpăținat, el a împresurat Constantinopolul, nemairămînînd pentru Imperiu altă cale decît a-l trimite la Florența pe despotul Toma ca să informeze Occidentul și să ceară ajutor ³³. Mai tîrziu, după reîntoarcerea lui Ioan VIII, turcii vor fi din nou în preajma zidurilor pentru a-l susține pe despotul Dimitrie revoltat contra fratelui său, același care va da de soție pe fiica sa lui Mahomed II ³⁴. Pentru a salva Capitala, celălalt frate Constantin, care se întorcea de la Lesbos, unde era înșurat cu o Gattilusio, a trebuit să se lupte cu toată flota turcească ³⁵.

263 Ioan a plecat totuși cu o pompă și o suită mult superioare acelorale ale călătoriilor imperiale precedente, ducînd cu el întreaga Curte, pe fratele mai mic despotul Dimitrie și o lume întreagă de mitropoliți și de episcopi, cu patriarhul Iosif el însuși în frunte. Întîmpinat cu strălucire la Veneția de către doge și reprezentanții Sinioriei, credincioși unor străvechi tradiții, împăratul, pe care l-au salutat pe galera sa la Lido, i-a primit stînd jos. Magistratul suprem al Republicii a trecut în stînga, locul din dreapta fiind rezervat despotului ³⁶. Cortegiul imperial bizantin ³⁷ s-a dus la Ferrara pentru marele conciliu // de Unire^k, care trebuia să dea un nou prestigiu papalității în luptă cu îndemnătorii la reformă adunați încă la Basel. Phrantzes pretinde chiar că stăpînul său ar fi avut intenția de a îngenunchia ³⁸ înaintea lui Eugeniu IV¹.

răpus de ciumă, *ibid.*, 431. Vlahii din Pind s-au supus și ei în 1449, *ibid.*, 349—350. Despre situația din Moreea după moartea împăratului, *ibid.*, 374. Pacea cu turcii; *ibid.*, 376. — Schimburi de teritorii între Paleologi, 378. Dimitrie este camaradul lui Turakhan; *ibid.* Nou raid al acestuia, 381—382. Cf. și Ducas, 222.

³⁰ Chalkokondylas, 236—238. Pentru aceasta Karl-ili, „provincie a lui Carlo [Tocco]”, vezi și G. Konstantinidis, în *Ἀρμυρία*, (1900) I, 465—474. Pentru importanta insulă Sase-no, Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 57 ș.u., 320 ș.u. Pentru dinastia indigenă lui Boua („schio-pul”) Spata, *ibid.*, II, 487.

³¹ Phrantzes, 109. Ea avea să fugă în 1426; *ibid.*, 122.

³² *Ibid.*, 117, 120—121. Sora sa, Kleopa a fost soția despotului Teodor. (E îngropată la Mistra); Chalkokondylas, 206—207; Ducas, 100 ș.u. Împăratul a luat atunci de soție pe Maria de Trapezunt; Phrantzes, 123, 156, 191.

³³ *Ibid.*, 181.

³⁴ *Ibid.*, 194.

³⁵ *Ibid.*, 195. El a sfîrșit prin a dobîndi Selymbria; *ibid.*, 196; Chalkokondylas, 304—307.

³⁶ Phrantzes, 182. Cf. Syropoulo, *Historia vera unionis non verae*.

³⁷ Romanin, *op. cit.*, IV, 189 ș.u.

³⁸ Phrantzes, 188—189.

Ședințele au fost curînd strămutate în marele și bogatul oraș florentin unde au fost redactate și semnate formulele de Unire ale bisericii de Orient cu biserica apostolică romană³⁹. Unul din partizanii acestui act, savantul Bessarion, arhiepiscop de Niceea, a fost făcut cardinal; bătrînul patriarh a murit la Florența și a fost înmormîntat într-o biserică latină. Potrivit cu pactul de la Florența, basilica Sf. Sofia de la Constantinopol trebuia să fie predată curînd noului cult⁴⁰.

Dar Marcu Eugenikos, polemistul vechilor ambiții bizantine și alții alături de el, au protestat contra acestei hotărîri. Populația din Constantinopol a dezaprobat energic compromisul încheiat pentru a mai opri în loc năruirea completă a Imperiului, iar bisericile în care fusese rostit numele papii în rugăciunile liturgice, au fost socotite ca pîngărite prin acest fapt de către credincioșii care nu voiau să părăsească tradiția străbunilor⁴¹.

// Însă o cruciadă a fost totuși organizată după un șir de campanii contra turcilor, de către românul Iancu de Hunedoara, devenit căpitan-general al forțelor ungare și chiar locotenent al regatului. S-a format o coaliție cu scopul de a goni pe turci din Europa. Rupînd armistițiul recent încheiat, ungurii în frunte cu regele lor^m și cu legatul papalⁿ au înaintat prin ținuturile Dobrogii, luînd cu asalt Caliacra și mergînd pînă la Varna, în vreme ce flota pontificală tăia comunicațiile în Strîmtori, iar împăratul de la Constantinopol, pe care Murad I-a salutat în trecerea sa⁴², aștepta plin de speranțe renăscute rezultatul acestei noi lupte contra islamului cotropitor. Dar o mișcare imprudentă și eroică a regelui Vladislav al Ungariei și Poloniei i-a adus moartea și pierderea unei bătălii care era aproape cîștigată (noiembrie 1444)⁴³.

³⁹ Iorga, *Notes et extraits* . . . , seria II, pag. 1 ș.u. cu bibliografia. Numirea lui Mitrofan de Cizic în locul lui Iosif, mort la Florența; Phrantzes, 192. Grigore Melissenos (Mammas) îi urmează; 200. Fuga sa, 217 (1452).

⁴⁰ Ducas, 212 ș.u.

⁴¹ În afară de izvoarele indicate în lucrarea noastră, *Notes et extraits*, seria II, p. 1 ș.u. pentru decretul de unire vezi Perrault-Dabot, în „Moyen-âge”, XII, 488 ș.u., cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, IX, 487—489; Petit, *Documents relatifs au concile de Florence, la question du Purgatoire à Ferrare*, Paris, 1920; Ludvig Mohler, *Eine bisher verlorene Schrift von Georgios Amirutzes über das Konzil von Florenz*, în „Or. chr.”, serie nouă, IX (1920), 20—35; A. Gottlob, *Aus den Rechnungsbüchern Eugens IV zur Geschichte des Florentinus*, în „Historisches Jahrbuch.”, XIV (1893), 39—66; Rostagno și Festa, *Indice dei codici laurenziani*, 132—133, în „Studi italiani di filologia classica”, I; Lampros, în Δελτίον, din Atena, VI (1904), 351—357 (șederea lui Ioan VIII la Peretola cu Cyriacus de Ancona); Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 188 ș.u.; 296 ș.u. (acte date de împărat la Florența); Drăseke, în „B.Z.”, V, 572 ș.u.; Carra de Vaux, *Les souvenirs du concile de Florence*, în „Or. chr.”, II, 69—73; Jugie, în „É. O.”, 1921, 269 ș.u. (chestiunea Purgatoriului); „Byz.”, IV, 631—632 (Bessarion prezintă la Florența un memoriu al lui George Scholarios); Lampros, Παλαιολογία, I, 3 ș.u. (un discurs din 1439). Decretul a fost iscălit și de despotul Dimitrie. — Pentru data sosirii patriarhului la Modon, în 1437 și cea a reîntoarcerii tuturor delegaților cu liturgia lor francă, în noiembrie 1439, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 156. O pretinsă înapoiere a βασιλεὺς ὁ ἅγιος ἀπὸ τὴν Φραγγίαν (a sfîntului împărat din Franța); *ibid.*, 158.

⁴² Halil, fiul lui Ibrahim, îl sfătuipe pe împărat să se mențină în expectativă; Chalkokondylas, 330.

⁴³ Phrantzes dă o descriere amănunțită a luptei, 197 ș.u. Este o echivalență între aga ienicerilor și drugarul *viglei*; 200. Este încă și mai amplă povestirea lui Chalkokondylas, 325 ș.u. Citeva elemente noi în Ducas, 221—222. Alte izvoare, la noi, în *Gesch. des osm. Reiches*.

Ioan VIII a fost deci nevoit să-și prezinte umilele sale felicitări învingătorului, iar frații săi, Constantin și Toma, care refăcuseră zidul de la Hexamilion de-a curmezișul istmului de Corint și, chiar înaintaseră, ocupând Teba și întreaga Beotie, au trebuit să asiste neputincioși la campania // de recuperare și de răzbunare care a urmat după victoria de la Varna ⁴⁴.

Ioan VIII a murit curînd după aceea, la 31 octombrie 1448 ⁴⁵ și rămășițele sale au fost îngropate alături de ale tatălui său în biserica Pantocratorului ⁴⁶. El nu a lăsat după el un moștenitor direct, ci doar frați care fuseseră într-o lungă ceartă pentru succesiunea sa pe care veniseră pe rînd să o pîndească la Constantinopol sau în apanajul de la Selymbria. Cel mai mare dintre acești Paleologi, Constantin ⁴⁷, fiul unei prințese sîrboaice din Macedonia, fiica lui Dragases, a preluat totuși fără nici un conflict la Mistra, unde se afla ca stăpîn al Moreei, primejdioasa moștenire imperială. Turcii puseseră capăt concurenței desemnîndu-l pe el ⁴⁸. A trebuit ca să-i dea catalanii vase pentru ca să intre la Constantinopol la 12 martie ⁴⁹, unde a încheiat la 25 o pace generală cu sultanul ⁵⁰.

NOTE

- a. Vezi cap. precedent, nota *m*.
- b. Adică zidul de 6 mile cu 150 de turnuri, întărit de Manuil II care nici nu a fost apărut.
- c. Nume purtat de doi pretendenți succesivi la moartea lui Mahomed I, unul unchiul, celălalt fratele noului sultan Murad I, amîndoi ajutați de Manuil II. Primul, adăpostit la Bizanț, a asediat cetatea Gallipoli, avînd ca urmare asediul Capitalei de către Murad (1422). Al doilea a putut chiar să ocupe Niceea, dar a fost înfrînt în 142.
- d. Constantin Dragases, viitorul împărat (1449—1453).
- e. El *mai* fusese înșurat cu o latină, Caterina Gattilusio din Lesbos, moartă și ea înainte de a dobîndi el domnia.
- f. Guvernatorul turc al Tesaliei, care a intervenit în Moreea încă din 1423 și apoi în 1451 și 1454, folosind dezbinarea dintre despoții Dimitrie și Toma.
- g. Toma și Dimitrie. Acesta din urmă stăpînea Mistra și Corintul. Cînd Toma i-a smuls o parte din Arcadia, el a chemat pe Turakhan în ajutor, și a fost distrus cu totul vestitul Hexamilion.
- h. Murad s-a retras de la conducere mai întîi după înfrîngerea sa la Niș (1443) de către Ioan de Hunedoara, apoi iarăși după victoria de la Varna (noiembrie 1444), dar s-a hotărît în 1446 să-și reia locul. El domnește de la 1421 la 1451.
- i. Șirul cronologic, întrerupt mai sus de anticiparea unor evenimente din 1446, este reluat aici în preajma conciliului pentru Unire. Este vorba de același Murad II.
- j. Patriarhul Iosif II (1416—1439).
- k. Se urmaseră tratative de unire religioasă, dictate de situația primejduită a Bizanțului, cu cîțiva ani încă mai înainte de vestitul conciliu de la Ferrara-Florența. Fusese vorba de o participare a delegaților ortodocși chiar la conciliul de la Basel. Bizantinii propuneau convocarea unui conciliu ecumenic la Constantinopol, dar această propunere nu a fost primită. Cînd în conciliul de la Basel (1431—1449) s-a produs opoziția majorității față de papă, participarea

⁴⁴ Chalkokondylas, 283.

⁴⁵ Νέος Έλληνομνήμων, VII, 158—159.

⁴⁶ Phrantzes, 203. Cf. și Béés, in Παναθηναϊα, 1909, 185—189.

⁴⁷ Ducas, 224: ὁσπατος βασιλεὺς χρηματίσας Ῥωμαίων (ultimul împărat al romeilor).

⁴⁸ Phrantzes, 204—205. A fost încoronat chiar la Mistra, la 6 ianuarie 1449.

⁴⁹ Ibid., 205—206.

⁵⁰ Νέος Έλληνομνήμων, VII, 158—159.

ortodocșilor a fost dorită de amândouă taberele. Și conciliul și papa și-au trimis în mai multe rânduri emisarii la Constantinopol împăratului, care și-a delegat și el soli și la unul și la altul. În cursul tratativelor preliminare de la Constantinopol s-a ajuns la o înțelegere între trimisul papii, Nicolae de Cusa, și patriarhul Iosif, sprijinit de arhiepiscopul de Niceea, vestitul platonician Bessarion. Papa, vrînd să pună capăt spiritului conciliar sprijinit pe decretul conciliului de la Constanța (1418) privind superioritatea conciliilor ecumenice asupra papii, a convocat un alt conciliu la Ferrara, anume pentru Unirea bisericilor, declarînd închis conciliul de la Basel (care însă nu s-a supus, o bună parte din membrii săi continuîndu-și ședințele pînă în 1449). Deschis în ianuarie 1438 la Ferrara, conciliul a fost transferat la Florența din cauza ivirii unor cazuri de ciumă. După lungi discuții contradictorii a trebuit să se renunțe la intransigența dogmatică din cauza nevoii absolute de ajutoare din Occident. La 5 iulie s-a citit pe latinește și pe grecește simbolul adoptat de către reprezentanții celor două biserici. Din partea Bizanțului luaseră parte 700 de fețe bisericești. Opoziția ireductibilă ortodoxă a fost reprezentată de Marcu Eugenikos, iar punctul de vedere conciliant de Bessarion. Despotul Dimitrie a părăsit Florența mai înainte pentru a nu subscrie actul de unire.

l. Papă (1431—1447).

m. Vladislav Jagello, tînărul rege al Ungariei și Poloniei, care cade la Varna (1444). A stăruit un timp zvonul că ar fi scăpat, dar s-ar afla prizonier prin acele locuri așteptînd o expediție salvatoare a creștinilor. În anul următor cînd flota creștină ce nu putuse să-și îndeplinească misiunea în 1444 și rămăsese în așteptare în fața Constantinopolului a pornit o expediție în Marea Neagră și pe Dunăre, comandantul flotei burgunde Wavrin a crezut o clipă că l-ar putea afla la Mesembria.

n. Cardinalul Giuliano Cesarini, care piere și el la Varna.

VI

STAREA DE SPIRIT ÎNAINTE DE CATASTROFĂ

Cine ar crede că în acest oraș care nu era sigur de ziua de mîine a încetat orice activitate intelectuală ar greși cu desăvîrșire. Dimpotrivă, niciodată activitatea de școală, producția de cenanu nu fusese mai vie.

Există o explicație a acestei stări de spirit care ar putea fi socotită curioasă. Încetul cu încetul, în noua concepție a ecumenicității bisericii, a civilizației, a artei, lumea oarecum se desprinsese sufletește de aceste ziduri vechi care vor fi curînd escaladate de ienicerii cuceritorului turc. Constantinopolul era // o locuință, nu mai era o patrie. Mai trăiau aici cîțiva [cărțurari] pe lîngă un împărat, care era iubit ca bunul bătrîn Manuil^a, un om al cărții și el, un membru al tagmei lor, un fel de „rege René”^b, și în amintirea sa ei rămîneau — ca devotatul Phrantzes — și pe lîngă fiii săi care meritau mai puțin să fie serviți. Despre acești oameni ne vom ocupa mai întîi. Dar de cînd Manuil Chrysoloras a profesat la Florența, plătit de Republică¹, și de cînd alți [greci] se aflau la Veneția sau colindau fără grijă prin Italia, oamenii din Bizanț se simțeau la ei acasă și dincolo de marginile lor, peste tot unde era înțeles și prețuit acest elenism, căruia erudiții stilului îi consacraseră — mai degrabă decît formei politice trecătoare și instabile — întreaga lor viață.

Ei au religia gramaticii și uneori cultul discret al gîndirii. Niciodată în adevăr „stilul bun” nu fusese cu atîta generozitate la îndemîna tuturor

¹ Iorga, *Notes et extraits* . . . , seria II, indice. Cf. Migne, *P. Gr.*, XCIII, c. 1348 ș.u. (despre Gaza și Lascaris, *ibid.*, c. 1346 ș.u.). Scrisorile sale, *ibid.*, CLVI, c. 24 ș.u. Petrarca învățase l. greacă de la Leontie Pilat, arhiepiscop de Tesalonic.

ca în această primă jumătate a secolului XV care a precedat pierderea Constantinopolului și a Moreei. Toți scriu bine, și scriu la fel ²: Marcu Eugenikos, Ioan Dokeianos, George Scholarios, un Mihail Apostolis, un Matei Kamariotul, slujbaş la patriarhie, un Manuil de Corint, un George Amirutzes din Trapezunt, un Andronic Kallistos, un Teodor Gazos, un Mihail Malaxos și chiar cei mai mari: un Bessarion, un Gemistos Plethon ³. Și tot ce scriu ei este de un gol absolut; nici o aluzie la un eveniment istoric, nici o notă reală de viață contemporană. Singurul folos pentru alții decât gramaticii constă în numele care se succed, în dedicările acestor produse ale unei retorici care inspiră silă prin însăși perfecțiunea sa ⁴. Ei sînt // în majoritate străini de viața politică, în afară de vreo misiune, ca aceea a lui Maxim Planude la Veneția la sfîrșitul secolului al treisprezecelea și la începutul celui următor.

Lumea se mai ocupă încă fără îndoială — chiar și înainte de conciliul de la Florența — de [vechea] polemică, reprezentată și de scrisoarea adresată de călugărul Nil, originar din Mylai în Creta, din mănăstirea Karkasienilor, către Maxim „Grec devenit italian“ în 1400 ⁵.

Chiar dacă partizanii ortodoxiei stricte află în fața lor pe cardinalul Bessarion, continuatorul tradiției unui Bekkos, ei sînt cei care în ultimele clipe, înainte de sfîrșitul Imperiului, își reînnoiesc neobosiți atacul pînă la intrarea turcilor în Capitală ⁶. Fratele lui Ioan Eugenikos, autor al unei ἐκφράσις foarte la modă, Marcu, arhiepiscopul de Efes, se numără printre cei mai înfocați luptători pentru credință ⁷. // Al doilea campion contra actului de la Florența era George — mai apoi Gennadios^c — Kourtesios, de origine probabil amestecată — căci numele său vine desigur de la *cortese* — zis Scholarios din

² Cf. K. Neumann, *Byzantinische Kultur und Renaissance-Kultur*, în „H.Z.“, 1903.

³ Vezi bogăția materialului dat de Lampros, în *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, 4 vol., 1912 ș.u.

⁴ Cf. expunerea excelentă a lui Rudolf Nicolai, *Gesch. der neugriechischen Literatur*, Leipzig (1876), 22 ș.u. Pentru Dokeianos, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 295 ș.u., VIII, 368; Lampros, *Παλαιολογία*, I. Pentru Andronic Kallistos, *ibid.*, V, 203 ș.u. Un Teofan din Midia, *ibid.*, X, 258—275. Despre Apostolis, vezi Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Paris, 1889. Cf. K. Rupprecht, *Apostolis, Eudem und Suidas*, în „Philologos“, Supl. XV¹, Leipzig, 1922. Despre patriarhul Grigore Mammas (1453—1456), *ibid.*, IV, 114. Despre unul din succesorii săi, Marcu Xylocarabe (1467), Petit, în „R. Or. chr.“, VIII (1903), 144—149; „V.V.“, X, 402 ș.u.

⁵ Episcopul Arsenie, *Nil din Mylo, monah din Creta* (în l. rusă), Novgorod, 1895.

⁶ Despre polemica dintre Mammas și Marcu din Efes, Migne, *P. Gr.*, CLX (scrisoare către împăratul de Trapezunt; *ibid.*, c. 205 ș.u.). Scriere a lui Simion de Tesalonic contra ereziilor, *ibid.*, CLV, c. 33 ș.u.

⁷ Migne, *P. Gr.*, CLX. Biografia sa, datorată Marelui Retor Manuil, a fost publicată de episcopul Arsenie. Cf. Nikefor Kalogeros, arhiepiscop de Patras, Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ Βησσαρίων ὁ καρδινάλης, Atena, 1893; Adamantios Diamantopoulos, Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος Atena, 1898; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.“, XI, 50 ș.u.; Legrand, în „R. ét gr.“, V (1892) („Canonul“ lui Marcu Eugenikos); Petrides, în „R. Or. chr.“, (1910), 97—107 („Synaxarul lui Marcu de Efes“). Dräseke, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, XII, 91—116; „É. O.“, XIII, 19—21 (despre moartea sa). Despre Ioan: Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 219 ș.u. (plîngere pentru pierderea Constantinopolului); Petrides, în „É. O.“, XIII (1910), 111 ș.u. (opere), 276 ș.u. O scriere contra Unirii, în culegerea patriarhului de Ierusalim Dositei, Τόμος καταλλαγῆς, Iași, 1692. Cf. „Syllogos“ din Constantinopol, XV—XVIII, 95, 98, 102; Lampros, *Παλαιολογία*, I, 17 ș.u. Pentru amîndoi, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 115 ș.u.

cauza ocupațiilor sale în materie de învățămînt. Acest patriarh numit de Mahomed II, pe care l-a servit pînă la retragerea sa într-o mănăstire în 1460, era în stare să discute cu filozofii „politeiști” pasajele cele mai complicate din Aristotel, și elocvența sa a fost apreciată de contemporanii săi tot atît de străini ca el de orice sinceritate⁸.

În cealaltă tabără, cea a cugetătorilor laici, este înconjurat de cel mai mare respect discipolul tirziu al lui Platon, care s-a consacrat studiului acestuia, și a încercat să-i imite ideologia, lacedemonianul George Gemistos, care și-a zis Plethon († 26 iunie 1452). Adulator al Paleologilor din Moreea sa, propria sa patrie, acest om de o viață cumpănită, fără avînturi și fără alte riscuri decît exercițiile polemice între el și „bunii creștini” adversarii săi, nicidecum indiferent la donațiile de care beneficia familia sa, a propus stăpînilor săi o reformă generală, din care ei nu ar fi putut totuși alege nimic. El se consacraseră unor studii asupra celor doi filozofi ai elenismului, unei serii de considerații asupra legilor și altor lucrări din domeniul abstracției pure⁹. Dar el este un „patriot” // al Moreei, care vede în Sabinii întemeietori ai Romei niște fii ai Peloponesului, și atribuie tot peloponesienilor crearea Constantinopolului. El este reprezentantul cel mai distins al acestei renașteri bizantine care există și în perioada ce o continuă, influențată de șederea în Orient și în Occident a unei lumi întregi de negustori din Veneția, din Genova, din Florența¹⁰. Fără îndoială, cu tot caracterul abstrus al gîndirii sale, cu toată lipsa sa de „contemporaneitate”, cu tot iluzionismul din care trăia, văzîndu-se pe sine ca o reîncarnare a lui Platon — al cărui nume îl adoptă într-o formă apropiată — și ca un creator al unei noi Republici, în această nenorocită Moree însingurată de atacurile turcilor, Gemistos Plethon este o personalitate excepțională. Negator al lui Dumnezeu care este, și credincios // al zeilor care au murit, autor

⁸ Migne, *P. Gr.*, CLIX, CLX; Petit, Sideridis și Jugie, Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὐρισκομένα, 2 vol., 1929.

⁹ Vezi Alex. Pellissier, Νόμων συγγραφεὺς τὰ σωζόμενα, Paris, 1858; Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐν ᾿Αριστοτέλει, ed. Minoides Minas, Paris, 1858; Dräseke, în „B.Z.”, IV, 561 ș.u. Νέος Ἑλληνομνῆμων, XI, 465—467; Salaville, în „É.O.” (1922), 129 ș.u., (1928), 300 ș.u. Papaioannou, în Ἀλήθεια, XVI (1896); idem, în Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, XIX, 24—28; „Byz.”, IV, 601 ș.u.; V, 295 ș.u. (contra musulmanilor); VI, 899 ș.u.; Ellissen, *Analekten*, V. Cf. Bäumker, *Der Platonismus im Mittelalter, Festrede*, München, 1916; L. Mohler, *Wederbelegung des Platonstudiums in der Zeit der Renaissance durch Kardinal Bessarion*, Colonia (Köln), 1921; Νέος Ἑλληνομνῆμων, VII, 160. Lucrarea sa despre apărarea Moreei, în Ellissen, *Analekten*, IV², 41—84; „B. ngr.J.”, VII, 237; Gass, *Gemadius und Pletho, Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche*, Breslau, 1844; C. Alexandre, *Pléthon, Traité des lois*, Paris, 1858; Schultze, *Geschichte der Philosophie der Renaissance*, I, Georgios Gemisthos Plethon und seine reformatorische Bestrebungen, Jena, 1874; J. L. Heiberg, *Studier fra Sprog og oldisforskning udgivne af det philologisk-historiske selskab*, 1895; Paristotti, *Idee religiose di un filosofo greco del medio evo*, în „Mélanges” Mouaci, 1901; Kazazis, Γεώργιος Γεμιστός ὁ Πλήθων καὶ ὁ κανονισμὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, Atena, 1903; idem, în Anuarul Universității din Atena, 1904; Dräseke, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, XIX (1898), 265—292; T.W. Taylor, *Georgius Gemistus Pletho, Criticism of Platon and Aristoteles*, teză, Chicago-Menasha, 1921; Dräseke, în „Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum”, XXVII (1911), 102—119 (despre apărarea Moreei); *ibid.*, XXVIII, 397—414; Lampros, Παλαιολογία, III, 248; Tozer, *A byzantine reformer (Gemistus Plethon)*, în „J. hell. st.”, VII, 353—380. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 121 ș.u., 429 ș.u.

¹⁰ Vezi Iorga în „Mélanges” Diehl și L. Bréhier, *ibid.* De asemenea Guiland, *Le palais du Métachite*, în „R. ét. gr.”, XXXV, 82—95.

al unor legi imposibile și ridicole, el aparține epocii sale prin acest proiect de reformă care parcă nici nu atinge realitățile de pe pământ, și mai ales prin elogiile sale închinare membrilor familiei imperiale¹¹.

Și totuși totul¹² este viu, plin de mișcare și de pasiune. Dacă părăsim această retorică seacă și nulă, ce spirit al realităților însuflețește pe negociatori, pe autorii de proiecte realizabile! Este destul a se pune în față memoriul adresat de Bessarion lui Constantin Paleologul, pe atunci despot al Moreei, căruia în vreo zece pagini nu încetează să-i recomande fortificarea istmului, sau scrisoarea latină trimisă de același în 1459 fratelui Jacques de la Marche în care îi expune, pentru a-l îndemna să predice cruciada, toate avantajele — inclusiv cele economice — ale peninsulei, mai adăugând și prețurile. El înșiră pe rând întinderea unui teritoriu care ar putea să hrănească 55 000 de cavaleri ce i-ar veni în ajutor, cele trei sute de locuri întărite în afară de orașe, menționând și rezezițiunea cu care Toma Paleologul a reușit împotriva turcilor și a trădătorilor să recâștige ceea ce i se răpise¹³.

271 Bessarion, și el om al Trapezuntului, ca acei Eugenikos și Amīroutzi, a ajuns odios ortodocșilor prin trecerea sa la catolicismul roman, mai mult decât prin cultul său pentru Platon. Căci lupta cea mare dintre arhiepiscopul de Niceea^d și Marcu Eugenikos^e a reținut multă vreme atenția, mai amestecându-se în dezbateri și Gennadios Scholarios și Iosif din Methona. Unii // mai țineau seama și de primejdia din partea turcilor, ca predecesorii lor din secolul XIII de cea din partea Angevinilor; ceilalți preferau să moară în ortodoxia lor. Nu i se poate contesta lui Bessarion patriotismul care îl făcuse să recomande toată acea operă de apărare a Peloponesului ale cărei roade le-a putut vedea (1445)¹⁴, și el salutase în viitorul apărător martir al Constantinopolului imperial pe realizatorul energic al planurilor sale. El prevăzuse chiar catastrofa când observa că „dacă nu sînt bine păzite zidurile [Constantinopolului] ele nu sînt bune de nimic“: . . . „vremea și suferințele trecutului au arătat acest lucru“¹⁵.

Atitudinea reprezentanților din trecut față de inovatori apare în pamfletul¹⁶ pe care Marele Retor l-a îndreptat contra lui Bessarion și a lui

¹¹ Migne, *P. Gr.*, CLX, c. 940 ș.u., 952 ș.u. C. Alexandre și A. Pallissier, *Πλήθονος νόμων συγγραφής τὰ σωζόμενα*, Paris, 1858 (cit. anterior). Cf. Béés, în „B. ngr. J.“, VII, 106 ș.u. (influențe turcești). Cf. Heiseuberg, *Das Problem der Renaissance in Byzanz*, în „H. Z.“, CXXXIII (1926), 392—412.

¹² Legături cu Serbia prin Constantin Filozoful, gramatic, reformator al ortografiei, istoric; Dvornik, în „Byz.-sl.“, III, 55 ș.u.

¹³ Lampros, în *Νέος Ἑλληνομνήμων*, III, 12 ș.u.

¹⁴ Migne, *P. Gr.*, CLXI, c. 693 ș.u.; CLX, c. 616 ș.u. (pentru moartea lui Manuil și a împărătesei Teodora); Mihail Apostolis, panegiricul lui Bessarion, *ibid.*, CLXI, CXXVIII. Vezi Rud. Rocholl, *Bessarion, Studie zur Geschichte der Renaissance*, Leipzig, 1904; Dräseke, *Zu Bessarion und dessen neuen Briefen* (bibliografia celorlalte studii ale sale), același, în „Z.f.w. Theol.“, XLIX (1906), 366—387; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 110—111; Mohler, *Kardinal Bessarion, Theologe, Humanist und Staatsmann, Funde und Forschungen*, I, Paderborn, 1923. Crucea sa, Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 113—114. Sigiliul său, „Bessarione“, VII, 1—8. Despre acțiunea sa pentru unire în mănăstirile greco-italiene, Gertude Robinson, *History of the Greek monasteries of St. Elias and St. Anastasius of Carbone*, I (1928), 306. Discursul său la moartea „despinei“ de Trapezunt, Evangelidis, *Δύο βυζαντινικά κείμενα*, Hermoupolis, 1910. Pentru o viziune de ansamblu, H. Vast, *Le cardinal Bessarion (1403—1472)*, Paris, 1878. Cf. Marc, *Bessarion und Joseph von Methone*, în „B. Z.“, XV (1906), 137—138.

¹⁵ Lampros, în *Νέος Ἑλληνομνήμων*, II (1905), 334—336, 477 ș.u.

¹⁶ Episcopul Arsenie, în „Chr. Čtenia“ din Moscova, 1886.

272 Gemistos, amândoi politeiști, captați de religia vechilor eleni, și dintre aceștia cel din urmă, acest fiu al lui Platon, acest nou Iulian, nu a scris el oare despre „pluralitatea zeilor”? Adoptînd „Teologia lui Orfeu”¹⁷, acest // elev al aticismului, încărcat de ani¹⁸, a rostit aceste cuvinte de hulă în clipa în care îl așteptau, potrivit cu iluziile sale păgîne, Cerber și Erinii. Mai este vorba și de sufletul josnic al lui Epicur. Dar adversarul acestor „hulitori” cunoaște el însuși antichitatea a cărei reîntoarcere o combate, și dialectica sa vine de la aceiași sofisti ai Atenei care dăduseră arme adversarilor săi. Și la el patima dezbaterii este atît de puternică încît, vrînd să înfățișeze viața ortodoxului desăvîrșit care a fost Marcu din Efes, el uită scopul său pentru a se deda la această scrimă, care de-a lungul veacurilor a constituit principala distracție a bizantinilor. Simți suflul Renașterii chiar la acest bun creștin, și cu atît mai mult cu cît în lumea grecească nu trebuia decît foarte puțin lucru pentru a se reveni la antichitatea de-a pururi vie, niciodată uitată.

Teologia, vijelioasa pornire polemică, filozofia vin deci din Trapezunt sau din Moreea. Dintre reprezentanții istoriei, unul singur, George Phrantzes¹⁹, este din Constantinopol, deși devotamentul său pentru fiii bunului său stăpîn l-a determinat să treacă în Moreea, unde îl așteptau multe încercări și suferințe.

Paleologii din secolul XV și-au găsit în el pe biograful vieții lor particulare, care stăruie asupra evenimentelor politice în măsura în care ele ating acea viață de familie ce reține prin legătura acestui desăvîrșit devotament pe „credincioasa lor slugă”²⁰. Phrantzes este originar din insula Lemnos. Sora sa a fost soția unuia din puternicii Mamonas din Moreea. Toți ai săi îndepliniseră funcții tot atît de onorabile pe lângă membrii dinastiei. George, făcînd slujba de contabil al Curții, ajunge protovestiar.

273 Cum după căderea Constantinopolului se mai păstra un rest de dominație bizantină în Moreea, el a servit pe // frații împăratului defunct și a ajuns să fie rob de turci. Fiii săi au fost uciși, fiica sa a fost închisă într-un harem. El însuși, ajuns călugăr la Corfù, și-a petrecut ultimele sale zile de trist octogenar cu redactarea amintirilor mai vechi, dar uimitor de clare și precise, datorită și existenței unor însemnări ale sale⁶.

Din Focea vine un semi-latin, fără interes decît pentru ce se petrece în vecinătate, inclusiv la turci. Este „nepotul lui Mihail Ducas”²⁰.

Într-un colț al coastei Asiei, acest semi-latin care, certîndu-se cu puternicul Apokaukos, fusese nevoit să intre în slujba emirului Aidin, a primit să-l servească pe Ioan Adorno, conducătorul genovez al minelor de alaun din Focea, trecînd apoi în serviciul Gattilusilor din Lesbos. El face istorie

¹⁷ El confundă teologia cu teogonia, pe Orfeu cu Hesiod. Îl citează și pe Proclus și își rîde de Aristofan.

¹⁸ Γραμδὼς καὶ οὐ φιλοσόφως κατ' ἐννοιαν (la minte, nu ca un filozof, ci ca o babă); 31.

¹⁹ Ed. Bonn, copiată de Migne, *P. Gr. Cf.* „B.Z.”, II, 639; III, 160; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 30 ș.u.; Mercati, *Alcune note sul cronico del Franza*, în „Atti” ale Academiei din Turin, XXX (1895).

²⁰ William Miller, *The historians Doukas and Phrantzes*, în „J. hell. st.”, XLVI (1926), 63—71. Čerenousov, în „V.V.”, XXI, 171 ș.u.; Marco Galdi, *Lo stile del Ducas*, Neapole, 1910.

locală, dar povestirea sa are o mare amploare și ajunge chiar să fie plină de culoare și de emoție când ia condeiul ca să arate cum a fost cucerit de sultan orașul imperial¹⁹.

Cu un orizont larg deschis în fața sa (ceea ce îi îngăduie să-și poarte privirea pînă în fundul Carpaților, unde se desfășoară cruciada lui Iancu de Hunedoara) atenianul Laonikos Chalkokondylas sau Chalkondyles, locuind la curtea [florentinilor atenieni] Acciaiuoli, are un spirit latin vioi și multilateral, spirit de cărturar și nu de negustor ca Ducas. Imitator al modelelor antice, pe care le cunoaște foarte bine, el își clasează materialele sale variate după criterii care îi sînt proprii²¹.

- 274 // Biografia lui Mahomed datorată lui Mihail Critobulos din Imbros¹, poet și el, care face din ea un fel de viață de sfînt, reprezintă în această istoriografie de ultimă oră, ceva nou atît ca stil cît și ca tendințe²².

Ceea ce trece sub numele de „Cronica” lui Mihail Panaretos¹, nu este pentru acest biet Imperiu de Trapezunt — a cărui viață internă, cu vecinătatea și pătrunderea georgienilor și turcilor a trebuit să fie foarte interesantă — decît o simplă culegere de note cronologice, extrem de utilă pentru istoric, dar cu totul în afară de literatură²³.

Ioan Anagnoste înfățișează într-o scurtă expunere atacul turcesc^k din 1422 contra Constantinopolului. Alături de Ioan Kananos, el a povestit nenorocirile Tesalonicului său în 1430²⁴. Dar el a redactat și povestirea unei interesante călătorii în Scandinavia²⁵. El era poate însărcinat cu vreuna din acele misiuni care aduceau ceva subsidii Imperiului în agonie. Căci itinerariul său nu este acela al unui negustor tesalonician.

- 275 // Acest geograf¹ practicant din secolul XV se fălește de a fi văzut „multe țări din Europa” și „de a fi străbătut toate țărmurile sale începînd de la Oceanul hyperboreean”. El a trecut prin Norvegia în epoca „zilei de o

²¹ Ed. Bonn și Darko. Cf. E. Roedel, *Zur Sprache des Laonikos Chalkokondyles und des Kritobulos aus Imbros*, „Programm”, Ingolstadt și München, 1905; Darko, *Die letzten Geschichtsschreiber von Byzanz*, în „Ungarische Rundschau”; idem, *Adalekok Laonikos Chalkokondyles*, „Programm”, Budapesta, 1907; idem, în „Egyetemes Philologiai Közlöny”, XXXI (1907); idem, *Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles*, în „B.Z.”, XXIV, 29—39; K. Gütterbock, *Laonikos Chalkokondyles*, în „Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht”, Breslau, IV (1922), 36—49; Motta, în „Archivio storico lombardo”, seria 2, X (1893); Moravcsik, în „B. ngr. J.”, VIII, 355 ș.u. Cf. Kambouroglou, *Οἱ Χαλκοκονδύλαι*, Atena, 1926.

²² Ed. K. Müller, în *F.H.G.* Cf. N. Andriotis, Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος, în „Ἑλληνικά”, II, (1929), 168—200. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 95. Palmieri, în „Bessarione”, V, 107—111. Un ms. al operei sale principale, Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 56. Cf. „Actele” Congresului III de studii bizantine, 171—172.

²³ Nouă ediție dată de Lampros (după acea a lui Fallmerayer); ed. a lui Șașanov, Moscova, 1905. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 257 ș.u., 450; VI, 284 ș.u.; „B.Z.”, XVII, 487; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.”, V (1898), 678—680. Despre frumusețile Trapezuntului, Bessarion, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 145 ș.u. Trapezuntul descris de Tafur, „Byz.”, VII, 99 ș.u.

²⁴ Amîndoi autorii în colecția din Bonn.

²⁵ Vilh. Lundström, *Smärre Byzantinska Skrifter*, I, Uppsala-Leipzig, 1902. Referitor la o lucrare a lui Nikolaus Busch din „Sitzungsberichte” ale Soc. pentru istoria și anticîtățile țărilor baltice, Kurtz, în „B.Z.”, XIII, 586. Cf. idem, *Efterskörd till Laskaris Kananos*, în „Eranos”, VII (1907), 104—107. Vasiliev, în „Mélanges” Buzescu, 397—402; E. Ziebarth, *Ein griechisches Reisebericht des fünfzehnten Jahrhunderts*, în „Athenische Mitteilungen”, XXIV (1899), 72—88; Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 113. V. Lundström a editat și o carte populară, „Salomon”; *Anecdota byzantina*, I, Uppsala, 1902.

lună^m, a cunoscut localitatea Bergen unde este încredințat că nu a fost depășit stadiul troc-ului, și la acestea el mai adaugă însemnările celor văzute în Suedia, în Livonia, la Danzig și la Lübeck, unde își închipuie că regăsește la dithmarși dialectul din Pelopones. El nu menționează doar Copenhaga (Koupanave) daneză, ci susține că a fost din Anglia pînă la „ichtio-fagii” din acea Thuleⁿ a Islandei, cea cu „ziua de șase luni”. Este păcat că toate acestea sînt cuprinse doar în trei sau patru pagini.

La aceste scurte cronici din secolul XV vom adăuga poemul greoi și stîngaci al lui Paraspondylos Zotikos despre bătălia de la Varna din 1444²⁶. Tuturor acestor istorici de războaie și de afaceri de stat li se opune Silvestru Syropoulos, Mare Eclesiarh al bisericii din Constantinopol, care fără nici o părere preconcepută înseamnă în memoriile sale despre sinodul din Florența — întocmite chiar după procesele verbale respective — evenimentele zi cu zi, oferind astfel un izvor de prim ordin²⁷.

276 // Manuil [II] Paleologul se înscrie mai ales prin panegiricul fratelui său Teodor^o, nu numai printre retori, ci și printre istoricii epocii sale²⁸. Considerațiile sale generale despre educație sînt scurte și de un conținut mai degrabă vag²⁹. Acelea pe care le dă în *Cuvîntările* adresate fiului său Ioan^p sînt mai degrabă rezultatul lecturilor sale cuprinzătoare ale operelor din antichitate³⁰. S-ar putea dori mai multă personalitate în opera aceluia care lasă sufletul său să se exprime doar în rugăciunile sale către Dumnezeu: „am îmbătrînit în mijlocul dușmanilor mei”³¹.

Un foarte mediocru poet, diaconul Ioan, a scris un elogiu versificat al lui Ioan VIII Paleologul³². Discuția asupra deosebirilor dintre latini și greci, pe care preotul Ioan Plusiadenos a redactat-o în vremea Conciliului din Florența, pune în prezență, între alții, pe Antonio Sagredo, Giorgio Faliero, Ioan Tzurdunis, și autorul³³. Aceași formă este folosită și de episcopul de Modon, Iosif, în răspunsul său lui Marcu Eugenikos³⁴ și de Gennadios Scholarios pentru a combate pe turci³⁵. Limba turcă este chiar folosită într-o a doua scriere pentru a exprima noua credință a unui păgîn convertit³⁶.

²⁶ Publicat de Legrand, *Coll. de monuments*, V (1875), 51—84; Pecz, în „Századok”, 1894 (de asemenea și despre *Hierax*; cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 311); idem, în „Ungarische Revue” XIV (1894), 85—88; Czebe, *Adalekoh Paraspondyles Zotikos eletviszonyaihoz*, Budapesta, 1916; idem, în „Egypt. Philol. Közlöny”, XLII (1918), 262—264; „B.Z.”, IV, 178; XXIV, 144.

²⁷ *Historia vera unionis non verae*. Veche și unică ediție, care ar trebui refăcută. Cf. și Adamantios N. Diamantopoulos, Σιλβέστρος Συρόπουλος, Ierusalim, 1883. Cf. tratatul lui Marcu din Efes contra latinilor, Migne, *P. Gr.*, CLX, c. 1092 ș.u. Andronic Kallistos, în scrisoarea sa către Gheorghe Paleolog Disypate (Londra, 1476), atinge și luarea Constantinopolului, *ibid.*, CLXI, c. 1131 ș.u. De asemenea Matei Kamariotul, *ibid.*, CLX, c. 1060 ș.u. Despre Isidor ruteanul, care a tratat același eveniment într-o scrisoare latinească binecunoscută, vezi „Or. chr.”, VI, c. 287 ș.u. Despre „Originea turcilor” de Teodor Gaza, Migne, *P. Gr.*, CLXI, c. 997 ș.u.

²⁸ *Ibid.*, CLVI, c. 91 ș.u.

²⁹ *Ibid.*, c. 320 ș.u.

³⁰ *Ibid.*, c. 385 ș.u.

³¹ Ἐπαλαιώθην ἐν πᾶσι τοῖς ἐχθροῖς, *ibid.*, 565.

³² *Ibid.*, CLVIII, c. 961 ș.u.

³³ *Ibid.*, CLIX, c. 960 ș.u.

³⁴ *Ibid.*, c. 1024 ș.u.

³⁵ *Ibid.*, CLX, c. 321 ș.u.

³⁶ *Ibid.*, c. 333 ș.u.

277

În căutarea a ceea ce Occidentul // a îndrăgit întotdeauna și pe care Orientul îl respinge prea adesea, se poate afla câte ceva la scriitorul de categoria a doua pe care Trapezuntul l-a oferit acestui ultim capitol al literaturii bizantine, alături de patriarhul Simion, de George de Trapezunt sau de George Amiroutzes³⁷. Dacă se părăsește terenul, răscolit pînă la pulverizare, al discuțiilor despre dogmă pentru spiritele subtile, sufletul se înalță spre Cer ca în „Îmnul către Dumnezeu” al acestui Amiroutzes: se simte la acești oameni ai Orientului același curent de ferventă comunicare directă cu divinitatea³⁸. Căci acest bizantin din secolul XV îndrăznește să spună că Dumnezeu întrece tot ce rațiunea omenească poate găsi pentru a-l defini și a-l glorifica și că toată retorica imnografilor cade neputincioasă la picioarele sale. Și pentru a exprima idei atât de înalte într-o epocă în care se scootea cu febrilitate prin vechiul arsenal al armelor teologice ruginite, el trebuia să folosească un limbaj care nu mai este copiat după antichitate, ci după vorbirea simplă și clară a Evangheliilor³⁹.

278

O literatură populară subsista alături de cea cărturărească, și în ea poate fi aflat foarte adesea sentimentul care lipsește savanților din acea epocă. În vreme ce teologii erau ocupați cu discuția despre purcederea Sfîntului Duh, și literații mai adăugau noutăți utopiei lui Platon, un necunoscut deplîngea soarta împăratului Manuil II închis între zidurile „Noii Rome” de către „Agareanul cu Gura bogată”, Baiazid, care a jurat să distrugă zidurile „Stereia” (continentului bizantin), să închine Sfînta Sofia islamului, să ucidă sau // să constrîngă la turcire pe locuitori, „să smulgă din rădăcină numele Romeilor”, el deplînge soarta Constantinopolului părăsit de împărat și decimat de ciumă; el salută sosirea răzbnătorului, „stratiarhul uriaș” „acel Perseus din Persia”, Timur, dar el nu ascunde actele de cruzime, necunoscute încă, pe care le-a săvîrșit mongolul și contra creștinilor, mai ales a călugărilor, acte pe care le descrie pe larg. Nu s-a păstrat din păcate decît un fragment din această „plîngere”, acest „threnos” despre suferințele creștinătății orientale⁴⁰.

Dar, este iarăși adevărat că atunci cînd s-a produs în 1453 catastrofa chiar a Constantinopolului ea nu a dat printre „monodiile” și „threnosurile” unui Andronic Kallistos, unui Ioan Eugenikos și a mai multor anonimi, nici o singură pagină de sentiment adevărat și de gînduri utile⁴¹.

³⁷ *Ibid.*, CLXI, c. 763 ș.u. Despre școala din Trapezunt, revista Νέος ποιμήν, 1922. Vezi Boissonade, *op. cit.*, V, 389—409; Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 476—477; „B.Z.”, V, 618 ș.u. Ep. Th. Kyriakides, Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτῆς χῶρας, Atena, 1897; Castellani, în „Nuovo Archivio Veneto”, 1896. Cf. despre Amiroutzes și Aretino, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIX, 58—59.

³⁸ Lampros, *ibid.*, III, 50—55.

³⁹ Despre ocuparea Trapezuntului descrisă de el, cf. tot *ibid.*, XIV, 108.

⁴⁰ Wagner, *Carmina*, 28—31. Două discursuri despre Manuil, unul după moartea sa (cu mențiunea apărării contra „perșilor”), la Regel, *op. cit.*, 183 ș.u.

⁴¹ Vezi excelentul articol al lui Lampros în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 190 ș.u.; Krumbacher, în „Memoriile” Acad. din München, 1901, 329—362 (cele patru „Patriarhate” iau cuvîntul); Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.”, XII, 267 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 190 ș.u., 486; VI, 495 ș.u.; Roussos, în ziarul Πατρίς, din 29 mai 1930. Miliarakis, Νικαῖα, *citează* ποιητῆς τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (poetul căderii Constan-

279

Cît despre clanul emigraților, opera atît de întinsă a lui Bessarion, devenit occidental de mai multe decenii și pînă la moartea sa în 1472, aparține lumii bizantine numai prin unele din scrisorile și din sfaturile ⁴² sale; gloria sa este întreținută cu grijă de acei ce slăvesc în el pe partizanul Unirii bisericilor, care și-a cîștigat astfel purpura cardinalatului. Încă din 1431 Ioan Argyropoulos se stabilise la Padova ⁴³, și încă din 1446, așa-numitul Gazis // lucra și el în Occident ca și acel cretan, George, care purta din cauza originii părinților săi porecla de „Trapezountios“.

Prin acești exilați mai ales, perioada bizantină a literaturii grecești depășește cu cîteva decenii cucerirea Constantinopolului. Trebuie să fie cuprinse aici și discuțiunile lui Mihail Apostolis. Mai amintim și pe acel Francesco Filelfo, care luase pe fiica lui Manuil Chrysoloras și oarecum se „bizantinizase“ (dar a cărui mamă, Manfreda, indică o origine latină).

La Rodos, în țara de ambianță cavalească latină, Manuil Georgillos va continua pînă la începutul secolului XVI — printr-un „Belisariu“ refăcut și printr-o descriere a ciумii ⁴⁴ — o producție literară care, rămînînd în fond popular bizantină, va trece de aici în Creta și foarte curînd în părțile românești. Elenismul din Bizanț profită — și se poate spune astfel — de prăbușirea politică, răspîndindu-se prin forța împrejurărilor în lumea largă. Dar rămas în provinciile cucerite după 1453, un Manuil din Corint, zis și Peloponesianul, elev al Kamateriotului, și Mare Retor, a scris în proză și în versuri în stilul epocii Paleologilor ⁴⁵.

280

În corespondența lor maeștrii literaturii bizantine din acest ultim secol foloseau această limbă analitică, atît de capabilă de a reda sentimentele cele mai delicate și chiar ideile cele mai înalte. Lucrul acesta se vede în răvașele // adresate de Bessarion în persoană către „pedagogul“ despotului Toma, și în care se simte ce lipsește în acele epistole prea cizelate în stil arhaic: omul, omul viu ⁴⁶. Dar pe viitor, ca și în decursul acestui trecut atît de lung, limba vorbită va trebui să lupte contra limbii artificiale — socotită gloria a ce era acum o adevărată națiune — și nu va putea repurta victoria decît în singurul domeniu al poeziei.

NOTE

a. Împăratul Manuil II a murit la 77 de ani, după o domnie de 34 de ani.

b. Al Siciliei. Tatăl Margaretei de Anjou, soția nenorocitului Henric VI de Lancaster. Figură ajunsă oarecum legendară de bătrîn senin și binevoitor, neavînd prețuire decît pentru poezii și poezie și ferindu-se de orice contact cu realitatea.

tinopolului), p. 597, nota 1. Vezi și Diehl, *Quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, în „B.Z.“, XXX, 192 ș.u. și 'Αρχαίον Πόντον, I, 28. Tot astfel, pentru pierderea Tesalonicalui, Νέος 'Ελληνομνήμων, V, 369 ș.u.

⁴² Lampros, Παλατιολογεία, IV.

⁴³ Vezi Lampros, 'Αργυροπούλεια.

⁴⁴ Despre „Sachlikis“, menționat și mai sus, vezi lucrarea lui S. Papadimitriou, Ode sa, 1896 și „V.V.“, IV, 653—667. Pentru „Alfabetul Dragostei“, vezi și Vertesy, în „Egyet. philolog. Közlöny“, XXVII (1903), 213—225.

⁴⁵ Papadopoulos-Kerameus, în 'Επετηρίς τοῦ Παρνασσου, VI (1902), 71—102. Cf. Heisenberg, în „B.Z.“, XII, 642—644. Un Esop în proză, din același secol, Otto Tacke, *Ein unbekanntes Äsopübersetzung aus dem 15 Jahrhundert*, în „Rheinisches Museum“ (1912), 276—301.

⁴⁶ Lampros, în Νέος 'Ελληνομνήμων, V, 19 ș.u. O scrisoare a lui Bessarion în greaca vulgară; *ibid.*, 393 ș.u.

- c. Gennadios II Scholarios, patriarh de Constantinopol sub turci (1454—1456).
 d. Adică Ioan Bessarion (1402—1472), care a sfințit prin a se identifica cu totul Occidentului.
 e. Era arhiepiscop de Efes. Pentru discuțiile din conciliu, vezi cap. precedent, p. 578, nota *k*.
 f. În text: „loyal serviteur”. Așa își spune ceva mai tirziu biograful anonim al vestitului Bayard, scriind și el într-un spirit de devotament absolut.
 g. Orizontul său istoric cuprinde intervalul 1259—1477.
 h. Cel al lui Ioan Ducas este cuprins între 1342 și 1462.
 i. Nu este lipsit de interes faptul că N. Iorga a scris în anii de război, pentru a înfiera atitudinea unor români deveniți auxiliari ai dușmanilor țării, un articol fulgerător în presă, adevărat rechizitoriu la adresa contemporanilor, intitulat „Critobul din Imbros”.
 j. Se întinde de la 1204 la 1426. Titlul său adevărat este: În jurul Marilor Comneni, împărați de Trapezunt.
 k. Asediul Capitalei pornit de Murad în 1422, ca răspuns la acțiunea de la Gallipoli pornită de pretendentul turc Mustafa pus la cale de Manuil II, a dat prilejul unei actualizări a legendei apărării miraculoase a Orașului de către Panaghia, care inspirase cu multe secole în urmă Imnul Acatist.
 l. I. Anagnoste era din Tesalonic. El descrie cucerirea în 1430 a orașului său de către turci, de la venețieni, care îl dobândiseră de la Andronic Paleologul prin vânzare. Vezi mai sus p. 571.
 m. Adică a nopților albe.
 n. Regiune neprecisă din extremul nord, desemnată de geografii din vechime drept „ultima Thule”, adică limita nordică a lumii cunoscute.
 o. Teodor I, despot al Moreei (1383—1407). În locul său a fost numit de împărat unul din propriii săi fii, Teodor II (1407—1443).
 p. Ioan V III, împărat asociat, apoi, după moartea lui Manuil II, împărat singur (1425—1448).
 r. Vezi mai sus, la începutul capitolului de față: Teodor Gazos, adică din Gaza. În general, pentru erudiții greci trecuți în Occident, vezi *Byzance après Byzance*.

VII

CATASTROFA

Domnia lui Constantin^a a fost pașnică la început, în afară de schimbările neîncetate provocate în Moreea de ambiția nesăbuită a despoților și „adevăraților fii de împărat”^b Teodor, Dimitrie și Toma, schimbări care de altminteri nu au importanță decât pentru istoria locală¹. Bătrînul sultan Murad, care își reluase puterea, încredințată de el înainte de lupta de la Varna impetuosului său fiu, tinărul Mahomed, era acum prins de grija combaterii atacurilor repetate ale neobositului Iancu de Hunedoara. Lucrurile nu se vor schimba decât la moartea sa, în 1451, când Mahomed va redeveni șeful osmanliilor.

Dealtminteri raporturile cu turcii erau atât de apropiate și de strînse, încît au putut fi căutate, în sistemul^c lui Gemistos Plethon, elemente calendaristice, organizatorice (societățile „achi” se dezvoltau în lumea islamică în secolul XIV), și chiar religioase împrumutate de la turci. Plethon a fost

¹ Vezi mai sus. Mahomed restituie chiar bizantinilor τὴν τῆς Ἀσίας παράλιον (litoralul Asiei); Chalkokondylas, 376.

de altfel tradus în limba arabă². Sultanul avea încă de pe acum secretari de limbă greacă³.

281 // De aceea nu a fost luată nici o măsură de apărare în primele luni ale noii domnii.

De asemenea, nu a fost îndreptată vreo solicitare nici către Scaunul Apostolic, față de care toți se străduiau să lase impresia că pactul din 1439^d nu a fost rupt, măcar că nu ar fi cu puțință să se purceadă la executarea sa integrală⁴. Cu Veneția, bizantinii se mărginiseră la reînnoirea, ca de obicei, a armistițiului care determina relațiile dintre cele două state⁵. Cînd în februarie 1453, îngrijorat de situație, împăratul Constantin a cerut ajutor venețienilor, i s-a răspuns că Republica [serenismă] ajunsă acum o putere italiană, continentală, are prea mult de lucru în Lombardia, și ea s-a mulțumit așadar să furnizeze muniții⁶. Dar Sinioria nu pregeta să recomande altora ceea ce nu se simțea în stare să facă ea însăși⁷. Bizantinii nu s-au adresat puternicului rege de Neapole, Alfons de Aragon^e, care inspira bănuială, atît din cauza moștenirii sale normande, cît și a marilor planuri balcanice pe care le dădea în vileag⁸.

282 // Cît despre celălalt imperiu, se păstrează un panegiric grecesc al împăratului Sigismund^f, rege totodată al Ungariei, care a murit în decembrie 1437, treisprezece ani după vizita pe care i-o făcuse Ioan VIII la Buda⁹. Cu ginerele și succesorul acestuia în Ungaria, Albert^g [de Habsburg], nu se legaseră raporturi, și scrisoarea cu data de 22 ianuarie 1453 a ginereului și succesorului acestuia din urmă, Frederic III^h, care ar fi cerut și ordonat aproape sultanului să nu se atingă de Constantinopol, pare un fals¹⁰.

Hrănit cu legendele orientale ale lui Alexandru Macedon, cu cronicile care povesteau viața și isprăvile împăraților romani, tînărul „celebiu” Mahomed, „energic și crunt”¹¹, era consumat de pasiunea de a realiza lucruri mărețe, nemaiauzite. Înainte de toate, înainte de a desăvîrși distru-

² Franz Taeschner, în „B. ngr. J.”, VIII, 100 ș.u. și în *l'Islam*, XVIII (1929), 236—243.

³ Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 40 ș.u.; VIII, 98—100. Apeluri către Europa în 1451, 1452, 1453, Marinescu, în „Actele” Congresului III de studii bizantine, 168.

⁴ Pentru raporturi în sensul acesta, vezi și Halecki, în „Byz.”, VII, 55 ș.u. Pentru raporturi între patriarh și Creta, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 51 ș.u. Pentru proclamația papii la Atena, 1440—1443, *ibid.*, 43—56. Despre pretinsul sinod constantinopolitan din 1450 ale cărui „acte” au apărut abia în Τόμος Καταλλαγῆς al lui Dositei al Ierusalimului, 457—521; Chr. Papaioannou, Τὰ πρακτικὰ τῆς οὐτῶ λεγομένης ὑστάτης ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ συνόδου (1450) καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀξία αὐτῶν, Constantinopol, 1896; *ibid.*, în „V.V.”, II, și Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, XV. Cf. pentru catolicismul la Bizanț în secolul XV, Mittenberger, în „Römische Quartalschrift”, VIII. Cf. Van den Gheyn, *Une lettre de Grégoire III, Patriarche de Constantinople, à Philippe-le-Bon, duc de Bourgogne*, în „Analele” Academiei din Belgia, Anvers, 1903.

⁵ Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 153 ș.u.

⁶ Romanin, *op. cit.*, IV, 245—246.

⁷ *Ibid.*, 247—248. Cf. și *ibid.*, 254, 258—259. Pentru pacea veneto-turcă, *ibid.*, 261 ș.u.

⁸ Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*, în „Archivio storico per le provincie napolitane”, XXVII (1902).

⁹ Νέος Ἑλληνομνήμων, XV, 113 ș.u.

¹⁰ Teleky, *Hunyady kora*, I, Pesta (1853), 346, nr. CLXXIII.

¹¹ Δραστικός καὶ δεινός κατὰ πάντα, Phrantzes, 92—93. El ar fi vorbit grecește, latinește, limbile arabă, caldeeană, persană; *ibid.*, 94. Critobul din Imbros confirmă faptul (57).

gereea Serbiei, de a supune pe albanezi, de a anexa Moreea, de a goni pe venețieni din coloniile lor orientale, de a invada Italia — iar în Asia, de a năruia bătălia Imperiu de Trapezunt — de a ocupa apoi Sinope și Castemouni, și de a împinge înapoi în Asia Centrală pe cel mai puternic concurent al său, turcomanul Uzun Hasan, el și-a dat seama de necesitatea cuceririi Constantinopolului.

283 El a început prin construirea, împotriva textului tratatului ¹², a unui castel cu trei mari turnuri, cu scopul de a controla de la Kataphygion trecerea prin Bosfor¹ a tuturor vaselor, și de a le constrânge să plătească vamă otomanilor. Protestările împăratului fără putere, Constantin, încercarea sa de rezistență ¹³ armată, au rămas cu totul zadarnice: // Imperiul și-a pierdut astfel una din principalele sale resurse financiare ¹⁴.

Un prim asediu, început în iunie, a fost oprit în septembrie, când s-a întors sultanul de la Adrianopol și a trimis pe Turakhan și pe fiii săi în Moreea, pînă la Golful Messeniei ¹⁵. Apoi, în primăvara anului 1453, Mahomed a pus să fie proclamat războiul sfînt contra străvechiului oraș imperial. O mulțime nenumărată de foști luptători, de plugari înarmați cu bîte, de derviși chiar, ca în 1422 ¹⁶, s-au grăbit să vină, atrași de solda ispititoare ce li se oferea și de perspectiva de a jefui capitala bizantină, pradă bogată față de care nici o altă nu putea fi socotită comparabilă. Caragea-beg supusese orașele dăruite de Murad: Mesembria, Anchialos, Vizye, Selymbria, care însă a rezistat ¹⁷.

În ziua de Vinerea Mare ¹⁸, la 2 aprilie ¹⁹, a sosit sultanul în persoană, ca un nou „Nabucodonosor“ în ochii imperialilor, cu Curtea sa și ienicerii săi. El aducea cu sine bombarde în mare număr, dintre care una¹ turnată de un ungur, Urban ²⁰, stîrnea admirația întregii armate. O flotă foarte însemnată sub comanda renegatului bulgar Baltoglu, șeful arsenalului de la Gallipoli ²¹, a venit să manevreze de cealaltă parte a promontoriului care închide golful Cornului de Aur.

284 Constantinopolul era izolat cu desăvîrșire. Dar în nici // un caz nu putea să capituleze, ci trebuia să reziste pînă la capăt, și cu orice preț.

Împăratul Constantin își adunase provizii suficiente, el dispunea de ceva mai mult de 5 000 de oameni ²², în mare parte greci din Capitală, oameni fricoși pe care nu se putea bizui ²³. Moreea nu putuse să dea nici

¹² Critobul citează textul (59).

¹³ A cerut atunci ajutor Occidentului și Ciprului, unde s-a dus Phrantzes; 223.

¹⁴ Acest prim atac s-a produs la 23 martie 1452; Νέος Έλληνομνημων, VII, nr. 160.

¹⁵ Phrantzes, 232—233.

¹⁶ Cananus, 468—469.

¹⁷ Critobul, 67—68; Ducas, 258—259. Dar flota greacă stăpînea marea; *ibid.*

¹⁸ Ducas, 263.

¹⁹ Phrantzes, 236 ș.u.

²⁰ Ioan Germanos, șeful artileriei bizantine (*ibid.*, 244), era un german. Pentru Ducas, Urban este un ungur, 247.

²¹ *Ibid.*, 270; Critobul, 71. Cf. și povestirea anonimă publicată de noi în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.“, 1924.

²² Phrantzes socotește 973 greci și vreo 2 000 de străini; 240—241. Chalkokondylas înfățișează o mie de apărători ai țărmurilor; 387. Ducas pomeneste de 3 500 de greci și latini (284), apoi de 8 000 (286).

²³ Ei îl jignesc pe împărat; *ibid.*, 261.

un ajutor, iar acela al Trapezuntului fusese oprit pe drum²⁴. În port se aflau, în afară de câteva nave grecești, trei vase din Genova, unul din Catalonia, unul din Provența, trei din Creta, trei din Veneția neînarmate²⁵, de asemenea trei ale papii erau pe drum, prin dreptul insulei Chios²⁶. Mai târziu au mai sosit trei vase genoveze de la Chios²⁷. Dar Pera pusese la îndemina împăratului un vas mare, venit de curînd de la Genova, iar corăbiile venețiene de negoț din Marea Neagră fuseseră reținute de voie, de nevoie, pentru a coopera la apărare. Giovanni Giustiniano Longo, genovezul, adusese și două îmbarcații și câteva sute de luptători ferecați în armuri grele de aramă care impresionau pe turci. El fusese numit de îndată protostrator și i se și făgăduise insula Lemnos²⁸. I s-au mai adăugat și alți câțiva genovezi. Iar Girolamo Menotto, împreună cu Giacomo Contarini, Giacomo Cocco și Gabriele Trevisano, căpetenia vaselor Republicii, reprezentau concursul orașenilor venețieni²⁹, și Pedro Giuliano pe acel al catalanilor. Nu se poate spune // că latinii ar fi lipsit, individual, de la apărarea unui oraș devenit în mare parte latin. Phrantzes face elogiul a trei frați italieni eroi: Paolo, Antonio și Troilo³⁰. Dar pînă în ultima clipă au fost conflicte între venețieni și genovezi³¹, apoi între genovezi și Luca Notaras, unul din principalii dregători ai Imperiului³². Tunul cel mare a început să bată limba de pămînt de la Sf. Romanos unde se afla sultanul. Cam pretutindeni, puțin înainte de răsăritul soarelui, se pornea lupta, fără vreun avantaj mai de seamă pentru turci.

O camaraderie de arme se lega în ultimul moment, în fața primejdiei supreme, între apărătorii greci și latini³³. Oamenii își aminteau de cele patru asedii care urmaseră unul după altul în mai puțin de cincizeci de ani și din care orașul ieșise nevătămat, mulțumită ocrotirii Maicii Domnului³⁴.

²⁴ Ducas, 265.

²⁵ Phrantzes, *loc. cit.*

²⁶ Critobul, 84, 100.

²⁷ *Ibid.*, 450.

²⁸ Ducas, 266; Critobul, 74.

²⁹ Phrantzes pretinde totuși că Veneția ar fi făcut mai mult dacă Constantin, care vruse să ia pe fiica regelui Iberiei (217), ar fi primit o căsătorie cu fiica dogelui la care fusese trimis Aloisio Diedo; *ibid.*, 324–325. Acuzîndu-i pe unguri de a-și fi călcat cuvîntul, el a pretins că Iancu de Hunedoara ar fi cerut pentru el Selimbria sau Mesembria, adăugînd chiar că ar fi scris cu mîna sa proprie privilegiul pentru aceasta din urmă (327) și că Lemnosul fusese cerut de regele Aragonului, *ibid.* Despre ura contra latinilor, Ducas, 291: Κρεῖττον ἐμπροσθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων ἢ Φράγκων (E mai bine să cazi în mîinile turcilor decît ale francilor). Cardinalul Rusiei, Isidor, care a descris într-o scrisoare catastrofa, aduce 50 de italieni la care mai adaugă un număr de oameni din Chios; Ducas, 253. Vezi paginile următoare. Credincioșii ortodoxiei ascultau slujba în chilia lui Gennadios Scholarios, la Pantocrator; *ibid.*, 253. La 12 decembrie 1452 se slujise liturgia cu menționarea papii și a patriarhului fugit, Grigore; *ibid.*, 255. De asemenea *ibid.*, 259–260. Pentru Gennadios era eretic nu numai Toma d'Aquino, dar și Cydones, *ibid.*, 264. Luca Notaras ar fi declarat că preferă turbanul pălăriei latine; Ducas, 264.

³⁰ Phrantzes, 253, 288. Venețieni trași în țepă de Mahomed; Ducas, 248. Despre catalani, Phrantzes, 252. El citează și pe Francisc Τοῦλῆδο, descendent al lui Alexios Comnen, un adevărat „Ahile”; vezi și *ibid.*, 286.

³¹ *Ibid.*, 258. Sultanul pune să se tragă cu tunul și asupra edificiilor din Pera; 260.

³² *Ibid.*, 263. Un turn al castelului τῶν Φραγκῶν, *ibid.*, 300.

³³ *Ibid.*, 268. Dar vezi și 275, 277–278 (pentru comportarea ambiguă a celor din Pera).

³⁴ Era așteptat îngerul care să facă să răsără apărătorul; *ibid.*, 289–290.

286 Împăratul se împărtășise // la Sf. Sofia, și procesiuni străbăteau străzile cîntînd „Kyrie eleisonul” deznădejdei ³⁵.

Dar sultanul pusese flota lui să treacă de la Hieron în Cornul de Aur, pe un plan înclinat uns cu seu; el așezase pe butoaie o platformă de luptă care i-a fost de mare folos, în sfîrșit zădărniciise planul conceput de asediați de a-i incendia vasele ³⁶.

Mahomed s-a grăbit pentru ca să nu mai poată veni ajutoare asediaților ³⁷. Toată noaptea de la 27 la 28 mai nu s-au stins focurile în tabăra turcească, ceea ce însemna că va fi un asalt general cînd se va lumina de ziuă. În adevăr el a fost vestit înaintea zorilor prin mari strigăte de luptă.

După cîteva sferturi de oră de luptă, Longo, care era sufletul apărării, a fost rănit și și-a părăsit postul. El avea să și moară de acea rană. Ai săi l-au urmat cînd s-a retras. A fost atunci o mare spaimă printre greci, care i-au văzut cum dispar. Turcii au ghicit însemnătatea acestui moment. Ei au reușit să pătrundă în incinta cetății printr-o mică poartă de comunicare pe care genovezii o lăsaseră deschisă în acel loc. Au putut fi văzute curînd căciulele înalte de pîslă albă ale ienicerilor ivindu-se sus pe zidurile ³⁸ de îndată golite de apărători.

Orașul era cucerit, deși încă timp de mai multe ore, posturi izolate continuau să lupte contra dușmanilor, care nu aflaseră încă vestea cea bună pentru ei ³⁹.

287 Fugari răniți și plini de sînge nu au întîrziat să răspîndească înfiorarea în orașul imens care se pregătea în liniște să prăznuiască marea sărbătoare a Sfîntului Teodosie. Cînd s-a dumerit că aceia spun adevărul, o nesfîrșită consternare a mînat populația cu miile, // bogați și săraci, dregători, călugări, maici, și oameni din popor, și preoți, toți amestecați împreună, în marea biserică de la Sf. Sofia, socotită pînă atunci pîngărită^k din cauza ereziei latine.

Turcii au năvălit atunci în oraș, însetați de pradă mai mult chiar decît de sînge, căci nu au ucis decît în prima clipă, temîndu-se de altminteri în acest dedal încîlcit de străduțe înguste, de o rezistență îndîrjită pe care nu au întîmpinat-o nicăieri. Ei s-au mulțumit deci să aleagă în grabă, care mai de care, pe toți prizonierii pe care îi puteau lua cu ei, lichidînd — pentru a termina mai iute — pe ceilalți pe care îi socoteau fără de folos ⁴⁰. Toate străzile au fost cercetate, toate casele au fost scotocite și jefuite ⁴¹. Sultanul nu-și păstrase pe seama sa decît proprietatea edificiilor și a pămîntului, de aceea îndată după intrarea sa triumfală, a oprit să mai fie jefuite bisericile ⁴².

³⁵ Phrantzes, 279.

³⁶ *Ibid.*, 250—252.

³⁷ Critobul, 89.

³⁸ Vezi Ducas, versiunea italiană.

³⁹ O povestire amănunțită, bazată și pe izvoare occidentale, în Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, II, cap. 1.

⁴⁰ Dar vizirul Zaganos striga locuitorilor să nu fugă: μη φεύγετε jurînd pe capul sultanului că vor fi cruțați. Cinci vase au putut salva o parte din ei; Ducas, 297.

⁴¹ Despre icoana tăiată în patru de la τῆς χάραξ; *ibid.*, 288.

⁴² *Ibid.*, 298.

52

53

55

54

56

57

58

52. Hyperper (perper) emis de Alexius I; Thessalonic, 1092/1093—1118. Aur; 4,20 g.
53. Perper emis de Ioan al II-lea; Constantinopol, 1118—1143. Aur; 4,31 g. 54. Perper
emis de Ioan al II-lea; Constantinopol, 1118—1143. Aur; 4,36 g. 55. Perper emis de Manuel
I; Constantinopol, 1143—1180. Aur; 4,27 g. 56. Aspron trachy emis de Manuel I; Constantinopol,
1143—1180. Bilon; 4,97 g. 57. Perper emis de Isaac al II-lea; Constantinopol, 1185—1195.
Aur; 3,66 g. 58. Perper emis de Alexius al III-lea; Constantinopol, 1195—1203. Aur; 4,39 g.

59. Trachea, emisiuni ale Imperiului de Thessalonic și ale celui de Niceea (monede tăiate); Thessalonic, 1237—1254. Bilon. Din tezaurul găsit în 1930 la Balș (jud. Olt)

60

62

61

63

64

60. Perper emis de Ioan Vatatzes; Magnesia, 1222—1254. Aur; 4,21 g. 61. Trachy emis de Theodor al II-lea; Magnesia, 1254—1258. Argint; 2,70 g. 62. Perper emis de Mihail al VIII-lea; Magnesia, 1258/1259—1261. Aur; 3,76 g. 63. Perper emis de Mihail al VIII-lea; Constantinopol, 1261—1273. Aur; 4,34 g. 64. Perper emis de Mihail al VII-lea și Andronic al II-lea, asociați; Constantinopol, 1273—1282. Aur; 4,00 g.

65

66

67

68

69

70

65. Perper emis de Andronic al II-lea; Constantinopol, 1282—1295. Aur; 3,94 g.
66. Perper emis de Andronic al II-lea și Mihail al IX-lea, asociați; Constantinopol, 1295—1320. Aur; 4,11 g. 67. Perper emis de Andronic al II-lea și Andronic al III-lea, asociați; Constantinopol, 1325—1327. Aur; 2,54 g. 68. 1/2 perper emis de Ioan al V-lea; Constantinopol, 1391—1423. Argint; 3,73 g. 69. 1/4 perper emis de Manuel al II-lea; Constantinopol, 1391—1423. Argint; 3,73 g. 70. 1/2 perper emis de Ioan al VIII-lea; Constantinopol, 1423—1448. Argint (după Tommaso Bertelè, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, in *Rivista italiana di numismatica*, LIX, 1957, pl. II, nr. 9).

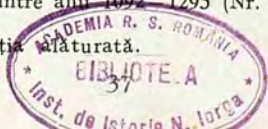

Monede de aur romane și bizantine, emise între anii 298—1055 (Nr. 1; 6; 22; 23; 23A; 29; 34; 37; 38; 42; 45; 49). Avers.

Reversul monedelor de pe ilustrația alăturată.

Monede de aur bizantine, emise între anii 1092—1295 (Nr. 52; 54; 55; 57; 58; 60; 62; 63; 65). Avers.

Reversul monedelor de pe ilustrația alăturată.

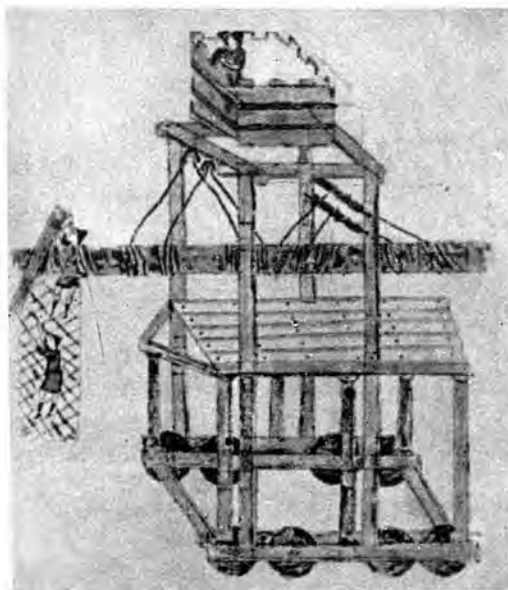

42

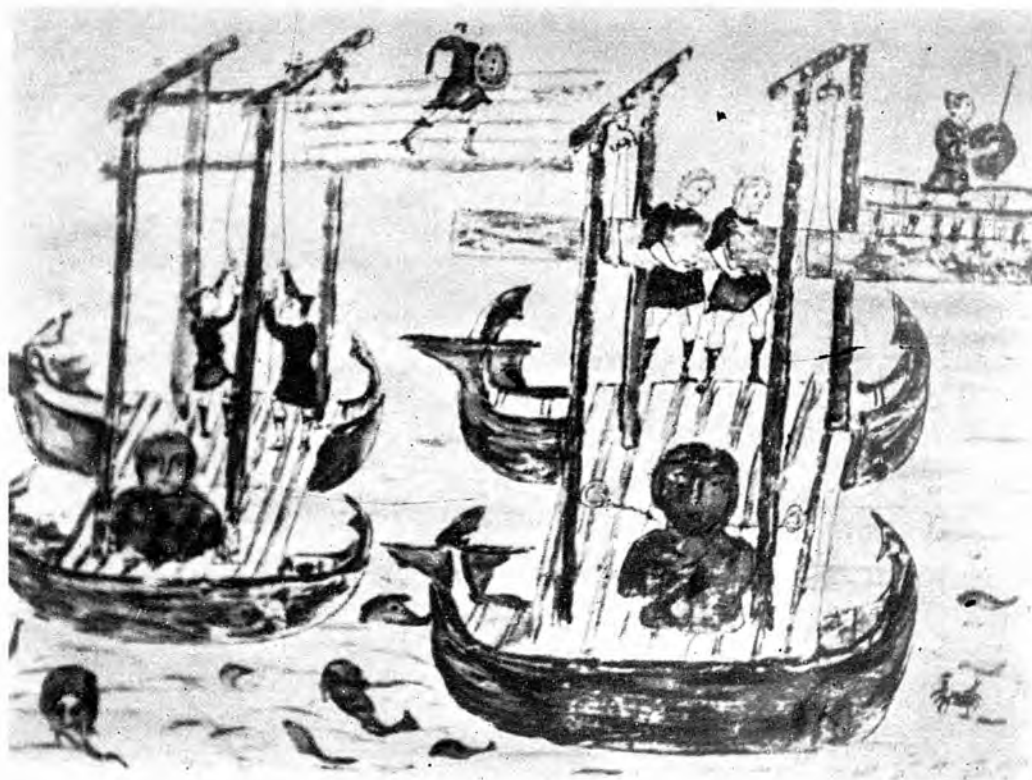
42. Farfurie bizantină din veacul al XII-lea sau al XIII-lea (Muzeul Ermitajului, Lenin-grad).

43. Din tehnica de luptă a bizantinilor. Mașină și dispozitiv, destul de rudimentar, pentru asediul orașelor și escaladarea zidurilor.

43

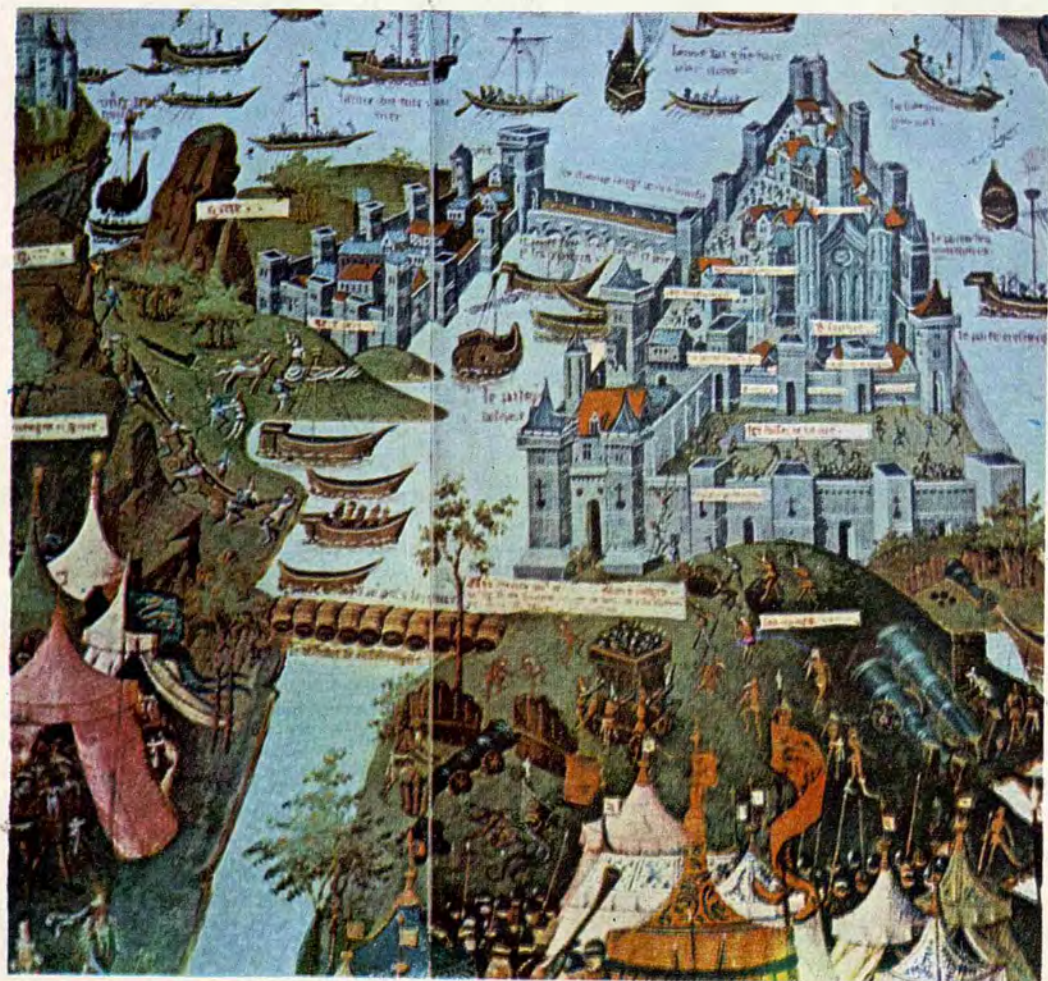

44. Manevre și dispozitive pentru asedierea unui oraș maritim.

45. Asedierea Constantinopolului de către turci, în 1453, este figurată de această miniatură franceză datind din 1455. Ciudatul aspect gotic al oraşului reprezenta şi el o adaptare la mediul occidental a realităţilor bizantine, datorată artistului.

Dar aceasta nu a însemnat că nu au fost confiscate mănăstirile. La mănăstirea Pantocratorului lucrau acum cismarii, iar dervișii s-au așezat în mănăstirea Mangana ⁴³.

Chiar de la început împăratul a fost ucis. „Este printre voi vreunul care să-mi reteze capul?” a întrebat el pe ai săi care fugeau înspăimîntați ⁴⁴. Nici unul nu i-a ascultat ruga. El s-a reîntors în învălmășeala îngrozitoare în care nu mai era cu putință să recunoști pe nimeni. Un turc l-a lovit la cap. O a doua lovitură de iatagan l-a doborât. A căzut și a fost călcat în picioare de tropotul înfrigurat al cuceritorilor. Abia mai târziu un tânăr soldat și-a amintit că ar fi ucis pe unul care semăna cu acel împărat al „Rum”-ului căutat cu atîta stăruință. El a arătat locul unde a săvîrșit această ispravă. Și sub un // morman de cadavre a fost descoperit plin de sînge și acela al împăratului purtînd coturnii de purpură¹ împodobiți cu pajure de aur ⁴⁵.

La sfîrșitul banchetului de după cucerire, Mahomed îmbătat de vin, a pus să fie măcelărit împreună cu toată familia sa, megaducele Luca Notaras care nu vrusese să-și dea copilul său spre a fi batjocorit în petrecerile lor infame. Acest bătrîn, după ce a văzut cum pier toți ai săi, a fost una din ultimele victime ale cuceririi ⁴⁶. Bailul venețian cu fiul său, consulul catalan cu cei doi fii ai săi, au fost și ei uciși; fără intervenția pașei Zaganos^m s-ar fi pornit măcel și printre locuitorii latini ⁴⁷.

Apoi sultanul, care se simțea acum devenit împărat, a pus să fie adunați locuitorii orașului care nu fuseseră vînduți ca robi și a ordonat în curînd să fie împodobit cu turnuri palatul și să fie înfrumusețat cu fere-dele orașul minunat.

El a dat învinșilor, după vechiul ceremonial, un nou patriarh, în persoana lui George Scholarios, numit ca monah Gennadios ⁴⁸. Noul suveran musulman a tratat pe „șeful națiunii grecești” după tradiția bizantină, pofindu-l la masă, petrecîndu-l în persoană pînă la calul său, punînd să fie însoțit de // „alai”. I s-a atribuit biserica Sfinților Apostoli împreună cu mănăstirea Pammakaristosⁿ, iar pentru maici i s-a dat mănăstirea Pro-

⁴³ *Ibid.*, 318.

⁴⁴ Οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ, *ibid.*, 286. Cf. Critobul: ἡ πόλις ἀλίσκεται καὶ μοι ἔξιν ἔτι περίεστιν (cetatea este cucerită și eu încă mai trăiesc) (100).

⁴⁵ Phrantzes, 291. Corpul a rămas expus pînă în ziuă pe coloana de la Augusteion. Apoi a fost trimis capul împăiat la Uzun Hasan și la alți șefi musulmani; Ducas, 300. Referitor la împăratul Constantin, vezi și Νέος Ἑλληνομνημόν, IX, 449 ș.u.; bula sa, *ibid.*, I, 416 ș.u.; II, 239–240. Portretele sale, *ibid.*, III, 229–242; IV, 238–240; VI, 406. Cele ale lui Manuil și Ioan VII, *ibid.*, VIII, 385 ș.u. Despre promisiunile sale de căsătorie cu Magdalena Teodora Tocco și Caterina Gattilusio, cererile sale de căsătorie îndreptate la Veneția (pentru fiica dogelui Foscari), în Portugalia, la Trapezunt, în Georgia, în Turcia (văduva sîrbă a lui Murad), *ibid.*, IV, 417–466; cf. *Giornali napoletani*; în Muratori, XI, c. 1128 (Isabela Orsini); Phrantzes, 210, 214, 216–217, 222–223.

⁴⁶ Executarea pretendentului Orkhan, Ducas, 300; Critobul, 97 (el s-ar fi aruncat de sus, de pe ziduri). Critobul scuză acest act firos; sultanul ar fi fost indus în eroare de către pri-tori, care au fost apoi pedepsiți (102).

⁴⁷ Phrantzes, 293–294.

⁴⁸ Phrantzes, 304–305.

dromului⁴⁹, „in Trullis”. I-a fost înmînat un privilegiu scris⁴⁹. De cum a fost cu puțință, Mahomed a reînălțat zidurile orașului.

Au fost așezați turci în cartiere întregi; iar mai tirziu trimitea din toate orașele cucerite noi coloniști de toate rasele în Istanbulul său⁵⁰.

290 Chiar din iunie 1453 „Cuceritorul” a impus un tribut despoților Moreei⁵¹ și i-a poftit pe împăratul de Trapezunt să vină să i se închine „la Poartă”. După o campanie contra sîrbilor, flota sa condusă de Hamza a pornit să încerce a supune insulele Lesbos, Cos și Rodos, fără însă a izbuti. Dar celelalte insule care // aparținuseră bizantinilor: Imbros, Lemnos, Tasos, Samothrake au primit de îndată suveranitatea sultanului. Enos de pe coasta Traciei a procedat la fel. Noua Focce se închinase încă de mai înainte. În sfîrșit Lesbos și Chios — ajunse curînd posesiuni ale lui Nicolae Gatilusio⁵², ucigașul⁵² fratelui său, și viitorul renegat în speranța de a scăpa de la moarte — s-au alăturat posesiunilor tributare noului stăpîn⁵³.

Campania flotei pontificale pregătite în 1455 contra acestor insule „turcești” a reușit, dar cucerirea lor nu a fost de durată⁵⁴.

Sosise acum rîndul despotatului de Moreea, căruia i se impusese un tribut de 10 000 de ducati⁵⁵.

Acolo se produsese uzurparea unui Cantacuzen, Manuil, sprijinit de albanezi, împotriva căruia frații lui Constantin se îndreptaseră către Amur, fiul lui Turakhan; bastardul lui Centurione Zaccaria, Ioan, mai sporea cu agitația sa greutățile creștinilor⁵⁶.

⁴⁹ Phrantzes, 305 ș.u.; Critobul, 106—107. Cf. Mordtmann, *Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Turken im J. 1453*, Stuttgart-Augsburg, 1858; Paspatis, Πολιορκεία καὶ ἄλλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐν ἔ. 1453, Atena, 1890; E. Pears, *The destruction of the Greek empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903; Schlumberger, *Le siège, la prise et la sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914; Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, II, cap. 1; Bury, *Sources for the siege of Constantinople*, în ediția sa a lui Gibbon, VII, App. III; Mercati, *Scritti d'Isidoro, il cardinale ruteno*, Roma, 1926 (un Dionisie ó 'Ροῦσοῦ la Constantinopol în 1380; „Syllogos” din Constantinopol, XVI, Supl. 38. În 1248 episcopul de Smolensk, Gherasim; „B.Z.”, V, 642—643); Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, în „Revue des études slaves”, 1929, 13—38 (cf. Iorga, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.”, 1924); Béés, în „V.V.”, XX, 319 ș.u.; U. Benigni, *La caduta di Constantinopoli ed un appello postumo ai Latini*, extras din „Bessarione”, 225—229; Νέος Ἑλληνομνήμων, IX, 353 ș.u. (scrisoarea cardinalului Isidor). Privilegiul pentru Pera, *ibid.*, V, 116—117 și Iorga în „Bull.” Academiei citat mai sus, II.

⁵⁰ Afirmarea lui Ducas că orașul era absolut gol, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε κτῆνος, οὔτ' ὄρνενον κραυγάζων ἢ λαλῶν ἐντός (nici un om, nici o vită, nici o pasăre care să cînte sau să vorbească înlăuntru), 302, 306, trebuie respinsă; Phrantzes, 309; Ducas, 313. Povestirea lui Ducas, mai ales, ne arată din ce se compunea Capitala: „Megademetrios” Βλάγκα, „Megalapalation”, 282.

⁵¹ Ducas, 339.

⁵² Dorino, exilat, a murit în iunie 1455. Cf. *ibid.*, 328—335. Dominic a trecut în locul său. Pentru raporturile lui cu Dorino și ale rudei sale Palamede, cu sultanul, vezi Critobul, 102—103, 112—114.

⁵³ Phrantzes, 386—388; Ducas, 321 ș.u., 346 (izvorul principal și trad. italiană, 512); Critobul, 107—109, 118. Chalkokondylas, 509 ș.u., 521 ș.u.

⁵⁴ Phrantzes, 385. Veneția ocupase Skyros, Skopelos după 1453; Chalkokondylas, 431.

⁵⁵ Ducas, 313.

⁵⁶ Phrantzes, 382—383; Chalkokondylas, 407 ș.u.

Această supremă primejdie nu a fost totuși în măsură să împiedice jalnicele dezbinări dintre frații împăratului martir⁵⁷. Toma și Dimitrie s-au aruncat unul asupra celuilalt și a trebuit să intervină mitropolitul de la 291 Mistra în numele populației pentru // a-i împăca⁵⁸. Se ridicau pretenții și asupra posesiunilor Melissenilor de la Mantinea.

În 1458 Mahomed, care era din 1455 stăpîn al Atenei, încredințate o clipă lui Franco Acciaiuoli⁵⁹, a venit el însuși (în mai—iulie) să pună stăpînire pe Corint, Patras și Kalavryta cedate de despotul Toma care era închis la Mantinea, în vreme ce flota opera de-a lungul Cicladelor⁶⁰. Mulți șefi albanezi, ca și populația unor sate întregi, au fost atrași în cursă și asasinați.

Dimitrie, care își dăduse fiica în haremul sultanului, a urmat ca prizonier armata lui Mahomed II care se reîntorcea [din campanie]. În cele din urmă a primit moșii și venituri în insulele Lemnos, Îmbros, Tasos, Samotrake — încredințate mai întîi lui Palamede și Dorino Gattilusio, apoi reluate nu o dată⁶¹ — și, de asemenea, și în Tracia (la Enos)⁶²; a murit fără vîlvă, în 1470, purtînd rasa monahală⁶³.

Mistra însăși a fost ocupată de turci la 30 mai 1460, în vreme ce Monembasia, care se oferise despotului Toma, a sfîrșit prin a înălța steaguri papii⁶⁴. Celelalte castele au capitulat pe rînd: beglerbegul Mahmud care 292 le lua în primire în numele sultanului avea dealtminteri rude printre greci⁶⁵. Măcelurile // care au urmat unul după altul au fost atît de îngrozitoare, încît Chalkokondylas a putut să scrie că, abia „mai este un locuitor în Moreea”⁶⁶.

Cît despre Toma († 1465), el a urmat cîtva timp în drumurile ei armata cuceritoare, apoi s-a îmbarcat cu destinația Corfû, de unde a plecat

⁵⁷ Luarea Heximilionului, Νέος 'Ελληνονμήμων, VII, 163. Cf. Monferratos, Οἱ Παλαιόλογοι ἐν Πελοποννήσῳ, Atena, 1913. Ocuparea Monembasiei, Νέος 'Ελληνονμήμων, VII, 165; X, 246 ș.u.; William Miller, în „J. hell. st.”, XXXVII (1907), 229—301; Νέος 'Ελληνονμήμων, 155 (ocuparea Mistrei); *ibid.*, 161 (cea a Argosului la 3 aprilie 1463). Cf. Zakythinios, *Le despotat* . . . , 248 ș.u.

⁵⁸ Phrantzes, 388, 393.

⁵⁹ Pentru Atena, „Syllogos” al Parnasului, X² (1914), 131: Φραγκίσκη χάριτι Θεοῦ βασιλίσσα (Francisca prin harul lui Dumnezeu împărăteasă), fiica lui Nerio; Νέος 'Ελληνονμήμων, XV, 101—103 (prin 1390, contractul lui Nerio cu prințul Ahaiei); Drăseke, în „B.Z.”, XIV, 239 ș.u.; Miller, *The capture of Athens*, în „Engl. hist. rev.”, XXIII (1908), 529 ș.u.; Νέος 'Ελληνονμήμων, I, 216—218 (1460: Franco a cedat Atena; i se promise Teba; el se oferă ca mercenar ducelui de Milan); Filadelfus, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας, 2 vol., Atena, 1902.

⁶⁰ Chalkokondylas, 470, 483. Executarea lui Franco Acciaiuoli, *ibid.*

⁶¹ Phrantzes, 414, 428. Seniorul din Enos primise din îndurarea sultanului insula Îmbros; Ducas, 328. Despre Tasos cedat de Gattilusii, *ibid.*, 330—331. Îndeosebi Critobul, *loc. cit.*

⁶² Zakythinios, *Le despotat* . . . , 285—287.

⁶³ Phrantzes, 395, 397—398, 400 ș.u.

⁶⁴ *Ibid.*, 405—406; Chalkokondylas, 446—459, 471—483; Ducas, 340; Critobul, 118.

⁶⁵ Chalkokondylas, 485. Pentru moartea lui Teodor, vezi R. Foerster, în „B.Z.”, IX, 641 ș.u. Pecetea lui Dimitrie cu legenda: ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος Παλαιόλογος (despot credincios în Hristos Dumnezeu, Paleologul porfirogenetul). Despre aceea a lui Toma, Palletta, în „Nuovo Archivio veneto”, VIII, 251—271.

⁶⁶ Phrantzes, 408—410. Bătrîna împărăteasă a murit acolo și a fost îngropată în biserica Sfinților Iason și Sosipatros; *ibid.*, 412. Cf. Zakythinios, *Le despotat* . . . , 287 ș.u.

apoi în Italia⁶⁷. A locuit câțva timp la Roma ajutat cu o pensie pe care papa i-o dădea din cauza sentimentelor sale față de Unire. Ai săi au trecut chiar cu totul la catolicism. Un Paleolog totuși a ajuns beglerbeg și a comandat contra Persiei armate otomane⁶⁸.

293 A fost nevoie totuși de trei războaie contra Veneției, de cucerirea succesivă a Argosului (1463), Negropontului (1470), a Naupliei (1499) și a Coronului și Modonului (1505) pentru ca turcii să obțină în sfârșit posesiunea Moreei⁶⁹. A trebuit deci să fie depuse eforturi lungi și grele pentru a stăpâni întreaga Moree, în care // locuitorii din Sparta se revoltaseră contra turcilor⁷⁰. La un moment dat se părea că Republica [Veneția] poate să refacă în folosul său acest Imperiu care se prăbușise. De n-ar fi fost războaiele italiene^s ea nu și-ar fi pierdut toate posesiunile dobândite de ea în Levant⁷¹.

294 Imperiul de Trapezunt — sprijinit de Uzun Hasan, care luase de soție pe una din prințesele familiei imperiale (o descendentă a Comnenilor devenită nevasta după felul turcesc al acestui aspru turcoman) — mai exista încă. O dinastie coruptă și o clasă dominantă lipsită de energie constituiau un reazem prea slab pentru micul stat, foarte bogat și înfloritor în regiuni incomparabile⁷². Un monstru, Ioan Comnenul, aruncase în închisoare pe tatăl său, precum și pe mama sa pe care o acuza de adulter // și vrusese chiar să-i ucidă. Silit să fugă la Caffa împreună cu soția sa, fiica rege-

⁶⁷ Phrantzes, 450. Pentru un alt Paleolog, vezi Chalkokondylas, 436.

⁶⁸ Vezi mai sus. Pentru cucerirea insulelor, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 163 (flota pontificală la Rodos); Zerlenti, în „B.Z.”, XIII, 143 ș.u., Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 265 (ocuparea Lesbosului, 11 iulie 1460); X, 113 ș.u. (luarea Imbrosului); William Miller, *The last Venetian Islands*, în „Eng. hist. rev.”, XXII (1907), 304–309; idem, *The mad duke of Naxos* (Francisc III, prin 1501); *ibid.*, XXI (1906), 737–739. — Despre ultimii Paleologi: Andrei, care se subscriseră „împărat” dar și simplu „despot” și care își vindeau sau cedau „moștenirea” papii, regelui Franței (1494), regilor Spaniei (1502), lui Ivan al Rusiei, vezi de Fonce-magne, în „Mémoires de l'Académie des Inscriptions” (1751), 572 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 256–257; XI, 127–128; Roth (combătut de V. Savva, *Ἰστορία τῶν πατριαρχικῶν ἐπιστολῶν*, în l. rusă, Harkov, 1901), în „B.Z.”, XII, 329 (cf. *ibid.*, IV, 215); Regel, în „V.V.”, I, 157–158; Ἐπετηρίς βοῦς. σπουδῶν (pe pecete: „Andreas Paleologus, Dei gratia despotes Romeorum”). Pentru Toma, Paletta, în „Nuovo Archivio veneto”, VIII (1894), 251–271; Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 278 ș.u. (raporturi cu ducele de Milan); „B. ngr. J.”, VIII, 262–270 (copiii săi). — Referitor la Sofia, Bury, *Russia (1462–1682)*, în C.M.H., V, 477–517. — Pentru Ana Paleologhina, Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe* (1892), 341 (cf. *Pel centenario di Fr. Filelfo*, în „Atti e Memorie della r. deputazione di storia patria per le marche di Ancona”, V, 1901). Pentru Constantin Paleolog Graitzas la Milan, Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 260–261. Pentru Manuil Paleolog la Neapoli (1466), *ibid.*, VIII, 280–382. Pentru membri ai familiei Asanilor (1507, 1525), *ibid.*, 397, 400–403. Pentru Paleologii Rali (1472–1474), *ibid.*, 383–389. Alți exilați, *ibid.*, 377 ș.u. (cf. „RHSEE”, V, 34). Pentru Ana Notaras, „sponsa imperatoris Romeorum et Constantinopolis” (și poate că fusese logodită cu Constantin), *ibid.*, IV, 455. Pentru Argyropoulos, Lampros, Ἀργυροπούλεια (cf. Șestakov, în „V.V.”, XVI, 379 ș.u.). Chalkokondylas, 556, 565.

⁶⁹ Vezi Iorga, *Venise*, III.

⁷⁰ Despre raporturile cu Constantinopolul, Nikefor Gregoras, II, 551, 679 ș.u. Împără-teasa de Trapezunt era ἑξαδέλφη cu Mara, *ibid.*, 214–215. Despre proiectul lui Manuil de a se însura cu o prințesă din Trapezunt, Chalkokondylas, 81. Cf. Ducas, 102 (căsătoria lui Ioan cu Maria de Trapezunt). Împăratul Alexios își măritase fiica cu hanul Hoardei Oilor Negre (Kara-Koyunlu), *ibid.*, 124–125.

⁷¹ Chalkokondylas, 462–468. Este vorba și de alani; 468.

⁷² *Ibid.*, 461.

lui Iberiei, în urma unei mișcări generale de indignare contra uzurpatorului, el s-a reîntors totuși și a smuls coroana acestui tată care a fost asasinat. Turcii s-au înarmat într-un rînd contra lui. Trapezuntul a fost chiar invadat de către cei din Samos și din împrejurimi, dar Ioan s-a răscumpărat plătiind un tribut de 3 000 de ducati⁷³.

După moartea sa, fratele său, David, care se grăbise să viziteze pe sultan în Moreea⁷⁴, a înlăturat copilul care moștenise tronul. El era socotit de către Mahomed II printre acei vasali care sînt datori să se înfățișeze în fiecare an la Poartă⁷⁵. În 1461 sultanul l-a poftit să-și cedeze posesiunile și el s-a supus, cerînd o despăgubire însemnată și cîinstea de a-l avea pe sultan drept ginere. Aceste pretenții au fost respinse și ienicerii au luat cu asalt orașul. David și familia sa au fost duși la Adrianopol împreună cu acei tineri din Trapezunt destinați a fi „silihdari” sau „spahiolani”, pași ai Curții sau a sluji în rîndul ienicerilor. Unul din fiii lui David, George, s-a lepădat de credință în speranța unei cariere înalte⁷⁶. Dar interceptîndu-se corespondența Comnenilor cu Uzun Hasan, au fost uciși cu toții, în afară, bineînțeles, de nenorocita prințesă imperială. Ea a fost trecută în turma femeilor de toate rasele și din toate țările care împodobeau haremul⁷⁷.

295

// Prin cucerirea Lesbosului⁷⁸, de la ultimul reprezentant fratricid al dinastiei energice a Gattilusilor din Genova, înrudite cu Paleologii, a fost completat domeniul insular al Arhipelagului. Naxosul și Parosul au păstrat multă vreme o situație de autonomie sub duci creștini, sau chiar evrei, numiți de către Poartă contra plată. În sfîrșit, Ciprul nu a fost cucerit decît în 1574, iar Creta după un secol, în 1669⁷⁹.

Astfel au dispărut, cu două sute de ani după cucerirea Constantinopolului, ultimele rămășițe ale vieții de stat creștine în aceste regiuni ale Imperiului.

Dar în clipa cînd Mahomed II intra ca triumfător în Capitala înșingărată, autocrația imperială — pe care Paleologii, prea slabi și cu mentalitatea deformată de modul latin și de moda occidentală, găsiseră cu cale să o părăsească — a fost restabilă. Distrugătorul Imperiului — cu altă religie și alte obiceiuri, dar și cu hotărîrea de a folosi fără deosebire toată energia și toată vitalitatea în ființă — era de fapt restauratorul ei.

Nu a fost introdusă totuși din partea noilor stăpîni o administrație directă — pe care unii istorici au crezut că au putut să o surprindă — pentru că nici stăpînii cei vechi nu o practicaseră niciodată. Fiecare grupare reli-

⁷³ Ducas, 315.

⁷⁴ Chalkokondylas, 494—496.

⁷⁵ Phrantzes, 413, 449 (moartea lui Dimitrie-David în 1470); Chalkokondylas, 497—498. Cf. Νέος Έλληνομνημον, VII, 86 (26 martie: întemnițarea la Adrianopol; 1 noiembrie: execuția lui David, împreună cu trei fii și un nepot, la Constantinopol), 164; XIV, 270 ș.u.; „V.V.”, V, 680. Despre pecetea lui David, Begler, în „Izvestia” ale In. t. rus din Constantinopol, VIII³ (1903—1904); idem, în „Journal international d'archéologie numismatique”, X (1907), 113—156. Cf. Camilia Lucerna, *Die letzte Kaiserin von Trapezunt in der südslavischen Dichtung* (col. Patsch), Serajevo, 1912.

⁷⁶ Phrantzes, 414. Pentru dată vezi mai sus.

⁷⁷ Pentru noile relații cu turcii, vezi Dieterich, *Türkentum und Byzantinertum*, în „Beiblatt zu den Münchener Neuesten Nachrichten”, 1908, nr. 127—128.

⁷⁸ Chalkokondylas, mai spera încă un Έλλην βασιλεὺς (împărat grec) și ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς (împărații care vor descinde din el), p. 4.

⁷⁹ O lucrare în curs de elaborare va înfățișa pe larg „Bizanțul după Bizanț”.

gioasă a putut să continue a trăi în felul său, cu condiția de a plăti împăratului musulman prețul răscumpărării sale, fiecare provincie și-a putut păstra vechile tradiții, pe care un nou privilegiu a venit să-l continue în condițiile celui vechi. Dar orice suveranitate de stil feudal, care se exercitase demult asupra teritoriilor bizantine, a fost înlăturată. Mahomed a pornit să alunge ultimele rămășițe ale acestor dominații care nu mai puteau fi legate de nici un simț de solidaritate.

296 // Ele aparțineau în mare parte lumii latine. Aceasta a primit acum o lovitură de moarte. Nu a mai rămas nimic din ceea ce fusese odinioară principatul de Ahaia, ducatul de Atena și de Teba (unde se cuibăriseră după navarezi iscusiții negustori din familia florentină a Acciaiuolilor), sau din feuda bisericească de la Patras. Doar castelele părăsite au mai rămas să-și profileze turnurile lor negre și stranii pe cerul care dominase splendorile elenice. Stăpânirea francilor a dispărut ca un vis de violență și de vitejie.

Orașele comerciale care priviseră cu ochi de gheață fărâmițarea și slăbirea progresivă a puterii acestei Rome orientale, sperînd (ca Veneția) să o moștenească pentru a doua oară, se înșelaseră. Sultanii — căroră această Siniorie venețiană nu le preocupă pînă foarte tîrziu toate complimentele cuvenite unor „ilustri amici” — nu urmăreau, fără îndoială prin acțiunea lor, țeluri economice, dar închizînd Marea Neagră, ei au pus capăt unui regim care îmbogățise, timp de secole, aceste cetăți italiene. Din toate posesiunile Republicii [venețiene] în Balcani nu a mai rămas nimic; insula Creta, precum și Cipru, dobîndit după două decenii de la dispariția Bizanțului creștin, au fost neîncetat amenințate de o soartă asemenea, de care nu aveau să scape. Genovezii, vechi colaboratori ai turcilor, ai tuturor turcilor, care își plecaseră genunchiul chiar de a doua zi de măcelul constantinopolitan, au pierdut în 1475 Caffa și toate posesiunile lor din Pontul Euxin, împreună cu situația pe care cetățenii ei știuseră să și-o dobîndească în insule, stînd față cu acel domeniu venețian al Arhipelagului menit de acum încolo unei vieți precare, fără orizont și fără speranțe. Pera, complet slăbită și despuiată curînd de autonomia sa, nu a putut să supraviețuiască distrugerii tuturor legăturilor sale. Comerțul Levantului va aparține marilor state ale Occidentului care se vor impune prin politică.

297 Dar dacă interesele pot fi spulberate, ideile în schimb supraviețuiesc tuturor dezastrelor. Biserica ortodoxă era intangibilă // prin prelungirile ei de-a lungul întregului Orient european, și împreună cu ea se păstra o întreagă artă, aproape o întreagă civilizație. Limba greacă, adoptată de Imperiu de un mileniu aproape și purtînd întipărit chipul său, a rămas limba discuțiilor teologice, dar a dominat și școala — pînă la afirmarea naționalismelor moderne — și a fost cam pretutindeni instrumentul unei culturi înalte. Mai mult chiar decît atît. În orice șef de stat din această lume orientală a Europei a existat, față de slăbiciunea guvernelor occidentale — chiar atunci cînd le calificăm drept absolute — ceva din acel cesarism bizantin, pe care concepțiile democratice le pot critica în esența sa, sau veșteji în anume din manifestările sale morale, dar care a fost, nu mai puțin, singurul sistem prin care se puteau realiza, fără soluție de conti-

nuitate, lucrurile mari care dăinuiesc în veac. El a existat la București și la Iași, și a existat și la Moscova, și dacă ne uităm bine, el s-a afirmat tot mai mult și la Viena, cu dinastia sa, cu prestigiul său, cu abilitățile sale diplomatice și cu căsătoriile arhiduceselor sale.

NOTE

- a. Constantin XI, Dragases (1449—1453).
- b. Termenul de „authentopoulos” este tradus întocmai în acela de beizadea, preluat de români de la turci.
- c. Adică în reformele preconizate de el.
- d. Adică Unirea proclamată la Florența la 5 iulie 1439.
- e. Alfons V de Aragon (1416—1458) și ca rege al Celor Două Sicilii, Alfons I; a preluat odată cu acest regat și vechiul ideal al normanzilor și al Angevinilor de Neapole.
- f. Sigismund de Luxemburg (1368—1437), rege al Ungariei începând din 1387, împărat din anul 1411, rege al Boemiei din anul 1419.
- g. Albert de Habsburg împărat din 18 martie 1438 până la 27 noiembrie 1439, când este răpus de ciumă.
- h. Frederic III de Habsburg născut la 1415. Împărat (1440—1493).
- i. Turcii stăpîneau astfel amîndouă malurile Bosforului și controlau trecerea oricărui vas.
- j. Este vorba de vestitul tun turnat de acesta la Adrianopol, cîntărind 700 de tone și trimițînd proiectile de 500 de kg., la 1000 de metri. Dar transportul său era destul de anevoios și tunul a sîrșit prin a plesni.
- k. Fusese cedată cultului unit prin hotărîrea acceptată la Conciliul de la Florența în 1439. Dar cum hotărîrile luate atunci au fost infirmate treptat, sau nici măcar traduse în fapt, a fost o mare indignare printre ortodocșii militanți cînd s-a aflat că împăratul ajuns la aman, a pus să se officieze la Sf. Sofia o liturghie unită de către legatul papal, în speranța extremă a unor ajutoare militare.
- l. Semn distinctiv al împăraților bizantini.
- m. El îndemnase pe creștini să rămînă, făgăduindu-le că nu vor fi tulburați.
- n. Pentru importanța ulterioară a acestei reședințe a Patriarhiei vezi „Byzance après Byzance”.
- o. A Prodromului, adică a Precursorului, Sf. Ioan Botezătorul.
- p. Dinastia Gattilusilor (din Lesbos) a durat mai bine de o sută de ani (1355—1462). Aparținînd unei familii genoveze care se distinge încă din secolul XIII, Francesco Gattilusii își oferă serviciile lui Ioan V Paleologul, pe care îl ajută să-și redobîndească domnia în 1355 și este răsplătit cu insula Lesbos și luarea în căsătorie a surorii împăratului, Maria. Un frate al său Niccolo dobîndește localitatea Enos din Tracia, unde ia naștere o ramură colaterală a Gattilusilor. Fiul lui Francesco, Jacopo, ia parte alături de Boucicault la isprăvile acestuia contra turcilor. În 1427 urmează Dorino din ramura principală. El primește ca feudă insulele Lemnos și Tasos. Gattilusii aveau venituri importante din exploatarea minelor din Foglia. Cei doi fii ai lui Dorino, Niccolo și Domenico, au avut o soartă cruntă. Primul a fost ucis de al doilea, care nu mult după aceea a fost închis și gîtit la Constantinopol (19 septembrie 1462). Palameda (1409—1455), din ramura colaterală, a dobîndit insulele Imbros și Samothrake, dar cucerirea turcească a pus capăt și acestei spițe a Gattilusilor.
- r. A ajuns în cele din urmă sub dominația Veneției.
- s. Din ultimul sfert al secolului XV și începutul secolului următor.

ABREVIERILE FOLOSITE

- Acta Sanct. = Acta Sanctorum
 B. ngr. J. = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
 Bul. Com. Mon. Ist. din România = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice din România.
 Bull. corr. hell. = Bulletin de Correspondance hellénique
 Bull. sect. hist. Ac. Roum. = Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine
 Byz. = Byzantium
 Byz. Arch. = Byzantisches Archiv
 Byz.-sl. = Byzantino-Slavica
 C.I.G. = Corpus inscriptionum graecarum
 C.I.L. = Corpus inscriptionum latinarum
 C.M.H. = Cambridge Medieval History
 C.S.E.L. = Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum
 C.S.C.O. s.s. = Corpus scriptorum christianorum orientalium, Scriptores
 Engl. hist. rev. = English historical review
 É.O. = Échos d'Orient
 'Επετ. βυζ. σπουδών = 'Επετηρίς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν
 F.H.Gr. = (Müller), Fragmenta historicorum graecorum
 F.R.B. = (Regel), Fontes rerum byzantina-rum
 H.Z. = Historische Zeitschrift
 J. hell. st. = Journal of Hellenic Studies
 J. Min. I. P.r. = Journal du Ministère russe de l'Instruction publique (Jurnal minis-terstva narodogo prosveščeniya, Sanct-Petersburg)
 J.S. = Journal des Savants
 Krumbacher, *Byz. Litt.* = Krumbacher Karl, Geschichte der byzantinischen Literatur
 M.G.H.s.s. = Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
 Nov. Const. = Novelele lui Constantin
 Nov. = Novelele lui Iustinian
 Nouv. rev. hist. de dr. = Nouvelle Revue historique de droit
 Nouv. rev. de dr. fr. et étr. = Nouvelle Revue de droit français et étranger
 Or. chr. = Oriens Christianus
 Procopie, Bell. Goth. = Bellum Gothicum
 Bell. Pers. = Bellum Persicum
 Bell. Vand. = Bellum Vandalicum
 P.Gr. = (Migne), Patrologia Graeca
 P.Lat. = (Migne), Patrologia Latina
 R.A. = Revue Archéologique
 R.B. = Revue byzantine
 R. ét. gr. = Revue des Études grecques
 R.H. = Revue Historique (de la Paris)
 RHSEE = Revue Historique du Sud-Est européen
 Rev. hist. de dr. fr. = Revue historique de droit français
 R.N. = Revue de numismatique
 R. Or. chr. = Revue de l'Orient chrétien
 R. Or. lat. = Revue de l'Orient latin
 R.q.hist. = Revue des Questions historiques
 V.V. = Vizantiyski Vremennik
 Z.f.w.Theol. = Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie

IMPARĂȚII BIZANTINI

324—337 Constantin I cel Mare	842—867 Mihail III Bețivul	
337—361 Constant	867—886 Vasile I Macedoneanul	
361—363 Iulian	886—912 Leon VI cel Înțelept	
363—364 Iovian	912—913 Alexandru	
364—378 Valens	913—959 Constantin VII Porfirogenetul	
379—395 Teodosie I cel Mare	920—944 Romanos I Lecapenos	
395—408 Arcadius	959—963 Romanos II	
408—450 Teodosie II	963—969 Nikefor II Focas	
450—457 Marcian	969—976 Ioan I Tzimiskes	
457—474 Leon I	976—1025 Vasile II Bulgaroctonul	
474 Leon II	1025—1028 Constantin VIII	
474—475 Zenon	1028—1034 Romanos III Argyros	
475—476 Basilisc	1034—1041 Mihail IV Paflagonianul	
476—491 Zenon (din nou)	1041—1042 Mihail V Kalaphates	
491—518 Anastase I	1042 Zoe și Teodora	
518—527 Iustin I	1042—1055 Constantin IX Monomahul	
527—565 Iustinian I	1055—1056 Teodora (din nou)	
565—578 Iustin II	1056—1057 Mihail VI Stratioticul	
578—582 Tiberiu II Constantin	1057—1059 Isac I Comnen	
582—602 Mauriciu	1059—1067 Constantin X Ducas	
602—610 Focas	1067 Evdokia	
610—641 Heraclius	1068—1071 Romanos IV Diogene	
641 Constantin III și Heracleonas	1071 Evdokia (din nou)	
641—668 Constans II	1071—1078 Mihail VII Ducas	
668—685 Constantin IV Pogonatul	1078—1081 Nikefor III Botaniates	
685—695 Iustinian II Rhitnotmetul	1081—1118 Alexios I Comnen	
695—698 Leontie	1118—1143 Ioan II Comnen	
698—705 Tiberiu III Apsimar	1143—1180 Manuil I Comnen	
705—711 Iustinian II (din nou)	1180—1183 Alexios II Comnen	
711—713 Filippikos Bardanes	1183—1185 Andronic I Comnen	
713—715 Anastase II Artemius	1185—1195 Isac II Anghelos	
715—717 Teodosie III	1195—1203 Alexios III Anghelos	
717—741 Leon III	1203—1204 Isac II (din nou) și Alexios IV Anghelos	
741—775 Constantin V Copronimul	1204 Alexios V Murtzuphlos	
775—780 Leon IV Chazarul	1204 Constantin (XI) Laskaris	
780—797 Constantin VI	1204—1222 Teodor I Laskaris	} la Niceea
797—802 Irina	1222—1254 Ioan III Ducas Vatatzes	
802—811 Nikefor I Logothetul	1254—1258 Teodor II Laskaris	
811 Staurakios	1258—1261 Ioan IV Laskaris	
811—813 Mihail I Rhangabe	1259—1282 Mihail VIII Paleolog	
813—820 Leon V Armeanul	1282—1328 Andronic II Paleolog	
820—829 Mihail II Gingavul		
829—842 Teofil		

1294—1320 Mihail IX Paleolog
 1328—1341 Andronic III Paleolog
 1341—1391 Ioan V Paleolog
 1347—1354 Ioan VI Cantacuzen
 1376—1379 Andronic IV Paleolog
     1390 Ioan VII Paleolog
 1391—1425 Manuil II Paleolog
 1425—1448 Ioan VIII Paleolog
 1448—1453 Constantin XI (XII) Paleolog
     Dragases

Impărații latini de Constantinopol

1204—1205 Balduin I de Flandra
 1206—1216 Henric de Flandra
     1217 Petru de Courtenay
 1217—1219 Yolanda
 1221—1228 Robert de Courtenay
 1228—1261 Balduin II
 (1231—1237) Ioan de Brienne

A

Abasgia, regiune istorică în Gruzia, 281, 330, 337, 348, 462
 Abastaktos, tatăl împăratului Romanos I, 290
 Abd-al Malik, calif omeiad (685—705), 212
 Abgar, numele mai multor regi sirieni, 66
 Abisinia, v. Ethiopia
 Aboba, v. Pliska
 Abramios, sfânt, 124
 Absalom, personaj biblic, 277
 Abu Bekr (Abu Bakr), calif (632—634), succesorul lui Mohamed, 193, 197
 Abu Kara, cleric arab, episcop de Harran, 169
 Abu-l Abbas as-Saffah, calif abasid (750—754), 222
 Abul-Kassim, v. Afdal
 Abu-Obeidah-ibn-al-Iarachi, cuceritor al Damascului, 198
 Abydos, străvechi oraș în Asia Mică (la NE de actualul oraș Canakkale, în Turcia asiatică), 329, 513
 Acarnania, regiune istorică în NV Greciei, 522
 Acatius, patriarh de Constantinopol (472—489), 65
 Acatius, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 76
 Acciaiuoli, familie de origine florentină, 550, 584, 598
 Acciaiuoli Franco, duce de Atena (1455—1456) și senior de Teba (1456—1460), 595
 Acciaiuoli, Nerio I, duce de Atena (1388—1394) și baron de Corint (1371—1394), 522
 Acciaiuoli, Nerio II, duce de Atena (1435—1439?; 1441—1451), 563
 Achaeopolis, localitate, 91
 Achilleus (sec. 3), rebel în Egipt (la 294), 45, 133
 Acra (azi Akko), oraș-port în Israel, 449, 508
 Adalbert, principe italian, 284, 324
 Adam, personaj biblic, 101, 272, 424

Adana (sau Seyhan), oraș în S Turciei asiatice 189, 309, 321
 Adelaida (Adelasia), soția împăratului Otto I, 323, 331
 Adelasia, v. Adelaida
 Adelvertus, v. Adalbert
 Adhemar du Puy (?—1098), legat papal, 395
 Adonis, personaj din mitologia greacă, 361
 Adorno Ioan, podesta genovez la Focea Nouă (1415—1425), 583
 Adrian (Publius Aelius Hadrianus), împărat roman (117—138), 90, 210, 358
 Adrian I, papă (772—795), 235, 239
 Adrian II, papă (867—872), 283
 Adrianopol (azi Edirne), oraș în NV Turciei europene, 134, 207, 255, 258, 278, 290, 334, 344, 345, 346, 351, 368, 447, 463, 469, 471, 477, 498, 508, 515, 538, 555, 557, 558, 566, 590, 597
 Adriatica, Marca ~, 67, 281, 328, 333, 334, 335, 345, 408, 445, 450, 461, 469, 531
 Adulis, oraș antic, port pe țărmul de V al Mării Roșii (în Ethiopia), 127
 Aegeum, localitate, 91
 Aelia Anastasia, soția împăratului bizantin Tiberiu II Constantin, 84, 133
 Aetius Dionysius, autor, 131
 Aetius, eunuc, sfetnic al împărătesei Irina, 234
 Afdal, al ~ b. Badr al Dīmālī (pe numele adevărat Abūl-Kāsim Shāhānshāh) (c. 1066—1121), vizir fatimid, 395, 396, 402
 Africa, 24, 26, 60, 83, 116, 127, 133, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 157, 158, 162, 163, 167, 181, 185, 191, 208, 211, 212, 214, 215, 222, 237, 280, 281, 293
 Africanus, cognomen, 36
 Africanus, Sextus Iulius (sec. 3), călător și istoric creștin, autor al unei istorii universale (pînă la 221), 122, 309
 Afrodita, zeitate în mitologia greacă, 43
 Agamemnon, rege legendar al Argosului, 322

- Agapet (Agapetos) (sec. 5—6), diacon la biserica Sf. Sofia din Constantinopol, 125
- Agapet I, papă (535—536), 165, 166
- Agathias Scholastikos (c. 536—582), retor și istoric bizantin din Myrina (Asia Mică), 118, 119, 126, 162, 307
- Agatonicus, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 76, 82
- Agila, rege vizigot (549—555), 149
- Agilulf, rege longobard (591—616), 214
- Agnello, istoric al bisericii din Ravenna, 214
- Agrigento (ant. Agrigentum, gr. Akragas), localitate în Italia (SV Siciliei), 245, 246
- Agrippina, termele ~, din Antiohia, 90
- Agros, mănăstire în Sigriana, 250
- Ahaia, principat latin (1205—1429), 448, 460, 461, 472, 487, 499, 500, 522, 570, 598
- Ahile, personaje homerice, 379, 382, 384, 418, 434
- Ahile Tatius (sec. 2), retor grec din Alexandria, 311, 386, 432
- Ahudemeh, episcop monofizit în Persia, 168
- Aidin (Aydin), emirat turcesc în SV Anatoliei, 505, 527, 551, 553, 555, 583
- Aistulf, rege longobard (749—756), 238
- Alamanicus, cognomen, 36
- Alamundar (sec. 6), emir arab de Hira, 95, 142, 143, 192
- Alania, 337, 462
- Alaric II, rege vizigot (484—507), 152
- Albania, 471, 489, 520
- Albania Caucaziană, regiune istorică și stat, cuprins între Marea Caspică și Munții Caucaz, 188, 212
- Albert de Habsburg, împărat german și rege al Ungariei (1438—1439), 589
- Alboin, rege longobard (569—572), 176, 177
- Alep (Aleppo, Haleb sau Halab; ant. Beroea), oraș în NV Siriei, 82, 319, 320, 337, 349, 395, 398, 399
- Alexandria (azi al-Iskandaryah), oraș în Egipt, port la Marea Mediterană, 12, 22, 40, 41, 45, 46, 50, 55, 62, 63, 64, 65, 67, 74, 86, 90, 111, 118, 127, 128, 131, 134, 135, 137, 170, 171, 185, 187, 191, 196, 197, 198, 209, 210, 219, 244, 273, 277, 312, 319, 337, 401, 478, 547
- Alexandru, împărat bizantin între anii 886—912 (asociat cu Leon VI) și între 912—913 (asociat cu Constantin VII), 34, 294
- Alexandru III, cel Mare, rege al Macedoniei (336—323 î.e.n.), 22, 61, 86, 127, 130, 168, 190, 382, 418, 419, 426, 589
- Alexandru III (laic Roland Bandinelli din Siena), papă (1159—1181), 409
- Alexandru IV (laic Rinaldo Segni), papă (1254—1261), 488
- Alexandru, autor, sursă a lui Photius, 277
- Alexandru, conspirator din vremea împăratului bizantin Focas, 196
- Alexandru cel Bun, domn al Moldovei (1400—1432), 564
- Alexandru de Gravina, conte, în timpul împăratului Manuil I, 403
- Alexios I Comnen, împărat bizantin (1081—1118), 345, 351, 358, 367—372, 374, 378, 380, 382, 383, 392—394, 396, 399, 401—403, 405, 408, 409, 411, 412, 417, 422—424, 427—429, 439, 441, 442, 467
- Alexios II Comnen, împărat bizantin (1180—1183), 414, 428, 440, 445
- Alexios III Anghelos, împărat bizantin (1195—1203), 407, 414, 425, 426, 450, 454—456, 460, 462
- Alexios IV Anghelos, fiul împăratului Isac II Anghelos, asociat cu acesta la domnie (între anii 1203—1204), 414, 450—456
- Alexios V Ducas Murtzuphlos, împărat bizantin (în anul 1204), 425, 456
- Alexios (II), împărat de Trapezunt (1297—1330), 501
- Alexios Comnen, nepot de frate al împăratului Manuil, 439, 462
- Alexios, fiul împăratului Ioan II, 428
- Alexios, ginere al împăratului Teofil, 261
- Alexios, cezar, personaje de poem bizantin (sec. 13), 483
- Alfons V de Aragon, zis Magnanimul, rege al Aragonului și al Celor Două Sicilii (ca Alfons I) (1416—1458), 589
- Alfons Frederic (Alfonso Fadrique de Aragon), fiul natural al regelui Frederic II al Siciliei; vicar al tatălui său (1317—1330), 514
- Algarve, provincie în S Portugaliei, 149
- Algeria, 147
- Ali, calif (656—661), 212, 222
- Ali, fiul sultanului Baiazid I, 571
- Almos (1075—1129), pretendent ungar, sprijinit de împăratul bizantin Ioan II, 408
- Alousian (Alusian) (sec. 10—11), fiul țarului bulgar Ioan Vladislav, răsculat, 342, 353, 378
- Alpatov, Mihail Vladimirovici (n. 1902), istoric sovietic al artei, 17
- Altai, podiș, munți în Asia, 175
- Amalasunta (Amalaswintha) (?—535), fiica și succesoarea lui Teodoric cel Mare; regentă (526—534) a fiului ei Athalaric, 25, 59, 90, 152
- Amalec, personaje biblic, 299
- Amalfi, oraș în Italia (Campania), 285, 308, 323
- Amantius, rival al lui Iustin I, 108
- Amasia (Amasya), oraș în N Turciei asiatice, 91, 120, 397
- Amastris (azi Amasra), oraș-port în N Turciei asiatice, 91, 271
- Amazoane, personaje din mitologia greacă, 48

- Ambrosie (c. 349—397), arhiepiscop de Milan, sf., 68, 537
- Amedeo VI de Savoia (supranumit „Contele Verde”) (1334—1383), 560, 562
- America (S.U.A.), 111
- Amida (azi Diyarbakir), oraş în SE Turciei asiatice, 75, 189
- Amiroutzes, familie bizantină din Trapezunt, 582
- Amiroutzes George (?—câtre 1470), demnitar bizantin în Trapezunt, 580, 582, 586
- Amisus (azi Samsun), oraş-port la Marea Neagră, în N Turciei asiatice, 91 v. şi Samsun.
- Ammianus Marcellinus (c. 330—c.400), istoric latin de origine greacă, 44
- Ammonios, profesor la Constantinopol, 41
- Amorion, oraş în Asia Mică, 257, 261
- Amphiopolis, oraş antic în E Macedoniei, pe riul Struma, 421
- Amr (c. 594—664), emir arab, 209
- Amu-Daria, riu în U.R.S.S., 175
- Amur (sec. 14), fiul lui Turakhan, 594
- Ana Comnena (1083—după 1147), scriitoare bizantină, fiica împăratului Alexios I Comnen, 12, 352, 362, 372, 382, 398, 399, 417, 422, 428, 439
- Ana, sora împăratului Vasile II şi soţia cneazului Vladimir, 329, 337
- Ana, fiica împăratului Alexios III Anghelos şi soţia împăratului Teodor I Laskaris, 462
- Ana Paleologhina, fiica lui Mihail al IX-lea, soţia lui Toma, despotul Epirului (c. 1296—1318) şi apoi a lui Nicolae Orsini (1318—1323), 520
- Ana de Savoia, a doua soţie a împăratului bizantin Andronic III Paleolog şi mama împăratului Ioan V; regentă, 523, 526, 527, 536, 559
- Ana de Ungaria, prima soţie a împăratului bizantin Andronic II Paleolog şi mama împăratului Mihail IX Paleolog, 523
- Ana, fiica Irinei (sora lui Mihail VIII), soţia lui Nikefor I, despotul Epirului, 500, 521
- Anagaste (sec. 5), comandant militar bizantin, 95
- Anagnoste Constantin (sec. 13), poet bizantin, 482
- Anagnoste Ioan (sec. 14—15), istoric bizantin, 584
- Anapla, localitate pe malul Bosforului, 81
- Anastase (Anastasios) I, împărat bizantin (491—518), 25, 28, 31, 32, 41, 65, 66, 77, 78, 88, 90, 91, 103, 105, 109, 110, 111, 112, 116, 118, 119, 122, 123, 134, 146, 150, 161, 169, 173
- Anastase II Artemius, împărat bizantin (713—715), 208, 210, 219, 227
- Anastase, patriarh de Constantinopol (730—754), 230, 231
- Anastase, numit cezar de Toma Slavul, 258
- Anastase (sec. 6) din Sinai, autor, 129
- Anastase, sfint, 412
- Anastasia, soţia împăratului Constantin IV, mama împăratului Iustinian II, 206
- Anastasia, v. Aelia Anastasia
- Anatolia (turc. Anadolu), denumirea Asiei Mici, corespunzând cu o parte din Turcia asiatică, 118, 200, 321, 396, 467, 514
- Anatolius din Berytos, autor, 129
- Anazarba (azi Anavarza), oraş în SE Turciei, 320
- Anchialos (azi Pomorie), oraş-port la Marea Neagră, în E Bulgariei, 176, 181, 224, 254, 290, 498, 507, 519, 550, 574, 590
- Ancona, oraş-port italian la Marea Adriatică, 59, 410, 413
- Ancyra (azi Ankara), oraş în Turcia asiatică, 82, 261, 477
- Andragathius, filozof din Antiohia, profesor al Sf. Ioan, 53
- Andrapa, v. Zaldapa
- Andreev I. D., autor, 12
- Andrei II, rege al Ungariei (1205—1235), 409, 465
- Andrei cel Bun, sfint, 310
- Andrei din Cezareea Capadociei, arhiepiscop de Cezareea (563—614), comentator al Apocalipsului, 130
- Andrei din Creta (660—740), originar din Damasc, călugăr la Ierusalim şi arhiepiscop de Creta, poet bizantin, 125, 170, 201, 244
- Andrei, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 82
- Androcin, sfint, 312
- Andronic I Comnen, împărat bizantin (1183—1185), 414, 425, 427, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 454, 456, 464, 476, 487
- Andronic II Paleolog, împărat bizantin (1282—1328), 483, 486, 490, 492, 494, 498, 500, 506, 507, 512, 516, 518, 520, 523, 524, 526, 539, 541, 543, 552
- Andronic III Paleolog, împărat bizantin (1328—1341), 486, 523, 524, 525, 526, 527, 552
- Andronic IV Paleolog, împărat bizantin (1376—1379), 518, 558, 559, 561, 566, 569, 570
- Andronic Paleolog, tatăl împăratului Mihail VIII, 471
- Andronic Paleolog, ginerele lui Apokaukos, 525
- Andronic, fiul împăratului bizantin Manuil II şi al Elenei Dragases, 571, 573, 574
- Andronicopolis, nume dat oraşului Tralles de împăratul Andronic II, 505
- Andros, insulă grecească în S Mării Egee, 267, 454, 572
- Andrusa, localitate, 575
- Angan, rege al Axumului, 122
- Angevini, familie şi dinastie, 500, 582
- Anghelos, familie şi dinastie bizantină, 510, 515, 526
- Anglia, 12, 243, 392, 449, 478, 562, 585

- Angora (azi Ankara), oraș în Turcia asiatică, 187, 397, 569, 571
- Ani, cetate în Armenia, capitală, 330, 348
- Annibal, v. Hannibal
- Antarada, oraș antic în N Feniciei, 397
- Antes, luptător în circ, 106
- Anthemios din Tralles, arhitect bizantin, a clădit, între 532—536, Sf. Sofia din Constantinopol, 81
- Anthemius (Procopius A.), împărat al Apusului (467—472), 24, 33, 34, 145, 161
- Anthusa, mama Sf. Ioan, 53
- Anticus, cognomen, 36
- Antim (sec. 5), imnograf bizantin, 101
- Antim, patriarh de Constantinopol (535—536), 70, 166
- Antim Sf. ~, biserică din Nicomedia, 91
- Antiohia (azi Antakya), oraș în S Turciei asiatice, 28, 41, 43, 44, 51, 53, 62, 63, 64, 69, 75, 89, 90, 104, 105, 109, 116, 120—123, 130, 131, 133, 134, 142, 166, 167, 168, 170, 171, 173, 175, 185, 194, 195, 198, 221, 222, 246, 250, 258, 319, 321, 322, 329, 337, 345, 348, 350, 369, 372, 376, 385, 395, 398, 399, 401, 403—405, 419, 427, 449, 453, 476, 478
- Antipater din Bostra (sec. 5—6), filozof bizantin, 167
- Antivari (azi Bar), oraș-port la Marea Adriatică, în S Iugoslaviei (Munteneagu), 336, 406
- Anton cel Mare, Sf. ~, biserică din Niceea, 462
- Antonie, sfînt, 67
- Antonie, numele de monah al împăratului bizantin Andronic II Paleolog, după abdicare (24 mai 1328), 525
- Antonie, numele de monah al lui Nikefor Gregoras, 543
- Antonina, soția lui Belisarie, 97, 160
- Antonini, dinastie de împărați romani (96—192), 90
- Apamea (Apamea ad Orontem), oraș antic în ruine, în V Siriei, pe râul Orontes, 104, 142, 175, 187, 325
- Apelle (Apelles) (sec. 4 î.e.n.), pictor originar din Kolophon, 81
- Apokaukos Alexios (?—1345), megaduca al Imperiului bizantin, socrul lui Dobrotici, 519, 525, 527, 583
- Apokaukos Ioan (1150/1160—1232/1235), învățat bizantin, mitropolit de Naupaktos (1204—1232), 418, 461, 492
- Apollodor din Laodicea, 63
- Apolon, statuie, 77
- Apostoli, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 76, 81, 315, 593
- Apostoli, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
- Apostolis (Apostolios) Mihail (c. 1422—1480), teolog bizantin, adept al unirii, autor, 131, 580, 587
- Appian (sec. 2 e.n.), istoric roman de limbă greacă, originar din Alexandria, 307
- Apus, passim
- Appolodorus, jurist din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Aqui (Aqua), oraș pe Dunăre, în Moesia Superior, 156
- Aquila, nume dat de catalani orașului Anchialos, 550
- Aquileia (ant. Aquileia, mediev. Aglar), oraș în NV Italiei, 161
- Aquis Grane (Aquisgranum), numele antic al orașului Aachen (franzuzescul Aix-la-Chapelle), 331
- Arabia, peninsula, 92, 191, 539
- Arabysus, localitate în Armenia Mică, 179
- Arados (azi Arwad), insulă siriană în E Mării Mediterane, 211
- Arax (ant. Araxes), fluviu în Asia, 338, 347
- Arcadia, regiune muntoasă în centrul Peloponesului, 32
- Arcadiopolis (azi Lüleburgaz), oraș în Turcia europeană, 463, 464
- Arcadius (Flavius A.), împărat al Răsăritului (395—408), 62, 76, 78, 85, 89
- Arcadius, biserica mănăstirii cu aceleași nume din Egipt, închinată Sf. Menas (Abu-Mina), 76
- Ardabur, fiul consulului Aspar, 88
- Ardagast, căpetenie slavă în N Dunării, 181
- Areobind, fiul lui Dagalaif, soțul prințesei Iuliana, nepoata de fiică a împăratului Valentinian III, 105
- Areta v. al-Harith
- Arethas din Cezareea Capadociei (c. 850—înainte de 944), enciclopedist bizantin, mitropolit de Cezareea (din 902), 272, 381
- Aretin (Pietro Aretino) (1492—1556), autor italian, 430
- Argeș, biserica de la ~, 365, 548, 565
- Argolida, regiune în Grecia, în NE Peloponesului, 534
- Argos, oraș în Grecia, în NE Peloponesului, 322, 460, 500, 570, 596
- Argyrokastron, numele grecesc al orașului albanez Gjinokastër, 521
- Argyropoulos Ioan (c. 1415—1487), învățat bizantin, profesor la Constantinopol și apoi la Padova, 587
- Argyropoulos, demnitar bizantin a cărui fiică s-a căsătorit cu fiul lui Pietro Orseolo, doge al Veneției (976—978, 991—1008), 330
- Argyros, conducător din S Italiei, 377
- Arhangheli, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 82
- Arhiloc (Archilochus) (sec. 7 î.e.n.), poet și scriitor grec, sursă a lui Malalas, 122
- Arhipelag, Ducatul ~ (sau Ducatul de Naxos), ducat (1207—1566), 510, 513, 516, 520, 531, 532, 597, 598
- Ariadna, fiica lui Leon I, soția împăratului Zenon și apoi a lui Anastase I, 34, 77, 78

- Arichis II, duce (759—774) și principe (774—787) longobard de Benevent, 242, 272, 283
- Ariobind, comandant bizantin în Africa, soțul Proiectei, nepoata împăratului Iustinian I, 147
- Aristandros, personaj de roman bizantin, 432
- Aristofan (c. 445—386 î.e.n.), poet dramatic grec, originar din Atena, 109, 307, 316, 430, 539
- Aristotel (Aristoteles) (384—322 î.e.n.), savant și filozof grec originar din Stageira, 118, 140, 288, 355, 362, 581
- Arius (?—336 e.n.), cleric grec din Alexandria, reformator religios, 50, 63
- Armenia, 10, 17, 37, 60, 65, 66, 74, 92, 137, 171, 178, 188, 190, 207, 211, 212, 220, 221, 223, 273, 325, 327, 330, 337, 350, 379, 386, 397, 449, 453, 479, 490, 523
- Armonios, autor, 45
- Armouris, personaj din epopeea *Digenis Akritas*, 381
- Arno, comandant german la Constantinopol în timpul împăratului Nikefor III, 351
- Aron, unul din cei patru comitopuli, 333, 342
- Aron, fiul țarului Ioan Vladislav, 348
- Arrian (Flavius Arrianus) (c. 95—175), scriitor grec, originar din Nicomedia, 116, 307, 317
- Arimis, calul arab al împăratului Manuil I Comnen, 401
- Arsabir, revolta lui ~ din timpul împăratului Nikefor I, 236
- Arsenie, anahoret, 248
- Arsenie Autoreianos, patriarh de Constantinopol (1255—1259, 1261—1265), 478, 480, 483, 492, 493, 537
- Arta (ant. Ambracia), localitate în NV Greciei, reședința despotului de Epir, 461, 514, 521, 523, 534, 550, 567, 574, 576
- Artaban, comandant militar bizantin de origine armeană, din timpul împăratului Iustinian I, 60, 147
- Artavasde, ginere al împăratului Leon III, răsculat, 220, 227
- Artemius, sfint, 202, 250
- Artemius, v. Anastase II Artemius
- Artenie, traducătorul în limba gruzină a cronicii bizantine a lui George Kedrenos, 362
- Artot, aventurier, fiul favoritei împărătesei Ana de Savoia, 523
- Asan I, țar vlaho-bulgar (1187—1196), 447, 469
- Ascalon (sau Ashkelon), oraș antic în ruine în Palestina, aproape de El Madjal, 198, 396
- Ascoli Piceno (lat. Asculum Picenum), localitate în centrul Italiei, la NE de Roma, 154
- Ascolo, v. Ascoli Piceno
- Aseddin, v. Issedin
- Asia, 19, 22, 26, 32, 62, 70, 74, 76, 77, 86, 91, 98, 112, 115, 131, 137, 145, 163, 167, 168, 179, 182, 183, 184, 187, 190, 191, 201, 208, 216, 220, 224, 244, 257, 260, 261, 270, 286, 290, 301, 304, 307, 315, 316, 319, 321, 323, 325, 326, 327, 329, 330, 332, 337, 338, 344, 346, 347, 349, 351, 353, 363, 369, 382, 383, 394, 398, 399, 403, 404, 411, 426, 427, 442, 445, 447, 449, 455, 457, 460, 462, 463, 467, 468, 471, 472, 473, 476, 479, 489, 490, 492, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 512, 516, 523, 527, 531, 536, 555, 556, 557, 558, 560, 567, 570, 572, 583, 590
- Asia Mică, 19, 46, 67, 73, 81, 82, 91, 98, 118, 119, 137, 162, 167, 198, 211, 212, 221, 222, 223, 226, 258, 260, 321, 328, 348, 350, 367, 369, 370, 373, 385, 394, 403, 404, 405, 424, 438, 444, 449, 453, 463, 504, 506, 508, 532, 553, 554, 570
- Asimut, barbar în Bizanț, 182
- Asinius Quadratus, istoric roman (identificat probabil cu C. A. Protinus Quadratus din sec. 3 e.n.), 118
- Asiria, stat antic în Orientul Apropiat, pe cursul mijlociu al fluviului Tigru, 21, 80, 269, 273
- Askel, „regele turcilor din Altai”, 98
- Așod (Așot) III, rege al Armeniei (953—977), 281, 325
- Asprokastron, numele grecesc al Cetății Albe, 548
- Assur (Ashur), oraș antic, capitala religioasă a Asiriei, identificat cu actualul oraș Qal'at Sharqat din N Irakului, 361
- Astarte, zeiță în panteonul semitic, 249
- Asteaneea, localitate sau teritoriu, 92
- Asterios din Amasia (?—c.410), episcop, predicator și istoric, 42
- Astyrtion, localitate pe Scamandru, 477
- Atalaric (Athalaric), rege al ostrogoților (526—534), sub regenta mamei sale Amalasunta, 24
- Atanase, episcop în Italia meridională în timpul împăratului Vasile I, 284
- Atanase, călugăr bizantin, întemeietorul primei mănăstiri de la Muntele Athos, duhovnic al împăratului Nikefor II Focas, 300, 301, 467
- Atanase cel Mare (c. 295—373), sf., episcop de Alexandria (din 328), 50, 63, 69, 535
- Atanase Kamelarios, patriarh de Antiohia (595—631), 191
- Atanase, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 188
- Atanasie I, patriarh de Constantinopol (1289—1293, 1303—1310), 480, 482
- Atanasie, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
- Atena, capitala Greciei, 40, 41, 43, 53, 87, 99, 109, 117, 163, 165, 201, 230, 271, 340, 364, 420, 421, 425, 448, 460, 465, 486, 514, 523, 563, 567, 575, 583, 595, 598
- Atenais (devenită prin botez Evdokia) (c. 401—460), fiica filozofului atenian Leontius, soția (din 421) a împăratului Teodosie II, 41, 43, 123, 134, 433
- Athanagild, rege vizigot (555—567), 149

- Athenokles, autor, scrie despre Asiria, sursă a lui Agathias, 118
- Athos, Muntele ~, republică monastică în NE Greciei, 300, 301, 364, 366, 478, 492, 514, 531, 535—537, 564—566
- Atik Mustafa, moschee la Constantinopol, 269
- Atira, tabăra de la ~, 345
- Attalia (azi Antalya), oraș-port în SV Turciei asiatică, 399, 471
- Attica, 132, 294, 310, 478, 522
- Attila, conducător al hunilor (434—453), 92, 122, 173, 174, 176
- Aubertin, senior în Teba, 465
- Augethenia, localitate sau teritoriu în Armenia, 92
- Augesteum, piață la Constantinopol, în fața bisericii Sf. Sofia, 84, 111
- Augustus (Caius Iulius Caesar Octavianus A.), primul împărat roman (27 î.e.n.—14 e.n.), 28, 33, 62, 90
- Austria, 146, 162
- Autaric (Autharic), rege longobard (584—590), 177
- Auvergne, regiune în Franța, 395
- Auxențiu, sfânt, 312
- Avaria, 174
- Avignon (ant. Avenio), oraș în SE Franței, 559
- Avlona, v. Vlorë
- Avraam din Gratia, sfânt, 169
- Axuch, demnitar (mare domestikos) în timpul împăratului Manuil I, 402
- Axum, oraș și regat în Etiopia, 127, 144
- Azotios, luptător în circ, 106
- B**
- Baal, zeitate în panteonul semitic, 249, 361
- Baanes, comandant militar bizantin, 195
- Baanes, patriciu în timpul împăratului Vasile I, 278
- Babai cel Mare (sec. 6), scriitor de limbă siriană, 170
- Babilas, Sf. ~, biserică din Constantinopol atribuită mamei lui Constantin cel Mare, 76
- Babilon, oraș antic în Mesopotamia, ale căruia ruine se găsesc la S de Bagdad, aproape de localitatea Hilla, 118, 180
- Badr al Djamali, (sec. 11), vizir fatimid, 395
- Baduarius, ginerele împăratului Iustin II, 177
- Bagdad, capitala Irakului, 293, 316, 338, 347, 395
- Bagrat, țar gruzin (975—1014), 348
- Bahram (sau Varam), comandant militar persan în timpul suveranului sasanid Chosroes II, 179, 180
- Baian, nume avar, 195
- Baian (Batbai), han protobulgar, 223, 224
- Baiazid I Yildirim, sultan otoman (1389—1402), 558, 561, 562, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 586
- Balabithena, localitate sau teritoriu în Armenia, 92
- Balanea (Balaneia), oraș-port antic la Marea Mediterană, la S de Laodiceea (Siria), 325
- Balcani, munți și regiune, 67, 181, 213, 224, 287, 333, 407, 448, 463, 487, 498, 548, 554, 598
- Balcanică, peninsula ~, 74, 139, 184, 335, 358, 445, 448, 523, 567
- Balduin (Baudouin I de Hainaut, conte de Flandra), împărat latin de Constantinopol (1204—1205), 452, 457, 459, 460, 463, 515
- Balduin II, împărat latin de Constantinopol (1228—1261), 468, 473, 488, 489, 490
- Balduin de Antiohia, fratele împărătesei Maria, 403
- Baleare (Baleares), arhipelag spaniol în V Mării Mediterane, 149
- Balica, conducător al Dobrogii (?—c.1347), 519
- Balș Gheorghe (1868—1934), arhitect și istoric al artei românești, 16
- Balșa, familie și dinastie albaneză, 558
- Balșa George, tatăl Evdokiei, a treia soție a lui Esau de Buondelmonti, 550
- Baltoglu, renegat bulgar în slujba Imperiului otoman, șeful arsenalului din Gallipoli la 1453, 590
- Baouit, localitate în S Egiptului, 85
- Barbatus (sec. 7), episcop de Benevent, 214
- Bardais, v. Filippikos
- Bardanes, v. Filippikos
- Bardanes, comandant bizantin în timpul lui Nikefor I, 254
- Bardanes George (?—1240), învățat bizantin, 492
- Bardas, cezar în timpul împăratului Mihail III, 261, 263, 264, 267, 269, 271, 274, 276, 279, 288, 298, 300, 301, 340, 355, 382
- Bardas Focas, tatăl împăratului Nikefor II, 321
- Bardas, fiul lui Leon Focas, 324, 329
- Bardas Skleros, pretendent la tron în timpul împăraților Ioan I și Vasile II, 324, 327, 329
- Bardas, fratele soției împăratului Teofil, 261
- Bardas, comandant militar în timpul împăratului Alexios I, 397
- Bardenhewer Otto, autor, 14
- Bardesane (154—222 e.n.), scriitor sirian, 45
- Bari, oraș-port la Marea Adriatică, în SE Italiei (Apulia), 282, 283, 336, 343, 345, 378, 410, 412
- Barletta, oraș-port la Marea Adriatică, în SE Italiei (Apulia), 215
- Barsanuf (sec. 5—6), autor sirian, 170
- Bartolomeu din Edessa, autor al unei biografii a lui Mahomed, 198
- Basarabia, parte a țării Moldovei între Prut și Nistru, 288, 542
- Basel, oraș în NV Elveției, 576

- Basilides, nume, 48
 Basiliscus, împărat bizantin (475—476), 34, 111, 133, 145, 160, 161
 Basilisc, uzurpator în timpul împăratului Iustinian II, 206
 Basseville, căpetenie normandă în timpul Comenilor, 412
 Bassian, mănăstirea lui ~, la Constantinopol, 228
 Bathy, localitate pe coasta asiatică a Bosforului, 310
 Batiffol Pierre, autor, 13
 Batzo (sec. 6), comandant militar bizantin, 152
 Baumstark Anton, autor, 14
 Bayet C., autor, 14
 Baynes N. H., autor, 9, 11
 Bărăgan, parte din Cimpia Română, 181
 Becket Thomas (1118—1170), arhiepiscop de Canterbury, 275
 Bederiana, localitate în Dardania, 137
 Bela III, rege al Ungariei (1172—1196), 408, 409, 440, 447
 Belerofon, personaj din mitologia greacă, 382
 Belgrad, capitala R.S.F. Iugoslavia, 342, 408, 409
 Beliatova, localitate în Peninsula Balcanică, 378
 Belisarie, comandant bizantin în timpul împăratului Iustinian I, 33, 58, 59, 60, 97, 110, 111, 115, 116, 117, 143, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 166, 173, 182, 189, 237, 351, 360, 483
 Beloș, mare jupan sirb (1161), 407
 Benedict VIII (laic Theophylact), papă (1012—1024), 331
 Benedict IX (laic Theophylact), papă (1033—1045), 331
 Benevent, ducat longobard, 214, 241, 242, 283, 324, 326
 Beograd, v. Belgrad
 Beotia, regiune în Grecia centrală, 522, 578
 Belthandros, personaj de roman bizantin, 385
 Berengariu I, rege al Italiei (888—889; 898—900; 902) și împărat (915—923), 323
 Berenguer d'Entença, 508, 509, 513
 Berenguer Estañol d'Ampurias, catalan, vicar general (1312—1316) în ducatele de Atena și de Neopatras, 514
 Bergen, oraș-port în SV Norvegiei, 584
 Berlin, 12
 Berrohe (Verria), castel în Macedonia, 254, 447, 521, 557
 Bertha (Eudoxia), soția împăratului Romanos II, fiica lui Hugo de Provența, 292, 324
 Bertha de Sulzbach (Irina), prima soție a împăratului Manuil I, 401
 Berytos, numele antic al orașului Beyrut. V. Beyrut
 Bessa, ctitoră la Ierusalim, 134
 Bessarion (c. 1403—1472) din Trapezunt, arhiepiscop de Niceea (din 1437), cardinal (din 1439) și umanist, 577, 580, 582, 587
 Bethlehem (Bethlehem), localitate în Palestina, 74, 75
 Beyrut sau Bayrut (ant. Berytos), capitala Libanului, 34, 36, 118, 161, 281, 294, 325, 449
 Bianca, soacra împăratului Ioan Ducas Vatatzes, 482
 Biandrata, Giovanni, conte (sec. 14), 465
 Bidlo Iaroslav, istoric ceh, 11
 Bikelas, autor, 384
 Bishop Edmund, autor, 69
 Bitarion, suburbie a Constantinopolului, 88
 Bittiges, v. Vitiges
 Bitynia (Bithynia), regiune istorică în NV Asiei Mici, 507, 527, 553
 Bizanț (Imperiul bizantin), 7, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 25, 27, 33, 45, 53, 56, 57, 73, 74, 83, 84, 86, 98, 100, 104, 115, 119, 123, 129, 141, 146, 147, 148, 149, 160, 161, 162, 167, 172, 195, 199, 210, 212, 213, 214, 216, 219, 221, 222, 224, 234, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 250, 252, 261, 262, 263, 266, 269, 273, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 284, 285, 289, 291, 295, 299, 311, 314, 316, 317, 319, 323, 325, 326, 331, 332, 336, 340, 343, 369, 373, 376, 378, 394, 396, 398, 403, 406, 407, 409, 430, 431, 433, 438, 451, 454, 457, 460, 467, 468, 469, 498, 499, 501, 512, 523, 524, 531, 538, 539, 542, 543, 545, 548, 551, 558, 559, 565, 567, 568, 579, 587, 598; oraș, 19, 26, 39, 86, 87, 106, 143, 161, 174, 183, 193, 195, 198, 214, 234, 238, 258, 293, 337, 341, 342, 355, 370, 483, 545
 Blacherne, biserică, palat și cartier din Constantinopol, 77, 81, 83, 88, 188, 189, 194, 230, 260, 322, 373, 405, 478
 Blemmydes Nikefor (1197—1272), filozof bizantin, 473, 480, 481, 538, 539
 Blois, comitat în Franța, 394
 Bocchiardi Antonio, Paolo și Troilo, trei frați genovezi veniți să apere Constantinopolul la 1453, 591
 Boetius (Ancius Manlius Severinus Boethius) (c. 480—524), om de stat și filozof roman, 33, 50, 54
 Bogor, v. Boris
 Bohemund I, principe de Antiohia (1052—1111), 377, 378, 392, 393, 394, 395, 397, 399, 487, 489
 Bohemund II, principe de Antiohia (1111—1130), 412
 Boiana, mănăstire (sec. 11—12), în partea de SV a orașului Sofia (Bulgaria), 534
 Boirebista (Burebista, Buerebista), rege getodac (c. 70—c.44 î.e.n.), 161
 Boleslav Chrobry, cneaz (992—1025) și rege (1025) al Poloniei, 409
 Bolosudes, șef maghiar, 407
 Bolsena, lac în Italia (Lazio), 152
 Bonifaciu VIII (laic Benedetto Caetani), papă (1294—1303), 512

- Bonifaciu de Montferrat, conducător al cruciadei a patra, rege de Tesalonic (1204—1207), 421, 452, 454, 457, 460, 461, 463, 464, 465
- Bonifaciu (?—432), comandant roman al Africii, 144
- Bonifaciu de Verona (delle Carceri), senior terțiar de Eubeea, 514
- Bonose (Bonosus), general imperial bizantin în vremea lui Focas, 196
- Borilă (Asan Burul), țar vlaho-bulgar (1207—1218), 464
- Boris I Bogor (Mihail), țar bulgar (858—888), 262, 263, 275, 281, 286, 291, 407
- Boris II, țar bulgar (969—976), 327
- Bosfor sau Bosphorus (ant. Bosphorus Thracicus, turc. Karadeniz Boğazi), strimtoare ce desparte Turcia europeană de Anatolia și Marea de Marmara de Marea Neagră, 22, 47, 86, 88, 103, 184, 188, 464, 473, 488, 554, 559, 590
- Bosnia, 407, 408, 460, 558, 567, 569
- Boucicaut (Jean Le Maingre, sire de ~) (1364—1421), mareșal al Franței, guvernator al Genovei (1401—1409), 569
- Bous, loc de execuții la Constantinopol, 206, 207
- Boutierides, autor, 13
- Branas Alexios (sec. 12), comandant militar bizantin, 446, 455, 464
- Brancović George (Djuradj), despot al Serbiei (1427—1456), 574
- Brandi Karl (1869—1946), istoric german, 14
- Branicevo, oraș medieval (ant. Viminacium), pe malul riului Mlava, în N Iugoslaviei, 408, 409
- Brdokba, nume sub care mai este cunoscut țarul bulgar Ivailo (1277—1279), 499
- Brehier Louis (1868—1951), istoric francez, 15
- Brentano Lujo (1844—1931), economist și istoric german, 11
- Brescia (ant. Brixia), oraș în N Italiei (Lombardia), 13
- Bretania (Bretagne), regiune istorică în NV Franței, 122
- Brindisi (ant. Brundisium sau Brundisium), oraș-port la Marea Adriatică, în SE Italiei (Apulia), 336, 343, 410
- Brosichios, cronograful lui ~, 123
- Brumos, zeu al semănăturilor, 266
- Brunswick, ducat în Germania, 523
- Brussa (azi Bursa), oraș în NV Turciei asiatice, 438, 444, 512, 552, 557
- Bryas, palat la Constantinopol, 260
- Bryennios Iosif (c. 1340 sau 1350—c. 1431), polemist bizantin, 535
- Bryennios Nikefor, pretendent în timpul împăratului Alexios I, 345, 346, 350, 377
- Bryennios Nikefor, soțul prințesei Ana Comnena, istoric bizantin, 353, 362, 399, 439
- Buas Spata, v. și Spata, familie albaneză, 522
- Buccelariion (Bukellarion), themă bizantină în Asia Mică, cu centrul la Ankyra, 505
- Bucefal, calul favorit al lui Alexandru cel Mare, 426
- Bucelin (Butilin) (sec. 6), căpetenie, 154, 176
- Bucoleon, palat la Constantinopol, 77, 365
- București, 18, 599
- Buda, oraș în Ungaria, 589
- Budda, reformator religios, 277
- Buffon, conte Georges Louis Leclerc de ~ (1707—1788), naturalist și scriitor francez, 424
- Bulgaria, 16, 224, 240, 289, 292, 328, 333, 344, 353, 386, 447, 468, 472, 486, 497, 499, 524, 531, 534, 547, 558, 562, 567
- Bulgarophygon, cetate bizantină în Tracia (azi Babaeski, Turcia europeană) (ant. Burtudisos), 288
- Buondelmonti Esau, stăpîn în Epirul de nord, 550
- Buondelmonti George, fiul lui Esau și al unei fiice a lui Gheorghe Balșa, 550
- Burgas, oraș-port în SE Bulgariei, 554
- Burgundia, ducat, 532
- Bury, John Bagnell (1861—1927), filozof și istoric englez, 9, 11, 385
- Bousiris Gliabar, fratele soției chazare a împăratului Tiberiu Apsimaros, 206
- Bussell, F.W., autor, 9
- Busta Gallorum (sau Taginae), lupta de la ~, 154, 155
- Bustron, autor din Cipru, 533
- Butilin, v. Bucilin
- Butumites (sec. 11—12), comandant bizantin, 397
- Byblos (azi Jubayl sau Djebeil), oraș în Liban, pe țărmul Mării Mediterane, 325
- Byron Robert, autor, 12
- Byzas, luptător în circ, 106
- Byze, localitate, 259

C

- Cabasilas (Kabasilas) Nicolae (c. 1320—1363/1391), mistic și scriitor bizantin, 538, 539
- Cadija (Khadija) (?—620), soția lui Mahomed „profetul”, 192, 198
- Caesareum, bazilică din Antiohia, 90
- Caffa, oraș-port în SE Crimeei, colonie genoveză (azi Feodosiya, U.R.S.S.), 501, 565, 596, 598
- Caffaro (Gaffario), pirat genovez în timpul împăratului Alexios III, 449
- Cairo, capitala Egiptului, 209, 319, 395, 547
- Čaka, conducător al Bulgariei (1299), de origine tătară, 507
- Calabria (ant. Bruttium), regiune în S Italiei, 153, 242, 330, 331, 449, 537

- Caliacra (Kaliakra), Capul ~, cap pe litoralul de V al Mării Negre, 577
- Caligula (Gaius Iulius Caesar Germanicus), împărat roman (37—41), 90, 104
- Calinic I, patriarh de Constantinopol (693—705), 206, 218
- Calinic din Heliopolis, dezertor sirian, 211
- Calist, patriarh de Constantinopol (1350—1353, 1355—1363), autor bizantin, 535
- Calistene (sec. 4), presupus autor al *Alexandriei*, 130
- Calistrat, mănăstire la Constantinopol, 228
- Callimachus, personaj de roman bizantin, 385
- Campania, regiune în S Italiei, 93, 231, 238
- Canale (Konavle), localitate în Peninsula Balcanică, 291
- Candidus (sec. 5—6), istoric a cărui operă s-a pierdut, 55
- Canina (Kanina), oraș în V Albaniei, 378, 489
- Cantacuzen, familie bizantină, 542, 554, 565, 574
- Canterbury (ant. Durovernum, lat. Cantuaria, anglo-saxonul Cantwaraburh), oraș în SE Angliei, reședința arhiepiscopului primat al bisericii anglicane, 159
- Capadocia (Cappadokia), regiune istorică în partea centrală a Turciei asiatice, 15, 32, 60, 91, 152, 167, 188, 221, 244, 276, 381
- Capiton din Licia, istoric a cărui operă s-a pierdut, sursă a lui Ștefan din Bizanț, 55
- Capua, localitate în S Italiei (Campania), 294, 324, 326
- Caracalla (Marcus Aurelius Antoninus C.), împărat roman (211—217), 104
- Caragea-beg, comandant de oști otoman în timpul sultanului Mahomed II, 590
- Caraman (sec. 13), emir turc în Lydia, 505, 512
- Caraman, emirat, 570
- Carbona, localitate în Italia, 412
- Carceri, delle ~, familie italiană; stăpini în Eubeea, 486
- Caria, regiune istorică în SV Asiei Mici, 317
- Carol cel Mare (Carolus Magnus, Charlemagne), rege al francilor (768—814) și împărat al Occidentului (800—814), 24, 234, 239, 240, 241, 254, 259, 282, 323, 331, 336, 380, 407, 434
- Carol Quintul, împărat al „Sfintului Imperiu roman de națiune germană” (C. V) (1519—1556), rege al Spaniei (Carlos I) (1516—1556), principe al Țărilor de Jos (1516—1555), rege al Siciliei (Carol IV) (1516—1556), 143
- Carol I de Anjou, rege al Siciliei (1266—1285), 487—490, 515
- Carol VI, rege al Franței (1380—1422), 532, 569
- Carol de Valois, frate al regelui Filip cel Frumos, 516
- Carp, Sf. ~, biserică la Constantinopol, 76
- Carpați, munți, 180, 368, 398, 409, 565, 584
- Cartagina (ant. Carthago), oraș și stat în N Africii, 83, 92, 144, 146, 148, 185, 198, 217, 245
- Cassian, sfânt (?—c.435), autor, 31
- Cassian, Sf. ~, biserică din Antiohia, 90
- Cassianus Bassus (sec. 6—7), autor bizantin, 129
- Cassiodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator) (c. 485—c.578), om politic, istoric și erudit roman, 25, 54, 145, 156, 313
- Cassius Dio Cocceianus (c. 150—235 e.n.), om politic roman și istoric de limbă greacă, 307, 360, 361, 422
- Castellani, familie italiană, 107
- Castemuni (Kastamonu sau Kastamuni), oraș în N Turciei asiatice, 351, 590
- Castoria, oraș în nordul Greciei, 345, 378, 531
- Castrioti, familie albaneză, 558
- Catalonia (Catalunya, Cataluņa), regiune istorică în NE Spaniei, 149, 479, 591
- Caterina, sfântă, 310
- Caterina de Valois, soția lui Filip de Tarent, 522
- Caton cel Vechi (Marcus Porcius Cato Maior) (234—149 î.e.n.), om de stat și scriitor roman, 129
- Cattaneo, familie italiană, 513, 553
- Cattaneo Arrigo, 516
- Cattaneo Domenico, 516
- Cattaro (Kotor), oraș-port la Marea Adriatică în S Iugoslaviei (Muntencu), 175, 335, 407
- Caucaz, regiune, 125, 172, 178, 189, 212, 348, 565
- Cavarna, oraș în E Bulgariei, 519
- Cefalonia (Kefalinia), insulă grecească din Marea Ionică, 282, 378, 379, 467, 522, 567
- Cerasunt (azi Giresun sau Kerasun), oraș în NE Turciei asiatice, 91
- Cerber, animal în mitologia greacă, 583
- Ceslav (Časlav Klonimirovič), principe srb (927—c.950), 336
- Cezar (Caius Iulius Caesar) (100—44 î.e.n.), om politic, general, scriitor și orator roman, 30, 43, 90, 115, 119, 159, 310, 426, 543
- Cezareea, oraș antic în Palestina, 107, 116, 117, 118, 130, 198, 321, 348, 349
- Cezareea Capadociei (Caesarea Mazaca) (azi Kayseri), oraș în Turcia asiatică, 187, 276, 277, 321
- Cezareea, capitala diocezei Pontului, 62
- Cezareea Nouă, v. Necezareea
- Chalkedon (azi Kadiköy), oraș în Turcia asiatică, 63, 64, 109, 111, 164, 166, 185, 187, 189, 191, 206, 211, 350, 442, 454
- Chalis, v. Tatos
- Chalki (Khalkis), oraș în insula Eubeea, 83
- Chalko(ko)ndilas Laonikos (c. 1423—c.1490), istoric bizantin, 575, 584, 595
- Chalkopratia, cartier la Constantinopol, 229
- Champagne, regiune istorică în Franța, 452

- Chandax, fortăreață în Creta, 320
 Chandrenos, general, personaj, 539
 Charax (Ioannes Charax) (sec. 6), gramatic bizantin, 122
 Chariton, sfânt, 75
 Chariton, protos la Muntele Athos, mitropolit al Țării Românești (1372—1380/1381), 564
 Charsiano, themă, 301
 Chartres, comitat în Franța, 392
 Cherson (azi Kerson), oraș în U.R.S.S. (Crimeea), 156, 206, 213, 217, 218, 258, 337
 Chersonesul Tracic (Chersonesus Thracic), numele antic al Peninsulei Gallipoli, 47, 140, 471, 554
 Chestorului, palatul ~ din Constantinopol, 77
 Chilandarion, mănăstire, la muntele Athos, 531
 Childebert II, rege al Austrasiei (575—596) și al Burgundiei (593—596), 181
 Childeric (Hilderic), rege vandal (523—530), 24, 146
 Chimaira, localitate în Epir, 521
 China, 20, 229, 338
 Chinardo Filippo (sec. 13), amiral italian, 487
 Chionade Grigore (sec. 13—14), autor bizantin, episcop, astronom și istoric al bisericii, 534
 Chios (Khios), insulă în Marea Egee, 337, 364, 394, 413, 441, 510, 513, 516, 553, 591, 594
 Chlm, cnezat și regiune în Peninsula Balcanică, 336
 Chomatianos Dimitrie (sec. 12—13), arhiepiscop de Ohrida și autor bizantin, 461, 468, 492
 Chonai, oraș în Asia Mică, 425
 Chorakoudis, mănăstire din Constantinopol, 120
 Chorasani, v. Khurasan
 Chosroantiohia, oraș improvizat în 528 de regele Chosroes I, 142
 Chosroes I Anușirvan, rege al Persiei (531—579), 59, 135, 137, 142, 175, 178, 179, 191
 Chosroes II Parvez, rege al Persiei (590—628), 180, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 197, 210
 Chrisocheir (? — 871), căpetenie a pavlicienilor din Tephrike, 278
 Christodulo, călugăr din Patmos, 467
 Christopolis, localitate în apropiere de orașul de azi Kavalo, în NE Greciei (Macedonia), 526
 Chrysantza, personaj de roman bizantin, 385
 Chrysaphios, eunuc, conspirator în timpul împăratului Teodosie II, 64
 Chrysipus din Ierusalim, istoric al bisericii, 52
 Chrysoloras Dimitrie (sec. 14—15), învățat bizantin, fratele lui Manuil, 540
 Chrysoloras Manuil (c. 1350—1415), învățat bizantin, 542, 579, 587
 Chrysokakkes George (sec. 11), scriitor bizantin, 379
 Chrysopolis (azi Üsküdar), localitate în Turcia asiatică, 129, 208, 329, 350, v. și Scutari
 Chrysopus, calul lui Manuil Laskaris, 476
 Chrysorhoe, personaj de roman bizantin, 385
 Chrysorhoes, alt nume al lui Ioan Damaskinul, 248
 Chrysoskoules, nobil turc în timpul împăratului lui Manuil II, 383
 Chumnos, v. Nikefor Chumnos
 Cicero, Marcus Tullius (106—43 î.e.n.), om politic, orator, filozof și scriitor roman, 122, 539
 Ciclade (Kiklades), arhipelag în S Mării Egee, 337, 508, 533, 560, 595
 Cilicia, regiune istorică în SE Asiei Mici, 91, 309, 321, 375, 386, 394, 397, 398, 399
 Ciprian, sfânt, 43
 Cipru, insulă în E Mării Mediterane, 65, 156, 201, 211, 212, 246, 254, 281, 313, 321, 337, 397, 399, 404, 439, 448, 473, 478, 532, 533', 539, 545, 553, 597, 598
 Cir, Sf. ~, mănăstire, 382
 Ciriac, sfânt, 75
 Ciril, patriarh al Alexandriei (412—444), scriitor bizantin, 63, 64
 Ciril, episcop de Ierusalim (350 sau 351—386, cu întreruperi), autor; sanctificat, 69, 277
 Ciril din Scythopolis (c. 524—c.568), autor bizantin, 52, 124, 125, 135, 169
 Ciril, v. Constantin-Ciril
 Cirus, episcop de Phasis, patriarh melkit de Alexandria (630 sau 631—643 sau 644), 191, 196, 197, 209, 210, 216
 Cirus, patriarh de Constantinopol (705—711), 218, 219
 Cizic (azi Kapıdağı), oraș în Turcia asiatică, 186, 211, 369, 509
 Cimpul lui Marte, 88
 Cimpulung (Kimbalongos), localitate în Macedonia, 333
 Claudian, fiul poetului latin omonim, istoric, 45
 Claudiopolis (sau Bithynium), oraș antic în apropiere de actualul Bolu (Turcia asiatică), 91
 Claudiu I (Tiberius Claudius Nero Germanicus), împărat roman (41—54), 27, 104
 Clement din Alexandria (Titus Flavius Clemens) (c. 150—211 sau 216), teolog grec, unul din „părinții” bisericii, 122, 263
 Cleodem, personaj al unui dialog de M. Platon, 542
 Clermont-Ferrand, oraș în Franța, 391, 395
 Clovis I, rege al francilor (482—512), 43, 262
 Cluny, oraș în Franța, 413
 Cobham, Delaval Claude, autor, 12
 Cocco Giacomo (?—1453), comandant naval genovez, 591
 Coelesiria (Coele Siria), numele dat părții de sud a Siriei, după ocuparea ei, în 301 î.e.n., de către Ptolemeu I, 51

- Coloanele lui Hercule (Gibraltarul de azi), 149, 156, 287
- Colosul din Rodos, 211
- Comana, oraș antic neidentificat în S Capadociei (Asia Mică), 91
- Comitona, sora Teodorei, soția lui Iustinian I, 97
- Commentiolus, general bizantin în timpul împăratului Mauriciu, 109, 149, 185
- Commodus (Lucius Aelius Aurelius C.), împărat roman (180—192), 358
- Comneni, familie și dinastie bizantină, 34, 509, 515, 523, 525, 545, 567, 596, 597
- Conon (sec. 6), comandant militar bizantin, 152
- Conon (numele lui Tarasicodissa isaurianul), 48
- Conon, Sf. ~, mănăstire din Constantinopol, 112
- Conrad II, împărat german (1024—1039) din dinastia de Franconia, 332
- Conrad III, împărat german (1138—1152) din dinastia de Hohenstaufen, 405, 406, 413
- Conrad de Montferrat, fratele lui Bonifaciu, 447
- Conradin (Conrad II), rege al Siciliei (1254—1258), ultimul suveran din dinastia Hohenstaufen, 515
- Constans II, împărat bizantin (641—668), 125, 205, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 239, 433
- Constantia, Sf. ~, biserică din Roma, 74
- Constantia, numele bizantin al orașului antic Salamis (pe țărmul de E al insulei Cipru); reconstruit de către împăratul Constantiu II (337—361), 246
- Constantia (Ana), fiica bastardă a împăratului Frederic II Barbarossa, soția împăratului Ioan II Ducas Vatatzes, 479
- Constantia, soția lui Henric VI, 450
- Constantin I cel Mare (Flavius Valerius Constantinus), împărat roman (306—337), 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 36, 39, 44, 47, 49, 50, 51, 58, 61, 62, 63, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 86, 88, 89, 92, 93, 124, 180, 189, 210, 215, 298, 327, 393, 424, 435, 502, 539
- Constantin III (Herakleios Novus Constantinus), împărat bizantin (641), 205, 209
- Constantin IV Pogonatul, împărat bizantin (668—685), 205, 206, 207, 213, 215, 216, 217
- Constantin V Copronimul, împărat bizantin (741—775), 220, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 232, 233, 235, 238, 254, 256, 269, 273, 423
- Constantin VI, împărat bizantin (780—797), 233—235, 241, 242, 247, 254, 257, 268, 272
- Constantin VII Porfirogenetul, împărat bizantin (913—920 și 944—959), 107, 252, 289, 290, 292, 294, 296, 297, 299, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 313, 315, 320, 328, 340, 355, 365
- Constantin VIII, împărat bizantin (1025—1028), 321, 328, 332, 337
- Constantin IX Monomahul, împărat bizantin (1042—1055), 337, 340, 341, 342, 343, 346, 350, 359, 363, 371, 375, 376, 434
- Constantin X Dukas, împărat bizantin (1059—1067), 332, 345, 351
- Constantin XI (XII) Dragases, împărat bizantin (1448—1453), 574, 578, 582, 588, 589, 590, 594
- Constantin Flavius, v. Tiberiu II Constantin
- Constantin, fiul împăratului Romanos Lecapenos, 320
- Constantin Ducas, fiul împăratului Mihail VII, 352, 353, 358, 377, 408
- Constantin, fratele împăratului Andronic II, 520
- Constantin, fiul împăratului Andronic II, 524
- Constantin, fratele împăratului Ioan VIII, 576, 578
- Constantin Dragases de Știp, principe sîrb, socrul împăratului Manuil II, 561, 578
- Constantin, fiul lui Toma Slavul, 258
- Constantin II, patriarh de Constantinopol (754—766), 230, 231
- Constantin III Lichoudes, patriarh de Constantinopol (1059—1063) și jurist bizantin, 359
- Constantin I, papă (708—715), 216, 231, 237, 240
- Constantin Bodin, rege de Zeta (1081—c.1101), 345
- Constantin Tich, țar bulgar (1257—1277), 472, 498, 499, 534
- Constantin Acropolitul (?—c.1321), fiul lui G. Acropolitul, hagiograf, 483
- Constantin Anghelos, răsculat bizantin (la 1193), 447
- Constantin Armeanul, 277
- Constantin-Ciril (827—869), apostolul slavilor, 261, 262, 263
- Constantin Filozoful (sec. 14—15), istoric sîrb, 531
- Constantin (sec. 12), mitropolit de Kerk yra, autor bizantin, 414
- Constantin Mesopotamitul, favorit al împăratului Alexios III, 450
- Constantin din Rodos (Rodianul) (sec. 10), poet bizantin, 314, 315, 316
- Constantin, patriciu bizantin în armata condusă de Belisarie în Italia, 154
- Constantin, luptător în circ, 106
- Constantin, forul lui ~ din Constantinopol, 455
- Constantin, palatul lui ~ din Constantinopol, 405

- Constantin, teatrul lui ~ din Constantinopol, 402
- Constantina, porticurile lui ~ din Antiohia, 109
- Constantina, fiica lui Tiberiu II și a lui Aelia Anastasia; soția împăratului Mauriciu, 185
- Constantinopol, capitala Imperiului bizantin (azi Istanbul, oraș în Turcia), 12, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 31, 33, 34, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 53, 54, 56, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 111, 113, 118, 119, 120, 126, 131, 133, 137, 140, 143, 145, 148—154, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 171—173, 176, 177, 179, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 198, 199, 200, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 244, 246, 247, 249, 251, 256, 258, 259, 262, 267, 275, 280, 281, 283—285, 288, 289, 290, 292, 294, 297, 301, 303, 308, 310, 312, 314, 316, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 331, 336, 337, 341, 346, 349, 350, 351, 352, 353, 358, 360, 361, 363, 365, 368, 369, 372, 374, 375, 376, 377, 380, 384, 385, 386, 393, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 412, 413, 414, 426, 427, 438, 440, 441, 443, 444, 445, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 478, 479, 483, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 497, 499, 500, 501, 504, 505, 506, 509, 510, 512, 513, 516, 518, 519, 521, 524, 525, 526, 527, 532, 535, 537, 538, 542, 544, 547, 548, 554, 555, 558, 560, 561, 562, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 589, 590, 597
- Constantinopolis, v. Constantinopol
- Constantinus Chlor (Constantius Flavius Valerius Chlorus), împărat roman (305—306), 22, 27
- Constantiola, localitate neidentificată pe malul drept al Dunării, în Moesia Inferior, 181
- Constanza (Konstanz), oraș în Germania, 536, 542
- Contarini Giacomo, venețian la apărarea Constantinopolului (1453), 591
- Copenhaga, capitala Danemaricii, 585
- Coquerel, Mahiot de ~, bailiv al Companiei navareze (1383—1386), 567
- Corfu (ant. Corcyra, Kerkyra), oraș-port în insula cu același nume din V Greciei, 406, 411, 418, 489, 583, 595
- Corint, istm și oraș în Grecia, 406, 443, 460, 522, 571, 578, 595
- Corippus (flavius Cresconius C.) (sec. 6), poet, 126, 147, 162, 173
- Cornul de Aur (turc. Haliç), golf la Constantinopol, 590, 592
- Coron, oraș în Pelopones, 462, 570, 596
- Corsica (fr. Corse), insulă în N Mării Mediterane, 149
- Cortez Fernando (Cortés Hernando) (1485—1547), conchistador spaniol, 152
- Cos sau Kos (italienește Coo), oraș pe țărmul de NE al insulei cu același nume din Grecia, 258, 594
- Cosenza (ant. Consentia), localitate în S Italiei (Calabria), 294
- Cosma și Damian, Sf. ~, biserică din Antiohia, 90
- Cosma și Damian, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 77, 188, 194
- Cosmas, patriarh, de Constantinopol (1075—1081), 372
- Cosmas, călugăr din Occident, 249
- Cosmas, pretendent în timpul împăratului Leon III, 227
- Cosmas (sec. 7), om politic din Egipt, 209
- Cosmas Indicopleustes (sec. 6), călător și scriitor bizantin, 79, 80, 128
- Cosmopolis, v. Constantinopol
- Cottas Venetia, autoare, 14
- Cratia, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Cremona, localitate în N Italiei (Lombardia), 322
- Crescentius (sec. 10), om politic (tribun) din Roma, 331
- Creta (Kriti, Candia), insulă grecească în E Mării Mediterane, 19, 80, 125, 201, 208, 221, 244, 257, 261, 263, 271, 280, 286, 293, 294, 310, 319, 336, 439, 459, 487, 506, 536, 545, 553, 580, 587, 591, 597, 598
- Crimeea, peninsula în U.R.S.S., 79, 156, 216, 258, 501
- Crispi, familie italiană, originară din Veneția, duci ai Arhipelagului, 532
- Crispin Robert (sec. 11), auxiliar normand în armata bizantină, 342, 353
- Cristina (1626—1689), regină a Suediei (1644—1654), 99
- Cristofor, fiul împăratului Romanos I, 292, 320
- Critobulos Mihail (din Imbros), cronicar bizantin (c. 1410—?), 584
- Cristofor din Mitylene (c. 1000—1050), om de stat și autor bizantin, 359
- Croația, 291, 335, 336, 407, 408
- Ctesifon (Ctesiphon), oraș antic în ruine, în centrul Irakului, pe Tigru, 180, 190
- Cydones Dimitrie (1324—1397/8), învățat bizantin, adept al unirii bisericilor, 536, 541
- Cynegiului, biserica ~, la Constantinopol, 364
- Cyrene (Cirene), oraș antic în NE Libiei, 40, 44
- Cyriac (sec. 7), episcop de Avid, autor sirian, 124, 168
- Cyrus, prefect al pretoriului de Orient (439—441), 76
- Cyrus, poet originar din Egipt, 45

D

- Dabydros, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Dacia, denumire a teritoriului locuit în antichitate de geto-daci; provincie romană, 136
- Dacia Ripensis, provincie romană în S Dunării, 47
- Dadiso (sec. 6), autor sirian, 170
- Dagalaif, consul în Orient (461), tatăl lui Areobind, 105
- Dalmatus, comandant militar (ofițer al gărzii) bizantin, ctitor, 68
- Dalmatului, mănăstirea ~ în Constantinopol, ctitorită de Dalmatus, 217, 228
- Dalmația, regiune istorică, 22, 136, 144, 145, 151, 152, 163, 174, 198, 213, 241, 254, 258, 263, 281, 286, 303, 335, 336, 377, 406, 408, 409, 454, 515
- Dalton O. M., autor, 14
- Damasc (Esh Sham, Dimishk sau Dimashq), capitala Siriei, 62, 90, 169, 170, 187, 194, 197, 198, 201, 212, 221, 222, 281, 325, 329, 369, 395, 396, 452
- Damascius (Damasios) (sf. sec. 5 — începutul sec. 6), scriitor grec, originar din Damasc, neoplatonician, 41
- Damietta (arab. Dimyat), oraș în N Egiptului, 404, 453
- Dandolo Enrico, doge al Venetiei (1192—1205), 453, 464
- Daniel (sec. VII î.e.n.), unul dintre cei patru mari profeți evrei; personaj biblic, 80
- Daniel „scetiutul” (sec. 6), călugăr bizantin originar din Sketis, 171
- Danielis (Danelis), prietena și protectoarea împăratului Vasile I, 285
- Dante Alighieri (1265—1321), poet italian, 311
- Danzig, v. Gdansk
- Daphne (Daphni), oraș în Grecia (în Peninsula Chalcidică), 90, 364
- Daphni, termele de la ~, 208
- Daphni, grădinile de la ~, 250
- Dara, fortăreață antică în N Mesopotamiei, 142, 143, 175, 180, 194
- Dardanele (ant. Hellespontus), strimtoare între Peninsula Balcanică și Asia Mică, care unește Marea de Marmara cu Marea Egee, 19, 445, 572
- Dares din Frigia, preot al lui Hephaistos din Troia, presupus autor al unei pierdute relații prehomerică a războiului troian, 130
- Dastagert (Dastagerd), palatul lui Chosroes II, pe riul Zab al Kabir (în Iraq), 190
- David, personaj biblic, 273, 284, 366, 420
- David (? — 976), unul dintre comitopuli, 333
- David, patriarh „schismatic” al comitopolilor, 333
- David Comnen, nepot al împăratului Andronic I, 445, 462
- David Comnen, împărat bizantin din Trapezunt (1458—1461), 597
- Debeltos (Debelt), localitate în SE Bulgariei, 263, 454
- Debra (azi Debar), localitate în Iugoslavia (V Macedoniei), 533
- Decapolea, 232
- Decebal, rege dac (87—106), 411
- Delbrück Richard (1874—1957), arheolog și istoric german, 17
- Delianos v. Petru Delianos
- Delos, insulă grecească din Cyclade, în S Mării Egee, 516, 534
- Demetrios, filozof neoplatonician bizantin din timpul împăratului Alexios I, 372
- Demnitzikos, localitate menționată de Ioan Kinnamos (identificarea ei este discutată), 398
- Demostene (384—322 î.e.n.), om politic și orator grec, 247, 277, 288, 362, 428
- Demotika (sau Didymoteikhon), oraș în NE Greciei, 462, 463, 469, 526, 538, 555
- Deodatus, v. Teodat
- Derkos, localitate în Peninsula Balcanică, pe coasta Mării Negre, 573
- Desa, v. Ștefan Nemanja
- Desideriu (Didier), rege al longobarzilor (757—774), 239, 283
- Desislava, soția sebastocratorului Kaloianii, ctitor la biserica Boiana, 534
- Dexipos (Publius Herennius Dexippos) (sec. 3), istoric și comandant militar grec din Atena, 55, 307
- Diamboli (Diampolis) (azi Yambol), localitate în Bulgaria, 519, 559
- Diavoli, localitate în Peninsula Balcanică, 471
- Dictys Cretensis, cretan din Cnossos, însoțitorul lui Ideomeneus la Troia, presupus autor al unui jurnal al războiului troian, 122, 130
- Didim (Didymos) (a doua jum. a sec. I î.e.n.), scriitor grec din Alexandria, sursă a lui Malalas, 122, 129, 170
- Diehl Charles Michel (1859—1944), istoric francez, 9, 10, 11, 12, 15
- Dietrich K., autor, 11, 13
- Digenis Akritas, personaj principal al unei epoei bizantine, 360, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385
- Dimitrie, sfânt, 464, 465, 469
- Dimitrie, despot al Tesalonicului (1244—1246), 471
- Dimitrie, fiul lui Andronic II și al Irinei de Montferrat, despot bizantin, 498, 525
- Dimitrie Cantacuzenul, despot al Moreei (1383), 522, 576
- Dimitrie, despot al Moreei (1449—1460), împreună cu fratele său Toma, 588, 595
- Dimitrie Svonimir, rege al Croației (1076), 408
- Dimitrie, Sf. ~, biserică în Tesalonic, 76, 79

- Dioclelea (Zeta), principat sîrb, 291, 342, 345.
V. și Zeta
- Diocletian (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), împărat roman (284—305), 21, 22, 25, 83, 84, 90, 166
- Diodor din Sicilia (c. 80—c. 21 î.e.n.), istoric roman de origine greacă, 307
- Diogene (?—788), turmarh bizantin, identificat de către unii cu eroul principal din epopeea Digenis Akritas, 382
- Diogene Laertiu (sec. 3 î.e.n.), învățat grec, 539
- Dion Chrysostomos (c. 40—c. 112 î.e.n.), retor și filozof grec, originar din Prusa (Bitynia), 41
- Dionisie Areopagitul (Dionysios Areiopagites) (c. 500 î.e.n.), pseudonimul unui important filozof creștin, 44
- Dionisie din Halicarnas (sec. 1 î.e.n. — sec. 1 î.e.n.), retor și istoric roman de origine greacă, 307, 532
- Dionisie I de Tell-Mahre, patriarh iacobit de Antiohia (818—845), autor și istoric, 170, 195
- Dionysos, zeu al vinului în mitologia greacă, 266
- Dios, mănăstirea lui ~, la Constantinopol, 228
- Dioscoride, manuscrisul lui ~, de la Viena, 79
- Dioscoros, patriarh din Alexandria (444—451), 64
- Ditybiste, țaran din Iliria, devine soldat al Bizanțului, 161
- Dobrogea, provincie istorică în SE României, 76, 343, 577
- Dobromir Hriz (sec. 12—13), boier bulgar, 333, 346
- Dobrotici, conducător (despot) al Dobrogei (c. 1348—c. 1386), 519, 558, 567
- Dölger Franz (1891—1968), bizantinolog german, 14
- Domentianus (sec. 7), om politic bizantin, 205, 209
- Domentiolus, nepotul împăratului Focas, desemnat succesor, 185
- Domitian (Titus Flavius Domitianus), împărat roman (81—96), 90
- Domitian, episcop de Melitena, rudă cu împăratul Mauriciu, 182
- Domnion, autor latin din timpul împăratului roman Traian, 122
- Donat (Aelius Donatus) (sec. 4), gramatic și retor latin, 68
- Doria Giannino (sec. 14—15), demnitar în serviciul împăratului Manuil II Paleolog, 571
- Doria Paganino (sec. 14), comandant de nave ge noveze, 554
- Doroteu (Dorotheu) din Gaza, sf. (prima jumătate a sec. 6), scriitor bizantin, 125, 169
- Doroteu, jurist bizantin, profesor la școala din Berytos, în timpul împăratului Iustinian I, 36
- Dorylaeum (azi Eskışehir), oraș în Turcia asiatică, 393
- Doura-Europos, oraș antic în ruine, pe malul drept al Eufratului, aproape de orașul actual Dayr az-Zawr (Siria), 79
- Dracon (sec. 7 î.e.n.), arhonte și legiuitor din Atena, 37
- Dracontius (Blassius Aemilius D.) (sf. sec. 5), poet creștin latin, 145
- Dragoslav, 567
- Dragota, căpetenie, 468
- Drăgșani, 333
- Drin sau Drini (ant. Drilo), rîu în Peninsula Balcanică (Iugoslavia și Albania), 333
- Dristra v. Durostor
- Drizipera, localitate în Peninsula Balcanică, 180
- Drocto, barbar în Bizanț, 182
- Dubla coloană (Două Coloane) (Diplokion), chei la Bosfor, pe locul unde astăzi se află aripa de SV a palatului de la Dolma Bahçe, 572
- Ducas Ioan, general bizantin în timpul împăratului Manuil I, 412
- Ducas (c. 1400—1470), cronicar bizantin, 567, 570, 584
- Ducașin, familie albaneză, 558
- Dulcitus, soțul Vigilantiei, sora lui Iustinian I și tatăl lui Iustin II, 175
- Dumitru, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
- Dunărea, 31, 47, 60, 91, 98, 136, 139, 152, 156, 157, 158, 172, 173, 174, 176, 180, 182, 183, 184, 191, 213, 219, 220, 223, 224, 253, 262, 263, 288, 289, 308, 326, 327, 333, 335, 338, 343, 344, 351, 360, 368, 398, 407, 408, 411, 419, 445, 446, 498, 499, 505, 507, 516, 548, 551, 557, 558, 562, 567
- Durazzo, numele italian al orașului albanez Dürres
- Dürres sau Dürresi, oraș în V Albaniei, port la Marea Adriatică, 303, 333, 334, 336, 342, 343, 345, 374, 378, 379, 392, 397, 407, 445, 448, 461, 468, 469, 471, 489
- Durostor sau Dristra (azi Silistra), oraș în Bulgaria, 263, 288, 289. V. și Silistra
- Duval Rubens, autor, 14

E

- Ebersolt, J., autor, 17
- Ebremond, ginerele regelui ostrogot Teodat, 152
- Ecbatana (azi Hamadan), oraș în Iran, 324
- Edessa (azi Urfa), oraș în SE Turciei asiatice, 90, 104, 122, 134, 142, 167, 169, 183, 194, 195, 211, 322, 337, 343, 381, 385, 395
- Edessa (sau Vodena), oraș în V Greciei, 521
- Edirne (Hadrianopolis), 557; v. și Adrianopol

- Efes (Ephesos), străvechi oraș ionian în V Asiei Mici, 62, 64, 82, 164, 211, 373, 394, 396, 427, 477, 505, 535, 580
- Efraim Sirianul (c. 306—c. 378), teolog și predicator creștin, 45, 53, 167
- Eftimie cel Mare, sfânt, 75
- Egee, mare, 250
- Egina, insulă grecescă în golful cu același nume, în apropiere de Pireu, 270, 421, 534
- Eginhard (Einhard) (c. 770—840), cronicar franc, 241
- Egipt, 10, 42, 44, 45, 56, 62, 63, 64, 65, 67, 75, 76, 80, 83, 84, 90, 93, 127, 129, 130, 133, 137, 146, 164, 165, 168, 178, 187, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 209, 210, 212, 215, 220, 221, 222, 230, 237, 245, 316, 319, 329, 337, 338, 369, 395, 396, 404, 449, 473, 547, 565
- Elada (Ellas), numele antic al Greciei, 46, 163, 286, 322, 336, 421, 482, 514, 575
- Elbassan (azi Elbasani), oraș în Albania, 127, 469
- Elesbaan, rege al axumiților, contemporan cu Iustin, 127
- Elena, personaj din mitologia greacă, 46; statuia, 457
- Elena, mama împăratului Constantin I, 22, 210
- Elena, fiica lui Ioan VI Cantacuzen și a Irinei, soția împăratului Ioan V, 528
- Elena, fiica lui Romanos I Lecapenos, soția împăratului Constantin V, 320
- Elena (Xeni), numele bizantin al Mariei de Antiohia, soția împăratului Manuil I, 439, 445
- Elena, principesă bizantină, 78
- Elena, fiica lui Ioan Asan II și soția lui Teodor II Laskaris, 548
- Elena, fiica lui Mihail II al Epirului, soția regelui Manfred al Siciliei, 487
- Elena, fiica lui Robert Guiscard, 377
- Elena, soția lui Ștefan Uroș I, 533
- Elena, sora țarului Ioan Alexandru și soția țarului Ștefan Dušan, 520
- Elena Ducas Anghelos, fiica sebastocratorului Ioan, soția lui Guillaume de la Roche, duce al Atenei, 523
- Eleutherius, exarh al Ravennei (616—619), 214, 237
- Eliau, autor antic, 540
- Eliazar, personaj biblic, 80
- Elpidius, comandant bizantin în Sicilia în timpul împăratului Constantin VI, răsculat, 234
- Eltimir (sec. 13—14), boier bulgar de origine cumană, fratele țarului George Terter I, 497, 499
- Emesa (Homs), oraș în Siria, 44, 65, 127, 325
- Enea (Aeneas), erou legendar, personaj principal al *Eneidei* lui Virgiliu, 32, 423
- Eneas din Gaza (pe la 500 e.n.), profesor și scriitor bizantin, 42, 44
- Enos (azi Enez), oraș în Turcia europeană, port la Marea Egee, 505, 513, 528, 594, 595
- Ephor din Cyme (c. 405—330 î.e.n.), istoric grec, 127
- Ephrem (Ephraim) (sec. 13—14), cronicar bizantin, 544, 545
- Epicur (341—270 î.e.n.), filozof materialist și ateist grec, 583
- Epidamn (azi Dürres), oraș în Albania, 32, 412. V. și Dürres
- Epidaur (Epidauros Limera), localitate în Grecia (Pelopones), 461
- Epifan (Epiphanius) din Cipru (c. 315—403), episcop de Constantia (din 367) și autor; sanctificat, 69, 248, 277, 307
- Epigenius, jurist din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Epir, regiune în NV Greciei; despotat, 303, 465, 468, 472, 486, 489, 492, 497, 499, 500, 514, 521, 537, 550, 567, 575, 576
- Epitincanus, demnitar bizantin sub împăratul Teodosie II, 47
- Eraric, rege al ostrogoților (541), 153
- Erasmus din Rotterdam (Geert Geerts) (c. 1466—1536), umanist olandez, 430
- Erchenpert (Erchempert) din Monte Cassino (a doua jum. a sec. 11), cronicar al longobarzilor, 283
- Erythro, v. Rothruda
- Erz (Erzurum), oraș în NE Turciei asiatice, 348, 349
- Eschil (Aischylos) (c. 525—456 î.e.n.), poet tragic grec, 116, 539
- Esculap, templul lui ~ din Antiohia, 90
- Esop (Aisopos) (c. 620—c. 560 î.e.n.), fabulist grec, originar din Asia Mică, 66, 131, 542
- Ethiopia (Abisinia), străveche regiune în NE Africii, la V de Marea Roșie, 45, 122, 144
- Etienne de Chartres și de Blois, cruciat, 392, 394, 397
- Etienne de Perche, duce de Filadelfia, cruciat, 463
- Etolia, regiune în Grecia, 461
- Eubeea (Evvoia, ital. Negroponte), insulă grecescă în Marea Egee, 406, 412, 486, 534, 547
- Euchaites (azi Avkat), oraș în Turcia asiatică; mitropolie, 91, 358
- Eudemos, lexicograf, sursă a lui Suidas, 131
- Eudimon „filozoful” (Eudemos din Rhodos), filozof grec, discipol al lui Artistotel, sursă a lui Malalas, 123
- Eudochia, fiica împăratului Alexios III, soția cneazului Ștefan Nemanja, a împăratului Alexios V și a lui Leon Sgueros, 407, 456, 461, 489
- Eudoxia (?—404), împărăteasă, fiica francului Bauto, soția lui Arcadius, 78
- Eudoxia, soția împăratului Romanos II, 292. V. și Bertha

- Eudoxia, fiica împăratului Heraclius, 189
 Eudoxiu, Sf. ~, biserică la Constantinopol, 76
 Eufemia (Lupicina), soția împăratului Iustin I, 77, 78
 Eufemia, sfântă, 182
 Eufemia din Circ, Sf. ~, biserică la Constantinopol, 232
 Eufrat (el-Furât), fluviu în SV Asiei, 191, 212, 222, 263, 281, 326
 Eufrosina, soția împăratului Alexios III, 426, 456
 Eufrosina, fiica împăratului Constantin VI și soția împăratului Mihail II, 257
 Eufrosina (Maria), fiica nelegitimă a împăratului Mihail VIII Paleolog trimisă tătarului Nogai, 512
 Eugenikos Ioan (c. 1380—după 1453), diacon și nomophylax la Sf. Sofia din Constantinopol, adversar al Unirii; fratele lui Markos E., 580, 586
 Eugenikos (Markos E., botezat Manuel) 1391/1392—1445), mitropolit de Efes (din 1437), autor bizantin, 577, 580, 582, 583, 585
 Eugeniu IV (laic Gabriele Condulmer), papă (1431—1447), 576
 Eukratas, 244; v. și Ioan Moschos
 Eunape (Eunapius) (c. 345—c.420), istoric grec, originar din Sardes, 55, 117, 307
 Eurip, localitate în Eubee, 282, 413
 Euripide (480—406 î.e.n.), poet tragic grec, originar din Salamina, 423
 Europa, 18, 57, 86, 91, 136, 137, 189, 190, 254, 256, 286, 301, 322, 329, 351, 363, 397, 419, 446, 455, 460, 463, 467, 468, 471, 472, 490, 492, 505, 506, 512, 531, 554, 555, 559, 561, 567, 571, 577, 584, 598
 Eusebiu (c. 260—340), istoric grec din Cezareea, 50, 52, 422, 544
 Eustachie, frate al lui Henric de Flandra, 465
 Eustatie din Siria (sec. 5—6), istoric bizantin, 121, 123, 131
 Eustatie din Tesalonic (?—1195/1197), mitropolit de Tesalonic (1175), scriitor bizantin, 411, 418, 419, 420, 425
 Eustratie, sfânt, 310
 Eustratie (sec. 11—12), mitropolit al Niceei; comentator al lui Aristotel, 355, 372
 Eustratie Garidos, patriarh de Constantinopol (1081—1084), 372
 Eustratie (sec. 6), preot, autor al *Vieții patriarhului Eutychius*, 120
 Eutychius, patriarh de Constantinopol (552—565, 577—582), 120, 160
 Eutychius, patriarh melkit al Alexandriei (933—940), 197, 210
 Euthymie I, patriarh de Constantinopol (907—912), 316
 Euthymie, sfânt, 124
 Euthymie (Eftimie), patriarh de Tîrnovo (1375—1393), 531
 Eutropiu (Eutropius) (sec. 4 e.n.), istoric roman, 42, 122
 Eutyches (sec. 5), arhimandrit de Constantinopol, monofizit, adversar al lui Nestorius, fondatorul ereziei eutychiene, 64, 65
 Euxin, v. Pontul Euxin
 Eva, personaj biblic, 101
 Evagrius, supranumit „Scolasticul” (c. 536—c.600), învățat bizantin, istoric al bisericii, 51, 52, 115, 121, 170, 175, 194, 544
 Evdokia, împărăteasă bizantină, soția împăratului Teodosie II, 39
 Evdochia, fiica împăratului Valentinian III, soția regelui vandal Huneric, 134, 146
 Evdochia (Fabia E.), soția împăratului Heraclius și mama împăratului Constantin III, 205
 Evdochia, fiica lui Heraclius, 196
 Evdochia Makrembolitissa, soția împăratului Constantin X și apoi a lui Romanos IV Diogene, 348, 351
 Evdochia, sora lui Alexios I Comnen și soția lui Nikefor Melissenos, 350
 Evdokia, concubină a împăratului bizantin Andronic I, 425
 Evdokia, fiica împăratului Mihail VIII și a Teodorei, soția lui Ioan (II) Comnen, împăratul Trapezuntului, 501
 Evdokia, fiica împăratului Heraclius, 196
 Evdokia, v. Atenais-Evdokia
 Evghenie, amiral în serviciul lui Gulielm, regele Siciliei, 435
 Evrenos (sec. 14), grec renegat, comandant de oști otoman, 570, 575
- F**
- Faliero, Giorgio, participant la Conciliul de la Florența, 585
 Farsala, localitate în Grecia, 499
 Fassirtin, monument din Hauran, 75
 Faustus din Buzanda (sec. V), istoric și scriitor armean; autor al unei „Istorii a Armeniei” din 330 pînă în 387, 65
 Fayum, regiune în Egipt, 197, 209
 Fecioară, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de Teodosie II, 77
 Fecioară, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de Verina, 77
 Fecioară, Sf. ~, biserică din Antiohia, ctitorită de Iustinian I, 90
 Fecioară, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de soția lui Iustin II, 84
 Fecioară, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
 Feldebrö, localitate în Ungaria, 335
 Felix de Urgel (sec. 8), cleric din Catalonia, 239
 Felicia, 212, 294, 325, 329, 338, 397
 Ferdinand V Catolicul (Ferdinand II de Aragon), rege al Siciliei (1468—1516) și al Aragonului (1479—1516), 152
 Fermo (ant. Firmum Picenum), localitate în Italia, 154

- Ferran (Ferrand) (? — 1316), infante de Majorca; conducător al catalanilor (din 1308), 508, 514
- Ferrara (ant. Forum Alieni), oraș în N Italiei, 576
- Filadelfia (Philadelphia) (azi Alaişehir), oraș în V Turciei asiatice, 396, 438, 447, 463, 506, 509, 561
- Filagatos, numele laic al lui Ioan XVI, anti-papă (997—998), 314, 331
- Filantropenos (sec. 13), comandant militar bizantin, revoltat în Asia Mică; înfrânt în decembrie 1296, 506
- Filaret, sfânt, 272, 357
- Filartemius, v. Anastase II Artemius
- Filelfo Francesco (1398—1481), umanist italian, 587
- Filimon, Sf. ~, biserică din timpul împăratului Constantin cel Mare, 76
- Filip II August, rege al Franței (1180—1223), 448
- Filip de Suabia, rege german (1198—1208), ginere al împăratului bizantin Isac II, 450, 451, 453
- Filip, ginerele despotului de Epir, Mihail II, 489
- Filip de Savoia, conte de Piemont, al treilea soț al Isabellei de Villehardouin, principe latin de Moreea (1301—1307), 522
- Filip Pustnicul (sec. 12), scriitor bizantin, 434
- Filip de Sida (sec. 4—5), istoric al bisericii, 50, 52
- Filip I de Tarent, principe latin de Ahaia (1307—1313), 500, 522
- Filipa, a doua soție a împăratului Teodor I Laskaris, 479
- Filipikos, general bizantin în timpul împăratului Mauriciu; ucis de Focas, 183, 185
- Filippikos-Bardanes (Bardais), împărat bizantin (711—713), 206, 207, 208, 216, 218, 219, 237
- Filipopol sau Philippopolis (azi Plovdiv), oraș în S Bulgariei, 254, 327, 345, 346, 368, 431, 447, 448, 463, 464, 465, 498, 518, 556
- Filochor (Philochoros) (prima jumătate a sec. 3 î.e.n.), scriitor grec din Atena, sursă a lui Malalas, 123
- Filomelion sau Philomelion (azi Akşehir), oraș în Turcia asiatică, 449
- Filostefanos, autor, 307
- Filostrat (Philostratos), autor bizantin, sursă a lui Malalas, 122
- Filoteia, sfântă, 419
- Filoteu, demnitar (protospatharios) și scriitor bizantin din timpul împăratului Leon VI, 306
- Filoteu Kokkinos, patriarh de Constantinopol (1353—1354; 1364—1376), autor, 535
- Filoteu, cartier în Constantinopol, 88
- Filov, Bogdan Dimitrov (1883—1945), istoric, arheolog și filolog bulgar, 16
- Filoxene (sec. 7), demnitar bizantin în Egipt, 209
- Flandra, regiune istorică pe actualul teritoriu al Franței și Belgiei, 391, 393, 452
- Flavia, familie plebeiană de origine sabină în Roma antică, 27
- Flavian, patriarh de Constantinopol (446—449), 64
- Flavius, titlu, probabil în amintirea gintei Flavia, 24, 36, 133, 150, 506
- Flavius Odovacar, v. Odoacru
- Flavius Tiberius, v. Mauriciu
- Flor, Roger de ~ (1280—1307), aventurier de origine germană; din 1303 în slujba împăratului bizantin Andronic II, 508, 509, 523
- Florentinus (Flavius Felix), poet roman cuprins în *Antologia Latina*, 145
- Florența (ant. Florentia), oraș în centrul Italiei, 538, 576, 577, 579—581, 585
- Florus (Lucius Annaeus F. sau Iulius F.) (sec. 1—2 e.n.), poet și istoric roman, originar din Africa romană, 122
- Focas (Phokas), împărat bizantin (602—610), 183, 184, 185, 186, 187, 196, 199, 200, 201, 214, 441
- Foceea Nouă, oraș-port la N de antică Phocaea (azi Yeni Foça), oraș-port în Golful Izmir, în V Turciei asiatice, 553, 594
- Foceea (ant. Phocaea) (azi Eski Foça), oraș-port în Golful Izmir, în V Turciei asiatice, 448, 501, 505, 513, 532, 553, 583
- Focida, regiune în centrul Greciei, 364
- Foord Edward, autor, 9
- Foucher de Chartres (1058—1127), prelat și istoric francez, 392
- Foulques de Neuilly (?—1202), cleric francez, predicator al cruciadei a IV-a, 452
- Francia, 232, 238, 314
- Franciscus, cognomen, 36
- Franța, 45, 99, 243, 343, 391, 392, 405, 406, 448, 449, 452, 457, 464, 488, 515, 532, 533, 538, 562, 569, 574
- Frederic I Barbarossa, rege și împărat al Germaniei (1152—1190) și rege al Italiei (1155—1190), 405, 409, 410, 448, 449, 453
- Frederic II de Hohenstaufen, împărat (1220—1250), rege al Germaniei (1212—1220) și al Siciliei (ca F.I) (1198—1250), 461, 472, 479, 481, 482, 487, 554
- Frederic III de Habsburg, împărat german (1440—1493), 589
- Freiburg im Breisgau, oraș în Germania (Baden-Württemberg), 14
- Frigia (Phrygia), regiune istorică cuprinzând partea central-vestică a Asiei Mici, 92
- Frigia Pacatiana (sau F. Prima), provincie romană creată de împăratul Constantin I cel Mare, având capitala la Laodiceea, 32
- Froissart Jean (1333 sau 1337—1400), cronicar francez, 438, 500, 516

G

- Gabalas Leon, rebel în Rodos (1204—1233), 473
- Gabra, Constantin, fiul lui Teodor, strateg al Trapezuntului, 438
- Gabriel-Radomir, fiul lui Samuil, țar (1014—1015), 333, 334
- Gabriel Ștefan (de fapt Ștefan Gabrielopoulos Melissenos) (? — 1333), despot al Tesaliei, 522
- Gaeta, oraș în Italia, port la Marea Tireniană, 283
- Gaġhik, rege al Armeniei (1042—1045), 348
- Gaianos, patriarh iulianist de Alexandria (10 febr. — mai sau iunie 535), 133
- Gaias, șefgot în timpul împăratului Arcadius, 313
- Gaius (? — după 178 e.n.), jurist roman, 36
- Galata, cartier în Constantinopol, 473
- Galatia, regiune istorică în partea centrală a Asiei Mici, 32, 92
- Galia, 59, 93, 238, 239
- Galiția, 409
- Galla Placidia (c. 390—450), fiica lui Teodosie I, soția împăratului Constanțiu III și mama împăratului Valentinian III; împărăteasă (421—450), 77
- Gallipoli (azi Gelibolu), oraș-port în Turcia europeană, 449, 471, 509, 513, 541, 555, 560, 572, 573, 590
- Gallus (Flavius Claudius Constantinus), împărat roman (cezar) (351—354), 78
- Gangra (azi Çankiri), oraș în Turcia asiatică, 91, 399, 430
- Gardthausen V., paleograf german, 14
- Gargaris, vizitiu, 104
- Gattilusio (Gattilusi), familie și dinastie de seniori de Lesbos (1355—1462), de origine genoveză, 532, 564, 576, 583, 597
- Gattilusio Domenico (Ciriaco), senior de Lesbos (1455—1458), 532
- Gattilusio Dorino, senior de Lesbos (1427—1449), 531, 532, 595
- Gattilusio Eugenia (?—1439), fiica lui Francesco II Gattilusio, soția împăratului bizantin Ioan VII, 197
- Gattilusio Elena, fiica lui Francesco, soția despotului sârb Ștefan, 532
- Gattilusio Francesco, senior de Lesbos (1355—1401), 532, 533, 554, 560
- Gattilusio Nicolae (Niccolo), fiul lui Dorino, senior de Lesbos (1458—1462), 594
- Gattilusio Palamede (1409—1455), stăpîn în insulele Lesbos și Samotrake, din rânura colaterală a acestei familii, 595
- Gauthier de Brienne, duce de Atena (1309—1311), 514
- Gavril, arhanghel, 69
- Gaza, oraș în N Peninsulei Sinai, 41, 42, 44, 67, 167, 169, 170, 194, 197, 294
- Gazes (Gazos) Teodor (c. 1400—1476), umanist bizantin, originar din Tesalonica, 580, 587
- Gdansk, oraș-port în N Poloniei, 285
- Gedeon Manuel, autor, 12
- Gelase din Cyzic, istoric al bisericii și al Conciliului de la Niceea, 52
- Gelimer (Geilamir), rege vandal (530—533), 24, 146, 149, 151
- Gelzer Heinrich, autor, 11
- Gemistos-Plethon Georgios (c. 1355—1452), filozof neoplatonician și umanist bizantin, originar din Mistra, 580, 581, 583, 588
- Genesios Iosephus, cronicar bizantin, presupus autor al unei istorii a împăraților bizantini între 813 și 886, 273
- Genevisi, familie albaneză 558
- Gengis-han (Genghis-han) (pnumele adevărat Temugin), han mongol (1206—1227), 569
- Genikon, cartier la Constantinopol, 279
- Gennadios II Scholarios (laic Georgios-Kourtesios), teolog bizantin, patriarh de Constantinopol (1454—1456, 1462—1463, 1464—1465), 580, 582, 585, 593
- Genova, oraș-port în NV Italiei, 397, 399, 459, 473, 477, 497, 512, 513, 516, 519, 561, 562, 567, 569, 581, 591, 597
- Genseric (Geiseric, Gaiseric), rege vandal (428—477), 134, 144, 145, 146
- George Comnen, fiul lui David, ultimul împărat bizantin de la Trapezunt, 597
- George I Terter, țar bulgar (1280—1292), 499, 507
- George II Terter, țar bulgar (1321—1323), 518
- George (sec. 7—8), cleric și autor bizantin, 170
- George Acropolitul (1217—1282), demnitar și scriitor bizantin, 468, 473, 474, 481, 483
- George din Cipru (sec. 6—7), geograf și autor bizantin, 126, 201
- George (Grigore) Cipriotul, autor bizantin și patriarh de Constantinopol (1283—1289), 478
- George Gennadios-Kourtesios zis Scholarios, v. Gennadios II
- George Lecapenos (prima jumătate a sec. 14), călugăr bizantin din Tesalia, umanist, 539
- George (Gheorghe) Monahul (zis Hamartolos) (sec. 9), cronicar bizantin, 273, 293
- George Moschamper (Moschabar) (sec. 13), profesor și scriitor bizantin, 494
- George Muzalon (sec. 13), sfetnicul principal și prieten al împăratului Teodor II Laskaris; tutore al împăratului Ioan IV, 484
- George din Pisidia (Georgios Pisides) (prima jumătate a sec. 7), diacon și chartophylax la Sf. Sofia din Constantinopol, poet, 126, 200, 201, 306
- George Scholarios, v. Gennadios II

- George (Gheorghe) Syncelul (?—după 810), cronicar bizantin, 251
- George din Trapezunt (Georgios Trapezuntios) (1395—1484), umanist bizantin; s-a stabilit în Occident, 587
- Georgia, v. Gruzia
- Georgillas Manuil din Rodos (sec. 15), poet bizantin, 587
- Gerland E., autor, 11
- Germania, 118, 451, 566
- Germanicea (azi Marash), oraș în N Siriei, 220, 349
- Germanicopolis, v. Gangra
- Germanicus, cognomen, 36
- Germanos I, patriarh de Constantinopol (715—730), 230
- Germanos II, patriarh de Constantinopol (1222—1240), 482, 547
- Germanus (?—550), nepotul și moștenitorul prezumtiv al împăratului Iustinian I, 34, 59, 106, 154, 161
- Germanus (?—602), general și patriciu bizantin; socrul lui Teodosie, fiul împăratului Mauriciu, 179, 184, 185
- Gerstinger, H., autor, 17, 56
- Geysa (Geza) I, rege al Ungariei (1074—1077), 408
- Gheorghe, sfânt (?—303), principe din Capadocia; martirizat sub Diocletian, 183, 404, 509
- Gheorghe, Sf. ~, biserică din Constantinopol, atribuită lui Constantin cel Mare, 76, 363
- Gheorghe, Sf. ~, biserică din Tesalonic, 76, 82
- Ghica-Budești, Nicolae (1869—1943), arhitect român, 17
- Ghisi, familie venețiană, 487
- Gibbon Edward (1737—1794), istoric englez, 9
- Gibbons Adams, autor, 13
- Gibraltar, 149, 157, 287
- Giovinazzo, oraș în Italia, port la Marea Adriatică, 412
- Gisela, sora lui Carol cel Mare, 241
- Giuliano Pedro (sec. 15), catalan care participă la apărarea Constantinopolului (în 1453), 591
- Giustiniani, Giovanni Longo (?—1453), comandant militar genovez la apărarea Constantinopolului (1453), 591, 592
- Glycerius, împărat roman al Apusului (473—474), 161
- Glykas Mihail (?—înainte de 1204), cronicar bizantin, 423, 425, 429
- Godefroi, maestru de vinătoare al împăratului Andronic III, 525
- Godefroy de Bouillon (c. 1061—1100), duce de Lorena, conducător al primei cruciade, 392, 393, 396, 399, 405, 457, 463
- Goffredo (Gottfried) de Viterbo (1125—1192) episcop de Viterbo (din 1184), om politici și cronicar german, 215, 240
- Gondoes, barbar în Bizanț, 182
- Gortyna, oraș în ruine în S părții centrale a insulei Creta, la SV de Candia, 258
- Gothicus, cognomen, 36
- Gotia, 232
- Gottwald, istoric, 11
- Gračanitză (Gračanica), mănăstire din Serbia (1315—1321), 565
- Gradenigo, Giovanni Girolamo, autor, 13
- Grațian (Flavius Gratianus), împărat roman al Apusului (367—383), 78
- Gratianopolis, localitate în Peninsula Balcanică, 468
- Gravina, localitate în SE Italiei (în Puglia), 412
- Grecia, 16, 48, 73, 87, 162, 163, 175, 226, 227, 232, 258, 364, 386, 448, 486, 514
- Grégoire Henri (1881—1964), istoric și filolog belgian, 381, 382
- Gregoras Nicefor (1290/1291—1359/1360), teolog și cronicar bizantin, 538, 539, 540, 543, 548, 553
- Grenier Pierre, autor, 10
- Grigore, patriciu bizantin din Africa, revoltat în 647, 215
- Grigore (sec. 12), demnitar (mare drungar) și scriitor bizantin, 426
- Grigore, sfânt, 69, 246, 307
- Grigore I cel Mare, papă (590—604), 184, 199
- Grigore II, papă (715—731), 215, 231, 235, 237
- Grigore VII (laic Hildebrand), papă (1073—1085), 375, 453
- Grigore XI (laic Pierre Roger de Beaufort), papă (1370—1378), 536
- Grigore, călugăr de la mănăstirea Chilandarion (sec. 14—15), care traduce în limba sârbă din Zonaras, 531
- Grigore, patriarh melkit de Antiohia (570—593), 51
- Grigore Decapolitul, sfânt, 270
- Grigore Dialogul, 246
- Grigore din Nazianz, sfânt, supranumit Teologul (c. 329—388), episcop de Constantinopol, unul din „părinții” bisericii, 39, 40, 54, 167, 539
- Grigore din Nyssa, sfânt (336—394/395), teolog și predicator bizantin, episcop de Nyssa, în Capadocia (din 371), unul din „părinții” bisericii, 53, 167
- Grigore din Sicilia, sfânt, 245
- Grigore din Sinai (c. 1265—1346), călugăr bizantin de la Muntele Athos, propovăduitor al hesihasmului, 535
- Grigore Taumaturgul, sfânt (213—270/275), episcop al Neocezareei și autor grec, 153
- Grigore Teologul, Sf. ~, biserică din Teba, 364

- Grigore, jurist din vremea lui Diocletian; autor al *Codicelei Gregorian*, 35
- Grigore III din Cipru, v. George Cipriotul
- Grigore Xerokepon, Sf. ~, biserică din Constantinopol, din timpul împăratului Teodosie I, 76
- Grimoald I (III), principe de Benevent (788—806), 242, 283
- Grottaferrata, localitate în Italia (Lazio), 243
- Grumel V., autor, 12, 14
- Grüneisen Wladimir, autor, 17
- Gruzia, 188, 273, 462
- Gryllus, fals patriarh în timpul domniei împăratului Mihail III, 264
- Guaimar I, principe de Salerno (880—901), 283, 284
- Guido (Guy) de Spoleto, rege al Italiei (889—894), 323
- Guillaume I de Champlitte (zis „le Champenois”), principe latin de Ahaia (Moreea) (1205—1209), 461
- Guillaume II de Villehardouin, principe latin de Ahaia (Moreea) (1246—1278), 522
- Guillaume de Lorris (sec. 13), poet francez, 384
- Güldenpenning J., autor, 10
- Gulielm I, rege al Siciliei (1154—1166), 403, 406, 410, 412, 445
- Guntharith, „duce” al Numidiei, cucerește Cartagina în 536, 147
- Guy, unul din conducătorii almugavarilor, 508
- Gylas (Gyula) (sec. 10—11), principe maghiar, 407
- H**
- Haag Benedict, autor, 384
- Hadramition (ant. Adramyttion) (azi Edremit), oraș în NV Asiei Mici, 219, 449, 463
- Hadrianopolis, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Hagia Trias, mănăstire în Argolida, 534
- al-Hakim, calif fatimid (996—1021), 395
- Halici, cnezat, 408, 409, 440
- Halil, fiul sultanului otoman Orkhan și al Teodorei, fata împăratului bizantin Ioan VI, 513, 527, 555
- Halil, căpetenie turcă, 552
- Halle an der Saale, oraș în Germania, 10
- Hama (ant. Hamath, Epiphania), oraș în V Siriei, 210
- Hammurabi, suveran al Babilonului (1728—1686 î.e.n.), autor al unui important text legislativ ce-i poartă numele, 36
- Hamza bey, amiral al flotei otomane (1453—1456), 594
- Hannibal (247/246—183 î.e.n.), general și om politic cartaginez, 122
- Hanotaux, Gabriel (1853—1944), istoric și om politic francez, 10
- Haploucheir Mihail, autor bizantin, 429
- Harald III Hårdrada, rege al Norvegiei (1047—1066), 343
- Harct v. al-Harith
- al-Hārith ibn Djabala, suveran din dinastia Ghassanizilor (529—569), 142, 175
- Harmenopolos Constantin (1320—1383), dregător și jurist bizantin, 542
- Harra (Haran) (ant. Carrhae sau Charran), oraș în SE Turciei asiatice, 169
- Harrison Frederick, autor, 9
- Harun-al-Rașid, calif abasid de Bagdad (786—809), 254
- Hauran, regiune în S Siriei, 75, 221
- Hebdomon, palat din Constantinopol, 81, 83, 269, 480
- Hecham (Hicham, Hişam), v. Hisham
- Heinrich de Neustadt, a redactat „Istoria lui Apollonius din Tyr”, 385
- Heisenberg August (1869—1930), bizantinist german, 11, 18
- Helespont (Hellepont), v. Dardanele
- Heliodor, astronom; activează în timpul împăratului Leon III, 232
- Helladios, profesor la școala din Constantinopol, cititorită de Teodosie II, 41, 49
- Hellenopont, 30
- Henri de Bar, senior francez, 532
- Henric II cel Sfânt, rege și împărat al Germaniei (1002—1024), 332
- Henric III, împărat al Germaniei (1039—1056), 332
- Henric VI, împărat al Germaniei (1190—1197), 410, 449, 450, 451
- Henric de Flandra, împărat al Imperiului latin de Constantinopol (1206—1216), 463—465, 468
- Heraclea (Herakleia, Hcraclea Pontica, azi Ereğli, Turcia), oraș în Asia Mică, 91, 500, 505, 543, 570
- Heraclea, oraș în Tracia, pe țărmul Mării de Marmara, 62, 63, 259, 345, 509, 510
- Heracleonas, împărat bizantin (mai-septembrie 641), 205, 207, 209
- Heraclius (Herakleios), împărat bizantin (610—641), 66, 115, 129, 171, 172, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 205, 207, 209, 210, 213, 214, 215, 218, 244, 296, 310, 316, 324, 335, 395, 423
- Heraclizi, dinastie, 211
- Hermogene (sec. 2 e.n.), retor din Imperiul roman, de origine grec, 35
- Herod, rege al Iudeii, 423
- Herodiana, numele împărătesei Eudoxia (?—404), fiica francului Bauto, soția (din 395) a împăratului Arcadius, 53
- Herodot (Herodotos) (c. 485—425 î.e.n.), istoric grec, 116, 307, 317, 419, 420, 422
- Hervé Francopulos, mercenar normand în serviciul Imperiului bizantin, 352, 353, 384

- Hesseling C., autor, 10
- Hesiod (sec. 8 sau 7 î.e.n.), poet grec, 310, 361
- Hesychius (Hesychios Illustrios) din Milet (sec. 6), cronicar bizantin, 50, 52, 307
- Hexamilion, fortificație lungă de 6 mile așezată în curmeziș peste istmul de Corint, care apăra trecerea în Pelopones, ridicată de Manuil II Paleolog; a fost distrusă în 1423; refăcută în 1443 de Constantin Dragases, a fost dărâmată în 1446 de sultanul Murad II, 256, 510, 571, 578
- Hierakion (Geraki), oraș în Pelopones, 500
- Hierapolis (azi Manbij), oraș în N Siriei, 349
- Hieria, palatul ~ pe coasta asiatică a Mării Marmara, 84
- Hierocles (sec. 5—6), autor bizantin; a scris în 535 lucrarea „Synekdemosis”, 126, 307
- Hieromax (Yarmuk), riu în NV Iordaniei; lupta de la ~ din 20 aug. 636, 194
- Hieron, v. Hierus
- Hieroteu (Hierotheus), cleric grec, primul episcop al Ungariei, 407
- Hieroteu (sec. 13), cleric și autor bizantin, 494
- Hierus, punct fortificat lângă Constantinopol, 592
- Himet (Hymettus), culme muntoasă în Grecia, 40, 364
- Hinneberg Paul, cditor, 11
- Hira (arab. al-Hirah), vechi oraș și regat în regiunea văii Eufratului, 137
- Hisham, calif omeiad (724—743), 222
- Hohenstaufen, familie princiară germană; din rindul familiei H. au fost suverani în Germania (1138—1208 și 1212—1254) și în Sicilia (1194—1268), 515
- Holmes Gordon W., autor, 12
- Holobolos, Manuel (în călugărie s-a numit Maximos) (c. 1245—după 1284), poet bizantin, 480, 491, 492, 535, 542
- Holofern, personaj biblic, general al suveranului babilonean Nabucodonosor, 42
- Homer (sec. 9 sau 8 î.e.n.), poet grec, 37, 41, 42, 43, 48, 116, 117, 163, 198, 298, 307, 310, 315, 317, 322, 362, 395, 418, 419
- Honorias, localitate întemeiată de Honorius în NV Asiei Mici, 48
- Honorius (Flavius Honorius), împărat roman al Apusului (395—423), 48, 238, 241
- Honorius I, papă (625—638), 191
- Hormisdas, papă (514—523), 165, 191
- Hormisdas (Hormizd) IV, suveran persan (579—590), 84, 120, 179, 180, 190, 210, 246
- Hosios, biserică din Chalkedon, 120
- Hosiou, biserică la Constantinopol, ctitorită de Iustin II, 84
- Hrisostomul, v. Ioan Hrisostom
- Hristos (Isus Hristos), întemeietorul mitic al creștinismului, 23, 40, 49, 51, 52, 62, 63, 64, 69, 74, 77, 80, 109, 111, 120, 122, 123, 164, 170, 191, 211, 245, 249, 262, 267, 277', 283, 295, 298, 314, 315, 325, 365, 370, 383, 395, 412, 423, 431, 473, 493, 537, 539, 544
- Hugo de Provența (Berengar), tatăl Berthei-Eudoxia, prima soție a împăratului Romanos al II-lea, 292, 331
- Hugues, conte de Vermandois (1057—1102), al treilea fiu al regelui francez Henric I, cruciat, 392
- Hugues I, rege al Ciprului (1205—1218), 532
- Hulagu (sau Hülë'ü) (c. 1217—1265), nepot al lui Gengis-han, cuceritor mongol și fondator (din 1258) al dinastiei ilhanilor din Persia, 504
- Humbert, cardinal francez în timpul pontificatului lui Leon IX, 376
- Huneric (Huniric), rege vandal (477—484), 146
- Hyacin, mănăstirea lui ~ de la Niceea, 478
- Hyacin, școala lui ~ de la Niceea, 480
- Hypatia (370—415), gânditoare neoplatoniciană din Alexandria, profesoară și directoare a școlii de aci, 41, 45
- Hypatius (?—532), nepotul lui Anastase, proclamat împărat la Constantinopol în timpul răscoalei „Nika”, 109, 110

I

- Iachint, v. Hyacin
- Iacob, sfânt, 276
- Iacob, evreu convertit la creștinism în timpul împăratului Heraclius, 164
- Iacob Baradaî, episcop al Edessei (din c. 541), apostol al monofiziților, 167, 170, 395
- Iacob Călugărul, sfânt, 312
- Iacob Proarhios, arhiepiscop de Ohrida (1240), autor bizantin, 461
- Iacob de Sarug (?—521), reprezentant al monofizitismului, 168
- Iamblicus (250—325), filozof neoplatonician, originar din Siria, 355
- Iancu de Hunedoara (?—1456), nobil român din Transilvania, voievod (din 1441), iar din 1446 guvernator (regent) al Ungariei, 577, 584, 585
- Ianina (Ioannina, Vannina, Janina), oraș în NV Greciei (Epir), 461, 521, 550, 574, 576
- Iason, în mitologia greacă, fiul regelui Iolcos, 48
- Iași, municipiu în jud. cu același nume, 599
- Ibas, episcop din Edessa (435/439—457), 166
- Iberia (Iveria, Hiberia, K'art'li, Karthli), regiune istorică în S Munților Caucaz, 67, 137, 212, 330, 348, 350, 597
- Ibora (Hebrus), localitate, 91
- Ichnilates, personaj de roman bizantin, 379

- Iconium (azi Konya), oraș în Turcia asiatică, 350, 403, 404, 440, 449, 453
- Iehova, zeitate semitică, 249
- Ieronim, sfânt, 134, 358
- Ieronim (Hieronymus) din Stridon (c. 348—420), autor dogmatic religios, 49, 50
- Ierusalim (arab. El Quds esh Scherif), oraș în Asia occidentală, la NV de Marea Moartă, 40, 65, 66, 67, 74, 75, 82, 111, 124, 134, 135, 166, 169, 185, 187, 190, 191, 194, 197, 198, 201, 210, 235, 240, 319, 325, 338, 375, 391, 395, 396, 399, 404, 433, 448, 452, 453, 468, 478, 494, 497, 526
- Ifrim Sirianul, sfânt, 312. V. și Efraim Sirianul
- Ignatie, sfânt, patriarh de Constantinopol (847—858; 867—877), 262, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 280, 300, 306, 434, 536
- Ignatie (sec. 9), diacon la Constantinopol, apoi episcop de Niceea, hagiograf și poet bizantin, 270, 272
- Igor (Inger), cneaz al Kievului (912—945), 326
- Ikarion, edificiu din Tripoli, 90
- Ikasia (Kasia) (sec. 9), poetă bizantină, 251
- Ilaron al Iberiei, sfânt, 362
- Ildibad (sau Hildebad), rege al ostrogoților (540—541), 153
- Ilie, sfânt, 412
- Ilie de Nisibis, autor de scrieri hagiografice din Siria, 170
- Ilifreda, barbar în Bizanț, 182
- Ilion, numele grecesc al Troiei, 395
- Iliria (Illyria), regiune istorică în NV Peninsulei Balcanice, 32, 67, 92, 133, 136, 146, 161, 176, 240, 333
- Iliță, 333
- Illus, isaurian, sfetnicul împăratului bizantin Zenon, răsculat, 160
- Ilyssos, 420
- Imberios, personaj de roman bizantin, 385
- Imbros, insulă în NE Mării Egee (azi Imroz, Turcia), 562, 584, 594, 595
- Imperiul bizantin, passim
- Imperiul bizantin de la Niceea, v. Niceea
- Imperiul bizantin de la Trapezunt, v. Trapezunt
- Imperiul latin de Constantinopol, 367, 467, 468, 473, 479, 488, 509, 516, v. și Constantinopol
- India, 127, 379, 382, 384
- Innocentiu III (laic Lotario di Segni), papă (1198—1216), 460
- Ioan I Tzimiskes, împărat bizantin (969—976), 299, 300, 314, 315, 316, 321, 322, 324, 325, 327, 329, 330, 350, 375, 380, 423, 425, 427, 434
- Ioan II Comnen, împărat bizantin (1118—1143), 368, 375, 399, 403, 406, 408, 413, 419, 428, 430, 434, 439
- Ioan III Ducas Vatatzes, împărat bizantin la Niceea (1222—1254), 471, 473, 477, 479, 482, 491, 510, 527, 547
- Ioan IV Laskaris, împărat bizantin (1258—1261), 472, 480
- Ioan V Paleolog, împărat bizantin (1341—1354; 1355—1376; 1379—1391), 518, 522, 526, 527, 528, 531, 533, 554, 558, 559, 560, 561, 562, 566
- Ioan VI Cantacuzen, împărat bizantin (1347—1354) și cărturar, 494, 497, 522, 524, 526, 530, 538, 540, 541, 543, 544, 549, 552, 553, 554, 561, 566
- Ioan VII Paleolog, împărat bizantin (1390), 532, 561, 564, 569, 570
- Ioan VIII Paleolog, împărat bizantin (1425—1448), 573, 576, 578, 585, 589
- Ioan II Comnen, împărat de Trapezunt (1280—1297), 501
- Ioan IV Kaloioannes (Kakoiannes), împărat bizantin de Trapezunt (1429—1458), 596, 597
- Ioan I Ducas-Anghelos, sebastocrator al Tesaliei (1271—1296), fiul bastard a lui Mihail II, despotul Epirului, 461, 498, 499, 522
- Ioan II Ducas-Anghelos, fiul lui Constantin, sebastocrator al Tesaliei (1303—1318), 499, 523
- Ioan II Orsini, zis Ducas-Anghelos-Comnen, despot de Epir (1323—1335), 520
- Ioan II, rege al Franței (1350—1364), 574
- Ioan Asan II, țar vlaho-bulgar (1218—1241), 464, 465, 469, 471, 497
- Ioan Asan III, țar vlaho-bulgar (1279—1280), 499, 508, 548
- Ioan Alexandru, țar bulgar (1331—1371), 519, 520, 535, 550, 558
- Ioan de Brienne, rege titular al Ierusalimului (1231—1237), 468, 471
- Ioan de Gravina, principe latin de Ahaia (1333—1364), 522
- Ioan Șişman, țar bulgar la Tirnovo (1371—1393), 558, 560
- Ioan Vladislav, țar (1015—1018), 333, 334, 348
- Ioan, fiul împăratului bizantin Andronic I Comnen, 440, 444
- Ioan, fiul împăratului bizantin Andronic II și al Irinei de Montferrat, 509
- Ioan, fiul lui Isac, fratele împăratului Ioan II și tatăl împăratului Andronic I, 403
- Ioan, fiul lui Smiltzes, 497
- Ioan, fiul porfirogenetului Constantin, fiul împăratului Mihail VIII și al Teodorei, 544
- Ioan, despot, fratele împăratului Mihail VIII Paleolog, 505
- Ioan, fiul lui Isac Comnen și al Irinei de Alania, 440
- Ioan, fiul bastard al lui Centurione Zaccaria, principe al Moreei, 594
- Ioan Liverios (sec. 14), despot, ctitor la Lesnovo, 531
- Ioan, demnitar bizantin, 412
- Ioan, demnitar bizantin (hypersebast), 531
- Ioan, demnitar (protonotar) bizantin, în timpul împăraților Ioan II și Manuel I, 425

- Ioan Lekanomontis, taumaturg în timpul împăratului bizantin Leon III, 227
- Ioan, zis Kottistes, revoltat în timpul domniei împăratului bizantin Iustinian I, 143
- Ioan Comnen (cel Gros), uzurpator în vremea Anghelilor, 425, 426
- Ioan Comnen, cezar, fratele împăratului Isac I, 383
- Ioan Comnen (sec. 12), jurisconsult și cleric bizantin, capul bisericii bulgare, 418
- Ioan Comnen, pretendent în 1195, 450
- Ioan Comnen Asan, fiul țarului Ioan Alexandru, 520, 522
- Ioan fără Frică, duce al Burgundiei (1404—1419), 532, 567
- Ioan Spata (sec. 14), despot albanez, 550
- Ioan Tarchaniotes (sec. 13), comandant militar bizantin, a reorganizat flota împăratului Mihail VIII, 506
- Ioan Vatatzes, rebel în timpul împăratului bizantin Constantin IX, 346
- Ioan de Capadocia, prefect al pretoriului pentru Orient (531—541, cu o întrerupere ian.-oct. 532), 109, 129
- Ioan, fratele lui Petru I, țar bulgar, 292
- Ioan, numele bizantin a lui Axuch, 402
- Ioan, fiul lui Teodor, despot de Tesalonic (c. 1238—1244), 471
- Ioan Damaskinul (Ioan Mansur Chrysorhoes), sf. (c. 650—c.750), teolog și scriitor bizantin, 230, 248, 250
- Ioan Hesychastul, sfânt, 124
- Ioan Hrisostom (Gură de Aur), sf. (c. 344—407), teolog și predicator, patriarh de Constantinopol (398), unul din „părinții” bisericii, 40, 53, 54, 66, 69, 170, 246, 312, 313, 317, 323, 360, 435, 456
- Ioan „Klimax” (Scărarul), sf. (a doua jumătate a sec. 6—c.670), ascet bizantin, autor, 125, 130
- Ioan III Scolasticul, patriarh de Constantinopol (565—577), 121
- Ioan VII Gramaticul, patriarh de Constantinopol (837—843), 267
- Ioan VIII Xiphilin, patriarh de Constantinopol (1064—1075) și jurist bizantin, 359, 360, 422
- Ioan XI Bekkos, patriarh de Constantinopol (1275—1282), 493, 494, 536, 580
- Ioan XIII Glykys, patriarh de Constantinopol (1315—1319), 534, 543
- Ioan I, papă (523—526), 161, 165
- Ioan VI, papă (701—705), 237
- Ioan VII, papă (705—707), 237
- Ioan VIII, papă (872—882), 280
- Ioan XI, papă (931—935), 331
- Ioan XII, papă (955—964), 331
- Ioan XVI, antipapă (997—998), 331
- Ioan, episcop de Heracleea, 108
- Ioan Eleemosinariul, sfânt, 244
- Ioan, sfânt, 75, 467
- Ioan (sec. 15), diacon și poet bizantin, 585
- Ioan I, arhiepiscop de Tesalonic (610—649), autor de hagiografii, 201
- Ioan, abate la mănăstirea Beth-Aphthonia (pe Eufrat); scrie între 538 și 544 o biografie a lui Sever din Antiohia, 168
- Ioan (sec. 5—6), scriitor sirian, 170
- Ioan de Antiohia (sec. 7), autor bizantin, 31, 120, 123, 427
- Ioan din Asia (506/507—c.586), episcop de Efes și autor bizantin; a scris o istorie ecleziastică cuprinzând perioada de la Cezar până la 585, 119, 169
- Ioan din Asia (1166—1199), autor de hagiografii, originar din Siria; sursă a lui Mihail din Melitena, patriarh de Antiohia, 170
- Ioan de Biclar, autor, 177
- Ioan din Cezareea (sec. 5—6), gramatic bizantin, 169
- Ioan Chilos, mitropolit de Efes, 482
- Ioan Dokeianos (sec. 15), autor bizantin, 580
- Ioan din Epifania (sfârșitul sec. 6), istoric bizantin, 52, 119
- Ioan Filadelful, autor, 307
- Ioan, episcop de Gabala, autor al *Vieții Sf. Sever*, 168
- Ioan de Gaza (sec. 6), poet bizantin, 127
- Ioan Kananos (sec. 15), autor bizantin, istoric al Tesalonicului, 584
- Ioan Kyparissiotes (sec. 14), învățat bizantin, 536
- Ioan Kyriotes (Geometrul) (?—990), poet bizantin, 314
- Ioan din Lidia (490—după 552), erudit și scriitor bizantin, profesor de retorică la Constantinopol, 128, 307
- Ioan Mesaritul, fratele lui Nicolae, 427, 481
- Ioan, episcop de Nikiu (Egiptul de Jos), croniciar bizantin, scrie pe la sfârșitul sec. 7 o istorie universală, 171, 197, 201, 209
- Ioan Philopones (sec. 6), filozof și gramatic bizantin, originar din Alexandria, comentator al lui Aristotel, 127, 128
- Ioan Rufus din Maiuma, autor, 67
- Ioan Tzurdunis, participant la Conciliul de la Florența, 585
- Ioan Botezătorul, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 184
- Ioan, Sf. ~, biserică din timpul domniei împăratului Arcadius, 76
- Ioan din Studion, Sf. ~, mănăstire, 76
- Ioan, Sf. ~, biserică din Efes, 82
- Ioan, cetatea lui Ioan Tzimiskes; cetate în Peninsula Balcanică ridicată pe locul unde împăratul a dat lupta cu bulgarii conduși de țarul Boris II, 327
- Ioana d'Arc (1412—1431), eroină franceză, 245
- Ioaniță Kaloian, țar vlaho-bulgar (1197—1207), 426, 459, 464, 489, 519
- Ioanițiu, sfânt, 268

- Ioannakis, personaj din epopeea *Digenis Akritas*, 382
- Ionică, Marea ~, 145
- Ionice, Insulele ~, arhipelag grecesc în Marea Ionică, 303, 487, 550
- Ionopolis (azi Inebolu), oraș în N Turciei asiatice, 91
- Iordan, riu în Palestina, 135
- Iordannes (sec. 6), istoric got romanizat, 54
- Iosephus Flavius (c. 37—100 e.n.), istoric evreu, 273, 307, 422
- Iosif I, patriarh de Constantinopol (1266—1275; 1282—1283), 492, 493
- Iosif II, patriarh de Constantinopol (1416—1439), 576
- Iosif (Ioan Plusiadenos) (?—1500), episcop de Methone, teolog și scriitor bizantin; adept al Unirii, 482, 582, 585
- Iosif, filozof bizantin, originar din Creta, 540
- Iosue, zis Stilitul, călugăr sirian, originar din Edessa, 169
- Iosue, sulul lui ~, 79
- Ioustasa, „tilhar”; a pus să fie arsă la Cezareea biserica închinată Sf. Procopie din Cezareea, 116
- Iov, a redactat un pamflet împotriva occidentalilor pentru patriarhul Iosif II, 493
- Iovian, demnitar (spatharocandidat) bizantin în timpul împăratului bizantin Leon III, 229
- Iran, 141, 338, 381
- Irenaion, edificiu la Constantinopol, 68
- Irenopolis, nume al localității Berrhoe, 254
- Irina, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 76, 81, 107
- Irina, soția împăratului bizantin Constantin V, mama lui Leon IV, 230
- Irina, împărăteasă bizantină (797—802), 81, 233, 231, 234, 235, 241, 246, 247, 254, 256, 267, 269, 423, 434
- Irina Ducas, soția împăratului Alexios I, 370, 417
- Irina, fiica împăratului Isac II Anghelos, 450
- Irina, fiica împăratului Alexios III, 454
- Irina, soția țarului bulgar Petru I, fiica cezarului Christofor Lecapenul, 292
- Irina, fiica nelegitimă a împăratului bizantin Andronic II, soția lui Ioan II Ducas Anghelos, 523
- Irina, soția hypersebastului Ioan, fiica lui Teodor Metochitul, 531
- Irina, soția lui Ioan VI Cantacuzen, fiica lui Andronic Asan, 528
- Irina Laskaris, fiica împăratului Teodor II (1254—1258) de la Niceea, soția țarului Bulgariei Constantin Tich (1257—1277), 472, 534
- Irina (Violante-Yolanda) de Montferrat, a doua soție a împăratului bizantin Andronic II, 490, 500, 520, 523, 541, 566
- Irina de Ungaria, soția împăratului Ioan II, 408
- Irlanda, 49
- Isabela (Isabel) I Catolica, regină a Castiliei (1474—1504), 152
- Isabella de Villehardouin, fiica lui Guillaume II de Villehardouin și văduva lui Filip de Anjou (din 1277); a fost moștenitoarea principatului latin de Moreea; soția lui Filip de Hainaut, principe (1289—1297); conducătoare singură (1297—1301) și soția lui Filip de Savoia, principe (1301—1307), 522
- Isac I Comnen, împărat bizantin (1057—1059), 344, 348, 350, 351, 368, 371, 376, 398, 447
- Isac II Anghelos, împărat bizantin (1185—1195; 1203—1204), 414, 426, 444, 447, 449, 450, 451, 454, 455, 456, 460, 515
- Isac Comnen, fiul împăratului Ioan II, 439, 440
- Isac Comnen, fratele împăratului Alexios I, 383, 395, 439
- Isac, sebastocrator, fiul împăratului Alexios I, 403, 410
- Isac Argyros (?—c.1375), călugăr și scriitor bizantin, 379
- Isac (sec. 4), călugăr originar din Siria, 68
- Isac (sec. 6), scriitor bizantin, 130
- Isac, exarh al Ravennei (625—643), 237
- Isac de Cipru (sec. 12), rebel bizantin 448
- Isaceea, oraș în jud. Tulcea, 344
- Isaia, profetul, 67
- Isaia, schimnic, 124
- Isauria, veche regiune în E Pisidiei (Asia Mică), 32, 65, 77, 91, 152
- Isidor din Milet, arhitect bizantin, împreună cu Anthemios din Tralles, a clădit, între 532 și 536, Sf. Sofia din Constantinopol, 81, 82
- Isidor din Sevilla (c. 570—636), episcop și scriitor, 248
- Islanda, 585
- Ismail, personaj din *Vecheul Testament*, 192, 195
- Isocrate (436—338 î.e.n.), scriitor și orator din Atena, 307, 428
- Isperih (Asparuh), han bulgar (641—702), 217
- Israel, 231, 247, 317
- Issedin Kaykavus (Asedin, Izzed-din), sultan selgiucid de Rum (1246—1257), 462, 505, 506
- Istanbul, oraș în Turcia europeană, „succesorul” Constantinopolului, 594
- Isus, v. Hristos
- Itaca, insulă în Marea Ionică, 487
- Italia, 25, 32, 48, 58, 59, 60, 74, 77, 83, 88, 93, 103, 107, 111, 116, 119, 140, 144, 145, 152, 153, 154, 157, 158, 162, 165, 166, 167, 176, 177, 178, 181, 183, 184, 199, 214, 217, 226, 232, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 261, 268, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 292, 294, 323, 324, 326, 331, 332, 334, 335, 342, 343, 352, 361, 373, 375, 376, 377, 398, 406, 407,

413, 424, 427, 445, 479, 487, 500, 523, 537, 541, 562, 579, 590, 596
 Italicos Mihail (sec. 12), episcop de Filipopol, scriitor bizantin, 431, 434
 Italos Ioan (c. 1025—?), filozof și umanist bizantin, 372, 432
 Iulia, soția sau fiica lui Constantin cel Mare, 78
 Iulian (Flavius Claudius Iulianus), împărat roman (361—363), 40, 122, 135, 583
 Iulian, episcop de Halicarnas (depus în 518), autor bizantin, 170
 Iulian, nobil, 70
 Iulian din Neapolis, revoltat, 116
 Iulian, Sf. ~, biserică ctitorită de împăratul Anastase, 77
 Iuliana, principesă, nepoata de fiică a lui Valentinian III și strănepoata lui Teodosie, 76, 105
 Iuliana Anicia, fiica lui Olybrius, 79
 Iustin I, împărat bizantin (518—527), 30, 31, 34, 77, 78, 95, 106, 107, 108, 112, 119, 122, 126, 127, 134, 137, 141, 146, 159, 161, 165, 169, 238
 Iustin II, împărat bizantin (565—578), 77, 84, 96, 98, 118, 121, 126, 133, 160, 162, 173, 175, 177, 178, 179, 181, 433
 Iustinian I cel Mare, împărat bizantin (527—565), 13, 14, 15, 21, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 46, 47, 48, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 137, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 182, 185, 187, 189, 194, 195, 199, 200, 201, 205, 240, 244, 252, 253, 259, 260, 289, 295, 298, 324, 326, 328, 335, 424, 441, 456, 467
 Iustinian II, împărat bizantin (685—695; 705—711), 81, 206, 207, 213, 216, 217, 218, 220, 246
 Iuvenal, episcop și primul patriarh de Ierusalim (422—458, cu o întrerupere), 65, 135
 Ivanco, despot al Dobrogii (c. 1386—1388), 558, 567
 Ivașes (Ivașe) (sec. 10—11), boier și comandant militar bulgar, 333, 342
 Izzed-din, v. Issedin

J

Jacintha, soția italiancă (din Bari) a lui Constantin Bodin, 345
 Jacoby H., autor, 11
 Jacqueria, numele răscoalei țărănești din N și NV Franței (1358), 538

Jacques de la Marche (1394—1476), franciscan italian, însoțitor al lui Ioan de Capistrano; canonizat, 582
 Jadra, v. Zadar
 Jayme II, rege al Aragonului și Siciliei (1291—1327), 409, 509
 St. Jean d'Acre, cetate în Acra, 453
 Jean de Gibel, aventurier, 523
 Jean de Phurnes, teolog ortodox, 414
 Jean de la Roche, senior de Atena și Teba (1263—1280), 514
 Jerphanion, Guillaume de ~ (1877—1948), epigrafist și arheolog francez, 15
 Jupiter, zeitate romană, 361, 425
 Justiniana Prima, arhiepiscopie în Peninsula Balcanică, 100

K

Kadisiya sau Kadesia (arab. al-Qadisiyah), localitate în Persia, pe Eufrat, aproape de Hilla și la S de Bagdad; lupta de la ~, 194
 Kahrie-Giami, fundație din Constantinopol, 365, 534, 565
 Kaikhosrou I (Kaykhusraw), sultan selgiucid de Rum (1192—1196; 1204—1210), 476
 Kalamata (Kalamai), oraș-port în S Greciei, 575
 Kalandritza, localitate, 575
 Kalaphates (Smolitorul), poreclă dată împăratului Mihail V, 341
 Kalat-Seman, biserică din Mesopotamia, 75
 Kalavryta, feudă a latinilor în Pelopones, 575, 595
 Kalb-Luze, bazilică din Hauran, 75
 Kaliman I (Căliman), țar vlaho-bulgar (1241—1246), 471
 Kaloian (Kaloian, Kaloianes) (sec. 13), sebastocrator, ctitor la biserică Boiana, 534
 Kallistea, personaj de roman bizantin, 432
 Kallistos Andronic (sec. 15), scriitor bizantin, 580, 586
 Kalothetos din Foccea; a reținut la el, ca otatic, pe Halil, fiul lui Orkhan, 527
 Kamariotul (Kamariotes) Matei (? — c. 1490), mare retor (de la 1453), scriitor bizantin, profesorul lui Manuil din Corint, 587
 Kamateros Andronic (sec. 12), demnitar și scriitor bizantin, 414, 494
 Kamateros Leon, pretendent în Etolia, 461
 Kameniatas Ioan (sec. 10), autor bizantin, 317
 Kanabutzes Ioan (sec. 15, prima jumătate), originar din Chios, comentator al lui Dionisie din Halicarnas, 532
 Kanina, localitate în Albania, pe țărmul Mării Adriatice, 522, 531
 Karassi (Karasi), emirat postselgiucid în NV Turciei asiatice, 527, 555
 Karbeas (Carbeas), căpetenie a pavlicienilor din Tefrike, 278

- Kardam, han bulgar (777—802), 223, 224, 254
- Karianos, case, 260
- Karpathos (ant. Carpathos), insulă în Marea Egee, 508
- Korykis (sec. 12), răsculat cretan, 439
- Kastemuni (sau Kastamonu), localitate în Turcia asiatică, 399, 430
- Kataphygion, punct de supraveghere pentru Bosfor, 590
- Katrades (Katrarios) Ioan (sec. 14), copist bizantin, 542
- Kecharitomene, biserică la Constantinopol, 363
- Kedrenos, Gheorghe, cronicar bizantin (sec. 11—12), 361, 424
- Kegen (sec. 11), căpetenie pecenegă, 343
- Kekaumenos (Katakalon) (sec. 11), arhonte bizantin, 343, 348
- Kekaumenos (sec. 11), scriitor bizantin, 360
- Kelbianon, 506
- Keos (sau Zeta), insulă în Marea Egee, 420, 491
- Kephalas Constantin (sec. 9—10), antolog bizantin, 360
- Kephis (Kephisos), riu în Grecia, 420
- Kerboghă, atabeg de Mosul, 395
- Khidr (sec. 14), emir, 527
- Khorassan, v. Khurasan
- Khurasan, provincie în NE Iranului, 222, 370
- Kiev, oraș în U.R.S.S. (R.S.S. Ucraineană), 10, 329, 337, 408, 490, 548
- Kilidj Arslan I, sultan selgiucid de Rum (1092—1107), 394, 398
- Kilidj Arslan II, sultan selgiucid de Rum (1203), 402
- Kinnamos, personaje din epopeea *Digenis Akritas*, 382
- Kinnamos Ioan (c. 1143—c.1230), cronicar bizantin, 412, 413, 428
- Klarentza (Clarenza), localitate în NV Peloponessusului, 574
- Klokotniza, pe riul Maritza, în Peninsula Balcanică; lupta de la ~, 469
- Kobad (Kawad) I, suveran persan din dinastia Sasanizilor (488—531, cu o întrerupere în 497—499), 98, 141
- Kodinos George (sec. 14), demnitar bizantin (couropalat); i se atribuie o lucrare despre ceremonialul bizantin, 494, 548
- Kolutos (Kolluthos) (sec. 5—6) din Lykopolis (Egipt), poet bizantin, 46, 118
- Komanai, localitate în Persia, 135
- Kometas, profesor de gramatică la școala lui Bardas, 267
- Kompanis Aristos, autor, 13
- Konavle, v. Canale
- Kondakov, Nikodim Pavlovici (1844—1925), istoric rus, 17
- Kontostephanos, Alexios, pretendent în timpul împăratului Alexios III, 450
- Kontostephanos, Andrei (sec. 12), amiral bizantin, 442
- Kontostephanos, Isac (sec. 12), amiral bizantin, 397, 406
- Kopariae, cartier din Constantinopol, 83
- Kormișoș, han bulgar (740—756), 223
- Korykios (Coricius), poet bizantin originar din Gaza, 42
- Korykos (Gorigos), oraș-port în Cilicia, 397
- Kosmidion, palat la Constantinopol, 509
- Kossovopolje, cîmpie în S Iugoslaviei, la V de Priștina; lupta din iun. 1389, 558, 567
- Koukopenos, nume dat de bizantini lui Petru Eremitul, 393
- Kourkouas, Ioan, general bizantin în timpul împăratului Romanos I, 320
- „Koux timpaxis” (Kutcinbeg), căpetenie turcească în serviciul Imperiului bizantin, 506
- Kotyaieion (azi Kütahya sau Kutais), oraș în V Turciei asiatice, 91
- Krakraș, stăpîn feudal din Peninsula Balcanică, cu proprietăți în apropiere de Pernik, 333
- Kremlinul din Moscova, ansamblu arhitectural fortificat, 86
- Krum, han bulgar (c. 803—814), 254, 255, 256
- Krumbacher Karl (1856—1909), învățat german, întemeietorul bizantinologiei germane 11, 13
- Kruședol, localitate în Serbia, 565
- Kubrat (?—c. 650), han al protobulgarilor, 213
- Kučeviște, localitate în Serbia, 533
- Kukules Fedon (1881—1956), bizantinolog grec, 11
- Kulakovski Iulian Andreevici (1855—1919), istoric rus, specialist în istoria Romei antice și a Imperiului bizantin, 10
- Kutlumuz (Qutlumush), tatăl lui Soliman, sultan selgiucid de Rum (c. 1077—1086), 350, 369
- Kyboton, localitate în Asia Mică, 453
- Kyrtatza (Maria), fiica lui Ioan Alexandru, țar bulgar, căsătorită cu Andronic IV, fiul împăratului bizantin Ioan V, 558
- „Kyrșac” (de fapt Kir Isac, nume dat lui Isac Anghelos), 515

L

- La Piana G., autor, 14
- Labarte, Charles Jules (1797—1880), arheolog francez, 14
- Lacedemona (Lacedaemonia), localitate în Peloponessus, 448, 461
- Lachanas, nume sub care mai este cunoscut țarul bulgar Ivailo (1277—1279), 499
- Ladislau II, rege al Ungariei (1162—1163), 409
- Ladomer, căpetenie a baleailor, 385
- Lala-Şahin, comandant turc în Rumelia, în timpul sultanului Murad I, 555
- Lampros Spiridon P. (1851—1919), istoric grec, întemeietorul bizantinologiei grecești, 10

- Lampsacus (Lampseki), oraș în Asia Mică, pe Hellespont, 312, 471
- Landulf (Landolf) de Benevent, principe de Benevent și Capua (910—943), 294, 324
- Laodiceea (sau Laodiceea ad Mare) (azi Latakia), oraș-port în V Siriei, 90, 397, 399
- Laodiceea (azi Denizli), oraș în SV Turciei asiatice, 404
- Larisa, oraș în Grecia (în E Tesaliei), 310, 333, 471
- Laskaris, familie și dinastie bizantină, 543
- Lassilo, nume dat de occidentali orașului Anchialos, 550
- Lateran, complex de edificii din Roma; palat și conciliu, 214, 215, 239
- Laurențiu, Sf. ~, biserică din Milan, 77
- Laurențiu, Sf. ~, biserică ctitorită de Pulcheria, 77
- Lausiacum (Lausiakon), palat în Constantinopol, 84, 257
- Lazăr Galeriotul, sfânt, 357
- Lazăr (sec. 9), călugăr și pictor bizantin, participant la iconoclasmului; sanctificat, 267
- Lazăr, șef cuman din N Dunării, 368, 398
- Lazăr, Sf. ~, „al eunucilor“, biserică în Constantinopol, 77
- Lazăr Brancović, despot sârb (1456—1458), 574
- Lazăr Hreblejanović, cneaz al Serbiei (1371—1389), 558, 567
- Lazic (Lazistan), regiune istorică în V Gruziei, 47, 137
- Lebunion, lupta de la ~, 368
- Lekas (sec. 11), răsculat paulician din Filipopol, 345
- Lemnos, insulă în N Mării Egee, 294, 330, 491, 562, 574, 583, 591, 594, 595
- Leningrad, oraș în U.R.S.S., 366
- Leon I, împărat roman al Răsăritului (457—474), 30, 31, 32, 66, 71, 72, 77, 78, 91, 107, 145, 210
- Leon II, împărat roman al Răsăritului (474), 65
- Leon III Isaurianul, împărat bizantin (717—741), 65, 211, 212, 215, 219, 220, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 249, 251, 253, 254, 256, 269, 274, 434
- Leon IV Chazarul, împărat bizantin (775—780), 233, 241
- Leon V Armeanul, împărat bizantin (813—820), 240, 247, 249, 250, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 271, 273
- Leon VI Filozoful, împărat bizantin (886—912), 125, 252, 253, 276, 285, 286, 289, 294, 295, 296, 298, 300, 302, 307, 309, 313, 314, 423, 434, 435, 545
- Leon I cel Mare, papă (440—461), 64
- Leon III, papă (795—816), 239, 240
- Leon IX (laic Bruno Hugonis), papă (1049—1054), 376
- Leon (?—610), strateg de origine siriană al împăratului bizantin Focas, 186
- Leon Diaconul (sec. 10), istoric bizantin, 299, 317, 360, 361
- Leon Focas, fratele împăratului bizantin Nikefor II, 320, 321
- Leon Gramaticul (sec. 10—11), cronicar bizantin, 124, 306
- Leon cel Întelept, v. Leon VI
- Leon Katakylas, magistrul și scriitor bizantin în timpul împăratului Leon VI, 307
- Leon Matematicul (sec. 9), savant bizantin, arhiepiscop de Tesalonic, iconoclast, 267, 306
- Leon de Ohrida (sec. 11), arhiepiscop și scriitor religios, 358, 376
- Leon Sgueros, arhonte de Nauplia, Corint și Argolida, în conflict cu latinii (1204), 420, 460, 461, 464
- Leon de Tripolis (sec. 9—10), renegat bizantin, amiral în slujba arabilor, 294, 314, 317
- Leon (sec. 9), dregător (protospatharios) bizantin, 364
- Leon II, rege al Armeniei Mici (1198/1199—1219), 479
- Leon, Muntele lui ~; lupta de la ~, 256
- Leonidas, rege spartan (488—480 î.e.n.), 431
- Leontie, împărat bizantin (695—698), 206, 207, 217, 218
- Leontie, jurisconsult din timpul lui Teodosie cel Mare, 49
- Leontie, călugăr la mănăstirea Sf. Sava din Palestina, autorul „*Vieții Sf. Grigore*“, 245
- Leontie din Bizanț (c. 485—c.549), teolog și autor bizantin, 129, 130, 170
- Leontius (c. 590—c.650), episcop de Neapolis (Cipru), hagiograf bizantin, 201, 244
- Leontius, pretendent, 43
- Leontopolis, oraș în Egiptul antic, în delta Nilului, la N de Cairo, 91
- Lesbos (Lesvos sau Mitilene), insulă în E Mării Egee, 234, 258, 413, 441, 488, 516, 532, 553, 554, 557, 560, 576, 583, 594, 597
- Lesnovo, localitate lângă Kratovo, Iugoslavia (Macedonia), 531, 533
- Leucadia, numele antic al insulei ioniene Leukas, 550
- Leutarius, căpetenie, 154, 176
- Levant, nume dat litoralului răsăritean al Mării Mediterane, 596, 598
- Libadarios, comandant militar bizantin în timpul împăratului Mihail VIII, 506
- Libadenos Andrei (sec. 14), dregător al mitropoliei din Trapezunt, istoric, 545
- Liban, 217
- Liban, Munții ~ (Jebel Libnan), culme muntoasă în Liban, paralelă cu țărmul Mării Mediterane, 141, 208, 211, 223
- Libanius (Libanos) (314—c.391), retor grec, originar din Antiohia (Siria), 53, 539
- Liberius, patriciu bizantin în timpul împăratului Iustinian I, 149
- Libia, 157

- Libius Severus, împărat roman al Apusului (461–465), 33
- Liburnia (Croatia), 241
- Licaonia (Lycaonia), regiune istorică în S Asiei Mici, 32, 91
- Licia (Lycia), regiune istorică în S Asiei Mici, 166
- Licinius, autor latin antic, sursă a lui Malalas, 122
- Lido (Lido di Malamocco), cordon litoral care separă laguna Venetiei de Marea Adriatică, 576
- Lilybaeum (azi Marsala), oraș în Italia (V Sicilia), 151, 152
- Liparit IV, duce de Trialeti (sec. 11), 348
- Litterata (Lederata) (azi Ramna, Iugoslavia), localitate în Moesia Superior, lângă Dunăre, 156
- Litza Constantin, istoric, filozof și literat român, 14
- Liutprand (920–972), episcop de Cremona, ambasador al lui Otto I la Constantinopol, scriitor, 288, 292, 300, 322, 323, 326, 330
- Livonia, denumirea (între sec. 13 și 1561) a teritoriilor Letoniei și Estoniei cucerite de cavalerii germani, 585
- Lobe, biserică la Constantinopol, 84
- Lombardia, regiune istorică în N Italiei, 448, 457, 545, 589
- Londra, capitala Angliei, 9, 10, 533, 542
- Longin, fratele împăratului Zenon, 34, 105
- Longo, v. Giustiniani Giovanni Longo
- Longobardia, 280, 314, 326, 330, 336, 374, 377
- Lotar I, rege al Italiei (din 820), al Germaniei (din 840) și împărat (840–855), 282
- Louis de Blois (c. 1167–1205), conte de Blois (din 1191), cruciat francez, 463
- Lübeck, oraș în N Germaniei (Schleswig-Holstein), 585
- Lublin, oraș în E Poloniei, 365, 565
- Luca, Sf. ~, cimitir la Constantinopol, 235
- Luca cel Tânăr, sfânt, 300
- Luca, Sf. ~, biserică din Focida, 364
- Lucan (Marcus Annaeus Lucanus) (39–65), poet latin, originar din Córdoba, 42
- Luceria (Lucera), localitate în Italia, 214
- Lucian (Lukianos din Samosata) (c. 120–180), scriitor grec, 54, 122, 247, 275, 316, 432, 542
- Lucrețiu (Titus Lucretius Carus) (c. 94–55 î.e.n.), poet și filozof roman, 127
- Ludovic I cel Pios, rege al francilor și împărat al Occidentului (814–840), 239, 259
- Ludovic II Germanic, rege al Germaniei (843–876), 282, 283, 284, 324
- Ludovic VII, rege al Franței (1137–1180), 405, 406
- Ludovic IX, cel Sfânt, rege al Franței (1226–1270), 470, 473, 494
- Ludovic I de Anjou, rege al Ungariei (1342–1382) și al Poloniei (1370–1382) și uzurpator al regatului Neapolei (ian.-iun. 1348), 551
- Lupus (sec. 10–11), scriitor italian, își zicea „protospatharios”, 332
- Lusignan, familie nobiliară franceză, originară din Poitou; cruciați și apoi suverani în Ierusalim și Cipru, 478, 532
- Lusignan, Guy de ~, tatăl lui Hugues IV, rege de Ierusalim și Cipru (1324–1359), 532
- Lusiris, localitate în Asia, 91
- Luxorius (sec. 5–6), autor de epigrame în limba latină, originar din N Africii, 145
- Lvov (L'vov), oraș în SV U.R.S.S. (R.S.S. Ucraineană), 15
- Lybia, locul de băștină al lui Synesius, 40
- Lybistros, erou de roman bizantin, 384
- Lycaon, rege legendar al Arcadie, 32
- Lycurg (c. 390–324 î.e.n.), om politic și orator atenian, 37
- Lydia, regiune istorică în partea de V a Asiei Mici, 506, 512
- Lykophron (sec. 3 î.e.n.), poet și filolog grec, 418
- Lyon, oraș în Franța, 483, 491, 512
- Lysippos (c. 370–324 î.e.n.), sculptor grec, 457

M

- Macarie Chrysokafalul, episcop de Filadelfia (c. 1326/1336–1372/1382) și autor bizantin, 432
- Macarie Kaloreites (sec. 13), poet bizantin, 482
- Macedonia, 47, 254, 263, 286, 309, 328, 332, 333, 346, 373, 378, 445, 461, 468, 471, 507, 520, 521, 526, 554, 557, 567, 578
- Macedonius (?–c.362), episcop de Constantinopol, eretic, 68
- Macedonius, patriarh de Constantinopol (496–511), 112
- Machedonia, v. Macedonia
- Macheras Leontios (sec. 15), istoric grec din Creta, 533
- Macler Frédéric, autor, 17
- Macrina, sfântă, 53
- Madagascar, insulă în Oceanul Indian, la SE de Africa, 99
- Magna Hellas, numele antic al Italiei meridionale, 48
- Magnaura, palat din Constantinopol, 83, 267, 306
- Magnesia (azi Manisa sau Manissa), oraș în V Turciei asiatice, 477, 490
- Magnus din Carres, autor latin din timpul împăratului Iulian, 122
- Mahmud II, sultan otoman (1808–1839), 95

- Mahmud, beglerbeg în timpul sultanului Mahomed II, 595
- Mahomed (în arabă Moḥammad „cel lăudat”) (c. 570—632), reformator religios arab, fondatorul islamismului, 192, 212, 222
- Mahomed (Mehmed) I, sultan otoman (1413—1421), 571, 572, 573
- Mahomed (Mehmed) II, sultan otoman (1444—1446, 1451—1481), 22, 27, 568, 576, 581, 584, 588, 589, 590, 592, 593, 594, 595, 597, 598
- Maica Domnului, v. Moné-tes-Choras
- Maillart D., arhitect și autor francez, 15
- Maiuma, port al orașului Gaza, 67
- Majorian (Iulius Valerius Majorianus), împărat roman al Apusului (457—461), 57, 62, 105
- Makrembolitul Alexios (sec. 14), scriitor bizantin, 542, 545
- Malakis Euthymie (sec. 12), mitropolit de Neai Patrai (de la 1167), autor bizantin, 421
- Malalas Ioan (c. 491—578), cronicar bizantin, originar din Siria, 90, 104, 121, 122, 123, 273, 422, 431
- Mahé Malabar, numele francez al Coastei Malabarului din SV Indiei, 127
- Mamant, Sf. ~, mănăstire la Constantinopol, 77, 360
- Mamonas, familie din Moreea, 583
- Mamonas Paul (sec. 15), senior de Monembasia, 561
- al-Mamun (Abu-al-Abbas Abdullah al-Mamun), calif abasid (813—833), 254
- Manasses Constantin (?—1187), poet și cronicar bizantin, mitropolit de Naupaktos, 432, 434, 531, 540
- Manes, în mitologia latină, numele colectiv al spiritelor morții, 272
- Manfred, rege al Siciliei (1258—1266), 472, 487, 499
- Manfred de Aragon, duce al Atenei (1312—1317), avându-l ca vicar general pe Berenguer Estañol de Ampurias (1312—1316), 504
- Manfreda, soția lui Manuil Chrysoloras, 587
- Mangana, mănăstire la Constantinopol, 593
- Manganilor, Palatul ~ din Constantinopol, construit de Constantin cel Mare, 77
- Mangop (Mangup), numele tătăresc al principatului Theodoro, 564
- Maniakes, Gheorghe (?—1042), strateg bizantin, revoltat împotriva împăratului Constantin al IX-lea, 343, 345, 377
- Mansur, numele de familie al lui Ioan Damaskinul, 248
- Mansur, fiul lui Kutlumuz (Qutlumush), frate cu Soliman ibn Qutlumush, 350
- Mansur, fiul lui Serdjum, comandant la Damasc în timpul împăratului Heraclius, 197, 198
- Mantineia (sau Mantinea), așezare în S Greciei (în E Arcadie), 575, 592
- Manuil I Comnen, împărat bizantin (1143—1180), 367, 368, 373, 383, 385, 398, 399, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 418, 419, 423, 424, 425, 426, 429, 431, 432, 433, 435, 438, 439, 440, 441, 443, 445, 451, 462, 467
- Manuil II Paleolog, împărat bizantin (1391—1425), 540, 542, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 579, 585, 586
- Manuil, fiul împăratului Andronic I, 440, 462
- Manuil, fiul împăratului Isac II Anghelos, 460
- Manuil Cantacuzen, fiul împăratului bizantin Ioan VI, despot al Moreei (1348—1380), 522, 528
- Manuil Cantacuzen, despot în Moreea, 594
- Manuil, fratele lui Teodor I, despotul Epirului, 469, 470, 471, 476
- Manuil, comandant militar bizantin în timpul împăratului Constant II, 210
- Manuil, demnitar (protospathar) bizantin în timpul împăratului Leon VI, 308
- Manuil, ofițer bizantin, tutore al împăratului Mihail III, 261
- Manuil din Corint (zis și Peloponesianul), mare retor al bisericii din Constantinopol, 580, 587
- Manuil J. Gedeon, autor, 434
- Manuil Paleolog (sec. 14—15), comandant al flotei bizantine, 571
- Manuil Persanul, mănăstirea lui ~ de la Constantinopol, 269, 381
- Manuil I Sarantenus, patriarh de Constantinopol (1217—1222) la Niceea, 481
- Manzikert (Malazkirt), localitate în E Turciei asiatică, la NV de lacul Van, 349, 351
- Mara (?—1487), fiica despotului sârb Gheorghe Brancović, soția (din 1435) sultanului otoman Murad II, 574
- Marach (Maraș sau Marash), oraș în Turcia asiatică, 320, 397
- Maraclea, localitate, 397
- Marc Aureliu (Marcus Aelius Aurelius Verus), împărat roman (161—180), 104, 115, 358
- Marcellin, comite în timpul împăratului Leon I, 24, 144
- Marcellinus Comes, demnitar bizantin în timpul împăratului Iustinian I, și istoric, 33, 118, 161, 177
- Marcian, împărat roman al Răsăritului (450—457), 30, 62, 64, 72, 77, 78, 89, 90, 99, 134, 145, 433
- Marcian, fiul lui Anthemius, 34
- Marcian din Dara (sec. 6), comandant militar bizantin, 194
- Marciana (Biblioteca Nazionale M.), bibliotecă în Veneția, 365
- Marcianopolis, oraș antic în ruine în Bulgaria (în regiunea Varnei), 180
- Marco Pollo (1254—1324), negustor și călător venețian, 128
- Marcu, sfânt, 448, 461

- Marcu Anghelos (sec. 14), poet bizantin, scria pe la 1350, 546
- Marcus, fiul uzurpatorului Basiliscus, 34, 161
- Marea Neagră, 19, 31, 80, 91, 143, 156, 214, 317, 469, 497, 501, 519, 550, 559, 560, 565, 570, 571, 575, 591, 598
- Margaritas, demnitar bizantin la curtea sîrbului Ștefan Dušan, 520
- Margarona, personaj de roman bizantin, 385
- Maria de Antiohia, a doua soție a împăratului Manuil I, 401, 439
- Maria de Courtenay, a treia soție a împăratului Teodor I Laskaris, 479
- Maria (Rita-Maria, Xene) de Armenia, soția împăratului Mihail IX, 490, 523
- Maria (Tzismena), fiica împăratului Manuil I și a Berthei de Sulzbach, soția regelui Bela al Ungariei și apoi a lui Renier de Montferat, 403, 409, 440
- Maria, fiica nelegitimă a împăratului Mihail VIII, căsătorită cu Abaka, ilhanul mongol al Persiei (1265—1282); se mai numea Despina Katun, 512
- Maria, fiica lui Teodor I Laskaris și soția regelui Bela IV al Ungariei, 479
- Maria, patriciană bizantină în timpul împăratului Leon III, 229
- Maria, văduva lui Ioan Spata, 550
- Maria, soția despotului Ioan Liverios, 531
- Maria, fiica lui Nikefor I, despotul Epirului, 487
- Maria (Irina) Lecapenos, soția țarului bulgar Petru I, 292
- Maria de Mangop (?—1477), principesă din principatul Theodoro-Mangop, soția lui Ștefan cel Mare, 564
- Maria, soția țarului Ioan Vladislav, 334
- Maria, fiica țarului Ioan Asan III, căsătorită cu Roger de Flor, 508
- Maria Paleologa, a doua soție a lui Ștefan Uroș III Dečanski, 551
- Maria, sfintă, 64, 69, 101, 109, 474, 545, 559
- Maria Egipteană, sfintă, 270
- Maria, Sf. ~ de lângă Izvor, biserică la Constantinopol, 81
- Marinus, comandant militar de origine siriană, în serviciul Bizanțului; luptă împotriva lui Vitalian, 34
- Marinus din Neapolis, scriitor bizantin, elev al lui Proclus din Lydia, 43
- Maritza (ant. Hebrus, Marica, Evros, Meriç), fluvii în Peninsula Balcanică, 557, 558
- Marko Kraljević (c. 1335—1395), fiul kralului Vukašin, 561
- Maron, sfint, 66
- Marozia (880—950), aristocrată romană, mama papei Ioan XI, 324, 331
- Mars, zeitate în mitologia romană, 361
- Marsilia (ant. Massalia, fr. Marseille), oraș-port în SE Franței, 453
- Martin (sec. 6), comandant militar bizantin, 152
- Martin, sofist latin din timpul împăratului Teodosie cel Mare, 49
- Martin I, papă (649—655), 206, 215, 231
- Martin, Sf. ~, biserică, 83
- Martina, a doua soție a împăratului Heraclius, 205, 207, 209
- Martyrius, compilator de legi din timpul împăratului Teodosie II, originar din Orient, 35
- Martyropolis (azi Mayyafariqin), localitate în Mesopotamia, 180
- Maruta (sec. 7), mitropolit de Takrit, 168
- Maspero Jean, autor, 12
- Masud I, sultan selgiucid de Rum (1116—1155), 404
- Matasunta, regină ostrogotă, fiica Amalasuntei, soția lui Vitiges, 59, 153
- Matei Cantacuzen, fiul împăratului bizantin Ioan VI, despot al Moreei (1380—1383), 528, 540, 561, 566
- Matei, nepotul împăratului Ioan VI, 522
- Matei Anghelos Phanaretos (sec. 14), om de stat și scriitor bizantin, 494
- Matei Blastares (Vlastares) (sec. 13—14), călugăr bizantin la Muntele Athos și la Tesalonica, autor al unei culegeri de legi, 532
- Matei (azi Matejče), localitate în Iugoslavia (Macedonia), 533
- Matronei, mănăstirea ~ din Constantinopol, 228
- Mauretania, 232
- Mauriciu (Flavius Tiberius Mauricius), împărat bizantin (582—602), 84, 149, 169, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 194, 195, 196, 210, 214, 273, 423, 433, 435, 441
- Mauriciu, exarh, 237
- Maupous Ioan (sec. 11), învățat bizantin, mitropolit de Euchaita, 358
- Maxențiu (Maximian), împărat roman (286—305), 310
- Maxim Confesorul (580—662), teolog bizantin, sanctificat, 125, 129, 200, 207
- Maxim, sofist latin din timpul împăratului Teodosie cel Mare, 49
- Maxim Mărturisitorul, v. Maxim Confesorul
- Maximin, comandant militar bizantin din Africa; răsculat, 147
- Maximin, mănăstirea lui ~ din Constantinopol, 228
- Maximinus, jurist din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Mčabbak, monument din Hauran, 75
- Meandru (ant. Maeander, azi Menderes), fluvii și vale în V Turciei asiatice, 476, 505, 512
- Medeea, termele ~ din Antiohia, 90
- Media, regiune istorică în S Asiei, în NV Iranului, 188, 212
- Mediterana, Marea ~, 56, 156, 157, 199, 242, 282, 287, 323, 336, 441, 487, 536
- Megas Agogos, 84

- Melangioi sau Melangeia, localitate în Asia Mică, la S de Niceea, 477
- Melek Constantin, fiul sultanului selgiucid Issedin, 506, 508
- Meles, dinast local în S Italiei, 377
- Meletic, șeful (360—381) bisericii din Antiohia, 63
- Meletios Homologetes (sec. 13), polemist bizantin, adversar al latinilor, 493
- Melisanda, principesă franceză, 433
- Melissenos, familie din Mantinea, 595
- Melitene (azi Malatya), oraș în E Turciei asiatice, 182, 223, 263, 281, 379
- Melnik, oraș în Bulgaria, 468, 521
- Menander (c. 343—c.291 î.e.n.), autor antic din Atena, 425
- Menandros „protectorul”, comandant militar și istoric bizantin, 55, 119, 307
- Menas, patriarh de Constantinopol (536—552), 166
- Menas, șef al demeii Verzilor, 209
- Menas, Sf. ~, (Abu-Mina), mănăstire în Egipt, 76
- Menotto Girolamo, genovez la apărarea Constantinopolului la 1453, 591
- Menteche, emirat postselgiucid, 505
- Mese, stradă în Constantinopol, 89
- Mesembria (azi Nesebăr), oraș în Bulgaria, 220, 224, 255, 256, 291, 346, 498, 507, 550, 573, 574, 590
- Mesopotamia, regiune în Orientul Apropiat, cuprinsă între Tigru și Eufrat, 10, 37, 65, 73, 74, 75, 84, 137, 157, 167, 178, 189, 191, 221, 348, 369, 370, 395
- Messana, localitate, 522
- Messenia (azi Mesini), localitate și golf în Grecia (SV Peloponesului), 575, 590
- Messina, oraș în Italia (Sicilia), 343
- Metodie I, patriarh de Constantinopol (843—847), 272
- Metodie, sfânt, 260, 261, 262, 263
- Mexic, 152
- Mezetius (Nezevxiros, Mizirios, Mzhezh) (?—669), exarh, proclamat împărat de armata din Sicilia, 208, 215, 237
- Midia, sediul lui Dobrotici, 519
- Mihail I Rangabe, împărat bizantin (811—813), 255
- Mihail II Gîngavul, împărat bizantin (820—829), 257, 258, 259, 260
- Mihail III Bețivul, împărat bizantin (842—867), 264, 269, 271, 276, 279, 281, 283, 299, 303, 306, 307, 328, 332, 432
- Mihail IV Paflogonianul, împărat bizantin (1034—1041), 332, 341, 342, 371
- Mihail V Kalaphates, împărat bizantin (1041—1042), 341
- Mihail VI Stratioticul, împărat bizantin (1056—1057), 332, 350, 351
- Mihail VII Ducas Parapinakes, împărat bizantin (1071—1078), 332, 337, 345, 346, 349, 351, 352, 353, 357, 358, 377, 382, 408
- Mihail VIII Paleolog, împărat al Niceii (1259—1261) și al Imperiului bizantin restaurat (1261—1282), 12, 472, 473, 479, 482, 483, 486, 488, 490, 491, 492, 494, 500, 501, 506, 509, 510, 512, 515, 523, 535, 537
- Mihail IX Paleolog, împărat bizantin, asociat cu Andronic II (1294—1320), 490, 506, 523, 524, 547, 552
- Mihail I Anghelos, despot al Epirului (1204—c. 1215), 468
- Mihail II, despot al Epirului (c. 1230—înainte de 1268), 471, 472, 486, 499, 500
- Mihail (Mihailaș), cneaz de Zeta (1051—1077) și kral (1077—1081), fiul lui Voislav, 336, 342, 345
- Mihail, nepotul împăratului Romanos I, 320
- Mihail Akominatos Choniates, fratele lui Nikeas (c. 1138—1222), arhiepiscop de Atena (din 1182), scriitor bizantin, 420, 421, 425, 460
- Mihail, bastard al sebastocratorului Ioan Ducas Anghelos, văr cu împărății Isac II și Alexios III, 461
- Mihail, fiul țarului Constantin Tich, 494, 498
- Mihail I Cerularie, patriarh de Constantinopol (1043—1058), 359, 375, 376
- Mihail III de Anchialos, patriarh de Constantinopol (1170—1178), scriitor bizantin, 492
- Mihail Andreopolos, autor bizantin, 379
- Mihail Attaliatul (sec. 11), scriitor bizantin, 360, 361
- Mihail Catharus, fiul nelegitim al despotului Constantin, 524
- Mihail Ducas, unchiul cronicarului Ducas, 583
- Mihail Malaxos (sec. 15), scriitor bizantin, 580
- Mihail Maleinos, sfânt, 291
- Mihail Panaretos (sec. 15), cronicar bizantin al Trapezuntului, 584
- Mihail I Sirianul, patriarh iacobit al Antiohiei (1155—1199), cronicar bizantin, 171, 427
- Mihail, v. Boris
- Mihail II Asan, țar bulgar (1246—1257), 471
- Mihail Șişman, țar bulgar (1323—1330), 518, 519
- Mihail, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de împăratul Iustin II, 84
- Mihail, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de Constantin cel Mare, 76
- Mihail și Anatolie, Sf. ~, sanctuare din Antiohia, ctitorite de împărăteasa Teodora, soția lui Iustinian I, 90
- Milan (ant. Mediolanum, it. Milano), oraș în N Italiei, 59, 79, 77, 153, 154, 155, 166, 176, 414
- Milet (Miletus), oraș antic grecesc pe coasta de V a Asiei Mici; azi în ruine, 49, 73
- Miller William, autor, 10
- Millet Gabriel, autor, 15, 16
- Milos (Melos), insulă grecească în Arhipelagul Ciclade, 572
- Milton John (1608—1674), poet englez, 433

- Milutin (Miliutin), v. Ștefan Uroș II Milutin
 Mircea cel Bătrîn, domn al Țării Românești (1386—1418), 562
 Misr, provincie în Egipt, 209
 Mistra Maina, oraș în ruine în Grecia (SE Peloponesului), 500, 534, 565, 570, 574, 578, 595
 Mitrofan (sec. 9), arhiepiscop de Smirna și scriitor bizantin, 272
 Mitteis Ludwig (1859—1921), istoric german al dreptului, 14
 Moavia (Muawiya), guvernator al Siriei și primul calif (661—680) din dinastia Omeiadelor, 212, 221, 222
 Modest, patriarh de Ierusalim (632—633 sau 634), 197
 Modon (azi Methoni), localitate în Grecia (SV Peloponesului), 282, 414, 448, 462, 570, 585, 596
 Moesia, regiune istorică antică, la S de Dunăre, cuprinsă între riul Drina și Marea Neagră, 91, 213, 223, 368
 Moise, conducător și legislator mitic al poporului evreu, 192
 Moise, unul din cei patru comitopuli, frate al țarului Samuel, 333
 Mokios, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 82, 435
 Moldova, 17, 173, 548, 551, 564, 565
 Molè Wojślaw (n. 1886), istoric de artă, poet și critic sloven, 15
 Momcilo (?—1345), conducător feudal bulgar, 519
 Monastras (sec. 12), „mixobarbar”, guvernator al Pergamului, 439
 Mondhir, v. Alamundar
 Monembasia (Monemvasia, it. Napoli di Malvasia, lat. med. Malmasia), localitate în Grecia (în SE Peloponesului), 406, 500, 561, 595
 Moné-tes-Choras (Maica-Domnului-de-la-țară), mănăstire la Constantinopol, devenită Kahrie-Giami, 534, 540, 565, 591
 Monokles, personaj, 542
 Monopoli, oraș-port în SE Italiei, 412
 Montelatici G., autor, 13
 Montepeloso, localitate în Italia, 412
 Mopsuestia (azi Misis), oraș antic în S Turciei asiatice, 321
 Morava, riu în Balcani, tributar Dunării, 263, 342
 Moravia, 291
 Moreea, regiune istorică în Grecia, 379, 457, 461, 465, 487, 497, 499, 510, 514, 515, 522, 528, 553, 562, 566, 569, 570, 571, 574, 575, 578, 580, 581, 582, 583, 588, 590, 594, 595, 596, 597
 Morgan, istoric al Armeniei, 10
 Mortreuil J.A.B., istoric al dreptului bizantin, 14
 Moschopoulos Manuil (c. 1265—1315), scriitor bizantin și apărător al ortodoxiei, 536
 Moschos Ioan (zis Eukratas) (c. 530—619), călugăr și scriitor bizantin, 130, 244
 Moscova, capitala U.R.S.S., 10, 366, 599
 al-Mostali, calif fatimid (1094—1101), 395
 Mosul, oraș în N Irakului, 395
 Mosynopolis, oraș în Tracia, 342, 445, 446, 448, 468
 Motassem (al-Mutasim), calif abasid (833—842), 261, 281
 Mousaios (sec. 6), poet epic bizantin, 46
 Mstislav I Vladimirovici, cneaz rus de Kiev (1125—1132), 409
 Muazzo Ioan, guvernator al Tenedosului, 562
 Mukhar, urzupator în timpul califului Moavia I, 212
 Mummolus (sec. 6), patriciu, 177
 Mundus (sec. 5—6), căpetenie a gepizilor, 31, 110, 143
 Muntaner Ramon (c. 1270—după 1330), participant la expediția catalanilor și istoricul ei, 507, 508, 522, 523
 Murad I, sultan otoman (1359—1389), 555, 558, 560, 562, 567, 572
 Murad II, sultan otoman (1421—1444; 1446—1451), 568, 573, 574, 576, 577, 585, 590
 Murad, emir turc din Efes, 394
 Murisius, localitate sau teritoriu în Asia, 91
 Musa, fiul sultanului Baiazid I, emir de Edirne (1411—1413), 571
 Musokios (sec. 6), căpetenie slavă, 181
 Mustafa, fratele sultanului Murad, 573
 Mustafa, fiul sultanului Baiazid I, 573, 574
 Mylai, localitate în Creta, 580
 Myra, oraș-port în Lycia, 254, 418
 Myriandion, temă, 505
 Myrina, oraș antic în NV Asiei Mici, azi în ruine, 118
 Myriokephalon (Chardak Pas), pas în Asia Mică, 401, 403, 404
 Myriokeratos, mănăstire la Constantinopol ctitorită de împăratul Mauriciu, 179
- N
- Naama, șef sarazin, 192
 Nagorično (Staro Nagoričane), localitate în Iugoslavia (Macedonia), aproape de Kumanovo, 533, 565
 Naissus, v. Niš
 Narses (c. 478—568), general și om politic bizantin, de origine armeană, 153, 154, 155, 176, 177, 185
 Naupactos (Navpaktos, ital. Lepanto), oraș-port în Grecia, 418, 461
 Nauplia (Navplion), oraș-port în Grecia (NV Peloponesului), 460, 500, 596
 Naxos, insulă grecească în Marea Egee (Arhipelagul Ciclade), 597
 Nazareth (arab. En Nasira), oraș în Palestina, 74, 325
 Nazarie, Sf. ~, biserică din Milan, 77

- Nea, biserică din Ierusalim, 82
- Nea Mone, mănăstire în Constantinopol, cti-
torită de împăratul Vasile I, 269
- Nea Mone, biserică din Chios, 364
- Neamțu, mănăstire în Moldova, 564
- Neapole sau Napoli (ant. Neapolis), oraș-port
în S Italiei, 83, 95, 153, 154, 155, 176, 181,
214, 283, 284, 294, 497, 499, 500, 523, 560,
570, 589
- Neapolis, localitate în Cipru, 201
- Neapolis, oraș-port antic în Tracia, 464
- Negroponte, numele italian al insulei Eubeea
(Evvoia). V. și Eubeea, 282, 465, 596
- Nehavend (arab. Nihawand), oraș în V Iranului,
la S de Hamadan, 194
- Nemania, dinastie, 498, 533
- Nemesius din Emesa (sec. 4—5), autor și filo-
zof originar din Siria, 44
- Nemrod, 361
- Neocezarea, oraș în N Asiei Mici, 53, 62, 91,
135
- Neofit Encleistos din Cipru (1134—după 1214),
scriitor bizantin, 421
- Neopatra (Hypata), oraș în Tesalia, 448
- Neos Embolos, palat din Constantinopol, 77
- Nero (Tiberius Claudius Drusus Germanicus),
împărat roman (54—68 e.n.), 104, 123,
304, 432
- Nestongos Ducas, dregător la curtea lui Ștefan
Dušan, 520
- Nestor, demnitar (vestarh) bizantin, răsculat
în timpul împăratului Mihail VII, 344
- Nestorianus, autor, sursă a lui Malalas, 123
- Nestoriță, 333
- Nestorius (?—c.451), eresiarh și episcop de
Constantinopol (428—431), originar din Ger-
manicia (azi Maras, în S Turciei asiatice),
63, 64, 66, 68, 169
- Neumann Karl, autor, 10
- New York, oraș în NE S.U.A., 15
- Nezevxius, v. Mezetius
- Nicandru (sec. 2 î.e.n.), autor grec, originar
din Kolophon, 79
- Niceea (azi Iznik), oraș în N Turciei asiatice,
39, 51, 52, 63, 64, 164, 219, 234, 235, 315,
350, 364, 369, 394, 397, 420, 425, 427, 442,
444, 453, 462, 463, 464, 467, 468, 469, 470,
471, 472, 473, 476, 477, 478, 479, 480, 482,
489, 490, 491, 492, 499, 500, 510, 512, 520,
527, 537, 553, 566, 575, 577, 582
- Nicetas, general bizantin, văr al împăratului
Heraclius, 196
- Nicetas Paflagonianul (pretinsul ~), care a
scris *Viața Sf. Ignatie*, 536
- Nicetas Paflagonianul (cel adevărat) (sec. 9),
autor bizantin, 271, 536
- Nicetas, „filozof” de la Constantinopol, anali-
zează Coranul, 198
- Nicodim (?—1406), călugăr sîrb venit în Țara
Românească în timpul lui Vladislav I
(Vlaicu), 531, 565
- Nicolae, sfînt, 82, 124, 254
- Nicolae, Sf. ~, biserică din Patras, 574
- Nicolae, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
- Nicolae I, papă (858—867), 262, 276, 279, 280,
284
- Nicolae I Misticul, patriarh de Constantino-
pol (901—907; 912—925), scriitor bizantin,
289, 292, 313, 314, 434
- Nicolae (?—c.1165), episcop de Modon, scriitor
bizantin, 414
- Nicolae Alexandru, domn al Țării Românești
(1352—1364), 551, 565
- Nicolae din Damasc (sec. 1 î.e.n.), învățat
și istoric grec, 307
- Nicolae Irenikos (sec. 13), cartophylax și poet
bizantin, 482, 494
- Nicolae Kanabos, pretendent la 1204, 455
- Nicolae Mesaritul (?—c.1220), episcop de Efes
(din c. 1212) și scriitor bizantin, 426, 427,
481
- Nicolae de Otranto (Nectarios) (?—1235), că-
lugăr și scriitor bisericesc, 427
- Nicolae Pisani, amiral venețian, 554
- Nicolai, autor, 13
- Nicolitza, șef vlah, 333, 361
- Nicolotti, familie italiană, 107
- Nicomedia (azi Izmit), oraș în NV Turciei
asiatice, 21, 22, 91, 237, 369, 442, 464,
476, 553
- Nicomedes, eunuc, demnitar bizantin în timpul
domniei împăratului Alexios I, 395
- Nicopole (Nikopol), oraș în N Bulgariei, 562
- Nicopolis (Nikopolis sau Palaiopreveza), oraș
în NV Greciei, 461
- Nicopolis (Nikopolis), oraș antic în N Siriei,
135
- Nifon (sec. 11), cleric bizantin, 372
- „Nika”, răscoala populară din Constantinopol
(ian. 532), 81
- Nikefor, sfînt, 270
- Nikefor I Logothetul, împărat bizantin (802—
811), 235, 236, 237, 254, 255, 256, 257, 423
- Nikefor II Focas, împărat bizantin (963—969),
299, 300, 303, 304, 309, 310, 314, 315, 317,
319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327,
328, 350, 365, 375, 380, 423, 425, 434, 467
- Nikefor III Botaniates, împărat bizantin
(1078—1081), 346, 350, 351, 361, 363, 369,
370, 371, 372, 377, 382, 393, 434
- Nikefor I, despot al Epirului (înainte de
1268—c.1290), 471, 499, 500
- Nikefor II Ducas-Anghelos Comnen (Nikefor
II Orsini), despot al Epirului (1335—1356,
sub regenta Anei Paleolog; 1338—1339;
1356—1359), 487, 521
- Nikefor I, patriarh de Constantinopol (806—815)
și istoric bizantin, 223, 236, 257, 267, 269,
271, 272, 273, 274, 293
- Nikefor, mitropolit de Efes în timpul împăra-
tului Teodor II Laskaris, 481
- Nikefor, duhovnic al sf. Andrei cel Bun, 310

- Nikefor Basilakes, pretendent în timpul împăratului Alexios I, 345
- Nikefor Chrysoberges (sec. 12—13), profesor și scriitor bizantin, 425, 429
- Nikefor Chumnos (c. 1250—1327), filozof, scriitor și om de stat bizantin, 540
- Nikefor Kinnarios, șarlatan în timpul împăratului Leon III, 227
- Nikefor Melissenos, pretendent, apoi cezar, în timpul împăratului Alexios I, 350, 351, 575
- Nikefor din Pergam, tatăl împăratului Teodosie III, 219
- Niketas, demnitar (magistru) bizantin în timpul împăratului Leon III, 233
- Niketas Choniates Acominatul (?—1213), om de stat, scriitor și istoric bizantin, 414, 425, 480
- Niketas Oryphas (sec. 9), amiral (drungar) bizantin, 282
- Niketas, autor bizantin, 270, 272
- Nil, fluviu în Africa, 103
- Nil, sfânt, 243
- Nil (sec. 14—15), călugăr originar din Mylai (Creta), 580
- Nil (Cabasilas) (1300—câtre 1363), arhiepiscop de Tesalonica (din 1361) și scriitor bizantin, 538, 539
- Ninive sau Nineveh (ant. Ninus), capitala statului antic Asiria; ruinele sale se află pe Tigru, în apropiere de Mosul, 118, 189
- Ninus, autor, sursă a lui Malalas, 122
- Niobe, mama lui Ioan Geometru, 314
- Nipru, fluviu în SV U.R.S.S., 326, 337
- Niš (ant. Naissus sau Naissus sau Nissa), oraș în E Iugoslaviei (Serbia), 27, 345, 407, 409, 460
- Nisibis (azi Nusaybin), oraș în SE Turciei asiatice, 175
- Nistru, fluviu în SV U.R.S.S., 22
- Nogai (?—1299), noion tătar din dinastia Batuizilor, 498, 499, 507
- Nonnos (410—c.450), poet epic grec, originar din Panopolis (azi Akhmîn, Egipt), 42, 45, 118, 201
- Nonnosos (sec. 6), diplomat bizantin, a scris lucrări cu caracter geografic și etnografic, 119
- Norden W., autor, 12
- Normandia, regiune istorică în Franța, 391
- Norvegia, 584
- Notaras, Luca (?—1453), dregător bizantin, 591, 593
- Novatus (Novatianus) (c. 200—c.258), sectant creștin, originar din Frigia, antipapă (251), 68
- Nravota (Voinos), unchiul țarului Boris, 262
- Numa Pompilius, al doilea rege legendar al Romei (715—673 î.e.n.), 30
- Nur-ed-din (Malik al-Adil Nur-al-Din Mahmud) (c. 1118—1174), sultan al Siriei și Egiptului (1146—1174), 452
- Nürnberg, oraș în Germania, 448
- Nymphaeon, localitate în Asia Mică, 473, 477, 523
- Nyssa, localitate în Asia Mică, la E de lacul Tuz, 405
- O**
- Occident, *passim*
- Odoacru (Odovacar) (c. 434—493), general de neam germanic în slujba Romei; primul rege barbar al Italiei (476—493), 24, 25, 26, 33, 36, 140, 149, 150, 506
- Odon de Deuil (1100—1162), cronicar francez, 405
- Odon (Othon) de la Roche, senior de Atena (1205—1225), 465
- Ohrida (sau Ohrid) (ant. Lychnidus sau Lych-nitis), oraș în SE Iugoslaviei, 333, 334, 335, 358, 378, 447, 461, 468, 520, 521, 533
- Oinaion, localitate în N Asiei Mici (Paflagonia), 440
- Oleg Sviatoslavici, cneaz de Vladimir (1073—1076), de Tmutarakan (1083—1094), Cernigov (1094—1096) și de Novgorod-Seversk (1097—1115), 337
- Olga, mare cneaghină de Kiev (945—957), sora lui Igor, mama lui Sviatoslav Igorevici, 326, 407
- Olgos, v. Teodor (Olgos)
- Olimp (Olimbos sau Olympos), masiv muntos în NE Greciei, 43, 310, 360
- Olimp (Olimp din Bitynia), 512
- Olimpiodor (sec. 6), filozof neoplatonician bizantin, originar din Teba egipteană, 55
- Olivier (Oliver), Iovan Griginič (sec. 14), despot sîrb, 533
- Olybrius (Anicius Olybrius), împărat (472) roman al Apusului, 79, 161
- Oman, Sir Charles William Chadwick (1860—1946), istoric englez, 9
- Omar I (Omar ibn-al-Khattab), calif arab (634—644), 193, 196
- Omorphe, biserică din Egina, 534
- Ophenia, localitate în Armenia, 92
- Oppian din Corycus (sau Anazarbus) din Cilicia, care a creat în timpul împăratului roman Marc Aureliu (161—180) două sau trei poeme didactice în hexametrul grecesc, 539, 540
- Opsikion, temă în Asia Mică, 419
- Orderic Vital (1075—c.1142), călugăr la St. Evroul (în Normandia), cronicar de limbă latină, 382
- Orfeu, personaj din mitologia greacă, 310
- Orient, *passim*
- Origenes (Origenes Adamantius) (c. 185—254) din Alexandria; apologet creștin, 49, 50, 51, 53, 170
- Orkhan I, sultan otoman (1326—1359), 527, 552, 553, 554, 555

- Orkhan, fiul lui Soliman, fiul lui Baiazid I, 571
- Orosius Paulus (c. 380—c.420), teolog și istoric roman, originar din Bracara (Braga, Spania), 52
- Orsini Ioan (Giovanni), senior de Leucade (1295), co-senior de Cefalonia (1303—1317) și de Zante (din 1303), conte palatin de Cefalonia (1304—1317), 487
- Orsini Riccardo, conte palatin de Cefalonia și de Zante (1238—1278), conte de Gravina (1284—1291), căpitan general de Corfû (1286—1289), bailiv de Moreea (1297—1300), 487
- Ortach, strateg turc, 398
- Ortona, oraș în Italia, port la Marea Adriatică, 214
- Orvieto (ant. Velsuna sau Volsinii, ev. med. Urbs Vetus), oraș în Italia centrală (Umbria), 153
- Osman, familie și dinastie turcă, întemeiată de Osman, 557, 571, 573
- Ospitalieri (sau Ioaniți), membrii ordinului monaho-cavaleresc, 513, 522, 546, 553, 570
- Osroenia sau Osroene, regiune istorică în NV Mesopotamiei, la E de Eufrat, 38
- Ostrov, localitate în Peninsula Balcanică, 471
- Othman (Osman), sultan otoman (1281—1326), 505, 512
- Otranto, oraș în S Italiei, 243, 324, 336, 337, 343, 435
- Otto I cel Mare, rege (936—973) și împărat german (din 962), 24, 323, 324, 326
- Otto II, rege (din 961) și împărat german (din 967, succede în 973—983), 330, 331
- Otto III, rege (din 983) și împărat german (996—1002), 314, 331
- Otto de Freising (Freisingen) (1111 sau 1112—1158), episcop și autor german al unei importante lucrări istorico-filozofice, 410
- Oursel, v. Roussel
- Ovidiu (Publius Ovidius Naso) (43 î.e.n. — c. 17 e.n.), poet latin, originar din Sulmo (azi Sulmona, Italia), 42
- Ozolimne, localitate neidentificată în Peninsula Balcanică, 398
- P**
- Pachymere Grigore (1242—c.1310), istoric și filozof bizantin, 483, 506, 507, 509, 516, 540, 542
- Padova (ant. Patavium), oraș în NE Italiei, 587
- Paflagonia, regiune istorică în N Asiei Mici, 32, 91, 221, 341, 440, 505
- Paganus, han bulgar (772), 223, 224
- Pahomie, sfânt, 67
- Paianus (sec. 4), autor, traducător al lui Eutropiu, 42
- Palaiphatos, autor, sursă a lui Malalas, 123
- Palamas Grigore (1296 sau 1297—1359), teolog bizantin, arhiepiscop al Tesalonicului, conducător al mișcării hesihaste; sanctificat, 537, 538
- Paleolog, familie și dinastie bizantină, 13, 34, 497, 499, 512, 519, 521, 523, 524, 525, 526, 531, 532, 534, 535, 539, 542, 543, 550, 554, 558, 559, 564, 565, 570, 571, 575, 578, 581, 583, 587, 596, 597
- Paleologopolis, nume pe care împăratul Andronic II voia să-l dea orașului Tralles, 505
- Palermo (ant. Panormus sau Panhormus), oraș-port în Sicilia, 152, 303, 365, 435
- Palestina, regiune istorică în Orientul Apropiat, cuprinsă între Marea Mediterană și Deșertul Sinai, 49, 73, 124, 179, 212, 244, 245, 325, 396, 423
- Palmira (Palmyra), oraș antic ale cărui ruine se află la NE de Damasc (Siria), 122, 137
- Pamfilie, maestrul lui Eusebiu din Cezareea, 50
- Pammakaristos, mănăstire în Constantinopol, 593
- Pamprepios, „filozof“, 43
- Panaïotes, antiunionist în vremea împăratului Mihail VIII, 492
- Pancenko, autor, 11
- Panidos, oraș la Marea Neagră, 570
- Panion, oraș pe țărmul european al Pontului, 55, 259, 345, 346
- Panonia, 172, 175, 180
- Panopolis (azi Akhmim), oraș în Egipt, 42
- Panormos, v. Palermo
- Pantelimon, sfânt, 314
- Pantelimon, Sf. ~, mănăstire la Muntele Athos, 467
- Panteogenes Soterios, patriarh melchit de Antiohia (1156—1157), condamnat de sinodul de la Constantinopol (1157), 414
- Pantocrator, mănăstire în Constantinopol, 408, 578, 593
- Papadimitriou S., autor, 431
- Papinian (Aemilius Papinianus) (?—212 e.n.), jurist roman, 35
- Paraschiva, Sf. ~, biserică, 82
- Paraspondylos Zotikos (sec. 15), călugăr și poet bizantin, 585
- Parenzo, numele italian al orașului Poreč din NV Iugoslaviei, 85
- Parga, localitate în NV Greciei, 521
- Pargoire, părintele ~, autor, 12
- Parigoritissa, ctitorie la Constantinopol a împăratului Nikefor III Botaniates, 363
- Parigoritissa din Arta, 534
- Paris, 11, 13, 44, 533, 538
- Paristrion, temă, 344
- Paros, insulă grecească în Marea Egee (Arhipelagul Ciclade); orașul de pe țărmul de V al insulei, 279, 572, 597
- Parrhasios, artist bizantin, 81
- Parthenon, templu pe acropolea Atenei, dedicat zeiței Athena Parthenos, 486

- Patara, oraș antic în Lycia, în S Asiei Mici, 166
- Patmos, insulă grecească în Dodecanez (SE Mării Egee), 467
- Patras (Patrai, ant. Patrae), oraș-port în Grecia (în NV Peloponesului), 272, 282, 522, 567, 574, 575, 595, 598
- Patriciulus din Zaldapa, tatăl lui Vitalian, 31
- Patricius, autor, 43
- Patrikios, arhitect bizantin din timpul împăratului Teofil, 269
- Patrocles, personaje homerice, 384
- Patronas, fratele cezarului Bardas, 263
- Paul, cleric bizantin din timpul împăratului Iustin I, 169
- Paul II, patriarh de Constantinopol (641—653), 215
- Paul IV, patriarh de Constantinopol (780—784), 235
- Paul, jurist roman, 35
- Paul din Egina (c. 615—690), medic grec, autor lucrării *Epitomar...* 202
- Paul Patriciul, învățat, 162
- Paul Silentiarius, poet bizantin, „primikerios” în timpul împăratului Iustinian I, 126, 200
- Paul (Pavle Branović), cneaz sârb (917—920), 291
- Paulin (sec. 5), ofițer bizantin, 123
- Pausanias (sec. 2 e.n.), istoric și geograf grec, 122, 131
- Pavel, sfânt, 62, 275, 277, 361, 442, 480
- Pavia (ant. Ticinum), oraș în N Italiei (Lombardia), 83, 176
- Peč (sau Pech), oraș în S Iugoslaviei, 521, 526, 531, 548
- Pediasimos Ioan (sec. 14), poet bizantin, 483
- Pediasimos Teodor, autor bizantin în timpul împăratului Ioan Cantacuzen, 209, 540
- Pegae (Pegai), localitate, 292, 323
- Pelagiu I, papă (556—561), 166
- Pelagiu, cardinal, legat al papei Innocențiu III, 427
- Pelagonia, lupta de la ~, 472, 522
- Pelagos, poet bizantin, sursă a lui Teofan, 251
- Pelekanon, lupta de la ~ (azi Maltepe, Balikesir, în V Turciei asiatice), 553
- Pelopones (Peloponnisos sau Moreea), peninsulă în S Greciei, între Marea Egee și Marea Ionică, 32, 137, 145, 162, 256, 282, 285, 303, 319, 336, 364, 448, 500, 541, 559, 566, 581, 582, 585
- Pentapolea (Pentapolis), regiune în Italia, care cuprindea orașele Rimini, Ancona, Fano, Pesaro și Senigallia, 237
- Pepin cel Scurt, rege al francilor (751—768), 238, 239
- Pepin, fiul lui Carol cel Mare, 239
- Pera, cartier din Constantinopol (azi Beyoğlu, Istanbul, Turcia), 488, 500, 501, 524, 542, 554, 559, 575, 591, 598
- Perdikas (sec. 14), protonotar din Efes, 535
- Pergam (azi Bergama), oraș în V Turciei asiatice, 438
- Perint (Perinthos), oraș antic pe țărmul european al Mării Marmara, 181
- Pernik, oraș în V Bulgariei, 333
- Perouz, rege persan (457—484), 141
- „Persarmenia”, 175, 337, 348
- Perseus din Persia, v. Timur
- Persia, 21, 41, 65, 69, 74, 77, 98, 110, 116, 118, 119, 127, 129, 140, 141, 167, 168, 169, 172, 179, 188, 189, 190, 197, 207, 210, 212, 221, 222, 261, 268, 269, 293, 338, 347, 348, 350, 369, 405, 421, 534, 569, 596
- Petantius (Petasius), pretendent în timpul domniei împăratului Leon III, 237
- Petersburg (azi Leningrad), oraș în U.R.S.S., 86
- Petit L., autor, 481
- Petra, oraș antic pe țărmul de V al Mării Negre, 141
- Petralipha (Maria Petraliphina), soția lui Teodor I, împăratul Tesaloniceului, 468
- Petraliphas, personaje din poemul bizantin (din sec. 13) despre Belisarie, 483
- Petreeon, localitate, 91
- Petru, „nepotul” lui Manuil I Comnen, 410
- Petru, demnitar bizantin în Egipt, rudă cu Teofilact Symokatta, 201
- Petru, numele luat de Constantin Bodin, 345
- Petru, patriarh de Antiohia (470/471, 485—489), 111
- Petru Chrysolanus (sec. 12), arhiepiscop de Milan, 414
- Petru (Pierre) de Courtenay, împărat latin de Constantinopol (1217), 468
- Petru Delianos, conducător al revoltei din 1040, 342, 378
- Petru Eremitul (Petru din Amiens) (c. 1050—1115), predicator al primei cruciade, 391, 393, 515
- Petru, episcop monofizit de Maiuma, 67
- Petru Patriciul sau Magistrul, diplomat și scriitor bizantin din timpul împăratului Iustinian I, 55
- Petru Venerabilul (1092/1094—1156), abate de Cluny (din 1122) și scriitor francez, 413
- Petru I, țar bulgar (927—969), 291, 292, 310
- Petru I Asan, țar vlaho-bulgar (1196—1197), 447, 448
- Petru (Petar Gojniković), mare jupan al Rasaciei (891—917), 291
- Petru, sicilian din timpul împăratului Vasile I, 272
- Petru, sfânt, 123, 151, 231, 237, 239, 406
- Petru, Sf. ~, biserică din Antiohia, 395
- Petru, Sf. ~, biserică din Prilep, 533
- Petru, Sf. ~, biserică din Roma, 214, 239, 240
- Petru și Pavel, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 166
- Phakidion, edificiu din Tripoli, 90
- Phalbos, calul împăratului Heraclius, 189

- Philadelphia (azi Amman), capitala Iordaniei, 55
- Philes Manuil (c. 1275—1345), poet bizantin, 494, 540, 541
- Philokales (Eumathios), prefect al Constantinopolului (la 1198), 397
- Philopappos, personaj din epopeea bizantină *Digenis Akritas*, 382
- Philostorgos, autor, 50, 52, 539
- Phocas, nume, 48
- Phoinike, lupta navală de la ~, 214
- Photios (827—c.893), teolog, filolog și scriitor bizantin, patriarh de Constantinopol (858—867; 877—886), 131, 262, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 283, 340, 374, 421, 434, 493, 544
- Photios, comandant grec, 282
- Photios din Tesalonic, sfânt, 357
- Phrantzes (Sphrantzes) George (1401—c.1477), om de stat și cronicar bizantin, 574, 576, 579, 583, 591
- Phrynichos (câtre 500 î.e.n.), autor de tragedii grec din Atena, 131
- Phurtunos, vizitiu, 104
- Pige, palat din Constantinopol, 269
- Pilat din Pont (Pontius Pilatus), procurator roman (26—36 e.n.) al Iudeii, 123
- Pind, Munții ~, munți în NV Greciei, 62, 336, 406, 554, 557
- Pindar (c. 520—445 î.e.n.), poet grec, originar din Kynoskephalai (lingă Teba, în Beotia), 101, 359, 419, 420, 425, 483
- Piragast (sec. 6), căpetenie a slavilor, 181
- Pireu, port al Atenei, 421
- Pisa, oraș în Italia, 396, 397
- Pisidia, regiune istorică în S Asiei Mici, 32, 60, 91, 152
- Pityonte, localitate, 91
- Planudes Maxim (c. 1255—1305), erudit bizantin, poet și traducător din latină, 542, 580
- Platon (427—347 î.e.n.), filozof grec, originar din Atena sau Egina, 116, 118, 140, 163, 273, 275, 277, 310, 315, 355, 357, 362, 372, 582, 583, 586 589,
- Platon, numele unchiului lui Teodor Studitul, 246, 248, 423
- Pliniu cel Tânăr (Gaius Plinius Caecilius Secundus) (62—c.114), om politic și scriitor roman, 54, 122
- Pliska, prima capitală a țaratului bulgar, 293, 398
- Pločnik, lupta de la ~ (1387), pe râul Toplița, afluent al Moravei, în apropiere de Niš, 558
- Plotinus (c. 205—270), filozof neoplatonician grec, 355
- Plovdiv, oraș în Bulgaria, 345. V. și Filipopol
- Plutarh din Cheronaea (c. 46—120 e.n.), scriitor, biograf și filozof grec, 298, 310, 313, 422, 423
- Plutarh, demnitar și istoric al epocii lui Iustinian I, 118
- Poganovo, biserică în Serbia, 533
- Poimananon, oraș în Asia Mică, 463
- Polemonium, localitate, 91
- Polibiu (200—120 î.e.n.), istoric grec, 19, 87, 117, 307
- Policarp din Smirna, 120
- Polonia, 365, 565, 577
- Polyainos (sec. 2 e.n.), retor și scriitor grec, 309
- Polyeuct, patriarh de Constantinopol (956—970), 299, 300
- Polyeuct, Sf. ~, biserică ctitorită de principesa Iuliana, 76
- Pompei, nepotul lui Anastase, frate cu Hypatius, 109, 161
- Pompei (Gnaeus Pompeius Magnus) (106—48 î.e.n.), general și om de stat roman, 423
- Pompeiopolis, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Pontul Euxin (Pontus Euxinus), numele antic al Mării Negre, 19, 53, 62, 92, 141, 218, 219, 271, 309, 310, 344, 373, 519, 557, 567, 574, 598. V. și Marea Neagră
- Porfir (sec. 3), autor, sursă a lui Malalas, 123, 355
- Porfir, luptător în Circ, 106, 107
- Porfirius din Gaza (c. 347—420), episcop de Gaza, 42
- Potideea (Potidaea), oraș antic în Macedonia, 421
- Praga, capitala Cehoslovaciei, 11
- Prejecta, nepoata lui Iustinian I, 60
- Preslav, oraș în Bulgaria, 287, 293, 326, 332, 333, 334, 344, 398, 497
- Prespa, localitate în Peninsula Balcanică, 345, 353, 447
- Prespa, lac în Peninsula Balcanică, 333
- Priam (în *Iliada*), ultimul rege al Troiei, 130
- Prilep, oraș în SE Iugoslaviei (în S Macedoniei), 468, 469, 471, 533, 565
- Primislav, v. Uroș II
- Principilor, Insulele ~ (ant. Demonesi Insulae, turc. Kizil Adalar), insule în E Mării Marmara, 234
- Prinitza, lupta de la ~, 522
- Priscian (sec. 6), scriitor și profesor de latină la Constantinopol, panegiristul împăratului Anastase, 41
- Priscilian, autor, 68
- Priscus (?—612), comandant militar bizantin, 179, 183, 185
- Priscus din Panion (Panites) (410—473), om politic și istoric bizantin, 55, 121, 123, 181
- Probus (sec. 5—6), principe bizantin, nepotul lui Anastase, 110, 123, 161
- Proclus din Cezareea (?—446/447), teolog și predicator bizantin, 42, 54
- Proclus (c. 410—485), filozof neoplatonician grec, profesor la Atena, 40, 42, 43

- Procopie, jurist din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Procopie din Gaza (c. 465—c.528), sofist și retor creștin, 41, 42
- Procopie, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 76
- Procopiu din Cezareea (c. 500—după 562), dregător și istoric bizantin, 32, 43, 48, 58, 59, 87, 89, 99, 103, 104, 106, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 125, 137, 140, 149, 152, 153, 159, 162, 163, 360
- Prodrom, mănăstire din Constantinopol, 593
- Propontida (Propontis), numele antic al Mării Marmara, 270, 432.
- Prosuch (sec. 12), căpetenie turcă, 405
- Prote, insulă în Arhipelagul Principilor din Marea Marmara, 271, 320
- Proterius, patriarh de Alexandria (451—457), 134
- Prousin (?—c.1031), fiul țarului Ioan Vladislav, 348
- Prousos, loc în Pelopones, 364
- Provato, lupta de la ~, 224
- Provența, regiune istorică în SE Franței, 31, 177, 392, 591
- Prusias, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Psellos Mihail (Constantin) (1018—c.1079), om de stat, învățat și scriitor bizantin, 275, 340, 355, 356, 357, 359, 360, 372, 423, 432
- Ptolemais, oraș antic, 40. V. și Acra
- Ptolemeu (Claudius Ptolemaeus) (sec. 2 e.n.), astronom, matematician și geograf din Alexandria, 543
- Plucheria (Aelia P.) (399—453), fiica lui Arcadius și a Evdochiei, împărăteasă (414—453); sora lui Teodosie II și soția lui Marcian, 62, 64, 65, 77, 96, 117, 160
- Pydna, oraș antic în N Greciei (Macedonia), 421
- Pygai, loc în Asia Mică, 463
- Pylos, oraș în Grecia, 522
- Pyrrhus, patriarh de Constantinopol (638—641; 654), 205, 215
- Python, 123
- Q**
- Genesre, mănăstirea ~ din sec. 4, 75
- Qurtamin, mănăstirea ~ din sec. 4, 75
- R**
- Rabbula, episcop al Edessei (412—435/436), 66
- Radoslav, unchiul lui Constantin Bodin, 345
- Ragusa, numele italian al orașului Dubrovnic din Iugoslavia (Dalmția), 174, 281, 335, 342
- Rainier de Montferrat, al doilea soț al Mariei, fata împăratului bizantin Manuil I, 403, 440
- Raithu, localitate, 244
- Ramleh, oraș-port în Egipt, 325
- Ramses, faraon egiptean, 127
- Ramsay, Sir William, autor, 11
- Randolf (sec. 11), franc care asistă la proclamarea împăratului Isac, 352
- Rangolt, personaj din *Istoria* lui Apollonius din Tyr, 385
- Ras (Raška, Rascia), regiune istorică în Iugoslavia, 406
- Ravenna, oraș din N Italiei (Emilia-Romagna), port la Marea Adriatică, 77, 83, 84, 85, 153, 155, 167, 177, 214, 217, 218, 232, 237, 238, 324
- Raymond d'Agiles, cronicar din timpul cruciatelor I, 396
- Raymond de Poitiers, principe de Antiohia (1136—1149), soțul Constanței, fiica lui Bohemund II, 392, 397, 399, 401, 403
- Rebecca, personaj biblic, 80
- Recidua, localitate la Dunăre, 156
- Regatul Celor Două Sicilii, 365, 410, 445, 450, 487. V. și Sicilia
- Reggio, oraș în S Italiei (Calabria), 293, 336
- Rema (sec. 6), comandant militar bizantin, 152
- Remus (în mitologia romană), fratele lui Romulus, 457. V. și Romulus
- Renaud de Châtillon, principe de Antiohia (1153—1160), al doilea soț al Constanței, 404
- Rene d'Anjou, rege al Siciliei (1434—1480), 579
- Rhapsomates (sec. 12), răsculat în Cipru, 439
- Rhodamne, personaj de roman bizantin, 384
- Rhodophilos, personaj din romanul bizantin *Blethandros și Chrysantza*, 385
- Rhousion, localitate în Peninsula Balcanică, 398
- Richard I, Inimă de Leu, rege al Angliei (1189—1199), 448
- Richard al Cefaloniei, v. Orsini Riccardo
- Ricimer, Flavius, general roman de origine suevă. Conducătorul de fapt al Imperiului roman de Apus (între 457 și 472), 24, 57
- Rimini (ant. Ariminum), oraș-port în N Italiei (Emilia-Romagna), 153, 238
- Robert de Courtenay, împărat latin de Constantinopol (1219—1228), 468, 478
- Robert, conte de Flandra, participant la prima cruciată (1096—1099), 392
- Robert Guiscard de Hauteville, principe normand, duce de Apulia și Calabria (1057—1085), 285, 353, 377, 379, 382, 445, 487, 489
- Rhossokastron, lupta de la ~, 519
- Rocafort, almagavar, 508
- Rodopolis, localitate, 91
- Rodos (Rhodos), insulă grecească în Marea Egee; oraș, 211, 252, 254, 337, 394, 411, 413, 441, 473, 505, 508, 513, 516, 533, 553, 570, 587, 594

- Rodosto (azi Tekirdağ), oraș la Marea Marmara, în S Turciei europene, 345, 346, 463, 491, 513, 570
- Roger I (?—1101), conte al Siciliei (din 1072), fratele lui Robert Guiscard, 392
- Roger II, conte al Siciliei (1101—1127), sub regența mamei sale Adelaida (1101—1113), duce de Apulia și Calabria (1127), primul rege al Siciliei (1130—1154), 406, 410, 412
- Roger de Capua, soțul Mariei, sora împăratului Manuil I, 403
- Roger, Jean, aventurier la curtea împăratului Andronic II, 523
- Roger de Lloria (Lluria) (?—1369), mareșal al Companiei Catalane, senior al Atenei, 514
- Rogierio de Otranto, autor italian, 435
- Rohas-Edessa, localitate, 210. V. și Edessa
- Roma (Imperiul roman), 20, 21, 307. V. și Imperiul roman
- Roma, capitala Italiei, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 37, 43, 45, 49, 50, 51, 54, 56, 58, 60, 64, 70, 74, 76, 78, 83, 85, 86, 87, 88, 93, 95, 97, 99, 100, 105, 115, 123, 129, 130, 144, 145, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 162, 163, 165, 166, 174, 176, 181, 183, 191, 195, 210, 214, 215, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 246, 248, 254, 259, 262, 275, 276, 282, 285, 298, 310, 314, 321, 324, 326, 331, 332, 370, 372, 376, 423, 433, 434, 468, 493, 494, 506, 536, 542, 560, 581, 596
- Roma (papalitate), 215, 216, 231, 278, 279, 280, 283, 284, 335, 336, 345, 359, 374, 375, 406, 408, 453, 488, 491
- Roma Nouă, v. Constantinopol
- Roma Veche, v. Roma
- Romain Jan, autor, 11
- Roman (sec. 6), magistrul miliției, fiul lui Anag-noste, 95
- Romanopolis, localitate în Asia, 349
- Romanos I Lecapenos, împărat bizantin (920—944), 12, 290, 294, 307, 317, 320, 328, 373, 421, 423, 427, 434
- Romanos II, împărat bizantin (959—963), 292, 299, 307, 320, 321, 324, 330, 356
- Romanos III Argyros, împărat bizantin (1028—1034), 332, 337, 340
- Romanos IV Diogene, împărat bizantin (1068—1071), 349, 351, 360, 379, 380, 381, 383, 434
- Romanos, comandant al Dunării, ginere al împăratului Andronic I, 445
- Romanos Melodul (sec. 6), poet (imnograf) bizantin, 101, 102
- Romanos, Sf. ~, poartă la Constantinopol, 591
- România, 16
- Romuald (?—1181), arhiepiscop de Salerno (din 1153), istoric de limbă latină, 214
- Romulus (în mitologia romană), fiul Rheeli Silvia și al zeului Marte; primul rege legendar al Romei (753—716 î.e.n.); împreună cu fratele său Remus a fondat Roma (c. 753 î.e.n.), 30, 32, 104, 457
- Romulus Augustulus, ultimul împărat roman al Apusului (475—476), 150
- Rossano (ant. Roscianum), localitate în S Italiei (Calabria), 79, 242
- Roth, K., autor, 11
- Rothruda, fiica împăratului Carol cel Mare, 234, 241
- Roussel de Bailleul, șef de mercenari normanzi, 352, 353, 384, 509
- Roussillon, regiune istorică în S Franței, 514
- Rudolf von Scala, autor, 11
- Rufinus Flavius, prefect al pretoriului în Orient (392—395), 68
- Rufinus din Aquileia (Tyrannius) (c. 435—510), originar din Concordia (Aquileia), scriitor latin și traducător, 50, 52
- Runciman Steven, istoric englez, 11, 12
- Rusciuk (azi Ruse), oraș în Bulgaria, 224
- Rusafa, biserică în Mesopotamia, 75
- Rusia, 146, 407, 408, 409, 548
- Rusumblada, nume isaurian, 48
- S
- Sabarius (Sapor), pretendent armean sec 7), 207
- Sabatus din Selymbria, șarlatan din timpul împăratului Leon III, 227
- Sabbas (sec. 11—12), „scholarios”, bogat proprietar din S Italiei, posesorul unei biblioteci de manuscrise grecești, 363
- Sabini, întemeietorii Romei, 581
- Sabinus, han bulgar (765—767), 223
- Sagredo Antonio, participant la Conciliul de la Florența, 585
- Sakkudion, mănăstire din Bitynia, 247
- Saladin (Salah ad-din, Yusuf), sultan al Egiptului (1174—1193), întemeietorul dinastiei Aiubizilor, 449, 452
- Salamina (azi Salamis), insulă grecească în N Golfului Saronikos, 421
- Salerno, oraș în S Italiei (Campania), 283, 294, 326, 378
- Salona, colonie romană pe coasta Dalmației, în apropierea actualului oraș Split (Iugoslavia), 21, 22, 83, 184, 514
- Salustiu (Caius Sallustius Crispus) (86—34 î.e.n.), om politic și istoric roman, 122
- Samonas, eunuc musulman, favorit al împăratului Leon VI, 423
- Samos, insulă grecească în Marea Egee, 282, 294, 337, 510, 597
- Samosata (azi Samsat), oraș în ruine, pe malul drept al Eufratului, în SE Turciei asiatice, 281, 286

- Samotrake (ant. Samothrace sau Samothracia, azi Samotrake), insulă grecească în NE Mării Egee; orașul din insulă, 251, 594, 595
- Samson, sfânt, 312
- Samsun, oraș-port la Marea Neagră, în N Turciei asiatice, 440
- Samuel, țar bulgar (976—1014), 333, 334, 335, 336, 342, 345, 361, 378, 468
- Samuel (sec. 7), demnitar bizantin în Egipt, tatăl lui Cosmas, 209
- Samuș, căpetenie a turcilor, 383
- San-Germano (ant. Casinum, Cassino), localitate în centrul Italiei, 412
- San Marco, bazilică din Veneția (sec. 9—11), 76
- San Vitale, biserică din Ravenna (sec. 6), 83, 84, 85
- Sangaris (Sangarius), numele antic al râului Sakarya din NV Turciei asiatice, 505
- Santabarenos Teodor, favorit al împăratului bizantin Vasile I, 308
- Sant Apolinare in Classe, biserică din Ravenna (sec. 6), 85
- Sant Apolinare cel Nou, biserică din Ravenna (sec. 5), 83, 85
- Sanudo, familie venețiană; duci ai Arhipelagului, 487, 513
- Sapor sau Șapur (Șapur, Šāpūr) II cel Mare, suveran (309—379) persan din dinastia Sasanizilor, 168
- Sapor, v. Sabarius
- Sarapanis, localitate în Asia, 91
- Sardes, străvechi oraș în Asia Mică; ruinele sale se află la E de orașul Izmir, Turcia asiatică, 55, 396, 477, 492
- Sardinia (it. Sardegna), insulă în V Mării Mediterane, 27, 133, 144, 145, 146, 149
- Sarukhan (Sarukan), principat postselgiucid în N Lydiei, 527
- Sarukhan (sec. 14), emir selgiucid, 552
- Sasanizi, dinastie de suverani persani (226—651), 74
- Sathas, autor, 384
- Saturn, zeitate în mitologia greacă, 361
- Satyros, localitate în Asia, 270, 493
- Satzas (sec. 11), conducător la Dunărea de Jos, 344
- Saugi (Saudzi Čelebi) (sec. 14), principe otoman, 561
- Saul, personaj biblic, 238, 273, 284
- Sava din Samsun (sec. 12—13), pretendent, 462
- Sava, sfânt, 124, 135
- Sava, sfânt, fratele lui Ștefan „primul încoronat” și fiul lui Ștefan Nemanja, 467
- Sava, Sf. ~, mănăstire lângă Ierusalim, 66, 67, 124, 169, 245
- Saxonia, regiune istorică în Germania, 288, 322, 324, 326
- Scamandru, numele antic al râului Menderes din NV Turciei asiatice, 477
- Scandinavia (Peninsula Scandinavă), 584
- Scandis, localitate în Asia, 91
- Schantz Martin, autor, 14
- Scholarios, v. Gennadios II
- Scipio (Publius Cornelius S. Africanus major) (235—183 î.e.n.), general roman, 310
- Scitia, 31, 91, 100, 165, 180, 213, 344
- „Sclavonia”, v. Dalmația
- Scutari (azi Üsküdar), oraș în Turcia asiatică, 454, 572
- Scythopolis (azi Beisan sau Baisan), oraș în N Palestinei, la SE de Nazareth, 31
- Scytianos, arab din Alexandria, autor al unei evanghelii, sursă a lui Photios, 277
- Sebasta (azi Sivas), oraș pe malul drept al fluviului Kizil Irmak, în Turcia asiatică, 349
- Sebastopolis (azi Suhumi), oraș pe țărmul de E al Mării Negre (U.R.S.S.), 91
- Sebenico, oraș în Dalmația, 336
- Sebeos (sec. 7), episcop și istoric armean, 192
- Secundus, tatăl lui sf. Ioan Gură de Aur, 53
- Seif-ad-Daulet (Ali), emir hamdanid de Alep (945—967), 321
- Selef (Saleph, Calycadnus sau Gösku), riu în Cilicia (SE Turciei asiatice), 449
- Seleucia, oraș antic, acum în ruine, pe malul drept al Tigrului, la SE de Bagdad (Iraq), 90, 120
- Seleucia (Seleucia Tracheotis), oraș antic în Cilicia, în SE Asiei Mici; pe locul S, se află azi localitatea Silifke, 77, 142, 190, 397
- Seleucizi, dinastie de regi ai Siriei elenistice (312—64 î.e.n.), 63
- Seleucos I Nicator (între 358 și 354—28 î.e.n.), general macedonean; întemeietorul (din 312 î.e.n.) statului și dinastiei Seleucizilor, 122
- Selgiuc, strămoșul lui Soliman ibn Kutlumuz, eponimul turcilor selgiucizi, 347, 350, 369
- Selymbria (azi Silivri), oraș-port la Marea Marmara, în Turcia europeană, 346, 463, 491, 509, 510, 527, 570, 578, 590
- Semlin, v. Zemun
- Senacherib, rege asirian, persecutor al evreilor, 230, 273
- Seppelt, Franz Xaver (1883—1956), istoric german al bisericii, 12
- Septimiu Sever (Lucius Septimius Severus), împărat roman (193—211 c.n.), 26, 90
- Serapion din Thomous (Thmuis) (?—c.362), episcop de Thmuis (din Egiptul de Jos), autor; sursă a lui Photios, 277
- Serapis, templul lui ~ din Alexandria, 134
- Serbia, 16, 139, 335, 342, 498, 520, 524, 543, 548, 550, 551, 565, 567, 570, 574, 590
- Serdica sau Sardica, numele antic al actualului oraș Sofia, capitala Bulgariei, 82, 254, 255
- Seres (Serrai), oraș în Grecia, la NE de Tesalonica, 333, 445, 447, 464, 469, 471, 548, 557, 561

- Serghie Kolybos, autor bizantin în vremea împăratului Isac II, 426
- Serghie și Bachus, Sf. ~, biserică din Constantinopol ctitorită de Constantin cel Mare, 76, 81, 246
- Serghiu, sfânt, 246
- Sergiu I, papă (687—701), 216, 237
- Sergiu, traducătorul cronicilor regale persane, folosite de Agathias, 118
- Sergiu din Tella, patriarh iacobit de Antiohia (557/558—c.561), 167
- Sergiu, strateg al themei Sicilia, conducătorul revoltei (717—719) împotriva împăratului Leon III, 227
- Sergius I, patriarh de Constantinopol (610—638), 128, 188, 191, 200, 216
- Sergius, călugăr nestorian, 192
- Sergius, 278
- Sesthlav (sec. 11), conducător la Dunărea de Jos, 344
- Sestos, oraș în ruine pe Dardanele, în Turcia europeană, 449
- Sever din Sozopolis, patriarh de Antiohia (512—518), 119, 126, 130, 135, 167, 168
- Sever, autor al *Filaletului*, 168, 169, 170
- Severin, Cetatea ~, 564
- Sfentislav (Svetislav) Teodor, țar bulgar (1300—1321), 499
- Sfentislav (Svetislav) Iacob (sec. 13), conducător al Bulgariei de vest, 497, 499, 507, 518
- Sfîntul Imperiu roman de națiune germană, 143
- Sicilia (și Regatul Celor Două Sicilii), 107, 133, 144, 145, 147, 151—156, 176, 181, 199, 208, 211, 214, 215, 226, 234, 242, 245, 246, 251, 259, 282, 286, 294, 307, 308, 321, 323, 332, 343, 392, 406, 412, 445, 478, 486, 488, 489, 508, 509, 513, 514, 515, 516, 554
- Sidera (Sideras), localitate în NV Greciei, 263
- Sidon (arab. Saida), oraș antic în SV Libanului, 161
- Sieldiba, insulă menționată de Cosmas Indicopleustes, 127
- Siegfried, markgraf de Calabria în timpul împăratului Otto II, 330
- Siena (ant. Saena Julia), oraș în centrul Italiei (Toscana), 107
- Sigismund I de Luxemburg, rege al Ungariei (1387—1437), rege (din 1410) și apoi împărat (1433—1437) german și rege al Cehiei (1420—1437), 562, 589
- Sigma, cartier la Constantinopol, 76, 82, 260
- Sigriana, munte în Propontida, 250, 307
- Silberschmidt M., autor, 12
- Silistra (ant. Durostorum, Dorostolon), oraș în N Bulgariei, pe Dunăre, 87, 288, 326, 327, 332, 334, 344, 368
- Silveriu, papă (536—c.537), 153, 155, 166
- Simakos, istoric al Asiriei, sursă a lui Agathias, 118
- Simeon, sfânt, 111
- Simeon, țar bulgar (893—927), 288, 289, 290, 291, 292, 293, 313, 314, 332
- Simeon Magistrul și logothetul, cronicar bizantin, 124, 306, 317, 531. V. și Simeon Metafrastul
- Simeon Metafrastul (sec. 10), demnitar și scriitor bizantin, 311, 312, 313. V. și Simeon Magistrul și logothetul
- Simeon Misticul (960—1040), scriitor bizantin, originar din Paflagonia, 360
- Simeon cel Nou (numit Noul Teolog sau cel Tânăr) (949—1022), teolog bizantin, 316
- Simion Uroș, fiul lui Ștefan Uroș III Dečanski și al Mariei Paleologa; guvernator al Epirului (1349/1350—1356), 550, 551
- Simion (sec. 15), scriitor bizantin și patriarh de Trapezunt, 585
- Simion Stilitul (?—459), mănăstirea lui ~ din Mesopotamia, 75
- Simonida (Simonis), principesă bizantină, fiica împăratului Andronic II, dată spre soție kralului sîrb Milutin, 498, 520
- Simplicius, Reginus, prefect de Illiricum (ianuarie-august 435), 39
- Sinai, Muntele ~, 127, 169, 210, 244, 338, 478
- Sinan (sec. 15), beglerbeg, 574
- Sind, regiune, 127
- Sindevala, șef herul revoltat în 566, în Italia, împotriva lui Narses, 154
- Singidunum, numele antic al orașului Belgrad, capitala Iugoslaviei, 175, 409
- Sinope (azi Sinop), oraș-port în N Turciei asiatice, 79, 91, 260, 261, 440, 540, 590
- Siracusa (Siracuză), oraș-port în SE Siciliei, 152, 166, 208, 214, 272, 282, 283, 321
- Siria, 10, 41, 42, 44, 45, 53, 56, 63, 66, 67, 68, 79, 81, 83, 90, 97, 108, 123, 129, 137, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 180, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 210, 212, 215, 220, 221, 222, 223, 228, 230, 237, 258, 261, 269, 281, 293, 319, 321, 322, 324, 325, 328, 338, 348, 350, 363, 366, 369, 370, 394, 395, 396, 399, 440, 459, 472, 473, 569
- Sirmium, oraș antic în Panonia, așezat pe riul Sava, în apropiere de actualul oraș Sremska Mitrovica (NE Iugoslaviei), 31, 67, 151, 157, 174, 175, 335, 345, 408, 409
- Siroe, fiul regelui sasanid Chosroes II, 190
- Sisif din Kos, autor; sursă a lui Malalas, 122
- Sivas, v. Sebasta
- Sîr-Daria, rîu în U.R.S.S., 175
- Skizenos, scriitor bizantin din timpul împăratului Alexios II, 428
- Skleriana, favorită a împăratului bizantin Constantin IX, 346
- Skoplje, oraș în S Iugoslaviei (Macedonia), 345, 378, 447

- Skotiophis, nume al patriarhului Constantin, 231
- Skripou, biserică, 364
- Skylitzes Ioan (sec. 11), cronicar bizantin, 317, 332, 360, 361, 422, 424
- Skyros, oraș în insula cu același nume din Marea Egee, 491
- Slavonia, Slavonii, 175, 335
- Smiltzes (Mico sau Mitso), conducător bulgar (1257), 497, 499
- Smirna (azi Izmir), oraș-port în V Turciei asiatice, 211, 272, 369, 394, 448, 477, 513, 551, 552, 553
- Socrate (469–399 î.e.n.), filozof grec din Atena, 267
- Socrate, zis Scolasticul (c. 380–c.445), istoric al bisericii, 41, 50, 51, 307
- Sofia, capitala Bulgariei, 254, 333, 334
- Sofia (Aelia Sofia), soția împăratului bizantin Iustin II; coregentă (573–578), 78, 126, 160
- Sofia de Montferrat, soția împăratului bizantin Ioan VIII, 576
- Sofia, Sf. ~, biserică construită în sec. 6 de Anthemios din Tralles și Isidor din Milet la Constantinopol, 27, 49, 73, 77, 80, 82, 83, 126, 164, 165, 177, 184, 186, 190, 200, 207, 231, 240, 315, 365, 376, 402, 405, 412, 424, 426, 442, 443, 446, 450, 456, 474, 491, 577, 586, 592
- Sofia, Sf. ~, biserică din Kiev, 408
- Sofia, Sf. ~, biserică din Niceea, 462
- Sofia, Sf. ~, biserică din Serdica (Sofia) (sec. 6–7) (Bulgaria), 82
- Sofia, Sf. ~, biserică din Tesalonic, 82
- Sofianilor, palatul ~ din Constantinopol, 84
- Sofocle (496–466 î.e.n.), demnitar și scriitor de tragedie grec din Atena, 423
- Sofronie, patriarh de Ierusalim (633/634–638), autor, 120, 169, 191, 200, 210
- Sofronie (sec. 6), sofist, poet și autor bizantin, originar din Damasc, 169
- Sogdaia (Soldaia, Sudak), localitate în U.R.S.S., 337
- Sola, v. Salona
- Soliman, comandant militar arab al califului omeiad Hisham sau califul omeiad omonim (715–717), 221
- Soliman ibn Kutlumish (Kutlumuz), sultan selgiucid de Rum (c. 1077–1086), 350, 369, 370
- Soliman Magnificul, sultan otoman (1520–1566), 409
- Soliman, emir otoman, ginere al lui Ioan Vatatzes, 527
- Soliman, fiul lui Sarukhan, 552
- Soliman (?–1359), fiul sultanului otoman Orkhan, 554, 555
- Soliman (?–1411), fiul sultanului otoman Baiazid I, emir de Edirne (1402–1411), 571
- Solomon, rege al statului Israel (c. 973–933 î.e.n.), 284, 419, 420
- Solomon, templul lui ~, închinat lui Iehova, construit la Ierusalim. V. și Sf. Sofia din Constantinopol, 83
- Solomon, templul lui ~ din Roma, 148
- Solomon (?–544), guvernator al Africii recucerite de bizantini, 147
- Solomon, sol bizantin în timpul împăratului Nikefor I, 322
- Solon (c.640–560 î.e.n.), om de stat și poet atenian, 37
- Sopatros, tovarăș al lui Cosmas Indicopleustes, 127
- Sophanio Manuil, în corespondență cu Domenico Gattilusio, 532
- Sosthenia, golf la Constantinopol, 88
- Soter, Sf. ~, biserică din Neapole, 83
- Soyter Gustav, autor, 14
- Sozomene (sec. 5), avocat din Constantinopol, istoric al bisericii, originar din Beteleia, în apropiere de Gaza, 50, 52
- Sozopetra, v. Zapetra
- Spalato, numele italian al orașului Split (ant. Spalatum), din Iugoslavia (Croatia), 83, 184, 336
- Spania, 59, 106, 149, 181, 222, 240, 257, 322, 372, 380
- Sparta, oraș antic în S Greciei, v. și Lacedemona, 596
- „Sparta și Lacedemona” (adică Mistra), 500
- Spasovița, biserică ridicată de kralul Ștefan Dečanski (Ștefan III Uroš) pe locul luptei de la Velbujd (1330), 533
- Spata, familie albaneză, 523
- Spata Mauriciu (Maurik Bua Shpata), despot albanez al Epirului (1400–1418); din 1408 s-a proclamat despot de Arta și Ianina (pînă în c. 1413), 550
- Sperantius, jurisconsult din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Spiliais, localitate în insula Eubeea, 534
- Spinola Antonio, tatăl Argentinei, soția lui Teodor, fiul împăratului bizantin Andronic II Paleolog, marchiz de Montferrat, 513
- Split sau Spljet (ant. Spalatum, it. Spalato), oraș-port în Iugoslavia (Croatia), 336. V. și Spalato
- Stagno (Ston), localitate în Iugoslavia (în apropiere de Dubrovnic), 342
- Stameron, castel în Moreea, 574
- Staphidakes (sec. 13), poet bizantin, 483
- Staurakios, împărat bizantin (811), 225, 314
- Staurakios (sec. 8–9), eunuc, sfetnic al împărătesei Irina (797–802), 234
- Stephanites, personaj din versiunea bizantină (din timpul împăratului Alexios I) a scrierii sanscrite *Pančatantra*, 379
- Stein Ed., autor, 10, 21
- Stenimachos, localitate în Peninsula Balcanică (la sud de orașul Plovdiv, Bulgaria), 498

Štip (sau Shtip), oraș în SE Iugoslaviei (Macedonia), 531, 561
 Stotzas, căpetenie din nordul Africii în serviciul Imperiului bizantin, răsculat, 147
 Strategopoulos Alexios, cezar, strateg în timpul împăratului bizantin Mihail VIII, 473, 483
 Strimtori (Bosfor și Dardanele), 501, 577
 Strovilo, localitate, cucerită în 913 de Leon din Tripolis, 294
 Strumitza (azi orașul Strumica), în SE Iugoslaviei (Macedonia), 544
 Strymon (Struma), fluviu în Peninsula Balcanică, 426, 543, 573
 Strzygowski Josef (1862–1941), istoric austriac al artei, 15
 Studenitza (Studenica), mănăstirea de la ~, în Iugoslavia (Serbia), 533, 565
 Studion, mănăstire în SV Constantinopolului, 228, 246, 315, 474
 Sturione, marinar din Calabria în slujba împăratului bizantin Teodor I Laskaris, 449, 464
 Suceava, municipiu, reședința județului cu același nume, 548, 554
 Suedia, 99, 585
 Suetoniu (Gaius Suetonius Tranquillus) (c. 75–150 e.n.), istoric roman, 115
 Suidas (Suda), denumire dată atât autorului, necunoscut, cât și lexiconului apărut la sf. sec. 10 în Imperiul bizantin, 118, 131, 310
 Sultanieh (Sultaniyye), localitate și regiune în Asia Mică, 440
 Suverov, autor, 11
 Suzdal, oraș în U.R.S.S. (R.S.F.S. Rusă), 409
 Sviatoslav I Igorevici, mare cneaz de Kiev (c.964–972), 309, 326, 327, 329, 333, 409
 Sykouris I., autor, 14
 Sylla (Lucius Cornelius S.) (138–78 î.e.n.), general și om politic roman, 310
 Symbatios, dregător bizantin (logothet al Dromului) în timpul împăratului Mihail III, ginere al cezarului Bardas, 306, 483
 Symmachus, papă (498–514), 33
 Synadios T., demnitar bizantin, rudă cu țarul bulgar Mihail Șisman, 519
 Synesius (c. 370–c.412), originar din Cyrene, episcop de Ptolemais (din 410/411), poet și autor, 40, 41, 42, 43, 44
 Syrgiannes, demnitar bizantin (megaduce), partizan al împăratului Andronic III (cu care se înrudea după mamă), al lui Andronic II și apoi în slujba lui Ștefan Dušan, 524
 Syrianos, „gramatic grec” din vremea împăratului Teodosie cel Mare, 49
 Syropoulos Silvestru (sec. 15), mare eclesiarh al bisericii din Constantinopol, istoric, 585

Ș

Șaban, vizir al lui Orkhan, fiul emirului de Edirne, Soliman, 571
 Șestakov S., autor, 10

Șisman (greșit numele tatălui comitopulilor) 332
 Ștefan, fiu al împăratului bizantin Romanos I, 320
 Ștefan, demnitar bizantin, favoritul împăratului Iustinian II, 217
 Ștefan II, papă (752–757), 238
 Ștefan III, papă (768–772), 238
 Ștefan, Sf. ~, biserică din Ierusalim, 134
 Ștefan I, cel Sfânt, rege al Ungariei (997–1038), 335, 407
 Ștefan III, rege al Ungariei (1162–1172), 409
 Ștefan Dušan, kral (din 1331) și țar al sîrbilor (1345–1355), 520, 521, 526, 531, 550, 557
 Ștefan Lazarević, cneaz sîrb (1389–1427, din 1402, despot), 558, 561, 571
 Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1457–1504), 564
 Ștefan Nemanja, mare jupan sîrb (c.1166–1196), 406, 407, 432
 Ștefan Nemanja (numit și Ștefan „primul încoronat”), mare jupan și kral (1196–1227) sîrb, 489
 Ștefan Radoslav, kral al sîrbilor (c.1228–c.1234), 489
 Ștefan Uroš I, kral al sîrbilor (1243–1276), 498, 533
 Ștefan Uroš II Milutin, kral al sîrbilor (1282–1321), 519, 520
 Ștefan Uroš III Dečanski, kral al sîrbilor (1321–1331), 520, 551
 Ștefan Uroš, țar al sîrbilor (1355–1371), 551, 574
 Ștefan Voislav, principe de Zeta (c.1040–c.1052), 336, 342
 Ștefan din Bizanț (sec. 6), scriitor bizantin, autor al *Etnicelor*, 55, 119, 307
 Ștefan Sachlikli, autor bizantin, originar din Creta, 428

T

Tabor, muntele ~, munte în N Palestinci, la SE de Nazareth, 325, 537
 Taiget (Taiijetos Oros), culme muntoasă în Pelopones, 575
 Takrit, localitate, 168
 Tamar (Caterina), fiica lui Nikefor I, despotul Epirului, și a Anei, 500, 521
 Tancred, principe normand din sudul Italiei, cruciat; regent (1100–1102; 1104–1111) și principe (1111–1112) al Antiohiei, 377, 381, 395, 397, 398
 Taormina, oraș în Italia (E Siciliei), 294, 321
 Taprobane, numele antic și medieval al Ceylonului (Sri Lanka); vine de la grecul Taprobané, din sanscritul Tamraparni, 127
 Tarragona (ant. Tarraco), localitate în NE Spaniei, la Marea Mediterană, 149
 Tarasicodissa, nume isaurian, 48

- Tarasios, patriarh de Constantinopol (784—806), 234, 235, 270, 277
- Tarcvin (Tarquinius Superbus), rege legendar al Romei, 419
- Tarent (Taranto, ant. Tarentum), oraș-port în SE Italiei, 214, 243, 282, 331, 336, 343, 392, 412, 435, 521
- Taronites Grigore, demnitar bizantin în timpul domniei împăratului Vasile II; revoltat, 438
- Tarsos (Tarsus), oraș în S Turciei asiatice, 293, 309, 317, 321, 385, 404
- Tasos (Thasos), insulă grecească în N Mării Egee, 261, 594, 595
- Tatimer, barbar, 182
- Tatius, autor latin antic, 122
- Tatos (Chalis) (sec. 11), conducător la Dunărea de Jos, 344
- Taurus, munți în Asia Mică, 281, 302, 349, 395, 397
- Taudomede, duce în Dacia Ripensis, 47
- Teba (Theba sau Thevai), oraș în Grecia, 118, 270, 271, 364, 406, 447, 448, 460, 465, 499, 500, 514, 567, 575, 578, 598
- Teba, oraș în Egiptul antic, pe malul stîng al Nilului; ruinele T. se află la S de orașul actual Qena, 55, 547
- Tebaida, regiune în Egipt, 43, 67
- Tebriz (Tabriz, ant. Tauris), oraș în NV Iranului, 535
- Tecla, Sf. ~, biserică din Constantinopol, 82
- Tecla, Sf. ~, biserică din Seleucia Isauriei, cîtorită de Zenon, 77
- Tecla, sfință, 120, 271
- Teia (Theia), rege al ostrogoților (552—553), 25, 154
- Telrig, han bulgar (c. 770—777), 223
- Teletz, han bulgar (762—764), 223, 224
- Telouch (sec. 10—11), căpetenie turcă, 398
- Temistocle (Themistokles) (525—460 î.e.n.), om politic și general atenian, 421, 425
- Tenedos, numele străvechi al insulei Bozcaada (Turcia) din NE Mării Egee, 508, 513, 528, 554, 560, 561, 562
- Teoctist, regent al împăratului bizantin Mihail III, 261, 264
- Teoctist (sec. 8—9), călugăr, 245
- Teoctist Paflagonianul, sfînt, 270, 312
- Teodat, demnitar bizantin, favorit al împăratului Constantin VII, 217
- Teodat (Teodahat, Deodatus), rege al ostrogoților (534—536; pînă în 535 împreună cu soția sa, Amalasunta), 25, 59, 99, 152, 153
- Teodebert I (Thibert I), rege franc al Austrasiei (534—548), 59, 155
- Teodegios, profesor de astronomie la școala lui Bardas, 267
- Teodor I Laskaris, împărat bizantin la Niceea (1204—1222), 462, 464, 465, 468, 471, 476, 478, 479
- Teodor II Laskaris, împărat bizantin la Niceea (1254—1258), 465, 471, 472, 477, 480, 481, 482, 490, 491, 498, 547
- Teodor I Paleolog, despot al Moreei (1383—1407), 522, 542, 561, 570, 571, 585
- Teodor II Paleolog, despot al Moreei (1407—1428), iar între anii 1428 și 1443, împreună cu frații săi Constantin și Toma, 571, 573, 574, 588
- Teodor, despot al Epirului (1215—1224) și împărat de Tesalonic (1225—1230), 468, 469, 470, 489
- Teodor Cantacuzen, 444
- Teodor Ducas (de fapt Constantin Laskaris, fratele împăratului Teodor I Laskaris), 456
- Teodor Metochitul (1260/1261—1332), demnitar (mare logothet), polihistor și umanist bizantin, 525, 531, 534, 540, 543, 544, 545
- Teodor I Paleolog, fiul împăratului bizantin Andronic II și al Irinei (Violante-Yolanda) de Montferrat, marchiz de Montferrat (1305—1338), 513, 523, 525
- Teodor, fratele împăratului bizantin Heraclius, 195
- Teodor, fratele despotului Balica, 519
- Teodor (sec. 7—8), strateg, 237
- Teodor, demnitar (sebastocrator) bizantin în timpul împăratului Mihail IX Paleolog, 490
- Teodor Anghelos, înstăpînit la Brussa; orbit de împăratul Andronic I Comnen, 438, 444
- Teodor Daphnopathes (sec. 10), demnitar și scriitor bizantin, 317, 360
- Teodor Mangaphas (Mancaphas), pretendent în 1204; urmărirea crearea unui stat separat în Asia Mică, 447
- Teodor (Olgos), tarchan de Dristra, 289
- Teodor, jurist din timpul împăratului Teodosie II, 35
- Teodor, arhitect bizantin, nepotul lui Isidor din Milet, 82
- Teodor lectorul, istoric, 544
- Teodor, istoric, sursă a lui Teofan, 251
- Teodor, diacon și scriitor bizantin în timpul împăratului Nikefor I, 310
- Teodor, profesor de geometrie la școala lui Bardanes, 267
- Teodor din Antinoë (Egipt), stabilit la Gaza, 67
- Teodor Balsamon (?—c.1195), canonist bizantin, 434
- Teodor din Gallipoli (sec. 13), poet bizantin, 435
- Teodor Hyrtakenos (sec. 13—14), profesor și scriitor bizantin, 483
- Teodor din Melitene (sec. 14), teolog și scriitor bizantin, mare demnitar al Patriarhiei din Constantinopol, 379
- Teodor din Mopsuestia (c.350—c.428), teolog grec la școala din Antiohia; episcop de Mopsuestia (Cilicia) (din c. 392), 63, 166

- Teodor Prodromul (Prodromos) (sec. 12), autor bizantin, 429, 430, 431, 432, 482, 494, 540, 542
- Teodor din Tars (Tarsus) (c. 602—690), prelat și organizator al vieții ecleziastice din Anglia; arhiepiscop de Canterbury (668/669—690); originar din Tarsus (Cilicia), 49, 159
- Teodor I, patriarh al Antiohiei (750/751—773/774), 230
- Teodor Kufaras, călugăr bizantin, captiv la bulgari în timpul lui Boris I, 262
- Teodor Studitul (759—826), teolog și scriitor bizantin, 246, 247, 262, 268, 423
- Teodor Tiron, sfânt, 52
- Teodor „ad Carbonaria”, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de Teodosie II, 77
- Teodor, Sf. ~, biserică lângă Constantinopol, 398
- Teodora, împărăteasă bizantină, soția lui Iustinian I (527—548), 69, 71, 84, 90, 108, 109, 117, 119, 124, 154, 160, 164, 166
- Teodora, fiica împăratului bizantin Constantin VIII, împărăteasă (1042; 1055—1056), 340, 341, 350
- Teodora, soția împăratului bizantin Teofil, regentă a fiului ei, Mihail III, 264
- Teodora, fiica împăratului bizantin Ioan VI Cantacuzen, 527
- Teodora, fiica lui Leonardo II Tocco, soția împăratului bizantin Constantin XI, 574
- Teodora, fiica lui Andronic Comnen, fratele împăratului Manuil I, 410, 423, 430
- Teodora (sec. 9), nobilă romană, 324
- Teodora, Sf. ~, cetate în Peninsula Balcanică, 327
- Teodoret din Cyr (Kyrrhos) (sec. 5), episcop de Kyrrhos (Antiohia), istoric al bisericii, 51, 52, 66, 166
- Teodori (Theodori), Sf. ~, castel la Mangop, 564
- Teodoric cel Mare, rege al ostrogoților (473—526), 24, 25, 26, 31, 33, 54, 59, 83, 84, 99, 139, 145, 146, 150, 152, 153, 154, 155, 165, 176, 241, 289
- Teodosia, Sf. ~, mănăstire din Constantinopol, 269
- Teodosie I cel Mare (Flavius Theodosius), împărat roman (379—395), 25, 41, 49, 54, 58, 59, 62, 63, 68, 69, 71, 76, 78, 89, 90, 93, 157, 162, 189
- Teodosie II (Flavius Theodosius), împărat roman al Răsăritului (408—450), 35, 39, 40, 41, 43, 47, 50, 58, 62, 64, 76, 77, 78, 88, 90, 91, 105, 107, 161, 312, 324, 433
- Teodosie III, împărat bizantin (715—717), 208, 219
- Teodosie, fiul împăratului Mauriciu și al Constanței, 182, 184, 214
- Teodosie, presupus fiu al împăratului Mauriciu, 188
- Teodosie, fiul împăratului Constantin III, frate al împăratului Constans II, 205
- Teodosie, sfânt, 124
- Teodosie, patriarh copt al Alexandriei (535—566), 133
- Teodosie, episcop monofizit al Ierusalimului (c. 451—457), 135
- Teodosie I Badariotes, patriarh de Constantinopol (1179—1183), 442
- Teodosie (sec. 9), călugăr și scriitor bizantin, 272
- Teodosie (sec. 5 — după 518), istoric anagnost, 59
- Teodul, numele de monah al lui Toma Magistrul, 539
- Teofan, sfânt, 312
- Teofan Mărturisitorul (Teofan Confesor sau Homologetes) (c. 752—818), cronicar bizantin, 250, 267, 273, 274, 306, 307, 308
- Teofan, Continuatorul lui ~, 266
- Teofan (sec. 6), istoric bizantin, 119
- Teofan, episcop al Cezareei, partizan al lui Photios, 276
- Teofan din Bizanț (sec. 6), istoric, 52
- Teofana, sora Mariei (Xene), cumnată a împăratului Mihail IX, 490
- Teofano, soția împăraților Romanos II și Nikefor II Focas, 321
- Teofano, nepoata împăratului Ioan I Tzimiskes și soția împăratului Otto II, 330, 331
- Teofil, împărat bizantin (829—842), 251, 259, 260, 261, 262, 267, 269, 273, 274, 278, 283, 303, 423, 432
- Teofil, demnitar (protospatar) bizantin al împăratului Heraclius; autor de studii medicale, 202
- Teofil „gramatic latin” din vremea lui Teodosie cel Mare, 49
- Teofil, autor, sursă a lui Malalas, 123
- Teofil, jurist bizantin, profesor la școala de drept din Constantinopol în vremea împăratului Iustinian I, 36
- Teofilact, exarh al Ravennei (701 c.705), 237
- Teofilact, demnitar bizantin, 483
- Teofilact, patriarh de Constantinopol (933—956), 319
- Teofilact, arhiepiscop de Ohrida (1090—1108) și scriitor bizantin, 358, 413
- Teofilact Symokatta (sec. 7), demnitar bizantin, originar din Egipt, și istoric, 201
- Teofrast, gramatic, 308
- Teogene, „patron” al școlii din Atena, 43
- Tephrike (azi Divrigi), oraș în Turcia asiatică, sediu al pavlicienilor, 278, 281, 349
- Terebinth, eretic, 277
- Termopile, defileu în E Greciei, 173
- Terter, v. George Terter, țar bulgar
- Tertulian (Quintus Septimius Florens Tertulianus) (c. 150—230 e.n.), teolog creștin roman, originar din Karthago, 50

- Tervel, han bulgar (701—718), 213, 217, 223
- Tesalia (Thessalia), regiune istorică în Grecia centrală, 92, 332, 333, 334, 378, 421, 447, 468, 469, 522, 523, 531, 539, 550, 573
- Tesalonica (Saloniki, Thessaloniki), oraș în NE Greciei, 67, 76, 78, 82, 123, 134, 202, 213, 227, 262, 263, 267, 286, 288, 289, 294, 317, 333, 336, 342, 344, 345, 378, 397, 411, 418, 419, 421, 432, 445, 448, 460, 461, 462, 464, 465, 468, 469, 470, 471, 477, 478, 489, 492, 497, 500, 514, 520, 521, 524, 526, 527, 532, 537, 538, 541, 557, 559, 560, 566, 571, 573, 574, 584
- Tetraseros, cartier din Constantinopol, 260
- Teudes (Theudis), rege vizigot (531—549), 59, 149
- Thaniras, personaj al unui dialog de M. Planudes, 542
- Thasos, insulă grecească în N Mării Egee, 513
- Themistius (317—388), filozof grec aristotelician, 41
- Theodosiopolis (azi Erzurum), localitate în NE Turciei, 223, 342, 348
- Theogonis, sfânt, 124
- Theonas (sec. 12), istoric bizantin, 427
- Theophob, căpetenie persană în timpul împăratului Teofil, 260, 261
- Theopolis, numele Antiohiei, 89, 90
- Thibaut de Champagne, cruciat, 452
- Thietmar (975—1018), episcop de Merseburg, cronicar german, 330
- Thopia, familie albaneză, 558
- Thrax Persikos, istoric al vandalilor; lucrarea sa, azi pierdută, este sursă a lui Teofan, 251
- Thukydide (c. 460—400 î.e.n.), istoric grec din Atena, 277, 307, 362
- Thule a Islandei, regiune neprecizată în Extremul nord, desemnată de geografii din vechime drept „ultima Thule”, adică limita nordică a lumii cunoscute atunci, 98, 103, 159, 585
- Thur, 361
- Tiberiu II Constantin, coîmpărat (din 574) și împărat bizantin (578—582), 51, 133, 175, 178, 194, 218
- Tiberiu III Apsimar, împărat bizantin (698—705), 185, 206, 217, 218
- Tiberiu, fiul împăratului Mauriciu și al Constantinei, 182
- Tiberiu (pe numele adevărat Petasius sau Petantius), pretendent în timpul domniei împăratului Leon III, 218, 221, 226, 237
- Tigranocerta (azi Siirt sau Sert), oraș în SE Turciei asiatice, 188
- Tigru (arab. Shatt Dijla), riu în Asia (Turcia, Siria și Iraq), 143, 326
- Tihomir (sec. 11), conducător în Peninsula Balcanică, 342
- Timocleu (sec. 5), îmnograf bizantin, 101
- Timoteu II Aclurus, patriarh monofizit de Alexandria (457—460; 475—477), 134
- Timoteu, autor, sursă a lui Malalas, 122
- Timur Lenk (Tamerlan) (c. 1336—1405), conducător mongol, mare emir în Maverannah (din 1370), 512, 569, 586
- Tion, localitate în Asia Mică (Paflagonia), 91
- Tiridate III, rege armean (287—332), 276
- Tisa (Tisza), riu, afluent stîng al Dunării, 181, 288
- Titus din Bostra (?—c.387), episcop de Bostra, teolog; sursă a lui Photios, 277
- Tirnovo, așezare în Tesalia, 332
- Tirnovo (Veliko Tărnovo), oraș în Bulgaria, 333, 447, 461, 463, 464, 469, 498, 505, 518, 521, 558, 565
- Tocco, familie de origine italiană, stăpîni în insulele Ionice, 550
- Tocco, Carol (Carlo) I Buondelmonti Acciaiuoli, conte palatin de Cefalonia (1381—1430), despot de Romania (1417), despot de Ianina (1418—1429), 550, 574, 576
- Tocco, Carol (Carlo) II, conte de Zante (1424), despot de Ianina (1429—1448), conte de Cefalonia (1430—1448), 523, 550, 576
- Tocco, Hector, fiul lui Carol (Carlo) I Tocco, 574
- Tocco, Lionardo I, conte de Cefalonia și Zante (1357/1359—1381), duce de Leucade și senior de Vonizza (1362), 550, 576
- Tocco, Memnon, fiul lui Carol (Carlo) I Tocco, 574
- Tochos (Constantin Tich), v. Constantin Tich, țar bulgar
- Togrul (Rukn ad-duni va-d-din Toghrul I), sultan selgiucid (1038—1063), fiul lui Selgiuc, 347
- Toktu, han bulgar (767—772), 223
- Toma Paleolog, fiul împăratului Manuil II, despot de Moreea (în 1428—1443, împreună cu Teodor și Constantin, în 1443—1449, împreună cu Constantin, iar în 1449—1460, împreună cu Dimitrie), 574, 575, 576, 578, 582, 585, 587, 595
- Toma, despot de Epir (c. 1296—1318), fiul despotului Nikefor, 500
- Toma Magistrul (c. 1270—1325, scriitor bizantin (călugărindu-se, a luat numele de Teodul), 539
- Toma II Preljubovici, despot de Ianina (1366/1367—1384), 523, 550
- Toma Slavul, conducător al răscoalei antibizantine (820—823); se pretindea a fi împăratul Constantin VI, 258
- Toma, poarta lui ~ de la Damasc, 198
- Tomis (Tomi), numele antic al orașului Constanța, 165, 180, 218
- Tonislav, rege al Croației (910—928), 336
- Tomokastron, localitate, 521
- Tornikios Leon, comandant bizantin de origine armeană, rudă cu familia Comnenilor,

- se revoltă împotriva împăratului Constantin IX, 346, 359
- Toros, armean; revoltat în timpul împăratului Manuil I, 404
- Totila (zis Baduila), rege ostrogot (541—552), 59, 60, 154, 155
- Tournebize, autor, 10
- Tracia, 19, 25, 30, 31, 32, 46, 58, 62, 136, 137, 176, 181, 184, 187, 191, 198, 219, 220, 223, 224, 236, 261, 278, 282, 286, 292, 367, 368, 442, 455, 460, 463, 464, 469, 471, 486, 507, 509, 514, 525, 528, 552, 554, 594, 595
- Traian (Marcus Ulpius Traianus), împărat roman (98—117), 32, 90, 104, 116, 122, 137, 151, 210, 215, 312, 545
- Traianopolis, oraș în Peninsula Balcanică, 345
- Tralles (azi Aydin), localitate în SV Turciei asiatice, 49, 73, 81, 505
- Trani, oraș în SE Italiei, 412
- Tranquillus, autor latin antic, sursă a lui Malalas, 122
- Transilvania, provincie istorică românească, 268, 365, 566
- Trapezunt (ant. Trapezus, Trebizonda), oraș străvechi pe coasta de SE a Mării Negre; azi Trabzon, în NE Turciei asiatice; Imperiul de la ~, 10, 91, 350, 427, 438, 462, 501, 513, 532, 534, 580, 582, 583, 584, 585, 590, 591, 594, 596, 597
- Trasamund (Thrasanund), rege al vandalilor (496—523), 24, 146
- Trau (ant. Tragurium) (azi Tregir), oraș în V Iugoslaviei (Dalmăția), 291, 335
- Travunia, regiune istorică, în jurul orașului Trau, 291
- Trecavac, localitate în Serbia, lângă Prilep, 533
- Trento (ant. Tridentum) (azi Trent), localitate în NE Italiei, 247
- Trevisano Gabriele, marinăr venețian, participă la apărarea Constantinopolului (1453), păzind Cornul de Aur, 522, 591
- Triadița, v. Sofia
- Triarius, adversar al lui Teodosie cel Mare, 139
- Tribonian (Tribonianus) (sec. 6), jurist roman, 36, 116, 161
- Tricamarum, lupta de la ~, 148
- Trier (ant. Augusta Treverorum), oraș în Germania, 47, 84
- Trifon, Sf. ~, biserică din Constantinopol, ctitorită de împăratul Iustinian I, 82
- Trifon, Sf. ~, biserică la Niceea, 462
- Trikonchos, palat la Constantinopol, 260
- Tripoli (ant. Tripolis), oraș-port în N Libanului, 90, 281, 294, 322, 325, 337, 397, 505
- Tripoli, capitala Libiei, 145, 146, 210, 245
- Troglita Ioan, comandant militar bizantin, locotenent al lui Belisarie; magister militum (548) în Africa, 147, 162
- Troia (sau Ilium), oraș antic în NV Asiei Mici, la S de Dardanele, pe colina Hissarlik, azi în ruine, 130
- Troilus, sofist, profesor la școala din Constantinopol ctitorită de împăratul Teodosie II, 41
- Troja, localitate în Italia, la NE de Benevent, 332
- Trophena, localitate în Asia, 92
- Tryphiodor (sec. 5), poet epic bizantin, originar din Egipt, 46
- Tunis, capitala Tunisiei, 494
- Turakhan (sec. 14—15), comandant militar otoman, 573, 575, 590
- Turchi Nic., autor, 11
- Turcia, 428, 472
- Turcia, v. Ungaria
- Turgheniev, Ivan Sergheevici (1818—1883), scriitor rus, 432
- Turin (it. Torino, ant. Taurasia, apoi Augusta Taurinorum), oraș în NV Italiei, 27, 562
- Turmanin, monument din Hauran, 75
- Turnu Măgurele, oraș în jud. Teleorman, 398
- Tusculum, localitate în Italia, 243
- Tutush (sec. 11—12), emir selgiucid, fratele sultanului de Rum, Malik Șah, 369, 383, 395
- Tvrtko, rege al Bosniei (1353—1391), 558, 567
- Tyche, zeiță în mitologia greacă (romanii îi spuneau Fortuna Imperatoris), 22, 27
- Tyr, oraș în S Libanului, 281, 413, 449, 453
- Tyrach (sec. 11), căpetenie pecenegă, 343
- Tzachas (sec. 11), mercenar turc în slujba Imperiului bizantin, apoi emir de Smirna, 369, 370, 394, 396
- „Tzara“, v. Zara
- „Tzasimpaxis“ (Khasim-beg), mercenar turc în slujba Imperiului bizantin, 506
- Tzathios (Ztathios sau Tzathus), rege al lazilor, 95
- Tziga, comandant militar, 58
- Tzetzes, Ioan (c. 1110—1185), scriitor bizantin, 418, 429
- Tzurulon (azi Çorlu), localitate în Turcia europeană, la NE de Tekirdağ, 181, 460, 464, 471, 555
- Tzympe, localitate, apoi fortăreață lângă Gallipoli (azi Gelibolu, în Turcia europeană), 554
- Ț
- Țamblac Grigore (1364—1419 sau 1420), prelat și scriitor bisericesc bizantin, 531
- Țara Românească, 17, 548, 551, 562, 564, 565, 567, 570
- Țările de Jos, 538
- U
- Ugain, neam bulgar, 223
- Ugheșă (sec. 14), despot de Seres, 531, 548, 558

- Ukil, neam bulgar, 223
 Ulkan, fratele lui Ștefan „primul încoronat”, 407
 Ulphilas (Ulfila, Wulfila) (c. 311—381), episcop al goților, a tradus Biblia pentru neamul său, 263
 Ulpian (Domitius Ulpianus) (sec. 2—3 e.n.), jurist roman, 35
 Umar, han bulgar, 223
 Um-ig-gemal, monument din Hauran, 75
 Umur beg, emir de Aidin (1334—1348), 512, 527, 552, 553, 554, 555
 Umurtag sau Omurtag (Mortagon), han bulgar (814—831), 259
 Ungaria, 392, 406, 408, 409, 424, 448, 453, 454, 460, 479, 490, 551, 560, 562, 576, 577, 589
 Unger F. W., autor, 15
 Uppsala, oraș în Suedia, 263
 Urban II (laic Odo sau Udo), papă (1088—1099), 391, 399
 Urban V (laic Guillaume de Grimoard), papă (1362—1370), 560
 Urban (sau Orban) (sec. 15), meșter tunar originar din Transilvania, 590
 Urbino, oraș în Italia, 153
 Uroš II (Primislav, Prveslav), mare jupan srb (către 1160), 407
 Ursulio, patriciu susținut de bizantini împotriva lui Landulf de Benevent, 294
 Uspenski, Feodor Ivanovici (1845—1928), istoric rus, specialist în bizantinologie și slavistică, 10
 Uzun Hasan, han turcoman (1453—1478) al statului Ak Koyunlu, 590, 596, 597
- V**
- Vajk, v. Ștefan I, rege al Ungariei
 „Valagrita”, localitate în Peninsula Balcanică, 522
 Valahia Mare, regiune în Peninsula Balcanică, 469, 471, 498, 522, 548
 Valahia, v. Țara Românească
 Valencia, oraș în Spania, 479
 Valens (Flavius V.), împărat roman (364—378), 47, 68, 90
 Valentin Arsacidus, general al împăratului Constant II, 205, 207
 Valentinian I, împărat roman al Apusului (364—375), 47, 68, 69, 78, 81, 151, 161, 324
 Valentinian II, împărat roman al Apusului (375—392), 90
 Valentinian III (Flavius Placidius Valentinianus), împărat roman al Apusului (425—455), 88, 144, 146, 241
 Valerian (sec. 6), comandant militar bizantin, 152
 Valeriana, doamnă bizantină, soția Iazului Tzathios, 95
 al-Valid I (Walid), calif omeiad (705—715), 211
 Vance Milton, autor, 10
 Varlaam (c. 1290—1350), călugăr grec din Seminara (Calabria); din 1327 se stabilește la Constantinopol; profesor la Tesalonic; în 1339 îndeplinește o misiune la Avignon în numele împăratului Andronic III, 537
 Varna, oraș în NE Bulgariei, 224, 447, 519, 562, 577, 578, 585, 588
 Vandalicus, cognomen, 36
 Vasile I Macedoneanul, împărat bizantin (867—886), 81, 264, 269, 272, 274, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 289, 294, 295, 296, 306, 308, 327, 328, 341, 364, 365, 423, 434
 Vasile II „Bulgaroctonul”, împărat bizantin (976—1025), 305, 309, 312, 317, 321, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 338, 340, 341, 370, 373, 379, 380, 381, 423, 427, 434, 441, 480, 501
 Vasile, fiul împăratului Leon VI, 253
 Vasile, demnitar bizantin, tutore al lui Vasile II și Constantin VIII, 328, 329
 Vasile, pretendent din Sicilia în timpul împăratului Leon III, 226
 Vasile, „amiral” al regelui Siciliei, 435
 Vasile (sec. 11), șef bogomil, 372
 Vasile din Calae, tatăl lui Leon Diaconul, 317
 Vasile din Cilicia, istoric, sursă a lui Nikefor Xantopoulos, 544
 Vasile Digenis, v. Digenis Akritas
 Vasile II Kamateros, patriarh de Constantinopol (1183—1186), 443
 Vasile cel Mare (c. 330—379), episcop de Cezareea (Capadocia); întemeietorul vieții monastice bizantine; sanctificat, 39, 53, 69, 246, 467
 Vasile din Ohrida (?—1169), arhiepiscop de Tesalonic și cărturar bizantin, 417, 419
 Vasile din Seleucia (înainte de sec. 6), filozof și autor bizantin, 120, 167
 Vasilev T., istoric rus, specialist în istoria Bizanțului, 9
 Vaspurakan, regiune istorică în Armenia, 281, 330, 348
 Vatatzes, familie bizantină, 345, 346, 515, 554
 Vatatzes Vasile, demnitar (strateg) bizantin în timpul împăratului Isac II, 438
 Vatican, 79
 Velbujd, lupta de la ~ (azi Kyustendil sau Küstendil) în V Bulgariei, 518, 520
 Venekh, han bulgar (756—762), 223
 Veneția (lat. Venetia, ital. Venezia), oraș în NE Italiei, 107, 152, 156, 183, 241, 242, 285, 286, 323, 330, 332, 336, 397, 399, 451, 452, 453, 455, 457, 459, 464, 467, 471, 472, 473, 479, 487, 497, 513, 519, 520, 521, 554, 559, 560, 561, 562, 576, 579, 580, 581, 589, 591, 596, 597

Veniamin, patriarh monofizit al Alexandriei (626—665), 210
 Venus, zeiță în mitologia greacă, 361
 Verengarius, 284. V. și Berengariu
 Verina, sora lui Basiliscus, soția împăratului Leon I și soacra împăratului Zenon, 34, 77
 Verlaine Paul (1844—1896), poet francez, 429
 Vespasian (Titus Flavius Vespasianus), împărat roman (69—79), 90
 Vidin (ant. Bononia), oraș în NV Bulgariei, 181, 333, 344, 345, 358, 368, 447, 497, 518, 519, 558, 560
 Viena, capitala Austriei, 79, 80, 599
 Vigiliu, papă (537—555), 99, 155, 166
 Vigilantia, sora lui Iustinian I și soția lui Dulcitus, mama lui Iustin II, 161, 175
 Vilisarius, v. Belisarie
 Villehardouin, familie franceză, 522
 Villehardouin, Geoffrey II, principe latin de Ahaia (1229—1246), 461
 Vilnius, capitala R.S.S. Lituaniei, 565
 Viminacium (azi Kostolac), localitate în Peninsula Balcanică, 156
 Virgiliu (Publius Vergilius Maro) (70—19 î.e.n.), poet latin originar din Andez (aproape de Mantova), 37, 43, 79, 129
 Vitalian (sec. 5—6), comandant bizantin din Tracia, răsculat (512—513) împotriva împăratului Anastase I, 34, 108, 109, 161, 165, 183
 Vitiges, rege ostrogot (536—540), 59, 60, 129, 143, 153, 155
 Vizya (sau Vyzia), oraș în Tracia, 464, 590
 Vladimir, ginerele lui Samuel, 336
 Vladimir Sviatoslavici, mare cneaz al Kievului (980—1015), 329, 337
 Vladimir Vsevolodovici Monomahul, mare cneaz al Kievului (1113—1125), 409
 Vladko Vladevič, nepotul lui Tvrtko, regele Bosniei, 567
 Vlahia Mare, v. Valahia Mare
 Vlkašin, rege al Macedoniei (1365—1371), 533, 558
 Vlorë, oraș-port în SV Albaniei, 378, 531
 Vodena (Edessa), oraș în Grecia (V Macedoniei), 471
 Voislav, fratele lui Smileč și al lui Radoslav, „principe al Mesiei” (1323—1324), vasal Bizanțului, pretendent la țaratul bulgar, 518
 Volga, fluviu în U.R.S.S., 213, 262
 Voltaire (François Marie Arouet) (1694—1778), filozof și scriitor francez, 316
 Vostitza (Algium), baronie latină în Corint, 575

W

Wagner W., autor, 386
 Warnefried Paul, diacon, istoric, 177
 Wartenberg G., autor german, 381

Wilno, v. Vilnius
 Wirth Albrecht, autor, 10
 Wulff Oskar (1864—1946), specialist german în istoria artei, 17
 Wulfila, v. Ulphilas

X

Xantheia, oraș în Peninsula Balcanică, 468
 Xanthopulos Nikefor Callistos (c. 1256—c. 1335), autor bizantin al unei istorii ecleziastice, 544
 Xene, v. Maria de Armenia
 Xenofon (c. 430—355 î.e.n.), istoric grec, 118, 360, 422
 Xerigordon, localitate în Asia Mică, 394
 Xiphilin, v. Ioan VIII Xiphilin
 Xylokerkos, mănăstire și poartă la Constantinopol, 179, 448

Y

Yahya-ibn-Said (?—1066), cronicar arab, 319
 Yakub, căpetenie otomană la sfârșitul sec. 14, 570
 Yarmuk, lupta de la ~, 194, 195
 Yasdigird (Yazdgard) III, rege persan (632—651), 197
 Yezid I, calif omeiad (680—683), 212
 Yezid II, calif omeiad (720—724), 228
 Yolanda, soția lui Pierre de Courtenay, 468
 Yolanda, sora lui Jayme II de Aragon, 490
 Yolanda de Montferrat, v. Irina de Montferrat

Z

Zaccaria, familie genoveză, 488, 513, 522, 553
 Zaccaria Benedetto, 516
 Zaccaria Centurione, principe de Ahaia (1404—1429), 570, 575, 594
 Zaccaria Manuele, genovez în timpul împăratului Mihail VIII, 501, 513
 Zadar, oraș-port în V Iugoslaviei, 175, 335, 453, 515
 Zagora, regiune în Peninsula Balcanică, 263, 286, 546
 Zaharia, exarh, 237
 Zaharia (Prvoslavjevič), cneaz sîrb (920—c.924), 291
 Zaharia, papă (741—752), 231
 Zaharia, patriarh de Ierusalim (609—631), 187, 190
 Zaharia (sec. 5—6), episcop de Mitylene, autor bizantin, 115, 119, 124
 Zaharia Retorul (sec. 5—6), biograf și istoric al bisericii, 119
 Zaharia Scolasticul, autor de hagiografii, 67, 168
 Zala, localitate în Asia, 135

- Zaldapa (azi Abtaad), localitate în Bulgaria, 31, 91
- Zante (ant. Zacynthus, gr. Zakynthos), insulă grecească din Marea Ionică, la NV de coasta Peloponesului, 145, 282, 487
- Zapetra (Sozopetra), oraș în N Siriei, 261, 281
- Zara, v. Zadar
- Zariță, 333
- Zașlumia, 291
- Zeitun pe Strymon, localitate, 571, 573
- Zela (azi Zile), localitate în N Turciei asiatice, 91
- Zemun, oraș pe malul Dunării, în Iugoslavia, 408, 533
- Zenon, împărat roman al Răsăritului (474—475; 476—491), 25, 28, 30, 31, 32, 34, 43, 48, 65, 67, 77, 78, 88, 92, 105, 112, 121, 123, 133, 139, 140, 145, 150, 151, 160, 427
- Zeta (Diocleea), regiune istorică în Peninsula Balcanică în N Albaniei și SV Iugoslaviei, 342, 558
- Zeugma, v. Zemun
- Zeuxipos, băile lui ~ din Constantinopol, 84
- Zilgibis (Zingbir), rege al hunilor albi sau ephtaliți, 141
- Zimnicea, oraș în județul Teleorman, 398
- Zoe Karbonepsina, a patra soție a împăratului Leon VI, mama împăratului Constantin VII, 289
- Zoe, împărăteasă bizantină, fiica împăratului Constantin VIII, soția împăraților Romanos III, Mihail IV și Constantin IX, 340, 341, 342, 343, 356
- Zoe, soția împăratului Romanos I, 320
- Zonaras Ioan (?—după 1159), cronicar bizantin, 422, 423, 531
- Zoodaton, biserică în Mistra, 574
- Zosim (Zosimos) (sec. 5—6), istoric grec, 55, 118, 121
- Zozarius, supus bizantin, 93
- Zrze, localitate în Iugoslavia, 533
- Zugmin, localitate în Asia, 169
- Zygabenos Euthymios (sec. 11—12), teolog și scriitor bizantin, 358, 413
- Zymarc, țăran din Iliria, venit la Bizanț, 161

TABLA DE MATERII

	<u>Pag.</u>
CARTEA I	
Imperiul ecumenic (527—641)	
Notă asupra versiunii românești a <i>Istoriei vieții bizantine</i>	7
Prefață la „Byzantine Empire“	8
Cuvînt înainte la lucrarea de față	9
<i>Capitolul întâi</i>	
Sensul Bizanțului și formația sa (sec. IV—V)	19—29
I. Observații generale	19
II. Orient și Occident	23
<i>Capitolul doi</i>	
Analiza elementelor din sinteza bizantină.....	30—94
I. Elementul roman	30
II. Elementul grec	39
III. Orientul	56
IV. Barbarii	57
V. Biserica	61
VI. Artă compozită	73
VII. Capitala și provinciile	86
<i>Capitolul trei</i>	
Sinteza bizantină	95—138
I. Curtea și orașul	95
II. Gîndirea bizantină sub Iustinian	114
III. Lumea bizantină: viața provinciilor	132
<i>Capitolul patru</i>	
Ofensiva bizantină	139—202
I. În Orient	139
II. În Occident	144
III. Înțelesul Imperiului sub Iustinian	158
IV. Ofensiva ortodoxă	165
V. Epigonii lui Iustinian: războaiele din Persia, ofensiva pe Dunăre.....	172
VI. Ultimul act al ofensivei bizantine: eroul Heraclius	187
VII. Prăbușirea imperiului ecumenic	192
VIII. Sufletul bizantin după Iustinian	200

CARTEA A II-A

Imperiul de mijloc al civilizației elenice (641—1081)

Capitolul întâi

Defensiva bizantină după Heraclius	205—225
I. Decadența moravurilor; anarhia.....	205
II. Apărarea Imperiului în Orient	209
III. Apărarea Imperiului în Occident	213
IV. Criza de autoritate imperială	217
V. Opera războinică a împăraților isaurieni	219

Capitolul doi

Crearea noului Imperiu	226—265
I. Reforma religioasă: iconoclasmul	226
II. Reacția ortodoxă	233
III. Pierderea Italiei: „Imperiul” occidentalilor	237
IV. Viața intelectuală sub iconoclaști	244
V. Ultimul efort militar al noului Imperiu	254

Capitolul trei

Imperiul jurisconșulților și al cărturarilor	266—318
I. Noua civilizație bizantină	266
II. Opera de refacere a împăratului Vasile	278
III. Ofensiva „imperială” bulgară	287
IV. Organizarea legală și culturală a Imperiului	295
V. Literatura epocii.....	305

Capitolul patru

Fluxul și refluxul revanșei bizantine	319—387
I. Războaiele de recuperare în Asia	319
II. Recucerirea Dunării.....	326
III. Desăvârșirea operei de restaurare sub Vasile II	328
IV. Situația internă a Imperiului după revanșă	340
V. Noua luptă pentru Asia Mică	347
VI. Spiritul bizantin în ajunul cruciadelor	355
VII. Epilogul războaielor de restaurare	367

CARTEA A III-A

Imperiul pătrunderii latine (1081—1453)

Capitolul întâi

Cavalerii bizantini	391—437
I. Bizanțul și vasalii săi cruciați	391
II. Imperiul bunilor cavaleri	401
III. Mișcarea literară sub Comneni	417

Capitolul doi

Decăderea Imperiului Comnenilor	438—458
I. Succesiunea marelui Comnen	438
II. Un împărat „iacobin”: Andronic	444
III. Sancțiunile latinilor	446
IV. Cruciada pentru cucerirea Bizanțului	452

Capitolul trei

Reculegerea grecească în Asia Mică	459—485
I. Exilați bizantini și uzurpatori greci	459
II. Convulsii balcanice	467

III. Pregătirea noului Imperiu la Niceea	470
IV. Civilizația niceeană	476

Capitolul patru

Imperiul restaurat	486—549
I. Imperiul și occidentalii	486
II. Echilibru cu vecinii greci și slavi	497
III. Apărarea contra turcilor	504
IV. Pătrunderea latină	512
V. Noi raporturi cu vecinii și certuri dinastice	518
VI. Renașterea bizantină a lui Ioan Cantacuzenul	530
VII. Situația de după războiul civil	547

Capitolul cinci

Prăbușirea prin acțiunea osmanliilor	550—599
I. Înaintarea otomană	550
II. Primele așezări statornice turcești	556
III. Elementele ultimei rezistențe	564
IV. Bizanțul și anarhia dinastică otomană	568
V. Ultimele ajutoare străine	573
VI. Starea de spirit înainte de catastrofă	579
VII. Catastrofa	588

Abrevierile folosite	600
Lista împăraților bizantini	601
Indice de nume: persoane și locuri	603

Bun de tipar: 22.02.1974
Tiraj: 6 000 ex. broșate + 1 000 ex. legate
Coli tipar: 41; planșe: 40

Tiparul executat sub comanda
nr. 1/1020 la
Întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918”,
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97,
București,
Republica Socialistă România

EDITURA ENCICLOPEDICĂ ROMÂNĂ

